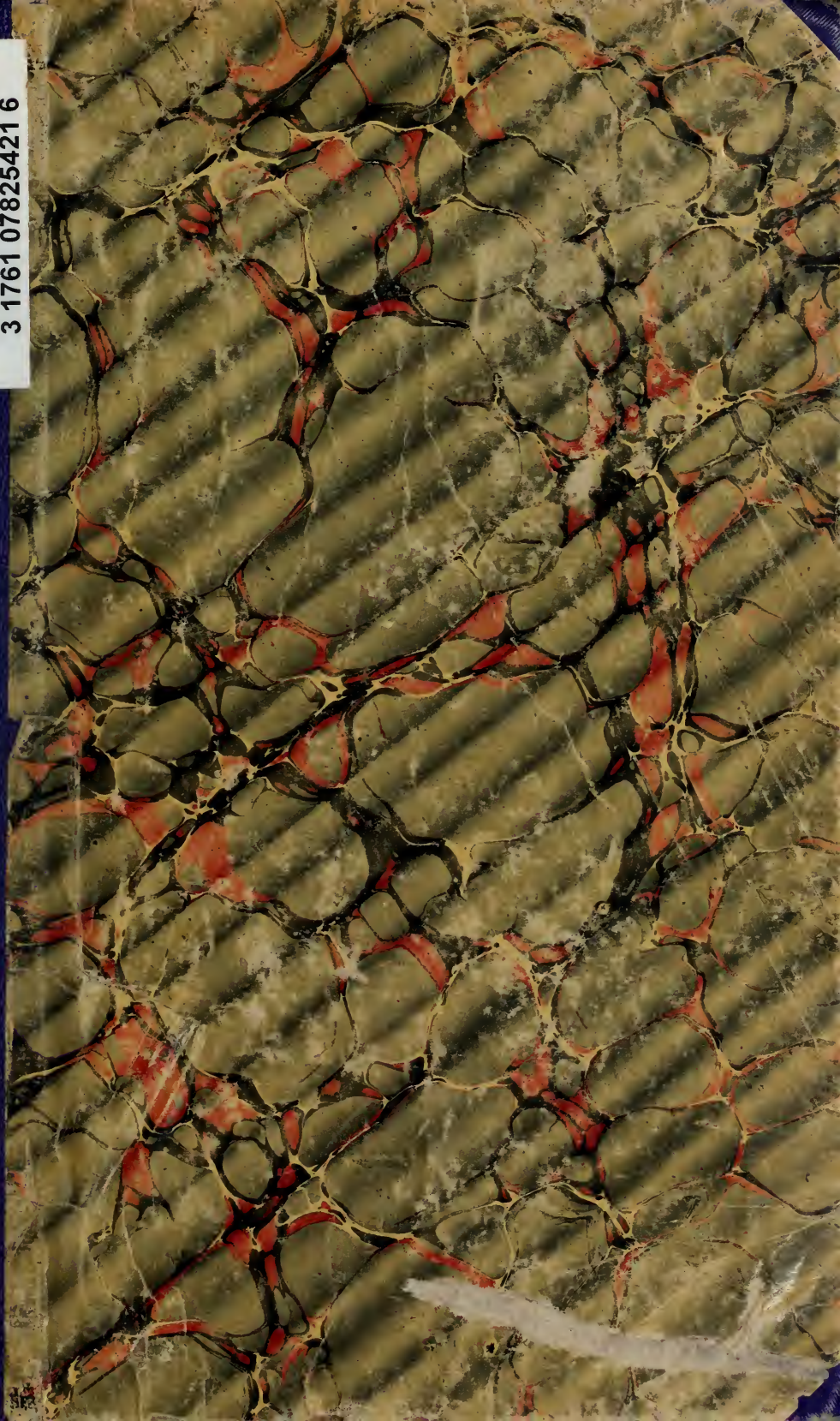

3 1761 07825421 6

Tou

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

UJABB KORI

ISMERETEK TÁRA.

TUDOMÁNYOK ÉS POLITIKAI ÉS TÁRSAS ÉLET

ENCYCLOPÆDIÁJA.

Népkönyvtár

NEGYEDIK KÖTET.

GIROD DE L'AIN. — KAZAN.

PESTEN.

HECKENAST GUSZTÁV SAJÁTJA.

1852.

ISMEREETRE TAAE

AF
31
U45
V-4

[Handwritten signatures]

Tartalom.

	Lap.		Lap.
Girod de l'Ain	1	Granet	68
Girometti	1	Graser	68
Gisquet	1	Grattan	69
Gizzi	2	Graubündten	69
Glarakis	2	Grävell	72
Glarus	3	Gravenhorst	72
Glaubrech	4	Grégoire	73
Gleichenberg	4	Greiz fejedelemség	74
Gleig'	5	Gretna-Green	75
Glenelg	5	Grey	76
Glycine Apios	5	Gribojedow	77
Gneisenau	5	Grillparzer	78
Goblet	6	Grimm testvérek	79
Goderich	7	Grisette	81
Godwin	7	Gröben, l. Baden	81
Goethe-ünnepélyek 1849.	8	Gros	81
Gog és Magog	9	Grossmann	82
Gogol	9	Grotefend	82
Goldmark, l. Bécsi forrad.; Osztrák birod. gyűlés	9	Grouchy	82
Gombos Imre	9	Gruithuisen	83
Gomes	10	Grün Anastáz, l. Auersperg	84
Gomis	10	Grundtvig	84
Gordon	10	Grüneisen	84
Gore	11	Guaita	85
Gorove I. László	11	Gubitz	85
Gorzkowszki	12	Gudin	85
Goszczynski	14	Guernon de Ranville	85
Goudchaux	15	Guilleminot	85
Gowan	15	Guizot	86
Gödöllői csata, l. Magyar hadjárat	15	Gumpfenberg	95
Gömör	15	Günther (Fridrik), schwarzburg-rudol- stadi fejedelem, l. Fridrik Günther	95
Görgey Arthur	19	Günther	95
Görög Demeter	27	Gurwood	96
Görög (keleti, 6-hitű) egyház	28	Gusztáv-Ádolf-egyesület	97
Görögország (statistikája)	32	Gutta-Percha	101
Görögország (története)	34	Gutzkow	101
Görres	52	Gützlaff	103
Göschel	55	Guyon	107
Göschén	56	Guzmics Izidor	108
Gőzgépek	56	Gymnasiumok	109
Gőzhajózás	57	Gyapjumérő, l. Cirometer	112
Grabbe	63	Gyár	112
Gräfe	63	Gyáralapító-társaság	112
Gräfenberg	64	Gyár-ipar	113
Graff	67	Gyár-munkások	115

	Lap.		Lap.
Gyógytan	115	Heckscher	182
Gyógyvizek és fürdők	122	Hegedüs	218
Gyorsírás	124	Hegel	218
Győr-vármegye	129	Hegemonia	231
Győr-város	131	Heidelberg	232
Győry Sándor	132	Heideloff	234
Gyulafehérvár, l. Fejérvár (Károly).	132	Heine (Henrik)	234
Gyulay	132	Heine (Salamon)	237
Gyurikovits György	133	Heinefetter nővérek	238
Habicht	134	Heinzen	239
Haberle	134	Helgoland	240
Hadi-adó, l. Élelmezés; Házi adó	135	Helmecky	242
Hadseregek	135	Helvét szövetség	244
Hadszabályzat, l. Élelmezés	142	Helv szabadsapatok	261
Hagn	142	Helytartótanács	265
Hahn-Hahn	142	Hengstenberg	267
Haiti	143	Henszلمان	267
Hajdu-kerület	145	Hentzi	271
Halálbüntetés	147	Herbert	271
Halevy	161	Herculanum	272
Halirsch	162	Herczegovina l. Bosnia	273
Hall	162	Herepei	273
Halleck	163	Herloszsohn	276
Halm	163	Héroid	277
Halottházak	163	Herschel	278
Haltaus	165	Herwegh	279
Hám	165	Herz (Henrik)	280
Hamburg	166	Herz (Henriette)	281
Hamburgi börze-csarnok	168	Hess (Henrik)	281
Hamburgi tengerészet, l. Német ten- gerészet; Hanza-szövetség	169	Hess, festészek 1. 2. 3.	282
Hamilton	169	Hessen-Darmstadt	283
Hammer-Purgstall	169	Hessen-Homburg	287
Hammerstein	170	Hessen-Kassel	287
Hanák János	171	Hetényi	293
Hanke	172	Hétszemélyes tábla l. Curia	294
Hanover	173	Heves vármegye	294
Hansemann	178	Heydte	296
Hanza-szövetség	179	Hildburghausen l. Meiningen	297
Hansteen	182	Hill	297
Hardinge	183	Hindu reformok l. Dvakarnath Tagor	297
Háromszék	183	Hitelintézet	297
Hartlieb	185	Hiteltörvények	307
Hartmann	186	Hlubek	311
Hassenpflug	186	Hobhouse	311
Határvidék, másképp magyar katonai végvidék	187	Hoblik	312
Hatvani Imre, l. Abrudbánya	189	Hoffmann (Henrik Ágoston)	312
Havannah, l. Cuba	189	Hoffmann (Károly Fridrik)	313
Havemann	189	Hoffmann (Károly Sándor)	313
Haydon	190	Hofwyl	314
Haynau	191	Hohenheim	317
Házasság, l. Vegyes házasság	196	Hohenlohe	318
Házi-adó	196	Holland	319
Hazucha, l. Kelmény	217	Hollós	327
Hebbel	217	Homburg fürdő	328
Hecker	217	Homoeopathia	328
		Hont vármegye	346
		Honduras	348

	Lap.		Lap.
Hone	352	Indiai nyelvek	454
Hoene-Wronski	352	Indiana, l. Egyes. státusok Ejsz.am.	455
Honigberger	353	Indigenatus, l. Honosítás	455
Hönigern	355	Indirect (közvetett) adók	455
Honórség	356	Indo-germán nyelvek	456
Honosítás	361	Industria, l. Ipar	457
Hook	367	Infusoriák (ázalékok, ázbarcsák)	457
Hope	368	Inghirami	458
Höpp	368	Inglis	458
Hormayr	369	Ingres	458
Horn	370	Ingusok	459
Hornemann	370	Initiativa	460
Horvátország	370	Ipar; iparegyesületek; ipariskolák; iparműkiállítások	460
Horvát mozgalmak l. Illyrismus	385	Iparszabadság, czéhek	475
Horvát (István)	385	Irányi	487
Horváth (Cirill)	388	Irinyi (János)	488
Horváth (Endre)	388	Irinyi (József)	489
Horváth (János)	388	Irland	491
Horváth (József Elek)	389	Irói tulajdon	497
Horváth (Lázár)	389	Irving	501
Horváth (Zsigmond)	393	Irving; Irvingianusok	502
Hottentott-ok	392	Isabey	504
Houwald	394	Isturiz	504
Howitt	394	István főherczeg	505
Huehuetlapallan	394	Itzstein	506
Hugo (Victor)	395	Izabella	508
Hugo (Károly)	404	Jackson	509
Humboldt (Sándor)	404	Jacoby	510
Humboldt (Vilmos)	408	Jacobs	512
Hume	409	Jacotot	512
Hummel	409	Jacqueminot	513
Humor, humoristák	410	Jacquemont	513
Hunfalvy (Pál)	413	Jahn	513
Hunfalvy (János)	415	Jakab	514
Hunyad-vármegye	416	James	515
Hunyadi vár	417	Jameson	516
Hurban l. Tót szabad csapatok	418	Janin	516
Hübéri viszonyok	418	Janicsárok	517
Hügel	419	János, szász kir. herczeg	518
Hydrophathia l. Vizgyógyászat	420	János, ausztriai cs. kir. főherczeg	518
Ibrahim pasa	421	Japán	519
Ichnographia	422	Japán nyelv és irodalom	522
Ichthyolith	422	Jarcke	524
Ichthyologia	422	Jászay	524
Ichthyophagok	422	Jászság	525
Ideler	422	Játékszin, l. Színészet	526
Igazságszolgáltatás l. törvényszékek	422	Jaup	526
Igénypercek	422	Java	527
Illés	423	Javitó-intézetek	528
Illésházy	424	Jellachich vagy Jelacic	528
Illinois	427	Jerney	529
Illyrismus	427	Jeruzsálem	531
Illuminát-ok	447	Jerica	535
Immermann	448	Jeszenák	535
Imre	448	Jod	535
India	449	Jobbági viszonyok	536
Indiai művészet	452		

	Lap.		Lap.
Jogtudomány	540	Kamptz	579
Joinville herceg	549	Kandahar	579
Jókai	550	Kandia	580
Jókainé	551	Kapföld	581
Jomard	552	Karacs	583
Jóniai szigetek	553	Karácson	583
Jordán	557	Karaiskakis	584
Jósika (Miklós.)	558	Karinthia	585
Jósika (Sámuel)	561	Karnevál	585
Jouffroy	562	Karniolia, l. Karinthia	588
Jowa, l. Éjszakam. egyes. stát.	563	Karolina Auguszta, ausztr. császárné	588
Jozipovich	563	Károly Albert.	588
József, ausztriai főherceg	563	Károly, ausztriai főherceg	590
Jövedelmi adó, l. Egyenes adók	565	Károly (XIV. János)	590
Juan, Don	565	Karpatok	592
Julius	567	Karrikatura	594
Juniusi zendülés Párisban	567	Kasmir	596
Jury, l. Eskütszék	573	Kassa	598
Juste milieu.	573	Kassa város templomai	599
Kabul	574	Kassai	601
Kabylok.	575	Kataster	601
Kacskovics	575	Katonatartás, l. Élelmezés	602
Kafferek	576	Kaucsuk.	602
Kállay	576	Kaukasz	603
Kallisthenia	577	Kaulbach	606
Kalobiotika	578	Kávé, kávé-kereskedés.	606
Kamara (m. kir. udv.)	578	Kazan	608

Pótléczikkek :

	Lap.		Lap.
Büntető-törvénykönyv (1852. évi)	610	Greguss	665
Erdély közléte 1791-től 1848-ig	620	Hajnik	667
Forgalom (közbenső).	648	Idegentörvények és a' menekvők Angliában	668
Franciaország legujabb eseményei	655		

Girod de l'Ain (Amédée), egykori francia közoktatási miniszter, szül. 1781 Turinban. A' császárság alatt több közhivatalt viselt; 1815 elején a' párisi csász. törvényszék elnökévé neveztetett ki. A' császárság bukásával az ügyvédi gyakorlatra szorult 's a' restauratio alatt a' követkamara tagja volt, hol ellenzéki buzgalma által tünt ki. Az 1830 júliusi napokat részvétlenül tölté Párisban. De a' harc végeztével tanácsosnak hívé, Lajos Fülöp választatásába beleegyezni 's a' hozzá intézett adrestet szinte aláírni. Aug. 1-én rendőrfőnöknek, 's azon év végén státustanácsosnak 's a' becsületrend lovagjának neveztetett ki. *Perier* izgatására 1831 kamarai elnökké választott 's ekkor egészen a' ministerium részére állott, mellynek egy tárczája utáni vágyakozásában a' kamara és nép sérelmeivel keveset kezdé gondolni. Az azon évi kamarai ülés végén ki is neveztetett közoktatási miniszternek. Az 1832 oct. 11-ki ministeri crisis alkalomával állomásáról lelépett 's Franciaország pairjévé neveztetett ki. 1839 a' Molé ministerium lelépése után, mart. 31 — május 12-ig tagja volt az u. n. átmeneti ministeriumnak, mellyre a' Soult ministerium következett. (L. Franciaorsz. Lajos F. alatt.) — k.

Girometti (Giuseppe), olasz vésnök, szül. 1780 Rómában. A' jelen század első háborus szaka kedvezőtlen lévén a' művészetre általában, 's különösen az általa választott szobrászatra, G. ennek egy rokon, de jövedelmezőbb ágára adta magát, 's ez a' kőmetszés egy neme vala (intaglio in pietra dura). E' sajátos nehéz művészetben rendkívüli könnyüséget nyert 's remek művei (számátalan mellképek 's mythologiai tárgyak) csakhamar akadtak vévőkre egész Európában. Művei a' régi világ legszebb e' tárgyu műveivel vetekednek, különösen miután G. azon ritka érdemmel is bír, hogy a' nemes köveknél a' színes rétegeket is ügyesen fel tudá használni. Canova és Thorwaldsen felszólítására, teve 42 éves korában kísérletet a' bélyegvésészetben, miáltal szinte csakhamar Róma első művészei sorában foglalt helyet. Érdemét a' pápa is elismeré, ki a' római érmék igazgatójává nevezé ki. A' VII. Pius idejétől IX. Piusig készült legjobb bélyegek, (emlék-, 's érdempénzek) az ő művei. — t.

Gisquet (József Henrik) szül. 1792-ben, 1825-ig a' *Perier*-háznál volt kereskedőségéd; 1826 ban gyárt állított St. Denisben, 's a' párisi keresk. törvényszék, és a' seinei megyei tanács tagja lett. *Perier* miniszterelnökké lévén, *Gisquet* is, mint ügyessége 's az új rendszer iránti hűségéről ismeretes egyén, 1831. vége felé, fontos hivatalba jutott, 's párisi rendőrfőnökké neveztetett. Rövid életírása dús anyagot nyujt a' Lajos Fülöp alatti Franciaország erköles-történetéhez. Említett hivatalában hasznos szolgálatokat tett a' júliusi dynastiának 's kormánynak a' lázadások erélyes elnyomása 's a' király sokszor fenyegetett életének megóvása által. 1836. szeptemberig vitte hivatalát, melly évben a' Guizot-Molé

ministerium elbocsátá, *Delessertet* nevezvén helyébe. A' király, hogy megvigasztalja, státustanácsossá nevezé, 1837-ben pedig a' st. denisi követ lett a' kamarában. Az ellenzékhez csatlakozott, 's 1838-ban a' kamara egyik bureaujában kinyilatkoztatá 's bebizonyítá, hogy a' ministerium titkos költségei főleg a' journalok megvesztegetésére 's a' ministerek egyes teremtményeinek gazdagítására fordíttatnak. A' ministerek e' meglepő vádoltatása jeladás volt az ekkorig csak köpönyeg alatt tartogatott szemrehányások nyílt kimondására, 's arra, hogy *Gisquet* rendőri eljárása a' nyilvánosság széke elébe vonassék. A' legundokabb botrányok jöttek napfényre. Az eskütszék elébe vitt ügy 1839. elején döntetett el, 's *Gisquet* státustanácsosi, veje és botrányos eljárásainak részese *Nay* pedig főadószedői hivatalát veszté. Az 1839-ki új kamarában *G.* nem jelent már meg, hanem nevezetes *Memoir*-jait írá, mellyekben olly tényeket közöl a' legkiméletlenebb nyíltsággal, miket ezen nevezetes időszak történetírója Franciaország kifejlésében nem mellőzhet el, ha a' közérkölség hű képét akarja felmutatni. — h.

Gizzi (Pasqual) bibornok, tagja a' IX. Pius pápa által kinevezett idegl. állami tanácsnak, később elnöke a' ministeri tanácsnak, 's P. pápa reformjainak egyik fő végrehajtó karja. Szül. 1787 Beccanoban a' Campagnában, ivadéka egy tekintélyes családnak. A' theologiai tanfolyamot szülővárosában bevégezvén 's papnak fölszenteltetvén, Rómába ment a' jogtudományokat tanulandó. 1819 a' luzerni nuntiaturánál auditor lett 's ügyessége jutalmaul 1829 a' turini udvarnál alkalmaztatott hasonló minőségben, 1834 Brüsszelben, 1839 Schweiezhban 's 1840 ismét Turinban töltvén be ugyan azon állomást. 1844 bibornok lett 's nem sokára ezután Forliba ment legatusképben. Itt volt a' legutolsó pápaválasztásig. *G.* élénk szellemmel, nagy miveltséggel 's határozott erélylyel bir. Ügyeiben szigoru és szilárd. A' különböző országokban tartózkodása alatt a' római hit és pápaság védelme körül nagy ügyességet 's erőt bizonyíta be 's nagy mértékben nyere meg a' püspökségek és clerus, 's a' kormányok bizalmát. — a.

Glarakis (György), görögországi volt belügyminister, szül. 1789-ben Chiosban. Szülői kereskedési pályára szánták, mellyre elébb Konstantinápolyban készült, utóbb Bécsben. Idő folytán a' kereskedésről lemondván, kizárólag tudományos tanulmányokkal, különösen az orvostannal, foglalkozott Bécsben 's Göttingában, 's itt tudorságot is nyert. Miután 2 évig Bécsben gyakorlati orvosként működött, egy hosszabb nyugat-európai utazás után 1821. Chiosban telepedett meg, hol csakhamar kedvelt orvos hírében állott. A' görögök fölkelésében élénk részt vett. 1822-ben követté választatott; 1823-ban tagja volt az Astrosban tartott nemzetgyűlésnek, azután a' belügyministerium és rendőrség igazgatója 1826-ig; ekkor ország-kancellár; 1827-ben kül- és tengerészügyi álladalmi titkár lett. Kapodistria megérkezte után ettől szándékosan mellőztetett, majd ismét előbbi állomásába visszahelyeztetett. Kapodistria megöletése után ismét orvossá lett Syrában. Otto király megérkeztével nomarch volt Achajában 's Elisben 1835-ig; ekkor hivatalából újra kiesvén, megint orvos volt Athénben. 1837-ben Rudhart ministerelnök javaslatára, belügyi, cultus és közoktatási álladalmi titkárrá neveztetett ki. Az alkotmányosság

ellensége, a' görög klerus kedvelt embere volt 's az orosz párt elveihez szított. — k.

Glarus. Schweicz egyik cantona, alig nagyobb 12 négysz. mérföldnél, 28 helységben 30 ezer lakossal. Földe kopár, kövecses, inkább marhatenyésztésre, mint földművelésre alkalmas; csak felerészt lakható, másik fele örök hóval fedett sziklából 's bérczi patakoktól szagattott hegyhasadékokból áll. Azért a' honn táplálatot nem találó lakosok egy része ki is szokott vándorolni, 's aprókereskedést üzni fanemüekkel, palakötéblákkal 'stb. Ezen vándoroknak köszöni Glarus átalakulását, mert ezek új ismereteket, tapasztalatokat 's nézeteket hoztak haza a' művelt külföldről. Gyárak kezdtek emelkedni, 's a' földművelés nagyobb gonddal 's értelmesebben üzetett. — A' tartomány egész alsó része, hol a' féktelen Linth folyam századok óta ragadá a' bérczek sziklahulladékát a' *Wallensee* hullámiba, 's ezáltal felduzzasztá ennek vizét, egész a' zürichi tóig roppant mocsárrá változott át, melyly körül csak kevés kunyhó állott a' hegyek lábainál, 's a' posványinak mérges gőzölgése döghalált 's lázokat okozott. 1805-ben a' zürichi *Escher* e' vidékre fordítá lelkes gondjait, 's a' felébredt schweiczi faj másfél millió frankot adott össze, hogy Európa legnagyobb vízi művét végrehajtsa. *Escher* maga vezette a' munkát, ki e' miatt „*von der Linth*“ melléknevet nyert a' halás hazától. 1812-ben végeztetett be a' nagy vállalat. Nyolcz lábnyi karimájú, 1900 láb hosszú hajózható csatorna vezeti a' vad bérczpatokat *Mollis* falutól a' *Wallensee*-be; egy másik, 52,000 lábnyi hosszú pedig a' zürichi tóba. A' nagy völgyfenék száraz lett, 's a' lég tiszta a' mérges gőzöktől; mintegy 20 ezer hold nyeretett meg a' földművelésnek. Az újonnan alapított gazdaságok közepén először is nevelőintézet emeltetett a' legszegényebb glarusi családok gyermekei számára, melyben mai napig évenként 40 szegény gyermek neveltetik, — 's az anyagi tisztulással erkölcsi is köttetett össze. — A' javítások egymást érték; a' régi törvények kéziratai kinyomattak, hogy a' nép olvashassa 's érthesse azokat; utak 's iskolák épültek, könyvtárak, olvasó-körök, hasznos egyletek alapítottak; a' faluk nyájas kis városokká lettek; Glarus városának van ma már casinoja, könyvnyomdája, könyvkereskedése, saját hirlapja 'sa't. A' *stachelbergi* fürdőhely, Linth-völgy hátulsó részében, vetélkedik Schweicz első rangú fürdőivel. — Azonban ezen említett haladás a' cantonnak inkább csak reformált részében otthonos. A' cath. népesség, mely a' churi püspökséghez tartozik, szellemi műveltség, ipar 's jóllét tekintetében meszsze hátra maradt ama mögött. Az ünnepek, bucsuk, processiók nagy száma, melyek a' folytonos munkásságot zavarják 's a' népet attól elszoktatják, az oktatási ügy elhanyaglása, a' papságnak a' népfelvilágosodás ellenében mutatott közönyössége, sőt ellenszenve, — mindez lehetlenné tette a' házi 's közállapotok nemesbítését, 's azon haladást, mely a' canton másik részében szembe ötlük. — A' népesség nagyobb része végre nem akará a' státuséletnek szabad fejlődését a' kath. lakostársak 's ezek felett uralkodó papság csekély száma által gátolva látni, 's hangosan követelék az alaptörvény átalakítását. A' kormánytanács kidolgozá az új alaptörvényt, mely 1836-ban a' nép által elfogadtatott, 's 1837-ben a' hely. szövetség által is megerősített. Ezen alkotmány tisztán demokratiai;

státuspolgári egyenlőségen nyugszik ; vallási, kereskedési, ipar- és sajtószabadságot ad, megengedi a' vegyes házasságokat, egyenlő adózás alá veti a' birtokot, elválasztja a' bírói hatalmat a' végrehajtótól ; a' státus felügyelése alá helyezi az összes oktatásügyet ; nyilvánosságot hoz a' közügyek kezelésébe. Megtiltja, hogy valaki rendes bírójától elvonassék, egy vallásról másikra téréséért üldöztessek ; tiltja továbbá az idegen államokkati katonai kapitulatiót, idegen rend- 's díszjelek elfogadását állami engedelem nélkül, hivatalok eladását, titkos inquisitiót 'stb. Az összes souverain államközség (Landesgemeinde) áll a' 17 választóközség minden szabad lakosaiból. Külön kath. és evang. községek, tanácsok, törvényszékek most már nincsenek, mint előbb. A' 47 tagból álló tanács a' legfőbb végrehajtó hatalom. E' hét osztályra oszlik ; egyik osztály, a' 8 tagból álló, 's a' Landamman által elnökölt *Standescommission*, melylyet a' canton közvetlenül választ, kezeli a' csekélyebb kormányügyeket ; fontosabb státus- és kormányügyek elhatározása a' 119 tagból álló ugynevezett hármastanácsra van bízva. A' bírói hatalom minden községben egy-egy *kiegyeztető hivatal* (Vermittler-Amt), 's az egész kis államra nézve egy különös első folyamodású 's felelbiteli büntető és ismét polgári törvényszék által gyakoroltatik. Minden egyházközség önmaga választja papját ; ezen papok is a' rendes törvényszékek alá vettettek, 's kötelesek az alkotmányra megesküdni. A' papság, a' pápai nuntius 's a' churi püspök Bossi által izgattatva, nem akarta ez alkotmányt elfogadni 's az esküt letenni, 's fanatizálta a' kath. népességet. A' *näfelsi* csata emlék-ünnepe 1838. april 5-kén, 's itt főleg *Schindler* landamman gyönyörű szónoklata kibékeltette az egymás ellen ingerelt testvéreket. Most a' kormány is erősebben lépett fel ; az ellenszegülő papokat elfogatta, 's hivatalaikból kitette ; a' churi püspöknek pedig minden avatkozást eltiltott a' canton egyházi ügyeibe (A' legújabb eseményeket lásd : Schweiz). — T.

Glaubrech (*József*), mainzi ügyvéd, szül. 1800-ban. A' hessendarmstadti követkamarában az ellenzéknek egyik legjelentékenyebb 's legnépszerűbb tagja 's első szónokainak egyike, ki 1832 óta folytonosan a' józan reform 's szabadelműség érdekei mellett harszol. — t.

Gleichenberg, egyike az újabb időkben alapított 's nevezetessé lett fürdőhelyeknek. Fekszik Stájerországban, közel Grätzhez. Ásványforrása 5 van ; gyönyörű vidéke 's általában a' fürdői intézmények az élvezet, kényelem 's izlés minden kiyánatait kielégítik. Mit a' természet elmulasztott, azt művészet pótolja. Éghajlata, daczára magas fekvésének, szelid 's a' zord szelek hatása ellen még magasabb hegyek által biztosittatik ; a' juliusi 's augustusi forróság árnyas sétányok által mérsékeltek. Főfigyelemre méltó, mikép a' rendes ivóviznek is felséges forrása van itt, mi az ásványos források közelében ritkaság. Ismeretessé leginkább 1834 óta lön, 's emelkedését nagy részben *János* osztrák főhgnök 's a' volt stájer kormányzó *Wickenburg* grófnak köszönheti. A' kórok, mik ellen a' gleichenbergi ásványfürdők 's források használtattak, leginkább : a' görvélyes és tuberculosus bajok, golyvák, bőrkütegek, gyomorhajok, sápkór, 's a' t. A' gleichenbergi betegek legnagyobb száma azonban mellkórosokból áll, kik részint az itteni ásványvizek, részint a' szolgálatukra álló tej és savó

ivásában 's a' légely kedvezésében keresik üdülésüket. *Gleichenberg* a' XVI. század óta a' *Trautmannsdorf-család* birtoka. — t.

Gleig (*G. R.*), angol író, szül. 1796-ban. *Wellington* alatt a' spanyol hadjáratban több nagyobb csatában tünteté ki magát 's 20 éves korában kapitány volt. A' waterlooi csata után az oxfordi egyetembe tért vissza, honnan a' esaták zaja elhívá, 's a' papi pályára készült. 1834 óta Londonban a' Chelsea-hospital káplánja. Számos iratai között vannak vallási 's egyházi tárgyuak : „*History of the bible*; — *Guide to the Lord's Suppers*; — *Sermons for plain people*;" továbbá katonai, történeti 's novellisticus tartalmuak : „*The subaltern*; — *The campaigns of the british army in Washington and New-Orleans*; — *History of british India*; — *Life of sir Thomas Munro*; — *Lives of british military commanders*; — *The family history of England*; — *The Chelsea pensioners*; — *The Hussar*; — *Allan Breck*; — *Chronicles of Waltham*“ stb. 1837-ben utazást tett Német-, Cseh- és Magyarországon, 's ezen utleírását szinte kiadá. — Azon angol conservatív párthoz tartozik, melly a' régi angol egyházszerkezet minden ároni fentartása mellett küzd 's melyly ennek megszűnésében az állam rombadülését látja. — t.

Glenelg (sir *Charles Grant*, lord) angol státusférfit, szül. 1785., fia a' Kelet-Indiára nézve nagy érdemekkel birt skót *Charles-Grant*-nak. Fiaial korában a' költészettel foglalkozott, később státusférfiti tanulmányokra adta magát. Tagjává választatott az alsóháznak, hol mint a' szabadelmű párt jeles szónoka tünt ki; utóbb a' kinstár lordja, 1817. irlandi státustitkár 's mint Huskisson 's az általa követett kereskedelmi szabadság pártolója, tagja lett a' státusministeriumnak; ez volt a' *Wellington* ministeriuma alatt is, a' midőn egy új gabonátörvényvel lépett fel az alsóházban. A' Huskisson és *Wellington* közti surlódások folytán 1828. az elsővel együtt kilépett a' ministeriumból, de gróf *Grey*-vel ismét bele lépett, névszerint a' gyarmatügyet kezelvén, mellynek státustitkára volt, üléssel bírván a' kabinetben is. E' helyen volt *Grey* és *Melbourne* ministeriuma alatt 's a' whig-kabinet minden tetteiben részt vett. Nagy tevékenységének köszönheté lord-dá emeltetését. — k.

Glycine Apios (*Saagaabaa*, *Apios tuberosa*), növény, melly azelőtt amerikai földi dió név alatt volt ismeretes, 's az újabb időkben nagy figyelmet vont magára az által, hogy több külföldi természetbúvár, névszerint a' német dr. *Gesner* a' burgonya pótszereül ajánlotta. Eszak-amerika legnagyobb részében megterem. A' növény hüvelyes gyümölcse azonban Európa északibb részének égalja alatt teljesen meg nem érhetik 's azonkívül termése is igen szaporátlan 's buján sarjadzó, meszszerűedő gyökerei a' szántóföldet olly kiirthatlan gazzal borítják, melly lehetlenné tenné a' váltógazdaságot. Minélfogva napjainkban már kevésbbé talál ajánlókra. — t.

Gneisenau Augustz (eredetileg *Neidhard*) gróf, porosz tábornagy 's a' katonai tanulmányok főigazgatója, szül. 1760. A' hoszszu béke alatt be nem bizonyulhatott fényes katonai tehetsége bő alkalmat talált erre az 1806-ki háboru kitörésekor. A' poroszokra nézve szerencsétlen saalföldi csatában, 's reá bízott a' zászlóalj vezetése, mellyben akkor kapitány volt 's mit nagy küzdelmek után sikerült megmentenie. Miután a' többi

német erösségek mind dicstelenül megadák magokat, a' kolbergi várat, hová őrnagynak neveztetett, hosszú ostromoltatása daczára, mellynek csak a' tilsi béke vetett végett, mindvégig megtartá királyának. Az 1808—11-i csendes években G. Scharnhorsttal együtt a' bekövetkezendő nagy háboru előkészületeivel foglalkozott, 's 1812. midőn Poroszországot a' körülmények Napoleonhoz esatlakozni kényszeríték, Angliába ment, 's Napoleon oroszországi balsorsa elérkezvén, az ottani miniszterekkel tanácskozott, 's ágyu-, fegyver- 's ruházati ajánlatokkal tért vissza Poroszországba. A' honvédsereg megalakult 's G. mint siléziai fő kormányzó 's az ottani sereg fő tábornokmestere vezénylé a' visszavonulást Lützenből Boroszlóig, megnyeré a' katzbachi csatát, a' táborokar főnöke lett, 's a' wartenburgi átmenetet és a' Möckern melletti csatát is ő vezeté. Az események ezutáni menetére határozott befolyást gyakorolt. A' párisi béke után fürdőbe vonult, majd Berlinbe ment. 1815. martiusban Napoleon újra feltünvén, jun. 16-kán a' ligny-i csatában megvert poroszokat rögtön újra rendezé 's a' waterlői győzelemre vezeté. A' vert hadat egész Párisig üze 's ott mint minister részt vett a' békealkudozásokban. Blüchert Angliába kíséré, azután tábornoki parancsnok lett a' Rajna-tartományokban, miket azonban már 1816. elhagyott 's családja körében élt Siléziában. 1821. berlini kormányzó, 1825. a' porosz sereg fő tábornagya 's a' státustanácsban a' kül- és katonai ügyekre nézve előüléssel birt. Meghalt siléziai jószágán 1831. rendjelekkel és érdemekkel gazdagon. — s.

Goblet (Albert, Alviellai gróf) volt belga hadügyminister, szül. 1790. Első tanulmányait a' st. cyri katonaiskolában végzé. A' spanyol hadjáratban 1813. a' San-Sebastian várabani őrség között volt, melly az egyesült angol és portugál seregnek volt kénytelen megadni magát. Hadtársai foglyokként Angliába vitettek, bátorosága jutalmul ellenei által azon kitüntetésben részesült, miképen ezek a' szomorú hírvégyőjeül őt küldék Napoleonhoz, ki azonban kapitánynak 's a' becsületrend vitézének nevezé ki. Napoleon bukása után visszatért hazájába 's 1815. Quatre-brás és Waterloo mellett küzdött hollandi szolgálatban. A' bekövetkezett időkben leginkább a' belga határvidéki erösségek építésével 's helyreállításával foglalkozott. Az 1830-ki forradalom kitörésekor a' katonai tehetségek nagy hiányában rögtön ráfordult az általános figyelem. Az ideigl. kormány 1830. novemberben ezredessé 's a' vezérkar igazgatójává, majd főhadbíztossá nevezé ki. G. iránt nagy bizalommal viseltetének azok, kik a' csend és béke után sóvárogának; mások vádolóak, hogy nem forradalmi ember 's hogy az orániai herczeg részére hajlik, mi azonban törvényesen be nem bizonyult ellene. 1831. Leopold király kinevezé az erösségek főfelügyelőjévé 's a' vezérkar főnökévé, majd segédévé. Mint a' békepolitika pártolója, azon 24 §-ból álló egyezmény mellett szavazott, mit 1831. nov. 15. Belgium 's a' nagy hatalmak aláírnak, 's mit hosszú diplomatiái harczok után, mikben Goblet a' londoni konferentián 's otthon legfényesebb részt vőn 's legnagyobb érdemekkel bir, sikerült 1833. május 21-kén Hollanddal is elfogadtatni. Ez alatt G. 1832. a' külügyi ministeri tárczát vállalá el, mitől 1833. dec. 25. megvált. Ekkor a' király kinevezé teljhatalmu miniszternek Berlinbe, hol azonban Vilmos király iránti tekintetből el nem fogadtatott. 1837. mint Leopold

király rendkívüli meghatalmazottja Lissabonba ment, 's a' cartisták és exaltadók közötti harcban lényeges szolgálatoakat tett Donna Maria portugál királynénak, ki elismerése jeletül gróffá nevezé ki. 1839. visszatért hazájába, hol hajdani népszerűsége elveszett 's hol az orangistákali korábbi öszszeköttetéseit nem feledhetik el. — k.

Goderich (Frederik John Robinson, Viscount of G., Riponi gróf) angol miniszter, lord Grantham ifjabbik fia, szül. 1782. Tanult Harrow és Cambridgeben. 1804. az irlandi helytartó és rokona, lord Hardwicke-nek magán titkára lett. 1806. Pitt halála után, a' parlamentnek lón tagjává. 1809. Castlereagh figyelmét magára vonván, ez kinevezé alstátustitkárnak. 1810. az admiralitás első lordja, Yorke alatt működött. Két évvel később kineveztetvén a' kereskedelmi hivatal titkos tanácsosának 's másodelnökének, a' gabonabevitelt korlátozó törvényjavaslatot védelmezé, melly által a' földbirtokosok 'a' polgári osztályt még jobban szándékozának nyomni. A' földbirtokosok győztek; a' törvényjavaslat 1815. mart. 16-án nagy többséget nyert. Következménye egy véres fölkelés volt egész Londonban. Ezóta Robinson mindent elkövetett, hogy a' kereskedelmi korlátozásokat Anglia érdekeivel ellenkezőknek bizonyítsa be. 1820-ban pártolá Baring szabadelmübb kereskedési javaslatait; 1822. maga hozá indítványba, hogy az angol gyarmatokkali kereskedés az idegen népeknek is megengedtessek. Ezután a' kincstár kancellárjává neveztetvén, azon négy év alatt, mellyben e' hivatalt viselé, okos gazdálkodása által az ország adóját 9 millió font sterlinggel lejobb szállította. Lord Canning nemes politikájának befolyása által most a' katholikusok emancipatiójának is megnyeretett, minek addig ellenzője vala 's Huskissonnal együtt szorgalmasan dolgozott a' kereskedés felszabadításán. 1827. Canning alatt a' gyarmatok ministeriumát vállalá el. Nem sokára Viscount Goderich of Nocton czimet nyervén, a' ministerium képviselőjeül választatott meg, a' felsőházban. Canning halála után a' legfőbb statushivatalra hivatott meg, de gyöngének érezvén magát ama nagy férfit utódja lehetni, csakhamar lemonda hivataláról. Ekkor Riponi gróffá emeltetett. 1833. Durham helyébe pécsetör lett, de 1834. még Grey visszalépése előtt, az appropriatio-záradék felett támadt véleménykülönbség miatt, kilépett a' ministeriumból. Grey alatt ismét gyarmati minister volt 's a' reformbill kivitelét segíté. — a.

Godwin (William), angol író, szül. 1756. Lelkészi hivatalát, mit több évig viselt, letevé, hogy annál kényelmesebben élhessen a' tudományoknak. Később könyvtáros volt; végre a' Grey ministeriuma által a' pénzügyi osztályban nyert hivatalt. A' francia forradalom bámulói közé tartozott, 's az angol forradalmi iskola benne halt ki. Fő munkája, melly a' maga idejében rendkívüli figyelmet ébresztett: „*On political justice*“. Benne az emberi perfectibilitás eszméjét a' szellem minden fegyvereivel védi, mi csakhamar számos ellenekre talált, így p. o. *Malthus* „a' népeseledésről“ szóló nevezetes munkáját G. ellen írá czáfolatképen, bebizonyítani iparkodván, hogy a' világ oeconomiajában szükségképeni ingrediens a' vétek. Egyéb munkái: „*Sketches of history in six sermons*“ (1784.); „*The political events of the united states*“ (1793). Regényei: „*Caleb Williams*“ (1794.); „*Saint Leon*“ (1795.); „*Fleetwood*“ (1805.); „*Clou-*

desley“ (1830). — Más nevezetesebb művei : „*History of the life and age of Geoffroy Chaucer*“ (1803.); „*Lives of Edward and John Philipps, nephews and pupils of Milton*“ (1815.); „*Inquiry concerning the power of increase in the numbers of mankind*“ (1821.); „*History of the common wealth of England from its commencement to the restoration of Charles II.*“ (1824—28.); „*Thoughts on man, his nature, production and discoveries*“ (1831). — Meghalt Londonban 1836. — k.

Goethe-ünnepélyek 1849. A' németek ezen legnagyobb 's legnemzetibb költőjének élete 's irodalmi hatásának előadása korábbi időszakba tartozván (*l. Közh. Ism. Tára V. köt.*), itt csupán annak mintegy kiegészítéseül azon elterjedt mozgalomról teszünk említést, mit G. emléke a' legujabb időkben szült Németországban. 1749. aug. 28. majnai Frankfurtban születvén, az 1849. évi augusztus 28-ára esett százados születési ünnepe. Németország mindig tisztelettel fordult nagy férfainak emlékei iránt, 's a' közel lefolyt évtizedben is egymást követték az emlékünnepek *Luther, Leibnitz, Herder, Schiller, Guttenberg* 'stb. tiszteletére. *Goethe*, bár érdemei teljesen méltányolva vannak 's el van ismerve, miként a' német nemzeti szellem kifejlése 's nemesbülése neki többet köszönhet, mint minden más költőnek, életének utolsó szakától kezdve a' legközelebbi időkig, számtalan megtámadásnak volt kitéve *politikai iránya* miatt. Mondatott, hogy élete utolsó éveiben 's mióta a' weimari ministeriumban foglalt helyet, a' koreszméknek haragosan hátat fordított, hogy ellensége volt a' szabadságnak 's a' népnek, a' nemzeti 's politikai fejlődésnek. E' politikai gyűlölet, mely a' német nemzeten G. iránt jelentkezett, okozta, hogy 1849-ben, a' politikai izgatottság 's a' nemzeti önérzet ezen fölébredési évében, a' *Goethe-ünnepélyek* a' német nép között nem találtak általános rokonszenvre, sőt ez közönyt nyel viseltetett azon férfiu emléke iránt, ki Németország szellemi világában első rangu csillagként ragyog. Frankfurt, a' költő szülőhelye, ez időben már a' bukott remények siralmas képét viselé. *Pál egyháza* zárva volt, Németország első parlamentje csufos véget ért, a' szomszéd országok térein vér párolgott. A' szándéklott ünnepélynek számos ellenzői támadtak, vitatván, miképen ünnepek nem e' komoly időkbe valók; hogy ezek által minden idegen nép, különösen a' francziák 's angolok előtt olly színbe állítaná magát a' német néppárt, mintha a' polgárisodás ellene volna; bizonyosnak mondták, hogy G. az 1814—15-ik évi német nemzeti mozgalmak iránt semmi rokonszenvet nem érzett, sőt a' népszabadságnak nem kedvező aristokratikus szellemének több bizonyosságait adá; végre, hogy a' jelen pillanatok nagyobb dolgokra fordítvák, mint irodalmi érdemek elismerésére, miket különben is senki nem von kétségbe; az most a' kérdés, valljon az ünneplendő hősnek volt-e szive népének politikai 's nemzeti élete iránt. *Goethe* — úgy mondták — dalnok volt a' finomabb élvezetnek, a' művészet- 's tudományba mélyedésnek, de nem volt részvéte az iránt, a' mi istenszerű életének olympiai nyugalmát megzavarhatta volna. Ilylen előzmények után a' lelkesedés is csak csekély lehete, melyly a' G. szorosabb tisztelői által rendezett ünnepeknél nyilatkozott. Frankfurtban azonkívül mintegy ellen-demonstrációul a' *Hecker-dalt* éneklé 's más hasonló kicsapongásokat tett az utcai nép az ünneplők által előadott *Goethe-dalok* ellenében. Frankfurton kívül ugyan-

azon időben megülék az ünnepet: Weimar (G. második hazája és sírhelye), hol az ott tartózkodó *Liszt Ferencz* hazánkfia hangversenyt rendezett, továbbá: Bécs, Prága, Berlin, Drezda, Lipese, München, Augsburg. Alkatrészei ez ünnepeknek színi előadások, hangversenyek, szavalmányok valának a' költő műveiből, továbbá G.-tól származó kéziratok, régi 's újabb arczképek nyilvánosság elé bocsátása, mulatságok, lakomák, kivilágítások, a' helyek különfélesége szerint különböző módon és mértékben. Lipsében a' költő egy colossalis mellképét állítá fel *Knauer* szobrász. Általában véve az előadó művészetek: mint a' zenészet, festészet, szobrászat, színészet sok erőt fejtének ki a' nagy költő emlékünnepeinek dicsőítésére. — Az irodalom, melyly *Goetheról* már alig képes valamit mondani, a' mi még elmondva nem lett volna, csak csekély részben járult az ünnepély emeléséhez. *Gutzkow* egy drámát irt „*Der Königsleutenant*“, mely G. életéből tárgyaz egy epizodot, a' költő fiatal éveinek eseményei állítatván szem elé. Azonkívül figyelmet érdemel az ez alkalomra irt munka: „*Zu Goethe's Jubelfeier, Studien zu Goethe's Werken, von Heinrich Düntzer*“, 's ebben bevezetésül szolgáló értekezés: „*Ueber Goethe's politische Ansicht und seine Stellung zu den Bewegungen der Zeit*“, melyben a' szerző a' fentemlített 's hasonló politikai vádak ellen igyekszik *Goethét*, leginkább saját szavainak idézése által, védeni, mi nagy részben sikerült is. — p.

Gog és Magog, nevei egy mesés fejedelem és népnek, melyekről Ezékiel proféta 38 és 39 részében jövendöli, hogy északról fognak megjönni 's midőn Izraelbe törendnek be, tökéletesen megsemmisítetteti. Gog és Magog nevei arab írónknál 's János jelen. 20 r. 8 v. is említettnek; később a' Massagetek nevével hozattak összefüggésbe. *Gog és Magognak* neveztetik a' londoni city guildhalli teremében levő két óriási kőszobor is, mely a' regé szerint egy száz óriásnak egy cornwallisi óriás felett nyert győzelmét jelképezi. Mindkettő harezi alak, pánczélozotton, karddal övezve, egyiknek fején tölgy-, a' másikén babér-koszoru. Talán még a' rómaiak korából valók, 's a' britek és rómaiak egyenjogúságát ábrázolják. A' lordmayornak évenkénti beiktatása alkalmával nov. 9-én két szinte Gog és Magog nevü grotesk alak szokott a' beiktatási menetben férfiak által körülhordoztatni. Boz regényeiben többször tétetik rólók említés. — a.

Gogol orosz író, pétervári egyetemi tanár. Az orosz novellisták legjelesbjei közé tartozik; novelláit számos kötetben birja az orosz közönség, ezek között vannak a' „*Dikankai esték*“. A' kis orosz élet eredeti, mesterkéletlen rajzaiban felülmulja valamenynyi orosz beszélyírókat, minők: Marinowitsch, Osnowianenko, Grebenko 'stb. (l. Orosz irodalom). Humora sajtárságos, 's nemcsak az ismert német és angol, hanem a' közönséges orosz humortól is különbözik, 's az életnek derült, vidor felfogásában áll. Mint vigjátékiró kevesebb szerencsével lépett föl a' pétervári élet rajzaival. Sok utána járás után végre történettanári alkalmazást nyert a' pétervári egyetemenél. 1837. Francziaországban, Schweiczban 's 1840. Rómába utazott. — k.

Goldmark, l. Bécsi forrad.; Osztrák bir. gyül.

Gombos Imre udv. tanácsos 's Hevesmegye főispáni helyettese, a' m. akademia tiszt. tagja, szül. 1791. júliusán, Szent-Laádon, Borsod-

megyében, köznemes családból. Iskoláit Kassán végezván, 1810-ben törvények tanára, 1812-ben borsodmegyei jegyző, majd a' kir. udv. cancellária 's utóbb köz udv. kincstár mellett gyakornok, 1816-ban ugyanott fogalmazó, 1817-ben a' magyar kincstárnál titoknok 's e' minőségben több fontos udvari biztosságoknál nevezetesen a' szávántuli részek visszszakcsolása ügyében tollvivő, 1823-ban fumei patricius tanácsos, 1826-ban kincstári tanácsos, 1835-ben es. k. kamarás, 1837-ben udvari referendár 's leveisi adminisztrátor lett, mely utóbbi hivatalát két év múlva önként letette. — Drámairói hajlama, már ifjúkori kézíratai után ítélve, olly kifejezett, hogy sajnálni lehet az irodalomra nézve költői hivatásának bokros közhivatalviselési gondjai által lett csaknem teljes elnyomatását. Halála 1840-ben január 12-kén történt. — *Lilla* című vigjátéka befejezetlen maradt, *Testvérek* és *Szekrény 's rózsabokor* című vigjátékok, *Esküvés* cz. 5 felvonásos 's *Elek és Polyxéna* ismét 5 felvonásos szomorujátékok pedig egészek, 's az utóbbiak a' szerző nevének első betűjével, egyik barátja által 1817-ben ki is nyomattak. Szerénysége nem akart írói pályán mutatkozni, de a' nyelvet 's irodalmat hűn szerette, 's 1835-ben az akademia tiszt. tagjává választatván, az ülésekben sokszor elnökölt. — h.

Gomes, (João Baptista), portugál drámairó. „*Inez de Castro*“ című nemzeti szellemű tragoediája által, melyly e' század elején nagy tetszéssel adatott Lissabonban 's a' nemzet kedvencz darabjává lőn annyira, hogy rövid idő alatt 7 kiadást ért meg, kitünő tehetséget tanusított 's a' legszebb reményeket ébreszté. Kora halála azonban mindezeknek véget vete. — k.

Gomis (József Menyhért) spanyol operaszerző, szül. 1793. Zenészeti képzettségére nagy befolyással voltak Mozart és Haydn művei, mik iránt már kora ifjúságában nagy előszeretettel viseltetett, 's kiknek elsejétől különösen a' hangszerelést tanulá el. Már első szakában több jeles művel bővité a' spanyol katonai zenét. De fölébredvén benne a' drámai zenészet iránti hajlama, katonai karigazgatói állomását elhagyá 's 1817. Madridban, 1823. Párisban, 1826. Londonban, majd ismét Párisban tűnt fel operai terveivel. *Rossini*, ki ekkor Párisban élt, különös figyelmére méltatá ugyan a' művészt, mindazáltal a' színházi ármányok annyira ellene dolgozának, hogy csak 8 évi fáradszón kitűrés után sikerült „*Le diable à Seville*“ című dalművét 1831. jan. 29-kén Párisban a' Ventadour színházban előadatva látni, melyly a' műértők részéről nagy tetszést nyert. 1833. hasonló fondorkodások ellenére kiküzdé „*Le revenant*“ című vig operája adatását, melyly új bizonyosságát adá a' szerző kétségtelen hivatásának. A' sok bosszantás, küzdés, 's ingerültség azonban olly rozshatású volt G. egészségére, mikép többszöri görceskinok után tökéletesen elveszté szavát. Nemaságában 's a' legbeteggebb állapotban írta „*Le portefaix*“ című operáját. Élte utolsó szakában egy nagy befolyású barátja közbenjárására a' francia kormánytól némi segédpénzt huzott. Meghalt 1836. Párisban. — k.

Gordon, régi skót nemzetség. Ujabbkori tagjai közül nevezetesek : *I. Sir Thomas G.*, szül. 1758. leginkább mint philhellén lőn ismeretes. Miután hosszabb ideig lett volna angol és orosz szolgálatban 's a' keletet több ízben beutazta, 1821. Görögország ügyének szentelé kardját 's

vagyonát. A' trippolizzai ostrom alatt Ypsilanti hg. tábornok főnöke lett. Ezután Skóciába ment ; 1826. azonban ismét visszatért, 's a' neki ajánlott katonai főparancsnokságot csupán *Fabvier* (l. ezt) iránti tekintetből nem fogadá el. Midőn ez az Akropolisban volt körülzárva, G. többképen iparkodék őt megszabadítani seregével, mi azonban nem sikerült. Görögország függetlenségét eléggé biztosítottnak híven, 1827. Skóciába tért vissza. — *II. George* herceg, szül. 1770. Edinburgban. 1807. hercegi méltóságot nyert. 1819. britt tábornok lett 's később Skócia pécsetőre. A' felsőházban buzgó orangista és Melbourne ministeriumának ellene volt. 1836. benne a' Gogol herceg fiága halt ki. — k.

Gore (Katalin), született *Francis*, angol költőné, sz. 1799-ben Nottingham grófságban. 1823-ban *Gore Arthur* kapitányhoz ment férjhez, és csöndes családi körben élt. Első művei : *The two brocken hearts*; és *Bond* dráma (London, 1824). Később a' regény 's novella mezejére lépett át, hol sok ügyességet 's kellemet tanusít, és a' felsőbb társas köröket igen helyesen jellemzi. Beutazván az európai szárazföldet, következő regényeket ír : *Lettre de cachet* ; *Hungarian tales* ; *Manners of the day*; *Mothers and daughters*; *The Hamiltons*; *Mrs. Armitage*; *The opera*; *Polish tales*; *Sketchbook of fashion*; *Tuilleries*; *Mary Raymond*; *Stokeshill plan*; *The cabinet-minister*; 'stb. Színjátékai : *Lords and commoners*; *The school of coquettes*; *The Kings Seal*; *King O'Neil*, nem nagy tetszésre találtak. Fordított több fr. színjátékot is, és irt népdalokat. — cz.

Gorove I. László, táblabíró 's m. akad. l. tag, sz. Erdélyben Szamosujvárt, örmény nemes családból, 1780-ik évben. Jó nevelésben részesülvén, 's már gyermekkorában kitünő hajlamot bizonyítván a' tudományok 's m. nyelv és irodalom iránt, 1796-ban a' kolozsvári szinpadon, buzgó fiatal társaival, *Koczebue* „*Emberggyűlés 's megbánás*“ cz. darabját játszotta. 22 éves korában, szülői halála után, teljeskoruvá nyilatkoztatván, gazdálkodásra adta magát, 's e' téren egyike vala legszorgalmasb, legkitünőbb hazánkfainak. 1810-ben Magyarországra költözött lakni, 's a' nagy sikon több jószágot szerezvén, dúsgazdag 's iparos alföldi nagygazda lett, és több megyei kitüntetésben részesült. Hivatalt viselni nem akart, mert gazdasága, háznépe 's a' tudományok körül mindig talált elég tenni valót, dicsvágy pedig nem zaklatá philosophikus lelkét. Az irodalom sivatag mezejéir ő akkor fáradozott, midőn ennek még minél kevesebb művelői voltak. E' mostoha korban írta *Jecid és Haba* (1806.), 's az *Érdemes Kalmár* (1807.) czimű eredeti szindarabjait, 's a' „*Jegyések Carthagóban*“ czimű vitézi történetet. A' gazdaság, tájleírás 's régiség kutatás mezején későbbben is sokat írogatott. Nagyobb munkája még : *A' férfinak tökéletességei* (Pest, 1823). — *Gattáját* (Temesmegyében) kir. adományul kapván, oda magyar lakosokat édesgetett, 's isten ígéjét m. nyelven hirdettette, először az idegen nyelv — elfogta Bánságban és általában igen sokat hatott azon vidék magyarosítására. Ezen érdemeiért 1835-ben a' m. akad. lev. tagjává választatott, mellynek pénztárát, testvérével együtt nevezetes jutalom-alapítvánnyal nevelte. Meghalt, örökösire tetemes vagyont hagyván hátra, 1839-dik esztendőben. Fia *II. István*, született 1819-ben Pesten; iskoláit a' pesti egyetemen végezte, hol a' lelkes ifju már egyesületet alkotott hazafias és irodalmi czé-

lokra, 's az ifjúság által kiadott zsenge mutatóványokban csinos műveket közölt, 's pályatársaira nagy hatást gyakorolt. Későbbben Temesmegyébe, gattájai jószágára menvén lakni, ott az ellenzék egyik vezére 's legkitünőbb szónoka volt. 1842-ben 's 43-ban nagyobb utazást tett nyugati Európa művelt országaiban, 's ezen utazásainak gyümölcse lett *Nyugot* című munkája (Pest, 1844. 2 köt.). A' pozsonyi 184³/₄-ki 's 1847-ki országgyűlésekre mint követjelölt lépett fel, de a' conservatív párt akkori többsége mellett Temesmegyében, sikeretlenül. Minden hazafiui ügyben meleg részt vevén szóval, tettel és erszénnyel, 1847-ben *Kossuth* lemondása után, a' védegyelet igazgatójává választatott. „*Nemzetiség*“ című politikai munkájáért, hol a' legnagyobb reformeszméket már *Kossuth* Pesti Hirlapját megelőzőleg pengeté, jeles hirlapi cikkeiért, 's „*Nyugot*“ cím alatt kiadott utazási eszméjiért, mellyek kissé dagályos 's nem eléggé megtisztult nyelven iratvák ugyan, de sok ismeretet 's nemes érzületet tanusítanak, 1843-ban a' m. akademiának is lev. tagjává választatott. — Fényesebb de szomorú politikai pályája a' népképviseléssel kezdődik 1848-ban. A' pesti országgyűlésre Temesből képviselőül küldetvén, tartalmas és correct nyilatkozatai által kitünő helyet foglalt el a' házban. Az aug. 3-iki ülésben ő tette a' nevezetes indítványt a' Frankfurthban egyesült Németországgal minél szorosb szövetségre nézve. Egyébiránt a' ministeri párthoz tartozott, 's a' *Madarász*-féle veres tollasoktól mindvégig távol állott, sőt gyűlöltetett. Egyike volt azon képviselőknek, kik a' Csepel-szigetén rögtönözve kivégeztetett gr. *Zichy Eugén* lefoglalt drágaságainak összeírására a' pénzügyi 's igazságügyi-ministerium küldöttivel együtt megbízott, 's később Debreczenben, a' roshírű gyémánt-vád felmerülése után, legerélyesebben szólalt fel *Madarász László* ellen, valamint a' *Mart. 15-ke* 's a' *Debreczeni Lapok* ellen, ezeknek a' képviselő-ház méltóságát sértő kikeléseik alkalmával. Az april 14-iki határozat szerkesztésére ő is ki volt küldve, *Kossuth*-tal és *Szacsray*-val, mellyet azonban egészen *Kossuth* maga szerkesztett. E' miatt látta szükségesnek *Kossuthot*, kinek politikáját egyébiránt, gr. *Batthyány Lajos* bukása óta, sohasem helyeselte, hazáját elhagyva Widdinbe 's onnét tovább követni, úgy hogy e' részben *Börne* mondatát alkalmazhatni rá, t. i. hogy „kellemetlen azon betegségben halni meg, mellyben más valaki szenved“. Azok közt említettik, kik Widdinből Schunlába menet *Kossuth* oldalánál lovagoltak, későbbben pedig nyugoti Európába menekültek, hol jelenleg is tartózkodik.

Gorzkowszki (Gorzkowi Károly) cs. kir. lovassági tábornok, sz. Babyecén, déli Galieziában 1778. 1792-ben lépett a' modenai herceg nevét viselő könnyű lovas ezredbe, 's ezzel együtt 1793—96. minden hadjáratban jelen volt. 1796. alhadnagy, 1797. főhadnagy lett. Az ujonnan megkezdett hadjáratban 1799. Stokachnál, 's a' következő évben Ulmnál megsebesített, 's 1801. mint másodkapitány főhg. Károly uhlánokhoz jött, a' hol 1804. első kapitánynya lett. E' minőségben volt G. az 1805-ki hadjáratban Olaszthonban *Radeczky* gr. vezérőrnagy dandárában; 1807. őrnagygyá, 's 1809. alezredessé léptetett elő az ezredben, 's ezzel együtt minden csatározásban részt vett, mellyekről a' *Radeczky*-dandár annyira elhíresült. Ez évben ezredessé lett, 's az erre következő francia háboru

alatt folyton részt vett. 1817. cs. kir. kamarássá, 1820. vezérőrnagygyá léptetett elő, 's mint dandárvezér Kassára jött, onnan pedig 9 év mulva ugyanazon minőségben Eperjesre tétetett át. 1831. altábornagygyá neveztetett ki 's Brünbe, 1833. Prágába tétetett át, 1835-ben a' cs. orosz Sz. Anna I. oszt. rendjét, 1836-ban a' vaskorona II. oszt. rendjét és 1838-ban a' cs. orosz fehér sasrendlovagkeresztjét nyerte el. 1839. a' szász királyi nevével viselő vasaszerz 2-dik tuiajdonosává neveztetett ki, 's mint katonai kormányzó Laibachba, onnan pedig ugyanazon minőségben Troppauba tétetett át. 1841-ben a' szász kir. polgári érdemrend nagy keresztjét nyerte el, 's 1846. lovassági tábornokká, 's nemsokára ezután várparancsnokká neveztetett ki Mantuában. 1847-ben cs. k. val. titkos-tanácsosi czimet nyert.

Midőn 1848-ban martiusban a' forradalom egész lombard-velencei királyságban egyszerre kiütött, a' G. kormányzására bizott Mantua védelmi tekintetben igen szomorú állapotban volt, mellyben magát nem soká tarthatta. A' kiterjedett előerősségek el voltak hanyagolva, 's az őrsereg csekély száma miatt alig lehetett azokat elegendő örökkel ellátni, nem hogy még védelmezni is. Illyetén a' várparancsnokra nézve nem legkedvezőbb körülmények között Mantuában is kiütöttek a' forradalmi mozgalmak. G. körülményesen tudósítá *Radetzky* tábornokot, 's igen kéré, hogy küldjön segítséget az őrsereg számára, felszólítá a' tartományi hatóságot is, 's czélszerű katonai rendszabályokat adott ki a' csend és bátorság fentartására. Mart. 21. megengedtetvén az alkirály által Mantua lakosainak 300 főből álló városi őrsereg (*Guardia civica*) felállítására, néhány óra mulva több ezer fegyveres ember tolongott a' város utczáin, mivel a' polgári hatóságok, mellyek hatalmuktól már egészen megfosztattak, a' 300 számra szorítkozást nem tarthatták fel. A' parancsnok személyes közbevetése sem állhatott többé ellent, 's meg kellett elégednie azzal, hogy azon csapatokat, mellyeknek a' lakosokkal barátságot kötni nagy kedvük volt, a' laktanyákban özszeiratá, 's azon felhívást, miszerint a' várost csapataival együtt hagyja el, szilárdul visszautasítá. — A' hír, hogy Cremonában ideiglenes kormány alakult, melly az olasz csapatokat maga számára megnyerte, Mantua népét is 23-kán, ismét új mozgásba hozá, a' fegyveresek száma mindinkább nagyobbodott, fegyvertárak alakítottak, az utczakövezet felszakítottak, a' háztetőkre vagy emeletekre hordatott, több utczák eltorlaszoltattak, 's G. minden pillanatban megtámadás veszélyének látá magát kitéve. Többszörös küldöttségek jelentek meg nála, mellyek élén a' polgári 's egyházi hatóságok főnökei állottak, a' város átadására 's kivoulásra szőlítván fel. G. az őrsereget előparancsoltatta, a' város kapuit bezáratta, a' küldöttség felszólítását magától elutasítá, 's nyilvánítá, hogy a' legcsekélyebb ellenséges demonstratióra a' várost bombáztatni fogja. 23-kán a' torlaszok szaporodtak a' városban, Sz. András templomát a' guardia civica gyűl helyévé tették, melly sereg már több mint 6000 főből állott, a' templom földalatti térei pedig fegyvertárukat szolgáltak. Miután G. azon reményét, hogy Veronából segítséget nyerend, mindinkább tünedezni látá, 's az olasz csapatok viselete, mindig fenyegetőbb lett, mentséget illy körülmények közt egyedül időnyerésben látá; azért is örömet megengedé, hogy egy

polgárokból álló küldöttség, — a' püspök 's az ítélőszék elnöke vezérlete alatt — meheszen a' főhg. alkirály elébe Veronába ; hogy tőle a' város megnyugtatóra szolgáló rendszabályokat kikérjék, 's igyekezett ismételt megnyugtató hirdetmények által a' nép fellázadt kedélyét csillapítani. Estve *Este* gyalogság, 's huszárók érkeztek Modenából, mi azonban a' parancsnok helyzetén nem sokat segített, mivel a' város lakosai torlaszaikat annál szorgalmasabban szaporították, 's a' fegyverek számamár a' 8000-ret meghaladta, kik ellen G. csak 8 századot állíthatott, mivel a' lovasságot utczaí csatákban nem használhatta. E' mellett Veronából többé semmi segítségre nem számolhatott, mivel magától a' főhg. alkirálytól is saját eszközeire szoritkozni utasított. G. azonban a' várost folyton lövöldöztetéssel fenyegetvén, igyekezett különböző rendeletek által időt nyerni, az erősséget ostromállapotba helyezé, 's 25-dikén felszólítá a' lakosokat, hogy 24 óra alatt fegyvereiket letegyék. Illy erélyes munkássága által sikerült *Gorzhowszkinak*, a' forradalmi mozgalmat lecsillapítani ; 26-kán elkezdődött a' lakosok lefegyverzése ; 27-kén új segédsapatok érkezvén a' lakosság önhittsége elfojtatott, a' csend ismét helyreállíttatott, és így ezen igen fontos hely a' kormányzó elővigyázata 's munkássága által megtartatott. Ezután *Radetzky* gr. az erősségnek 's környékének utolsó emberig leendő védelmezését hagyá meg a' várparancsnoknak 'sa' 70 éves tábornoknak sikerült, az idő szüke, eszközök 's emberek hiánya daczára, Mantuát olly védelmi állapotba helyheztetni, hogy minden ostromnak ellene állhatott. — És ezt teljesíté is, 's e' miatt G.-ról gr. *Radetzky* jelentéseiben, dicséretes említés tétetett. Midőn a' következő évben az osztrák seregek *Wimpffen* gr. altábornagy alatt a' római birtokba bevonultak, G. 8 zászlóalj gyalogság, 2 század huszár 's 2 üteggel mint segédsapat követte őket, 's máj. 14. Bologna előtt megjelent. Ezen város bevétele után, 5 zászlóalj gyalogsággal, mint katonai 's polgári kormányzó ott maradt. Velence bevétele után, katonai 's polgári kormányzóvá neveztetvén ki ugyanott, rövid idő alatt szelid 's az ottani viszonyokhoz alkalmazott magaviselete által a' lakosok hajlandóságát nagy részben megnyerte, — 's IX. *Pius* pápa által, Sz. György rendének nagy keresztjével diszesítettet. 1849. oct. 16-kán olműtzi várparancsnokká neveztetett ki, de ő inkább kívánt harczoisaival Olaszouban maradni 's Mantua parancsnokságát ismét átvenni, mi neki meg is engedtetett. — B.

Goszezynski (*Severin*), jeles lengyel költő, szül. 1803-ban Ukrainában. Hazája természeti szépsége 's történeti emlékei már korán ébresztették fel benne a' költői szellemet. A' varsói egyetemen tanulván, a' Mickiewicz körül csoportosuló fiatal költőkhöz csatlakozott 's több tűzszellemű költeménye volt már a' közönségben elterjedve, midőn első nagyobb költeménye : *Zamek Kaniowski* (Kaniow vára) 1828-ban nyomtatásban megjelent. Ez költői elbeszélés volt *Byron* modorában ; hőse, *Nebaba*, kozák, ki egy örült leánynak szerelmet hazudik 's mint gonosztevő végzi életét. Legérdekesebbek e' műben a' kozák élet és szokások hű rajzai, mik, valamint az egésznek organicus összeállítása valódi költői tehetséget tanúsítanak. Az 1830-ki lengyel forradalom kitörése előtt az ifjuság között létezett titkos társulatokban részt vett 's azok között vala, kik 1830. nov. 29-én *Konstantin* nagyherceget a' Belvedereben megro-

hanták. Később a' felkelők seregébe állott 's buzdító harczi dalait gyakran hangoztatá a' táborban és csaták zajában. Azon dala, mellyben *Skrzynecki* főparancsnokot bátor előrehaladásra tüzei, különösen sok erőt 's merészséget tanusit. A' forradalom buktával ő is elhagyá hazáját 's Franciaországba, innen Schweiczba költözött, 's állandóan lakott az aargaui kantonban Lenzburgban. Összes költeményeinek uj kiadása 1838-ban jelent meg Lembergben. — p.

Goudchaux (Michel), az 1848-ki februári forradalom után ideigl. kormány tagja 's a' francia köztársaság első pénzügyministere, egyike Páris legtekintélyesebb, bár nem leggazdagabb bankárainak. Született Elsassban, zsidó szülöktől. Mint bankár mindig igen szabadelmű elveket tanusított. A' választásoknál mindig a' szabadelmű párt jelöltjeit támogató s politikai barátainak vagy az ország szabadságának érdekében soha sem késett aláírásokat megnyitni 's a' segélyadásban személyesen részt venni. Több év folytán igen tevékeny részt vett a' „*National*“ szerkesztésében, mellyben hivatással 's szakismerettel tárgyalá a' finantzkérdéseket 's nevezetesen a' franciaországi bank ellen folytatott kemény harczot. Az ideigl. kormánynak azonban nem soká volt tagja. Midőn a' börze, melly a' forradalom kitörése óta zárva volt, Páris maireje által G. akarata ellen ujra megnyitattatni szándékolttatott, ez állomásának elhagyására bírá őt, mellyben *Garnier-Pagés* lön utódja. — p.

Gowan (Mária) északamerikai költőnő, hasonlóul ismeretes férje *Brooks* neve és *Maria del Occidente* álneve alatt, szül. 1795. Boston vidékén; 16 éves korában férjhez ment. Gazdag és fő rangu osztályhoz tartozott, de rögtön kettős csapás érte, a' midőn férjét és vagyonát egyszerre elveszté. Vigasztalást fényes természeti tehetségeinek kifejtésében keresett. Később Cuba szigetén egy kis gyarmatot örökölvén, hosszabb ideig ott tartózkodott. 'S ugy látszik, mintha az ottani forró égálynak nagy befolyása lett volna tehetsége megérlelésére, mert Cubában készült költeményei sokkal felülmulják az előbbieket. 1820. Bostonban jelentek meg: *Költevényei* 's 1833. Londonban egy „*Zophiel*“ czimű költemény, mellynek alapját Tobiás könyvének egy helye teszi. G. Mária érzelem- 's erődús és különösen a' természet lángoló rajzaiban szerencsés költőnő — a.

Gödöllői csata, I. Magyar hadjárat.

Gömör (és Kis-Hont) vármegye Magyarország kicsinyben; nagy hegyei ásványnyal telvék, széles völgyei termékenyek — mi kölcsönös séget eszközöl 's a' belkereskedést előmozdítja. Fekszik a' hajdani tiszán-inneni, a' mai felosztás szerint a' kassai kerületben; keletről Torna és Borsod; délről Borsod, Nógrád és Heves; nyugatról Nógrád és Zólyom 's északról Liptó és Szepes által van környezve. Területe 76½ □ mfd. Használható földje 784,000 hold, mellyből a' szántóföld tesz 350,000, a' rét 40,000, a' szőlő 2500 holdat. A' föld legnagyobb része hegyes; csak északi részén Krasznahorka és Rozsnyó között 's déli részén a' Sajó és Rima partjain van rónaság. A' déli részek földje termékeny, különösen a' Sajónak mindinkább tágasbuló völgyében; északon a' köves föld és rideg égály miatt a' termékenység csekély, ugy hogy a' Garanvölgy felső részén csak zab és pohánka terem 's szőlőt vagy más nemesb gyümölcsöt látni csak a' délibb részekben lehet. — Hegyei között legmagasb a' *Királyhegy*

(Králowá Hola), mintegy 5000 láb. Ez a *nyitrai* hegylánczolathoz tartozik 's kelet felé hosszú ágba vonul el, mellyek egyike északi irányban Szepesbe csap által, a' másik Gömör és Szepes között határt vonva, Tornába lép. Ezen vonalok magasabb pontjai : a' Hrona, Vrch, Schwarzenberg (Dobsina mellett), a' Babina (Oláhpataka mellett), Csertova, a' Pozsúló és Rákos (Rozsnyó mellett) Uhornya, 's a' Pipityke (Torna határán). Tornában ezen ág ismét Gömör délkeleti részébe fordul vissza, 's a' Csellény erdőnél mindinkább alacsonyodva, az aggteleki mészhegyeket képezi, mellyek Putnok és Edelény körül egészen elenyésznek. Ezen mészhegyek alatt terül el a' világhírű *aggteleki* csepkő-barlang, mellyből 1825-ig 850 öl hosszú üreg volt ismervé. De az említett évben *Vas Imre*, akkori gömörmegyei mérnök által 2211 ölnyi hosszúságu új ág fedeztetett fel, úgy hogy az egész eddig ismert főág hosszúsága 3061 öl, mihez még a' mellékágak hosszúságát 1127 öllel hozzáadván, az aggteleki barlang üregeinek összes hosszúsága 4188 ölet tesz, úgy hogy az nem csak alkotására 's természeti ritkaságára, hanem nagyságára nézve is az elsőrendű barlangok közé tartozik Európában. Nyugat felől a' korponai hegység lép be Gömör vármegyébe a' Fabova hegy által; majd két vonalra oszlik, észak és dél felé; az északi vonal fő magasságai : Sztuden, Csernakő, Czigán, mellyből Murány várának meredek sziklája szakad ki, a' Vereskő (Cservená szkala) és a' Tresznik (A' Vereskőnek ismét 3 mellékága van: az északi mellékág — a' redovai hegy — melly Dobsina mellett elenyészik; a' déli mellékág, mellynek legmagasabb pontja a' Radzin 's Rozsnyónál a' Nyergessel végződik; a' harmadik mellékág szinte délnek tart, Csetnek és Jolsva között haladván Beretkőig, legmagasb pontja Hradek, Ochtina mellett). A' korponai hegyláncz déli vonala szintén keleti és nyugati mellékágakra oszlik; melly utóbbi párhuzamosan halad a' Rima folyóval. Azonkívül ezen nyugat felől jövő korponai hegysorból a' kishonti járásban még több rövidebb mellékágak szakadnak ki, miknek főpontjai : Hradova, Javorina, Bohatno, Szinecs. Végre ezen hegyes vármegye déli részén a' Cserhát lánczolata terjed el, mellyben legmagasb pontok : Pogányvár, Sátoroshegy. — Folyóvízei sokképen használatnak fel e' megye iparos szelleme által. Ezek : a' *Hernád*, melly a' *Királyhegy* északi részéből ered 's rövid ut után Szepesmegyébe folyik; a' *Gölnicz*, szinte a' *Királyhegy* keleti oldalából eredve, csakliam ez is Szepesbe csap által; a' *Garan* a' *Királyhegy* déli tövéből eredve Zólyomba lép által; a' *Sajó*, Dobsina közelében ered 's Borsodba kanyarodik; a' *Rima*, nem messze Tiszolcához ered és Sajó-Püspöki mellett a' Sajóba ömlik. Vannak azonkívül számtalan patakjai, mellyek e' megyét minden irányban keresztül csörgedezik. Igen gazdag ásványos vizekben is, névszerint savanyuvízforrásai vannak Kakován, Osgyánon, Polonkán, Rónapatakon, Sumjaczon; meleg gyógyvizei : Jolsván, Királyin, Lévárton, Kun-Tapolcán; egyéb ásványvizei : Ajnácskón, Baracván, Rima-Brezón, Czakón, Po-Csevíczen, Jelenén, Kisfalun, Mastinecen, Pongyelokon, Siden, Szuhán, Ratkó-Szuhán, Szutorton, Telgárton, Tiszolczon, Várgedén 'stb. — Bár e' megye egyes részei termékenységre nézve a' legaldottabb földdel vetekednek, az mégis általában a' soványabb termésű megyék közé tartozik. Az emelkedettebb részekben roszot csak keveset természetnek, annál több zabot és

pohánkát, úgy hogy a' felső garanvölgyi szegény lakos zabkenyérrel 's burgonyával kénytelen beérni. A' rónább vidékeken azonban a' rozs és buza 's Putnok körül már a' tengeri és szőlő is diszlik. Különös megemlést érdemel a' dohány, mely itt nem annyira mennyiségre, mint minőségre nézve különös szerencsével természetlik; legjobb fajok a' csetneki, dulházi, rátkai 'stb. Igen szépen 's bőven megterem az északi részekben a' len, a' déliekben a' kender. Sajtja 's turója híres ezen vármegyének, miután az állattenyésztésre különösen kedvezők a' megye folyampartjainak hosszában elterjedő rétek, 's az illatos fűvű legelők a' hegyesebb vidékeken. Csekélyebb jelentőségű a' bortermesztés, miután szőlő levénkább csak a' putnoki és serkei járásokban terem, az évi termés alig tevéen 30,000 akót. De a' gyümölcsstenyésztés oly szorgalommal és műszeretettel kezeltetik e' megyében, mint valószínűleg az ország igen kevés vidékein. *Czernek Pál*, jolsvai tanító már 1796-ban alapított Gömörben egy gyümölcsstenyésztő és nemesítő társulatot, mely meghozatá a' legjobb gyümölcsfajokat külföldről, 's azokkal egy 37,208 \square ölü tért beültetett, úgy hogy ennek értéke csakhamar 17,000 forintra becsültetett. Volt e' társulatnak 12 cseresznye-, 53 alma-, 53 körtvély-, 15 szilva- és 3 kajszin-baraczk taja. Jolsva és Gömör között egész vadcseresznye-erdők vannak 's a' szántóföldek, különösen a' Balog-völgyben gyümölcskertekhez hasonlítanak, miután a' lakosok mesyéiket már régóta gyümölcsfakkal szokták körülvenni. Erdei e' megyének nagy kiterjedésűek, azonban a' bányamivelés, 's különösen a' nagyszámú vasgyárak és általában az élénk ipar évről évre tetemesebb pusztításokat viszen véghez az erdőkben, 's a' célszerűtlen gazdálkodási rendszer oda vivé a' dolgot, hogy több hajdan fadús helyek jelenleg faszükséget éreznek. Az állattenyésztésben Gömör nem annyira mennyiségre, mint minőségre nézve tűnik ki. Szarvasmarhája, mely leginkább a' Sajó és Rima kövér rétű völgyeiben diszlik, kitünő szépségű, azonban csak kevés tenyésztetik, különösen a' hegyes vidéken; hol a' borjuk legnagyobb részét levágják. Lova igen sok van, miután a' megye lakosságának nagy része fuvarból él; a' lovak kicsinyek. A' juhtenyésztés nagy kiterjedésben üzetik, leginkább a' tej és sajt miatt, mely a' fűszeres hegyi legelő által itt kitünő jóságú, úgy hogy a' lakosság élelmi szereinek egy igen nagy részét ez pótolja; mint az alföldön a' szalonna, úgy itt a' turó. Híres a' klenőczyi sajt. *Selyembirkát* csak a' nagyobb birtokosok tartanak. *Sertés* nagy számmal hizlaltatik a' *Csellény* erdejében, a' bátkai, rimaszombati, osgyáni 's más erdőkben. A' *selyembogártenyésztés* csak kevés embert foglalkodtat, annál többet a' *méhtenyésztés*; Rozsnyó lakosai régóta híresek mézsajtóik-, méhser- 's mézkereskedésökről. A' vadászoknak bő zsákmányt nyújtanak az erdős vidékek, mikben őz, szarvas, nyul 'stb.; és a' nagyobb sűrűségekben farkasok, sőt olykor medvék is találtnak. Balogon *Kóburg herczeg* vadaskerttel bir. A' *halak* közül, miket e' megye folyói szolgáltatnak, legnemesebb a' *pisztráng* az északi részekben. *Asványokra* 's különösen vasra nézve Gömör az ország legelső megyéje, mely utóbbi aránylag legnagyobb mennyiségben s legjobb minőségben itt ásatik. A' Garan, Jolsva 's Csetnek völgyében egész kis gyárországot tüntetnek fel a' folyvást működő különnemű vasgyárak: huták, öntődék, hámorok, nyújtodák, kaszagyárak 'stb. Tiszol-

czon mágneskő; réz elég bőven van Dobsina határán 's lefelé a' Sajó-völgyön egész Rozsnyóig; Dobsinán 's Rozsnyón alányérez, dárdany; tiszta arany hajdan bővebben találtatott, most ritkábban mutatkozik; ezinóber és higany Dobsinán, Rozsnyón; azonkívül egérkő, ólom, wismuth, asbest, kigyla 'stb. Fazekasanyag a' megye több részeiben, de különös minőségű találatik Mastineczen; veres márvány Murány körül, vegyes a' Radzsi hegyén 's másutt. — Van e' megyében 1 püspöki város (Rozsnyó) 's azzal együtt 13 mezőváros (mik közül 6 magyar, 5 tót, a' többi vegyes) 263 helység (fele magyar, fele tót). Lakosainak száma *Fényes* szerint 170,963, melyből 69,361 evang., 59,070 r.kath., 38,000 reform., 4315 g.-kath., 5 g.-n.-egyesült volt. Újabb időkben a' lakosok számát nagyobbinak mutaták a' hivatalos összeírások. A' nagy többség protestans. A' róm.-katholikusok élén áll a' rozsnyói püspök (kinek egyházi hatósága 1776 óta kiterjed Gömör- 's Tormamegyékre, 's a' szomszéd megyék némi csekély részére is; ez alá tartozván 2 javadalmas prépostság, 6 kanonoki stallum 's 98 plebánia); szerzetesek, névszerint prémontréiek 's ferencziek Rozsnyón találhatók. Az evangélikusok 55 egyházból álló espereszeie a' tiszamelléki superintendenciához tartozik, melyben ez egyike a' legnépesebbeknek; a' reformatusoknak 52 egyházuk van, mik a' tiszamelléki ref. superintendencia részét teszik. Nyelv tekintetében volt 90,000 magyar (palócz, barkó), 80,000 tót, 4000 orosz 's néhány ezer német Dobsinán. A' megye alsóbb részét kizárólag magyarok lakják. Idő folytán több magyar község eltótosodása volt tapasztalható; a' legújabb időkben azonban ismét a' magyarosodás van növekedőben. — Gömör-megye iparszellem tekintetében az ország legelső rendű megyéi sorába tartozik. Legnevezetesebb a' vasgyári ipar, mely nem csak egyesek, hanem társulatok által is üzetik. A' gömöri vasgyárak 94—95,000 mázsa vasat szolgáltatnak, több olvasztóhuta 's 47 vashámorban. *Köburg herczeg* pohoréllai, *gróf Andrássy* betléri, Hámospelsőczy 's a' Dobsina városi vasgyárakon kívül nevezetesek a' murányi unio, a' rimai coalitio és a' csetneki concordia nevű társulatok, mik nem csak öntött és hámozott vasat, hanem vasuti síneket, sőt fényűzési czikkeket is szolgáltatnak. Ezen gyárak nagy szolgálatokat tettek a' magyar hadjárat idejében is. A' vasipar után figyelmet érdemelnek a' posztó- és szövet-művek. Rozsnyón, Jolsván, Tiszolezon, R.-Szombatön, N.-Rőczén, Ratkón, Klenóczon, Nyustyán számos kallók vannak, mikből nagyszámu durva de erős u. n. parasztposztó, guba, pokrócz, lótakaró 'stb. kerül ki. A' vászonszövet kiváltképen az északibb vidékeken üzik. Rozsnyón 30-nál több igen jeles vászon-fehéritők vannak, melyek tulajdonosai az ország legtávolabb vidékeiben szedik össze a' nyers vásznakat fehérités végett, mely itt régi idők óta sajátos 's jutalmas módon kezeltetik. Fazekasok különösen Jolsva, R.-Szombat vidékén hiresek; különösen kályháik. Rozsnyón van kőedény-, bőr-, viaszgyertya-gyár. A' kokavai üveggvárban készült művek a' csehországiakkal vetekednek. Igen nagy kiterjedésű a' papirgyártás. 12 papirmalma az egész országba, sőt külföldre is szolgáltatja gyártmányait; vannak pedig ezek Dobsinán, Kokaván, Fekete-Lehotán, Murányon, Nadabulán, Rozsnyón, Szlaboson és Tiszolezon, néhol kettejével, hármával. Mint fentebb mondók, az ország északi 's déli része

között a' természeti és ipar-viszonyok különféleségénél fogva igen élénk a' forgalom. Északról az iparművek: vas, posztó, vászon, bőr, faeszközök, délről a' mezei termények: gabona, marha 'stb. szállítatnak, mire nézve főgyűlhelyül szolgálnak a' népes rozsnyói hetivásárok. De nevezetes e' megyének külforgalma is; különösen Pest és Debreczen között szakadatlan a' kereskedési viszony, melly városok piaczain nagy szerepet játsznak Gömör iparművei, bányatermékei 'stb. — Az oktatásügyre nézve a' katolikusok számára van Rozsnyón egy püspöki lyceum, papnövelde; az evangélikusoknak volt 1850-ben gymnasiumok Rozsnyón, Gömörön, Osgyánon; a' reformátusoknak R.-Szombatban van egy latin iskolájuk. A' népnevelés ügye e' megyében jó karban állott különösen a' protestans községekben, miknek népe a' felvilágosodottabb köznép közé tartozik. — Jobbágytelke volt Gömörnek 2281; portája 92; nemessége mintegy 9000 személy volt. — Legnagyobb birtokosok e' megyében *Kóburg herczeg*, ki a' megye nagy részét, névszerint a' murányi, rimaszécsi és baloghi uradalmakat bírja; a' *gróf Andrássy* nemzetség a' betléri és krasznahorkai uradalmakkal; *Mariássy*, *Kubinyi* családok 'stb. Székhelye a' megyének: *Pelsőcz* és *Rima-Szombat*. — Az 5 járások ezek voltak: felső, putnoki, ratkói, serkei, kis-honti. — A' magyar hadjáratban e' megye nyugalmát *Lewartowszky* önkénytes tót csapatjai zavarák, kik a' megye lakossága részéről több ízben keményen fogadtattak. — A.

Görgey Arthúr. *Görgey* a' historia embere. Az adatok, mellyekből e' mindenestre rendkívüli férfinak történeti jellemét határozottan megítélhetnök, nincsenek ekkorig kitisztázva. G.-nek ugy, mint a' többi magyar forradalmi kormányférfiaknak működése rejtéllyel teljes, melly rejtélyeket csak a' higgadt történetírás, 's nem az emigratio és ostromállapot egyoldalu röpirodalma lesz képes felderíteni. Saját véleményyt tehát felőle nem mondunk, csupán életírásához szolgáltunk némi töredékeket. Beszéljenek a' tények. Életírása pedig 1848 szeptemberétől kezdve ugyanaz a' magyar forradalmi háború történetével, 's neve elválaszthatlan a' legnagyobb eseményektől. — *Görgey Arthúr* felső-magyarországi régi nemes családból, Toporczon, a' Szepességen, 1818-iki január 30-kán született. Atyját *Györgynek* hitták. Testvére három van: *Guido*, kitűnő bányász, *Armin* és *István*, volt honvédek; amaz a' bányavárosok bajnoka; ez mint magyar költő is ösmeretes. Első nevelését édes anyja, egy igen művelt 's lelkes, spártai hajlamú nő vezette, ki különös figyelemmel volt gyermekeinek ugy testi, mint lelki képzésére, 's kora megedzés által akarta őket az élet viharai előtt megerősíteni. Fő *Arthúrból* valóban edzett, erős, munkabíró ifjú lett, ki könnyen türe a' hadjáratok fáradalmait, a' tél hidegét, az éhet és szomjat, 's közkatonáival együtt tudott aludni a' táborig tűz mellett, a' puszta kemény földön. E' mellett az ifju már gyermekkorában ritka tehetségeket mutatott. Első iskolai képzettségét a' kézsmárki, lőcsei és eperjesi evang. tanodákban nyerte; honnét a' tulni katonai képezdebe vitetett. A' had 's annak segédtudományai már gyermekkorában kedvencz hajlamai valának a' lánglelkű gyermeknek, 's a' nevezett katonai iskola legtehetségeseb tanítványának ő tartatott. Tanítói ezt nyíltan kimondák, 's a' kilépőt különösen ajánlák a' főhadi tanácsnak, mint az austriai hadsereg egykori dicsőségét, 's leendő vezért. Ezután a' bécsi

magyar testőrsereghez ment, hol a' rend, szorgalom és szigorú önmegtagadás példányképe volt. Tudományszomját a' szabályszerűleg elébe irt tanulmányok nem elégítheték ki; bejárt az egyetembe is állatgyógytant, vegytant 'stb. hallgatni. Öt év mulva a' nádor-huszárezredben lett főhadnagy; itt azonban elkedvetlenedvén, kilépett, 's kedvencz tanulmányát, a' vegytant folytatni, Prágába ment. Itt egy francia hölgyet vett nőül, 's tanulmányát bevégezvén, ősi fészkebe, Toporcza vonult. A' vegytan mindvégig legkedvesb foglalkozása maradt, 's ezzel érdemlé, hogy a' genialis *Dumianics*, e' szilaj vitéz, ki őt eleinte nem kedvelte, jó kedvében mindenkor „patikáriusnak“ nevezte a' későbbi fővezért. Az 1848-iki forradalom riadása őt is a' tettek szinpadára idézé. Megjelent Pesten, hogy tehetségeinek megfelelő pályadíjért küzdjön. A' m. ministerium első bizománya, mellyel *Görgey*t foglalkodtatá, fegyverszállítás volt Lüttichből. Ezt ügyesen teljesítvén, századosból csakhamar őrnagy lett a' szolnoki állomáson. — A' bán átlépte Magyarország határait; 's elkezdődött a' szomorú polgárháború. *Görgey* Úsepel szigetére rendeltetett, 's az általa felállított hadi törvényszék hajtotta végre *gróf Zichy Ödön* kivégeztetését. Ez volt a' legelső valóban forradalmi tény Magyarországon, melly a' közfigyelmet *Görgeyre* voná, 's talán ez alkalommal mutatott vas határozottsága vonta reá *Kossuth Lajos* szemeit is, kinek ez időben kedvezése lett. Részt vevén *Perczel Mór* alatt (ekkor még mint őrnagy) azon sikerdús hadjáratban, melly *Róth* és *Philippovits* hadtestének elfogásával végződött Ozoránál, 's mellynek egyik vezérlő szelleme ő volt, ezredessé mozdíttatott elő, 's Pozsonynál gondoskodott a' sánczépítésről, és a' hadsereg rendezése- 's fegyezéséről, mihez senki sem értett úgy, mint ő. Már az ozorai hadjárat óta fejlett ki azon engesztelhetlen gyűlölség *Görgey* és *Perczel* között, melly őket egész pályájukon kíséré. *Görgey* semmit sem tartott *Perczel* tehetségeiről, ez pedig kétkedett *Görgey* hazafiságában. — A' schwechati ütközet után *Moga* fővezér letétetvén *Kossuth* által, ki akkor már ha névvel nem is, de valósággal dictátor volt, *Görgey Arthúr* vette át a' fővezéri pálczát *Kossuth Lajos* kezeiből. Erősen szegült a' Bécsig nyomulás ellen, mellynek, szerinte, a' még fegyelmetlen 's tanulatlan m. hadsereg teljes felbomlásával 's megsemmisülésével kelle végződni. Ő a' lelkesülésre kevesebbet számított, mint a' rendre 's fegyelemre, és minden gondját arra fordítá 1848-diki november folytán, hogy a' hadsereg ebben erősödjék. A' határörzés sem tetszett neki; véleménye szerint a' fiatal 's gyakorlatlan sereggel az ország belsejébe kelle vonulni, míg a' honvéd löni, 's a' tűzben megállani megtanúl. Midőn *Windischgrätz herczeg* az országba nyomult, *Görgey* elvéhez hiven, folytonosan retirált a' fővárosig. Már ekkor is voltak némi összeütközései *Kossuth*tal a' kormányynal. *Kossuth* ellent akart állani, *Görgey* azt hitte, hogy elhatározó ütközet nélkül kell visszavonulni, ha csak az egész fiatal sereget megsemmisítés veszélyének nem akarja kitenni, 's a' magyar táborozásnak egy csapással véget vetni. *Görgey* szerette az egyszerűséget proclamatióiban 's jelentéseiben, *Kossuth* szerette a' szópompát. Így történt, hogy a' mosonyi csekély ütközetről *Görgey* nevében fenhangzó hirdetmény jelent meg a' pesti utcákon 's lapokban, mellyben a' cs. hadsereg illetlen kifejezéssel sértetett. *Görgey* dec. 24-én protestált

ezen hirdetésnek kifejezései ellen, 's óvást tett, hogy szavai hűtelenül fordíthatnak. — Győrt, mellynek sánczai annyi pénzbe 's munkába kerültek, előbb oltalmazni akarta, de miután e' sánczok védelme sokkal nagyobb erőt igényelt, mint az övé, 's a' vizekben, mellyeket a' kemény tél befagyasztott, nem talált szövetségeseke, Győrt is elhagyá, 's a' megrettent kormány és főváros néhány nap alatt Budapest közelében látta az austriai sereget. A' moóri szerencsétlen ütközet után, mellyben *Perczel* hadteste szétszóratott, 's mellynek mostoha eredményét *Perczel Mór*, folyvást *Görgey Arthúr* ellenséges indulatának tulajdonítá, ki őt, mint állítá, ez alkalommal fel akarta áldozni, — a' főváros is feladatott. A' sereg, meg egyezés után, két részre szakadt. Mig *Perczel* Szolnok felé vonult, *Görgey Vác* felé a' bányavárosokba sietett. *Vác*zon adta ki azon proclamatióját, melly senkit sem hagyott önmagának 's hadtestének szelleme felől kétségben. Nyiltan kimondá, hogy ő *V-dik Ferdinánd király* ő felségeért, 's a' mártiusi nyerevényekért harczol. A' nevezetes felső m.-országi visszavonulás történetét l. *Magyarországi hadjárat* ezikkben; itt csak annyit, hogy az *Görgey* vezéri tehetségének egyik fényes bizonyítványa. Hűn osztozott a' sereg szenvedéseiben. a' téli hadjárat leirhatlan nehézségeiben e' bérczes, zord vidékeken, hol tábornokok 's törzstisztek is segíték húzni az álgyakat 's vinni a' fáklyákat. A' fegyverletétel végett a' császári seregtől hozzá intézett felszólításokat, váczí proclamatiója értelméhez ragaszkodva, makacson visszautasítá. *Görgey* környezeténél mindvégig megmaradt a' monarchicus szellem, 's a' forradalmi kormány és polgári hatalom irányábani feszültség, sőt lenézés és engedetlenség. Tetemesen növekedett ez 1849 februárján, midőn *Dembinszky*nek fővezérré nevezetése megtörtént. A' táborba küldött polgári biztosok hidegen fogadtattak, 's kancsal szemekkel nézettek. Midőn *Görgey*'s *Dembinszky* a' kápolnai ütközet alkalmával személyes érintkezésbe jöttek, 's a' helylyel 's viszonyokkal ismeretlen *Dembinszky* menthetlen stratégiai hibákat követett el: az eleinte udvariság leple alá rejtett ellenszenv csakhamar kitört 's azzal végződött, hogy *Dembinszky* Tisza-Füreden a' sereg nevében elfogattott, 's *Görgey* fővezérrül kiáltatott ki. *Szemere*, a' polgári biztos, kénytelen volt a' katonák ezen erőszakos lépéséhez mosolygó képet csinálni, 's úgy intézte a' dolgot, mintha e' rendszabály a' kormány egyezésével történt volna. A' kormányelnök megjelent Tisza-Füreden, de a' katonaság szellemét látva, nem tartotta tanácsosnak *Görgey*t, 's fegyvelemértő társait hadi törvényszék elébe állítani; *Görgey* pedig büszkén nyilatkozattáta, hogy „ha ő *Dembinszky* lett volna, 's ellenében *Görgey* így lépett volna fel, ő *Görgey*t föbe löveti.“ — *Kossuth*, látván hogy *Dembinszky* fővezérsége lehetlen, *Görgey* ellenében mégis meg akarván menteni a' kormányhatalom tekintélyét, az országgyűlés által *Vetter* tábornokot nevezette fővezérré. De ez csakhamar megbetegedvén, a' fővezéri pálcza ismét *Görgey* kezében maradt. Következett a' fényes aprilisi hadjárat *Hatvantól* *Komáromig*, mellynek sikere a' kormányelnököt *Görgey*vel ismét kibékílteté. Gödöllői találkozásukkor a' legszivesebb egyetértésben látszottak lenni, 's az országgyűlési jelentésekben egekig magasztaltatott a' diadalmas fővezér. A' kormány azon nyílt rendelete, hogy Buda minden áron visszavétessek, megakasztá a' győzelmek fényes sorozatát. Ez

idő óta mindinkább kifejlett a' kormány 's *Görgey* közti egyenetlenség. *Görgey* nem akarta, hogy Budára erő 's idő pazaroltassék, 's hogy az országgyűlés és kormány elhagyja Debreczent; azonban mindkettő megtörtént. *Görgey* engedelmeskedett. Buda, 17 heves és véres nap után, az elszánt honvédek által bevétellett. Az országgyűlés altábornagyi oklevelet 's első osztályu katonai érdemrendet küldött a' győző vezérnek; ez azonban egyiket sem fogadta el. Hidegen válaszolá, hogy demokrata köztársaságban illyeseknek nem lehet helye; hogy a' vezérek mind egyformák, 's míg a' háboru tart, a' legöregebb tábornok viseli a' vezéri pálczát. Már ekkor el volt kedvetlenedve, 's gyakran jövendölé sötét arczezal, hogy Magyarország el van veszve. — Elkövetkezett a' nyári hadjárat ideje. Az egyenetlenség mind nagyobb mértékben fejlett ki. *Dembinszky* működési tervében, melyet a' kormány elfogadott, Szeged volt központul kitűzve 's Alsó-Magyarország a' harcmező. *Görgey* ezen alsó-magyarországi összpontosítást strategiai örültségnek tartá, míg Temesvár magát meg nem adja 's a' bán és ráczok ereje megtörve nincs. Ő Komáromot akarta a' működések támaszpontjául tartani, 's a' hadviselést a' Duna jobb partjára tenni át. Az osztrák sereg előnyomulása, a' kormányhatalmi surlódások, a' fővezér megsebesülése 's más közbejött akadályok késleltették *Görgey*t 's így azután sem egyik sem másik terv nem sikerült. *Zsigárd* és *Perednél* a' Vágon innen visszanyomatva, Győrnél megveretve, az ácsi (jul. 2-diki) nagyszerű 's véres ütközetben, hol *Görgey* személyes hősisége mentette meg a' csatát, 's a' fővezér, az ellenség golyóit magára vonó fényes öltözetben tette ki magát a' halálos veszélynek huszárjai élén, fejére igen aggasztó és mérges sebet kapva, a' komáromi menhelybe vonult vissza. Ezalatt történt *Mészáros Lázárnak* fővezérré neveztetése, *Dembinszky* melléje rendeltetvén tanácsadóul 's a' táborokart főnökeül. E' hir igen kellemetlenül érinté a' sebében vérző *Görgey* barátait, 's a' szergubeli tiszték olly tartalmú irott nyilatkozatot adtak, hogy ők is a' északi hadsereg, csak *Görgey* alatt akarnak szolgálni. E' nyilatkozatot *Klapka* és *Nagy Sándor* tábornokok vitték Pestre. A' dolog, a' táborba küldött *Aulich*, *Kiss Ernő* és *Csányi* közbenjárására, legalább színre, ugy egyenlített ki, hogy az új fővezér kineveztetése csak a' déli hadseregre nézve érvényes, és csak addig, míg *Görgey* oda érkezik. A' kitűzött haditerv szerint már június közepén G. hadserege legnagyobb részével Komárom közelében a' Duna balpartjára vonult, onnan, ha a' szerencse kedvez, Bécszet megszállandó, de miután kétszeri kísérlet után sem sikerült az oroszok által támogatott osztrák hadseregen áttörnie, visszafordult. Engedelmeskedett a' kormány újabb rendeletének. Esztergamba 's Vácra vonta a' hadsereget, 's meggyőződván a' július 15-diki váci csata után, hogy nincs többé lehetőség az orosz csatavonalat áttörni, még egyszer megkísérté az északi magyarországi hadjáratot, miáltal a' többi seregekkel kora egyesülhetésnek minden reménye megsemmisült. Folytonos küzdelemben folytatta utját az orosz seregek megtámadásai közt. A' váci, sajói, hernádi fényes ütközetek nem adhattak a' harcjátéknak szerencsésb fordulatot. Ez egész hadjárat vezéri lángeszét és katonai tehetségeit fényesen tanusítá. A' debreczeni megverettetés végkép megtörte 's elkedvetlenítette a' már is tetemesen elolvadt 's kifáradt sereget. Későn érke-

zett meg Aradra, hogy a' szegedi országgyűlés megbízása szerint az összes seregek feletti legfőbb vezérséget átvegye. A' déli hadsereggel nem egyesülhetett már, 's ez, időközben, szétveretett. Az aradi vár volt tanuja azon jelenetnek, midőn *Kossuth Lajos*, ha nem is szuronyokkal, de erkölcsileg kényszerítve, a' dictaturát *Görgey*nek átadá, 's mielőtt ezt *Görgey* aug. 11-dikén estve 8 óraker átvette volna, a' várat elhagyá. — A' vitéz katona tehát dictátorrá lett, de már későn. Az orosz fő erő által hátulról szoríttatva, Erdélytől *Lüders* tábornok által elmetszette, Temesvár felől az austriai hadsereg fő teste által fenyegettetve, kiéheztetett, levert, elkedvetlenedett, megfogyott seregétől erőfeszítést nem igényelhetve, eleség, pénz 's hadiszerek hiányában, végrehajtá a' legvégsőt, letévé a' fegyvert (*I. Világos*). *Herczeg Paskierits* közt, 's közte már régebben folytak az alkudozások, 's a' dictátorrá lett *Görgey*, korlátlan hatalmának elfoglalása után pár órával, aug. 11-ki proclamatiójában 's *Rüdiger* orosz tábornokhoz irt levelében nyíltan kijelenté, hogy a' legfőbb hatalmat csak azért veszi át, hogy a' fegyvert letéhesse. Proclamatiója így hangzik: „Polgárok! Magyarországnak eddigi ideiglenes kormánya nincs többé. A' kormányzó és a' ministerek, ma, hivatalaikról 's a' kormányról önkényt lemondottak. E' körülmény által kényszerítve, a' katonai fő parancsnokság mellett, ma, a' polgári hatalmat is ideiglenesen átalvettem. Polgárok! mindent, mit súlyos helyzetünkben hazánkert tenni lehet, megteszek, harczzal vagy békés uton, akkint, mint a' szükség fogja parancsolni, mindenesetre úgy, hogy a' már annyira megfeszített áldozatok könnyítessenek, az üldözések, kegyetlenkedések és gyilkolások megszűntessenek. Polgárok! az események rendkívüliek, és a' sorsnak csapásai súlyosak; illy helyzetben előleges kiszámítás lehetlen; egyedüli tanácsom 's kívánságom, hogy lakjaitokban békésen megvonulva, ellenszegülésre vagy harczza még azon esetben se keveredjete, ha várostokat az ellenség megszállaná, mert a' személy- és vagyonbiztosságot legtöbbször valószínűséggel csak úgy fogjátok elérhetni, ha házi tűzhelyeiteknél polgári foglalatosságaitok mellett békén maradtok. Polgárok! mit Istennek megfejtetheten végzése reánk fog mérni, túrni fogjuk férfias elszántsággal 's az öntudatnak azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre vesztve nem lehet. Polgárok! Isten velünk.“ — *Rüdiger* tábornokhoz irt soraiban pedig azt mondja: „Az ideiglenes kormány nincs többé. A' legnagyobb vész leggyengébbnek találta. Én, a' tettek embere, de nem a' hasztalanoké, minden további vérontást hasztalannak, Magyarhonra nézve vészthozónak találtam, 's már az orosz interventio kezdetén illyennek megismertem; felszólítám ma az ideiglenes kormányt leköszönni, miután fenállása a' haza jövőjét naponkint komorabbá, sajnálandóbbá teheti. Az ideiglenes kormány megismeré ezt, 's önkint leköszönt, kezeimbe téve le a' főhatalmat. E' körülményt legjobb meggyőződésem szerint használom: megkímélni az embervért; 's békes polgártársaimat, kiket tovább védeni igen gyenge vagyok, legalább a' had nyomorától megmenteni, föltétlenül letévén fegyvereimet 's ezáltal ösztönt adván minden tölem elvált magyar haderők vezéreinek, megismerésére annak, hogy jelenleg Magyarhonra nézve legjobb, hasonlót tenni. Bizom e' mellett ő felsége a' czár magasztalt nagylelkűségében, hogy aunyi derék bajtársimat, kik mint előbb

osztrák tiszték a' körülmények hatalma által ez Austria elleni szerencsétlen hadba vegyültek, bizonytalan szomorú sorsnak, 's Magyarhon népeit, kik igazságszeretetében biznak, elleneik vak boszúdühének nem teendi ki. Elég volna talán, ha mint áldozat, én egyedül hullanék el“ 'stb. A' dolgok ez utáni meglepő alakulásának biztos megértésére nézve csak a' még leplezetlen rejtelmek feltárása után birhatandunk kellő tudomást. Görgey Klagenfurtba kísértetett, melly város az osztrák kormány által tartózkodási helyeül tüzetett ki. Az 1849. aug. 13-iki világsi fegyverletétel után, utolsó tette volt Magyarorszáiban, a' szerte széljel levő hadtestek, 's a' váarak parancsnokait nevezetesen *Klapkát*, Komárom parancsnokát, felszólítani, hogy magokat szinte feltétlenül adják meg. — Az ekkint végzett fővezérséggel *Görgey* 1849. május óta a' hadügyministerséget is összekötötte. *Kossuth L.* kormányzó az általa alakított demokrata-republikánus ministeriumban Görgeynek adta a' hadi tárczát, 's ez által ismét nevelte vetélytársának hatalmát. Két illy fontos hivatal egy érczakaratú ember kezében elegendő vala, hogy mindenkit elmozdithasson, ki utjában állt. Azért, midőn a' kormányzó gyanúja *Görgey* ellenében erősödött, először is elvévő tőle a' hadi tárczát, mellyet azóta *Aulich* viselt. *Görgey*, mint hadügyminister, igen önállólág viselé magát, 's a' táblalibráktól nem akart elfogadni hadi terveket 's tanácsokat. Tárczájával azonban, vezéri foglalatosságai mellett, keveset bibelődhetett, 's alig-alig jelent meg Debreczenben, hol egy ideig *Klapka* volt helyettese. A' két hivataltól neki törvényesen járó kettős fizetést el nem fogadá; mint hadügyminister egy krajezárt sem vett el, bizonságul, hogy a' pénzt nem imadá. — Görgey, mint vezér, 's mint hadügyminister, igen szigorú volt. Hadtesténél hasonlithatlanul kitünőbb is volt a' fegyelem, mint más hadtesteknél. A' legkisebb pontatlanságot, fegyelmetlenséget letevással, gyakran löpor 's golyóval büntette. 'S bár a' vétkest személyesen szerette (mint a' szerencsétlen *Udrarnokyt*) 's bár ez a' legkitünőbb vitéz volt is: kegyelmet, egyikét esetet kivéve, sohasem adott. Eppen e' tekintetből jobban is szeretete a' régi katonákat, az austriai hadseregtől átlépett tiszteket, mint a' protectiók utján kinevezett tisztcskéket. — *Görgey* tisztai szabad ég alatt aludtak, éheztek, szomjaztak, szenvedtek, együtt vele 's a' közlegényekkel; túrték a' nyár égető hevét 's a' téli hadjárat maró hidegét, és a' csatákban mindenütt elől mentek. A' többi hadtesteknél otthonos visszaélések, p. o. a' sereggel utazó nők tömegei 'stb. *Görgey* táborában, a' mennyire ezt akadályozni lehete, nem türettek. Ő maga sem hordta magával nejét, 's mindenkor jó példával ment elő. Hadi orvosaitól azt követelte, hogy a' harcmezőn mindenkor jelen legyenek, 's a' sebesülteket azonnal ápolják. A' kémekek ellenében legszigorúbb volt, 's innét magyarázhatni az orosz fővezér azon vallomását, hogy *Görgey* ellen nem talált kémekeket. Egész táborra legjobb rendben, katonái fegyezették, harcyszomjasok, jókedvűek, bizalomteljesek voltak. Innét hadjáratainak csodás sikere. 'S mi lett pár hónap alatt e' gyönyörű seregből? — *Görgey*-nek személyes bátorsága 's vitézsége általánosán el van ismervé. Ennek több ízben adta legfényesb jeleit. A' szöny-ácsi (jul. 2-iki csatában halhatlan hősiséget fejtett ki. A' viadal makacs és tartós volt; a' császáriak, kik közt Olaszországból hazatért veteránok is harcoltak, minden áron

tért akartak nyerni, a' honvédek egy lépést sem engedtek. Az álgyudör-
gés nagyszerű volt, szurony szurony ellen, mellet mellnek feszítve har-
cizoltak. Végre a' magyarok lankadni kezdtek, az álgyuk tüze szünni
indult; a' monostori sánczokon császári zászló lobogott. E' perczben a'
lőporgőzből egy csapat huszár fejlett ki; élükön egy ékesen, biborban
öltözött lovag, ki őket dörgő hangon lelkesíté, 's a' leghidegebb halál-
megvetéssel rohant előre. Görgey volt. Magával ragadta seregét, 's a'
késő éjig tartott csatából a' császáriak kénytelenek voltak visszavonulni.
Görgey mély sebet kapott fején. Ezentúl, az egész visszavonulás alatt
Aradig, bekötött fővel volt, szenvedő állapotban, de folytonosan dolgozva.
— A' vácsi (jul. 15-diki) csatában, bekötött fővel, mély sebe daczára,
szünetlen részt vett, 's folytonosan lovon ült, rendezett, buzdított a'
süvöltő golyók rémes zenéje közt, és személyes vitézségével igen sokat
tett a' csata kimenetelére. Jul. 17-én pedig, a' visszavonulás alkalmával,
a' vitézség csodáit művelé. A' visszavonulás zavara leirhatlan volt, mert
stratégiai hiba követtetett el egyik dandárnok által; az oroszok előre
nyomultak. Vác mögött, egy a' Dunába ömlő patakon, fahíd volt, mely-
lyen a' pogyászos kocsiknak át kelle menni. Ezek annyira összetolultak
a' zavarban, hogy az átmenet lehetlenné vált. A' rosz hírek percenként
érkeztek, hogy Vácot elfoglalta a' muszka, 's a' harmadik hadtest el van
metszve. A' zürzavar nőttön nőtt, 's csaknem kétségbeejtővé lett. Ekkor
Görgey egész vezéri nagyságában lépett fel. Tervét megteremteni 's
végrehajtani egy percz munkája volt. A' 3-dik hadtest nagyobb része a'
vácsi dombok mögött volt felállítva. Görgey néhány zászlóaljjal 's néhány
osztály Hannover- és Ferdinánd-huszárral rögtön megrohanta az orosz
előőröket Vácznál. Makaes utcai csata kezdődött; az oroszok jól tar-
tották magokat; de a' magyarok meg úgy harczoltak, mint a' kik tudták,
hogy e' csata eredményétől függ a' visszavonulás lehetsége. Kevés idő
multán az oroszok visszavonultak, a' várost rabolva; Görgey rögtön
utánok nyomult. A' város mögött orosz álgyuk 's vadászok voltak felál-
lítva. „Szuronyt szegezzez!“ kiálta Görgey, 's a' honvédek arcaikba nyo-
mák csákóikat, és mint vihar rohantak előre. Az orosz állomás csakhamar
be volt véve; az oroszok a' dukai szőlőkhez vonultak vissza, 's a' magyarok
visszavonulása Losonc felé lehetővé lön téve, mely most már teljes rend-
ben kezdődött meg. Azonban az ellenség álgyui csakhamar ismét dörögni
kezdtek; a' bekötött fejű Görgey személyesen vezette a' visszavonulást a'
hidon át, mely ezt végtelenül nehezité. Az utána rohanó ellenséget két
osztály huszárnak kelle megtámadni 's visszatartani; a' tüzes golyók
sűrűn hullottak, mellyeknek zápora közt intézé Görgey bámulandó hideg-
séggel a' visszavonulást, és szedeté fel a' hidat. A' hidászok bátorsága
elcsüggedt, szaladni akartak, midőn Görgey, bibor ruhájában, megjelent
köztök és személyesen vezette a' hidfelszedés munkáját, míg körülé gra-
nátok süvöltöttek, a' nélkül, hogy arcán csak egy izom mozdult volna is
meg. — Így harczolt Görgey a' legelkeseredettebb csatákban. A' dolgok
ismert kimenetele körül mi róható fel az ő vétkeül, mi történt hibáján
vagy számításán kívül, azt — mint mondók — még függőben kell tartan-
nunk. — Mi nem akarhatjuk e' férfit, kit egy angol lap „*professional
soldier*“—nek nevez, a' jelen körülmények között sem menteni, sem kár-

hozatni; itélend felette a' történet részrehajlatlan, szenvedélytelen muzája, majdha az adatok ki lesznek tisztázva.

Végre közöljük Görgeynek egy nyilatkozatát, melyet 1849 jul. 2-kán a' ministeri tanácshoz intézett. Ezen nevezetes irat eredeti fogalmazási példánya több más irománnyal együtt az osztrák sereg birtokába esvén, az ez által közlött módon adjuk lefordítva. Jellemzetes az mind a' felső-dunai hadsereg szellemére, mind arra nézve, hogy G. nyíltan lépe fel.

„A' hadügyminister és főhadvezér az egybegyűlt ministeri tanácshoz Budapesten. Komárom, jul. 2-án 1849. A' magyar hadseregnek előnyomulása közben a' Tiszától a' Dunáig, egész Magyarországon bizonyosan senki sem volt, ki ezen hadjárat szerencsés kimenetelét hitte volna; — sőt még az issaszegi csata után, az oroszok közbejárása előtt is, oly szomorúak valának M.ország kilátásai, miszerint csak szerencsés képzelő tehetséggel és optimisticus könnyenlivőséggel dúsan megáldott emberek ringathatták magokat azon ábrándszerű képzetben, hogy Magyarország meg van mentve és sorsáról szabadon rendelkezhetik. — Hiában hangzott intőszózatom, hogy ne bízzuk el magunkat a' szerencsében, hanem iparkodjunk inkább erősödni, hanem pedig elbizakodásunk által az ellenséget ingerelni. Hiában nyilvánítám a' jelenlegi kormányzónak, *Kossuth*nak, midőn ez az általa szándéklott függetlenségi nyilatkozat tárgyában véleményemet kérdezé: hogy a' hadsereg, mindamellet, hogy Magyarország *alkotmánya*, különösen az *octroyált* alkotmány által érzékeny dőfést szenvedett —, kiváltképen csak az 1848. év martiusi nyereségeiért küzd; — hiában hozám fel példa gyanánt: hogy ha, *V. Ferdinánd* M.O. királya, bár közvetlen egy nyert csata után, véletlenül a' magyar szabadságküzdők sorai előtt megjelenne, tőlök védelmet 's korábbi jogaiba való visszahelyeztetését bizalommal kérve — azok nagy része azonnal és feltétlenül, a' másik u. n. republikánus, mindenesetre kisebb rész rövid megfontolás után meghódolva, királya ügyét a' magae gyanánt karolandná fel; — hiában állítám, hogy a' hadsereg még mindig számos elemmel bir, miket csupán az *alkotmányra* tett esküjök tart össze. — Daczára mind ezen igaz és alapos figyelmeztetéseknek mégis életbe lépett april 14-ike! — Erre csak azon egy észrevételem volt, hogy a' nemzet ez által élet-halálrai harcra van utalva, mert april 14-kén minden hidat fölszedett maga után, — miután ez által egy austriaivali békitő egyezség az 1848. év nyereségei alapján, lehetlenné vált! — A' magyarok fegyverének kedvezett sarlói april 19-ike, életet látszék biztosítani a' debreczeni april 14-ikének; a' minden oldalról a' „*Közlöny*“ hasábjába ömlő hódolati nyilatkozatokat ugyan annyi nagyszerű elhatározás követte, résztvenni a' harcban életre halálra! — Csak azon hadsereg, mellynek Hatvan, Tápio-Bicske és Issaszeg körüli győzelmei látszának előidézni az april 14-diki határozatot, azon hadsereg, mellynek állítólagos szándékával, hogy t. i. az april 14-ikihez hasonló határozatot diktatori hatalomszóval önmaga akart volna életbe léptetni, ijesztgetettek 's az april 14-iki határozathoz mintegy erkölcsileg kényszerítették a' még ingadozó rendek, — csak azon hadsereg hallgatott. Az ő részéről nem ragyog hódolati nyilatkozat a' „*Közlöny*“ hasábjain; hallgatott! mert nem láthatá jó szívvel, hogy a' népszabadításra irányzott különben is nehéz hivatását, még inkább meg-

nehezség; — hallgatott 's mégis kiontá vérét Komárom, Acs, a' budai sánczok, a' bányavárosok, Csorna körül, innen és túl a' Vágon, vérzett a' szorongatott nép ügyeérti áldozatteljes lelkesedésében! — Ellenben hova lettek ama' számtalan hódolati nyilatkozat megszavazói és szerzői? — azon bátor küzdők életre halálra? kiknek irott lelkesedése a' jelenlegi országkormányzónak egyik hozzám intézett levelében a' még mindig hallgató hadseregnek mintegy példánykép gyanánt tartatik elő? — Minő ellentállást tanusított a' lelkesült nagy Debreczen — april 14-ikének ezen bölcsője — egy 4000-nyi kozákesapat ellenében? — Utánozta-e a' kápolnai csata utáni magasztos példáját Egernek, melly a' benyomuló győzelmes ellenséget külsegtség nélkül szoritá ki, — vagy netalán szerencsétlen harcza következtében egy második Bresciává vált-e? — A' hadsereg, azon egészséges tapintattal, melly leginkább a' csatamezőn fejlődik, mind azon hódolati nyilatkozatokat semmi egyébnek nem vevé, mint a' mik voltak; egy gyöngé nád hajlásának egy dicsvágyó hatalmi kar durva érintése alatt, — 's ugyanazért ezen valódi mátyr-sereg nem fosztathaték meg ama' borús sejtelmétől, miképen april 14-ike nem csak elhamarkodás, hanem ennél több, egy hasonlíthatlanul erősb ellenségnek elbizakodott kihívása volt, — 's azért hallgatott a' hadsereg 's hallgattam vele együtt én is. *Görgey Arthúr.*“ — Y.

Görög Demeter, kitünő hazánkfia, szül. Dorogon Szabolcsmegyében 1760; iskoláit Debreczenben, Ungvárt 's Nagyváradon végezte. *Bacsinszky András*, munkácsi püspök, előbb dorogi plebános, a' gyermeket jeles tehetségei miatt megkedvelvén, folytonosan tanácsadója 's jöltevéje maradt. Elvégezvén tanulmányait, 's azokra Bécsben tévén koronát, 1784 óta nevelői pályára lépett; első növendéke *gróf Kolonics László*, második *gróf Esterházy Pál* lett; 's e' pályán olly hirnevet szerzett magának, hogy a' fels. udvarnak is ösmeretségébe jutván, *I. Ferencz király* a' koronaörökös nevelése módját tárgyzó terv készítésére bizná meg. Terve tetszést nyert, 's *Görög* 1809-ben *Ferencz Károly főherczeg* nevelésére hivott. E' minőségben köztiszteletet nyert magának, 's az udvar sikamlós pallóin szerencsében bírt megállani. A' felség, megelégedése jeleül, udv. tanácsosé, cs. kamarássá, sz. István rend középkeresztesévé nevezte őt, 's *Ferencz Károly főherczeg* megházasulásakor 8000 p. forintnyi nyugpénzt rendelt neki. — *Görög*, későbbi éveiben nagyon ellevén hivatalos dolgival foglalva, írói tollát leginkább csak a' mult század végső tizedében használta. De hatását, melly helyzeténél fogva nagy kiterjedésű volt, áldva említik a' magyar nemzetiség 's irodalom évkönyvei. 1789-ben, *Kerekes Sámuellel* összeköttetésben „*Hadi 's más nevezetes történetek*“ című folyóiratot indított meg Bécsben, melly 1792-ben „*Magyar Hírmondó*“ -vá változott 's 1803-ig folyt. Ezen hírlapé az érdem, hogy legelőször magyar olvasó közönséget teremtett. Azon hasznot, mellyet e' hírlap *Görög*- 's *Kerekes*nek nyújtott, hazafias lélekkel ismét a' hazának szentelék; ók adák ki 1790-ben *Bessenyei* iratát „*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*“; továbbá jutalmakat tettek ki a' nyelv ótalmát tárgyzó kérdések megfejtésére, nyelvtan írására, 'stb. Ezen ösztönnek köszönhetők *Gyarmathi* „*Magyar nyelvmestere*“, 's a' „*Debreczeni magyar grammatika.*“ Legfőbb érdeme azonban *Görög*nek 's a' vele szövetkezett

Kerekesnek azon jeles magyarországi átlás, melyet *gróf Festetics György* segédelmével adtak ki, 's mely 1848-ban *Hartleben* által újra nyomtatott. — Éltésb korában különös előszeretettel üzte a' szőlőművelést, 's hires grinczingi szőléjébe mintegy ötszázféle nemes szőlőfajt hozatott Európa minden bortermő vidékéről, melyeknek lajstromát 1829-ben ki is nyomatta. A' m. akademia, azon bokros érdem elismeréseül, melyet *Görögünk* magának épen az irodalom 's nemzetiség ujjászületének bölcséje körül szerzett, 1831-ben tiszteleti tagjává választá a' szent ügy hiv. ápolóját, kinek 1833 őszén történt halálakor is végohajtása volt imádott magyar hazájának java 's jólléte. — T.

Görög (keleti, óhitű) egyháznak nevezetik a' keresztyénség azon része, mely a' *latin* (római, nyugati) egyháztól a' hajdani görög császárság idejében elválva, attól hitágazatok, szokások- 's szertartásokra nézve különbözik. Ezek az u. n. nem-egyesült görögök, mert az egyesült görögök, vagy is görög-katholikusok csak külső szertartásokban különböznek a' római egyháztól. Széles értelemben a' görög egyházhoz tartoznak mindazon keresztyének, kik ázsiai és európai Törökországban, Oroszországban 's egész Ázsia- 's Afrikában laknak 's a' konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriárka alatt állanak; jöllehet ezen vidékeken is vannak nyugati keresztyének, kik a' róm. kath., 's olyanok is, kik a' prot. egyházhoz tartoznak. Szorosabb értelemben gör. keresztyéneknek csupán azok neveztetnek, kik a' konstantinápolyi patriárka alatt állanak. Európában azonkívül Orosz-, Lengyel-, Magyar- és Poroszországban találtnak ezen egyház hivi, kiknek szerkezetéről egyenként szólandunk (Az egyházi szakadás történetét illetőleg l. Közh. Ism. Tára V.köt.). A' latin és görög egyház közti különbözőzés fő pontjai: a' g. egyház szerint a' sz. lélek csak az atyától származik; az urvacserát mindkét szin alatt osztogatja; templomaiban csak festett képeket tűr, faragottakat nem; az egyházi zsinatok közül csupán a' 7 legrégebbet ismeri el; purgatoriumot, bucsut, pápafelsőséget tagad 'stb. A' keleti egyházban, mint a' nyugatiban is, számos kisebb felekezetek vannak. — A' török birodalomban a' görögök egyházi szabadságai igen korlátozva. Az 1821. évi görög szabadságháboru 's következményei némi könnyebbséget hoztak e' tekintetben. Általában a' törökországi keresztyének kétfélék: u. n. *frankok*, azaz: idegenek, nem alattvalói a' szultánnak, kik leginkább kereskedés végett tartózkodnak ott; ezek nagyobb egyházi szabadsággal bírnak, isteni tiszteletök nem zavartatik, csupán harangok használatától vannak megfosztva; — 's u. n. *raják*, a' szultán alattvalói, kik még mindig nagyon szorult helyzetben vannak; új templomokat nem építhetnek, török ruhát nem viselhetnek, városokban nem lovagolhatnak, isteni tiszteletöket többnyire csak éjjel tarthatják, török ellen nem tanuszkodhatnak, hatósági hivatalt nem viselhetnek 'stb. Az egyház élén 4 patriárka áll: a' konstantinápolyi, antiochiai, jeruzsálemi 's alexandriai (ez Kairóban lakik). Közöttök legfőbb rangon áll a' konstantinápolyi, kit látszólag egy zsinat, lényegileg azonban a' szultán nevez ki. Tekintélye a' görög- 's törököknél nagy, miután világi hatalommal is, névszerint három lófarku basa rangjával bír. Elnöke a' konstantinápolyi zsinatnak, cizme, melyet használ: „konstantinápolyi érsek 's egyetemes patriárka“;

érseki megyéje kiterjed európai Törökországra, az Archipel szigeteire 's Kis-Ázsiára. Ezen tartományokban egyházi 's világi hatósági jogot gyakorol. A' többi patriárka is ugy tiszteli, mint első testvéröket; rendesen önkényt vetik magukat alája 's nagyobb részt az ő dus jövedelmeiből is fizettetnek. Beiktatása az egybegyült divánban történik vagy a' szultán vagy a' nagyvezér által, a' midőn egy kaftán, egy fehér ló 's egy elefántcsont-gombu pálcza adatik neki által. Egy a' szultán által aláírt megerősítő levél adja kezébe a' görög-egyház 's az özszes papság feletti hatalmat. *Görögország* 1833-ban kilépett a' konstantinápolyi patriárka hatósága alól 's az egyházi kormány itt egy a' király által kinevezett állandó zsinat kezében van. A' püspökök száma, kik *despotáknak* neveztetnek, mintegy 120; ezek, valamint minden felsőbb rangu papok, a' szerzetesi rendekből választatnak. Czimök: *szent*; a' patriarkáé: *legszentebb*. A' püspökök nőtlenek, de özvegyek is lehetnek. Ők iktatják be a' papokat 's ünnepnapokon ők olvassák a' misét. A' többi papok, u. m. olvasók, éneklők, hypodiakonok, diakonok, protopópák, pópák, hivatalaitkat rendesen a' püspököktől 's patriarkáktól veszik meg. Ezek is csak egyszer nőszülhetnek, de ekkor is csak szüzzel. Legnevezeteseb zárdák: az Athos hegyen levő Macedoniában, 'sa' Katalin-kolostor a' Sinai hegyen. Istentiszteleti nyelv az ó-, ritkán az uj-görög. — A' mennyit vesztett a' török hódítások 's a' muhamedán vallás terjedése által Ázsia, Afrika 's déli Európában a' görög egyház, annyit nyert éjszakon a' szláv népségek között Oroszországban, 's Magyar- Lengyel- és keleti Poroszország részeiben. *Oroszországban* idő folytán uralkodóvá lön az ó-hitű görög egyház. Önálló az és független a' kül-patriarkáktól, névszerint a' konstantinápolyitól is. Az orosz császár 's a' császárné szükségképen ezen egyházhoz tartoznak: ki benne született 's nevelkedett, másra át nem térhet. Az orosz egyház élén a' sz. zsinat áll, melly a' magát az orosz-görög egyház fejének nyilvánított Péter czár által 1721. alapitva, azelőtt Moszkvában, most Pétervárott székel; 's az ettől függő *collegium* Moszkvában. A' zsinat a' czárnak, mint az orosz egyház fejének, van alája rendelve; ez azonban ritkán veti el annak rendeleteit. Tagjai egyháziak 's világiak. Elnöke egy metropolita vagyis érsek 's a' világi ülnökök között tagadó szavazattal bir egy czász. minister. A' papság között legfőbb ranggal bir a' 4 metropolita, kiknek székhelyei: Pétervár, Kiew, Kazán és Tobolsk. Ezek után jönnek az érsekek és püspökök, kik alig különböznek egyébre, mint czimökre nézve. Közös nevök: Archieri. Archimandritáknak neveztetnek azok, kik több zárdák főnökei, ezekből választatnak rendesen a' püspökök. Egyes zárdás főnökének neve: higumenes; a' női zárdák főnöknőjeé: higumene. A' főegyházak első papjai protopópák vagy protoiéri, az alsóbb papok pópák vagy hieri és diakoni. Általában az orosz papság két testületre oszlik, egyike: a' szerzetesek (u. n. fekete papság) másika: a' tulajdonképeni papok (fehér papság). A' fekete papság számára, kiknek nem szabad nőszülniök, ha előmozdítani akarnak, nyitva áll minden magasb egyházi hivatal. Köztök sok mivelte férfit találhatni. Öltözetök fekete talár, fekete kerek kalap, vállra omló hosszú haj 's mellig érő szakál. A' fehér papságot, melyly a' seminariumokban neveltetik, a' pópák képezik. Ezeknek törvényesen nőeknek kell lenniök,

de ha nejük meghal, sem ujra nem nőszülhetnek, sem hivatalukat meg nem tarthatják. Ezen esetben klastromba mennek 's nevök : hieromonachi. Kivétel ritkán történik. A' pópák rendesen igen tudatlanok 's a' nép minden erkölcstelenségeivel bírnak. Legnagyobb szegénységben élnek, egyházaik alamizsnáira 's kis darab földjök terméseire levén szorítkozva. A' papok ezen szegénységével meglepő ellentétet képez a' templomok gazdagsága ; a' görög egyház ugyanis folytonosan hirdeti az egyházi alamizsnák szükségességét, mi a' gazdagoknál nyílt fülekre talál, úgy hogy a' templomok oltárai, edényei 's a' papok ruhái csakugy ragyognak az arany- és drágakőtől. A' papok a' polgári törvény előtt semmiféle előjoggal nem bírnak. Némi adóbeli, és testi büntetésektől menteséget kivéve, szintugy elíteltethetnek közkatonai szolgálatra vagy szibériai száműzetésre, mint a' világiak. Az isteni tisztelt szlavon nyelven tartatik 's a' templomban mindenkinek állnia kell. Az énekben a' község-részt nem vesz, ezt egy énekkar végzi ; hangszerzene tilos ; egyházi szónoklatok ritkán tartatnak. A' szertartás alkreszei : ének, imádság, legendák felolvasása 's mise. A' zárdák száma mintegy 425. A' 4 metropolitán kívül van 11 érsek, 19 püspök, 's 12,500 plebánia. Az egyetlen hitfelekezet a' görög egyház kebelében, melly némi jelentőségre vergődött, a' *roskolnikok* felekezete. Ez még a' XII. századból származik 's úgy hiszi, hogy az apostolok tanait leghivebben őrzé meg. Gyülekezeteit magánházakban tartja, az erkölcstelen emberekkel társalgást kerüli, 's minden papot, ki csak egy csepp pálinkát ivott is, méltatlannak tart a' keresztség teljesítésére 'stb. I. Péter haláláig üldözteté őket, azonban azok még maig is léteznek. A' többi nem-óhitű vallásfelekezetek között Oroszországban az uralkodó vallás által újabb időkben legtöbb nyomást szenvedtek : az egyesült görögök (l. Görög-katholikusok), kevésbé a' róm. katolikusok 's legkevésbé a' protestánsok, ámbár ezeknek ottani állását is szomorunak lehet nevezni. — A' *Lengyel- és Poroszország*-beli görögök (kiknek nagyobb része egyébiránt egyesült) szinte az orosz egyházhoz tartják magokat 's a' kiewi metropolita alatt állanak. — Az *osztrák* birodalomban *Springer* szerint (Statistik des österr. Kaiserstaates, Wien 1840.) az óhitű egyház terjedtsége következő : Magyarorszáiban volt 1450, Erdélyben 820 plebánia és 168 fiókegyház (Magyarorszáiban a' fiókegyházak is hozzá vannak számítva a' plebániákhoz) ; a' végvidéken 483 parochia 's 3 fiókegyház ; Dalmátországban 104 plebánia 's 21 fiókegyház ; Gallicziában 227 pópaság 's 23 fiókegyház ; az istriai tengerparton 3, Alsó-Austriában 2 parochia. *Magyarorszáiban* (Horvátország és a' katonai végvidékkel együtt) *Fényes* szerint 1839-ben birtak az óhitűek : 1 érseket Karloviczon, 's 7 püspököt Temesvárott, Verseczen, Ujvidéken, Károlyvároson, Pakráczon, Budán, Szebenben 's e' 8 egyházi megyében 988 oláh, 583 rác, 17 görög, 2 montenegrin, összesen 1590 plebániát, 2091 lelkipásztorral. A' kolostorok száma 24 volt 's a' benne levő szerzeteseké (kalugyerek) 212, kik mind sz. Vazul rendéhez tartoztak. Óhitű apácák nem voltak. Az óhitű népség összes száma volt 1,746,246, az egyházi személyeké : 2,303 ; esett tehát egy egyh. személyre 758 lélek. Az óhitű püspökök jövedelme Magyarországon leginkább az u. n. conventionalis és sydoxialis járandóságokból áll. Az előtt szokásban volt, hogy a' püspökök

midőn megyéiket látogaták, a' pópáktól 's egyházközségektől bizonyos ajándékokat kaptak; ezek azonban eltöröltetvén, 1771-ben különös egyezségnél fogva határozott pénzüszveg állapított meg a' püspökök számára. Ez a' conventionalis járandóság. A' sydoxialis járandóság pedig azon 3 krajezárból álló pénzadó volt, mit minden óhitű ház tartozott évenként fizetni az illető püspöknek. Egyéb jövedelmei a' püspököknek : a' templom- vagy oltárfölszentelési tartozás (anthymis); továbbá synkelia, vagyis azon adó, mit minden új lelkész fizetett a' püspöki beiktatásért, parochiája minden házából 30 kr., úgy azonban, hogy ezen járandóság 50 fton tul nem mehet. Azonkívül az örökösök nélkül elhalt pópák után a' püspök örököl; sőt minden parochus vagyonának $\frac{2}{3}$ része a' püspököt illeti, csak $\frac{1}{3}$ -ától rendelkezhetvén szabadon. A' szegényebb püspökök a' gazdagabbak által segítettnek. A' karloviczi érsek rendes jövedelmein kívül, a' k. kincstartól is nyert alapítványt, 's összes jövedelme mintegy 50,000 fra becsültetett. Az öszszes óhitű papság évi jövedelme mintegy 632,200 ft. volt. A' magyarhoni óhitűek nevelőintézetei voltak : a' karloviczi lyceum, ujvidéki 's verseczi gymnasium, a' zombori és aradi tanítóképezdek és 890 elemi iskola, mikben öszszesen mintegy 909 tanító egyén foglalkozott. — A' magyarországi óhitűek elődei főkép Szerb-, Oláh- és Moldvaországokból költöztek be 's itt szabad vallás-gyakorlatot legelsőbbben I. Leopold király kiváltságos leveleinél fogva nyertek 1690. aug. 21. 's dec. 11.; — 1691. aug. 20. és 1695. mart. 4. Az 1791 : 27. által a' magyar országgyűlésen törvényes vallásszabadságot nyervén, az ország többi lakosaival egyenlő jog- 's köteleességekben részesültek, sőt állásuk a' protestansokénál több tekintetben kedvezőbb volt, mint kik vallásuk nyilvános gyakorlatában több megszorítást szenvedtek, Horvát- és Tótországából ki voltak zárva 'stb. 1777. óta az óhitűek vallási ügyeit Magyar-, Horvát- és Tótországokban 1848-ig a' m. udv. főkanzellária, a' katonai végvidékeken az udv. főhaditanács intézte el. Egyházi dolgaikban egyedüli főnökük a' karloviczi érsek és metropolita, ki minden külföldi görög egyházi patriarkától függetlenül gyakorlta a' patriarkai jogokat 's a' legújabb időkben ennek címét is fölvevé (l. *Rajacsics*). Megválasztatása az u. n. *congressuson* történik, melly ez alkalomra 's ha szükség kívánja, öszszehivatik, állván 100 tagból, kiket egyenlő számmal küldött a' papság, polgárság, végvidéki katonaság 's nemesség. A' megválasztott érseket a' király erősít meg 's hódolati esküje letétele után egy kir. biztos iktatá be hivatalába. A' püspökök a' zsinatban választatnak a' püspökök által, az érseknek joga van 3 főpapot — kik rendszerint a' szerzetesek rendéből valók — kijelölni. A' választott püspököket épen úgy mint az érseket, a' király erősít meg 's iktattatá be, valamint ő tőle függött a' püspökök egyik székéből a' másikba áttétele is. A' görög n. e. egyház ügyeit illetőleg általában alapszabályul szolgált az 1779. jul. 16.-kán kelt kir. válasz 's az 1782-ben közzétett consistorialis rendszer. Az 1849-ki mart. 4-ki osztrák alkotmány — további rendelkezésig — épségben hagyá az előbbi rendeleteket. — A' *görög-katholikusok* (egyesült görög hitűek) öszszes száma Magyarországon 1840. évben 863,856 volt, kik 4 magyar és 1 erdélyi püspököt birtak u. m. Munkácson, Nagyváradon, Eperjesen, Kőrösön és Fogarason.

Az egyházi személyek összes száma volt 1367.; esett tehát egy lélekre 632. A többire nézve egyházszerkezetök hasonló volt a római-katholikusokéhoz 's nevelő-intézeteik is közösek valának. — a.

Görögország (statistikája). A' jelenlegi görög királyság területe 717 □ mfd., 's magában foglalja a' korábban Livádia és Morea név alatt ismert tartományokat az azokat körülvevő szigetekkel együtt (kivéve a' joniai-akat) mellyek : *Euboea*, az összes *Cycladok* 's egy része a' *Sporadok*nak. Határai : északról Albánia és Thessália török tartományok; keletről az aegai, délről a' kandiai 's nyugatról a' joniai tenger. Égalja, a' sok pusztá és posványos vidék kivételével, különösen a' bennszülöttre nézve, egészséges. — Lakosai, kiknek száma mintegy 1 millió, nagyobb részint *uj-görögök*, különösen Moreában 's a' szigeteken; *albániak* az ország északi részében; *oláhok*, román és beköltözött szláv elemekből vegyült népfaj; mintegy 30,000 *örmény* 's kevés *európai* és *zsidó* (mintegy 500); a' *törökök* közül a' szabadságháboru bevégezte után csak kevesen maradtak az országban. Ezen népesség, a' kereskedési telepeken 's a' fővároson kívül lakókat kivéve, általában a' mivelődés igen alacsony fokán áll; az európai polgárisultság ellenében makacsul ragaszkodván félbarbár sajátságaihoz. Az *uj-görögök* 's *albániak* jellemének fényoldalai különben : könnyű felfogás, eszély, vallásosság, tevékenység, vendégszeretet, mérsékelttség 's takarékoság; árnyoldalai : felületesség, ingadozás, hűtlenség, babonáság, bizalmatlanság, dologkerülés, természetellenes bujaság, kegyetlenség 's kapzsiság. A' rabló-élet a' nép által még mindig tisztességes keresetnek tekintetik; a' műipar igen alsó fokán áll a' fejlettségnek. A' mezei gazdászat a' legnyersebb módon kezelitik. Termései : buza és árpa, de nem elegendő az ország szükségeire; különösen aszu szőlő (Korinthok) évenként mintegy 100,000 mázsa; sok bor, különösen a' szigeteken; a' dohány-ipar emelkedőben van; továbbá pamut, mastix és déli-gyümölcsök, buzér; az olaj-ipart megzavará a' függetlenségi háboru, jelenleg 7—800,000 olajfát számlálnak, mellynek $\frac{1}{4}$ -de az államé, a' többi magántulajdon; a' szederfák nagy részét is elpusztitá ama háboru, minélfogva a' selyemtenyésztés sem vergődhetett még fel előbbi virágzási fokára. Az erdőszet gyenge lábon áll 's az erdők folytonos pusztítások által mindig csekélyebbekre olvadnak. A' föld nagy része vízhiány miatt miveletlenül hever 's csupán legelőnek használtatik. Minélfogva a' baromtenyésztés képezi ez ország legnagyobb gazdagságát, mellynek különös tárgyai : durvaszörü juhok, kecskék 's kevés teve. Különben a' baromtenyésztés nem kezelitik összeköttetésben a' gazdászattal, hanem vándoréletben (nomadizálva), mi az erdőmivelésre felette káros. Legfontosabb a' méhtenyésztés 's a' görög méz még mindig fentartja hírét. A' halászat is szorgalommal üzetik a' tengerpart hosszában, ellenben a' bányamivelés el van hanyagolva, ámbar 's hegyek érczen gazdagok, 's különösen ólom, réz és vassal, tajték- és márvánnyal, különféle sóval 's jeles agyag-nemekkel birnak. Iparra nézve általában a' szigetek sokkal előbbre vannak, mint a' continens. Ugyanazok főhelyei a' kereskedés- és hajózásnak is, melly a' háboru bevégeztével csakhamar tetemes virágzásra emelkedett. A' kereskedelmi tengerészet 1845-ben 3250 hajóval birt 's 20,000 matrózzal; a' beviteli vám : 20 mill., a' kiviteli ; 10 mill., 's az átmeneti : 5 mill.

drachmát tett. Fő keresk. helyek : *Syra, Nauplia, Korinth, Patras*, és a *Piraeus*. — A lakosság legnagyobb része a görög, szorosabban u. n. orthodox egyházhoz tartozik ; azonban a naupliai nemzeti zsinat határozatánál fogva 1833. óta a konstantinápolyi patriárka egyházi uralmától elvált 's helyébe egy mindig a király székhelyén székelő állandó szent zsinat bízott meg a legfőbb egyházi hatalommal. Görögország jelenleg 10 püspöki megyére van osztva ; azonban a papság az előbbi időkhez képest számra és birtokra nézve tetemesen csökkent, így p. o. 1829-ben 320 zárdá szüntetett meg, 1833. a női zárdák száma 30-ra szállítottott le 's számos egyházi javak redukáltattak. Mindamellett a jelenlegi szerzetes-zárdák száma 82, mintegy 1500—2000 baráttal. A papság még mindig számos 's nagy jószágok birtokában van. A többi keresztény felekezetek, valamint a mosaismus és maga az izlam is, türetnek 's szabad vallás-gyakorlattal bírnak. Ezek egyébiránt kevés követőt számlálnak ; csupán a róm. katolikusok tesznek mintegy 23,000 lelket, kik leginkább a szigeteken élnek , egy érsek 's három püspök alatt. — Görögország 1844. óta *alkotmányos monarchia* ; alkotmánya fő vonalai : az orthodox egyház uralkodó vallás ; a többiek türetnek ; hívők gyűjtése az állami egyház érdeke ellen tilos ; a görög nemzeti egyház igazgatóilag független , de hittanilag a nagy keleti orthodox egyházzal van összefüggésben. Minden görög egyenlő joggal és kötelességgel bír ; állami hivatalra csak görög polgár képes ; a személyes szabadság sértetlen, mindenki csak törvény útján vétethetik kereset alá, fogathatik 's ítéltethetik el ; kérelmezési jog , sajtó- és szólásszabadság , valamint a levél-titok biztosítva vannak ; mindenki laka sérthetlen ; rabszolgaság és kínzás tiltva. A király, képviselői-kamara 's a senatus birják közösen a törvényhozó hatalmat 's kölcsönösen gyakorolhatják a kezdeményezési jogot ; a végrehajtó hatalom kizárólag a király kezében van, ki azt ministerei által veszi gyakorlatba. A király sérthetlen ; ministerei azonban, kiknek ellenjegyzése nélkül a király semmi ténycse sem bír érvénnyel, felelősek. A király nevezi ki 's bocsátja el a ministereket 's a többi állami szolgákat ; főparancsnoka a haderőnek ; ő köti az egyezkedéseket, szentesíti 's hirdeti a törvényeket ; ő hívja össze, napolja el, függeszti fel 's zárja be a kamarai üléseket, ő oszlatja fel a követi kamarát 's gyakorolja a kegyelmezési jogot ; azonban nemesi czimeket sem nem osztogathat, sem nem engedheti, hogy külsőzágoktól elfogadtassanak. A korona öröködése egyes ágban történik ; minden trónörökösnek a görög egyházhoz kell tartoznia ; a király megesküszik az alkotmányra ; kihalás esetében új választás áll be. A kamarák minden évben hivatnak össze ; ülései nyilvánosak , a követek és senatorok sérthetlenség , 's számukra a szólásszabadság különösen van biztosítva. A követeknek görög polgároknak kell lenniök 's 30 éveseknek, megválasztásuk ideje 30 év ; a senatorok 40 évesek, görög polgárok 's letelepedettek, egy vagy másik uton ki kellett tünniök 's a királytól élethosszára neveztetnek ki. A kir. herczegek 18 éves korukban a senatori kamarába lépnek. A követkamara azon joggal bír, hogy a ministereket a senatus előtt beváldolhatja. Minden bizó a király által neveztetik ki életidőre 's csak ítélet és törvény által mozdítható el. A törvénykezes nyilvános, az eskütszékek

megtartvák; kivételi törvényszék tilos. — Az igazságszolgáltatás az egyezettető, béke-, tartományi 's büntető-törvényszékek 's utolsó főlebbvitelképen az athéni Areopág által gyakoroltatik. A' létező törvények: az 1833. dec. 30-ki büntetőtörvény, az 1834. mart. 22-ki büntető eljárás rendező törvény, az 1834. febr. 2-ki törvényszéki 's ügyvédi rendelet, az 1834. apr. 14-ki polgári törvénykezési rendelet 's azonkívül a' még fennálló szokásos- és a' francia keresk. törvény. — A' *pénzügy* fel van dülva; legnagyobb állami teher azon kölcsön, mit Görögország királysággá fejlődése alkalmával az angol, francia 's orosz nagyhatalmasságoktól vön föl 's miből az ország szorosabb javára alig jutott 400,000 frank. 1846-ban G. o. *jövedelme* volt: 18,350,973 drachma; e' között volt egyenes adó, 5,423,900; nem egyenes adó, vám, bélyeg 'stb. 4,097,000; posta, pénzverés, nyomda 368,500; domainek (bányák, só, ásványvizek, erdők, olajfák, bortermesztés, halászat 'stb.) 1,391.600; nemzeti vagyon eladása 103,000; különböző bevételek, kamatok, törvényszékek, bankosztalék 218,500; egyházi javak 258,000; hátramaradások 900,000 drachma. Az összes *kiadás* tett 17,940,107 dr.; névszerint: kamatok, lefizetések 's nyugdíjak 4,920,237; civilliste 1,000,000; a' kamarák 426,500; ministriumok 10,042,282 (e' között a' hadügyminist. 4,429,952 's a' tengerészminist. 1,134,725); igazgatási költség 1,895,485; visszafizetések, kárpótlás, kölcsön és előlegezés 285,000, mihez még 400,221 dr. nyugdíj járult, úgy hogy a' kiadás épen fölemészté a' jövedelmet. A' státusadósság 1843-ban tett 190 millió drachmát (1 dr. = 7 ngr. 3 pf). — A' *beligazgatásra* nézve az ország 1838-ban 24 fő- 's 7 alkormányzatra (gouvernement) volt osztva; azonban már az 1843-ki forradalom előtt törvény által szüntetének meg az alkormányzói hivatalok 's a' kormányzatok száma 12-re szállítottott le; végre 1846-ban 6 nomarchia- 's 27 eparchiára osztatott fel az ország. — A' hadsereg rendes és nem rendes seregekből áll, kiegészítési módja az összeírás, 's 1846-ban mintegy 6000 emberből állott. A' hajóhad áll 2 corvettből egyenkint 26 ágyuval, 2 gőzösből, 1 hat ágyus briggból, 3 briggból 12, 10 és 2 ágyuval, 7 shooner-, 5 kutter-, 12 ágyunaszád- 's 2 barkedől. — A' *közügy* ügy, mely a' korábbi kormányzat alatt szép virágzásnak indult, az 1843-ki septemberi forradalom alatt 's a' következő időkben újra hanyatlani kezdett. Az athéni egyetemen kívül, melyben 34 tanító 's 250 tanuló volt, 1842. négy gymnasium volt 600 tanulóval, egy tanítóképezde, 350 népiskola a' régi modorban 20,000 tanítvánnyal 's 185 új modoru 27,000 tanítvánnyal, továbbá egy polytechnikai 's egy katonai iskola Athénben 's két tengerésziskola Syra- 's Naupliában. — a.

Görögország (története). A' hajdan dicsőséges görög nemzet utódai csaknem 2000 éves nyomatások után, a' XIX. század második tizedében léptek ismét a' világ történet szinpadára. A' török iga, mit viseltek, tűrhetlenné lön. A' hellenek és törökök közti gyűlölet legfőbb fokra hágott. 'S e' két nép között, mely vallás, nyelv, erkölcs, történeti szokások 's hagyományok, gondolkozásmód 's jellem tekintetében egészen elütött egymástól, soha sem is uralkodott szeretet vagy rokonszenv. A' soha végkép el nem fojtott régi harez 1821. tört ki új 's végső elszántsággal. Évekig folyt az változó szerenésével, egy részről a' kegyetlenkedés és

zsarnokság, más részről a kétségbeesés és vitézség egymást váltó jelenc-
 tei között. Az európai népek lelkesedéssel karolák fel a görögök igazsá-
 gos ügyét 's küldék fiaikat segédekül annak kiküzdésére 's gyűjtének
 pénzt annak gyámolítására. Végre a három európai főhatalom (angol,
 francia, orosz) is magáévá tevő a görög nemzet függetlenségének esz-
 méjét. 1827. oct. 20-án történt, hogy a szövetséges seregek Navarinnál
 az egész török egyiptomi sereget végkép megsemmisíték. Hét évi véres
 harcok után tehát a három nagy hatalmasság őtalma alatt czélját érte
 a' hellen nép. Következének a békealkudozások. Mahmud szultán az
 (1829. sept. 14-én) adrianopoli béke 10 cikkelye folytán az 1827. jul.
 6-án Londonban kötött egyezés 's az 1829. mart. 22-i jegyzőkönyv elfo-
 gadására lön kényszerítve. 'S ezek szerint 1830. febr. 3-án kimondá a'
 porta Görögország teljes függetlenségét a' török kormánytól 's minden
 töröknek a' görög földről eltakarodását. Az ideiglenes görög kormány
 élén *Kapodistriás* állott. A' szövetséges hatalmasságok ajánlatára elhatá-
 roztatott, hogy Görögország örökös fejedelem alatt, alkotmányos monar-
 chia legyen. Az új állam királyaul *Leopold*, szász-koburgi herceg (most
 belgák királya) volt szánva; ez eleinte elfogadá, később azonban vissza-
 utasítá az ajánlatot, többi között azon okból, mivel nem egyhangulag az
 egyetemes nemzet választá meg királyának. *Kapodistriás* ujra kezébe
 ragadá a' kormány ideiglenes gyeplőjét. Ellene az országban, különösen
 a' republikánus ellenzék sorai között nagy ingerültség uralkodott azon
 szerencsétlen reactionarius irányzatok miatt, mik által a' korábban nép-
 szerű férfit, későbbi években hírnevét behomályosítá. Zavar, zugoldás,
 végre véres fökelés 's nyílt lázadás támadt. A' kedélyek ingerültségének
 kitörése volt, hogy 1830. oct. 9-én *Kapodistriás*, épen midőn templomba
 menne, *Mauromichalis* Konstantin és György által megöletett. A' kor-
 mány ügyeit most egy bizottmány vevő át, mellynek tagjai voltak *Ka-
 podistriás* Ágoston, *Kolokotronis* és *Kolettis*. Az előbbi hatalmas, odás és
 önkény. Új pártok alakultak. A' hatalom és önkény pártja Kolokotronist
 választá főnökeül; az ellene támadt rumeliota párt fejei *Kolettis*, *Zaimis*
 és *Ypsilantis* voltak. Az egyik Naupliában, a' másik Korinthusban tartá
 nemzetgyűlését. Ezen belső villongások közben a' londoni conferentia az
 1832. febr. 13-ki határozatnál fogva *Otto* bajor herceget, 's a' király
 második fiát kínálá meg Görögország souverainitásával, ellátározván
 egyuttal, hogy az új állam a' herceg megérkezteig egy országos hely-
 tartó által kormányoztassék. Egy új kormánybizottmány lön megvá-
 lasztva a' senátus által, mellynek tagjai valának: *Konduriotis* (elnök),
Ypsilantis, *Kolettis*, *Zaimis*, *Metaxas* és *Koliopulos*, később *Bozaris*
 Konst. is hozzá járult. Azonban Kolokotronis, a' hatalom embere, és párt-
 hivei megvetéssel nézék a' béke új rendszerét 's a' népet új lázadásra
 ingerlék. De a' kormány szilárd akarata 's crelye, különösen a' pelopon-
 nézi francia seregek segélyével örökre megtörő a' hazafiatlan ellen hatal-
 má, úgy hogy azok, Kolokotronis gyakori kísérletei daczára, lényeges
 befolyást a' közügyek menetére többé nem gyakorlának. Jul. 27-én meg-
 nyitá a' nemzetgyűlés üléseit Naupliában. Aug. 8-kán megerősíté *Otto*
 bajor herceg megválasztatását. Dec. 6-án (1832) indult végre *Otto* kir.
 a' görög földre 's a' melléje adott regensséggel, melly a' király nagykoru-

ságaig, azaz 1835. jun. 1-ig az ország kormányzatát lett vezetendő, 1833. febr. 6-án lépett az ország minden vidékeiből összesereglett népség jelenlétében a görög partra. A regensség tagjai voltak: *Ludwig* bajor kamarás és státustanácos, gr. *Armsberg Heideck* (Heidegger) kir. tanácsos és tábornok, 's szükség esetére *Abel* lovag és titk. tanácsos. (Az eddig előadottakról l. terjedelmesen *Közh. Ism. Tára V. köt.*)

A görög nép a legnagyobb lelkesedéssel fogadta az új királyt, tőle várván reményeinek teljesültét, a béke rég nélkülözött áldásait. A dolgok igen jól indulának. A regensség Görögország jólléte iránt a legjobb akaratot tanusítja. Első műve az új trón örökösödési módjának meghatározása volt; a megállapodási pontok valának: a nőágnak csak azon esetben támad joga a görög trónhoz, ha a három fiág (Otto király és két testvére *Luitpold* és *Adalbert* hercegek) fimaradéka kihal. Hogy külsőleg is egy keresztény európai állam színét viselje az új souverainitás, a regensség egy rend alapítását is hozzácsatla az örökösödési törvényhez. Általános amnestia hirdettetik, 's a rendetlenségek meggátlása végett feloszlata a szabálytalan seregeket, megtiltá a lőfegyverek viselését; 's bajor és más német önkénytesekből álló rendes csapatot és gendarmériát állított. Következének számos czélszerű intézkedései az ország pénzügye, felosztása, igazgatása, törvénykezése 's községrendszere tárgyában. Közlekedési eszközök, utak, posta behozattak; a rosz pénz helyett jó veretett. A nagy számú zárdák nagy része eltöröltetett, az állami javadalmak sirtalmas pazarlásának czélszerű gazdálkodási rendszer behozatala által eleje vétetett 's azok pangó jövedelme szaporítottatott. Szükséges és következménydús lépése volt a kormánynak, a görög egyház függetlenségének kinyilatkoztatása 1833. jul. 23-án, mely szerint az egyházi kormány a konstantinápolyi patriárka kezéből kiragadtatván, egy a státus kormány által kinevezendő 5 tagból álló állandó zsinat kezébe tétetett, a király főfelügyeje alatt (l. *Görög egyház*). Mindezen intézkedések azonban nem valának képesek az ohajtott békét elővarázslani. A pártok főnökei, mellözötteknek híven magukat, újabb hatalmaskodásra nyujtának kezét. Hozzájárult az angol és orosz követek cselszövénye. Haramia csapatok czirkáltak az országban; majd egy összeesküvés is fel lön fedezve, melynek élén *Kolokotronis* Tivadar állott, kit több társaival együtt el is fogtak 's törvényszék elé állítanak. A vizsgálat alatt a regenségben magában annyira ment az egyenetlenség, hogy bekövetkezék annak feloszlása. A regensség többi tagjai azzal gyanusíták *Armsberg* társukat, miképen ennek tervei az ő mellőzésüket 's egyedüli kormányzóságát czélozzák. Az eddigi ministerium feloszlott, a miniszerelnök *Maurokordatos* müncheni követté neveztetett, 's *Kolettis*, *Theocharis* és *Rizo* hivátának a ministeriumba. De a regenségbe e változások nem hoztak egyetértést, úgy hogy a bajor király kénytelennek látta magát a dolgok jobbra változása reményében *Maurer* és *Apel* regensségi tagokat hazájokba visszahívni 's a megürült helyeket *Kobell* státustanácos 's *Greiner* kormányfőnök által tölteni be. Ezen második regenség, mely a király nagykorúsága ideig maradt az ügyek élén, nyugalmasabb és sikeresebb hatással működött, ámbár ennek csak folytatnia 's bevégeznie kelle azt, mire nézve sok küzdelem között az első regenség töré meg az

utat. A' mainai fölkelés 's általában a' tengerpartokon 's szigeteken kalózcsoportok lecsillapítottak; a' polgári, bűnügyi 's eskütszékek rendeztetek; a' hitel szilárdítására hypothecalis és kereskedelmi törvények hozattak. Reformokon ment keresztül az orvosi rendőrség, gyógyszerészi, sebészeti, bábászati tanintézet, 's a' népiskolák. Köztetszéssel fogadtatott a' bajor seregek lassankénti elbocsáttatása, kiknek helyét rendszerezett zászlóaljokban nemzeti palikár csapatok foglalák el. Idegen országokkal kereskedelmi egyezségek kötettek; a' földművelés erős lendületet nyert. 'S a' személyek nagyobb biztossága mellett emelkedék az ipar 's jelenkezének a' béke áldásai. 1834. decemberben végre a' király 's a' regenség elhagyá Naupliát, tartózkodása ideiglenes helyét, 's Athénbe tévé át állandó lakását, melly ez által Görögország fő és székvárosává lón emelve. Az ós Akropolisban nagyszerű építkezések vevék kezdetüket a' legkitünőbb német építészek vezetése alatt.

1835. jul. 1-én érvén el *Otto* király nagykoruságát, önmaga vevé kezeibe az uralkodást. A' regenség feloszlott 's tagjai odahagyák Görögországot az egy Armanstbergét kivéve, ki val. államtanácsosi minőségben mindjárt a' király után következék 's főnöke volt a' kabinetnek. Minden ministerium alája volt rendelve, ő birt minden hatalmat. Midőn ezt kezébe adák, úgy hívék, hogy a' görög nép teljes rokonszenvének birtokában van. Az idő megmutatá a' csalódást. Daczára a' sok czélszerű rendszabálynak ugyanis a' felzavart kedélyek sok helyen még mindig nem valának lecsillapítva. A' rabló csoportok számára és erőre nézve mindig félelmesebbekké lőnek. Rumelia a' rablás és gyilkolás színhelyévé lón; maga a' messolonghi vár is ostrommal fenyegettetett. Veszélyben forgott a' trón biztossága. Nemesak az összes állami hadsereg, hanem az egész gendarméria is a' rablócsapatok ellen küldettek. Ezek csakhamar szét voltak veretve, főnökeik fogva. Most a' határvidékek biztositására a' felhívott palikárokból határőrség alakított. Majd amnestiát hirdetett a' király a' rabló csapatokban részt vett görögökre nézve: kegyelmet nyertek a' régi fogásban sinylődő *Plaputa* és *Kolokotronis* lázadási főnökök is. Az érdemekkel kitünő katonákból a' király a' testőrségnek egy nemét alapítá, mellynek tagjai életök egész idejére biztosítva valának, 's mi által sok elégtelen fő zugolódásainak eleje vétetett. A' forradalom hőseinek emléket az által tisztelé a' király, hogy Karaiskakis és Miaulis számára szobrokat emeltetett. A' nevelés, törvénykezés, kereskedés és pénzügy terén ujra tetemes javítások léptek életbe. A' felsőbb igazgatás és törvényhozás alapjaul egy statustanács alapított, melly csak mellék tanácsi joggal birt 's kizárólag született hellenek által töltetett be. Azonban a' rend szilárdítása tekintetéből legfontosabb volt a' *dotationalis törvény*, melly a' török uralás alatt a' tulajdon eszméjét nem ismert görög nép nagy részét állandósítá és státuspolgárokká tévé, a' mellett, hogy a' földművelés emelésére is lényeges befolyással birt. Ezen törvény abból állott, miszerint minden család fő jogot nyert, hellen dotatio cím alatt, 2000 drachma erejeig nemzeti jószágot szerezhetni; erre nézve minden családfő számára 2000 drachmányi hitel nyittatott; az ezen szerzett nemzeti jószág szabad, elidegeníthető, dézmának alá nem eső tulajdonná vált; a' kormány ezért 3 száztőlből álló évenkénti telekadót 's ha a' tőke beváltatik,

36 évre évenkénti 6 száztólit köte ki magának. Hasonlóul rendelkezések tétettek a' bonyolult finanzevizszonyokban, a' kiadás és jövedelem, vámok, adók 's a' gazdaszat egyes ágaiban. Hogy mind ez nem birt egészen kívánt sikerrel, annak oka részint az új ország sajtáságos viszonyaiban, részint abban rejlett, hogy a' kormány főnöke, *Armanstperg* gróf nem birt egy új országot teremtő 's organizáló lángésszszel. Az egymást váltó kísérletek mind inkább csökkenték a' hitelt, mit a' nép között birt.

Ezt leginkább bebizonyítá azon 10 hónapi időszak, mit *Otto* király országa határain kívül töltött. 1835. decemberben ugyan *Lajos* bajor király meglátogató Görögországot. 1836. áprilben viszsza utazván hazájába, ugyan ekkor fia *Otto* király is Bajorországba utazott, gróf *Armanstperg*et nevezvén ki 's hagyván hátra státuskancellár- 's kormányzónak. 1836. maj. 29-én Münchenbe érkezett, meglátogató a' cseh Marien- és franzensbadi fürdőket, nov. 22-én Oldenburgban nőül vevé *Mária Friederika Amalia* oldenburgi hercegnőt; 's a' Tegern-tónáli rövid mulatása után (mi alatt Münchenben a' király első segéde *Mauromichalis* a' cholera-nak esett áldozatul) 1837. elején Görögországba tért vissza. Ez alatt *Armanstperg* különösen a' községek 's a' szorosban vett belügyek rendezésére fordítá tevékenységét. A' helyrendőrséget úgy sikerült jobb karba állítania, hogy a' községeket tevé felelősekké a' határaikban elkövetett rablásokért. Azonban egy bank felállítása körüli kísérlete ismételve meg-hiusult, miután a' külföldi pénzaristocratia nem viseltetett bizalommal a' kormányzó finanzeismeretei iránt, ámbár tény vala, miképen az ország jövedelmei 1833—1836-ig 7 millió drachmától 16 millióra emelkedének. A' király, bajorországban mulatása alkalmával szemelé már ki *Armanstperg* utódjául *Rudhart* bajor kerületi kormányelnököt, egy alapos ismeretű státusférfit, ki már a' bajor országgyűléseken mint *Armanstperg*, akkori bajor finanze-minister ellene tünt fel. Ezt nevezé ki a' király minis-terelnökül 's vele és az új királlyal 1837. febr. 14 érkezett Athénbe. *Armanstperg* elboesáttatván, a' státuskancellárság eltöröltetett, 's *Rudhart* hirdetteték ki mint minis-terelnök 's egyuttal a' királyiház és kül-ügyek minis-tere. Ezen férfit minden szellemi fensőbbsege mellett is, híjjával volt a' külső eszközöknek, minő a' nyelv, pártok és az ország természetének ismerete. Nyilván kitetszett ez az első minis-terium alakítá-sánál. 1837. áprilben új minis-terium lépett a' régi helyére. Tagjai voltak: *Potassis* a' pénzügy, *Polyzoides* belügy és cultus, *Paikos* igazságügy, és *Schmalz* tábornok a' hadügyminis-teriumban. *Saporta* gróf fő udv. marsal és *Weichs* báró (*Armanstperg* sógora) a' királyné főudvarmestere lett. A' király több német tudóst is hozott magával Görögországba, kiknek nagy részt magas állásokon nagy befolyást engedett, így p. o. *Brandis* profes-sort kabineti tanácsossá emelé. Ezt minden párt nehezteléssel fogadá, olly törekvésnek nézvén azt, melly által Görögország a' külföldiek ural-mának vetteték alá 's a' belföldiek kiszorítása ezéloztatik. A' napi sajtó szemére veté a' kormánynak, hogy parancsait Münchenből várja, 's Gö-rögországot bajor gyarmattá iparkodik aljasítani. A' király legjobb szán-dékai 's ígéretei nem valának képesek bizalmat ébreszteni. Az athenei új egyetem megnyitása közönyvel fogadtatott; a' szelidebb ujonczozási új törvény ócsároltaték 's a' bajor seregek hazaköltöztetése zajosan köve-

teltetett. Nem maradtak el a' britt és orosz ügynökök fondorkodásai; különösen sir Edmund Lyons angol követ és Rudhart között, ki orosz és osztrák sympathiáról vádoltaték, nagy surlódás támadt, mit a' görög sajtó önterveire zsákmányolt ki. A' szigoru sajtótörvény kiadása új anyagot szolgáltatott az eléguiletlenségre. Hozzájárult sok egyéb országos csapás mint pestis, földrengés 'stb. Végre határozottan a' kedélyek felzaklatására hatott Rudhart azon rendelete, mi által Polyzoides ministert elbocsátván, helyébe Glarakist (l. ezt), a' kapodistria-orosz párt főnökét nevezé ki. Annyira ment a' dolog, hogy Rudhart, politikájának ingerült megtámadásai közben, ismételve beadá lemondását, mi ez uttal 1837. dec. 8-án el is fogadtatott. Egészségi állapotja helyreállítása végett utazásra kelt keletre, azonban visszautaztában 1838 maj. 11-én meghalt. 1838. elején Saporta udv. marsal is elhagyá a' görög szolgálatot, valamint a' hátramaradt bajor seregek is hazájokba tértek. A' kevés hátramaradtok között volt Schmalz tábornok, a' hadügyminister, kinek állomására még nem találkozott alkalmas benszülött férfiú. A' kir. ház és külügyek ministeriumának tárczája ez eddigi konstantinápolyi követ, Zographos görög férfiú kezébe került. Ugy látszék, mintha ezen kedvező változások folytán a' kormány és nép egymás között kibékült volna, azonban kitünt, hogy a' bizalmatlanság okai még mind eltávoztatva ninesenek. Nevelék a' zavart a' külhatalmak diplomatáinak önző ezülv örökös beavatkozásai a' görög belügyekbe. Névszerint Anglia érezni kezdé, mi fontossá válhatik Görögország hajózása 's kereskedelme, minélfogva törekvéseinek végiránya az vala, hogy Görögországot britt gyarmattá tehesse. A' nép, magas rendeltetése 's jövője előérzetében zugolódni kezd, hogy ereje 's hatalma természetes kifejlésztésében annyi külső akadályra talál. Az angol és orosz ügynökök a' legközönyösb ténynél is megragadák az alkalmat, bizalmatlanságot ébreszthetni nép és kormány között. Anglia a' szabadelműség álarczát vevé fel. Alkotmányt kívánt a' görög nép számára 's ez értelemben működteté a' napi sajtót. Az ügyek élén állók és párthiveik azt veték e' kívánat ellenébe, miképen Görögország a' képviseleti monarchiára még nem érett, 's hogy annak behozatala az angolok kezébe szolgáltatná 's tönkre tenné a' görög kereskedést. Az angolok gyűlöletének különösen az országban tartózkodó németek valának tárgyai, kik főkép a' magasabb állami hivatalokban, a' korábbi nagy számú elbocsátások daczára is, még mindig igen számosak valának az országban.

Rudhart ministerelnök távozta után a' megtisztult új ministerium így alakult meg : Zographos külügy, Paikos igazságügy, Glarakis belügy és cultus, Spaniolakis pénzügy, 's az egyetlen idegen, Schmalz tábornok, ki még mindig elkerülhetlennek tartatott a' hadügy számára. Ezt első nemzeti ministeriumnak nevezék 's nagy reményekkel fordulának feléje a' nép vágyai. A' többi főhivatalok azonban mind németek kezében valának. így volt Roszner ezredes a' gendarméria és katonai rendőrség főnöke; Hesse ezredes a' király segéde 's a' főváros parancsnoka; Hitz ezredes a' tüzérség parancsnoka Naupliában 's mellette 7 német kapitány; Feder ezredes egy neme volt az alkirálynak Mainában, míg testvére bíró volt az areopágban; Gebhardt minist. tanácsos volt a' tulajdonképi belügyminister 'sb. A' nemzeti ministerium egy oldalról sem fejtett ki elég erőt és

befolyást; hiányzott benne minden positiv irány; eleitől fogva végfeloszlásaig ingadozó és önmagával meghasonlott volt. Az ügyek ismét bonyolodni kezdenek. A' pénzügyben remitó hiány fedeztetett fel, mi a' községeket, a' népet 's az államot nagy gonddal tölté el. Egy bank felállítására Anglia érdekei ellen volt, 's ez magában elég ok, hogy létesülése lehetlenné, de azonkívül itt is, mint minden egyéb czélba vett intézkedésnél az általános pénzhiány volt a' legnagyobb 's meggyőzhetlen akadály. Még a' regenség idejében teljesen kimerültek a' pénztárak. 'S ha mégis a' kormány gyámoltalansága 's a' köz zavar és inség daczára is a' hellen nép nyugton maradt, ez csak új bizonytságot tett a' görög népjellem jeleségéről. Benne a' legszebb és legépebb elemek voltak meg, mik egy erős állam támadását feltételezik, csak kormányra várt, mely azon elemeket felhasználja. A' görögök délkeleti nép faj, 's ezzel együtt közös tulajdonuk a' mérsékelttség, de más részről nem osztják vele a' keleti restséget. A' görög ember tevékeny, munkás, üzér, merész, takarékos és nemes, még külsejében is. Ily néppel csodás nagyságot lehetne elérni, ha kormánya a' nép szellemében cselekednék. Szerencséjére Görögország ment minden nyugtalan 's elégületlen nemességtől, mert alkotmányyszerűleg az állam semmiféle nemesi rendet el nem ismer; ott még a' Moldvából 's Oláhországból beköltözött hercegek is lemondtak czimeikről. Ezen nemzeti erős kormányt mind e' mai napig várja még Görögország. Az 1839 's 1840 év tehát külszinleg nyugottan mult el, azonban az állam, és néptest belső harcaira egyes felmerülő kórjelekből már ekkor is lehetne következtetni. Az új nemzedék között terjedő új koreszmék megkezdék termeni gyümölcseiket, 's a' mult idők orthodoxiája, a' stabilitás emberei 's a' dogmák bálványzó szolgái megkezdék ellenök az irtóháborut. Legelső jele volt *Kairis* Theophilnak, az androsi új árvaház kitünő tanárának 's papnak a' sz. zsinat elébe állítása, mely által ezen hazafiságáról nevezetes 's a' görög szabadságharczban magát kitüntetett, most pedig a' kor szabadszemléű tanainak hódoló nagy népszerűségű férfiu, tanításai miatt mint a' státus és keresztyén vallásra nézve veszedelmes ujitó, az egyház kebeléből kizáratott 's a' hazából száműzetett. A' kormány ez ítéletet egy görög zárdábai száműzetéssé változtatá. Az 1840-ben újévi napon egy messze elágazott öszszeesküvés híre terjedt el, minélfogva több nagy tekintélyű 's hazafiu érdemű egyén fogatott el, köztök *Kapodistrias* K. G., a' hajdani elnök testvére és *Stammatelopulos* N. ezredes. A' vizsgálatok egy szövetségnek vezettek nyomára, mely *philorthodox társulat* név alatt a' heterodoxok által fenyegetett 's üldözött orthodox keresztyén azaz: görög egyháznak, különösen pedig a' még mindig török járom alatt nyögő 3 királyságnak, Epirus, Thessalia és Macedoniának felszabadítását czélozá. Az orthodox hetaeria terve oda ment ki, a' hitrokonok jármai széttörésének aláreza alatt, később magát a' görög királyi házat a' görög hitvallás elfogadására kényszeríteni, vagy trónforradalom kitörését eszközölni. Ezen hetaeria messze el volt ágazva, mellynek szándékait egy ideig a' körülmények is előmozdítani látsának. Azonban a' porta már régen értesítve volt e' mozgalmakról; s' midőn *Zographos* egy kereskedelmi és hajózási egyezés eszközzése végett épen Konstantinápolyban mulatna, a' porta a' görög követet a' fentebbi tényekre figyelmezteté,

hozzáadván, miképen a' sultán nem tarthatja czélszerűnek, egyezsége lépni oly állammal, mely annyira ingadozó alapokon áll 's mely keblében a' török birodalomra nézve oly ellenséges elemeket rejt. Így jutott a' görög kormány a' létező hetaeria tudomására. A' vizsgálatok eredménye azonban csekély volt, bár kitünt, miképen a' kapodistria-orosz párt legtekintélyesb férfiai részesek valának a' vállalatban. Maga *Glarakis* minister is gyanus volt 's helyéről lelépven, azt *Theocharis* foglalá el. A' görög kormány e' tekintetbeni készsége kedvezőbb hangulatra bírta a' portát. *Zographos* végre egy keresk. és hajózási egyezséggel tért vissza Athénbe. Ez épen oly kevésbé kedvező volt Görög, mint Törökországra; az angol politika műve volt az, mely a' görög hajózást egy csapással akarta megsemmisíteni. Görögországban a' megbotránkozás általános volt; a' közvélemény szava *Zographost* a' törökök barátjának 's tehetetlen embernek nyilvánította. A' király késedelmeskedett az aláírással 's az alkudozásokat ujjalag megkezdeté. *Zographos* visszalépett 's helyébe *Christides*, egy konstantinápolyi hajós fia, ment rendkívüli ügyviselőül a' portához, *Otto* király nem sokára ministeri ranggal 's a' megváltórenddel ruháztatván őt fel. Ez időben jelent meg a' porta első ügynöke a' görög udvarnál, *Mussurus*.

A' most következett kormány, nemzetellenes és tevékenytelen, álmos működéseiben, hasonló volt az előbbenihez. Tagjai voltak: *Paikos* kül- és igazságügy, *Theocharis* belügy és cultus, *Schmalz* hadügy és egy pénzügyi bizottmány (*Tissamenos*, *Sutzos*, *Visselas* és *Problegios*). Minden az előbbi pangásban maradt. Oka a' személyekben, formákban 's elvekben rejlett. A' ministerek hatástalanul működtek; csak a' camarilla parancsai által nyertek némi fontosságot 's a' camarilla idegenekből, németekből állott, kik összetett vállakkal építék azon államépületet, mellyben a' trónt áthághatlan falak által különbözék el a' néptől. Daczára ezen erélytelen és rest kormánynak, az ország mintegy önmagától indult virágzásnak. A' háboruk véres nyomai eltűntek, a' mezei ipar emelkedék, Athén kellemes népes várossá lőn, az állami pénztárak gyarapodtak, úgy hogy a' három nagy hatalmasság által biztosított 60 milliónyi státuskölcsön első kamatai 's az első amortisatio 1840-ben már lefizettethett. Mindezt azonban nem a' kormányzatnak köszönheté, hanem kizárólag a' nép csudás iparszorgalmának. Bekövetkezének oly körülmények, mikben valóban szükség volt, hogy a' kormány erősnek és hatalmasnak bizonyítsa be magát. A' keresztyén népségek mozgalmi Törökországban, Samos-, Chios-, Kandia-, Macedonia-, Thessalia- 's Epirusban, mellyek Egyiptom fölkelését követték, élénken szemé elé állíták a' görög népnek a' török provinciák lakóivali rokonságát 's a' török széleni természetlen határait. A' Görögország jövő nagyságáról ábrándok újra feltámadának 's a' még alig lecsillapult kedélyeket újra felrúzó. A' hazafiai érzeti hellen úgy nézé hazáját, mint a' haldokló török birodalom egy részének természetes örökösét. Képzületében úgy látta, hogy míg *Mehemed Ali* Törökország egyik felét hajtandja maga és az izlam hatalma alá: az alatt Görögországnak Epirus-, Thessalia és Macedonia kerestül kell hatolnia 's az Archipelagus szigeteit, mint rokontörzsi részeket elfoglalnia. Így hangulat volt elterjedve a' nép között. A' kandiai fölkelők kultar-

tományokból nyertek mindennemű segílyt Görögország ellen A' kormánynak nem volt sem eszköze, sem hatalma, mind ennek elejét vehetni. Mert elveszté a' nép bizalmát, mert nemzetellenesnek volt kikiáltva. Még üdvös intézkedései is, minő volt p. o. 1841. jan. 25-én egy 6 millió dr. alapra fektetett nemzeti bank felállítása, nem vala képes kedvező hatást idézni elő. Nyugtalanságok a' vidéken, mindig növekvő zavarok a' közigazgatásban 's tökéletes pangás a' kabinetben arra bírák a' külkabineteket is, hogy nagy események elhárítása tekintetéből, más kormány alakítását ajánlanák. Érzelmei 's az európai politika közti kegyetlen zavarában, (melly utóbbi a' kandiaiaknak egészen más sorsot biztosított, mint Görögország álmodá) elhatározá a' király, a' ministeriumot szétosztatni 's Londonból *Macrokordatos* hivni meg.

Macrokordatos Görögország első politikai és administratív tehetségének hírében állott. Több ideig tartózkodván München, Bécs, Berlin, Páris és London városokban, ismeretessé lön az ottani kabineteknél 's a' diplomatikai formalismusban fényes ügyességének többször adá jelét. Elfogadá a' király meghívását; a' király kihirdeté az új kabinet tagjait. A' közvélemény azonnal felzudult 's *Macrokordatos* kinyilatkoztatá, hogy a' kormányzatban csak ugy veend részt, ha a' kabinet tagjainak kinevezése reá bizatik. Majd hajóra ült 's Naupliába költözött. A' király megkísérté, egy másik ministeriummal próbálni szereucését. A' pártok mozgalmái nőttön nőttek. A' király hűséges tanácsadója, az akkor hosszabb ideig Görögországban tartózkodott mostani bajor király (akkor koronaherceg) haza utazott. A' király zavara tetőpontra hágott; elbocsátá a' ministeriumot 's a' kormány élére újra *Macrokordatos* hívá meg. Ez megjött 's az ország helyzetének teljes ismeretével bírva, következő pontokat terjesztett a' király elé: 1) A' bajor camarilla 's bajor hivatalnokok visszaküldetése; 2) a' státustanács hatáskörének kiterjesztése; 3) ministerek felelőssége; 4) a' régibb angol kölcsön elismerése 's a' kamatok lefizetése; 5) a' hatósági szerkezet reformja; 6) alkotmány megígérése. A' király elfogadá e' föltételeket 's *Macrokordatos*, mint miusterelnök és belügyminister a' következő kabinetet alakítá: *Christides* a' kir. ház és külügy, *Melas* igazságügy, *Metaxas* hadügy, *Kriezis* tengerészet, *Valetta* cultus és közoktatás 's *Tissamenos*, ministeri rang nélkül, pénzügyi igazgató. Az új ministerium 1841. júliusban kezdé meg működését. Ugy tekinték, mint egyike a' legfontosb eseményeknek a' fiatal Hellas eddigi történetében. Az idegen gyámság befolyása meg volt szüntetve, 's rövid idő mulva mintegy 70, a' legmagasb állami hivatalokat bitorlott bajor ember, köztök *Schmalz* tábornok, hagyá el Görögországot. A' király megszűnt elnökölni a' ministeriumban. A' státustanács, melly eddigi tétlenségében nem volt egyéb, mint egy a' legbefolyásosb egyéneket jó nyugdíjazás által féken tartó intézet, megszabadult eddigi korlátozó bilincseitől, mint szinte a' községek is, ezen természetes alapjai egy igaz alkotmánynak, eddigi gyámság alatti szerepöket szabadabb, önállóbb működéssel cserélék fel. Az alkotmányt magát nem sürgeté *Macrokordatos*, hanem belpolitikája minden mozzanata valódi előkészület volt annak majdani behozatalára. A' görög királyság teremtetésekor ugy is kimondott szándéka volt a' 3 védtalanságnak, a' nemzetnek alkotmányt adni; ezt a' hatalom birtokába

lépve, időről időre mindinkább felejteni kezdé a' bajor dynastia 's ugy látszék, mintha az ő Akropolisban, a' szellemi pallérozottság és polgárisultság ezen legelső bölcséjében, az absolutismus uralma szándékoltnék megállapittatni. Annál élénkebben emlékezék azonban a' nép a' régi 's mindeddig teljesítettlenül maradt ígéretekre, 's e' részbeni vágyai annál zajosabban nyilatkoznak, minél inkább izlelé 's szoká meg egy rendezett állami élet jótékonyosságát. *Macrokordatos* szándéka volt, az egész kormányzást reformálni 's kieszközölni, hogy a' ministerek felelőssége valóssággá legyen. A' bajok okai mélyen fekvének 's a' minister reformtervi megtörhetlen akadályokra találtak. Még a' legmagasb régiókban is ellenszegülés mutatkozik a' ministerium ellen, minél inkább tünteté ki politikája nemzeti irányát. A' külhatalmasságok diplomatiája támogató ezen ellenzéket. A' korábbi időkben tett egyértelmű ígéretről megfejtkezve, most csak Franciaország és Anglia ohajták az alkotmányt, Oroszország ellenzé azt; sőt csakhamar Anglia is, mellynek féltékenysége Franciaország naponkint növekvő befolyása által fölébresztetett, e' tekintetben Oroszországgal fogott kezét. Midőn végre *Macrokordatos* kormányra léptével az angol politika nyert tulnyomóságot, Anglia késznek nyilatkozik, ezen férfiú értelmében támogatni az alkotmány kérdését. De most ismét Franciaország lépett szövetségre Oroszország, Austria 's más kabinetekkel az alkotmány ellen. Az akkori francia Soult-Guizot-ministerium körlevelei a' pétervári kabinetnek a' képviseleti alkotmányt tárgyzó nézeteivel vetekedének. *Macrokordatos* ezen ő ellene egyesült ellenséges erőknél hátat fordított; miniszerelnöksége csak 50 napig tartott; 1841. augusztusban beadá lemondását; vele együtt *Melas* és *Valettas* is kilépvén.

Az ekkor alakult új ministerium tagjai valának *Christides* belügy, *Rizos Nerulos* külügy 's ideigl. cultus és közoktatás, *Rallis* igazságügy, *Kri-esis* és *Tissamenos*; a' hadügy élén néhány hétig *Metaxas* állott, de ez is kilépvén, helyét *Vlachopoulos* foglalá el. A' kabinet tehetetlensége csakhamar kitűnt, különösen a' pénzügy kezelése körül, mellynek igazgatója *Tissamenos* a' közügy mellőzése és saját érdekeinek tulságos kegyelével vádoltatott. Csakhamar el is lőn mozdítva, a' pénzügy kezelését *Rallis* igazságügyminister vállalván el; azonban előbbi befolyása ezután is megmaradt 's a' dologban lényeges változás nem történt. Jelentkezének a' káros következmények. A' három nagyhatalmasság által biztosított 60 millió franknyi kölcsön időszakonként ki lőn adva, a' nélkül, hogy a' kormánynak forrásai nyiltak volna meg, mik a' kamatfizetést 's tőke a' törlesztést lehetővé teheték vala. 'S mire költé el a' kormány ama kölcsön vett milliókat? Egy az állam sajtáságos viszonyaiba épen nem illő complicált igazgatási mechanismus 's több más haszontalan rendszabály életbe léptetésére, egy sokba kerülő hadügy 's kormányi kegyelések (patronatus) épségben tartására. 'S a' kormány fizetési tehetetlensége volt legfőbb oka az idegenek szünni nem akaró gyámi befolyásának, valamint a' belügyekben ki nem elégíthetett igényeknek. A' küludvarok követői közül mindegyik saját párttal birt az országban céljai kivitelére. Az orosz befolyás az orthodoxia és a' Kapodistrias kormányából származó tisztviselők által dolgozott az angol ellenében. A' francia befolyás azon nemzeti

érzelmeket használá fel, mellyek a' királyságnak a' török járom alatt nyögő szomszéd görög tartományok általi kiegészítése iránt éltek a' nép keblében. Az angol, valahányszor hatalmát veszélyeztetve látá, zsarnoknak szidalmazá az egész kormányt 's alkotmányosságot papolt. Abban mind három megegyezett, hogy a' görög kormányt nemzetellenesnek nyilatkoztaták, 's az idegenek azaz : németek kiűzetését 's alkotmány behozatalát sürgeték. A' görög szabadsajtó mindinkább éleszté 's terjeszté ez utóbbi eszméket. Az elégtelenség legfőbb fokra hágott. Így történt, hogy *Kantakazy* orosz követ vezetése alatt valódi özszeesküvés támadt, mellynek célja nem vala más, mint a' kormány megbuktatása 's új dynastia alkotása. Hogy az alkotmány sürgetése Oroszország részéről pusztá ürügy vala, melly által a' királyt az országból távozásra akarák bírni, magától értetik 's a' későbbi időkben eléggé bebizonyult. Ezt tanúsítá különösen az orosz kabinetnek 1843. mart. 7-én szándékosan nyilvánosság elé hozott okirata, mellyben a' görög kormány a' 60 milliónyi kölcsön kamatainak nem fizethetése miatt az egész nép szeme láttára a' legkíméletlenebb vádakkal illették, 's oly rendszabályokkal fenyegettetett, mik legbensőbb politikai érdekeit kockáztaták. Szorultságában a' legtulságosb gazdálkodási rendszerhez folyamodott a' kormány; a' leghasznosb intézetektől p. az iskolaügytől 's számos nagyérdemű férfaktól megvoná vagy leszállítá segélyzését, míg más részről sok haszontalan kiadás és udvari kegyencz előbbi állapotukban maradtak. A' fenyegető katasztrófát feltartóztatni nem leheté. Hozzájárult, hogy egy Londonban a' 3 védhatalmasság által szerkesztett okirat intéztetett 1843. sept. 5-én *Otto* királyhoz, mellyben az ország legjövendelmzőbb adónemei a' kamatok fizetésére 's a' kölcsöntőke törlesztésére, azonkívül a' görög állami szolgálatból minden idegennek elbocsáttatása 's egy nemzetgyűlés összehívatása követeltetett. A' védhatalmak ezen irata nyilvánvalóvá levén, az özszeesküvés nem késett, kenyértörésre hozni a' dolgot. 1843. sept. 15-én éjjelen ütött ki a' lázadás Athénben, melly a' *Kallergis* parancsnoksága alatt álló katonaság fő együtt munkálása mellett, kiszámított terv szerint, sikeresen véghez is vitetett. A' király, kit a' seregek 's fenyegető népcsoportok kastélyában fogva tartának, a' rögtön megalakult státustanács ajánlatára kénytelen volt a' ministeriumot feloszlatni, 's az orosz érzelmű *Metaxas* elnöksége alatt egy újat, úgy nevezett nemzeti ministeriumot kinevezni; alkotmányzó nemzetgyűlés egybehívását elhatározni 's az állami hivatalokban létező minden idegennek elbocsáttatását kiadni. Politikai tekintetben e' forradalomnak egészen más következménye lett, mint azt az orosz párt tulajdonképen reménylé. A' helyett, hogy a' király lemondását eszközölte volna, az alkotmányt szerzé meg, melly soha nem volt valódi szándéka ezen pártnak. Az orosz követ *Kantakazy* tehát haszontalanul compromittálta kabinetjét. Oroszország is kénytelennek látta magát 1844. júniusban a' görög eseményeket elismerni; mi Franciaország és Anglia részéről már előbb, 1843. octoberben megtörtént. Ausztria és Bajorország csak akkor ismerék el a' forradalmat, midőn az már bevégzett, változhatlan ténynyé alakult.

Görögország alkotmányos élete. Az alkotmány létesítését a' nemzetgyűlés vállalta magára, melly 1843. nov. 20-án egy korábbi időszakból

1822-ki 1829-ki törvény) eredett választásmód szerint gyült össze. A' ministeriumban a' különböző pártok fejei helyt foglaltak. Ezek egységétől lényegesen függ vala az alkotmánymű sikerülése. A' különböző pártok tulajdonkép kettőre vezethetők vissza : nemzeti vagy alkotmányos és orthodox vagy orosz pártra. Az első gróf Kapodistrias idejében a' politikai jogok megőrzése végett határozottan az alkotmányos Nyugat-Európa felé fordult, míg ellenben az orosz-orthodox párt absolutistikus hajlamainál fogva az északi császári birodalomhoz szított. E' két párt tartá kezeiben Görögország sorsát. *Otto* király a' két párt fejeit az új ministeriumban egyesíté; *Kolettis* mellé, ki a' nemzeti felekezet vezére vala, *Metaxast*, a' kapodistriani-északi felekezet előküzdőjét állítá. Hozzájok *Marrocordatos* társakozék, ki tulajdonkép egy pártot sem képviselt, hanem egy töredékkal tartott, melly céljául vallá a' pártok összeolvasztását, azonban joggal arról vádoltaték, hogy azokat szét akarja osztalni, saját uralma biztosítása végett. Ezen kormányzat alatt nyitattott meg nov. 20-kán 1843-ban a' nemzetgyűlés, mellynek főfeladatát az új alkotmány feletti tanácskozás tette. Az alkotmány fő pontjait már fentebb adók elő (l. *Görögország statistikája*). A' pártok egyértelme folytán a' főbb pontok iránt meg lón az egyezés, mindazáltal nem hiányzottak némiképen a' megoszlások sem. A' 'Hellen' fogalomnak meghatározása, eredményre nem vezetó hosszas vita után kikerültetett. Ama fontos kérdés eldöntésével: valljon Görögországban *egy* vagy *két kamara rendszer* hozassék be, rövidebb ideig foglalkozék a' gyűlés. Az ultrademocraták pártja az elsőbb mellett küzde, azonban az ellenfél fontosabb okokkal állott elé, hogy sem a' végzés kétes lehetendett. A' senátus vagy is felsőház meg lón állapítva. Az ultrademocraták szenvedélyesen ellenvitáztak, azonban nagy kisebbségben maradtak. A' senátus választási módja ismét heves küzdelmet támaszta. A' gyűlés elvégre 119 szavazattal 49 ellen a' király általi választásban egyezett meg. Nagyobb akadályt okozott egy más kérdés, ha t. i. a' senatorok tíz évre vagy éltök hosszára neveztesenek-e ki? A' 10 évi hivatalkodásra 92 szavazat, az életfogytig tartóra 112 sz. esett. Viták közben megszűnt a' ministeriumban uralkodott egység. Legelőbb *Palamidis* minister lépett ki, okul az adatván, mikép a' két kamrarendszert ellenzé. Néhány héttel később a' miniszerelnök: *Metaxas*, lépett ki. Oka: a' senatori méltóságot 10 évre javasló indítványának a' gyűlés általi elvettetése, melly alkalommal a' többség tagjai amaz indítványt nemzetietlenséggel 's áruhással gyanusíták. Kiléptének felvilágosítása alkalmával egyike merült fel azon heves jeleneteknek, mik a' görög kamrákban nem gyérek, *Lontos* minister kétszer rántaték le a' szószékről és csak fegyveres őrseg közvetítése által biztosíthatott további bántalmak ellen. Az alkotmány feletti tanácskozmányok martius 2-kán lónék befejezve. Az alkotmánynak a' király általi elfogadtatása mart. 16-án következett. A' gyűlés örömittas vala és e' pillanatokban olly egyetértés mutatkozék, mi ha állandó leendett, az ifju álladalmat minden bel és kül viszály ellenében megőrizte volna.

Azonban már a' közel jövő tanulságul szolgálta arra, miszerint egyedül az alkotmány országot boldoggá nem teszen, hanem megkívántatik, hogy az emberekben erő és akarat legyen, megfelelni a' jó törvényeknek. *Meta-*

xas a' ministeriumból kilépvén az orosz. orthodox pártnak nem volt abban képviselője. A' nemzeti párt egy ideig még *Kolettis* által képviselték, de ő szinte lemondott, minthogy az ügyvitelnél nem nyerheté meg az őt illető egész tért. *Mavrokordatos* egyedül birt minden hatalommal 's koteriája érdekében a' legbotrányosabban visszaélt azzal. Az ország mindkét felekezetétől egyenlőn megtámadtatva, hivei tömeges alkalmaztatásában keresé támaszát. Ravaszág és erőszak felváltva játszanak szerepet 's alig lón száma a' törvényellenes zsarolásoknak, számüzetés- és börtönzéseknak, 'stb. A' kincstár összevegi párt-célokra tékozoltatának el, míg a' valódi érdekek elhanyagoltattak. Mint Görögország minden lázas időszakában, most is számos kalózcapat támadt, mellyek dicsőséges emlékezetet költének, mint mellyek a' török uralkodás alatt a' görög vitézség és honszeretet régi híret tarták fenn. A' félemlítőrendszer főokra hágott, midőn a' kamarák választásának ideje beállt. Ekkor minden esz-köz felhasználáték *Mavrokordatos* és hivei részéről, mi a' többség megnyerésére szolgálndhatott, nem tétetvén félre még a' fegyves erőszak sem. A' ministerek az alkotmányos rend színét viselő nyilvános kibocsátványok mellett, titkos, legtöbbsnyire gyalázatos parancsokat adtak, mint például: Patrasban a' csendőrség parancsnokságához, mellynél fogva meghagyták, hogy a' választók, szükség esetében, kaszaboltassanak le. Hiteles adatok nyomán ez idő szerint 200—300 egyén, nagy részt család-anya és békés polgár, vesztetett el. Az izgalom elvégre annyira nőtt, miszerint a' trón vészélyeztetve leendett, ha ezen ministerium még sokáig tart. Közbe lépe tehát *Otto* király 's *Mavrokordatos* kitévé hivatalából, *Kolettis*, a' nemzeti párt vezére, bizatott meg új ministerium alkotásával. Ezen az újabb időkbén olly sok felől megtámadott férfiu, azonnal *Metaxasz* fordult, ennek közrehatását megnyerendő 's minthogy ő, az orosz-orthodox párt feje engede a' felhívásnak: a' ministerium a' két felekezet türhetőleg arányos részeiből alakult öszsze. A' bukott ellenfél irányában a' lehetőségig kimélet gyakoroltaték, sokan meghagytak hivatalaikban 's csak ollyanok, kik az elébbi rendszer mellett igen érdekelve valának, mint például *Church* tábornok, távolítottak el. A' kamara kevésbé volt elnéző. *Mavrokordatos* hiveiből igen sokan lőnek megválasztva, kiknek megválasztatása törvényellenes eljárással vádoltatván, vizsgálat alá rendeltetett vétetni, olly móddal, hogy a' választások törvényessége felett azok ítéljenek, kiknek megválasztatása körül kétség nem forog fen. Ekképen *Metaxas* és *Kolettis* hivei emelkedtek túlnyomóságra, melylyel irgalom nélkül éltek. A' mavrokordatianusok valóságos kisöpörtetésére került a' dolog, ugy hogy utóvégre csak 20 maradt közölök a' kamarában, sőt maga *Mavrokordatos* is visszalöketék. A' választások feletti viták be levén fejezve 's a' ministerium 3 millió drachmányi hitelre jóváhagyást nyerve, *Kolettis* azonnal több fontos javaslatot tett, millyenek valának: a' ministeriumok új szervezete; az ország felosztatása; a' tengeri rablás büntetése, az eszkütszéki lajstromok kipótlása 1845-ik évre, végül a' magánosok- és községeknek az álladalom irányábani, még a' szabadságháboru idejéből eredt követelése. Az első törvényjavaslat a' hivatalnokok kevesbitésére czéltott. Az ország új felosztása nomarchiák, eparchiák- és demenekre a' francia praefecturák, alpraefecturák és cantonok mintájára

történt. Az utósó t. javaslat: a' magánosok és községek káratlanítását illető, vala az egyedüli, melly az álladalmat kiadással terhelé. A' követelés 25 millió drachmára mérsékelte, mire nézve három kamatlábu státuspapírok kibocsáttatása szükségelteték, ezen 750,000 drachma évenkénti kiadást jó gazdálkodással vélte *Kolettis* fedezhetni. Legkeserűbb ellenzékre talált a' kalóztörvény. Eme törvény folytán minden községi tag köteleztetik 20 évestől 50-ig a' hatóságok felhívására a' kalózok ellen kiállani. Minden község az általa ajánlott 's a' király által egy évre kinezett vezér alá rendeltetik. A' polgárok hadjárati köteleztetése csak 6 napra terjed. A' kalózok elfogatására, megöletésére 'stb. díjak tétetvék. A' melly polgár a' kalózok elleni harcban megsebesítettik, ápolást és jutalmat nyer az álladalomtól; a' csatában elesettek hátrahagyottai pedig álladalmi nyug-díjban részesítettnek. *Kolettis* ezen törvényjavaslat előterjesztése alkalmával megemlékezett a' kalózok régi dicsőségéről. „Emlékezzenek önök“ így szólott a' gyülekezethez „Skanderbegre és tetteire, ugy szinte a' későbbi klephtákra (kalózkodókra) kik nagyszivü 's nemes családokból származva, hosszú karabinokkal fegyverezve, a' sziklás hegyeket és barlangokat éjjel és nappal sasok gyanánt szállongták keresztül. Ezek soha sem tevék le a' fegyvert, gyermekeiket 's unokáikat abban nevelték, és általuk tartaték fen bennünk a' hősiség szelleme. Habár közölök sokan karóhalált szenvedtek, vagy török-kés által vesztek is el, szembetünőleg még sem apadt le számuk. A' kalózdalokból, miket könyv nélkül tudunk 's miket gyakran éneklénk, eléggé ismerik önök tetteiket. Azonban a' szabadság kivivaték, a' most önálló Hellas újjászületése bevégzett tény, 's a' rablók (Klephták) kik mai nap ellenünk kelnek, nem tartanak többé szemek előtt magas célt, hanem nyílt megtámadásaik 's gyilkos fegyverök barátaik 's öntestvéreik vagyona és élete ellen van irányozva.“ Ezen t. javaslat szinte ugy járt, miként társai t. i. a' követkamarától elfogadtaték, ellenben a' senátus által visszalöketett. A' senátus, ellenzésének oka párttörekvésben rejlett, minthogy ezen testületben mavrokordatiánusok tevék a' többséget, kik a' ministerium t. javaslatainak rendszerint ellene dolgozának. Ezen ellenzék könnyü lett volna mindjárt eleinte új senátorok kinevezésével ártalmatlanná tenni, de csak miután azon remény hiúsága, hogy makaességukkal önkényt felhagyanának, kitünt; határozta el magát a' király új 6 senátor kinevezésére. Ekkor az eddig akadályozott törvények mind a' két kamarától elfogadtattak.

Mavrokordatos híveinek kisöprettetése gyakran ismételt mozgalmakat idéze ele. A' sajtó megtette a' magát a' tűz szítására. Kérdés: vajjon olly politikai miveltsgü országok, mint Görögország, megbírják-e a' szabadsajtót, de annyi bizonyos, hogy a' sajtó, ugy miként Görögországban működik, az ország ostorának nevezethetik. Ha olly férfiak mint *Kolettis* és *Metaxas* kimélet nélkül árulókká bélyegezvék és *Mavrokordatos* nyilvánosan azzal vádoltatik, hogy ő Kapodistriás gyilkosa 'stb. akkor ezen állapotot nem szabadság-, hanem anarchiának keresszelhetni. Az ellenzék sajtó főiránya vala megmutatni, miszerint *Kolettis* dictaturára törekszik. Miután e' gyanusítás is meghazudtoltaték, bekövetkezett a' nyílt erőszak. Legszorgosabb volt a' veszély északi Görögországban, miért is itt a' ministerium leggyorsabban 's hatályosabban intézkedék,

Skalzodemos kapitány seregszervezői és a csendőrség élén több csata után helyre állítá a békét. Britiniza- Patras- Pyrgos- és Mainában szinte meghiusultak a mozgalmak. A megtámadások szokás szerint még inkább megerősíték a ministeriumot. Heves vitát szült a költségvetés tárgya, mely alkalommal legkellemetlenebb eredmény lón a tanítási ügyben hozott határozat. *Kolettis* valamint egyéb hivatalágazatokban költségcsökkentéseket léptetett be, ugy a főiskola több professorának is leebb szállítá díját, ezenkívül több tanszéket egyesíté. E korlátozásokat az ellenzék Hellas dicsőségével össze nem férőknek nyilatkoztatá, s a nagy szavak olly lelkesülést gerjesztének, hogy *Kolettis* kényszerülve lett nemcsak a 34 tanszéket meghagyni, de azoknak 10-el leendő szaporítását is megígérni. Ezenkívül 10 gymnasiumot, több hellen iskolát s minden község számára egy elemi iskolát rendelt a kamara. A nemzeti és az orosz orthodox pártok egysége, melly olly soká s olly rendületlenül fenállott, megszűnt, midőn az egyház viszonyai kerültek szőnyegre. A szakadás a szent zsinat újszervezete fölötti vitáknál állott be. *Metaxas* és pártja azt akarák, hogy az egyház feje a koronától függetlenül, azaz: az érsek- és püspökök gyülekezetétől választassék. E javaslat folytán a synodus feje hatalmasabb leendett a királynál, s a világi hatalom alá fogott vala rendeltetni az egyházinak. Azildomtalanabb orthodoxok olly messze mentek, hogy a papságnak, egyházi főnökük megválasztására *Oekonomosz* archimandritát ajánlanák, ki bevallott ügynöke volt Oroszországnak. *Kolettis* ellenben azt akará, miazerint a szent synodus feje a királytól neveztessek ki s maga a synodus minden két évben a papság hivatalokra szerint ujittassék meg. E kérdésnél *Mavrokordatos* hivei az orthodoxokkal szövethettek. Mind ezek daczára győzött *Kolettis*, ugy ebben, mint egyéb fontos egyházi kérdésekben is. Midőn az 1845-ki kamaraiülések bevégeztek, a nemzeti párt olly annyira megerősült, hogy a Mavrokordatianusok- és philorthodoxoknak teljesen fölébe került.

Ha végig tekintünk az alkotmányos Görögország ezen első időszakán, az eredményt minden részről kielégítőnek mondhatjuk. Alig szűnt meg a minden kedélyt lázban tartó forradalom, midőn már az alkotmányozó gyűlés az ifju álladalomnak ritka mérséklettel veté meg szilárd alapjait. A törvényhozás munkássága ez időtől folyvást oda lón irányozva, hogy a királyi tekintély erősbulést, a közigazgatás szabályosságot nyerjen s hogy a közzolgálatnál rend és takarékoság hozassék be, minél fogva az ország békéje biztos, a polgárok terhei könnyitve legyenek. A „*Moniteur grec*“ 1845 végén méltán elmondhatá, miként: „Minden város, mellyet a harc szétduált, mai napig szabályos terv szerint van felépítve s közölök többen márig nevezetes kiterjedést nyertek, illyenek: Athen, Nauplia, Patras, Tripolizza, Mesolonghi, Lamia és Kalamata. Három város ujból épült: Piraeus, Sparta, Amaliopolis. A földmivelés tetemesen gyarapult, minek folytán több iparvállalat is életbe lépett. Messenia; Lakonia- és Lamiában épen olly jó selyem gyártatik, mint Olaszországban. A Görögök tehetsége a mesterségek- és kézművekben is diadalmasan fejezte ki magát. A kereskedés a földmivelés kifejlésével egyenlő lépést tartott. A tengeri erő az európai annalisokban páratlan emelkedést nyert. Görögország jelenleg 40,000 matrózt számlál, kikkől 20,000-en

2250 első, és 1000 másod osztályu hajón állandóan vannak szétosztva. Az 1846-ki év vészes jelekkel kezdődött. A' ministeri többség, melly az utósó kamara ülésben olly compactul jelenkezék, egyszerre kétesse vált. Görögországban nem egyedül orthodox, nemzeti, mavrokondatosféle, nem egyedül orosz, angol és francia párt létezik, vannak kivül helyi érdekek, mellyek ismét három párt csoportozatot képeznek, a' szerint ha vagy Peloponnesust, vagy a' szigeteket és a' szárazföldet, vagy Rume-liát vesszük tekintetbe. Ezen egyes országrészek mindenike külön ohajtások- 's külön kellékekkel bir, 's épen azért mindenik akar képviselve lenni a' ministeriumban, sőt a' peloponnesusiak igénylik szinte magok részére a' tulnyomóságot. A' ministeriumok ezen elv szerinti felosztásának javaslata a' második kamara küldöttsége által a' trón elé vitetett, azonban innen visszautasított, minthogy a' kamarának nincs joga a' korona praeogrativáját sértenie. A' senatori méltóságnak egész életre lett kiterjesztése, hátrányosnak bizonyult. Az uj választások teljesen a' kormány érdekében ütöttek ki, mind a' mellett csakhamar kitünt, miszerint minden senátor, kinek valamelly kérelme megtagadtaték, azonnal az ellenzékhez csatlakozott. A' második kamarában egy megtámadás a' másikat érte. Az ellenzék (1846-ban február) egy egész héten át megszállva tartá a' szószéket 's borzasztó képét festé a' belromlásnak, melly rosz és erőszakos hivatalnokok rablása, gyilkossága, zsarolása által követetik el, kik a' leglelkiismeretlenebb esempészkedést, a' közvagyon elidegenítését, 's a' legjobb hivatalnokok korlátlan önkényü letételét nem általják gyakorolni. E' bűnökhez ragasztaték: az ország, alkotmány és trón elleni gonosz törekvés vádjá. Sőt *Kolettis* elébbi barátai, mint a' tapasztalt és ékesszavu *Probelegios*, szinte az ellenzékhez állottak 's e' vádak némikép ministerialis megerősítést nyertek, midőn *Paniropulos* pénzügy-minister kijelenté, hogy még költségvetést nem terjeszthet elé, mert ministeriumában mindenek zavarban vannak. *Kolettis* elhagyta zugni az első vihart 's csak február 9-én lépett szószékre, magát fényes szónoklattal igazolandó. Olly bajok emeltetnek ki, megjegyzé ő, mik nekie is igen fájnak, mik azonban nem a' jelen kormányzatnak tulajdonítandók, minthogy benne jelenek az ország és nép társadalmi és politikai szervezetében, 's mik az ő igazgatása alatt tulajdonképen megfogytak. Az ellenzék egy időre vissza lön verve, hogy később annál nagyobb sükerrel kezdjen uj támadást. Nehány javítást célzó t. javaslat elvettetett a' második kamara és a' senátus által. — Az 1846-ki kamaraülés ugyan azon jeleneteket ismétlé, miket az elébbeni. A' tagok egy része ismét elpártolt a' ministeriumtól, köztök *Grivas* és *Kriesotis* tábornokok, mivel személyes kívánataik nem teljesítették. A' jelenségek olly fenyegetővé váltak, hogy *Kolettis* kényszerítve látta magát a' ministeriumot gyökeresen átalakítani. A' régi ministerek közül csak ő és *Tzavellas* maradtak meg, a' kilencz uj minister a' mérsékelt pártból vétetett. Noha a' külön vidékekre szigoru tekintet fordított, mindazáltal ez összeállítás sem elégité ki az ellenzékét. A' tized emelését tárgyazó t. javaslatnál a' ministerium csupán 1 szó többséget nyert 's ekkor a' kamara szétoszlattatott. — A' Görögországban történtek rugói nagy részt a' külviszonyokban találhatók fel. Már fentebb mondatott, hogy három, külön érdekü hatalmasság szorongatá

Görögországot fizetés végett 's ennek folytán három hatalmasság birt belügyeibe *avatkozási* joggal „a' mennyiben belügyei összekötetésben állanak“ tartozásával 's épen azért Görögország minden volt inkább mint független, sőt három pártfogó gyámsága alatt állott, kiknek mindenike ellenkező tervet követte, kik egymást halálosan gyűlölék 's kiknek igen mindegy volt, ha vetélkedéseik közben vélelenczök tönkre jut is. Tekintsük kissé közelebbről ezen adósági kérdést. Midőn a' nagy hatalmasságok európai viszonyoktól indítatva a' görög trónra királyt ültettek, egyszersmind megsabták a' görögök minden ellenmondása daczára, az ország határait 's számukra 15 millió tallér kölcsönt vettek garantiájuk alá. Ezen dynastikus végzés aztán a' pronoiai congressus elé terjesztetett jóváhagyás végett. Csak 11 évvel később 1843-ban hivatott össze ismét a' nemzetgyűlés, midőn már a' kölcsön rég ki volt adva. Valamint a' kölcsönnevelésnél nem lőn megkérdezve Görögország, szinte nem kérdezték meg a' kölcsön hová fordítására nézve sem. Minden kétségen fölül áll, hogy Görögország javára ama milliókból nagyon kevés vagy épen semmi sem fordítottatott. Egy egész sorozat, a' harmadik, kezébe sem jött a' görög kormánynak 's tisztán kamatozásra 's a' két első sorozat visszafizetésére használtaték. A' kölcsön maga, a' leszámítvány, és kamatok 40 millió frankon fölül nyeltek el, azaz: közel két harmadát az egésznek, 6 milliót kamat fejében a' magából kelle Görögországnak kiteremtenie 's ezen kívül Bajorországban 4½ millió adósságot csinálnia. A' legnagyobb kiadások az igazgatás azon időszakára esnek, midőn az angol befolyás volt uralkodó, 's ezen időben Angliának a' görög financia kezelés ellen semmi kifogása sem volt. Csak midőn túlnyomósága megszűnt, fedezte föl, miként nagy pazarlások történtek és takarékossgot sürgetett. 'S valóban a' kiadások lehetőleg korlátoztatának, azonban ez sem használt. Végül a' három hatalmasság szorongatása az 1843-ki szeptemberi alkura vezetett. Az alkotmány és a' nép közvéleménye ellenére engedni kellett a' királynak 's ígéretet tennie, hogy évenként mindenik hatalmasságnak 1 millió fog fizettetni 's ezen összeg a' tized- és vámokra leszen utalványozva. Görögország ekkép legbiztosabb jövedelmeit engedő oda a' hatalmasságoknak, sőt többet tett, mert ez által legfontosabb igazgatási ágait egyenesen idegen örökös alá helyezte. Az alku legközelebbi eredménye az ugyan azon évben kitört szeptemberi forradalom lett, mely forradalom után a' követelések egy időre elhallgattak. Oroszország félre vonult, Anglia és Franciaország oda dolgoztak, hogy az alkotmány monarchicus szilárd alapot nyerjen. Csak midőn a' nemzeti párt emelkedett túlnyomóságra, állott ismét elő Anglia a' sürgető szereppel. Az ezutáni események között legfontosabb a' :

Görög-török viszály. Görögországnak a' portávai örökös surlódásai végre valahára végöket kezdék érni. A' határszéleken nyugalom volt, mint nem volt régi idők óta, görög részről a' rabló bandák, török részről a' lázító csapatok tűntek el. Sőt egy a' két ország között kötendő szövetség iránt megtörténtek az első lépések 's az athéni hivatalos lapok nyilvánosan kimondák, miképen az ozmán porta 's az athéni kabinet egyesülve a' keleti mozgalom élére állandának, az egyik az anyagi, másik

az erkölcsi rend megállapítására használván fel hatalmát. 'S épen midőn a' dolgok ezen jobbra fordulásának örvendeni kezdének, ütött ki ismét a' porta és görög kabinet közötti viszály rég nem tapasztalt hevességgel. Szülő oka röviden ez volt. A' király egyik segéde, *Tzami Karatassos* ezredes, Konstantinápolyba akarván utazni, miután erre a' királytól szabadságot 's Kolettis ministertől utlevelet kapott, ez utóbbinak láttamozása végett Mussurus török követhoz folyamodott. Ez megtagadá a' láttamozást, azon kormánytói utasításai folytán, mik szerint a' korábbi évek mozgalmában résztvettek számára, (minő volt *Tzami Karatassos* ezredes is) utleveleket kiadnia tilos volt. A' király, ki valamint ministere, ez utasításokat ismerni nem látszék, vagy pedig azok daczára isere, kezességét elegendő biztositéknak hívé, ezen eljárás miatt haragra gerjedvén, ezt Mussurusnak egy bál alkalmával nyilvánosan szemére lobbantá. A' török követ pedig, kötelességének teljesítése érzetében, sértve érezvén magát, hűveivel együtt azonnal elhagyá a' bált. Az esemény híre nagy ingerültséget okozott a' portánál. Az európai követek tanácsára *Otto* király csakhamar egy a' legengesztelőbb modorban szerkezett iratot intéze a' sultánhoz; de ez visszautasítólag szárazon válaszolt, az ügy elintézését ministereire bízván. A' porta daczosságát leginkább az angol és orosz követ biztatásai idézék elő. Görögország pártját csak a' francia 's különösen az osztrák kabinet fogá. Anglia, Franciaország növekedő hatalma 's a' középtengereni nagy tervei elleni gyűlölete által ösztönöztek Görögország ellen lépni fel; továbbá félt magától Görögországnak növekvő tengeri erejétől is, és nehéz szívvel látá, hogy a' közép és fekete tengeren a' görög hajók sokkal olesóbban képesek szállítani, mint az angolok 'stb. Oroszország is kaján szemekkel tekinté Görögországot; egyebeken kívül fő oka az, hogy az északi hatalmasság törekvése, az egész keleti egyházat egészen 's kizárólag az oroszba ültetni át, mi iránt Görögország nagy ellenszégülést tanusít. A' porta egyezkedni nem akart. A' sultán követe nyilvánosan levén megsértve, mondá *Ali Effendi* külügyminister, ez nyilvános elégtételt is kíván. *Kolettis* mart. 10-ki iratában úgy vélekedék, hogy a' kívánt elégtétel a' király fentebb említett levele által megadatott 's ismételve kifejezé a' megtörténtek feletti sajnálkozását. De a' porta csakugyan félbeszakasza minden diplomatikai közlekedést 's a' parthajózás megtiltásával és a' Dardanellák bezárásával fenyegetőzött. Anglia is erősen követelé tartozásainak kielégítését 's ámbár a' lejárt kamatok (6—700,000 frank) Görögország részére az ismeretes genfi philhellen *Eynard* által lefizettettek, mindazáltal hajóival a' görög kikötőkben megjelent. *Kolettis* lehetlennék állítá *Mussurus* török követ visszatérését Athénbe. A' surlódások, kölcsönös feleselések, zavarok végetlenek valának. *Metternich* hg. sem boldogulhatott jó ideig közvetítésével. Végre — miután e' harez alatt maga az erélyes *Kolettis* is meghalt (1847. sept. 12.) — csaknem egy évi feszenkedés után abban lön megállapodás, hogy *Mussurus* elfoglalá előbbi állomását, de sultánjától nem sokára visszahivatott. *Kolettis* halála emlékére országos gyász rendeltetett; a' megürült ministerelnöki széket *Tzavellus* foglalá el. 1848. évben híre volt, hogy *Otto* király, megunván az örökös partharczot ben az országban 's a' diplomatia szünni nem akaró fondorkodásait, lemond-

dand trónjáról 's visszatérend hazájába Bajorországba. Ez azonban mind-
eddig nem teljesült.

1850. uj bonyodalmakba keveredett Görögország Angliával. Ezen *angol görög viszály*, melly több hónapig feszültségben tartá Európát, nem annyira politikai bölcsesség, mint inkább némi státushatalmi kalandorság színét viselé. A' dolog ennyiből állott. A' magyar forradalomnak orosz közbenjárás által 1849. történt váratlan befejezése 's a' magyar és lengyel menekülteknek a' török földre történt költözése után, lord *Palmerston* az angol külügyminister, a' netalán kifejelhető keleti események féken tartatása tekintetéből 1849. végével *Parker* admirál parancsnoksága alatt egy czéljait támogatni képes erős hajóhadat küldött a' Dardanellákhoz. Mig *Palmerston* a' Dardanelláknál diplomatikai erélyét és ügyességét fejtené ki : az alatt az angol hajóhad nagy része a' Dardanellák mellől titokban kivonult 's a' Piraeusba, Görögország egyik kikötőjébe megérkezett. *Parker* admirál a' csodálkozó görög király udvarlására menvén, kijelenté, hogy 24 óra alatt , az utazási költségek visszatérítésén kívül, fizessen neki mint angol reclamatiót, 2,500,000 drachmát, különben ostromzár alá veti a' görög partokat és elkobzásokhoz kezd; egyszersmind két görög szigetet, mint joniai tulajdont , ezuttal visszakövetelvén. A' pénz azonnal nem érkezvén, *Parker* elszedte a' kereskedők hajóit. A' forgalom megszűnt, az élelem megdrágult 's a' nép iszonyubb rémülésbe esett, mint maga a' kormány. 'S mind a' mellett, hogy mind a' területi épség, mind a' függetlenség meg vala támadva : *Otto* király és a' görög nemzet védelmére egy hatalmasság sem sietett. Komoly lépéseket sem a' petersburgi, sem a' francia kabinet nem tettek. A' görögök örökösen küldözék *Parker*hez küldötteiket, de a' lefoglalt hajók ki nem adatának. E' közben Oroszország a' francia kabinettel egyesített jó szolgálatát ajánlá. *Palmerston* csak a' francziáét fogadta el. Mig azonban a' francia kabinet Londonban a' fenforgó differentiákat elintézné, az alatt a' zaklatott görög király *Parkert* kielégíté. *Palmerston*, hogy a' francia elnökkel össze ne zörrenjen , a' londoni megállapodást fogadá el, bár ez a' piraeusinál valamivel rozabb vala. Igy végződik a' görög viszály. — 'S ebből, valamint Görögország egész történetéből eléggé világos, miképen az azon szerencsétlen országok sorába lépett, melyekben a' francia és angol befolyás folytonos harcban élnek. Illyen Spanyolország és Portugal, illyenné vált Görögország is. 'S a' közelebbi évek történetei nyilván tanusitják, miképen a' politikában a' morál épen olly kevésbé viszi most is a' fő szerepet, mint nem vivé öt századdal ez előtt. -- Legujabb időkben Görögország Ausztria részéről azzal vádoltaték, hogy az olasz menekvőknek nem csak menhelyül, hanem általános forradalmi bűzhelyül szolgál a' kivándorlottaknak; mi azonban még ez ideig nem bizonyult be. — p.

Görres (Joseph von) német író, müncheni tanár 's a' bajor ultramontán párt tagja, szül. 1776. Koblenzben, a' kath. egyházi pompa ezen városában , melly nagymértékben gyakorlá befolyását szellemi fejlődésének irányára. A' bonni egyetemen az orvostant kezdé tanulni , mitől azonban az első francia forradalmat megelőzőtt eszmék más térre ragadák. Népgyűlésekben tünt fel csakhamar, szónokolva a' szabadság, egyenlőség mellett; mire a' Koblenzbe menekült francia hercegek 's emig-

ransok jelenléte még inkább ösztönzé. Majd az irodalmi térre is lépett, több német hirlapban ajánlgatván a' német népnek a' francia forradalom elveit. 1799. a' Rajnatartományok részéről követül küldetett az akkori francia directoriumhoz egyezkedés végett. Párisba érkezvén, bekövetkezének első csalódásai; Napoleonban már akkor egy zsarnok támadását látta, minő szerinte a' rómaiak ideje óta fel nem tűnt; annál fogva az egyezkedést nem látván czélszerűnek, eredmény nélkül tért vissza Koblenzbe. Ezen ügyet tárgyalja: „*Resultate meiner Sendung nach Paris*“ (1800) című irata. A' politika elleni gyűlölettel eltelve, G. Koblenzben egy természettani tanárság csekély állomásában foglalt helyet. 1806. Heidelbergbe költözött, hol Arnim és Brentanóval az „*Einsiedlerzeitung*“—ot adá ki, összeköttetésben élvén a' német romantikai iskola több akkori tagjaival (Novalis, Tieck, Schlegel Fr. 'stb.) 1808 11-ig minden politikától távol ismét Koblenzben tölté idejét tudományos buvárokodásokban, miknek fő tárgyát az Európán kívüli, névszerint persa mythologiák, 's az ó-német regények 's költemények tevék. E' korbéli munkái: „*Mythengeschichte der asiatischen Welt*“ — „*Lohengrin*“. Napoleon oroszországi balesete G.-t újra a' politika terére ragadá. 1812. az Érény-egylet tagjai közt emlittetik. Legnagyobb tevékenységet azonban 1814 óta fejté ki a' „*Rheinischer Merkur*“, egy olyan lap kiadása által, minek párját Németország még nem látta 's mellyet a' francziák az ellenök szövetkezett hatalmak ötödikének neveztek. Lángoló szavakkal irt ebben G. a' Németországban mutatkozó francia szellem ellen, melegen ajánlván a' német nyelv és szokások iránti szeretetet, a' fejedelmek és népek egyetértését, nehogy Németország az oroszok- vagy francziáknak essék zsákmányul. Majd minden számban szólott a' német egységről 's a' császárság megújítása szükségéről, mit Napoleon eltörlött; bátran kimondá, mennyire ki nem elégitő az 1815. szövetségi acta; követelé a' sajtószabadságot, német rendi alkotmányokat 's a' papi javaknak a' kormányok kezéből a' klerus kezébe visszaadatását. Az utolsó pontot 's általában a' papságot illetőleg G. valódi középkori nézeteknek hódolt, miket sok szellemmel védelmezett. Lapja egyébiránt mintegy szigetét képezé a' sajtószabadságnak, hová semmi fejedelmi vagy hatósági hatalomszavak el nem érhetének. Mindazáltal 1816. elején Berlinben csekély ok miatt, egyetlen tollvonással, minden kihallgatás nélkül eltörltetett. Ezen rendszabály általános benyomást tön a' birodalomban, még azoknál is, kik G.-t olykori fanatikus hangjaiért kevésbé szerették. Ekkor családjával Heidelbergbe, majd Koblenzbe költözött ismét vissza; megtelve keserűséggel 's a' Rajnatartományok iránt követett politika miatt a' porosz kormány iránti gyűlölettel. Tevékenységét leginkább a' „*Sammlung altdeutscher Volks- und Meisterlieder*“ vette igénybe, mit Gervinus (I. ezt) legajánlatraméltóbbnak tart valamennyi hasonló német gyűjtemények között. 1818. a' Rajna-tartományok rendezése körüli kiméletlen föllépte a' porosz királynak egy megrovó kabineti iratát voná maga után. Erre kiadá 1819-ben „*Deutschland und die Revolution*“ című nevezetes munkáját, mellyben haragos prófétaként hangoztatá szózatát a' német törzs hatalombitorlói 's népeihez. Személyes biztossága tekintetéből Frankfurtba költözött, azonban ide is elérkezének

a' porosz küldöttek, kik elfogatási parancsesal kezökben, kiadatását követelték. G. szerencsésen Strassburgba menekült. Irományai Koblenzben mind lefoglaltattak 's Berlinbe küldettek. Strassburgban egy évig élvezte a' francia törvények oltalmát, 's családjával ujra egyesülvén, onnan a' schweiczi Aarauba költözött. Feltűnő vonások schweiczi életéből: a' divatos liberalismus elleni engesztelhetlen gyűlölete, kedvencz szójárása levén, hogy „az ördög is liberalis“; a' porosz státuskancellár, Hardenberg hg. rendszere és élete elleni gunya határt nem ismert, 's azon gondolat, hogy kedvelt Rajnavidéke porosz uralom alatt áll, mindenkor dühbe hozá. Ezen szellem uralkodik az Aarauban készült műveiben, minők: „*Europa und die Revolution*“ (1821); „*Die heilige Allianz und die Völker auf dem Congress zu Verona*“ (1822); „*In Sachen der Rheinprovinzen und in eigner Angelegenheit*“ (1822). Ugyanott jelent meg töle bő tanulmányainak 's dús szellemének bizonyítványaként: „*Heldenbuch von Iran aus den Schah-Name des Ferdussi*“ (1820); valamint a' kevésbé sikerült 's G. mysticus irányát tanusító mű: „*Emanuel Swedenborg, seine Visionen und sein Verhältniss zur Kirche*“ (Frankfurt 1827). Hosszas vándorlás után G. végre Münchenben talált állandó maradást, Lajos bajor király által az ottani egyetemhez a' világ- és irodalomtörténet tanárául hivatván meg. Ezen idő óta a' legbuzgóbb katolikusok fejének tekintetett 's mind tanszéki előadásaiiban, mind irataiban szoros szövetségbe lépett a' Bajorországban 1836 óta uralkodott hierarchicus párttal. 1836-ban kezdett 's 1842-ben bevégzett iratában: („*Die christliche Mystik*“) a' szentek bő életirásaival vegyített teljes és művészi tanépületét állítá fel a' kath. mystikának. Mystika és vallás szerinte egyértelmű, sőt az, ennek tetőpontja és célja, mert csak ez a' szellemnek tökéletes elszakadása a' hústól. „S miután — így szól G. munkája előbeszédében, jelenleg kiállhatlan pokolbűz kezd terjedni a' földön, melly minden becsületes keresztyén embernek elfojtja lélekzetét: majd ő füstölend ellenc templomillattal, napvilágra hozandja a' hus egész nyomorúságát, a' theologusoknak segítségül leend, a' philosophusokat pusztá mezeitelenségökben állitandja elő“ stb. Midőn 1837. nov. 20-án a' kölni érsek a' porosz kormány irányában többször tanusított engedetlensége folytán hivatalától felfüggesztetvén a' mindeni várba záratott, irá Görres ennek védelmére hatalmas polemikájának egész erejével „*Athanasius*“ czímű művét, melly annyira magára voná a' figyelmet, hogy u. a. évben 3 kiadást ért. Fialtal tüzü haragjában az agg férfiú nemcsak feltűnővé, hanem sértővé 's igazságtalanná is lett nem csak a' porosz kormány, hanem általában a' peotestantismus ellen, mellyet a' catholicismus irányában a' legtulságosb vádakkal illetett. Nem is maradt el a' czáfolatok, 's a' legélesebb polemiai csata kezdődött, mikben nem csak prot., hanem kath. férfiak részéről is erős megtámadásoknak volt kitéve az „agg jacobinus“ türelmetlensége 's elveinek megváltoztatása. További védelmét célozák későbbi művei: „*Die Triarier*“ stb.; „*Kirche und Staat nach Ablauf der Kölner Irrung*“ (1842). Ugyanekkor adá ki a' kölni dom-építés javára: „*Der Dom zu Köln und das Münster zu Strassburg*“, mellyben a' kath. mystika szellemében ir a' középkor építészetéről, tért engedvén ebben is Poroszország elleni régi gyűlöletének. 1845-

ben kiadott; „*Die Wallfahrt nach Trier*“ czimü iratában a' kor irányai ellen harezol. A' tevékeny 's viharos életü férfit 72 évet számlála, midőn a' Bajorországra nézve fontos 1847 év eseményei, Abel minster bukása, az ultramontan tanárok egy részének elbocsátása, a' schweiczi ügyek 'stb. végtelenül elkéséríték kedélyét. A' még nagyobb rázkodással járt martiusi eseményeket meg nem érheté. Meghalt 1848. január 29-én — Varnhagen azt mondja róla: G.-nél hiányzott a' magasabb álláspont, honnan tehetségeinek egész hatalmát kifejthette volna 's felette kár, hogy soha sem volt alkalma egy tanácskozó gyűlésben mint szónok léphetni fel. — p.

Göschel (Károly Fridrik) titk. törvényszéki főtanácsos Berlinben, philosophiai író 's Hegel tanainak egyik legalaposabb 's legszellemdusabb védője, szül. Thüringenben 1784. Tanulmányait Gothában 's Lipésében végzé, 1807. ügyvéd, 1811-ben városi tanácsos lett Langensalza szülővárosában. 1818. a' naumburgi tartományi törv. szék tanácsosává 's 1837. a' berlini igazságügyi ministerium által fent kitett állomására hivatott. — Iratai a' tudomány sokféle ágaival foglalkoznak; különnemü szellemi termékeinek irányá általában háromféle tényező által határozatik meg; 's ezek: a' keresztyénség boldogító igazságáróli meggyőződése; Hegel philosophiája és Goethe. A' keresztyén kijelentés és a' Hegel philosophiája 's Goethe költészete közötti öszhangzás kimutatása 's az utóbbiaknak az első általi igazolása mindig határozottabbá vált célja lett iratainak. Ide tartozó művei: „*Cäcilius und Octavius, oder Gespräche über die vornehmsten Einwendungen gegen die christliche Wahrheit*“ (1828.); „*Aphorismen über Nichtwissen und absolutes Wissen, im Verhältniss zum christlichen Glaubensbekenntniss*“ (1829.), melly munka Hegel személyes tetszését is megnyeré. Ennek halála után ír, most már előbbi névtelenségének elhagyásával, saját neve alatt: „*Der Monismus des Gedankens*“ (1832.), „*Hegel und seine Zeit, mit Rücksicht auf Goethe*“ (1832). Midőn néhány évvel ezután a' Hegel iskolája több pártokra szakadt, G. is besodortatott ezen ellentétbe 's a' Hegel iskola u. n. conservativ jobb oldalán foglalt helyet. A' halhatatlansági kérdésre vonatkozólag — midőn az forgott szóban: valljon Hegel philosophiája az emberi egyén személyes halhatatlanságát állítja-e vagy elveti? — G. dialektikai uton bebizonyítani törekvék, hogy a' rendszer fejlődése az egyén személyes halhatatlanságára vezet, mit Hegel irataiból idézett helyekkel támogatott. E' tárgyra vonatkoznak: „*Von den Beweisen für die Unsterblichkeit der menschlichen Seele im Lichte der speculativen Philosophie*“ (1835.), „*Die siebenfältige Osterfrage*“ (1836). — Ugyanezen vallásos és theologiai érdekek tükröződnek vissza jogtani irataiban is, mik egy gyűjteményben jelentek meg: „*Zerstreute Blätter aus den Hand- und Hülfacten eines Juristen*“ (1832—37.), „*Der Eid nach seinem Princip, Begriff und Gebrauch*“ (1837.), „*Das Particularrecht im Verhältnisse zum gemeinen Rechte, und der juristische Pantheismus*“ (1837.) — Goethét illető iratai hasonló szelleműek; ide tartoznak: „*Über Goethes Faust und dessen Fortsetzung*“ (1824.) 's különösen „*Unterhaltungen zur Schilderung Goethe'scher Dicht- und Denkweise*“ (1834—38.), valamint: „*Aus Dante Alighieri's göttlicher Komödie* 'stb.“ (1834). — Straussnak „*Leben Jesu*“ czimü munkája

következtében támadt mozgalom szülé G.-nek „*Beiträge zur speculativen Philosophie von Gott, dem Menschen und dem Gottmenschen*“ (1838.) czimü művét. Ebben is a' positiv hit részére áll 's a' keresztyén kijelentésnek az erendendő bünt, a' Krisztus általi megváltást, a' feltámadást 'stb. illető tanait az isten és ember közötti egység speculatív dogmáira igyekszik visszavinni. Nagy tevékenységének egyéb bizonyosságai a' berlini tudományos folyóiratokban időszakonként megjelent nagyszámu értekezései, bírálatai 'stb. — p.

Göschén (János Fridr. Lajos), göttingai jogtanár 's egyike a' római jog legkitünőbb ismerőinek 's tanítóinak, szül. 1778. Königsbergben. Tanult Magdeburgban, Königsbergben, Göttingában. Az első ösztönt későbbi tanszaka választásához Hugo és Savigny iratai 's az utóbbinak és Niebuhrnak személyes befolyása adák neki Berlinben, hol 1811. a' tudóságot nyeré. 1816. a' tudományok kir. akademiája által Veronába küldött a' Niebuhr által fölfedezett kincsek áthozatala végett. Legfőbb munkája ezen utazása eredménye 's ez *Gajus institutióinak* kiadása volt, melly a' classicae jurisprudentiának állandó emléke maradand. 1822-ben Göttingába hivatott fentkített állomására. Több nagyobb értekezései Hugo : „*Civilistisches Magazin*“ 's a' Savigny 's később Klenze társaságában kiadott : „*Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*“ czimü folyóiratokban jelentek meg. Tanítványai körében igen nagy népszerűséggel bírt. — k.

Gőzgépek. A' vizgöz tulajdonságainak kiismerése, különösen rendkívüli rugékonyságának felhasználása korábbi időszak vizsgáldásai- 's kísérleteinek eredménye. Az újabb kornak a' gőzgépek tökélyesítése körül csak kevés teendője maradt hátra. Annálfogva a' gőzgépek alkatrészeit, a' főgéprendszereket 's az azok körül szükséges ovatosságot illetőleg lásd : *Közh. Ism. Tára* V. köt. — A' gőzgépek most egész Európában 's az északamerikai államokban el vannak terjedve, különösen azon országokban, mellyek szabadabb mozgást engednek az iparnak 's úgy vannak meggyőződve, miként az ipar a' gépészet és gyárászat segélye nélkül a' gyermekesség fokán felülemelkedni nem képes. A' gőzgépek igazi hazája Anglia, hol már 1830. 15,000 gőzgép találtatott, mik azóta naponként szaporodának. Csupán a' *gyapotgyártást* említjük, melly gőzgépek segélye nélkül bizonyosan nem éri el azon virágzási fokot, mellyen jelenleg áll. Illyen azon Angliában hatalmasan terjedő újabb iparág, a' *lenfonás* is, mellynek folytán Anglia vászon és czérnanemüekkel olly olesó áron képes ellátni a' continenst, a' minön itt a' szokásos kézi fonás és szövés mellett soha sem lehetne kiállitható. Ez által az angol gőzgépek újra szaporodának ; nemkülönbén a' *vasutak* és *gőzhajózás* (l. ezeket) naponkinti terjedése is tetemesen előmozdítja azokat. — Azon erőt, mit a' gőzgépek kifejtenek, közönségesen lóerők szerint szokás meghatározni, azaz : kiszámittatik, hány darab, napjában 8 órát dolgozó lóra volna szükség, hogy azon erő állittathassék elő, a' mit bizonyos gép kifejti, 's e' szerint méretik azután a' gép használatba vehető ereje. Ezen szokás valószínűleg onnan származik, mivel a' korábbi számos gépművek mozgásba tételére rendszeren lovakat használtak. Nagy Britannia gőzgépeinek összes erejét jelenleg 300,000 lóerőnél többre becsülik. Hozzá legközelebb állanak az

északamerikai szabad államok, továbbá Franciaország, Belgium, a Rajnatartományok stb. — A' gőzgépek történetében a' következő adatok képezik a' főpontokat. Jóllehet Angliában Worcester herceg (1650.) tartatik a' gőzgépek feltalálójának, mindazáltal Arago kimerítő történeti buvárlatai szerint de Cásus Salamon már 1615. ajánlá a' vizgőzők mozgató erő gyanánti használatát; 1682—1690. Papin lehetségesnek mondja egy lombiknak (Kolben) gőz általi mozgását, 's a' sűrített gőz használhatását egyebeken kívül gőzhajók mozgásba tételére is; ugyan ő találja fel a' biztossági szelepet: Savary angol kapitány készitité 1695. az első gőzgépet nagyban. 1711—1718. Newkomen és Cawley a' légerőműt (atmosphärische Maschine) készitik, Beighton a' hajtórudat (Steuerbaum) alkotván hozzá. 1710. Papin a' sűrítés (condensation) nélküli felső nyomású gépet találja fel 's a' kétszeresen átfurt csapot rendeli el; 1724. Leupold leírja ezen gépet; 1758. Fitzgerald a' körző mozgást szabályozza a' forgató kerék által. 1769. lép fel Watt 's csaknem azon tökélyre hozza a' gőzgépet, mellyen napjainkban van; behozza először Newkomen gépébe a' külön sűrítőt, feltalálja egyszerű és kétszeres hatású gépét, kimutatja a' kiterjeszkedett gőzök hatását 's egyéb újításait elhallgatva, 1784. a' közegyenegyet (parallelogramm) 's a' szabályozót (regulator) alkotja. 1804. lépett fel Woolf az ő kiterjeszkedési gépével (Expansionsmaschine). — Egy gőzgép készítésénél különösen 4pont veendő figyelembe: a' mekkoraság, a' rendszer, a' kiállítási 's fentartási költségek. A' mekkoraság egyedül a' mozgató gép által feltételeztetik. A' rendszer választását nagyrészt helyviszonyok határozzák meg, minők a' víz, tüzelő anyagok, tér, 's pénzerő. A' kiállítási költségek részint a' gép, részint a' gépházak kiállításában állanak. Az utóbbiak kis gépeknél épen annyiba, nagyobbaknál mintegy $\frac{3}{4}$ -del többbe kerülnek, mint maga a' gép. A' gépek ára, a' kisebbeknél aránylag sokkal magasb 's természetesen a' vas árához van alkalmazva. Végre a' fentartási költségek a' javítási, felügyelési díjak 's a' tüzelőanyag-szükségletből állanak. A' javítást illetőleg általán véve minden 5 évre egy új vas üst számittatik; folytonosan működő gépekre nézve mindjárt elején két üst rendelendő meg. Egy Watt-féle gép közép számmal 25—30 évig tartott, Woolfé mintegy 15 évig. Minden 15 lóerőnél nagyobb gép 2 ápolót igényel, egy gépmestert 's egy fűtőt. Erősebb gépek aránylag kevesebb tüzelőanyagot kívánnak, mint a' gyöngébbek. Sok függ a' gép rendszerétől, a' tüzelőhely czélszerű szerkesztésétől 's a' tüzelőanyag minőségétől. Általában véve a' tüzelőanyag mennyisége egyenes arányban áll a' felhasznált gőzhöz. — k.

Gőzhajózás. A' folyamhajózás minden népnél a' nemzeti forgalom egyik fő tényezője. 'S a' gőzhajózás feltalálása nemcsak áru, de személyszállítási tekintetben is óriásilag emelte e' részben a' folyamok fontosságát. Az első gőzöst Fulton Robert építé, a' gőzerő felhasználója, ki 1807-ben tevé első utját Amerikában a' Hudsonon, Albany és New-York között. E' gőzös csak 18 lóerejű gép által hajtattott, mellyet Angliában Boulton és Watt készitének. 150 tengeri (37 geogr.) mfdnyi utat 33 óra alatt végzett. Most igen csekély, de az első kísérletnél szerfölött meglepő eredmény. Oly hatással volt e' siker, hogy az amerikaiak rövid idő mulva már minden hajózható folyóikon, nagy kiterjedésű tavaikon, sőt a' tengeren is

gőzhajózást állítottak; 's a' miveltség legvégső határszélén fekvő termesztek könnyen és olcsón szállíták áruikat a' világpiacon. Tengerparti közlekedések is tetemesen gyarapult a' gőzhajózás által. Az első gőzhajótól 1839-ig az északi statusokban 1300 gőzös épült; 's mennyi azóta! — Az amerikaiak után a' gyakorlati angol nép fogta föl először a' gőzhajózás végtelen fontosságát. Az első gőzös Angliában 1811-ben épült. Azóta annyira kifejlett a' gőzhajózás, hogy jelenleg a' világ minden tengereit, a' folyamokat mind az anyaországban, mind végtelen területű gyarmataiban gőzösökkel hajózzák. 1814-től évenként szakadatlan mennyiségben nőtt gőzöscinek száma. 'S jelenleg Höfken szerint, Anglia gőzöscinek száma tesz annyit, mint a' világ minden nemzetieit (Reden szerint 1844-ben 1250 gőzöse volt Angliának, 98,000 lóerővel, 135,000 tonnával). Mások szerint az európai hatalmasságok gőzöscinek számát fölvéve, abból 67 száztolít tesz az angol gőzöscök száma. Ezen két nemzet példáját követték nem sokára: Holland, Franciaország, a' német tartományok, az Osztrákbirodalom, Olaszföld. 1844-ben az összes európai gőzöscök száma 2070-re tétett 176,000 lóerővel. Ezek közül tengerihajó 785. 'S ezen hajókban fekvő tőke középszámítás szerint 220—222 millió p. forint. — A' gőzösökhöz Európában rendszeren alnyomású (Niederdruck) gépek alkalmaztatnak; Amerikában pedig inkább magas nyomásúak (Hochdruck). A' magasnyomású gépek, ha egész gonddal nem készíttetnek és használtatnak, veszélyesek. Ezért vannak az amerikai gőzöscök rosz hirben. 'S némelly kormányok egyenesen tilalmazzák a' magasnyomású gépek alkalmazását. A' gépeknek gőzöst közé nyomása 4—6 font minden □ hüvelykre, a' tengeri gőzöscöknél 12 fontig emelkedik. 1825-ig minden gőzös fából készült. Azóta kezdették vasból készíteni, mi most majdnem általában így történik. — A' folyamok csak úgy használtatnak gőzhajózásra, ha a' hajó csekély vizállás mellett nem nagy mélységre merül a' vízbe. A' folyamhajózásra szánt gőzöscök rendszeren 18, 14 sőt 12 hüvelyknyire merülnek le. E' tökéletesítés a' gőzhajózást kisebb folyókon is lehetőségessé tevé. A' czélszerűen 's állandóságra készült, 's butorozott gőzöscök ára minden lóerő után 1000 p. ftra tehető. Minél erősebb egy gőzös, annál kevesebbe jó egy lóerő, minél kisebb annál több. A' gőzöscök készítése tökélyesül évenként; a' gyorsaság tehát még nem érte el legfőbb fokát. Most a' gőzhajó csendes vizen vagy tengeren általában 2—3 sőt 3¹/₂ geogr. mértföldet halad egy óra alatt. A' folyamokon a' gyorsaság sok részben függ a' sebességtől, mellyel a' folyam folyása bir. Ha gyors a' folyás: a' gőzös felfelé lassabban, le gyorsabban halad. A' középsébséggel, mellyel a' jól készült gőzöscök haladnak, felfelé változik 1¹/₄—2 mfdre egy óra alatt; lefelé 2¹/₂—3 sőt több mfdnyi haladás lehet. — Kétségtelen, hogy a' folyamokon gőzhajózás által mind az áru — mind a' személyszállítás legolcsóbban eszközölhető. A' folyamok részint hajózhatók, részint tetemes költség nélkül hajózhatóká tehetőek. Itt tehát egyedül a' hajókba fektetett tőke 's az igazítási és szolgálati költségek szabályozzák a' szállítás bérét, mit más közlekedési eszközöknél még a' készítésre beruházott tőke is növel. Minden mérföld csatorna és vasut százezrekbe, néha millióba is kerül; míg a' folyamokat a' természet adta, 's csak a' természeti akadályokat kell néhol szabályozással elhárítani. E' szabályozás

költségeit az egész folyam hosszára elosztva, egy mérföldre, a' többi közlekedési eszközökhöz hasonlítva, igen csekély mennyiség jó. Az áruszállítás általában legolcsóbb folyamokon, még vontatás mellett is. A' rendes hajózástól a' vasutak csak azon árukat vonják el, mellyek értéke-
sebbek levén, a' szállítási gyorsaság igen ohajtható. A' gőzhajózás e' gyorsasági kelléken is segít. 'S ezért a' gőzhajózás előbbutóbb megszün-
teti a' lóvali vontatást; jól rendezett gőzhajótársaság olcsóbban eszközli
már is e' vontatást. A' manheimi hajósok, ezt tudva, a' Rajnán egye-
sültek, 's Angliából hozatott hatalmas vontató gőzösekkel vontatják
terhes hajóikat. A' gőzösökkel áruszállítás és vontatás azonban leginkább
kifejlett Amerika hatalmas folyamain 's nagy tavain. — Hazánkban a'
Dunán kezdődött először a' gőzhajózás (lásd nagy terjedelemben: *Duna-
gőzhajózás*). Hazánk kis tengerén, a' Balatonon 1846-ban jelent meg az
első gőzös „Kisfaludy“. Ugyanazon egyéniség műve, kinek a' Dunagőz-
hajózás körül legtöbb érdeme van hazánkban. Gr. Széchenyi Istvánt
értjük, ki legjobban tudta korának státusférfaik közt használni az időt.
A' Tiszaszabályozás, azon vállalat, melly országunknak egy új országot
vala szerzendő, nem emészté fel összes idejét; ráért 1846-ban figyelme-
t a' Balatonra is kiterjeszteni. „Az eszme — irá e' tárgy körül irt röpirá-
tában — a' Balatonra gőzöst állítani, közvetlen nem az én eszmém. Én
annak csak egyik ügyvivője vagyok.“ A' kivitel azonban főleg neki köszöni
létesülését. Ő egész lelkesedéssel karolta azt föl, izgatott, irt, 's mindent
elkövetett létesülése mellett, gyakorlati esze belátván annak távolabb
hasznait. „Az egész dunántuli kerületben, — irta többek közt — egyetlen
egy gőzmozgony sincs, mi, más országokhoz képest, mellyek civilisáltak-
nak mondatnak, bizony a' legnagyobb hátramaradás symptomáját árulja
el. Nem közönyös ennél fogva, hogy végre minél előbb támadjon egy, de jó
sikerrel, mert a' példa vonz, 's mutatkozzék csak valahol valami talpra
esett, melly az emberi hatalom körét tágítja, 's legott egészen új 's nem-
zetekhez valami illőbb képet öltének magokra a' társadalmi viszonyok.
A' Balatonon mostanság (1846.) csak egy meglehetősen hajó, de csak egy
tűrhető csónak sincs. Bámuljon-e az ember ezen vagy nevesen? én nem
tudom. Lebegjen csak egyszer rajta gőzös: 's míg bányászokat fog elő-
idézni a' hegyekben 's a' gőz használatára sürgetendi a' gondolkozót, új
életségkrát lövel az egészre, 's a' most ugyan kis, de mintegy álomban
szendergő vidéket olly vidor elevenséggel ruházza fel, mikép egy szebb
jövőnek tavaszkorát fogják a' legédesb sejtelmek közt élvezni a' Balaton
körüli lakosok.“ Azon kérdésre: vajjon fog-e hajtani hasznót a' balatoni
gőzös? — elismeri Széchenyi, hogy ez eleinte talán nem leend tetemes,
„mert hiszen ugymond — a' tő véletlenül Magyarországnak fekszik 'stb.“
Távolabbi hasznai közé számítja a' nagyobb élénkséget, kereskedést 's
hogy községszerzésre fog indítani azon vidéken 'stb. „Szedjétek el tehát
— ekkép végzi izgatásait a' gróf — szedjétek el a' részvényeket, drága
földiek; 's ha elszedtetétek, miben nem vagytok néha akadékosak, a' fize-
tésben se maradjatok el, mi nem mindnyájatok széka; mit azonban ha
nem tesztek, bizony sárban maradt velem együtt „Kisfaludy“! — Széche-
nyinek azonban, nem igen szokott vállalata sárban maradni, 's azért a'
nevezett gőzös még azon nyáron meg is jelent a' Balatonon, 40 lóerővel

szeldelven e' kis magyar tenger hullámain. A' következő év tavaszán pedig már egy másik gőzhajóterv merült fel a' magyar közéletben, eszmére sokkal nagyobbserü, 's egyszersmind nagyszerűbb eredményeket ígérő. 1847. mart. 20-án tartá ülését Pesten az első magyar Tisza-gőzhajózási társaság. E' társulat ugy szólván a' Tiszaszabályozó egyesület körében támadott, nagyrészt Tiszavidéki birtokosokból. A' társaság alaptökéjét kezdetben csak 5000 darab 100 frtos részvény képezé. Feladatul tűzte, mindenekelőtt a' Tiszfolyamot hajózni; olly föltétellel, hogy később munkásságát hazánk minden folyóira kiterjesztendi. 'S tüstént egyezkedésbe tette magát a' társulat egy 60 és egy 80 lóerejű gőzös építése iránt, Anglia egyik leghíresebb hajó- és gépépítő gyárnokainak megbízottjával. A' társulat tagjai már közel láták az időt, mikor hazánk vizeit egy tisztán magyar társulat gőzösei fogják hasitni, 's míg a' csendes partok a' kereskedési forgalom 's utazó sokaság életteltjes képét fogják mutatni: a' járhatlan utak miatt gyakorta egészen elszigetelt vidékek egy tökéletesített közlekedési eszköz jótéteményeiben fognak részesülni. (Pesti Hirl. mart. 26. sz. 1847.) A' nagy események azonban mind ez ideig nem teljesülhettek. A' társaság által megrendelt gőzös elérkezése is messze haladt. Akkor pedig még a' Dunagőzhajózó társulat részéről is hallánk aggodalmakat a' tiszai társaság széles programja ellen. A' Dunagőzhajózás ugyan is kizáró szabadalommal bírta a' Dunát. E' kiváltság sok védelem és megtámadás tárgya lett a' tiszai program következtében., Voltak idők — írta többek közt a' P. Hirl. egyik dolgozó társa — voltak idők, kivált midőn a' gőzhajózás egészen gyermekkorában volt, midőn még nem nagy vállalkozási szellem nyilvánult a' folyamoknak gőzösök általi hajózása iránt: akkor némelly közállományok a' gőzhajózást kizáró szabadalomadással kívánták előmozdítani. 'S noha ezen mód eleinte a' kezdésre sikeresnek mutatkozott: a' tapasztalás eléggé bizonyítja, hogy csak ott eszközli a' gőzhajózás a' várt czélt egész mértékben, hol szabad a' verseny. Ha egy bizonyos társaság bir egy folyót tulajdonkép, egyedül ön tetszése szerint fogja mind a' személy- mind az áruszállítási árszabást készíteni, mellynél mindenesetre fő szempont az önhaszon, minél több tiszta jövedelemnek eszközlése. Továbbá a' verseny nélküli állás, kivált ha jól jövedelmez, elaltatja a' vállalkozó szellemet 's a' tökéletesbülés utáni folytonos igyekezetet, az utazók iránti köteles tekinteteket. Lehet a' segedelmezést, ha szükségök van a' vállalkozóknak munkálatuk első éveiben, más módon is eszközlöni. Így p. o. kívánja a' közállomány, hogy bizonyos folyam gőzhajózással láttassék el, 's magától nem akad vállalkozó társulat, akármivel nincs elég tőke a' vállalatra, akármivel nincs elég bizalom, hogy azon vonal gőzösökkel hajózása bő jövedelmet adjon: az első esetben, a' szükséges biztosítások teljesítése mellett, miért nem segedelmezhetné a' vállalkozókat a' tőkének kis kamatokra adott egy részével p. o. harmadával, első éveken által teljesítendő részletes visszafizetés föltétele alatt; a' második esetben biztosíthatna a' beruházott tőkétől az első néhány évre bizonyos száztóli hasznot. Olly országban, hol a' kormány ezen közlekedési módot fel akarja állítani, bizonyosan fel fog az állani rövid időn, a' nélkül, hogy nagy kiadásokat kellene tennie. A' társulati munkásság feladata a' gőzhajózást általánossá tenni mindenütt, a' hol csak

lehet, behozni hazánkban is ; 's a' közállomány kötelessége minden kitelhető módon elhárítani a' létező akadályokat, és mindig segítségül lenni. Hanem csak úgy érheti az el teljes kifejlődését, úgy lehet valóban üdvös a' nemzeti forgalomra nézve idővel : ha a' szabad verseny lehető, ha nem állittatnak fel, kivált hosszú időre, szabadalmazott társaságok. Hosszu időre kizáró szabadalmat nem adhat a' legjózanabbul számító státuszférfi sem, mert nincs senki, ki megtudja mondani, hol fog évek mulva a' nemzet állani, milly forgalmi eszközre lehet szüksége ; 's ennél fogva hiba, ha korunk egyik legfényesebb, legnagyobb befolyásu 's végtelen kifejlődésre képes találmányának használata a' nemzet valamely folyamán, mellynek használatát a' természet nemcsak egyes nemzetnek, de a' part mellett vagy vele összekötetésben levő vagy lehető nemzeteknek számára szabadnak teremtette, egyes társaságnak hosszú időre birtokába adatik. Hála az égnek : hogy Magyarországon szabadalmakat csak a' törvényhozás adhat ; nyitva áll a' tér szabad versenyzésre 'stb.“ Így irt a' P. Hirlap. 'S tények szóltak mellette. A' Dunán csak egy gőzhajózársaság hajói foglalkoznak áruszállítással ; 's miután verseny nem volt, az árszabás magasabb vala, mint másképp lett volna. A' dunai gőzhajóknál minden mázsa után egy pengő krajczár szállítási díj vétetett, midőn külföldön egy mázsától $\frac{3}{4}$ pengő krajczárt tett a' szállításbér. Amerikában a' magasabb árszabások közé tartozott a' Hudsonon járó gőzösöké New-York és Albany közt, mindamellett egy mázsa áruszállítása nem kerül többé 2 váltó krnál. De vannak társulatok, mellyek 1—1 $\frac{1}{2}$ váltó krért, sőt versenyzés esetében $\frac{1}{2}$ váltó krért is szállítottak. (Chevalier: Des interets matériels en France 171. l.) A' Rajnán, Szajrán, Loiron is olly csekély árszabások vannak, hogy bátran ki lehet jelenteni : mikép a' gőzhajókkal szállítási a' fel és lefelé szállítást együttvént, hasonlítva más szállítási módok árához, a' lehető legolcsóbban eszközöltetik. A' vasutak még nem érték el a' lehető legnagyobb kifejlődést, 's így a' jövődő mutatja meg, valljon olcsóságban elérhetik-e a' gőzhajózást. Belgium statusvonalain van aránylag legolcsóbb árszabályzat, 's ezen utakoni szállítási ár közelit leginkább a' gőzhajózási rendes szállítási árhoz. Mi a' személyszállítást illeti : e' tekintetben is sok előnye van a' gőzhajózásnak a' vasutak felett. Gyorsaságban ugyan a' vasutakat illeti az elsőség, de az utazás kényelmesebb a' gőzösön ; nincsenek az utazók ülőhelyre kényszerítve, szabadon mozoghatnak 's minden kényelemmel és életszükséggel el vannak látva ; szabadon járhatnak, olvashatnak, az éjeket kényelmes ágyakban tölthetik. Ez utóbbi kényelem nem található ugyan fel a' dunai gőzhajókon ; hol Pestről Bécsig, főleg ha igen sok az utazó, igen kényelmetlen éj vár az utazókra. De ez tökéletlensége a' dunai gőzösöknek, mi már el volna hártva versenyzés mellett. Itt vesszük a' gőzhajókat, a' mint kell lenniök. Amerikában vannak 100—150 ágygyal ellátott éjjeli meneteket tevő gőzösök. De legfőbb előnye a' gőzhajózásnak a' személyszállítást illetőleg, az olcsóság. Hol nagy az utazók száma, hol a' hajózás sok akadálylyal nem jár, hol a' vonalok nem egyes társulatok kizárólag szabadalmazott birtokában vannak, 's e' szerint verseny állhat fenn : az utazási árszabás elérte a' végső határt. Amerikában különösen elérte a' személyszállítási ár a' legnagyobb olcsóságot. Az amerikai gőzösök a' legkényelmesbek,

legdrágább : mindamelllett legolcsóbbak. E' democraticus világban csak egy hely van a' hajón, megfelelő az előkelő polgár kényelmeinek, 's a' szegény utazó erszényének. Ezen olcsóságot előmozdítja az amerikaiak rendkívüli hajlama az utazásra. Az alsóbb népesség csaknem örök vándorlásban van. Befolyással van továbbá ez olcsóságra, hogy a' gépészet igen kifejlődött, 's hogy a' hajóépítéshez szükséges anyagok igen olcsók ; a' szabad verseny 's vállalkozási hajlam ; végre a' folyamok mély ágyuak levén, a' felveendő személyek száma a' lehető legnagyobb lehet. (Lásd : *Hazánk anyagi érdekeiről*. II. Füzet. *Lónyay* Menyhérttől; mely sok tekintetben jeles műben e' tárgyról az itt előadattak egy részét terjedelmesben föltalálhatja az olvasó). Egyébiránt Chevalier szerint egész *Amerikában* a' személyszállítási középárt 3 pengő krajczárra lehet tenni ; a' magasabb ár 6—14-re tehető. De ha 15 p. krra tesszük is egy mértföldi személyszállítás bérét : mégis felével olcsóbb, mint az amerikai vasutak rendes díja. Európában a' gőzöskön rendszeren három hely van. A' tetőn utazókat nem vesszük figyelembe. *Angliában* fizetnek mértföldként az első helyen : 9—24 krig ; a' középár 15 kr. A' második helyen : 4—7 krig ; a' középár : 5½ kr. *Franciaországban* a' folyók csekély-mélységük 's számtalan kanyarulatot tesznek, mint a' Szajna : ezért nagy és mélyen járó hajók nem használatnak, és sok személyt egyszerre nem szállithatnak. Innen a' francia árszabás nagyobb. Első hely : 12—25 kr. ; középár : 18 kr. Második hely : 9—12 kr. ; középár : 10 kr. Hol több társulat vetélyezett, az ár mégis félannyira leszállt. Így a' Saonon sokáig az első hely 7 kr., a' második 3½ kr. volt. A' kedvező körülményeket figyelembe véve : a' *dunai* gőzhajózás árszabását nagyon magasnak találjuk ; más idegen gőzhajózás személyszállítási árszabásához képest, azonban elég alacsony. Első hely : 15 kr. ; második 10 ; harmadik hely 5 kr. középszámítás szerint mértföldként. A' harmadik helyen levők csak a' második hely fedezetén lehetnek. Középszámítással az európai gőzhajókon fizetett bért Lónyay idézett munkájában az első helyen 12 krra, a' másodikon 6 krra teszi. Mennyivel drágábbak a' vasuti díjak. Az angol vasutak a' legdrágábbak, a' belga statusvasutak legolcsóbbak. Az első helyen a' személyszállítás legmagasb ára mfdenként 45 kr., a' legcsekélyebb a' belga vasutakon 13 kr. A' középár : 20 kra tehető. Az utolsó helyre nézve a' legmagasb ár 30 kr., a' legcsekélyebb a' belga vasutakon 3½ kr. ; középár 12 kr. De az utasok közép : legnagyobb osztálya második helyen utazik. A' második hely legnagyobb árszabása mfdenként 30 kr., a' legkisebb a' belga vasuton 7 kr. Középár 16 kr. Honnan következik, hogy rendszeres esetekben a' gőzhajói árak majdnem fél annyira olcsók, mint a' vasutiak. A' gőzhajói első hely középára mfdenként 12 kr. A' vasuti 20 „ A' gőzhajó második hely középára mfdenként 6 „ A' vasuti 16 „ A' gőzhajói utolsó hely középára mfdenként 4 „ A' vasuti 12 „ Személyszállításra nézve tehát, olcsósági szempontból a' gőzhajózásé az elsőség. A' hajózás azonban téli hónapokban rendszeren megszűnik ; 's a' vasuti szállítást a' nagyobb gyorsaság is ajánlja amaz ellenében főleg

felfelé (vizfolyás ellenében). Chevalier igen érdekesen adja elő azon hatást, melyet a' gőzhajózás Amerika fölvirágzására, főleg a' Mississippi vidékére gyakorolt. 1810-ben egy millio ember lakott 10—12-szer nagyobb téren, mint Magyarország. A' lakosok munkás, szorgalmas faj, az éghajlat kedvező, a' föld termékeny; de 6 hónapi veszélyes hajózás kelle a' fölmenetelre a' hatalmas folyamokon. Azonban 1807-ben megindul közcsudára Foulton gőzöse. Franciaországban Napoleon tesz kísérletet vele, de e' lángész nem sejté e' világbefolyást gyakorló találmány erejét. A' gyakorlati angol nép alkalmazza. 1811-ben indult meg legelőbb gőzös az Ohion, 's már 1820-ban Mississippi minden mellékfolyamai gőzhajókkal vannak ellátva. E' pillanat óta megváltozott az egész vidék képe. Az őserdők pusztulnak, az addig használatlan szüzföldet gazdag vetés borítja. A' vadon vidék megélénkül; 's a' népesség annyira szaporodik, hogy jelenleg 11 szabad státus van e' vidéken. Fényes városok emelkedtek. Ily csodát tön itt a' gőzhajózás. — y.

Grabbe (Christian Dietr.) német költő, szül. 1801. Detmoldban. 1820. Lipsesében a' jogtudományokat kezdé tanulni. De a' költészethezi hajlama, mit a' görög tragoediák, de leginkább Shakspeare és Byron olvasása költött benne, a' jogi tanulmányoktól más térre ragadák. Azonban költészeti kísérletei által a' polgári életben biztosított állásra szert nem tehetvén, a' jogi pályához újra visszatért. 1829. ügyvéd lett. Régi vágyai csakhamar ismét fölébredtek, 's velők boldogtalansága is. Költeményei (leginkább drámaiak) egymást érték; meglázasodott, de házi életébe bele nem találhatta magát; katonává akart lenni, de el nem fogadák, sőt eddig viselt auditori hivatalát is le kelle tennie. Nejével, magával 's az egész világgal összezörrent; majd Düsseldorfba költözött, hol folytonos koresnaéletben a' legmélyebb cynismusba süllyedt, míg végre beteg testével újra Detmoldba tért vissza, ott 1836. sept. 12. kibékült neje karjaiban halván el. — Művei: „*Dramatische Dichtungen*“ (2 köt. 1827.); „*Die Hohenstaufen*“; „*Kaiser Friedrich Barbarossa*“ (1829.); „*Kaiser Heinrich VI.*“ hősi szomorujátékok. „*Don Juan und Faust*“ (1829.); „*Napoleon oder die hundert Tage*“ drámai epos (1831.); „*Aschenbrödel*“ drámai mese (1835.); „*Hannibal*“ tragoedia; „*Hermannsschlacht*“ (kiadva halála után 1838.) 'stb. — Minden művében félreismerhetlen költői hivatás jelei vannak; jellemzéseiben azonban gyakran hiányzik a' lélektani igazság, úgy hogy a' cselekmények hamis alapokon nyugosznak 's alakjai phantasticusok-, groteskek- 's rutakká lesznek. — a.

Gräfe (Károly Ferdinand, von), Poroszország legtöbb érdemü 's legnagyobb kitüntetésekben részesült orvosainak, 's névszerint sebészeinek egyike. Szül. 1787. Varsóban. A' tudorságot 1807. Lipsesében nyerte el. Halléban mint kórházi orvos, a' krzemienieci akademiában mint a' sebészet tanára, 's Ballenstädtben mint az anhalt-bernburgi herczeg udvari orvosa olly hirre jutott, hogy Poroszország figyelmét is magára voná. 1811-ben sebészet tanára 's a' kóroda igazgatója lett a' berlini új egyetemnél. Ekkor bekövetkezett a' német szabadságháboru, 's ezzel együtt G. tulajdonképeni hatásának időszak. A' 4-ik hadtest igazgató fő sebészévé neveztetvén ki, a' katonai kórházak felállítása, rendezése körül bámulatos tevékenységet fejté ki. A' sereg minden mozdulataiban, a'

legridegebb évszakokban is részt vett, 's a' fáradalmakat, bajt és nyomort megosztá a' katonákkal; a' legnagyobb vészről nem ijedt vissza, midőn a' sebesült vitéznek segélyére volt szüksége. Ez által megnyeré a' parancsnok becsülését, 's a' katonák szeretetét. A' béke helyreálltával G. 28 éves volt ugyan még csak, de szolgálatai, miket hazájának 's általában az összes harczó népeknek tett, el voltak ismerve nem csak a' porosz, hanem csaknem az összes európai kormányok által, kik rendjelek, kinevezések 's egyéb kitüntetések által tanusíták érdemei méltánylását. Visszatérvén Berlinbe; újra a' tudományoknak szentelé magát; őt nevezhetni különösen egy igazán tudományos sebészet alapítójának; neki köszönhetni nagy részt, hogy a' műtői kés nem alkalmaztatik többé oly gyakori hamarkodással, mint hajdan; hogy a' sebészi nyers technika nem szorítja többé annyira háttérbe a' természeti gyógyerőt; ő bizonyította be szóval és tettel, hogy a' műtői szer nem pótolója a' gyógyszernek, hanem csupán a' gyógy-készület hiányának kiegészítője. Műtői ügyessége 's bátorsága soha sem mutatá a' vakmerőség jeleit. Nevezetesb iratai: „Normen für Ablösung grösserer Gliedmassen“ (1812); „Rhinoplastik oder die Kunst, die Nase organisch zu ersetzen“. (1818.); „Neue Beiträge zur Kunst, Theile des Angesichtes organisch zu ersetzen“ (1821). 1820. óta Waltherrel együtt adá ki a' „Journal der Chirurgie und Augenheilkunde“; czimű folyóiratot, melly 28 kötetben középpontját képezi az egyetemes német sebészetnek. Azonkívül G. számos sebészi műszerek és gépek feltalálója. Elete végső szakában számtalan hivatalok 's címekkel, rendjelekkel birt; tagja volt majd minden európai akademiának 's tudományos egyesületnek 's hazája, Lengyelország, már 1827-ben nemességgel ajándékozta meg. Utolsó napjaiban a' hannoverai vak koronaherceg gyógyítására hivatott meg, azonban még a' műtét megkezdése előtt, rögtön meghalt 1840. — k.

Gräfenberg, a' közel lefolyt két évtized alatt *Priessnitz* Vincze (l.ezt) által világhírűvé vált vizgyógyintézet, fekszik ausztriai Siléziának egy félreeső részében, a' troppaui kerületben, Freiwaldau város szomszédságában, mellynek gyarmatát képezi, 1200 lábnyi magasságra 's tengerszínétől. Égalja rideg, növényzete csekély. Maga Gr. egy hegylejtőre van épülve, mellyen magasra emelkedik ki *Priessnitz* jelenlegi nagy három emeletes háza, körülte elszórt néhány emeletes házzal — 's ezen néhány épület teszi a' legtávolabb tartományokig elhatott hírű vizgyógyintézetet. Emelkedése időszakonként történt, nem kiszámított terv és üzérkedés, hanem a' véletlen 's a' lassanként elterjedt fényes gyogyeredmények folytán. *Priessnitz*, ki egy ottani paraszttelek birtokosa volt, évekig szántá földjeit, 's magán és másokon tett tapasztalatai nyomán osztogata egyszerű józan tanácsokat a' hozzá folyamodott környékbeli betegeknek, a' nélkül, hogy eszébe jutott volna, házat fürdőintézetévé alakítani. De természetes gyogy módjának sikerei akarata ellen ismeretesekké lőnek 's mindinkább magukra ragadák a' közfigyelmet. A' következtetéseket, miket a' világ *Priessnitz* gyógyításából levont, azon az emberiség 's tudomány által nagy részben elfelejtett régi igazságban látta kifejezve: miképen biztos, állandó gyógyulás csupán a' két éltető elem: a' víz 's lég különserü használata által lehetséges; hogy az ember, ki elszakítá a'

természet kötelékeit, ki annak intő szózata ellen fellázadt, csupán úgy menthető meg a' nyomor és elpusztulástól, ha visszatér a' természethez, az egyszerűséghez, mi nem más, mint az erény maga ; föl kell ébreszteni a' mai világ elcsenevészett emberében az alvó 's ezerféle behatások által elaltatott természeti ösztönöket, ezen utmutatókat, miket a' természet az emberbe úgy mint az állatba beleoltott, hogy általok a' boldogság és egészség révpártjára vezessen. Ezek voltak körülbelől a' vezérpontok, miket Priessnitz nem szóval — mert ő némán és magában zárva, bár nem épen öntudatlanul járja utait — hanem tetteivel fejezett ki. -- 1826. 's 1827. történt legelőször, hogy egyes idegenek látogatták meg Gräfenberget ; eleinte csak néhány napra, később hetekre ; 's szivesen eltűrők a' szegényes falubani kényelmetlen lakást 's szűk tartást, csakhogy tanácsadójuk közelében lehessenek 's a' tiszta források és erősítő hegyi légjótékonyágaiban részesüljenek. Priessnitz ekkor is még a' nap legnagyobb részét gazdaságával tölté 's betegeit nagy részben önmagokra és saját önkénytes kísérleteikre hagyá. 'S nem lehet tagadni, hogy a' vizgyógyászat kitejlesztésének tetemes részét azon változatos kísérleteknek köszönheti, miket a' betegek szenvedéseik lényege 's formája feletti mélézásokban 's unatkozásaikban, saját kockázatásukra vivének véghez. Így például idegenek voltak, kik Gräfenbergben az első fürdőkádát készítették 's először mertek a' jéghideg vízben fürödni ; kik az orosz gőzfürdő ismerete 's példája után először mertek izzó testeikkel a' hideg vízbe merülni, először a' zuhanyok zuzó vizsugára alá lépni 'stb. Ezen kísérletek sikerülése okozá, hogy Priessnitz 1828. óta az addigi egyszerű mosás helyébe, az egymással járó izzadást, hideg fürdést 's zuhanyozást alkalmazá. 1827-ben épité az első deszkaházat, 's a' következő években a' többi nagyobb szerű kőházakat, míg végre a' jelenlegi nagy három emeletes házat készítetté el. 1831. óta a' téli hónapokat is egyaránt használják vendégei gyógyidőül. Azonban minden a' mi az elkerülhetlen szükségletek határain tulment, mint p. utak javítása, séták helyreállítása, zuhanybódek, könyvtár 'stb. vendégei bőkezűségének köszönheti lételét. 1833. óta Priessnitz saját tapasztalatai 's a' vizgyógyászati irodalom fejlődése, különösen az e' téren nagy érdemű *Rausse* 's mások figyelmeztetési nyomán, tetemes módosításokon ment keresztül (l. *Vizgyógyászat ; Priessnitz*). — A' vendégek között legtöbb az angol és német, számos a' francia, magyar, olasz, orosz, sőt voltak amerikaiak 's afrikaiak is. Legnagyobb része a' félórai távolságu Freiwaldauban lakik, miután Gr. 2—3000 gyógyvendégnél többet lakással el nem láthat. A' Freiwaldaut Gräfenbergtől elválasztó hegy oldalán van felállítva azon vasból öntött orozlán, melyet báró *Wesselényi* Miklós 's több ott tartózkodott magyarok Priessnitz iránti tiszteletök emlékeül Münchenben készítették. Az oroszlan tekintete hazánk felé van irányozva 's az emlék alján következő felírás :

„A' vaddal közitalt megkezdé vetni az ember
'S göge fejében kór, agg leve és nyavalyás.
Priessnitz visszaadá a' viznek régi hatalmát
'S ősi erőben kél újra az emberi faj.“

A' homlokzaton pedig e' szavak állanak : Priessnitznek, az emberiség

jóltevőjének érdemeit hálásan méltató magyarok üdvezlik Gräfenberg életújító forrásainál a' később évek fiait hazájokból. — A' gräfenbergi gyógy mód elhatalmasodott tüdőbajokat kivéve, majd minden betegségnél sikeresen alkalmaztatott, úgy hogy eddig bebizonyult, miképen ha van általános gyógyszer, ez csupán a' víz lehet. Nem régi bajoknál a' gyógyulás igen hamar megy, különben kissé hosszas de bizonyos, 's legrosszabb esetben is azon előnnyel bír, hogy a' betegséget soha nem növeli, hanem mindig kisebbíti. A' gyógy mód a' betegségek különféleségéhez képest kisebb nagyobb mértékben változik 's a' beteg egyénisége szerint módosul, azonban általánosan véve a' következőből áll. Jókora reggel a' fürdőszolga vízbe mártott, de jól kifacsart lepedővel a' beteg szobájába lép, felkölti 's egy hosszú, széles pokróczot az ágyon végig terít, erre a' vizes lepedőt rá terjeszti, 's a' beteget erre reá fektetvén, a' lepedővel 's pokróczczal szorosán begöngyölgeti. A' lepedő, a' testhez tapadva, első perczben némi kellemetlen borzadozást okoz, majd jótékony visszahatást szül, a' bőr lyukaesai feltáruznak 's 15—30 percz lefolyása alatt a' test kellemes, lassu izzásba (nem izzadásba; ez most meg van szüntetve) hozatik. Ekkor a' beteg, lábainak feloldása után, a' legtisztább forrás-vízrel megtelt kádhoz vezetetik vagy vitetik, 's gyorsan kibontakozva a' pokróczból, rögtön a' kádba merül, nehányszor alá mártja magát, 's ez igen rövid ideig tartó edző fürdő után testét száraz lepedővel megtörülve, könnyedén felöltözik 's a' szabadba megy járkálni, vagy, ha járnai nem tud, szobájában kénytelen fát fűrészelni vagy egyéb erősebb testi mozgásokat tenai, — a' miknek a' fürdő után soha elmaradniok nem szabad. A' leggyöngédebb testalkotásu nőtül kezdve a' legizmosb férfluig, a' sok beteg összevissza járja az erdei és hegyi sétautakat, 's időszakonként az egymástól nehány száz lépésnyire kristálytisztán csörgedező forrásokból csillapítják felfelbredő szonjukat. — A' séta után következik a' reggelizés. A' téres terem, melyben a' gyógyvendégek összegyűlnek, Priessnitz nagy házában van, esinosan butorozva 's diszitve. A' hosszú asztalokon, hol mindenki csak kijelelt helyét foglalhatja el, bőségen kínálkoznak a' reggeli csemegék, minők: édes és savanyu tej, vaj, fehér és barna kenyér 's nagy palaczkokban a' víz. A' fürdés, járkálás és vízivás által felzaklatott étvágy a' legnagyobb betegeknel is óriásivá növekszik. A' reggeli után a' vendégek egy része vagy a' teremben tesz mérsékelt sétát, másik a' nagy számu 's minden nyelvü hirlapok, könyvek olvasására adja magát, zongoráz, társalog 'stb. Tíz óra tájban történik a' zuhanyozás, de csak kinek Priessnitz megengedi. Sugár fenyvesek között, mohlepte kősziklák mellett vezetnek az ösvények a' nehány száz lépésnyire egymástól 's $\frac{1}{2}$ —2 órányi távolságra az intézettől álló faházikókhoz, melyek egyike női-, másik férfi-zuhany. A' járkálás által fölmelegült testtel lép a' beteg a' tiszta vizsugár alá, melynek esése különböző 's rendszeren 12—18 lábny magasságból zuhog le a' beteg testére, erősen felizgató hatást gyakorolva az organismusra. Kik nem zuhanyoznak, ülő fürdőt, — láb-, fej-'stb. fürdőt használnak bajaik minősége szerint, vagy dörzsölést, mely a' test bőrén vizes lepedővel történik. Minden egyes, akár általános akár részbeli fürdő után, járkálásnak kell következnie, hogy a' fázó test ismét megmelegedjék 's a' megakasztott vérkeringés rendes állapotjába térjen

vissza. A' vizgyógymód esodaereje csak abban áll, hogy a' viz, lég mozgás 's rendes, egyszerű életmód együtthatása által a' testet megedzi, megerősíti, azaz képessé teszi a' benne levő ellenséges kóroanyagok saját erejével legyőzésére 's daganatok, kelések, kütegek általi kiűzésére — melly utóbbival a' gräfenbergi gyógyvendégek dusan meg vannak áldva, 's miknek támadása mindenkor legnagyobb örömeiket szüli. — Az ebéd ideje délutáni 1 óra. Két tál ételnél több nem adatik, u. m. tézsta és pecsenye, vásár és ünnepnapokat kivéve, midőn három van. Az ételek egyszerűek, táplálók, izletesek is igen bőven adatnak, mi a' vendégek roppant étvágyánál fogva mulhatatlan is. A' leves örökre száműzve van ezen asztaltól 's a' kifőtt marhahús. Ebéd felett és után szokta Priessnitz tanácsadásokkal ellátni a' hozzá folyamodókat. — Vásár- 's ünnepnapokon a' freivaldau zenekar mulattatja a' gyógyvendégeket, valamint szinte ezen napokon estve a' teremben zongora mellett tánczvigalmakat tartanak a' betegek. Téli időben nagyobb szerű bálók sem hiányzanak. — D. u. négy órakor ismét járkálás következik, azután a' reggeli pokróczba göngyölgetés 's fürdés, majd ismét sétálás. — Ehhez járul, hogy teste körül mindenki egész nap vizes boritékot (Neptun-övet) kénytelen hordani, mit napjában több ízben kell változtatnia; ezélja leginkább a' gyomor melegségének 's az emésztésnek elősegítése. — A' vacsora 7 órakor történik 's áll ugyanazon étkekből, mint a' reggeli; őszi 's téli estvéken főtt burgonya is hozzájárul. A' terembeni rövid társalgás után, mindenki siet kifáradt testét nyugalomra adni, hogy a' fáradalmakkal járó másnapi gyógyműködést minden erejével újra megkezdhesse. Gräfenbergben egy hónapi tartózkodás költségei körülbelől ebből állanak: táp. 18 ft. 32 kr., lak. 8—12 ft., fürdőszolga 4 ft., ujságok, utak, zene 'stb. 2—3 ft., összesen mintegy 35 p. ft. Priessnitz jellemére nézve nyájas, szives, de igen szigoru ember, ki az engedetlenséget 's a' legkisebb kicsapongást is azonnal kizárással torolja meg minden személy és rangkülönbség nélkül. A' magyarok iránt mindig kiváló rokonszenvvel 's figyelemmel viseltetett, 's többi között 1847-ben Zsófia leányát Ujházi József sárosmegyei hazánkfiának adá nőül. A' fentemlitett emlékszóbron kívül, a' magyarok nevére emlékeztet egy forrás is. Évenkint még most is számosan tartózkodnak ott hazánkfiak. Németország, Anglia, sőt Oroszország és Amerika is számos vizgyógyintézettel bir a' gräfenberginek mintájára. Hazánkban e' részben kevés történt. A' gyönyörű Tatra-Füred minden nagyszerűsége mellett is kevésbé felel meg e' czélnek, égaljának azon ridegsége miatt, melly az évnek csak néhány nyári hónapját teszi az ott tartózkodásra alkalmassá. Különben természeti szépségekre 's a' szükséges gyógykellékekre nézve felülmulná Gräfenberget is. Legujabb időben Krassó megyében Lunkányon történt a' régebben több év óta fenállott, de idők folytán megszűnt vizgyógyintézet újra megnyitása részvények útján. — A' készülétek nagyobb szerűek. — p.

Graff (Eberh. Gottlieb), német nyelvész, szül. 1780. Poroszországban. Nevezetesb iratai: „Über die althochdeutschen Präpositionen“ (1824.); „Diatiska“ (1826—29.) régi nyelvmlékek gyűjteménye, miket Német-, Francia-, Olaszország és Schweiczban utazása alkalmával szerzett össze. „Krist, das älteste von Otifried im IX. Jahrhundert verfasste hoch-

deutsche Gedicht“ (1831.) 1830. óta Berlinben lakott, azon német szótár kidolgozásával foglalkozván, mely az akkori koronaherczeg, most király, 's a' tud. akademia pártfogása alatt 1834. óta 1844-ig (Massmann által bevégezve) jelent meg ezen czim alatt: „*Althochdeutscher Sprachsatz*“ . Meghalt, 1841. — a.

Granet (François Marie), Franciaország ujabbkori festészeinek egyik legjelesbibe, szül. 1774. Szegényes életviszonyai arra kényszeríték, hogy fiatal korában a' touloni tengerészi mihelyekben színjátszolás által keresé kenyerét. Kitünő művészi tehetségét Forbin grófnő menté meg az elpusztulástól, ki felismervén benne a' hivatást, hason irányu fiával együtt Párisba küldé David festészeti iskolájába, 's onnét további kiképeztetése végett Rómába. G. buskomor és bensőleg vallási kedélye itt csakhamar honosnak kezdé magát érezni. Komoly tekintete leginkább a' sirboltokban, a' Capitol alatti boltozványokban, az üres egyházak éjjeli esőndében merengett. Mindenütt, hol az emberi sziv nem dobogott fel örömtől, megjelent keblének buskomolyságával 's vallásos hitével; a' börtönök lakói, halotti ünnepélyek, az élettől bucsuzó zárdái ujonczok, 's a' zárdák falai között évek óta az élettől megválva élő aggok 's ifjak voltak szemlélődésének fő tárgyai. Festményei elragadóak valának. Neve egész Európában ismeretessé lön; művei minden országban kerestetének 's a' művészeti akademiák siettek őt tagjokul megnyerhetni. Franciaország a' becsület- és sz. Mihály-renddel tisztelé meg, sürgetőleg kívánván évek óta hazájába visszatérését. G. 1827. engedett a' kérésnek 's Párisba tért vissza, hol a' kir. museumok öre lett. Nevezetesb művei közé tartoznak: „A' esuklyás barátok, imatermekben Rómában“, mit 1809--1820-ig tizenkétszer kellett ismételnie; „Egy börtön belseje, melyben Stella festész a' gyermekkel madonnát rajzolja a' falra“ 'stb. Későbbi korából valók: „Poussin halála“; „A' keresztyén rabszolgák vására Tunisban“ (1833); „A' keresztyének a' sirboltokban“ (1837); „A' mezei termés áldatása Olaszországban“ 'stb. 1839. a' Fieschi merénye által elestek halotti ünnepélyét festé. — Utánzója tömérdek akadt, de tanulmányi mélységben, igazságban, kiviteli kellem- 's ügyességben egyik sem mulá felül. -- a.

Graser (János) egyike az ujabbkor legérdemesebb német paedagógusainak, szül. 1766. Bajorországban. Több bajor tanintézetnél viselt tanári hivatalokat; bentazta a' külföldet, különösen Olaszországot; több meghívást kapott Orosz- Poroszországba 's Würtembergbe, miket azonban el nem fogadott. Ernyedetlen buzgalmat fordított a' népnevelés 's tanítók ügyének emelésére, mi mellett nem csekély ellenszegülést tapasztalt a' bajor kath. papság részéről, mely részint szabadabb vallási nézetei, részint 1810-ben történt házassága miatt ellenséges indulattal viseltetett iránta. G. ugyanis korábban a' clerushoz tartozott, 's később azon föltét alatt mentetett fel fogadásai alól, hogy meg ne házasodhassék. Házasságát az állam elismeré, de a' római szék azt tenni mind végig vonakodék. Mint író a' neveléstani irodalmat jeles művekkel gyarapítá. Illyenek: „*Die Einheit oder das Princip der wahren Menschenerziehung*“ (1810.); „*Elementarschule fürs Leben in der Grundlage*“ (1821.); „*Elementarschule fürs Leben in der Steigerung*“ (1828.); „*Elem. sch. fürs Leben in*

der Vollendung“ (1841). Ezeken kívül : „*Beobachtungen und Vorschläge über Erziehung und Schulen*“ (1804—5.); „*Das Judenthum und seine Reform*“ (1828.); „*Der Taubstumme*“ (1829.); „*Prüfung der Unterrichtsmethode der prakt. Religion*“ (1831.); „*Die Erhebung des geistl. Standes zur Würde und Wirksamkeit*“ (1831.) — Meghalt Baireuthben 1841. — k.

Grattan (Thomas Colley), angol regényíró, szül. a' mult század végén Dublinban. Szolgált a' hadseregben, mit a' béke helyreálltával elhagyott. 1817 óta a' continensen lakott Heidelbergben, Párisban, a' Rajna mellett 's Brüsszelben. Iratainak fő jellemvonásai természeti frissesség és melegség az előadásban; éles jellemzése az alakoknak 's dramai elevensége a' cselekményeknek. Munkái : *Philibert, a poetical romance in six cantos* (1820); *Highways and byways* (8 köt. 1823—25) és *Traits of travels* (3 köt. 1826) — kellemes előadása franciaországi tapasztalatainak. Továbbá : *Hèires of Bruges* (4 köt. 1830) és *Jaqueline of Holland* (3 köt. 1831), hollandi és flamandi életképek. Azonkívül *Lardner „Cyclopädiája”* számára írta : *History of the Netherlands* (1830); továbbá : *Ben Nazir, the Saracen*, tragoedia; *Agnes of Mansfeld* (1836), historiai regény; *Legends of the Rhine and the Low countries* (1832). 1839 óta britt consul volt Bostonban. — k.

Graubünden. A' helv. szövetség egyik szabad állama, melynek kiterjedése mintegy 140 négysz. mfd; lakosai száma, 1837-iki számítás szerint, 88,506. Graubünden az egész Schveicznak képe kicsinyben hegyek és völgyek hálózata (ezért neveztetett *Rétiának*), hol a' legvadabb sziklák 's jegesek váltakoznak a' legtermékenyebb 's kedvesebb tájképekkel, hol ismeretlen láncolatú, mintegy harmadfél-száz jeges hegy (gletscher, glacier) küldi örök vízkincsét világrészünk legnagyobb folyóinak, a' Dunának 's Rajnának, míg ismét azok lábait szőlő és gesztenyeerdők fedezik. A' schweiczi politikai canton-csoportozatot is feltalálni kicsinyben Graubünden földén, mert ez 26 apró cantonból áll, miknek neve. „*Hochgericht*“ 's mellyek három kis külön szövetségbe vannak foglalva *Grau-, Gotteshaus- és Zehgerichtbund*) és, (a' mi Schveicz egészénél hiányzik) középponti kormánynyal bírnak. Itt is olly nagy különfélesége van az alkotmányoknak, vallásoknak, szokásoknak, viseletnek 's nyelveknek, építési módoknak 'sa' t. mint Schveiczban. Beszélnek itt németül, románul, latinul, olaszul, völgyről völgyre változó szócéjtéssel. Az ezredéves szabadsághoz szokott nép, nem ismer e' szabadságnál nagyobb kincsét. Midőn *Massena* csapatai a' mult század végén el akarák foglalni a' graubündnti bérceket, a' nők férjeik mellett harczoltak ellene, 's egy emsi leány vette el az ellenség álguyit. A' canton egy ötödét kopasz ormok, jegesek 's szikla-hulladékok fedezvén, képtelenné teszük minden növényi életre. Azonban az örök hó közelében már élet és munkásság van. Némmel faluk, mint *Tavesch*, Disentis közelében, *Stalla, Sils*, Engadinban 5—6000 lányfi magasságban fekszenek a' középtenger színe felett. A' föld nagyobb része marhatenyésztésre használtatik. A' bércek belseje hasznos érczekkel, ón, czink, vassal gazdag. Azonban egyik iparágat sem üzük értelmesen az egyszerű lakosok; a' hegyi legelők nagy része lombardiai juhászoknak van kibérelve, 's a' csekély bányászatot külföldiek üzük. A' hegyeken rengeteg 's fejszétől sok helyütt még egészen szüz

erdőségek sötétlenek, melyeket a' rendezetlen irtás, legeltetés, 's favágás gondatlanul pusztít. Itt ott nagy térek vannak erdőégek által elköpaszítva, melyeket a' pásztorok 's favágók pajzansága vagy hanyagsága gyujtott. Nincs hiány gipszben, malomkőben, kitünő jóságú fazekasanyagban, alabstrom- 's márványban; de senkisé fordít gondot mindennek felfedezése- 's felhasználására. A' völgyek nagy részében hiány van a' legszükségeseb mesteremberekre nézve; idegen vándorlók, kőművesek 'sat. béreltetnek a' szükséges munkákra; míg más völgyekből a' lakosság külföldre megy pénzt szerezni. Sajátképi koldus szegénység azonban nincs a' graubündteni völgyekben. 'S valamint a' természet ajándékai használatlanul hevernek, úgy a' lakosok természeti szellemereje is hosszas időközön át műveletlen maradt. Egészséges házi ész, ravaszság, községi 's helybeli ügyeket illető politikai műveltségnek egy neme mindennütt található; de e' mellett durvaság és tudatlanság uralkodik, 's ennek szükséges következménye, a' meglevő régihez ragaszkodás. — Papok 's iskolamesterek, a' községek választásától függve, nyomoru fizetés mellett szegénységben tengenek. Ezért a' kevésbé tisztelt hivatalt nem is vállalják el kitünőbb egyének. Azonban Graubündtent még sem lehet a' többi havasi cantonokkal, Uri, Zug, Schwyzzel 'sat. hasonlítani; mert e' canton sokkal gazdagabb jól nevelt, szabadelmű emberekre nézve, mint az ős cantonok nagy része, 's azon előnnyel bír, hogy a' műveltebb családok nemcsak egy kis fővároskába vannak szorulva, hanem az egész republika területén elosztva, elszórva laknak, 's itt ott a' völgyekben látni csinos kastélyokat 's mezei lakokat is, melyek a' szépet 's kényelmet ismerő és méltányló gazdagabb családok tulajdonai. Szült Graubündten jeles tudósokat 's írókat is, kik közül p. o. dicséretesen ismeretes *Salis* költő. Hogy egyes családok műveltsége jobban át nem szívárgott a' nagyobb néptömegre, ennek oka az egymásba font apró republikák esodálatos alkotmányában feküdt, melly a' haladást hihetlenül gátolá. A' faluk 's egyes személyek egymással ellenkező 's keresztül kasul szövődött előjogai, kiváltságai, külön törvényei legyőzhetlen akadályt gördítettek a' földmivelés, állattenyésztés 's egyéb iparágak elé. Mióta azonban Graubündten 1803-ban a' schweiczi szövetségbe vétetett fel; mint ennek 15-ik cantona, a' műveltség szemlátomást haladott. A' nagy francia forradalom által okozott felfordulás átmenetele után a' nép ismét vissza tért ugyan régi alkotmányának ügyetlen, de megszokott formáihoz, visszaállította 25 Hochgerichtjét, három külön szövetségét, és önfelségét, miszerint a' községek előjáróit választja, a' törvényjavaslatokat megerősíti vagy elveti; az egyes kis szabad községeknek azon jogát, hogy otthoni alkotmányukat kényszerint változtathassák: azonban 1820-ban lényegesen javított alaptörvényt fogadott el, melly legalább egy jobb jövénydő lehetőségét nem zárta ki. Jelenleg 60—70 tagból, az egyes Hochgerichteek választottaiból álló nagytanács a' canton közigazgatási főhatósága, melly a' községek közti politikai perekben is utolsó folyamodásilag határoz, a' kormány tagjait választja, 's a' Hochgerichteek elébe terjesztendő, és azok által helybehagyandó törvények, állami szerződéseket 's külfölddeli szövetségeket tervezi. 9 tagból álló bizottmány gondoskodik a' fontosabb kormányügyekről; 3 tagu kistanács vezeti a' közigazga-

tás 's végrehajtás naponkint folyó ügyeit. A' polgári jogok gyakorlatára már 17 év képesít; a' hivatalviselésre is csak 21 év kívántatik. Cantoni főtörvényszék ítélebbvitel utján olyan polgári perek felett, melyeknek tárgya 1000 fnyi értékű; csekélyebb tárgyak felett a' Hochgerichte által felállított törvényszékek ítélnének, de a' melyeknek szerkezetét a' nagytanácsnak helybe kell hagyni. A' fenmaradt hűbéri tartozások megválthatása, a' polgárok kiköltözési 's másutt megtelepedhetési joga: a' 90 egyházzal bíró r. katolikusok, 's 132 egyházzal bíró protestánsok vallásszabadsága alkotmányilag van biztosítva. Mivel a' protestánsok a' népességnek több mint két harmadát teszik, a' státushivataloknál 's b'zotmányoknál a' tagok két harmadrészenek mindig evang. vallásnak kell lenni. A' nép felségi hatalmának ezen önmaga által lett czélszerű korlátozása kevés évtized alatt a' legszerencsésb eredményeket szülte. Ehhez járultak egyéb kedvező körülmények is. A' helv. szövetséghez csatlakozás megváltoztató az előbb egészen izolált kis köztársaság sikamlós állását hatalmasb szomszédok irányában. A' századok óta küzdő pártok kibékeltek a' forradalom által okozott veszteségek és romok felett; a' centralisatio és eldarabolás pártjai vitáznak ugyan, de csak a' szellem békés fegyvereivel; a' feudális jövedelemforrások bedugultával nemesebb utakon, ipar, kereskedés, és javított földművelés által kezdtek a' gazdagodásnak új forrásokat nyitni. Bármily korlátoltak is a' graubündteni demerata kormány eszközei, bármily csekély is a' fogyasztási adóból, vámból, utpénzből, posta- és sóregáléból eredő közjövdelem, a' mi összesen alig meggy 260 ezer schweiczi frankra: a' kis republika mégis bizonyosságot tesz, milly sokat eszközölhet kis erővel is önzéstelen, honfi érzelmű kormányférfiak buzgalma. Az átmeneti kereskedés javára nagy és kényelmes országutak épültek a' *Bernhardin*, *Splügen* és *Julier* hegyeken keresztül; a' völgyek közti összeköttetések avultak, sőt vasut is terveztetik, melly a' *Bodenseet* a' *Lago maggiorevel* összekösse, 's mellynek létrehozására a' részvényes társaság, 72 millió frankkal, 1845-ben megalakult; az erdőségek jobb használása nagy haladást tett; *Chur*, a' canton fővárosa, szépült 's bővült a' kereskedés és ipar befolyása által; előpéldául a' többi községeknek; a' földművelés gyarapodott, a' népiskolák száma nőtt. Két magasb oktató intézet, egyik az evangélikusoké, másik a' katolikusoké, *Churban* és *Disentis*ben, szépen virágzik. *Churban* iparműkiállítás rendeztetett. A' törvényhozás mezején jelentékeny reformok vannak munkában. Polgári törvénykönyv készül; egy 1843. törvény a' főtörvényszék eljárását határozó meg állam elleni bűnökben. Halálos büntetés csak 7 szóval mondathatik ki 9 közül. Egy 1839-ki törvény az akkorig csak szokásosan divatozott szabad sajtót biztosította. Ellenben az egyes községek előjogaiba ütköző p. o. a' közlegeltetés jogának megszorítására czélzó törvényjavaslatok hajótörést szenvednek a' régihez ragaszkodó községek makaességán. Általában a' községek által korlátlanul gyakorlott törvényhozási veto nagyon gátolja 's késlelteti a' törvényhozás fejlődését. 1842. óta sok versenység volt az iskolaügyben a' churi püspökkel, de a' cantoni kormány erélyessége legyőzte a' hierarchiai törekvéseket. Most már nem külön confessionalis hatóságok, hanem cantoni nevelési tanács intézi az oktatás 's nevelés ügyét, 's ez utóbbinak felállítása óta szem-

mel látható a' haladás. Nehány év óta reformmegyesület lépett életbe, mellytől igen sok hasznos indítvány ered. A' kormány tagjainak gyors változása, és szilárd kormányrendszer hiánya okozza, hogy Graubünden canton a' szövetségi ügyekben gyakran ingadozó politikát követ, 's azon jelentőségre nem emelkedett, melly helyzeté- 's kiterjedésénél fogva e' cantont megilleti. — T.

Grävell (Maxim. Kár. Frid. Vilm.) porosz titk. tanácsos, volt tagja a' német parlamentnek 's a' német bir. kormánynak, — szül. 1781. Pommerben. A' jogtanulmányokat Hallében végzé. Egy ideig szász kir. szolgálatban volt. 1811-ben visszatért hazájába, porosz állami szolgálatba. A' francia háboru kiütésekor a' porosz honvédsereg tábornokának segéde volt egy ideig, de ezt csakhamar oda hagyá, 's kormányhivatalnok lett Merseburgban. Itteni surlódásai folytán hivatalától felfüggesztett, 's magánéletet élt részint Merseburgban, részint jószágán Alsó-Lauszitzban. Ekkor két uradalom igazgatását is vállalá magára, de a' hatóságokkal itt is összeörrent. 1834. ismét állami szolgálatba lépett, de itt is, becsületének állított megsértése miatt, csakhamar elbocsáttatását kéré, mit nyugdíjjal együtt meg is nyert. Azóta Lübbenben élt a' tudományoknak és családjának, míg 1848. Oderi-Frankfurt megválasztá képviselőjének a' német parlamentbe. A' nagy tudományu agg férü, ki itt a' conservatív táborhoz csatlakozott, fontoskodó tudóssága 's praeceptorkodása miatt sokszor lett neveltség tárgyává. Mindamellett, midőn a' német ügyek már bukásuk felé közeledtek, 1849. maj. 16. János német birod. kormányzó az akkor alkotott ministeriumban az elnökséget 's a' belügyi tárczát ő reá ruházá. Egész szónoklata, midőn a' parlamentben magát bemutató, ennyiből állott: „Ajánlom magamat!“ A' parlament ugyanakkor nagy szótöbbséggel el is határozá, miképen ezen ministerium iránt a' legesekélyebb bizalommal sem viseltetik, sőt annak kineveztetését a' parlamenten elkövetett sérelemnek nyilatkozatá. — Időszakonként megjelent iratai igen számosak; a' nevezetesek: „Wozu ist die Freimaurerei und was ist von ihr zu halten?“ (1810.); „Der antiplatonische Staat“ (1812.); „Der Mensch. eine Untersuchung für gebildete Leser“ (1813.); „Bedarf Preussen einer Constitution“ (1816.); „Die Lehre vom Besitze und von der Verjährung“ (1818.); „Das Widersen nach dem Tode“ (1819.); „Quellen des allg. deutsch. Staatsrechtes“ (1820.); „Generaltheorie der Verträge“ (1821.); „Die Grundsteuer und die Kataster“ (1822.); „Praktischer Commentar zur allgem. Gerichtsordnung“ (1825—31.); „Der Bürger“ (1822.); „Der Regent“ (1823.); „Der Werth der Mystik“ (1832.); „Die Geschichte meines Austritts aus dem Staatsdienste“ (1837.); „Protestantismus und Kirchenglaube“ (1843). — a.

Gravenhorst (János Lajos Keresztély) porosz titk. udv. tanácsos, természettudományok tanára's az állattani muzeum igazgatója a' boroszlói egyetemenél; szül. 1777. Braunschweigban. A' természettudományok iránti kora hajlama arra bírta, hogy a' jogtanulmányokat elhagyván, 1799. a' helmstädti egyetemből a' göttingaiba költözött, 's ott Blumenbach, Meyer, Hoffmann, Hempel stb. alatt a' természettörténetnek szentelé magát. Tanulmányai bevégezte után, Párisban volt, ott ismeretséget kötván Cuvier, Olivier, Latreille, stb. akkori francia természettudósokkal.

Akkori tanulmányait tanusítják ezen iratai: „*Coleoptera Microptera Brunswicensia*“ (1802.) és „*System der Natur*“ (1804). 1804. Göttingában levén magántanító, írta: „*Monographia Coleopterorum Micropterorum*“ (1806.); 1809. r.kivüli tanár lett ugyanott; 1810. rendes tanár Odéri-Frankfurtban 's 1811. Boroszlóba tétetett át, hol gazdag állattani gyűjteményét bizonyos évidijért az egyetemnek engedvén által 1814., ez által a' boroszlói nagy állattani kabinet alapját vetette meg. 1830. titk. udv. tanácsos lett. Számos természettudományi iratai közt a' nevezetesebbek: „*Handbuch der Anorganosie*“ (Leipz. 1815.); „*Die anorganischen Naturkörper*“ (Bresl. 1816.); „*Ichneumonológia Europaea*“ (3 k. Leipz. 1829.); „*Tergestina*“ (Bresl. 1831). — k.

Grégoire (Henri), blois-i püspök Franciaországban, az első forradalom idejében a' francia alkotmányos papság feje. Szül. 1750. Luneville mellett. 1772. egy „A' költészet dicsérete“ czimű irata által a' nancy-i akademiától jutalmat nyert. A' hittanon kívül szorgalmasan tanulá a' történelmet, természet és népjogot is. Minden szép 's nagyért lángoló lelke 's gondolkodó szelleme korán nyilatkozott. Később politikai életének jelleme már az 1778. a' metz-i akademia által koszoruzott, 's a' zsidóügyet tárgyzó pályairatában jelentkezék. („*Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs.*“) 1789. a' lothringai papság követe volt az egyetemes rendi gyűlésben, a' nép és emberiség érdekeiért küzdők sorában foglalván kitünő helyet. Mindjárt az ülés kezdetén indítványozá a' papság és polgárság egyesülését 's a' versaillesi bálházbani hires ülésben a' polgári követekkel együtt tevé le az esküt. Tagja volt azon gyülekezetnek, mellyben 15—20 követ a' *bretagne-i klubbot* alapítá, miből később az *alkotmány barátainak*, végre a' *jakobinusok* társulata lett. Itt határozottatott el, az udvar parancsainak ellene szegülni. Midőn jun. 23. a' király a' rendi gyűlést oda hagyá, G. egyike volt az elsőnek, kik a' korona szolgáinak tekintetbe nem vételével, a' gyűlést alkotmánytervezésre szólíták fel. Az aug. 4-ki elhatározó éjszakán, midőn a' nemesi jogok és kiváltságok eltöröltettek, kivivá a' polgárjogokat nemcsak a' zsidók, hanem a' gyarmatokbani négerek és mulattok számára is. Blois egyházmegye által alkotmányos püspökké választván, első volt a' papok között, ki a' polgári esküt letevé; a' miért a' hierarchia még halála után is üldözé. XVI. Lajost védeni iparkodék a' tömegek nyeresége ellen, azt kívánván, hogy ellene rendes per indittassék. 1792. a' nemzeti conventbe követül választatván, a' monarchiai alkotmány ledöntése 's köztársaság alapítása mellett küzdött. 1792. nov. 12. azok között volt ő is, kik „a' nemzeti gyűlést képesnek nyilatkoztaták itélni a' király felett, miután ez csupán első szolgálja a' statusnak.“ Azonban ugyanakkor a' halálos büntetés eltörlését is indítványozá. A' király elíteltetése alkalmával Savoyenben volt, 's annak „halála“ ítéltetését folytonosan ellenzé. — Visszatérvén Párisba a' közoktatási bizottmány tagjává választatott, 's a' mi ez időben a' tudomány, művészet és humanismus érdekében történt, az nagyobb részt az ő műve vala. A' convent feloszlása után 1795-ben az ötszázak tanácsába lépett 's brumaire 18-ka után tagja lett a' törvényhozó testületnek. 1797. nemzeti zsinatba hívá össze az alkotmányos püspököket, hogy az alkotm. kath. egyházat ujra helyreállítsa; de ugyanakkor a'

pápávali concordatum alkotása ellen nyilatkozott. 'S midőn ez mégis létre jött, a' pápa püspöki hivatala letételét parancsolá meg neki. G. engedelmeskedett, azonban értésére adá a' pápának : „hogy a' nép általi kinevezetése a' pápára nézve hozzáférhetlen.“ 1801. a' császárság behozatala ellen szavazott harmad magával, 's egyedül volt, ki a' nemzeti czimek újrahozatalát ellenzé. Tévékenységé Napoleon uralma alatt nagyon korlátozva volt. Idejét az irodalomnak szentelé 's 1809. egy nagybecsű művet ada ki : „*De la littérature des nègres.*“ Napoleon kinevezé birod. gróffá 's a' becsületrend nagykeresztésévé. „*Ruines de Port Royal*“ czimű munkája által elveszté a' császár kegyét. 1814. híven elveihez, Napoleon letétele mellett szavazott ; 's a' Bourbonok visszatérése után azt kíváná, hogy az új király egy eleibe adandó alkotmányra föltétlenül megesküdjék. A' senatus az elsietve alkotott alaptörvényt térjeszté a' király elé. „*De la constitution française de l'an 1814*“ czimű iratában megtámadá a' senatus ezen lépését 's kimutatá az alaptörvény minden hiányait. Midőn a' senatus ezen törvény fölytán a' páirkamarába fölvétetett, G. bár annak tagja volt — ebből kizáratott. Napoleon visszatérte után, mint az Institut tagja, ismételve a' császárság felállítása ellen szavazott. A' Bourbonok második restauratiója után elveszté az institutbani állását, czimeit 's minden méltóságait. Visszavonult Auteuilbe Páris mellé, hol esupán a' tudományoknak élt. 1819. a' követkamarába választatott követül. Az uralkodó royalisták oda tudák vinni a' dolgot, hogy G. „hibás választás“ miatt kizáraték a' kamarából. Az ekkori viharos viták 's általában a' royalisták és papságnak ellenezudított megtámadásai alatt később is nagy jellemeszilárdságot tanusított. Folyvást dolgozék nagybecsű tudományos művein 's nyugton halt meg 1831. máj. 28. Az érsek parancsára az auteuli lelkész megtagadá a' temetési szertartást, úgy hogy a' rendőrség közbejöttére egy másik egyházmegye papjai által kelle azt elvégeztetni. Számos iratai közül megemlítendők még : „*Histoire des sectes religieuses*“ (1810.); „*De la traite et l'esclavage des noirs et des blancs*“ (1815.); „*De l'influence du christianisme sur les femmes*“ (1821.); „*Histoire du mariage des pretres en France*“ (1821.); „*Essai historique sur la liberté de l'église gallicane*“ (1818). Fontosak azonkívül Carnot által jeles életirási adatokkal kiadott „*Mémoires*“-jai (1839). — Lásd : Krüger : „Heinrich Grégoire, Bischof von Blois und Haupt des constitutionellen Clerus in Frankreich“ (Lipsee 1838). — k.

Greiz fejedelemség (Fürstenthum), egyike a' sok apró német államoknak. Területe 7 □ mfd, lakosa 33,000. Uralkodója a' Reuss-háznak egyik ága (Reuss-Greiz); jelenleg XX. Henrik, szül. 1794.; uralk. kezdett 1836.; trónörököse XXII. Henrik, szül. 1846. — Ezen kis ország nagyobb része erdős ; a' lakosság fő foglalkozása baromtartás, fatenyésztés és kézműipar. — Alkotmánya monarchiai volt közös országrendekkel ; 1848. óta korszerű változásokon ment keresztül. A' német államszövetségben 16-ik rangon áll 's a' Plenumban 1 szavazattal bir. — Fővárosa : Greiz, kellemes vidéken, a' fejér Elster folyó partján, 6,300 l., kik többnyire papjai és pamutszövéssel foglalkoznak. Nyilvános épületei között feltűnők : a' fejedelmi palota szép parkjával, az 1841. góth izlésben épült városház, 's egy szabadon álló sziklahegyen épült régi vár, mellyben az

országi hatóságok székelnek. — 1848. végével a' Reuss-greizi és Reuss-schleizi fejedelemségeknek a' szász királyságba beleolvasztás iránt folytak a' két kabinet között alkudozások. — k.

Gretna-Green. Ki nem hallotta hírét Gretna-Greennek? Gretna-Green korunk *Venus-egyháza*, mellynek szent csarnokához a' szülői ellenzés által gátolt, házasságra kívánó felek teljes bizalommal sietnek. Gretna-Green ez okból egyik legismeretesb helye Európának, 's legfelebb azon gyöngye oldala van, hogy nincs minden országban. És épen mivel valóssággal annyira csillapítója minden szerelmi szenvedésnek, nem esuda, hogy az angol regények 's életírásokban annyiszor előszokott jönni. Ezen nagy szabad rév, melly az idylli világtól származik le egyenes vonalban, herzegi paloták, és egyszerű polgárházak előtt egyiránt fontos. Mindamellét közönségesen zavart fogalmak vannak iránta elterjedve 's legtöbben bizonyos itt lakó kovácsot emlegetnek. A' dolog így áll. -- A' skót reformálók nem ismervén határt catholicismus elleni gyűlölségökben, határozottan mindent el akartak rontani, mi arra emlékeztet, 's ekkép a' házasságtól is elvettek minden vallási jellemet, 's elvetvén attól szentségi formát, egyszerű szerződési egyezségnek nyilváníták azt. Véres vallási küzdelmek után, Anglia Scotiával egyesülvén, a' skót calvinismus elvének elfogadása lön kikötve, 's ekkép a' skót házasságok Angliában is törvényeseknek ismertettek. Skotiában pedig (tehát nemcsak Gretna-Greenben) a' házasságra mai napig sem szükséges több, mint a' férfinak két tanu előtt azt nyilvánítani, hogy ez az ő neje. Komolyan vagy tréfásan, józanon vagy részegen, a' szülők megegyezésével avagy a' nélkül történik ez, mindegy: a' házasság meg van kötve, ha a' hölgy a' nyilatkozathoz ragaszkodik. Ekkép Skotia a' könnyű házasságok szabad mezeje levén, minden rangu és sorsu házasulandó felek siettek oda. Angliában a' csábítások, lányrablások nagy divatban vannak. Nem maradhatott tehát el az ipar sem, 's az angolok használatára saját hely rendeztetett skót földön. Gretna-Green, az angol határhoz legközelebb eső skót föld, erre a' legalkalmasabb volt. Nem Gretna-Green vagy épen bizonyos kovács kivált-sága tehát az ismert könnyű házassítási mód, hanem egyszerűen a' skót föld előnye. Gretna *Dumfries* grófság délkeleti részében fekszik, Skotia első egyházában az angol határ mellett. *Cumberland* angol határszéli grófság a' kis Sark folyam által van Dumfriestől elválasztva. Old Gretna mellett két falu fekszik: *Springfield* és Gretna-Green. *Springfield* az utósó angol város. *Carlisle*hez közelebb eső hely levén, az utóbbi időkben sok vendéget elnyert a' hires Gretna-Greentől. Darabig azonban csak Gretna-Green volt ismerve. Gretna-Green több mint hetven, *Springfield* pedig ötven éve, hogy szerelmi egyházzá lett. *Sir William Maxwell* alapítá *Springfieldet* Gretna-Green példájára 1791-ben. Gretna-Greenben ezen ipart egy igen közönséges ember alapítá. Ez ember *Joseph Paisley* dohánykereskedő és nem kovács volt, mint az elterjedt hagyomány gyaníttatni látszik. *Paisley* reggeltől estig mindig részeg szokott lenni, 's ezen lelkesült állapotban szokott házasságokat kötni. Egy fogadós és lovász voltak közönségesen tanuk, 's néha a' helybeli varga és kovács is. *Pasley* az angol egyház szertartásait és szokott imáit is használni kezdte, a' gyöngéd felek megnyugtására, kik nem igen voltak hajlandók a' skót

házasságok száraz voltában hinni. De azokra tulajdonkép semmi szükség nincs. *Paisley* 1814-ben halt meg. Most unokája, egy nő bírja a házassági intézetet, mely azonban semmi kirekesztő jognak, semmi kiváltságnak, hanem csak hírnek van birtokában, 's hírenél fogva van folyvást legtöbb látogatója. Azonban több versenyző intézet is van, 's a postakocsisok, tetszésük szerint válogatnak, hová vigyék a vendégeket. A' *Gretna-Green*ben történő házasságok száma évenként mintegy három ezerre megy. A' házassági költség mindenkinek erszényéhez van alkalmazva, 's fél font sterlingtől negyvenig változik. Kezdetben igyekeztek ellene perelni, de a' *Paisley*-házasságkötései olly törvényeseknek és felbonthatlanoknak nyilvánítottak, mintha a' canterburgi érsek eskettete volna össze a' feleket. A' skót egyházi gyűlés is kísérletet tön ezen házasságok ellen 1826-ban, de valameddig a' házasság iránti törvények nem érintettek, maga *Gretna-Green* sérthetetlen. 1847-ben bill volt ellene a' parlamentben. — x.

Grey (Charles, Viscount Howick, gróf) angol minister, szül. 1764-ben Northumberlandben, 's nemes családból. Már 1786-ban, tehát, 22 éves korában jelent meg a' parlamentben mint Northumberland grófság képviselője. Az ősi családok ivadékainak szokása ellenére, a' whig-párthoz csatlakozék, mellynek élén akkor *Fox* állott. Csakhamar egyikévé lön ezen párt legerélyesb előharczosainak, 's 1792-ben *Lauderdale lord*, *Sheridan*'s más elvrokonaival együtt a' „*Népbarátok egyesületét*“ alapítá, mellynek nevében már 1793-ban dolgozá ki 's terjeszté elő a' parlament reformját illető folyamodványát. A' mit akkor kért, csak 38 évvel később (1832) láthatta teljesedésbe menni. Reformjavaslata mind 1793-ban, mind később 1796. és 1800. vissza lön vetve. A' nép ezen részvétlensége 's mellőzése saját érdekeinek, kedvét szegé a' népbarátoknak is a' küzdtéren. *Pitt* politikájának mindenben ellene levén, 1794-ben nyíltan tiltakozott Angliának franciaországban fegyveres intervenciója ellen; 1800-ban Irlandnak angliávali egyesülését ellenzé, mivel azt a' katolikusok emancipációja nélkül akarák létesíteni, mit ő leghathatósbb eszköznek tartá a' kedélyek csillapítására. A' *Pitt* halála utáni whig-ministeriumban. G. mint az admirális első lordja ülést nyert a' kabinetben. Ugyanekkor *Fox* is meghalván, ennek helyébe a' külügyek tárczájával bízott meg. Az 1807-ben, a' Test- és Corporations-acta megszüntetése tárgyában tett javaslata szakadást okozván a' parlamentben, maga után voná a' ministerium feloszlatását is. Atyja életében lord *Howick* czímet viselvén, annak halálával mint gróf *Grey* a' pairkamarába lépett. A' kiváltságosokkali ezen egyesülése hatással volt nézeteinek megváltozására. A' ki eddigi minden dicsőségét a' nép ügye védelmének köszönheté, most ettől mindinkább eltávolozék. A' király gyógyithatlan elmebetegsége miatt 1811-ben regensül kinevezett Walesi herczegnnek két izbeni ajánlatait a' ministeriumba lépés iránt föltétlenül elfogadni nem akarván, 's így mind az udvar, mind a' nép által mellőztetvén, önmagára hagyatva érezte magát. De megmutatá, hogy egyik párt támogatására sincs szüksége. 1815-ben újra az idegen hatalmaknak a' francia belügyekbei avatkozása ellen szólván nemes melegséggel és szerencsés szónoklattal, olly szabadelmiséget tanusított, melly számtalan ellenséget szerze neki a' tory-

táborban. 1816-ban különös szenvedéllyel ellenzé az idegen törvény megújítását 's a' Habeas-corpus-acta megszüntetését. A' királyné perében épen olly melegséggel, mint mérséklettel fogá ennek pártját. *Canning* ministeriumától azonban csupán büszkeségből voná meg támogatását 's végre olly szenvedélyes ellenzékét képezett, melly sem korábbi hatásával, sem jellemével nem volt öszhangzásban. A' gabonatörvények megszüntetése fölötti vitában az aristokratiai szabadalmak épségben tartása mellett szónoklott, azonban a' kellemetlen benyomást, mit ezen pillanatnyi apostasiája okozott, eltörlé fényes szónoklata, mellyel a' katolikusok ügyét védelmezé. G. számára volt fentartva, még egy fontos és Anglia politikájában korszakot képező rendszabályt hozni létre élete végszakában, mellyért már erőteljes férfi korában küzdött. Ez a' parlamenti reform. 1830 elején hozá szőnyegre *lord Russell*, de siker nélkül. *IV. Vilmos* király, ki mindjárt trónralépésekor élénk részvéttel volt e' kérdés iránt, 1830. nov. 16. Greyt állítá egy whigekből alakult ministerium élére. G. a' parlamenti reform előterjesztésével kezdé meg kormányzását, 's azt az ő és tisztársai egész erélyét és szónoki tehetségét igénybe vett hosszú, makacs küzdés után 1832-ki júniusban végre keresztül vivé. A' reformbill elfogadása után azonban csak növekvének a' kabinet nehézségei, miután a' néppártnak reformok iránti igényei is kiterjeszkedének. A' régi whigek képviselője, Grey, ez által ingadozó állásba jött. Az irlandi tizedbill tárgyalása alatt az u. n. coercionbillt hozá a' parlament szőnyegére, mellynek célja, Irland megnyugtatása vala, hol a' repealmozgalmak fenyegető alakot kezdének viselni. Erős harc után ugyan keresztül vivé az alsóházban 1833, azonban ez által a' kabinet szabadalmú tagjainak visszalépését is eszközlé, 's midőn a' radikálok is ellene nyilatkoznak, 1834. jul. 9. letevé hivatalát. Ministeri működése alatt a' parlamenti reformon kívül keresztülvitt javaslatai még : a' rabszolgaság megszüntetése kárpótlás mellett, a' keletindiai kereskedés szabályozása, az igazságszolgáltatás javítása, a' máskép hívők jogainak tágitása. 'stb. A' külpolitikában a' nem-interventio elvét állítá fel 's a' portugál és spanyol királynők elismertetését, valamint 1834. aprilben a' négyes-szövetség (Quadrupel-Allianz) megalakulását is létrehozá. (*l. Franciaország*. III. k. 341. l.). Az utána következett *Melbourne*-ministeriumtól nem voná meg pártolását. 1836 óta az agg státusférfit félrevonult a' politikai csatatérről 's 1848. jul. 17. meghalt *Howick-Hall* mezei lakában Northumberlandben. 1794. óta lord Ponsonby leányát bírá nőül 's 13 gyermeket hagyott hátra. — Legidősb fia, *Grey Henry* gróf, szül. 1802. elébb mint northumberlandi képviselő lépett a' parlamentbe, később mint hadügyi státustitkár a' Melbourne-ministeriumba, 's midőn szabadalmú nézetei a' kabinetével ellenkezésbe jövének 1839. augusztusban letevé hivatalát. 1845. azonban ismét a' kabinetbe lépett mint gyarmati státustitkár. — a.

Gribojedow, orosz hadstutanácsos, költő és diplomata, szül. 1789. körül. Korán az orosz hadseregbe állott, majd a' külügyek ministeriumában nyert alkalmazást. Innen Ázsiába tétetett által. Vigjátékokat már eddig is többeket irt, a' legjelesebbet azonban ekkor írá Ázsiában : „*Egy mivelt ember kinjai*“ ezim alatt, mellyben szellemdúsan 's csipős élezzel ostorozá az orosz félmivelték ferdeségeit, melly azonban nyomtatásban

's a' szinpadon csak a' szerző halála után, 's a' császár különös engedelmé folytán csak 1832. jelenhetett meg. Ez még most is egyike a' legjobb orosz vigjátékoknak. Az 1825. dec. 14-i összeesküvés gyanujával illettek G. is, azonban ezen gyanutól személyesen tisztítá ki magát Pétervárott. 1828. Persiával kötött turkmantschai béke után mint orosz követ Teheranba küldetett. Persiában nem voltak lecsillapodva a' kedélyek ; a' törökökheli czimboraság, az oroszok elleni demonstratiók napi renden voltak. G. ugy hívé, 's nagy engedeékenység által csak növelné az ellene zuduló elemeket. Hozzájárult az elviselhetlen orosz hadiadó, az orosz hivatalnokok, G. szolgáltnak elbizakodott, bántó viselete. A' persák gyűlölete tetté érlelődött. G. 1829-ben egy az oroszok kezére került Erivan tartománybeli örménynek 's két, az oroszok által alattvalóknak tekintett, georgiai rabszolganőnek kiadatását megtagadá. Az ezeket követelő néptömeg közül G. kozákjai 6 embert leöltek. A' persa papok — mollákh — a' megölettek bosszujára tüzelvén a' népet, ez Teheran minden részéről dühödten rontott elő ; ostrommal beveré az orosz követ házát, a' védő kozákokat lekonzolá, 's Gribojedowot, 's kivüle egy német orvost, egy tolmácsot 's a' kíséret 15 emberét leöldösc. Holt teteme a' tiflisi zárdában temettetett el 1829. jul. 29. Anyja 's özvegye dus nyugdíjakat nyertek. — k.

Grillparzer (Ferencz) német drámaköltő szül. Bécsben 1790. jan. 15-én. Előbb fogalmazó gyakornok volt az udvari kamaránál, később a' császárné magántitkára, végre kamarai levéltárigazgató. Mint drámaköltő hirét „*Die Ahnfrau*“ (Ősanya) czimü drámájával alapítá meg 1816., melly a' Werner és Müllner által kezdeményezett iskolához tartozik. Ez iskolának alapja mysticismus, világ nézete fatum, költészete beteges érzelgés. Gr. bár elcinte e' darabját szép lyrai nyelve és néhány idegrázó jelenetei miatt nagy tetszéssel fogadták, öntudatlan sietteté ez iskola bukását az által, hogy elődeit tulozván, a' drámát majd nem rémes dajkamesévé aljasítá. Második müve *Sappho* 1818., mellyről Lord Byron is — noha csak olasz fordításból ismerte — méltánylattel emlékezik, sokkal emelkedettebb, művészicbb. Itt ő, ugy látszik, a' görög és keresztyén drámai költészet összeegyeztetését czélozta, mi azonban, épen mint másoknak, neki sem sikerült. Ez igen természetes. A' vallás és társadalom most egészen más alapokon nyugszik, mint régen 's ez — kivált a' drámai költészetre — mindig elhatározó befolyásu. Mindemellett ez legjobb müve és sok költői becses bir. „*Das goldne Vlies*“ czimü drámai költeményei 1822. keveset érnek, sokkal többet „*König Ottokar's Glück und Ende*“. Ujabb müvei 1830—1850. „*Ein treuer Diener seines Herrn* ; — *Wehe dem der lügt* ; — *Melusina* ; — *Des Meeres und der Liebe Wellen* ; — *Der Traum ein Leben*“, nem sok haladásra mutatnak 's közülök leginkább az utolsó nyert nagyobb tetszést. Ezekon kívül még két meg nem jelent művéről beszélnek : *Hannibal*, II. *Rudolf*, mellyek közül e' második csak halála után fogna megjelenni. Irt lyrai költeményeket is, de sem ezek, sem drámái nem értek összes kiadást. Általában Gr. minden hibái mellett a' jelesebb német drámairók közé tartozik. Igen méltánylandó benne az egyszerűség, plasticitas, és a' szép nyelv, bár a' lyrai áradozást méltán vetik szemére. Magyar fordításban két müve jelent meg : *Ősanya*, *Sappho*. — Gy.

Grimm testvérek. Németország újabb irodalom-fejlődési korszakában nagy tekintélyű név. **I. G. Jakab** (Lajos Károly), tagja a' berlini tudományos akademiának, germán régiségbuvár, szül. 1785. Hanauban. Egyszerű házi nevelés után 1798. *Vilmos* testvérével együtt a' kasszeli lyceumban tanult. 1802. a' marburgi egyetemet látogatá meg. Mint azelőtt, úgy most is igen szegényes körülmények között volt kénytelen bevégezni jogi tanpályáját. De éppen ez szolgálta egyik főosztóncül a' szorgalom- 's munkásságra; ez vezeté már korán önállóságra. Tanítói közül legnagyobb befolyással volt szelleme irányára *Savigny* jogtörténettanár, kit 1804. párisi tudományos utjában is követett, 's ki „a' római jog történetét“ tárgyazó nagy munkája előbeszédében is dicsérettel említi G. segédszolgálatát. Párisból 1805. Kasselbe költözött, 's nagy ügygyel bajjal sikerült egy csekély hivatali állomást nyerhetnie a' hesseni kormány hadügyi osztályában. De 1806. már oda hagyá a' szellemelő poros hivatalszobákat. Hajlamainak megfelelőbb alkalmazást keresve egy évnél tovább maradt hivatal nélkül. Ez alatt *Müller János* által a' westfáliai király akkori kabinettitkárának ajánlatva, 1808. ezen király kinevezé könyvtárnokának 's 1809. azonfelül auditornak a' statustanácsba. Szünidejét az ó-német költészet és nyelv tanulmányozására fordítá. Az akkoriban hatalmasan terjedő francia uralom nagy mértékben ébreszté fel a' német nép nemzetiségi érzelmeit. G.-ben már régebben ébredtek fel e' vágyak; történeti buvárkodás volt már régóta kedvencz foglalkozása. Ezt tanusíták első művei: „*Über den altdeutschen Meistergesang*“ (1811.); „*Kinder- und Hausmärchen*“ (1812). (Ez utóbbi nagy figyelmet gerjesztett munka II. kötete 1815., 's a' III-ik 1822. jelent meg); „*Altdeutsche Wälder*“ (1813—15—16); „*Das Lied von Hildebrand und Hadubrand und das Weissenbrunner Gebet*“ (1812). Ezen munkái, miknek nagyobb részét *Vilmos* öcsésével együtt dolgozá, a' legáltalánosb elismerésben részesültek, holland, angol nyelvre fordítottak 'stb. — Miután a' francia hadjáratok alatt hesseni szolgálatban több kisebb diplomatikai kiküldetésben vett volna részt, 1814. G. Párisban tagja volt azon bizottmánynak, mely az oda huzzott idegen irodalmi kincseket követelé vissza. A' bécsi congressus alkalmával 1814. octobertől 1815. júniusig Bécsben tartózkodott. Ekkor kezdé a' szláv nyelvekkel megismerkedni. Ezen 's a' később folytatott tanulmányok gyümölcse volt ezen munkája: „*Wuk Stephanowitsch kleine serbische Grammatik*“ (1824). 1816. ismét Párisban volt a' porosz kormány megbizásából több porosz kézirat visszakövetelése tárgyában. Ekkor történt a' későbbi időre nézve fontos megismerkedése *Eichhorn* (l. ezt) későbbi porosz közoktatási miniszterrel. Azon állomást, mire jutni régóta ohajtott, 1816. nyeré el, midőn a' kasseli könyvtár másodkézrűl neveztetett ki, hol *Vilmos* öcsese mint titkár már egy évvel előtte kezdé meg működését. Már azelőtt, 1815. adá ki következő munkáit: *Irmenstrasse und Irmensäule*; *Silva de romances viejos*; *Der arme Heinrich von Artmann von der Aue*; *Lieder der alten Edda*.“ A' kasseli könyvtárnali alkalmaztatása után adá ki testvérével együtt „*Deutsche Sagen* (1817—18.) és *Irische Elfenmärchen*“ (1826.) czimű munkáit. Ezen korba esik G. két legfontosb 's a' német régiségtanban korszakot képező műveinek kiadatása is, t. i. „*Die deutsche Grammatik*“ (3 köt. 1818 'stb.);

„*Deutsche Rechtsalterthümer*“ (1828); ezekhez járult „*Deutsche Mythologie*“ (1835.) — mindolly művek, mik nagy következményekkel bírtak már eddig is a' germán tudományokban. A' kasseli könyvtárnoki csekély fizetésü állomás sok kellemetlenséggel járt. A' két testvér tudományos törekvései közelismerést nyertek messze tartományokban, de otthon nem találtak kellő méltánylásra. Sőt szándékosan mellőztettek az előléptetés-eknél. A' külméltánylat nem maradt következmény nélkül. 1829. a' két G. testvér Göttingába nyert meghívást; *Jakab* rendes tanárrá 's könyvtári első örré, *Vilmos* másodörré lett. Itt, a' historismus régi földén, fejlett ki valódilag G. tevékenysége 's tudományossága tömegszerűen lépett napvilágra. Buzditólag hatott rá oly férfiakkali társalkodása, minők voltak: *Albrecht, Dahlmann, Gerwinus, Müller Otfried* 'stb. Alig 7 évig működék G. ez állomáson, mi alatt fentemlitett nagyobb művei bevégzésén dolgozott. Vilmos angol király halála 's a' hannoveri királyságnak ez által támadt önállósága fontos következményü volt a' göttingai egyetemre 's magára Grimme is. A' kormány politikai rendszere bizalmatlansággal viseltetett a' tudomány iránt. A' közbejött események folytán G., testvérével együtt aláírá a' göttingai 7 tanár protestatióját (lásd: *Hanover*). 1837-dik végével hivatalától elmozdítottván 's száműzetvén, Vilmostal együtt Kasselbe költözött. Itt vártak több évig hiába hivatásuknak megfelelő alkalmaztatásra, csaknem kizárólag honfitársaik bőkezűségére támaszkodva 's az irodalmat folytonosan kisebb nagyobb művekkel gazdagítva. Ekkor hirdették egy kimerítő nagy német szótár megjelenését, melly roppant nemzeti vállalat valódi örömmel tölté el Németországot. Végre rájuk is jobb napok virradtak. Az 1840-i porosz kormányváltozás Berlinben új politikai elveket hozott a' trónra. IV. Frid. Vilmos király, maga is a' történeti iskola növendéke, az ó-német szellem és elvek hódolója, barátja 's védje a' tudományoknak 's kegyelője a' művészetnek, örömet látá maga körül a' német szellem képviselőit csoportosulva. Ide hivatának tehát több más férfiakkal együtt (kik között volt *Hassenpflug* is (l. ezt), G. sógora) a' Grimm testvérek, kinevezetvén a' tudományos akademia tagjainak 's félruházattván azon joggal, felolvasásokat tarthatni az egyetemen. Ezeket 1841. kezdé meg G. *Jakab* a' német jog régiségeiről. A' terem zsufolva telt meg hallgatóival. Végre tehát csendes révpartra ért a' tudós férfi. Népszerűsége — melly a' historiai iskoláhozí feltétlen ragaszkodása miatt némileg megcsökkent — újra fölemelkedék a' későbbi években, midőn az 1846. és 47-ki *germanista*-gyűlésekben (l. ezeket) *Jakab* két ízben vivé az elnökséget. 1848. a' német parlamentnek is volt egy ideig tagja, de csakhamar odahagyá. Külső megtisztelésekben bőven részesült. Több tudom. társulatok tagja Páris, Amsterdam, Frankfurt, Leyden, Berlin, Kopenhágában 'stb.; azonkívül volt bölcsészeti 's jogi tudori koszorúja Marburg, Berlin 's Boroszlóból. Említett iratain kívül megemlitendő még „*Sammlung deutscher Weisthümer*“ (3 köt. 1840—42. 'stb.) — **II. G. Vilmos** (Károly), a' berlini akademia tagja, az előbbinek testvére, szül. 1786. Hanauban; *Jakab* bátyjával hasonló nevelés-és oktatásban részesült, 's általában egész életének minden jó 's rossz fordulataiban osztozott. Együtt dolgoztak 's keresményük gyümölcseit közösen élvezék. Miként Kastor és Pollux, elválhatlanok valának.

Beteges testi állapota sok ideig akadályozá munkásságában. 1814—1829. Kasselben könyvtári titkár volt, 1830. Göttingában könyvtári másodőr lett. Élete későbbi szakának eseményei teljesen egyezők Jakab bátyjaéival. Mint ez, úgy ő is számoseurópai akadémia és tud. társulat tagjává lön. Azon munkáin kívül, miket bátyjával közösen dolgozott, saját művei: „*Alt-dänische Heldenlieder, Balladen und Märchen*“ (1811.); „*Über deutsche Runen*“ (1821.); „*Zur Literatur der Runen*“ (1828.); „*Grave Ruodolf*“ (1828.); „*Bruchstücke aus einem Gedichte von Assudin*“ (1829.); „*Die deutsche Heldensage*“ (1829.); „*De Hildebrandi, antiquissimi carminis teutonici fragmento*“ (1830.); „*Sprüche Freidanks*“. Ő is egész lélekkel a' középkor tanulmányainak szentelé magát. „A' középkort tanulmányozni, hogy a' jelenkorban ismét érvényre emeltessék, csak a' legkorlátoltabb elmének lehet czélja; de más részről hasonló tompultságára mutat a' léleknek, ha gátolni akarjuk a' befolyást, melylyel annak a' jelenkor irányainak megértésére 's kellő vezetésére szükségképen birnia kell.“ Ez volt G. irányeszméje e' tárgyban. — **III. G. Lajos** (Emil) tanár a' kasseli festészakademiánál, testvére a' két előbbinek, szül. 1790. Hanauban. 1808. Münchenbe ment, ott 5 évig látogatván az akademiát. Az 1813-ki szabadságháboruban mint tiszt vett részt egy önkénytes csapatban. 1816. ismét Münchenbe tért. 1817. Olaszországot látogatá me; onnan Kasselbe költözött, hol 1832. a' festészakadémia tanárává neveztetett ki. Művészete különösen a' vésészet (Radirung), melly nemü művei első helyre emelék a' jelenkor e' tárgyú művészei sorában. Vannak azonkívül jeles olajfestményei is. — a.

Grisette. Így nevezetik egy egész osztálya az alsóbb rendű párisi leányoknak, kik leginkább varrónők, divatárusnők segédei 'stb., 's nőtlen férfiakkal, különösen diákokkal, mulékony, de szoros szerelmi viszonyban élnek. Jellemök dicséretes vonásai: tiszta, csinos öltözködés, választott barátjaik iránti hűség és gondos figyelem, gyakran áldozatokkal egybekötött szorgos elintézése azok házi ügyeinek, 's általában kellemök és esapongó, játszi kedélyök. A' viszonyt épen olly könnyen 's gond nélkül bontják fel, mint kötötték; ha szerelmök tárgya elhagyja őket, mással kötnek szövetséget, ki iránt, míg a' körülmények engedik, hasonló hűséggel viseltetnek. Néha megtörténik, hogy a' könnyelmű viszony komollyá válik, 's a' grisette, mi nem ritka eset, hű, házias és hálás feleségévé lesz kedvesének. Legtöbbször azonban fokról fokra mindig alább sülyednek 's nyomor és aljasságban végződnek. Leghűbb 's legérdekesb rajzait a' párisi grisetteknek olvashatni *Paul de Koch* francia regényeiben. — b.

Gröben l. Baden.

Gros (*Antoine Jean, báró*) egyike Franciaország legjelesb történeti festészeinek, szül. 1771. Toulouseban. *David* iskolájában tanult. Olaszországban volt, midőn a' francia hadak oda beittének. *Bonaparte* tábornoknak az által ajánlá magát, hogy őt lefesté, mint az arcolei csata hőst. A' kép megnyervén *Bonaparte* tetszését; ez Gros azon bizottmány tagjaul nevezé ki, melly Franciaország számára olasz műdarabok kiválasztásával volt megbízva. 1802-ben Milano számára az első consul képét festé, a' mint lóháton ül. A' mi a' történeti festészet mestereinek rangjára emelé, az a' jassai pestiseket ábrázoló 's 1804-ben kiállított képe volt.

1806-ban készíté az abukiri csatát; 1808-ban *Bonapartét* a' csatamezőn; 1810-ben Madrid ostromát, 'stb. A' restauratio alatt sokat festett az udvar számára. Arcképei kitünők, ilyenek : Napoleoné, Lasalle tábornoké, a' westfáliai királyé, XVIII. Lajosé, X. Károlyé, 'stb. A' pantheonban ő festé a' kupfödelet a' francia királyok képeivel. Tagja volt a' szépműv. akademiának, az Institutnek, a' becsületrend lovagja, 's X. *Károly* által bárói rangra emeltetett. 1835-ben öngyilkosság által mult ki Párisban. — a.

Grossmann (Gusztáv Fridr. Vilm.) német színész és drámaíró, szül. Berlinben 1744. Németország több városaiban működött az akkori időkhez képest jeles színészárságával. Az 1789-diki francia forradalom eszméi magukkal ragadák őt is, úgy hogy 1795-ben perbe fogatván, hat hónapi fogságra íteltetett. Vigjátékai, különösen : „*Nicht mehr als sechs Schüsseln*“, „*Die Ehestandskandidaten*“, 'stb. a' magok idejében nagy tetszésben részesültek. Meghalt 1796-ban. — k.

Grotfend (Fridr. Aug.), a' göttingai gymnasiumban volt tanár, szül. 1798. ; meghalt 1836: Irodalmi munkássága kizárólag latin iskolakönyvek készítésére terjedt ki, mellyek e' téren kétségkívül a' legjelesb dolgozatok közé tartoznak. Ilyenek : „*Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*“ (3 köt. 1829—32); „*Lateinisches Elementarbuch*“ (1836.) 'stb. — **H. G. György Fridrik**, jeles német nyelvész, szül. 1775. Tanító volt Majnai-Frankfurtban 's Hannoverben. Nyelvészeti buvárkodásai a' hires francia nyelvész, Silvestre de Sacy által is méltánylásra találtak. Iratai : „*De pasigraphia sive scriptura universalis*“ (1799.); „*Neue Beiträge zur Erläuterung der persepölitän. Keilschrift*“ (1837.); „*Neue Beiträge zur Erläut. der babylonischen Keilschrift*“ (1840.); „*Rudimenta linguae umbricae ex inscriptionibus antiquis enodata*“ (1835—38.); „*Rudimenta linguae oscae*“ (1839.); „*Zur Geographie und Geschichte von Altitalien*“ 'stb. Azonkívül vannak több latin és német nyelvtani művei. Ő alapítá 1817. a' német nyelvmivelő tudós együletet Frankfurtban, mellynek valamint több más német tudós együletnek, sőt a' londoni ázsiai társulatnak 's a' római régiség-tani intézetnek is tagja volt. — a.

Grouchy (Emanuel, marquis) marsal és Franciaország pairje, szül. 1766. Párisban ; a' francia forradalom kitörésekor kapitány volt a' kir. testőrseregnél; alkotmányos hajlamainál fogva azonban ez állomást elhagyá 's a' lovassághoz állott. 1792. a' Condé dragonyos ezred ezredese 's 1793. az alpesi hadseregnél dandár-tábornok volt. 1794. mint nemesnek le kelle mondania rangjáról, 's ekkor mint közvitész állott be a' nemzetörségbe. A' nemzet ügye körüli buzgalma csakhamar előbbi polczára emelé. Már 1795. ismét a' *Hoche* tábornok alatti hadseregben volt osztályparancsnok ; ugyanakkor *Joubert* alatt az olasz hadsereg egy osztályát vezénylő, szervezé a' piemonti ideiglenes kormányt, majd védelmezé ezt az osztrák és orosz sereg ellen 's 1798. jun. 14. Alessandria mellett megveré *Bellegarde* tábornokot. A' Novi melletti csatában nehéz sebet kapott 's elfogatott, de csakhamar ismét kiadaték. 1800. *Moreau* által a' rajnai sereghez hivaték, hol különösen Hohenlinden mellett tüntette ki magát. A' lunevillei béke után lovassági főfelügyelő lett, de *Moreau* iránt ennek perében tanusított részvéte miatt *Napoleon* kegyét vesztvén, elő nem mozdítottatott. A' Porosz-

ország elleni hadjáratban kitünt Zehdenik és Lübeck 's később Eylau és Friedland mellett ; ezután Spanyolországba küldetett, majd pedig Olaszországba Eugén herceg seregébe. Wagramnál szerzett érdemei folytán *Napoleon* kinevezé a' vadászok főezredesévé 's birodalmi nagytisztté ; az 1812-ki hadjáratban három lovastest 's több gyalogosztály parancsnokságát bízván reá. Szokott vitézséggel harczolt aug. 14. Krasnoi, Smolensk 's később Moskwa mellett, hol fiával együtt megsebesült. A' visszavonulás alatt neki adá át *Napoleon* az önbiztosságára tisztetkből alakított „bataillon sacré“ vezényletét. 1813. *Napoleontól* nem nyerhetvén el egy hadtest parancsnokságát, csak midőn a' szövetségesek már Franciaországba törének, vevé át a' lovasság vezényletét, melylyel 1814. febr. 12. a' larothiére-i csata után a' hadsereg Saon felé visszavonulását fedezé 's 14-kén Kleist tábornokot Vauchamps mellett hátrálásra kényszeríté. Craon mellett mart. 7. nehéz sebet kapott. A' restauratio alatt vonakodván, rangját letenni, száműzetett 's csak 1815. januárban lehetett visszatérnie. *Napoleon* visszajövele után határozottan ennek pártjához állott, marsallá neveztetett 's az alpesi sereg parancsnokságát vevé át. A' nagy sereghez tétetvén által, a' lovasság főparancsnokságát nyeré el, 's a' ligny-i csata után 1815. jun. 16. a' *Blücher* porosz seregét kell vala üldözöbe vennie 34,000 emberrel 's 100 ágyuval. Szemére vetették, hogy a' waterlooi csata szerencsétlen kimenetele az ő hibája volt, miután nem vevé észre, hogy 3 porosz hadtest a' waterlooi vonal felé nyomul, *Napoleon*-t hátban 's oldalt megtámadandó, míg *Thielemann* egyedül 15,000 emberrel állott Wawre mellett. Igaz ugyan, hogy G. hallá a' Waterloo felőli ágyudörej t 's felszólíttaték tábornokaitól, ezen irányban nyomulni előre ; azonban ugy hívé, hogy a' császár 17-érőli parancsaihoz kell magát alkalmaznia. Csak jun. 18. esti 7 óraker nyert *Napoleontól* utasítást, a' sereg jobb szárnyához közeledni, 's ennél fogva Sart-à-Valain mellett *Thielemann* ellenében megtartá állomását, míg 19-én d. u. 4 óraker a' császártól visszavonulásra nyert parancsot. A' nagy sereg sorsáróli bizonytalanságban folyvást harezólva vonult vissza Namur felé. Rethel mellett meghallván a' császár lemondása hírét, *II. Napoleont* kiáltá ki császárnak ; az elszórt csapatokat összeszedé 's az ideiglenes kormány által a' nagy sereg minden testeinek főparancsnokává neveztetvén, *Davoust* parancsnoksága alatt 45,000 emberével szerencsésen Páris falai alá érkezett. Az alkudozások megkezdődvén, azonnal letevé parancsnokságát, 's az 1815. jun. 24-i kormányrendelet által száműzetvén, Észak-amerikába költözött, 1819. szabadságot nyert a' visszatérhetésre, 's Caen melletti ferrière-i jóságán élt nyilv. alkalmazás nélkül. A' juliusi forradalom után követté választatott, 's az új dynastia érdekeiben működött. 1831. marsallá 's 1832. franciaországi páirré neveztetett. Meghalt 1847. — Vaulabelles és más történetírókon kívül, *Napoleon* maga is G. marsalt okozá, hogy a' waterlooi csata elveszett. — k.

Gruithuisen (Franz v. Paula), német természettudós, 's különösen csillagász, szül. 1774. Haltenberg várban a' Lech mellett. Sebészetet tanulván, 1788. mint tábóri sebész osztrák hadiszolgálatba állott a' török hadjáratban ; később képzettsége hiányait pótolandó, 1801-ben Lands-
hutban bölesészetet és gyógytant tanult. 1808. Hofvylben természettan

tanára lett, majd a' müncheni orvosi iskolánál nyert hasonló alkalmazást, mig végre 1826. a' müncheni új egyetemenél csillagászat tanárául neveztetett ki. Számos iratai tele vannak eredeti, sajátos nézetekkel 's tagadhatlan szemlélő 's fölfedező tehetséget tanusítanak. Mint csillagászati buvár a' nagy közönség előtt különösen azon állításával tűnt fel, (Kastner „*Archive*“-iben 1. 2. köt.), miszerint a' hold lakókkal bir. Nevezetes iratai : „*Anthropologie*“ (1810.); „*Physik*“ (1810.); „*Organozonomie*“ (1811.); „*Ueber die Natur der Kometen*“ (1811.); „*Beiträge zur Physiognosie und Heutognosie*“ (1812.); „*Liebingsobjecte im Felde der Naturforschung*“ (1817.); „*Propädeutik der Medizin*“ (1823.); „*Über die Ursachen der Erdbeben*“ (1825.); „*Naturgeschichte des gestirnten Himmels*“ (1836.); „*Kritik der neuesten Theorie der Erde*“ (1838.); „*Neue, einfache trigonometrische Methode, die Höhe der Berge zu messen, ohne sie zu besteigen*“ (1842). — Azonkívül kiadá az „*Analekten für Erd- und Himmelskunde*“ (1828—31.) és „*Neue Analekten*“ 'stb. (1832. óta), valamint 1838—47-ig „*Naturwissenschaftlich-astronomisches Jahrbuch*“ czimü folyóiratokat. Szinte ő volt az első, ki a' hugykö-hólyagbanis szétmorzsolásának módját találá fel, a' miért a' párisi Institut royal-tól 1000 franknyi jutalomdíjt nyert. — o.

Grün Anastáz l. Auersperg.

Grundtvig (Nicolai Frederik Severin) jeles dán történetíró és költő, szül. Seeland szigetén 1783. A' kopenhágai egyetemen theológiát végzett; 1813—15-ig gyakran papolt a' kopenhágai egyházakban. Szónoklatai nagy tetszésben részesültek a' népnél, de irányuknál fogva határozottan felingerlék a' papságot. 1822-ben a' király kinevezé kopenhágai lelkésznek, azonban a' jeles hittanár Clausen elleni heves megtámadásai miatt kénytelen volt hivatalát odahagyva, a' magánéletbe vonulni; mit leginkább az evang. egyház elleni elfogultságának köszönhete, melyről 1827—30. megjelent egyházi beszédei tanúságot tevének. Tudományosságának bizonyosságai a' következő történeti művek : „*Kort Begreb of Verdens Krønike*“ (Kurzer Begriff der Weltchronik 1814.); „*Nordische Mythologie*“ (1832.); költeményei : „*Optrim of Kaempeliveds Undergang i Nord*“ (1809.); Roeskilde Rím; 's „*Kvædinger*“ (1816.) czim alatt egy hazafias ömlengésü lyrai füzér. 1825—28-ig „*Theologisk Maanedsskrift*“ czim alatt theol. folyóiratot adott ki. Kisebb történeti-költői művei : „*Kong Harald og Ansgar*“ (1826.); „*Krønikerum*“ (1829.); „*Politiske Betragtninger over Danmark og Holsteen*“ (1831). 1829—31. utazást tett Angliába. Későbbi művei közt említendő : „*Nordiske Smaadigte*“ (1838.); „*Haandbog i Verdenshistorien*“ (1833—37). 'stb. 1838. nyilv. felolvasásokat tartott az újabbkori történetek felett, mik nagy tetszésben részesültek, 1843. a' skandináv egylet megválasztá elnökének. — a.

Grüneisen (Károly), német költő, műtész és lelkész, szül. 1802-ben Stuttgartban. 17 éves korában a' stuttgarti gymnasiumból a' tübingai hittani intézetbe 's onnan a' berlini egyetembe került. 1825. udvari káplán lett Stuttgartban 's a' testőrök tábori papja; 1831. a' népiskolák felügyelője, 1835. udvari pap, egyh. tanácsos, a' katonai egyházkerület igazgatója 'stb., 1836. a' lipcsei theol. kar tudorrá nevezé ki. Iratai : „*Lieder*“ (1823.); — „*Über die bildliche Darstellung der Gottheit*“ (1828); „*Über Bedeutung und Geschichte des Todtentanzes*“ (1830.); *Der salomonische Tem-*

pelbau“ (1831.); „Über den Kunstthass in den 3 ersten Jahrhunderten der Kirche“ (1831.); *Predigten für die Gebildeten in der Gemeinde“* (1835.); „*Nicolaus Manuel, Leben und Werke eines Malers, Dichters und Reformators im XVI. Jahrh.*“ (1837.); „*Ulms Kunstleben im Mittelalter*“ (1840). Azonkívül számos dolgozatai egyes folyóiratokban. — G. kedélyes költő, alapos tudós, finom érzékű ’s izlésteljes műítész és széptanász. — a.

Guaita (Carlo de) olasz költő, fia egy osztrák hivatalnoknak, szül. 1813. a’ Como-tó partján. Paviában a’ jogtant kezdé tanulni, azonban egy tettdus élet utáni vágy elvoná tanulmányaitól ’s kiragadá hazájából. Hosszabb ideig tartózkodott Schweiczban ’s Franciaországban, meglátogató Spanyolországot és Portugalt, áthajózott az Azor-szigetekre ’s rövid időre letelepedett Madeirában. Majd ismét fölébredvén vándorlási vágya, Angliába költözött, itt azonban a’ déli tartományok fiát megszállotta a’ honvágy ’s Olaszországba ragadá vissza. Veronából azonban csakhamar Bécsbe költözött, hol szorgalmas dolgozótársra volt a’ „*Rivista Viennese*“ czimű lapnak. Bécsset csak egy izben hagyá el, rövid időre Pétervárra utazván. A’ költészetben tett kísérletei határozott hivatást tanusítanak. Olaszország három drámát nyert tőle: „*Elena*“, „*Clarice Visconti*“ és „*L’ultimo Camposampiero*“. 1844. egy kötet költeményt adott ki ezen szerény czim alatt: „*Versi giovanili*“. Legsikerültebb munkájának mondhatni *Platen* Velenczéhez írt sonnettjeinek fordítását, mit a’ „*Fama*“ cz. lapban bocsátott közre. A’ későbbi években szomoru változást vettek rajta észre barátai. A’ sugár alak összezsugorodott, arczvonásai beomlának, ’s érthetetlen csodás beszédekert hadart. Kórházba vitetett, ’s ott azon képzelőds fogá el, miszerint Tassonnak, a’ „megszabadított Jeruzsalem“ dalnokának, tartá magát. Sorsa ezéhez annyiban hasonló volt, hogy örültségben mult ki 1846. mart. 23. — a.

Gubitz (Frid. Vilm.) tanár a’ berlini műv. akademiánál ’s a’ fametszészet tanítója, szül. 1786. Lipesében. Fametszetei már korábbi időkben rendkívüli tetszést nyertek, ’s idő folytán a’ föld legtávolabb részéből is nyert e’ tekintetben megbizátásokat. Ezenkívül az irodalmi pályán is ismeretessé lón több drámái ’s szépirodalmi művei által. 1835. óta minden évbenkiadá népszerű modorban szerkesztett „*Deutscher Volkskalender*“ -jét, melly azóta mindenütt sokféle utánzásra talált. G. egyike a’ legjobb népi-íróknak ’s fametszőknek. — a.

Gudin (Tivadar) francia festész és kőmetsző Párisban, szül. 1800 körül. 1824. óta a’ becsületrend lovagja. 1822. óta számos tájfestményekkel tünt fel ’s ezek közt különösen tengeri képekkel, mik az e’ nemű festészet legjobb művei közé sorozhatók. A’ hatást nem annyira a’ részletek szorgalmas kidolgozásában, mint inkább az egész összeállításában ’s a’ képek színezetében keresi. Legjobb művei: holdvilágos éj a’ tengerparton, hegyi vidék, tengeri vihar, a’ nápolyi kikötő, szélroham az algiri parton, ’stb. A’ többi francia művészek között modora leginkább hasonlít Claude Lorrain modorához. A’ kőmetszészetben is jeles műveket teremte, ilyenek: „*Tableaux*“ (1828, ’stb.); „*Recueil de passages et marines*“ (1829). ’stb. — a.

Guernon de Ranville (Martial Come Perpetuo Magloire, gróf); szül. 1787. Caenben. Egy ideig a’ császári őrseregben szolgált, később

ügyvéd lett szülővárosában. 1815. egyike volt a' kir. önkénytesek kapitányának. A' béke helyreálltával 1820-ig ismét az ügyvédséggel foglalkozott; ekkor a' caeni törvényszék elnökévé lön, majd egyik hivatali fokról a' másokra légett, míg 1829. közoktatási és cultusminister lett 's az maradt 1830-ig. A' juliusi rendeletek aláírói között az ő neve is ott volt (bár azok ellen, mint mondatott, korábban tiltakozott); majd szöknie kellett, Tours-ban elfogatott 's Ham várába zárattott, honnan azonban a' többi ministerrel együtt 1836-ban szabadon bocsáták. 1819-ben kiadott irata: „*Recherches historiques sur le jury*“, némi szabadelműség színét viseli. — k.

Guilleminot (Károly Armand, gróf) francia tábornok és státusférfiu, szül. 1774. Belgiumban. 1790. részt vett a' brabanti fölkelő sereg harcaiban az osztrákok ellen, de ennek szerencsétlen kimenetele után, a' francia seregbe állott, hol eleinte Dumouriez, később Moreau alatt szolgált. 1806. Napoleon mellé jött, 's ennek bizalmát annyira bírta, hogy ez nevezetes megbízásokkal 's kiküldetésekkel tisztelte meg. Az 1813. hadjáratban mint osztályos tábornok tünteté ki magát. 1823. újra feltűnt a' francia-spanyol háboruban, melyben új érdemeket szerze. Ezután Konstantinápolyba küldetett mint francia követ, de ez alatt a' francia sereg rossz élelmzéséről vádoltatván a' spanyol hadjáratban, — kitisztáztatása végett visszatért, mi csakugyan sikerült különösen e' munkája által is: „*Campagne de 1823: Exposition sommaire des mesures administratives adoptées pour l'exécution de cette campagne*“. Ismét elfoglalván konstantinápolyi követséget, a' görög szabadsági ügyben buzgón fáradozott. A' juliusi forradalom után G. és a' francia külügyminister Sebastiani között viszátkodások támadván, G. követségéről visszahivatott, 's 1839-ig a' közügyektől visszavonulva, — Párisban élt. Csak ekkor bizatott meg a' francia határ szabályozásával a' Rajna mellett, — mely munkáját csaknem bevégezte már, midőn 1840. marc. 14. Baden Badenben a' halál elérte. — k.

Guizot (Ferencz Péter Vilmos), Franciaország egyik első rendü írója és státusférfia. Született Nimesben 1787. oct. 4-én. Atyja, kitünő tagja az ügyvédi karnak, élénk rokonszenvel üdvözlé a' forradalmat, mellynek bárdja alatt (1794. apr. 8-án) elvérzett. E' gyász esemény után anyja csak árvái növelésének élt, 's e' végett az akkor Franciaországhoz tartozó Genfbe, vallásának bölcséjébe, költözött. Guizot itt a' régi és újabb nyelvek tanulásán kívül, négy év alatt sajátjává tevé a' görög, latin, angol, olasz és német nyelvet. 1803. óta kivált történeti és bölcselmi tanulmányokkal foglalkozott. 1805-ben anyja visszatért Nimesbe 's a' 18 éves ifju kevéssel utóbb Párisba indult a' jogtudományok tanulására. Szerencséje őt *Stapfer* volt schweiczi követ házába vezeté, kinek társaságában, hogy ingadozó egészségét helyre állítsa, az 1807—8. évek nagyobb részét falun tölté, hol tanulmányainak hézagait pótolá, 's kivált theologiai és történettudományi vizsgálatokkal és Kant munkáinak tanulásával foglalkozván, a' világ skepticizmusával érintkezésbe jött elveit megerősíté. Ugyancsak *Stapfer* által Páris első salonjaiba is bevezettetvén, Suard házában Pauline de Meulan kisasszonnyal ismerkedett meg, ki akkor a' „*Publiciste*“ czimü folyóirat tárczáját szerkeszté, hogy a' forradalom által összes birtokuktól megfosztott szülőinek kényelmesb életet szerez-

hessen. De a' hű gyermek e' foglalkozása közt 1807. martiusban betegség által gátoltatván, magát és családját a' legnyomasztóbb szükség szélén látá, midőn ismeretlen kéztől levelet veszen, mellynek névtelen írója addig ajánlkozott helyette a' szükség cikkeket megírni, miglen egészsége helyre álland. 'S csakugyan naponként érkeztek cikkelyek, mellyek czéluknak tökéletesen megfeleleltek, 's mellyeknek írója folyvást a' névtelenség leple alatt maradott. Paulina még csak nem is sejdítheté, ki legyen nemes lelkü segéde 's 14 nap mulva felhívá őt lapjában : lépjen ki a' névtelenség rejtekéből, hogy köszönetet mondhasson neki. Az író *Guizot* volt ; 's *Paulina* 1812-ben hitvesévé válván , 15 évig tartott szakadatlan boldogsággal jutalmazá meg hívé 's nyomorban. — 1809-ben jelent meg *Guizot*-tól : „*Nouveau dictionnaire universel de synonymes de la langue française*, précédée d'une introduction philosophique sur le caractère de la langue fr.“ 1811-ben : „*De l'état des beaux-arts en France et du salon de 1810*“ ; „*De l'Espagne en 1808*“ (Rehfiies német munkájának fordítása). „*Annales de l'éducation*“, melly 1815-ig folytatattott. Összesen hat kötet. 1813-ban : „*Vie des poètes français du siècle de Louis XIV.*“ Ezekén kívül élénk részt vón némelly időszaki iratok szerkesztésében. („*Publiciste*“ ; *Archives littéraires*“ ; „*Journal de l'empire*“ ; „*Mercur*“) — 1812-ben Fontanes által a' tudományok párisi facultásában az újabb történetírás professorának neveztetett ki. A' 25 éves ifju férfi most közelebbi ismeretségbe jött *Royer-Collard*-dal, a' philosphiának akkor már nagyhirű professorával. *Guizot* ez időkorban csaknem kizárólag a' tudományoknak élt. *Royer-Collard* vezeté őt be a' restauratio társas köreibé. Növelésére nézve genfi, vallására protestans, sajátágosan kelle magát éreznie az akkori párisi körökben, a' catholicismus kebelében. *Guizot* politikai irányai sok részben hasonlítottak *Royer-Collard* nézeteihez ; 's azért miután 1814-ben Napoleon a' császárságról lemondott, e' doctrinair barátja által hatalmasan ajánlatott az új kormánynak, 's abbé *Montesquiou*, a' belügyek ministere mellett az osztály főtítoknokságával (álladalmi alstátustitkár) bizatott meg. „Nem jutalmul : — mondá maga *Guizot* — XVIII. Lajos kormánya ; midőn a' közügyek vezérletét egy nagy úrra, abbéra, egy régi royalistára bizá, pártatlanságát akará megbizonyítani az által, hogy mellé egy polgárt, egy protestant, egy szabadelvű író't helyezett. Képviselője volt az új Franciaország érdekeinek olly közigazgatásban, mellynek a' régi Franciaország volt fő eleme.“ Mig az ultraroyalisták veszedelmesnek hirdették azon férfiu irányát, ki az angol iskola elveiből indult ki ; más oldalról erős gyanu alatt áll, hogy az ő müve azon sajtótörvény, mellyet *Montesquiou* 1814. jul. 5-kén terjesztett a' követi ház elé ; 's melly azon elvből indul ki : hogy a' sajtószabadság fentartandó 's ollyformán alkalmazandó, miszerint hasznossá és tartóssá váljék“, (il faut conserver la liberté de la presse de manière à la rendre utile et durable), 's mind e' mellett a' 30 ivnyinél kisebb munkákat előlegesen rendelé megvizsgáltatni. Három nappal e' törvény életbeléptetése után (oct. 21.) *Guizot*, *Royer-Collard*dal együtt, királyi censornak neveztetett ki. *Szalay*, kinek életírását *Guizot*ról e' sorokban többször idéztük, (*Státusférfiak és szónokok könyve*. Pest, 1846.) így menti e' vád alól Franciaország e' nagy államférfiát : „Volt-e, nem-e része *Guizot*-nak

ezen törvény hozatalában 'stb., ezt mi nem fogjuk elhatározhatni; de annyi bizonyos, hogy most már mindenki, ha egymáshoz a' rue des capucinsben megfordult, a' külügyek miniszterének szájából hallhatta: hogy Franciaország odá' jutott el, hol a' sajtószabadságot büszkén örök szerzeményének tekintheti.“ — Midőn Napoleon Elbából visszatért, cabineti tisztétől megfosztatott. Egy ideig folytatá' történeti leczkéit, 's később az alkotmányos royalisták megbízásából XVIII. Lajoshoz utazott Genfbe. Itt a' közvetítő szerepét vitte. Ellene dolgozott a' reactionnak, némely engedményeket tanácsolt 's kieszközlé, hogy *Blacas* az ügyek vezetéséről eltávolíttatván, *Talleyrand* meghivatott a' ministeriumba. Vádolák, hogy befolyt a' „*Moniteur de Gand*“ szerkesztésébe. E' vádat azonban, mint minister a' szószékről hazugságnak nyilvánítá, hozzátevén, hogy csak egy sort sem irt a' nevezett lapba. A' második restauratio alkalmával 1815. jul. 15-én az igazságügyi ministerium titkárává neveztetett ki. De midőn *Barbé-Marbois*-t *Dambray* váltá' föl a' cancellárságban, Guizot lemondott hivataláról. Most a' publicistai pályára lépett, melyet — ugymond Szalay — olly szerencsével futott meg, hogy a' minden idők és minden nemzetek első statusphilosophusai közé tartozandó. Első publicistai munkája 1816-ból: „*Du gouvernement représentatif, et de l'état actuel de la France.*“ Midőn e' mű négy évvel később „*Du gouvernement de la France depuis la restauration et du ministère actuel*“ czím alatt bővitve 's ujlag átdolgozva jelent meg, néhány hónap alatt négy kiadást ért. „A' politika — mond többek közt e' művében Guizot — tisztelettel tartozik viseltetni a' theoria iránt 'stb. A' politikának kitünő tekintettel kell viseltetnie az eszmék iránt, bennök hatalmas kormány-eszközök 's a' közigazgatás hatalmas gátjai rejlenek egyiránt, 's a' hatalom nem követhetne el nagyobb hibát, mint ha érezvén, hogy szükségképen tartania kell az eszméktől, nem ügyekeznek magát általok szolgáltatni 'stb.“ Ki nem látja a' doctrinair publicistát e' sorokban, ki — magyar életirója szerint — az eszmék empyreumából tért át a' tények mezejére. *Decazes* alatt belügyi álladalmi altitkár lett Guizot. *Decazes* befolyása vetett véget az ultraroyalisták gyászos kísérleteinek. Az 1816-ki kamarák cioszlattattak. Guizot követ nem leheté, mert a' juliusi napok előtt csak a' betöltött 40-ik év nyitá meg bárki előtt a' palais-Bourbon ajtait. De ő a' sajtó mezején 's a' tanácsban hiven támogatta az uj igazgatást. A' közép-osztálynak igyekezett eldöntő befolyást biztosítani a' régi monarchia emberei ellenében. Az 1817. febr. 5-én hozott uj választási törvényt, melly még 1815-ben általa, 's *Broglie*, *Molé*, *Royer-Collard*, *Barante* és *Beugnot* által terveztetett, ő védte a' *Moniteur*ben az ultraroyalisták ellen. Egyenes választás; 's választói képességül 30 éves kor és 300 fr. egyenes adó. Guizot e' miatt más oldalról is megtámadtatott, hogy a' „bourgeoisie“ kormányát igyekezett megalapítani az összes nép érdekei ellen. 1837-ben is kénytelen volt e' vád ellenében magát a' kamarában védeni. Azonban *Decazes*nek a' korona tanácsában *Richelieu*, 's a' kamarákban *Villèle* 's társai ellen nehéz harczot kelle küzdeni. A' követek kamarájában *Royer-Collard*, *Jordan Camille* és *de Serre*, az irodalomban Guizot védtek a' ministeriumot; 's Guizot 1818-ban statustanácsossá, 1819-ben a' belügyek ministeriumában a' megyei és községi igazgatás főigazgatójának nevez-

tetett ki. Ekkor készíté Guizot, Royer-Collard és Jordan Camille társaságában azon czernél több czikkből álló kormányzási és közigazgatási chartát, mely rendszerének szempontjából valamennyi socialis és közjogi kérdést magában foglalt. Azonban 1820. Decazes ministeriuma megbukik. A' doctrinair tanácsadók is elmozdittatnak, 's velök Guizot is kitöröltetik a' statustanácsosok sorából. Guizotot nyugdíjjal kínálta meg Richelieu ministeriuma, de ő ezt el nem fogadta; hanem annál határozottabban csatlakozott az ellenzékhez, minél erősebben nyilatkozott protestans jelleme a' papság uralkodó befolyása ellen. Ez időszakban lelkesen látjuk őt Villèle kormánya, a' reactio törekvései ellen küzdeni a' szabadságért. 1821-ben egy röpiratot bocsátott közre: „*Des conspirations et de la justice politique*“, melyben az igazságszolgáltatásnak a' kormánytöli függetlensége mellett küzd. 1822-ben: „*De la peine de mort en matière politique*“ czimü művében, mely az előbbinivel rövid időn több kiadást ért, a' halálos büntetés ellen nyilatkozik. Nagyobb hirt szerettek Guizotnak történeti leczkéi a' Sorbonneban, hol öregek és ifjak nagy számmal sereglettek körüle. A' francia monarchia legrégibb időszakának emlékeit fejtegeté. Azonban 1822-ben a' kormány elrémült a' professor növekedő népszerűségén, 's betiltá leczkefolyamát. A' publicista merészségeért a' professort bünteté. „Guizot most a' sajtót választá tanszékül.“ Folytatá történeti munkáit, miket már 1812-ben *Gibbon* commentaraival kezdett meg. 1823-ban két nagyszerü gyűjteményt indított meg: „*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France depuis la fondation de la monarchie française jusqu'au XIII siècle*“ 31 kötet; és: „*Collection des mémoires relatifs à l'histoire de la révolution d'Angleterre*“, 26 kötet. Ez egyes munkákat Guizot nagybecsü bevezetésekkel és jegyzetekkel látta el 's nézeteit a' francia előkorrról, nevezetesen a' carolingiai és merovingiai időszakról: „*Essais sur l'histoire de France 1824*“ czimü munkában együvé foglalta. Az angol forradalmi emlékiratok gyűjtése és tanulása közben önálló munkának írásához fogott e' tárgyról, mellynek első fele 1827-ben jelent meg: „*Histoire de la révolution d'Angleterre depuis l'avènement de Charles I. jusqu'à la restauration de Charles II.*“ E' mű azonban fájdalom, mind ez ideig csonkán maradt. — E' tájban továbbá sajtó alá javítá Guizot *Shakespeare* Letourneur általi fordítását. Jellemzőbb azonban rá nézve *Calvin* életírása, mellyet a', *Musée des protestans célébres*“ II-ik füzetébe iktatott. Vannak, kik kettőjök jelleme közt hasonlatosságot találnak. Ugy tetszik, mintha magáról szólna Guizot, midőn csaknem eszményül állítja föl *Calvin*t, „a' középtermetü, sápadt, sovány férfit, kinek arcán nem lehetett nyomát látni a' mély értelmi fáradalomnak, 's ki mindig magasan hordta volt fejét; ki a' nagy socialis forradalmak azon második időszakának embere, midőn a' feladás az, hogy a' háboru utján kivivott földön megállapittassék a' béke, olly elvek szerint 's azon formák alatt, mellyek ama forradalmak természetével megegyeznek“. (Lásd: Szalay idézett életírását Guizotról.) 1826-ban az „*Encyclopédie progressiv*“ főigazgatóságát vállalá fel Guizot, de a' csakhamar fenakadt műben csupán két cikk jelent meg Guizottól: „*Abrégé*“ és „*encyclopédie*“. Az utóbbi cikkben tagadja, hogy az emberi ész képes volna a' különböző ismereteket együvéfűzni. 1827-ben a' „*Revue française*“ idő-

szaki iratot alapítá, melyet a' juliusi forradalom szakított félbe, de melly 1836—39-ig új folyamban jelent meg 's Guizotnak számos dolgozatit foglalja magában. Egyebek közt : „*Du catholicisme, du protestantisme et du philosophisme en France*“ ; „*La démocratie de la société nouvelle*.“ Hallam munkáját is az angol alkotmányról Guizot vezette be a' francia irodalomba. Ez időtájban halt meg neje. 1827. aug. 1-jén férjét arra kérte, olvasna neki valamit. Guizot Bossuet beszédét választá a' lélek halhatlanságáról, 's ez olvasás közben a' beteg elhunyt. Előbb már bucsut vett családjától, fiától, 's hugát Dilson Elisát ajánlá nőül férjének. Ezen hölgy 1828. végén csakugyan házasságra lépett Guizotval, de néhány év múlva elhunyt ő is, el az első hitvestől maradtott fiu is. E' csapások mélyen hatottak a' komoly férfura. „Tetszett istennek — mondá 1837-ben az ellene szórt vádak ellen — velem olly örömeket 's olly fájdalokat megismertetni, mellyek egyéb vesztesség irányában jég hidegen hagyják a' kelket. Guizot 1827-ben az „*aide-toi, le ciel t'aidera*“ egylet tagjává lett, hogy az által befolyást gyakorolhasson a' kamarai választásokra. Martignac ministeriuma alatt Guizot felhatalmaztatott, folytatni tanszéki előadásait. 1828. apr. 9-kén nyitá meg ismét leczkéit. Leczkéinek újabb folyama : „*Histoire générale de la civilisation en Europe*“ 's „*Histoire de la civilisation en France*“ czim alatt jelent meg. 1829-ben visszahelyeztetett statustanácsosi tisztébe. Azonban Martignac megbukván, Polignac kormánya minden alkotmányos erőt új ellenzésre hívott föl. Guizot a' „*Temps*“ és „*Journal des Débats*“-ban ostromlá a' kormány „gyászos“ irányát. 1830. elején Lisieuxben ellenzéki követ lett. Azon válaszfóliarathoz, mellyet Royer-Collard, a' követkamara akkori elnöke, olvasott föl X-dik Károly előtt, Guizot egész erélylyel járult. A' kamara eloszlattatott ; de Guizot ismét követ lett. Midőn Párisba visszaérkezett, már megjelentek a' juliusi rendelmények, mellyek az idősb Bourbonágot megbuktatták. A' Párisban jelen volt követek nevében Guizot tette föl az óvást. Azon kiáltvány, melly által a' kamara az orleansi herceget az ország főhelytartójának nevezte ki, szintén Guizot tollából folyt. A' municipalis bizottság Guizotot jul. 31. a' cultus és közoktatás ministeriuma ideiglenes biztosának nevezte ki ; de ő ezt el nem fogadá ; igen másnap a' belügyek biztosságát. Aug. 11-én Lajos Fülöp által is ezen ministerium tárczájával bizatott meg. Nov. 2-kán már kilépett a' kabinetből. Hivataloskodása alatt több nagy fontosságú törvényt indítványozott. Illyen : a' jury alkalmazása a' sajtó és politikai vétségekre ; a' seregmennyiségnek évenkénti megszavaztatása ; új választói törvény ; a' választói censura 300 ftról 200-ra. a' követel 1000-ról 500-ra leszállitva. A' 86 megyei elnök közül 76-ot elbocsátott vagy elmozdított. Mindezek mellett Guizot a' juliusi napok után csakhamar népszerűtlenné lett. Magyar életrőja, kit többször idéztünk, ennek okát abban találja : „hogy a' doctrinair státusférfiu a' fegyelmet a' kormányban és ellenzékben egyiránt szükségesnek látta, hogy az anarchiát egyiránt veszélyesnek hirdette, akár eszmékben mutatkozzék, akár utcai garázdálkodásokban, 's hogy ezeknek irányában merész volt kimondani az ellentállás szót, 's a' megvetést, mellyel a' desorganisáló tanok emberei iránt viseltetik.“ „Eljárásában — mond ismét alkáb — nem hogy lengeséget, inkább tulságos *makacsságot* kívált

némelly közjogi formának az angol szerkezethez idomítása körül fedezhetne fel a' vizsgálódó." Az 1832. oct. 11 kén új ministerium alakult, mellynek elnöke *Soult*, de irányadói hg. *Broglie* és *Guizot*, amaz a' külügyek, ez a' közoktatás ministere voltak. E' ministerium alakításától kezdve ennek felbomlásaig 1834-ben, 's csaknem valamennyi későbbi ministeri combinatiókban 1836. febr. 22-ig, 's 1836. sept. 6-tól 1838. apr. 15-kéig *Guizot*'s néhány *doctrinair* társai birtak tulsullyal a' kormánynál. Ez időbe esik a' hadviselés Holland ellen Belgium ügyében, az 1834-ki lyoni és párisi zavarok elnyomtatása, *Berry* herczegnő elfogatása a' Vendéban, a' czélba vett királygyilkosság által helytelenül motivált, de épen nem menthető 1835. szeptemberi törvények. A' közoktatás és tudományok ápolása, emelése. 1838-ig *Guizot* főleg tudományos foglalkozásoknak élt. Munkatársa volt a' *Revue française*-nek. 1838. végével *Molé* ministeriuma ellen *coalitio* alakult. *Molé* bukott. 1840. mart. 1-jén alakult a' *Thiers*-ministerium. *Guizot* ekkor követségben járt el az angol udvarnál. Ez alkalommal tartá a' művészetek londoni királyi akademiájában szép beszédét, mellyet *Szalay* közöl életírásában. 1840. oct. 29-kétől az 1848. febr. forradalomig vitte Franciaország külügyeit, 's közvetve, mint lelke a' ministeriumnak, a' francia birodalom belkormányát is. Kormányzásának történetét Franciaország rovatában találhatja meg az olvasó. Igaz, e' visszatekintés már az újabb események befolyása alatt van írva. 'S az eredmény pálezát tör *Guizot* politikája fölött. Két dolog van különösen, mit *Guizot* eljárásában elítél a' történetíró. Egyik : hogy e' nagy státusférfit nem egészen fogta föl korát, midőn azt hitte, hogy az egyszer fölállított és általa is elfogadott eszmék azon a' ponton, mellyen a' hatalomnak tetszik, megállapodhatnak. Másik : hogy a' külpolitikában *Lajos Fülöp* személyes vagy családi érdekeit legalább is olly fontosságúaknak tartá eljárásaiban, mint a' béke minden áron föltartását. Legfőbb vád a' minister *Guizot* ellen e' két fő pontra vihető vissza. Vádolák, hogy a' monarchiai hit, az egyház tekintélye helyett az érdekek cultusát, a' tulajdon vallását alapítá meg a' magas censusban. Mondák, hogy e' census a' töke imádása, a' tökéé, melly vesztegetés által tartá fel uralmát. 'S ezért és a' befolyásnál fogva, melly a' központosított alkotmányos monarchia kormányát irányadás tekintetében illeté, tehát a' rendszernél fogva, mellyet képviselt, erkölcstelennek, vesztegetőnek hirdetéek kormányzását a' férfitnak, kiről ellenci is megvallják, hogy ő maga erkölcseiben szigoru, tiszta, megvesztegethetlen. (Lásd : *Louis Blanc*, *Proudhon* 'stb.) A' republikánusok elfeledik, hogy az alkotmányos monarchia szolgált nekik hidulaz ohajtott kormányforma kiküzdésére, 's hogy annak intézményei, a' parlamenti kormány 'stb., maig is fennállanak : az alkotmányos monarchiával megbukottnak hirdetik *Guizot* egész rendszerét, 's az elveket, mik mellett annyi éveken által olly fényes sikerrel küzdött a' publicista, 's az államférfi. Hibás fölfogás mindaddig, mig azon új alkotmány nem fog formuláztatni, merőben új intézményekkel, mellyről *Lerminier* 's az „alkotmányos formák“ több szabadelvű baráti beszélnek ; mindaddig, mig a' köztársaság, értelmezések szerint, csak annyiban különbözik a' democrata monarchiától, hogy ott választott fő képviseli az álladalmat, 's itt örökdedi. Azonban tagadhatlanul maga *Guizot* is alkalmat nyujt elleneinek

ujabb időkben alapos vádakra. Mintha nem akarná érteni, hogy az alkotmányos monarchia, átültetve Franciaország democrata földébe, idegen intézmények közé, szükségkép olly módosításokkal tűnik föl, melyek miatt az angol intézményekből elvont tanok sem alkalmaztathatnak itt olly szigorral, mint amott. Guizot szigoruan ragaszkodik még most is e' tanokhoz, azon makacssággal, mellyel egykor a' pairkamarára nézve az öröködést sürgette, 's midőn az többé fenn nem állhatott, a' közvetítő közbenső hatalmak iránti rokonszenvénél fogva, küzdött azon intézmény fentartásaért, mellynek immár sem multja nem volt, sem jövője nem ígérkezett, mellynek aristocrata elemnek kell vala lennie, a' nélkül, hogy birtok, születés vagy tehetség nyujtott volna számára előnyt, melly a nép és trón közt lebegett, a' nélkül, hogy a' nemzetben gyökerezett, a' nélkül, hogy a' trónnak támaszul szolgált volna. Azóta ez intézmény is összeomlott ; 's Guizot mindazáltal olly szilárdul, olly makacsul ragaszkodik régi elveihez, hogy azokon legkisebb módosítást nem akar tenni, hallani sem akar alkuról a' körülményekkel. 1849-ben jelent meg : „*De la démocratie en France*“ czimű röpirata. Elés bírálata Franciaország ujabb viszonyinak és alkotmányának. A' demagogia büneit a' democratia nyakába háritja. A' francia legujabb alkotmány alaphibájaul mondja : „hogy ebben a' polgár egyéni szabadsága szemben áll a' nemzet számszerinti többségének mindenható akaratával, 's hogy benne a' despotismus elve csak a' lázadás joga által van korlátolva.“ Ezekben van némi igazság tagadhatlanul. De vajjon a' parlamenti kormány, a' képviseleti rendszer ellen nem lehet-e mondani általában, hogy a' polgár egyéni szabadsága ott szemben áll a' nemzet számszerinti többségének mindenható akaratával ? 'S vajjon mit tanít az alkotmányos monarchia története Franciaországban ? E' mellett kétségtelenül nincs elismerve a' lázadás joga ; más biztosítékok ígértetnek a' despotismus elve ellen ? De e' biztosítékok gyöngé, csalékony oldalai ellen köteteket irtak össze az alkotmányos monarchia ellenei. 'S a' nagy történetphilosoph ellenében, ki annyi tanulástog vont ki a' történetekből, 1830. és 1848. eseményeire mutatnak. De lássuk, milly óvszereket ajánl Guizot az érintett bajok elhárítására. „A' kormány — mond a' nagy kormányfi — ne legyen egyetlen hatalom. Szükséges, hogy az álladalmat alkotó elemek mindenike külön legyen képviselve a' fő kormányhatalomnál ; és valamint ez által a' birtokos és értelmesb osztályoknak külön befolyás biztosittatik az álladalmi élet legmagasabb köreiben, ugy az igazgatás alsóbb köreiben sem szabad ezt elmulasztani. Ha gondoskoddunk arról, hogy a' különböző elemeknek ne csak névszerint jusson hely a' kormánynál, hanem hogy képességgel is birjanak illető helyeiket megvédeni és tökéletesen betölteni, akkor nincs miért aggódnunk Franciaország jövődjén, csak a' családi élet eleven érzelmére, azaz a' háziasság hajlamára, és erköleseire, józan politikai tapintatra, melly abban áll, hogy mindenki nyugottan foglalja el helyét 's szabályszerüleg minden erőszakoskodás nélkül járjon el politikai szerepében, végre buzgó vallásosság ébresztésére van szükség, — és Franciaország diadalmasan fog megállani azon harcban, mellyet valamennyi gonosz szenvedelmek örült eszmék nevében, 's becsületes emberek gyöngesége által támogatatva ellene vívnek.“ — „Ha Guizot philosophiai

nyelvét — mond Eötvös legujabb politikai művében — a' szokásos politikai nyelvre átfordítjuk: az jó ki belőle: mikép Franciaország jövője biztosítva lesz, ha a' legmagasabb hatalom az államban nem mint jelenleg egy korlátlanul uralkodó gyülekezetre, hanem egymástól független és természetöknél fogva különböző, több rendbeli elemekre bizatik. Erős királyság, vagy legalább ezt pótló legfőbb magistratura. Önálló felsőház. És választás után alakult képviselő kamara“. Nem tudjuk, Guizot nézetei változtak-e a' választási jog föltételei iránt. Azt tudjuk, hogy a' nép azon állást, melyet a' februári napokban foglalt, szintugy magáénak vallja, szintolly kevéssé lesz hajlandó földadni, mint a' középrend a' juliusi napok foglalásait. Tudjuk, hogy a' közelebbi évek történeteit nem törölhetni ki Franciaország történeteiből, 's valamint az eseményeket nem lehet meg nem lettek gyanánt tekinteni, ugy Franciaország politikáját sem lehet azon pontra visszadöczeníteni, mellyben Const. Benjamin korában vagy akkor állott, midőn a' véleményeket, mik Royer-Collardnak egyéni állást jelöltek inkább ki, mint felekezetit, iskolává alkotá Guizot. Azon különböző elemek, mellyeknek egyensúlyán akarja fölemelni Guizot angol rendszerét, a' francia forradalmi szellem lapító eljárása következtében, rég eltűntettek. 'S ha áll Guizot nézete: miszerint a' politika, mellynek segédével befejeztetnek a' forradalmak, azon egy azzal, mellynek alkalmazása az álladalmakat fentartja: kétségtelen, hogy olly rendszer, melly kétszer rendité meg alapjaiban 30 év alatt Franciaországot, nem képezheti a' helyes francia politikát. — Nagyobb figyelmet ébresztett Guizotnak 1850. megjelent illy című történeti röpirata: „*Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi?*“ Fővonalokban adja a' kis röpirat az angol forradalom történeteit, — tanulságul hazájának, melly annyi mozgalmak után sem tud megnyugodni. A' nagyszerű tárgy művészileg van adva fővonalasaiban, a' jellemeket hiven, egész nagyságukban látjuk kiemelkedni. Legtöbb beszédre és vitára adott azonban alkalmat a' sajtóban két régibb munkájának, előszóval kísért újabb kiadása. Egyik *Washington*, másik *Monk* életirása és jellemzése. Az első Guizot évek előtt, az egyesült státusok kormánya fölszólítására írta, melly alkalommal Washington minden papirjai, ugyszinte *Lafayette*, *Rochambeau* és mások ide vonatkozó levelezései is rendelkezésére adtak. 'S Guizot teljesen megfelelt a' várakozásnak. *Washington* életirása művészi és politicalai tekintetben egyformán jeles mű. Nagyszerű történeti rajz, mellynek alakjai közt, az előtérben, óriási szobor gyanánt áll előttünk az egyszerű polgári nagyság, az igénytelen katonai dicsőség. *Monk* ellenben Guizot angol történeti tanulmányainak eredménye. Szerző mindig különös előszeretettel tanulta e' nép történeteit, főleg a' forradalmi korszakot, mellyből származott a' rendszer, melyet mai napig sem szűnt meg mintául tekinteni. *Washington*hoz írt előszavában többek közt írja Guizot: „Midőn most ujra közrebecsátom e' művet, a' szomorúság mély érzelme támad föl bennem. Minél többet vizsgálom, annál inkább meggyőződöm a' felől: miszerint a' köztársaság, ezen nemes kormányforma, a' kormányzatok között legnehezebb és legveszélyesebb.“ *Monk*nak megjelenése azonnal föl villanyozta a' párisi sajtót. Vádolák, Guizot-ot, hogy *Monk*ban a' monarchia visszaállítására érzelt, 's minden szem *Changarnier* tábornokra tekintett, kinek rejtélyes hallga-

tagsága nem tetszett a' köztársaság hiveinek. *Saint-Marc Girardin* Guizotnak védelmére kelt. Állítá, hogy Monk terve egészen 1837-ki fölfogás szerint van írva, legkisebb czélzás nélkül a' jelenre. „Monk és Washington — írta többek közt *Saint-Marc Girardin* — Guizotnak jelvek és nem előképek. Egyik a' monarchia visszaállítását jelenti, 's másik a' köztársaság megalapítását. De nem hiszi, hogy az egyeduralmat csak egy Monk állíthatja vissza, 's a' köztársaságot csak egy Washington alapíthatja meg. E' két feladatnak nem tesz illy nyomoru és illy nehéz föltételt. A' monarchiát kétségkívül jobb ember állíthatná vissza, mint Monk; 's kevesbé nagy és nemes hős, mint Washington, megalapíthatja a' republikát. Különbben az egyik nem volna kívánatos, 's a' másik nem lehetséges.“ Átmege ezután bíráló Monk jelleme taglalására. „Sok tisztelet Monknek — ugymond — őt statusférfinak tartani. Beszédének változékonyágai nem hazugságból, de határozatlanságból és ellenmondásból eredtek. Ez talán kevesbé nagyszerű, de becsületesebb; a' történeti személy veszt, az ember nyer.“ 'stb. „Nem szeretem Monkot — mond ismét tovább —; 's ha Franciaországban az egyeduralmat vissza kellene állítani, ohajtanám, hogy becsületesebb regenerátor állítsa vissza, mint Monk. De e' részben nyugodt vagyok. Monk hibáiban és tulajdoniban semmi francia nincs; 's ki Franciaországban — mi lehetlen — az egyeduralom helyreállítása végett úgy látna dolgohoz, mint Monk: pórul járna. Ha a' francziák büszkék, önzők, érdekelték, hamisak, meggyőződéstelenek, elvtelenek, — másként azok, mint Monk; mondhatnám, jobb értelemben azok. Monk egy pártfőnök, ki fél beszélni; tábornok ki fél verekedni; royalista, ki cserben hagyja a' monarchiát, 's fél a' jutalmat másokkal megosztani, e' visszaállítója a' monarchiának, ki monopolumot akar művéhez, nem tetszik nekem. Egy Monk, habár sikerülne vagy meghiusulna is terve, nálunk csak fényes egyéniség lehetne 'stb.“ — Ujabb időkben, mint a' hirlapok írják, a' monarchicus pártok (legitimisták, orleanisták 'stb.) egyesítésén munkál Guizot egész erővel. Illy összetartásra inté az ugynevezett rend elemeit már fenébb idézett művében a' demokratiáról. — „*Washington*. Az amerikai egy. államok köztársaságának megalapítása *Guizot*-tól“, magyar fordításban (*Gyerősi Gyula* és *Szabad Imrétől*) csak nem rég jelent meg. 'S midőn e' sorok kinyomatnak: a' nagy történész egy másik jeles művének fordítása is be lesz fejezve, mellyről fenebb szólottunk. *Weér Farkas*, ki Erdély közelebbi történeteiben az ellenzék előharczosai közt küzdött, 's magának a' közpályán nem kis érdemet szerzett, irodalmukat a' „*Polgárisodás*“ általános történeteinek fordításával gazdagítandja. Alig ismerünk művet, melly alkalmasabb volna, olvasó közönségünk figyelmét magasabb szempontokra emelni. Az általános eszmék, mellyek uralkodnak Európa ujabb történetei fölött (a' római birodalom bukása óta), mint az ur lelke a' vizeken, — az eszmék, mellyek a' polgárisodás kifejtésére, alakítására befolyással voltak, 's a' mai állásonra emelték az európai emberiséget, szabatos revidséggel és szoros egybefüggésben vannak itt kijelölve, formulázva. „A' történetírás — mond egy nagy francia ítész — Guizot kezében különös tekintélyre emelkedett. Philosophiaivá lett az utóbbi században, 's *Guizot politikaivá tecé*. A' mult tanulmányát ugy tünteté föl, mint nélkülözhetlen szükségét

arra nézve, a' ki részt akar venni hazája ügyeiben, vagy csak helyes itéletre akar azok körül emelkedni". — y.

Gumpfenberg (Antal, báró), bajor tábornok, Abel ministeriumában a' hadügyi tárca kezelője, szül. 1787. régi családból a' mostani Bajorországban Regensburg mellett. 1805. midőn Bajorország két hatalmas ellenség közé szorítva, függetlenségét látá veszélyeztetve, G. oda hagyá erdőszeti tanulmányait 's fegyvert ragadott. Még azon évben jelen volt mint önkénytes Deroy alatt a' tiroli véres hadjáratban. Következő évben a' Poroszország elleni azon hadakban volt jelen, kiknek feladatuk lón, a' porosz erősségek megrohanása; itt több alkalómmal vitézül tüntette ki magát 's érdemjelt is nyert. 1809. kapitány volt 's részt vett az Abensberg, Eckmühl melletti csatákban, honnan az első hadtest tábornokarában Tirolba ment, azt a' még hátramaradt 's magát bátran védelmező fegyveres néptömegektől megtisztítandó. Később az akkori koronaherceget kíséré Münchenbe, utóbb Insbruckba és Salzburgba, hol akkor az udvar felváltva tartózkodott. 1812. a' háboru ujra kitörésekor a' koronaherceg szárnysegéde levén, ezzel együtt Németországon maradhatott volna, azonban nem nézheté, hogy fegyveres társai nála nélkül menjenek a' hadba, 's engedelmet nyert, a' Wrede alatti lovagesapathoz csatlakozhatni. Részt vett ezen szerencsétlen sereg minden sorsában. Vlnába ért, tábornoka Napoleonhoz küldé sürgönyökkel. Ezt Vielicskában találta a' leginségesebb állapotban. A' testőrök helyett egyetlenegy gránátos állott őrt, 's ez is annyira be volt borítva a' fagy ellen biztosító ruházattal, hogy alig leheté ráismerni; kastély helyett egy rozsz kunyhó, mit piszkos lakói még alig, hogy oda hagyának; a' fényes tábornokart az egyetlenegy Berthier képviselé; a' kunyhóban sötétség; a' császár ágyban, hogy a' kegyetlen hideg ellen biztosítsa magát, láthatatlanul dictálva abból a' hirnöknek sürgönyeit. Illyen volt a' császár ekkori főszállóhelye, a' hová G. megérkezett. A' bajor csapatok nagy része elpusztult 's G. bizatott meg, hogy Miksa királynak gyorsfutár képeben megvigye e' szomorú hirt. Később a' bajor koronaherceget, ki a' főparancsnokságot átvevé, kísérte mint őrnagy Párisba 's Londonba. A' bécsi congressus idejében is ennek kíséretében volt 's 1815. vele szállott harciba, hol azonban Blücher rendelkezése folytán ezuttal a' bajoroknak nem jutott tevőleges szerep. A' béke helyreálltával ezredes-, tábornok-, udvari marsalnak neveztetvén ki, folytonos kísérője volt a' koronahercegnek Olasz- és Görögországi utjaiban. 1839. hadügyminister lett 's u. a. évben holtiglanos országtanácsossá neveztetett ki. 1847. kilépett a' ministeriumból 's a' 3 hadtest dandárnoka volt. — k.

Günther (Fridrik), schwarzburg-rudolstadtí fejedelem, I. *Fridrik* Günther.

Günther (Fridrik Károly), schwarzburg-sondershauseni fejedelem, szül. 1801., fia az 1837. meghalt Günther Frid. Kár. fejedelemnek. Miután a' külföld több tartományait beutazta volna, 1827. nőül vön egy rudolstadtí hercegnőt, melly házasságból született 1830. a' jelenlegi trónörökös *Günther Károly*. 1833. meghalván első neje, ujra házasságra lépett 1835. egy hohlenlohe-oehringeni hercegnővel. Ugyanezen évben kezdett állandóan lakni Sondershausenben, a' midőn atyja, aggsága miatt,

az uralkodásról lemondott. Az új fejedelem első tette volt, hogy az agg fejedelem alatt nagy befolyást gyakorlott kegyenczeket, nőket, sőt egész családokat elbocsátott 's az u. n. titkos tanácsot feloszlata. Az elbocsátottak között volt különösen az általánosan gyűlölt kamaraelnök Weise és családja. Ezután számos czélszerű reformokat hozott be G. az egyes igazgatási és kormányágakban. Végre 1841-ben alkotmányt is adott népének. — k.

Gurwood (John), angol ezredes, szül. 1788. Az angol törvény szerint, mint családja ifjabb tagja, az atyai birtokból ki levén zárva, tettek által volt kénytelen, mint sok mások, azon állást kiküzdeni, melyre az idősb testvér már születése által van helyezve. Atyja kereskedésre adta, mellyen talán mindvégig megmarad, ha egy szerencsétlen szerelem nem ösztönzi a' katonai pályára, ha háboruban nem keresi fájdalmi feledését. 1808-ban a' spanyol félszigeten volt egy gyalogezred hadnagyaként, 's 1811. Sabugalnál, 1812. Ciudad Rodrigo ostrománál igen vitézül tünteté ki magát; a' francziák parancsnokát, Banier tábornokot, fogolylyá tevén. Egy másik alkalommal ugyanazon hely ostromoltatásánál, áthatolván embereivel egy sáncon, buzgalmában annyira haladt előre, hogy egyszerre egy maga termett egy franczia törzstiszt lakásán, ki épen a' vár egy védelmi tervének tanulmányozásába volt elmélyvedve. Még mielőtt a' theorizáló katona kardjához nyulhatott volna, melly mellette hevert, G. már megragadá azt, 's a' megijedt ellent foglyává tévé. Ezen bátor tetteért egy az angol seregben páratlan kitüntetésben részesült, megengedtetvén neki, hogy azon a' fentebbi módon nyert kardot viselhesse folytonosan a' szolgálatban, hol különben a' rendes fegyvereken kívül másokat viselni a' tiszteknek szorosan tiltatik. A' béke helyreálltával még azon jutalmat is nyéré, hogy czimere egy rombolt várral összekötött kőfal koronával szaporitattott, melly felett egy kar kivont karddal 's ezen felírás: „*Follow me!*“ (Kövessetek!) volt látható. Kapitánynya levén, Lambert tábornok hadtestében részt vett a' La Nivelle, Nive, Orthes 's Toulouse melletti csatákban, mindenütt jelét adván vitézségének. 1814. az oraniai hercegi parancsnoksága alatt állott Sir Henry Clinton segéde volt a' németalföldi hadjáratban. 1815. Waterloonál küzdött 's korábbi nehéz sebeit újabbakkal szaporitá itt is. Ez időtől kezdve a' kormány a' vitéz, de nagyon elgyengült férfit otthoni szolgálatban alkalmazá, úgy hogy ez idő óta egy csatában sem jelent meg többé. 1817. őrnagy, 1827. alezredes, 1841-ben ezredes lett. Actív szolgálatban 1830. óta nem volt. Több év folytán *Wellington* hg. magántitkáraul használá, kinek bizalmát annyira megnyéré, hogy egy munkának összeállításával bízá meg, melylyel a' vittoriai győző katonai pályáját akará befejezni. Ezen munka a' „*Wellington Dispatches*“, gyűjteménye valamennyi napiparancsnak, tudósításnak 'stb., melly a' Napoleon elleni világtörténeti harcra vonatkozik. A' tengeri csatát a' „*Nelson Dispatches*“ tárgyalják 's ezek amazokkal együtt azon nevezetes időszak documentált haditörténetét képezik. A' munka kiadása sok évet igényelt 's csak az újabb időben készülhetett el végképen. A' megfeszített munkálódás Gurwood idegeit rendkívül felizgatá. Orvosai több ízben megszabaditák bajától, azonban az időszakai örültség jelei ismét visszakérültek, mit egy régi fejsze is előmozdított, 's úgy történt, hogy

1845-dik december 24-kén egy borotvával keresztül metszván torkát, életének önkényt véget vete. — k.

Gusztáv-Ádolf-egyesület. Ezen egyesület fogalmát, czélját, irányát, szóval mibenlétét, történelmi kifejlődéséből ismerhetjük meg legbiztosabban. *Gusztáv-Ádolf* svéd király 1632. nov. 6-kán esett el Lützennél. A' protestansok vallási szabadságukat, mellynek ő legbuzgóbb védője volt, holttetemeki felett vívták ki, 's azt később a' westfáliai békekötés pontjaiban ünnepélyesen szentesítették. — Két századdal később 1832. nov. 6-kán a' lipeseiek és drezdaiak *Grossmann* lipesei superintendens vezérlete alatt Gusztáv-Ádolf érdemeinek emlékezetét az által ohajták megünnepelni, hogy egy olly protestans egyesület életbeléptetését terveznék, melly Gusztáv-Ádolf nevét viselné 's czélul az anyagi szükséggel küzdő evangyéliumi gyülekezetek felsegélését tűzné ki magának. A' gondolat egyetemes helyeslést nyert, az egyesület megalakult 's Szászországon kívül kiváltképen a' svédek királya és népe által pártfogoltatott, ugy annyira, hogy az intézet életének első évtizede végén, esztendei bevételeit esztendőnként gyámolításra adván ki, még mintegy 16,000 tallérenyi tőkével is birt. A' segedelem felváltva majd Drezdában majd Lipcsében osztatott ki 's belőle hazánkban a' locsmán-falvai, lázi, lessi, nagy-kikindai és temesvári protest. gyülekezetek is nyertek segedelmet.

Az 1841-dik oct. 31-kén, mint a' reformatio évfordulati napján, *Zimmermann* darmstadti udvari pap és a' darmstadti egyházi lap szerkesztője egy a' föld színének minden protestánsaihoz intézett felszólítást bocsátott közre, mellyben egy épen ollyan czélu irányu és szellemü egyetemes protestans egyesület alakítását sürgeti, millyet a' drezdaiak és lipeseiek szerény határok között már tetteleg alakítottak. Mig *Zimmermann* szózata helyeslést, részvétet 's lelkesedést ébresztőleg hatott mindenhol, hová eljutott; addig az a' lipeseiek- és drezdaiakban nemes aggodalmat szült, kik is attól tartottak, nehogy egy az övékével teljesen rokon intézet felállításával, a' közös ügyben ha szakadás nem is, de legalább az erők elágazása idéztessek elő. Nem késtek tehát Zimmermannal azonnal levelezést kezdeni 's őt arra szólítani fel, hogy hozzájok csatlakozzék és a' helyett, hogy a' protest. egyház kárával új egyesületet alakítana, nyujtson inkább segédkezet ahhoz, hogy a' lipese-drezdai egyesület egyetemes és közös czélja mellett tágasabb 's egyetemesb alapokra építtessék, hogy így ez mintegy alapköve legyen azon nagy épületnek, mellynek ő felállítását tervezi 's mellynek további felépítéséhez egybevetett vállakkal fognának legközelebb a' német protest. egyház minden tagjai. A' lipese-drezdaiak ezen levele Zimmermannhoz olvasható a' Protest. Egyh. és Isk. lapban (1842. folyam 25. szám 29. lap). Zimmermann ezen okokat méltányolva, a' lipese-drezdaiakkal abban egyezett meg, hogy a' közössé teendő ügy létesítése végett 1842. sept. 16-ra gyűlés hirdettetnék, mellybe Némethon minden tartománybeli férfiai meghivandók volnának. Ez megtörtént. Lipcsében az egyesülés kimondatott 's ugyanott kidolgoztattak az alapszabályok is, de olly határozattal, hogy azok az egy évvel később majnai Frankfurtban tartandó gyűlés alkalmával újabban átvizsgálandók és az egyesület maradandó szabályai gyanánt volnának elfogadandók.

Frankfurtban tehát 1843. sept. 21-dik és következő napjain. Némethon

minden legtávolabb részcből is számosan gyűltek össze az egyesület barátai közül. Nemcsak; hanem Helvétzia, Elzasz és Hollandia sőt Magyarország is (Székács pesti ev. lelkész által) képviselve voltak. Itt ünnepélyes istentisztelet után a' Pál templomában, a' lipcei pontok egyenként elővételtek és némi változtatásokkal elfogadtatván, az egyesület magát megalakultnak nyilvánította 's alapszabályait kihirdettette. Ezen alapszabályok szerint (l. Protest. lap 1843-ki folyam 43. szám és a' 45. szám melléklete) az egyesület célja Pál apostol ama szavainak értelméhez képest: *Tegyük jót mindenkivel leginkább pedig hitünk sorsosival* (Gal. 6. 10.) a' Némethon határain belől vagy kívül létező hitsorsosok inségét, a' mennyiben ezek saját hazájokban elegendő segedelemre szert nem tehetnek, legjobb tehetsége szerint megszüntetni. E' végre alakulnak ágegyletek (Zweigvereine) községenként, mellyek főegyletekbe (Hauptvereine) olvadnak össze, ezek pedig a' középponti választmánnyal (Centralvorstand) mellynek székhelye Lipcse, függnek egybe. Az ágegyletekben begyülő pénz három részre osztatik, egy harmadáról az ágegyesület számolni nem köteles, tehát azt szabadon fordíthatja akárhová, a' másik két harmadot a' főegylet által, mellyhez az ágegylet csatlakozik, köteles a' középponti választmányhoz beküldeni, szabadságában állván az így beküldendő két harmad felének hova, azaz melly gyülekezet számára leendő fordításáról határozni, a' másik feléről tehát az egésznek egy harmadáról ellenben a' középponti választmány illetőleg az egyetemes gyűlés szabadon rendelkezik. Segedelmet csak egyes testületeknek, gyülekezeteknek, iskoláknak szabad nyújtani, egyes személyek gyámolítása tilalmas. Az egyesület segedelmére számot tarthatnak „minden lutheri, reformált és uniált, valamint olly gyülekezetek is, mellyek az evangyéliomi egyház-zali megegyezésöket (Uebereinstimmung) hitelesen bebizonyítják, (2. §.); melly alapszabály névszerint a' Valdensek részére hozatott, de melly később a' berlini egyetemes gyűlésben, hol a' Rupp és Uhlich-féle szabad egyházak az evangyéliumi egyházzali megegyezésöket a' Gusztáv-Adolf-egyletbei felvétel által akarták a' világ által elismertetni, az intézetnek nem kevés bajt okozott.

1844-ben az egyetemes gyűlés Göttingában, 1846-ban Berlinben, 1847-ben Darmstadtban, 1850-ben Eisenachban tartatott. — 1846-ban már 40 főegylet volt megalakulva, mellyeknek legnagyobb része egész tartományokat foglal magában. A' nevezetesebbek ezek: Brandenburgi főegylet székhelye Berlin; sziléziai főegylet székhelye Boroszló; szász főegylet székhelye Halle; weszfáliai székhelye Münster; poseni székhelye Posen; drezdai főegylet; lipcei főegylet; hannoverai székhelye Hannover; göttingai főegylet; württembergi főegylet székhelye Stuttgart; badeni főegylet székhelye Heidelberg; hassziai főegylet székhelye Darmstadt; braunschweigi főegylet hassonnevü székhellyel; nassaui székhelye Wiesbaden; szász-weimar-eisenachi székhelye Weimar; továbbá Lübeck, majnai Frankfurt, Bremen és Hamburg mindmegannyi főegyletek székhelyei.

Középponti pénztárnok Lampe által 1847-ben Lipcsében „Ueber die bisherige Wirksamkeit des Evangelischen Vereins der Gusztav-Adolf-Stiftung und seine nächste Zukunft“ czim alatt kiadott iratban az egylet bevételei és kiadásai a' következő voltak:

1841-ig	Bevétel :	14,727	tallér ;	Kiadás :	1,876	tallér.
1842-ig	„	2,798	„	„	785	„
1843-ig	„	8,969	„	„	4,271	„
1844-ig	„	25,878	„	„	24,979	„
1845-ig	„	56,896	„	„	44,122	„
1846-ig	„	73,382	„	„	79,493	„
				Azonkívül kamatozó tőke	27,114	„

Tehát kerek számmal bevétel és kiadás 182,600 tallér. Melly összevből hazánkban számos gyülekezet, többek közt Holzschlag, Máriafalva, Laz, Lest, Lócse, Hodrusbánya, Börzsöny, a' felsőlövői nevelőintézet, több vasmegyei gyülekezet, Tállya, Kikinda, Erdély 'stb. tetemes összegeket nyertek. Az intézet kiváltképen azon tartományokra fordítá figyelmét, hol a' protestansok elszórva vagy csak türve 's gyülekezetekké alakulásukban vagy kevesebb számuk, vagy szegénységök, vagy egyéb külső akadályok által gátoltattak. Csehországban, Ausztriában, Franciaországban, Algirban (a' deuerali iskola) Spanyolhonban (a' lissaboni iskola) 's egyéb tartományok részesültek az intézet jótéteményeiben. Utóbbi években utazó lelkészeket is küldött ki az egyesület, Magyarhonba 1846-ban ifjabb Groszmant részint a' nyújtott segedelem mikénti használatának, részint a' valódi szükség kikutatásának hiteles megvizsgálására. 1847-ben Krajova számára Oláhországban papot ordinált, ki az ottani hiveket összegyűjtené, a' lyoni német munkásokat egy általa fizetett lelkésszel vigasztalta meg; Párisban egy általa tartott pap hirdeti német nyelven az isten igéjét.

Ez volna tehát fővonásaiban a' Gusztáv-Ádolf-egyesület. De lehetetlen ezen cikket befejezni a' nélkül, hogy egyuttal meg ne említsük a' vele teljesen rokon sőt ugyanazonos intézeteket, mellyek tőle csak annyiban különböznek, hogy nevök és hazájok más. Az emberiség lelkiismeretében lassanként úgy megérnek némelly eszmék, hogy az idő teljességében csak egy szózat kívántatik, melly megpenditse azokat, 's az eszmék azonnal napfényre jönnek, szülemenek, nőnek, alakulnak 's mindmegannyi testvérintézetek keletkeznek nyomain. Így van ez az evangyéliumi egyesületekkel is. Az elsőség e' részben — ha csak a' Gusztáv-Ádolf-egyesületnél maradunk — bizonyosan nem Zimmermanné. Ő az ihletet a' lelken kívül melly azt eszközli, tán legközelebb kívülről nyerte. Ugyanis Zimmermann szózatát több mint egy évvel egy egészen rokonszózat előzte meg, Merle d'Aubigné-nak Bernben 1840. aug. 19-kén ejtett azon szózata, melly a' római hitvallásu országokban lakozó evangyéliumi hitsorsosok inségét a' helvét lelkészek zsinatában olly szivrendítőleg rajzoló, hogy ezen tárgy közmegegyezéssel a' jövő évi zsinat tanácskozásainak legelső pontja gyanánt tüzetett ki. Ezen zsinat 1841-dik jul. 29-kén Baselen bekövetkezőn, Legrand előadott terve szerint, az egész protest. Helvétzia az evangyéliumi hitsorsosok inségének enyhítésére egy nagyszerű egyesületbe olvadt. Van tehát Helvétziai Evangyéliumi Egyesület is, melly 1841-ben alakulván meg, annak követői a' hires de Wette báseli tanár és Faesi zürichi lelkész 1843-ban üdvözölni mentek Frankfurtba az itt még csak keletkezendő *Gusztáv-Ádolf-alapítvány evangyéliumi egyesületét*. Hasonló történt Franczthonban, hol az üdvös mozgalom szinte 1840-ben kezdődván

1843-dik máj. 2-kán tehát négy hóval előbb mint Frankfurtban a' frankhoni protestansok két felekezetét, mint : „*Société des intérêts généraux du Protestantisme français*“ czimü társaságot Párisban a' Duphot-utca 10-dik száma alatt összeülni látjuk. Ezen egyesületnek céljai tágasabbak mint a' Gusztáv-Ádolfiéi, minek oka a' francia egyház sajátos helyzetében keresendő. A' chartának 6-dik czikke egyenlőséget biztosít minden vallásfelekezeteknek. Tudjuk azonban, hogy ezen egyenlőség mindig szálka volt a' papismus szemében Frankhon határain belől, úgy mint azokon kívül, minek legkézzelfoghatóbb jele a' római püspökök azon eljárása, hogy a' polgári törvényhozás által a' protestansoknak adott jogok irányában, ha egyebet nem, egy ünnepélyes protestatiót tenni soha sem feledek el. Első czélul tüzte ki tehát magának a' francia protestans egyesület a' charta 6-dik cikkét életbe léptetni 's a' confessioi egyenlőség akadályait háritgatni. Továbbá a' charta azt is kimondja, hogy minden egyházak szükségeikhez képest az állam pénztárából gyámolítandók, még pedig évi budget alakjában, vagyis olly alakban, melly alatt egyedül szabad a' protest. egyháznak az államtól rendes segedelmezést elfogadni. Az egyesület második célja tehát elkövetni minden törvényes módot, hogy az állam a' protest. egyházak illő gyámolításaért gondoskodjék, másfelől pedig, hogy az, mit e' részben az állam nem tesz, vagy nem tehet, önkénytes adakozások által pótolassék. Végre pedig harmadik célja ezen egyesületnek az, hogy az evangyéli vallásosság és egyháziasság minél hathatósabban terjesztessék. Az egyesület önkénytes adakozásokból bevétele 1843-ban 23,000 frank volt, mellynek nagy része a' francia gyarmatokon elszórt protestansok szükségeinek fődözésére és egy protestans gyarmat telepítésére volt szánva. Ezen gyarmat a' protestans foglyok elhagyott gyermekeinek, egyéb szegények és tehetetlenek nevelését és ápolását volna az összes egyház költségén eszközözendő. Lásd „*Intérêts généraux du Protestantisme français, par le Comte Agenor de Gasparin, Paris 1843.*“

Hazánkban is akart valami történni a' protestansok között, de különféle akadályok miatt csak a' jó szándéknál maradt a' dolog. A' frankfurti gyűlésből visszatért magyarhoni követ kihirdette a' Gusztáv-Ádolf-alapítványi evangy. egyesület alapszabályait a' Protest. lapban, 's a' frankfurti gyűlésről ugyanott kimerítő tudósítást közlött; az egyetemés gyűlés küldöttséget nevezett, melly egy nálunk is alakítandó hasonló egyesület tervét készítené el; az elkészült tervet 1844-ben az egyetemes gyűlés elfogadá, 's annak alapján ugyanazon év sept. 4-kén b. Prónay Albert szállásán egybegyült számos tagok egyesületté alakultak 's az előlegesen megalapított szabályok kinyomtatását és terjesztését elhatározzák, egyszersmind néhai Szirmay Ádámot elnökké választották. Azonban az egyesület alapszabályainak kinyomtatása a' censura által először eltiltatván, később megengedtetvén, ezen körülmény a' mellett, hogy sok időt rabolt el, sokaknak buzgalmát lehűtötte. 1846-ban mindezen akadályok ellenére már szép süker mutatkozván, az egyesület az ellene nyilatkozott előítéletek elháritásában, az ügy megkedveltetésében 's terjesztésében célirányos munkásságot kezdett kifejtetni. Mivel azonban a' bekövetkezett országgyűlés miatt, melly a' protestansok teendőinek egy ideig más irányt, —

az egyenjogúság kivívását, — adott egyetemes gyűlés nem tartatván és így az egyesületi tagok számosabb találkozása is lehetlenné válván; később pedig a' forradalom következvén be, az ügy mindekkorig tovább nem haladhatott. — Sz. I.

Gutta-Percha, a' kautschuknak, ruggyántának egy neme, melly nem egyéb, mint Borneo szigetén tenyésző, még kevésbé ismeretes nagy erdei fának megszáritott nedve; a' közönséges ruggyántától halványárga vagy szennyes-fehér színe által különbözik. Állománya kemény, egyébiránt szivós 's nem eléggé ruganyos. Vegytani fölelemzése szerint alkatrészei: 86,36 szényen, 12,15 köneny, 's a' hiányzó 1,49 valószínűleg élyen, melly a' tisztítás alatt felvétetett. Ezen anyagot fellehet oldani kőolajban, kautschukban és aetherben, ellenben borszeszben és vízben nem; ezen utolsón uszik. 43° C.-nál valamennyire meglágyul, 65°-nál olly lágy lesz, hogy tetszés szerinti formákba lehet önteni; meghülés után azonban ismét visszanyeri előbbi keménységét. Legegyszerűbb tisztítási módja, ha terpentinolajban feloldatván, az olaj róla lepároltatik, a' gutta-percha pedig, saját állománya visszanyeréseig, meleg helyre tétetik. Azon tulajdonságánál fogva, hogy a' melegben meglágyul, 's így belőle tetszés szerint mindennemű tárgyat lehet idomítani, az ipar- és kézművészetben jelenleg nagy szerepet játszik; használtatik nevezetesen, részint tisztán, részint más anyagokkal vegyítve: a' könyvkötésnél; a' sebészeten ruganyos csők, kutaszok, katheterek készítésére; talp- és szijgyártásra. Lehet belőle különböző átmérőjű, 's falvastagságú csöveket készíteni, mellyeket gőzvezetésre, vízfecskendőknél, szivattyúknál igen czélszerűen lehet használni, mivel sokkal tartósabb a' bőrnél, 's hajlékonyságánál fogva mindenütt könnyen alkalmazható. Különbféle díszitmények, lenyomatok előállítására a' belőle készült gyurma, könnyű idomíthatásánál fogva, igen jól sikerül. Végre lehet belőle igen finom bőrt készíteni könyvtáblák, tokok borítására, sőt posztót is, melly az idő minden viszontagságait változatlanul kiállja. Legújában papírt is készítettek belőle, melly különösen a' víztől megóvandó csomók bepakolására igen alkalmas. Lásd bővebben: „*Gutta-percha in seiner technischen Bedeutung von Wilh. Bohne*“ (Elberfeld, 1848). Magyar fordítása is megjelent. — h.

Gutzkow (Károly) német író, regény- és drámaíró; tagadhatlanul a' jelenkori német irodalmi notabilitások legkitünőbbjeinek egyike mind tehetség-, mind szorgalom és termékenységre nézve. Született 1811-ben Berlinben. Tanult theológiát és philosophiát. Szellemének élénksége már tanulmányi éve alatt feltűnt. 1830. a' phil. facultás által kitett pályadíj ő nyéré meg „*De diis fatalibus*“ cz. értekezésével. Irodalmi munkásságát már ekkor kezdé meg Berlinben „*Forum der Journalliteratur*“ (Berl. 1831.) cz. művével. Ugyanazon évben Stuttgartba költözött, az akkoriban nagy hirben 's tekintélyben állott, de a' mélyebben belátók (p. Hegel) által csakhamar valódi csekély értékére leszallított kritikus és merész polemikus *Menzel* által, ennek lapjához dolgozótársul hivatván meg. Ekkor sokat dolgozott a' *Morgenblatt*, *Augsb. Allg. Zeitung* és más lapok számára; 's név nélkül kiadá „*Briefe eines Narren an eine Närrin*“ (Hamb. 1832). Berlinben phil. tudor lett. Majd Heidelbergbe 's később Münchenbe költözött, a' jogi és státustudományokat tanulandó. Ez alatt

Felső-Olaszország és Austria egy részét is beutazta. Első munkája, mely nagyobb figyelmet gerjesztett, „*Maha-Guru, Geschichte eines Gottes*“ volt (Stuttg. 1833). Most gyorsan egymást követték munkái: „*Novellen*“ (Hamb. 1834.); „*Nero*“ (1835.); „*Öffentliche Charaktere*“; „*Soireen*“ (1835.); „*Walli, die Zweiflerin*“, regény (1835). Ezen regénye felett, melyben G. ifju vakmerőséggel festé a női kedély kételyeit 's elhagyottságát, Menzel nem csak pálezzát tört, hanem Gutzkowot, kinek homlokára két évvel azelőtt maga illeszté a babérkoszorút, e' miatt mint erkölcsgyalázót és áruológ mutató be, felszólítván a' kormányokat, hogy G., mint a' fiatal Németország bevallott tagja működésének, gátot vessenek. Ez alatt G. majnai-Frankfurtban telepedett meg, ott a' „*Phönix*“ czimű lap irodalmi részét szerkesztvén. Mannheimban befogatott 's 3 hónapig fogva tartatott, a' badeni főtörvényszék ítéletének szavai szerint: „mivel sajtó utján a' keresztyén vallásfelekezetek hitét megvetéssel illeté.“ A' „*Walli*“ cz. regény elkoboztatott, a' „*deutsche Revue*“ cz. lap, mit G. Wienbarggal együtt szándékozott kiadni, még csirájában elfojtatott; mindent, mit G. irt vagy irandott, eltiltatott 's a' német szövetségi államok egyikében sem volt szabad szerkesztést vállalnia. Az akkori idők szelleme, mely Hegel tanai nyomán kiméltelenül fordult minden fennálló ellen, érthetővé teszi a' reactio ama rendeleteinek szigorúságát. — Miután szabaddá lett, M.-Frankfurtba költözött, megnősült 's a' „*Telegraph für Deutschland*“ cz. lapot alapítá, mit 1837. Hamburgban folytatott. (A' mit fogsága alatt irt, azt hosszabb ideig rejtegeté 's „*Vergangenheit und Gegenwart*“ czim alatt 1839. adá ki). A' szenvedélyek csillapultával, nemtelen ellene, Menzel ellen fordult. Leginkább ennek több rendbeli iratai ellen voltak irányozva G. következő művei: „*Zur Philosophie der Geschichte*“; „*Beiträge zur Geschichte der neuesten Literatur*“; „*Göthe im Wendepunkte zweier Jahrhunderte*“ (1836.) — mikben czélja nem csak az volt, hogy az igazságot kiderítse, hanem hogy ezáltal egyszersmind Menzleről lerántsa az álarczot 's a' nemtelen feladót a' nyilvánosság foruma elé állítva, valódi nyersesége, tudománytalansága és tehetségtelenségében tüntesse fel. 1837., a' censurától tartásában, Bulwer neve alatt adá ki „*Die Zeitgenossen, ihre Tendenzen, ihre Schicksale, ihre grossen Charaktere*“ cz. művét, melyben magasb, tisztább szempontra emelkedve itéli meg a' mai világ erényeit 's jó oldalait, valamint bulgaságait 's vétkeit. Ugyanazon évben adá ki egy még 1835-ben irt, de Menzel vádjai miatt nyomtatlanul maradt „*Seraphine*“ regényét, a' tépett kebel félreismerhetlen nyilatkozványát. 1838. Görres (l. ezt) és az ultramontanisták ellen irt egy polemiai röpiratot „*Die rothe Mütze und die Kaputze*“ czimvel. Sokkal jelentékenyebbek voltak az ugyanazon évben kiadott: „*Blasedow und seine Söhne*“ víg regény és „*Börne's Leben*“ cz. művei, mik a' német itészetben feltűnő figyelmet 's méltánylást ébresztének. A' későbbi években a' drámára adá magát. Azok után, miket G. eddig egyes drámák feletti bíralataiban nyilvánított, valami nagyobb szerűt, rendkívülit leheté tőle e' téren várni. Az akkori német drámaírók hidegen hagyó termékeivel semmiképen sem vala megelégedve. Ő egy új német akart teremteni, egy irány- vagy socialis drámát. Első drámája volt 1839. „*Richard Savage*“, mely rövid idő alatt Németország csaknem valamennyi szinpadán megfordult 's a'

szépirodalmi lapok sőt Menzel Morgenblattja által is, nagy dicséretekkel halmoztatott. (Később magyar fordításban is megjelent Nagy Ignác „Szinmütár“-ában). 1840. óta több drámái jelentek meg u. m. : „*Werner*“ ; „*Patkul*“ ; „*Die Schule der Reichen*“ ; „*Dass weisse Blatt*“ ; „*Zopf und Schwert*“ ; „*Das Urbild des Tartuffe*“ ; „*Der 13 November*“ ; „*Die Karlsruher Schüler*“ ; „*Jürgen Wallenweber*“. De valamint első drámája iránt is higgadtabbakká levének azóta a' nézetek, szintugy az utóbbiak sem felelének meg azon magas várakozásnak, melylyel a' közönség és ítészet G. drámái tehetsége iránt viseltették. A' fentebbieken kívül megjelent tőle „*Briefe aus Paris*“ (1842.) és „*Vermischte Schriften*“ apróbb ítészeti és novellistikai czikkeinek gyűjteménye. 1846. kineveztetett a' dresdai udv. színház dramaturgjának. A' mi Gutzkownak hibául rovatik fel, az : következetlenség, 's a' részletekben hiúság és ingerlékenység; jó oldalai : szellemdússág, éleseszség és rettenthetlenség, mi annál érdekesebbé válik, miután az idő legcsekélyebb mozzanata sem kerüli el figyelmét. Legujabban egy számos kötetekre terjedendő regényét : „*Der Ritter vom Geiste*“ hozza az Allg. Zeitung, mellyben a' Gutzkow által korábban bőven nyilvánított élénkséget és rugékonyságot nem örömet nélkülözi az olvasó közönség. — p.

Gützlaff (Károly), a' *chinai térítészet és a' chinai magyarok* (?). A' chinaiak világhírű apostola, G. szül. 1803. Poroszországban Pyritzben. Szülői szegény, istenféle emberek voltak, kik fiokat 1817. Stettinbe egy rézmiveshez adák mesterségre. Állapotával épen nem vala megelégedve. Midőn 3 évvel később a' porosz király Stettint látogatá meg, G. egy önmaga által szerzett költeményt nyujta át neki, mellyben kifejezé vágyát, az evangyeliom szolgája lehetni a' pogányok között. A' király épen ez időben kezdde nagyobb figyelmet fordítani a' térítési ügyre. G., kinek versezete megnyeré a' király tetszését, Jänicke akkori berlini térítő-intézetébe vétetett fel, hol 2 évig tartózkodott. 1823. Rotterdamba költözött, ott a' malájok közti missióra magát kiképzendő. Rendkívüli nyelvtanulási könnyűségénél fogva csakhamar elkészült hivatására; mindamellett csak 1826. dec. 11-kén szállhatott tengerre három apostol társával. Szerencsésen Batáviába ért. Az ottani hollandiak által barátság-talanul fogadtatván, *Medhurst* angol térítő társaságát volt kénytelen fölkeresni, melly körülmény eldöntő befolyással volt életére. *Medhurst* ébreszté fel benne a' chinaiak iránti hajlamát, ugy hogy már 1827., miután a' chinai nyelvtanulás előkészületeit megtevé, Batáviát elhagyá 's a' chinaiak közé költözött. Riouw szigetére ment, az ottani király meghívása folytán; 's az ottani chinaiak között gyors haladásokat tett nyelvök és szokásaik ismeretében, egyszersmind a' missionariusi hivatására komolyan készülvén *Tomkin* angol vezetése alatt, kivel együtt bejárta a' szigetet, seregesen maguk körül gyűjtve az embereket, beszélgetvén velök 's leginkább iratokat osztogatva ki közöttök. Minden chinai tud olvasni 's nagy tiszteletben tartja a' nyomtatott iratokat. Ezen térítők is hódoltak az akkori szokásnak; kis keresztyén vallási értekezéseket nyomattak chinai nyelven, elosztogatták 's ez által azt eszközlék, hogy ezen iratok ezernyi példányokban voltak elterjedve Chinában, még mielőtt csak egy vallási apostol is léphetett volna a' mennyei birodalom határai közé. Ezt egy

évig üzé G., mialatt vándorlásai közben a' chinai gyarmatokban is megjelent, számosakat keresztelve meg. 1828. nyarán Tomlinnal együtt elhagyá a' szigetet és Siamba költözött. Ők voltak itt a' legelső vallási hírnökök. Tomlin nem sokára kényszerülván betegsége miatt megválni ez országtól, G. magára maradt. Ő volt az első európai, ki megtanulta a' vidék nyelvét és két fő nyelvjárást, a' kambodsei és laosi dialectust; nem sokára lefordítá a' Szent Írást sziam nyelvre 's ama két dialectusra, 's egy sziam nyelvtant készített. Nagy előnyeül szolgáltak orvostani ismeretei 's gyógyszerész készülete; hálás betegei, kiket meggyógyított, örömes terjeszték az iratokat, miket tőle nyertek ajándécul. Különösen a' hajósok viseltének iránta nagy barátsággal; kiknek egyike családja tagjaul is fogadá, mi által chinai honosítást nyert. G. bibliai már nagy keletnek örvendének 's általában az egész térítési ügy igen kedvezőleg haladott, midőn a' bataviai hollandiai térítő társulat rögtön azon határozatot hozá, hogy a' chinai térítészet abban hagyassék. G. inkább elvált ama társulattól, sem mint a' már egész lényével egybeforrott ügyről lemondott volna. Ez időben nőül vön Malakkában egy gazdag angolnót, ki rajongó tisztelője volt a' térítészetnek; ezen viszonya, valamint orvosi jövedelmei függetlenségét eléggé biztosíták. De neje már 1831. meghalt 's ő maga is annyira megbetegedett, hogy már sirja is meg vala ásva. Közel volt a' halálhoz, midőn Lin-Jung chinai kereskedő lépett szobájába, ki meggyógyulhatása egyedüli feltételeül egy tengeri utazást ajánlott Chinába. Hosszu küzdés után végre elfogadá az ajánlatot 's 1831. jun. 3. egy 50 matrózzal ellátott chinai dsunkára ült, 's 35 napi hajózás és több baleset után megpillantá China partjait. Betegsége, mely a' hajón legfőbb fokra hágott, végre megszűnt. Tyentsinben egy kereskedő házában nyert fogadtatást 's általában olly kedvező néphangulatot talált, mely egészen ellenkező volt a' chinaiak felől uralkodó közvéleménnyel. Szilárdul feltevé magában, China legközepébe bevinni az evangéliomot 's inkább életét tenni kockára, sem mint, többi térítő társai példájára, rest nyugalomban az ország határain várakozni 's a' számtalan akadály által a' beljebb vonulástól visszajedni. Kevés hét mulva az elébbi dsunkán Makaoba költözött, ott dr. Morrison Roberttel, az ismeretes angol lexicograph fiával, szoros barátságot kötven. Morrison már 1807. óta volt Chinában, tudományos dolgozatokkal foglalkozván, mikhez most G. is csatlakozott. Mindketten a' bibliának egy új chinai fordítását kezdék meg; továbbá egy hasznos ismereteket terjesztő egyeletet alapítának, 's egy chinai havi folyóiratot adának ki, melyben a' chinaiakban a' történezet, földrajz és a' „vereszőrü barbarok“ irodalma iránt iparkodának érdeket gerjeszteni. Ezt leginkább Morrison eszközlé; G. minduntalan kísérleteken töré fejét, miképen lehetne China belsejébe nyomulnia. Három első utazását Ellis W. adta ki: „*Journal of three voyages along the coast of China in 1831. ; 1832. and 1833. with notice of Siam, Corea and the Loochoo-Islands.*“ Negyedik utazása Fo-Kiát czélozá; az ötödik a' Bohea hegyek, ezen érdekes thea-vidék felé volt irányozva, de a' hatóságok ellenséges indulata fél uton visszatérésre kényszeríté az utasokat. Az ellenségeskedés nem a' missió ügyét illetté, hanem az angolok azon törvénytelen törekvéseit, mik által a' birodalom belsejével akartak összeköttetéseket szerezni.

G. arról vádoltatik, hogy mint az angol kereskedők orvosa és tolmácsa, a' chinaiakat felsőbbsegeik ellen uszítani segíté. Rosz következménye nem maradt el. A' chinai császár a' keresztyének üldözését rendelé el 's egyenesen Gützlaffra látszék vonatkozni a' cs. parancs következő része : „Mult tavasszal néhány hajó evezett lopva a' chinai part hosszában, több európai könyvet osztogatva szét. Miután ez iratokban bizonyos Jézusban hinni 's őt tisztelni ajánltatik, úgy látszik, hogy az ezek által tanított vallás a' többször üldözött és szigoruan eltiltott keresztyén vallással egy 's ugyanaz. Térjetek tehát azonnal magatokhoz ; még nem haladtatok messze a' tévely pályáján. Ki önkényt jelentkezik, jól fog fogadtatni ; ha azonban a' kitüzött határidőn tul is azon hitet vallani meg nem szüntök, üldöztetni és szigoruan lakolni fogtok“. Ezen parancs folytán kénytelen volt G. több évig Makaóra szoritkozni, némi alkalmi kirándulásokat kivéve. Makaóban is annyira korlátozva volt tevékenysége, hogy a' nyomdát Singaporába kelle áttennie. Ez időben, hasonlóul egy angolnővel, második házasságralépett, 's három hajótörési japáni matróz-tól a' japáni nyelvet tanulá. Midőn ezen ismeretét a' japáni birodalombani térítésre kívánta használni, itt ugyanazon kedvezőtlen fogadtatásban részesült, mint Fokiában. A' chinaiak és angolok közti ellenségeskedés nőttével a' térítézet csaknem egészen elszenderült 's egy iskolára szoritkozott, mellyben G. és egy angol tanítónó chinai gyermekekkel foglalkozának. 1838. a' makaoi angol követségnél másod titkos-irnoki alkalmazást és 4800 tallér évdíjt nyert. A' következő évben kitört a' háboru 's G. a' többi angolokkal együtt Makaóból kiüzetett. Házát, vagyonát elveszté 's családjával a' Philippin-szigetekre menekült. Visszatérte után 7 hónapig utazott Csúzán szigetén, míg Ningpo bevétele után, ezen város kormányzásával bizatott meg. A' lakosság nagyon meg vala elégedve kormányzójával, ki a' jog és igazság kezelésén kívül, bibliákat osztogatott 's épületes beszédeket hangoztatott a' néphez. 1841. májusban letévé méltóságát 's ujra a' Toukwang császár elleni hadjáratához esatlakozott, hol a' betegetek ápolá, a' haldoklókat vigasztalá. Felügyelése alá bizattak az elfogott tatárok is, kik szomoru helyzetőkben örömet fogadák el G. vigasztaló szavait. Az angol sereg előre haladt ; ágyuik által a' chinai sereg szétkergettetvén, Schwanghä város örömet nyitá meg kapuit. A' lakosok az elhírhedett G. idvezletére csoportosulának 's a' háza előtti tér reggeltől estig telve volt. Ezután G. a' czirkáló gőzösökre társakozott 's egyike volt az első idegeneknek, kik a' Yangtsekiang folyón hajóztak. Majd az Aranyzigetre értek, Schingangfu erősséget ostrommal bevették 's a' sok bátorsággal küzdő tatárok másodizben kemény megveretést szenvedtek. Ezen csapás végre aug. 29. békealkudozásra bírá a' császárt. G. örült, hogy valahára a' mennyei birodalmat körülövező sorompók leomlának. A' békealkudozásoknál ő is igen tevékeny volt. Diplomatikai hivatalkodásában sem feledkezett meg térítői szerepéről 's a' tanácskozmány végeztével minden meghatalmazottnak az Uj Testamentom egy példányát nyújtá át e' szavakkal : ez kijelentése istennek, a' menny és föld urának, ki világra küldé egyszülött fiát minden nemzetek megváltásaul ; kéri annálfogva őket, hogy ezen munkát, mint az élet igazi utmutatását, figyelemmel olvassák. — G. 40 éves volt, midőn a' kikötők

megnyitása új hatáskört nyitott meg előtte. Most Hongkong lett működésének középpontja, a' londoni térítő-egylet malakkai nevelő-intézete, valamint chinai nyomdája Victoriába tétetett át 'stb. Gützlaff az amerikai *Roberts*-el 's két chinaival egyesült, 's ezen szövetségzés gyümölcse volt az 1844. megalakult „Evangyeliom-terjesztő keresztyén egylet“. Azon év júniusában 21 tagot számlált, G. jegyzője volt. A' térítés ügyét magok a' chinaiak kezébe akarák általadni; G. és Roberts csak vezetői szerepre szorítkozván. Már első évben 4 nagy várost látogattak meg 's 60 faluban voltak rendes papolások. A' chinaiak sok erővel és belátással ragadák meg az ügyet. 1848. közepén az egylet 40 hitszónokot számlált, kik 15 városban vettek megállapodási pontokat, kis községeket magok körül gyűjtének 's 13 egyházat szerelének fel. Rendesen örömet ajánlkoznak a' lakosok, lakaikat imaházakká átváltoztatni. 1846. végeig 179 chinai volt oktatta 's megkeresztelkedve. G. nemcsak tanított, hanem irodalmilag is dolgozott. A' chinai viszonyok megismertetése végett írta németül: „*Geschichte des Chinesischen Reiches*“, mely 1847. óta jelent meg Németországban. Számos adatokat küldött azonkívül a' londoni geographiai társulatnak. Chinai nyelven írt egy terjedelmes földíratot, mely 68 jeles földképpel van ellátva 's leginkábbi célja, elosztatni a' chinaiak azon önhittségét, minélfogva azt hiszik, hogy birodalmuk teszi az egész világot 's Európa csak egy kis sziget, melyet kevés kereskedők laktak, kik a' chinávali kereskedésből élnek. Ezután egész erővel az annyira nehéz chinai nyelv tanulmányának szentelése idejét. Ez alatt a' keresztyéneknek a' kormány általi üldöztetése megszűnt. Az első türelmi rendelet kizárólag a' katolikusokat, a' későbbi a' protestansokat is magában foglalta. A' kormány részéről tehát akadály többé a' térítészet ellenében nem áll. De még megvan a' régi akadály, a' pénzhány. A' tetemes költségek megszerzése végett Németország személyes meglátogatására szánta el magát G., 's 1849. nyarán e' célból elhagyta egy időre Chinát. 23 évi távolléte után u. a. év novemberén szállott európai partra Angliában. Innen meglátogatta Németországot, mindenütt papolva 's a' chinaiak térítésére egyleteket alapítva. — 1850. nyarán meglátogatta hazánkat is, és ügyének pártoltatását a' pesti, pozsonyi evang. egyházakban tartott német szónoklatai által igyekvék a' hívők buzgóságába ajánlani. 1850-ik aug. 31. G. részt vett Pesten a' m. akadémia kis gyűlésében, mely alkalommal, mint vendég a' *chinai nyelvről és írásról* értekezett. A' tárgyat példákkal, élőszóval világosította. Szerinte a' chinai nyelv lényege az egytaguságban, nyelvtani formák 's valódi szókötés hiányában áll. Az egyes hangok különböző kiejtése képviseli a' különböző fogalmakat; a' szófűzést pedig az összefüggő beszéd tagjainak sora és hangvitele pótolja 's csupán ezen rhythmus teszi lehetővé a' beszéd megértését. A' rokonnyelvek közül a' *sziamit, láoszit, tunkint* és *cochininait* emelte ki; más vele érintkezésben levő nyelveket illetőleg pedig néhány becses megjegyzést tett, különösen a' *koreairól*, melyet a' chinaival közel rokonságban állónak tart, noha az egytaguságtól eltér, sőt nyelvtani formákat is képez, — egyébiránt a' chinai irodalom befolyása alatt áll; a' *japániról*, mely a' malájival rokonalkotásában tökéletesen különböző a' chinaitól, de a' chinai irodalom elterjedése által e' nyelvből számos szavakat

átvett; a' *mandzsúról*, mely szinte más, t. i. a' tatár nyelvtörzshöz tartozik, de hasonlólag gazdagodott a' chinaiból; a' *tibet* nyelvreszinte hatott a' chinai. Szólt még ezután a' chinai nyelvnek a' könyv- és udvari nyelvtől elütő, mintegy 100 nyelvjárásáról; az írásról, melynek eszméjét a' táblán tett rajzokkal világosítá fel, végre a' chinai irodalomról általában 's az akadályokról, mellyek a' nyugati eszmék és ismeretek terjedésének útjában állanak 'stb. (L. Uj magyar muzeum. 1850). — Ez alkalommal G. a' m. akademia teremében a' *dzungár* népről 's a' Kokonoor tava körüli mongolokról is szólt, kiknek nyelve ismeretlen ugyan előtte, de mire nézve ígéretet tőn, hogy összeköttetésbe fogja juttatni a' m. akademiát egy, e' nyelvben jártas, sőt erről szótárt is készített missionariussal. E' nép iránt G. különös érdeket igyekvék ébreszteni, miután külső hasonlat és saját regéi után, e' még most is vitéz népben a' régi hunok utódait 's a' magyarok testvéreit sejtí. Erre nézve egy magyar hazánkiát nyeré meg, kit Chinába viend magával 's ki majdan a' *dzungárok* nyelvét megtanulandván, képes leszen azon szónokolni 's arról egykor összehasonlító ismertetést adni hazánkknak. A' dzungárokról egyébiránt ezuttal bővebb ismertetést nem adott, mint azt, hogy Ázsia ősnépei közé tartoznak 's már mintegy 1½—2 ezer év előtt nyugtalanították a' chinai birodalmat, mellynek északnyugati határain székelték, különben a' mongol fajhoz tartozván. Ezuttal felajánlá G. a' m. akademiának levelezési szolgálatát, mire nézve a' nyelvtudományi és történeti osztály bizattak meg a' felvilágosítandó kérdések megállapítására. Mindaddig míg a' m. akademia ezen új összeköttetése 's G.-nak és a' vele együtt utra kelt hazánkiának buvárokodásai nyomán új eredményeket leszünk képesek felmutatni: az „*Uj Magyar Muzeum*“ III. füzetére utalunk, mellyben *Jerney János*, m. akad. r. tag, e' tárgyról értekezvén, leginkább az ide vonatkozó pétervári tudósok és saját sok évi buvárokodásai nyomán kinyilatkoztatja, miképen a' Chinától északra Kokonoor körül lakó *dzungár nép nem lehet magyar faj*, 's annál fogva a' merő névhasznalosságon alapuló állítása *Gützlaff*-nak tévedés, mellyet e' tárgyban hasonlóul baluton járt *Kőrösink* tekintélye 's azon körülmény, miszerint nemzetünk ősz története a' chinai tudósnak soha nem szolgált studiumul, idézheti csak elő. Az idő meg fogja mutatni, mellyik részen van az igazság. — p.

Guyon (Richard, esquire) a' régi *Guyon de Gei* családból, melly Franciaországból a' 17-dik században jött Angliába. Atyja aladmirál volt angol szolgálatban; ő 1812-ben született Bathban, részt vett a' hadviseletben D. Miguel ellen, később utazott 's Triestben austriai tisztekkel ismerkedvén meg és a' huszár egyenruhába bele szeretvén, 20 éves korában mint kadet lépett a' József főhg.-ezredbe. 7 év alatt főhadnagyságig vitte, és b. *Splényi Ignác*z tábornok mellett segéd volt. Később *Splényi* bárónót vett nőül, 's nyugalomba lépvén, Csazon lakott, Komárommegyében, majd pedig Csatán, Esztergam mellett. Kiütvén a' forradalom, *Guyon*, szabadság- és kalandszerető lelkének egész hevével csatlakozott ahhoz. Mert *Guyon Richard* oroszán szívü Richard királynak, névrokonának, harezias 's erélyes természetét teljes mértékben örökölte. Neve körül a' schwechati csatában füzte először az oroszláni vitézség fénysugarait, midőn kezében nemzeti lobogóval vezette a' dühös mannswürthi ostromot, lobogója lyu-

kakat kapott, 's lovát is kilőtték alóla, a' mi egyébiránt nem csak egyszer történt. *Kossuth* hálát szavazott neki a' haza nevében. — December folytán már ezredes volt, 's dec. 23-ikán a' nagyszombati utczai csatában bizonyítá be ismét rendkívüli vitézségét. A' hasonlíthatlanul nagyobb ellenerő daczára hosszasan tartá magát kétségbeesett, véres küzdelemmel, míg az éj sötétében, egy harmadra olvadt seregével, elvonulhatott. Ezután osztályparancsnok lett *Görgey* táborában, 's részt vett ennek téli hadjáratában. A' branyiszkói híres szuronycsata (a' magyar honvédek hadi dicsőségének első, 's legszebb virága), mellyhez kevés hasonlót tud felmutatni a' historia, nagy részben az ő érdeme. (l. *Branyiszko*). — Áprilben 1849. komáromi parancsnokká nevezetvén, kalandos vakmerőséggel tört magának utat a' várba huszáraival az ellenséges örökön keresztül, 's a' várnak felszabadításánál nevezetes tényező volt. Ápril 20-kán nyargalt 50 huszárával a' vár sáncza közé. Látván a' nép nyomorát, könyük szöktek az érczkaru férfiu szemébe, 's keményen megróttá a' várőrtiszteket tétlenségükért. — A' főváros visszafoglalása után *Vetter* tábornokkal mint már szinte tábornok, az alsó sereghez küldetett Bácska visszavételére, 's a' bán seregét Verbász- és Hegyesnél megvervén, Kiskért elfoglalta, és a' bánt Tittelre visszanyomta. A' kormány tervé szerint, melly Szeged alatt akart elhatározó ütközetet, *Guyon* is Szegedre hivattott hadtestével, hová jul. 29-ikén vonult be, a' nép örömmujjongásai közt, tiz zászlóaljjal. Részt vévén a' szőregi 's temesvári csatákban is, a' magyar sereg szétveretése után, Lugoson foglalt helyzetet, 's onnét Bemmel Dévára, 's azután Törökországba ment. Aug. 7-ikén érkezett Widdinbe. Ő volt Törökországban is, ki a' menekült honvédek visszahívására megbízott austriai küldött, *Hauslab* tábornoknak leginkább ellene szegült, 's annak küldetése sikerét legdühösbben gátolta. — *Guyon* külseje nem sokat jelent. Alacsony termetű. Arcza hideg, de mikor a' csatázásban előre rohan, szeméi szikráznak, 's egész valója kigyul és fellángol. Tervet készíteni nem annyira sajátja, mint a' kész tervet vas erővel 's vakmerő bátorsággal végrehajtani. Vakmerőségre nézve kevés párja volt a' seregben. Kegyelmet a' csatában nem szeretett sem adni, sem elfogadni. Tűrni, koplalni jól tudott; katonáival együtt enni, 's aludni, mindent saját szemével látni szeretett; — a' csata fáradalmai 's terhei neki élvezetet adtak. Magyarul csak töredezeve beszélt néhány szót, de ezeket jól használta fel a' csata pillanataiban. Merész lovag volt, ki nem szokott nyaktörésre gondolni, 's már előbb is bihetlen dolgokat vitt végbe hajtóvadászatoknál. Ezért kedvencezék lón a' huszároknak. — Y.

Guzmics Izidor, benedekrendi szerzetes 's a' m. akademia tagja, szül. 1786-ban a' vámoscsaládi malomban, hol atyja molnár volt. A' keresztségben László nevet nyert, mit, 1805-ben sz. Benedek rendébe lépvén, Izidorra változtatott. Iskoláit Kőszegen, Szombathelyt Sopronban és Győrött végezé. Már korán kifejlett benne az irodalom iránti hajlam, 's a' latin és görög nyelvet szeretettel tette sajátává; Faludi, Baróczi, Rajnis, később Kazinczy, Dayka, Berzsenyi, kedves olvasmányai valának. 1808-ban grammatikát tanított Győrött, majd Pannonhalmán. 1811-ben Pestre jött hittudományt hallgatni 's innét négy év múlva ment vissza, mint hittudomány tudora, ugyanennek tanítószékére, Pannonhalmára.

Rendbelijeinek nagy tiszteletét bírván, 1832-ben bakonybéli apát lett. Pesten létében közelebről megismerkedett a' német nyelvvel 's irodalommal, 's Herder folytonosan előképe maradt. A' papnöveldében, lelkesebb barátival, tudományos társaságot alkotott, 's egy pár regényt adott ki „*Két koszorús Delinke*“ czim alatt, mellyek egyike, *Miteusz* czimü eredeti regény Guzmics tollából eredt, ki itt Báróczyt utánzá. Irt továbbá a' nevendékház számára egy vigjátékot, 's részt vett a' Magyar Plutarch 's Hübner Lexicona írásában. Későbbben dolgozótárs lett a' Tudományos Gyűjteményben, Egyházi Értekezésekben, Urániában, hol több színműve jelent meg, 's majdnem minden magyar folyóirat- es zsebkönyvben. A' „*vallási egyesülésről*“ irt munkája 1823-ban jelent meg. — Hellén tanulmányainak első gyümölese volt „*Theokritosz maradványai*“ (Győr, 1824). — 1828. 's 1829-ben Győrött Theológiát adott ki. — 1830-ban neveztetett a' m. akademia nyelvtud. osztályának vidéki rendes tagjává, 1838-ban pedig, mint már bakonybéli apát, tiszteleti taggá választatott. Mint akademiai tag, igen nagy munkásságot fejtett ki az akad. Évkönyvekben 's Tudománytárban. Tőle vannak, számos bírálaton kívül, egy szép emlékbeszéd *Horváth János* felett, 's becses értekezések a' hellén-magyar literaturáról, nyelvünk újabb fordulatairól, a' költészi és színművészi nyelvről. A' hittudományi magyar irodalomra pedig új kort derített a' szelid 's felvilágosult szellemü *Egyházi Tár* által, mellyet 1832-ben nyitván meg, elhunytáig szorgalommal folytatott, 's hol igen becses theologiai értekezései jelentek meg, névszerint: *hit és egyház; az ész igazai a' religio ügyében; hit és szabadság; szentírás iránti újabb nézetek* sa't. A' pesti Egyházi folyóírásban pedig: *A' rationalismus, supernaturalismus és mysticismus*, 's „*a' papi nőtlenség*“. — A' magyar t. társaság által kiadott hellén classikusok során tőle van Sophocles' Oedipusának 's Euripides' Iphigeniájának gyönyörű fordítása. — Munkás és nemes életének béglyuladás vetett véget Bakonybélben 1839-ben. — Legnagyobb művét, „*az erkölcsi világ történetrajzát*“ be nem végezheté.

Gymnasiumok (középkisiskolák.) Ezeknek a' régi görögök közti rendeltetéséről 's lényegéről lásd: *Közh. Ism. Tára* V. köt. Jelenleg gymnasiumok alatt azon iskolai intézeteket értjük, miknek czélja: előkészítés az egyetemi tanulmányokra, névszerint a' történelmiekre (nyelvészet, bölcsészet, történelem, hit- és jogtudomány). Korunkban a' gymnasiumi reform nagy mértékben foglalkodtatá a' nevelésügy embereit, különösen Németországban, hol e' téren már sok józan újítás született. Az e' tárgyban időszakonként fölmerült vádak röviden azon egyben foghatók össze, miszerint az eddigi gymnasiumi képzés egész iránya nem volt más, mint csupán nyelvészek nevelése. Pedig az idők követeléseai már egyebet igényelnek. Szükség, hogy a' tanítvány az életre készítettessék elő; nem szükség, hogy az elvont tárgyakhoz, az általános elmélethez lekötve tartassék mindaddig, mig ezekre 's általában a' tanulásra kedvét veszti, a' minnek be kell következnie, ha tanulmányai és az élet közti összefüggést fölfedezni nem képes. E' kívánat kétségkívül jogos. A' kor szelleme kiválólag a' gyakorlatira van irányozva. Ha a' tanítvány jókor a' gyakorlatra utasittatik és saját erejével munkálódni, 's szemmel látható és kézzel fogható eredményeket előteremteni taníttatik, könnyen is, örömet is fog

tanulni. A' létező bajok elhárítása tekintetéből ajánlott tervek közül általános pártolást nyert a' *lyceumok* felállítása, azaz a' gymnasium és egyetem közötti oly középintézeteké, melyekben a' classicus nyelvek nem tekintetnek többé fő dolgokul, hol bevezető előadások által a' szaktanulmányokra történi előkészület, 's realiak, névszerint természeti tudományok 's újabb nyelvek taníttatnak. A' realiak kisebb nagyobb arányban behozatták a' gymnasiumokba is, azonban a' létező bajokat nem orvoslák. Sőt inkább a' tiszta nyelvészek arról panaszkodnak, hogy annyi új tantárgy behozatala csak megzavarja az ifjúságot, az alapos műveltséget akadályozza 's a' féltudást és felületességet mozdítja elő. — Végre van egy szélső nézet, mely a' klassikai tanulmányokat egészen félrevetni 's realiak vagy újabbkori ethika által akarja pótolni. Ezen nézet hódolói főlemlitik, miként *monarchiai* államban élő 's később hatni is akaró ifjúságunknak *republikánus* nevelés adatik a' gymnasiumokban. *Götte* Vilmos (Über die Erziehung. Leipz. Brockhaus.) azt mondja : „Oly műveket olvastatunk ifjúságunkkal, mikben a' zsarnok meggyilkolása taníttatik, magyarázzuk előtte a' Harmodius és Aristogitonra, e' két atheni zsarnokgyilkosra, készült hymnusokat ; magasztaljuk a' régi-eket, mint szabad embereket ; nyelvési lelkesedésünkben Spartát és Athént sokkal főlebb emeljük korunknál, 's végre csodálkozunk, ha illy sárkánymagból demagogicus mozgalmak fejledeznek, 's a' köztársaságilag iskolázott ifjúság hivatva érzi magát, hasonlólul kardot rejteni a' rózsalevelek alatt.“ — Más szempontból indulnak ki azok, kik csak realiakat akarnak. Nevelés — úgy mondanak — hogy ifjúságunk honosabb Athénben és Rómában, mint saját házukban, hogy az iskolában 's egyetemekben csak a' pusztá ráját tanulja ismerni, nem pedig az életet, mely amazt betölti. Mutassátok az ifjúságnak a' természetet az ő dicsőségében, ismertessétek meg előbb az élet legközöségesb ügyességeivel, akkor azután később örömelebb fog az elmélet általános szabályaihoz főleemelkedni 's a' gyakorlati alkalmazást azonnal feltalálандja. Ezen pártizgatásainak eredményei a' *realiskolák*, mikben uralkodó elem a' gyakorlati-ság. — El van ismerve, hogy a' gymnasiumokban, mint a' historiai (vagy ethikai) tudományokra készítő intézetekben, legjobb 's mulhatatlan segédeszközök a' klassikus tanulmányok. Azonban vannak ennek is ellenzői. Mondatik, hogy a' régikor sokkal távolabb áll tőlünk, semmint magok a' tanítók, annál kevésbé a' tanítványok által teljesen megértethetnék ; hogy ez a' középkortól kezdve minden viszonyokra csak közvetített hatással bírt, mely idő haladtával mindig kisebbedett 's most egészen szünőfélben van. 'S kik legtovább mennek, a' mondottaknál fogva a' régi nyelveket egészen ki akarják zárni az oktatásból 's ezeket az újabb, névszerint a' hazai nyelvek nyelvtani és történelmi tanulmányai által pótolni. Ezek szerint a' régi nyelvek és irodalmak a' magánszorgalomra vagy az egyetemi idősakra hagyatnának ; a' nagy többségre nézve elegendők lennének a' régi klassikusok jó fordításai. Ezen nézet pártolói többi között azon csekély haszonra is hivatkoznak, mit legtöbben nyernek classicus tanulmányaikból, miután még nyelvészek is kénytelenek bevalani törekvéseik meddőségét. — Azonban mindezen következtetések időelöttiek. A' ki egyszer Róma és Görögország szellemével megismer-

kedett, az szellemi nyereségeit nem fogja eltagadhatni, habár gyakran a' forrásra, mellyből azokat meríté, nem képes is visszaemlékezni. 'S a' mit ezeknél fogva tennünk kell, az nem a' klasszikus régiségek számüzetése leend, hanem az, hogy annak tanulmányát iskoláinkban ezentul több méltósággal 's szellemmel kezeljük. 'S ha tagadni nem lehet is, miszerint az eddigi eredmények általán véve meddők: annyi bizonyos 's már ma elismert tény, miként a' hiba az eddigi gymnasiumi oktatás *módszerében* rejlik, melly elavult és kicsinyes. Ennek megváltoztatása a' feladat. Ezt tűzé ki a' közel mult magyar országgyűlés 's ezen reformokra vonatkozólag bocsátá ki rendeletét az osztrák kormány is. Ezen utóbbi szerint a' gymnasiumokra nézve a' következő tanulmányi szakok lőnek megállapítva: 1) A' *nyelvészeti* szak (philologia) azaz: a' latin 's görög nyelv és irodalom. 2) A' *történelmi és földrajzi* szak. 3) A' *mennyiség- és természeti* tanulmányok szaka. 4) *Bölcsészeti* tanulmányok. 5) A' tanítási 's más élőnyelvek, vallástan, 's azonkívül kézművi tárgyak u. m. rajz, írás, zene és testgyakorlás. (L. Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich vom Ministerium des Cultus und Unterricht. Wien 1849). A' protestansok is munkába vevék iskola-intézeteik 's ezek között a' gymnasiumok korszerűbb átalakítását.

Az eddigi iskolai oktatás — különösen az államhatalom közvetlen befolyása alatt álló — nem látszék ismerni a' nevelés *nemzeti* oldalát. Tulnyomóságra vergődött classikus tanulmányaink a' legélesb egyoldalúságokra vezettek. Az antik művelődési szellem és eszmék keresése helyett üres nyelvbuvárlatok, nyelvbeli különcségek hajhászata és nyelvtani kedvesapongások voltak sokáig napirenden. Nemzeti érzelem, honszeretet gerjesztése elkerülé a' figyelmet. A' latin nyelv, melly idő folytán barbár konyha-latinsággá alakulva, legtovább tartá bilincsen egész Európában a' magyart, elfoglalt minden tért. Ez volt az állam, az egyház, az iskola nyelve. A' magyar csak a' költészetben maradt fenn, miveltebbjeink, tudósaink a' latin nyelvet használták életben 's irodalomban. Gondolatszegénység gyakran menekült válogatott latinság mögé, 's jól rendezett latin körmondatokban irtak sokat, a' mit ha anyai nyelvökön irtak, pirulnak elolvasni. Kölcsönzött phrasisokban állott a' tudomány 's miveltség. Az ember helyett azok gondolkodának. — A' reformatio felszabadítá a' magyar nyelvet is, mint Németországon a' németet, 's mégis századokig kelle küzdenünk mig oda értünk, hogy a' latin nyelv csaknem kizárólag nyelvészek és tudósok nyelvvé lőn. Alaposság hiánya 's általános közepszerűség a' fentebbi viszonyok eredménye. — Jelenleg nemzeti nyelvünk jogai ki vannak víva. 'S oktatási nyelvvé válván, vele együtt az oktatás iránti igények is növekednek. Az idők követelései is sürgetőbbek. A' mint a' népek közti éles ellentétek szünetednek, rokonszenvvé alakulnak 's általában egészen új viszonyok szövődnek: szintugy szükséges a' fenyegető cosmopoliticus iránynak 's universalismusnak gátokat vetni elébe. Az egyeseknek a' haza iránti köteleességéretét ébresztetni, edzeni és nemesíteni soha sem volt sürgetőbb kívánat mint most. 'S ez kell, hogy legyen feladata a' gymnasiumoknak. Az egész nevelés és oktatásnak nemzeti irányúnak kell lennie. A' gymnasiumok valódi nemzeti intézetek legyenek, mik ne csak azért viseljék ezen nevet, mivel dus alapítványok-

kal a' nemzet látja el, hanem mivel a' nemzeti szellem és jellem fejlődésének képző-intézetei. — A' külföldi országok gymnasiumi 's nevelési rendszeréről lásd az illető helyeken. — p.

Gy.

Gyapjumérő l. Cirometer.

Gyár. Gyárnak neveztetik általában azon műhely, mellyből erőművek segédelmével, vagy ezek nélkül is, de mindenesetre nagyobb mennyiségben kerülnek ki készítmények, mellyek *gyármányoknak* neveztetnek. A' gyármunkát vagy maga a' tulajdonos szokta igazgatni, vagy van a' gyárnak főnöke, művezetője. A' gyármányok előállításával foglalkozó népség gyármunkásoknak neveztetik. Országokban, hol a' gyáripar fejlődöttebb állapotra jutott, a' gyárviszonyok rendezve vannak, úgy hogy mind a' gyártulajdonos önkénye, mind a' gyármunkások hanyagsága és fölszigázott követelése a' közönséges érdekekhez mérve korlátozva van. — Közönségesen tudva van, hogy a' *gyár* latin nevezetétől németül *fabrik*nak neveztetik, tudni illik tehát azt is, miszerint a' tájfestészetben a' német *Fabrik* nevezet alatt mindazon építmények értetnek, mellyek valamely tájképen előfordulnak.

Gyáralapító-társaság. Midőn Magyarországon 1844-ben az országos védegyesület azen öntudatból, hogy a' honi műipar felemelése e' haza legelső 's már tovább teljességgel nem mulasztható szükségéhez tartozik, megalakult, voltak, kik a' szelidebb politikának és engedékenyebb viszonyoknak lévén baráti, 's minthogy a' védegyesület igen is általános célját olyannak látták, melly az örökös tartományok érdekeit háttérbe szorítani 's így az osztrák kormánynak nehezitelését kétségtelenül maga után vonni fogná, hazafiúi érzelmüknek kisebb kört keríteni jobbnak láták, 's minthogy már a' védegyesület ellen magasabb helyekről egyenes gáncsolás, sőt néminemű üldözés is nyilvánula, elhatározzák, hogy a' honi ipar emelésére irányzott törekvésüket a' gyapotfonás és szövés, továbbá a' posztógyártás, végre egyéb megalakulandó gyárak fölségítésében és istapolásában megszorítják. És így keletkezék 1845. év tavaszára azon egyesület, melly céljánál fogva magát *gyáralapító-társaságnak* nevezte, 's lényegileg a' védegyesület céljainak eszközzésére nyujta segédkezet, alakilag pedig kisebb és engedékenyebb körbe szorítván munkásságát, a' védegyesületre már is rá hányt ama vádat, mintha az örökös tartományok érdekei ellen egyenes és határozott ellenséges indulattal harezot izent volna, magáról elhárítván, a' szelidebb politikát képviselve.

Az egyesület részvényesei 10 p. forintnyi részvényekkel járultak annak céljaihoz. Az egyesület Budán egy nagyobbyszerű gyapotfonó-gyár építésére czélszerű telket vásárolt, 's erre a' gyárépületet föl is rakatta már 1847-ben. A' rá következő évek ez intézetet is sok mással azon szomorú helyzetbe szoríták, mellyben ma látható. Az ápoló kezek és hű érzelem megmerevültek, 's az idők, mellyek beálltak, nehezek valának.

Gyár-ipar. Ez a' nemzeti kézműerőnek, mely az általános nemzeti természetű erőnek alkatrésze, amaz ága, mely a' socialis jobblétet anyagi tekintetben legsikeresebben mozdítja elő. A' durva földművelésnél szellemi restség, testi ügyetlenség, régi fogalmakhoz, szokásokhoz és kezelési módokhoz ragaszkodás, 's azok mellett a' műveltségnek, jóllétnek és szabadságnak hiánya uralkodik. Ellenben a' kézműzési álladalmakat a' szellemi és anyagi javaknak folytonos szaporítására való törekvésnek, vetélkedésnek, és szabadságnak szelleme jellemzi. Ezen különség oka részint a' két néposztály együtt élésének és neveltetésének különböző módjában, részint foglalatosságaiknak és az azokhoz kívántató segédeszközöknek külön természetében fekszik. A' földművelést üző népesség az ország egész felületén szétszórva él, és annak tagjai mind szellemi, mind anyagi forgalmukra nézve távolabb állnak egymástól. Az egyik földművelő kevés különbséggel ugyanazt teszi, a' mit tesz a' másik, egyik rendszeren ugyanazt termeszti, a' mit természet a' másik. Mindnyájoknak mind feleslege, mind kellősége majd csaknem egyforma. Mindegyik önmaga legjobb fogyasztója termékeinek. Itt tehát kevés alkalom nyílik mind szellemi mind anyagi forgalmakra. A' mezőgazdának kevesebb dolga van emberekkel, mint az élettelen természettel. A' mezői gazda megszokván azt, hogy csak hosszú idő múlva arasson ott, a' hol vetett, és hogy erőködésői sikerét egy magasabb hatalom akaratára bizza : benne az elégedettség, türelem és elszántság, de egyszersmind az aggszokás és szellemi tunyaság is második természetté válik. Valamint őt rendszer foglalatossága az emberekkel közlekedéstől gyakran távol tartja : úgy az, hogy a' szokott módon folytathassa, csak kevés szellemi erőfeszítést és testi ügyességet kíván. Ő azt csupa utánzás által tanulja meg azon családnak szűk körében, melyben származását vette, és azon eszme, hogy azt másképen és alkalmasabban is lehetne folytatni, ritkán támad benne. Bölcsőjétől koporsójáig ugyanazon emberek és viszonyok megszorított körében mozog. A' rendkívüli lelki és testi erő-megfeszítés következtül származott példák igen ritkán kerülnek szeme elébe. A' durva földművelés mellett a' birtok vagy szegénység nemzedékről nemzedékre átszállanak és majdnem minden versenyzésből származható erők holtan hevernek.

De a' kézműzetek természete a' földművelésétől alapilag különbözik. Csak felületesen vesse bár össze valaki azon országokat, melyekben a' gyár- és ipar erős gyökeret vert, azokkal, mely pusztán e' nélkül teng, e' különbséget azonnal látja. Ha pedig ennek okát fürkészi, azt az üzlet és foglalkodás alapján könnyű föltalálni. A' kézműzetesek, üzleteik folytatása által egymáshoz vonatván : csak társaságban, és társaság által csak forgalomban, és forgalom által élnek. A' kézműzetes tápszerekbeni és nyers anyagokban minden kellékeit a' piacról szerzi, és tulajdon természetű legesekélyebb része van saját fogyasztására rendelve. A' földművelő az áldást a' természettől várja ; de a' gyár- és iparos boldogulását és létezését főleg ön erején és a' forgalmon alapítja. A' földműves nem ismeri vásárlóit vagy legalább terményei eladhatása végett kevésbé kell neki aggodnia : de a' gyár- és iparos létezése vevőinek ismeretségén nyugszik. Szüntelen változnak a' nyers anyagoknak, az élelmi szereknek, a' munkabéreknek és az áruknak árai, azért soha sem tudja a' gyár- és iparos bizo-

nyosan, miként ütnek ki nyereségei. Neki soha sem biztosít a' természet kedvezése és közönséges tevékenysége boldogulást, miként a' földművesnek. Nála mindkettő csak belátásától és tevékenységétől függ. Neki a' feleslegesnek szerzésére kell törekedni, hogy a' multhatatlanul szükségéről biztos lehessen. Neki gazdaggá lenni kell igyekeznie, hogy el ne szegényedjék. Ha gyorsabban megy mint mások : úgy fölemelkedik ; ha lassabban megy : elsüllyedése bizonyos. Neki mindig vennie, eladnia, cserélnie és alkudnia kell. Mindenütt emberekkel, változékony viszonyokkal, törvényekkel és intézményekkel van dolga ; és így százezren több szüksége van eszét kiképezni. Hogy magát üzlete folytatására képessé tegye : idegen embereket és országokat kell megismernie, 's hogy üzletét föállíthassa, rendkívüli erőt kell kifejtenie. Azon ohajtás, hogy magát polgártársai előtt tekintetbe hozza, és abban megtartsa, ugyszinté vetélytársai folytonos versenyzése, melly létét és boldogulását szüntelen fenyegeti, éles ösztön neki a' szakadatlan előbb törekvése és ernyedetlen munkásságra. Ezer példák mutatják neki, hogy a' jóllétnek, a' tekintetnek legalacsonyabb álláspontjáról rendkívüli működések és erőmegfeszítések által a' társaság legfensőbb osztályaiba lehet fölemelkedni : viszont szellemi tunyaság és gondatlanság által a' legnagyobb tekintetű osztályokból a' legalacsonyabbba süllyedhetni. Ezen viszonyok a' gyáripárosnál oly erős szilárdságot alapítanak, melly az állodalom emelkedésében egyik fő tényező gyanánt méltán tekinthető. E' tekintetnél fogva állítja a' státuszgazdaszat újabb iskolája azt, miként a' gyáripár az álladalomnak nemcsak gazdagságot biztosít, hanem hatalmat is, pedig a' hatalom a' gazdagságnál sokkal fontosabb. És miért ? mert a' nemzet hatalma oly erő, melly új terményző segédforrásokat nyit fel ; mert a' terményző erők teszik azon fát, mellyen a' kincsek termettek ; 's mert a' fa, melly a' gyümölcsöt termi, értékesebb mint maga a' gyümölcs. De még azért is fontosabb a' hatalom mint a' gazdagság, mert a' nemzet a' hatalom segélyével nemcsak hogy új terményző forrásokat nyit fel, de a' régibb és már szerzett kincseinek birtokában is megtartja magát ; és végre mert a' hatalom ellentéte a' hatalmatlanság, — mindent a' mivel bírunk, nemcsak a' gazdagságot hanem terményző erőinket, miveltségünket, szabadságunkat, sőt még nemzeti önállásunkat is azoknak kezébe bocsátja át, kik minket hatalomban fölülmulnak, miként ez eléggé kiviláglik az olasz köztársaságok, a' hanza szövetség, a' belgák, hollandiak, spanyolok és portugalok történetéből.

Ha a' gyáripari munkák egész öszveségükben megvizsgáltatnak : mindjárt első tekintetre átlátható, hogy azok hasonlíthatatlanul nagyobb változatosságot, magasb nemű szellemi tehetségeket, és ügyességet fejtenek ki és hoznak tevékenységbe, mint a' földművelés ; azért is azon álladalmak, mellyekben a' gyáripár megerősödött, magára a' szabadság megszerzésére és fenntartására is alkalmasabbak, miért is nem csudálhatni, ha a' kormányok ott, hol a' polgári szabadság fölvirágzását gátolni akarják, a' gyáripár fölvirágzásának elibe gátokat raknak.

Smith Ádám bizonyosan hatalmas paradoxont mondott, midőn azt állította, hogy a' földművelés több ügyességet kíván, mint a' mesterségek. Ezt, a' ki fölötte csak bár felületesen gondolkodik is, azonnal alaptalannak találja ; mert habár nem bocsátkozik is annak taglalásába, mennyivel több

ügyességet igényel csak egy óraműnek is összeszerkesztése, mint a' szántás vagy vetés, minden tétova nélkül átlátni kénytelen, hogy a' mezőgazdaságnál előforduló minden foglalatosságok azon egyneműek, holott a' kézműzeteknél ezerszeres különyszerűség uralkodik.

Azért a' gyáripár gyermeke's egyszerűsége mind ápolója is a' tudományoknak és művészeteknek. Igaz ugyan, hogy legelsőbbben a' földművelés és földjövedelem által lett lehetségessé az embernek, hogy magát tudományokra és művészetekre adja: ezek azonban kézműzetek és gyáripár nélkül mindenkor csak kaszták tulajdonai maradtak, és jótékony hatásukat a' tömegekre csak alig észrevehetőleg terjeszték ki. Ellenben a' gyáripáros státusban a' tömegek ipara a' tudományok által fölvilágosíttatik, és viszont a' tudományok és művészetek a' tömegeknek szüntelen fejlődő ipara által folyvást és szemlátomást bővülnek és gyarapodnak. Alig van olly kézműzeti üzlet az egész gyáripár körében, melly vagy a' természetannal, vagy a' vegytannal, vagy a' géptannal, vagy a' mértannal, vagy a' rajzolóssal szoros vonatkozatban nem állana. Ez okból azon tudományokban, csak egy előlépés, egy új felfedezés és kitalálás sem történhetik úgy, hogy általa száz meg száz mesterségek és kezelésmódok ne javíttatnának vagy ne változtatnának. Ez okból gyáripáros országban a' tudományoknak és művészetnek szükségkép népszerűekké és közhasznuakká kell válniok. És ezen tökéletesítés hatásai a' földművelésre is jótékonyan terjednek ki. A' tudományok és mesterségek a' gyáripár által kölcsönösen ápolgatva együtt hozták létre azon nagy anyagi erőt, melly az újabb társaságnak az őskori rabszolgák munkáját tizszeresen kipótolja, és melly a' tömegek állapotaira, a' barbárság kiküszöbölésére, a' lakatlan vidékek megnépesítésére és a' régi műveltségű nemzetek hatalmára olly megmérhetlen befolyást gyakorolni volt hivatva, ugymint a' géperőt. Ezzel pedig a' gyáripár milly szoros viszonyban van, mondani is felesleges.

Mínthogy pedig a' terményező erőekkel a' siker lépést szokott tartani, a' gyáripár fontosságáról e' helyütt bővebben szólni fölösleges volna, melly is a' legujabb statusgazdaszat tanában már napfénynél világosabb evidentiába van állitva; 's nagyszerű eredményében a' socialis reformok mindinkább nagyobb dicsőségben fogják fölmutatni.

Gyármunkások. Hol a' gyáripár megerősödött, és állandó keresetforrásul szolgál: ott a' népségnek egész osztálya kizárólag a' gyárakban szokott foglalkozni, miért is ez osztály gyármunkásoknak nevezetik. Az illy osztály már gyermekeit is e' körben való foglalkozásra képesíti, kik is már tiz esztendőskorokon túl bizonyos nemét a' foglalkozásnak üzik, 's azért határozott napdíjat huznak, míg bele nevededvén a' munkák egyéb körébe életpályájukat megkezdik és folytatják. — W.

Gyógytan. Mint általában a' tudományok és művészetek minden ágában, úgy a' gyógytanban is tetemes reformokat teremtett az újabb kor, 's *Bertin* állitása szerint, különösen a' kórismében (*Diagnostika*) egy évtized alatt nagyobb változások történtek, mint az előtt 10 emberi életkor lefolyása alatt. A' nélkül, hogy a' régieknek a' tapasztalás útján szerzett sok arany igazságait becsmérni akarnók: meg kell vallani, hogy biztosabb eredményeket a' gyógytani téren csak az újabb kor tanai 's kísérletei képesek felmutatni. Mindenekelőtt a' *hallgatósági* (*auscultatio*) és

kopogtatási (percussio) rendszer új világot derített 's a' stethoscopia segítségével most sok kórok lényege és lefolyása vált ismeretessé, mik azelőtt rejtélyes homályba valának burkolva. Ezen nagy fontosságú tanok történetére nézve következőt tanusítanak a' gyógytan évkönyvei. Már 1754. úgy találta *Auenbrugger* bécsi orvos, hogy a' hangok különbsége, melly az egészséges és beteg egyének mellfalán tett kopogtatás folytán nyilvánul, a' lélekezési műszerek állapotának megítélésénél fontos tényező. Ezen állítását hét évi figyelmes vizsgálat szentesíté. Azonban mint sok más nevezetes találmány, úgy ez is, kevés figyelemre lőn méltatva Németországon, 's csak egy félszázad lefolyása után került az ismét szőnyegre, még pedig Franciaországban *Corvisart* által 1808. Ez 1818. a' szívkórokról irt munkájában terjedelmes értekezést közölt a' kopogtatásról. Ezt a' bélbetegségek kiösmérésére használni legelsőben szinte egy bécsi orvos, *Frank Péter*, a' bécsi kórház igazgatója kezdé 1795., melly találmány azonban szinte elkerülé a' figyelmet egészen a' legújabb időkig. Ez által tehát az orvosok azt nyerék, hogy többé nemcsak tisztán alanyi, hanem tárgyilagossá kórtünetek után is ítélhetének. Mindazáltal a' kopogtatásról írt magában tökéletlen mű marad, ha *Laennec* a' hallgatóság találmánya által nem egészíti ki 's ezáltal teljes érvényre nem emeli, mellyet „*De l'auscultation mediate*“ című 's 1819. kiadott munkája által ismertetett meg. Ezen új módszer gyorsan terjedett most 's számos védőkre, 's tökélyesítőkre talált kiváltképen Franciaországban. Ezek között voltak különösen *Laennec* tanítványai: *Piorry* és *Bouillaud*; 's Angliában *Forbes* és *Stokes*. Visszakerült e' tan végre oda is, honnan 50 évvel azelőtt figyelemre nem méltatva kiindult, Németországba. Terjesztésén 's tökélyesítésén legtöbbet fáradozott a' bécsi nagy kórház két orvosa: *Rokitánsky* és *Skoda*; 's különösen az utóbbit illeti az érdem, hogy a' hallgatósági és kopogtatási rendszert tudományos alapra fekteté. Jelenleg ezen tanok el vannak terjedve a' közel 's távolban 's különösen az orvosi fiatalabb nemzedék által nagy előszeretettel ápolatnak. Lényegét illetőleg: a' kopogtatás ezen egyszerű természettani törvényen alapul: minden légtartalmas test kopogtatás által rezgésbe hozatik 's hangot ad, melly hang a' testben levő lég mennyisége, a' rezgő részecskék minősége 's a' közvetítő szer (medium) folytán sokféle változásnak van alája vetve. Átvívén ezen törvényt az emberi organismusra, képesítve leszünk általa a' test belső szerveinek állapotát, fekvését 's nagyságát felismerni 's azok kórtani változásait meghatározni. 'S így például: a' léggel telt tüdő más hangot adand, mint a' szív, melly tömör, izmos (muskulosus) testet képez, vagy mint a' részint léggel, részint étekmaradvánnyal megtelt belek. Ha tehát a' tüdő légtartalma szaporodik vagy kevesedik; vagy ha épen kórhatás által a' tüdőszövet egy része egészen megrongáltatik: a' rendes állapotban tapasztalt teljes és tiszta kopogtatási hang azonnal vagy megváltozik vagy egészen megszűnik. Ha a' szív vagy máj kitér, vagy helyéből kimozdul: az ezen műszerek által adott kopogtatási hang terjedelme is vagy növekedik, vagy más helyen lesz észrevehető. A' kopogtatásnál a' műtani eljárás ez: Az orvos meggömbült közép- vagy mutató ujjával a' kézhajlás könnyű mozdulata által, a' nélkül, hogy a' kart emelné vagy ujjával nyomogatna, az illető testrészezt tett másik kéz egyik ujjának első izére kopog;

vagy pedig e' czélra az u. n. *plessimetert* használja, mely egy garasnyi vastagságu elefánt csont-lemezből áll. Mindkét módnak megvannak saját előnyei 's barátai. A' mi a' *hallgatózást* illeti, ez nem egyéb, mint azon hangok kiismerése, mik bizonyos műszerekben támadnak; czélja pedig: az észrevett hangok minőségéből az illető műszerek állapotát megítélhetni. Alkalmaztatása leginkább a' tüdő lélekezési neszének 's a' sziv kamaráiban ki 's beömlő és az erekben keringő vér által támadt összehuzódások hangjainak megismerése végett történik. Ez ugy eszközölhető, hogy a' hallgatkozó érintkezésbe hozza fülét a' megvizsgálendő testrészt külső falazatával, mi által minden hangrezgés, mely azon részek mozgásából ered, változatlan erőben közöltetik a' füllel. Miután azonban a' fül közvetlen érintkezése az illető testrészekkel sok nehézséggel van összekötve 's gyakran az illem által is gátoltatik, azért e' czélra az u. n. *stethoscopot* (hallasó, hangtömesz) használják, mellyet *Zehetmayer* orvostudor így ír le: A' *stethoscop* egy könnyü, száraz, tiszta fából álló kifúrt henger, mellynek üregében egy légoszlop van. A' műszer alkalmaztatván, a' benne levő légoszlop egy oldalról a' vizsgáló füle, más oldalról a' beteg melle által záratik be. Azon vége, melly a' beteg mellére alkalmaztatik, kúp alakilag (konisch) ki van jávva, a' hallgatkozó fülel összekötöttésbe jövő vége pedig $2\frac{1}{2}$ hüvelyk széles, közepén kifúrt elefántcsont-lemezzel van ellátva, melly lehet lapos, homoru és domboru a' szerint, mint azt a' hallgatkozó fülesigájának alkotása megkívánja, melly hogy a' lemez által minél tökéletesebben elzárassék, szükséges. A' hangtömesz hossza 10—12 hüvelyk. Ezen műszer segítségével lehet azután a' lélekezési szervek 's a' sziv örökös vérszivattyuzása által okozott zöréjt 's ennélfogva az egyes kórállapotokat megítélni. Sem a' hallgatózási sem a' kopogtatási rendszer egymaga külön ki nem elégit; egyik egészíti ki a' másikat és segíti azon fényes eredményekre, miket ezen találmányok utján a' közelebbi évtizedben vala képes a' gyógytan felmutatni. Be van bizonyulva, hogy a' *stethoscopia* behozatala egyike a' legbecsesb adományoknak, miket valaha emberi lángész nyújtott a' gyógyászatban, mellynek történetében az korszakot képez. 'S ezen új tanok természettani törvényekre támaszkodva, alkalmaztatásukban egyszerű és könnyen érthető alapokon nyugosznak, menten minden elfátyolozott titokszerűségtől. A' tüdő és szivbajokra nézve ezen tudomány folytán az előtt soha nem sejtett világosság derült, melly eloszlata a' számtalan, egymást megsemmisítő formák chaoszát 's a' legnevezeteseb kórok gyógyításában a' legüdvösb forradalmat idézte elő, mellynek áldásdús hatása az újabb idők terapiájában nagy mértékben vehető észre. (A' hallgatózási és kopogtatási rendszert illetőleg sokat irtak *Auenbrugger*, *Corvisart*, *Laennec*, *Piorry* 'stb. Ezeken kívül jeles értekezést irt e' tárgyról *Skoda* bécsi orvos (Wien, 3. Aufl. 1844); továbbá *Zehetmayer* (*Grundzüge der Percussion und Auscultation*. 2. Aufl. Wien, 1845). Hazánkban is általánosan gyakorlatba van véve.

Azonban a' fentebbi tanok semmi esetre sem örvendhetének vala olly általános és kedvező sikernek, ha ugyanazon időkben a' gyógytan minden segédtudományai, nevezetesen az összehasonlító és kórbonecztan, a' physiologia (élettan), vegytan, mikroszkopia 'stb. terén is nem történik annyi nevezetes haladás. Ennek rövid elősorolása következőben összpontosul.

A' mult századbéli *boncztan* az emberi test durvább viszonyainak megismerésére nézve csaknem bevégzett mindent, mit e' téren tennie lehetett; de már *Haller* ugy sejté, miszerint a' finomabb szövetek alkatának kiismerése is mulhatlanul szükséges, hogy a' physiologia ohajtott fejlettsége elérendő legyen. Annálfogva a' görcsű (mikroszkop) használata által az egyes szerveket és alkotásaikat, valamint a' különböző szövetek összetételét iparkodának vizsgálat tárgyává tenni. Továbbá egédül hívaték az állatvilág; 's az összehasonlító boncztan utján sikerült fölleplezni több rejtélyt, mi csupán és egyedül az emberi boncztan tanulmányozása által lehetetlen lett volna. Azon férfiak között, kik e' téren munkáltak, a' nevezetesebbek: *Loder*, *Hildebrandt*, *Rosenmüller*, *Weber H.* és *E.*; *Hempel*, a' 3 *Mekel*, *Krause*, *Bock* 's Angliában a' két *Bell* testvér. Azon alapon, mit ezen férfiak teremtének, folyvást új meg új vizsgálatok történeke az egyetemek, nyilv. kórházak és magánorvosok körében 's állíthatni, miképen a' jelenkorban alig van nap, melly e' téren újabb fölfedezéseket ne nyújtson. — A' finomabb boncztan 's a' *physiologia* olly közel rokonok, hogy a' fölfedezések utján szükségképen lépést kell tartaniok. *Schelling* ugyanazonsági tanának bukása után a' physiologióra nézve új korszak derült. Azok között, kik e' tudományt mostani fényes pozására emelni segíték, első helyen áll *Blumenbach J. F.*, kinek legnagyobb érdeme, hogy a' physiologianak egy új terét alkotá, t. i. az ember természetétörténetét. Továbbá: *Rudolphi* (*Lehrbuch der Physiologie*), *Treviranus* testvérek (*Biologie oder Philosophie der lebenden Natur* 1802—1822), *Burdach* 'stb. A' physiologia emeléséhez hozzá járultak az újabb időben több gyakorlati segédeszközök. Illyenek: az *eleven bonczolatok* (vivisectiók), mik ugyan már az alexandriai physiologok előtt is ismeretesek voltak, azonban csak a' legújabb időkben tétettek a' physiologia legfontosabb és legrejtélyesebb részeinek kipuhatólására e' tárgyú módszeres kísérletek; ezeknek köszönhetjük jelenleg az emésztés, vérkésztés tanait, 's mindenekelőtt az idegrendszer physiologiját. De legfontosb gyümölese a' kísérleti physiologianak a' *Bell* edinburghi tanár által alapított 's utána elnevezett és *Magendie* által közelebről leirt boncztani különbsége a' mozgási és érzési idegeknek, mellyhez méltólag csatlakozik a' *Marschall Hall* által kimutatott viszfény-törvény (*Reflexgesetz*). Egy másik segédeszköz volt — mint fentebb érintett — a' *görcsű*, melly *Harvey* óta folyvást használatban van a' boncztanászkornál. Erre nézve legtöbb érdemmel birnak *Oken*, *Döllinger*, *Hieser* 'stb. Ezeknél még tovább ment *Ehrenberg* berlini tanár, kinek híres munkái az ázalékokról nem sejtett, új fölfedezéseket hozának. Vizsgálatai befolyással voltak a' gyógytanra nézve is, a' mennyiben *Harvey* régi állítását: „*Omne vivum ex oro*“ ha nem bizonyíták is be, legalább felette valószínűvé tevék 's a' kórtanban (pathologia) még mindig nagy szerepet játszott „*Generatio originaria*“—rólí tant nagy mértékben megrendítették. A' görcsű által sikerült különösen *Schleiden* jénai és *Schwann* löweni tanárnak a' sejteknek (*Zellen*) a' növényi és állati szervezetre nézve nagy fontosságát fölfedezni 'stb. Egy harmadik segédeszköz, mit a' legújabb időkben használatba vevének a' physiologok: a' *vegytani elemzés*. Ez uton kétségbevonhatlan tényé lőn immár, miképen az organismus is a' leghatározottabb vegytani törvényeknek van alája rendelve. Ezen irány

fő képviselői : *Magendie* párisi tanár, továbbá a' francziák közül : *Legal-lois*, ki első mutató meg a' hátgerinczvelő fontosságát a' mozgásra nézve, *Ségalas*, *Prevost*, *Dumas*, *Flourens* 'stb.; az angolok közt : *Wilson*, *Milne*, *Bell*, *Marschal Hall* 'stb.; a' németek között : *Gmelin és Tiedemann*, *Müller János*, *Arnold*, *Stilling*, *Budge*, *Wagner Rudolf*, *Henle*, *Valentin* 'stb. A' legnevezeteseb vegytani vizsgálatokat birjuk *Mulder* utrechti, (a' Protein-ről) és *Liebig* giesseni tanártól (az összes táplálási rendszerről).

A' boncztan és physiologia terén tett ezen fölfedezések szükségképen magukkal hozzák, hogy a' kórtan is az eddigiektől, különböző alapokra fektettetett, különösen miután a' *kórboncztan* (pathologische Anatomie) mindinkább levetkezé korábbi elszigetelt, czéltalan jelentőségét, 's a' gyakorlati gyógytan czéljaival mindig szorosabb viszonyba lépett. A' mult században ugyanis az orvosok még legnagyobb része úgy tekinté a' kórboncztant, mint közvetítő eszközt ritkaságok és monstrositások kutatására. *Morgagni* volt az első, ki e' tudomány feladatául tüzé a' kórok székelésének 's okainak kiismerését. Ez irányban működtek *Lieutaud* párisi orvos, *Sandifort* leydeni tanár, de különösen *Baillie* (Matthew) londoni orvos ; Németországban e' század elején : *Sömmering*, *Voigtel*, *Otto*, 's különösen ifj. *Meckel*. A' legújabb kórboncztanászok között első helyen állanak : *Cruveilhier* párisi tanár és *Rokitansky* bécsi orvos. (Ez utóbbinak classicus műve : *Handbuch der pathologischen Anatomie*. 3 köt. Bécs 1842). Ezekon kívül : *Engel* bécsi orvos és *Bock* lipesei tanár. (Ez utóbbinak : „*Handbuch der pathol. Anatomie*“ cz. munkája 1849. jelent meg újabb kiadásban). — A' kórboncztan tehát érzékeink elé állítja azon változásokat, miket a' kórfolyamatok a' test rendes állapotban levő folyó és tömör képleteiben okoznak ; továbbá az organismus részeinek alkatából 's vegyületéből azokat alakilag érthetővé teszi 's a' physiologiából azok származása és lefolyása szükségességét magyarázza. Önkényt következik, hogy ez csupán számos elhalt betegék tetemein történt vizsgálatok által érhető el. Annál fogva föltételezi természettudományi ismeretét azon tárgyaknak, mik a' kór- és gyógytan (pathologia és theraphia) szakába tartoznak : a' kórokét. Ezek támadását 's lefolyását, valamint az élő személyeken a' külső tünetek általi megismerését tárgyalja azután a' kórboncztan. Nagyobb kifejlést nyert e' tudomány 1830. óta, midőn a' górcső és vegytan kezdődött használatba vétetni a' kórtani tünetmények vizsgálatánál. E' részben nagy érdemekkel birnak különösen *Müller János* és tanítványai : *Stannius*, *Henle*, *Valentin*, *Gluge* 'stb. A' vegytani elemzés már eddig is nevezetes eredményeket képes felmutatni, azonban még fontosabbakkal kecsegtet, ha egyszer az egészséges test vegytani viszonyai ismeretesekké leendnek. A' tudomány ezen ága nagy jövőt rejt méhében. Nagy érdemekkel birnak e' téren : *Andrat* és *Gavarret* francziák ; *Bright* és *Christison* angolok ; *Liebig*, *Nasse*, *Simon* Ferencz (megh. 1843.), *Vogel*, *Lehmann*, *Scherer* 'stb. németek.

A' gyógytan minden ágában feltűnt eme gondos buvárlatok és fölfedezéseknél fogva lehetetlenné vált, a' *kórtanban* (Pathologie) uralkodott régi elveket még továbbá is épségben tartani. Nagy változások történtek itt is. A' lázak és vízkór feletti elméletek eltöröltettek, a' gyuladások felőli tan kijavított 'stb., szóval a' kórtani tanokban egészen új élet

merült fel 's az európai egyetemek kórtermeiben az orvosok egy egészen új nemzedéke képződik. Ezen újabb uttörők közt kitünő helyet foglal el *Schönlein* jelenlegi berlini tanár (szül. 1793). Tanainak 's az ő iskolájából származott tanok alapeszméje ez : A' kórok határozott, sajátlagos, elemi folyamatok, mellyek lényegökre nézve a' legkülönbözőbb viszonyok között is ugyanazok maradnak ; miknek külső feltünése azonban az egyéni viszonyok, a' szenvedő szervek és szövetek 'stb. sajátága szerint külön-szerű változásoknak van alája vetve. Miután pedig a' kórfolyamatok sajátága mindenkor a' kárthozó előzmények különfésése által tételeztetik fel 's ennek folytán az okismeretnek (Aetiologia) tág tere nyílik : annál-fogva mind a' kórok okainak, mindezek előzményeinek terjedelmes kikutatása szükséges ; 's erre nézve mind a' természettani, mind a' góreső- és vegytani kórisíne gondos használatba vétele vezet célhoz. *Schönlein* nyomán, kinek tanai, a' régi rendszer embereivel küzdött kemény harc után, most általánosan elterjedvék, a' következők haladtak : *Jahn*, *Eisenmann*, *Fuchs*, *Canstatt* 'stb. Lipesében *Bock*, 's különösen *Oppolzer*, előbb prágai, később lipesei, 's jelenleg bécsi tanár ; Bécsben : *Rokitansky*, *Skoda*, *Engel* ; Prágában : *Jaksch*, *Hammernjk* ; Pesten : *Sauer*, *Balassa* 'stb. tartoznak az új tanok terjesztői 's fejlesztői közé.

Azon haladások nyomán, mik a' vegytanban 's physiologiában történetek, változásoknak kelle támadni a' *gyógyszertanban* is, 's pedig nemcsak annyiban, mennyiben új szerek találtának fel, hanem azon oknál fogva is, minthogy a' már ismert régi szerek vegytani hatása az organismusra újabb színben lön feltüntetve az újabbkori tapasztalatok folytán. E' részben nagy munkásságot fejté ki *Mitscherlich* berlini tanár (Lehrbuch der Arzneimittellehre), *Joerg* Lipesében, 's legújában *Oesterlen* tanár. Továbbá a' gyógyszerzertan haladását tanusítja az is, miképen a' számtalan szerből összeállított hajdani, sokszor a' nevetségig hosszú orvosi rendelvek már eltűnedeznek ; melly egyszerűsítést leginkább *Hahnemann* tanainak lehet köszönni. Azonkívül számos egészen új tisztább és erősebb szerek is találtattak fel (narkotikák, sóképletek 'stb.) — A' *gyógyforrás-tanban* sokszoros javítások történtek. Az egyes gyógyforrások alkatrészeinek 's hatásának terjedelmes leírásai 's e' körül tett kísérletek lőnek ismeretessékké ; a' vizek mesterségesen utáncsináltattak. Az e' tárgy tanok elméletének megváltoztatása körül legtöbbet tett *Vetter*. — A' *hidegvízgyógytan* kifejtése körül számos érdemei vannak az újabb kornak. A' hidegvíz belső és külső alkalmaztatása már korábban is ismeretes volt, de nagy mértékben visszás modorban ; nagyobb kiterjedésű, számtalan gyógyításokat legelsőbben *Priessnitz* Vincze mutatott fel e' téren Gräfenbergben Siléziában. Rövid idő alatt nagy számu hidegvízgyógyintézetek támadtak Európa minden részeiben, sőt Amerikában is a' gräfenbergi intézet mintájára, részint orvosok, részint nem orvosok igazgatása alatt. A' visszaélések, mik e' téren az új tan csodás eredményei iránti lelkesedésből, szerie elharapózni kezdenek, szünni kezdenek az újabb időkben, miután a' gyógyszerzertannak ezen része is a' tudományos józan vizsgálatok körébe vonatik. E' tekintetben különösen megemlitendő : *Hallmann* és *Hirschel* (Hydriatika oder die Begründung der Wasserheilkunde auf wissenschaftliche Prinzipien, Geschichte und Literatur); továbbá *Munde*,

Rausse, Weiss, Stuhlmann 'stb. e' tárgyú munkái. — A' *villany* és *delej* hasonlóul a' gyógytani szerek körébe vonatott, 's a' kísérlet, minélfogva ezen természetörök is az emberi szenvedések gyógyszeréül használtatának, nem maradt siker nélkül. Különösen a' villanyosság nem csupán divatczikk többé, mint volt eleinte, hanem elkerülhetlen szükség. A' folyóiratok és évkönyvek számos bizonyítványát tartalmazzák az ezen szer általi gyógyulásoknak, mi azonban még tökéletesítésre vár. 'S általában véve a' *gyógytani természettan*, mint önálló tudomány, erősödni, fejlődni kezd, különösen dr. *Heidenreich* erélyes munkálkodása folytán, ki 1843. kezdte legelőször egy gyógytani természettant írni. A' villany és delej hatásáról irtak: *Eydam, Hesse, Heymann, Loschner, Froriep* 'stb. Nem csekély fontosságu végre a' gyógytan fejlődésében különösen a' légely befolyására, a' kórok támadása 's terjedésére nézve a' naponként szaporodó gyógytani földleírások, a' gyógytan története 'stb.

Hátra van még szolanunk a' *sebészet* 's a' vele rokon tudományokról. A' sebészet fájdalom, sokáig volt 's egy részt még most is a' borbélyok kezében van 's valószínűleg évtizedek fognak elmulni, míg elérkezendik azon idő, hogy minden orvos egyaránt legyen kiképezve mind a' sebészetben, mind a' belső gyógytanban. Franciaországban már régen eltűnt az orvosok és sebészek közötti ezen természetellenes elkülönzés 's annálfogva már korán képződött e' tekintetben új irány. A' francia sebészek ügyessége már régóta közhirű. Legkitünőbbnek tartatik *Dupuytren* (1778—1835), ki nem annyira az irodalom, mint inkább a' tanítás és művészet terén lón ismeretes; ehez méltán társakozik *Larrey* (1766—1843) előbb hajóorvos, a' forradalom alatt a' rajna-sereg orvosa, később tanár a' párisi katonatorvosi iskolában, Napoleon alatt a' hadsereg főorvosa Egyiptomban, végre sebészi főnöke az egyetemes francia seregnek, — kinek számos munkái jelentek meg, német fordításban is. A' most élő francia sebészek között nevezetes *Velpéau, Lisfranc, Roux, Malgaigne* 's számos mások. Németország a' sebészetre, mint a' belső gyógyászatra nézve is, Bécsből nyert lendületet, mire nézve *Kern* Vincze különösen a' sebészet gyógyászati részének egyszerűsítése 's ezen tudomány iránti buzgalom élénkítése által bir legtöbb érdemmel. Ezen iskolából származtak: *Rust, Walther, Langenbeck, Gräfe, Textor* 'stb. Az e' téren működések egyik legfényesb pontjául tekintendő a' hólyagkö szétzuzatása, melly művészetet *Civiale, Heurteloup* és *Amussat* tökéletesítének azon fokra, mellyen az jelenleg Európa minden művészeti termeiben áll. A' plasticus sebészetet, azaz: az elveszett részeknek, nevezetesen az orrnak, ajkaknak 'stb. kipótolasát, 's az izmoknak 's idegeknek görbülések kiegyenlítése végetti boralatti vagyis ollyszerű kettémetszését, hogy a' bőr általi befedés meg ne szünjék 's következőképen a' lég hozzá nem férhetése által a' genyedés meggátoltassék, — mindezen művészeteket *Dieffenbach* fejleszté ki, kit a' tudomány 's szenvedő emberiségre nézve korán ragadott el a' halál (1847). Az angol sebészek között első helyen áll a' merész művészetekről ismeretes *Astley Cooper*. Hazánkban nagy hirnevet vivott ki a' mütői sebészetben a' volt egyetemi tanár és országos főorvos *Stáhlly* Ignác, 's jelenlegi utódja a' tanszéken d. *Balassa* János. Nem csekély előnyére vált a' sebészetnek a' kénegény 's később a' chloroform hatásának fölfedezése, mely-

lyeknek kábító ereje okozza, hogy legtöbb esetben a' legnehezebb műtések a' beteg részéről fájdalom nélkül, a' sebész részéről nagyobb biztossággal végeztetetnek el. 'S ámbár eddig több eset fordult elő, hol ezen szerek hatása károsnak, sőt halálosnak bizonyult be : okos alkalmazás mellett azok mégis maradvány becsüekké válnak. A' jelenleg élő németországi sebészek között nevezetesek még : *Gunther* és *Franke* Lipcsében, *Chelius* Heidelbergben (kinek sebészeti munkáját magyar nyelven is bírjuk dr. *Bugát* Pál által fordítva 1836.), *Schuh* Bécsben, *Roser* Tübingában, *Pitha* Prágában 'stb. — A' *szemészet* is nagy előmeneteleket tett, miután számos helyen külön intézetek állítottak szembetegek számára. Német orvosok legtöbbet tettek e' téren, nemcsak a' szemphysiologiája, kórtana 's kór-boncztana tekintetében, hanem különösen a' plasticus sebészet több szembetegségekre alkalmazása által a' gyakorlati részt gazdagítván, valamint a' bőr alatti izom és idegmetszés által a' kancsalságot gyógyítván. Ide tartozó nevek : *Stromeyer*, *Dieffenbach*, *Annon*, *Canstatt*, *Beyer*, *Zeis*, *Baumgarden*, *Warnatz*, *Höring*, *Sichel* 'stb. Hazánkban *Fabini* János volt pesti tanár (l. *Fabini* J. tanitmánya a' szembetegekről, ford. Vajnócz Imre. Buda, 1837). — A' *fogászatra* nézve ugyan sokat fáradoztak *Lautenschläger*, *Laforgne*, *Serres*, *Fox*, *Mauray* 's különösen *Carabelli*, mindazáltal ez a' tulajdonképeni orvosok által még mindig felette elhanyagoltatik 's ennek folytán nagyobb részint félmiveltek kezében van, 's gyakran emlékeztet a' mult századok nyegleségeire. — A' *fülgyógytant* illetőleg még ma is kevesen találkoznak, kik e' tárgyának szentelnék munkásságukat ; ezek között vannak *Saissy*, *Itard* és *Deleau* francziák, *Lincke* és *Kramer* németek. A' legfontosb találmány e' részben az eustachi cső catheterizálása (szívárcsövezése). — A' *psychiatria* (lélekgyógytan) csak miután a' párisi *Bicêtre* orvosa, *Pinel* elmekórodákat kezdte alapítani, emelkedhetett nagyobb tökélyre. Példáját követték a' német *Langermann* és *Reil*. Az első az elmekórosok physicali ápolását hozta életbe, az utóbbi a' kórtan ezen ágát egyesíté a' physiologiával. Sokat tevének e' részben *Horn*, *Groos*, *Friedrich*, *Vering*, *Pienitz*, *Ideler*, *Flemming* 'stb., mind a' mellett a' *psychiatria* még távol van tudományos tökélytől ; remélhető azonban, hogy a' physiologia haladásai e' részben is kedvező változásokat termendenek. — A' *szülészetbeni* haladások olly fokra állíták e' tudományt, miképen az már csaknem mathematicailag bizonyos alapokon nyugszik. A' szülészeti gyógytan, minden részében egyszerűsített 's névszerint sokkal szelidebb alakot nyert ; szóval az összes szülészet a' 17. század óta a' sebészet egy alárendelt osztályából az összes gyógytan egyik önálló 's virágzó ágává változott. A' szülészek között a' kitünőbbek e' században *Nägelé*, *Jörg*, *Froriep*, *d'Outrepoint*, *Stein*, *Rietgen*, *Kilian*, *Carus*, *Busch*, *Siebold*, *Hüter* 'stb. A' francziák között *Dubois*, *Maygrier*, *Capuron*, *Baudelocque* és *Lachapelle* és *Boirin* asszonyok ; Angliában *Burns*, *Davis*, *Lee*, *Ferguson* ; Pesten *Birly* 'stb. — A.

Gyógyvizek és fürdők (Magyarországban). Hazánk nagyszámu ásványos vizeiben megbecsülhetlen kincs rejlik. De a' természet ezen adományai sok ideig elhanyagolva 's nem ismertetve, nem használtatva kellő mértékben, csaknem egészen magokra hagyatva valának. Figyelemre méltó mozgalmak e' téren leginkább *Tognio* Lajos, pesti egyetemi tanár

vizsgálatai 's felszólításai folytán történtek. (L. *Tognio* Lajos : Felszólítás Magyar és Erdélyország orvosaihoz 's természetvizsgálóihoz 1841. — Nehány szó Magyarhon ásványvizeiről. Pest 1843.) Így történt, hogy a' kir. magyar Természettudományi Társulat egy az ásvány vizek ügyében folytonosan működő bizottságot nevezett ki ; az orvosok 's természetvizsgálók kolozsvári (1844.) 's pécsi (1845.) nagy gyűlései szinte felkarolák ez ügyet — mi azonban pénzhiány 's a' bekövetkezett nagy idők eseményei miatt még mindedig eredményre nem vezethetett. Végre a' M. Akademia is kitűzé a' következő pályakérdést : „Határozotassanak meg vegybontások 's gyógygyakorlati adatok nyomán a' nevezetesb honi ásványvizek gyógyjavalatai ; mikép lehetne azokat netalán létező hiányaikra nézve orvosrendőrségi tekintetben használhatóbbakká tenni ; továbbá adassék elő, mellyekkel lehetne azok közül a' külföld legnevezetesb ásványvizeit teljes sikerrel pótolni ; végül említették meg, mik történtek irodalmi tekintetben e' tárgyra nézve.“ — A' pályakérdés koszoruzott megfejtője dr. *Török József* debreczeni tanár lett. (Munkája : „A' két magyar haza első rangu gyógyvizei és fürdőintézetei, természet-vegy- 's gyógytani sajátágaikban előterjesztve. Pesten, 1848). E' munka szerint az akadályok, mik ásványvizeink érdemlett hírnévre vergődésének ellenében állanak, leginkább ezek : 1) Ásványvizeink legnagyobb része nincs a' vegytan jelen állásának megfelelőleg vegybontva, megvizsgálva ; a' gyógykísérletek ennél fogva lehetlenek. 2) Csak igen kevés helyen vannak czélszerű fürdő- és más szükséges épületek ; kényelemről 's jobb izlésről meg alig lehet szó honi fürdőintézeteinkben. 3) A' legtöbb helyekben hiányzanak a' rendes fürdőorvosok. 4) Sok helyen még az ember nyugalma, sőt személyes bátorsága sincs biztosítva ; fürdőbotrányokról folyvást tudósítanak a' hirlapok. 5) A' szétkülletni szokott gyógyvizek ügyetlenül merítettnek, czélszerűtlen üvegekbe töltetnek 's tökéletlenül dugaszoltatnak be, végre 6) közönségünk, sőt orvosaink nagy része is nagyobb bizalommal viseltetik 's előítéletesen ragaszkodik a' külföldi orvosok által leirt 's kikürtölt, külföldi vizekhez és fürdőkhoz, — mi bizonyosan nem történik, ha orvosaink 's irodalmunk honi gyógyvizeink ismertetése 's ajánlása körül többet fáradoznak. Jelenleg ismeretes gyógyvizeink nevezetesbjei következők :

I. *Langyos (+ 15°—28° R.) és hév vizek (+ 28°—51° R.)* — a) *Vegyileg közönyösek* : 1) Daruvár (Pozsega vm.), 2) Stubicza (Zágráb), 3) Krapina (Varasd), 4) Eger (Heves). — b) *Kénesek* : 1) Toplika (Varasd), 2) Mehádia (oláh-illir végezed), 3) Harkány (Baranya), 4) Trencsin-Teplicz (Trencsin), 5) Póstény (Nyitra), 6) Kaplát (Nyitra), 7) Nagyvárad (Bihar), 8) Alsó-Vácza (Zaránd), 9) Magyarád (Hont), 10) Lajta-Pordány (Sopron), 11) Gyügy (Hont). — c) *Vas-hévvizek* : 1) Szliács (Zólyom), 2) Vichnye (Bars), 3) Topuszko (horvát-végvidék), 4) Lucski (Liptó), 5) Rajecz (Trencsin), 6) Algyógy (Hunyad), 7) Monyásza (Arad). — d) *Egryényes hév vizek* : 1) Lippik, (Pozsega), 2) Buda, 3) Kis-Kalán (Hunyad). — e) *Kénsavas sókat tartalmazó hév vizek* : 1) Háj-Stubna (Turóc), 2) Bajmóc (Nyitra). — f) *Meszes hév vizek* : 1) Szklenó (Bars), 2) Felső-Ruszbach (Szepes). — II. *Hűdegy gyógyvizek*. a) *Kénesek* : 1) Büdöskő (Nyitra), 2) Balf (Sopron), 3) Málnás (Székelyföld), 4) Sombor

(Székelyföld), 5) Szobráncz (Ung), 6) Jóod (Mármaros), 7) Sibó (Közép-Szolnok), 8) Szombatfalva (Udvarhelyszék), 9) Disznópatak (Mármaros), 10) Hosszumező (Mármaros), 11) Parád (Heves), 12) Királyfalva (Hont), 13) Szinye-Lipócz (Sáros), 14) Gyügy és Mére (Hont), 15) Brusznó (Zólyom), 16) Ajnácskő (Gömör). — b) *Konyhasós hideg gyógyvizek* : 1) Felső-Bajom (Medgyesszék), 2) Alsó-Sebes (Sáros), 3) Polhora (Árva), 4) Szlatina (Mármaros), 5) Királymező (Mármaros), 6) Felső-Nyéresháza (Mármaros), 7) Sívár (Sáros), 8) Baranda (bánsági német-illir végezed). — III. IV. *Savanyu és vasas gyógyvizek* : a) *kevés sós és földes létrészeket tartalmazó vasas savanyu vizek* : 1) Buziás (Temes), 2) Parád (Heves), 3) Uj-Lubló (Szepes), 4) Kabolapolyána (Mármaros). — b) *Kénsavas sokat tartalmazó vasas savanyu vizek* : 1) Balaton-Füred (Zala), 2) Ugod (Veszprém). — c) *Konyhasós savanyu vizek* : 1) Sóskut (Vas), 2) Szulin (Sáros), 3) Baczuch (Zólyom), 4) Jamnicza (Zágráb), 5) Szent-György (Erdély, radnai katonai kerület), 6) Bikszád (Szatmár), 7) Ferenczvölgy (Mármaros), 8) Borsa (Mármaros), 9) Glóod (Mármaros), 10) Közép-Vissó (Mármaros), 11) Luhy (Mármaros), 12) Szolyva (Bereg), 13) Nelipina (Bereg). — d) *Égvényes savanyu vizek* : 1) Bártfa (Sáros), 2) Hosszurét (Sáros), 3) Tarcsa (Vas), 4) Szalatnya (Hont), 5) Tátra-Füred, v. Nagy-Szálók (Szepes), 6) Ránk és Herlein (Abauj), 7) Kabold (Sopron), 8) Pecsényéd (Sopron), 9) Borszék (Gyergyószék), 10) Dombhát (Radnai kat. kerület), 11) Bodok (Szepsizék), 12) Szentgyörgy (Radnai kat. kerület), 13) Jakabfalva (Kászonyszék), 14) Suliguli (Mármaros), 15) Szaploneza (Mármaros), 16) Visk (Mármaros), 17) Baticza (Mármaros), 18) Bocskó-rahói (Mármaros), 19) Kvaszni (Mármaros), 20) Bor-kút (Mármaros). — V. *Égvényes (szikéleges) gyógyvizek* : 1) Czigelka (Sáros), 2) A' Fertő tava (Sopron-Moson). — VI. *Keserü vizek* : 1) Esztergom, 2) Laszina (horvát kat. végezed), 3) Kis-Czég (Kolozs), 4) Ólves (Kolozs), 5) Túr (Erdély). — VII. *Timsós és vasgátékos vizek* : 1) Parád (Heves), 2) Zovány (Kraszna), 3) Erdőbénye (Zemplén). — Részletes ismertetésül l. *Török József* fentidézett munkáját. — k.

Gyorsírás (stenographia). Bizonyos írásmódja a' legrégebb idők óta mindig volt az emberi nemnek. Az írástudomány fejlődése a' népek mivőlődésével karöltve járt. Eleinte pyramisok, obeliszek és óriás sphinxek voltak az emberi eszmék fentartói. Előbb az írást különös isteni ajándéknak tartván, csak vallásos eszmék és hagyományok feljegyzésére használták. Később az írás tökélyesülésére alkalmat nyújtott az emberiség javát tárgyazó czélok kitüzése, az állam feje, a' törvényhozó, a' bíró egy személyben egyesülve, jobbitott írásformában adott rendeleteket a' népnek, mit az alsóbb tisztviselők is használnván, az írás közönségesé lett. Denem czélunk az írás fejlődési szakairól értekezni. Legyen elég megjegyezni, hogy midén a' magán élet sűrű mozgalmái az élénk eszmezsere szükségét mellőzhetlenné tette, s a' nemzetek közjogi kérdései nyilvánosan kezdettek tárgyalatni : keletkeztek erős elméü férfiak, kik az írás tökélyesülésének az egész emberiség haladására mélyen ható fontosságát átlátván, nem kiesmylették ezen ügyet fáradozásaik tárgyává tenni : voltak, kik belátván, milly nagy aránytalanság létezik az írás és beszéd közt, czélul tüzték, az írás mesterségét valódi czéljához közelebb vinni : hogy a' léleknek gon-

dolatát annyi idő alatt és oly gyorsan, mint megszületik, írásjegyek által, idegen szemeknek is megörökítsék. Ily körülmények közt született a gyorsírás. Ez már a hajdani görögöknél is divatozott. *Diogenes Laertiussal* szólva, *Xenophon* gyorsírási jegyekkel írta le hallhatatlan tanítójának, *Socratesnek* előadásait; annak köszönhetjük, hogy *Socrates* memorabiliai a világ birtokába jutottak. A gyorsírás nagy virágzásban volt a rómaiaknál is. Használták az ítélszékek előtt, hol a törvénytudók versenyeztek egymással. Ki a nyilvános tanácskozásokról értesülni kívánt, a szószékek körül gyorsírókat alkalmazott, mint *Ammianus Marcellinus* írja: et ad sistabant hinc et inde notarii, quid quaesitum esset quidve responsum, cursim ad Caesarem praeferentes. A rómaiak a gyorsírást státusintézménynek tekintették, mit a római törvény ezen szavai bizonyítanak: eos qui notis tyronicis (azaz: stenographicis) scribunt, acta praesidium, reipublicae causa adesse certum est. Magasztalták a híven jegyzőket, 's megbüntették azokat, kik az előadások értelmét megcsönkítették és elferdítették. *Aelius Lepediussal*, *Alexander Severus* császár életírásában ez áll: eum notarium, qui falsum causae breve in consilio imperatorio retulisset, Severus incisus digitorum nervis, ita, ut nunquam posset scribere, deportavit. A gyorsírást a legelőkelőbb emberek iparkodtak sajátukká tenni. *Svetonius* történetíró szerint, ki *Hadrian* császár cabineti titoknokja volt, *Titus Vespasianus* császár is jártas volt a gyorsírásban. *Cicero* mellett, akárhol járt, mindig volt egy gyorsíró, ki naponként jegyezte szavait, még akkor is, mikor az már fürdőben ült. A római birodalom enyésztevel a gyorsírástnak is majd minden nyoma elenyészett. A keresztény vallás terjesztésére szerte kalandozó missionáriusok őrizték meg csekély maradványait. Ujabb időkben azonban, midőn a szabad szó visszanyerte a természettől rendelt magasztos hatalmát és ezzel az írással, melly a fejlődő eszméket gyorsan hirdette a világnak. Ujjonnan kelle születnie a tökéletesebb írástudományának is. Alkotmányos szabad intézményeinél fogva, Angolország lett az ujabb gyorsírászat szülő hazája. Angliában több mint hatvan író találta fáradságra méltónak a gyorsírás elméleti és gyakorlati szabályairól könyveket írni. Náluk a gyorsírás nemcsak tanácskozásokban, de a magán életben is sűrűen használtatott. *I. Károly* angol királyról mondják, hogy rendkívüli buzgalommal foglalkozott a gyorsírással; különösen börtönében sokat jegyzett fel magának gyorsírással. Angliában az alkotmányos élet hatalmas tényezőjévé fejlődött a gyorsírászat, mint minden intézmény, melly a nyilvánosság elvével kapcsolatban áll. *Gawtres* angol író többek közt írja: „ha mindaz, mit a stenographok sajtó útján, a szónokok ajkairól, a lelkesedésről még melegen, csodás gyorsasággal nyújtanak naponként a közönségnek, egy hétiig folytatatni megszűnnék, hazánk politikai történetében és az ítélszékek tárgyalásai terén egy fehér lap támadna, a közvéleménynek egy rugonya hiányzanék, és csak akkor éreznék a nemzet, milly fontos befolyást gyakorol e tudomány közéletünk legfontosabb viszonyaira.“ Nemesak egyetemekben, de kisebb tanodákban is állíttatnak itt tanszékek a gyorsírás tanítására. Minden nyilvános gyülekezet és ítélszék tárgyalásai a legnagyobb gyorsasággal és hűséggel vitetnek. Londonban a jól kiképzett egyének 4—500 font sterling évi fizetéssel vannak biztosítva, 's nagy

polgári tiszteletben állanak. Franciaországban, bárha később, hasonló tökélyre emelkedett a gyorsírászat. 1789. körül az alkotmányos élet szükségéi a gyorsírászat gyakorlatát itt is csakhamar előidéztek. Sok helyen nyilván kezdették tanítani. Használják minden gyülekezetekben. Kitünő segítségül szolgál, eskütszékeknél a büntett és igazság kinyomozására, a vádlók és vádlottak előadásainak hű fölvétele. A nemzetgyűlésben a gyorsírászatot külön házszabály rendezé. Az 1850. jul. 26-ki szabály szerint a gyorsírászati személyzet áll egy főnökből, 3 átnéző (réviseur) és 8 rendes gyorsíróból, 's 4 gyorsírógyakornokból. A fő gyorsíró fizetése 8000 franc, az átnéző gyorsíróké 6000 fr., az első rendű gyorsíróké 4,500 fr., a másodrendűeké 3,500, a harmadrendűeké 3000. Végre a gyorsírógyakornokok fizetése 2000—1,500 frank. A gyorsírói személyzet a nemzetgyűlés hivatalnokai közé tartozik. Nyugdíjra is számot tarthatnak. A gyorsírói kinevezéseket, a questor ajánlatára, a nemzetgyűlés bureauja teszi. A gyakornok legalább 18 éves, 's legfeljebb 25 éves lehet, egyetemi bizonyítvánnyal ellátva. Minden ujonnan alkalmazott egyén először a második osztályba jön, 's csak egy évi szolgálat után várhatja előmozdítását. Az átnézők, a gyorsírók, 's a főnök az átnézők közül választatik. A főátnéző felelős; tartozik ugy intézkedni, hogy hüven adassanak vissza a nemzetgyűlés vitái, a Moniteurben. (Lásd: *Mécanisme des Grands pouvoirs de l'État et des formes réglementaires de l'assemblée nationale*. Paris, 1850.) E gyorsírók olly pontosan teljesítik kötelességöket, hogy a tanácskozások eleje még ülés alatt kikerül a sajtó alól. Nevezetesenemények leírására a kormány, 's hírlapok szintén gyorsírókat küldenek. A gyorsírászat használatá ennél fogva nagyon el van terjedve a francziáknál köz- és magánéletben egyiránt. Hasznairól a tudós *Molignaux* így ír barátjához, *Locke* hires philosophhoz: „akarom, hogy fiam a gyorsírást megtanulja, nem azért, hogy egykor valamely szónok beszédét tollával követhesse, hanem saját használatára. Higye ön nekem, ez igen hasznos tudomány az irodalom és ügyvitel embereinek 'stb.“ Franciaországban több stenograph betűkkel nyomott mű is került ki sajtó alól. Magán naplók vitelére nemcsak férfiak, de nők is használják. A *spanyoloknál* Madridban, 1802-ben már a király különös parancsára taníttatott a gyorsírás. 'S az alkotmányos német álladalmakban is meghonosult. Már 1679-ben jelent meg egy német mű, mely a gyorsírás terjesztését tűzte ki czélul. De kevés sikerrel. Azonban, mihelyt a német fejedelmek a bécsi congressus XIII. cikkében képviseleti alkotmányt ígértek államaiknak, 's országos elvvé vált ott is a tanácskozások nyilvánossága: a német gyorsírászat is terjedett és tökélyesült. Egyik munka a másikat érte, 's valóban el lehet mondani, hogy a gondolkodó németek stenograph rendszerek előállításában semmivel sem állanak a francziák és angolok után (lásd: *Gabelsberger* 's a német gyorsírászat.) A németek már rég egyházi gyülekezeteikben is használták e' tudományt. A reformatio kezdetekor 1541-ben Vormsban egyházi gyülekezet tartatván, midőn dr. *Creuzinger* Melanchton beszédét szóról szóra leírta, *Granwell* cancellár következő észrevételt mondá: „Die Protestanten haben einen Schreiber, der gelehrter ist, als alle die Unsrigen; er greift im Nachschreiben nicht nür jedes Wort auf, das Melanchton redet, sondern

erinnert ihn auch nebenbei an das, was von Ecks Einreden allenfalls noch zu widerlegen wäre. 'S a' németek is bevitték a' gyorsírást a' magánélet minden ágába. Magánügyek gyorsabb vezetésére használják utazók, költők, fogalmazók, katonák, ügyvédek, titoknokok, kereskedők 's főleg a' tanítói előadások utánírásában az akadémiai tanulók. A' gyorsírást azért Németország több városiban, — Bécsben is taníttatik, 's mindinkább terjed. Mindenütt ugyanazon irány : a' megszokott írásjegyek lelket és testet ölfő hosszadalmas modorának igáját lerázni valahára. Különbem nem győzi a' szem, a' kéz a' naponként növekedő szükséges jegyzeteket. Nem is említjük a' közélet szükségait, miknek egyedül a' gyorsírászat képes megfelelni, midőn az országos intézmények nyilvánossága naponként terjed. 'S terjed a' szabadsajtó méltánylása, mellyel szinte — mondhatni — karöltve jár a' gyorsírászat fejlődése. Ezért honosult meg nálunk olly későn, mindamellet, hogy ahoz értők véleménye szerint (lásd : *Lukács János* jeles értekezéseit, a' P. Hirlap 1847-ki folyamában, honnan több adatot idéztünk e' cikkelyben) a' magyar nyelv e' tekintetbeni szerencsés szerkesztésénél fogva is, hamarább engedi a' gyorsírászi tökélyt, mint a' franczia, angol 's főleg a' német nyelv. Hazánkban is, mint Angliában és Franciaországban, a' közélet szüksége ébresztette és tartá fenn a' gyorsírásziat ; a' nélkül, hogy rendszeres és országos segélyt nyert volna. Nehány fő ur bőkezősége, 's egy pár megye bátorítása volt mindaz, mi az 1843-ban a' gyorsírásziat pártolása körül történt. Az 1843-ki orsz.gyűlés előtt — ha jól emlékszünk — jutalom hirdettetett a' legjelesebb gyorsíró számára. *Hajnik Károly* lett a' nyertes, ki valóban legnagyobb tökélyre vitte hazánkban a' gyakorlati ügyességet a' gyorsírásban. Az 1843-ki orsz.gyűlés határozá el először, hogy mindkét kamara országos üléseinek naplója gyorsírók által szerkesztessék. Akarták ugyan az alsóházi rendek a' kerületi ülések tanácskozásait gyorsírók által szerkesztetni, de nem valószínűsülhata e' szándék. Imitt közöljük e' részben a' rendek határozatát : „Az alkotandó törvények első indítványozása, megvitatása és szerkesztése a' kerületi ülésekben történvén, más részről azon felelősségnek tekintete is, mellyel a' karok és rendek táblájának tagjai küldöik iránt tartoznak, megkívánja, hogy a' kerületi ülésekben történő nyilatkozatok nyom nélkül el ne hangozzanak : a' karok és rendek kerületi tanácskozásairól gyorsírók által szerkesztett rendes naplót ohajtottak vezetnetni ; minthogy azonban az e' részbeni előleges értekezésekre megbizott ker. elnökök jelentése szerint, ezen terhes munka teljesítésére ez alkalommal vállalkozó nem találkozott, abban állapotak meg, hogy a' kerületi napló röviden szerkesztessék.“ Tehát ez országban, hol annyi megyei gyűlések megannyi terei voltak a' köztanácskozásoknak, nem találkoztak még 1843-ban sem elég vállalkozók a' kerületi napló vitelére. Az országos ülésekben is legfelebb egy vagy két egyén jegyezhetett, mindenik órákon keresztül. Volt eset, hogy egész gyűlést reggeli 9—10 órától d.utáni 2—3 óráig, ollykor tovább is, egy gyorsíró huzott ki. 'S e' miatt a' kifáradt gyorsíró jegyzeteiben okvetlenül hibáknak kelle becsúszniok, mik miatt gyakori volt, főleg az alsóházban, a' követek igazítást sürgető felszólalása. Ezt látva az alsóház, 1844-ben (234-ik orsz.ülés) felírást intézett a' fejedelemhez, mellyben egy gyorsírói tanszék felállítását kérték,

kifejezvéen : „mikép minél inkább fejlődik hazánk alkotmányos élete, és ezzel a' közügyek tárgyalását kísérő részvét növekszik : annál erősebben érzik köztanácskozásaiak jegyzetei eddigi eszközeinek hiányosságát és e' tekintetbeni czélszerű javítások szükségét : ennél fogva, miután a' gyorsírás más nemzetek tanácskozási házaiban a' nyilvánosság olly sikerteljes emeltyüje lett, sőt ez hazánkban is, csak néhány magánegyen saját buzgalma és fáradsága után, már is kedvező eredménnyel mutatkozik, felhíva érezzük magunkat, a' nyilvánosság e' hatályos szerének mivélését a' közfelügyelet alatt levő tudományok és művészetek közé iktatni és ez által azt eszközölni, hogy az abbani tökéletes kiképeztetés mindenkinek költsége nélkül lehetővé tetessék 'stb.“ A' karok és rendek izenetére azonban a' főrendek, mindent ellenző kicsinyes akadékoskodással felelték : „a' gyorsírás hasznát a' főrendek is elismervén, hogy annak terjesztésére sikeres lépés tetessék, abban ők is megegyeznek. De miután a' gyorsírásbani előmenetel főképp a' hosszas gyakorlat által eszközöltetik, mert annak elméleti szabályai sokkal könnyebben magyarázhatók és felfoghatók, és így azoknak tanulására sokkal kevesebb idő kívántatik, sehogy annak tanítására állandó tanítószék felállítása akár szükséges, akár czélszerű volna ; hanem mivel az országos naplók vezetésére több egyén kívántatik, azoknak, kik magokat a' gyorsírásra szánják, némi biztosíték nyujtassék, 's így a' gyorsíróknak a' következő országgyűlésen bizonyos számbani alkalmazása eleve biztosítottassék : kéri a' rendeket, illy értelemben készitendő kimerítő javaslat előterjesztésére.“ E' nézetek ellenében elég más nemzetek példáival támogatni a' tanszék felállításának szükségét. Kétszerezsen szükséges ez nálunk, kik még nem vagyunk egy tökélyes gyorsírási rendszer birtokában, melyre bizton lehetne utalni : ott van, tanuljátok meg. Nálunk e' tudomány még bölcséjében van. 'S aztán elméleti része sem olly igen könnyü, mint a' magyar főaristocratia többsége gondolá. Ki egy lehetőleg tökélyes rendszert akar előállítani e' részben : annak szükségkép tudnia kell a' nyelv 's írás közt létező viszonyokat, tudnia, milly következtetéseket vonhat le a' hangok természetéből a' megállapítandó vonásokra ; ismernie kell a' nyelv természetét, melyre az írásrendszert alkalmazza ; fel kell fognia a' vonások nehézségét és könnyüségét, 's ismernie az írókéz sajátságait, millyen vonások rajzolására legalkalmasabb 'stb. Ennyi tudományos igénynek nem lehet megfelelni annyival : elég a' gyakorlat. Ez állhat némileg akkor, ha már tökélyes rendszerrel birunk ; bár egy csupán gépileg működő gyorsíró akkor sem sokat fog érni. 'S aztán a' főrendek, mint látszik, nem vették tekintetbe a' gyorsírás magánéleti hasznát ; nem vették figyelemre, mit egyik magyar gyorsírónk jelszavul irt föl : ki feladatát könnyíti 's munkáját rövidíti, életét hosszabítja meg. Franciaországban nincs az az ötvenkét kis parlament, mely a' magyar életet örök mozgásban tartá ; 's mégis tanszékek állanak ott. A' karok és rendek tehát válaszolák a' felsőháznak : „hogy a' tanszék felállítását újból is szükségesnek tartják, a' mennyiben e' téren is több rendszerek támadtak újabb időkben. Egyébként a' főrendek nézeteire hajolván a' rendek, néhány egyén számára a' legközelebbi országgyűlésig az országos pénztárból segedelemképen három év lefolyta alatt évenként négy ezer pengő ftot rendeltek.“ Azonban, mivel e' hatá-

rozat már nov. 9-kén hozatott, országgyűlés végével, a' főrendekhez által sem mehetett ; 's így nem lett belőle semmi. Az említett határozatok mindazáltal jövőre jobb kilátást ígervén a' gyorsíróknak, többen kezdék a' gyorsírást tanulni. Legtöbbet tett ez időben a' magyar gyorsírás terjesztésére *Lukács János*, ki Zalában és Vasban több ifjakat kitanított, a' nevezett megyék pártfogása mellett. 'S mind maga Lukács, mind tanítványai ritka buzgalmat mutattak ez ügy iránt ; a' megyék gyűléseiről a' legrészleteseb tudósításokat küldötték a' P. Hírlap szerkesztőségéhez. Neki köszönhetni, hogy *Deák Ferencz* több beszéde addig szokatlan terjedelemben jutott a' közönség elé. 'S szóval és írással izgatott az ügy mellett Lukács, és több tanítványa, különösen *Gyurics*, kitől e' tárgyban szinte jelent meg egy röpirat. Az 1848-ki pozsonyi országgyűlésnek nagyszerűebb feladat jutott, hogyszem folytathatá vala, mit az 1843-ki hongyülés kezdett. A' felelős ministerium pedig, mellynek tagjai országosan akarák rendezni a' gyorsírást, a' bekövetkezett országos bonyodalmak között nem tehető e' részben annyit, mint akará. Pesten *Hajnik Károly* és *Lukács János* vezették főleg a' nemzetgyűlés tanácskozásainak szerkesztését. A' debreczeni és szegedi országgyűlés tanácskozásait pedig már csak *Lukács János* és tanítványai szerkesztették ; tőle bírja a' történetírás a' magyar forradalom ezen mellőzhetlen adatait. — y.

Győr-vármegye 28⁸/₁₀ □ mérföldnyi területű, északról Pozsony 's Komárom, keletről Komárom, délről Veszprém, nyugatról Soprony, Mosony 's Pozsony vármegye által határoztatik. Használható földé 220,585 hold, 's ebből 102,685 szántóföld ; 8,831 szőlő ; a' többi a' kevés erdőséget kivéve, rét és legelő. Az egész megye mind a' déli részeibe benyuló néhány ágai miatt a' Bakonynak, mind a' gyakori dombok és ligetek között folydogáló öreg és kis Duna gyönyörű szigetei miatt, mind a' számos patakok, szép idomu hegyek, kövér rétek, termékeny szántóföldek és sűrűen elhintett csinos fialvak miatt meglepően kies. — *Földterületének* minéműsége nem egyforma ; mert a' sokorói és pusztai járásokban fő alkatrésze a' sárga homok, helylyel helylyel termékeny fekete földdel vegyítve ; a' Csiliz és Sziget közben 's a' Rába mellett fekete agyag vagy kerti föld, a' Tóközben fekete iszap és ingovány kevés homokkal keverve. Különben a' szorgalom még azon futó homokos részeket is, mellyek kivált a' pusztai járásban voltak, fákkal ülteté be, hol most a' szemet sűrű pagonyok gyönyörködtetik. — *Levegője* Győrnek, a' Tóközt kivéve, hol az zordon és kellemetlen, igen egészséges, kútville a' hol nem jó, folyóvízzel pótolható ; uralkodó szele az északnyugati. *Hegyei* a' Bakony némelly lánczaitól, mellyek Veszprémmegyéből belé nyulnak, formáltatnak, alacsonyak. Nevezetesebb köztök a' *Pannonhalma* vagy *Sz. Márton hegye*, honnan gyönyörű kilátás esik, ezen van a' Benedek szerzet fő apátsága. — Továbbá a' *Sokoró* és a' *Réz*. — *Folyóvizei* : a' *Duna* két ágban. Az öreg Duna Ásványnál jöven be e' megyébe, 5 mrfldön át hasítja és Gyönyönél hagyja el ; a' kis Duna pedig, melly a' nagy Dunából Rajkánál szakad ki, Hédervárnál jó be a' megyébe, 's Győr város alatt hőmpölyögvén el, Véneknél azzal ismét egyesül. Ezen kis Duna, melly minthogy Győr alatt foly el, győrinek is neveztetik, formálja a' Szigetközt, mellynek nagyobb része Győr, a' kisebb pedig Mosony- és Pozsony-vármegyéhez tartozik.

— A' *Rába*za esatorna segedelmével vezetetik ki a' Hansaságból, 's igen tekervényes folyása után Győrnél a' kis Dunába ömlik. — A' *Rába* előbb Marczaltótól kezdve Csécsényig határt von Soprony-vármegye közt, innen kezdve pedig egészen Győrmegey kebelében foly, 's Győrnél a' kis Dunába szakad. Ez és a' *Rába*za alakítja a' sok tekintetben nevezetes *Tóközt*. — A' *Csiliz*, *Marczal*, *Pánza* 'stb. említést alig érdemlő vizek. — Tavaí a' *Kónyi*-, *Fejér*- és a' *Ladomiri-tó*. A' legelőbb nevezett méges-növényeiről nevezetes. — *Termékei*: buza, rozs, árpa, zab, kukoricza, köles, és burgonya mindennemű kerti veteménnyel együtt. Azonkívül dohány, len, kender 'stb. Gyümölcse is bőven van, 8,831 holdnyi szőlője pedig középszámmal több mint 150,000 akónyi bortermést ad. Erdeje Győr-vármegyének a' népséghez képest kevés van, azért is a' tüzifa szükségét náddal, sással, szárított tarlóval és tőzekkel szokták sok helyütt pótolni. *Turfa* főképp a' *Tóközt* bőven van, de mindeddig használatlanul hever. — Marhatartása jó állapotban van. Lova, szarvasmarhája, birkája és sertése jó és elég is. A' selyemtenyésztés hanyagul áll, ellenben a' méhtartás bő haszonnal jutalmazza a' kedveltetést, mellyben részesül. — *Lakhelyei*: 124 népesített hely. Ezek között 1 sz. k. város, 2 mezőváros, 80 falu és 41 népes pusztá. Népeisége a' legújabb összeírás szerint 98,785 lélek, és így egy □ mfdre mintegy 3,540 lakos esik. Vallásukra nézve rom. kathol.: 74,890; prot. evang.: 14,435; reform.: 7,240; ó hitű: 170; izraelita: 2,050. — Nyelvre nézve magyar: 94,920; német: 1,815; izraelita: 2,050. — Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy a' kitett nem magyar ajku lakosok között alig akad, ki a' magyar nyelvet ne értene és ne beszélne. — *Szorgalomra* és *műveztetre* valamint *gazdászatra* nézve is kitünők a' győriek, mire sokat teszen a' nagy népesség 's a' közel levő piacok. A' kézi és más mesterségek fő fészke Győr városa, hol 1,200 mesterembernél több van; nemkülönb Sz. Márton és Hédervár is jó hírben áll e' részben. Eloszlik e' megye három járásra, u. m. 1) a' csiliz, sziget, tóközire; 2) a' sokoróra; 3) a' pusztaira. Nevezetesebb helyei Győrön kívül (ezt lásd külön rovat alatt). *Hédervár* 1,158 lakossal bíró mezőváros. Földje termékeny, fő ékessége a' várkastély, mellyet hajdan még Géza hg. ajándékozott több szigetközi faluval együtt bizonyos Hederich-Hamburg német eredetű családnak, mellyből eredt későbbben a' híres Héderváry nemzetség, melly a' dunántúli megyékben és Slavoniában roppant jószágokat birt, hazánknak pedig több nádort és fővezért nemzett. A' Héderváry család utolsó férfi ivadékának Istvánnak egyetlenegy életben maradt leányát Katalint lósi Viczay János vevén 1685. nőül, a' hédervári jószágokat is öröklötte, és így Hédervárt ma is a' Viczay (grófi) család bírja. — *Sz.-Márton* (lásd Pannonhalma). 80 falva közt Győr vármegyének említésre méltó: *Börcs* (Rundenthurm), melly a' kurucz időkben körül-sánczolt hely volt; — *Kóny* mellynek tava mérges növényeiről nevezetes; — *Eöttevény* a' legközelebbi szabadságharcban sok oldalról nevezetes; — *Sziget* (győri) azon szegletben, mellyet a' Duna és *Rába*za összefolyása formál, 2,150 lakossal, sok szorgalmas mesteremberrel és kertészszel; — *Szabadhegy* e' mellett volt ama nevezetes csata 1809. június 14-kén olaszországi alkirály Eugenius és a' János és József főherczegek vezénylete alatt álló osztrák-magyar sereg között, mellynek vesztese után

emezek még az nap és éjjel Komárom felé visszavonulni kényszerítették. E' hely arról is nevezetes, hogy Napoleonnak a' magyar nemzethez intézett proclamációját, melly már akkor Buda-*pesten* közkézen forgott, a' sereg között itt kezdte nagyban egy a' francziák részére kémkedő egyén osztogatni. Azonban a' magyar mint tudva van, e' proclamatióra nem is hederített.

Győr város (*Jaurinum, Raab*); régi nevezete magyarul *Paur, Geur, Gewr, Geor, Jeour*; latinul pedig *Naur, Jaurum, Javarinum*. Kies térségen fekszik a' Rába és Rábeza vizeknek a' kis Dunába való ömlésüknél Budától 18 mfdnyi távolságra. Kik építették légyen Győrt és melly időben, azt meg nem határozhatni, annyi azonban bizonyos, hogy a' rómaiak *Arabona* vagy *Rabona* nevü szállítványa már itt állott, mint ezt több kiásott emlékkövekből, koporsókból, érmékből 's egyebekből bebizonyul. Különben is Győr már a' magyaroknak keresztyén vallásra térükkör, és így első királyaik korában, nevezetes város volt; mert a' vármegye ettől neveztetett el, a' magyar királyok itt gyakran megfordultak, sőt laktak is; itt adta ki sz. István a' pécsi püspökség alapító levelét; itt lepte meg III-ik Henrik *Aba* királyt feleségével, gyermekeivel 's kincseivel együtt; innen igazította vissza I. András király Henrik császár terhes hajóit, mellyeket ennek testvére Gebhardt ratisbonai püspök ide vezetett; itt lakott és itt lépett egyezésre Salamon király Geizával és Lászlóval. — Hajdani vára, melly a' győri dombon épült, megerősített ugyan a' II. és III. Henrik ellen folytatott hadjáratokban, de későbbben a' tatárok pusztítása alkalmával II. Fridrik osztrák herczeg azt megrohanván és bevevén a' körülbelől lakó magyar nemesség azt ismét visszafoglalta 's bosszuállásból minden benne levő német őrsereggel együtt fölégette és elpusztította. Azonban a' vár ismét fölépült, mivel IV. Béla már itt adá ki a' sz. János jeruzsalemi vitézinek adomány-levelét 1247. esztendőben. De a' város hajdani helyéről a' vár keleti környékére szállítottatott át. 1271. évben V. István lakosokat híván be a' várba, azokat nevezetes szabadalmakkal ajándékozta meg, mint az a' város levéltárában fenmaradt ama megerősítő oklevélből kitetszik, mellyet 1295-ben april 6-kán III-ik András király adott ki. — Uj-Győr városához nagy Lajos király különös hajlammal viseltetett, 's polgárait 1361-ben személyes szabadságokkal ruházta föl. — Albert király özvegye Erzsébet Győrről lépett egyezésre I. Ulászló királylyal. — A' mohácsi vész után a' vár I. Ferdinand kapitányától Lamberg Kristóftól feldúlott és a' törököknek zsákmányul hagyott. Később ismét minthogy alkalmas volta kínálkozék, megerősített, mellyet aztán 1594. sept. 29-kén gr. Hardegg Ferdinand és Perlín János főkapitányok az egész őrséggel 6000 emberrel együtt hűtlenül Sinan török basának feladott; de az 1598. martius 22-kén Pálffy Miklós vezérlete alatt hadi fortélylyal ismét visszavétetett. A' 30 lépésnyire berugtatott kapu-darabot a' főegyházban, 's ez esemény emlékére veretett érmét a' város tárházában ma is láthatni. — 1784. József császár parancsából Győr a' várak sorából kitöröltetett, 's a' várparancsnok lakhelyét gr. Zichy Ferencz akkori püspök vevén meg, oda tulajdon székházát építette. — 1809-ben ujra helyre kezdték állítani, 's annyira meg is erősítették, hogy a' francziák ostromának ugyanazon évben nyolcz napig derekasan ellentállhatott: mindazonáltal junius 22-kén azon évben bevé-

tetvén, a' francziák minden bástyáját széthányták, miután 5 hónapi itt tartózkodásuk alatt az ostrom és bombázás által a' városnak 2,784,560 forintnyi kárt okoztak volna, ide nem értvén még a' 2,835,760 forintra menő sarcolásokat részint készpénzben, részint terményekben és árukban. 1820-ban a' vár bástyái teljességgel elhányattak, 's azok helyét most sétahely, kertek és házak foglalják el. A' szabadság-háboruban 1849-ben Görgey által Győrnél ismét erős sánczok hanyattak, de azok egyéb hadi tekinteteknél fogva védtelenül oda hagyattak. — Győr, Maria Therezia királyné által 1743-ban a' királyi városok közé soroltatott, 's azóta újra él régi törzsökös jogaival, 's csupán az ugynevezett győri domb hagyatott oda eredeti uraiknak t. i. a' káptalanbelieknek birtokában. Eloszlik pedig a' belső városra, az újvárosra, és a' majorokra; ezeken kívül győri sziget, Révfulu és Pataháza falukat csak a' Rábeza és kis Duna választja el. Őszfalu van Győrben a' legujabb összeírás szerint : 1,518 ház és 14,785 lakos. — Győr 54 lábbal fekszik alább Pozsonynál ; pedig a' Duna esése Bécestől Győrig 163 láb, 's innen láthatni, hogy a' Duna folyásának sebessége Pozsony és Győr között félette csekély, 's medre csaknem alantabb esvén mint a' Rába és Rábeza vizek, a' város nagyon ki van téve az árvizeknek, 's azért olly sok és költséges töltésekkel kénytelen magát védelmezni, mennyire hazánkban Szegedet kivéve egy városnak sincs szüksége. — W.

Györy Sándor m. akad. r. tag a' math. osztályban, 's hites mérnök, szül. Tarjányon Komárommegyében 1795. ; tanult Pozsonyban, Nagy-Kőrösön 's Debreczenben ; végre a' mérnöki tudományokat a' pesti egyetemen. Mérnöki oklevelet nyert 1825-ben ; akad. taggá választatott 1832-ben, 's e' minőségében szorgalmasan működve számos mathematikai 's technikai dolgozatról adott véleményt. Munkái : *A' felsőbb analysis elemei* (negyedréten, Budán, 1-ső füzet 1836. 2-ik füzet 1840.); *Értekezés a' Buda 's Pest közt építendő állóhidról* ; (negyedréten, 2 rész-táblával, Pesten, 1832.); továbbá számos becses értekezés a' m. akad. évkönyveiben, Tudománytárban, Társalkodóban, nevezetesen : *A' Duna-szabályozásáról*, az erömüvek munkatételéről, a' közlekedés rendszeréről, *Babage* számító műszeréről, az architecturái izlésről, a' fel- és vízszatorlásról, az urbéri szabályozásról ; erő elemei, munkásság foganata, 's pénzviszonyokról ; népnevelésről 'sa't.

Gyulafehérvár l. Fejérvár (Károly).

Gyulay (Ferencz, marosnémeti és nádaskai gróf), cs. k. altábornagy szül. Pesten 1798-ban. Fia az 1831-ben meghalt tábornok és haditanács elnöke gr. Gyulay Ignácznak, ki a' francia hadjáratokban nevezetes részt vett. Atyja- és nagyatyjának, ki hasonlókép altábornagy volt, példáit követvén, már 1806-ban az atya nevével viselő gyalogezredbe lépett 's gyorsan emelkedvén 1846-ban altábornagy, 1847-ben az osztrák partvidék ideiglenes parancsnoka lön. Az 1848-ban kiütött olasz forradalom idejében hasznos szolgálatokat tett az államnak. Erélyességének lehet köszönni a' cs. k. hajóhad megmentését. Az Olaszország több részeiben kiütött mozgalmak, kivált Velencez elelésének híre roppant izgatottságot szült Istóriában is. A' nép csak a' Polában mulató hajóhad nyilatkozatára várt, hogy megkezdhesse a' forradalmat. Gy. saját

felelősségére e' rendkívüli körülmények közt rendkívüli rendszabályokhoz folyamodott. Meglepő hirtelenséggel, mielőtt a' hajóhad csak tájékozhatta volna is magát, átvette itt is a' kormányt 's az olasz tiszteket az olasz közlegénységgel együtt, mint kikben bizni nem lehetett, elbocsátván, nagy tevékenységgel fogott az újabb szervezéshez. Később az önkényesen magához ragadt hivatalában felsőbb helyről is megerősítettén, szélesebb kör nyílt munkásságának. Rövid idő alatt annyira rendbeszedés és megerősíté a' hajóhadat, hogy annak egy részét már Velence felé lehetett indítani. Azonban az egyesült szárd és nápolyi hajóhadak Albini vezérlete alatt fenyegetőleg közeledtek. Az osztrák hajóhad a' tulnyomó erő miatt a' trieszti kikötőbe volt kénytelen vonulni. Az ellenség máj. 23-án Triesztet is fenyegette. Ekkor Gy. a' jól megerősített kikötő nevezetesebb pontjain 90 ágyut szegeztetett ki 's minden erejét összehuzta. Az ellenség visszavonult. Gy. fáradhatlanul tovább munkálódott. Pola és Pirano kikötőket is védelmi állapotba helyeztette 's az olasz érzelmi lakosság fékezéseért ostromállapotot hirdetett. Az ellenség a' part mentében próbált kisebb megrohanásokon kívül jun. 6. és 8-kán újra megtámadta Triesztet, de siker nélkül. Ez idő pont körül esvén a' nápolyi ellenforradalom az ellenséges haderő a' nápolyi hajókat elvesztette. Mindamellet még sem hagyott fel szándékával, sőt jun. 14-én a' trieszti kikötőt ostromzár alá vevé. De ez nem sokáig tartott 's már jul. 3-án félbeszakadt. Ekkor Albini Triesztet elhagyván, darab ideig Pirano és Umago közt vesztegelt, majd Velencéhez hajózott, de később a' Radezky győzelmei által kicsikart béke következtében innen is távoznia kellett. Ezek röviden azon események, melyekben Gy. erélyes munkásságával nevezetes részt vett. Mindez nem maradt méltánylat nélkül. Több kitüntetésekön kívül az ifju császár bizalmával tisztelvén meg, 1849. jun. elsején minisztertanácsába hívá, 's a' hadügyministeri tárczával bizta meg. 1850-ben lemondván a' ministerségről, visszatért olaszországi állomására. -- gy.

Gyurikovits György (ivanóczi); szül. 1783. Ivanóezon Trencsénmegyében, tanult Trencsénben, Modorban, Pozsonyban, 's közben, a' magyar nyelv megtanulása végett, Nagy-Kőrösön. Iskolái bevégezése után mezőgazdasági gyakorlaton volt Pusztá-Füdümesen, azután ügyvédkedett Pozsonyban 's a' dárdai és mezőlaki uradalmakban. 1808. óta ismét Pozsonyban lakott, mint gr. Zichy Ferencz tisztviselője, 's Pozsony megye munkás táblalárája. 1818-ban választatott Pozsony városa tanácsnokává, 's e' hivatalt viselte egész a' váltótörvény behozataláig, midőn a' pozsonyi e. b. váltótörvényszék ülnökévé nevezetett, időközben Pozsony városát az országgyűléseken is képviselvén. Megh. 1848-ban, élete 68-ik évében. Már fiatal korában sokat foglalatoskodott a' tudományokkal, főleg a' történet- és régiségtannal, 's üres óráit, egész erőfeszítéssel és tetemes áldozatokkal, a' magyar haza minden oldalú megismerésének tanulmányára szentelé. Szép gyűjteményeket szerzett a' történeti, diplomatikai, heraldikai, genealogiai, statistikai és helyirati szakokban, 's e' nemű ismereteit utazások és levelezések által tökéletesbité. Évenként szokott illy czélu utazásokat tenni a' hazában 's a' szomszéd tartományokban. Nagyszámu történet- régiség- 's törvénytudományi értekezései jelentek meg magyar, deák és német nyelven a' folyóiratokban, nevezetesen a'

Tud. Gyűjteményben és Tudománytárban, Felső M. orsz. Minervában, Századunkban 'stb. Közlött sok becses történeti adatot 's oklevelet; és életíratot is, melly tud. érdemeiért 1832-ben a' m. akadémia lev. tagjává választatott. Értekezései közül, mellyeknek száma a' 100-at túlhaladja, említi azt, mellyben bebizonyítja, hogy: a' magyar nyelv hajdan Szlavonia és Horvátországokban tárnoki széken és káptalanokban divatban volt (1833-iki Tudom. Gyűjt.); továbbá: hogy Verőcze, Szerém, Pozsegavármegyék és a' gradiskai, brodi, pétervári határőrezredek vidékei Magyarországnak elváhatlan részei (1836-iki Tud. Gyűjt. 5-ik k. 36—72. lap). E' derék és velős értekezésről úgy ítél Csaplovics, „hogy ha Gyurikovic egész életében semmi egyebet nem tett volna, mint hogy a' Slavoniát illető bofrányos tévtant felfedezte, már eleget élt, 's hogy a' kinek szemeit ez értekezés fel nem nyitja, az a' vakandoknál is vakabb“. — A' legjelesb szaktudósok nagy elismeréssel 's tisztelettel emlékeztek *Gyurikovic* nevééről, nevezetesen *Hormayr* a' maga ismeretes Archivumában (1827.) így ír róla: „A' ritka tudományos ismeretei, nemes hazafisága, 's tudományos kincseinek önzéstelen közlése és segélyül nyújtása által dicséretesen ismert pozsonyi tanácsnok 's követ Gyurikovic György“ 'stb. A' derék tudós egyszersmind becsületos, kedélyos ember is volt, kit környezete épen úgy szeretett, mint a' tudós világ méltányolt és tisztelt. — cz.

H.

Habicht (Keresztély Miksa) szül. 1775. Boroszlóban 's ugyanott, mint az arabs nyelv tanítója 1839. meghalt. 1797-től Párisban, a' porosz követ-ségnél tartózkodott, hol az arab nyelvet de Sacy és Abuna Raphaeltól tanulá; 1807. ismét Boroszlóba jött. 1812. doktorságot nyert, felolvasásokat tartott, és rendkívüli oktatónak léptetett elő. Munkáinak jelesbjei: „*Epistolae quaedam arabicae a Mauris, Aegyptiis et Syriis conser*“ (Breslau 1824.); „*Meidani proverbia*“ (1826.); „*Ezer és egy éj*“ (8 köt. 1825—38.), egy tunisi kézirat szerint arab nyelven; és az „*Ezer és egy éj*“ fordításának utolsó kötetei (15 Bd. Breslau 1825). Az arab Lexicographia nyelvtan és kritika sokat köszönnek neki. — a.

Haberle (Károly Konstantin) a' pesti egyetemnél fűvészet professora 's a' fűvészkert igazgatója, böles. 's orvostudor, szül. Erfurtban Németországon 1764., 's tanult az ottani és mainzi egyetemen, hol 1786. óta jogtudományokat hallgatott. — 1787. oltá *Wamboldt* báró gyermekeit nevelvén, ezekkel a' freiburgi egyetemet látogató meg, 's utazást tett Német és Franciaországban. 1792-től 97-ig Erfurtban visszavonulva a' tudományoknak élt, francia és angol nyelvet 's csillagászatot tanult, 's részint utazott. 1797. végén *Mielecky* nemes lengyel ifju nevelését vállalván fel, ezzel együtt előbb Erlangenben, 1800-tól kezdve pedig a' szász-freiburgi bányásziskolában tanulta végig a' természettudományokat, úgy hogy a' jogtudománnyal egészen felhagyván, ezentul a' természettudományokra szánta magát. 1803—4-ben ismét kizárólag a' tudományos önművelésnek élt Erfurtban, 's a' fűvészet-, ásvány- és állattanban nevelé

ismereteit, e' czélból több ízben utazván Lengyel- és Csehországban, 's Erfurt legkitünőbb tudósaival társalkodván. 1805-ben ugyanott philos. tudora lett. 1806-tól 1812-ig Weimárban élt, tud. elfoglaltságban 's munkái kiadását eszközölve. A' francia beütés elkergette hazájából, 's előbb Brünnebe, 1813-ban pedig Budára jött, a' következő három évet többnyire Pesten 's Aszódon báró *Podmaniczky Károlynál* töltvén, mivel 1801-ben Freiburgban együtt tanult. 1816-ban a' fűvészeti tanszéket csőd utján elnyerte a' pesti egyetemnél, 's 1821-ben tiszteletb. orvostudorrá nevezetett. 9 külföldi tudóstársaságnak volt tagja. Munkái: 1) *Entwurf einer musterhaften Erziehungsanstalt* (Erfurt, 1795.); 2) *Bemerkungen über die Gestalt der Grund- und Keimkrystalle* (Erfurt, 1804.); 3) *Beiträge zu einer allg. Anleitung in das Studium der Mineralogie* (Weimar, 1805.); 4) *Beschreibung einer Sammlung von Crystallmodelen* (Weimar, 1805.); 5) *Characterisirende Darstellung der gemeinnützigsten Mineralien* (Weim., 1806.); 6) *Das Mineralreich*. Első szakasz: *Oryctognosie* (Weim., 1806.); második szakasz: *Gebirgskunde* (Weim., 1807.); 7) *Berichtigende Anmerkungen und Zusätze zu Prof. Batsch's Pflanzenreich* (Weim., 1806.); 8) *Das Gewächsreich*; erste Hauptabtheilung: *Pilze und Schwämme* (Weim., 1806.); 9) *Beobachtungen über das Entstehen der Sphaeria agaricina Haberlei und des Merulinus destruens* (Erfurt, 1806.); 10) *Meteorologisches Jahrbuch* (Weimar, 1810.; első évi foly. 2 köt.), 's meteorologiai naplók 1810. és 1811-re; meteorologiai aphorismák 's *Meteorol. Hefte für Beobachtungen und Untersuchungen zur Begründung der Witterungslehre* (mindnyájan Weimárban, 1810—12). *André Hesperusában*. *Gehlen* és *Schweiger* folyóirataiban, 's a' hallei lapokban több jeles ásványtani és statistikai értekezés és bírálat foglaltatik tőle. — h.

Hadi-adó l. Élelmezés; Házi adó.

Hadseregek (Magyarországon 1849-ben). A' világoosi fegyverletétel, 's az egyes magyar hadtestek feloszlása és várak átadása után az osztrák sereg a' működési oklevelek legnagyobb részének birtokába esvén, ezeknek folytán a' magyar hadsereg számereje, állása 's működési pontjai következőkben adatnak elő. (L. Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850). A) *A' magyar hadsereg* 1849. évi júniusban 9 mozgó és egy tartalék hadtestből állott. Az addigi dandárok (brigade) szerinti elosztás június végével meg vala szüntetendő, 's azontul minden hadtest szabályszerűleg 2 gyalog, 1 lovas-osztályból 's ennek megfelelő tüzérségből állandott; minden gyalogosztályban 5 zászlóalj, minden lovasosztályban 2 ezred vagyis 16 század (escadron) leendvén. Azonban ezen rendszabály a' bekövetkezett eseményeknél fogva alig nyerhete teljes alkalmaztatást; mert nem csak számos dandár találatott egész a' háboru bevégezteig előbbi szerkezetben 's névvel, hanem az újonnan alakult osztályok is többnyire mindhárom fegyverből valának összeállitva 's önálló működésre képesítve. Miután azonban egy illy osztály rendesen csak 4—6 zászlóaljat, 's ha lovassággal is birt, csak 3—4 zászlóaljat számlált, nem sokban különbözött az osztrák dandár szervezettől. — Minden ágyúüteg szabályszerűleg 8 ágyúból (Geschütz) állandott, azonban ez sem mehetett egészen teljesezésbe, úgy hogy sok gyalog 's a' legtöbb lovasüteg csak 6, néhány 7 's ismét mások csak 5 ágyut

számláltak. — A' magyar hadseregnél a' 12 fontos ütegek gyakran használtattak úgy, hogy minden 6 fontos üteghez két 12 fontos csatoltaték. — A' m. hadsereg az 1849. évi hadi működések ujra kezdése alkalmával 4 nagyobb hadseregre volt osztva, a' fentidézett munka hozzávető előadása szerint, következő csatarendben: I. *Felső-Dunai hadsereg*. Vezér: *Görgey Arthur*. — 1 *hadtest*: *Nagy-Sándor*. — a) *Máriásy* osztálya: sorgyalogság 1 zászlóalj; honvéd 4 z.alj; 1½ bat. fontos gyalogüteg 9 ágyu; lovasüteg 8 ágyu. — b) *Bobich* osztálya: honvéd 4 z.alj; 12 fontos gyalogüteg 8 ágyu. — c) *Mesterházy* lovasosztálya: 1-ső huszárezred 8 század; 8-ik huszárezred 4 század; lovasüteg 6 ágyu; utászok 2 század. — *Összes száma* az 1-ső hadtestnek: 9⅓ zászlóalj, 12 lovasszázad és 31 ágyu 8,600 emberrel 's 1,940 lóval. — 2 *hadtest*: *Asbóth*, később *Kászonyi*. — a) *Butler* osztálya: sorgyalogság 1 zászlóalj; honvéd 4 z.alj; pozsonyi vadászok ⅙, utászok ⅔ zászlóalj; háromfontos gyalogüteg 7 ágyu, hatfontos 6 ágyu, tizenkétfontos 6 ágyu. — b) *Horváth* osztálya: honvéd 5 zászlóalj, háromfontos gyalogüteg 7 ágyu; hatfontos 8 ágyu; hatfontos tartaléküteg 6 ágyu. — c) *Mándy* lovasosztálya: 6-ik huszárezred 6 század; 17-ik huszárezred 2 század; kúnok 1 század; lovasüteg 5 ágyu. — *Összesen* a' 2-ik hadtestnél: 10½ zászlóalj, 9 lovas század, 45 ágyu, 9,500 emberrel 's 1,950 lóval. — 3-ik *hadtest*: *Knezich*, később gr. *Leiningen*. a) *Czillich* osztálya: sorgyalogság 3 zászlóalj; honvéd 2 zászlóalj; utászok ⅓ zászlóalj; 2 hatfontos gyalogüteg 16 ágyu. — b) *Podoszki* osztálya: sorgyalogság 2 zászlóalj; honvéd 2 zászlóalj; hatfontos gyalogüteg 6 ágyu; ⅓ röppentyüüteg 4 ágyu. c) *Pikety* lovasosztálya: 2-dik huszárezred 8 század, 3-ik huszárezr. 4 század; lovasüteg 6 ágyu, tartalék lovasüteg 8 ágyu. — *Összesen*: a' 3-ik hadtestnél: 9⅓ zászlóalj, 12 lov.század, 40 ágyu, 9,179 emberrel 's 1,850 lóval. — 7-ik *hadtest*: *Pöntenberg*. — a) *Posta* osztálya: sorgyalogság 4 zászlóalj, magyar vadászok 1 zászl.; 2 hatfontos gyalogüteg 13 ágyuval. — b) *Liptay* osztálya: tiroli vadászok 1 zászl.; honvéd 4 zászl.; 1 hatfontos gyalogüteg 7 ágyu. — c) *Weiszl* dandára: granátosok 1 zászl.; utászok 1 zászl.; ⅓ röppentyüüteg 4 ágyu. — d) *Bercsényi* lovasosztálya: a' 4-ik huszárezred 8 század; a' 9 husz.ezr. 5 száz.; a' 13 husz.ezr. 4 száz.; a' 16 husz.ezr. 4 század; 3 lovasüteg 20 ágyuval. — *Összesen*: a' 7-ik hadtestnél: 12 zászlóalj, 21 lov.század, 44 ágyu 11,050 emberrel 's 3,256 lóval. (1849. jul. elején). — 8 *hadtest*: *Klapka*. a) *Kosztolányi* mozgó osztálya: sorgyalogság 1 zászlóalj; honvédek 3 zászl.; utászok 3 zászl.; a' 6. 9. 13. 14. 16. huszárezredből összesen 12 század; 1 hatfontos gyalogüteg 8 ágyuval, 1½ háromfontos 9 ágyuval, lovasüteg 8 ágyuval. — b) *Eszterházy* osztálya (Komáromi várórség) honvéd 6 zászl.; Atila huszárok 2 század; tartalék gyanánt 1 tizenkétfontos és 1 vetágyuüteg 11 ágyuval. — *Összesen* a' 8-ik hadtestnél: 10 zászlóalj, 14 lov.század, 36 ágyu 8,950 emberrel 's 1,890 lóval. — Továbbá *Kmety* önálló osztálya: honvéd-vadászok ⅓ zászlóalj; honvédek 5 zászl.; utászok ⅙ zászl.; 10-ik huszárezredből 6 század, a' 12 husz.ezr.ből 2 század; 1 hatfontos gyalogüteg 8 ágyuval; 1 lovasüteg 7 ágyu; röppentyüüteg 2 ágyuval. — *Összesen*: 5½ zászl. 8 lov.század 's 17 ágyu 5,000 emberrel 's 1,000 lóval. Azonkívül 1,000, hiányosan fegyverzett ujoncz. — *Görgey Armin* szállongó csapata: különböző zászló-

aljakból 11 század ; német legio 2 század ; utászok $\frac{1}{2}$ század ; huszárok $2\frac{1}{2}$ század ; 1 hatfontos gyalogüteg 6 ágyuval, $\frac{1}{2}$ röppentyüüteg 4 ágyuval. — *Összesen* : $13\frac{1}{2}$ gyal. század, $2\frac{1}{2}$ lov. század és 10 ágyu, mintegy 2,700 emberrel 's 300 lóval. — *Horváth* szállongó csapata : sorgyalogság 1 zászl. ; honvéd $\frac{1}{3}$ zászl. ; huszárok 4 század ; $\frac{1}{2}$ lovasüteg 4 ágyuval ; *összesen* : 1,250 ember 500 lóval. — *Beniczky* portyázó csapata : honvéd 3 század ; selmeczi vadászok 2 század ; huszárok $\frac{1}{2}$ század ; lovasüteg 2 ágyu ; *összesen* 850 ember 70 lóval.

A' *felső-dűnai hadsereg* összes száma tehát volt :

1. hadtest	$9\frac{1}{3}$ zászlóalj,	12 lov.század,	31 ágyu
2. „	$10\frac{1}{2}$ „	9 „	45 „
3. „	$9\frac{1}{3}$ „	12 „	40 „
7. „	12 „	21 „	44 „
8. „	10 „	14 „	36 „
Kmety osztálya	$5\frac{1}{2}$ „	8 „	17 „
száll. csapatok	$4\frac{1}{3}$ „	7 „	16 „

Összesen 61 zászlóalj, 83 lov.száz., 229 ágyu, 58,079 emberrel 's 12,756 lóval.

II. *Északi határszéli, vagy felső tiszai hadsereg.* Vezér : *Dembinszki*. — 9-ik hadtest : *Wysocki* (a' vezényletet átvevé jun. 18-án 1849.) 1 vadász-ezred 2 zászlóalj ; honvéd 9 zászl. (melly azonban még annyira be nem volt töltve, hogy néhány zászlóalj alig állott 2 egész századból) ; lengyel legio 4 század ; czirkáló csapatok az északi megyékből 12 század ; *Beniczky* zászlóalj 1 zászl. ; utászok 1 zászl. ; huszárok 6 század ; lengyel uhlánok 1 század ; lovas-honvéd 1 század ; $\frac{1}{2}$ tizenkétfontos üteg 4 ágyuv. ; $2\frac{1}{2}$ hatfontos, 16 ágyu ; 2 háromfontos, 11 ágyu ; $\frac{1}{2}$ röppentyü üteg 3 ágyu. Mindez a' *Bulharin, Lázár, Jaszwitz* és *Jurits*-féle 4 dandárra volt osztva 's összesen 16 zászl., 8 lov.század, 34 ágyut birt 10,200 emberrel 's 1,570 lóval. — Továbbá *Kazinczy* osztálya : vadászok 's önkénytesek 4 század ; honvéd 6 zászl. ; marmarosiak 1 zászl. ; huszárok 4 század ; 23 ágyu ; összesen : 8 zászl. ; 4 lov.század ; 23 ágyu, 7,020 emberrel 's 534 lóval.

Az *északi hadsereg* ennél fogva összesen 24 zászlóaljjal, 12 lov.századdal 's 57 ágyuval birt, 17,220 emberrel 's 2,104 lóval.

III. A' *bács-bánati* vagyis *déli hadsereg.* Vezér : *Perczel Mór*, (később *Vetter*). — 4-ik hadtest : *Tóth* Ágoston. Ezen hadtest, melly eredetileg *Perczel* parancsnoksága alatt, *Kohlmann* és *Gaal* osztályaiból 's 17,815 emberből állott, 2,874 lóval 's 48 ágyuval, 1849. jun. végével következőleg állítottatott össze : a) *Bánffy* osztálya : honvéd 4 zászl. ; a' 8-ik huszárezredből $1\frac{1}{2}$, a' 15-ből $1\frac{1}{2}$ század ; székelyek $\frac{1}{2}$ század ; 1 hatfontos gyalogüteg 8 ágyuval. — b) *Perczy* osztálya : vadászok $\frac{1}{2}$ zászl. ; sorgyalogság 2 zászl. ; honvéd 2 zászl. ; önkénytesek 3 zászl. ; Hunyady-, Ferdinand- és *Boeskey*-huszárok $6\frac{1}{2}$ század ; egy 12 fontos üteg 6 ágyuval, hatfontos gyalogüteg 6 ágyuval, lovasüteg 6 ágyuval. — c) *Igmándy* osztálya : honvéd 1 zászl. ; bácsi gyalogság 1 zászl. ; a' 7-dik huszárezredből $1\frac{1}{2}$ század ; bácsi lovasság $1\frac{1}{2}$ század ; pécsi lovasság $\frac{1}{2}$ század ; $\frac{1}{2}$ hatfontos gyalogüteg 4 ágyuval, háromfontos üteg 6 ágyuval, röppentyü-üteg 4 ágyuval. — A' mozgó hadtest *összesen* : $13\frac{1}{2}$ zászlóalj, 14 lov.század, 40 ágyu, 12,283 emberrel 's 2,530 lóval. — Ehhez járultak

a' következő helyőrségi seregek : *Simonyi* osztálya Perlaszon, Aradácson, Écskán 's Eleméren : honvéd 2 zászl. ; csongrádi önkénytesek 2 zászl. ; torontáliak 1 zászl. ; csongrádi lovasság 2 század ; dobsaiak 1 század ; szegediek 1 század ; 2 üteg 11 ágyuval. — Továbbá helyőrség Orsován, Pancsován 'stb. : honvéd 4 zászl. ; székely-huszárok 1 1/2 század ; Károlyi-huszárok 1 század ; 3 üteg 17 ágyuval. — A' helyőrségi sereg *összesen* : 9 zászlóalj, 6 1/2 lov.század, 28 ágyu, 7,183 emberrel 's 1,160 lóval. — 5 *hadtest* : gr. *Vécsey*. — a) *Przyjemsky* dandára : honvéd 1 1/6 zászlóalj ; krassói 's torontáli nemzetőrség 1/3 zászl. ; Lehel-huszárok 1 század, 1 gyalogüteg 6 ágyuval. — b) *Rákóczy* dandára : honvéd 2/6 zászl. ; a' 7-ik huszárezredből 1 század ; bilhari önkénytesek 1/2 század, Lehel-huszárok 1 század ; 1 üteg 8 ágyuval. — c) *Nagy* dandára : honvéd 4/6 zászlóalj ; Lehel-huszárok 1/2 század ; 2 üteg 13 ágyuval. — d) *Bergmann* dandára : honvéd 1 1/6 zászl. ; Lehel-huszárok 2 század ; 1 üteg 7 ágyu. — e) *Boros* dandára : honvéd 2 3/6 zászl. ; nagyzeréndi nemzetőrök 1/6 zászl. ; a' 7-ik huszárezredből 1 század ; 5 üteg, 32 ágyu. — Az erdélyi határokon szállongó csapat : honvéd 3 3/6 zászl. ; Lehel-huszárok 1/2 század ; 1/2 üteg 3 ágyuval. — Az 5-ik hadtest *összesen* : 10 zászlóalj ; 7 1/2 lovasszázad, 20 táborigyű, 's eleinte 49, később 64 ostromágyu, 9,541 emberrel 's 2,490 lóval.

Az egész *bácsbánati hadsereg* : 32 1/2 zászl. ; 28 lovasszázad, 88 táborigyű ; 29,007 ember ; 6,180 ló. (Ide tartozik még a' *pétervárad*i helyőrség. Parancsnok : *Kiss* : sorgyalogság 3 zászlóalj ; honvéd 2 zászl. ; tüzérek és utászok. *Összesen* : 8,000 ember 's 73 ló).

IV. *Erdélyi hadsereg*. Vezér : *Bem*. — 6-ik hadtest *Bem* személyes vezénylete alatt : vadászok 1/6 zászl. ; honvéd 22 zászl. ; (mellyek nagy része azonban még hiányos volt) ; tartalék honvéd 5 zászl. ; huszárok 13 század ; hatfontos ágyuk, számra 19, háromfontosak 22, röppentyű 4. *Összesen* : a' 6-ik hadtestben : 27 zászlóalj, 13 század, 45 ágyu, 25,000 emberrel, 's 2,300 lóval. — Továbbá : u. n. *magyar-erdélyi egyesült* hadsereg (később más hadtestekbe osztva) ; gyalogság 10 1/2 zászlóalj ; huszárok 10 század ; 5 1/2 hatfontos gyalogüteg 37 ágyuval, 11,500 emberrel 's 1,500 lóval. — *Inczedy* szállongó csapata : vadászok 2/6 zászl. ; honvéd 2/6 zászl. ; önkénytesek 4/6 zászl. ; huszárok 3 század ; hegyi-ágyu 8 ; röppentyű 3 ; — *összesen* : 1 2/6 zászlóalj ; 3 lov.század ; 11 ágyu ; 2,121 ember 's 410 ló. — *Károlyiférvári* ostromsereg. Parancsnoka : *Stein* : honvéd 8 zászl., (legnagyobb része hiányos) huszárok 1 század ; önkénytesek 2 század ; hatfontos 2, háromfontos 4, röppentyű 3, ostrom-ágyu 10 ; — *összesen* : 8 zászlóalj ; 3 lov.század ; 9 táborigyű 's 10 ostrom-ágyu ; 3,447 ember 's 380 ló.

Az egész *erdélyi hadsereg* ereje ennélfogva tett : 47 zászl., 29 lov.száz., 102 táborigyű 's 10 ostrom-ágyut, 42,068 emberrel 's 4,590 lóval.

Végre ide számítandó *Guyonnak* tervezett 's alakuló félben volt tartalék-hadteste : a) *Hadik* osztálya : honvéd 4 zászlóalj ; a' 16-ik huszárezredből 4 század ; 1 lovasszázad 6 ágyuval. — b) *Pulsky* osztálya : honvéd 6 zászlóalj ; a' 16. huszárezredből 2 század ; 1 gyalogüteg 6 ágyuval. — *Összesen* : 10 zászlóalj, 6 lovasszázad, 12 ágyu, 8,190 emberrel 's 1,400 lóval.

Átnézet :

I. Felső-dunai hadsereg	61 zászlóalj,	83 lovasszázad,	229 ágyu
II. Északi hadsereg	24 „	12 „	57 „
III. Bácsbánáti hadsereg	32 „	28 „	88 „
IV. Erdélyi hadsereg	47 „	29 „	102 „
Tartalék hadtest	10 „	6 „	12 „
Pétervárad helyőrség	5 „	—	—

Összesen : 179 zászlóalj, 158 lovasszázad, 488 ágyu.

A' *gyalogság* állott : 1 granátos's 18 sorgyalogsági zászlóal's régi katonákból; 7 vadász zászlóal; 137 honvéd zászl.; 11 önkénytes zászl.; 3 utász zászlóal; 1 lengyel-, 1 német-legióból (később egy olasz is keletkezett). Mindezek nagy része azonban részint még csak alakulóban, részint felette hiányos vala. — A' *lovasság* állott : 18 huszárezredből azaz : 144 lovasszázadból, azonkívül önkénytes csapatok mintegy 14 század. — Az ágyuk száma 488. — Ezen rendes hadsereg összesen : 162,564 embert számlált 27,103 lóval. — A' nem rendes sereghez tartoztak : *Nemegyei* szabad csapata : gyalogság 2 zászl.; lovasság 4 század; 2 vegyes üteg 12 ágyuval, összesen : 2,350 ember, 540 ló. — *Földváry* szabad csapata : 4 lovasszázad, 400 ember's 400 ló. — *Torontáli* önkénytesek 500 ember. — *Csongrádi* nemzetőrök 5,600 ember, 600 ló. *Összesen* a' szabálytalan seregek : 8,850 emb.'s 1,540 ló. — Továbbá Debreczennél egy tartalék volt alakulóban, melly június elején 12 zászlóaljat, később 20,000 embert, leginkább ujonczokat számlált. 'S ezek szerint a' magyar hadsereg összesen közel 192,000 emberből állott volna. Így adatik elő osztrák részről, mivel mindaddig be kellend érniük, míg a' volt magyar hadsereg férfainak előadásait is birhatnók's amazzal összeállíthatnók. — A' forrásunkul szolgáló összeállítás megemlíti még, hogy a' fentebbi öszveg csupán a' csatakész fegyveresek számát fejezi ki, 's hogy a' részenként már rendezve volt népfelkelés, továbbá az ostromágyuk's Komárom, Pétervárad, Buda és Arad várak ágyui ebbe be nem foglaltatnak, minélfogva úgy hiszi, nem esik tulásba, ha a' magyar haderőt 200,000 emberre's 1,800 ágyura teszi. Az osztrák sereg ugyanis a' várak átvétele alkalmával talált Komáromban 465 várbeli ágyut (a' mozgó ágyukon kívül), Péterváradon 392, Aradon 300, mihez hozzáadván a' fentebbi 488 tábori's 74 ostromágyut, leend összesen 1,719 ágyu, miben az Erdélyben átvett helyágyuk még befoglalva nincsenek. — A' volt magyar kormány szándéka volt, a' rendes haderőt még tetemesen szaporítani. A' népfelkelési felszólítások is mutatnak eredményeket. Egyes pártvezérek alatt külön csapatok alakultak névszerint a' Balaton mellett Veszprém, Pápa körül és Somogyban, továbbá Ungvárott, Máramarosban, Beregben és Borsodban, Túróczban, Árvában, Szepesben's a' Tisza melletti megyékben, mellyek igen hiányosan valának ugyan fegyverezve, azonban itt ott apróbb támadásokkal's előrohanásokkal folyvásti szemmeltartást vettek igénybe. 'S e' tekintetben különösen a' *csikósok*, 2—3000 emberből álló rendezett lovas csapata használtatott, kik pontos helyismeretők, hihetetlen ügyességök's kitarítások által a' ló hátán, a' táborozó ellen seregek nyugtalanítására's mozgásaik és erejük kikémlelésére nézve felette alkalmasoknak bizonyultak be.

B) Az 1849-ben Magyarországon működött cs. kir. *dunai hadsereg* ereje 's csatarendje június elején következő volt : Fővezér : b. *Haynau* tábornoknagya. — I. *hadtest* : gróf *Schlick* altábornagy parancsnoksága alatt : 1. *osztály* : hg. *Lichtenstein* Ferencz altábn., 2. *osztály* : gr. *Wallmoden* altábn., 3. *oszt.* : hg. *Lobkovitz*. Összes ereje : 21 zászlóalj, 32 lovasszázad, 60 ágyu 's 2 hidkészület. — II. *hadtest* : parancsnok : b. *Csorich* altábn., hg. *Colloredo* altábn. *osztálya*. Összesen : 15 zászl. ; 6 lovasszázad, 42 ágyu, 2 hidkészület. — III. *hadtest* : hg. *Schwarzenberg* Ödön altábn. 1. *oszt.* : b. *Schütte* altábn., 2. *oszt.* : b. *Moltke* altábn. Összesen : 17 zászl., 14 lovasszázad, 48 ágyu, 2 hidkészület. — IV. *hadtest* (tartaléktest) : Parancsnok : b. *Wohlgemuth*. 1. *osztály* : *Herzinger* tábornok. 2. *osztály* : b. *Burits* altáb. Összesen : 17 zászl., 24 lovasszázad, 60 ágyu, 2 hidkészület. — Továbbá a' *Schmidt* őrnagy parancsnoksága alatti ágyutartalék 78 különemű ágyu.

Atnézet :

I. hadtest	21 zászlóalj,	32 lovasszázad,	60 ágyu
II. „	15 „	6 „	42 „
III. „	17 „	14 „	48 „
IV. „	17 „	24 „	60 „

Összesen 70 zászlóalj, 76 lovasszázad, 288 ágyu. Vagyis : a' betegek és szolgálatra alkalmatlanok levonása után, 55,890 ember gyalogság, 9,740 lovasság, 5,003 tüzérség, 3,933 igáslóval.

A' *dunai hadsereghez* 's b. *Haynau* egyenes parancsnoksága alá tartozott még *Panutine* altáb. orosz egyesített gyalog *osztálya* is, összesen 16 zászl., 2 lovasszázad, 48 ágyu, vagyis a' szolgálatra képtelenekek kivül 10,780 gyalog, 250 lovas, 908 tüzér 's 347 igásló. — A' *dunai hadsereg* ereje ennél fogva az osztrák sereg támadó működése kezdetén állott 66,670 gyalog, 10,000 lovasból 's 324 ágyuból. (Az I. és II. tartalék-hadtest ekkor még a' monarchia távolabb részeiben alakult 's későbbben hasonlóul Magyarországra költözött). — Ide járultak még azonkivül a' következő helyőrseregek : 2 század császár gyalogság Leopoldvárott, 4 század Kinsky gyalogság Pozsonyban, a' likkai határőrök 4-dik zászlóalja a' tartalék-ágyuk, a' varasd-kőrösi 4-ik zászlóalj a' táborraktár fedezésére.

b) A' cs. kir. *déli hadsereg* b. *Jellachich* tábornoknagya és horvátországban fővezérsege alatt. 1. *osztály* : *Kriegern* altábn. ; 9 zászlóalj, $4\frac{1}{2}$ lovasszázad ; 12 ágyu. 2. *osztály* : *Dietrich* altábn. ; $9\frac{1}{3}$ zászl., $3\frac{1}{2}$ lovasszázad, 12 ágyu. — *Knicanin* szerb tábornok dandára : $6\frac{1}{3}$ zászl., $1\frac{1}{2}$ lovasszázad, 6 ágyu. 3. *osztály* : *Rastich* tábornok : $6\frac{1}{2}$ zászl., 2 lovasszázad, 12 ágyu. — *Lorasosztály* : b. *Ottinger* altáb., 24 lovasszázad, 12 ágyu. *Tartalék-ágyuk* 83. — Ide tartozott a' *pétervárad*i ostromsereg *Mayerhofer* altáb. parancsnoksága alatt : 10 zászlóalj, 1 lovasszázad, 51 ágyu, vagyis 10,400 ember 's 515 ló. — A' cs. k. déli hadsereg ennél fogva — mindamellert a' zimonyi, eszéki és zágrábi helyőrségen kivül — összesen $41\frac{1}{3}$ zászlóaljat, $35\frac{1}{2}$ lovasszázadot, 168 tábort és 20 ostromágyut, vagyis 44,100 embert 's 7,165 lovat számált.

c) *Erdélyi* cs. k. hadsereg, gr. *Clamm-Gallas* altábn. parancsnoksága alatt. 1. *osztály* : gr. *Pergen* tábornok. 2. *osztály* : *Coppet* tábornok. —

Összesen az erdélyi hadsereg : $11\frac{5}{6}$ zászlóalj, 16 lovasszásad, 36 ágyu, 10,000 emberrel 's 2,200 lóval.

C) Az 1849. június elején Magyarországon megjelent orosz fő hadsereg számereje 's csatarendje következőleg adatik elő : *Fővezér* : a' *Varsói herczeg* (Paskiewitsch). — II. *hadtest* parancsnok : *Kuprianow* lov.tábn. 4-ik gyalogosztály : *Karlowitsch* altábn. ; 5-ik gy.osztály : *Labinzow* altábn. 2-ik könnyü lovasosztály : *Glasesapp.* altábn. 2-ik tüzérosztály *Serpukowsky* altábn. — *Összesen* a' II. *hadtest* : 32 zászl., 32 lovasszásad, 112 ágyu, körülbelöl 28,000 gyalog, 4,000 lovas. — III. *hadtest* : parancsnok : gr. *Rüdiger* lovastábornok. — 6-ik gyalogoszt. : *Grabbe* altábn. II. ; 7-ik gyalogoszt. : *Kaufmann* altábn. ; 8. gy.oszt. : *Lissetzky* altábn. ; 3-ik könnyü lovasosztály : b. *Offenberg* altábn. ; 3-ik tüzérosztály : *Miller* altábn. II. — *Összesen* a' III. *hadtest* : 48 zászlóalj, 44 lovasszásad, 176 ágyu, körülbelöl 43,000 gyalog 's 5,500 lovas. — IV. *hadtest* : parancsnok : *Tscheodajew* gyalogs.tábornok. 10-ik gyalogoszt.ily : *Deban-Scoroteczkij* altábn. 11-dik gy.oszt. : *Bjeloguzew* altábn. 12-ik gyalogosztály : *Buschen* altábn. I. ; 4-ik könnyü lovasosztály : *Sasz* altáb. II. ; 4-ik tüzérosztály : *Sixtel* táborn. — *Összesen* a' IV *hadtest* : 48 zászlóalj, 44 lovasszásad, 176 ágyu, mintegy 43,000 gyalog 's 5,500 lovas.

A' Magyarország északi határán működendő orosz hadsereg összes ereje volt : 128 zászlóalj, 120 lovasszásad 's 464 ágyu, mintegy 114,000 gyalog 's 15,000 lovas emberrel.

Megjegyzendő itt, miképen *Grabbe* altábn. *hadtesté*hez tartozott még az I-ső könnyü lovasosztály egy uhlán dandára is 's az ezzel járó első könnyü lovasüteg 8 ágyuval, valamint egy kozák ezred is. — Az orosz fő seregnél volt továbbá a' szabálytalan *kaukászi* lovas dandár, mintegy 600 ember. — Mindezekon felül pedig még készen állott a' Paskiewitsch hg. hadseregéhez tartozó I-ső *hadtest* is *Sievers* gyalogs. tábornok parancsnoksága alatt, olly erővel mint a' III-ik *hadtest* (azaz mintegy 50.000 emberrel). Végre még egy 2 osztályból s 6 lovasüteggel bíró dragonyos *hadtest* vonatott össze *Schabelsky* altábn. parancsn. alatt, melly tartalék gyanánt Galicziában időzött.

Az ugyanazon időben *Erdélyben* megjelent orosz *hadseregek*. Parancsnoka : *Lüders* gyalogs. tábornok I. 15. gyalogosztály : *Haszfort* altábn. ; 5. tüzérosztály *Ivin* altábn. — *Összesen* : 26 zászlóalj, 34 lovasszásad, 68 ágyu, 25,000 emberrel. (Ezen hadsereg *Clamm-Gallas* cs. kir. erdélyi hadseregével egyesülten működött). Bukovinában *Grottenhjelm* orosz altábn. serege állott, mellyből szintén Erdélybe küldetett 8 zászlóalj, 12 lovasszásad 's 24 ágyu, 9,400 emberrel 's 1,280 lóval. Az erdélyi orosz seregek összes száma tehát (a' cs. kir. seregeket ide nem számítván) volt : 34 zászlóalj, 46 lovasszásad, 92 ágyu, mintegy 35,000 emberrel. (Későbbben a' *wolhyniai* gyalogezred is Erdélyben működött *Lein* ezredes vezénylete alatt 's augusztus elején Moldvából még a' következő seregek intézettek Erdélybe (*Ustragow* táborn. dandára) a' lithván vadászszereg 4 zászlóalj ; a' wilnoi 4 zászlóalj 's 14 ágyu. Bukowina fedezésére hasonlólag egy megfelelő haderő hagyatott hátra.

Kitünik innen, hogy a' fentidézett német hadtörténeti munka előadása szerint is — melly pedig a' magyar hadsereg számerejét a' soha el nem

ért, legutólso fokra csigázza fel — a magyar forradalom legyőzésére rendelt 's az újabb idők történeteiben páratlan számerejű, részint a' helyszinén működött, részint tartalékban kész seregek a' magyarokéit nem csak számra nézve kétszeresen mulák felül, hanem rendezettség, gyakorlottság 's katonai képzettség és készület tekintetében is tetemes meghaladák az itteni új 's mindvégig teljesen meg nem alakulhatott seregeket. *) A' magyar hadtörténet megírójának leendő feladata az e' tárgyban hamis adatok megigazítása. 'S azon általános elismert tényben, hogy „minden elveszett, kivéve a' becsületet“, fekszik a' rövid életű magyar hadseregnek balsorsa, de dicsősége is. (Lásd : *Magyar hadjárat*). — p.

Hadszabályzat l. Élelmezés.

Hagn (Charlotte von) nagyhirű udvari színésznő a' berlini kir. színházban; az újabbkori előadó művésznők legjelesbjeinek egyike; a' természetből mind testi szépséget, mind dus szellemet nyert örökül. Szül. 1814. Münchenben. Szinpadra családi viszonyai léptették, hol 1828-ban jelent meg első ízben. 1830. már a' bécsi udv. színházban adott vendégszerepeket; 1831. Drezdában és Berlinben; 1832. ismét Bécsben és Pesten, mindenütt csaknem példátlan lelkesedéssel fogadtatva. 1833. Münchent elhagyván, Berlinbe szerződött, hol 1840. élethosszára kötött vele szerződés. Ez idő alatt gyakrabban tett müutazásokat Németország nagyobb városaiba, 's megjelent Pétervárott, Hamburgban 'stb. is; vendéjátékait minden szinigazgató szives örömmel üdvözlé, mert azok mindenkor tele házakat teremének 's mindenütt bizonyos diadalai valának a' művésznőnek. A' vizjátékok egyhangulag el vala ismerve példányképek, a' magasabb osztályok jellemeinek előadásában utólérhetlen volt, azonkívül a' naiv-sentimental szerepekben, sőt a' szomorujátékokban is (Julia, Ophelia, Gretchen, Luise 'stb). kitűnő jelességgel bírt. Szinpadon kívül, a' társas életben, levelezéseiben is ugyanazon szellemdússágot és szeretetreméltó kedélyt tünteté fel, párosulva finom elmeélel és humorral. 1846. lelépett a' szinpadról 's férjhez ment. — a.

Hahn-Hahn (Ida Mária Luiz Zsófia grófnő), német regényíró, szül. 1805-ben Meklenburg hercegségben Tressowban. Atyja, Hahn Károly Fridrik gróf szenvedélyes barátja volt a' színháznak, annyira, hogy később egy vándor-színész-csapat igazgatója lett, 's kalandoros élete folytán egész vagyoni állapotát zavarba hozá. 1826-ban Ida grófnő nőül ment a' gazdag Hahn-Hahn Fr. Vilm. Ad. grófhhoz, az idős Hahn-ág egyik ivadékaéhoz, azonban 1829-ben már elvált tőle, 's a' költészetben 's utazásban keresett vigasztalást. 1835. meglátogatta Schweiczot, 1836. és 1837-ben Bécsset, 1842. Svédországot 's végre Syriát 's a' keletet. Németországon léte alatt majd Berlinben, majd Drezdában lakott. Egy szembájának műtése folytán a' műtő Dieffenbach orvossal nyilvános tollharczba elegyedett. Az írói pályán először költeményekkel tünt fel, mellyek 1835—37-ig jelentek különböző czimekkel 's 4 kötetben. Bennök szép lyrai tehetség mutatkozik. Később az u. n. társadalmi regényekhez fordult 's egymást

*) Az általános átnézet a' fentebbi adatok szerint ez volna :

		Összes magyar hadsereg mintegy	200,000 ember,	558 ágyu.
Magyarföldön megjelent	„ osztrák	„ „	130,770	„ 548
„ „	„ orosz	„ „	164,000	„ 532

érték következő regényei : „*Aus der Gesellschaft*“ (1838.); „*Der Rechte*“ (1839.); „*Gräfin Faustina*“ (1841.); „*Ulrich*“ (1841.); „*Sigismund Forster*“ (1841.); „*Zwei Frauen*“ (1845.); „*Clelia Conti*“ (1846.); „*Sibylla*“ (1846.). Ezen regényekben tulnyomó, csaknem sértő bizonyos aristocraticus pöffeszkedés; találékonyágnak 's művészi idomitásnak alig van nyoma; néhány lélektani megjegyzés 's itt ott szellemidus női okoskodás képeznek azokban kevés fénypontot. Regényeivel egykorulag jelent meg több utleírása is, mint: „*Jenseits der Berge*“ (1840.); „*Reisebriefe*“ (1841.); „*Erinnerungen aus und an Frankreich*“ (1842.); „*Ein Reiseversuch im Norden*“ (1843.); „*Orientalische Briefe*“ — II. Ida grófnő sokat szenvedett a' kritika sújtásai alatt. Legujabban a' megtörődött lélek azon változáson ment keresztül, hogy protestans hitéről a' katolikusra tért át Berlinben meglehetőszajjal és dobráitással; 's bünbánó képpel tekintvén vissza élete korábbi szakára, sőt megtagadván eddigi összes iratait is, töredelmes szívvel keres megnyugvást 's vizasztalást azon ömledezésekben, miket az egész német világ bámultára, jelenleg szüz Máriához intézget. — Magyar nyelven megjelent tőle a' Külföldi Regénytárban : „*Forster Zsigmond*“ — p.

Haiti (St. Domingo, Hispaniola); nagyságra nézve második sziget a' nagy Antillák közt, Cubától 's Jamaicától keletre, 1380 négysz. mfdnyi kiterjedéssel. Az európai nemzetek gyarmati birtokaihoz tartozó szigetek közt az által lett nevezetes, hogy egyetlen példáját mutatja saját erejük által emancipált néger rabszolgák által alakított köztársaságnak. (Történetét *Boyer* elnökségeig I. Közh. Ism. Tára VI-ik kötet). Hosszasb alkudozások után 1825-ben jött létre azon szerződés Franciaországgal, melly által Haiti, 150 millió frank kárpótlás-kötelezés mellett az elűzött ültetvényesek részére, Franciaország által független államnak ismertetett el. Ezen elvállalt áldozat tulságosan terhelő volt a' fiatal országra nézve, 's a' fizetés megakadt. Csak 30 millió fizettetett meg. Ezért a' fr. kormány 1838-ik évi januárján hadsereget küldött Haitiba a' kárpótlási pénzek behajtására. De febr. 12-kén egyezés jött létre, miszerint Franciaország a' maga követelését 60 millióra szállítá, mellyeket 30 év alatt, évenkénti két milliós részletekben kell Haitinak fizetni, egyszersmind pedig a' reszpublika függetlenségét ujlag elismeré. De ezen ujabban kötelezett fizetés sem teljesítettett, sőt a' fiatal állam ujabb rázkodásoknak lett kitéve. Egy, már 1838-dik májusán kitört lázadás, mellynek feje a' lézganeci parancsnok volt, elnyomatott ugyan, de ettől kezdve meg nem szüntek az elnök *Boyer*, 's a' képviselőház közti surlódások, 's a' mulatt és néger fajok közti feszültség. Midőn a' praesidens erőszakos módokhoz nyult elleneivel szemközt, 1843. februárján forradalom ütött ki, melly az egész szigetet elboritá, 's Boyer párthiveit véres harcokban emészté fel, magát pedig (márt. 18-ikán) Jamaicába kergeté. *Riviere* tábornok lépett az ideiglenes kormány élére. Egy, ugyanazon év augustusán kitörő ellenforradalom elnyomatott ugyan, de a' feldúlt állapotok csak év vége felé rendeztethettek uj alkotmányos alakba. Haiti előbbi alkotmánya szerint az elnök élethoszra választaték. Oldalánál senátus és képviselőház állottak. Az 1843-iki december 30-ikán életbe lépett uj alkotmánya szerint a' senátus és képviselőház megtartattak, de az előbb élethoszra terjedő elnökség idő szerint megújuló választás alá vettetett. E' szabadszellemeü

uj alkotmány kimondá a' teljes vallásegjenjoguságot, sajtószabadságot, biztosítá a' népnek az eskütszékeket ; az összejöveteli, kérelmezési, egyesületi jogot, az ingyen tanítást mind két nemü gyermekek számára 'stb. A' nemzeti féltékenység azonban ugy akará, hogy csak afrikaiak 's nyugot-indiaiak és ezeknek maradékai lehessenek a' szigeten státus-polgároká 's csak ezek szerezhessenek földbirtokot. Első választás alkalmával *Herard* tábornok, mulatt eredetü, választatott első praesidenssé, ki a' legfontosb hivatalokat saját színrokonaival rakta meg. E' miatt a' négerek feltámadtak ellene, 's rövid harc után őt és pártját elüzvén, 1844. május 3-ikán *Guerrier* négert emelték az elnöki székre, kit miután bor iránti szenvedélyének áldozatja lett, 1845-ben april 15-ikén *Pierrot* tábornok követett. Ezen küzdelem alatt a' szigetnek egykori spanyol része feltámadván, a' francia consul egyetértésével, melyet azonban a' fr. kormány magától eltolni igyekezett, *Dominica* nevü respUBLICÁT állított fel. 1845. sept. 25-ikén Leogane fellázadván, *Herard* visszahívását akarta eszközölni, ki maga is egy jamaicai hajón jelen volt, de a' lázadás rozsul sikerültét látván, a' part érintése nélkül visszaevezett Jamaicába. Ezen mulatt érdekü lázadás által tetemesen roszabbá lett a' mulattok sorsa, 's gyakran véres üldözéseknek látták magokat kitéve. A' feketék gyűlölsége különösen egy törvény által nyilatkozott, melly a' fehérek és feketék közti házasságot eltiltá. 1846. elején *Pierrot* is megbukott a' nép kegyében, ki azzal vádoltatott, hogy a' kormányon tehetlenséget árul el, főleg a' francia fő consul *Levasseur* ellenében. Pedig éppen *Pierrot* volt az, ki makacsul vonakodott a' francia kárpótlási összegből csak egy fillért is fizetni, míg a' dominikai elvált rész Haitivel össze nem köttetik ; mire a' fr. consul utlevelet kívánt. Minthogy tehát *Pierrot* leléptetése után a' kárpótlás iránti alkudozások azonnal ismét megkezdettek : kétségtelenné lett, hogy Franciaország ezen lázadásnál érdekelve volt, 's azt előmozdítá. Másik, talán még hatalmasabb gyú-anyag volt az elkapatott feketék vad kedvtelése az örökös lázongásokban, mik alkalmat adnak a' mulattok vagyónát megrabolni. *Pierrot* visszalépett a' magánéletbe ; párthivei, köztük *Acaan*, még egy ideig küzködtek, de legyőzettek 's *Acaan* öngyilkos lett. Ezen lázadás *Riché* vagy *Resha* tábornokot emelte a' praesidensi székre, ki 1846. febr. 28-ikán választatott meg. Rendszabályai közt legfontosabb, hogy az 1843-iki alkotmány elvetetett, 's helyébe az 1816-iki állítottat vissza ; általános bünbocsánat adatott a' politikai vétkeseknek, *Boyer*, *Herard* és *Dumesle* kivételével 'stb. A' dominicai respUBLICA még nem szilárdult meg eléggé, 's nem igen vannak felőle adatok. — Haiti, a' folytonos politikai viharok közt, elég nyomorult állapotban van. Rendről, szabályozott kormányzásról 's igazságszolgáltatásról szó sem lehet. A' kormány összes munkássága a' rendőrségre szoritkozik. Legsomorubb a' hadsereg állapota. Katonai fegyelem alig létezik ; majdnem több a' tiszt, de valóban mi sem történik. Elemi iskolák kevesen vannak ; magasabboktatás czéljára Port au Princeban van egy nemzeti Lyceum, melyben 1845-ben 12 tanító 's 200 tanuló volt. — Az állam adósságai 90 millió fca mennek, azonban a' pénzügy meglehetősen van rendezve. Az állandó hadsereg 40 ezer főből áll ; a' tengeri erő csekély. Az igazságszolgáltatásban a' fr.

eljárás 's a Code Napoleon van behozva de csak papiroson ; az életben zürzavar 's jogtalanság uralkodik. A' magasb államhivatalokat többnyire a' katonák viselik. — A' sziget lakosainak száma körülbelöl 1 millió. Földe szép, termékeny, erdős hegyekkel borított, vizekkel dús. Éghajlata csak ovatosoknak egészséges. 1831-ben iszonyu pusztulást szenvedett egy hallatlanul dühös orkán által. A' hegyekben, különösen a' középett fekvő 8000 l. magas *Cibas*-hegyen, már a' spanyol birtokosok is üztek bányászatot. Ujabban az iparnak ez ágát újra felfogták, 's 1836-ban Szászországból hivattak bányavezetők Haitiba. A' czukorkészítés, tőkehiány miatt, tetemesen csökkent, ugyszinte a' dohány, pamut, indigo is. Fő kiviteli cikkek jelenleg : kávé 's fanemek ; azonban a' kivitel csak $\frac{1}{6}$ -át teszi a' forradalom előttinek. Haiti főleg földmivelő- és kereskedő ország, de erejei még fejletlenek. Fő kereskedő helyei *Port au Prince* most már 22 ezer lakossal, és *Cap Haiti*. Az ország műveltsége, a' mennyiben létezik, francia típusu, de általában véve még igen hátra van. — Haitiról szóló kitünőbb munkák : *Mackenzie* „*Notes of Haiti*“ (London, 2 k. 1830.) ; *Ritter* : *Reise nach Haiti* (Stuttgart, 1836.) ; *Candler* : *Brief notices of Haiti* (London, 1842.) 'stb.

Hajdu-kerület. 17 □ mfdnyi területü föld, melly 3 külön tömegben Szabolcs vármegyétől vétetik körül (csupán Vámos-Pircs és Szoboszló határosak egyszersmind Biharral) és áll összesen 6 városból, mellyek : *Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló és Vámos-Pircs*. Népesége az egész kerületnek 64,590 lélek, nyelvre mind tiszta magyarok, vallásra nézve pedig 48,900 reform. 11,780 görög kathol. ; — 1,250 rom. kathol. a' többi evangélikus és óhitü. Lakik közöttük mintegy 300 zsidó is. Földje a' Hajdu-kerületnek mindenütt róna és termékeny, kivévén némelly homokos helyeket főkép Hadház és Vámos-Pircs határában, mellyek azonban fát termenek, minek egyéb városok szükében vannak. Több ága gazdaságuknak a' marhatartás, melly a' gabonatermesztésen kívül bőven gyümölcsöz, ugy, hogy a' Hajduságot vagyonosnak ismerjük, melly különben is derék, tiszta, szorgalmas ügyes és értelmes nép. — E' nevezet : *Hajdones* a' magyar törvénykönyvekben először Ulászló VII. Decr. 60 és 61. cz. alatt jó elő, hol ezek a' fegyverhordástól eltiltatnak, 's egyszersmind látjuk, hogy barompásztorok voltak. A' mohácsi vész után több egyesek előbb magok védelmére, később a' török csapatok nyugtalanítására 's prédaszerzés végett összeállván : ezek *hajduknak* neveztettek, 's két osztályra különböztettek. Egyik osztályt tették azok, kik bizonyos zsoldért a' haza végvárait oltalmazták, 's a' török által foglalva tartott jobbágyhelységeket törvényes királyuk iránti hűségben tovább is megtartani igyekeztek, mint az 1563. 23. t. cz. világosan tanusítja. Másik osztályt tették azok, kik főképen prédálás végett, vagy magoktól állottak össze fegyveresen, vagy más tehetősebbek által nem épen dicséretes czélból fogadtattak föl, 's ezek *liberi hajdones* = szabad hajduknak neveztettek, 's ellenük több ízben kemény törvények hozattak. A' hajduk először mind gyalogok voltak, de az 1595. 's 1596-ki törvényezikkekéből láthatni, hogy ekkor már lovón is kezdtek szolgálni. A' mostani hajduk maradékai azon hajduknak, kik Bocskay István fejedelemhez állván, őt minden általa folytatott háboruban kitünő hűséggel szolgálták, 's magukat mindig külö-

nösen kitüntették ügyességben, kitartásban és vitézségben. Ezért a' fejedelem 1605-ben dec. 12-kén kelt armalis levele erejénél fogva mindnyájokat fejkenint (9,254 főből állott a' sereg) világosan magyar nemesekké tette, 's hogy különböző helyeken el ne széledjenek, hanem mint valamely nemesebb faj egy tömegben lakhassanak : *Nagy-Kálló* városát (ezt később Báthory Zsigmond Böszörményvel és Prod pusztával cserélte fel) egész *Nánás*, *Dorog*, *Varjas* elpusztult helységeket, *Hadház*, *Vámospircs*, *Sima* és *Vid* helységbeli birtokait, mellyek tokaji uradalomához tartoztak, cum omni jure regio olly módon adományozta nekik, hogy ezeket mint adományos nemesek birják, 's minden rendes és rendkívüli adózástól, tizedtől, vámtól 's kamarai nyereségtől örökösen mentve legyenek, csupán katonáskodni, ezt pedig saját költségükön, tartozván. Két hónap mulva, azaz 1606. febr. 2-án szinte azon fejedelem a' Fekete kapitány alatt vitézkedő hajduknak *Szoboszló* városát hasonló joggal adományozta. — Bocskay fejedelem minden adományozására az 1608-ki országgyűlés azt a' rendelést hozván, hogy ezek megvizsgálás végett előterjesztessenek, ennek következtében adománylevelüket a' hajduk is előmutatván, ezt az 1613-ki országgyűlés teljes épségében helyben hagyta. Nemesi szabadságaitak később a' többi királyok is megerősítvén, ezekkel minden háborítás nélkül éltek a' hajduk III. Károly koráig, de ez 1725. novemb. 13-án csak olly feltétel alatt erősíté meg előbbeni szabadalmaikat, ha ezentúl a' közadózás terhében részt vevendenek. Ezen feltételre alkalmat az adott, hogy a' hajduk I. Leopold alatt önnön jó akaratjokból, mint a' féle jó indulatu, semmi álfogást és ravaszságot nem gyanító, magyar faj, más nemesekkel egyetemben a' subsidiumok adásában részesültek, 's most már ez önkéntes nagylelkűséget im arra használta III. Károly, hogy kötelességökké tette. Ezen csorbitáshoz még az is járult, hogy a' Hajduvárosokat Szabolcsvármegye mindenképen a' maga törvényhatósága alá akarta húzni, 's valóban az 1715. 95. t. cz. oda is rendelte, de e' végzés soha sikerbe nem vétetett, sőt az 1790-ki országgyűlésen a' 29. t. cz. értelme szerint a' Hajdu-kerület mint különös önálló törvényhatóság a' Karok és Rendek táblájánál ülést és szavazatot nyert, mellyet 1848-ig folyvást gyakorlott is. — És így a' Hajdu-városok a' legközelebb többan egy különálló, külön portával bíró, saját tisztikkal fölruházott törvényhatóságot képeztek. Első előjárójok volt a' főkapitány (1699-ig mindenik városnak külön volt kapitánya, 's külön élhetett vérbíróssággal) kit a' városok küldöttei minden más befolyás nélkül szabadon választottak. Ehez küldettek a' m. k. helytartótanáctól az intézmények, mint bármely megyei hatósághoz. Többi tisztviselői voltak : 1 alkapitány, 4 ülnök, 1 fő-1 aljegyző, 1 fő-1 alügyész, 1 adószedő, 1 számvevő, 1 levéltárnok, 2 biztos, és egy fő-orvos. A' kerület közgyűlése Böszörményben tartaték. Utóbbi időkben adót 31⁴/₈ porta után fizettek. A' haza oltárára a' hajdukerület tetemes áldozatokat hozott minden alkalommal, ugy annyira, hogy hazafiúságban e' kerület bármely hatóságnak sem állott utána. Az újabb idők súlyát ez is érzé másokkal egyetemben. A' hajdukerület városai : *Böszörmény* 16,060, *Dorog* 9,898, *Hadház* 5,746, *Nánás* 12,987, *Szoboszló* 16,987 és *Vámos-Pircs* 2,912 lakossal; — és így összes lakossága, mint fentebb : 64,590. — W.

Halálbüntetés. A' természet mint minden véges lénynek, az embernek is beírá adókönyvébe e' végzeteljes szót : *halál*. A' büntető hatalom kivevé onnan e' szót, 's áthelyezé saját szótárába — a' *büntetések* közzé. — Miért?... Talán megkísértetett 's ki lón merítve előbb a' szelidebb módok mindenike, 's valamennyi lágyabb büntetés elégtelennek mutatkozott talán a' büntettek megfékezésére? — A' történetek tanúsága e' kérdésre határozottan „nem“-mel felel. — Üssük fel a' lefolyt idők könyvét, 's úgy fogjuk találni, hogy alig van keletkező állodalom, mely mindjárt kezdetben vérrel ne pecsételte volna hatalmának oklevelét. Eleinte ölt a' status, vagy az, ki ennek hatalmát képviselhetni gondolá *félelemből*, — mert a' félelem mint erőhöz folyamodik a' kegyetlenséghez. Minden jelentékenyebb jogsértésnél az önvédelem esetében vélvén magát ölt, mivel azt ön-léte, vagyis a' létrehozott jogállapotot fentartására szükségesnek hívé. Utóbb e' szűkkeblü szorongáshoz zsarnokok keblében a' *boszu* is járult; ama lángoló szenvedély, mellynek tüzét misem olthatja olly gyorsan, mint a' kiontott vér. — Végre hozzájárult e' büntetés nem fentartásához a' *megszokás* — ezen lassu, de biztos tényező, — 's a' hatalom hívé, hogy a' minek százasod gyakorlatában van, ahoz joga sem hiányzik, — 's a' nép meghajolván a' tények előtt, tompa megadással hajtá nyakát a' bárd alá, mint apái és ősapái tevék. — Innen magyarázható — mire a' halálbüntetés pártolói annyira szeretnek hivatkozni — e' büntetés nem régisége. 'S valóban a' legrégebbe népek az embervérrel koránsem fukarkodának. — Csoda-e? Vallásos vakhit, zsarnoki theocratia, a' mindenható statusnak egyének fölé emelése, egyesek zsarnokságai törekvése — mindannyi szereplői az emberiség történeteinek, mindmegannyi jutalomtétel a' halálbüntetésre nézve. Vessük szemünk az *aethiopokra* : a' halál jelképének egy törvényszolga általi felmutatása elegendő — Diodor bizonyossága szerint — arra, hogy a' bünös önmagát kivégezni tartozzék. — A' zsidó, ki Jehováját „erős boszuálló isten“ képében rettegé, megfeszíté az istenkáromlót, halállal sújtá az apa ellen konokul vétő gyermeket, 's ugyanazzal a' testi bünöket. 'S volt-e talio valahol inkább szentesítve, mint a' zsidók vérboszulóinál? A' görögök között elég a' mivelt Athenaere, 's abban *Draco* vértörvényeire mutatnunk, mellyek egyszerű mulasztásokra is minő a' tétlenség és henyélés, halált mondanak. Igaz, hogy ezeket az emberibb *Solon* később nagy részben eltörlé, — de a' bün és büntetés közötti helyes arányt nála is hiában keresnök; mert mig terhes vétségek csupán pénzbeli büntetések voltak magok után, addig egy előkelő athenaei polgárra, ki ittas állapotban találtaték, halált látunk mérve 'stb. — Rómának büntető törvényei a' kormányzati elvvel együtt változóznak. A' királyok alatt minden lépten nyomon annak bizonyossága ötlük fel, hogy itt egy még ujonez hatalom áll szemben egy még alig polgárosított gyülevész kalandor néppel. A' decemvirek szigoru törvényeiben a' titokban érlődő zsarnokság boszuja liheg, — mutatja a' gunyiratok és satyricus költők ellen hozott halálbüntetés. Legnagyobb mérséklet akkor mutatkozik, midőn a' köztársaságot legboldogabb korát élni látjuk. A' császárok büntetésein kevés kivétellel — ugyanazon szenvedélyek vonulnak keresztül, mellyek uralkodásukat zaklatták. A' büntetések lajstromát a' keresztvények üldözése, 's a' keresztvény császárok alatt a' vallással visszaélés időjártával tetemesen megnövelték 'stb

Igaz tehát, hogy a' halálbüntetés régi, nagyon régi, — kevés, szerencsésb körülményeket nem számítva a' polgári társaság kezdetével majdnem egykoru. De a' philosophnak és törvényhozónak nem szabad meghajolnia a' tények előtt, legyenek azok akármily régiek. Abból, hogy valami régi, lehet-e azt következtetni, miszerint egyszersmind jó is? Ha igen: ugy a' despotismus előnyvel bir az alkotmányos monarchia 's parlamenti kormány fölött, a' keresztyén vallásnál kedvezőbb téren áll a' pogány, — 's a' régi jó inquisitio irányában káros ujitásnak kell tartanunk a' lelkiismeret szabadságát! — Gondolkozó fő előtt, kivált ha az ész működésében a' szív is részt vesz — és hogyan venne részt, midőn egy embertárs élete forog kérdésben? — mindnek előtt két kérdés merül fel: 1) *jogszerű-e a' halálbüntetés?* — és, mivel minden jogszerűsége mellett nem lenne szabad alkalmazni azt, hahogy nélkülözni lehetne: 2) *szükséges-e a' halálbüntetés?*

Mi az első kérdést illeti: épen nem csodálkozunk rajta, hogy arra „igen“-nel feleltek az ugynevezett „isteni igazság-theoria“ pártolói, azok t. i. kik állítják, hogy a' büntetésnek egyéb célja nincs azon kívül, hogy a' bűnös lakoljon. E' theoria által szentesítve van a' legborzasztóbb talio. Elve: a' ki kinos halállal ölt, kinosan ölessék meg. Szerinte a' bűnösnek, ki más gyermekét meggyilkolá, saját gyermekétől hasonló módon kellene megfosztatnia. Hibája csak az, hogy emberi erőn túl emelkedik 's az isten felségjogaiba vág. — Mások a' büntető jog eredetét a' társalom eredetével együtt bizonyos eredeti ős szerződvényre vivén fel, azt mondják: A' társalmi szerződvénynél fogva mindenki beleegyezett meghalni, hogyha ő a' más életét elrabolná. Ez a' „társasági szerződés“ — *contrat social* — theoriája. Legfőbb gyöngesége: hogy hypothesisen épül. Történeti tényre hivatkozik, mellyet a' történetből bebizonyítani nem lehet. Megfejtetlen hagyja azon kérdést: vajlon az élet olly jog-e, mellyről embernek szabadságában áll lemondani? vagy inkább olly magasb kötelesség, mellyhez a' teremtő erkölcsi ezélokot kötött? 'S ha vannak körülmények, mellyekben az ember éltét feláldozhatja: ez csak amaz erkölcsi kötelességek hajthatlansága mellett bizonyít, 's koránsem megmutatása annak, mintha az embernek saját kényétől függene lemondani amaz erkölcsi ezélok föltételéről — az életről. — Végre, hogy egyes mellékágazatokat ne emlitsünk, a' halálbüntetésnek számos apostolai találkoznak az ugynevezett „hasznossági vagy relativ theoria“ emberei között. Nem esoda. Az elv, mellyből kiindulnak, t. i. hogy a' halálbüntetés jogszerű, mivel a' statusra nézve szükséges, ha egyszer igaznak elismertetik, képes megszentelési mindenféle eszközt. És itt találkozunk mindjárt első helyen amaz irtóztatós bálványossal, mellynek az emberiség történetében annyi vér ontatott áldozatul — ez a' státus biztossága, a' „raison d'état“ melly forradalmi időkben sötétben emelkedik föl mint közüdvü bizottmány — *Comité du salut public* — 's a' restauratiók korában rendhelyreállítás nevével kereszteli magát. Irtóztatós eszköz mindkettő a' pártok kezei közt! . . . Ide tartoznak mindazon mellék-theoriák is, mellyek a' büntetés — és így a' halálbüntetés céljául annak egy bizonyos egyes következményét vagy hatását tüzik ki mint a' *bűnmegelőzés, elrettentés, fenyegetés, javítás* 'stb. theoriái. Ezen theoriák ugyanis abban mind megcgyeznek egymással, hogy eltévesztvén,

szemök elől a' bűnöst, igyekeznek igazolni a' büntetést annak a' közönségre való hatása által. Látni való, hogy itt a' személy, az ember, ki önmagának czél, feláldoztatik 's pusztá eszközzé alacsonyítottatik le.

De e' czikknek köre nem engedi az egyes theoriák czáfolgatásába hosszasan bebocsátkozni. Röviden tehát csupán azt jelentjük ki, miként mi azok véleményéhez csatlakozunk, kik a' halálbüntetést sem jogszerűnek, sem szükségesnek nem tartják.

Nem jogszerű a' halálbüntetés, mert olyasmitől fosztja meg az embert, mi egyedül ő benne szent és sérthetetlen — a' lételtől. 'S a' létel szent és sérthetetlen az emberben, mivel eszénél fogva egyedül ő bír öntudattal arról, hogy a' teremtő ezen ajándékát magasb erkölcsi czélok elérésére nyerte. Miután ezen igazság elismerését, 's tiszteletben tartását a' hozzá hasonló eszes lényektől is követelnie kell : innen van az, hogy az élet az embernél pusztá tény helyett joggá válik, válik pedig olyan joggá, melly régebbi lévén az eszénél, arról ez utóbbi le nem mondhat 's róla nem rendelkezhetik. 'S az élet és egyéb eredeti jogok között még azon igen lényeges különbség is meg van, miszerint az élet olyan egyedül, melyet nem lehet úgy felfüggeszteni, hogy egyszersmind örökösen meg ne szűnjön. — Némelyek aként vélik a' státus vérhatalmának jogszerűségét bebizonyíthatni, hogy átruházzák az önvédelmi jogot, mellyel megtámadtatása esetében az egyes bir a' statusra. Mi is állítjuk, hogy a' megtámadottnak a' legvégsőig joga van magát védeni, épen azért, mivel az élethez elidegeníthetlen joggal bír ; 's ha e' védelem közben megtámadójának élte esnék áldozatul, azt ő neki bűnül be nem számítjuk, mert éltét védeni mellőzhetlen kötelessége vala. Ámde ezen jognak a' státus általi gyakorlását egyedül hasonló esetben engedhetjük meg. Ellenben lényeges különbségét látunk az önvédelem és büntetés között. Amaz addig terjed, meddig a' megtámadás tart, 's megszűnik jogos lenni ott, hol a' megtámadó ártalmatlanná tétetett. A' büntetés pedig ott kezdődik, hol a' bűnös kézre került, lefegyvereztetett, 's így többé nem árthat. Amott indulat küzd indulattal, erő ellenében : itt hatalom és ész vagy jog egyik részen áll, hogy valamelly roszat mérjen fejére annak, ki a' társaság ellen bűnt követett el. — És ha ellenét megölni, miután az lefegyvereztetett, egyesnek, önvédelemben is bűn ; ha ártalmatlan hadifoglyoknak életét elvenni még háboruban is gyilkolás : mit mondjunk a' statusról, melly ezt szükség nélkül, hideg vérrel gyakorolja ? . . . Önvédelem esetében egy állodalom csupán akkor van, midőn egy másik ellen háborut visel, hol azonban a' védelem egyedüli igazságos esetét véve is föl, a' XIX. század humanismusa megkívánja az ellenségnek a' lehető legkevesebb roszat tenni.

Azonban sokan a' halálbüntetés jogszerűségét talán csak ezen oldalról foghatják fel : „van-e bűn, melly emberi bírótól halált érdemel“? — Szinte halljuk a' feleletet bizonyos oldalról, hogy igen is van ott, a' hol teljes, javíthatlan romlottság van, 's az erkölcsi törvények megsértése a' legmagasb fokát elérte. De hiszen ember épen e' kettőről nem ítéltet csalhatatlanul. Mindkettőt csak isten tudhatja, ki az erkölcsi törvényeket alkotá, 's ki a' sziveket és veséket vizsgálja. Már pedig ha e' kettőt emberi bíró nem ismerheti : valljon miként mondhat akkor valakit javíthatatlannak, 's mimódon ítélteti azt halálra? — *Montagu* egy angol papról feljegyzi,

hogy egyszer rabló által támadtatván meg, intései által ez utóbbit megnyeri, 's szolgálatába veszi. Csak koporsójánál fedezi föl, hogy harmincz évig volt hű szolgálója, egykor rabló életet élt. Az angol véres törvények szerint meg kellett volna öletnie mint javithatatlanoknak! —

Mi a' második kérdést illeti, hogy t. i. *szükséges-e a' halálbüntetés?* : mintha csak hallanók a' hasznossági — 's egyik másik relativ theoria követőit igen-nel válaszolni. A' legmérsékeltőbbek e' szükségét két esetre szorítják: 1) midőn a' fenálló kormányrendszer valamely egyén élete 's összeköttetései által veszélyezve van, és 2) szükséges — így szólnak — azért, mert mint példa másokat is eltartoztat a' bűnök elkövetésétől. Az első védvet már fentebb statusbiztonság név alatt röviden érintők; most csak azt tesszük még hozzá, miként nem képzelhető, hogy status, melly jogszerű alapokon áll, egyes tagja által lételének védelmére szoríthatatnék, midőn annak fentartásában tagjainak aránytalan többsége érdekelve van. Egyének ártalmatlanná tételére pedig az örök fogság elegendő eszköz. — 'S még gyöngébb a' második erősség, melly az elrettentésből merítettik. Melőzzük ezen eljárás erkölcstelen oldalát, hogy t. i. egy polgár életét úgy tekint mint a' spartaiak helotáikat, megrészegetvén azokat bizonyos napon, hogy fiak undort kapjanak a' mértékletlenségtől; 's csak röviden említvén meg annyit, hogy e' rettentő példaadás koronként megkivánná — még pedig hogy hatásos legyen gyakran kivánná meg látványos áldozatait, mi már magában is erkölcstelen dolog: kérdjük, kiket rettent el a' kivégzés látása? Azokat, kik úgy sem követnék el a' bünt, mert vagy az erkölcsi érzet tulnyomó bennök, vagy nem bírnak elég erős akarattal 's idegzettel a' kegyetlenebb büntettek elkövetésére. Ellenben azon nagy szám, melly indulatból vetemedik bűnre, azok, kiknek karát boszu, rajongás, vagy más égő szenvedély vezeti, nem fontolgatják a' következményeket, őket a' pillanat szédelgése ragadja el, vagy őrzöngésökben megvetik a' halál. Visszatartoztatá-e *Corday-Charlotte* kezét a' százsoros halál, mellyet a' bősziült nép megölt kedvenczéért fejére vala mérendő, 's a' vallás martyrjai nem keresék-e dicsőségöket megvetni a' kínos halál kikeresett ezer nemét? — Végre, kik hideg számitással nyereségvágyból gyilkolnak: azokat a' halálbüntetés csak úgy rettent vissza, ha felfödöztetésöket bizonyosnak tartják, de ezen esetben az örökös fogság is elegendő hatással bír.

És midőn a' halálbüntetés szükségességét tagadjuk, lehetetlen a' történetből adatokat nem idéznünk, annak bebizonyítására, hogy a' halálbüntetés eltörlése ott hol megkísértették, soha sem vont maga után bünszaporodást, sőt ellenkezőleg a' büntetések nemesedésével karöltve járt az emberek nemesedése is. — *Sabaco* egyiptomi királyról említi *Herodot* és *Diodorus Siculus*, hogy mint kegyetlent és haszontalant elvetvén a' halálbüntetést, a' rabokkal dolgoztatott, 's 50 éves uralkodásáról megjegyzetetik, hogy alatta az ország békés és csöndes vala. *Strabo* két kaukáz melletti népről emlékeztvén az egyiknek törvényeit fölötte kegyetleneknek mondja, míg a' másíknál a' halálbüntetést ismeretlennek állítja, azon hozzátétellel, miként ez utóbbinál ritkák, az elsőnél gyakoriak valának a' bűnök. — Görögországnak *Draco* előtti törvényeiről szólván *Lactantius* világosan följegyzi: mikép azon idő előtt a' halálbüntetés nem gyakorol-

taték, ime szavaiban : „adhuc enim videbatur nefas quamvis malos, tamen homines supplicio capitis afficere“ 's ki fogja állítani, hogy Görögön Draco alatt élte volna legvirágzóbb korát? — Róma egy 250 éves hosszú időszakot élt le a' Porcia törvény ótalma alatt a' nélkül, hogy egyetlen polgárának éltét feláldozta volna a' büntető igazságnak, 's mégis Livius bizonyosága szerint ez időszakban követtetének el a' legkevesebb bűnök. Midőn a' Porcia törvény már nem tisztelteték többé, a' császárok korában: a' birodalom hanyatlásnak indult. — Még a' középkor legsötétebb szakában sem hiányoztak fejedelmek, kik ohajták, 's részint meg is kísérték a' halálbüntetés eltörlését. Illyenek voltak *Anastasius, Mauritius, Isaac Angelus, Johannes Comnenus* és *Zeno philosophus* görög császárok. — Angliában a' nagy Alfréd csupán a' felségsértésre szorítá a' halálbüntetést, 's akkori író bizonyosága szerint uralkodása mégis békés 's csendes vala. Hódító *Vilmos* követé e' példát (1066—1087.) 's a' történet nem említi róla, hogy oka lett volna tettét megbánnia. — Pennsylvania alapítója az emberszerető *Penn*, hiven vallásos felekezete elveihez, melly a' kegyetlenségtől 's vérontástól iszonyodik 1683. táján elveté Anglia véres törvényeit, mellyek több mint másfél száz bűnre mondanak halált, 's e' büntetést csupán a' szándékos gyilkosságra szorítván, megmutatá, miként a' társalmi rendet és békét olcsóbb áron is meg lehet vásárolni mint ezerek vérén. Igaz, hogy az anyaország folytonos czivódásai ismét visszaállíták az angol büntetőrendszert; de mihelyt e' gyarmat az idegen járom alól megszabadult, azonnal visszatért szelidebb törvényeihez, 's a' szabadságháboru szerencsés bevégeztével Észak-Amerika többi statusai is valamennyien elveték az embertelen büntetéseket. Kinek ne jutna itt eszébe Montesquieu szava : „A' büntetések szigora a' szabadság előhaladtával együtt száll alább“? — Még feltünőbb azonban, hogy egy sem nem művelt, sem nem szabad nép közepett minő a' muszka birodalom, már *Erzsébet* (1740—1762.) husz évig tudott kormányozni halálbüntetés nélkül, melly példát utóda *II. Katalin* is egész uralkodása alatt (1762—1796.) — egy hatalmas lázadó — rabló kivégeztetését kivéve — követett. Hogy a' kísérlet nem leheté káros, főnállásának ideje tesz mellette tanúságot, főkép olly birodalomban, hol az uralkodó kezei megkötte nem lévén, egy intéstől függé visszatérni a' régi állapothoz, miként történt később csak azért, mert az autocrator ugy akará. — Toscanában Leopold 1765-ben titkos utasítással tiltá el a' birákat a' kivégzéstől, 's csak miután husz évig tapasztalá, hogy a' szelidebb rendszer alatt a' büntettek nem csak nem szaporodának, sőt egy angol utazó szerint öt hónapig országának minden fogházai üresek valának : akkor törölte el új törvénykönyvének 51. és 52-ik cikkében a' halálbüntetést, kimondván nevezett törvénykönyvének előszavában ama nagy igazságot „hogy a' büntetések szelidítése, összekötte szorgos gondossággal a' bűnök megelőzésében, nagy gyorsasággal az ítéletek hozatalában, 's pontossággal és bizonyossággal a' valódi gonosztevők megbüntetésében, a' helyett, hogy a' bűnöket szaporította volna, szembetűnőleg kevesíté a' kisebbeket, 's igen ritkává tevé a' borzasztóakat“ — Igaz, hogy később ismét visszaállított a' halálos büntetés — 1790-ben a' politikai vétségek, 1795-ben pedig a' kegyetlenebb gyilkosságok ellen. De ezen visszaállításnak legfőbb oka Leopold távoztában 's más trónra lép-

tében rejlik, 's rejlik a' kormányoknak a' francia forradalomtól megfélemlésében. Azon ok, melly az 1795-ki visszahozatal mellett felhozatik, hogy vannak gonosztevők, kik szelidség által az erény útjára nem téríthetők, minden büntetés ellen bizonyít, és így kellenél többet bizonyít. A' másik ok, mellyel a' visszahozatal indokolták, hogy t. i. a' szomszéd-tartományokból, mellyekben a' halálbüntetés fönáll, mind Toscanába fognának vonulni a' gonosztevők — azonkívül, hogy hamis, mivel alkalmazásában minden reformot kizárna — ellenkezik a' történet 's statisca adataival is ; mert 1786-tól 1795-ig idegen által egy gyilkosság sem követteték el, míg 1796. és 1797-ben kilencz külföldi fogatott be gyilkosság miatt. — *II-ik József* is kimondá a' halálbüntetés eltörlését 1787-ki törvénykönyvében ; később visszahuzta mintegyéb rendeleteit, hogy többi reformjaival együtt ezt is maga előtt lássa meghalni. — Még a' francia első forradalomban is, hol annyi vér áldoztaték a' közjóllét nevében emelkedék szövatok a' halálbüntetés eltörlése mellett, még pedig 1791-ben egy Robespierre szájából, később 1793-ban Condorcet részéről, 's a' republika 4-ik évében elhatároztatott, hogy a' közbéke napján el fog törölni. A' bekövetkezett idők rázkodásai — a' szemkápráztató dicsőség — a' restauratio szenvedélyei — 's a' különféle pártok izgalmai közepett feledésbe ment a' nagy ígélet, egyedül a' februari forradalomnak lön feltartva a' dicsőség, hogy győzelmében nagylelkű legyen : politikai vétségek esetében eltörölvén a' halálbüntetést. — A' mult század vége felé a' svéd, dán és porosz királyok a' gyermekgyilkosokra mért halálbüntetést örökfogságra változtaták, mindhárom országban azon okból, mivel a' nevezett bűnök felette megsaporodtak — és az eredmény mindenütt e' bűnök számának megkevesedése lön. — Végre hogy a' jelen századból is mutassunk fel példát : Mackintosh keletindiai kormányzó 1804-től 1811-ig egyetlen ember vérét sem engedé kiontani, 's a' közbátorság semmivel sem állott alatta gyöngébb lábbon mint elődei alatt, kik hasonló időszak alatt 12—60 bűnöst végeztetének ki. *Louisiana* pedig 1825. körül *Livingston* javaslatára ünnepélyesen kitörlé törvénykönyvéből a' büntetés ezen nemét, 's ezáltal a' jelen század Toscanája lön.

Be lehet tehát bizonyítani a' történetből, hogy a' halálbüntetés eltörlése, ott, hol egyszerre kísérteté is meg, sehol sem vont maga után bünszaporodást. Tovább megyünk. Statistikai adatokkal kimutatható, hogy olly országokban is, mellyek hasonló nagyszerű kísérletet egyszerre nem tőnek, de e' büntetés birodalmának összebszorítása, 's általában a' büntetések szelidítése által a' halálbüntetés fokkonkénti eltörlése felé közelednek ('s pedig ez uton az emberiség haladása majdnem egyetemleges) illy országokban is azon örvendetes eredmény mutatkozik, miszerint a' büntetések nemesedésével karöltve jár az erkölcsök nemesedése. Tekintsük például *Belgiumot*. Itt 1796. óta a' büntető rendszer folytonosan szelidült, 1829—1834-ig pedig a' halálbüntetés szabályszerűleg örök fogsággá változtatott, 's így tetteg eltöröltett, mint ezt a' következő tábla mutatja :

1800—1804-ig	kivégeztetett	235
1804—1809-ig	„	88
1809—1814-ig	„	71
1814—1819-ig	„	26

1819—1824-ig	kivégeztetett	23
1824—1829-ig	„	22
1829—1834-ig	„	0

Vagy a' felvett 40 évet két egyenlő időszakra osztván :

1796—1815-ig	halálra íteltetett	784.	Kivégezt.	531
1815—1834-ig	„	241.	„	71

Az eredmény kitünik a' következő táblából :

Bűnök.	Első időszak.	Második időszak.
Gyilkos	379	113 kevesb 266-tal
Mérgező	12	10 „ 2 „
Szülegyilkos	8	4 „ 4 „
Gyermekgyilkos	10	20 több 10 „
Rablógyilkos	30	14 kevesb 16 „

Még szembetűnőbb Angliában a' régi kegyetlen, 's az új szelidebb törvények ellenkező sükere. Elborzad az ember, midőn olvassa, hogy e' hatalmas művelt országban 1820 körül 223 törvényczikk rendelt halált, még pedig úgy, hogy mindenik czikkben több esetek is foglaltatának. — 1810—1826-ig Angliában, és Walesben 15,652 személyre mondatott halálos ítélet, 's 1384-en végre is hajatott; 1823—1829-ig 9,514 halálra ítelt közül 555 végeztetett ki, 's ez iszonyatos vérontás mellett a' halálos bűnök száma még 1829-ben is növekedett. Talán ezen tapasztalás indítá az általánosan praktikusnak elismert angol törvényhozást arra, hogy egypár évtized óta minden parlamenti ülés alkalmával tízével huszával törölje el a' halált rendelő törvényeket, úgy hogy már 1837-ben csupán 12 bűnre lön meghagyva a' halál. 'S a' tapasztalás olly bűnöknel, mellyek megszűntek lenni halálosak, a' korábbi évekhez hasonlítva kevesedést, ellenben azoknál, mellyek halálosaknak megmaradtak, szaporodást mutatott. Nevezetesen :

A' hamispénzverés, bankjegyhamisítás, lóorzás, juhlopás, lakházbani tolvajság 50 p.ftig, 's a' háztörés 1833-ik óta nem büntetve halállal : lássuk miként állottak ezen időszak előtt és után 3 évvel az e' félé bűnök-érti befogatások :

		<i>kivégezt.</i>	<i>befogat.</i>	
Angliában 's	{ 1827, 1828, 1829-ben	54	3,950	} fogy : 307
Walesben	{ 1833, 1834, 1835-ben	1	3,643	

		<i>kivégezt.</i>	<i>befogat.</i>	
Londonban 's	{ 1827, 1828, 1829-ben	43	672	} fogy : 23
Middlesexben	{ 1833, 1834, 1835-ben	1	649	

Elleiben szaporodás mutatkozik olly bűnöknel, mellyek 1833-nak mind előtte, mind utána halállal sujtattak, — nevezetesen :

		<i>kivégezt.</i>	<i>befogat.</i>	
Angliában 's	{ 1827, 1828, 1829-ben	108	1,705	} több : 542
Walesben	{ 1833, 1834, 1835-ben	102	2,247	

'S annak, hogy a' halálbüntetések fenyhagyása mellett az életvesztéssel fenyegetett bűnök száma szaporodik, kivált miveltebb népeknél egy igen közel fekvő oka van, az t. i. hogy a' sértett fél vonakodik vádolni, a' tanu bizonyítani, a' bíró ítélni, így a' fölmentés csaknem bizonyossá, a' büntetés

bizonytalanná válik ; pedig nem a' büntetések kegyetlenségében, hanem azoknak bizonyosságában rejlik legnagyobb erő a' büntettek megfélézésére.

A' halálbüntetés elleni küzdésnek hatása tapasztalható csaknem mindenütt a' világ öt részében úgy népeknél, mint fejedelmeknél. Lajos Fülöp 1828-ban nyilvánítá Lucasnak, 's 1830-ban a' követkamarának, miként egész életének ohajtása teljesülné, midőn a' kivégzés a' büntetések közül ki fogott törölni. A' folyó évi június 11-kén, midőn Hugo Károly az „Événement“ szerkesztője esküdtszék elé állított azért, mivel egy kivégzés botrányos jelenetét a' halálbüntetés pártolónak kissé élénkebb szavakkal róttá fel — a' védelmező ügyvéd *Crémieux* meglemlíté, miként a' keresetbefogottnak atyja *Hugo Victor* Franciaország pair-jévé lett neveztetését, maga Lajos Fülöp nyilvánítása szerint, főleg a' halálbüntetés elleni hatályos küzdésének jutalmául nyeré, — azon büntetés ellen, melyről a' király azon alkalommal így szólt : „je la détestais toute ma vie.“ — A' porosz mostani király hosszas küzdés után határozható el magát halálos ítéletet aláírni. — Északamerikában és Brasiliában az 1831-ki codex szerint csaknem egyedül a' szándékos gyilkosságra van szorítva. A' new-yorki törvényhozási választmány 1832-ben teljes eltörlését ajánlotta. Hasonlóan nyilatkozott 1831-ben a' massachusettsi országos küldöttség. Indiána képviselőházában 1841-ben eltörlése határozatba ment. — Svédországban 1834-ben a' kormány maga indítványozá, hogy a' felségsértés ne halállal büntetessék. A' Braunschweig számára *Strombeck* által készült törvényjavaslatból kimaradt a' halálbüntetés. Indítványoztatott pedig a' halálbüntetés eltörlése a' francia kamarában 1830. 's 1832-ben, 's mint említők 1848-ban a' politikai bűnökre nézve el is töröltetett ; a' szászországiban 1833-ban ; a' hannoveraiban 1834-ben ; Genfben 1827-ik óta többször ; az angol parlamentben szinte több ízben ; a' badeni követkamarában 1840-ben, — 's mindenütt még Angliában is, évenként növekedő többséggel. Végre a' törökbirodalomban nem lehet ugyan még szó a' teljes eltörlésről ; azonban a' mostani jóindulatu sultán által kiadott *Hatti-Sherif* legelső feladatának tartá az alattvalók életét, 's javait biztosítani, — 's 1845. körül a' vallási apostasiára mondott halálítélet is eltöröltetett.

És ha az egyszerrei eltörlés évtizedekig maradna is még pusztá indítvány, már az is igen nagy nyereség, hogy a' fokenkénti eltörlés felé a' haladás majdnem egyetemleges. Ide számítható p. az, hogy a' halálbüntetés ma már csak a' legnagyobb bűnökre szorított ; a' kínos kivégzések eltöröltettek ; a' „bűnös“ kimondása mellé enyhítő körülmények fölvétele megengedett, midőn a' bíró tartozik egy fokkal kisebb büntetést ítélni ; 's végre a' 18—20 éven aluli bűnösök a' halálbüntetés alól kivétettek 'stb.

Mielőtt Magyarországra térnénk, szükségesnek tartjuk kimutatni azokon felül, mik eddig a' halálbüntetés jog- és czélszerűtlensége ellen felhozattak, miszerint e' büntetésnem nem bír ama lényeges tulajdonokkal, melyeket büntetésben — haugyan e' nevet megérdemli — keresünk. Minden büntetés 3 tényezőt föltételez : egyik a' bűnös, ki a' jogállapotot megsérté, másik a' társaság, mely a' jogállapoton ejtett sérelmet helyrehozza, 's a' sértőre valamely roszat mér ; harmadik a' bíró, ki a' tényt alkalmazza a' törvényre vagyis : ítél. E' hármas viszonyból kell a' büntetés

megkivántatóságainak kifejlődniök. E' szerint szükség, hogy a' büntetés legyen : 1) tekintve a' bűnöst : a) *személyes*, b) *osztékony* v. *fokozható*, c) *javító és szellemi* ; 2) tekintve a' társaságot : d) *erkölcsi*, e) *példás*, f) *bizonyos* és egyenlő, g) *gátló ártani*, h) *népszerű* ; végre 3) tekintve a' bírót mint gyarló embert : i) *megbecselhető* és k) *helyrehozható*.

A' halálbüntetés *személyesnek* látszik ugyan, ha csupán a' kivégeztettet tekintjük ; de ha ártatlan hozzátartozóira gondolunk, lehetlen meghatározni, az sujtatott-e keményebben, kinek néhány órai gyötrelmeit egy percz kettévágta, vagy azon ártatlanok, kik láták végső vergődésében azt, kit szeretének, 's kinek véres képe ezentul lelkök elébe áll, valahányszor akár a' nap örömeit, akár az éj nyugalmát lennének élvezendők, nem is említve a' gyalázatot, melyet utána öröklének. — A' halálbüntetés nem *osztékony*. Minő fokozat van a' büntettek között, sőt ugyanazon büntett elkövetésében is — tekintve a' beszámítást — minő lépcsőzet mutatkozik ! és mégis a' bíró egyformán halált mond, mert a' törvényhozó különbség nélkül intézkedik ! — Sem *szellemi* sem *javító*. Nem a' lélekre és akaratra hat, mely a' büntettet elköveté, hanem a' testet semmisíti meg, mely csak eszköz volt. 'S épen azért, mivel nem szellemi, nem is *javító*. Ezért hasonlitja *Blackstone* a' törvényhozókat sebészhez, ki hanyagság- vagy tudatlanságból minden lábat elmetsz, a' helyett hogy gyógyítaná ; *Thomas Morus* pedig, ki már *VIII. Henrik* alatt 1531-ben Anglia legelső méltóságát foglalá el, azon rosz tanítók követőinek mondja az illy törvényhozókat, kik későbbek tanítványaitak vesszőzni, mint oktatni.

A' halálbüntetés hatása igen gyakran *erkölcstelen*. Physikai ártalmait híres orvosok, köztük : egy *Gall* egy *Lavater* 'stb. jegyzék fel. Így egy 12 éves leánykának midőn kézvágásnak volna tanuja, szél ütö meg. — *Diderot* egy kivégzésnek gyermekkorábani megsemmisítése miatt sárgaságba esék. Egy viselős asszony, bizonyos szülegyilkos kezének elvágatásától megborzadván, később egy leánykát szüle, kinek egyik karja testétől el volt válva. *Malebranche* a' gyógyíthatlan örültek közt látta egy ifjat, kinek tagjai azon izeken mindenütt megváltak törve, melyeken a' kerékre ítélték meg szoktak töretni ; mivel anyja terhével egy kerékbe törést néze meg. Egy nő pusztán azért, mivel halálbűnben kelle tanuskodnia, süket-némává, később butává 's szélhűdötté lön ; 's egy esküdtszéki tag 1829-ben kivégzé magát, mivel halálbűnben kelle ítélnie. 'S a' guillotine rémjeleneteinek Frankhonban nem egy tébolyodott lön áldozatává. Pedig a' nézőket illy látványoktól eltiltani nem fekszik a' status céljában, mely a' halálbüntetés által épen példát akar adni. — De továbbá *erkölcstelen* a' halálbüntetés hatása, mert szoktatja a' népet a' vér tekintetéhez ; erkölceit vadabbá, magát vérengzőbbé teszi. *Robespierre* a' forradalom előtt azért monda le bírói hivataláról, hogy ne kelljen embert halálra ítélnie. *Marat* 1789-ben a' halálbüntetés ellen egy munkát irt. — *Michaelis* szerint voltak törvényhozók, kik halálos ítéletknél a' mészárosokat, mint véhez szokott embereket nem engedék szavazni ; 's valóban az őrzőgő VI. Károly francia király korában a' párisi helytartó 500 mészárosból szerkezett egy bős csapatot, mellynek gyilkolásai magát az udvart is rémülésbe ejték. Roma a' vadállatok 's gladiatorok küzdése által lön szoktatva *Sulla* és a' császárok vérengző korszakához. 'S forradalmak idejét tekintve igaza van Hugo

Victornak ime szavaiban: „Forradalmi időszakban vigyázatok az első főre, mely lehull; a' nép megáhitja, a' mit lát.“ — Igenis, főkép forradalom idején veszélyes a' halálbüntetés mint eszköz a' pártok kezeiben. Ne szoktassuk tehát a' népet a' vérhez. A' fejlődelmeknek érdeke ebben az esetben csak mellettünk szól. Mutatja I. Károly és XVI. Lajos példája.

A' halálbüntetés *példás és elrettentő* az igaz; de részint nem oly mértékben mint pártolói állítják, részint másfelől annyi kárt okoz, mennyi jót tesz. Hogy a' halálbüntetés gondolata előzőleg el nem rettentí sem azt, ki indulatból vétkezik, sem a' ki fölfedezetlenségét hívé, azt már főnebb érintők: hát a' közönségre mint látvány minő hatással van? Hogy az elfajultakat el nem rettentí, mutatja a' mindennapi tapasztalás. Ritkán történik akasztás, hogy a' sokaság közt tolvajtság ne követtessék el. Londonban egy bankjegyhamisítás miatt felakasztottnak hült tetemei körül társai új hamisításokkal foglalkozának — 's több illy számtalan eset. Tekintve a' még el nem fajult, pusztán kíváncsi néző tömeget: ha gyakori a' kivégzés, ekkor a' nép indulata eldurvul, 's hozzászokik a' véres tettekhez; ha pedig ritka: a' részvétet és szánalom érzelmeit költi fel az elitelt iránt. — Ha resignatiót mutat a' kivégzendő, a' nép, mint hőst dicsőíti dalaiban; 's ha levert, vagy kétségbeesetten vergődik, hogy életét megtartsa: a' nép erkölcsi érzelme fellázad, benne csak a' gyöngye a' védtelen ügyét látja az erő a' hatalom körmei közt. Legközelebb Franciaországban egy gyilkos végeztetett ki, ki a' guillotinehoz vitetve huzamos ideig küzdött a' törvény szolgálival, védve magát mint leheté, 's az elmült közönséggel a' kétségbeesés állati hörgését hallatva. Utóbb is megtépve, véresen vissza kelle vitetnie, hogy ellenállásra még képtelenebbé tétessék. Ez alkalommal jelent meg az „Événement“-ban Hugo Károlynak egy czikke, kissé élénkebb hangon írva a' halálbüntetés pártolói ellen, mely miatt az utóbbi esküdtszék elé állítottat, holott atyja Hugo Viktor és Crémieux a' halálbüntetés elleni szónoklatai ismét rendkívüli hatást idézének elő a' hallgató közönségnél. A' halálbüntetés hatása *bizonyos* ugyan az elitelt végperceiben, de fölötte *egyenetlen*; mert némely megőrül bele, míg vannak olyanok, kik ohajtnák, bár gyalázattal jár. — A' kivégzés igaz ártalmatlanná tesz vagyis: *gátló ártani*; azonban meglehet, hogy a' bűn csak indulat kitörése vala, 's a' bűnös tettét megbánta, 's illyenkor meggátoltatott — nem ártani, hanem az erény útjára visszatérni. A' megrögzötteket pedig van módja a' statusnak másként is ártalmatlanná tenni.

A' halálbüntetés *népszerű* ugyan, de legfőlebb gyilkosság esetében. Ekkor is csak azért, mert a' nép nincs szoktatva benső analogiát látni a' bűn és büntetés között; látja csak a' külsőt, mely vért kíván vérért, látja a' boszut, a' talio kifolyását, oly dolgok, melyekről a' tömeget institutiók által el kell szoktatni, 's melyeket a' jog és igazság kutfeje az ész visszavet. — A' halálbüntetés nem *megbecselhető*. A' bírónak nincs 's nem lehet fogalma azon fájdalomról sem, melyet a' bűnös kivégeztetésekor érez. Szakértő orvosok állítása után soká hívé a' világ, hogy a' fejvesztés nem fájdalmas; később az akasztás állítottat enyhébbnek. Guillotine azt hívé, hogy nagy szolgálatot tön az emberiségnek, midőn ölogépét feltalálta; holott orvosi tekintélyeket lehet idézni, melyek megegyezni abban sem tudnak, vajjon a' lefejezés után tart-e még az érzékenység és meddig? —

De továbbá nem tudja sem bíró sem törvényhozó, mi a' halál, 's mi várokozik a' bünösre a' síron túl? nem tudja örök boldogságnak kapuját nyitotta-e meg a' kivégzett előtt vagy végtelen kinokat tárt fel előtte. Az isten igaz, tanítja a' vallás, de egyszersmind végtelen irtalmas is. Midőn tehát a' bíró halállal büntet, egy ismeretlen az, mivel sujt, és lehet mondani a' teremő felségjogaiba vág.

Végre a' halálbüntetés *helyrehozhatatlan*; pedig a' bíró is csak gyarló ember, következőleg tévedhet, 's bünös helyett ártatlant sujthat. 'S hogyne hibázhatna a' bíró? Hol van feltalálva azon tökéletes bizonyítási rendszer, melly kizárja a' tévedésnek még csak lehetőségét is? Talán mert két, vagy több tanu megegyezőleg bizonyít? de nem lehetnek-e ezek sokszor csalók, csalatottak és csalatkozók; vagy a' kutatási rendszernél maga a' bünös vall? — azonban a' tapasztalás sok példákat mutat, melyekben a' vádlottak, talán életuntségéből, talán a' legnemesebb feláldozásból önmagokat vádolják be. — Korunknak e' részben igaz több biztosítékai vannak, mint voltak a' sötétebb multban, 's vannak kivált ott, hol esküdtszék létez, hol a' közpolgár szívére tett kézzel, lelkiismerete sugallata szerint mondja ki a' bünöst; hol a' szabad védelem elve áll 's az eljárásban nyilvánosság uralkodik; — mindezek igaz ritkábbá teszik a' veszélyt, de a' tévedés mégis lehetséges. *Livingston* Északamerikáról azt mondja, hogy illy bírói tévedések nem ritkák. *Lucas* Franciaországból csupán az 1826-ki félévből hat esetet idéz, melyekben ugyanazon vádlottat egy jury halálra itélé, másik pedig, mellyhez a' legfőbb semmisítő törvényszék által csupán formahiány miatt utasított ártatlannak nyilvánítá; holott ama hiányzó formáság megtartása mellett kivégeztetett volna. *Ducpétiaux* Belgiumból 14 példát számlál elő. *O'Connel* 1840-ben a' martiusi parlament ülésben 4 személyt mond halálra ítéltnek, kik utóbb ártatlanoknak találtattak. — 'S hogy egyebeket mellőzzünk: *Szemere* a' halálbüntetésről irt 1841-iki koszoruzott pályaművében, mellyet e' cikkben fonalul vevénk, Magyarországot illetőleg a' beregmegeyi levéltárból idéz egy esetet, hol 3 tanu bizonyita a' csetfalvai csapláros ellen, ki egy csipkés tót legény meggyilkolásával vádoltaték, annyival inkább, mert a' bünjelek: az állítólagos gyilkolt áru, 's mellette véres kés és sok vér amannak pinczejében találtattak; 's már a' törvényszék halált monda reá, a' midőn ártatlansága kivilágosodott, 's pedig azon egyszerű okból, mivel a' megszökött tót legény Zemplénben találtattott fel. Ezuttal az ártatlanul vádlott életét csupán a' per hosszu folyama menté meg, azonban vagyonát az elpusztultnak, 's eszét a' tébolyodottnak vissza nem adhatá. 'S ez csak egy eset a' sok közöl, mellyeket a' titok fátyola fed. Ha egyéb ok nem volna is a' halálbüntetés ellen: az maga, hogy helyrehozhatlan elegendő lenne annak eltörlésére.

Nem mellőzhetjük el e' helyen legalább névszerint megemlíteni azon férfiakat, kik elmékedésök tárgyává a' halálbüntetést választván, az emberiség figyelmét e' fontos tárgy iránt felkölték. Ez azonban nem történt előbb mint a' mult század utolsó felében és így a' tulajdonképi büntetőjog-literatura is ott kezdődik, ha talán két férfit kiveszünk Angliában, kik már 1520 körül is próbálták az ész fáklájával felvilágítani a' büntető-rendszer egyiptomi sötéttségét — e' két férfi *Th. Hitton* és *Th. More*. —

'S most lássuk évtizedenként előbb azok neveit, kik a' halálbüntetést jog- és czélszerűtlennek — azután azokét, kik azt jogosnak tartják.

1765—1775. *Beccaria*, *Sonnenfels* az első oszt. — *Rousseau*, *Mugart de Vouglans* és *Blackstone* 2-ik oszt. — 1775—85. *Eden*, *V. Barkhausen*, *Sturm*, *Serrin*, *Marat*, *Valaze*, *Globig* az első oszt.; *Michaelis*, *H. L. V. Burkhausen*, *Runde*, *Mably*, *Bernardi*, *J. E. F. Schall*, *Filangieri*, *A. Zupser*, *Corrodi*, *Gmelin*. — 1785—95. *Turner*, *Caesar*, *Pastoret*, *Pinel*, *Philippin de la Madeleine*, *Vasselin*, *Textor*, *Ben. Rush*, *Schulz* az első oszt. — *Mattei*, *Gmelin*, *Soden*, *Püttmann*, *Th. Hippel* és *Schmalz* a' 2-ik oszt. — 1795—1805. *Schaumann*, *Vezin*, *Bergk*. Ugyanezen időszakba tartozik négy nevezetes gondolkodó fő a' haszontheoria emberei közül u. m.: *Bentham* és *Bratford*; elvök: nem czélszerű, és így nem jogszerű. Másfelől *Fichte* és *Abicht*, elvök: nem jogszerű, néha szükséges. A' jogszerűséget védik: *L. H. Jacob*, *Heidenreich*, *Kleinschrod*, *E. F. Klein*, *Kant*, *Stephani*. — 1805—15. *Clarkson* 1-ső, *Feuerbach* 2-ik oszt. — 1815—25. *Carnot*, *Sellon*, *Dubosch* mind ellenei a' halálbüntetésnek. — 1825—35. *Wins*, *Schierlitz*, *Strombeck*, *Lucas*, *Ducpétiaux*, *Carmignani*, *Eschenmayer*, *Samhaber*, *Felsecker*, *Grohmann*, *Victor Hugo*, *Camier*, *Noddy*, *Roumieu*, *Worthington* 1-ső oszt.; *Colinez*, *Assex*, *Silvela*, *Schmalz*, *Camperio*, *Grogory*, *Urtis* a' 2-ik oszt. Végre: 1835-től a' legújabb időkig: *Pellks*, *Lamartine*, *Williams*, *Holst*, *Zöpfl* az 1-ső oszt.; *Sporschül*, *Reidel*, *Mittermayer*, *Preuschen*, *Rotteck* és *Messerschmidt* a' 2-ik osztálybeliekhez tartoznak.

Halálbüntetés Magyarországon. A' magyar törvények nem mondának ugyan épen olyan sűrűn halált a' nemzet történetének semmi szakában mint p. az angol törvények: mindazáltal igaza van Szemerének, midőn törvénykönyvünket egy nagy fegyvertárhoz hasonlítja, hol, ha rozsdásan 's elavultan is tömérdek fegyver van; sok közte a' haszonvehetetlen, de sok belőle még kaphat élt. — Így p. halállal büntettetni rendeltetik a' 1. *Tolvaj*. Sz. István és sz. László törvényei szerint ha csak 10 dénár értékűt lop is. Ezenkívül Verb. P. I. t. 15 minden tolvaj; P. III. t. 34 a' lótolvaj akasztassék fel. 2. *Rabló* büntetése karó vagy kerék. Verb. P. I. t. 15. 3. *Gyujtogató*. Kivégzés, sőt elevenen megégetetés is, legújabb: 1723: 11. 4. *Rágalmazó* (a' király ellen) S. Steph. L. II. c. 53. 5. *Több feleségű* 1599: 36. 1625: 26. 6. *Vérfertőztető* legújabb 1723: 11; továbbá *paráznanő* Sz. László — és nők szeplősítője Ulászló törvényei szerint. 7. *Káromló* (isten, kereszttség, lélek, Mária 's a' szentek ellen) legújabb, 1723: 110. 8. *Gyilkos* (szüle-, férj-, nő-, testvér-, gyermek-, atyafi- és minden szándékos gyilkos), legújabb: 1723: 11. 9. *Gyilkosok befogadója*. 1563: 39. 10. *Fölségsértő* leguj. 1715: 15. 11. *Hütlén* leguj. 1723: 9. 12. *Nagyobb hatalmaskodó* — a' hűtlenségről elválasztva 's megkülönböztetve 1723: 9 és 10. 13. *Állel- 's álpecsétkoholó* (ha azzal más élte ellen törekedik) 1723: 11. 14. *A' városi bíró*, 's *hites polgárok*, ha a' nemes embert ok nélkül halálra juttatják. Verb. P. III. t. 20. 15. *Ki ügyét a' római udvar* elé viszi, az országbeli bírák mellőzésével 1471: 19. 16. *Mén- és kancsalovak kivívója* 1498: 32. 17. Egyházi javadalom birtokosa, ha azt a' fölség, vagy a' vádjog birtokosának mellőzésével másától fogadná el 1495: 31. 'stb.

Ezekon kívül számosak nálunk a' halált rendelő *alkalmi* törvények p. 1507 : 2. az ellen, ki az igtatás vagy visszaigtatás után, a' nélkül, hogy visszaüzéssel élt volna, a' javakat visszafoglalja ; 1514 : 14. 39. 47. a' pórhad i cselekedetek ellen ; 1523 : 54. 1525 : 4. a' lutheránusok megegetését rendelő, 's más hasonló törvények, 's mellyek II. Ulászló 's II-dik Lajos, de kivált I. Ferdinand, Maximilián, Rudolf zavaros korában, a' hadszerzés, várak rombolása, elfoglalt javak visszaadása, nemesi fölkelések, adózások, táborból elszökések, katonai fenytés 'stb. tárgyában hozattak. — Büntető rendszerünkben általában a' legkeservebb hiányok érezhetők. Nem lévén büntetőtörvénykönyv : a' bírótól függe megszabni a' büntetés nemét 's mértékét ; sőt a' mi több nem volt meghatározva eddig még az sem mi bűn, és mi nem az ? Az eljárás nyilván nélküli, — a' börtönök, egész a' legujabb időkig mindenütt javittatlan állapotban. — Ide járul még két körülmény : egyik hogy Magyarorszában bizonyos körülmények közt, béke idején, kivételes, hadiállapotba tétetik a' bűnös a' *statariumnál* fogva ; és hogy 1848. előtt nem csak testületek, hanem egyes személyek is birtak *vérjoggal*. És hogy ennyi hiányok, visszaélések mellett Magyarorszában mégsem ontatott aránylag annyi vér, mint más népeknél : annak oka többfelől keresendő. Először is a' nemzetben mutatkozott bizonyos kimélet, ugy szólván takarékosági ösztön a' vér iránt ; nem csoda : ott voltak a' csatamezők azt dicsőségesen kiontani — miért fecsérelni vérpadokra ! Továbbá ; épen azon szabad kezét, melly a' bíró önkényének hagyatott az ítélemben, a' megyék, dicséretökre legyen mondva, a' büntetések nem keményítésére, hanem — kivén a' statáriumot — azok szelidítésére használták fel. 'S végre a' *szokás* e' hatalmas törvényhozó eltörölt ez országban sok törvényeket, el sok eljárásra vonatkozó dolgokat, mint p. a' karót, kereket, bitót 'stb. — Nem kell egyébiránt gondolni, mintha a' világszemlel haladása, 's azon lendület, mellyet a' büntetőjogtan a' mult század utolsó felében kapott, e' nemzetet érintetlenül hagyta, vagy fogékonyág nélkül találta volna. Már az 1790-ki országgyűlésen, melly az alkotmányos kérdéseken kívül, a' reform majdnem összes szálaít kezébe vevé egyik országos küldöttség épen a' törvénykezés börtönügy javítása, 's egy büntetőtörvénykönyv kidolgozása végett neveztetett ki. Azonban egy hatalmas hódító lángba boritá egész Európát, 's reformok helyett fegyverfogás lón a' népek jelszava, 's a' hosszas háboru alatt, és azután midőn évekig nem tartatott országgyűlés a' küldöttségi munkálatok elavultak. Ugy hogy az 1825⁷/₇-ki diétán új bizottmányokat kelle kinevezni az előbbi küldöttség munkálatainak átnézésére, 's a' szükséghez képesti módosítására.

Végre az 1835⁴⁰/₄₀-ki országgyűlés is küldött ki kebeléből egy választmányt a' büntető 's javító rendszer kidolgozása végett, mellynek *Majláth György* országbirája elnöklete alatt tagjai voltak a' főrendi tábla részéről : *Lonovics József* esanádi püspök, széki gróf *Teleki József* koronaőr, — továbbá b. *Mednyánszky Alajos*, gr. *Nádasdy Leopold*, *Lánczy József*, *Tihanyi Ferencz*, 's gr. *Károlyi György* főispánok 's illetőleg főispáni helyettesek, mint szinte b. *Jósika Sámuel*, gr. *Dessewffy Aurel*, b. *Vay Miklós*, gr. *Apponyi György*, gr. *Zichy Ödön*, b. *Eötvös József* és b. *Kulmer Ferencz* ; az alsó tábla részéről : *Szerencsy István* kir. személynök, *Niczky*

János, Szögyényi László és Gyurcsányi Gábor kir. táblai tagok ; továbbá Bezerédy Miklós veszprémi kanonok ; Dalmát-, Horvát- és Tótország részéről : Busán Herman ; a' megyei követek közül : *Andrássy József, Dubraviczky Simon, Luka Sándor, Olgyai Titusz, Deák Ferencz, Pázmány Dénes, gr. Pejacsevich János, Bezerédy István ; Palóczy László, Zsedényi Eduárd, Pulszky Ferencz, Beöthy Lajos ; Klauzál Gábor, Beöthy Ödön, Hertelendy Miksa, b. Wenkheim Béla ;* 's mint helyettesek : *Szucsics Károly, Justh József, Bertha Antal, Ürményi József, Szentiványi Károly, Pribék Antal, Zoltán János és Biró Imre* megyei követek ; a' kir. városok köveitől : *Pitrof János, Hader Pál, Vághy Ferencz, Fábry István, Lengyel Pál, Klobucharich Károly,* 's mint helyettesek : *Esze Gábor, és Kolárik István ;* végre a' szabadkerületek részéről : *Foghüi János,* 's a' távollévőkért : *Gönczy Sámuel.* — Ezen országos választmány összeülvén, érett megfontolás, és érdekes viták után az általa megállapított büntető-törvényjavaslatból *kitörle a' halálosbüntetést, 's helyette a' javító-börtönrendszer fogadá el.* Ezen munkálat az 1843^{3/4}-ki országgyűlés elé terjesztetett ; de a' főrendi tábla vagy az annak háta mögött álló kormányférfiak annak 2-dik részét, melly egyebek között az esküdtzékek behozataláról szól, semmi áron nem akarák fölereszteni. Így a' büntetőrendszer Magyarországon tovább is régi rendezetlen állapotában maradt. — Ugyanazon idő tájban, midőn a' törvényhozás új büntetőtörvénykönyv 's büntetőrendszer behozatalának eszméjével foglalkozék — a' magyar akadémia is 1839-ben tartott X-ik nagy gyűléséből ugyan e' tárgyat tüzé ki jutalomkérdésül. „Határozatassék meg a' büntetés értelme és célja ; adassanak elő annak biztos elvei, 's ezekhez alkalmazható nevei ; fejtsessék meg, találhat-e köztök helyet a' halálbüntetés ; és melly esetekben, miképen, és milly sikerrel gyakoroltatott ez a' régi és újabb népeknél, különösen hazánkban.“ Az akadémia XII-dik nagy gyűlésében 1841. sept. 4-ikén a' jutalom *Szemere Bertalan* pályaművének íteltetett oda, 's mellette *Sárváry Jakabé,* mint másodrangu pályamunka kinyomtatásra méltónak találtatott.

Hátra volna még más művelt országok példájára bemutatni hazánk büntető statistikáját. De mi illy statistikával nem birunk. Nem ismerjük a' legújabb népszerűsítés eredményét, nem tudjuk jóformán : mennyi nép lakik az országban, évenként hány bűn követték el ; 's a' fogházakban hány rab tartatik. E' szerint hazánkban a' halálbüntetés sükere iránt a' tények mezejéről semmi bizonyost nem állithatni. — Az említett koszorozott pályamunka szerzője közli ugyan az 1837-ik évről az összes törvényhatósági fogházakban volt raboknak részletes kimutatását ; de miután egy évi lajstrom összehasonlítási alapul nem szolgálhat ; 's miután ezen egy évi kimutatás is felette tökéletlennek 's hiányosnak bélyegeztetik maga a' szerző által : mi elégnek tartjuk e' helyen az egész kimutatásnak összes eredményét följegyezni. E' szerint tehát 1837-ben az ország összes fogházaiban a' rabok száma volt : 1-ső félév : 15,045 ; 2-ik félév : 14,987. E' számból egyszerű gyilkos : 1,473 ; hittársgyilkos : 51 ; szülegyilkos : 18 ; gyermekgyilkos 139, vagyis összesen 1,681 gyilkos. Ezek közül halálra íteltetett : 273 ; per alatt volt : 281 ; fölmentetett, vagy kisebb büntetést kapott : 1,127 ; végre kivégeztetett 2. Ezen összeállítást szerző azonban

következő fontos észrevételekkel kíséri : 1) Nem ismerjük sem a' kerületek 's megyék népességét, sem az országét összesen. 2) A' rablajstromok nem egyenlők; némelyikben megvan a' kezességen levők száma, másban nincs; sok pusztán az elmarasztalt rabokat foglalja magában, és sokban nincsenek az ítélet alattiak, bár benn ülnek. A' statariumi eljárásról sehol nincs emlékezet, 's a' vérjogu uradalmak lapjai gyakran hiányzanak. 3) Ritkából világlik ki, hogy mi bünt mutat hány évnek büne, 's *ama 15,045 rab hihetőleg legalább négy év összege*. Mert nálunk sok raboskodik két három évig mielőtt fölmentetnék; nagyobb bűnösök pöre öt év előtt ritkán jár meg minden ítélszékét; 's történik elégszer, hogy némely künnélő, ügye sokáig hevervén, 15 év mulva lakol már el is felejtett csinyáért. Ismerek — mond szerző — fenyítő pereket, mellyek 1796, 1808, 1815 's 1822-ben kezdődtek, 's mai napig (1841.) bevégtetlenek. — 5-ször. A' fenkitett 15,045-ben igen sok vádlott van, 's tudjuk nálunk a' nép minden lenge gyanura igen könnyen küldethetik tömlőczbe. De Franciaországban 's Angliában *vád-jury*-k vannak, mellyek alaptalan gyanu miatt kevesbet engednek rabul tartani. 6-szor Gyilkosaink száma : 1681. összehasonlítva a' külföldi táblákkal, első pillanatra ijesztő. De ha meggondoljuk, hogy e' számban vannak azok is, kik évek óta lakolnak, azok is, kiknek pöre évek óta foly, tehát talán egy évtized gyilkosai is; hogy nálunk egyegy veredésbeli emberölésért 10, 's több is mint gyilkos jelen meg a' rovatban; hogy külföldi rovatokban a' gyilkos név alatt egyedül csak szándékos emberölő értetik, nálunk ellenben a' szándékos gyilkos, történetes ölö'stb. mind e' czim alá jön, ha meggondoljuk mindezt : a' nagy szám egy nagy felleggé válik, mellyben kevés villám van. Mutatja az is, hogy 1,400-ból 1,127 mentetett fel vagy kapott kisebb büntetést és így 100-ból 76, míg p. Angliában a' jury minden lélekismeretessége mellett is 100-ból körülbelől csak 50; Franciaországban pedig 1830. tájban csak 45. De 7-szer: *ama 273-ban mindaz befoglaltatik, ki egy vagy több bíróság által ítéltetett halálra; tudjuk azonban, mikép az alsóbb bírák halálítéletei közül 30—40-ből alig erősít meg egyet a' királyi és hétszemélyes tábla.*

Egy ama lajstromból mégis világos — mond végül szerző — t. i. : hogy míg más miveltebb nemzeteknél évenként 10—50, Austriában 1824—1828-ig 90, tehát évenként 22 ember mult ki verpadon, mi 1837-ben ugyanazon szabadságot 's békét birtuk két ember vére után. 'S lehetetlen, hogy olly nagy jó illy kevés vérből támadjon 'stb.

Nem marad egyéb hátra, mint reményünket fejezni ki a' *jövőben*. Oda csapongnak gondolataink, oda fordulnak pillanataink. Hogyan? tehát szélvészbe szórtuk volna el a' magvakat! 'S a' mult évek vihara nyom nélkül sodorta volna el egy *Deák Ferencz* nyomatékos 's egy *Bezerédynek* ihletett meleg szavait! Nem, nem! a' haladás egyetemleges Európában, 's egy jó mag sem veszett még ki az emberiség köréből, ha az egyszer elhíntetett. — E.

Haleyv (Jakab Fromental) francia zeneköltő, szül. 1799. Párisban, hová szülői Szileziából vándorlottak. Már 10 éves korában vétetett fel a' conservatoriumba, hol Lamberttől nyere oktatást a' zenében. Egy év alatt annyira haladott, hogy hangszerzőnek szánták, 's a' jeles Bertan lett tanítója. 13 éves korában ugyanott segédtanító volt, ő maga pedig Cheru-

bini, az intézet első oktatójának felügyelése alá adatott. 1819. nyéré meg „*Herminia*“ munkájával az első jutalmat, 's ez lehetségessé tévé, hogy két évet Olaszországban tölthessen, az olasz zene megismerése végett. 1821-ben visszatért Párisba, 's három művet, u. m. a' „*Czigánynőt*“, „*Pygmaliont*“ 's egy rövid operettát nyújtott be, de mind a' három visszavetettet, mit barátjai ármánykodásnak tulajdonítanak Halevy ellen. Csak 1827-ben fogadta el a' feydeau színház a' „*Művész*“ czimű operáját, melly azonban csekély hatású volt. Hogy az 1829-ben adott „*Clary*“ műve tetszett, csak Malibran jeles előadásának köszönheti. A' következő időben több apróbb műve jelent meg, mellyek által a' közvéleményt magának megnyeré ugyan, de határozott befolyással mégsem dicsekedheték. Herold halála után, ennek „*Lajos*“ czimű operája bevégezése bízott reá. E' mű az elhaltak neve alatt adatva, általános tetszéssel fogadtatott, mi Halevy érdeme, mert ő szerzé legtöbb 's legjobb részeit. — Ez által bátorítva, csakhamar uj 's nagyobb műbe fogott, 's 1835-ben csakugyan meg is jelent a' „*Zsidónő*“, melly mindenütt barátokat szerze a' művészek. Művészetileg mélyebb a' „*Guido és Ginevra vagy a' pestis Florenzben*“ czimű operája, melly Meyerbeer nevezetes befolyásával teremtett. Erre következett egy víg opera, „a' *Villám*“, továbbá „*A' királyné csatárai*“ és az „*Andorai völgy*“. H. legujabb műve „*A' szélvész*“ mellynek szövegét Scribe írta, Shakspeare ismeretes drámameséjéből készült. E' mű egyedül a' londoni színpad számára levén szerkesztve, itt fényesen fogadtatott, mi annak is tulajdonítható, hogy Kaliban és Miranda főszerepek Lablache és Sonntag által adattak. H. művei francia stýlben levén szerkesztve hatásteljes hangszereléssel bírnak, eredetiségök azonban csekély, melly hiba Halevyban úgy mint más zenészekben is, tudományos készüllet által sem pótolthatik. A' „*Villám*“ czimű víg operája által bebizonyítá a' víg és könnyű szakrai hivatását. H. mint tanító is működött hazájában. 1826-ban a' párisi conservatoriumban volt a' harmonia tanítója, 1829-ben a' nagy operánál volt énekigazgató, 1833. a' conservatoriumban a' compositio tanítója, 1836. az akadémia és az intézet tagja, 1840—1848-ban az Orleansi herezegnő zeneigazgatója volt. — a.

Halirsch (Fridrik Lajos) német költő, szül. 1802. Bécsben. Grün Anastáz (gr. Auersperg), Hermansthal, Bauernfeld és Seidl barátaival együtt adá ki az „*Eichenblätter*“ czimű jeles folyóiratot. Hivatali kötelességek elválaszták a' barátokat. H. Olaszországban nyert állomást. Nagyobb szépirodalmi művei : „*Petrarca*“ (1823.); „*Die Demetrier*“ szomoruját. (1825.); „*Norellen*“ (1827.); „*Der Morgen auf Capri*“ drám. költ. (1829)., azonkívül balladák, lyrai költemények 's dramaturgiai vázolatok. Sokat dolgozott egyes folyóiratokba is és nagy levelezést folytatott a' kül- és belföld tudósaival. H. a' legszebb reményekre jogosított, azonban 1832. rögtön meghalt Milánóban. Balladáik között vannak, mik az e' nemű német költemények legjelesljei közé számíttatnak. Fialat koránál 's még meg nem állapodott világnézeteinél fogva drámai kísérletei kevesebb szerencsében részesültek. — Irodalmi hagyományát Seidl J. G. adta ki Bécsben 1840. — a.

Hall (Anna Maria, szül. Fielding) angol íróő, szül. Wexford grófságban 1805. körül, Londonban nőül ment *Hall* S. C. íróhoz, több folyó-

irat szerkesztőjéhez. Az irodalmi pályán 1829. lépett föl „*The lights and shadows of irish life*“ cz. munkájával, mellyben az irföldi nép jeles jellemzését adá. Az „*Edinburgh journal*“-ban 1839. ugyanannak mintegy folytatását inditá meg. Későbbi regényei: „*Chronicles of a school-rom*“ (1831.); „*The Buccanée*“ (1832.); „*Outlaw*“ (1833.); „*Tales of women's trials*“; „*Uncle Horace*“ németre is le vannak fordítva. — a.

Halleck (Fitz-Greene) északamerikai költő, szül. 1795. Guilfordban Connecticut államban. A kereskedési pályát választván, több évig könyvvezető 's a legutóbbi években az Astor-ház fő ügynöke volt New-Yorkban, honnan híre az egész szövetségben elterjedt. Neve Amerikában igen ismeretes 's a társadalom minden osztályainál, különösen a kevésbé mivelteknél, kikre különös figyelmet fordít, igen kedveltetik. Dalainak tárgya leginkább az öröm, a társas élvezek; mik körül gyakran a comicum terére csapong. Egyes költeményei azonban, mint p. o. „*Botzaris Márk*“, mély érzelmet 's költői emelkedettséget tanusítanak. Kár, hogy a költő, a tömeg kedvéért, ezen magasabb régiókat elhagyá. — k.

Halm Fridrik (valódi nevén: b. *Münch-Bellinghausen* Eligius Ferencz József) német költő, szül. 1806. Krakóban, hol atyja osztrák állami szolgálatban állott. Már 20 éves korában irt egy szom.játékot. Tanítója *Enk von der Burg* (l. ezt) kitünő befolyással volt költői tehetsége kifejlesztésére; ez bírta rá, hogy „*Griseldis*“ czimű színművét *Halm* álnév alatt a bécsi udv. színháznak beadja. A színmű ott 1835-ben rendkívüli tetszéssel adatott. 1836. írta „*Adept*“ cz. iránytragoediáját, 1837. adá ki „*Camoens*“ cz. fiatakori művét; 1838. „*Imelda Lambertezzi*“ tört. romant. szomorujátékot; 1840. „*Ein mildes Urtheil*“ cz. szom.játékot. Mindezek azonban kevés szerencsében részesültek. Ekkor külföldi remekművek átdolgozásával tön kísérletet, mik között leginkább tetszett Lope de Vega „*Király és paraszt*“-ja, kevésbé a Shakespeare után dolgozott „*Cymbeline*“, melly 1842. került színre. Nagy sikernek örvendett nem csak Bécsben, hanem Európa igen számos színpadain „*Der Sohn der Wildniss*“ (Vadon fia) cz. drámája, melly csaknem minden európai nyelvre lefordítottatott. „*Sampione*“ czimű tört.szom.játéka kevés tetszést aratott. Színműveinek általában fő árnyoldala bizonyos beteges érzélgés és férfiatlan lágyaság; fényoldala: szép nyelv, 's komoly emelkedettség. 1845. óta H. a' cs. udv. könyvtár első öre. Legújabb műve „*Gedichte*“ (Stuttgart, 1850.), mellyben az 1848-ki forradalom lezugása után is fenmaradt szabadabb szellem, 's az előbbinél több férfias erő nyilatkozik. Művei közül a magyar közönség előtt is sokáig adatakk: „*Griseldis*“ és a' „*Vadon fia*“. — p.

Halottházak. Köztapasztalás szerint olly sajátságos viszonyoknak és kórállapotoknak van az ember kitéve, mellyekben a' növényző, állati és érzéki organumok alsóbb működései megszünve jelennek meg, míg a' felsőbb érzéki rendszer nagyobb részt még sértetlen és csak elfojtva van. Azért ezen állapotban csak nyugvását vesszük észre a' külső életjeleknek; tehát csak a' látszatos, nem pedig az igazi halált — *Asphyxia* — mellyről Schnackenberg (*Über die Nothwendigkeiten der Leichenhallen*, Kassel 1836.) így szól: „Hogy a' halottnál az életerő a' test minden részeiben rögtön egyszerre enyészszék el 's általános halál következék be, ez sem nem hihető, sem a' tapasztalás által nem bizonyittatik, sőt inkább igen való-

szinü, hogy sokan haláluk után egy ideig érzéki benyomásokra még fogékonyak; meddig tartson a' szellemi erők működése, az egyáltalában nem határozható meg; hogy ilyen valószínűség mellett, a' még érző halottak, a' körülállók és hátramaradtok lármás nyilatkozatai által gyakran és különféleképen kizoztatnak, könnyen gondolható. — Ezért már a' régi időkben a' holttestet először is tiszta vízzel mosták és bebalzamoszták. Már a' rómaiaknál találunk ezen munkára különösen megbizott embereket — pollinctores — kik a' holtat ismételve mosták, minthogy már akkor is tudták, hogy a' tetszhalott mosás és a' dörzsölés ismételt ingere által életre hozható. Ezért mondja Plinius: „Hanc esse causam, ut mortui et calida abluantur, et per intervalla conclamentur, quod solet plerumque vitalis spiritus exclusus putari, et homines fallere“. Ha már minden közönséges halotti esetrél a' vigyázat, emberiség és okosság a' halottali gondos bánást parancsolja, mennyivel inkább kell erre dühöngő járvány esetében figyelni, nehogy tetszhalottak takarittassanak el. Annyival inkább kell pedig erre gonddal lenni, mivel a' tapasztalás és a' hozzáértők egyhangu ítélete szerint, az igazi halál legbiztosabb és csalhatlanabb jele egyedül a' *holttest rothadása*, melly azonban sok esetben épen nem szokott tüstént bekövetkezni. Azért ez esetben, az élet és halál kérdésében csak az idő az egyedüli bíró. — Nem szándékunk itt a' különböző népek különserü szokásait, 's a' halottakkali bánásmódjait, a' tetszholtak fölelevenítésére használni szokott eszközeitet előadni, sem a' tetszholtak eltemetéséről szóló számtalan borzasztó történeteket ismételni. Csupán azt akarjuk előadni, mi történt eddigelé e' tekintetben az Osztrák-birodalomban, névszerint hazánkban. Egy 1771-ki rendeletnél fogva meghagyatik minden osztrák tartománynak a' halotti kamarák felállítása; 1796. sept. 10-kén azoknak minősége iratik le a' hatóságok számára; 1820. aug. 5-kén ezen rendelet Magyarországra és részeire is kiterjesztetik; 1827. a' halotti vizsgálatról szóló helytartósági intézmény hirdettetik ki. Mindezen intézkedések, a' mellett, hogy ki nem elégitők, még igen hiányosan teljesítettek is. A' halotti vizsgálat felette fontos ügye egészen eltéveszti magas czélját. A' vidéken, használható egyének hiánya miatt, halottvizsgálat gyakran nem is létezik, 's a' városokban többnyire üres formalitásnak tekintetvén, nem ritkán avatlanoktól csak felületesen hajtatik végre. Pedig a' tetszhalálnak az igazi haláltól megkülönböztetésére sokszor a' legtapasztaltabb orvos ismeretei és lelkiismeretessége sem elegendők. — A' halottak eltemetése fontos tárgya az orvosi rendőrségnek 's a' tetszholtak lehető eltemetésének megakadályozása az állam feladata, melly az egészségügy rendezésénél nem kerülendő ki a' figyelmet. — Annak megítélésére, valjon a' halál valódilig vagy csak látszólag állott-e be, valjon az emberi test állati és vegytani feloszlása bizonyosan bekövetkezett-e, egyedüli eszköz volna hazánkban is a' halotti-házak felállítása, mint minők a' külföldön 's a' monarchia egyes részeiben eddig sikerdúsaknak mutatkoztak. Ez által eleje vétetnék ama természetes borzadásnak és félelemnek, melly sokan a' halottak iránt viselgetnek, 's melly gyakran a' legveszélyesb fokra nevedkedhetik. A' szokatlan benyomás, mit a' merev, hideg holttestem okoz, annak kisebb nagyobb mértékben kellemetlen kigőzölgése által előidézett undor kártékony hatásu lehet még rokonok 's egymást szeretők

között is. Mi veszélyes lehet pedig a' holttetemek kiterítése olly lakokban, hol terhes, szülő és betegágyas nők, vagy más hasonló rendkívüli érzékenységekben szenvedő személyek tartózkodnak. Hát még midőn veszélyes és ragadó nyavalyában mult ki a' beteg, 's a' szűk lakban egész család van kórágakhoz bilineselve, — nem parancsolja-e itt az eszély és emberiség, hogy a' légkör a' halott általmas kigőzölgéseitől megóvassák? Végre a' halotházak felállítását által meg lehetne szüntetni a' hazánk legtöbb részeiben még ma is divatozó *halotti torokat* is, mellyek által már nem egy ragadó nyavalyának csirája terjesztetett el. — Ennélfogva a' czélszerűen rendezett halotházak azon szent menhelyei volnának az emberi nemnek, hol a' kimultak, a' szeretetteljes, gondos ápolásnak csendes oltalma alatt tartatnának, hogy bennök vagy az élet alvó szikrája fölelevenítették, vagy ha ez nem sikerülne, ottan a' föld anyakeblének adassanak által. — k.

Haltaus (Károly Ferdinand) német író, szül. 1811. Thuringában, hol apja tanító volt. 1832. meglátogatá a' lipcsei egyetemet, a' hol a' theologiai tanulmányokkal felhagyván, — a' történeti és literatúrára adá magát. Bölcseszettudorává levén, 1835. segédoktatói állomást nyert, a' történeti és nyelvészeti tudományok tanszékében. „*Theuerdank*“ munkájáért az austriai császártól arany érdemjelt kapott. Munkái: *Theuerdank* (1836.); *Liederbuch der Klara Hätzlerin* (1840.); *Zwei Handbücher der Geschichte für Gymnasien* (1839 und 1843.); *Album deutscher Schriftsteller* (1840.); *Gedichte* (2. vermehrte und vielfach umgeänderte Auflage. Leipzig 1845.); *Geschichte der punischen Kriege* (Leipzig, 1846). H. lelkiismeretes szorgalma, hű felfogása 's a' történeti események ügyes tapintattal feldolgozása és előadása, valamint különösen nyelv és formatökélybírói költeményei által, tiszteletre méltó nevet vivott ki. — a.

Hám (János) szatmári püspök 's 1848-ban M.ország primása született Heves megyében Gyöngyösön 1780-ban. Már első iskoláiban, mellyeket születés helyén végzett, kitűnő szorgalmat tanusítván, az egyházi pályára határozta őt mind saját akarata, mind szülei kívánata. Azt az egri papnöveldeben kezdette el, hol tanulmányi előjárónak neveztetett ki. — Ugyanott a' Foglár-féle tan- 's nevelő-intézet igazgatója lett. Mint illyen egri kanonoknak neveztetett ki, és egyszersmind a' papnövelde elnökének. E' téren példás buzgalmat, valamint az egyházi pályára szánt növendékek lelkületének és tehetségeinek kifejtésében 's vezetésében kitűnő ügyességet nyilvánított. Az igazgatása alatti növeldéből sok kitűnő egyházi férfiak jöttek ki — kitűnők mind az egyháziakat legjobban jellemezhető jó cselekvés, mind a' tudományok mezején. — Érdemei folytán 1828-ban szatmári püspöknek neveztetett ki. Mint illyen folytatta teljes elvonultságban szerény de jó tettekben dús életét egészen 1848-ig. Közhasznú tettei közül nem lehet elhallgatni a' következőket. — Midőn a' szatmári püspökséget elfogadta és székhelyére jött, legelőször is a' szegényekre fordítá figyelmét. Az utczai koldulást megszüntette; 's a' szegények számára alapítványt tett és együletet állított azok hetenkénti fizetésére. — Építtetett és ellátott egy kórházat, mellyben minden valláskülönbség nélkül ápoltatnak a' betegek. — Az irgalmas barátok zárdáját ujjalag felépíttette, pénzzel és fekvő vagyonnal látván azt el. — Volt Szatmáron 12 szegény sorsu ifju nevelésére és taníttatására alapítvány. Ezt Hám 40—50-re sza-

porította, és roppant épülettel örököltette. — A' beteg nők ápolására és leányok nevelésére irgalmas nő zárdát alapított, melybe nemesek és katonák leányai vétetnek fel neveltetés végett. Számuk évenként 160-ig terjed. — Ezeken kívül vannak más érdekes építményei is. Illyenek a' római izlésű székesegyház; a' püspöki lak, a' menyhíben általa végeztetett be tökéletes építtetése; a' temetőben egy kúpos kápolna; egy két tornyu gót izlésű egyház — és más több egyházak 's paplakok, mellyeket megyéjében, különösen az általa állított új lelkészségek helyén, részint építtetett, részint kijavíttatott. Különösen megemlítendő a' nagy-szóllósi és a' beregszászi gót izlésű templom. Több új lelkészségeken kívül számos helyeken elemi és falusi iskolákat építtetett és alapított; míg máshol a' létező tanodákban a' tanítókat jobb fizetéssel látta el. Minden általa állított lelkészség helyén, hol hiányzott, tanodát is alapított. A' néptanításra nézve, az elősoroltakon kívül még az által is nagy érdemet szerzett magának ez egyházfőnök, miszerint egy mester-képezdét is alapított. Ebben a' jövőző falusi tanítók képeztetnek ki. Az előadandó tanulmányok főképp a' zene és a' reál tanok. Ezen képezdében a' tanulók 's leendő falusi tanítók ingyen láttatnak el mind lakással, mind élelmezéssel. — Legújabban a' nyomorral 's inséggel küzdő emberiség irányában az által tanúsítja meleg érzelmét 's részvétét, miszerint a' szülőktől elhagyatott 's megfosztott gyermekeket, hasznos polgárokká neveltet; — követve az emberi szeretet szent törvényeit. Érdemei méltánylást a' felsőbb helyeken is találtak. Így megjutalmaztatott benső titkos tanácsosi czimmel. Kineveztetett sz. jóbi apátnak. — 1848. b. *Eötvös* cultusminister ellenjegyzése mellett Ferdinand magyar király által Magyarországnak primásának nevezetett ki. — Egyik tagja volt azon nevezetes 100 tagu küldöttségnek, melly Pestről az országgyűlés által Bécsbe Ferdinand császárhoz küldetett. — A' dolgok szomorú fordultával Bécsbe ment, 's a' primásságról leköszönt. Ezután ismét elfoglalá szatmári püspöki székhelyét, végnapjait az evangéliom szerint a' jótékonyágnak és nevelési reformoknak szentelvén. — Sz. I.

Hamburg. A' német szabad (hanza) városok legfontosbika 's Németország első kereskedő városa. Fekszik az Elbe mellett, 18 mfdnyire ennek az északi tengerbe ömlésétől 's az Alster mellett. Ezen folyók a' város területén számos nagyobb medenczét, kikötőt, 's ágat képeznek, mik számos csatorna (Fleet) által vannak összekötve, a' város minden irányában. A' város részei: Altstadt, Neustadt, 's Sz. György és Sz. Pál külvárosok. A' régi erősítvények helyén 1819. óta fasorok, sétányok vannak, azonban a' kapuk megmaradtak. A' nyilvános helyek között legkitünőbb az Adolftér, a' város közepén, az 1841-ben megnyílt új börzépülettel. Az 1842-iki nagy tüzvész után H. igen sokat nyert, miután az új építés által temérdek szűk és görbe utca szüntetett meg. H.-nak 5 protest. fő és 2 mellékegyháza van; azonkívül egy, német 's egy francia reform., egy angl., egy kath., 's egy zsidó temploma és 7 zsinagógája. Legszebb temploma a' prot. Mihálytemplom egy 450' magas toronnyal. Lakosainak száma 148,754. — A' tudományos, művészeti és közhasznu intézetek száma tetemes. Ide tartozik: a' művészetet és mesterségeket előmozdító egyesület, 40,000 kötetből álló könyvtárral; a' matematikai ismereteket terjesztő társ.; a' hazai iskola és nevelésügy barátainak egyesülete; az iskolai tár-

sulat (1825. óta); a' természettudományi társ. (1837.); a' történelmi társ. (1839.); a' zenészeti akadémia; a' dalárda (1839.); a' kertészeti 's virág-egylet (1836.) 's az evang. térítő egylet (1822). A' számos magángyűjteményeket mellőzve, a' városi könyvtárt említjük, melly 150,000 kötettel 's 5000 kézirattal bír, a' Comercium könyvtára 30,000 köt., Rödning museuma, az optikai panoramák cabinetje, számos színházai 'stb. Különösen gazdag e' város jótékony intézettek- 's alapítványokban, mikre évenként nagy gond fordítatik, ilyenek: az árvák, szegények, utazók, betegek, szülők, megesett leányok, bénák, siketek, vakok, rokkantok házai, továbbá hitelpénztár, nyugdíjintézet, előlegező, 's takarékpénztárak; életbiztosító intézet, mértékletességi egyesület; szolgálók, fegyenczek segélésére. Az izraeliták különösen Heine Salamon alapítványai (1837—41.) által részesülnek sok jótékonytságban. Azonkívül van számos fürdőintézet, uszodája 'stb. — A' lakosok fő élelmi módja a' kereskedés, melly részint váltóüzlet, részint saját, részint végre bizományi. Segédeszközei: az 1619. alapított bank (l. *Bankügy*), a' börze (l. alább) 's más intézetek. Az utóbbi években középszámmal mintegy 5000 hajó jelent meg Hamburg mellett, a' város saját hajóinak száma 200. Rendes gőzhajózás köti össze Kuxhafen, Hull, Amsterdam, London, Havre 's egyéb városokkal. 1846. óta vasut vizz Berlinbe. Azóta több telegraphi vonal is készült. Gyárművezete aránylag csekély; nagyobb szerű csupán cukor, szivar és dohánygyártása; említést érdemel pálinka és serfőzése is. Nevezetes kereskedési czikkek: a' hamburgi füstölthús és ludtollak (Kereskedéséről lásd bővebben: *Hanzaszövetség*). — A' hamburgi polgárjog 2 osztályra oszlik: a' nagyobb polg.jog, melly igen sokba kerül 's mellyel mindenkinek birnia kell, ki átmeneti kereskedést üzni 's a' bankban foliumnal birni akar; 's a' kisebb polg.jog. — Hamburg összes területe mintegy 7 □ mfl. 's a' várost ide számítva 188,000 lakossal bír. Állományát a' város közelében fekvő szigetek és faluk teszik. — A' hamburgi alkotmány mérsékelt demokratia. Az állam élén a' senatus áll, 4 polgármesterrel 's 24 tanácsnokkal. Azonkívül 4 syndicus, 1 protonotarius, 1 levéltárnok 's 1 titkár, kik azonban csak tanácsadó szavazattal bírnak. A' végrehajtó hatalmat a' senatus gyakorolja. A' polgárok egy külön bizottmánya kezeli a' pénzügyet; az igazságügyet több törvényszékek. Jövedelme 5,827,000 mark; adóssága 36³/₄ millio mark, mellybe az 1842-i tüzvész után fölvelt 32 mill. nincs betudva, miután ez más törlesztési alappal (telekadó) bír. — A' német szövetségi tanácsban H. a' többi szabad várossal együtt 1 közös, 's a' plenumban 1 külön szavazattal bír. A' n. szövetségi sereghez 1,298 embert állit; azonkívül a' város őrségére még 1,050 emberből álló zászlóalj, 2 tüzér 's 1 lovasszázadot tart. Egyébiránt minden fegyverfogható, 22—50 éves polgár, polgárőrségi szolgálatra van kötelezve, melly 1000 emberből, azaz felette jól rendezett 8 gyalog, 1 vadász zászlóaljból, 1 lovas 's 2 tüzér századból áll. — Ujabb történetének fő pontjai: Az 1830-i juliusi forradalom után Hamburg is forradalmi vonaglásokban szenvedett, mik azonban nagyobb szerű eredményeket nem szülének; mindössze is egy közönséges krawall támadott, mellyben néhány ablak 's lámpa törtetett be. Ennél nagyobb vést okozott az 1831-ben dühöngött cholera, melly 15 hét alatt 500 áldozatot sodrott el. A legnagyobb szerencsétlenség azonban 11 évvel

később érte, midőn 1842. majus 5—8-án a város egy tetemes része tűz által elpusztult. Ezen roppant égés leírását bőven hozák az akkori hírlapok. Az elhamvadt házak, áruk és portékák összes kára többre ment 40,000,000 marknál. Az elpusztult házak száma 1,749 volt, melly alkalommal 19,995 személy lett hajléktalanná s 100 lett a lángok martalékvá. A roppant mennyiségben felhalmozott éghető anyagokból állott áruk égése okozta, miszerint az erőre kapott lángok többé fékezhetők nem valának. A nyomor nagy volt pillanatnyira H.-ban, azonban dusan megvizsgáltatának a szenvedők azon bőséges adakozások által mik a közel s legtávolabb vidékekből küldettek számukra s mik 2½ millió tallérnál többre rugtak. Hozzá járult egy 34 milliónyi statuskölesön s így sikerült a pillanatnyi inséget enyhíteni s az újra építés munkájához hozzá látni. Az ujraszületés nagy művét az 1848-ki általános német fölkelésben buzgó részt vett hamburgi szabad államban egy új szabadabb alkotmány volt megalapítandó, melly azonban a többi bukott remények sorsában részesült. Csekély módosításokkal visszatértek a régi állapotok. 1850-ben a schleswig-holsteini bonyodalmak kiigazításával öszhangzólag, Hamburgot is német szövetségi, névszerint osztrák sereg szállotta meg, melly hogy nem a legkedvezőbb fogadtatásban részesült, bizonyítja a következő legújabb esemény. — H. városnak különösen sz. Pál nevű külvárosában a juliusi forradalom óta ugyan számos népzavar tünt fel, de egyik sem vala olly véres s olly sajátos jellemű, mint az, melly 1851. jun. 8 és 9-én (pünkösöd napjain) az ottani őrsereget képező osztrák katonaság és a hamburgi nép egy része között történt, jóllehet épen forradalmi színezettel nem bírt is. Félreértések s mind a két párt ingerült hangulata szolgáltatott okot a véres összekocczanáshoz. A katonák és polgárok között kitört egyszerű szöváltás verekedéssé változott s a katonák részéről nagyobb csapatoknak a polgáriak elleni küldetését vonta maga után. Egy részről kövek, asztal és széklábakra, más részről szuronyra s golyóra került a dolog. 5 személy halva maradt, 20-nál több megsebesült. Később ágyuk hozattak, az őrzáratok megkettőztettek s a nép féken maradt. A senatus és az osztrák kormány között az ügy békésen kiegyenlített. — p.

Hamburgi börze-csarnok. Egyike a németországi kereskedelem legnagyobb szerű intézeteinek. A régi börze-épület, szűk területénél fogva csak igen egyszerű igényeknek felelt meg; hiányzott egy olly hely, melly magában foglalta volna a kereskedőnek szükséges minden segédszereket, s elég tágas lett volna a börzeidőn kívül is magában egyesíteni a kereskedőséget. Hosztrup G. C. D. tevékenységének érdeme a mostani új börzecsarnok. A kereskedők, üzleteik szerint vannak itt felosztva, s minden nagyobb kereskedőház egy határozott helyen képviseltetik az illető főnök által. 1805. jelent meg Hosztrup folyóirata: „*Hamburger Börzen-Halle*“, melly jelenleg külalakjára nézve Németország legnagyobb hírlapjainak egyike. Minden fontosabb politikai és kereskedői hírek itt közöltnak legelőbb a föld minden vidékeiről. Könyvtára a legteljesebb, mellyhez a legjelesebb föld- és tengertérképek vannak csatolva, mik naponként szaporíttatnak. Az olvasó-intézetben a hírlapok száma tetemes 1848. volt 22 francia, 6 belga, 8 hollandi, 37 angol, 32 amerikai, 11 dán 7 svéd, 4 orosz, 59 német hírlap, 25 irodalmi- és havi-irat, 19 hamburgi

lap ; 48 hajó-jegyzék ugyanannyi külön kikötőtől. Minden tengeren tuli és fontosabb világpiaczokról levelezések. — Azonkívül megszerezteték minden jelesebb német, angol és francia könyv- és röpirat. 1841-ben a' kereskedői testület megegyezésével a' börzecsarnok ezen új épület első emeletébe tétetett át, hol maig is létezik. A' régi lokalitásokat az 1842. tűzvész elpusztítá. A' kereskedői testület szerződést kötött Hosztrup ural hosszabb időre, mellynek lefolytával valószínűleg maga veendi át ezen nagyszerű intézetet, mit tulajdonképen neki is kellett volna alapítania. — k.

Hamburgi tengerészet l. Német tengerészet ; Hanza-szövetség.

Hamilton (James), az utána elnevezett *nyelvtanulási módszer* feltalálója, szül. 1775. körül Londonban. 1798. Hamburgban telepedett le, hol a' kivándorlott francia tábornok d'Angeli vezetése alatt, sajátos módszer szerint tanuló meg a' német nyelvet. 1815. Északamerikába költözött, 's ott bővebben kifejett módszere szerint a' francia nyelvben adott oktatást. — E' módszer lényege abból áll, miszerint a' tanítvány az idegen nyelv megtanulására, a' nyelvtani szabályok megelőző ismerete nélkül vezetetik. Annálfogva először is fordítani kezd, és pedig úgy, hogy az idegen szó nyelvtani formája az anyanyelv hason jelentésű szava által hiven utánoztatik, a' nélkül, hogy e' mellett az anyanyelv szerkezeti, csinossági és értelmességi kellékei figyelembe vétetnének, mert H. szerint az idegen szólásmód szigoruan szószzerinti átfordítása vezet alapossághoz. Innen azután fokoként tovább halad a' tanítvány, azonban szükség, hogy az előbbi leczkét tökéletesen megértette 's emlékezetébe véste legyen ; csak ekkor kezdetik meg a' következő, mindannyiszor újra ismételvén az előbbent. Hogy ezen ismétlés megkönnyíttessék, az olvasmányi darab szövege a' szószzerinti sorközi (interlinear) fordítással kezébe adatik a' tanítványnak. Ha ez annyira ment, hogy szófúzni (construálni) 's önsegélyével egy keveset olvasni képes, annyit olvas, a' mennyit tud, hogy bő szóismeretet nyerjen. És csupán, ha ezt elérte, szabad a' nyelvtan tanulmányát megkezdenie, mire azután hasonló modorban fordít anyanyelvből idegenre. H. módszere nagy figyelmet gerjesztett és sok pártolót talált Amerikában, különösen Newyorkban, Franciaországban, Angliában 's Németországban, de nagy ellenmondásokat is okozott, különösen a' szigoru nyelvészek részéről, kik, nem minden alap nélkül, a' nyelvtan tulajdonképeni tanulmányát látták az által lényegesen hátrébe szorítva. Nem tagadhatni azonban, hogy e' módszer az idegen nyelvek gyors és alapos megtanulására nézve nagy előnyökkel bír. Egyébiránt az épen nem új, mert a' zsidók már századok óta e' modorban kezelék a' héber nyelv tanítását 's már 200 évvel ezelőtt voltak latin tankönyvek sorközi fordításokkal (l. Chv. Schwarz : Kurze Kritik der Hamilton'schen Sprachmethode. Stuttgart. 1837.) — a.

Hammer-Purgstall (József, báró) az ujabbkor legkitünőbb orientalistáinak egyike, szül. 1774. Grätzben. A' nyelvészet iránti előszeretete már korán nyilatkozott. 1788. az-akkortájban alapított keleti akademiába jött Bécsbe. 1796. b. Jenisch tudós orientalista közbenjárására állami hivatalba jutott. 1799. volt első izben Konstantinápolyban ; 1800. a' cs. kir. internuntius által Egyiptomba küldetett, hol a' cs. könyvtár számára

több ritkaságot szerzett meg; majd mint tolmács és titkár a' Menou elleni hadjáratban vőn részt; 1801. Maltán és Gibraltáron által Londonba, 1802. Bécsbe, 's innen ismét Konstantinápolyba utazott. 1806. consularis ügynök volt Moldvában 's 1807. Bécsben a' külügynél volt alkalmazva, 1811. val. tanácsos a' cs. k. állami kanczelláriában 's udv. tolmács, 's 1817. val. cs. udv. tanácsos lett. 1815. sok érdemet szerzett az 1809. a' francziák által Párisba elvitt cs. könyvtári kincsek 's keleti kéziratok megmentése által. 1835. Hammer-Purgstall név alatt bárói rangra emeltetett, néhány év mulva lemondott az állami szolgálatról 's azóta tudományos elvonultságban élt jószágain Stajerországban. Számos európai souverainek tisztelik meg rendjeleikkel 's több tud. akadémia és tudós társulat, valamint a' calcuttai ázsiai társaság is megválaszták levelező 's tiszteletbeli tagul. A' keleti irodalom körüli érdemei megbecsülhetlenek. Költői tehetsége, nyelvismerete, éles szeme 's ügyessége folytán fordításai valódi mesterművek (ilyenek: a' persa Hafiz 1813., az arab Montanebbi 1823., 's a' török Baki 1825. fordításai). Nagyszámu munkái között a' nevezetesbok: „*Encyclopaedische Uebersicht der Wissenschaften des Orients* (Lpz., 1804. 2 k.); *Geschichte der schönen Redekünste Persiens* (Wien, 1818. 4); *Topographische Ansichten auf einer Reise in die Levante* (1811); *Konstantinopel und der Bosphorus*; *Staatsverfassung des osmanischen Reiches* (1816.); *Geschichte des osmanischen Reiches* (10 köt. Pesth, 1827—34.); *Codices arab., pers., turc., bibliothecae caes.* (Wien, 1822.); *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (4 k. Pesth, 1836—38.); *Geschichte der goldnen Horde in Kliptschak, d. h. der Mongolen in Russland* (Pesth, 1840.); *Geschichte der Ilkhame d. h. der Mongolen in Persien* (Darmst. 1843). A' keleti nyelvemlékek általa eszközölt kiadásainál hiányzik a' szükséges nyelvészeti pontosság. Ide tartoznak: *Gül und Bülbul* (Leipzig und Pesth, 1834.); *Die goldenen Halsbänder* (Wien, 1835.); *Rosenstör des Geheimnisses* (Pesth, 1834. 4); *Der Falknerklee*. Töle van azonkívül a' „*Memnon's Dreiklang*“ ezimü költemény, vagyis indiai pásztori, — persa dal- és török vigjáték. „*Marc Aurel szemlélődéseit*“ persa nyelvre fordítván (Bécs, 1831.); ezért a' persa schachtól a' nap- és oroszánrendet nyeré. Ő alapítá Rzewuski gróffal együtt a' „*Fundgruben des Orients*“ cz. tartalomdus folyóiratot. (6 köt. Wien, 1810—10). 1831-ben a' magyar akadémia által is külf. levelező tagul választatott. A' legutóbbi években, mint a' bécsi cs. akadémia tagja nagy munkásságot fejtett ki. A' keleti irodalom minden ágában annyit dolgozott, miszerint munkái egész könyvtárt képeznek. A' cs. akadémia értesítőiben nagyszámu értekezései foglaltatnak ezen fiatal munkásságu agg tudósnak. Azonkívül a' nyelvészet-történelmi osztály Emlékiratainak I. kötetében egy értekezés áll a' persák, arabok és törökök pecséteiről; a' II. kötetben pedig egy az *arab irodalom történetét* tárgyazó nagyobb munka befejezése található, mellyben sokoldalú működésének a' keleti irodalom körül mintegy zárkövét rakja be. Ezen munka két első kötete épen most van sajtó alatt. Végre most készíti H. a' bécsi cs. akadémia költségén a' nagyhiru persa történetirő *Wassaf* történeti művének kiadását 's német fordítását. — p.

Hammerstein (Vilmós, báró) osztrák lovassági tábornok, szül. 1785. Hildesheimban Hanoverában. 1799. mint kadét a' hanoveri testőrseregbe

lépett, 's ez időtől fogva a' francia forradalom háborúiban, majd Franciaország ellen, majd mellett, vett részt. 1813. már mint ezredes lépett át az osztrák seregbe, 's a' következő években mint osztrák lovassági ezredes a' francziák elleni hadjáratban működött. 1823. vezérőrnaggyá 's 1832. altábornaggyá és nagy-váradi osztályparancsnokká neveztetett ki, 1833. nyugalmaztatott. De már 1837. ismét mint leMBERGI osztályparancsnokot látjuk. 1842. az olaszországi II-ik hadtest 's 1846-ban Galiczia katonai parancsnoka lett. 'S ez utolsó helyen találták H.-t az újabb események. Az 1846. lengyel zendülés elnyomására, fő befolyással volt. 1848-ban nov. 1-jén szinte nyílt kitörésben mutatkozott Lembergben az új eszmékhez ragaszkodás. A' parancsnok és a' fölkelők között 12 óráig tartó szó és izenetváltás nem szüthete egyezséget. Az első küldöttségtől azt kívánta H., hogy reggeli 7 óráig a' torlaszok megszüntessenek 's a' kiszállott nemzetőrség eloszoljék. Ezen kívánatnak nov. 2-kán reggeli 6 óraker elégtételt; azonban 7 óra tájban a' katonák és lakosok között újra némi puskatüzelés támadván, a' torlaszok újra fölepítették 's a' lövöldözés újra megindult. Ekkor H. előbbi kívánataihoz még azt is csatlá, hogy az akadémiai legio szinte feloszoljék. Mi 10 óráig be nem következvén, a' tábornok némi ijesztésül, néhány perczig ágyuztatá a' várost. Az ellenszegülés tovább is tartván, nehéz ágyukat vonatott elő. Nem sokára lángban állott az aula és környéke, 's a' szép leMBERGI városház. $\frac{1}{2}$ 12 óraker alkudozásra kerül a' dolog; d. u. 2 óráig fegyvernyugvás köttetik, 's a' megadási föltételek biztosításaul kezesek adatnak át, ugyanazon perczben, mellyben a' bécsi posta Bécs bevételének híret meghozá. „Én is készen vagyok“, mondá H. Utczai csatára nem került a' sor; csak az ágyuk dolgozának. A' bekövetkezett magyar hadjárat alatt a' lengyel határokon őrködött H.; Galicziát és Krakót ostromállapotba helyezve, a' fegyvereket elszedetv, a' hírlapok, gyülekezések eltiltattak, statáriumot hirdetett, 's fentartá a' csendet 's rendet. A' Magyarországra vivő szorosokat szigorú őrizet alá veté, 's általában szorgalmasan ügyelt arra, hogy a' Magyarországon működő cs. k. seregek pótló csapatokat nyerjenek 's hogy a' galicziái tartalékseregek rendezve 's begyakorolva legyenek. Erdemei nagyszámu kül és belföldi rendjelekkel lőnek jutalmazva. — k.

Hanák János, az ájtatos iskolai rend tagja, 's m. akad. lev. tag, honunkban a' természettudományok egyik buzgóbb művelője, született 1812-iki nyárhó 25-kén Abaujmegye Kiskér helységében. Szűk körülmények közt növekedvén, 1832-ben Privigyén a' piarista rendbe lépett, 's ez említett helyen, Breznóbányán és Váczon öt évet töltött, választott helyzetének készületei 's gondjai közt; a' természettudományokkal, mikre egyébiránt már kora gyermekkorában bizonyított hajlama volt, ez időközben nem sokat foglalkozva. A' rend nyitrai házába jutván, itt, több lelkes társával, az ugynevezett „zobori magyar egyesület“ alakította, 's e' kis társulatnak titoknoka 's lelke volt. Megismerkedvén 's levelezésbe bocsátkozván jelesebb természettudósainkkal, már ekkor sokat tanult kedvencz szakában. Valódi természetbuvárrá azonban a' regényes Máramaros avatta föl, hol a' rend szigeti-házában tanított, 's *Lugossy József* reform. professzorral 's akad. taggal holtig tartó barátságot kötött. Tanítványai 's baráti buzgón követék kirándulásában a' máramarosi béczek közt, 's négy évi

fáradásainak becses gyümölcse lőn természettani, főleg növény, hulló- 's rovarokban dús gyűjteménye. Mármaros megyét természetrajzi tekintetben kimerítőleg leírta, 's e' munkája hátramaradt kéziratának egyik becsesbike. Itt írta továbbá jeles tanmunkáját „*a' természetrajz elemeit*“, melly második javított 's bővített kiadásban, fametszvényekkel ellátva jelent meg. Az Athenaeumba jeles kritikái czikkeket szolgáltatott szakjából. — 1844-ben Mármarosból Vácba tétetett át, 1845-ben pedig a' pesti gymnasiumba, saját forró kivánságára, hogy az irodalmi pályán sikerebben haladhasson. Itt, iskolai rendes előadásai mellett, magánórákat is adott a' természetrajzból, 's több bel- és külföldi tudóssal jött ismeretségbe, gyűjteményeit pedig rendezte, 's tetemesen gazdagította. Mint pesti tanár 1846-ban a' magyar orvosok 's természetvizsgálók kassa-eperjesi gyűlésében vett részt 's ennek történetét írta: 1847-ben pedig Sopronban, mint az állattani szakosztály jegyzője működött. A' magyar akadémia 1846-ban választá őt tagjává, 1847-ben a' stettini, 1848-ban pedig a' regensburgi természettani egyletektől tiszteltetett meg oklevéllel. — A' boldog, vidám természettudóst is elsodorta a' forradalom kereke. A' vallás- és közoktatási magyar minister 1848. júniusán a' magyar kir. egyetemi könyvtárhoz nevezte őt könyvtárori segédnek. Az év nagy eszméi fejtegetésében 's életbe léptetésében, hō lelke sugallata szerint, részt venni kívánván „*Szózat az egyházi reform ügyében*“ czimű röpiratában, mellyet Szerincspataki János álnév alatt adott ki, erőteljesen vitatá meg a' papi nőtlenség kérdését, 's a' csak szertartási esetekre szorítandó egyházi öltönyök helyett a' nemzeti vislet fölvetelét sürgeté. Ezenfelül a' szaktanítás 's általában a' tanodai reform ügyében apostolkodott, 's a' budai fő gymnasium átalakítására meghívott választmány tagja 's jegyzője lett. Illy fellépései által sok ellenséget szerezvén magának, a' csász. seregek bevonulta után eltűnt az ifjuság nevelésétől, 's száműzetett a' fővárosból. A' felkelő magyar seregek 1849-iki diadalnyeréseig rejtve tartózkodott a' főváros közelében; ekkor visszaállított hivatalába, 's hatáskörébe, de julius elején, a' koczka fordultával, ismét menekülni kényszerült. Egy ideig Perczel táborában volt élmezési tiszt, hadnagy ranggal; végre sok bujdosás után egy Lugos melletti oláh faluban, *Hanga János* név alatt, mint nevelő jelent meg *Orbok Ernő* közbirtokos házában. Lelke vidámságát elveszté, 's csöndes természetbuvárlással foglalkodva tölté a' szomorú napokat, míg sept. 2-ikán meghülésből merített, rövid szenvedés után jobb életre szenderült. Barátja *Pólya József c'* bujdosása alatt adta ki *Hanáknak* utolsó munkáját, mellynek czime „*az állattan története 's irodalma Magyarországon*“. Nagy érdeme van az állattani műszók magyarítása körül, hol bátran 's gyökeresen javítva járt el. E' tárgyról értekezett 1848-ban az akademiában, 's kéziratban becses szöveget gyűjteményt hagyott hátra. Tudósi jelleme: lélekderű, közlékenység, élet-hasznuság, 's föltétlen, bátor haladás. Mint tanár, atyai bánása 's értelmes, kedves előadásáért tanítványi szeretetét nagy mértékben bírta. — h.

Hanke (Henriette Vilma), német írónő, atyai neve Arndt, szül. 1785. Poroszországban. 1814. nőül ment Hanke nevű lelkészhez; férjét azonban már 1819. elveszté. Visszatért ekkor anyjához 's írói munkásságban

keresett elszóródást 's enyhülést. Munkái különösen ajánlhatók fiatal leányok olvasmányaul. Legjobbak : „*Pflegtochter*“ (Leipzig, 1821.); „*Claudia*“ (3 k. Liegn. 1825.); „*Der letzte Wille*“ (1830.); „*Vergeltungen*“ (Berl. 1830.); „*Die Schwiegermutter*“ (2 köt. Hanov. 1830.); „*Die Schwester*“ (1831.) 'stb. — k.

Hanover királyság (statist. és tört. tekintetb.) Északi Németországnak egy része, magában foglalja a braunschweig-lüneburgi választóház régi birtokait 's néhány újabb járulékot. Keleti és nyugati része összefügg, a' déli rész azonban braunschweigi közbenfekvő birtok által van ama részeztől elválasztva. Az összefüggő két főrészt határai északról : a' keleti tenger, Oldenburg, Holstein-Lauenburg, Hamburg vidéke és Mecklenburg-Schwerin; keletről Poroszország és Braunschweig; délről Braunschweig, Hessen, Lippe-Detmold, Waldeck-Pyrmont és Poroszország; nyugatról : Németalföld; — az elválasztott déli rész Poroszország, Hessen és Braunschweig által van körülveve. — Területe 697 □ mfd 1,773,711 lakossal. — Csupán a' déli rész bir hegyekkel; névszerint itt van a' Harz hegység nyugati ága, a' 3,200 lábnyi magas *Königsberg* csúccsal. A' királyság legnagyobb része lapályos. A' legterméketlenebb vidék a' *lüneburgi* pusztá, egy vízben szükölködő homokföld, mely Braunschweig és Hanover városok között messze vonul észak felé, 's mellynek lakosai méh- és juhtenyésztéssel tengődnek. De az ország egyéb részeiben is sok a' pusztaság, melly lakóinak csak igen szűk táplálékot képes nyújtani. — Folyói: *Weser*, *Ems*, *Elba* 'stb. Vannak azonkívül több csatornái, miknek czélja részint folyók összekötése, részint mocsárok lecsapolása 's a' turfa könnyebb szállítása. — Termékei a' föld külön alkotása szerint változnak. Egyes részek, különösen a' déliek 's a' folyamvölgyek sok gabonát, névszerint buzát természetnek; a' pusztább részekben sok pohánka, len 's másutt ismét olajtermékek és gyümölcs, dohány, hüvelyes vetemények, főzélék 'stb. teremnek. A' szép erdők sok fát szolgáltatnak. A' lakosok legfőbb foglalkozása azonban a' marhatenyésztés, melly részint hollandi, részint schweiczi módon kezeltetik. Azonkívül található itt jeles lovakat és számos öszvéreket. A' nemisített juhokra sok gond fordittatik; a' Harz vidékén sok kecske található. Van sok méhe, az erdőkben sok a' vad, a' mocsáros vidékeken számos szárnyas vadak, a' folyók halakkal bővelkednek, sőt egy részében hering-halászat is üzetik. Ásványai: ezüst (évenként 50,000 márka), vas (80,000 mázsa), ón (100,000 mázsa), réz (3000 mázsa), kén, gáliczkő, timsó, főtt só, kőszén, turfa, mész, gipsz, márvány 'stb. — A' lakosok legnagyobb része evangélikus; a' katolikusok száma 219,748; a' reformatusoké 90,128, memnonitáké 503, zsidóké 11,208. A' földmívelésen és marha-tenyésztésen kívül főfoglalkozások: czérna és vászonszövés, bőr, dohány, fazék, téglá, pipa, üveg 's különösen fa- és érczárak gyártása. Kereskedése csekély, ámbár jó töltései 's vasutja is van; csupán a' harburgi, lüneburgi és minden szállító kereskedés bir némi jelentőséggel. Sajátságos keresetmódja a' nyugati részek szegény lakóinak azon szokás, minélfogva szénagyűjtéskor seregesen vonulnak a' szomszéd Hollandba, 's az ottani dús napszából megtakarított öszvegekkel tennek azután vissza hazájokba. — A' szellemi mívelődés eszközeiül szolgálnak a' jó népiskolák, a' dusan ellátott *göttingai* egyetem, 17 gymnasium,

13 progymnasium, a' katonai intézet Hanoverben, a' lüneburgi lovag-akademia, az ilefeldi alapítványi pädagogium, 5 tanító növelde, 21 fő ipartanoda, egy sebészi collegium 'stb. Hasonló czélra szolgálnak a' göttingai és hanoveri nagy-könyvtárak, a' tudományok kir. társulata Göttingában, az alsószászországi történelmi egylet Hanoverben, a' kir. gazdasági egyesület Cellében, 's 1842. óta egy siketnéma intézet Hanoverben. A' fenytő intézetet illetőleg van 2 rabintézet, 2 javítóház, és számos dolgozóház.

H. 1814. óta souverain királyság 's IV. Vilmos királynak 1837-ben történt halála óta ismét az országban lakó, saját uralkodóval bir, mit 123 évig nélkülöznie kellett. (L. alább : *H. története*). A' mostani király : *Erneszt Auguszt.* (I. ezt). H. örökös monarchia, országrendi alkotmány-nyal, melly az 1840. jul. 31-kén kiadott alkotmánytörvényen alapszik, 's melly által az 1831. szabadabb alaptörvények — királyi parancsnál fogva — megszüntettek. Ennek folytán a' korona öröködése a' királyi ház fiágát, 's ennek kihalása esetében a' braunschweigi hercegi házat illeti, 's csupán ennek teljes magvaszakadása esetében megy által a' leányágra. A' jelenlegi trónörökös szemevilágától meg levén fosztva, 1841-ben királyi rendelet által határozaték meg a' leendő aláírás törvényszerűsége. A' rendi gyűlés 2 kamarából áll 's minden két évben mintegy 3 hónapra ül össze. Általában csak tanácskozó erővel birt, kivevén a' pénzügyi törvényeket, mikre nézve beleegyezése kívántaték. Az első kamaratagjainak joga részint születésen, részint hivatali álláson, részint pedig a' király kinevezésén alapul. A' második kamarában az egyes tartományok, egyházi hatóságok, a' göttingai egyetem, a' városok, a' kisebbvárosok és helységek földbirtokosainak, 's a' parasztrendnek követői jelennek meg. A' választások csak egy országgyűlésre érvényesek. Azonkívül van még 7 tartományi gyűlés, mellyeknek joga a' tartományi határozatok meghozatalára, az adók és terhek behajtására 's elosztására terjed ki. A' kormány élén az állami és kabinet-ministerium áll illy elosztással : igazságügy, cultus és közoktatás, pénzügy és kereskedelem, belügy, kül- és hadügy. — Az ország jövedelme 1847—48-ban volt : 4,121,619 ; a' kiadás 3,819,736 tallér ; a' status-adósság 13,890,916 tallér. A' legfőbb főlebbviteli szék Cellé-ben van. — A' hadsereg 10 gyalog és 8 lovas ezredből, egy tüzérdandárból 's mérnöki karból, összesen 21,206 emberből áll. Erre nézve van egy tábornoki akademiája, egy mérnök és tüzériskolája, egy lovastanintézet 's 1843. óta egy kadétintézet. Az ország erősségei : *Harburg* és *Stade*. A' hanoveri rendek : az 1815-ben alapított Guelfrend 3 osztálylyal polgári és katonai egyének számára ; az 1839. alapított sz. György rend egy osztálylyal ; továbbá az arany Vilmos kereszt, a' Waterloo-érdemjel, az 1843. alapított arany érdemjel (tudósok és művészek számára) 's az ugyanakkor alapított Erneszt Auguszt-kereszt 50 évet szolgált tiszték számára. — A' német szövetségi gyűlésen H. a' szoros tanácsban 1, a' plenumban 4 szavazattal bir. 1844. egy kereskedési és hajózási szerződés kötöttett Angliával. 1851. junius 1-jén az austriai-német postaegyesülethez lépett. A' király Hanoverben lakik. Az ország közigazgatási tekintetben 6 megyére és 1 hegykapitány-ságra (Landdrostei und Berghauptmannschaft). Lásd : *Reden* : Das Königreich Hanover statistisch beschrieben. 2 köt. Hanov. 1839.

Hanover történetének fő pontjai következőben foghatók össze. 1714-ik óta, midőn György Lajos hanoveri v. fejedelem, mint I. Jakab angol király ösunokája 's Anna királynő legközelebb protestans rokona, I. György név alatt a' britt trónra lépett, H. saját külön kormány alatt, N.-Britanniával közös uralkodóval birt 1837-ig, némi rövid megszakasztásokkal a' jelen század elején, a' midőn H. a' háboru folytán majd porosz, majd francia uralom alá került. A' lipcei csata után, 1813. nov. 4. a' N.-Britannia által rendelt állam- és kabinetministerium vevé át az ország kormányát 's a' francia intézmények eltülvén, ujra az előbbi alkotmány 's vele együtt a' régi rendetlenség lépett életbe. 1814. H. királysággá emeltetett 's a' *Cambridgei* herczeg 1816. dec. 24. mint fő helytartó az országba küldetett. Különben minden régi állapotában maradt. Végre 1819. a' regens kir. herczeg (IV. György) egy rendeleténél fogva uj alkotmány hozatott be, melly szerint a' tartományi rendek, az uri rend, a' városok és nagyobb birtokosok követeivel szaporitva megtartattak 's az egy kamara helyett kettő rendeltetett. — III. György királynak 1820-ban történt halála esemény volt mind N.-Britannia, mind Hanoverre nézve, miután az, már 1811 óta elméjében megháborodva, az uralkodást IV. Györgyre mint regens kir. herczegre vala kénytelen bizni. Azonban a' közigazgatási hiányok megszüntetésére némi lényegre nem ható edictumokon kívül az ez utáni korszakban is kevés történt. Maga az 1830-ki francia júliusi forradalom is hatás nélkül mulik el Hanoverre nézve, ha egy véletlen nem rázza fel a' rest kedélyeket nehéz álmaikból. Ezen véletlen *dr. König*nek névtelenül megjelent: „*Anklage des Ministeriums Münster vor der öffentlichen Meinung*“ czimű gáncsoló röpirata volt, melly a' közvéleménytől pártoltatva, általános izgatottságot 's Osterodéban, Göttingában, Hildesheimban 'stb. komoly eseményeket és számos petitiókat hozott elő. A' dolog annyira ment, hogy IV. Vilmos király, ki IV. György halála után lépett 1830. jun. 20. az angol trónra, kénytelennek látta magát, a' gyűlölt *Münster* grófot a' ministeriumból elbocsátani, 's testvérét, a' *Cambridgei* herczeget, ki eddig H. fő helytartója volt, alkirálynak nevezni ki 's az ország sérelmeinek mielőbbi orvoslását megígérni. E' czélból a' rendi gyűlés egybehivaték 1831. Egy egészen uj alkotmány szükségessége elismertetett. A' teendő tömérdek volt, egyik javaslat a' másikat érte; a' dolgok huzódtak, halogattattak; a' gyűlés elnapoltatott, majd ismét egybehivatott. 1832. a' kir. rendeletnél fogva a' parasztrend 15 követével szaporodott. 1833. az alkotmányi törvényjavaslat végre elfogadtatott, 's Londonban tett több módosítással IV. Vilmos király által is megerősített. — Ezen uj alaptörvény lényegileg nem sokat különbözött az 1819. évi alkotmánytól, 's ugyanazért egy pártot sem elégített ki. Ennek kihirdetése után az uj rendek 1834. azonnal a' belügyek rendezéséhez fogtak. Szőnyegre kerültek a' birtokviszonyok, a' porosz pénzmérték (21 forint) behozatala, kereskedelmi viszonyok, utak, vasutak, vámegylet, zsidó-emancipatio, népnevelés 'stb. — Ezen tanácskozásokat IV. Vilmos angol királynak 1837. jun. 20. történt halála szakítá félbe, 's az eltérő örökösödési törvényeknél fogva Hanover ismét elválasztaték N.-Britanniától 's a' Cumberlandi herczeg (a' volt király legidősb bátyja) *Ernest August* lépett a' hanoveri trónra. Az uj király csak kevés népszerűséggel birt az

országban 's az alkotmány érdekében aggódó sejtelmek támadtak. 1837. jun. 28. tartá Erneszt Auguszt ünnepélyes menetét Hanoverbe. Következő napon megjelent egy királyi rendelet, mellynél fogva a' két kamara elnapoltatott. A' meglepetés váratlan volt; mintha derült égből villám csapott volna alá. Gyorsan egymásra következének most az önkényes királyi rendszabályok. 1837. jul. 5. megjelent egy patens, mellyben a' királyi kinyilatkoztatja, miként az 1833-ki alaptörvények reá nézve kötelező erővel nem birhatnak, 's szerinte az ország szükségeinek sem felelnek meg. Egy oct. 30-ki rendelet végkép felosztatá a' rendi gyűlést. Az 1819-ki alkotmány tehát ismét életbe vala léptetve. Ez önkényes változtatás a' lakosok miveltebb része által a' legnagyobb ingerültséggel lón fogadtatva. Midőn annál fogva a' király nov. 14-én minden állami hivatalnoktól 's később minden ügyvédől is hódolati térítvényeket követelt volna, történt, hogy a' *göttingai* tanárok között heten t. i. *Dahlmann*, *Grimm* Vilmos és *Jakab*, *Gervinus*, *Ewald*, (l. ezeket) *Weber* és *Albrecht*, azon okból, mivel az állami alaptörvényekhez vannak esküjük által lekötve, a' hódolati esküt letenni 's az új választásokban szavazni vonakodának. A' tanárok azonnal kitétettek hivatalaikból; sőt *Dahlmann*, *Grimm* *Jakab* és *Gervinus* száműzettek.

Az első általános rendi gyűlés 1838. febr. 20-ára hivatott össze. A' választások felette nehézkesen haladtak előre, különösen a' városi testületek részéről. Midőn végre a' kitűzött napon a' gyűlés a' király által ünnepélyesen megnyitván, kitűnt, miként abban minden nagyobb város képviseletlen maradt. Ezen tökéletlen gyűlés elé egy új alkotmányjavaslat terjesztetett azon kijelentéssel, hogy ha az el nem fogadtatnék, a' király az 1819-ki patens nyomán azon változtatásokat teendi a' rendi-gyűlés szervezése körül, a' miket szükségeseknek tartand. Az alkotmányjavaslat a' lehető legszűkebb alapokra volt állítva. Az 1833-ki alaptörvény pártolóra nézve tehát alig maradt egyéb hátra, mint időzés által az életkérdés sorsát minél későbbre halasztani. Nem sokára az ellenzék legtekintélyesb tagjai odahagyák a' gyűlést 's ez mindig kisebbé 's jelentéktelenebbé olvadt. Majd új taktikához nyult az ellenzék. A' még hátralevő városok új választásai mind az 1833-ki alaptörvény hiveire esének, mi által a' kamarai ellenzék tetemesen gyarapodott. *Osnabrück* 's más városok a' német szövetségi gyűlés oltalmához folyamodtak. Jun. 25. végre kinyilatkoztatja a' gyűlés, miszerint az új javaslat tárgyalásához hozzá fogand ugyan, azonban úgy hiszi, miként az 1833-ki alkotmány csupán csak úgy szüntethető vagy változtatható meg, ha abban a' tartományi rendek megegyezének. Ez által a' kamara illetékessége megtagadtatván, más nap az új alkotmány egyenes visszautasítása következett be. A' király elnapolta a' gyűlést. 'S most senki sem tudta, vajjon az alkotmányok mellyike érvényes. *Osnabrück* város a' *heidelbergi*, *jenai* és *tübingai* egyetemekhez folyamodott, azoktól kérvén jogászai vélemény nyilváníást az 1833-ki alkotmány jogi érvénye felől; a' vélemények mind erre nézve kedvezőleg hangzottak, 's felküldettek a' királyhoz. E' lépés *Osnabrück*nek sok és nagy kellemetlenséget okozott később. — Mindezen események általános részvétet költöttek fel egész Németországban, sőt a' külföldön is. A' különféle német országgyűlések mind az 1833 ki alaptörvény mellett

nyilatkoznak ; az angol whiglapok's a' francia ellenzék lapjai keményen kikelték a' király ellen, 's az angol alsó-házban indítvány is tétetett, hogy a' hanoveri király azon esetben, ha Victoria királynő magtalanul halna el, angol trónörökösdi minden jogát veszítse el. 1838. év végén fontos változások történtek a' felsőbb állami hatóságokat illetőleg ; előbbi önkény szerint. 'S még az ország több részében megtagadák az adót, addig az udvari párt, különösen a' fővárosban, egyre másra nyújtá be a' királynak a' bizalomszavazó adresseket. 1839. febr. 15-re ugyan ismét egybehivatának a' rendek, de a' második kamara tagjai törvényes számmal nem jelenvén meg, a' gyűlés csakhamar elnapoltatott. Később május 28-kán újra hiányozván a' kellő szám, a' kormány megelégedett a' formailag szükséges 37 taggal, az új budgetet megszavaztatá magának 's jun. 29-én feloszlata a' rendi gyűlést. — A' kormány viszonya a' kamarákhoz 's méginkább a' választókhoz napról napra kellemetlenebbé lőn. A' kormány egyes tettei, mint p. o. a' két ellenzéki tag, *Stüve* és *Rumann* folytonos üldöztetése, mindinkább nevelék az elégületlenséget. Az országos rendi gyűlés 1840. mart. 19-ére ismét egybehivaték 's a' hiányos választások kiegészítésére nézve komoly felszólítás bocsáttatott közre. A' göttingai egyetem és az eddig ellenszegülő városok nagyobb része csakugyan engedett e' felszólításnak ; azonban Hanover, Osnabrück, Zelle, Minden, Hameln, Harburg még mindig vonakodának. Mindazáltal a' rendi gyűlés megkezdé üléseit, elfogadá az újra elébe terjesztett alkotmányt, megsavazá a' budgetet, valamint elfogadá az új büntetőtörvénykönyvet 's a' felette szigorú vadtolvajtörvényt (*Wilddiebgesetz*), azonfelül benyújtott a' királynak egy hálafeliratot, 's aug. 21-én feloszlatták. A' koronaherceg, az alkotmány elfogadása után kijelenté, hogy azog tökéletesen egyetért, 's ha majdan kormányra lép, azon semmit nem fog változtatni. De ezáltal az önkényesen feltolt alkotmány elleni harc nem szűnt meg. Több város megújítá óvását's ujlag a' szövetségi gyűléshez folyamodott ; azonban saját kormányuk általi rendreutasittatáson kívül egyebet nem nyertek. A' fenyegető állás, mellyben Franciaország tünt fel Németország irányában 1840., egy időre elvoná a' figyelmet az alkotmányvitától, azonban 1841. új erővel tört ki az. Az 1833-ki alkotmány helyreállitása ismét zajosan követeltetett. A' jun. 2-ra egybehívott országgyűlés újra számos testület követeit volt kénytelen nélkülözni. A' kormány beérte a' kisebbség választásaival, csakhogy a' tagok megkivántató száma kikerüljön. 'S még ezen, minden formaszerűség mellőzésével összeállított gyűlésben is keresztül ment egy az 1833-i alkotmány visszaállitását tárgyazó kérvény iránti indítvány 's azon nyilatkozat, miszerint a' korona tanácsadóí a' rendek bizalmát nem bírják. Az első kamara természetesen nem járult e' nyilatkozathoz, mindamellét a' király ezen akaratóval ellenkező gyűlést már jun. 30-án feloszlata, 's a' budgetet, az új alaptörvény értelmében, három évre nyilvánítá kötelezőnek. A' kormány ezutáni végső erőfeszitése okozák, miszerint az 1841. dec. 2-ra egybehívott országgyűlés szőnyegre sem hozá többé az 1833-ki alkotmányt, 's hogy általában az új kamara nem vala egyéb a' kormány hú viszhangjánál. Csaknem mindenbe beleegyezett, mit ez kívánt. 1842. jun. 18-án a' kamarák elnapoltattak. Ez alatt (1841. jun. 29.) Friderika királynő meghalt, 's a' megvakult

trónörökös *György* aláírására nézve a' király meghozta a' szükséges rendszabályokat. Rumann, Stüve és a' hanoveri tanács ellen folyton folyt a' per 's csak 1843-ban ért véget ; Rumann visszalépett 's nyugdíj nyert a' kabinettől, a' hanoveri tanács és több vizsgálat alatt álló személyek pedig kegyelmet nyertek. Az alkotmányi vita önmagába omlott össze, 's a' rendek mindinkább engedékenyebbeknek mutatkoztak a' kormány szándékai irányában. A' kül és belközlekedésre nézve fontos egyezkedések kötöttek, így Poroszországgal, Dániával 'stb. Hosszu és kemény vita tárgya volt mind a' tanácskozások, mind a' sajtó mezején, Hanover csatlakozása a' porosz-német vámegelethez, mi azonban eredményre nem vezetett. 1844. a' hanoveri kormány a' vámegeleti államokkal minden közlekedést megszüntetett ; Emden szabad kikötőnek nyilvánított ; Lübeckkel és Angliával új kereskedelmi 's hajózási szerződések kötöttek, melly utóbbi nagy rokonszenvet tanusított az angol érdekek iránt. — Megemlítendő még itt, hogy a' koronaörökös *György* 1843. nőül vevé Mária szászaltenburgi hercegnőt, melly házasságból 1845-ben Erneszt Auguszt koronaherceg született.

Az alkotmány feletti vita leginkább azáltal lankadt meg, miszerint a' hanoveri nép lassanként hozzá szokék a' király nyílt föllépéseihez 's néhány más jó tulajdonaihoz, minélfogva némi népszerűséget nyert. Stüve pedig, a' népjogok bátor és éleseszü védője, egy a' király ellenében álló másik hatalomnak tekintetett. Midőn az 1848. év tavaszán az egész ország egyhangu követelése folytán a' reformok nem valának tovább halaszthatók, a' király gyorsan eltökélte magát, Stüvét nevezni ki a' ministerium élére. Elégtételül csak azon egy föltételt köté ki magának, hogy ez az 1840-ben feltolt alkotmányt jogosnak ismerje el. Stüve beleegyezett, — mi miatt sok szemrehányásoknak volt később kitéve. Annyi bizonyos, hogy sem az 1833-ki, sem az 1840-ki alkotmány nem felelt meg a' kor követelésének, 's akár ezt, akár azt fogadja el Stüve, mindkét esetben csak olly ideiglenes állapotot teremt, mellynek rövid idő mulva ugy is meg kelle változnia. Gyorsan egymást követték ezután Stüve ministersége alatt a' legjózanabb változások a' közigazgatás 's törvénykezés egyes ágaiban. Németország irányabani politikája nem felelt meg a' bele helyezett reményeknek. E' tekintetben tökéletesen egyetértett a' királylyal. A' régi szövetségi gyűlés iránti előszeretet, általában olly szoros partikularizmus, Németország egy államában sem tünt fel, mint a' hanoveri kormánynál. Stüve hideg, számitó jogász volt, ki mindent ábrándosnak 's veszélyesnek tart, a' mi a' fennállónál 's ebből következő mérsékelt reformoknál tovább megy. Ezen reformokat, véleménye szerint, elérte Hanover ; a' német viszonyokra nézve nem ellenzi a' német szövetség tovább fejlődését, azonban mindent akar inkább, mint egy egységes államot, melly az ő szeretett Hanoverének törvényeket szabna. Az öszpontosítástóli félelem, Poroszország iránti bizalmatlanság 's kereskedelmi és politikai érdekek féltése, ezek szülék ama szigorú partikularizmust, melly Hanover kormányának lépéseit a' közelmult évek eseményei közben jellemzék. (L. *Németország ; Német parlament ; Interim ; Unio* 'stb). — p.

Hansemann (David) porosz minister az 1848-ki martiusi napok után. Szül. egy Hamburg melletti szigeten, hol atjya pap volt. 15 éves korában

résztelen kereskedésbe állott Westfalenben ; 6 év múlva egy posztó-üzlet érdekében utazott, végre 1817. Aachenben letelepedett. Szorgalma 's becsületessége folytán vagyoni viszonyai 's általában hitele csakhamar fölemelkedének. Majd más téreken is kezdte hatni. 1830. egy emlékiratot intézett III. Frid. Vilmos porosz királyhoz Poroszország bel- és külállapota tárgyában ; 1833. „*Preussen und Frankreich*“ czimű polit. iratot bocsátott közre, 's itt rosz néven vették neki, hogy abban a' franczia pénzügyi intézkedéseket a' németek rovására dicséré. Ezután leginkább a' vasutak létrehozására irányzá munkásságát ; a' köln-minden 's belga határszéli vasut nagy részben neki köszönheti létrejöttét. Ugyan ő volt két ízben az aacheni kereskedői kamara 's törvényszék elnöke. 1845. óta több ízben volt aacheni képviselő a' porosz országgyűléseken, miknek legjelesb tagjai közé tartozott, egyike levén a' kormány legveszélyesb 's leginkább terhére eső elleneinek. Kereskedői szelleme politikájában is kitűnt ; mindent a' hasznosság szempontjából tekintett ; a' gyakorlat 's a' józan számítás embere volt. Szónok nem volt, azonban a' melegséget 's kellemet nála az egyszerűség 's világosság pótolá. 1848. a' mart. 18. 's 19-ki események után ugy hívé IV. Fr. Vilmos király, hogy nálánál alkalmasabb pénzügyministert nem nevezhet ki. — a.

Hanza-szövetség. Ezen kereskedelmi egylet, melly eredetileg a' forgalom és kereskedési érdekek biztosítására alakult, jelenleg Hamburg, Bréma és Lübeck városok által képviseltetik. — Nemesak korábbi századokban, hanem jelen napjainkban is nagy fontossággal bír ezen szövetség. Ezt pedig főkép helyzete és viszonya idézi elő, mellyben a' nagy Németországhoz áll. — Ez jogilag még most sem képez oly testületet, mellyben a' szétszaggatott testvér-országok egy államot képezhetnének. A' legelső nemzeti összeolvadás és szövetségés a' vám-szövetség által kezdetett meg. Ebben csatlakoztak egymáshoz számos államok, hogy legalább az anyagi érdekek terén lehessenek tetteg rokonok, és közös irányra törekvők. De ezen anyagi szövetségés és összeolvadás is hiányos, és pedig nem csupán azon okból, mivel még több német rokonállamok hiányzanak az egyletből, hanem azért is, mivel a' Németországot körülövező tengerpart még egészen távol áll a' vámszövetségtől. Pedig elismert tény, mikép tengeri forgalom és állás nélkül a' világkereskedésben nevezetesb emelkedettségre napjainkban többé nem juthatni. — Ez az oka, miért valamint egyik leg-hőbb vágyát képezi a' németeknek az, hogy a' Hanza-városok, a' régi szövetség képviselői a' német vámegelethez csatlakozván, ennek 's az egy testté alakulandó nagy Németországnak a' szükséges tengerpartokat hozzák meg. Ugy az az oka annak is, miért emeltettek már a' Hanza-szövetség ellen oly sok és oly keserűségig terjedt vádak, mivel még mind e' korig nem csatlakoztak a' vámszövetséghez, az egyedüli német nemzeti szövetséghez. — Ezen tények, mellyek egy részt oly számos viták 's küzdelmeknek, más részt oly buzgó törekvéseknek tárgyai, sajátlagos nemzetgazdászati 's különösen kereskedelmi viszonyok és körülmények által magyarázhatók meg. — Ezen körülmények két részre oszlanak. Egyik oldalt a' tengerparti Hanza-városok érdekei, 's helyzet különösségei foglalják el. Másik oldalon a' többi német részeket képviselő vámegelet viszonyai 's hasznai állanak. — Nem lehet egyikét is e' pontoknak szem elől téveszteni, annál kevesbé egyiket há-

térbe szorítani, a' nélkül hogy a' másik tulsulyra emeltessék. Csak így hozhatunk ítéletet a' felől, milly jelentőséggel bír jelenleg a' Hanza-szövetség mind a' világ kereskedelemben, mind Németország irányában; valamint a' felől is, milly állást tüznek ki számára, saját és Németország érdekei a' jövő átalakulásában. — A' még jelenleg is fennálló Hanza-szövetség igen érdekes tengerpartot foglalván el, nagyszerű kereskedelemre van hivatva. Innen a' kereskedelmi politika az, mint életkérdését és iránypontját képezi. E' kereskedelmi politikának fő elve mely régtől, ugy most is a' közlekedési és kereskedelmi szabadság. Innen azon folytonos törekvése: hogy a' hajózás könnyítettessék, a' közlekedés minden akadályaitól felmentessék, a' vámok kevesítettessenek vagy egészen eltöröltessenek, és az idegen nemzetekkel teljes kereskedelmi viszonyosság alapítottassék. Ezek azon fő elvek, melyeket folyvást követ a' Hanza-szövetség. Ezek folytán Lübeck 1835-ben, Bréma 1836—37-ben és Hamburg 1830-ban szállította lejobb az ugy is nem nagy vámadóját. Ugy hogy a' gabona, gyapju, czin, faneműek és len, kender egészen vámmentesek levén, a' többi árucikkek értékétől Hamburgban $\frac{5}{8}\%$, Brémában $\frac{2}{3}$ és Lübeckben $\frac{1}{2}\%$ fizettetik vám fejében. — Az átmeneti vám Hamburgban századok óta nem létezik; Brémában a' legmagasabb 1 mázsa brutto tehertől $\frac{1}{3}$ garas — és számos czikkeknél annak csak $\frac{1}{4}$ $\frac{1}{8}$ vagy $\frac{1}{21}$ része. Lübeckben az átmeneti vám a' czikkek értékének $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ százalékában áll. — Ily szelleműek mindazon kereskedelmi szerződések is, melyeket a' kül nemzetekkel kötött. Illyen az, mely N.-Britaniával 1835. Ölguhon, a' Hanza-szövetség fő consula által kötött. Ezen szerződés a' viszonyosságot minden viszonyban megalapította. Kimondotta, mikép hasonvám alá tartozzanak minden a' hanza kikötőből angol kikötőkbe szállított árucikkek akár angol, akár hanza vitorlák alatt érkezzenek is. Csak az kötött ki, hogy a' hajó hanza kikötőben építettetik, hanza birtok, a' kapitány hanza-szövetségi polgár és $\frac{3}{4}$ a' hajó-személyzetnek hanza, vagy német-szövetségi polgárokból álló legyen. — 1827-ben Brasiiliával és az észak-amerikai államokkal kötött szerződést. — 1831-ben félbenszakadt azon alkudozás, mely Mexicoval kezdetett meg, a' mexicói követ Gorostiza áthagyván megbízását. — 1828. oct. 4-én Poroszországgal hajózási és kereskedelmi szerződésre lépett. — 1837. máj. 27-kén Venezuela statussal kötött kereskedelmi szerződést. — A' porosz északamerikai és Venezuela-féle szerződések szerint a' hanza vitorlák alatt a' portékák ugyan azon vám alá tartoznak, melyet azon nemzetek vitorlájá alatt kell fizetni minden tekintet nélkül az eredetre. A' porosz szerződésben nem tétetik különbség, akár porosz akár hanza-szövetségi polgár legyen a' portéka tulajdonosa. Az északamerikai szerződés a' hanza czikkektől azon vámot követeli csak, mint azoktól, mik más valamely honból származnak. Venezuela ezen kedvezést kiterjeszti a' *német-szövetségi államok terményeire és iparműeire is*, ha hanza-kikötőből vitetnek ki. Ez hanza hajóknak tekinti mindazokat, melyek a' hanza törvények szerint azoknak vétetnek. Különbön Brasilia és Északamerika azon ígéretet teszik, hogy azon kedvezménynek, melyek bármikor fognak valamely nemzetnek adatni, mindíg kiterjesztetnek a' Hanza-szövetségre is. — Ily kedvezményeket nyert szabadelvű kereskedelmi politikája által a' Hanza-szövetség, mely mint Huskisson mondá az angol parlamentben, nem tett ugy mint más államok,

mellyek visszatorlották Angolország szűkebbli, prohibitiv rendszerét hason kereskedelmi politikával; hanem dacára annak, kikötőiket a' legbarátságosabb kedvezmények között nyitották meg az angol vitorláknak, mi ezen szövetség kereskedelmi rendszerének minden időben alapelvét képezé. — Az eredmények felette kedvezők. A' brasíliai és északamerikai forgalom előbb ismeretlen fokra hágott, és gazdag gyümölcsöket hozott. Különösen az északamerikai kereskedésre nézve Európában a' Hanza-szövetség harmadik helyre emelkedett. És hajói az angol hajók után legtöbb terhet szállítanak. — Ezen forgalom értéke az újabb időkben a' bevitelnél : 2,274,019 d. és a' kivitelnél : 4,564,513 dollárt tett. — Venezuelávali forgalomban a' nyugotindiai dán gyarmatok, anglia és északamerikai államok után mindjárt a' Hanza-szövetség következik. Értéke 1837-ben 1,108,147 dollárt tón. — 1839-ben Törökországgal is kötött egy hajózási és kereskedelmi szerződést, melly szerint a' hanza-szövetségbeli kereskedők, utasok és tengerészek számára ugyanazon jogok biztosíthatnak, mellyekkel a' legtöbb kedvezményekkel eláttott nemzetek bírnak. — 1851-ben Sardiniával is kötött kereskedelmi szerződést a' viszonyosság elvei szerint. Ez jelenleg ugy tekintetik mint egyik kiegészítő eleme azon kereskedelmi politikának, melly az angol felsőbbtség alatt a' nyugoti államokat befoglalva, Németország közepéig terjessze befolyását, és Londonból, Genuán, Helvétian, Sardinian, német tengerparton, Hollandian, és Belgiumon át Berlinig egy folytonos láncolatot képezzen. — Mege ulitendő még azon járuléki szerződés is, mellyet 1837. jun. 9-kén Hamburgban Canning britt ügynök, báró Lasalle francia megbizott és Sieveking hamburgi syndicus irtak alá. Ennélfogva a' Hanza-szövetség a' rabszolgaság eltörlésére irányzott angol-francia szerződéshez esatolta magát. Következésképp minden rabszolga, midőn hanzabirtok földjére lép, szabaddá lesz. Illy kereskedésbeni részvét pénz és fegyházi büntetésben kivül a' polgárjogok elvesztését is maga után vorja. És a' hanza hajók felhatalmaztattak az angol és francia hajókat, ha gyanusak, feltartóztatni és kutatás alá vonni.

Ezen szerződések és kereskedelmi politika szabad elvei folytán a' Hanza-szövetség nemesak saját, hanem a' nagy Németország kereskedelmi forgalmát is tetemesen nevelte. Szabad kikötői, esekély vámadója, sőt többnyire vámmentessége és viszonyossági kedvezményei által azt idézte, részint segítte elő, miként a' Németország gyár és földkésztményei részint a' világkereskedésben, részint bent- 's különösen a' kelet-tengeri pontokon nagyobb piacot nyerhettek. Másrészt pedig forgalmi szabadsága és kedvezményei folytán Németország szükségeinek ellátására is oleső és felette jutányos vásárlást eszközölt a' külpiaezokon. Így p. o. a' fehérített és festett vászonnak értéke, melly Brandenburgból, vagy ezen által Hamburgba 's innen a' nagy világpiacra szállittatik — fedezi az egész vámegeyletben elfogyasztott ezukor értékét. Sokan kételkednek mindezek lehetőségén, hogyha a' Hanza-szövetség fentartva a' jelen viszonyokat, Németország vámegeletéhez esatlakoznék. A' német szövetségben a' 19-ik cikk, melly kereskedelmi és forgalmi szabadságot biztosít, még most sem valóság. A' vámok 's más terhek még mindig nehezitik a' forgalmat. Azok a' tengerparti forgalmat előlnek, — a' kikötői szabadsággal a' világkeres-

kedést is megsemmisítének. — A' német vámegeylet vámjegyzéke sokkal magasabb mint a' Hanza-szövetségé. Arra hogy az a' kellő fokra leszállitassák, alig lehet kilátás. — Ezenkívül az egész német tengerpartvidék mecklenburgi Reckenitztól egészen Emsig, még mindig nem tartozik a' vám-egyletkez. A' Hanza-szövetségen kívül még Holstein, Mecklenburg 'stb. kivüle állanak. Mig tehát ezek mind nem csatlakoznak, a' Hanza-szövetségnek is távol kell állani. Ha valamely kikötő szabad marad, míg némelyek csatlakoznak a' vámegeyletkez, ezek a' szabad kikötő előnye folytán tetemesen károsodnának. — A' tengerpart vidék pedig nagyrészt természetű, 's azért a' vámegeylet államaiban inkább versenyzőkre, mint vevőkre találna. A' gyár-czikkeket pedig külről sokkal olcsóbban veheti. Továbbá a' tengerparti őrség költségei is tetemesek lennének, míg tekintetbe sem vehető azon haszon, mi a' Hanza-szövetség fogyasztásából a' vámegeylet müipara vagy bevételeire háromolhatna. — És Németország kereskedelme és hajózata biztosítására tengeri erő is elkerülhetlen. Itt nem lehet feledni milly határtalan költségeket fordítanak a' német államok száraz hadierőjökre különösen pedig a' porosz. Lehet-e várt, hogy ezek illy áldozatokat teendnek a' tengeri erő megalapítására is? Nem jele-e ennek azon nyomorult vita is, melly még mindig húzatik — vonatik a' német flotta kérdése felett, melly mint szirt nehezedik a' visszaállított szövetség hatalmas személyesítőinek kebelére, az 1848-ki biralmi kormány-történeteiből. — Nagy figyelmet érdemel az átmeneti kereskedés is a' Hanza-szövetségben. Mert ennek kereskedelmi forgalma nem szoritkozik csupán arra, hogy Németország készitményeit kicserélje a' külföld czikjeivel; hanem ezenkívül igen sok áru, melly kikötőibe érkezik, ismét tengeren külföldre szállittatik. Ezen közbenső forgalom Németország jelen vámadója mellett fen nem állhatna. Nemcsak az adó maga neheziténé azt, hanem azon ellenőrségi és szigoru felvigyázati terhek 's akadályok is, mellyek a' vámrendszerből el nem választhatók. — Ha csak kevésbé magasak is e' vámok, olly ünnepélyességeket és eljárásokat vonnak magok után, mellyek a' vállalkozókat és tőkepenzesekeket elriasztják.

Az, hogy Németország jövője, emelkedése, virágzása el nem választható a' tengerparttól, melly egyedüli ut a' nagyobb szerű kereskedelmi és világforgalomra, kétségbe vonhatlan tény. De az is kétségtelen, mikép azon czélja szabad kikötők nélkül el nem érhető. Minden korlátozás neheziténé egy részt a' német készitmények nyereséges eladhatását a' külpiacon, és más részt a' külfogyasztási czikkeket jutányos megszerezhetését is. Mert a' világforgalom a' német tengerpart kikötőibe minden nehézség és korlát által akadályoztatnék. A' külválalkozók nem birhatnának többé elég bátorsággal és biztossággal — csak már azon ingadozások miatt is, melyekkel a' kikötői szabadság hiányában minden vám és kereskedelmi törvényhozás okvetlenül bír. Arról tehát szó sem lehet, hogy azontul azon kikötőkbe olly bőséggel halmozódhatnának össze a' külárúk — vagy hogy német czikkeket vásárlásaért olly számmal érkezhetnének külmegrendelések. — Ezen elvektől függ mind a' Hanza-szövetség további jövője, mind a' nagy Németország anyagi 's főkép kereskedelmi kifejlődése. — Sz. I.

Hansteen (Kristóf) csillagászat tanára Christiániában. Szül. u. ott 1784. A' föld delejes erje körül tett vizsgálatai, melly ezéltől több nagyobb

utazást is tett, névszerint 1828—30. Szibiriába, nagy nevet szerzének neki, 's több akademia választá tagjaul. Legnevezetesb munkája : „*Untersuchungen über den Magnetismus der Erde*“, melly minden újabb fölfedezési utazásokban vezérfonalul használtatik. Az ő izgatására lépett életbe a' Christiania melletti csillagásztorony, mellyben 1832. óta állandó lakást vón. Nem csak az egyetemben, hanem a' tüzér és mérnöki iskolákban is tartott math. előadásokat. 1837. átvevé Norvégia trigonometriai fölmérését. Főnebbi munkáján kívül vannak még több csillagászati, mértani 'stb. munkái. — k.

Hardinge (sir Henry) angol státusférfit és keletindiai kormányzó szül. 1785-ben Durham grófságban Angliában. A' háborus idők katonai pályára édesgeték ; szülei mindenképen elősegíték ezen szándékát. Első katonai tetteivel Spanyolországban és Portugalban tünt fel Wellington herceg szemei előtt, ki figyelmessé lón reá 's több ízben kitünteté. Minden nagyobb csatában részt vett 's több ízben nehéz sebet kapott, az 1809—12-ben portugali seregben, mellynek főtaborszermestere volt. — 1815. Waterloo és Ligny mellett balkarját veszté el, mellyért nyugdíj és számos kül- 's belföldi rendjelt nyert. A' béke helyreálltával a' sereg' főigazgatási hivatalait viselte, 1818. tüzérségi titkár, 1823. hadügyi titkár lett. 1827-ben nőül vevé Londondery marquis leányát. Az irlandi titkári hivatalt, mit 1830. Wellington's 1834. Peel ministeriuma alatt viselt, mindkétyszer csakhamar kénytelen volt letenni, miután politikai pártja megbuktattatott. A' parlamentben 1832-ben jelent meg 's pártja nézeteinek ügyes, ismeretdus védelésében annyira kitüntette magát, hogy Wellington, kinek azonkívül személyesen is barátja, 1841. a' whigek bukása alkalmával az új ministeriumba hadügyministernek hívá meg. 1844. Keletindia főkormányzójává nevezetett ki. (Lásd : *Keletindia.*) — k.

Háromszék. A' Székelyföld egyik megyéje; a' forradalomban a' székelyföldi mozgalmak tüzpontja. Nagysága 52 □ mérföld, terjedelmére tehát második helyen áll a' székely székek között. Erdély délkeleti szegletében fekszik. Keletről Moldvával, délről a' szászöfölddel, nyugotra és északra a' többi székely székekkel határos. Egész kereken hegyes, kivéve déli részét, hol az Olt és Feketeügy partján néhány □ mérföldnyi gyönyörű térség nyulik el. Nevezetes hegyei közt a' Nemere és a' Búdös. A' Nemere a' keleti határszéli hegyek között emelkedik ki. Rajta a' Moldvából egy veszedelmes szél süvölt be koronként, a' lakosoktól annyira rettegett Nemere-szele. E' szél néha egy hétig is eltart. Helyenként olly vadul dühöng, hogy házakat felforgat, szekereket, állatokat és embereket hófúvatagokba temet. A' más nevezetes hegy a' Búdös : keblében a' nemzeti fejedelmek kénkö-bányászatot folytattak. Egy nyílt ürege jelenleg is életlön lehelli ki felreszkető kénes páráját. Két nagyobb folyója van : az Olt és Feketeügy. Rajta igen jó utvonal megy keresztül Brassótól az ojtosi szorosutnak, melly Moldvába viszen. Terményei közt nevezetes pontok merülnek fel. *Saranyvizben* minden tájak között leggazdagabb : legalább is 20 helyt igen bőven buzog fel. Legkeresettebb fürdőhelye Kovászna. Előpatak, Erdély egyik elsőrangú fürdőhelye is épen határánál fekszik. Említett térségen a' hon legszebb tisztabuzája terem. A' bortermesztést nem ismeri. — E' szék neve Háromszék ; de tulajdonképen négy

székből állott. Sepsi, Kézdi, Orbai szék mellett ott állt negyediknek Miklós-vár, mint fuszék. Van benne 102 helység, melyből négy város, 93 falu, 10 praedium, 's 1 passus. A' városok neve : Sepsi-szent-György, Kézdi-Vásárhely, Berecz és Ilyefalva. *Sepsiszentgyörgyön* volt a' főtiszt laka, ott a' széklház, mint a' markalisok gyűlőhelye. *Kézdi-Vásárhely*, mint a' II. székely gyalogezred stabhelye volt nevezetes, hol 1823. óta egy katonaiskola áll fen, melyben 108 székely fiura volt alapítvány. E' városok csak nagyobb faluknak tekinthetők. Legnagyobb városa, K.-Vásárhely is, alig számít 4000 lakost. De mind a' négy város megegyezett abban, hogy országgyűlésére mindenik két két követet küldje, kiknek épen olly szózatuk volt, mint a' 150,000 léleknél többet számláló Hunyadmegyének. Háromszék *lakosai* tisztán csak székelyek. Számok 1846-ban 96,180 lélekre ment. Az itteni székelyek inkább reformatusok és unitariusok ; de polgári tekintetben feloszlottak főnemesekre, kiket primoroknak szoktak nevezni. köznemesekre, szabad székelyekre, katonáskodó székelyekre 's végre jobbágyokra. Gróf és báró család kevés van a' székelyek között. Illy családok közül itt a' gróf Kálnoky, Mikes, és Mikó, Nemes a' bárók közül, az Apor család a' birtokosabb. — A' forradalomban Háromszék volt a' megye, melly Erdélyben legnagyobb erélyt fejtett ki. Mit e' szék mivelte, az a' mesék világával határos. A' székely nemzet összes ereje, 1848. nov. 5-kén elveszté Gedeon altábornagy ellenében csatáját Maros-Vásárhelynél, 's rendetlenül futott vissza a' székely földre. A' többi székely szék mind meghajolt, mindenik befogadta a' császári katonaságot 's a' vele járó zász és oláh népfelkelést : Háromszék nem tudta magát reá venni, hogy szabad földét népfelkelés boeskorának kitegye. A' mint Maros-Vásárhelyről futottak, Kossuth-luszárság, honvédség, az üldözött megyei magyarság, székelység Háromszéken keresett az oláktól halálra üldözött fejének menedéket. Az erdélyi nemeség mindenfelé vérzett a' felkeltek lándzsája alatt. Háromszék nov. 15. gyűlést tartá, 's megirá erdélyi főhadikormányzó báró Puchnernek Szebenbe, mikép Háromszék csendes, benne rend és béke, következőleg fegyveres erőt be nem boesát. Tudatá, mikép császári katonaság ellen nem harczol, de oláh népfelkelés csak holttestökön foghatja átleníni a' székely föld határait. Nem tudva mi lesz reá a' válasz, a' nép magát fegyverezni kezdé, a' fővezérséget gyalog ezredes Dobay Károlynak kezébe tette le. Dobay ismerte a' tényállást, a' vezérséget csak kénytetve fogadta el. Sem pénz, sem ágyu, sem puskapor, szólalt fel a' vezér a' gyűlésben ; hasztalan ; a' haláltól, kiraboltatástól féló nép kétségbeesetten állitá, hogy minden lesz. 'S mi történt ? Háromszék spartai erőfeszítéshez látott. Előállt Gábor Áron, (l. ezt) egy nyugalmazott tüzér káplár, berecz ki fi, érczet, harangokat gyűjtte, 's ágyut kezdé önteni. A' szék vashámorai ágyugolyót öntének. De különösen Kézdi-Vásárhely mintegy arsenállá változott : itt önték az ágyut ; tul a' gyermekek véka számra önték a' puska-golyót ; másutt a' puskapor-gyártás folyt ; másfelé a' nők főzé k a' salétromot. Néhány nap, 's Kézdi-Vásárhely ágyut, puskaport küldte a' gyűlekező táborba : távol minden segélytől, egészen ellenesleges clemek közepébe szorittatva, azt mondhadni, az ágyut, puskaport másodszer feltalálták. Nem kísérjük az elszánt népet csatáira : bővebb előadását a' *Székelyek* rovatára halasztjuk. Elégnek tartjuk itt megemli-

teni, hogy a' kis Háromszék a' b. Heydte (l. ezt), 's mások alatt ellene nyomult népfelkelést visszaverte. 'S ön teremtette ágyuival úgy állt határain, hogy mire az év végével Gedeon altábornagy rendes katonasággal jött ellenök: még akkor sem tágitottak. Bár elzártságoknál fogva a' Bem Erdélybe lett benyomulásáról mit sem tudtak: mégis megakartak harcolni inkább, mintsem magokat feltétlenül megadják. Ugy kezdődött meg köztök az alkudozás. Gedeon feltételeket ígért, mellyek egyike a' volt, hogyha ágyuikat, fegyvereiket kiadják, semmiféle fegyveres erő nem fogja átlépni határukat. Háromszék a' feltételeket elfogadta, 's jan. 10. 1849-ben tartott gyűlésében a' hűség esküjét letette. A' fegyvereket kiadták, 's minden üldözött futni, bujdosni kezdte Háromszék hatáiról. 'S mit találtak a' kifelé bujdosók? Négy nap mulva, jan. 14-kén, Bemet és sergét a' székelyföld tulsó felén, Marosvásárhelytt. — Mit Háromszék azután mivelte, az is a' fennebbi említett rovatra hagyatott. — K . . . y.

Hartlieb (Károly) lovag es. k. tábornaszernagy, szül. 1785. Gastorban Csehországban. Fia az 1832-ben meghalt es. k. nyugalmazott őrnagy *Hartlieb Vincze* loagnak. Kiképzését a' bécsujhelyi katonai akademiában nyerte. 1804-ik jan. 1-jén lépett katonai szolgálatba mint zászlótartó a' 17-ik számú Reusz-Plauen gyalogezrednél. Ezen évi aug. 27-kén az utászokhoz (pionniers) hadnagyi ranggal tétetett át. A' hadjárat bevégzése után a' 28. számú báró Fröhlich gyalogezredbe lépe. 1806-ban 's 1807-ben a' hadi levéltár mellett foglalkozott, 's 1808-ban tétetett a' később császárú lett Ferdinánd es. k. főherceg mellé rajztanítóul. A' következő évben újra kezdett hadjárat alatt mint főhadnagy részint a' főhadiszálláson, részint az egyes csapatoknál a' Morvából Magyarországra vezető utak 's a' pozsonyi hidfő-építés körül 'stb. működött. 1809. aug. 3-án századosi rangot kapott. 1810. és 1811-ben a' bejárt tartományok lerajzolásával foglalkozott. Az 1812-iki hadjárat elején eleinte a' Wrede könnyű dandárjához, később a' báró Frimont majd a' báró Bianchi hadosztályához lépett 's a' fegyverszünet ideje alatt a' hadi működési térképek készítésével volt megbizva a' főhadiszálláson. Lichtenstein hg. altábornagy dicserőleg emlékszik róla a' Dresda és Kulm valamint az Arbesau és Kinitz mellett vívott csatákról jelentésében. Páris bevetele után mint a' szövetséges hatalmak biztosa *Napoleonnak* 800 főből álló őrseregét *Cambron* tábornok alatt Elbába kísérte. Ezután diplomatikai megbizással küldetett az oldenburgi hercegnőhöz Sándor császár testvéréhez, ki akkor Karlsbadban mulatott. E' megbizást végrehajtván ismét a' haditervek és működések rajzolására alkalmaztatott. Az 1815-ki hadjáratban jul. 16-kán őrnagygyá léptetett elő 's a' hadjárat végén a' Páris mellett elsáncolt tábornok vette le. A' béke helyreálltával az elnöki irodában foglalkozott 's a' rajziroda aligazgatója volt 1817. végeig. A' térképkészítés körül mint igazgató működött Tirolban és Magyarországon a' Vág völgyén 's 1828. alezredessé, négy év mulva ezredessé lett, 1836-ban pedig az utászcsapat dandárparancsnok:ágát vette át. 1838-ban vezérőrnagy, 1846-ban altábornagy 's osztályparancsnok Horvátországban Károlyvárott, 1847-ben pedig a' 45-ik számú Zeigmond főhg. nevét viselő gyalogezred másod tulajdonosa. *Hartlieb* altábornagy az 1848-ki események alatt, mint a' horvát-szlavonvidéki tábornokok legidősbike, mindenütt hűséget bizonyította az uralkodó

ház iránt. 1848-ki szeptemberhóban egy hadosztály parancsnokságát átvé-
vén, a' bánnal együtt átlépte a' Drávát 's vele oct. 9-kén Bécs előtt állott.
Bécs ostromában feltűnő részt vón. A' st. marxi-vonalon levő erős torlaszt
hadosztályával bevette 's kitartással működött a' főut hosszábani számos
torlaszok bevetelén. Személyesen ment előre rohanó csapatainak élén 's
midőn katonái a' mindenoldalról hulló golyózápor alatt ingadozni kezdtek,
személyes vitézsége és biztatásai által bátorságot öntö beléjük. Dobot
ragadott kezébe, maga verte a' rohanót 's ezáltal katonáit új mozgásba
hozta, velők minden torlaszt meghágot 's négyórai harc után a' katonái
kórházat, a' belvedere-t, a' pénzverő-hivatalt, a' Schwarzenberg-féle nyári
palotát 'stb. hatalmába kerítette. — A' magyarok ellen decemb. 15-kén
megkezdett működésekben hadosztályával a' bán vezérlete alatt álló 4-ik
hadosztálynál maradt 's kitűnő részt vett a' bánnak minden csatáiban. —
A' fejedelem őt, többnemű érdemeiért a' 2-dik osztályu vaskorona-renddel
ajándékozta meg. 1849. februárban laibachi katonai parancsnokká nevez-
tetvén, 45 évi szolgálata után nyugalomba helyeztetett 's ez alkalommal
ő felsége által 1849. aug. 8-án táborszernagygyá neveztetett. — I.

Hartmann (Móricz) szül. 1819. Csehországban, tanult Prágában és
Bécsben, több utazást tett, 's majd Lipsében, majd Brüsszelben 's a' Rajna
körül hosszabb ideig tartózkodott. Munkái : „*Kelch und Schwer*“ (1844.
2 Aufl. 1845); számos dolgozata kötetlen 's kötött beszédben több német
folyóiratban, különösen a' szabadelmű „*Grenzboten*“-ben. „*Sammlung
neuer Dichtungen*.“ A' közelebb lezugott évek viharai szülék „*Reimchronik
des Pfaffen Mauritius*“ című munkáját, melly napjainkban nagy figyelmet
gerjesztett, 's mellyben a' költő különös gondot fordított a' magyar ese-
ményekre is. Általában egyik jellemvonása : a' magyarok iránti előszeretet.
'S ennek eredménye legújában az is, hogy H. Párisban Szarvady hazánkfia
közremunkálása mellett Petőfi költeményeinek németre fordításával fog-
lalkozik. Lapjaink nem régiben közlének néhány sikerült mutatványt e'
fordításokból. — Szép és termékeny tehetség, mély érzés és tűz, élénk
szemlélődés, teremtő képzelet és szerencsés előadás jellemzik H-t, kitől
a' német irodalom még sok jelest vár. — a.

Hassenpflug (Fridrik Lajos Dániel János) Kurhessen sokat emlegetett
mostani első ministere, szül. 1797. Kassalban, hol atyja kormánydirektor
volt. Mint a' Németországon, kivált a' mondott kis státusban, a' legújabb
időkben történt reactionális mozgalmak 's bizonyos absolutismusi vágyak
bajnoka, továbbá az ebből fejlődött 's szinte európai háborút előidézett
zavarok és versengések fő oka, a' német nemzet, eőt az egész mivel vilá-
g szemét magára vonta, 's bizonyos részben herostratusi hirre és névre
emelkedett. Kétszer volt a' kurhesseni kormány feje, elébb 1832—37.
közepéig; másodszer 1850., midőn sikerült neki nemcsak saját honát
zavarba dönteni, de a' külvizonyokat is olly bonyolodásba hozni, mi csak-
nem az egész Európa diplomatiáját cselekvésre hívta fel. Mindkét időszak
e' staturesember munkásságának igen tanuságos és leczkét adó, hogy miké-
pen nem kell kormányozni. — Korábbi életének fő pontjai : Miután Kas-
salban tanulását a' Fridericianum nevet viselő lyceumban kezdette, majd
az ihlefeldi iskolában folytatta, 's későbbben Göttingában az egyetemet
meglátogatta, innen mint 17 éves ifju a' szabadságháboruban vett részt,

annak végével a' tanulásra visszatért, egyik buzgó alapítója vala a' „Burschenschaft“ czim alatt ismeretes diáktársulatnak, 's 1817. a' szabadság nevében Wartburgban tartott izgató ünnepélyen is mint főszereplő jelen volt. — Tanulási éveit bevégezvén, Kasselbe ment, hol a' status szolgálatába lépett, csakhamar fényes előmenti pálya nyílt előtte — mi kétségen kívül sokat tett arra, hogy keble és ifju kora hévvel ápolt eszméihez hűtlenné legyen. Mint kormányi ülnök kezdé a' szolgálatot 's már 1821. tehát 24 éves korában tanácsos czimmal a' feltörvényszék ülnöke; 's 1831-ben valódi tanácsos lett. Emelkedését leginkább annak köszönte, hogy az örökös herczeg (mostani választó fejedelem) pártjához tartozott. Életének későbbi szaka, névszerint két izbeni ministeri működése, oly szoros összefüggésben van Hessen újabb történetével, hogy — ismétlések elkerülése végett — részletesen ez utóbbival együtt tárgyalandjuk. Lásd ennélfogva: *Hessen-Kassel*, (Kurhessen). — k.

Határőrvidék máskép **magyar katonai végvidék**. A' magyar birodalomnak, nevezetesen Horvátország, Slavonia 's Erdélynek Törökországgal szomszédos határszélein nyúlik el, még pedig Dalmátiától kezdve egész fel Bukovináig; 's ha a' délnyugoti legvégső ponttól vagyis a' Zernagna völgyétől az északkeleti végső pontig az aranyos Besztercze mentiben fekvő Píatra helység völgyéig középvonal huzatnék, ez 108 geogr. mérföldet tenne. E' szerint az egész *Határőrvidék* az északi szélesség 44° 8' 30" 's 47° 33' 40" és a' keleti hossz. 32° 34' és 44° 9' közt fekszik. Ezen térföld a' polgári törvényhatóságok határaitól elkülönözött egészet képez; kivéven Erdélyben a' három székely és az első oláhezredeket, mellyeknek elkülönzött vidékei nincsenek, hanem a' polgári törvényhatóságok között vegyesen osztattak fel. Továbbá minden egyes határőrvidék rendeltetéséhez képest határos a' török birodalommal, kivéven a' varasdit, melly a' szélektől elválva a' vármegyék közt fekszik; ismét a' szihelburgi kerületet (a' szluini ezred egyik része) és a' második oláhezredet. Azon vonal, melly a' török határt érinti, 's melly folyvást őriztetik, Lichtenstern szerint 227, 7, mások szerint pedig 182 mfldet tesz, 's a' magas portával kötött egyezségeken különösen a' sistooi békekötésen 's az ahoz tartozó 1791. aug. 4. kötött különös egyezkedésen alapszik, melly a' bánági örvidéken Orsova szigetével átellenben egy csekély térséget, (hossza a' Cserna vizétől az Alion töve mentében a' Bachna patakig 2,420 öl) mint neutralis földet tűzött ki, 's a' károlyvárosi örvidékhez Czettin és Dresnik helyeket adá.

Az egész határőrvidék ezredekre oszlik, mellyek ezek: A. a' *károlyvárosi* örvidékben van 1) a' *likkai* ezred két várossal 103 faluval. 2) az *ottochani* 1 várossal és 83 faluval. 3) az *ogulini* 1 várossal 106 faluval. 4) a' *szluini* 319 faluval. — B. a' *báni* örvidékben 1-ső báni ezred 1 várossal 127 faluval és a' 2-ik báni ezred 4 várossal és 142 faluval. — C. A' *varasdi* örvidékben a' *sz.-györgyi* ezred 2 várossal és 173 faluval, meg a' *körösi* ezred 3 várossal 186 faluval. — D. A' *magyar* örvidékben 1) a' *gradiskai* ezred 1 várral egy várossal és 141 faluval. 2) a' *bródi* ezred 1 várral 2 várossal 97 faluval. 3) a' *pétervárad*i ezred 1 várral 5 várossal és 60 faluval. 4) a' csajkások 1 várossal és 13 faluval. — E. A' *bánági* örvidékben 1) a' *németbánági* ezred 1 várossal és 53 faluval. 2) az *oláh-illyr* bánági ezred 4

várossal 111 faluval. — F. Az erdélyi *örvidékben* 1) *első székely ezred* 1 várossal és 50 faluval, de ez utóbbiak vegyesek polgáriakkal is, mint a többiek is nagy részt. 2) *a' második székely ezred* 1 tiszta, 2 vegyes várossal, 99 vegyes faluval. 3) *első oláh ezred* 1 tiszta várossal, 16 tiszta és 65 vegyes faluval. 4) *második oláhezered* 44 tiszta faluval. 5) *Székely huszár-ezred* 1 tiszta katonai várossal, 5 vegyessel, és 10 vegyes faluval. — Meg kell jegyezni, hogy az örvidékeken a' faluk nem mindenütt tésznek egész zárt helységeket, hanem a' házak egyenkint vagy csoportban szét-szóra állnak, 's több ilyen lakhelyek egy falu neve alatt irtnak össze. — A' városok népessége így áll: *Pancsova* 11,544. *Zimony* 9,016. *Fejér-templom* 6,000. *Karlovitz* 4,978. *Pétervárad* 4,970. *Petrinia* 4,589. *Kosztainicza* 3,170. *Zeng* (kir. város) 3,000. *Bellovár* 2,985. *Brod* 2,870. *Carlopage* (k. vár.) 1,170. *Ivanich* 615. — A' legujabb viszonyok miatt a' határőrvidékek szerkezete nagy változásnak áll előtte. Az erdélyi rendes sorsapatokká változtatott. Azonkívül a' többi koronaországok ujabb intézményei is nagy részt mind behozattak nálunk; régibb állapotokról bőven olvashatni Fényes statistikájának VI. kötetében.

A' határőrvidékek lakói a' *határőrök*; kik különös katonai szerkezetben élnek, 's a' magyar és török birodalom közti határvonalat fegyverrel őrzik. A' mai határőrség eredetét kinyomozni nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy ugynevezett határőrök vagy inkább végőrök már az első magyar századokban voltak, kik részint nemesi szabadsággal 's földekkel, részint csupán szabad földbirtokokkal fölruházva az ország határait a' szomszéd nemzetek becsapásai ellen oltalmazták. — Illyenek valának a' keleti részen a' székelyek, 's a' nyugati határszéleken az örök, kiknek vidéke maig is őrségnek neveztetik, 's részint szabadságaikat régen elvesztvén, azokat a' közelebbi időkben ufolag követelék, mint p. o. a' Vas- és Zalamegyék déli részein fekvő őrségi helységek, részint pedig mint felső és alsó őrhelységek Vasmegyében nemesi szabadságaikat egész a' legujabb időkig fentartották, 's az I. Károly 1327-ki okleveléből kitetszik, hogy már Béla, István és László királyok alatt őri nemesi szabadságokkal éltek, köteleességük levén az ország nyugati részeit a' némettség berohanásai ellen megvédeni. Hogy illyen végőrök az ország déli részein is lehettek, nagyon hihető, ámbár az bizonyosan nem állitható; hanem a' törökök magukat Európában megfészkelvén 's a' magyar birtokokat pusztítani is kezdvén, már ezeken a' részeken is világos nyomaira akadunk a' végőröknek, mert Corvin Mátyás a' török tartományokból átjövő szerbeknek és bosnyákoknak olly feltétellel engedte át a' török fegyver által elpusztult Likka és Korbavia grófságot, hogy szabad vallásgyakorlat mellett 's a' tizedtől felmentve kötelesek legyenek a' török ellen maguk költségeiken harezolni. Azonban a' két grófság ismét török kézre kerülvén, ez új intézet megszűnt. Későbbben a' gyenge II. Lajos tehetetlen levén arra, hogy Dalmát- és Horvátországokat a' törökök gyakor megtámadásai ellen oltalmazhassa: ezeket még a' mohácsi vész előtt sógorának az utána következett magyar királynak I-ső Ferdinándnak oltalmára bizta, 's így ennek Zeng, Klissa, Krupa, Likka, Jaicza 's egyéb várakat is átengedte, mellyeket aztán Ferdinánd német pénzzel német erőt szállított 's így Zápolya ellen is, minthogy a' Kaproneza körüli várak mind keze közt voltak, nem esekély erőt fejthe-

tett ki. E' német katonák itt a' váczai békekötés után is megmaradtak, 's a' Varasdon lakozó főkapitányuknak minden alkapitányok (u. m. a' kapronczai, körösi, ivanchi) alárendeltettek, egyszersmind pedig a' háboruban elpusztult környéket szerb és bosnyák szökevények, és katolikus horvátok szállották meg. Ezek *uskókok* név alatt ismeretesek, 's a' Zápolya elleni háboruban tett érdemeikért 1564-ben I. Ferdinándtól szabadság-levelet nyertek, mellynélfogva örökös katonáskodás mellett adómentesekké lőnek. E' korban már két katonai végvidék különbözteték meg, u. m. a' horvát és a' vindus, 's egy 1563-ból aug. hó 5-kéről szóló utasításból kitetszik, miként a' horvát végvidékhez : Fiume, Zeng, Ottocház, Bründel, Berlok, Dresnik, Czettin, Szluin, Ogulin, Modrus, Glina, Hrastowitz, Sztizek ; — a' vindus végvidékhez pedig : Varasd, Sz.-György, Kőrös, Czirquemo, Ivanich, Zágráb 's Kaproncza tartoztak. Azonban a' török hatalom nevedektével a' végvidékek megőrzése is nagyobb gondot kívánt. 1575-ben a' magyar országyülés beleegyezéssel a' horvát végvidékek megőrzése Károly osztrák főherczegre bízott. Ez alatt nevezetes gyarapodást nyert a' végvidékek őrszerkezete ; melly is folyton folyvást nevedekett, míg 1702-ben már a' magyar végvidék is, melly hibásan változtatta német befolyásnál fogva nevét Slavoniaira, előfordul, 's a' határőrök már az örökösödési háboruban részt is vettek. — És ez a' kor, mellyben a' határőrök, még a' Csajkás kerület is föllállítatván organisáltattak. A' bunsági őrvidek pedig 1750-től 1779-ig szerkeztetett. — Az erdélyi végvidék a' legrégibb időkben is katonai szerkezettel bírt, de tartósabb szerkezetét csak 1766-ban nyerte. Ajánlható igen érdekes leírása a' határőröknek Fényes Magyarország leírásában a' VI-ik kötetben. Ujabb történetükről lásd : *Horrát-magyar ügy.* — W.

Hatvani Imre l. *Abrudbánya.*

Havannah l. *Cuba.*

Havemann (Bálint Vilmos) német történetíró szül. 1800. Lüneburgban. 1819. meglátogató a' göttingai egyetemet, hol a' jogi tanulmányokkal foglalkozott. Azonban tiltott társulatokbani részvéte miatt, az auditorvizsgálatról eltiltatván, 1822. Darmstadtba ment, 's egy nevelőintézetben tanító lett. 1823-ban hirtelen elfogatott, 's a' porosz kormánynak adatott át ; 's itt nem akarván vallani, szigoru bánásmódot kelle tőnie, később azonban több földieivel együtt visszaadott a' hanoveri kormánynak. Öt évi fogságra ítéltetvén, 1824. a' hildesheimi várba csukattott. 1829-ben kiszabadulván, Hanoverában vegyes közönség előtt történeti felolvasásokat tartott. A' Cambridgei herczeg 's más nagyok részvétel voltak iránta, 's kivitték, hogy a' táborokari akademiában a' történet és németirodalom tanárává neveztetett. 1831. az ilfeldi kolostorban fogadott el tanítói állomást. Később Dahlmann és Gervinus tanárok oda hagyván Göttingát, H. a' göttingai egyetemen a' honitörténet tanárságát fogadta el. Munkái: „*Geschichte der Kämpfe Frankreichs in Italien von 1494 — 1515.*“ (2. B. Hannov. 1833—35.); „*Historie von St. Elisabeth*“ (Berlin 1833.); „*Christliches Gesangbuch für Schulen*“ (Hannov. 1837.); „*Geschichte der Lände Braunschweig und Lüneburg* (2. Bde. Lüneburg 1837—38.); „*Handbuch der Geschichte Braunschweig und Lüneburg*“ (Lüneburg 1838.); „*Elisabeth Herzogin von Braunschweig-Lüneburg*“ Monographie (Gött.

1839). H. különösen az első helyen nevezett munkája és hazai története által vivott kimagánaka' német irodalomban kitünő történetirői nevet. — a.

Haydon (Benjamin Robert) angol festész, szül. Plymouthban 1786. Londonban, hol 1804. jelent meg először, nagy kitüntetéssel lón fogadtatva a' szenvedélyes művész. A' francziákkali hosszas háboru felizgatá az angolok nemzeti érzetét, 's H. leginkább ennek hizelgett történeti festményeiben. Azonban a' tulságos dicséret, melly korán érte, elbizakodóvá tette 's káros befolyással volt további fejlődésére. Az első párisi béke után Párisba utazott, hogy ott a' még akkor együtt őrzött spanyol, olasz, német és németalföldi műdarabokat tanulmányozza. Visszatérve, életének legfényesebb korszakát élé; a' legelőkelőbb világ, a' leghiresb statusférfiak, ezónokok és költőkkel barátsági viszonyba jutván, felülemelkedék minden művésztársai felett 's magát a' szerencse választottjának tartá. Ezen önérzet sok sértő 's elidegenítő tettének volt kutforrása. Barátai is, köztök Scott Walter, szemére vették tulságos lelkesültségét 's meggondolatlanságát. Hozzájárult örökös pénzzavara, mellybe a' lordokkali versenyzése sodrá az ecsetének keresményére szoritkozott művészt. A' fényüzés szenvedélye lón. Következései nem maradtak el; hitelezői gyakran vevék igénybe ellene a' törvény egész szigorát, 's H. az adósok börtönébe került. Azonban ekkor még fiatal volt 's humora könnyű oldalról vevé a' csapásokat. Genre-képeket festett a' börtönéletből, mik roppant tetszést arattak 's nagy árakon keltek el. Minél idősebb lón, azon mértékben növekedett elégyületlensége 's azon hajlama, miszerint minden baját másnak tulajdonítá 's mindenütt ellenséget látott. Összetűzött legjobb barátaival 's végre magára maradt. Ezen magába vonulásában öntulbecsülése még nagyobb fokra hágott. A' kritika, melly iránt kihívó megvevéssel viseltetett, bőven fizeté vissza gyűlölségét; kimutatá müveiben a' hatás utáni kapkodást 's a' kivitel hiányosságát, 's ez által számos pártolótól fosztá meg. H. ezt mind megbuktatására irányzott szándékos rosz akaratnak tulajdonítá. Életének egész láthatárát sötét fellegek boríták el. A' lordok ezreket pazarlának a' választásokra, a' kereskedők a' gabona-törvényegyletre, de H. hiába kopogtatott házuk ajtaján. Az utóbbi években már alig találkozott csak egy vevő is képei számára, 's festmény kiállításait gyéren nem látogatták. Naplója, mellynek egy részét az angol lapok közlék, bizonyoságot tesz azon hosszú és nehéz harcáról, mit H. minden erejét fölemészítő sötét buskomolysága ellen küzdött. Bátorsága minden ujjab csapással kisebbedett. 1846. april 4-kén állítá ki legutolsó müvét: „*Aristides száműzetését.*“ A' siker parányi volt. Leginkább boszantá, hogy a' londoniak, mig őt kiállításában magára hagyák, tömegesen csődültek az akkor ott mutogatott amerikai törpe Tom Thumb nézésére. Inségében mindenféle régi barátokhoz 's pártfogókhoz irt leveleket, mikben müveit ajánlá nekik. Az egyetlen Peel válaszolt 's képet ugyan nem vett, hanem 50 font sterlinget küldött neki. A' becsületszomjas művész szive megtörött; 1846. jun. 22-kén műszobájában önmaga vete véget életének, miután nejét ürügy alatt elébb eltávolítá. Székre ülve, pisztolyt süttött fejébe, 's a' sérülés nem levén halálos, hihetlen elszántasággal a' szoba tulsó részébe vánszorgott, 's ott feltalált borotvájával torkát metszé el. Peel, özvegye számára is 200 ft sterlinget küldött. — Számos

történelmi festményein kívül van több festészeti, műphilosophiai 's aesthetikai irodalmi munkája is, mikben fametszetekkel világosítá eszméit. — a.

Haynau (Gyula, báró) es. k. tábornok, az 1849-ben Magyarországon működött cs. k. osztrák hadsereg fővezére 's később M.ország fő kormányzója 's fő parancsnoka. Született 1786-ban Kassalban Kurhessen fejedelemségben. 1801. mint alhadnagy a' 25. sz. akkor Brechainville nevet viselő osztrák gyalogezredbe lépett, majd főhadnaggyá lépttetett elő 's részt vett az 1805-ki francziák elleni hadjáratban. Nördlingen mellett nehéz sebet kapott 's az ellenség foglyává lett. 1806-ban alkapitány, 1809. főkapitány lett a' János főhg nevéet viselt 35. sz. gyalogezredben. Német-Wagramnál ujra megsebesült, majd a' 47. sz. b. Vogelsang gyalogezredhez tétetett át 's cs. k. val. kamarássá nevezetett ki. 1813-ban a' Czeslauban alalukóléfelben levő könnyű zászlóalj őrnaggyá 's parancsnokává nevezetett, rövid idő mulva már a' németországi hadsereghez csatlakozott 's csapatával „első német könnyű zászlóalj“ neve alatt gróf Bubna altáb. könnyű osztályában vett részt az 1814-ki hadjáratban. A' rákövetkezett rövid hadjárat alatt H. zászlóaljával a' felsőrajnai hadseregnek volt. Bátorágának, vállalkozó 's éber szellemének bizonyítványait az akkori idők évlapjai is hozák. — A' könnyű zászlóalj felosztatása után Haynau, kinek érdemei ez alatt két hesseni rend által lönck megjutalmazva, mint számfeletti őrnagy a' 23. számú b. Merville gyalogezredhez jutott ; 1818. a' marquis Lusignan nevéet gye. ezrednél val. őrnagyként 's 1821. hasonló minőségben a' Vilmos gyalogezredben alkalmaztatott. 1823. ugyanezen ezrednél alezredessé lépttetett, 1825. hasonló ranggal a' 34. sz. (akkor névtelen) gy. ezredhez tétetett által ; 1830. pedig a' 30. sz. gr. Nugent nevéet gye. ezred ezredesévé 's parancsnokává nevezetett. 1835. vezérőrnaggyá nevezetett, mint dandárnok az olaszországi hadsereghez tétetett át ; 1844. altábornagy és osztálynok lett belső Austriában, 1845. a' 37. sz. gyalogezred tulajdonosa 's 1847. mint osztálynok Temesvárra került. — Az olaszországi háboru kitörése kezdetén H. önkénytesen ajánlá fel szolgálatát az ottani hadseregnek. Midőn a' cs. kir. hadsereg 1848. július 22. Veronából támadólag nyomult a' piemonti főereg ellen, H-ra bizatott a' veronai erősség parancsnoksága. Az ő rendelkezései folytán történt, hogy az olaszok által megszállott Sommacampagna hosszu küzdés után az onnan elűzött osztrák sereg birtokába ismét visszakerült (jul. 24.). Julius 28-kán átvevé H. altb. a' III-ik hadtest parancsnokságát, reá bizatván azonkívül Peschiera ostromának vezetése is. Aug. 9-kén érkezett meg H., miután az ütegek felállítása be lön végezve, az ostromló táborba. A' vár parancsnoka *Federici*, H. felszólítására vonakodván feladni a' várat, ez ugyanazon nap d. u. 6¹/₂ óraker valamennyi ütegből (52 ágyu) megkezdeté a' tüzelést 's két egész óráig szakadatlanul folytattatta, más nap reggeli 5 óraker pedig ismét ujra kezdeté, mig az olaszok ágyui végre mintegy d. u. 5 óraker elnémulának. 7 óraker azonban az ágyuzás megszüntetése iránt adá ki H. parancsát, miután a' Mailandban kötött fegyvernyugvási egyezség ez alatt a' táborba érkezett. Radecky tbn. jelen-tésében első helyen áll H. altb. a' felsége pedig a' M. Terézia katonai érdemrend, 's már korábban az előtt a' Leopold-rend nagykeresztjével diszité. — Bergamoban H. megerősité a' város felett uralkodó régi várat

's szigorú rendszabályai által megszüntetve az éjjeli sűrű rendezavarásokat. — 1849. februárban Brescia városra, mivel itt nagymennyiségű katonai ruha és fegyverzet találtatott elrejtve, 20,000 lírere menő sereget vetett; 's ezután a' Coronini dandárral Ferrarába vonult, hogy elégtételt szerezzen azon bántalmakért, mikben e' város lakosai részéről febr. 6 's 7-kén több fegyvertelen cs. k. katona részesült. Azonban utközben már Polesellánál egy a' ferrarai bicornok-éresk vezetése alatt állott küldöttség jött elejébe, tudtul adván H. tábornoknak a' város meghódolását. 'S miután a' kívánt időre az általa kitűzött feltételek is teljesítettek volna (u. m. kiadása a' 3 katona gyilkosainak; a' torlaszok eltakarítása; az előbbi kormány visszahelyezése; a' rend fentartása biztossággal 6 kezes a' legelőkelőbb családokból, 20,000 scudi hadi sereg), H. rövid időzés után ismét visszatért seregével Paduába. — A' fegyvernyugvás felmondása 's Radeczky tbn. a' Ticinóni átkelése után H. a' lombard-velencei királyságban hátrahagyott tartalékseregek főparancsnokságát vevé át. Ez alatt történt, hogy Bresciában egy biztossági bizottmány alakult, melly a' fegyvernyugvási egyezség félremagyarázása folytán újra fegyverre szólított mindenkit. A' III-ik hadtest egy dandára (gr. Nugent vezérőrnagy) mart. 28-kán Veronából Bresciába indult, a' felkelést fékezendő. Azonban olly ellentállásra talált, miszerint a' városnak csak nyugati oldalát volt képes bekeríteni. A' felkelés első hírére a' II. tartalékhadtest parancsnoka, H. is tüstént utnak indult Paduából. A' város teljes bekerítése, 5 kapujának bezáratása, a' várnak egy zászlóalj gyalogsággal ellátása mart. 31-kén hajnalban a' fölkelők leghevesebb ágyuzása közben történt. Ekkor H. felszólítást intéze a' városhoz, adná meg magát föltétlenül, különben meg fog rohantatni 's a' pusztítás mindennemű iszonyainak áldozatul esni. Déli 11 órakor küldöttség jelent meg, melly azonban csupán halasztást kívánt. Ez d. u. 3 óráig megengedetett. De a' várt válasz helyett benn a' városban már 2 órakor valamennyi harang vészit kondit, 's a' vár közelébeni házsorok és tornyokból, valamennyi háztetőről öldöklő tüzelés kezdetik meg a' császári seregek ellen. H. meghosszabítá ugyan újra a' határidőt $\frac{1}{2}$ -ig, de a' fölkelők erre sem tágitván, parancsot adott, hogy a' város a' várból vetágyukkal támadtassék 's az ostrom minden oldalról kezdessék meg. Nemsokára a' legöldöklőbb utczai-csata fejlett ki, mellyben a' fölkelők minden torlaszt, minden házat különkülön és egymásután a' legmakaacsabbul védelmeztek. Maga H. e' tárgyról irt jelentésében így nyilatkozott: „Soha sem hittem volna, hogy olly rossz ügy mellett annyi kitartással lehessen küzdeni“. A' császári seregek csak lassan nyomulhattak előre, 's a' bevonulás és dühös csatározás késő éjig tartott. Apr. 1-jén hajnalban újra megkondultak a' harangok 's a' harcztot növekedett elkeseredéssel újra kezdék az olaszok. Ekkor H. iszonyatos ágyuzást intéztetett a' várból a' városra 's az utczákon megújittatá az ostromot. Parancsa folytán senki fogolylyá nem tétetett; a' kit fegyveresen találtak, leszúrták; a' házak, mellyekből lövések történtek, azonnal felgyújtattak 's Brescia egy lángtenger vala. D. u. 4 órakor még 1 bántó határőrszászlóalj, egy század dragonys 's egy mozsárüteg érkezett meg nagy sietséggel Veronából és Mantuából. A' fölkelők ellövöldözvén töltéseiket, hiában iparkodának a' város falain át megszökni; mind hátrább egy szögletbe lőnek szorítva.

A' kemény utczai csata 25 egész óráig tartott, mart. 31. d. u. $\frac{1}{2}$ 4 órától kezdve d. u. 5 óráig. H. apr. 2-kán egy hirdetést bocsátott közre, melyben erős szavakban kárhoztatá a' bresciaiak „gyalázatos hűtelenségét“ 's a' bresciai tartományra 6 millió huszast rótt büntetésül, továbbá 300,000 huszast kárpótlásul az elesettek özvegyei 's árvái és a' város és hadsereg sebesültei számára. April 17-kén H. főhadiszállását, Velence ostromát személyesen vezetendő, Mestrébe tette át; azonban itt csak rövid ideig maradhatott, miután a' császár által Bécsbe hivatott'smaj. 30-án M.ország főkormányzójának 's az ottani cs. kir. hadsereg főparancsnokának neveztetett ki, egyuttal tábornaszernagygyá is léptettetvén elő. (A' cs. k. titkos tanácsosi méltóságot 's a' vaskorona rend I-ső osztályu rendjelét már elébb nyere meg).

Az osztrák hadsereg 4 hadteste 's Paniutine orosz osztálya ekkor védelmi állásban volt Pozsony körül. Mihelyt H. meghallá, hogy az orosz főerő 1849. jun. 17. 's 18-kán már Magyarország határait átlépte 's Kassát elfoglalá, ő is támadólag kezdte működni. Ő felsége ekkor személyes jelenlétével bátoritá seregeit a' magyar harcmezőn. Jun. 27-kén kezdődött az általános előnyomulás. A' császár személyesen vezeté az I. hadtestet, 's ez 28-kán makacs harcz után, melyben a' tulnyomó erőnek a' magyarok engedni valának kénytelenek, Győrbe vonult, ő felsége vezénylete alatt. A' magyar seregek Komárom felé húzódtak vissza. Az e' tájon ekkor küzdött csatákban H. vivé a' vezényletet. Miután meggyőződött Görgei elvonulásáról 's egyuttal megtudá az orosz főerőnek előnyomulását, a' II. hadtestet Komárom bekerítésére hagyván hátra, az I. és a' tartalékhadtesttel, Paniutine orosz hadtestével, 's a' már Budáig haladt III. hadtesttel gyorsan Budapest felé nyomult, hol 19. meg is érkezett. Rövid időzés után folytatá ismét támadó működését. Az orosz fő erőre támaszkodva, 's ezáltal hátban és szélről védetve, dél felé vonult Félegyházán keresztül egyenesen Szegedre. Jul. 29-tól aug. 1-ig Félegyházán szállásolt, 2-án Kis-Teleken 's még ugyanazon nap Szegeden, melynek védéséről a' magyarok lemondtak. Itt a' Tiszán átkelvén, az Uj-Szeged és Szőreg melletti kemény csaták után, aug. 6. a' magyar sereg tovább üldözését folytatá, mi mellett nagy előnyére szolgált a' többi hadtestek egyező működése, mik közül az I-ső Makónál fenyegeté a' magyarokat, a' III-ik pedig Kanizsánál tört magának utat a' Tiszán által, ugy hogy most az egész cs. hadsereg ismét egyesülhetett. 7-kén Szent-Miklós és Ó-Besenyő vonalába nyomult, 8-án Csatádon keresztül Zsombolyig (Hatzfeld) Temesvár közelébe. A' magyar sereg Temesvár alá gyült, végső csatára készen. H. 9-kén Csatádról Kis-Becserek felé fordult a' III-dik hadtesttel, 's ugyanazon nap estéjén Temesvárra vonult. Másnapi jelentésében az ütközetről, mely ezen bevonulást megelőzte, többi között ezeket írá: „E' szép sikert leginkább seregeim fáradhatlan feláldozásának köszönhetem, melyek a' Durától idáig történt példátlan gyors előhaladásuk 's különösen augusztus 9-kén 3 mfdnyi szakadatlan menésök közben az éj beálltáig bátran 's kitartással küzdöttek. A' lovasság megerőtötése hihetetlen, valamint a' tüzérség is a' legméltánylóbb dicséretre érdemes. A' gyalogság nem került a' tulajdonképeni harcza, miután az egész temesvári csata mindössze 6—7 órai heves ágyuzásra 's lovassági támadásokra szoritkozott.“ — Bekövetkezett a' világosi fegyverletétel 's a' várak

átadása. Aug. 18. kelt hadiparancsban H. dicséretet monda a' hadseregnek, 's az eddigi eredmények felmutatása mellett, új lelkesítő szavakat intéze hozzá. (Lásd bővebben : *Magyar hadjárat*). — Ő felsége által H. a' kir. magyar Sz.-István renddel 's az orosz czár által a' cs. orosz András renddel tiszteltetik meg ; megnyeré azonkívül a' kir. hannoverai Guelf rendet is. A' háboru megszűntével a' hadseregek főparancsnoka Pestre költözött. Az 1849. nov. 1-jén életbe lépett hadseregi új szervezés alkalmával H. a' III. hadtest parancsnokságát nyéré 's főhadiszállásául Budapest lón kitűzve. Itt élt egész a' következő év nyaráig, a' korábbi rendkívüli teljhatalmak birtokában. Ekkor rögtön , senki által nem sejtett esemény következék be.

1850. jul. 6-kán kelt legfelsőbb rendeletnél fogva ő felsége, a' minis-tertanács javaslatára H. táborszernagyot a' III. hadsereg parancsnokságától és az avval összekötött teljhatalmaktól fölmenteni 's nyugalmazni méltóztatott. Ez esemény hírére szokatlan mozgásba jöve minden 's hosszú ideig e' tárgygyal 's az azt előidézhethet valószínű okok találgatásával foglalkozott a' meglepett kül-'s belföldi sajtó. H., a' fegyver embere, maga is jónak látá a' sajtó terére szállani 's beleszólani a' vitába ; a' pesti lapokban egy bécsi lap vádjai ellen , ott mulatása utolsó napjaiban a' következő, sok tekintetben fontos nyilatkozatot közlé : „Az „Oesterreichische Reichs-Zeitung“ jul. 10-ki számában, méregbe mártott tollal ügyekszik előadni azon okokat, melyek a' ministertanácsot arra bírák, hogy ő felségénél a' magyarországi főkormányzói és főparancsnoki állomásról elmozdittatásomat sürgesse. — *Azon sulyos szemrehányást teszi nekem, hogy nem tudtam a' kormánynak engedelmeskedni, küldetésemet fel nem fogtam, a' koronát illető jogelvényeket magamnak tulajdonítam, nagy önkénynyel működtem, törvényt és kegyelmet a' trónrai tekintet nélkül gyakorlottam.* — Midőn hivatali működésem illy perfid gyanusítását a' leghatározottabban visszautasítom, — loyális érzelmem tiszta tudatában, fejedelmem legmagasb személye iránt tartozó soha meg nem sértett tisztelet és engedelmesség, valamint 50 éves becsületteljes szolgálat által bebizonyított leg-törhetlenebb tartozó hűség érzetében a' trón és státus iránt — jogositva 's kötelezve érzem magam a' világ előtt azon nyilatkozatra, hogy engem minden cselekvéseimben csak a' status jól értett érdeke vezérlett, és én a' kegyelem jogát, mint a' legfelsőbb felségi jog kifolyását csak ő felségének, császárom és uramnak nevében, az ő felsége által ráruházott hatalmak határain belül, a' legszigorubb jogelvek szerint, lelkiismeretesség, következetesség és a' mindenkori időviszonyok és minden körülmények helyes fölfogása és méltánylása mellett gyakorlám. — Ezen ő felsége által a' rám bízott állomásra nézve legkegyelmesebben adott rendkívüli teljhatalmak csak a' jul. 6. kibocsátott 's nekem f. é. jul. 7-kén kézbesített legfelsőbb kézirat által, mellyel engem ő felsége nyugalomba helyezni méltóztatott, vétettek el tőlem. — Én tehát egy olly férfiu jelleme 's becsületességének gyanusításában, ki, mint én, a' forradalom törekvéseit gyökerén ragadta meg, nem láthatok egyebet azon kíséretnél, melly a' demagogiának kezére dolgozni, és a' monarchia főállását — mellynek csonkítlan föntartása a' status leghűbb fiai annyi ezreinek véérébe került, újra kétségessé tenni törekszik. Ezen a' Reichs-Zeitung vezérczikke által

tőlem kicsikart igazolással egyszersmind a' sajtó utjáni minden további tárgyalást berekesztettnek nyilvánítok, és most visszalépek a' magánéletbe, mint egy második Belizár tüntetve elő a' gunyczikk szerzője által, a' nélkül mégis, hogy szemem világától megfosztani hatalma lett volna, 's a' nélkül, hogy, — a' fölforgató párttól környezve — megengedetett volna neki, engem nyomorban, koldusbottal, egyetlen leányomtól vezetve látnia. — *Haynau*, t.s.z.n.

A' táborszernagy visszahívásának indokairól a' legellenkezőbb hírek keringettek az akkori kül- 's belföldi sajtóban, melly sokáig foglalkozott a' valódi indok kipuhatólásával. Kevéssel ennek bekövetkezte előtt egy nagyobb kiterjedésű kegyelmezési ténynyel tevő magát nevezetessé, melly által a' vizsgálat alatt álló 's részint fogságban levő volt debreczeni követek igen nagy része szabad lábra állítottatott. Julius 11-én egy hadiparancsban bucsuzott el a' vezénylete alatt állott hadseregtől. Mielőtt elutazott volna, bucsulátogatással lépé meg a' Pesten létezett csonka volt honvédek is. Az ő nevét viseli egy alapítvány is, melly az 1849-ki hadseregek sérült vitézeinek nyújt nyugdíjat. 1850-ki Julius 18-án hagyá el H. Pestet. Balsorsa úgy hozá magával, hogy nem sokára egy kellemetlen esemény áldozatává váljék, mellynek hire csakhamar az egyetemes sajtó szárnyait mozgásba hozá. Értjük azon kihágásokat, mellyek Londonban szeptember 4-én, Barclay híres serfőzőjében, ennek munkásai által az ősz H. irányában elkövetettek 's mellynek részleteire nézve elég legyen itt akkori lapjainkra utalnunk. Külföldi utazásából visszatérvén, Grátzba tette át lakását. Időközleg nevezetes földbirtokot szerzett Szabolcsmegyében, 's ezóta felváltva majd itt, majd Grátzban tartózkodik. — k.

Házasság. Itt csupán a' *vegyes* házasságokról szólnunk, mellyek, mióta a' régi időkszülte vallásbeli viszállkodások megszűntek, soha nem foglalkodtatták annyira a' közügyelmet, 's nem nyugtalaníták annyira a' kedélyeket, mint a' közelmúlt évtizedekben. Vegyes házasságnak nevezetik szorosb értelemben az, melly katolikus és protestans felek között köttetik. A' gyermekek mellyik vallásbani neveltetése, volt a' sarkpont, melly körül itt, különösen a' kath. egyháznak, lényegében fekvő terjeszkedési hajlamánál fogva, minden igyekezet központosult. Ez soha nem szűnt meg követeléseivel, de a' vegyes házasságot 's a' gyermekek neveltetését szabályozó törvények a' különböző országok viszonyai, 's a' szerint, a' mint azokban vagy a' kath., vagy a' prot. vallás volt az uralkodó, különbözőképen módosultak. Majd a' szülék szabad egyezkedése engedtetett meg, majd a' férj kizárólagos tetszésére bízott, (Hannover) majd az határozottatott, hogy valamennyi gyermek az atya vallását követi, (Hessen) majd hogy a' fiuk az atyaét, a' leányok az anyaét (Bajorország); majd pedig hogy az előlegesen az atya vallásában nevelt gyermekeknek, mihelyt 14 éves korukat elérik, szabad tetszésükben álljon vallásukat választhatni. (Nassau) 'stb. E' tárgy legközelebb illeté 's legtöbb izgalmat szült a' vegyes népeességű Németországban. — Átszivárgott az Magyarországra is. Itt, mint tudva van, a' két vallás egyenjogusának alapja még a' lincai és bécsi békekötésekben tetetett le. Dacára ezeknek Mária Terézia alatt a' vegyes házasságok Magyarországon is csak ugy voltak megengedve, ha a' protestans fél magát mind a' két nemen szüle-

tendő gyermekeinek katolikus nevelésére, reversalis által kötelezte. József császár 1782. majus 16-dikai rendelete által a' régebben kiadott reversalisokat erejökben meghagyta ugyan, de egyuttal azt is határozá, hogy a' reversalisok senkitől se követeltessenek 's a' vegyes házasságoknál az esketés azok nélkül is megtörténbessék. Ugyan illy értelmű az 1790 : 26. t. cz., melly azt határozza, hogy a' vegyes házasságok mindenkor kath. lelkészek előtt köttessenek ugyan, de azokat akadályoztatni, azaz : az esketést az evang. fél által adandó reversalistól felfüggeszteni szabad ne legyen. A' vegyes házasságokat e' szerint törvényeink nem csak megengedék, hanem pártolák is. Törvényen kívül támadtak 1839-ben, mint másutt ugy hazánkban is, azon elhírhedett főpásztori körlevelek, mellyekben a' vegyes házasság, az egyház nevében, isten és természet elleni bűnnök neveztetett 's az illető lelkészeknek a' reversalisok kieszközlése kötelességül tétetett, ellenkező esetben arra utasítatván, hogy az illyen esketéseknel ne papi díszökben, hanem egyszerűen tanuként jelenjenek meg 's a' szentség kiszolgáltatása és áldás megadásától tartózkodjanak 'stb. Feltűnőek voltak e' rendeletek különösen hazánkban, hol 50 év lefolyása alatt a' vegyes és nem vegyes házasságok között különbség a' papi szertartásra nézve nem volt. A' papi rend a' törvényt, mellynek világos értelmén egy félszázadig nem kételkedett, önkényesen 's egyoldalulag, eddigi meggyőződésével 's gyakorlatával ellenkezőleg akará magyarázni. A' megyék pártolás alá vevék az ügyet 's csaknem mindenütt első helyen állott a' követi utasításokban a' vallás és az ezzel összekötetésben álló vegyes házasság ügye. Az országgyűléseken heves tárgyalásokat hívott életbe 's számtalan vita és izenetváltás után meghozatott végre az 1844 : 3. t. cz., mellyben a' vallás és áttérés ügyén kívül, ez is szabályoztatik, 's melly által a' törvénytelenül behozott reversalisok végkép eltöröltettek, sőt az időközleg evang. lelkipásztorok előtt kötött 's a' kath. egyház által reversalisok ki nem szolgáltatás miatt el nem ismert vegyes házasságok is törvényesítették 's azok egy év alatt összeiratni, az összeírás a' felek és maradékaik biztosítására levéltárakba tétetni 's ha még meg nem történt volna, az egyházi anyakönyvekbe beíratni rendeltettek. — Az 1848-iki országgyűlés kiterjeszté e' törvényt a' görög nem egyeültekre is. — Ide tartozó iratok : *Szózat. Milly kilátás kath. és protestansra nézve a' vegyes házasság?* Kiadta Gózony Gy. Sz.-Fejérvár 1835. — *Glossák ns. Zalamegyének a' vegyes házasságok ügyébeni felírására.* Pest 1841. — *Lehet-e a' vegyes házasságoktól a' beszentelést törv. megtagadni, vagy reversalist elfogadni?* Buda 1840. Pest 1841. — p.

Házi-adó. Magyarországon 1849. előtt az egyenes adó (nem számítva most ide a' zsidók türelmi díját, a' szabad királyi és szepesi XVI. városok királyi bérét 's a' várépítési segélyt, mit a' birtokos egyházi főpapság fizetett) két fő nemre osztatott : a) hadi-adó; b) házi-adó, (cassa bellica és domestica). Mindkét adónemet a' megyék és kir. városok kezelék; 's ezért a' megyékben két főpénztárnok volt, házi- és hadi-főpénztárnok. A' kivételre nézve azonban nagy különbség volt. Mig a' hadi-adó országgyűlésen határoztaték meg, 's a' törvényhatóságok által a' kincstárba beadatott : minden vármegyének, kir. városnak volt saját házi pénztára, mellyből fiztettek minden vármegyei és városi tisztviselők, szolgálk,

napidíjak, deperditák, innen épültek a' megyei 's váiosi középületek, hidak ; innen tartattak a' rabok, térítettek meg az országgyűlési költségek 'stb. A' házi-adó mennyisége, a' szükséghez képest mindig a' megyék által határozaték meg. Ez a' magyar törvényhatóságok önigazgatási jogából folyt. Más, alkotmányos országokban a' törvényhozás örökös, hogy az állampolgárok a' közigazgatás részéről szerfölötti terhekkel ne rovasanak meg, 's a' hatóságok részint bizonyos országgyűlésileg meghatározott pótlék-adókból fedezték korlátoltabb szükségüket, részint ha nagyobb öszlet kivetésére volt szükségök, annak maximumát a' parlament határozza meg. A' magyar törvényhatóságok azonban más viszonyban állottak a' törvényhozáshoz. Nem hogy tőle függöttek volna, mint kívánta az állampolgárok érdeke, hanem épen megfordítva, a' hatóságok tarták függésben utasításaik által a' törvényhozást, melly különben is csak három évben gyűlvén törvény szerint egybe, folytonos és rendes ellenőrzést nem vihetett az összes közigazgatás fölött. Ez ellenőrzés pedig annál szükségesebb vala, minél fontosabb volt nálunk a' hatóságok pénzügye, mint más nemzeteknél. Mi másutt országos pénztárból, államjövendelmekből fedeztetett, — Magyarországon, a' legfelsőbb rétegeket kivéve, csaknem az egész közigazgatás (a' grófságok, departement-ok kormánya : európai nyelven) az ugynevezett házi-pénztárból láttatott el. 'S a' mint a' közép-kori közigazgatás gépezete nem felelt meg a' haladó kor szükségének, és javításokat kelle tenni, vagy új kerekeket illeszteni be az egyszerű gépbe 'stb., mindez növelte a' kiadásokat, szaporítá a' megyei költségvetés rovatait : intézetek, épületek állítottak, 's új hivatalok rendezettek, olly dolgok, mellyek egy részben már magok is országgyűlési határozat alá tartoznak. 'S mit az országgyűlés veszi te jogaiból, — nem kizárólagos tulajdona lett a' megyéknek. Megoszlott a' hatóságok és kormányzék között. A' helytartótanács, ugy is mint kormány, felügyelői jogánál fogva, köteletségének tartá ellenőrködni a' házi-adó kezelésében is. 'S még egy körülmény volt, mi a' helytartótanács ellenőrködését igazolá a' megyék ellenében. A' házi-adót, mint a' hadit, az ugynevezett szegény adózó nép 's a' városok polgárai fizették. A' nemesség, melly azokat kiveté, más tulajdona fölött rendelkezett. 'S a' nem nemesi javak ekkép adóalapul tekintetvén, a' kormányzék köteleiségeül tartatott, öröködni ez adóalap fölött. Ezen ellenőrködés daczára is azonban folyvást nőtt a' megyék háziadója. 1766-ban az összes házi-adó még csak 117,603 ftot tett ; 1773-ban már 939,292 ft. ; 1775-ben a' dicalis összeírás behozatala után 1,114,956 ft. ; 1780-ban 1,357,088 ft. ; 1787-ben (a' deperdita alap behozatala után 2,064,598 ft.). (Über den Zustand der Bauern in Ungarn von Gregor von Berzeviczy 1800. E' munka kinyomatását a' censura akadályozván, egy ideig kéziratban keringett ; mig Máriássy József táblabíró megkapta, 's nemesi jogaira támaszkodva, saját költségén, vizsgálat nélkül kinyomatta. Ezért a' nyomtató 3 napi börtönre büntettetett. Máriássy ellen pedig tisztí ügyészi keresetet rendelt Szepesmegye, de a' pör nem végeztethetett be, mert egy véletlen szekérdülés következtében M. meghalt). Utóbbi években középszámítással már ugyanannyira emelkedett a' házi-adó, mint a' hadi. *) (4,395,244 fl. 38½ kr., mihez járul a' hadfogadási segély 'stb.)

*) 'S így a' magyar jobbgátság és polgárság, e' két rovat alatt, mintegy

— De lássunk némi részleteket. — Biharmegye költségvetése 1841-ben már 249,036 p. ftot tett. Pestmegye háziadója 1740-ben tett 12,004 ftot ; 1790-ben 91,226 ft. 's 1840-ben már 136,500 ft. A' tisztviselők fizetése 50 év alatt 16,236 ftról 30,159 ftra szaporodott ; ugyszinte a' szolgák fizetése 8,576 ftról 25,330 ftra, 's a' hivatalos szekerezés 3,400 ftról 27,038 ftra. Zemplénmegyében 70 év alatt illy különbség tűnik föl :

	1770.	1847.
1) Megyei tisztviselők	8,363	15,664
2) Birtokosok	360	—
3) Béressek	2,656	8,885
4) Napi-díjak	1,000	2,500
5) Kamatok	1,300	— —
6) Visszafizetett tőkepenzsek	3,000	— —
7) Írószerek	100	1,500
8) Börtöni költségek	— —	3,600
9) Dézma	4,550	4,586
10) Megyei épületek	1,500	3,000
11) Utak, hidak	1,000	8,000
12) Árvák	— —	750
13) Mének tartása	— —	— —
14) Katonai szállásolás, deperdita	3,175	40,000
15) Károk	2,300	4,500
16) Be nem vehető	— —	— —
17) Előfogatok	— —	10,800
18) Egyveleges	500	3,600
19) Felülfizetések	— —	13,857
20) A' mult évi számvitel tulkiadása	— —	— —

Az elmaradt krockal öszlet : 32,806 ft. 28 kr. 126,246 ft. 21 kr.

Hasonló arányban szaporodott minden más megyék háziadója. Szaporodtak e' mellett a' községi terhek is. A' jobbágyok 's egyéb adófizetők adóképesége nem mutat illy növekedést. Az adózás terhei ennél fogva, mikhez épen a' legvagyonosabb osztályok nem járultak, évenként súlyosabbakká lettek a' szegény adózó nép vállain. Iparölő adórendszerünk különben is nyomasztólag hatott. 'S mig a' terhek egyfelől óriásilag szaporodtak : mindég fogyott az adólap. A' jobbágytelkek egy része szegényebb nemek kezére került ; 's ezáltal adómentesek lettek, a' többiek rovására.

A' jobbágytelket bíró nemések adómentességének igaztalan voltát már

9,000,000 p. ft. egyenes adót fizetett évenként, a' községi költségeket, jobbágyi tartozásokat 'stb. nem is számlálván. — 1834-ben 2,985,500 forintra ment, Fényes szerint, az összes magyarországi háziadó. Több rovatai : tisztviselők fizetésére 570,000 ft., szolgákra 400,000 ft., deperditákra 380,000 ft., (rendesen átmérőleg évenként több 8 0,000 p. ft-nál, mint az „Élelmezés“ czikkben láthatni) ; tisztí szekerezéscsre (diurnumokra) 160,000 ft., előre tett fizetések lerovására 128,000 ft., szolgák ruházatára 127,000 ft., középületekre 105,000 ft., károk pótlására 67,000 ft., írószerekre 34,000 ft., be nem szedhető adóra 19,000 ft., tőkék lerovására 13,000 ft., árvák és özvegyekre 10,000 ft., kamatra 3,500 ft. — Azonban az időfolytán új hivatalok (mezzei rendőri szolgabírák, esküdtek 'stb.) is állítottak ; a' rabtartás javult, 's egyéb tekintetben is szaporodtak a' költségek.

az 1825-ki országgyűlés belátta, 's Nagy Pál közrehatása következtében igyekvék országos határozattal orvosolni. Az 183²/₆ országgyűlés pedig, mely a' jobbgáyság sorsának javításával foglalkozott, már törvénybe iktatá e' visszaélés megszüntetését. Kimondatott a' jobbgáytelken lakó nemesek adó alá vétele. Sokkal fontosabb határozat, mint első tekintetre látszék. Megszakadt az „una et eadem nobilitas“ elve, 's csak a' közteher-viselésben lehetne ismét helyreállítva. 'S a' tárgy vitatása is szükségkép a' közteherviselés elvét tünteté föl egész összefüggésében. Az 183²/₆-iki törvény azonban sok megyében végrehajtás nélkül maradt. Különösen Bihar megyében. Az 183²/₆-ki törvény ugyanis, nem csupán mivel a' fizetés általában nem kedves dolog, hanem azon okból sem volt népszerű, mert az értetlenebb nemesség, minél közelebb állott a' köznéphez, annál inkább ragaszkodott balul értett kiváltságaihoz. 'S természetes hogy e' köznemesség azokhoz ragaszkodott leginkább, kik e' kiváltságában óvni ígérték, azok körül sereglett tisztujításokon és követválasztásokon. Illy korteskedési czélok játszák ki a' népszerűtlen törvény végrehajtását. Eszközüil használta e' bűnös mulasztást a' conservatív párt nem birt népszerűség teremtésére; fegyverül a' haladási párt vezérei ellen, kik elveikhez következetesen a' közteherviselés mellett is küzdöttek. 'S a' kormány, a' szövetségnél fogva, mely őt a' conservatív párthoz kötötte, elnézte a' törvény kijátszását. Bihart említők fenebb. Hazánk közelebbi mozgalmainak történeteiből tudva van, mennyit hányatott a' megye benső pártviszályok által. Tovább egy évtizednél állottak szemközt ellenséges táborok gyanánt a' Beöthy- és Tiszapárt. Nem tartozik ide, fejtegetni e' viszályok okait. Csupán azt kell említenünk, mikép a' Tisza-párt e' megyében az érintett mulasztásban találta egyik eszközét a' reform hívei ellen. Azon párt főnökének egész alispánsága alatt nem hajtatott végre az 183²/₆. XI. t. cikkely. Sőt egyes helységek, *megyei végzés* által fől szabadítottak a' *törvény kötelezése* alól. (Igy Szalonta 'stb). 'S a' conservatív kortesfőnökök kieszközöltetni ígérték a' nemesi községek hadnagyainak, hogy maga az idézett törvény is eltöröltessék a' következő országgyűlésen. A' párt feje, mely illy eljárást követett, nem hogy rendreutasított volna a' kormányisékek által, sőt a' megye főispáni helytartójává neveztetett ki. Azonban az ellenpárt főnöke Beöthy Ödön, a' megyei nemesség által alispánul választatik. Az új alispán (1841-ben) egyik fő kötelességeül tekinté, minden melléktekinteteken tulemelkedve, az urbértelki nemesek adóztatását elrendelni. Erélyes körlevele, ez ügyben, példányul vala említve a' P. Hirlapban Kossuth által. Rendelé, hogy a' tisztviselők magyarázzák meg a' törvény igazságos voltát, 's kényszerítőleg is eszközöljék végrehajtását. A' párt-surlódások e' közben nem szüntek. 'S az ellenpárt magát e' rendeletet is, mely a' törvényt parancsolá végrehajtani, izgatás anyagául használta föl. A' megye ugyanis panaszokat terjesztett föl főispáni helytartója ellen, 's kérte annak székéből elmozdittatását. Felülről a' panaszttevő megye dorgáltatott meg 's bizodalomra intett. A' főisp. helytartó párta most az értelmiség ellenében, közgyűlésen, értetlen tömeg becsodítása által akará megszavaztatni a' bizodalmat. A' leirat tárgyalására 1842. martius 5-ik napja tüzetett ki. A' főispáni helytartó párta faluról falura hordozá a' „nem adózás“ zászlaját; 's olly ígéretekkel kecsegteté bejövételre a' köz-

nemességet, hogy a' Beöthy által reá rótt kiváltságellenes terheket a' szombati nap, melyre a' gyűlés kitűzetett, végkép megszüntetendi. Sikerről illy módon nagyszámu lármás csapatot egybegyűjteni a' megye székvárosába (N.-Váradra), hol számukra kortestanya volt készítve. Zeneszó mellett „nem adózunk“ feliratu zászlók alatt gyűlt be a' tömeg. Gyűlés reggelén a' behozott sereg zajongva lepi meg a' tanácskozás termét, ajtait már korán reggel betörvén. Felolvastaték a' leirat; a' viták sorát egy tbíró, Hodossy Miklós, kezdi meg, egyenesen a' tömeghez fordulva izgatólag; s a' bizalom ügyét, melly szőnyegen vala, kapcsolatba hozván az adó-tárgyával, miről az egész ülés alatt szó sem lehet, a' főispáni helytartónak ép azon oknál fogva kívánta megszavaztatni a' bizalmat, melly alispánságának egyik nem csekély árnyoldalát teszi. A' tanácskozások illyen félrevezetése fölvilágosításokat tőn szükségesekké a' rágalmak iránt, mik a' haladási párt ellen szórattak, a' közteherviselés ügyében. A' fölvilágosításoknak pedig kívánt eredménye lett. Az ámitott köznemesség megérté, hogy a' miért becsődítettett, nem is tárgya a' tanácskozásoknak. A' hosszas magyarázatok, népszerű előadások nem maradtak hatás nélkül a' köznemességre, mellynek a' tanácskozások későbbi stadiumaiban bormámora engedett, szevedélyei csillapodtak, s a' fölfölvillanó ólmosbotok végkép eltűntek. A' csábító izgatók ellen vizsgálat rendeltetett, minek súlyos következeit, nehogy újabb zavarok idéztessenek elő, csak a' megyei ellenzék engedékenysége hárítá tőlök el.

Azonban közelebb térve tárgyunkra: említők, mikép az urbértelki nemesség adó alávétele olly előzmény volt, mellynek következményei, az események logicájánál fogva kimaradhatlanok voltak. A' visszahatás is, mint láttuk, melly az 183²/₆: XI. törvényczikk ellen keletkezett, csak előmozdítá a' közteherviselés ügyének diadalát. Megyegyűléseken, a' szegényebb köznemesség jelenlétében, vitattaték a' kérdés. 'S azon haladási mozgalmak között, mellyek az 1840-ki országgyűlést, vagyis inkább a' kormány és nemzet kibékülését a' hongyülés végén, követték, — a' dolgok lánczolatos egybefüggésénél fogva, annyi fontos érdek utalt e' kérdésre, hogy lehetlen vala az adóügynek országszerte szőnyegre nem kerülnie. Midőn a' nyomasztó vámrendszerről vala szó: II. József szavait idézték a' reformpárt ellen, mik szerint azon ártalmas vámrendszer az adóviszonyok kiegyenlítése végett szükséges az örökös tartományok és Magyarország között; az adóval terhelt földművelés és adómentes termesztés kiegyenlítése végett. 'S midőn vas- és kőutak, csatornák és annyi egyéb beruházás szüksége mindég érezhetőbb lett e' parlagon maradt szép országban: mindezen kérdések az adó kérdésre vezették reformereink figyelmét. Nem csuda tehát, hogy már Széchenyi is életkérdésül emlité műveiben az adó elvállalását; s az 1841-ben keletkezett Pesti Hírlap izgatása egyik főtárgyaul tüzte azt ki. 'S mindenekelőtt ugy vélekedett a' reformpárt, hogy a' háziadó elvállalásával kell kezdeni a' terhek megosztását. Éz azon pénztár, melly egészen a' megyék, magának a' nemességnek kezeiben van, ő veti ki, ő vesz róla számot, ő határozza meg hová fordítassék. 'S a' közigazgatás, melly e' pénztárból föltartatik, egészen általa intéztetik; az utaknak, épületeknek, mellyek e' pénztárból készülnek. senki sem veszi több hasznát. A' hadiadó elvállalása körül számtalan ürügy

hozathatott föl. Utalhattak a' felelősség hiányra e' pénztárt illetőleg a magas kormánynál. Az érdekegység szellemi hasznait, mellynek előmozdítására egyik leghatalmasabb tényező volt a' közteherviselés, csak az értelmiség miveltebb része értette. Hiszen épen a' választfalak fenállásában, mellyek polgárt polgártól elválasztának, keresék sokan legszebb kiváltságait; 's az adómentesség a' nemesi szabadság egyik ékköveül tartott. Így taníták csak nem rég iskoláinkban. Olly oldalról kelle tehát mindenekelőtt feltüntetni az adómentességet, hol az igaztalanság legkiáltóbban tünt föl; 's olly oldalról kelle vitatni a' közteherviselést, hol az anyagi érdek és haszon (a' gyümölcsöző beruházások szüksége) is szólt mellette. Ilyen volt a' háziadó és országos pénztár elvállalásának kérdése. 'S midőn a' jog és haszon tekintetei ellen az ugynevezett történeti jogokra hivatkoztak: tájékozni kelle a' kérdést egészben és részenkint, a' mint egyes reformerek általában a' közteherviselésről vagy csupán egy részéről, a' háziadóról szóltanak, mind az igazság, mind a' történeti jog szempontjából.

„Hogy a' nemesség — írta többek közt báró Eötvös József — más esetekben minden magasabb hivatalt magának követelt 's a' haza legkitünőbb polgárait — ha osztályához nem tartozának — a' közdolgok kezeléséből kizárta; hogy a' középkor alatt a' fegyverviselést a' nemesség kiváltságai közé számítá 's a' haza védelmének szent kötelességét jogként követelte, a' polgári élet veszélyeit és dicsőségét egyedül osztályának tartá föl: mindez igazságtalan, a' közdolgokra káros, de természetes. Azonban honnan magyarázzuk, hogy a' magyar nemesség kiváltságainak legfőbbikét abban keresé, hogy e' hon terheiben részt venni nem tartozik? Ajánljunk az egyes nemesnek egy pár garas ajándokot: megvetéssel vissza fogja vetni; mondjuk neki, hogy hosszabb ideig más házában ingyen élőködött 's a' kegyelem kenyerét ette: talán párviadalra hív; de mit az egyes tenni pirul, mit, ha róla fölteszünk, a' megbántások legnagyobbikának tartana: azt összes nemességünk századnál tovább nyugottan miveli, sőt büszkének érzi magát, ugynevezett joga gyakorlatában. Igen büszkének; más népek nemessége nagy tettekre hivatkozik 'stb. Mire hivatkozhatunk mi? a' nemesi czim, mellyet viselünk, mi mást bizonyít, mint hogy családunk egy század óta a' hazáért mit sem tett? Nem kell-e pirulnunk, ha eszünkbe jut, miként ha egy különös catastroph által a' haza összes nemessége egyszerre elveszne, Magyarország épen azon 500,000 lakosától fosztatnék meg, melly fentartására legkevesebbet tesz; ha eszünkbe jut, miként ha fejedelmeink között csakugyan lettek volna olyanok, kik Magyarország megrontását tüzték ki czélokul, erre jobb eszközt nem találhattak volna, mint ha az összes nemzetet egyszerre nemességre emelik; mért a' haza elveszett az nap, mellyen minden polgárai ugy szolgálnak neki, mint jelenleg mi.“ E' keserű vádak igazságát mindenki belátja ma már; 's azért nem szükség bővebben szólnunk e' helyen a' károkról, mellyek a' nemesség érintett kiváltságából mind nem nemes osztályainkra, mind a' hazára, 's így a' nemességre is háromoltak. Eszjog szempontjából sem vala képes senki védeni a' nemesség adómentességét. Senki sem tarthatja természetesnek azon állapotot, miszerint egy 4,285 □ mfdre terjedő ország (Fényes szerint, ide nem számítva a' vég-

vidékeket) szükségéinek fedezésére kiterjedésének alig egy negyedét, azaz 1000 □ mfdnál nem sokkal nagyobb tért használhat. Senki sem tartható ésszerűnek, igazságosnak, hogy e' honban, melynek használható földje 46,000,000 holdnál többre terjed, minden adó 13,000,000 hold birtokosára vetetik, olly birtokosokra, kik, a' közterheken kívül, még kilenczeddel, tizeddel 's körülbelül 30 holdonként 104 munkanappal terheltek. Fontosabb dolognak látszott, mit az adómentesség mellett történeti jog szempontjából mondának. „Történeti jogok — mondá a' conservatív iskola — sokszor igaztalanok; de e' jogoknak szentül tartása minden állomány első kötelessége 's ezért midőn az adómentesség ellen felszólalunk, a' legnagyobb kimélettel kell nyilatkoznunk azok irányában, kik e' jogokat apáiktól öröklék.“ 'S e' mondat szellemében a' nemesség tehermentessége egyéb birtokjogaival egy sorba helyeztetett; és csak az vala hátra, hogy az adó elvállalása által károsítandó nemesség közvetlen kármentesítéséről szóljanak. De vizsgáljuk tehát, érdemli-e, hogy az adómentesség történeti jognak nevezessék? Nincsen-e igaza Eötvösnek, ki óriási visszalésnek nevezé azt? Grossing juspublicumában, melyben a' nagy tévedéseket szintugy el kell ismernünk, mint jelességeit, már alaposan kimutató, mennyire helytelen a' magyar nemes adómentességének régi törvényekben keresni alapját. Eötvös szintén alaposan vitató e' kérdést a' Pesti Hírlap hasábjain, 's „Reform“ czimű munkájában. Sz. István és Kálmán törvényei mutatják, hogy a' nemesség, nemcsak személyesen katonáskodni, hanem birtoka szerint katonákat is köteles volt allítani. Az arany bulla nem tesz szót e' kiváltságról. Sőt II. András és IV. Béla adománylevelei is bizonyítják, hogy a' kiváltság, melyre csak nem rég hivatkozott a' magyar nemes, nem az volt, melyet a' nemesség 1848. előtt élvezett. Ha a' kérdés ugy állítatik föl: viselte-e a' nemesség a' közadó minden egyes nemeit, miknek kivetése álladalmunk *jelen viszonyaiban* szükségesnek tartatik? — ez esetben kétségkívül tagadólag kell válaszolni. De a' kérdés itt csak az lehet: viselte-e a' nemesség aránylag az akkor létezett terheket? 'S e' kérdésre igennel felel a' történet. A' hadiadót illetőleg: a magyar nemesség a' hon védelmére szükséges költségek 's áldozatoktól soha sem vonta el magát? Magyarország védelmi rendszere 1715-ig nem az insurrectióra, hanem az ugynevezett *banderialis* rendszerre volt alapítva. Hazánk állandó katonasága a' nem igen számos királyi banderiumon kívül azon seregből állott, melyek nagyobb birtokosok által birtokukhoz aránylag tulajdon költségeiken 's zászlójuk alatt állítottak, 's azokból, melyek a' nemzete zászlója alatt minden olly kisebb birtoku nemesek költségein tartattak, kiknek birtoka elég kiterjedésű nem vala, hogy belőle külön zászlóaljat állithassanak. 'S kiknek költségén tartattak e' banderiumok? Nagy Lajos, tulajdon szavai szerint, azért adta a' kilenczedet a' nemességnek, hogy katonai kötelességeit annál jobban teljesíthesse. E' törvénytől (1351 : 6) egész az 1687 : 12-ig nincs egy is, mely a' nemesség adómentességét bizonyítaná, az utóbb idézett cikkely pedig még világosabban kimondja a' nemesség adózási kötelességét. Zsigmond törvénye (1435 : 2.) a' főurak és nemesek hadtartozását egyenesen birtokuk nagyságához méri. László alatt (1454 : 3.) az egyházi főszemélyek hadiadója jövedelmök nagyságához méretik. Mátyás törvényei megújítják a' Zsigmond

korában divatozott rendszert, 's kimondják az igazságos királyhoz illő elvet : hogy mindenkivel birtokához képest kell bánni adó tekintetében. Ulászló és II. Lajos korára sem hivatkozhatni. Pedig a' nemzeti függetlenség e' vég korában, melyre könnyes szemekkel tekint vissza a' magyar, sem a' főbb nemesség részéről a' szemtelenség, sem a' királyi hatalomnál a' gyöngeség nem hiányzott arra, hogy a' nemesi kiváltság a' lehetőség véghatárig terjesztessék. Mindamellet Ulászló alatt 1492 és 1500-ban a' hadviselési kötelesség mind a' banderiatust, mind a' külön banderiumokkal nem bíró nemességre nézve megújittatik. 1518-tól (II. Lajos) a' szerencsétlen 1526-ig évig szüntelen megújítva találjuk e' rendszert. II. Ulászló és Lajos büszke zászlócai, mond Eötvös, „minden féktelenségök mellett, megvetéssel fordultak volna el az esztelentől, ki őket azon ügyefogyottak közé számítá vala, [kiket Mátyás egyedül mentett föl az adó alól.“ A' mohácsi vész után bekövetkezett közzavar sem használtatott a' nemesség által arra, hogy egykori hadi kötelességét lerázza. Már az 1528 : 1. törvény fentartja és megújítja mindazon kötelességeket, melyek a' nemesség vállain feküdtek. E' törvénytől az előbb idézett 1687 : 12. cikkelyig törvénykönyvünk a' hadiadó és katonatartás fejében a' nemesség által viselt adóztatásnak hosszú sorát foglalja magában, szakadatlan láncolatban. E' kötelességek annyival sulyosbak valának, mert számos törvény azokat még szorosabban meghatározá. (1543 : 13 ; 1555 : 5 ; 1545 : 26 ; 1556 : 40 ; 1567 : 20 ; 1578 : 8 ; 1595 : 3 ; 1597 : 2 ; 'stb). Az 1559 : 17. cikkben panaszojják őseink, miként a' magyar nemesség, a' török foglalás által okozott szenvedéseken kívül, nem kisebb adóztatásokkal terheltetik, mint ő felsége nyugalomban élő tartományai. 1715 előtt tehát mindazon terhek, melyek jelenleg a' hadiadó által pótoltatnak, majdnem kizárólag a' nemesség által viseltettek. (Lásd : *Élelmzés* 'stb). Mi az adó másik nemét, a' *házi-adót* illeti : e' tekintetben eléggé megjegyeznünk : hogy az 1486 : 64. 's az 1649 : 48. rendelkezése nagyon világos, 's hogy azon indokolás, melyet az utóbbi törvény az érsekujvári nemesek adóztatására nézve felhoz : miként t. i. kinek a' nemesi kiváltság tetszik, annak magát az ezzel járó közterhek alól sem szabad kivonnia, az egész nemességre illik. A' többször idézett 1687 : 12. t. cikk, hol a' nemesség általános adófizetési kötelessége megújittatik, e' szavakban : „in medium Comitatum publicarum et communium quoque impositionum onera sufferre assolere“, a' közös költségek alatt, melyeket az országos költségektől elválaszt, szinte a' megyei-házi-adót érti, 's így az előbbi törvényeket megerősíti. Ugyis tudja mindenki, hogy azon korban, melyről szólunk, a' házi- és hadiadó kezelése egymástól elválasztva nem volt, 's mindaz, mi a' megye költségeinek fedezésére fiztetett, egy pénztárba folyt, mit már azon számos törvények is bizonyítanak, melyek által később a' házi- és hadiadónak különkezelése parancsoltatik. A' magyar nemesség tehát a' XVIII. század kezdetéig a' megyék közszükségeire nézve is teljesíté adózási kötelességét. — Azonban a' nemes kifáradt a' háborgásokban ; a' nemesség, görnyedve a' mindig sulyosbba' vált banderialis kötelesség teljesítése alatt, változás után vágyott ; a' kormány tapasztalá, hogy a' banderialis seregek nemcsak a' török ellen használtathatnak, 's a' fenálló zsoldos seregek európai rendszere nálunk is behozatott. Az 1715 : 8. törvénynyé lett. (A'

viszonyokról, melyek ezt megelőzték : lásd : *Élelmezés* 'stb). A' nemesség által viselt teher a' jobbágyok nyakába hárítottatott, rendesadó (hadi-adó) hozatott be. A' nemesség tehermentességéről azonban még nem vala szó. Az 1723 : 6. t. cikk nyilvánítja aztán a' földbirtokosokat és nemeseket minden adótól örök időkre szabadoknak ; a' banderialis kötelesség külön megemlítése helyett már csak általánosan a' katonáskodásról szólván. Az 1741 : 8. t. cikk pedig az 1723 : 6. cikkely által kimondatott örök adómentesség körül chinai falat állít föl, mely szerint azt még a' király 's nemzet közt történhető egyetértés esetében sem lehetne változtatni. „Önmagok átlátták, hogy e' jog nem tartozik azok közé, melyeket veszély nélkül kérdés alá vonhatni.“ De vajjon a' törvényhozás, mely a' nem képviselt osztályok nyakába hárít magáról minden terhet ; elveti az összes erőnek több mint felét, mely a' nemzet fenállására megkívántatik 's örök időkre megkötni véli a' jövődő ivadékok kezeit, oly törvény által, mely a' hon kifejlődését sőt független fenállását lehetlenné teszi, — vajjon, mondjuk, e' törvényhozás nem hágtá-e tul jogkörét? A' nemadózás baráti — ugymond Eötvös — ők magok is érezték ezt némi tekintetben, 's azért az említett törvények igazolására egy szép jogi költeményt (*fictionis juris*) állítottak föl. A' *fictionis* röviden ez : „Magyarország egész földé a' koronáé, vagy a' mennyiben általa adománylevelek útján egyes nemeseknek ajánlékozottatott, ezeké. A' nemesség tehát nem hiában kapta adómentességét. Az egész magyar föld övék levén, egy részt kivágtak különösen e' czélra *pro fundo contributionali* (adó alapul), 's erre vetették egész tartozásukat.“ E' *fictionis* már az 1741 : 8. t.cikk azon szavaival is ellentétben áll : *ne onus quoque modo fundo inhaereat* ; pedig e' törvény a' nemadózó decalogja egyik legszentebb törvényeül tartatott. De lássuk közelebbről a' merész költeményt, a' nagy hazugságot. Mondják, hogy az egész ugn. adóalap, vagyis az összes urbéri föld a' végett adatott át a' nemesség által a' jobbágyoknak, hogy belőle örök időkig minden lehető adóztatást viseljenek. Kisé uszorás szerződés ; de miként bizonyíthatná be valaki, ez ugn. adóalapnak minden egyéb nemesi birtokból történt kivágását? Hol az okirat, melyben ez följegyezve van? „Annak bizonyítására, hogy a' magyar nemesség által 1715-ben az adó egy különös alap kijelölése által megváltatott, a' következő lehetőségek egyikét kell fölvennünk : a) vagy e' hon nem nemes lakói 1715-ik év előtt nem birtak földtulajdonnal, 's csak midőn a' nemesség adóalapját megalapítá, nyerték jelen haszonvételi földbirtokukat ; vagy b) földművelőink egy bizonyos mennyiségű föld használatában voltak ugyan annakelőtte is, de e' mennyiség 1715-ben tetemesen megnagyobbított ; vagy c) a' jobbágyok által birt földmennyiségre nézve 1715-ben nem történt ugyan változás, de a' jobbágy-nak földesura iránti tartozásai kisebbitettek meg, 's épen a' jövődelmi kisebbités az, mit a' nemesség adóalapjául ajánlott. Szükségtelen hosszasan mutogatnunk, hogy e' föltétek közül egyik sem áll. (Lásd e' kérdések kifejtését : „*Reform*.“ Irta b. Eötvös József. Lipcse 1846). Ha megengednők is, hogy a' jobbágyok kezeiben talált birtok 1715-ben az akkor kivetett adóalapjául jelöltetett ki, nem világos-e, hogy miután a' hadiadó azóta több, mint kétszereztetett, a' háziadó pedig, — mint a' cikkünk kezdetén idézett adatok mutatják — jóformán csak azóta támadott, mind-

azon mennyiségre nézve, melylyel 1848. előtt az összes adó felülmulta az 1715-diki adót, alap nem ajánltathatott, 's ugy annak fedezése a' jobbágyokat nem illetheti? Az adóalap regéje tehát nem szolgálhata mentségül az adómentesség igaztalansága ellen; egy óriási visszaélés vala ez, melyet százados élvezet sem szentesithete.

Mig e' kérdések fejtegetésével foglalkozott az irodalom, a' napi sajtó: addig a' megyék botrányos kicsapongások színhelyei lettek. Az önérdek, az alacsony haszonlesés, a' hon érdekei körül fillérező fősvénység szövetkezett az értetlenséggel, melly a' legotrombább visszaélésekben kereste a' szabadságot. Democratico-aristocrata megyei szerkezetünkben egy uj elem kezdett uralomra vergődni; mint gróf Andrassy Károly elmésen nevezé: a' *bunkócratia*. A' megyei élet kifejlése ugyanis óriási előlépésekkel haladt előre e' században. 1820 körül egy királyi leirat a' köznemesség szavazatjogát biztosítá nem csupán választásokon, hanem tanácskozási közgyűléseken is. E' közgyűlések, mellyeken addig csupán az ugynevezett értelmiség, a' nemesség színe, jelent meg, a' köznemesség szereplése által ósnépgyűlés típusát ölték magokra. Szónoki előadások helyett egyszerű szavazat dönthetett; az értelmiség okai helyett pusztá szám. Nem ok nélkül helyezzük pedig ellentétbe e' dolgokat. Minél magasabb érdekekről, minél nagyobb fontosságú ügyekről vala szó: annál inkább föl kelle tünnie az értelmetlenség tulnyomóságának azok száma ellenében, kik a' közdolgokhoz némi ismerettel szólhattak. 'S mit mondjunk olly kérdésekről, mellyek a' kiváltság előítéletes szemüvegén tüntek föl a' sokaság előtt, mellyet épen e' kiváltság előítéletei tettek még türelmetlenebbé, még vakabbá és féltelenebbé, mint volt egyébké? Nem csuda, ha illy kérdések körül a' köznemesség értetlensége rendetlen kicsapongásig fajult. Nem hiányzottak kortes főnökök, az értelmesebb osztályból, kik szitották a' szenvedély tüzét. A' korteskedés, 's a' megyei élet történeteibe tartozik részletesebben rajzolni a' kicsapongásokat, mellyeknek fékezését — bár sok részben emberei idézték elő — maga a' kormány is szükségesnek tartá az 1843-ki országgyűlés kir. előadásai közé sorozni. Itt csupán néhány főbb pontot érintünk. A' korteskedés classicus földé Szatmár volt. Tyukod és Csenger, az ólmosbotok e' gyárhelyei, valódi irodalmi hirre jutottak: helyet vívtak ki magoknak a' hazai életképek érdekesb adatai közt, 's tárgyul szolgáltak a' költők gúnyverseihez. De menjünk a' történet fonolán. Somogyi Antal, egyike azon ifju szónokoknak, kik az 1840-ki országgyűlés alatt megyei szónoklataik által lettek ismeretesek a' hazában, 's kik több megyék gyűlésein szereplvén, Desseffy Aurél által a' haladási ügy commis-voyageur-jeinek nevezettek, — Somogyi A., mondjuk, követvén Széchenyinek a' Stádiumban adott példáját, egy tizenkét pontból álló reform-recipe't irt össze, mellyben egyéb hasznos, de a' nemesi előjogokra sérelmeseknek hitt indítványok között, a' közteherviselés kérdése is befoglaltatott. Magok a' szabadelvűek közül is voltak, kik a' haladási eszmék illy egybehalmozását, a' „gyökeres reform“ ez eljárását, modor tekintében, nem helyeselték; bár a' Pesti Hirlap, mellynek modorát Széchenyi ellen védték, maga is hasonló eljárást követett. Nem is leheté máskép e' minden tekintetben elmaradt országban. Azonban nem kevesebb ellen-szenvvel találkozott a' tizenkét pont a' conservativ pártnál, mint Kossuth

működése a hirlapvilágban. Szatmárban Uray Bálint, Szabolcsmegyében Eördögh (később Ábrányi) Alajos nyers tömegekkel, melyeket „nem adózunk“ fölratu zászlók alatt csődítének be megyéik színhelyére, egyéb haladási kérdések közt, az adóelvállalás ügyét is megbuktaták. Szatmárban valódi véres harcok vivattak a' pártok között a' megye székhelyén, N.-Károlyban. Kossuth, hirlapjában, nem mulasztá el a' veszélyekre figyelmeztetni az illetőket, melyek hasonló kicsapongások által magát a' megyei szerkezetet is fenyegetik. 'S számos fölszólalás történt mindenfelől, hogy a' tanácskozások szabadságát biztosítani, 's a' kihágások fékezéséről gondoskodni kell. A' zivatar azonban, mely a' régi szerkezetű megyei épület roskatag oldalait föltünteté, mint a' tavaszi szél, csak fejleszté, érlelé a' kérdést. A' P. Hirlap czikkei, a' haladási ügy e' fölrázó tyrtaeusis dalai is folyvást izgattak e' kérdés körül. A' conservativ lap (Világ) élén ekkor pártjának legkitünőbb státusférfia, Dessewffy Aurel állott. Becsületére szolgál, hogy nem osztozott azon bünös ellenszegülésben, sőt kicsapongásokban, melyek pártja több előkelő egyénei részéről a' közteherviselés ellen elkövetettek. Roszalá ez eljárást; azonban a' P. Hirlap igazatáit elleni visszahatásnak tulajdonítá azt egy részben. Így különösen, midőn pártjának több főrangu hívei Fejérmegyében megbuktaták az adóügyet. (Lásd : „X. Y. Z. könyv“ Dessewffy Emiltől“). Mennyi volt igaz ez állításban, mennyiben való, hogy a' conservativ párt némely előkelői Kossuth iránti ellenszenvök miatt a' hon ügyén boszulták meg magokat : nem fejtegetjük itt hosszasan. Annyi igaz, hogy a' sajtó az adóügy kérdését (a' házi-adó elvállalását tüzvén ki) egy pár év alatt csodálatosan megérlelé. 'S midőn az 1843-ki országgyűlés közelgett : már több megye utasításba adta azt. Ez országgyűlés előtt ugyanis a' követválasztási és utasításadási gyűlések ismét szőnyegre hozák e' háziadónak a' nemesség általi elvállalását. Bihar és Verőcze megyében, a' haladási ügy szónokai annyira vitték a' köznemességet, hogy maga szavazta meg a' közteherviselést. „April 26-kán — olvassuk a' P. Hirlapban — Beöthy Ödön követül választatott. Választás után a' háziadó tárgya került szőnyegre. 'S a' mellette és ellene harcoló okok többek által kifejtetvén, szavazás alá bocsáttaték a' kérdés. A' szavazás eredménye Bihar dicsőségét hirdeti. Az adó mellett 1226 szavazat, ellene 426, 's így 800 szavazatnyi többség“. — Több megyékben azonban az adó kérdése a' conservativ párt által arra használatott, hogy egyes, közbizalmat bíró férfiak a' nemesség szemeiben gyűlöletesekké tétessenek, 's példa van, hogy nem volt olly magasan álló egyéniség, mely, ha politikai munkásságát az adó kérdésével azonosítja, befolyására biztosan számíthatna. 1843. april 4-kén Zalában mintegy 1600—2000 köznemes, mind a' háziadót, mind az országos pénztárba utakra, hidakra 'stb. elvállalandó költségeket felkiáltás által megbuktatta. „Fenyegetések. — írja a' Hirlap tudósítója — az ülés előtt számosak voltak és gyalázó kifakadások Deák (lásd : Deák) és mások személye ellen; de zavar és rendetlenség az ülésben nem történt. Kihallgaták a' szöveget. Csak Forintos György a' becsődített köznemesség kortesvezére, szólt az adó ellen, a' többi szónok — mintegy 24 — mellette. Az értelmiség pártolá ez ügyet, de a' tömeg, Forintos és néhány veszprémi kortes által föl volt igazgatva. Gyűlés után a' hazatérő nemesség

Kehidán — Deák Ferencz jószágán — keresztül utazván nagy diadal-mámmal, iszonyu zajjal és lödözésekkel, az urasági udvarba (Deákéba) is belődöztek. A' nemeseket a' falu népe verte ki. A' verekedésnek több ember lett áldozata. Forintos ellen a' gyűlés april 6-kán vizsgálatot akart rendelni ; azonban Deák, ki ellen izgatott a' nevezett kortes vezér, azt mondá : „bünt ne keressünk, hanem bűnöst : 's elhárítá ellene fejről a' csapást“. E' gyűlést april 24-kén Zalában a' követválasztási gyűlés követte. Felolvastaték az országgyűlésre meghívó kir. levél. A' főispán (Batthyány Imre) fölhívá a' számosan jelen volt nemességet kötelessége teljesítésére. E' fölhívást a' megye teremében jó ideig halálos csend követte. Az első alispán kérdező : vajjon hallották-e ő excja fölhívását. „Hallottuk !“ volt a' válasz. 'S hogy mégis hallálcsend uralkodott, annak okát mindenki egyformán érzé keblében. Mert üresen állt annak széke, ki egyedül leheté méltó tárgya a' fölhívásnak. „De — ugymond Csányi László (a' későbbi minister) fősz.biró — kötelesség mégis választani“. „Deák“ neve harsogott mindenfelől. Az első alispán jelenté, hogy e' nagy férfiú Zala mostani körülményei közt a' követséget semmi esetre el nem vállalja. Ezt levélben tudatá. Ezután „Hertelendy Károly tbiró“ nevét hangoztatá a' tömeg ; de ez nyilvánítá, hogy Deák helyét Pozsonyban becsületes ember el nem foglalhatja. Hasonlóan nyilatkoztak többen, kik fölhívtak. Mind sértve érzék magokat a' bizalom által, melly Deák helye betöltésére hivta őket meg. A' főispán végre kérdező : nyilatkozzék, ki a' követséget elfogadni kész. „Senki“ ! hallatszott mindenfelől. Csányi emlité, hogy 800 arany forintot szab a' törvény büntetésül azon megyére, melly a' követküldést elmulasztja. De — ugymond — Zala választása nem makacskodásból maradt el ; Zalát büntetés nem érheti. Az ügyész a' megye védelmére, ha megidéztek, Pozsonyba küldetvén, a' főispán a' követválasztást kedvezőbb időkre halasztá. Nem találkozott egész Zalában, ki feltolta volna magát azon helyre, mellyről hitték, hogy azt Deák töltheti be legméltóbban. Május 22-re a' nádor új választó gyűlést rendelt hirdettetni. Azonban nem változván ez alatt a' megye körülményei, ismét eredmény nélkül oszlának szét a' rendek. Aug. 31-kére tehát ismét követválasztási gyűlés határozatot, 's egyszersmind az adóügy fölvétele is kitézetett, hogy elhárítsák az akadály, melly Deákot a' követség elválasztásában gátolá. Nagyszámu nemesség gyült egybe. Történhető zavarok ellen katonaság rendeltetett a' székvarósba. Gyűlés alatt nem történt semmi botrány. A' háziadónak a' nemesség által is viseltetése fölkiáltással elfogadtatott. Deák, bár előre jelenté, hogy most sem látja megyéjét olly állapotban, hogy a' követséget elvállalhassa, Kerkápolyi alispánnal követnek kikiáltatott. Küldöttséget neveztek, Deákot a' követségre ünnepélyesen fölszólítani. A' köznemesség e' határozatok után eloszlott, de Egerszegen kívül, utközben, a' két párt (adózők és nem adózők) összeverekedtek, 's embervér folyt. A' Forintos-féle párt emberei közt akadtak, kik borzasztó káromlásokat szórtak a' hon kedveltje ellen, személyét 's vagyonát boszuval fenyegetvén. Ezekután Deák az ülésben megjelenvén, határozottan kinyilatkozatá, hogy illy körülmények közt a' rendek bizalmát el nem fogadhatja. Minden kérés, követelés haszontalan volt. Itéljen bár ki mint az iránt, ha vajjon hasznos politika volt-e a' haladási ügy vezérének egy kérdéshez kötni azon állás

elfogadását, melyben annyi egyéb ügyben hasznos szolgálatot tehet az országnak : Deák e' föltéte mellett állhatatosan megmaradt, 's e' tette által még nagyobb fontosságra emelé honfiai előtt a' közteherviselés kérdését. Miután aug. 31-kén az adóügy kivivatott is, épen az ezt követő rendetlenségek mutaták, hogy megyéje még sincs rendes állapotban. Zalamegye helyzete 's megválasztatásának körülményei olyanok voltak, mikszerint Deák a' követséget elvállalni most is erkölcsi lehetlenségnek tartá. Zala rendei mindazáltal az ő és Kerkápoly nevére adták ki követi megbízóleveleket. Az országgyűlésen azonban, hol az egybegyűlt rendek országos veszteségnek nyilváníták Deák távollétét, csak Kerkápolyi jelent meg. Később kénytelen volt Zala Deák helyét is más egyén választása által tölteni be. — Történtek kicsapongások, az adóügy miatt, más megyékben is. Gömörben és főleg Szatmárban véres kicsapongásig izgatásnak a' szenvedélyek. Szatmárban egy kis hős csapat (a' csekeiek) a' megyeháztól elveri a' nagyobbszámú nem adózó tömeget, 's csudálatos uton, minden izgatások ellenére, az ellenzék kijelöltei lesznek követek. A' megtámadó conservatív párt jelöltei, Uray és Gabányi azonban később kortestömeggel kieszközlik otthon a' szabadelvű szatmári követek visszahívását. Ők magokat küldetik föl. Pozsonyban azonban az ifjuság Gabányit macskazenével fogadja. Uray a' gyűlésterem lépcsőin, 's az országház előtt bántalmakkal illetetik. A' követi kar részéről is lenézés és hidegség nyilatkozott ellenökben. A' közvélemény, mint már előbb Győrben Forintos irányában, egész mértékben érezteti súlyát. Mind hiában. A' háziadó ügye még ez országgyűlésen kisebbségben maradt. Azonban oly tekintélyes kevesebbség nyilatkozott már ekkor mellette, hogy e' szám, jövőre a' legkedvezőbb kilátással biztatott. Nem csekély eredmény három évi izgatás után. Csak az 1840-ki országgyűlés után karolta föl e' kérdést a' reformpárt nagyobb lelkesedéssel. Nevetséges volt ennél fogva, illy eredmény mellett, az állítás, hogy a' közteherviselési ügyet 1843-ban a' P. Hirlap izgatása buktatá meg. A' háziadó 's benne a' közteherviselés elvének megbukása következő okokból származott. 1) ürügy volt az, „adó“ czim, mellytől „szüz vállalkat“ — mint Szabolcsban mondák — megakarák óvni az értetlenek, kik a' tehermentességben keresték, mint láttuk, még az iskolák tanítása szerint is, legszebb szabadságukat. „Átkozott legyen, ki bennünket parasztokká akar tenni“ : mondá a' tudatlan köznemesség, mely annál inkább félt e' sorstól, minél közelebb állt öltözetére, életmódjára sőt — mennyiben jobbágytelket birt — állapotára nézve is az ugynevezett szegény adózó néphez. Mint lehetne várni áldozatkészséget azon tömegtől, mely szavazatjogát is élelemforrásul használta föl, áruba bocsátá? E' tudatlan, ellenszegült nemességet aztán eszközül használták föl. 2) Az eladósodott nagyurak, kik kamatot is alig győztek fizetni jószágaiktól 's mindennap vagyonzár és esőd által fenyegettetének. 3) Volt továbbá a' kaputos vagyis táblabirói osztályban is egy töredék, mely csak annyiban különbözött a' tudatlan köznemességtől, mert öltözete miatt, 's állásánál fogva, az értelmiséghez számíttatott; az ugynevezett legulipusok, törvénytudók osztálya, kik a' kiváltságok halitáleteit rendszerének fejökben, 's elavult törvények „avas obscuritásainak“ — mint Kossuth nevezte — 's olytán jogi költeményeknek gözkörével vették körül, millyen a'

jobbágyi birtoknak adóalapul kiszakítása. E' korlátozt itéletü emberek képezék a' conservativek egyik szárnyát. Hozzájuk csatlakoztak : 4) a' phariseusok, 's azon kaputos proletárok, kik magokban nem éreztek elég tehetséget, önerejükkel pályát törni számukra ; kik ennélfogva eszközül hagyák magokat az uralkodó párt által fölhasználtatni. Ezek osztályából telt ki a' conservatív párt legtöbb kortesvezére. 5) 'S azon összekötetésnél fogva, mellyben a' megyékben a' politika és közigazgatás állott : a' közigazgatás körüli érdekek is gyakran ártalmas befolyást gyakoroltak az országos ügyek vezetésére. Ha valamely nagy ur fiát, rokonát vagy oly embert akart a' megyei közigazgatás élére (alispánnak) tenni, kire aztán pöreinek intézésében biztosan számíthasson, de a' kiuek érdemei nem voltak, hogy megválasztathassék : nem találták szégyenletes dolognak, vesztegetés mellett, ámitásokkal, hízélgéssel is igyekezni megnyerni a' köznemesség szavazatát. 'S a' köznemesség értetlen tömege előtt, népszerűség teremtésére, hatalmasabb eszköz nem igen volt, mintha valaki védeni ígérte szüzvállait a' terhes és egyszersmind lealacsonyító adózástól. Láttuk, mi alkalmas izgatási mód volt e' kérdés még oly férfiu ellen is, mint Deák Ferencz. Az ellenkező pártnak nem kisebb szolgálatakat tön. 6) 'S a' conservatív párt adó elleni izgatásai több helyen a' magyar főpapság által is pártoltattak, sőt — mint Zalában és Biharban 'stb. — pénzrel is elősegítették. Az egyházi rend némely főbb tagjai megfellebbeztek arról is, hogy többen közölök azon szegény nép soráiból emelkedtek föl, melly a' hazának minden terheit egyedül viselé. A' főpapság ezen szövetsége a' haladási párt törekvései ellen, onnan volt, mivel 1848 előtt az ő állása is kiváltságokon alapulván, e' kiváltságos állapotban ugy hívé, közös ügye van a' conservativekkel, kik szintén a' kiváltságok mellett harczoltak a' közszabadság ellenében. 7) Végtere a' reformpárt adózási törekvése felülről a' kormány részéről sem talált támogatásra, sőt oly elnézések történtek, mellyek a' conservatív párt töredékeit a' megyéken, a' büntetlenség reményében, mindég nagyobb kihágásokra bátoríták. Azon férfiu, ki Szatmárban az izgatások élén állott, nagy czímmel diszesítettet ; és Biharban a' megye élére állították a' pártfőnök, ki az adózás ellen akkor is izgatott, midőn már törvénybe volt annak egy része iktatva. A' kormány 1848. előtt részint oly nagy urakból állott, kik a' conservatív párthoz tartoztak elveikre nézve ; részint elaggott kormányférfiakból, kik, élökön Metternich-kel, a' „status quo“-nak voltak baráti 's minden haladásnak ellenei. Egyik töredék sem örömet nyult bármi reformhoz. 'S több mellékérdek is lehetett, mi a' kormányt arra bírja, hogy a' haladási pártot az adóügyben se támogassa. Igaz, hogy e' tárgy mellett szóltak némely birodalmi érdekek. A' vámsorompók, mint mondák, csak akkor romboltathatának le Austria és Magyarország közt, ha az adóban a' nemesi birtok is részesült. Közadózás mellett jobban investáltathatik ez ország, 's a' birodalmi kincstár is több hasznot vehet belőle. Azonban nem fogna-e azáltal, ha a' nemesség is részt vesz a' közterhekben, nagyobb nehézségekkel összekötte lenni az adómegajánlás ? 's a' magyar conservatív párt volt egyszersmind a' kormány pártja ez országban. Nem fog-e e' pártnak függetlenebb része elfordulni a' kormánytól, melly az ő érdekeiket oly fontos kérdésben, mint a' közteherviselés ügye, elhagyja ? A' szövetség

kölcsönös védelmet követelt, vagy legalább semlegességet az ellenfél irányában. Illy nézetekből származhatott a kormány idegenkedése vagy legalább tétlensége a közteherviselés ügyében. Különben lehetlen megmagyarázni, hogy míg Biharban, Szatmárban és máshol jutalmazá a nemadózás hőseit, elnézte, hogy Szepesben egy kormánytanácsos, Zsedédényi, az adó elvállalását sürgeté. Bármint legyen a dolog, annyi igaz, hogy a kormány magaviselete e tárgyban sokat tön az adóügy megbukására. S ha még Széchenyi István is Kossuthnak tulajdonítá e kérdés megbukását: ez állításban több szenvedélyesség van, mint igazság. Kossuth e vádat helytelen lovagiassággal akkép viszonzá, hogy a grófnak, „Két garas“ czimű cikkében tett indítványát, egy országos pénztár alapítása iránt, elveinek, eljárása egész modorának föllázdozásával, pártolá (lásd az 1843-ki Jelenkort és Pesti Hirlapot. Széchenyi cikkeinek gyűjteménye külön kötetben egybefűzve is megjelent).

Az előzmények után, melyeket épen leirtunk, mondani sem kell, hogy az adóügy az 1843-ki országgyűlés tanácskozásaiban, habár tekintélyes kisebbséggel, megbukott. Sok követ pirulva olvasá föl utasítását: kifejezvé, mikép az nézeteivel, meggyőződésével ellenkezik. E' körülmény hangosan kiáltott az utasítási rendszer ellen. Az éles, megrovó szavak, az örök igazság követelő szónoklatai, s az ész meggyőző számításai elhangzottak. Az utasítások rideg parancsa győzött. E' körülmény egyszerűen azon kérdésre vezeté a közfigyelmet: kiktől származtak az utasítások? Mindenki érzé, hogy csupán a nemesség, egy magára, nem képes megoldani a nemzet reformkérdéseit. Mindenki érzé, hogy új elem szükséges a törvényhozásban, mellynél érdek a reform. Ott ültek a királyi városok; e' kérdésben szívesen szavaztak volna a reformpárttal, de ők úgy szólván szavazat nélkül, nézők inkább, mint résztvevők, ültek vala őseik székében. Szavazatuk rehabilitációjának szüksége mindinkább föltűnt. Nem tartozik ide fejtegetni, milly okok akadályozák e' kérdést is. Csupán az eszmék összefüggését jelöljük ki. — Megbukván a közteherviselés e' czim alatt: háziadó, a hazafiak, főleg Széchenyi ösztönzésére, más módon akarának annak győzelmet szerezni. Fölhoztattak az ország beruházásának hasznai, a vas- és kőutak s csatornák építésének szüksége, s annyi egyéb teendő. S egy országos küldöttség bizatott meg „pénzügyi bizottmány“ név alatt az ország teendőiről, közszükségeiről s pénzforsásairól stb gondoskodni. E' bizottmány egy országos pénztár tervével lépett föl. S a közmunkák vezetésére nézve felelős igazgatóságot ajánlott. Első lépés a felelős ministerségre; e' munkálatban formuláztatott az először az ugynevezett centralista párt nézetei szerint, melyeket az új szerkesztés alá került Pesti Hirlapban 1844-ben Trefort fejtegetett. S miután a felelősség elve intézményileg (institutio által) biztosították: megfeszítették azon urak mentégoéktől, kik, mint monák, azért idegenkednek a hadiadó elvállalásától, mert ez adónem iránt nincs felelősség, s azért a háziadótól, mert kivetése, felosztása a megyéktől függ s a megyéken igen elhatalmasodott az ugynevezett prókatori, középnemesi osztály, kik a nagybirtokosokat, a kivetésben, tulterhelik. Most, országos pénztárról vala szó, adóról, melly hongyülésen ajánlhatnék meg, felelősség alatt állana, s országosan meghatározott arány és kulcs szerint vettétnék ki. Mindezek iránt törvény-

javaslatok tervezettek. 'S hitte mindenki, hogy a' nemesség részéről még csak ürügy sem lehet elvállalása ellen. Azonban hogy a' teherviselés közössége most már megkezdessék : e' pénztár a' hon minden lakosi által aránylag lett volna viselendő. Volt ugyan egy töredék a' conservatív pártban, melly inkább ohajtá „subsidiüm“-képen — mint segélyt és nem mint adót — csupán a' nemesség által ajánlítani meg ez országos költségeket ; 's volt viszont az ellenzék közt egy kis töredék, melly legkisebb új terhet sem kívánt az adózó népre hárítani, míg addigi terheiben nem osztozik a' nemesség ; mindazáltal a' közteherviselés e' pénztárra nézve mindkét házban megálapított. Ez alkalommal történt, hogy gróf Széchenyi István a' rendes közülésre a' főrendi házba fényes díszöltönyben, rendjeleit föltűzve, jelent meg. Mondá, hogy e' nap, mellyen a' közteherviselés ügye először kimondatik, országos ünnep ő előtte. Emlité Blücher hadvezérnek szokását, ki a' nagy ütközet előtt még hajfűrteit is rendbeszedeté 'stb. (lásd : „Magyar szónokok és státusférjak“ Széchenyi jellemzését ; 's az 1844-ki főrendi naplót). Széchenyi izgatásának azon eredménye lett, hogy a' közteherviselés elve, az országos pénztárra nézve, csakugyan többséget nyert a' conservatív szellemű felsőházban. Hogy az egészből mégis semmi sem lett : oka, mivel a' felsőházi többség még sem akarta komolyan e' dolgot. Az alsó és felsőház között olly különbség támadt a' megajánlandó pénzüszletre nézve, mellyet Széchenyi, minden fáradozásai mellett sem vala képes kiegyenlíteni. A' felsőház semmikép sem akart most kezdetben többet megajánlani egy milliónál, — hogy ugymond, a' nemesség lassanként szokjék a' fizetéshez. Széchenyi a' conto fizetéseken, mint O'Connell, ezt is elfogadá. Ő az elvet — a' közteherviselést — ohajtá, bármikép, valahára életben látni, alkalmazni. Az alsóház ellenben, hol az ellenzék vagy reformpárt vala többségben, nem akart e' csekélységgel mit sem kezdeni, melly olly neveltség arányban állott a' teendő sokaságával. E' kisszerű kísérlet, mondák, semmi vagy olly nyomoru sikert mutathatna föl, melly épen nem volna képes áldozatokra lelkesíteni a' nemzetet. 'S így az országos pénztár ügye megbukott, mielőtt a' fejedelem szentesítése alá terjesztetett, mielőtt feltűntek volna a' felelősség valósitása körül felmerülhető nehézségek a' nem-felelős, a' birodalmi kormánynak tetteleg — bár nem jogilag — alárendelt kormány-szék egyik újonnan szerkezendő osztályára nézve. — A' reformpárt pedig még egy kísérletet tőn az 184³/₄-ki országgyűlésen a' közteherviselés ügyében. Midőn a' börtönreformról vala szó, többséget eszközölt ki arra nézve, hogy a' közigazgatásnak e' kérdés körül fölmerült újabb rovatai az ország minden sorsu lakosai által együttviseltessenek. A' büntetőtörvénykönyv azonban, 's annak a' börtönreformot illető része is, más akadályok miatt megbukott. A' felsőház makacs ellenzése buktatá meg.

Eredmény nélkül oszolván el ekkép az 1843-ki hongyülés a' közteherviselést illetőleg, midőn követjelentési beszédében, Tolnamegye rendeit, e' megyének egyik követe Bezzerdj István, 1844. dec. 16-kán, e' fölől tudósítá : nyilvánítá, mikép ő, utasítása szerint, mindent elkövetett, hogy a' háziadó terheiben a' nemesség osztozzék ; fájdalom azonban, a' megyének ez ohajtása nem teljesülhete. Most tehát meggyőződését, 's utasítását e' tárgyban, legalább magára nézve, tetteleg is teljesíteni ohajtván, polgári

szabadságával élve, magát önként adó alá veti, 's a' többi adózó honfiaiak sorába lépven, kéri magát mind a' hadi, mind a' háziadóra nézve a' megyei rovatos összeírásba fölvétetni, örülvén, ha e' példát a' kiváltságosak közül többen is fognák követni. E' nyilatkozatot, mellyben az 184⁴/₅-re aránylag reá eshető öszlet is érintve van, később írásban is benyújtá. (Lásd ez okiratot : Pesti Hirlap 1845. jan. 2-ki sz). Az adott példa tüstént, magában Tolnában és másutt is követőkre talált. Pestmegye 1845. jan. 16-ki gyűlésében Rosty Albert tb. nyilvánítá, mikép a' hazánkban létező nemesi kiváltság, miszerint az adónak egész terhe csak a' hon nem nemes lakosait nyomja, lélekismeretével nem egyezvén meg, nehogy azon kiváltsággal, mellynek megszüntetése legforróbb ohajtásai közé tartozik, élve, abba hallgatása által belegeyezni látszassék, magát a' megyei adózók sorába kéri iktattatni 's minden ingó és ingatlan birtokát a' házi és hadiadónak aláveti. Hasonlóan cselekvék Kossuth Lajos 'stb. (Rosti kötelezvényét lásd : P. Hirlap 1845. 424. sz. Kossuth folyamodványát Esztergommegyéhez hasonló tárgyban : a' nevezett lap 426. sz). Kossuth következő szavakkal végzi többek közt, folyamodványát : „ajánlatomnak semmi más célja nincs, mint saját lelkem nyugalmaát eszközölni 's magamnak azon lélekismereti csendet megszerezni, hogy a' mit isten és ember irányában igazságosnak hiszek, azt önként teljesítem, miután el nem érhetem, hogy törvény által parancsoltassék 'stb. ; de az illy ajánlatok, midőn egy részt lelki megnyugvást nyujtanak, más részt az adózó népen is tetemesen könnyíthetnének ; 's ha ezt a' magyar nemesség önkéntes indulatból cselekedné, ha a' törvény parancsát szabadakaratu önfelajánlással megelőzné, oly dicsőséget vivhatna ki emlékének a' történetek évkönyveiben, mellyhez hasonlót még nem mutathat fel a' historia 'stb.“

B. Eötvös József pedig, többekkel Pestváros, adózóinak sorába iratta be magát. Legnagyobb eredményt mutatott azonban Zalában Deák Ferencz, hol csupán egyes kötelezvényen 197 egyén, 's azok közt több nagy birtokos irta alá nevét az általa megkezdett önadóztatási ivnek, kikhez, még azon gyűlésen, mellyen e' kötelezvény benyujtatók, még 9 közbirtokos kérte magát az adózók sorába beiratni (Lásd : P. Hirlap. 1845. 437. sz). Deák azonban a' Bezerédj által adott példát már csupán a' háziadóra szorítá, azon oknálfogva, mellyek ez adónem előleges kitűzését javaslák, és mivel így hitt nagyobb eredményt, több önkéntes kötelezést fölmutathatni. E' megyei mozgalmakat különböző szempontból ítelték meg a' pártok, és azok különböző egyénei. A' conservatív párt egy része hallgatva fogadta ; más része olcsó liberalismusnak mondá, mivel az illetők, adó-kivetési kulcs nem levén, magok alapíták meg az arányt, mellyben a' közterhekhez járulniok kell. Voltak, kiknek előítéletes macakossága annyira ment, hogy tagadták, miszerint volna joga a' nemesnek az ország közterheiben, tetszése szerint, részesülni. 'S míg nehány adózó község hálairatot intézett Bezerédjhez, a' reformpárt soraiban is voltak, kik nem követték 's nem helyeselték e' lépést. Különösen gróf Széchenyi István, ki e' miatt Bezerédjt azon kíméletlenséggel, melly neki saját felekezete irányában is modora volt, megtámadá a' Jelenkorban. Annál különösebb volt e' megtámadás, mert azon férfitól részéről jött, ki évek előtt irta már, midőn a' háziadó elvállalása még a' hazafiság kívánatos maximumának mondatott,

— már akkor írta a' Keletnépeben (355. lap): „Kész vagyok aránylagosan minden közterhekben részt venni; 's értsük meg egymást, nem bizonyos terhekben egyedül, mint például a' házipénztár viselésében, hanem kivétel nélkül minden lehető terhekben, 's nem szabad ajánlközlésként (subsídium *) egyedül, de törvényes kötelességileg, 's mi több a' réam vetett adónak mire fordítását sem kívánom ellenőrizni mindaddig, míg a' polgár és pór ebből ki van szorítva; mert egyedül nem-fizetési ürügynek tartom 's nem egyébnek, mint hypocrisisnek, ezen sokszor hallott szójárásunkat: „szivesem adózom, ha felelős a' ministerium“. Mutatja e' többször ismételt nyilatkozat, hogy Széchenyi a' közteherviselés elvére nézve, szabadelvűbb vala az ellenzék egy részénél, kik az elismert elvalkalmazását csupán a' háziadóra igyekvének szorítani, nem látva át, hogy ha már az adó több nemei közt különbséget akarunk tenni, a' hadiadó a' házinál nem kevésbé illeté meg a' nemességet, miután az tisztán olly terhek fejében fizettetett, mellyek egykor kizárólag a' nemességet illeték. Azonban, mint tudjuk, Széchenyi Istvánnak szerencsétlensége volt modortekintetében, sokszor egyet nem érteni azokkal, kiknek elveiben osztozott. Így most is Bezerédj tetté a' „pisztoly idő előtti elsütése“-nek nevezvén, drága hazafiait, az adóköri minden „de facto“ lépések elhagyására kérte. Okai voltak: 1) hogy az adónak önkéntes elvállalása időelőtti; 2) vajmi kevés haszonnal jár; 3) hogy visszahatást fog szülni. Széchenyinek e' vitákban, mellyek a' modor fölött nyilvánosan folytak, nem kis nehézsége volt azon körülményben, miszerint utógondolatait nem mondhatá el az ellenséges táborral szemközt. Meglehet tehát, mélyebb okai lehettek, mint a' mellyeket előadott, miket kénytelen volt elhallgatni; előadott okai közül csupán egynek volt nagyobb fontossága, melly az eredmény csekély voltára vonatkozott. E' tekintetben a' tapasztalás igazolá, mikép Széchenyi a' haza különböző pártjainak állását jobban ismeré, mint Kossuth és mások, kik olly vérmes reményben követték az adott példát. „Alig tudom, mondá Eötvös, irigyeljem-e ez ismeretéért, melly annyi keserű csalódnak lehete eredménye. Hogy Bezerédj szép tettét, az országos sikert tekintve, mindössze is kevesen követték: oka egy részben a' megyei viszonyokban rejlett. Ha az adó kérdése újra szőnyegre jó, nem fog-e az a' conservatív párt által újra izgatási eszközüül használtatni? 'S ha illy uton a' haladás leg-buzgóbb pártolói, mivel magokat adó alá veték, befolyásuktól megfosztatnak: nem nagyobb kár háramlik-e az által a' nemzet szegényebb osztályaira, mint a' mit az önként elvállalt adó kipótolhatna? Illy kételyek támadtak sokakban. Egy megyében Bezerédj példájának követését a' közelgő tisztújítás tevé lehetlenné. Ha az adó nevével a' nemességet fölingereljük: a' haladási párt megbukik. Másutt a' követválasztási aggodalmak tüntek föl. Az országgyűlés, mondák, a' legkitünőbb férfiaktól

*) Ezt fizetni nem tartatott kiváltság-ellenes dolognak. A' magyar nemes, midőn legerősen vitatá is adómentességi kiváltságát, nem „degenkedett „subsídium“ név alatt áldozni a' haza oltárán. Így adott a' nemesség a' színházra, és más országos intézetekre bizonyos ajánlatokat. Ez ajánlatok aztán tökéssítették, 's a' kamat fordítatott az intézetek segélyezésére. Hogy e' segélyezési mód alkalmazása később, midőn az országos szükségek, a' beruházás szüksége mindinkább szaporodott, — lehetlen vala: mondani sem kell. Az országos háztartás tőkét egy nemzet sem volna képes egyszerre letenni. Ide rendezett pénzügy, évenkénti költségvetés kívántatik.

foszthatnék meg, ha nevök válhatlan kapcsolatba jőne az adóval, mint Deáké Zalában. Ezek valának, ezek lehetének az okok, vagy ürügyek, mellyek miatt olly kevés követőkre talált Bezerédj példája. "Mindemellett is azonban, ki fogja azt eredménytelennek mondani? Ki képes fölszámítani a' hatást, mellyet a' nemadózók lelkében, a' kételyek megingatására, előidézett, midőn olly férfiak, kik országos becsülésben álltanak, nyilvánítták, hogy lelkiismeretök már nem tűrheti többé az igaztalan tehermentességet, midőn a' hon adófizetői alig bírják a' rajtok fekvő terheket. E' példa, minél váratlanabb volt, annál megdöbbenőbben hatott; 's talán ennek is van némi része abban, hogy a' következő országgyűlésre már, az adóügyben is, kedvezőbben állottak az utasítások. (Széchenyi czikkeit lásd az 1845-ki „Jelenkor“ czimü lap 9-ik's későbbi számaiban. Bezerédj nemes tettét a' P. Hirlap védte, mi uj polemiára adott okot a' gróf és a' Hirlap egyik dolgozótársa, báró Eötvös között. Lásd: az 1845-ki P. Hirl. 431. 439. 's több száma)t).

Az utasítások előkészítésére nagy hatással volt e' részben a' sajtó is. Valamint három év előtt Kossuth elmondhatá, hogy az utasítások nagy részint lapjából vannak kiírva: ugy most, uj szerkesztői alatt is, a' Pesti Hirlap volt az, melly az 1847-ben egybegyűlt országgyűlés irányát kijelölé, a' Pesti Hirlap újabb szerkesztői (Szalay, Csengery) már tovább vitték e' kérdést. A' közteherviselés alkalmazását rögtön, minden utógondolat, minden föltétel nélkül sürgeték életbe léptetni, a' házi és hadiadóra egyiránt. E' szellemben folytatók az izgatást három éven keresztül. Midőn az 1846-ki szük termés következtében *) inség uralkodott az ország több vidékein; midőn a' jobbágyi viszonyok szóba jöttek, és annyi egyéb kapcsolatos kérdésről vala szó, nem mulasztá el a' Hirlap mindannyiszor ismételve fölszólalni a' közteherviselés szent elve mellett. Statistikai adatokkal bizonyítá számos czikkeben, hogy az adózó nép tul van terhelve; alaposan megmutatta, miként a' nemesség tehermentessége, mit sokan alkotmányunk alapjának hirdettek, nem annyira jog, mint óriási visszaélés, melly e' hon süyedettsége legszomorubb korszakában csuszott be közéletünkbe; bebizonyítá, mennyire természetelleni, mennyire káros e' kiváltság magára a' nemességre is, mellyet az ország kifejlődése minden más osztályoknál inkább érdekel; mennyire szégyenítő reánk nézve, kik adómentességünk által ajándék gyanánt fogadjuk el azon jótéteményeket, miket, mint e' hon polgárai, élvezünk 'stb. (Lásd a' nevezett lapban a' szerkesztők, 's b. Eötvös és Trefort számos czikkeit). Egyforma kiméletlenséggel támadta meg a' kérdés körül a' P. Hirlap sajtó partja némelly töredékeinek balitéleteit és ürügyeit, 's a' conservatív párt álokoskodásait. Illy előítélet, illy ürügy volt a' hadiadó elvállalása ellen, a' felelősség sürgetése. Megmutatá a' Hirlap, hogy ez adónemre nézve most is van biztosíték, miután három évről három évre szavaztatik meg, 's a' szükség kimutatása szerint, bizonyos czélra szavaztatik. E' részben a' nemesség kezében olly biztosíték volt, mellyel az adózó nép, melly

*) E' körülmény a' megyékben is szóba hozta a' nemesség megadóztatását. Sok megye, mint Bihar, számos ezer forintot rótt a' nemesség vállaira, hatósági jogánál fogva. A' helytartótanács az önadóztatás ezen hatóságilag alkalmazását kénytelen volt elnézni.

a' törvényhozásból ki vala zárva, nem bírt. A' mi biztosítékokat ezentul követel az alkotmányosság, azokat könnyebb leszen a' hon nem nemes osztályaival egyesülve kivívni; 's a' létező biztosítékkal — az adómegajánlási jogot értjük — is ovatosabban él a' nemesség, ha a' törvényhozásban saját erszényéről is szó leszen. Még nevetségesebb színben tünteté föl a' Hirlap az ellenzék azon elmaradt töredékének nézetét, kik a' hadiadóban, sőt általában a' közterhekbeni részvételt a' hazai védelem rendszerének tárgyalásától függeszték föl. Így Nagy Pál Sopronban. Figyelmezteték az említett lap írói e' töredéket, hogy e' honvédelmi rendszer egész Európában fennáll, 's változtatása ugy nem függ csupán tőlünk, mint európai körülmények kényszeríték azt 1715-ben reánk. A' felkelési (insurrectionalis) kötelesség nem old föl senkit a' katonatartás terhe alól. Az háboru idején haszonvehetlen, béke idején fenn sem áll. A' katonáskodás és katonatartás ellenben a' népen állandó teher. Ha a' honvédelmi rendszer változtatásáról van szó: e' változás vagy gyökeres lehet, vagy csupán részletes. Igaz, hogy a' francia köztársaság győzelmes háborui egész Európa ellen, 's Napoleon legyőzetése a' fölébredett népek által sok részben megváltoztaták a' hadakozás addigi módját, melly ezentul, mint látszik, nem többé kevés számu katonák, hanem a' népek által fog viseltetni. A' francia nemzetország 's a' porosz, még sokkal rendezettebb, széles alapokon nyugvó országvédelem (Landwehr) ezen új iránynak kora felfogásán alapulnak. 'S ez lenne a' honvédelmi rendszer gyökeres változtatása. Részletes javítása csupán a' fenálló honvédelmi kötelesség, szóval a' katonáskodásnak a' nemességre is kiterjesztésében fogna állani. Egyik sem azon eredmény, mellyet az insurrectio védői ohajtanak. — Más felől a' conservatív párt közlönyével a' Budapesti Híradóval (szerkeszté Desseffy Emil gróf) voltak éles vitái a' Hirlapnak. A' conservatív szellemü lap a' főrendi ház fillérező eljárását folytatá. Az adó ellen, általában, nem mert ugyan szólni, — jól tudta, hogy az hasztalanság, legfőlebb értelmiségét compromittálná általa; viszont azonban még ott is kerülte ez ügy ajánlását, hol a' tárgy, mellyről irt, kikerülhetlenül reá vezetett. Így a' vámkérdésben. A' vámvonal megszüntetését sürgeté, 's mivel e' kérdés megoldásának egyik fő akadályá, a' kormány szerint, az ország földbirtoka két harmadának adómentessége volt *) : a' B. P. Híradó említést tön ugyan az adóról is, de nem mulasztá el azonnal utána tenni, hogy a' nemesi birtok nem bir meg sok terhet. Miért? kérdezé a' P. Hirlap. Kétségkívül mivel adósággal van terhelve. 'S az adózó nép földjei nincsenek-e terhelve még jobbágyi tartózasokkal is? Az arány meghatározása, miszerint a' nemességnek osztoznia kell a' fenálló terhekben, nem függ kényünk-től; számtani igazságon alapul az, 's függ azon aránytól, mellyben a' nemesi birtok adózó népünk birtokához áll. A' B. P. Híradó csupán 1,800,000 p. ft. elviselésére mondá képesnek az összes földesuri és nemesi birtokot, midőn a' több mint kétharmad résznyivel kisebb jobbágyi és polgári vagyon szinte 10 millio egyenes adóval volt terhelve. „Vajjon — kérdezé a' Hirlap — azon csekély egy millio 's pár ezernyi forint, 's mit a' conservatív lap olly roppant birtokra kivetni ohajt, nem egyhatásu-e az adómentességgel. A' Híradó kívánata tehát nem fog teljesülni, fenmarad-

*) Mennyiben alapos ez állítás: lásd V á m ü g y.

nak a vámsorompók 'stb'. „Pénzügy tekintetében — mondá továbbá a' Hirlap — az egyetlen czélszerű tactica volna, azokat, kik eladósodás miatt idegenkednek az adótól, az által nyugtatni meg, hogy a' közteherviselés olly mellékes rendszabályokkal fog életbe lépni, mik paralizálni fogják azon rossz hatást, melyet a' közteherviselés szülhetne rájuk nézve. Illyen a' hitelintézet állítása 'stb'. — A' B. P. Híradó azonban, minél kevesebbet szolt az adóról, a' vámügyben, annál nagyobb hévvel ajánlá a' dohány-monopolium behozását, 's a' közszükségek fedezésében némelly indirect adókra utalt. Mire válaszolák, hogy „e' forrásokot is csak a' közteherviselés alkalmazása után lehetne megnyitni. Szivtelen eljárás volna még indirect adóval is terhelni a' népet, mielőtt fenálló terhein könnyítenénk“.

Mielőtt a' hirlapi viták ismertetését, mellyel a' különböző vélemény-ármnyalatokat feltüntettük, befejeznök : szólanunk kell még a' Hetilap izgatásáról. Miután Kossuth a' P. Hirlap szerkesztésétől visszavonult : az Iparegyesület ez iparköri közlönyében hallatá többnyire szavát. Szót emelt az adóügyben is, követelő sőt már most fenyegető hangon. E' hangulat, e' modor miatt ismét felszólalt Széchenyi István gróf „Politikai programmtörödékek 1847.“ czimű röpiratában. Élesebben még, mint a' Keletnépében, megtámadá Kossuth személyét, mint a' ki által veszélybe döntetik a' hon. Mutogatá soraiban a' forradalmi vörös fonalat. E' viták előadását azonban Kossuth és Széchenyi életében fogjuk bővebben ismertetni. E' helyen csupán annyit kell érintenünk, mikép Kossuth cikkeiben az adó és örökváltság kérdése kapcsolatban tárgyaltatott.

Az 1847-ki országgyűlésen, utasítások szerint, így állott az adóügy. A' háziadó elfogadására szavazott 29 megye u. m. Arad, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Komárom, Máramaros, Mosony, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Zala, Temes, Trencsén, Ungh, Zemplén, Zólyom, Vas, Verőcze, Veszprém ; továbbá a' Jászkun, Hajdu, turmezei, fiúmei, bukkarii kerületek, 's felkiáltással az összes kir. városok és egyházi rend. A' háziadót sem fogadá el 18 megye u. m. Abauj, Arva, Bács, Beregh, Csongrád, Esztergom, Győr, Hont, Krassó, Liptó, Sáros, Sopron, Szatmár, Szepes, Szerém, Tolna, Torna, Ugocsa és Horvátország. Nem szavazott Turocz és Torontál. A' szavazók közt többen föltételt is említettek, mik alatt a' háziadót elfogadják. — A' hadiadó elfogadása mellett 15 megye szavazott ; csekély szám, de az 1843-ki országgyűlésen a' háziadó mellett alig volt több megye. Ide jegyezzük a' pártoló megyék neveit : Arad, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Máramaros, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Ungh, Zemplén, Zólyom. Ellene szavazott 33 megye és a' conservativ Horvátország. — Végre az országos pénztár alakítása is szóba jött, mellyből a' hon sürgetős szükségei lennének fedezendők. Ezt 42 megye pártolá. Ellene csupán Abauj, Fejér, Győr, Liptó, Máramaros nyilatkoztak. Az utóbbi megye az országos pénztárt azért nem pártolá, mivel ugy hívé, hogy erejét a' hadi és háziadó kimeríti, mellyek szellemi nyeresemény szempontjából elsőséget érdemelnek.

Igy állott a' közteherviselés kérdése az 1847. november 30-ki szavazás szerint (lásd P. Hirlap 997. sz. 1847). A' következő év tavaszán azonban, azon óriási lökés következtében, mellyet a' magyar reformoknak a' párisi

kezdendő, ez azonban elmaradt. A' német előparlamentben mint a' republikánusok fő szónoka lépe fel. Majd Franciaországba tért 's onnan egy rögtönzött csapattal Németországot, névszerint Badent támadá meg, azonban dicstelenül visszaveretett (l. *Baden* ; *badeni forradalom*). Hosszasb ideig Schweiczban találván menedéket, végre Amerikába vándorolt ki. — p.

Heckscher (Gyula) német birodalmi igazságügyminister 1848-ban, szül. a' mult század utolsó éveiben Hamburgban, hol atyja, egy a' keresztényen vallásra áttért izraelita, gazdag bankár volt. Tanult Genfben, Hamburgban, Göttingenben, Heidelbergben. Ezután utazással tölté ideje egy részét, 's végre mint ügyvéd telepedett le Hamburgban. Hivatalos foglalkozásain kívül az irodalomnak is szentelé idejét. Egy ideig szerkesztője volt a' „*Neue Zeitung*“-nak, később dolgozótársa a' sokat olvasott : „*Wöchentliche Nachrichten*“ cz. lapnak. 1847-ben elnöke volt a' német ügyvédek gyűlésének Hamburgban. A' frankfurti előparlamentben Hamburg részéről követül jelent meg. A' parlamentben a' bal középpel, sőt néha a' tiszta baloldallal is szavazott. Ezért történt, hogy a' ministerség, melyet később elfogadott, árulásnak bélyegeztetéek. Reánk nézve H. nevezetes azért is, mert *Szalay* László, a' magyar megbízott a' német középponti hatalomnál, vele váltotta azon több rendbeli levelezéseket, mik később „*Diplomatische Aktenstücke der ungarischen Gesandtschaft zu Frankfurt*“ czim alatt külön röpiratban 's ennek nyomán számos európai, különösen bécsi 's pesti lapokban jelen meg. Sept. 18-án, midőn Auerswald és Lichnowszky megöletett, Frankfurtban H. is kerestetett 's nagy bajjal menekült meg a' nép dühe elől. Később n.ápolvi követnek küldetett. — a.

Hegedüs (Sámuel) erdélyi tudós 's m. akad. lev. tag, szül. 1781-ben Uj-Tordában, hol atyja kir. ügyvéd volt. Az enyedi collegiumban nevedkedett; 20 éves korában atyját elvesztvén, nevelővé lett az *Ugron* háznál, 's ott második atyát talált b. *Szentkereszti* tábornokban, ki elhatározólag hatott fejlődésére. 1805-ben Enyeden költészeti tanítója, 1806. ugyanott reform. pap lett, 1807-ben azonban a' göttingai egyetemre küldetett. 1809. ujra elfoglalá enyedi helyét, de már 1810. Kolozsvárra ment lakni, mint pap 's nem sokára *Herepei* János helyébe hittud. professora lett. Két év mulva, egykori tanítója *Herepei* Adám kimulta után ismét Enyedre tért vissza, mint római irodalom, aesthetika, történetek 's országtan oktatója. E' hivatalt 15 évig közbizodalomra folytatván, 1829-ben Kolozsvárra ment vissza hittani székébe, 1830-ban Tordára papnak, 1836-ban pedig Szászvárosra ugyanazon minőségben. Itt halt meg 1844. april 29-kén. — Enyed neki köszönte nyomdáját, melynek első nyomtatványai, római classikusok kiadásai alsóbb iskolaosztályok számára, az ő felügyelése alatt jöttek ki. Egyházi 's halotti beszédein kívül 1837-ben Kolozsvárt „*Poétai próbáit*“ adta ki; kéziratban maradtak: arithmetikája 's algebraja logarithmus táblával, és Erdély történetei. — h.

Hegel (György, Vilmos, Fridrik) szül. Stuttgartban, 1770. aug. 27-kén, egy hercegi kormánytanácsos öregebb fia. A' gyermekben már korán fölébredt az ismeretvágy, 's azért leginkább idősb egyének társaságát kereste, tanítóiét, kiket sétáikon kísérni szokott, vagy atyja vendégeihez csatlakozott. Hét éves korában már szülővárosa középtanodáiban tanult,

's minden osztályban jutalomra érdemesíté magát. Tizenötötől, 17 éves koráig naplót vitt német és latin nyelven, melly az ismeretekben gyarapodásáról folytonos bizonytságot teszen. Különösen a' történet iránt mutat hajlamot. 1788. ősszel a' tübingai egyetembe ment, hittani tanulmányokat hallgatni. Modora és kinézése miatt tanulótársai „öreg“-nek (alter Mann, alter) gúnyolák. A' francia forradalom Hegelt is föllelkesíté tanulótársaival együtt, kik egy politikai klubot alkottak, mellyben Hegel igen élénk részt vön 's nem egyszer szónokolt. A' két évi bölcseleti folyamat végeztén, 20 éves korában, tudorrá lett (doctor philos.). Ez alkalommal irt értekezése Kant tanulmányát, 's tudorunknak e' rendszerrel meghasonlítását egyképen föltünteté. Tanulótársai közt volt Hölderlin, kivel szoros baráti viszonyt kötött. 1790-ben lépett a' 15, éves kora miveltségü Schelling Hegel körébe, 's a' politikai klub Hegellel közelebb érintkezésbe hozá. Iskoláit végezvén H., Bernben, bizonyos Steiger nevű urnál magán-tanító lett. Itt, Schweiczban, egy kirándulást tön Genfben 's 1796-ban gyalog beutazá a' berni felső alpokat. Ez időben leginkább hittani és történeti tanulmányokkal foglalkozott. Jezus életébe annyira elmélyedett, hogy 1795. tavaszán azt egészen kidolgozá, mi maiglan megvan kéziratban. Elhagyá a' csodákat, miután azok magyarázatáról tudni sem akart. Másik dolgozata Hegelnek e' korból egy kimerítő bírálata a' positiv hitvallás fogalmának, mit 1795—96. télen irt. Schelling hirneves írói föllépése birta Hegelt rá, hogy csendes tanulmányai fölött szóváltást kezdjen Schellinggel, minek tárgya hittan és bölcselet volt. 1796. barátja, Hölderlin, ismét házitanitói állomást szerzett neki, mellyet 1797-ben foglalt el. E' mellett ideje volt nagyobb irodalmi munkákra. Ekkor alkotá Hegel, Frankfurtban, bölcselemi rendszerét. Szoros tanulmány alá vette Kant bírálatait, jog- és erénytanát 's erkölcsi metaphysicáját. Jegyzetei, magyarázatai e' korból most is megvannak. Ezeken kívül nagy szorgalommal üzte a' politikai tanulmányokat is. 1799. és 1800. ismét elővette H. a' tevőleges vallás fölötti bírálatát, 's egyszersmind egy még fenmaradt terjedelmes kéziratában átdolgozá a' bölcseletet, mint egészet, mint rendszert. Akkori nézetei kezdetben theosoph jelleműek voltak, miután a' német mysticussokkal megismerkedett; sőt platói nézetekkel és fordulatokkal is találkoznak Hegel rendszerének a' legrégibb alakjában, melly már magában foglalá a' későbbi, kiképzett rendszer osztályozását a' logikai eszme, természet és szellemre. Ugy hívé Hegel, hogy a' keresztynségből, a' bölcselem közvetítése által, a' catholicismuson és protestantismuson tul, a' hitvallásnak egy harmadik alakja, fog szükségképp előállani. — Atyja 1799. meghalván, öröksége rendezése végett néhány hétre Stuttgartba kelle mennie. Mintegy 3,000 forintra tevén szert, elhatározá H. az akademiái körbe lépni. Tudatá Schellinggel tervét, hogy Jenába megy, hozzáadván, mikép neki is kell ugyan rendszert alkotnia, mindazáltal reméli, hogy jó barátok maradnak. Schelling „System des transcendentalen Idealismus“-át H. még Frankfurtban tanulta. Midőn most 1801. jan. Jenába költözött, csakhamar megjelent tőle még az évben (jun.) „Die Differenz des Fichte schen und Schelling'schen Systems“ című írata, minek következtében a' bölcselet magánoktatója akart lenni, ugy hogy 1801—2-ben már logicájával és metaphysicájával föllépett. Mint academiái tanár, nem birt H.

azon megnyerő, elragadó előadással, mi Schelling szerencsáját Jenában megalapítá. H. előadása szorosán a tárgyra vonatkozott, nélkülözvén minden szónoki teljességet. 1802 és 3-ban, egyhívén, hogy lényegben mindketten egyetértenek, Hegel és Schelling együtt adtak ki egy bölcselmi itészeti lapot, mellyben m. a. Sch. csak kevés részt vőn, mivel ugyanaz időben egyszersemind egy más időszakai iratot (neue Zeitschrift für spekulative Physik) is szerkesztett, úgy hogy az itészeti lap értekezései többnyire Hegel művei gyanánt tekinthetők. Illy értekezés : a' bölcséleti itészet lényege, a' természetbölcsélet viszonya a' bölcsülethez általában, a' kételyrendszer viszonya a' bölcsülethez, hit és tudat, vagy az alanyiség hitbölcsélete legtökélyesb alakjaiban, mint Kant, Jacobi és Fichte bölcsélete, 's a' természetjog tudományos kezelésmódja, 's helye a' gyakorlati bölcsületben 'stb. Miután Hegel rendszerét eredeti fogalmazásának egész szigorában, szárazságában előadta, néhány folyam tapasztalása után belátta, hogy népszerűbb előadást kell választania. Ezért dolgozta aztán át a' természet és szellem bölcséletét, előadván bevezetésül a' bölcsület szükségét 's egybefüggését az étellel és tényleges tudományokkal. Egyszersemind tiltakozott a' Schelling-féle természetbölcsület elfajulása ellen Sch. tanítványainál és követőinél ; tiltakozott azon előföltétel ellen, mintha a' bölcsület, természeténél fogva, csak néhány választottakért 's született lángelmék számára létezne. Legkevesebb változáson ment át logicája és metaphysicája, legtöbben a' szellem bölcsélete (Philosophie des Geistes), mellyben az eredeti fogalmazás platói-mysticus eleme most háttérbe lépett. Miután már 1803. elején megszűnt az itészeti lap, Schelling ez év nyarán Würzburgba ment tanárnak, 's Hegel mindinkább kibontakozott azon mysticus elemből, mellybe a' schellingi bölcsület elfajulni kezdett. Felolvasásai végén a' bölcsület történetéről, miket 1805—6. télen tartott, mondá : új korszak derül a' világra ; úgy tetszik, sikerült a' világszellemnek, minden idegen, tárgyilagos létet levetközni, 's általános szellemként tűnni föl, 's magából alkotni azt, mi neki tárgyilagos. A' véges öntudat harsza az általános öntudattal megszűnik. Az egész eddigi világtörténet általában 's a' bölcsület története különösen csak e' harszot tünteti föl, 's csak ott látszik czélnál lenni, hol ez általános öntudat idegenszerű lenni megszűnt, hol a' szellem mint szellem van valóban. Mert ez annyiban az, mennyiben magát általános szellemnek tudja, 's erről a' tudományban van tudomása, 's csupán e' tudat, a' szellem valódi létezése“. Az észtanhoz (logica) és metaphysicához irt bevezetéseiből, mikben Hegel a' tapasztalat fogalmát kifejté, származott 1804. óta a' szellem tüneménytanának alapja (Phaenomenologie des Geistes), mellynek megjelenését több éveken át, mint tankönyvet hirdeté, 's mellybe akkori tanulmányainak tömött eredményeit leraká. Miután 1806-ban e' phaenomenológiát, míg sajtó alatt volt, kivonatban adta elő : 1807-ben Bambergben csakugyan megjelent e' munka, mint rendszerének első része. Hegel ohajtása, hogy Heidelbergbe hívassék meg, nem ment akkor teljesedésbe. A' jeni catastropha 1806. őszszel kényszeríté Hegelt, a' következő év tavaszán Bambergbe átköltözni ; hol Niethammer, barátja, egy political lap mellett szerzett neki szerkesztői állomást, mellyet azonban csak 1808. őszig látott el. Időközben barátja, Niethammer Münchenbe tétetett át, mint fő tanulmányi tanácsos,

s közbenjárása következtében Hegel Nürnbergben az aegydiengymnasium rectora lett, hol tőle függött a' bölcseleti és hittani oktatást vezetni, 's 1813-tól kezdve, a' bölcseleti tanári jelölteket megvizsgálni. Azon füzetekből, melyeket Hegel bölcseleti oktatásra irt 1808—11-ben, 's azon jegyzetekből, melyeket tanítványai szóbeli előadás után készítettek, adá ki Rosenkranz Hegel „philosophische Propaedeutik“-ját (1840). — 1811-ben megházasodott a' 41 éves Hegel, 's ez alkalommal irta Niethammerhez azon jellemző sorokat : „wenn man ein Amt hat und ein Weib, das man liebt, so ist man eigentlich mit dem Leben fertig“. Két gyermekei Károly és Immanuel. Nürnbergben végző Hegel észtanát (Wissenschaft der Logik), melyet 1812—16. adott ki, mint a' tudományok második részét, miknek elsejét a' phaenomenologia teszi. E' mű alapjául a' fogalom szükségképeni önmozzanatát állítá föl. Allítá, hogy ez önmagát alkotó uton lehet a' bölcelem tárgyilagos, bebizonyított tudomány és minden természeti és szellemi élet kifejlése egyedül a' tiszta lét természetén nyugszik, mi tehát az észtan tartamát képezi. A' logica tehát a' tiszta ész rendszere, a' tiszta gondolat birodalma, mely a' való leplezetlenül, magában véve. 1816. nyarán kapott Hegel meghívást bölcseleti tanszékre, Heidelbergbe, mit azonnal elfogadott, mi közben majd egy időben a' berlini egyetemen is megkínálták Fichtenek még üres helyével. Heidelbergben lépett föl először bölcseletének egész rendszerével, midőn használatul előadásaihoz, 1816—17. téli félévben tartott felolvasását a' bölcseleti tudományok öszvegéről (Encyclopaedie der phil. Wissensch.) kinyomatá. Egyszersmind átvette a' heidelbergi irodalmi folyóiratban (Jahrbücher für Litteratur) a' bölcselmi és nyelvtani osztály szerkesztését, 's egy hirdetést tett közzé e' folyóiratban Jacobi összes műveinek harmadik kötetéről, ugyszinte megbírálta Würtemberg rendinek nyomtatásban megjelent tanácskozásait. Azonban Folger javaslatára, Altenstein ministeriuma ismét megkínálván Fichte tanári székével, Berlinbe ment. 1818-ban kezdé meg felolvasásait. 1820. a' ministerium által a' tudományos vizsgálóbizottmány tagjává neveztetett Brandenburgban. A' tudományok akademiájába beléptét Schleiermacher akadályozá, kivel H. feszültségben élt. 1820-ban dolgozó ki H. jogbölcselete alapvonalait (Grundzüge der Philos. des Rechts), mely 1821-ben látott világot. Egy előszóban, melyet heidelbergi tanítványa Heinrich „über die Religion im innern Verhältniss zur Wissenschaft“ czimü művéhez irt, igyekvék megmutatni, hogy a' hitvallás elvéül nem lehet az érzelmet venni, nem lehet a' hittant arra építeni. Ezzel, a' nélkül, hogy néven nevezé vala, megtámadá Schleiermacher szempontját, ki dogmaticája alapjául az érzést tevé. 1822—23. télen először tartott leczkéket a' történet bölcselete fölött, mi által az egyetemes történettan szemlélődési tárgyalását a' német egyetemeken élénk mozgalomba hozta, 's nagy népszerűsége tett szert általa. 1827-ben Hegel indítványára, kormányi segély mellett, itészeti folyóirat alapított, illy czim alatt : „Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik“ ; mely aztán a' Hegel iskolájának közlönye lett. Lassanként Németország határin is tulterjedt Hegel bölcselete. További dolgozata Hegelnek, mit akkor fölolvasmányi alakban készített, 's később vallásbölcseleti előadásaihoz függelékül adtak ki, — értekezése az isten létéről. E' szerint isten, tevé-

kenység ; szabad, önmagára vonatkozó, önmagában maradó tevékenység. Minél hatályosabb terjesztői lettek az említett, berlini évkönyvek Hegel tanainak, minél inkább szaporodott dolgozótársainak száma, 's ellenzése más bölcseleti irányok ellen : annál határozottabbak, szenvedélyesebbek lettek az új bölcselet elleni támadások. Midőn 1831. ősszel, Berlinben, a' cholera kiütött, alig nyitá meg téli felolvasását Hegel, midőn nov. 14-én az uralkodó vésznek áldozata lett. Teste, kivételesen, nem a' cholera-temetőbe vitetett, hanem a' rendes temetőbe, az oranienburgi kapunál, Fichte mellé, közel Solgerhez, azon helyre, melyet életében maga választott ki magának. Számos baráti és tanítványai megkezdték még 1832-ben Hegel összes munkáinak kiadását ; melybe, már kinyomott munkáin kívül, a' vallásbölcselet, a' bölcselet története, 's a' történetek bölcselete és aethetica fölötti felolvasásai is fölvették.

Hegel philosophiája. I. *A' szellem tüneménytana* (Phaenomenologie des Geistes). A' való, az igaz egyedül valódi alakja a' tudományos rendszer. A' feladat arra törekedni, hogy a' bölcselem közelebb vitessék a' tudomány alakjához, 's nevét (a' tudás iránti vonzalom, szeretet) letévén, valódi tudalom (Wissen) legyen. A' bölcseletet tudományyá emelni most van ideje. Nem nehéz belátni, hogy korunk a' születés vagy átmenet kora, új időszakra. A' szellem léte és képzete eddigi világával meghasonlott. Bár soha sincs nyugalomban, hanem folyton előtörekvő mozgalomban van ; de a' magát képző szellem lassankint és csöndesen érik meg az új alakra, 's az előbbi világ épületének egy részét a' másik után földoldozza. Ingadozását csak egyes jelenségek mutatják. A' könnyelműség, mint az unalom, melyek a' létezőt megtámadják, 's határozatlan sejtelve egy ismeretlennek megannyi előjel, hogy más van készülöben. E' lassu szétmállás, mely az egésznek alakzatát nem változtatá meg, az új világ képének egyszerű föltünése által szakasztatik meg. — A' tudomány utját, vagy is a' tudalom jövődjét (leendését) a' lélek tüneménytana adja elő. Ha valaki a' tudomány utja iránt kérdez, könnyü felelni, hogy legbiztosabb kalauz az ép ember ész. De az örök, szent, végtelen magasztos érzelme főpapi öltönyben halad elő, oly uton, mellyen mélyebb, eredetibb eszmék 's magasabb gondolatszökrák tűnnek föl. De e' mélység még nem leplezi föl a' lét forrását ; való gondolatok, tudományos belátás csupán a' fogalom működésében nyerhetők. Csak ezuton érhető el a' tudomány általánossága, nem a' közönséges emberész határozatlansága és ügyefogyottsága, sem a' lángész hanyagsága és elbizottsága által. A' tudomány mivelé és teljes ismeret, de képes minden öntudatos értelem tulajdona lenni. A' szellem azáltal találja föl az igazat, ha az általános határozatlanságban magát föltalálja. Ily erővel csak akkor bír, ha a' nemlegesnek szemébe néz, annál megállapodik. E' megállapodás a' létbe visszafordító varázs erő. — Az egyént miveletlen állapotából tudalomra akarván vinni, általános egyéniséget az öntudatos szellemnek mivelődési folyamában szemlélni. Az egyes, tartamra nézve is, kénytelen az általános szellem mivelődési fokozatain átfutni, de mint a' szellemtől már lerakott alakzatokon, mint valamely út már kiegyengetett, megdolgozott darabjain. A' cél : a' szellem belátása abba, a' mi tudalom. A' türelmetlenség lehetlent kíván, t. i. célhoz jutást eszközök nélkül. A' tudalom, vagy a' közvetlen szellem az érzéki tudat. Hogy saját-

képeni tudalommá legyen, hosszú utra van szükség. Első fokon a' szellem általában tudat, azaz határozott vonatkozása az *én*-nek egy ellenében álló tárgyhoz. Második fokon a' tárgy az *én* maga : öntudat ; harmadik fokon a' dolog = tárgy (der Gegenstand ein Object.), melly szintugy az *én*hez tartozik, gondolat, 's a' tudat értelem. Első fokon a' tudat egyszerűen érzekei, azaz közvetlen bizonyosság egyes kultárgyról ; tovább megy 's lesz észlelő tudat, (ismeret), melly a' tárgyat jeleivel vagy tulajdonaival tünteti föl ; míg az értelem vagy az értelmes tudat a' dolog bellemét (das Innere) látszatától, az erőt nyilatkozatától megkülönbözteti. Az öntudat fokán az *én* önmagát vizsgálja, 's mindenben önmagának tudatára törekszik. E' törekvésben átmegy az öntudat a' vágyak lépcsőin, mellyeknek kielégítésével jut csupán önérzetre ; átmegy azon fokon, midőn az öntudat viszonyban az uralom- és szolgasághoz magát kiismeri, 's végre általános öntudatra emelkedik, melly alakban föltünik előtte a' család, állam, hon és emberiség szellemi általánossága, mint mellyhez tartozik önmaga. A' tudalom legfőbb egyesülése valamelly tárggyal, vagyis a' tudat és sajátlagos öntudat azonsága az értelem, mellynek tudalma már nem csupán bizonyosság, hanem egyszersmind igazság is, mert az igazság, a' való = a' bizonyosság és tárgyilagosság azonságában áll. Az értelem, vagy értelmes tudat fokai : a' hit, fölvilágosultság, 's az általános tudalom. A' hit magában foglalja a' szellemet, belátás nélkül ; tiszta tudata ugyan a' lénynek, azaz az egyszerű bensőnek, de csak közvetlen gondolkodás, 's e' közvetlenség bizonyos tárgyilagost lét jelentőségére jut, melly az öntudaton túl fekszik. A' tiszta belátás ellenben a' létet nem csupán, mint tárgyilagost fogja föl, hanem mint absolut önmagát ; a' tulajdonképeni tárgy, melly ellen a' tiszta belátás a' fogalom tagadó (nemleges) erejét állítja, a' hit ; harcz támad a' fölvilágosodás, és vakhit között, a' tiszta belátás terjedése a' fölvilágosodás, melly által a' hit tiszta érzelmé süllyed 's azáltal sajátkép tartalmatlan lesz. A' képzet tartama sem egyéb a' hitben, mint az általános szellem, de mint más és idegen ; míg a' létében önmaga felől bizonyos szellem, az általános tudás nem bir a' létnek egyéb elemével, mint az önmagáról, mint minden létről tudatot ; ez alanyról, mint minden dolgok lényegéről tudást, 's e' lényegről, mint önmagáról tudalmat. A' szellem ez utósó alakzata a' magát szellemi alakban tudó lélek, szellem, vagy a' megfogható tudalom, tudomány. A' természet a' szellem élő, közvetlen levése (Werden) ; mozgalom, mellynek e' czélja és eredménye a' szellemet, mint alanyt állítani elő. Mint a' természet térben mutakozó szellem, ugy a' történet időben nyilatkozó szellem. A' történet a' szellemnek lassu mozgalmát 's egymásra következesét tünteti föl, képek csarnokát, mellyek közül a' szellem teljes gazdagságával állítja ki mindeniket, 's azért mozog olly lassudan, mert lényegének egész gazdagságát át kell hatnia, megemesztnie. Tökélye abban áll : teljesen tudni azt, a' mi : lényegét. E' tudalom magába térés, mellyben létét elhagyja 's alakját az emlékezetre bizza. Az emlékezet fentartja az előbbi szellemek tapasztalását. Ha tehát a' szellem, ugy tetszván, mintha csak magából indulna ki, — ismét előlkezdi képződését : magasabb fokon áll azért, hogy elől kezd. A' szellemország, melly ekkép alakul, következetes haladást mutat, egyik a' másikat váltja föl, egý a' másik kezéből veszi mintegy át a' világ biralmát. Cél :

a' mélység fölleplezése, 's ez az általános fogalom. Erre a' szellemek emlékezése 's birodalmuk rendezése szükséges. Amaz a' történet, ez a' jelentkező tudalom ismerete, tudománya (Phaen. d. Geist.); 's a' kettő együtt, a' felfogott történet képezi az általános szellem trónjának igazságát, bizonyosságát, melly nélkül az élettelen egyedüliség volna. Innen származik végtelensége.

A' tudomány rendszere ugy tűnik föl, mint a' világrénd háromsága. A' maga tisztaságában kifejlendő gondolat, az örök egyszerű lét magában, alkotja a' *logicát*; gondolat, melly még nem valósítá magát sem magáról tudata nincs, hanem csupán gondolatott 's magában (in sich) marad. De mivel a' gondolat minden való: szükségkép tétetnie, a' létnek nyilatkoznia kell. Az isteni gondolat elszakadása magától 's időre és térre oszlása: a' *természet*. 'S ha a' gondolat ismét visszatér magába, megszünteti a' természet másképlését, — ez által lesz valódi, önmagát tudó gondolat, vagy *szellem*. A' tudomány rendszerének részei tehát a' *logica*, a' *természet* és *szellem* tudománya.

II. *Eszmézet* (*logica* és *metaphysica*). Az észtan — vagy Hegelszellemét inkább megközelítőleg: eszmézet — tárgya a' gondolat 's határozó jeleinek tartalma. A' gondolatot tisztán elemileg tekintvén: lassanként a' gondolat minden ellentéteit föltünteteti szemünk előtt, mellyek végre, fejlődési körüket végezvén, a' legfőbb eszmében foglaltnak egybe. E' *logica* tehát méginkább formatan, mint a' közönséges észtan, melly csupán fogalmakkal, ítéletekkel és következtetésekkel foglalkozik. Ez inkább a' dolgok categoriáinak vagy minden létező legáltalánosb föltételeinek tana; 's azért egyszersmind ontologia, vagy az őslét tudománya, *logica* és *metaphysica* egyszersmind, válhatlan kapcsolatban. A' gondolkodás általában fölfogása 's összevetése a' különbözőségeknek az egységben. De a' különféleségek, mint ilyenek, külsőségre tartoznak, az észre és érzéki szemléletére. A' gondolat elvontság, mennyiben az értelem összetes (*concret*) szemléletből indul ki, egyet a' különféle határozó jelek közül elhagy, egy másat kiemel, 's a' gondolat egyszerű alakjába önti. A' képzet (*Vorstellung*) tartama a' tapasztalásból van véve, de maga az egység alakja, 's annak további határozó jeleinek (föltételeinek) forrása a' gondolatban van. De az egység szintugy a' tárgyé, 's a' föltételeivel annak saját természetét alkotja. A' gondolatok háromfélék: a' categoriák, az észlelési föltételek (*Reflexionsbestimmungen*) és fogalmak. A' két első tana képezi a' tárgyilagos *logicát*, (*Metaphysica*); a' fogalmak tana a' tulajdonképeni vagy alanyi *logicát*. A' *logicainak* általában 3 oldala van: elvont vagy értelmi, *dialecticai* vagy nemleges (*negativ*) és szemlélődő vagy tevőlegesen észszerű. Az értelmi, a' fogalmakban a' szigoru határozottságuknál 's megkülönböztetésöknél megállapodik; a' *dialecticai* felosztásukban tünteti föl a' fogalmakat; a' szemlélődési (*speculativ*) a' fogalmak egységét ellentétökben fogja föl, vagyis az igenlegest fölhasználásában. A' *logica* 3 részre oszlik: első a' lét tiszta fogalmának rendszere: *ontologische Logik*; másik a' tiszta fogalmak rendszere általában: alanyi *logica*; harmadik rész végre maga a' tudomány fogalmának rendszere: *eszmétan* (*Ideenlehre*). — A' tudomány kezdete a' legegyszerűbb 's legkevésbé kifejett; a' lét egyszerű, még üres fogalmából indul ki 's mindég gazdagabb fogalmakra halad tovább,

hogy a' dialectica minden közvetítésein keresztül fokonként az isteni elvet fölleplezze, 's az eszmét, mint a' tiszta észisme rendszerét kifejtse. Végül nyilatkozik csupán az isteni lét tisztaságában. A' mivel logicialag, azaz absolute kezdjük, a' pusztá lét, a' legüresb, a' mi létezik, a' legáltalánosabb és legszegényebb meghatározás (Bestimmung), mit egy tárgytól sem tagadhatni meg; de a' mi rendkívül parányit mond felőle. A' lét az egyszerű, tartalmatlan határozatlanság (Unmittelbarkeit : ezt magyar hegelingeink ok nélkül fordítottak eddig, szószerint közvetlenségnek), mellynek ellentéte a' pusztá semmi, 's mellyeknek egyesülése a' kevés, mi, mint átmenet a' semmiről a' létre alakulás, megfordítva enyészet. A' létező (Dasein) már lett, meghatározott lét (Sein, a' magyar hegelinek *van*-ja), melly egyszersmind vonatkozással bír egy másra, a' nemlétre. Ekép a' lét egyszer magában van, másszor viszonyban máshoz. A' lét, e' két föltét szerint gondolva, valóság (Realität). A' mint valaminek magában kell lenni, az föltéte (Bestimmung); a' mint másért van, mással egybefügg, az misége (Beschaffenheit); a' mint végre valami mind magában, mind másért magában van, az határozottsága, minősége. Minősége által van valami változás alávetve; változik, mennyiben határozottsága, mással összefüggésben, miséggé lesz. Midőn a' változás által a' miség általában megszűnik, a' változás is megszünteti magát. A' lét ezáltal magába visszatért 's mást kirekeszt magából; magáért van. Egymiség, melly csupán magára vonatkozik 's más ellenében visszaható viszonyban áll. Minősége által a' tárgy az, a' mi; 's azért a' minőséggel a' véges is változik; míg a' mennyiség nem a' dolog természetét képezi, változása nem lényeges különbséget idéz elő, a' tárgy marad az, a' mi. A' mennyiség határozatlanig kevesbítettetik vagy szaporíthatatik. Végtelen nagy és végtelen kevés. De az utóbbival megszűnik, mennyiség lenni; lesz semmi = 0. A' végtelen a' korlát megszüntetése; mennyiségi és minőségi. A' korlát, mint igenleges, ismét tétetvén, ellenében áll mindég a' tagadásnak. A' lét magában látszik 's határozza magát; föltételei az egységben vannak. Nem közvetlen magokért vannak e' föltétek, hanem vonatkozások. (Reflexionsbestimmungen). Az első föltét: lényeges egység önmagával: azonság. Minden magához hasonló. A' másik föltét a' különőség, 's ez vagy a' különféleség föltéte (nincs két dolog, egymáshoz tökéletesen hasonló); vagy az ellentét föltéte (valami vagy A vagy B, 's harmadik nincs). Harmadik föltét a' lényeg; mi ennél fogva alap. (Mindennek kielégítő oka van) 'stb. 'stb. A' logica második része, az alanyi logica, a' fogalmat, itéletet és következtetést tartalmazza. A' fogalom a' föltétek, határozottságok egésze, egyszerű egységbe összefoglalva. Három mozzanata van: az általánosság, különőség és egymiség mozzanata. Az általán a' magában létező egysége a' határozottságban; a' különőség az ismertető; az egymiség alany. Az itélet az alany különválasztása különségétől, vagy viszonya ahoz. Van categoricus, hypotheticus és disjunctiv itélet. A' következtetés a' fogalom előtüntetése mozzanataiban; egymiség, különőség, általán mint mozzanatok megkülönböztetendők, úgy szinte a' végletek a' közép által — mi egységek — egybekapcsolandók. A' következmény háromféle; subsumtio, inductio és analogia által. A' való, 's magát valószínű fogalom a' cél, a' cél valósitása az egész eredmény. A' logica 3-ik része az eszmetan. Az eszme az arányo-

sitott fogalom, melyben a' lét a' fogalomnak, mint illyennek megfelel. Az eszme részint élet, részint ismeret, részint tudomány. Az élet a' lét elemé-
beni eszme. Az élő olly egész, melyben a' részek nem önmagokért, hanem
csak az egész által 's az egészben vannak, léteges részek. Mint magát
valósító önmozgalom; az élet az egyén alakulásának háromszoros proces-
susa önmagában. Az ismeret egy tárgy képzete, létező tulajdonai szerint,
mint ezeket fogalma egységében felfogjuk. Az általános tudás a' fogalom-
kép létező 's magát önmagából alkotó fogalom. Az általános tudalom
nélkülöz minden külsőt; az általános eszmeélete a' gondolat, melly másban
ismét magára ismer.

III. *Természetbölcselet.* Az általános eszme külső tárgyilagosságában a'
természet, melly kifejlődési folyamatában a' levést, mint szellem tünteti föl.
De mivel a' természet, szükségképeniség, kényszer törvénye alatt szenved,
nem bir szabad fejlődéssel, hanem csak ránk nézve létez előhaladás, a'
szellem szabadságához. A' természet fokozatos folyama tehát csak a' gon-
dolkodó fogalom belsejében követi utját, nem jó látszatra időszerinti egy-
másutánban. E' szerint a' természetnek, mint illyennek, nincs története,
's a' mi hasonló létez, csak a' szellem visszahatása reá. A' természet örökké
ugyanaz. Mint tárgyilagositott eszme a' mechanizmus formájában tűnik
föl a' természet; első tudománya tehát a' természetnek az erőműtan, mi
ismét: mathematicai mechanica (tér, idő 's mindkettő egysége); véges
mechanica, vagy súlytan, és általános mechanica vagy csillagászat, (melly
az általános gravitatót, az égi mozgalom törvényeit, a' naprendszert
egészben adja elő). A' mechanica a' physicába szögellik, melly a' termé-
szetbölcselet második része. A' csupán tömegszerűnek ellenében az alak,
's a' lét categoriái helyébe, mellyek a' műtanban uralkodók, a' lényegéi
jönnek. Az általános alakjai a' physica általános egyéniségei. A' meteorolo-
gicus folyam képezi az átmenetet a' különös egyéniségek physicájára,
hol az egyéniség harezza a' súlylyal, 's hang, melegség 'stb. előjő. Az egész
egyeniség természetana a' magnetismust, villanyosságot, vegytani folya-
mat vizsgálja, 's a' léteges természeti élet szemléletére vezet által. (Orga-
nik). A' természetbölcselet e' harmadik részében elsőben is a' természet
földtani létege, aztán a' növények 's végre az állatok vizsgáltatnak, 's az
egészet a' gyógytan zárja be. Midőn a' létege meghal, e' természeti halálon
tul, a' halt hüvelyből, egy szebb természet, a' szellem lép elő. Az eleven
a' fogalom létének legfensőbb módja ugyan a' természetben; de mivel e'
lét az eszme általánosságához még mindég nem mérhető: ki kell e' körből
törnnie. Ez az átmenet a' természetből a' szellembé. A' természet célja,
önmagát megölni 's a' közvetlen, érzéki korlátokon áttörve, phoenixként
magát megégetni, 's a' külsőségből, mint szellem, ifjodva emelkedni ki.
A' természet mint eszme ismer magára 's kiengesztelődik önmagával. De
egyoldalú dolog, a' szellemet, mint a' természetből levőt tüntetni föl;
szintugy létezik az a' természet előtt, mint utána, 's mint a' természet
célja, előtte van, ez (a' természet) belőle származott, de nem tapasztala-
tilag, hanem úgy, hogy benne, mellyet fölteszen, már mindég megvolt.
A' szellem, a' közvetlenből származván, önmagát igyekszik megszabadí-
tani, midőn a' természetet magából alkotja; 's a' szellem e' működése —
bölcselet. A' szellem, melly magát föl fogta, a' természetben is magára

akar ismerni. A' szellemnek e' kiengesztelődése a' természettel és valóval csupán valódi kibontakozása ; 's e' megszabadulás a' természettől 's kényszeréről képezi a' természetbölcsélet fogalmát. A' külsőségben csak önmagunk tükrét föltalálni, a' természetben a' szellem sugárzását látni : czélja és törekvése a' természetbölcséletnek.

IV. *Szellem bölcselete.* A' természetből visszatérő, eszméletes logikai gondolat a' szellem, mely a' természettel ellentétben, a' szabadság kategóriája alatt áll ; mellynek alakzatai tehát nincsenek kívül és egymás mellett, hanem a' mely maga szakadatlan processus. Mint szabad, nem közvetlen előre föltett ; hanem először azzá kell lennie, a' mi ; a' természethezi viszonyával kezdi, mint egyes, egyéni szellem, hogy valódi lényegéhez, az általános szellemhez emelkedhessék. E' szerint a' szellem bölcselete 3 részre oszlik : először a' szellemet fogalmában vizsgálja, mint az alanyi 's szellemről tudományt ; aztán a' szellem valóítását, vagyis a' gyakorlati szellemet 's végre a' szellem tökélyét művészetben, hit és tudományban, mint az abszolút szellemről tudományt. Az alanyi szellem tudománya az embertan (anthropologia). Hogy szabad legyen, korlátolt-ságával kezdi a' szellem, honnan lassanként kiküzdí magát ; ekkor még nem szellem valóban, hanem lélek, mely mint természeti, érző és valódi lélek vétetik vizsgálat alá. Magát, mint alanyt, máshoz, mint tárgyat vonatkozván, a' szellem, a' szellem tüneménytanának tárgya lesz. A' lélektan (psychologia) tanítja a' szellemet, benső tevékenységének tulajdanait vizsgálni. A' testi természettől magát elszakasztván, 's önmagát állítván központul a' szellem : többé nem süllyed el a' természetbe, 's ez is szabadon áll ellenében. Ez az elméleti szellem viszonya, mely a' természetet azonosnak tudja magával 's közvetlenül, mint érzelem lép föl. A' szabadság a' tárgyilagos szellem, mely magát értelmesek birodalmává alkotja ; 's magát önmagából határozza meg 's határozatainak külső valóítását ad. A' szabadság e' törvénye jogi, erkölcsi és political lehet. A' jog körében a' gyakorlati szellem, mint egyes szabad lény, mint kizárólagos én, mint személy lép föl. A' jog és szabadság külső köre a' tulajdon. Az én személyiségemben más közvetlen saját magáét is megsérti. A' mit fogalom szerint az maga ellen tön, a' büntetésben valósul. Az erkölcs álláspontja egészíti ki a' jogét, 's a' moral ismét az erkölcsi nézponjtjába szögellik, mellyben a' jó, szorosán tárgyilagosan létezik. Az egyes szellem elkülönzött személyiségét feladván, lényeges egységbe jó másokkal. A' családból a' polgárzat áll elő, mely erkölcsi czélú egységbe emelkedik az államban. A' nép eszmélő szelleme. Erkölcsök, törvények és alkotmány képezik egy népélet szervezett benső életét. A' bölcséleti történet nem csak a' nép elvét fogja föl intézményeiből és eseményeiből, hanem főleg az általános világszelleme tekint, az egybefüggést a' külön nemzetek története, 's miveltségének fokozatai közt. A' világtörténetben, mint világitéleten, gyakorolja a' világszellem legfőbb jogát. A' folyam egyszersmind eszméletre hozza az általános szellemet. — Az abszolút szellem tudományának további tárgyait képezi : a' művészet, és vallásbölcsélet. A' művészet tárgya a' szép (aesthetica, melly e' szép képzet közelebbi formait vizsgálja). A' művészet a' természetnek, mint az istenség jelképének legfőbb visszatükrözése ; az eszme mint eszmény jelenik itt meg. De a'

tárgyilagosság, mely istent a' művészetben feltünteti, az alany működésétől még nem független, hanem a' művész lángeszének alkotó képzelme. Az alanytól független léte az isteninek a' vallásbölcselem feladata. Isten úgy tűnik föl, mint idegen, tulnansó érzelmi világ, mellynek az egyén aláveti magát. De ez ellentét csak a' hitvallás kezdete; minden vallás oda megy ki, hogy ez ellentétet eltörli, 's csak annyiban vallás, mennyiben ez sikerül, mi ismét csak tökéletlenül esik meg. Mert a' vallási eszmélet eleme a' közönséges képzet, mely szemponton az általános, vagy isten még mindég tárgyilag és tulnansó alakjában jelenik meg. A' vallás történeti fejlődésében tökélyre emelkedik, a' természetvallások 's szellemi egyéniségek (görög, római és zsidó vallás) vallásain keresztül keresztyén szempontig, mellyben a' vallás fogalma el van érve, az általános szellem nyilatkozott. A' vallás igazság minden emberek számára; a' hit a' szellem bizonyágtételén alapszik. A' vallás tere a' gondolás. Mindennapi tudat előtt az isten még mint érzéki tárgy, mint a' cselekmények kül következménye jelenik meg, nem való lényegében. Az emberi tudat csak annyiban tudja itt az istent, mint az isten tudja magát ő benne. Így isten valódi szellem; jelenvaló, hol egybegyűlnek a' hívek. Itt nyilatkozik először, a' mi isten; többé nem tulnansó, nem ismeretlen; nem csak külső történetben, hanem az ember tudatában is nyilatkozik. De az isteni nyilatkozat háromságos. Mint általános lény, gondolat, melly minden dolgok lényege, atya az isten; második eszme istenről a' képzet elemében, a' fiu országa, vagyis a' természeté és végtelen szellemé. Harmadszor isten eszméje a' a' községben, sokaságban: a' szellem országa. Itt isten abszolút személyiség. — Az ember nem ártatlan; ez annyi volna, mint akarattal nem bírnia, nem lenni rosznak, de jónak sem. 'stb. 'stb.

Így állítá Hegel össze bölcseletét, mellyről mondja, hogy az egy, mert csupán egy bölcseleti tudomány van.

Hegel iskolája. Hegel tanai, 's főleg homályos műszavai számos megtámadást vontak magok után. Schelling, Herbart, Fries, Krause, Krug, Bachmann, Reinhold, ifjabb Fichte, Troxler, Fortlage, Schlegel Fer., Daumer, Gunthner, Scheidler, 's még számosan igen erélyesen kikeltek Hegel ellen. A' Rotteck-Welker-féle Staatslexicon még a' német philosophok közötti helyét is el akará vitatni, 's a' nagy gondolkodó rendszerét úgy mutató be, mint berlini udvari, szórszálhasogató bölcseletet, melly szemlélődései és mysticismusa vegyülete által olly eredményre vezet, mit képtelennek kell mondani; 's mellynek gyakorlati fölfogása (a' jog és államtudományok terén) a' quietismusnak, a' létező rosznak szolgál támaszul, a' haladás elvei ellenében. Vádjainak más része pedig épen ellenkezőleg tanítványaira vonatkozáván, ezeknek vallástalanságát 'stb. illeti. Voltak továbbá ollyanok is, kik Hegel bölcseletének hiányait, hézagait, egyoldalúságait és gyöngéit kiemelék, a' nélkül, hogy az egészet elvetnék. Voltak, kik Hegel bölcseletéből magoknak némileg módosított szempontot alkottak, Hegel módszerét elfogadták, a' nélkül, hogy e' bölcselet eredményeit helyeselnék. Azok közt, kik Hegel tehetsége és érdemei iránt valódi nagy elismeréssel viseltetnek, a' nélkül, hogy felekezetéhez tartoznának, legyen elég csupán Humboldt Wilmst neveznünk, ki 1828-ban még egy levélben írta: „Hegel kétségtelenül mély és ritka fő; de hogy

egy illynemű bölelet valóban gyökeret verhessen, nem képzelhetem.“ (Es mégis megtörtént; Hegel bölelete leginkább el van jelenleg Németországban terjedve, áthatott az minden tudományt, 's olly férfiak működése által, mint Gans 'stb., hatással volt a' franczia irodalomra is). „Én részemről — mond folytatólag Humboldt — semmikép sem tudtam vele megbarátkozni. Sokat árthat neki az előadás homálya, melly nem megkapó, mint Kant és Fichteé, 's nem olly nagyszerűen magasztos, mint a' sír sötétsége, hanem látható magán segitni nem tudásból származik. Mintha a' nyelv szerzőnél áthatlan volna; mert a' hol egészen közönséges dolgokat tárgyal, sem tud könnyű és nemes lenni, minnek oka a' képzelődés nagy hiánya (?) lehet. Mindamellet nem akarok e' bölelet fölött pálezát törni. A' közönség, ugy látszik, két osztályra oszlik Hegel irányában; egy rész föltétlenül pártolja, mások, mint éles szögletkövet, ovatosan kikerülik. Egyébiránt ő nem tartozik azon böleselőkhez, kiknek hatása eszméiken tul nem terjed; iskolát alkot 'stb.“ — Hegel iskoláját legjobban osztályozhatni régiebbre és ifjabbra; jobb és baloldal egyszersmind. A' régiebb iskola főleg az azokból áll, kik közvetlen tanítványai voltak, vagy még halála előtt léptek föl, mint pártolói. Ezen ő hegelianok némi aprólékoskodó függéssel ragaszkodnak Hegel tekintélyéhez, 's még a' forma tehetlenségét 's a' kifejezés nehézkességét illetőleg is követik mesteröket. Ezeknek közlönye a' „Berliner Jahrbücher“. E' régiebb iskolában alig gyanítá vala Hegel halála előtt a' nézetek eltérését, a' mester tanainak felfogásában. Az említett folyóirat csakhamar valódi hatalommá emelé H. böleletét az irodalomban, melly irány a' bölelet történetében mindinkább kizárólagos uralomra emelkedett. Nem igy H. halála után, midőn lassanként H. előadásai nyomtatásban megjelentek. Eltérések támadtak az iskola kebelében különösen az isten személyiségéről (hogy vajjon Hegel pantheista vagy theista istent tanít-e?), a' szellem halhatlanságáról (ha vajjon H. az egyén személyes halhatlanságát tanítja-e, vagy csak általában a' szellem öröklétét?) 's a' christologia fölött (hogy H. Krisztus egységét az egyháztan értelmében állítja-e, vagy az emberi fajt, mint istenembert fogja föl?). E' meg hasonlások két táborra oszták az iskolát; az ifjabbak a' hittani orthodoxyáról, a' Hegel böleletén belül, mit sem akartak tudni, 's olly értelemben oldák meg ama kérdéseket, min a' Hegel régiebb követői megütköztek. Miután a' berlini folyóirat illy szabad irányok ellenében mindinkább ellenszenvet tanusított 's végre egyoldalú, kizárólagos formalismussá merevült, melly a' böleletet, bensőleg, megsemmisítéssel fenyegeté; az ifju hegelianok a' „hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst“ czimű folyóiratot választák közlönyökül, mellyet, Ruge és Echtermayer 1838-ban alapítottak, 's aztán Ruge folytatott; 's miután ez megszűnt a' Tübingában (1842.) alapított „Jahrbücher der Gegenwart“ (Schwegler szerk.) 's a' „Jahrbücher für speculative Philosophie“ (1846. Noack által szerk.) folyóiratok körül gyülekezett az ifju iskola. A' fél, határozatlan hegelianokat ellenben, közvetítő irányával az ifju Fichte gyűjté maga köré „Zeitschrift für Philosophie und speculative Theologie“ nevű folyóiratban (1837). A' három utóbbi folyóiratot az 1848-ki vihar elsöpré az irodalom teréről. — Hegel bölelete forradalmi hatalmát, 's korszakot alkotó jelentőségét leginkább azon befolyás által tanusítá, mellyel az ugynevezett

tevéleges tudományokra gyakorolt. Nem vala tudomány, ha egybefüggési pontja volt a' bölcelettel, 's már anyagánál fogva nem ellenkezett azzal, — nem vala tudomány, melly Hegel bölceleti elveit 's módszerét föl nem vette volna, ugy hogy szinte teljesült Hegel jóslata, mit Encyclopaediája első kiadásához irt előszavában mond: „keine Darstellung wird künftig für Wissenschaftlich gelten können, welche nicht den Gang dieser Methode gehen wird, welcher der Gang der Sache selbst, der sich selbst bewegende Inhalt ist.“ Mig Hegel tanítványai és követői közül Gabler Berlinben, Hinrichs Halleban, Schaller Hálában, Werder Berlinben, Erdmann Hálában 'stb. a' *logica* kiképzésével foglalkoztak Hegel alapján, a' *természettbölcelet* E. H. Schultz-Schulzenstein Berlinben, Bayrhoffer Marburgban, Schaller Hálában, Menzzer Halberstadtban, Kapp Mindenben (philosophische Erdkunde, 1845.); a' *lélektant* Rosenkrantz Königsbergben, Michelet Berlinben, Erdmann Hálában, Wirth Winendenben (Theorie des Sonnambulismus, 1836.); Daub (+ 1836. Heidelb.); a' *jogbölcelet* Gans (lásd: *Gans*) Berlinben, Göschel Magdeburgban, Hinrichs Hálában, Besser (System des Naturrechts, 1830.), Bitzer (Philosophie des Privatrechts, und System des natürlichen Rechts), Oppenheim (System des Völkerrechts), Friedlaender (Encyclopaedie des Rechts), Köstlin Tübingában 'stb.; a' *történetbölceletet* Kapp Keresztély Heidelbergben, Rosenkrantz 's K. Hermann Lipésében, Cieszkowsky Berlinben (Historiographie) 'stb.; a' *bölcelet történetét* Michelet Berlinben, Bayrhoffer Marburgban, Feuerbach Bruckbergben, Marbach Lipésében, Schwegler Tübingában, Zeller Marburgban, Carriere Giessenben 'stb.; a' *moralt és ethica*t Hennings (Prinzipien der Ethik), Michelet, Baub, Wirth, Vatke 'stb. az *aestheticat* Rosenkrantz, Hothe és Rötcher Berlinben, Weissze Lipésében, Wischer Tübingában; a' *vallásbölceletet* és szemlélődő hittant Daub, Marheinecke Berlinben (megh. 1846.), Rosenkrantz Königsbergben, Conradi (megh. 1849.) Rheinhessenben, Bruno Baur, Bauer Tübingában, Vatke Berlinben, Noack Giessenben, Zeller Marburgban, Biedermann Zürichben 'stb. dolgozták föl Hegel módszere szerint és szellemében. A' Hegel iskola három legnevezeteseb egyéneiről, Strauss, Feuerbach és Ruge felől lásd az illető betük alatt.

Magyarországon leginkább Taubner, Szeremlei (pataki tanár) és Warga János igyekvének Hegel bölceletét terjesztetni, de kevés sikerrel. Az olvasó közönség nem értette a' homályos phraseológiát, melly németből többnyire szószerint fordítottván, még nehezkesebben vette ki magát, mint az eredetiben. Ehez járult az uj iskola elleneinek élénk megtámadása olly lapban, melly a' magyar értelmiség nagy részének rokonszenvét birta. (A' magyar hegeli pört megindítva lásd az *Athenaeum* 1838-ki I. köt. 21. számában; folytatva u. ott 46, 49; II. 26, 40, 41, 45 's 1839-ben átvive a' nevezett folyóirat melléklapjába, a' Figyelmező 4. 6. 7. 13. 14. 16. 18. 19. 20. 26. 27. 'stb., 'stb. számaiban). Legélesebb megtámadói Hegel bölceletének Vecsey József, debreczeni tanár, 's Hetényi János, de különösen Sontagh Gusztáv, ki nagy figyelmet ébresztett munkájában („Propylaeumok a' magyar philosophiához. Budán 1839“) Beneke, berlini tanár kárhóztató ítéletét idézi ellenében, 's azt nemcsak homályosnak, de érthetlen képtelenségnek mondja. „Hegel bölcelete — ugymond —

a' lét tiszta fogalmából indul ki, vagy magyar hirdetői szerint a' *van*-ból. Ezen lét először is, hogy rendszere tiszta észleges legyen, nem a' létezőből elvont lét, mert igen empiriai tartalom volna ; hanem lét, mint prius, létező előtt és nélkül. Itt az első lehetlenség. Továbbá, ha Hegel ezen tiszta lét gondolásában a' gondolkodó alanyiságát ki nem zárja, bölcselete nem lehet általános ismeretü, 's szét nem oszlatja a' Kant által ismeretünk alanyisága iránt felhordott nehézségeket. Azért a' holt és üres fogalom az alany segítsége nélkül magától indul dialecticai mozgásnak, 's másképlétébe átmenvén, onnan megint visszapattan magába. Itt a' második lehetlenség. 'S mégis ezen képzelhetlen mozgás közvetíti — vagy inkább teremti — a' valót, 's ezen lehetlen processus az, melybe a' német bölcsélet saját lényét, jellemét és haladását helyezi. — De legyen elég az az idézet. Még csupán azt kell végül megjegyeznünk, mikép valamint Franciaországban, ugy nálunk is leginkább a' jogtudományon tapasztalható Hegel bölcselétének hatása, 's hogy az hozzánk is Gans mediuma által érkezett. Szalay László jeles értekezése a' codificatióról egészen Hegel terminológiáját használja. (lásd : *Gans, Szalay*). — y.

Hegemonia. Így nevezetik egy népszövetségben egy kitünőleg hatalmas vagy becsült államnak felsőbbsege, melynek a' szövetség többi tagjai bizonyos határokig alárendelik magokat. A' hegemonia vagy minden egyezéssel nélkül a' viszonyokból fejlődhetik ki vagy egyezés után támadhat. Mindkét esetben a' hegemonia könnyen vezethet olly tulsúlyára az erősebbnek, melly a' gyengébbnek elnyomatását vonja maga után. Legalább ezt bizonyítja majd mindazon szövetségek története, mellyek egy vagy másik tagjok hegemoniáját fogadták el. — Legismeretesebb a' hegemonia kifejlése a' görögök között. A' doriai-peloponnesi szövetségben, Sparta és Athén felváltva bírák a' hegemoniát. A' spartaiaktól 447. Kr. e. az athéniakra ment által ; a' peloponnesi háboru után azonban ismét visszazállt a' spartaiakra, de ezek nem soká bírhák, miután ezektől csakhamar a' thebaiak vevék át, kik ekkor Pelopidas és Epaminondas által jelentéktelen állásukból kiemeltetének. E' két férfi halálával a' thebaiak mindig lejjebb szállottak magasságukból 's a' Görögország feletti uralom a' macedonokra ment által. A' görögök egyetemes nemzetgyűlése 337. Kr. e. Korinthusban macedoniai Fülöppre ruházá a' Görögország feletti hegemoniát. Az ekkor támadott monarchiai forma életbeléptével eltűnt a' hegemonia 's az aetoliak és achäok későbbi népszövetségében sem került többé színre. — A' rómaiak uralma Itáliának eleinte szövetséges népségei felett, ugy látszik a' hegemoniának egy nemére alapított, mellyben a' legrégebb időkben a' latinokkal osztozának. A' középkor szabadvárosi szövetségei Olaszországban több példáját mutatják a' hegemoniának, melly mindenkor arra használtott, hogy egyik város a' másiknak rovására legyen uralkodóvá. A' hegemoniának tulajdonképeni lényegére szorítása sem itt, sem Németországban, sem Németalföldön és a' Schweiczban nem egyezett meg azon kor szellemével, melly a' hűbért magába fogadá. — A' mult század mintegy közepe táján kezdődének el *Poroszország* törekvései a' Németország feletti hegemonia elérésére, egy harez közte és Ausztria között, melly még napjainkban sines bevégezve 's mellynek elintézése jelenleg élénken foglalkodtatja az illető országok statusférnfait, — jöllehet a' közbejött esemé-

nyek, névszerint a francia forradalom, a császári hódítások's a legujabb európai forrongások pillanatnyira megszakaszták a versenyt, egymáshoz hozák az elvált Austriát és Poroszországot 's ismét életbe léptették a hagyományos egyensúlypolitikát. — *Napoleon* császár törekvései nem annyira hegemoniát czéloztak, mint inkább a francia hűbéruralom egy szorítóbb formája elérését, mellynek az európai szárazföld összes országai mint hűbéri államok 's a mennyire lehetett, a Bonaparte családból származó királyok alatt, lettek volna magokat alája vetendők. — Használtatik e' szó : hegemonia, átvitt értelemben is. Igy mondatik : a' pápa, az egyház hegemoniája 'stb. — k.

Heidelberg és egyeteme, a német államszövetségnek Baden nagyhercegségben egy kitünő és sok oldalról érdekes városa. 1830 előtt 10,370 lakost számlált, és ezen lakosszám 1830-tól 1848-ig 13,000-re emelkedett, kik között : 7,500 evangélikus, 5,100 katolikus és 300 zsidó találtak. — E' város legfőképp vallásos és tudományok szempontból ismeretes és nevezetes. De nemzetgazdasági oldalról sem áll minden érdek's jelesség nélkül. — A' reformatio kora és a' felvilágosodás, haladás és egyéni szabadság szempontjából világérdeki események Heidelberget is nevezetességre emelték. — A' reformatio itt 1502-ben vette kezdetét. És idő haladtával nevezetes események színhelyévé vált. Illyen az u. n. heidelbergi katekizmus 1562-ből. Illyen a' Kázmér választófejedelem által 1584-ben a' végre tartott értekezlet, hogy a' lutheranusok és reformatusok egyesítenek. És illy nevezetesség a' protestans fejedelmek szövetsége : *unió*-ja, melly Heidelbergben kötöttet. — A' vallásháborúk itt is keserű könnyeket, vérnyomokat és romokat hagytak magok után. (Lásd ezeket a' *Közh. Ism. Tárában VI. köt.*) — 1802-ben Badennek adatott át, és a' badeni nagyherceg Károly Fridrik lön az igen elhanyaglott egyetemnek második alapítója. Ezen *egyetem* és több más tudományos intézetei és mozgalmi által Heidelberg legnevezeteseb. — Az egyetem, alapítási korára nézve a' legrégebb német egyetem. Azonban azon időközben, melly alapításától felszentelései és megújításaig folyt le, a' *prágai* és *bécsi* egyetemek alapítottak. Az, Orbán pápa által erősített meg. Szerkezete mint minden a' 14-ik század óta keletkezett német egyetemeké egészen a' párisi egyetem mintája szerint történt. Mind a' 4 *facultás* teljesen kiegészítettet. A' *burschenschaftok* és *contuberniumok* megalakultak. A' kiüzött zsidók javai és házai az egyetemnek ajándékoztattak. Hasonlóan a' reformatio korában az augustinusok, ferenczrendbeliek és még 4 más szerzetbeliek birtokai is. Több más dús ajándékokat is kapott a' választófejedelmek nagylelkűségéből. *Ingheu* az egyetem első rektora, és *Geylenhausen* első kancellárja legtöbbet tőnek szellemileg az egyetem felvirágzására. Az egyetemi könyvtár kivált felette híressé tette azt. De miután több más német egyetem alakult, 's kivált miután legfőbb éke, könyvtára 1624. Rómába vitetett át, egészen elhanyaglott. Ez időtájban esett *Tilly* dühöngése is. A' *lüneburgi* béke pedig legnevezeteseb birtokaitól fosztotta meg. 1844-ben 673 tanulója volt az egyetemnek, kik közt 455 külföldi. A' 4 *facultás*ban 66 tanító működött. 1832-ben még : 1,018 tanuló járt ide. Ezen egyetemi hanyatlásnak okai az egyetemek hanyatlásának általános körülményeiben rejlenek lényegileg, mellyek azt idézték elő, mikép Német-

honban az utóbbi évtized alatt 1830-tól 1840-ig az egyetemet látogatók száma 10 ezerrel csökkent. — Különösen a tanításszabadság korlátozása, a tanosztályzat régi hiányos szerkezete, a zárt szellem, az egyetemnek státusgéppé alakítása, agyrémek miatti félelemből tulságig terjesztett ellenőrködési fegyelem 'stb. 'stb. a heidelbergi egyetemnél is megtermék napjainkban gyümölcseiket, melyeket a hallgatóság számában mutattunk be. És az, mit számokkal ki nem fejezhetni, a szellemi veszteség gyümölcsei még keserűebbek. A korlátozott tanszabadság, az előítéletekre fektetett tanrendszer nem engedhetik meg a szellem kifejlődését, és korunkhoz illő magas emelkedését. Lehetnek ügyes, hű hivatalnokok, az irodáknak fáradhatlan teherhordói, de az, mit korunk legfőképp követelne a felsőbb tanintézetektől, törvényhozók, publicisták, statusférjak nem képezhetnek az egyetemekben. A bürocratiának lehetnek a német egyetemek képző gyarmatai — de az egyéni szabadságot biztosító, és csak a közjóra törekvő igazgatást és kormányt nem teremthet. Ezek azok, melyek mint szellemi hiányok, mint szellemi veszteség gyümölcsei mutatkoznak a heidelbergi egyetem újabbkori életében is. A társalom jelen igényeinek nem felel meg. Illy szellembeni kifejlődésre nem munkál közre 'stb. — Különben a mi jövedelmeit jelenleg illeti — egyetemi jövedelmei: 108,000 ftot azaz 61,714 tallért tesznek. Tanítói legtöbbsnyire igen kitünő egyének. Megemlítendők az előbbi korból: *Sylburg, Janus Gruterus, Freher, Beger, Czech, Spanheim, Freinsheim, Puffendorf*; az újabbak közül pedig különösen: *Mittermeyer, Thibaut, Zachariä, Vangerov, Paulus, Rothe, Schwarz, Umbreit, Ullmann, Zöpsl, Tiedemann, Chelius, Geiger, Puchelt, Gmelin, Nägele, Schlosser, Creuzer, Leonhard* 'stb. — Könyvtára igen nevezetes — bővebben leíratott a *Köz. Ism. T. III. köt.* De újabb időkben 1830. után is gyarapodott, új díszes épületet kapott. Jelenleg 140,000 kötetre és 2,000 darab kéziratra szaporodott. — Vannak több tudományos társulatok is a város kebelében. Illyenek: az orvosok, természettudósok, földészek és erdészettani társulatok. — Az irodalom terén is nevezetes helyet foglal el az igen ismeretes: *Heidelberger Jahrbücher der Literatur* folyóirata által. — Az egyetemen kívül van még egy lyceum, 1 fiu és 2 leány nevelő intézete. Továbbá van itt 8 egyház. A protestáns egyházak közt igen érdekes a Péter egyház, melyben láthatók több igen nevezetes sirboltok, u. m. Sylburgé, Gruteré's Freheré, nevezetes itt az Olympia, Fulvia, Morata is. Egy közös egyház is van itt, melyben a katolikusok és protestánsok csak egy keskeny falzat által választatnak el. — Museuma is sok érdekest foglal magában. — Középületei közül a városház, egyetemi és museumi épület, kerületi ház, az uralkodó herczeg szállásháza megnézésre méltók. — A város dél-részén egy hegyen újabb években egy 90 láb magasságu torony építettett, honnan igen érdekes kilátás nyílik. E' hegy azelőtt királyszéknak nevezetett, most miután II. Ferencz osztrák császár volt rajta, császárszék nevet visel. Az u. n. Jettenhügelen fekvő romjai a lerombolt fejedelmi várnak még jelenleg is igen érdekesek mint mutatványok a 14—17 századbéli építészetből. — Történeti nevezetesség a valamivel magasabban fekvő Trutzkaiser nevü erősség. Ezt I. Fridrik választó fejedelem, ki a pápától egyházi átok alá vettetett, 1461-ben építette. Károly Lajos javításai után Sternschanze

nevet kapott. A' Neckar jobb oldalán áll a' szentek hegye, mellyen létezett a' neuburgi kolostor.

Heidelberg az ipar, kereskedés és forgalom szempontjából is jelentékeny haladást tőn az újabb időkben és érdekes helyet foglal el a' német állam városai között. Kereskedelmi forgalma előmozdítására számos czélszerű eszközök és körülmények gyakorolnak jótékony befolyást. Illyen *neckari* hajózata. Ez legnagyobb hatást gyakorol 1842. óta, midőn Heidelberg és *Heilbronn* között a' gőzhajózás megújított. 1843. óta vasuti közlekedése is van. Azon évben nyílt meg a' *Manheim* és *Karlsruhe-heidelbergi* vonal. Később a' *Frankfurt-baseli*, melly Heidelbergben vonul át, szinte átadatott a' forgalomnak. — Neckar folyam 1832-ben szabad kikötőt kapott. Ezekon kívül a' forgalmat számos igen jeles kőutak élénkítik. Illyenek azon hegyi ut, melly Frankfurt és Darmstadtól Heidelberg felé vezet, honnan Schweicz és Manheim felé vonul; illyen a' Rajna baloldaltól a' szász és sváb föld felé vezető utvonal is, illyen azon még a' rómaiak által épített utvonal is, melly Odenwaldnál Darmstadtig megy. — A' heidelbergi kereskedés fő tárgyai: olaj, olajmagok és nyers dohány. — Műipara is jelentékeny. Vannak posztó, pamut, dohány és viasz, vászon, füstök- 's gyertya-gyárai Nevezetesek serfőző házai is. 4 nyomdája és 6 könyvkereskedése van. Nevezetesek a' heidelbergi cseresznyék is, és apró fekete meggyei, mellyek september elején érnek és igen izletesek. Nevezetesb munkák Heidelberg ismertetésére: *Geschichte und Beschreibung der Stadt Heidelberg* Wundt F. P.; *Heidelberg und seine Umgebungen* Reinbeck G.; *Heidelberg's alte und neue Zeit: Stadt, Universität, Schloss und Umgebungen* Engelmann W. — Sz. I.

Heidelloff (Károly Sándor) német építész, nürnbergi tanár, 's az ottani műemlékek őre, szül. 1789-ben Stuttgartban. Már korán nyilvánított a' középkori német művek iránt vonzalmat, és régi zárdaromokon képezé műizlését. Atyja megvakulása után, ennek állomását foglalá el mint diszitményfestő a' württembergi kir. várban 's udv. színházban, hol számos jelét adá történelmi 's régiség-tani ismereteinek. 1814-ben elhagyá hazáját 's Mainzba költözött, hol Erneszt szászkobergi herczeggel ismerkedett meg; majd Nürnbergbe ment, hol a' későbbi bajor király, a' művészetkedvelő Lajos herczeg figyelmét voná magára. Ez utóbbi városban 's környékében egymásután támadának kifejlett művészi tehetségének alkotásai, mikben a' középkori építészeti styl körüli tanulmányainak bőséges hasznát vevé. Oltárok, templomhomlokzatok, kutak, magánházak, kéjkastélyok, lovagteremek, kápolnák, sir- és egyéb emlékek 'stb. Németország igen számos helyein hirdetik művészeti jelességét. Legújabb munkái Byström tábornok emlékszobra 's a' katolikus templom Lipcsében. Számtalan építéssein 's újraépítéssein kívül nagyszámu és jeles iratai is vannak az építészeti szakban. Illyenek: „*Der kleine Grieche*“ (Nürnberg 1836.); „*Der kleine Byzantiner*“ (1837.); *Nürnberg's Baudenkmale der Vorzeit* (1838.); *Ornamentik des Mittelalters* (1838—46.); *Der christliche Altar, archäologisch und artistisch* (1858.); *Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland* (1844.) 'stb. — a.

Heine (Henrik) német költő és humorista, szül. 1799. Düsseldorfban izraelita szülőktől, tanulmányait Bonnban, Berlinben 's Göttingában végzé,

az utóbbi helyen jogtudorságot nyert. Ezután felváltva élt Hamburgban, Berlinben 's Münchenben, míg az 1830-ki juliusi forradalom által támadt remények örvénye által elsodortatva, 1830. óta állandóan Párisba tévé át lakását. A' keresztyén egyházba 1825-ben tért által. Külső élete kevés kiváló pontokat tüntet fel; párisbani tartózkodását csak kevés kirándulások szakíták meg, 1844 Németországot látogatá meg. Mint író sokáig feszültségben tartá a' közfigyelmet 's fontos szerepet játszott a' legujabb időkig, míg betegsége megtöré szárnyait, melly évek óta ágyhoz szegezve tartja e' merész szellem porhüvelyét. Mindamellet sok időbe került, míg iratainak becse felől általános vélemény alakulhatott. Egy rész épen oly nagy mértékben bámulá, a' minőben a' másik megveté és kárhoytatá. Azonban épen ezen ingadozása a' véleményeknek bizonyítja, hogy H., fellépése által csakugyan új elemet dobott a' kor eszmetükörébe. A' meglepés általános volt; egy rész vonzatva, másik visszataszítva érzé magát, de közönyös nem maradt senki, kibén élet volt; csupán H. új világnézetének tartalmát nem tudá senki elemezni, a' salakot elválasztani a' gondolattartalomtól. 'S most miután a' német irodalom törvényszéke előtt soká folytatott per H. részére dőlt el kedvezően, csodálkozik mindenki, miként lehete e' tárgyról oly soká kételkedni 's vitázni.

Heine költészete a' kornak, mellyben élt, hí kifejezése volt. Költeményeinek első kötete 1826. jelent meg, öly időben, mellyben a' restaurationalis korszak elvált, szétbomlott hangulata, a' legvégsőbb fokra esigázott tevékenytelenség nyomá a' kedélyeket. Egy részről a' legábrándosabb eszményi irányok, mik mellett a' historiával ellenkező állapotok még inkább feltűnének; más részről a' nap minden aljasságaiba merülés, a' társadalom ezernyi nyomorúságainak bálványozása, miután a' kiűritett nyilvános élet semmi legkisebb támaszpont többé nem nyujta, — ezek voltak az akkori idő fő jellemvonásai, épen mint sok tekintetben jelen korunkéi is. Heinében ekkor öly költő lépe föl, ki a' polgári és társadalmi állapotok kétségbeejtő jellemét mintegy öntudatlanul magában hordozá, kit az általános szaggatottság humoristicus lelkesedésbe ragadott, és verseiben nevetés helyett kacaj, mosoly helyett vigyorgás 's titkon rángatózó fájdalmak tüntek fel. Öly szelleműek az ekkor megjelent „*Reisebilder*“ czimű utleirások, mikben a' vakmerő fiatalság varázsa, a' tartózkodás nélkül az életbe bele vágó diákszellem kellemé a' virágbimbó frissességében ömlik el, más részről a' kor beteges, elaggott töprengései képeznek amazzal megható ellentétet. Bennök H. humora az általános özönvízből még kinyuló szirtekre kapaszkodik, pajkos pillanatokat vetve le az alatta romboló vészre, mellytől csak madártermészete mentette meg. H. költői ömlengései ellenállhatlan hatást gyakoroltak 's fájdalmakkal boríták a' kedélyeket, de egyszersmind biztos sejtelmeket ébresztének egy közel jobb jövő iránt. Ekkor következének be az 1830. juliusi napok. Az életunt világ ezeket úgy vevé, mint a' megjövendölt új világ jeleit. Örült minden és készülődött; a' multtal bevezgék számadásaiikat 's csak a' jövőbe pillantának. Heine vállára ákasztá szerelmi hárfáját 's repedt hurokkal ért Párisba. Komolyabb, élesebb, határozottabb lón és sokat irt francia lapokban a' német irodalomról, a' vallás és bölcsészetről. Különösen a' „*Revue des deux mondes*“ -ban jelentek meg czikkei, mik között

leggyöngébbek voltak a' philosophiaiak. A' vallásiakban gyakran elmés ellenzéket képezett a' keresztyénség szellemi és erkölcsi irányai ellen és sok tekintetben csak a' St. Simonismus eszméinek terjesztését mozdítja elő. Azonban akár költői, akár politikai, akár művészeti, akár az imént említett iratait nézzük : mindenütt tulömlő szellem nyomaira akadunk ; ott találjuk az emberek és dolgok vonzó kigunyolását, igen gyakran legmélyebb érzelmet , mit a' költő szándékosan látszik eltakarni, nehogy a' közönséges siránkozó seregével zavartassék össze. Styljére nézve páratlan, melly festői, lelkes, átmelegült, könnyü és átlátszó, 's mellyben különösen az ellentétek összeállítása mesteri ; 's mire nézve az addigi német gondolkozó fők és írók nehézkes modorától eltérve, sajátos új irányt 's iskolát alapított. II. styljében sok van, mi az angol Sterne, a' német Jean Paul és a' franczia Voltaire, e' három legnagyobb humorista szellemére emlékeztet. A' két elsőtől birja azon kimagyarázhatlan humort, melly csak az ajkak szélével nevet, melly csak titokban sir, 's melly a' gyermek könnyűségével megy által a' könyektől a' nevetésre. Azonban megjegyzendő, hogy Heinenél a' nevetés, még pedig a' gunyos nevetés az uralkodó. Mint ama két író, ő is szeret nevetéses, feltűnő, kivételes alakokat teremteni, mik azonban minden bizarrságuk és szögletenessük mellett is mindig érdekesek maradnak. Voltaire-től kölcsönzé II. a' nevetésgessé-tétel ostorát, ezen ellenállhatlan, mindenható fegyvert, mellynek segítségével kiméletlenül sujt jobbra balra, különösen azon feltűnő eredetiségekre, miket sokat ostorozott kedves Németországában tapasztal. Sújtja a' pedans professzorokat, 's a' haszontalan tanulókat ; sujtja a' romantikusokat, a' természet és középkor ezen tulzott vagy színlett bámulóit ; sujtja a' pénz embereit, a' bankárokat, sujt mindent, bánt mindent, kivéve a' fiatal leányt, kit a' véletlen utjába dobott, vagy egy vagy más gyermekkori emléket, mi fölmerül lelkében, 's melly akarata ellenére is hü szenvedélyként szokta követni az embert az élet viharain keresztül. Sokszor nem egyéb H. egy ujabbkori epicureusnál. Nézzétek a' férfiakat, kik leginkább bírák rokonszenvét : ezek : *Gentz* (I. ezt), a' kikiáltott epicureus, *Pückler Muskau* hg., ezen csodálatra méltó embere az élveknék, kik mindig sietének Párisba érve, azonnal Heinét keresni fel. Azonban a' komoly, tartózkodó, és idealista Németország sokáig vonakodék elismerni H. felsőbbségét.

Munkái : „*Buch der Lieder*“, mellyben kétségkívül legmagasabban áll ; „*Reisebilder*“ (4 köt.) ; *Salon* (4 köt.) ; *Französische Zustände* ; *Romantische Schule* ; *Kahldorf, über den Adel in Briefen an den Grafen M. von Moltke* ; *Heinrich Heine über Ludwig Börne* ; *Neue Gedichte* ; *Atta Troll*.

A' mennyiben e' művekben H. úgy jelen meg, mint költő, tökéletesen átengedheti magát neki az olvasó ; a' hol reflectálni kezd, ott már vigyázni kell, nehogy csávába vezettség ; a' mi pedig érzületét illeti, ezt ő maga is becsstelennék bélyegzé. 'S minden tévedéseit szivesen lehetne megbocsátania, csak jelleme nyilatkozott volna nagyobb tisztaságban. — Mig H. pajkoskodik, a' német irodalomban páratlan szeretetreméltóságot fejt ki ; szellemdussága sehol sem nyilatkozik olly mértékben mint itt. Itt vele együtt élvezünk. Az az ifju nyíltszívűség, az a' tántorgó kedvesapongás, az érzékeknek azon leplezetlen, erőteljes ábrándozása, melly a' század hágyadt erkölcesin tulemelkedik 's a' vig isteneknek merészen áldoz ott,

hol az u. n. erényegyletek tagjai szemöket lesütik, hogy — titkon vétkez-hessenek, mindez valódi költői varázsszal bir. Lyrai dalai annál fogva legmélyebbre nyúló hatással valának valamennyi iratai között. H. a' költészetet, melly Németországon Goethe, Schiller halála 's néhány jobbak részint öregsége, részint hallgatagsága óta hangtalan, merev schlendiánna vált, ismét közvetlen összefüggésbe hozá az étellel. A' német nemzeti öntudat 's önálló gondolkodás ébredése legtöbbet köszönhet Heine szelle-mének. — H. *reformatori* törekvéseit tekintve, nem tarthat olly feltétlen méltánylásra igényt. E' téren mindenekelőtt alapos tudományosság 's az itt elkerülhetlen komolyság hiányát érezni benne. Elfogulatlansága gyak-ran ugy tünik fel, mint egy kieggett szív pusztasága; szabadelvűsége mint szeretetlenség és káröröm. Elvekben és irányban kevés szilárdságot tanusít. Erzi erkölcesink feszültségét, természetlenségét, de helyébe kor-látlanságot akar erkölcsi törvénynyé tenni. (L. *Emancipatio*-ja a' husnak). — *Politikai* téren legkevésbé hatásos szerepet játszott. Időelőtti megfutam-lása hazájából sokkalinkább elidegenité attól, semmint annak ujabbkori gyakorlati érdekeit fel birta volna fogni, mik a' juliusi forradalom óta kifej-lettek. — Börnéről irt könyve (l. *Börne*) legtöbbet ártott jó hírnevének. — Jelenleg több év óta hosszas sorvasztó betegségben, folytonosan ágyhoz szegezve, hajdani szellemének egy két sugarától ollykor ollykor átvilla-nyozva él Párisban, a' mennyiben egy lassu, fokonkénti haldoklást életnek lehet nevezni. — p.

Heine (Salamon) a' költő Heine nagybátyja, egyike a' legérdemteljesh 's leggazdagabb hamburgi polgároknak, ki jótékonyasága 's emberbaráti szelleme által európai nevet vívott ki magának. Szül. 1767. Hanoverben szegény izraelita szülőktől. 17 éves korában 16 garassal zsebében hagyá el szülővárosát 's esekély ismereteivel Hamburgba ért. Csakhamar Pöpert nagyobbserü váltóüzletében nyert alkalmazást, majd egy váltóüzérel lépett társulatba. Ezt folytatá, később egyedül, egész 1797-ig. Kereskedői tulajdonai 's szigoru becsületessége a' közönséget bizalomra hívák fel iránta. 1808. Heckscherrel a' hires bankárüzletet alapítá, mellyhez később Hertz Levin és Oppenheimer Jakob is hozzá állottak. Itt veté alapját későbbi gazdagságának, ugy hogy, midőn 1818 a' közös társulat felosz-lott, H. egy millió tallérnal többre menő tőkével saját házat alapithatott, melly idők folytán több mint európai hirre tett szert, 's minden viharok között, mellyek annyi más házat elsodrának Hamburgban, Amsterdamban, Berlinben, Lipsesében, rendületlenül maradt. Azonközben vagyona mindig növekedett 's jótékonyaságának tettei mindig szaporodának. Példátlan nagylelkűséggel gyámolítá pénzével a' zavarba jött kereskedőházakat, a' hamburgi börzét, a' jótékony közintézeteket 's számtalan egyeseket, kik a' balsors csapásai alatt szenvedének. Különösen kitünt jótékonyasága az 1844-ki hamburgi nagy tüzvész alkalmával, mellyben H. szép háza is leégett. Az őt illető kárpótlási összeget a' városi tüzpénztárnak, — 's azonkívül a' leégettek számára tüstént 6,000 markot ajánlott, sietvén őket azonnal fedél alá juttatni. Általában jótékonyaságának tőkái kiapad-hatlanok voltak; csak midőn a' halál örökre bezára kezeit, tünt ki, mennyi szegény nyert tőle titkon gyámolítást. A' szegény zsidók számára alapított nagyszerü hamburgi kórház egészen H. műve; ő adá egy maga

ez alapul szükségelt 80,000 markot, mit később még 16,000 tallérral pótolta. Az ő műve továbbá a' zsidó művészek, kézművesek és mesteremberek számára alapított hamburgi kölcsönző intézet, mellynek pénztára alapjául 100,000 mark bankot 's egy 40,000 rubelnyi orosz statuspapiros kamatait adományozá. Általában Hamburg alapítványai között mindenütt ott diszlett neve. Midőn egyszer egy keresztyén kereskedő egyik aláírása mellé oda írta : „Keresztyéni szeretetből“, Heine nevéhez ezt melléklé : „Zsidó szeretetből“. Zsidó származása mindvégig sok guny és gyűlölet tárgya maradt a' hamburgi keresztyén világban 's bebizonyult, hogy a' legnagyobb tevékenységű, kiterjedt szellemű férfi, ki vállalatai által milliókkal gazdagította az államot, ki valódi honszeretettel áldozott azon államnak, melly érte nem tett egyebet, minthogy *tűrte*, még azon legesekélyebb jogoknak sem érzé magát birtokában, mikhez más oldalon a' legszegényebb 's legkevesebb érdemekkel bíró egyén már születésekor világra hozza igényeit. A' zsidó Heine nem birt polgárjoggal, sőt egész életében még csak tiszteletbeli polgárrá sem lehetett, úgy hogy legutolsó szolgálja gyakran több előnnyel birt e' részben, mint ő maga. — Ünokaöccsével, H. *Henrikkel*, a' költővel, ki fiatal éveit annak ügyszobáiban tölté, majd jó, majd rossz viszonyban élt, azonban folytonos évpénzzel segíté. Meghalt 1844. dec. 27-én vízkórban. A' hamburgi jótékony intézeteknek 163,000 markot hagyott, minden adósainak, kik 400 marknál kevesebbel tartozának neki, elengedé tartozásaikat, háziszemélyzetének 92,000 mark jutott. Feltűnő volt, hogy Henrik öccsének nem hagyományozott többet 8,000 marknál. — k.

Heinefetter nővérek. 1) *Sabina* az újabb idők híres énekesnője szül. 1805. Mainzban, eleinte hárfanékesnő volt, de egy műbarát, kinek szép hangja megtetszett, arra birta, hogy a' színpad számára képezze magát. 1824. legelőször lépett fel a' frankfurti színpadon, ezután Kasselbe szerződött, hol tanulmányában szép haladást tett, innét, miután Berlinben egy vendégszerepe alkalmával nagy tetszést vívott ki, a' nélkül, hogy szerződését felmondta volna, Párisba ment, magát az olasz énekművészetben tökéletesítendő. Itt is nagy sikerrel lépett föl az olasz operában, 1829. ismét visszatért Németországba 's Bécsben szerepelt. 1832-ben Mailandban volt vendégszerepre, később rövid időre Berlinbe szerződött, ezután Drezdába, 's sok más helyen többször lépett föl, a' nélkül, hogy magát hosszabb időre valamely színházhoz kösse. A' természetből gazdagon megáldva mindenütt nagy tetszéssel fogadtatott; csak az sajnálandó benne, hogy az egyszerű szépség elvéhez gyakran hütelenné lesz, és igen jeles tehetségeit mesterkélta hatás kivívására használja. 2) Második nővér *Klára* férjhez menetele után *Stöckl-Heinefetter* nevet vett föl, jelenleg Bécsben tartózkodik, az elsőt műutazásaiban kíséré. Kevesebb tehetsége van az előbbinél, de ment minden mesterkéléstől, és alaposabb iskolával bír. 3) A' harmadik nővér *Katinka* szül. 1820-ban, Párisban képeztetett. 1840-ben a' párisi nagy operában a' legfényesebb sikerrel lépett föl, nevezetesen jeles előadási tehetsége a' közönséget a' legnagyobb bámulatra birta. 1842-ben a' brüsseli színháznál nyert alkalmaztatást, a' hol rövid idő múlva kalandos természeténél, vagy talán haszonlesésénél fogva, két fiatal jogtudóssal igen kétszínű viszonyba keveredett. Ezen viszony egy

az énekesnő szállásán tartandó estély alkalmával hirtelen véres kimencetellel végződött, a' midőn t. i. házi barátja Sirey, kemény szóvitából eredt összeszezapás következtében, szeretőjétől Caumartin párisi ügyvéd-től megsebesítettven, pár percz alatt meghalt. A' törvényszék Caumartin, miután minden körülmény és az ellenfél szemtanuinak vallomásai azt mutaták, hogy ez levén a' megtámadott, 's hogy Sirey maga esett vak dühében Caumartin fegyverébe, szabadon bocsátá, 's csak a' perköltségekben marasztalá el ; az énekesnőre azonban 's ennek környezetére, jelesen Kertz társalkodónéjára, ezen pör igen káros fényt vetett, 's maga a' főügyvéd, az erkölcstelenség illy alacsony cselszövényei, Katinka haszonlesése, 's társalkodónéja üzlete fölött botránkozását a' legerősebb szavakban mondá ki. Katinka legközelebbi föllépésénél a' közönség nemtetszésének legerősebb jeleivel találkozott ; de ugy látszik tehetségei később ismét kivívák azon elismerést, mellyet jellemétől meg kellett tagadni. — 1851-ben a' pesti német színházban hallatá magát hosszabb ideig. — k.

Heinzen (Károly), kinek neve a' németországi radicalismustól elválaszthatlan, 1809-ben febr. 22-kén született Grevenbroich városkában Düsseldorf mellett. A' clevei középiskolát 1827-ben elvégezvén a' bonni egyetembe jött orvosi tudományokat hallgatni. Ezekhez azonban nem sok kedvet érzett ; politikára adta magát, fellázadt *Rehfues* titk. tanácsos 's kormánybiztos szigorú egyetemi szabályai ellen, 's ezért kizárattott. Forró vére kalandokra ragadá ; hollandi szolgálatba lépett 's Bataviába ment, de reményeiben csalatkozva csakhamar ismét visszatért Németországba, hol a' porosz kormánytól rosz szemekkel fogadtatott. Ismét ki akart vándorlani Amerikába, de ezuttal nem nyert engedelmet, mert még nem szolgálta ki katonai éveit. Azonban megengedtetett neki, hogy mint önkéntes szolgáljon 's egy év múlva megszabadult és megházasodott. Hogy ezt tehesse ; hivatalt kelle keresnie, és csakugyan nyert is némi csekély hivatalkát az adószedésnél. Ezen alárendelt helyzetben természetesen roszul érezte magát ; neje halála nevelte rosz kedvét, 's mérges röpiratot bocsátott ki, mellynek czime : „*Ein Stück Beamtenleben*“. — 8 évig maradt e' kellemetlen, szegény helyzetben ; ekkor a' kölni vasutnál 's később az aacheni tüzkarmentesítési társaságnál lett titoknok. Mindkét helyzetében elég ideje maradt írói foglalkozásra. Két kiadásban megjelent első munkája : „*Reise nach Batavia*“ tetszést nyert, 's fontossággal bir, főleg a' mennyiben a' hollandiaknak a' német kivándorlók ellenében követett durva eljárását élénken rajzolván, Németország azon fájós pontját érinti, hogy e' szétépett nagy nemzetnek nincs a' széles világon biztos helye, saját gyarmata, hová kiköltöző fiait küldje. — Költői kísérletei nem sikerültek. — Több szerencsével járdalt a' politikai röpirói pályán. „*Die Ehre*“ és „*Die geheimen Konduitenlisten*“ című iratai erőteljesek 's jelentékenyek. — Ezentul mindinkább rohant a' meredek uton, mellyre egyszer reá lépett. A *Leipziger Allgemeine* és *Rheinische Zeitung* lapokba irt cikkei miatt a' censurával összeütközésbe jöven, mindinkább nevedő hévvel támadta meg a' porosz buroaucratia visszaéléseit. A' censura átka nem csak abban áll, hogy a' jót elnyomja, hanem, hogy elkeseredést szül, melly azután tulságokra hajtja az ingerülteket. Igen későn látták át a'

kormányok, hogy a' censura nekik magoknak is többet árt mint használ ; elleneik ügyét pedig leghatályosabban előmozdítja. — Heinzen irata elkoboztatott, ő maga ellen büntető vád emeltetett. A' börtönt szökés által kerülte ki, 's belgiumbani letelepedésével kezdődik mostani pályája. Előbb Belgium, később Schweicz volt a' menekvőnek tüzhelye, honnét folytonosan üszköt szórt Németországba. — Röpiratait e' korszakból elhatározott, vérszomjas jacobinismus bélyegzi, — 's e' röpiratok, minél inkább tiltva valának, annál jobban elterjedtek titkos utakon. Fáradtságait számos baráti azzal jutalmazák, hogy a' menekvő javára pénzt gyűjtöttek. — Bern és Basel cantonok kormánya, e' lángszító röpiratok gyártásában a' vendéjog sérelmét látván, kitiltották kebelükből az izgatót, 's a' tehetőségdus, de tulkeserű és gyűlölettel saturált *Heinzen* kénytelen volt tengeren túl keresni menedéket. — T.

Helgoland, (és a' tengeri fürdők). Miután az angolok által elfoglaltatott, a' francia hadjáratok idejében igen nevezetes állást nyert Németország irányában. Egy részt mint hadi állomás és harczi erősség ; más részt mint kereskedelmi pont gyakorlott közép Európa helyzetére és anyagi jólétére nagy befolyást. Ezt leginkább Helgolandnak fekvése okozza. Az északi tengernek olly partján fekszik, hol mind a' Weser, mind az Elbe torkolatai felett uralkodhatik. Innen tartá kezei közt Anglia, Északi-Németország sorsát a' szárazföldi ostromzár ideje alatt. És azon helyzet folytán tette Helgolandot a' britt kormány az angol nemzet kitiltott árucikkeinek raktárává. Ott halmozá össze gyarmatainak czikkeit, és az angol műipar készítményeit, mellyekkel közép Európa államait, a' nagy Németországot mindenfelé eláraszthatá. — Mint illy kereskedelmi pont jelenleg is bir érdekességgel. És e' tekintetben Corfuval majdnem egyvonalon áll. Ez Németország világkereskedelmének déli utvonala felett gyakorol uralkodó befolyást — mellyet különösen Triest, mint azon déli vonal végpontja irányában fejt ki. Németország világkereskedelmének északi állomás pontjai Hamburg és Bréma. És ezek irányában Helgoland képez az angol kezek közt erős és befolyásos állomást. — 'S ez még nagyobb jelentőséget nyerhet a' jelen napokban, midőn N.-Britannia Genuától Helvétian át Amsterdamig huz magának egy biztos és sok kedvezményü kereskedelmi vonalt, honnan minden körébe eső tért portékáinak 's tőkép gyárainak piaczává változtat. — E' téren, hol Anglia mindinkább nagyobb foglalásokat tesz, hol iparcikkeinek mindig több és több vevőket szerez, Helgoland sem maradhat, mint rakhely, mint volt a' francia hadjárat idejében is, minden alkalmazás nélkül.

1714-ben Dánia által elfoglaltatott, és a' holsteini herczeg kénytelen volt azt nekik átengedni. Dán birtok maradt 1807-ig, midőn az angolok által foglaltatott el, és birtokoltatik a' jelen perczekig, az 1814-ki kieli békekötés által megerősítette. — Az angol kormány itt egy kormányzó által kezelteti a' közigazgatást, ki rendesen egy törzstiszt szokott lenni. Ennek felügyelete alatt a' szigeti lakosok önállósága igen terjedt és biztosított. Minden ügyeket 6 tanácsnok, 8 szálláscsináló és 16 véneik kezelik. Mindnyájan maga a' nép által választatnak. És pedig a' tanácsosok és szállás csinálók 8 évre, a' véneik pedig élethosszra. — Törvénykönyvöket, melly csak 14 cikkelyből áll, a' régi, ős fries törvények

képezik még jelenleg is. — Illy népnek, mellynek legfőbb foglalkozása a halászat, egy kis földmivelés, melly a sziklás és terméketlen föld miatt alig ad füvet, és a melly 8 vagy 9 hajócskán üz hajózást Angol- és Franciaországgal, Norvégiával és némelly balti kikötőkkel — nem lehet szüksége egyszerű életviszonyai folytán sok és terjedelmes törvényekre. — És erkölcei is felette egyszerűek és tiszták. Házasságtörés itt e szigeten hallatlan büntett. A lopás majdnem egészen ismeretlen. A pörlekedés rendkívüli ritka eset. E szigeten soha sem létezett börtön. Soha senki sem tartja szükségesnek, hogy házát, vagy szekrényeit bezárja. — Évenkint egy népgyűlés tartatik. Ez átvizsgálja a sziget kiadásait. Minden háztulajdonos fel van jogosítva abba beleszólhatni. — Vallás tekintetében is sok szabadsággal bírnak e sziget lakói. Az evangélika egyházhoz tartoznak. Lelkészeiket önmagok választják. Azoknak legfiatalabbika a felsőbb osztályu iskolának tanítója szokott lenni. A papok fizetését az angol kormány teljesíti. Az isteni szolgálat és tanítás német nyelven történik. De az ősi friesi nyelv legtisztábban tartotta fel magát a lakosok között. — E szigetbelieknek, kiknek földjük igen sovány, és a mellyet a tenger hullámai is évenkint jobban és jobban fogyasztanak, úgy hogy egész biztossággal hiszik, mikép néhány század mulva a fősziget is a homoksziget sorsára fog jutni — legtöbb keresetet nyujtanak az idegenek, kik a tengeri fürdők használata végett jönnek e szigetre.

Helgoland t. i. újabb időkben *tengeri fürdői* által érdekes nevezetességet vívott ki magának. A tengeri fürdők az u. n. homok-szigeteken léteznek, mellyek még száz év előtt magával a főszigettel Helgolanddal össze voltak forrva, de most már a tenger habjai által el vannak választva, és a fő szigetnek mintegy két ötödét teszik terjedelmükre nézve. Keletre körülbelől óranegyednyire fekszik egy illy homoksziget, mellynek hossza 300 és szélessége 1000 láb, és a melly 20 lábbal emelkedik felül a tenger színén. Ez a tengerfürdőknek valódi helye. — Az itteni tengerfürdő csak 1826-ban keletkezett *Deckens* javallatára. A angoloknál a tengeri fürdők már régóta vannak használatban. A németek sokkal később csak a lefolyt 18-ik század vége felé kezdték meg a tengeri fürdést. Ez idő óta, főkép a legújabb évtizedekben e gyógy mód mindinkább terjed. Általában elismert ténynyé válik, milly sok gyógyerő rejlik mind magában a tengeri viznek fürdésre való használatában, mind azon körülményekben, mellyek a tengeri víz használatával járnak s a mellyek az egészség javultára felette jótékonyak. A tengervíz vegyész keveréke, állatrészekbeni dús gazdagsága, ár- és apály mozgalmai, lég tulajdonai, hablökések az egészség helyreállításának nagyon jó hatásu eszközei. S azokhoz járul a tengerparti növényzet különössége, a tengeri látvány nagyszerűsége és szokatlansága, és a partokon valamint szigeteken lakás és élet ujdonságai. Maga azon hatás, mellyet a nyílt, szabad tengerbeni fürdés tesz a beteg testalkatra és részeire, az orvosok ítélete szerint felette jótékony eredményü. — És mindezen tulajdonok és jelenetek a helgolandi fürdőkben sokkal magasb fokon találhatók, mint a legtöbb más helyeken, kivált mint a keleti tenger fürdőinél. Ezeknél a helgolandi fürdők sokkal kitünőbbek már a víz alkatrészeinél fogva, mellyek közt a sórészek sokkal nagyobb mennyiségben találtnak, mint a kelettengeri fürdőkben. Ez

okból ott a' tengervíz sokkal sötétebb színt hord magán. Kitünik a' többitől Helgoland kiválólag tiszta légfolyama, erős hánykódásai, és az ottani ár- és apály mozgalmai által is. És érdekessége a' fekvés és lakosság különösségei által még tetemesen nevededik. — Nem csuda tehát, hogy a' német természettudósok csakhamar egész figyelmökkel járultak az itteni fürdőkhöz. És midőn 1830-ban Hamburgban rendes évi gyülekezetüket tartották, kirándulást tettek Helgolandra is a' tengerfürdők megnézésé végett. Ezen időtől kezdve ismeretessé lőn Helgoland is úgy, hogy egyikévé vált a' legkeresettebb 's legkedveltebb tengerfürdőknek. — Eleinte csak a' homoksziget, melly most már el van válvá a' főszigettől, képezé a' fürdés fő helyét. És pedig nyugati részén a' férfiak; dél-nyugati oldalán pedig a' nők fürdője létezik. Mivel pedig némellyeknek erősb, másoknak pedig gyöngébb hullámzatot tetszik, vagy kell használni, mi a' szélvonal-tól és irányától függ, ez okból a' szigetecske keleti és északi részein is lehet fürdeni. Mert ezen helyzet különböző pontjai szerint a' szél ereje is különbözik. — Az átmenet Helgolandból a' homokszigetre nagy dereglyéken történik, mellyek mindenike több mint 30 személyt befogadhat. Az áthajózás igen czélszerűen rendeztetett. Minden aggály nélkül határozhatja reá magát bárki is. — Azonban történhetik mégis, hogy vagy a' vihar dühöngése, vagy más akadályok nehezítik, vagy éppen lehetlenítik az átmenetelt — sőt sokszor a' betegek állapotja sem engedi azt meg — 1837. óta magán a' parton is állittattak fürdők. Így, kiknek az átmenet nem lehet, vagy nem tetszik, lehet fürdeniök a' nélkül, hogy áthajózni kényteleníttessenek. — Helgolandon a' fürdés rendes időszaka junius közepén kezdődik, és tart egész septemberig. — Idegbetegek, köszvényesek, görvélyesek igen sokan látogatják. — Mint más tengerfürdőkben, úgy itt is legtöbben kint a' szabad, nyílt tengerben fürdenek, az arra elkészített fürdőházakban. Mert csak ez nyújthatja a' tengeri fürdés minden hasznait. A' gyöngék vagy félékenyek fürdhetnek kádakban is; ámbár illy fürdés hasonlíthatlanabbul kevesb haszonnal és gyógyító hatással bir. Mert a' tengervíz felujulása, a' hullámzat, szabadabb mozgás, és azon inger, melly áthatja az egész lényt, midőn a' tengervíz végtelen nagy tömegével lehet közlekedésben — ezek mind hiányzanak a' kád-fürdésnél. — Némellykor azonban anyagi hatás előnyei miatt kád-fürdés rendeltetik az orvosok által. — Nemcsak melegített fürdőket lehet kádakban használni a' helgolandi szigeteken, hanem vannak mindenféle intézkedések az eső- és zuhany-fürdésre is. — Az egész fürdői készülétek általában, akár az északi, akár a' keleti tenger fürdőit vegyük, a' legjobbak között foglalhatnak helyet. És azért nem esodálhatnak, mikép a' fürdők látogatóinak száma évenkint növekszik. Érdekes adatokat nyújt e' tekintetben „*Die Nord und Ostseebäder* Hillelől Lipcsében“ Általában pedig e' szigetről: *Deckentöl: Untersuchungen über die Insel Helgoland* (1826.); *Lappenbergtől: Über den ehemaligen Umfang, und die alte Geschichte Helgolands* (1831.); *Heikenstöl: Helgoland und die Helgoländer* Oldenburgban 1844-ben. — Sz. I.

Helmeczy (Mihály) m. akad. lev. tag és pénztárnok, szül. 1792-ben. Tanult Sátoralja-Ujhelyen és Pesten. 1810-ben Horvát István rendkívüli előadásait hallgatta a' magyar nyelvészetről; 1811-ben bölcsészeti tudorrá

lón. 1813—16-ban az ő felügyelete alatt jelentek meg: Dayka versei, Kazinczy Poetai berke, Báróczy munkái 8 kötetben 's Kazinczy munkái 9 kötetben. 1813-ban lefordítá Eckartshausennek „Gott ist die reinste Liebe“ cz. munkáját (Pest 1813., 2. kiad. 1821.) 's ekkor adá ki első ízben Berzsenyi verseit (Pest 1813.), 's ujlag 1816., kisérve egy értekezéssel a' nyelvujításokról. 1817-ben ügyvédi diplomát nyert 's a' következő 3 év alatt tudományosan készült egy nagy európai körutra, melly azonban az 1820-ki nápolyi zavaroknál fogva meghiúsult. Ekkor szerzett nyelvismeretének később nagy hasznát vévé. Sokat fordított olasz, francia, angol és spanyol nyelvből, miből azonban csak igen kevés látott napvilágot, mint p. o. Schiller és Tasso néhány műve. Dolgozatai leginkább lexicographi tekintetből voltak fontosak a' magyar nyelvnek akkor még kevésbé mivelts korszakában. Helmezynek számos uj szavat és fordulatot köszönhetünk, mik csakhamar a' többi írók nyelvébe is átmentek. E' tekintetbeni merészsége sok megtámadásnak és igazságtalan kifakadásnak volt kitéve 's azon időből maradt fel az ismeretes irodalmi élcz : „Helmezy, ki a' szókat elmetszi.“ 1830. nov. 17-kén kineveztetett a' magyar akademia pénztárnokának. 1831-ben szabadalmat nyert egy politikai lapra, melly ugyanakkor „Jelenkor“ czimmal meg is indult és „Társalkodó“ melléklapjával 17 évig vagyis 1848-ig szakadatlanul folyt H. kiadása és szerkesztése mellett. Politikai jelentőségre e' lap ugyan egész folyama alatt nem tehetett szert 's politikai átalakulásunk mozgalmaiban, mellyek által menetett, csak annyiban tekinthető tényezőül, a' mennyiben, különösen mig minden pályatárs nélkül állott a' hazai hírlapirodalom terén, nagyszámu előfizetőkkel birva 's a' lehető leggazdaságosabban kiállitva, központja volt az ébredező érdekek egyesülésének, eszköze nyelvünk simulásának, melly téren Helmezy neologisticus iránya számos csatát vala kénytelen küzdeni; végre hogy alkalmul szolgált, különösen a' „Társalkodó“ által, mellynek szerkesztői között találjuk Bajzát, Nagy Ignácot 's tb. számos tehetségeknél kiképzésre, eszméik előterjesztésére, nyilvános gyakorlatokra 's egy állandó olvasó közönség összejegyülekezésére. A' Jelenkor a' későbbi lapoknak, a' későbbi magyar journalistikának meggyengető útját. Midőn ez föllépett, a' Jelenkor is iparkodott ugyan, külförmára 's tartalomra nézve, a' kor követeléseihez simulni, azonban pártokonkivüli függetlenséget hajhászva, mindvégig csekély hatásu alárendeltségben maradt, 's az események egyszerű registrálásával megelégedve, mintegy meglátszott rajta, mikép az élet terhére van 's csupán a' mult szép idők iránti hálás elismerésből 's több régi hű barátjának biztató szavaira toldozza napjait. Az 1848-dik martiusi napok rendítő eseményeit azonban csak kevéssel élheté tul. Helmezy lemondván a' szerkesztéséről, *Kereszturi* vette azt által, de ekkor csakhamar teljesen megszűnt. Legnevezeteseb körülmény a' Jelenkor életében az, hogy gróf *Széchenyi István*, ki mindvégig hű pártolója maradt, eleitől kezdve számos czikkei közlönyeül használta 's közremunkálásával gyámolítá, azonban a' lapnak 1846-ban szándékba vett függetlenségét 's határozott pártszinezetét ő sem vihatá ki. — Jelenleg Helmezy az irodalomtól elvonulva, a' magyar akademia pénztári ügyeivel foglalkozik. — a.

Helvét szövetség. (Schweitz). Természettől erős, Európa szívében, három civilizált nagy nemzet szomszédságában fekvő kis ország, melyet a' féltékeny nagy hatalmak több százados versengése váltogatva fenyeget 's védelmez. Nincs több illy csekély térjű állam, mely sorsa, intézményei, sajtáságai által olly gazdag anyagot nyujtana a' szemléletre, mint Helvetia. Mintegy 880 □ mfdnyi területének három-nyolczadát kopár sziklák, jegesek 's tavak foglalják el. Lakosainak száma mintegy 2,200,000 és ugyan :

Aargau cantonban . . .	182,755	Solothurn	63,196
Appenzell Ausser-Rhoden	41,080	St. Gallen	158,853
Appenzell Inner-Rhoden .	10,349	Tessin	109,000
Basel-város	24,321	Thurgau	84,124
Basel-vidék	41,103	Unterwalden	
Bern	400,000	ob dem Wald	12,368
Freiburg	91,145	Unterwalden	
Genf	58,666	nid dem Wald	10,203
Glarus	29,348	Uri	13,519
Graubünden	88,506	Zug	15,322
Luzern	124,521	Zürich	231,576
Neuenburg (Neuchatel) .	58,616	Waadt	183,582
Schaffhausen	31,125	Wallis	75,798
Schwyz	40,650		

E' lakosságát lehetetlen volna az országnak táplálni, azon kiterjedt szabadság nélkül, melly azoknak ipar- 's műszorgalmát épen nem korlátolja, keresetüket a' pénzügyi mesterkedések ellen védi, 's ezáltal őket nemcsak kibékíti a' föld durvaságával, a' hó-lavinák, árvizek, leszakadó sziklák 'stb. veszélyeivel, sőt olly szeretettel tölti el hazájuk iránt, melly példabeszédes lett. E' nagy, és szabályozatlan állapotában az egészre nézve gyakran igen alkalmatlan szabadság a' hegylakosoknak csak a' státuszszövetség azon sajtáságos alakja által vala megtartható, mellyben egymáshoz állanak. A' helv cantonok összesége ugyanis szövetséget képez, melly 25 respublikából van összefűzve. E' respublikák, egyenkint saját önálló felséggel 's törvényhozással birva, sajátképi közös kormány nélkül, egymástól csaknem függetlenül, csak kevés olly törvényt ismernek, melly mindnyájokra nézve érvényes ; a' mi igen természetes is, miután igen egyenetlen nagyságuak, nyelvűek, hitűek, érdekűek, 's erkölcesik, szokásaik, műveltségi fokuk, eredetük, kereseti módjaik, nagy mértékben különbözök. A' szövetség eredeti célja inkább csak külellenség-elleni védelem volt ; egyébiránt mindegyik kis állam féltékenyen őrizé 's őrzi most is függetlenségét. A' mennyiben közös ügyeik vannak elintézendők, szoros utasítással ellátott, magától semmit nem tehető, gépszerű követet küldenek a' „*Tagsatzung*“ nevet viselő szövetséggyűlésre, hol a' legkisebb 's legerőtlenebb canton szavazata annyit nyom, mint a' legnagyobb 's hatalmasbé, Urié 's Zugé annyit, mint Berné 's Züriché ; hol a' kevesebbségnek csak akkor kötelessége magát alárendelni, ha a' követek utasításainak többsége történetesen összetalálkozik 's megegyez, a' mi igen ritka eset, 's ekkor csak úgy, ha arra kedvet érez. A' melly cantonnak a' többi canton határozata nem tetszik, fegyvert fog szövetségársai ellen, 's karddal

szerez érvényt saját akarátának. Lesznek Sonderbundok és szabad csapatok. Ezért olly gazdag a' helvsvövetség története benső vizsálkodásban 's polgári háboruban, mint az egykori Görögországé. Vezető, tekintélyes szövetségi kormány sohasem létezett 's most sem létezik. Látszik, hogy a' szövetség nem emberi bölcsesség, hanem a' történet 's a' viszonyok által parancsolt kénytelenség műve. A' cantoni hatóságok csak úgy hajtják végre a' szövetségi határozatokat saját földükön, ha és a' mint nekik tetszik. Zürich, Bern és Luzern cantonok kormányai vannak egymást felváltólag megbizva a' szövetség általános irodai ügyeivel 's a' külföld és annak követi irányábani képviselővel, azért az illy megbizott canton neve: *Vorort*. Az említett foglalatosságon kívül a' Vorortnak éppen semmi előnye vagy előjoga nincs, kivévén, ha valamire különösen felhatalmaztatik. Hanem követe a' szövetséggyűlésen elnököl. A' szövetségi zavar még inkább növekedett azáltal, hogy nemcsak a' szövetség fő részei hasonlók egy széthulladozó vesszőcsomóhoz, hanem még az egyes cantonok is önmagokban némi szövetséges államokat képeznek (l. p. o. Graubünden), hol egyes vidékek 's völgyek szerződésileg biztosított különös szabadságokkal, politikai jogokkal, saját törvények- 's intézvényekkel bírnak. Természet és történet kezét fogva működtek, hogy Helvétország illyenné fejlődjék. A' népességnek nincs közös nemzeti törzse; különböző népmunkból van az összerakva, mellyeket az európai világ viharai a' havasok 's Júrák völgyeibe szorítottak. A' román 's latin, német, francia és olasz nyelv annyiféle szójárásban beszéltetnek, a' hány völgy nyilik a' béczezek közt. Minden cantonnak, sőt egyazon canton minden vidékének, völgyének, minden városnak meg van saját, több százados története; a' középkori anarchia napjai óta részint ősi szabadsággal bírók, részint rabszolgaságban voltak számtalan herezeg, gróf, báró, püspök, apát alatt elszórva 's elforgácsolva. Ennyiféle ur, kormányforma, törvény, érdek 's intézvény mellett csak kevés közösségben 's rokonságban lehettek egymással. 'S e' közösséget segítettek megszagatni a' járatlan sziklalánczok, jegesek, meredkségek, mellyek az országot keresztül kasul futják; 's az éghajlat egyenetlensége, melly az életmódban, szükségekben, szokások- 's jellemekben lényeges különbségeket okoz. — Mindazon, a' természet és sors által előhozott különbségek 's vonalok, mellyek másutt csak nagy téreken 's roppant távolságokban fordulnak elő, itt alig 800 négyszeg mérföldnyi szűk helyen vannak összehalmozva. 'S a' béczezek természetét, a' béczclakó nép jellemét, szükségait, multának emlékezetét kellene kiirtani annak, ki itt a' társasélet foederatív alakját megszüntetni, 's a' törvényhozásban és közigazgatásban szigoru egységet akarna előhozni. Ezen széttépett állapoton nem sok dicsérni való van ugyan, azonban nem lehet tagadni, hogy Helvétország ezen állapotnak sokat köszönt akkor, midőn más országok szolgaságban sinlettek. Nem lehet tagadni, hogy ezen szabadság, miszerint minden polgár szabad ura a' maga földének 's kised hazájában kiskirályként él és foly bé a' közügyekbe, — minden emberi erőt 's erényt felébreszt, 's az emberi méltóság büszke önértétét hatalmasan emeli, 's hogy illy szabadságban minden egyes jobban gondoskodhatik szükségeiről 's háza jóllétéről, mint ezt a' legbölesebb ministerium, a' legmélyebb nemzeti gazdálkodástan művészi fogásaival, tenni képes volna. Innét a' helvek,

más népeknél ismeretlen vagy legalább kisebb mértékben epesztő honvágy-betegségre ; innét van, hogy ha pénzkereset miatt éltük nagyobb részét idegen országokban tölték is, örömmel térnek vissza hazájukba, hogy agg csontjaikat honi földbe temettessék ; innét lelkesülésük 's halálmegvetésük a' védelmi harcban. — De a' szövetségi alakot jobban kellene szabályozni, mert az ugy, a' mint most van, képtelenség. Nem valamely rendezett egyesülés az, mit az északamerikai szabad statusoké, hanem duodécz-országocskák összehányt halmaza, közös érdek, kormány, alaptörvény nélkül. Mindegyik részecske, kevély a' maga függetlenségére 's önállására, semmit sem akar ebből feláldozni azon magasb nyereségeért, melly csak több erő- 's eszköznek egy közhasznu célra irányzott egyesüléséből származhatik. A' hely ember a' maga községében, a' maga kis köztársaságában a' lehető leghabzóbb ember, de azonkívül egész Helvetszágnak magánosan álló idegen ; hazaszeretete szoros helyszeretetté zsugorodik. Egyéb cantonok erényei 's hiányai, jó és rossz sorsa iránt kevés érdekléssel viseltetik a' nép. Ezért a' legkülönbözőbb rend és civilisatio tünetényeit találhatni fel a' hely-szövetségben. Itt virágzó jóllét, tudomány, művészet ; amott, kevés órányi távolságra, szegénység, tudatlanság 's vad korra emlékeztető durvaság 's babona. Némely államkák, kicsinységük és szegénységük mellett, nélkülözik a' legsürgetőbb szükségü p. o. oktató, fenytő 's a't. intézeteket is, 's balesetek után, mikkel a' bércezs hazában gyakran sujtanak az elemek, alamizsnára szorulnak. — A' sok apró, lazán összefüggő államok e' sajátságos gombolyaga természetesen nem lehet képes nagyobb szerü mozgásokra. Vorort, befolyás nélkül a' közakaratra 's csekély végrehajtó hatalommal ; szövetséggyűlés, hol a' követek nem érvényesíthetik saját jobb meggyőződésüket, hanem csak az otthoni ösgyűlés vagy kormánygyűlés gyakran a' közjával ellenkező, otromba, szűkkeblű 's elfogult utasításait, hol a' teendőik felett vagy éppen nem, vagy csak évek múlva létesülhet némi félszeg egyesülés, — hol a' 10 ezer lakossal bíró kis cantonnak éppen olly szavazata van, mint a' 400 ezer lakosu Bernnek, hol a' törvények, a' legnagyobb vajadások közt, fáradságos alkudozás utján, születnek ; mindezek nem olly viszonyok, mellyek közt valami nagyobb szerü jöhetne létre. A' szövetség maga olly kevéssé köt, hogy p. o. a' Sarnerbundban az aristocraticus cantonok a' democraticusok ellen külön egyesületet alkothattak, hogy a' polgáriháboru minden perczen készen van. — A' szükség esetébeni kölcsönös védelmen kívül ('s még e' közös védelem is igen kétséges, ha tette jöne a' dolog) nincs a' szövetségnek semmi közérdekü célja. 25 külön status-cél van kitűzve a' kis Schweiczban, mellyeket egymással kibékíteni, a' tapasztalás szerint, csaknem lehetetlen. Ennek kikerülhetlen következménye a' leglassubb, mozdulatlanabb ügyfolyam. A' közre nézve legjótékonyabb intézkedések gyakran mellékes érdekek, vagy befolyásos párt-emberek szenvedélyei 's szellemi korlátoltsága által kivihetlenné lesznek. Igy p. o. mai napig kivihetlen volt, hogy a' cantonok vámügyének tömkelegébe, a' belső 's átviteli kereskedés javára, rend és egyszerűség hozassék, hogy a' huszonkétféle pénz nem 's pénzérték helyébe egy pénz, vagy legalább egyenlő pénzláb fogadtassék el 'stb. Ide járul azon képtelenség, hogy mivel a' legkisebb canton szavazata éppen annyi súlylyal bír,

mint a' legnagyobb — 's legnépesebbé, gyakran megtörténhetik, hogy a' 12 kisebb canton többséget alkot a' nagy cantonok ellen, lehetlenné teszi ezek józan vágyainak kielégítését, 's 500,000 ember képviselői elnyomják 1,500,000 ember akarátát. Ezen képtelenséget még sötétebbé teszi azon körülmény, hogy épen a' kis republikák többnyire egyszersmind szegényebbek 's műveletlenebbek, mellyek a' státusülethez szükséges eszközökkel sem bírnak 's ősi babonáikban fülög vannak. Az pedig igen természetes, hogy egy népes, iparos, kereskedő, tudományyal, művészettel, jólléttel ellátott államnak egészen más viszonyai 's szükségei vannak, mint egy másik szegény, barontenyésztő, idyllicus államnak. — A' helv szövetség 100 ezer főből álló jól fegyverzett, jó fegyelmű, vitéz szövetségi sereget állíthat külföldi megtámadói ellenébe, de ezen hadsereg semmit sem tehet a' szövetség belső gyarlóságai ellen. Sőt a' teljes központatlanság, 's ebből következő zavar 's mozdulatlanság veszélyei főleg háboru idején tűnnek ki, midőn gyors és következetes eljárásra, 's a' tervek titokban tartására van szükség. A' cantonok féltékenysége lehetlenné teszi a' dictaturát; egy helyről másra vándorló szövetséggyűlésnek, vagy a' Vorortok egyikének kellene az ügyeket vezetni, 's a' Vorort ellenség kezébe jutván, minden szövetségi kormány megszűnnék.

A' helv nép józanabb része ismeri e' gyarlóságokat, 's ohajtja azok orvoslását; de a' többség elfogultsága 's féltékenysége lehetlenné tette ekkorig a' szövetségi gyökeresb reformot. Főleg Uri, Schwyz, Unterwalden, Appenzell 'stb. ősz cantonok papok által vezetett népe buzog minden reform ellen. Félnek, hogy a' központosítás bármi józan formája is sok pénzbe kerül, 's veszélylyel fenyegeti a' szabadságot. — Egyes cantonok 1830-dik óta sokat reformáltak, 's alkotmányaikat kijavították (l. egyes cantonok), de a' szövetségre nézve mi sem történt. Helvország legujabb története botrányos példáját mutatja azon vészes következtéseknek, mellyek a' központi hatalom teljes hiányából okvetlenül erednek. A' pártok túlságai, mellyek a' szárazföld egyéb államaiban részint a' nagy többség józan esze, részint a' kormányok böles szigora által mérsékeltetnek, Helvországban nyíltan 's korlátlanul üzik játékukat. A' viszonyok által arra szoríttatva, hogy kis téren lakjanak egymás mellett, folytonos küzdelemben olly foku elkeseredésre hevülnek, melly gyakran szomorú polgárháboru lángjává fajul. Zürich, Wallis, Tessin, Aargau, Waadt, Genf (l. ezeket) váltogatva mutattak példákat alkotmányellenes felfogatásra; Luzern, Schwyz, Zúg a' kevesebbésgnek a' többség általi erőszakos elnyomására, 's még ott is, hol nyugalom látszik uralkodni, a' legközelebbi jövendőre sem számíthatni biztosan. E' zavarokban nagy szerepet játszott a' vallásos elem, melly legkevesbé hajlandó okos szóra hajtani.

Helvország legujabb történetének rajzát a' zürichi septemberi (1839.) zendüléssel kezdhetjük, mellynek szinte vallásos jelleme volt. A' canton akkori kormányának azt hányták szemére, hogy megveti a' vallást, 's ezen gyanut nevelte *Strauss* tanárnak meghívása a' dogmatika tanszékére. A' conservatív sajtó folytonos megtámadásokkal üldözte e' határozatot, 's a' forrongás csakhamar messze terjedt. Testületek alakultak a' tiszta evangeliumi tudomány megőrzésére, 's midőn a' kormány erőteljesen lépett fel, némelly lapokat eltiltott 's egyeseket törvény elcbe idéztetett, 1839. sept.

5-kén több mint 15 ezer paraszt nyomult a városba, melyben csekély katonai erő volt jelen. A' tülerő győzött minden nagyobb vérontás nélkül. A' kormány leköszönt; a' győzők saját pártjuk tagjaival rakták meg a' legfőbb hivatalokat; azonban erőszakos rendszabályokra nem hagyták magokat ragadtatni. Ezen jellemét megtartotta a' kormány egész 1845-ig; 's az ellenzékről is dicsérettel kell említeni, hogy törvénytelen eszközökhöz nem nyult, 's az új választásoktól várt sikert, mely csakugyan radical többséget mutatott. A' conservatívek fejei, *Mousson* és *Bluntschli* leléptek. — A' zürichi lázadás, ugynevezett „Zürichi Putsch“ után egy évnegyeddél következett a' tessini lázadás, melyet szinte vallásos vita szült. Az ottani kormány ultramontán irányu volt, melyet a' nép gyűlölt, annyival inkább, mert a' szomszéd monarchiai kormányok helyeselték azt. Egy előkelő luganoi polgár elfogatása kitörésre vezetett. Lugano lázadt fel először, Chiasso, a' Maggia völgy, Bellenz 'stb. követték a' mozgalmat, melynek vezére, *Luvini* tábornok, 1839. dec. 7-kén bevonult Locarnoba, 's letette a' kormányt. Az új kormány bár sok nehézség közt, fentartotta magát. 1841-ben a' pappárti szökevények, sardiniai zsoldosokkal vegyítve, kísérletet tőnek a' dolgok régi rendének visszaállítására, de elűzettek, 's vezetőjük, *Nessi* ügyvéd, kivégeztetett. — 1840-ben mindinkább gyülekeztek a' vészterhes fellegek, melyeket azolta több ízben kitörték. A' wallisi nyugtalanságok, graubündteni pórnép mozgalmak, melyeket némely ünnepek eltörlése okozott, a' jurai kísérlet Franciaországhoz csatlakozásra, a' luzerni készülétek, a' missiók munkássága Schwyzben, — mindezen különféle nyilatkozatoknak jezsuitai magva 's iránya volt, mely az elnyomott vallás felemelését vette képmutatólag ürügyül. Főleg Solothurn és Aargau cantonok vétettek célba. Mindkettő az alkotmány revisiójával foglalkozott; mindkettőben szabadelmű irányu volt az uralkodó. A' tisztán katholikus Solothurn, a' nevelés ügyét tárgyalván, a' magasb iskolákból kizárta a' papokat. Ezen tettét hit iránti hidegségre 's a' protestans vallás kegyelésére magyarázta a' kath. párt, 's a' zárdák ultramontán mozgalom tüzhelyeivé lőnek. — Aargau vegyeshitű canton, hol a' két vallás számszerinti egyenlőséggel bir. Volt nyolcz zárdája 116 baráttal, 's 95 apáczával, 7,248,000 schweiczi frank összes vagyonnal. Maga a' Muri-i zárdá, hol 29 barát lakott, 2,700,000 franknyi értékkel birt. E' zárdák 's a' kormány közt régibb idő óta versengés létezett, minthogy a' kormány, a' zárdáknak tagadhatlanul rossz gazdálkodása miatt, világi kezelőket nevezett ki, miben a' papok jogsérelmet 's vallás-elyomást akartak látni. Az elkeseredés annyira ment, hogy szentegyházaikat összeszküvés fészkeivé alacsonyították, fegyvert gyűjtöttek, 's pénzükon zsoldosokat toborozottak. Kitörési időpontul az alkotmányrevisio feletti szavazást tüzték ki, — 15,000 polgár szavazott annak elfogadására, 11,000 elvetésére. Solothurn polgárainak többsége is elfogadta a' kijavított alkotmányt. A' törvényes téren megveretvén, a' vad erőszak terére vitték ügyöket. Solothurn könnyen elnyomta a' lázadást, Aargau több bajjal. (L. Aargau). 1841-dik januárján a' zárdák harangjainak jelére fegyveres csapatok tódultak elő, kik a' tisztviselőket börtönbe vetették 's a' főváros ellen indultak. A' meglepett kormány Bernbe küldött segítségért, hol az erőteljes elnök, *Neuhaus*, azonnal felállítá seregét, mely jan. 10-kén, néhány

puskalövessel szétützte a' felkelőket. A' szerzetesek Luzernbe szaladtak. A' nagytanács összeült. A' vizsgálatból teljesen kiderült, hogy a' barátok úgy pénzzel, mint szóval, a' gyónószéken mint a' magánéletben mindent elkövettek a' lázadás élesztésére. *Keller*, maga is katolikus, tett indítványt a' zárdák eltörlésére, oly formában, hogy az eltörlött intézetek szerzeteseinek illő nyugdpénz adassék, azok vagyona pedig kizárólag a' katolikus cantonrész javára fordítatván, a' községek közt felosztassék, 's jótékony és nevelőintézetek alapítására 's fentartására fordíttassék. Ezen czélszerű indítvány a' nagytanács által, mellyben katolikusok is ültek, elfogdatott, 's illy eljárás nem is volt példátlan, mert St. Gallen canton 1839-ben hasonlót tett Pfeffers zárdával, 's eljárása a' szövetséggyűlés által helyeseltetett. Aargau rendszabálya mégis pártoskodásnak, a' vallás-egyenlőség sérelmének, sőt szövetségtörésnek kereszteltetett, melly a' külső hatalmakat is feljogosítja, hogy a' helv függetlenséget épen ne tartsák. Az ős cantonok ingerültsége minden mértéken túl ment. A' szószékekről hirdeték, hogy a' protestánsokkal társalkodni nem szabad, rendkívüli imákat rendeltek a' veszélyben forgó egyházért 'sa't. Austria elhatározottan tette meg óvását. *Bombelles* austriai követ egyik jegyzékében a' császár részére azon jog követeltetett, hogy ezen ügyben ő is határozhasson, minthogy Muri zárdát elődei alapították 's adományozták. A' többi hatalmak képviselői is magokéva' tevék ezen nyilatkozatot. Az aargau kormány ezen vádak ellenében kijelenté, hogy a' császárnak a' helv szövetségben nincsenek felségi jogai, hogy azonban a' családi emlékek tiszteletben fognak általa tartatni; 's emlékiratot tett közre, mellyben a' zárdák tetteles részvéte a' lázadásban világosan bebizonyított. Aargau váratlan segéd társat talált a' solothurni püspökben, ki az ultramontán törekvéseket nem csak nem gyámolítá, sőt kijelenté, hogy a' zárdák a' vallás érdekében haszontalanok. A' szövetséggyűlés april 2-kán ült össze. Két ellenkező indítvány került szőnyegre; az ős cantonoké, melly a' zárdák helyreállítását kívánta, 's Aargaué, melly az eltörlés helyeslését követelte. A' szövetséggyűlés, erőtlensége 's fonák helyzete öntudatában, egyik indítványt sem merte elfogadni, 's csupán annyit tett, hogy Aargaut felszólítá végzésének változtatására. A' következő szövetséggyűlésen ujra felmelegítették ezen váto. Az elhatározott, eldőntő jellemű indítványok ez alkalommal is kevesebbseben maradtak, 's a' gyűlés ismét felhívá Aargaut a' békes kiegyenlítésre. Ezen felhívás folytán a' canton nagytanácsa 108 szóval 68 ellen beleegyezett, hogy három apáczárdá helyreállíttassék (julius 19. 1841.), egyszersmind kinyilatkoztatván, hogy ez a' legvégső engedmény, melylyel ha a' cantonok többsége meg nem elégszik, Aargau ezen kedvezéstől is azonnal visszalép. Most ismét a' protestans részről állott elő azon ingerültség, melly előbb a' másik táborban uralkodott. Aargauban 18 ezer polgár kérte a' nagytanácsot, hogy egy hajszálnyt se engedjen; a' protestáns cantonokban sok ezer emberből álló népgyűlések igen szigoru határozatokot hoztak. Illy előzmények után üt össze oct. 25-ikén a' harmadik szövetséggyűlés. Azonban a' követek utasításai ez alkalommal is olly különbözők voltak, hogy egyezés nem történhetett, 's a' tárgyalások azzal végződtek, hogy a' végzés bizonytalan időre halasztatott (nov. 2-ikán). — Az 1842. 's 1843-iki évek készülétekben folytak

le új küzdelemre, mellyek főleg Wallis cantonban voltak jelentékenyek. Ezen, különböző két (elemből alsó és felső Wallis) álló cantonban igen éles pártok fejlődtek ki. 1838-ban kivitték a' szabadelműek, hogy alkotmányozó bizottmány neveztessek ki, melly az alkotmány tervét szabad szellemben készíté el. Ezen tervezetet azonban az alkotmányzó gyűlés annyira nem vette figyelembe, hogy annak nyomtatott példányait fel se bontotta. A' szövetséggyűlés azt rendelte, hogy új alkotmányzó gyűlés üljön össze. Ez 1839. aug. 3-ikán végezte be munkáját. A' reform főleg abban állott, hogy jobb népképviselőt hozottt bé; egyébiránt a' felső wallisiek nézetei igen kíméltettek, 's még a' sajtószabadság elve sem vétetett fel az alkotmányba. Mindez mit sem használt; a' nemesség és papság ellenmondásai nem szüntek meg; a' canton elválásáról, Savoyához csatlakozásról kezdtek beszélni, 's a' havasokon keresztül hadiszereket szállítani be. A' szövetségi biztosok ellenséges indulattal fogadtattak. Három párt alakult: a' kormányé, mellynek élén *Barman Móríc* és *József, Joris, Torrent* 'stb. állottak, 's melly mérsékelt szabadelmű volt; másik a' fiatal Schweicz (*Jungschweitzer*), vagy radikálok pártja, *Abbet, Crettex* 'stb. alatt; harmadik az ó schweiczi, vagy ultramontánpárt, *Curten Adrián, Kalbermatten Vilmos, Allet, Ganioz* vezérekkel. Az ó conservatív párt orgánja a' „Simplonzeitung“ a' radicáloké a' „havasok vizhangja“ volt. Ama párt a' papságban főleg St. Bernard és St. Maurice apátságokban lelte támaszát. A' szövetségi biztosok még a' cantonban voltak, midőn az ó-conservatívek már fegyverre keltek, 's Sitten felé nyomultak; azonban 1840. april 1-jén elszélesztettek. Ekkor azután elfogadták az alkotmányt 's a' nagytanácsban a' szabadelműek jutottak többségre. Az ingerültség azonban nőttön nőtt, főleg a' népnevelési, 's a' papok adómentességét megszorító törvény következtében. A' két oldalról megtámadott papság mindent elkövetett, hogy e' törvényjavaslatokat megbuktassa. 1842. óta jezsuiták jártak a' cantonban 's engedetlenség tanát hirdeté a' népnek az istentelen kormány irányában. Az általuk tartott népgyűlések végén megeskedtetett a' nép, hogy első felhívásra fegyvert ragad a' kormány ellen. A' kormány türte, a' mit nem gátolhatott. Annál erősebben harczoltak a' radikálok az ultramontán törekvések ellen. A' hirlapok vitáihoz tettleges erőszakoskodás is járult mindkét részről. A' papság folyvást szította a' lángokat; az egyházból kizárta a' reform főembereit, majd azoknak rokonait 's csecsemő gyermekeiket is, végre pedig mindazokat, kik a' radical lapokat olvasni merik. A' megtámadott szabadelműek hasonló tulságokra mentek; magok keresztelték gyermekeiket, 's új egyházat akartak alapítani, mi által elleneiknek csak új fegyvereket nyújtottak. Először az ó-conservatívek ontottak vért, megölvén Montheyben a' radical *Codonet*-et. A' vizsgálatot e' gyilkosság iránt félbe kellett hagyni, mert minden pap vonakodott a' világi bíróság előtt tanuként fellépni. — Az 1843-iki új választásokat nagy kicsapongások kísérték. Mintegy 100 radical, a' Simplon-hirlap mérges támadásai által ingerelve, áldötönyben St. Mauriceba tört, elfoglalta a' nevezett lap nyomdáját, 's a' Rhone habjaiba szórta a' sajtókat. A' választások ultramontán szellemben ütöttek ki. A' szabadelműség meghalt Wallisban. *Barman Móríc* „*La contrerevolution en Valais au mois de Mai* (1844.) című munkájában

leirta 's okadatolta azon cselszövényeket, mellyek a' pártok közti szakadást mindinkább tágitották 's végre véres kitörésre vezettek. Az ó-conservatívek formaszertint, jól fegyelmezett védő 's támadó szövetséget alkottak, mellynek célja volt a' másik pártot kitörésre birni vagy legalábbily szándékkal vádolni 's alsó Wallisba berontani. Radicálok meggyilkolásai, ó-conservatívek javainak elpusztítása 'stb. felváltva következtek, 's a' sajtó olajat öntött e' tüzre az összes párt terhére róván fel azt, a' mi csak egyesek büne volt. Ha a' „havasi viszhang“ nevű lapnak hinni lehet, valódi vérszövetség állott fenn a' papok közt, melly az ifju Schweicz minden kitünőbb tagjainak kiirtását tüzte ki célul. A' conservatív párt azon hirt terjeszté el, hogy a' fiatal Schweicz tömegestől jön Sitten ellen a' kormány szétverésére. E' hír hitre talált a' státustanácsban, 's rendkívüli nagytanács hivatott össze, és haditanács állítatott fel. Azonban a' párt nagyon széleskedett. A' nagytanács sehol sem fedezhette fel a' fegyveres radicálokat, sőt azt vette észre, hogy 1,500 felső wallisi önkéntes áll fegyverben. Ezt látva a' radicálok, hogy készületlenül ne lepessenek meg, szinte fegyverkezni kezdtek. A' tetteleges összecsapás azonban *Barman* és *Torrent* tanácsstagok közbenjárása által meggátoltatott, 's mindkét fél letette a' fegyvert. A' közvélemény annyira rosztalta ezen eseménynél az ó-conservatíveket, hogy a' pártoskodó *Cocatrix* bárónak ki kellett lépni a' kormánytanácsból, kinek helyébe azután *Torrent* lépett. Sok beszéd volt a' kibékülésről, 's annak létrehozásában főleg *Barman* működött. Azonban egyik párt sem kedvelte őt. A' radicálok gyengeséggel vádolták, 's folytatták önvédelmi rendszerüket; az ó-schweicziak pedig a' legjobb törvényjavaslatokat is, mik *Barman*tól eredtek, izgatásra használták. 1843—44. tele pártkiszületekre fordítottatott, mellyek utóbb egész nyíltsággal üzettek. Lyonból a' kath. propaganda tetemes pénzüsszegeket küldött, Sz. Maurice zárda százezer schweiczi frankot adott kölcsön, 's Sawoyában fegyvert és löport vásárolt. Sidersben 's egyebütt katonai kormányok 's önkéntes csapatok keletkeztek. A' kormánytanács, saját keblében levő pártos és összeesküvő tagjai miatt tétlenségre kárhoztatva, hidegen nézte a' törvénytelen mozgalmakat, 's még akkor sem szólott bele, midőn a' kormány védelmére felállított szabadsapat erőszakosan feloszlatottatott. Ezen jelektől megriadva, a' mérsékelt szabadelműek jónak látták a' radikálokkal egyesülni. 1844. april 9-ikén 33 község küldöttei jöttek össze Martinachban, 's elhatározták, hogy a' népjogok minden sérelmét erőhatalommal is visszautasítják; 's erre a' catastropha gyors léptekkel közelített. Május első napján Verossazban az öreg siket *Morisodra* reá löttek, minthogy három fia a' fiatal Schweicz tagja volt. A' radical párt e' miatt felbőszülvén, lödözni kezdett az ellenpártiak házáira, 's a' nagytanács egy conservatív tagja megbotoztatott 's börtönbe vettett. A' vizsgáló bíró szabadon bocsátá ezen tisztviselőt, 's most a' nép dühe ennek háza ellen fordult. A' kormány is kezdett most már életjeleket adni, de későn. Május 17-ikén a' felső wallisiak, *Kalbermatten*, *Curten Adrian* 's *Lüder* vezetése alatt, fegyverre keltek, még pedig, mint *Barman Móríc* közléseiből napfényre jött, a' nagytanács tagjainak tudtával 's egyezésével, 's még azon éjjel Sitten felé indultak. Az alsó wallisiak, mintegy 800-an, szinte fegyvert fogtak, 's már csak egy óranegyednyire

voltak Sittentől, azonban vezérek elhagyák magokat ámitatni, 's Sitten a' conservatívek kezébe jutott. A' szabadelmű párt helyzete csüggesztő volt. Magok csak 1,500 főnyi sereggel bírván, 5,800 főnyi sereget láttak szemközt, 's minden oldalról be voltak zárva. Május 20-ikán kezdődött a' csatázás. A' radícalok Martinachig sértetlenül vonultak vissza; de Martinach és St. Móríc közt fekszik a' trienti szoros, mellynek elfoglalásáról az alsó wallisiak semmit sem tudtak. 21-kén reggel törbe jutottak; a' trienti hid el volt szedve, az ellenség, jól fedezett helyzetből, falak és sziklák mögül lőtt a' radícalokra, kik nyílt uton mentek, 's teljesen szétzórattak. A' kisebb rész áttört, a' többség elhullott vagy megadta magát. *Barman József*, kis csapatával, *Sawoyába* menekült, *Barman Móríc* és *Jóris* pedig *Waadta*. Május 22-kén teljes volt a' conservatívek győzelme, mellyet egész kiméletlenséggel használtak fel. Alsó Wallis, a' halottak és szökevények vesztesége által nagyon elerőtlenedve, egészen lefegyvereztetett, az ágyuk *Leukba* vitettek. A' rendőrség újra alakíttatott, az ó-schweicziak egylete tovább is folytattatott, a' nagytanácsban csak két szabadelmű tag maradt irmagul, a' községi választások, ultramontán szellemben, ujíttattak meg; a' szabadsajtó elnyomatott; a' püspökök szabadság adatott, hogy minden nem tetsző tanító's iskolakönyvet kizárhasson; hivatalosan kijelentetett, hogy Wallis nem tűr egyéb hitvallást mint a' római. Azon nemtelenség 's kegyetlenség, melly az ultramontán párt eljárását bélyegzé 's még a' trienti halottak élettelen teste ellen is dühöngött, az egész szabadelmű 's protestans Schweiczban határtalan elkeseredést szült. A' győzők örömujongásai csakhamar elárulták, hogy a' sarni szövetség, az ultramontán cantonok egyesülete, nagyban volt munkás ezen kitérésnél, hogy *Meyer Bernát*, luzerni jegyző, ki mint szövetségi biztos küldetett Wallisba, szóval és tettel segéllte az összeesküvést, 's több felszólítást szerkesztett, hogy a' felkelés évek óta előkészítetett. — Rendkívüli szövetséggyűlés hirdettetett a' wallisi események feletti tanácskozásra, melly azonban sikerre nem vezetett. A' többség azon kérdésre: valjon szükséges vagy helyes-e Wallisban a' fenforgó körülmények közt a' szövetség közbenjárása? — tagadólág felelt.

Ezen végzés után öt nappal tartatott a' baseli lóvészünnep, mellyre a' schweiczi ifjuság olly nagy számmal szokott összejőni, hogy e' miatt nem-hivatalos szövetséggyűlésnek is szokott neveztetni. Az 1844-iki ünnep annál fontosabb volt, mert a' st. jacobi hősi csata emlékünnepe is volt egyszersmind. Itt származott a' szabadesapatok eszméje, 's a' jezsuiták gyűlölt nevének a' néptömegek felizgatására használása. A' szövetséggyűlésen Aargau már előbb megpendítette a' jezsuita-kérdést. *Keller* indítványára az aargaui kormány körlevelet is intézett a' szövetségi cantonokhoz, mellyben ezeknek segédhatását hívá fel a' jezsuiták kiűzésére. Ezen körlevél mindenütt a' legélénkebb vitákat idézte elő, 's általános izgatási eszköz lett. Népgyűlések vették át az ügy vezetését, 's polgári háború hirdettetett az utczákon. A' jezsuita-pártiak is keserűn üldözték az ellenvéleményt, hol ők voltak hatalmasabbak, 's „Sonderbund“-jokak ollyképpen alakították, hogy államot képezzen az államban. Midőn a' jezsuita-kérdésbeli ingerültség legmagasb fokon állott, ugyanakkor hívta meg Luzern a' jezsuitákat, a' mit tennie jogos lehetett ugyan, de nem volt eszélyes, nem

volt kiméletes a' szövetségársak irányában. Státusszövetségben, melly egyetértésen alapszik, minő Helvetia, minden egyes tagnak erkölcsi kötelessége, mindent elkerülni, a' mi ezen egyetértést rongálja ; de éppen abban áll a' mostani helv zavarok jelleme, hogy minden párt kiméletlenül üzi saját elvét a' legvégső tulságig, 's az ellenvéleményüekkel összeütöközést nem kerüli, sőt keresi. — Luzern radícaljai törvénytelen eszközökhöz nyultak, 's 1844. dec. 7-ikén lázadást indítottak, mellynek roszul sikerülése igen tönkre tette a' pártot. A' kormány arra használta győzelmét, mint Wallisban, hogy ellenségeit sok időre egészen ártalmatlanokká tegye. Mintegy 2,000 lucerni szökevény futott a' szomszéd cantonokba, hol nyomoruságuk szemlélése nem keveset tett az ultramontán párt elleni gyűlölség növelésére, 's a' Luzern ellen indítványozott szabadcsapat szaporítására. A' szabadelmű kormányok nyugodtan nézték az önvédelmi készüléket. Luzern pedig nemtelenül viselé magát. Ha a' győzöttek iránt engedékenységet mutat, közböcsánatot ad, 's az ezer meg ezer menekült család apát visszaadja családnak, nagy és elhatározott lépést tesz Helvetia kibékítésére. De Luzern ellenkezőt cselekedett. Fukarkodott a' váltsági összegekkel, türte a' foglyokkal gyalázatos bánást, mindent börtönbe dugott, a' mit csak karja elért, 's törvénytelenül dúlt a' menekültek vagyonában. A' luzerni események első visszahatása Zürichben mutatkozott. A' conservatív kormánypárt gyanuba vétetett, hogy az őscantonokkal szövetekezett, 's maga ellen is felizgatta az ezek elleni gyűlölséget. Az új választás megbuktatta a' kormányt, 's a' conservativek fejei, *Mousson* és *Bluntschli*, kénytelenek voltak lelépni. Helyükbe a' mérsékelt radícal párt tagjai jöttek. — Másik conservatív kormány Waadtban bukott meg, mivel a' jezsuiták kikergetését sürgető kérelmeket figyelembe nem vette. 1845. febr. 14-ikén nagy néptömeg vonult Lausanneba, 's mivel vele a' katonaság is egyesült, a' kormánytanács kénytelen volt lelépni (l. Waadt). Ezen mozgalom magva communisticus irányúnak látszik lenni. Általában egész francia Schweiz fő tűzhelye a' communisticus mozgalmaknak.

Az 1845-ki szövetséggyűlés azon kérdéssel is vesződött : vajjon a' waadti forradalmi kormány követségét el kelljen-e fogadni? és ez igennel döntetett el, továbbá előfordult a' szabadcsapatok 's a' jezsuiták kérdése. A' különféle utasítások 's indítványokból egyik sem nyerhetett többséget. A' nagy szabadcsapat-járás (*Freischaaren-zug*) után, azonban melly közbejött (l. helv szabadcsapatok), némelly pontokra nézve csakugyan létesült egyezés. Luzernnek általános amnestia ajánlatott, a' Vorort (szövetséggyűlés idején kívül a' szövetségi ügyek kormányával megbízott canton) terjedelmes felhatalmazással ruháztatott fel, hogy a' szabadcsapatok ellenében, ha ezek ujlag alakulnának, erőteljesen működhessék ; egyes cantonok megígérték, hogy fegyveres tömegek felkelése ellen törvényeket hozandnak. A' jezsuitakérdés mindvégig elintézetlen maradt. — Az ezen évi többi szövetséggyűlések sem érhettek több eredményre. 10 $\frac{1}{2}$ szavazat (Bern, Solothurn, Schaffhausen, Aargau, Tessin, Waadt, Thurgau, Graubünden, Appenzell-Ausserrhoden, Basel vidék, Glarus és Zürich) a' jezsuita-kérdést szövetségi kérdéssé akarta tenni, 's a' jezsuiták befogadása ellen szövetségi tilalmat eszközölni ; a' már bennlevő jezsuiták kitiltása mellett azonban csak 8 $\frac{1}{2}$ szavazat volt. Az aargauai zárdakérdés is ujra

felmerült ; a' muri és wettingeni apátok folyamodására ; — kiegyezés ujra nem sikerülhetett. — A' pártok elkeseredettsége már ezen diplomatiái természetü testületben is élénken mutatkozott ; annyival zordabb alakot vett az fel az egyletekben 's a' sajtóban. A' meghasonlásnak ezen vad jellemét semmi sem bizonyítja erősebben, mint azon jelenet, hogy midőn *Pestalozzi* emlékezetének egy gazdasági szegény tanoda általi felelevenítése 's megtisztelése szóba hozatott 's aláírások gyűjtettek : Freiburg, Unterwalden 'stb. cantonokban e' gyűjtés eltiltatott. Az „*Urbote*“ cath. lap egyenesen kimondta, hogy *Pestalozzi* emlékét inkább meg kellene égetni a' stanzi bitófa alatt. A' luzerni egyházi lap, *Pestalozzié* ellenében, *Leu* atya emlékét hozta indítványba. — *Leu* megöletése (l. ezt) az ultramontánpárt által gonoszul zsákmányoltatott ki ; a' radicálok csak „az örgyilkolás pártjának“ nevezették lapjaikban. — Illy nagy dolgok során igen nevetségesnek mutatkozott a' baseli „sapka forradalom“ (*Käppi-revolution*) mellyben a' kormányt arra kényszeríték a' tüzerek, hogy bizonyosnemü sapkát kapjanak egyenruhájokhoz. A' käppi-forradalom komoly oldala csak abban áll, hogy a' fegyveres erő egy része a' kormányhatalommal büntetlenül daczolhatott, 's kivánságát törvénytelen uton vivta ki.

1846. kezdetén a' helvszövetség legfontosb cantona, Bern, lett jelentékeny mozgalmak színhelye. Ott régibb idő óta *Neuhaus* kormányelnök uralkodott, és pedig nagy tehetségei 's erélye által olly korlátlanul, a' mennyire csak az respublikákban lehetséges. A' kormánytanácsban mindenható levén, maga után vonta a' nagytanácsot is, melly részint függő hivatalnokokkal, részint értelmi semmikkel volt megrakva, *Neuhaus* radicál értelműnek tartatott, mert a' szövetséggyűléseken 's az általános schweiczi ügyekben illy szellemben szavazott ; de a' cantoni dolgokban conservatív volt, mert erős kormányt akart. Ezen ellentét sokáig észrevétlenül maradt, vagy hallgatva türetett, mig a' jezsuitakérdés a' pártokat élesebb surlódásba nem hozta. A' szabadsapatok töresre hozták a' lappangó elégületlenséget. *Ochsenbein* berni tiszt, állott e' merész vállalat élén 's berni polgárok és tisztviselők nagy számmal vettek benne részt. A' kormány nem helyeselheti a' szabadsapatok felfegyverzését, 's letette a' hadjáratban részt vett hivatalnokokat ; de ezáltal magára is haragitotta az ellenzékét, melly a' „népegyletben“ nyert középpontot, 's a' cantonban sok rokonszenvre talált. Ezen egylet célja nem kevesb volt, mint az alkotmány teljes átalakítása, átmenetel a' képviseleti democratiából azon tiszta democratiára, hol a' nép, vétója által, közvetlenül részesül a' törvényhozásban ; a' census eltörlése, eskütszék, 's az összes közélet minden ágaiban gyökeres reform. A' kormány, a' helyett, hogy a' reform zászlaját saját kezeibe ragadta volna, felozlatással fenyegette a' „népegyletet“ mint törvénytelen és lázongó czimboraságot. Ez méginkább hajlóvá tette a' népet, hogy szavazatát esupa radicáloknak adja. Midőn 1846-ban közelgetett az alkotmány átvizsgálásának törvényes ideje, a' nép azt kívánta, hogy ezen revisio nem a' nagytanácsra bizassék, mint az alkotmány kívánta, hanem a' nép közvetlen akaratától tétessék függővé. Ezerektől látogatott népgyűlések tartattak, hol a' legbuzgóbb radicálok : *Ochsenbein*, *Kohler*, *Herzog*, *Sury*, *Stämpfli* 'stb. vezérkedtek. A' nagytanács és a' kormány, hol *Neuhaus*, *Tavel*, *Wyst*, *Tiellier* képezék a' conservatív elemet, kénytelen

volt engedni. Elvégeztetett, hogy a' nagytanács eszközölje ugyan a' revisiót, de ezen határozat a' népgyűlések elébe terjesztessék helybenhagyás végett. A' szavazás eredménye az volt, mit a' radícálok ohajtottak ; a' szavazó polgárok kétharmada külön, a' nép által egyenesen e' czélra választott alkotmányozó tanácsra bizta az alkotmány átvizsgálását. Az alkotmány felletti előleges tanácskozásra megbízott választmány határozott radícál szellemben választatott meg, 's illy szellemű volt az alkotmányjavaslat is, melly az alkotmányozó tanács elébe terjesztetett. Itt is gyökeres-haladó lévén a' többség, a' népegylet által felállított nézetek többnyire diadalmaskodtak. A' nép elébe tett új alkotmány elfogadása roppant többséggel ment végbe ; 34 ezer polgár szavazatával 12 ezer ellen. A' régi alkotmánynyal együtt megbukott a' kormány is, 's a' radícálok foglalták el a' kormányszéket. — Ez időközben ismét tartatott egy sikertelen, csak kölcsönös elkeseredésre vezető szövetséggyűlés, hol ismét előfordultak a' régi ismerősek, az aargauai zárdák, a' jezsuiták, a' Sonderbund 'stb. 's ismét hiányzott a' többségre szükséges 12 szavazat egyesülése. Itt a' személyeskedés egész a' kihívásokig ment ; *Abyberg*, Schwyz canton követe, kijelenté, hogy *Ochsenbein*, mint felségsértő mellett nem ülhet ; ez pedig csak azért is oda sietett, 's elfoglalta illető székét. Illy szomorú versenygések közt folyt 's oszlott el a' szövetséggyűlés.

A' helv cantonok közt legkisebb, de miveltségénél 's helyzeténél fogva a' fontosabbak egyike : *Genf*. Itt 1842-ig mérsékelt conservatív szellemben működött a' kormány. Azonban a' radícálok, bár kevesebbségben, nagy jelentőségre jutottak. Vezérük volt *James Fazy*, angol eredetű, ki előbb Párisban journalista volt, 's Genfben a' „*Revue genevoise*“-t alapította. Ezen lap orgánja lett az ohajtásoknak, miket a' nép egy része az alkotmány gyökeres változtatása iránt táplált. Kivánataival visszautasítottván, 1841. novemberén fegyverre kelt a' párt. A' katonaság nem akart a' népre lőni, 's a' kormány kénytelen volt engedni, 's a' népigényeit alkotmányozó tanács összehívása által teljesíteni. Az új alkotmány minden jót magában foglalt, a' szabadság és democratia legtisztább elveit. 1843-ban mégis új lázadás ütött ki, mert a' kormány az új alkotmány mellett sem szünt meg conservatív szellemben járni el. St. Gervais külváros, a' munkások fészke, fegyverre kapott, 's véres csatára került volna a' dolog, ha a' kormány, bölcs mérsékletéhez hiven, általános amnestiát nem ad. A' jezsuitakérdés nem hagyta elaludni a' forrongást ; Genf, közvetítő helyzete által, mellyet a' szövetséggyűlésen elfoglalt, egyik oka volt, hogy a' jezsuiták 's a' Sonderbund ellen többség nem alakulhatott. Ez és külföldi befolyás gyanuja népszerűtlenné tette a' kormányt. A' vihar 1846. october 3—8-ikán tört ki St. Gervais külvárosban ; *Fazy-Pasteur*, *James Fazy*, *Rillier-Constant* radícálok vezetése alatt. A' kormány oct. 7-kén ostrom alá vette a' külvárost ; ez vitézül védte magát. Most a' kormány bombákat akart használni, de ennek a' kormánypárti városrész is ellene szegült. Így, saját pártjától is elhagyatva, kénytelen volt a' conservatív kormány lelépni 's helyét a' radícáloknak engedni, mi által, Genf is a' radícál szavazatokhoz járulván, a' szövetséggyűlésen 11½ szavazat lón a' jezsuiták és Sonderbund ellen, holott addig csak 10 egész 's két fél szavazat volt.

Az 1847-ki szövetséggyűlésen, melly jul. 3-kán nyilt meg, a' két ellenpárt

élesebben lépett fel, mint valaha, 's egyetértő határozat alig-alig hozatott. Hogy a' helvszövetség keblében annyi lázadás ; annyi önkényes hadjárat jött napi-rendre, hogy a' kormányok alig egyebekké lettek, mint a' nagy tömeg határozatainak engedelmes végrehajtó szolgálivá, ennek oka részint azon kénytelenségben is fekszik, hogy a' nép formasierint kényszerülve látta magát, törvénytelen kezdeményezéshez nyulni, miután a' hatóságok, nevezetesen pedig a' legfőbb szövetségi hatóság, a' „*Tagsatzung*“ semmit sem végeztek. Ezen szemrehányás méltán érte a' schweiczi szövetséggyűléseket egész 1830. óta ; p. o. az aargai kolostorkérdésben, hol a' szövetséggyűlés erőteljes közbeszólása maga a' szövetségi alaptörvény által parancsoltatott, számos gyűlésen át semmi eldöntő határozat sem hozatott. A' szövetséggyűlés a' szaggatottságnak ugyanazon képét mutatá, mint Helvország maga ; a' mi egyébiránt igen természetes volt az utasítások mostoha rendszere mellett, mellyek által a' követek kényszerítve voltak szülőföldük uralkodó napi véleményét makacsul képviselni 's védeni.

— Az 1847-iki gyűlésen radicál többségre volt kilátás. A' genfi (st. gervaisi) lázadás megdöntötte a' conservativeket, Basel városa a' politikai reform terére lépett, St. Gallenben győzött a' radicál irány, Graubündenben szinte. És valóban, ha Helvország szabadelmű többségének csak a' szemközt álló Sonderbunddal, a' 7 conservatív-vakbuzgó cantonnal lett volna dolga, semmi kétség sincs, hogy az eldöntő határozatok ezuttal létre jönek ; de félt a' külföldtől 's ennek avatkozásától az általa biztosított régi helv alkotmány védelmére. És erre volt is alapos oka. Mert p. o. *Guizot* francia miniszternek a' gyűlés megnyitása előtt kevéssel az elnökhez intézett jegyzékében nyíltan ki volt mondva, hogy Franciaország a' conservatív kevesebbségnek a' szabadelmű többség általi ugynevezett elnyomását tűrni nem fogja ; és hallatott, hogy e' célra Austria és Sardinia is egyesült Lajos Fülöp kormányával. Ez aggodalom nem maradt befolyás nélkül az utasításokra. — Az 1847-iki szövetséggyűlésen a' viszsza lépett *Neuhaus* helyett Bern új radicál követe *Ochsenbein* elnökölt. Kitünő tagjai voltak radicál részről *Näff* st. galleni, 's *Druey* waadti, conservatív részről pedig *Meyer B.* luzerni, *Fournier* freiburgi, *Courten* wallisi követek. — *Ochsenbein*, megnyitó beszédében erőteljesen emelte ki hazája betegségét, politikai szerkezete nagy hiányát, a' közigazgatás nagyobb központosításának mulhatlan szükségét. Fő tárgyai voltak a' heves és ingerült tanácskozásoknak : a' *Sonderbund*, a' jezsuita-kérdés, 's némelly cantonok új alkotmányainak szövetségi biztosítás 's védelem alá fogadása. — A' *Sonderbund* ellen *Furrer* zürichi követ tett indítványt ; *Meyer B.* luzerni ultramontan követ heves szónoklattal védé azt. Végre jul. 20-kán 12²/₂ szóval a' berni indítvány fogadtatott el, hogy t. i. a' *Sonderbund*, mint szövetséggellenes, feloszlattassék, 's a' cantonok ezen gyűlési határozat fentartásáért felelősökké tétessenek. — Ezen határozat azonban nem gátolta, hogy a' *Sonderbund* hadikészületeket ne tegyen, mit Bern, mint Vorort és ismét Tessin canton hivatalosan felfedezett 's bejelentett. Az utóbbi az Olaszországból a' *Sonderbund* számára érkező fegyverküldeményeket le is tartóztatá. E' felett még ingerültebb viták támadtak. A' dolog megvizsgálására kiküldött szövetséggyűlési bizottmány, azt vélemezé, hogy miután a' *Sonderbund*ot alkotó 7 canton a' szövetséggyű-

lési határozatoknak nem engedelmeskedik, sőt a' jul. 20-ki határozat ellen óvást tett, 's a' néphez izgató felszólításokat intéz, és így a' hazai békét veszélyezteti : ezen 7 canton komolyan intessék minden illyes rendszabályok, 's főleg a' rendkívüli fegyverzési készülétek megszüntetésére ; Tessin utasítsassék, hogy a' lefoglalt hadiszereket tartsa tovább is lefoglalva, 's a' többi cantonoknak is hagyassék meg, hogy az illyen küldeményeket mindenütt lefoglalják, 's a' Vorortot értesítsék. Luzern élesen támadta meg e' javaslatot, 's hazugoknak mondta Bern és Tessin feljelentéseit, védte egyes cantonok fegyverzési jogát, 's a' protestans, radícál cantonok megtámadásai által szükségessé tett önvédelemnek keresztelte a' hadikészületeket. A' radícál fél nem maradt adós. 12²/₂ szavazatnyi többség (Zürich, Solothurn, Schaffhausen, St. Gallen, Aargau, Tessin, Genf, Waadt, Thurgau, Graubünden, Glarus, Bern, Basel-vidék, Appenzell-Ausser-rhoden) elfogadá a' bizottmányi javaslatot. Elhatározatot továbbá, hogy azon sonderbundi tisztek, kik a' szövetségi hadseregnél is hivataloskodtak, a' sorozatból kitérültsenek, ha csak elismerő nyilatkozatot nem adnak, hogy a' Sonderbundbeli cantonokhozi helyzetük, szövetségránti kötelességeiket nem korlátolja. — A' jezsuitakérdés Zürich canton által hozott szönyegre, indítványoztatván, hogy a' jezsuitakérdés szövetségi ügygyé nyilatkoztattassék ; Luzern, Schwyz, Freiburg és Wallis cantonok felszólittassanak, hogy a' jezsuitákat eltávoztassák, 's azoknak felvétele ezentul minden cantonnak eltiltassék. A' Sonderbund cantonai szokott védokaikkal harcoltak ez indítvány ellen, 's a' cantonok önálló souverainításra hivatkoztak ; a' radícál fél pedig szemrehányásokkal tetézte a' rendet, annak nevelési rendszerét 's avatkozását a' világi dolgokba. A' szavazásnál ismét 12²/₂ canton volt a' jezsuiták kiűzésére. Az aargau kolostorkérdés ismét arra használtatott fel, hogy az ultramontán cantonok védelmi helyzetükből támadásra menjenek át. Az aargau követ bebizonyítá, hogy a' lázadó zárdákkal egyebet tenni nem lehetett, mint őket megszüntetni ; jövedelmeik pedig a' szerzetesek ellátására 's a' canton cath. népességének szellemi 's vallásos szükségéire fordítottak. — 1847. augusztus folytán a' szövetségi szerződés revisiója fordult elő. Ennek szükségét minden canton elismeré, valamint azt is, hogy az új szerződés csak a' cantonok souverainitásának alapján épülhet fel, 's hogy teljes, központosított egység Helvétiában lehetetlen. Más részről azonban szembeszökő fonákság, hogy a' szövetség a' cantonok souverainításában csaknem egészen megsemmisül, noha éppen ezen souverainitás a' szövetség nélkül fen nem állhat. Itt ismét azon aggodalom fordult elő, mellyet *Guizot* említett jegyzéke megerősített, hogy azon hatalmak, mellyeknek befolyása alatt kötöttet az 1815-iki szövetség, a' revisiót gátolni fogják, és Helvetia belviszonyaiba avatkoznak. Az ó-conservatív cantonok tehát azt vitatták, hogy a' revisiónak nincs most ideje. Végre 13 szavazat, a' szokott szabadelmű többséghez járulván még Basel városa is, küldöttséget bizott meg, melly az új szövetségi szerződés javaslatát kidolgozza. — Némelly cantonok új alkotmányai egyértelműleg a' szövetség védelme 's biztosítása alá fogadtattak, mint Glarusé, Berné ; Aargau, Waadt és Genf új alkotmányait a' Sonderbund cantonai nem akarták elfogadni, de a' többség elfogadá. — Nevezetes vitákat szült még a' honosítási kérdés, melly végre Neuchatel indítványa

szerint, 14 canton többsége által, úgy oldatott meg, hogy a' hontalanok ügye általános szövetségi ügyül nyilvánítatván, minden canton köteleztetett a' hontalanok befogadására, kik ekkorig cantonról cantonra hurezoltattak, és sehol nyughelyet nem találtak. Továbbá megújított Tessin és Waadt által azon indítvány is, hogy hely polgároknak ne legyen szabad külföldön hadiszolgálatot vállalni. *Druey* követ megjegyzi, hogy a' franciaia haditörténet ezer meg ezer vitézségi példát mutat, de a' vitéz helvek neve sehol sem fordul elő, kivévén az 1792-iki aug. 10-ikét 's 1830-dik július 30-ikát, az absolutismus hű szolgálatában. Szabad népnek nem nagy dicsőség, fiait pénzért adni el, 's azok vérét idegen czélokért ontani. Ezért Bern alkotmánya el is tiltotta jövődre ezen aljas szegődéseket, mik Helvetiát annyi derék fiától fosztják meg. — Azonban ezen indítvány a' kegyes kivánatok közé soroztatott, mert a' cantonoknak, mint mondaték, joga van capitulatiókat tenni, tetszés szerint szerződni, 's ebben őket a' szövetség nem gátolhatja. Némelly conservatív követek még azt is emlegették, hogy ezen szegődések Helvetiának sok dicsőséget termettek, 's a' hely családok a' külföldi szolgálatból sok hasznot 's kitüntetést szereztek. Szavazásra kerülván a' kérdés, csak 2 $\frac{1}{2}$ canton szavazott az indítvány mellett. És pedig e' külföldi zsoldos szolgálatot egész Európa régóta úgy bélyegzé meg, mint a' helvszövetség becsületére nézve sérelmes, aljas méltatlanságot. — Kitetszik ezen tárgyalásokból, hogy a' helvszövetség nagy betegségben szenved, melly ha ügyesen 's ideje korán nem orvosoltatik, halálát okozhatja. A' kevesebbség, az egyes cantonok önálló felségére támaszkodva, nem rendeli magát a' többség kívánsága alá ; minden egyes canton, bármilly kicsiny 's erőtlen, tetszése szerint ellenszegül a' többség parancsainak, 's azt követeli, hogy joga, vagy is az, a' mit makacsul, bár sokszor helytelenül, jogának hisz, sértetlenül tartassék, tiszteltessek. De ki fog tehát kétes szövetségi kérdésekben határozni? a' külföld? — ettől minden jó hely polgár irtózik. Be kell tehát látnia, ha szenvedélytelenül tekinti a' közjót, hogy democratiákban a' kevesebbség okvetlenül alá kell, hogy rendelje magát a' többségnek. Ha minden kérdésnél külön szövetségek alakulhatnak, mellyek egymással ellenségesen 's fenyegetve állanak szemközt, a' nélkül, hogy a' cantonok többségének joga volna ezen vizsgálódások felett határozni, 's engedelmességet parancsolni: ugy a' szövetségnek lehetetlen soká élni. Ha továbbá a' követek olly szoros utasításokkal köttetnek, mellyek a' józan közelítést egészen kizárják, 's a' követet beszélő géppé aljasítják : ugy lehetetlen, hogy a' szövetséggyülések valaha józan és kielégítő határozatokban egyesülhessenek, 's a' szakadás torka mindinkább tágul, melly utóbb a' szövetséget, egyes cantonok önálló felségével együtt, elnyeli, 's a' külföld járma alá taszítja.

A' dolgok illy elkeseredett állásában kikerülhetlen lett a' polgári háboru. A' Sonderbund megtagadta az engedelmességet, 's fellázadt a' szövetségi többség ellen. A' szavazatok, miután St. Gallen és Graubünden is a' Tagsatzung elnapolása közben új utasításokkal láttattak el, elhatározott többségre vergődtek a' Sonderbund és jezsuiták ellen. Oct. 18-ikán 1847. elhatározatott, hogy a' Sonderbund hét cantonainak mindegyikébe biztosok küldessenek, 's e' cantonok népéhez felhívások intéztessenek. A' biztosok elmentek, de mindenütt csufosan fogadtattak, 's a' Sonderbund

cantonaiban a' proclamációk kihirdetése is eltiltatott. Most a' szövetséggyűlés nem tehetett egyebet, mint határozatainak fegyverrel szerezni tiszteletet. 50 ezer emberből álló hadsereget állított fel, 's genfi *Dufour Henriket* tette főparancsnokká. Nem sokára még másik 50 ezer ember is fegyvert fogott, úgy hogy a' szövetségi hadsereg jól felkészült 100 ezer emberből állott; noha Neuenburg canton nem akarta a' maga illetőségét kiállítani. A' Sonderbund 36 ezer embernyi sereget állított fel, 's ezenkívül 47 ezer főre menő felkelő népre támaszkodott. Soha Helvország illy hadierőt ki nem fejtett. October végén a' 7 Sonderbund-canton követei elhagyák a' szövetséggyűlést, 's a' gyűlés nov. 4-ikén kimondá, hogy a' Sonderbund felozlását parancsoló jul. 20-iki határozata fegyverrel hajtassék végre, ezen eljárását egy hely nemzethez intézett nyilatkozatban igazolván. A' Sonderbund kezdte meg az ellenségeskedést, seregeit már nov. elején Tessin cantonba küldvén a' St. Gotthardot keresztül. Aargauba is több helyen betörték seregei, de mindenütt visszaverettek. A' szövetségi erő egy része védőleg tartotta magát, a' másikkal Dufour Freiburgba ment, melly arról beszélt, hogy második Saragossa akar lenni. Azonban egyetlen véres ütközet után feladta magát. A' freiburgi katonai erő 's felkelő nép lefegyverezettek, a' kormány elszaladt, 's szabadelművel pótoltatott. Freiburg eleste után az egész szövetségi erő, kivéven csupán azt, melly Freiburgot elfoglalva tartá 's Wallist őrizé. Luzern és a' többi közbülső cantonok ellen fordult. Zug megijedt 's meglódolt. Luzern határán, Honau, Gisikon és Maierskappelnél nov. 23-kán volt az elhatározó ütközet, melly reggtől estig tartott. A' Sonderbund hadserege, makacs ellentállás után, megveretett 's futásban keresett menedéket. Ennek hire Luzernbe érkezvén, a' Sonderbund haditanácsa, mellynek elnöke *Siegwart Constantin* volt, úgy a' luzerni kormány Uriba futott, kísértetve a' jezsuitáktól, 's a' sötétség egyéb madaraitól. Másnap a' szövetségi sereg diadalmas bemenetét tartá a' Sonderbund fővárosába, hol szabadelmű kormány állott a' dolgok élére, 's az 1841-ki papi alkotmány eltörültetett. Luzern este után csakhamar Unterwalden, Schwyz, Uri és Wallis is kardesapás nélkül megadák magokat, 's a' jezsuiták mindezen cantonokból elpusztultak, mindenütt új kormányok alakultak; Zug és Wallisban új szabadelmű alkotmányok készültek, de Uri, Schwyz és Unterwaldenben ezenül is a' régi rozsz alkotmány maradt meg, 's e' három ős canton megtartotta jellemét, melly fölött az idő lelke nyom nélkül halad el. Egykor e' cantonok a' szabadság bölcsői valának, míg ez gyermekpólyában feküdt; de a' gyermek korán meghalt 's azóta holtan fekszik bölcsőjében. — Neuenburg canton, a' katonai illetőség kiállításában elkövetett engedetlensége miatt 300 ezer hely frank birságra büntettetett, a' Sonderbund elleni harczban megsebesültek 's elesettek családai javára. — Így oldatott meg fegyver élével a' két fontos kérdés, melly a' hely szövetséget alapjáig megrázkódtatá. A' Sonderbund összezúzatott, a' jezsuiták elűzettek, 's ez utóbbi tekintetben Luzern, Schwyz, Freiburg és Wallis cantonok, hol a' jezsuiták tanyáztak, felma szerint hódoltak a' szövetséggyűlés azon határozatának, melly a' jezsuiták eltávolítását parancsolá. — A' harmadik nagy kérdés, a' szövetségi alkotmány revisiója a' külhatalmak ellenszegülésén tört meg. És e' külhatalmak a' Sonderbundot bátorították, és segítették pénzzel 's

fegyverrel. Ezért volt a' Sonderbund olly merész, mert idegen avatkozásra számított, melly neki legyőzetés esetére, meg is volt ígérve. De legyőzetése olly gyorsan történt, hogy az idegen avatkozás elkésett. Megkísértetett ugyan, de hiába. Franciaország, Austria és Poroszország részéről irat intéztetett a' szövetséggyűlés elnökéhez, melly közbenjárást ajánlott a' szövetség és Sonderbund közt. A' szövetséggyűlés kijelenté, hogy a' közbenjárásra semmi szükség, a' dolog be van fejezve. — Az idegen diplomatia azonban, mélyen fájlalván a' Sonderbund bukását, nem nyugodott. *Metternich* hg. az austriai Beobachterben, *Guizot*'s *Montalembert* a' francia kamarában folytonos philippikaikkal üldözik a' szabadelmű Schweiczet. — 1848. januárján Austria, Franciaország, Porosz- és Oroszország egyértelmű nyilatkozatot intéztek a' szövetséggyűléshez, mellyben kijelenték, hogy az 1815-ki szövetségi alkotmányban semmi változás sem történhetik az összes cantonok beleegyezése nélkül. A' szövetséggyűlés ellenben azt válaszolá, hogy Helvország szabad alkotmányozó joggal bír, mint bármely más álladalom, 's nyugodtan folytató a' revisio munkáját, várva a' jövendőt, mellyet a' külhatalmak reá mérendenek. De a' jövendő, 1848. tavaszának viharai által, mellyek *Metternichet*'s *Guizot*-t is elsodrák, egészen másképp alakult. Jelenleg, miután a' forradalmak legyőzettek, 's azok vezérei hazájukon kívül bujdosnak, Schweicz egyike azon menhelyeknek, hol a' hontalanok tartózkodnak; azonban a' külföldi diplomatia vas keze által eltiltatik azon vendégszeretettől, melly különben a' szabadság ezen bércz-bölcsőjének természetében 's hajlamaiban feküdnék.

Schweicz addig, mig más államok roppant belforradalmakon estek át és saját vérükben usztak, üdvös nyugalomnak örvendett, 's jótékony béke-műveket hozott létre. Visszautasítá *Lamartinenak*'s *Károly Albertnek* felszólításait, hogy semlegességéből lépjen ki. E' helyett egész munkásságát beljavításokra, utak jó karba helyezésére, pénz és vámügyeire 'stb. fordítá. — Legujabban mégis a' politikai menekültek befogadása miatt nagy bajai voltak a' helyszövetségnek. Főleg *Mazzininak* Schweiczban tartózkodása okozá azon gyanut, hogy a' forradalmi comiték középpontja Schweiczban van, 's hogy Olaszországba betörés készül. Hazugúl állittatott, hogy a' politikai menekültek száma a' cantonokban 50—60 ezerre megy, holott összesen 11,000-re ment, 's ezen szám is, a' szövetséggkormány politikai osztályának hivatalos jelentése szerint, lassankint 1,500-ra olvadt. A' reactio zsoldosai, 's a' tudósításukat érdekesekké tenni akaró hirlap-értesítők nagy koholmányokat küldöttek a' világba, és Schweicz ugy állittatott elő, mint folytonosan működő tüzhelye az európai forradalomnak. Ezen vádak a' legmagasb régiókban kész hitelre találtak; 's a' külhatalmak figyelme és haragja Schweiczra fordult. — Poroszország lépett fel legelőször, miután érdeke kívánta, hogy Neuchatelrei igényeit valamely általános ügyszűz csatolván, ezáltal erősítse. Austria, Franciaországgal egyetértve, szinte előterjesztéseket tett. — 1850-ik év elején az austriai, porosz és francia kormányok képviselői tanácskozmányokat tartottak, mellyekben arról volt szó, hogy a' szövetségi kormány komolyan szólíttassék a' menekültek eltávolítására, 's ellenkező esetre katonai rendszabályokkal fenyegettesék. Okul adatott, hogy e' hatalmak a' menedékhelyi jog visszaélései által kényszerítettnek költséges baderó tartására; hogy a' helyországi mene-

kültek fondorkodásai lehetlenné teszik a béke megszilárdítását Német- és Olaszországban, 's ezen országok nyugalma folytonosan veszélyeztetve van a' helv határokróli megtámadás lehetősége által. *Barman*, a' helv-szövetség ügyvivője Párisban, erőteljesen czáfolta meg ez aggodalmakat. — Azonban Schweicz csakugyan nagy részben hódolt a' nagyhatalmak fenyegetéseinek, 's nagy számú menekültet kiutasított kebeléből; 's a' mit már 1849-iki jun. 16-kán önszántából tett, hogy t. i. mindazon menekülteket, kik politikai vagy katonai vezérek voltak, vagy a' menhelyi joggal visszaéltek, kiutasította, ugyanezen eljárását még inkább folytatá, úgy hogy a' menekültek száma már 1,500-ra szállott. A' kitünőbb francia menekültek közül jelenleg csak *Pyat Bódog* 's *Boichot* tartózkodik a' helv-szövetség földén; 's a' még bennlevők is meg vannak íntve, hogy a' szomszéd országok nyugalmanak megháborítására intézett első kísérlet alkalmával ki fognak utasittatni. És így jelenleg éppen nem mondhatni, hogy Schweicz volna Európának azon pontja, mely a' forradalom tüzét szítja; sőt mindent elkövet annak elnyomására 's a' nagy hatalmakkali béke fentartására. Ezen mérsékelt és engedékeny eljárása által ekkorig el tudta kerülni a' megtámadó háborut, mely már csaknem bizonyosnak tartatott. — T.

Helv szabadcsapatok. A' leirt zavarok Helvországbán, mikből ez 1830. óta nem tud menekülni, többször vezettek polgárháborura. De az előbbi küzdelmek lényegesen különböznek attól, a' mely a' jezsuita kérdés folytán fejlett ki. — Ama küzdelmek ugyanis rendszeren csak egyazon canton polgárait szoritkoztak, ha szinte olykor, mint Baselben történt, a' szomszéd cantonokból néhány rokonérzelmű önkéntes csatlakozott is hozzájuk. Nem így a' jezsuita-ügyben. Itt a' harczó canton polgárok nagy kevesebbségben voltak, 's a' sereg magva az összes cantonok önkénteseiből állt, kik formaszertint gyuletekbe szerkeződtek. Itt tehát a' tömegek harcát látjuk, mellyek ezek saját kezükre folytatnak, egy helyt a' kormányok akarata ellen, másutt ezeknek titkos helybenhagyásával. E' szerencsétlen rendszerre először az aargau kolostor-kérdés adott alkalmat, (l. ezt) mely Schweiczban a' vallásos vakbuzgóság teljes haragját kifejté. Még komolyabb volt a' luzerni esemény. Luzernben 1841-ig a' szabadelmű párt ült kormányon; ekkor sikerült a' papoknak a' falusi népesség többségét megnyerni, 's annak szavazatával a' kormányt megbuktatni. Az új kormány fejei előbb szabadelmű renegátok voltak, kik éppen ezért tulságosan buzogtak az elhagyott párt ellen; 's többi közt a' jezsuitákat hívták meg a' cantoni iskolák vezetésére. A' protestans cantonok úgy vélték, hogy ebbe nekik is van egy kis szöllőjük. E' pont igen kétséges. A' formaszertint jog Luzern részén van, mert a' szövetségi törvényekben nincsen tilalom a' jezsuiták ellen, 's minden cantonnak van joga, saját felségénél fogva, öntetszése szerint rendezni nevelési ügyét. De ha a' helv nép roppant többsége a' jezsuiták meghívásában hadüzenetet lát a' protestans egyház ellen, ha magok a' felvilágosodott r. catholikusok is az ultramontanizmus teljes győzelmét jövendölik ezen tényező által, ne lenne-e a' szövetségi gyűlésnek joga távol tartani a' szövetségtől oly szerzetes rendet, mely a' már különben is létező forrongást a' legveszélyesb elemmel mérgesitené? ne lenne-e joga, izgatottság idején, a' vést

józan megelőző szabályokkal háritni el? — Midőn e' fontos kérdés a szövetséggyűlésen tárgyalásra jött (lásd előbbi cikket), Luzernben olly események fordultak elő, mellyek a' követeknek intő például szolgálhattak volna. A' cantoni lelkészek többsége, számszerint 107, kiknek élén *Sigríst*, a' városi lelkész állott, óvást tett a' jezsuiták behívása ellen; a' kormány pedig mindinkább szenvedélyesebben 's törvénytelenebbül lépett fel ezen szabadelmű irány ellen, üldözte a' sajtót, elnyomta a' lapokat, elűzte 's bezáratta a' szabadelmű tisztviselőket 'stb. A' helv alkotmány, mint láttuk, egyenlő erejű szavazatot enged a' legnagyobb 's hatalmasb cantonnal. A' legkevesbé népes nyolcz egész 's három fél canton egész lélekszáma, mellyek egyesülve Luzern és Wallis kath. nagyobb cantonokkal a' jezsuiták kitiltását megakadályozák, Schweicz összes népességének csak egy nyolczadát teszi, 's ezen egy nyolczadrésza' többi hétnyolczadnak törvényeket szab, vagy legalább gátolja ezeket a' nekik tetsző határozatok hozatalában. A' radícál népszónokok főleg ide irányzák izgatásuk erejét; emlegették, hogy ezen otromba aránytalanság megszüntetése éppen azon cantonok miatt lehetetlen, 's felhívták a' népet, hogy segítsen önmagán fegyverrel. — A' rosszul sikerült 1844-ki luzerni felkelés 's az ottani kormány szenvedélyes üldözései következtében több ezer luzerni polgár menekült a' szomszéd cantonokba, 's hogy ott és egész protestans Schweiczban a' legnagyobb rokonszenvre talált, igen természetes. A' szövetséggyűléstől csak úgy lehet valamit reményleni, ha tömegek által szorittatik. Az egyesülési ügy Helvországban igen ki van terjedve, 's az uralkodó izgatottság által új táplálatot nyert. Jezsuita elleni egyetek alakultak különféle nevezetek alatt; „fegyveres népszövetség“ állt fel a' jezsuiták kiűzésére. Ennek élére egy középponti comité lépett, mellyben többek közt *Imobersteg, Karlen, Köstler* 's a' t. is ültek; egyes cantonokban pedig cantoni bizottmányok vették át e' vezetést. Egyik népgyűlés a' másikat érte. Zürichben 25,000 emberből álló gyűlés, 's ebben 56 különféle lövészegylet tanácskozott egy jezsuita ellenes petitio felett; Waadtban a' kormány megbukott, mert a' szövetséggyűlési követeket nem a' nép által ohajtott szellemben utasítá. Az ország különféle részeiből benyújtott kérelmek alá több mint 100,000 polgár volt írva, 's ezek közt sok katolikus is. Más részről az ős cantonok is védelemre készültek. Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern és Zug szorosabban csatlakoztak egymáshoz, fegyvert 's hadiszereket kezdtek vásárlani, 's népfelkelést szerveztek. Luzern a' nápolyi szolgálatban álló *Sonnenberg* tábornokot hívta meg hadserege élére, 's elhitette a' buta néppel, hogy a' radícálok a' kath. vallást akarják kiirtani. E' komoly időkben csak a' radícál és ultramontán tulságok léptek a' szintér elejére, kibékítő józan középpárt alig létezett. Az egy Zürich canton akart közvetíteni, de Luzern makacsságán minden illyes szándék megtörtött. Az egyes cantonok kormányai erőtlének voltak a' mozgalom ellenében; a' többségtől függvén, az uralkodó népvéleménnyel nem léphettek szemközt.

A' külföld erőteljesen kezdte avatkozni a' helv szövetség ügyeibe. Austria, Poroszország, Franciaország sőt Anglia is egyazon szempontból tekinté a' szabadcsapatokat, mint ez a' Vororthoz intézett hivatalos jegyzékeikből kitetszik. Austria, sőt Anglia is leplezetlenül kijelenték, hogy ha a'

radicálok állítólagos célja, a' szövetségi alkotmány átalakítása, eléretik : Schweiz ezáltal elveszti létezésének népjogi alapját. A' francia jegyzék pedig valóban sértő, mert egyenesen parancsoló hangon volt fogalmazva. Kimondá, hogy a' szövetségi gyűlésnek, eloslása előtt, mulaszthatlan kötelessége a' legerőteljesebb eszközökhöz nyulni olly vállalatok megújulásának gátlására, mellyek Schweiz lételét veszélyeztetik. Ezen parancsoló hang ellen Zürich, a' Vorort óvást tett ; azonban 1845. febr. 24-ére rendkívüli szövetséggyűlést hitt össze ; körlevelében megemlítvén a' kérdéseket, mellyek felett határozni kell, 's indítványozván, hogy „a' cantoni kormányok hivatalos közbenjárása nélkül felállított fegyveres testületek, ugynevezett szabadcsapatok egész helvszövetségben eltiltassanak ; a' cantonok illy csapatok felállítását 's más cantonokba nyomulását gátolják, az illy hadjáratokból haza térteket büntetés alá vessék 's e' tekintetben büntetőtörvényt alkossanak ; végre azon canton, mellynek földéről más canton földé megtámadtatik, ez utóbbinak kárpótlással tartozzék.“ A' szövetséggyűlésen azonban, szokás szerint, semmi törvény sem jöhetett létre. 12^{1/2} canton megszavazá, hogy a' szabadcsapatok törvénytelenek, de semmi rendszabályt sem fogadott el azok ellen. — A' luzerni vakbuzgóság pedig mindig tovább tovább terjedt ; amnestia iránti kérelmek visszavetettek, 's új üldözések egy csapat új szökevényt üttek a' szomszéd cantonokba. 1,500 luzerni száműzött bujdosott, a' legszigorubb körülmények közt, Bern, Aargau, Solothurn cantonokban ; Luzern hajthatlan volt, a' szövetséggyűlés semmit sem tett. A' tömegekben mindinkább erősödött a' meggyőződés, hogy ha az alkotmány által megkötött kormányok nem segítének, a' népnek joga támad önmagán segíteni. — A' szabadcsapatok, mellyek a' diplomatiiai ijesztgetések 's a' szövetséggyűlésbe vetett jó remény által egy időre visszatartattak, új erővel kezdtek készülni. A' luzerniekből bizottmány alakult, 's ez tette az első felhívást, és pedig luzerni határon fekvő *Reiden* nevü helységből, hogy a' dolog azon szint viselje, mintha a' luzerni szökevények képeznék a' sajátképpi hadserget Luzern ellen, 's a' szabadcsapatok csak hozzájuk csatlakozott önkéntesek lennének. *Basel*-vidék e' felszólításra azonnal dörgő proclamációval felett Liestalból. A' vagyontalan harczosoknak két frank foglaló, 's naponkint nyolcz *batzen*, a' sebesülteknek ápolás biztosított. Aargau, Solothurn, Bern cantonokban tetőpontját érte az ingerültség. Liestalból 374 ember indult ki két kis ágyuval, miket a' szertárból vettek el ; az aargauai szabadcsapatok elfoglalák Aarburg várat, 's 4 ágyut vittek el onnét magokkal ; így jutottak a' berniek is ágyukhoz Nidau és Bigg várakból ; a' langendorfi lövészegylet szinte hozott egyet, úgy hogy a' szabadcsapat, melly 1,400 aargauai, 600 berni, 374 baseli, 300 solothurni, 100 zürichi, appenzeli és schaffhauseni önkéntesből, néhány idegenből 's mintegy 1,500 luzerni szökevényből összesen legalább 4,000 emberből állott, egészben 10 ágyuval rendelkezett. Összegyülekezési helyekül Zofingen és Huttwyl jelöltettek ki, honnét két osztályban indultak Luzern ellen. Főparancsnok a' berni *Ochsenbein* volt ; a' jobb szárnyat *Rothpletz* ezredes, a' balt *Billot* őrnagy vezeté. Ez utóbbinak hibája által sikerült rosszul a' legjobb reményekkel kezdődött hadjárat, mellyben a' szabadcsapatok nagy vitézséget fejtettek ki. Az első ütközet *Hellbühn*nél volt, hol a' luzerni kormány

hadserege visszaveretett ; a' Thorenberg hidjánál szinte győztek a' szabadcsapatok, melly alkalommal az unterwaldeni kath. segédcapatok igen rozsul viselték magokat, 's rendetlen futásban rohantak vissza Luzernbe. Ekkorig minden jól ment ; a' *Göldlin*féle luzerni osztály el volt metszve Luzerntől, a' többi osztályok el valának szórva 's a' várost csak nehezen érheték el ; a' segédcapatok, kivévén az unterwaldenieket, még nem érkeztek meg. A' csaknem egészen védtelen Luzernben a' legnagyobb levertség uralkodott. — Az *Emme* hidjánál azonban egyszerre megfordult a' dolog. Az ott elrejtett luzerni lövészek váratlanul megtámadák a' vigyázatlan *Billot* őrnagy csapatát, 's ez rendtelenségben oszlott szét. A' fő csapatnál *Ochsenbein* főparancsnok igen célszerű rendelkezéseket tett, 's egy, a' luzerni kapu előtt fekvő, *Lädeli* nevű fogadóig nyomult. Itt haditanács tartatott : vajjon azonnal meg kelljen e' rohanni a' várost ? — A' fővezér ellenzette ezt, mert éjj idején könnyen zavar támadhatna a' gyakorlatlan seregben. És a' zavar meg is történt, mert még a' haditanács alatt, egy történetes lövés folytán, olly végtelen tolongás 's rendtelenség fejtett ki, 's e' közben annyira eloszlottak, hogy *Ochsenbein* kénytelen volt, *Stellbüblig* visszavonulni, olly reményben, hogy *Billot* osztályával egyesülhet. *Malters* falunál, hol kormánysseregek 's felkelő nép voltak összegyűlve, a' visszavonulók készületlenül jutottak ezeknek tüze alá, 's reggeli 5 óráig vitézül védték, ekkor megadták magokat. A' többi csapatok sem védhették magokat a' tulnyomó erő ellen, melly e' közben a' zugi, schwyzi és urii segédcapatokkal növekedett. *Sonnenberg* tábornok, a' luzerni vezér, ki még ekkor is azt vélte, hogy az összes ellenséggel van dolga, szabályszerűleg intézte a' megtámadást. A' *Lädeli* mellett hagyott előőrsök elszóráttak 's részint az *Emme* vizébe hanyattak ; *Rothpletz* ezredes, ki magát igen vitézül oltalmazá, 's a' luzernieket négyszer visszaveré, végre nagy fáradtan *Melchnauba*, a' berni cantonba érkezett. A' győzelem után borzasztó jelenetek kezdődtek a' menekültek ellen, 's főleg a' felkelt nép embertelenül dühöngött a' sebesültek és foglyok ellen. E' durva hegylakók, vallásos vakbuzgósággal 's vak gyűlölettel eltelve, iszonyuan bántak főleg a' műveltebb 's vagyonosb önkéntesekkel. A' holtak roppant száma, melly a' sebesültekével hallatlan nagy arányban áll, már eléggé jelenti, hogy sokan a' győzelem után gyilkoltattak meg ; az *Emme* habjaiban számos holttest találatott összekötött kezekkel 's lábakkal. 350 a' halottak száma, holott a' sebesülteké csak 68. — A' foglyok sorsa, kiknek száma 1778-ra ment, lehető legszomorubb volt. Egyházakba összetömve, ágy, sőt szalma nélkül, csak alig-alig látva el némi szűk és rozsz élelemmel, a' legnagyobb kinszenvedésnek vették martalékul. A' szövetséggyűlés amnestiát sürgető felszólítása visszautasított, mert Luzern a' szabadcsapatok iránt hozott törvényre hivatkozott, 's főleg a' tiszteket igen szigoruan akarta büntetni. Később mégis megengedettett, hogy minden canton kiválthassa saját polgárait. 'S így Bern 70 ezer, Solothurn 20 ezer, Basel 35 ezer, Aargau 200 ezer helv frankot fizetett váltságdíjúl ; és e' felett még a' szövetség is átvállalt 150 ezer frankot a' luzerni canton hadiköltségeinek fedezésére. Két német, u. m. a' müncheni *Daffner* és braunschweigi *Fein* illető kormányaiknak kiadattak ; azonban otthon sokkal emberibb bánásra találtak. A' luzern-cantonbeli foglyokra legnehezebb sors várakozott.

Steiger tanár halálra ítéltetett, de megszökött; másokat több évi fenyítő börtönre ítélték a' törvényszékek; — több időbe került, míg szelidebb rendszabályokra tértek át, 's a' vizsgálat legalább azok ellen, kik a' költségeket megfizethették, felfüggesztetett. Az illy szerencsétlenül végződött hadjárat után, a' rendkívül egybehívott szövetséggyűlés végre csakugyan törvényt hozott a' szabadsapatok ellen, miszerint a' Vorort felhatalmaztatott, hogy a' belbéke fentartására szükséges mindennemű módokat felhasználhasson, 's intézkedések tétettek, hogy a' luzerni menekültek a' canton határitól távol maradjanak. Az egyes cantonok is nagyrészt külön törvényeket alkottak a' szabadsapatok ellen. — A' szerencsétlen hadjárat a' törvénytelen vállalatok azon közönséges sorsában osztozott, hogy az ellenség hatalmát egy időre nevelé 's erősíté. Luzern canton még inkább a' reactio karjaiba vetetett, 's a' kath. és protestans Helvország közti szakadás nehezen gyógyítható sebbé fajult. — T.

Helytartótanács. 1848. martiusig Magyarország politikai fő kormány-széke, mellynek szerkezete az 1723-iki országgyűlésen 's több rendbeli kir. utasító szabályok által határozott meg. Volt 1840-ben 24 's a' tiszteletbeliekkal együtt 28 tanácsosa az egyházi, mágnási és nemesi rendből, ezenkívül 19 titoknoka, 18 fogalmazója, 14 fogalmazói gyakornoka, 5 számvevő tanácsnoka, 39 számvevőségi tiszte, 's a' segédhivatalok egyéneit, censorokat, tanulmányi 's tartományi biztosságot, közalapítványi tiszteket, ágenseket 'stb. is ide értve, összesen 267 főből álló személyzete, kik mindnyájan nyugpénzre voltak jogosítva, 's kiknek összes fizetése túlhaladta a' 300 ezer forintot. Elnöke a' nádor-helytartó volt, ennek távollétében pedig az országbíró vagy tárnok, vagy ha ezek is gátoltattak, a' rangban utánok következő világi tanácsos. Egy a' tanácsosok közül cancellaria-igazgató volt. A' tanácsosokat 's titoknokokat, 's általában a' 8000 ftnyinál nagyobb fizetést huzó tiszteket maga a' királyi felség szokta kinevezni a' helytartótanács előterjesztésére; a' kisebb tisztviselők kinevezése pedig a' helytartótanáctól függött, melly azokat szavazatok többségével választá. A' helytartótanácsnak, törvény és rendeltetése szerint minden más kormányszéktől függetlennek kellett volna lenni 's függetlenül teljesíteni kötelességeit, mellyek miatt felállítva volt, t. i. a' törvények végrehajtására 's teljesítésére felügyelni, az udvari törvényes rendeleteket a' törvényhatóságoknál közre tenni, a' törvénytelenések ellen azonban felírni, és az ország törvényei ellen semmi intézvényt ki nem bocsátani. Azonban a' helyt. tanács e' függetlenséget nem tudta fentartani, 's a' parancsoló viszonyoknak engedve, a' bécsi udv. cancelláriától 's még inkább a' cabinettól teljesen függő, alárendelt kormányzékké lett, mellyről a' megyei gyűléseken nem egyszer méltán mondatott, hogy alig egyéb mint az udv. cancellaria kiadó- vagy postahivatala, 's a' mi miatt az országgyűléseken minduntalan keményen megtámadtatott.

A' volt helytartótanács hatásköre főkép három ágra oszlott u. m.: 1) közpolitikai; 2) státuszgazdászati és rendőrségi; 3) biztossági (commisariaticus) ügyekre. — Az első körbe tartozott: a' vallásügy, tanítás és sajtóügy, a' egyes alapítványok, pesti egyetem, iskolai javak igazgatása 's kezelése; az adó aránylagos 's igazságos felosztásairól felügyelés 's az adószámadások szigorú megvizsgálása; a' rabok 's börtönök állapotának,

a' büntetőjogi statistikának szemmel tartása, a' népösszeírás, a' zsidókat terhelt türelmi adó beszédese; a' nemesség-bizonyítási 's urbéri perekben, mint részint politikai természetűekben, felebbviteli biráskodás. — A' második körbe: a' gyarmatosítás, vámszabályozás, külföldre szóló utlevek kiszolgáltatása, a' mértékek, utak, erdők, hajózás, vízsabályozások, zálogházak, vásárok, czéhek, közegészség feletti felügyelés. — A' harmadik körbe végre a' katonaság beszállásolása 's élelmezése, előfogatok rendelése, 's a' hadiadó iránti számvitel. — Az említett hatáskörökhöz képest, a' kéthitü evangélikusok consistoriumai kötelesek voltak jegyzőkönyveiket a' kir. helytartótanácshoz felterjeszteni; továbbá e' főkormányzék alá volt rendelve, 's mellette létezett, vagy inkább a' helyt.tanács külön osztályát képezé a' közalapítványi pénztár fő hivatala; a' tanulmányi biztosság 's azzal összekötött könyvvizsgáló hivatal, mely 1839-ben állíttatván fel, a' megyékben 's országgyűlésen sok panaszra adott okot, 's mellynek személyzete az elnökön kívül 5 ülőből 's tollvivőből állott; az ország fő orvosa (protomedicus), mint a' törvényhatósági orvosok, seborvosok és gyógyszerészek főnöke, a' helytartótanács tanácsosai közé volt sorozva; a' fő tartományi biztos szinte egyszersmind helyt. tanácsos volt 'stb.

Az 1848-iki országgyűlés folytán, miután oda a' párisi februári események híre megérkezett, nevezetesen a' mart. 3-iki nevezetes gyűlésben, Kossuth Lajos indítványára, kimondá a' karok és rendek táblája, hogy „alkotmányos életünk kifejtésére, 's nemzetünk szellemi és anyagi javára hozandó törvényeink csak az által nyerhetnek életet 's valóságot, ha végrehajtásukkal minden más befolyástól független, nemzeti kormány lesz megbizva, mely a' többség alkotm. elvének legyen felelős kifizetője, 's ezért a' collegialis (cancellariai és helyt.tanácsi) kormányrendszernek magyar felelős ministeriummá átalakítását minden reformjaink alapfeltételének 's lényeges biztosítékának tekinti.“ — Az „országgyűlési teendők 's a' békes utoni átalakulás biztosítása tárgyában“ kelt híres felírásban megkéretett a' kir. felség többek közt arra is, hogy „méltóztassék legkegyelmeseb királyi akaratának teljhatalmu organumai, egyszersmind a' fenálló törvények szerint hazánk legfőbb kormányzékének, a' magyar kir. helytartótanácsnak tagjai gyanánt, a' közigazgatás külön ágainak megfelelő számban, olly egyéneket az országgyűlésre utasítani, kik, mint a' végrehajtó hatalomnak a' hozandó törvények szerinti alakban gyakorlatára kijelölt alkotmányos organumok — és kiknek, mint illyeneknek, személyes felelősségük alá leszen a' hozandó törvények végrehajtása is helyezendő — az országgyűlési tárgyalásokban közvetlen részt vegyenek, 's a' királyi szándokok iránt az ország rendeit tájékozva, a' kellő felvilágosításokat és kimutatásokat a' kormány részéről, különösen a' pénzvizonyok tekintetében is megadják“.

Ez volt a' felelős ministerium első csirája. A' dolog azonban nem állott meg itt, bölcsőjénél. A' bécsi, 's ezeket követő pesti martiusi napok gyorsan sodorták az ügyet kifejlése felé. Mártius 22-ikén már a' „független felelős m. ministerium alakításáról“ szóló törvényjavaslat tárgyalatott, mely szerint azontul ő felsége 's távollétében a' kir. helytartó a' végrehajtó hatalmat független m. ministerium által gyakorolják, mely egy elnökből, 's 8 u. m. belügyi, pénzügyi, közmunka- 's közlekedési, föld-

művelés, ipar 's kereskedési, vallás- és közoktatási, igazságügyi, hadi 's ő felsége személye mellett levő (némileg külügyi) ministeri tárczákból álljon. Ezen törvényjavaslat kir. megerősítést is nyert. — A' collegialis rendszert tehát, mellynek tömkelegében akkorig annyi önkény, visszaélés, rendtelenség 's hátramaradás tenyészett, egyes felelős ministerek válták fel ; a' m. kir. helyt.tanács tagjai az illető ministeri osztályok közt osztattak fel ; azok pedig, kik politikai multjoknál vagy képességüknél fogva alkalmasoknak nem találtattak, nyugpénzzel láttattak el.

A' forradalom legyőzete után 's a' közigazgatásnak austriai lábón lett, rendezése szerint, Magyarország polgári kormányzatának élén egy helytartó áll, 's e' mellett több tanácsosból 's számos segédszemélyzetből álló ugynevezett „*helytartó-tanács*“, közvetlenül a' bécsi ministeriumok alá rendelve, mint azoknak végrehajtó organuma, mellynek hatásköre a' politikai kormányzat új organisatiójának magyarországoni sikeresítésében, a' közigazgatási egyéb organumok 's az illető ministeriumok közti kapcsolat fentartásában 's eszközzésében, 's a' polgári kormányzat szabályozott vitele feletti őrködésben áll. — Y.

Hengstenberg (Erneszt Vilmos), theologia tanára a' berlini egyetemenél, szül. Mark grófságban 1802., a' német mystikusok feje, szigoru pártolója a' külső formák- 's dogmáknak. 1820-ban a' bonni egyetemen tanult 's különös szorgalmat fordított a' nyelvészetre 's a' keleti nyelvekre, ugy annyira, hogy 1823-ban „*Am ruckeisi Moallakali*“ arab író kiadása által jutalmat is nyert. Ugyanazon lelkesedéssel hódolt ekkor a' szabadság eszméjének, sőt e' tekintetben diák éveiben feltünő burschenschaftos élete 's magaviselete által tulságokra is vetemedett. 1823 *Sacy* ajánlatára mint keleti nyelvemester Baselbe került. Ugy látszik, az ottani térítő egylet bilincselé le szabadságát, 's e' bilincsek békíték ki a' reá haragvó porosz kormánynyal. Már 1824-ben mint privát docens tünt fel Berlinben 's gyorsan egymásután rendkívüli (1826.) és rendes (1828.) tanára 's végre (1829.) theologia tudorává lett. Egyházilag politikai iránya legvilágosabban tünt ki az 1827-ben általa megindított „*Evangelische Kirchenzeitung*“ -ban, melly a' legujabb időkig a' szabadabb szellemi mozgalmak minden ellenségeinek közlönye volt. Ezen folyóirat összes évfolyamaiban, továbbá H. egyéb irataiban, mint : „*Christologie des Alten Testament's*“ (3 köt., Berl. 1829—35.), „*Beiträge zur Einleitung in's Alte Testament*“ (3 köt. Berl. 1831—39.) 'stb. számos ellenmondáson kívül, tömérdek jelét találhatni a' hierarchiai obscurantismusnak, türelmetlenségnek, kárhóztatási szellemnek, ugy hogy azt inkább „*jézsuitai*“ -nak, mint „*evangelikus*“ -nak lehetne nevezni. Minélfogva a' jobb érzésűek, mint Neander és Stendel, elváltak tőle, mások határozottan megtámadák, 's mindnyájan sajnálák, hogy olly alapos tudományu ember annyira hódol a' pártszenvedélynek. Bebizonyták, hogy H. sem a' reformatio czélját, sem az evangelium lényegét fel nem fogá. — k.

Henszlmann (Imre), jeles mű és régiségtudósnak, magyar akad. I. tag szül. Kassán 1813. oct. 13.-kán. Iskoláit kezdé Kassán, folytatá Eperjesen és Pozsonyban 's végezd Pesten és Bécsben. A' két utóbbi fővárosban hallgatá az orvosi tudományokat, mikből Paduában adott rigorosumot, 1837-ben ; honnan tüstént meglátogatta Olaszországot, sokat időzött

különösen Velenczében és Rómában. Az orvosi tanulmányok nem elégiték ki ; a' cholera dühöngött, a' betegségek nervosus jellemet öltöttek, 's az ifju Henszlimannt boszanták a' professorok pedans értekezesei, mikkel a' beteget kinzák, a' nélkül, hogy segítni tudtak volna. Sok részben ennek tulajdoníthatni, hogy az életpályáról, melyet először választott magának, más tanulmányok fölé fordítá figyelmét, mik iránt már eperjesi tanuló korában különös vonzalmat érzett. Értjük : a' *régiségtan* és *szépművészetek*. E' tekintetben leginkább *Fejérvári* mű- és régiséggyűjteménye, 's beceses könyvtára mellett, ifjusági sőt már gyermekkori barátjával, *Pulszky* Ferenczcel kezdé magát művelni. Elméleti tanulmányaiban Winckelmann és Lessing művei szolgáltak első kalauzul. Gyakorlati ismereteit aztán részint Bécs műcsarnokai szaporiták, részint többszörös utazásai Olasz- és Németországban. A' rajzoló művészetekben, a' festészet- és szobrászatra nézve különösen legtöbbet tanult *Behm* hazánkfától, ki Bécsben a' Medailleur-Academiának igazgatója, 's kinek szintén jeles gyűjteménye van a' régi remek festők műveinek metszeteiből, miknek eredetiségét, hűségét megbírálni olly ügyességgel bír, hogy e' részben legfőbb tekintélynek mondhatni. Az építészetet végre Rómában kezdé tanulni, hol egy jeles ifju szaktudóstól e' szakban, többekkel együtt, leczkéket vett. Itt azonban még főleg az antik építészetről vala szó. Az ó-német, vagy goth styl iránti különös előszeretet a' kassai és zsámbeki templom ébreszté föl benne ; 's a' kassai székesegyház tanulmányozása vezette őt a' felfedezésre, hogy van bizonyos alapelv, miszerint a' középkorban építenek. Ez alapelv vizsgálata, kifejtése 's minden létező jelesebb goth épületekre alkalmazása példátlan szorgalmát azóta több éveken át foglalkodtató ; 's most rendkívüli kitűréssel tett dolgozatait e' tekintetben közölni akarja a' világgal.

— Eddigi írói munkásságának nevezeteseb termékei következők : „*Párt-huzam az ó és ujkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a' művészeti fejlődésre Magyarországon* (Pesten nyomt. Landerer-Heckenast, 1841“). A' szépművészeti tárgyak körül, határozott, önálló nézetekkel lépett föl szerző ; a' tudományt kiemelvén általános, sokat mondani akaró 's azért keveset kifejező terminológiájából. — 1846-ban a' Kisfaludy-társaság évkönyvében jelent meg egy kimerítő értekezése a' „*Hellen drámaról*, tekintettel a' keresztyén drámára.“ Czelül tüzte szerző e' művében a' hellen tragoedia eddig háttérbe szorított arnyoldalait is tárgyalni ; 's hogy tárgyat több oldalról felvilágosítsa, nemcsak a' tragoeidiáról szól, hanem azt a' hellenek többi művészeivel, életével, vallásos polgári nézeteivel hasonlítja, és ezekkel léteges összefüggését, ezekből fejlődését tárgyalja. A' költészet és rajzművészetek fejlődésének főbb törvényeit előadván, megmutatja, mikép valamint a' festészet az azt megelőző szobrászatból, ez pedig az ezt is megelőző építészetből fejlődvén, az építészet az egyiptomiaknál, a' plastica a' helleneknél, 's a' festészet csak a' keresztyén korban érthette el fénypontját ; szintugy a' lyrából és eposzból fejlődő dráma is csak ez utóbibban érthet el legmagasabb fokát, míg a' helleneknél inkább az ezt szülő művészetek t. i. a' lyrai és epikai költészet körében volt kénytelen maradni, — azaz önállóságra nem vergődhetett. A' sok oldalú ismeretekkel irott mű, melly a' görög drámák főbb jellemeit Shakespeare jellemeivel egybeveti, kezdetétől végig, valamint nézeteiben,

ugy előadásában is egészen eredeti. Csak egy pár példát emlitünk. Megmutatja szerző, hogy a' hellenek Nagy Sándor előtt rajzművészeteikben valódi arczképeket nem készítettek és nem is készíthettek; 's a' hellen tragoedia fejlődésének akadályairól szólnán, kiemeli kedvez eszméjét, melyet már „Párhuzamában“ is kifejtett, — miszerint t. i. a' széprőlí ugynevezett fogalom nem tárgyilagos fogalom, hanem csak látszólag tárgyilagossá emelt egyéni érzelem, mi keletkezése óta, kimondhatlan káros befolyással birt a' művészetekben, és szükségkép általánosító, typicus volta miatt a' hellen tragoedia fejlődését is akadályozá. Illy káros befolyással voltak a' tragoediára az eszményrőlí általánosító nézetek is; 's a' hellenek emberi és társadalmi viszonyai, ugyszinte a' drámák tárgyai, 's az u. n. három egység, és végre Aristoteles rideg és fonák elméletei 'stb. Az egész értekezésből az a' tanuság, hogy hiában igyekszünk, mint Góthe Iphigeniája Taurisban is mutatja, a' régieket olly korban utánozni, mellynek egészen más, sőt néha egészen ellenkező nézetei vannak. Maradjunk tehát a' drámaiban hasonlítóan fejlődöttebb keresztyén gyakorlatnál. Ábrázoljuk hiven korunkat 'stb. Az egész mű tételei léteges kényszerűséggel folynak egymásból, mi mutatja a' szorosán tudományos, rendszeres főt. — Ugyanez évben jelent meg szerzőtől: „*Kassa városának ó-német stýlű templomai*. Rajzoló és magyarázá dr. Henszlmann Imre. Nyomatott Landerer és Heckenast könyvnyomda intézetében. 1846. Nagy félív alakban, velinen, XII szép rajztáblával“). Irodalmunk kevés diszművei közé tartozik e' munka; 's mint történeti és egyszersmind építészeti mű irodalmunk e' szakában egyetlen. A' műlapok mellette olly pontos rajzok, mint szép tiszta metszetek. 'S a' sok áldozattal, hosszas szorgalommal kidolgozott 's valóban ékes diszmű, melly a' kassai templomban feltűnő nagyszerű góth ízlést föltűnteti, építészeti tekintetben is, annál nagyobb figyelmet érdemelt, mert valamerre a' mivel Európában széttekintünk, mindenütt látjuk, mikép a' legujabb középületek stýljében lassanként többnyire eltérnek az eddigi használt, roszul értett 's éghajlatunkkal nem legjobban megegyező görög-római és római-olasz modortól, és kivált templomokban ujra alkalmaztatik a' gót, vagy ó-német stýl, melly ég felé nyuló, nagyszerű idomaival annyira fölemeli az ember lelkét, 's éghajlatunknak, tekintve a' tartósságot is, legjobban látszik megfelelni. Átlátták ezt különösen a' németek, midőn München elővárosában 's a' sonnenbergi és sok más templomokat e' stýlben építették; átlátták a' hamburgiak, midőn ujlag építendő templomuk tervezésére csődöt hirdetvén, illy stýlű tervnek adtak elsőséget; átlátja ezt az egész Németország, midőn a' páratlan köllni egyház kiépítését mindenfelől elősegíti, 's midőn legujabb időkben az ulmi és más templomok kiépítéséhez fogott; átlátja végre Francia és Angolország is, midőn hasonlóan kiépítetlen állapotban maradt templomait bevégezni igyekszik. Illy körülmények közt Henszlmann műve némileg irányul akart szolgálni az építészet körül, midőn egyszersmind tőle eredt hazánkban, ujjabb időkben, a' figyelmeztetés a' régi történeti és művészeti maradványok ismertetésére, sőt azoknak fentartására, és műértő kezekkel megújítására. Ő emlékezteté az idézett művében 's hirlapi cikkekben, ugyszinte társulatok kebelében a' nemzetet, minő kincsei vannak egy országnak műemlékeiben. Elmondá: mikép Görögország, midőn török

járom alatt szenvedett is, szorgalmasan látogattaték európai utasok által, csupán műkincsei miatt; elmondá, hogy Franciaországban egy inspecteur général des monumens historiques van (Mérimeé), utazásokra bő fizetésekkel ellátva, ki a' ministeriummal tapasztalatait közli, 's a' régi építmények fentartására és ujitására terveket készített, mikre a' törvényhozás évenként bizonyos öszletet ajánl; emlité, hogy Németországban és Angliában szinte gondoskodnak a' kormányok illy költéségekről; 's hogy e' közgondoskodás mellett, a' mivel Európá majd minden nevezetes városában társulatok vannak, mellyek a' körükbe eső régiségekre fordítván figyelmüket, midőn ekkép a' részletes, a' helyhatósági, vidéki történetet hozzák tisztába, az általános nemzeti történetet hatalmasan elősegítik. Nálunk, hol a' tartományi, az ugynevezett municipalis élet annyira kifejtettnek mondaték, a' helyhatósági szellemnek, melly épen abban mutatkozik, hogy vidékünket kiemelni, kitüntetni törekszünk, kevés maradandó nyomai vannak. Nálunk nemesak országos, de municipalis intézkedések sem léteztek, természeti vagy művészeti műkincseink, régiségeink megismertetésére. Ezért történt, hogy 1845-ben is egy reform. egyházban becses régi falképek bemeszeltettek; ezért történt, hogy a' zsámbeki jeles egyházrom (mellyre szinte Henszlmann figyelmezteté a' nemzetet a' „Magyar föld és népei“ czimű folyóiratban) a' lakosok által házak építésére szolgáló kőbányának tekinték, valamint a' budai városi hatóság a' budai hegyek közt létező régi Paulinus-kolostor romjait (hol a' még létezett romalapokat 1846-ban Henszlmann kiásatván, a' főépületek csoportozatait már csak bajosan lehetett tájékozni). Az illynemű vandalismusok ellen hatályos szót emelt Henszlmann az 1846-ban Kassán és Eperjesen egybegyült magy. természetvizsgálók és orvosok egyesületének régiség-tani osztályában, minek közvetkeztében az egyesület egy folyamodást határozott intézni az országgyűléshez, kérvén azt, intézkedni, a' még fenálló régiségek rajza, ismertetése és fentartása iránt. Hasonló figyelmeztetést intézett az egyesület a' m. tudós társasághoz is, mellynek ülésében — mint levelező tag — maga H. is többször felszólalt ez ügyben. Az akademia is intézet fölszólítást a' nemzethez, a' régiségek iránti kegyelet ébresztésére. — 1847-ben az Erdélyi János által szerkeztett „Szépirodalmi szemle“ czimű itészeti lapnak volt H. egyik fő dolgozótársa. Nagyszámu alapos czikkei közül legyen elég említnünk csupán a' „Népese Magyarországon“ czim alatti jeles értekezést, hol szerző a' magyar mesék mellett az oláh és szláv mesék ismertetésére is kiterjeszkedett; 's az 1847-ik évi műkiállítás híralatát. A' magyar müegyesület azelőtti kiállításait a' Pesti Hirlapban bírálta meg, mellynek Csengery szerkeztése alatt, szintén dolgozótársa volt. — Sokat foglalkozott ez időkbén H. a' művészettörténetének tanulásával is, 's tanulmányainak eredményét egy nagyterjedelmű munkában akará a' magyar közönség elé adni. E' nagyszerű mű szerzőnél kéziratban egészen nagy Sándor idejéig készen van, magyar nyelven. („A' régi művészet története“). — Azon élénk politikai mozgalom, melly az 1840-ki országgyűlést követte, Henszlmann is belesodorta a' politikába, 's mozgalmaink, irányaink ismertetésére a' külföldön 1843-ban egy német folyóiratot indított meg illy czim alatt: „Vierteljahrchrift aus und für Ungarn“, mellyből hét kötet jelent meg Lipésében. Iránya rokon volt a'

magyar ellenzék, reformpárt törekvéseivel. Nevezeteseb czikkek jelentek meg benne magától *Henzlmann*tól, *Pulszky*, *Lukács Mór*icz, *Szabó Páltól* 's több magyar írótól.—1848-ban Henzlmann a' magyar külügyi miniszteriumnál, Bécsben nyert alkalmazást, mint fogalmazó. Midőn Bécsset ostrommal bevette Windischgrätz herczeg : a' volt magyar külügyi ministerium több tagjaival együtt, Henzlmann is elfogatott, 's 1848-ik nov.-tól 1849. augusztusig fogságban tartatott vizsgálat alatt. Ekkor, vád nem lévén ellene, szabadon bocsáttaték. 'S az időtől fogva ismét Pesten él tanulmányainak, egészen elvonulva. Jelenleg, mint fenebb irtuk, a' goth építészet általa fölfedezett alapelvének kidolgozásával foglalkozik—y.

Hentzi (Henrik, arthurmi) cs. kir. vezérőrnagy, Budavár parancsnoka 1849-ben. Születésére nézve schweiczi volt. Nagyatya H. *Sámuel* (szül. 1700 körül) különféle irányban próbálta szerencséjét. Egyideig gazdaszáttal foglalkozott, majd szomorujátékokat irt, a' modenai herczeg szolgálatában kapitány volt 's mint szabad kőműves levelezésben állott Lessinggel. 1749. Bernben a' városórság kapitánya volt. Akkor történt, hogy az alsóbb osztályok a' magasabbak ellen összeesküvének. Jóllehet más állott az összeesküvés élén, a' kivitel mégis Hentzire bízott. Azonban kevés nappal a' kitüzött határidő előtt a' kormány tudomására esett a' dolog. Az összeesküvők nagy része elfogatott, Hentzi Sámuel lefejeztetett. Fiai később több magas személyek befolyása mellett osztrák szolgálatba léptek. Az egyik ezredes lett a' János főherczeg nevü dragonyos ezredben 's egyike vala azon lovas tiszteknek, kik Marengónál megsebesültek. A' másik, *Henrik*, mióta tiszté lett, mindig a' vezérkarnál szolgált. Az osztrák seregnek 1849. áprilben történt visszavonulása alkalmával a' budai vár parancsnoksága reá bízott. A' budai ostrom alkalmával május 21-kén a' nap első óraiban egy, teste alsó részébe furódott golyó véget vete életének. A' reá bizott várat a' leghatározottabb felszólítások daczára is végerőfeszítéssel védelmezé, 's az ellenrohamot a' hely színén bevárá, a' mi korunkban — Spanyolországot netalán kivéve — már a' ritkább tünemények közé tartozik. — Hősi viseletére homályt vetett Pest városának minden való ok nélküli romboló bombáztatása, melly czélhoz és ohajtott sikerhez nem vezetett, csak jobban keserité iránta a' kedélyeket — a' mint ez a' vár bevétele után 's a' katonai jelességet különben minden viszonyok között becsülő magyar sereg részéről, kitüntetés es tisztelgés nélkül véghoz vitt egyszereü temetésében is nyilatkozott. Tetemei a' budai sirkertben nyugosznak, 's hire van, hogy emlékkő által fognak jeletetni. (l. *Budavár ostroma*). — k.

Herbert (Eduard, báró) cs. kir. alezredes 's a' *bábolnai* ménes volt igazgatója, nevezetes azon utazásáról, mit 1846. arabs lovak vásárlása végett osztrák kormányi megbizásból keletre tett. Gazdasági tekintetből fontos vállalat volt ez a' magyarokra nézve is. A' lötenyésztés hagyomány-szerű őf foglalatossága volt mindig a' magyar gazdának, 's a' hanyatlás, melly e' részben koronként mutatkozott, egyszersmind az elpuhulás, elszegényedés, növekedő butaság, tehetetlenség 's korcsosulás jele és kísérője lön. — Csak imitt amott láttunk még ménest, mint egyes dynasták egyéni kedvtöltése tárgyát ; a' ló, mint nemzeti foglalkozás és hajlam köztárgya, mármár megszünt lenni, 's a' hol fényüzés vagy szenvedély

kisebb nagyobb ménest hozott is életbe, — az eredeti magyar lófajt, mellynek tüze, ereje és szépsége minden nyugati fajt felülmul, — elmelőlőzék, 's helyébe korábban a' nápolyi és spanyol, utóbb a' mecklenburgi, végre az angol lépett; 's így még azon szűk csatorna is, mellyen az elsatnyuló honi fajnak nemesítésére némi segílyt vezetni lehetett volna, fajrontó ártaalmas vért hozott az országra. Sok csalódás és roppant veszteségek után jöttek észre némellyek, 's józan combinációk elvégre meggyőződésére érlelék, hogy a' *lótenyésztés* egyik főkincese lehetne a' nemzetnek 's hogy annak érdekében a' *honi lófajt* kelljen mindenek felett nemesíteni, e' czélra pedig *homogen* elemet, t. i. a' keleti vért 's így tehat leginkább arabs méneket választani. — Ez értelemben vannak legjelesb lótenyésztői hazánkknak; illy irányban támadt *Appel* teremtő keze alatt az *ürményi* világhírű ménés, — 's ez okból küldetett a' kir. kincstár részéről *Herbert*, a' bábolnai kir. ménés ritka szakértésű igazgatója keletre, hogy onnét magnak arabs lovakból egy falkát hozzon, melly azután, tapintattal tenyésztve, a' magyar lófajt is előbbi értékére emelni segítse. — Illy eredeti arabs lovak hihozatásával azóta több nembeli kísérletek történtek, 's bizonyosan még gyakrabban fognak történni, mert egy részről az irány a' magyar lótenyésztésben napról napra tisztul, 's a' melegházi tatarozást igénylő 's ezer nyavalyának alávetett angol lófaj lassanként kijő a' divatból, más részről pedig a' lótenyésztés a' ménesekből a' kis gazdák istállójába szivárogván át, szélesebb mezőt nyer 's országosan fontosabbá kezd válni; az oktalan pazarlási hajlam pedig az utóbbi évek folytán ugyis megcsökken. 'S így azok, kik angol lovakat, hallatlan drágaságuk mellett, tudtak addig falkástól a' magyar lófaj rontására hozatni, ezentul még nagyobb áldozattal lesznek készek lófajunk ősi híreinek 's értékének visszahelyezésére arabs lovakért küldeni. — *Herbert* alezredes 1846. jan. 10-kén indult el Triestből 's 24-kén Aleppóban érkezett meg. Martius 14-kén elindult Homsz, Hama és Damaszk városok felé. 'S miután nagyszámu csődörököt 's kanczákat összevásárolt volna, october 31-kén visszaért Triestbe. Utazását igen érdekes és tanulságos rajzban állítá elő, melly a' „*Magyar Gazda*“ 1846. évi 58. 's köv. számaiban is egész terjedelmében megjelent. — k.

Herculanum. A' *Közhasz. Ism. Tára* pótlékául megjegyzendők a' következők. Herculanum az őskorban az u. n. Campania Felixnek meglehetősen nevezetességű városa volt. Fekvése Nápoly és Pompéji közé esett. Közel a' tengerparthoz és a' Vezuv tövénél. Legelső lakói és alapítói az oszokosok valának. Ezeket azonban a' hetruscok elűzték 's ezek viszont a' samnitek által kergettettek el. Aztán görögök gyarmatává tétetett, kik Alsó-Olaszországból mentek oda. Ezt a' rómaiak Titus, Didius proconsul alatt elfoglalták és oda római gyarmatot telepítettek. Ez a' római uralom alatt Capua és Nápoly után Campániának legvirágzóbb városa lön. — Mielőtt Kr. sz. után 79. évben végkép eltemettetett volna Pompéji és több más városokkal együtt, már 63-ik évben is szenvedett földrengések folytán részletes, de azért igen tetemes rombolást. — *Du Theil* azt állítá, hogy a' végképi elpusztulás és megsemmisülés Herculanumot csak 471-ik évben érte el. De ezen állítás maig sincs kellőleg igazolva. — A' legrégebb 1689-ki és hg. Elbeuf által tett 1720-ki egyenes ásások és VII. Károly mindkét

Siciliának tejedelme alatt 1738-ban ; továbbá 1750-ben de főkép *Napoleon József* alatt 1806—1808-ig és Murat alatt 1808—1815-ig tett nagyobb-szerű ásások után hosszab ideig minden további keresés megszűnt az 1815-ki események folytán. — 1828-dik évi január 1-jén kezdették meg újolag folytatni az ásást. Az eredmények igen nagyszerűek, igen dúsan jutalmazók. Felfedeztetett az eddigieket jóval felülhaladó legnagyobb magánlakház. Benne egy hosszú sor szoba találtatott. Egy kert igen pompás oszlopokkal. Számos festvények, üveg és bronzból készült edények, ezüst basreliefek, és a képző művészet számos egyéb művei jöttek a művészet és tudományok roppant nyereségével napfényre. Több arabeskekre is jutottak, mind egyiptomi izlés szerintiekre. A falfestvények közül, melyek mind compositio, mind rajz, mind tartalom, mind festék tekintetéből oly annyira kitünőek, megemlítendők : Thescus és Minotaurus, Telephus és Hercules, Chiron, Centaurus mint Achilles nevelője. Az érc szobrok közül : Mercurius, Silenus vagy Faunus, Victoria, Venus és Diana a legkitünőbbek közé tartoznak. — A kéziratok Cicero, Chrisippus és Carneades munkáiból is foglalnak magokban némelly részeket. — Jelenleg a feltalált ércszobroknak száma 150-re megy. Általában a plastikai művészet köréből eddig 14,000 darabot már meghalad. Ujabb ásások folytán a különféle színezetű és különféle használatra szolgáló üveggészületeken kívül számos gyűrűk, lánczok, tük, táczák találtattak részint aranyból, részint aranya foglalva. Fedeztek fel étkanalakat ezüsből. És konyhaeszközöket, gyertyatartókat, lámpákat, fegyvereket, mezőgazdasághoz tartozó szereket, legtöbbször bronzból. — Bebizonyították sokan, mikép ezen ősi épületek és művek az ujjabkor izlésére és divatszokásaira is nagyszerű befolyást gyakorlottak, s hogy a római műveknek classicai egyszerűsége nem maradhatott nevezetes befolyás nélkül családi és közéletünk erkölcesire. Annak tulajdonittatik, mikép a lefolyt század végétől kezdve a szokások XIV. Lajos korának tulságos divatait mindinkább elkezdék hagyni, és a természetes egyszerűséghez visszatérni. A művészet, építészet, öltözet és közviselet változásai mindazon befolyásra mutatnak. És ha voltak is más körülmények, melyek a fényűzés kisebbitésére hatottak, mint p. o. az aristocratiának XVIII-ik századbeli veszteségei, de azon változásnál s erkölcsi művészi haladásnál nem lehet minden érdemet Róma classikai műveitől megtagadni. — Érdekes adatokat és részleteket találhatunk ezen ősi emlékek felől a következő munkák lapjain : *Voyages pittoresques* 3 részben. — *Die Ruinen von Herculano und Pompeji aus dem Italien.* von Behr. — *Nachricht zur Geschichte der Herculianischen Entdeckungen* von Cramer. — *Antiquités d'Hercul.* 6 kötetben. — *Die schönsten ornamente, und merkwürdigsten Gemälde aus Pompeji, Herculano, und Stabiä.* Ennek első folyama 10 füzetben jelent meg 1828—1829-ben. A második folyamból 9 füzet jelent meg Berlinben 1841—1844-ben *Zahn*-tól kiadva. — *Herculano und Pompeji* Roux és Bouchet után 1838—1841-ben Hamburgban 6 kötetben. — Sz. I.

Herczegovina l. Bosnia.

Herepei (Károly). A *Herepei-család* fényes betűkkel van az erdélyi egyházi szónoklat történetében följegyezve. Herepei *Károlynak*, Erdély nagyhirű egyházsónokának, atyja *János* — ki előbb szászvárosi kis pap,

aztán vizaknai rendes lelkipásztor, végre a' kolozsvári reformatum collegiumban a' hittudományok tanára vala — azonkívül, hogy kéziratban maradt „*Keresztyén Egyház-történet*“-e még ma is talán a' legjelesb magyar munka e' szakmában, *egy uj, egyházzónoklati korszaknak lön teremője és alapítója*. Ő, és két testvére : *Ádám*, a' nagyenyedi ref. főtanodában egykor történettanárr, és *László*, a' kolozsvári rövid időre terjedt papságában — együtt emelték föl egyházzónoklatunkat a' tökélynek ama fokára, mellynek lelkesítő befolyása alatt növekedének az időben Erdély többi nagy szónokai, *Hegedüs Samu*, *Nagy György*' stb. Ezen szónokiskola vezénylete nagyhirű alapítójáról méltó örökösére *Károly* fiára szállt ; ki apja ritka tehetségeit pazarul örökölvén, kivivá, hogy ezen szónoksalád befolyása meg ne szakadjon. Ezen körből kerültek ki Erdély most élő jelesb szónokai, 's itt képződik most is az ifju-nemzedék. — *Herepei Károly* 1802-ben, februárius 24-kén született *Vízaknán* Alsófejmegyében, hol atyja *János* azon időben pap volt. Már tíz éves korában megfosztván a' halál szülőitől, nevelését anyja testvére, *Méhes Samu* kolozsvári reform. tanár vette át. Ennek fölügyázata alatt folytatta és végezte be tanodai pályáját a' kolozsvári ref. collegiumban 1822-ben. Életpályául a' bányászat- vagy mérnökséget választá, 's már készülteket tön *Selmeczre* vagy *Pestre* indulni, midőn több nagytekintélyű férfiak és pártfogók, részint néhai atyja iránti jóindulatból, részint és főleg mert az ifjuban is ritka szónoki tehetséget láttak fejledezni — rábeszéltek, hogy magát a' papi pályára készítse. — Dicséretes szokás volt abban az időben az erdélyi helvét hitfelekezetűeknél, hogy a' papjelöltek külföldi akademiákra menésök előtt, magok ismertetése végett az erdélyi főtanodákat fölkeresvén, a' felsőbb tudományokból mindenütt vizsgálatot tettek le. Ő is tehát, miután erre magánosan még egy évig szorgalmasan készült, 1823-ban bejárta a' *nagyenyedi*, *marosvásárhelyi* és *kolozsvári* fő tanodákat, 's tudományos készülteiről mindenünnen kitűnő bizonyítványokkal tért vissza. Így sokat igérő készültekekkel külföldi, nevezetesen a' *göttingai* egyetembe szándékozván, utlevél-nyerés végett fölment *Bécsbe*. De az akkori politikai zajongások miatt a' német egyetemnek látogatása be levén tiltva, kénytelen volt egy egész évet Bécsben tölteni ; melly idő alatt meglátogatván az ottani protestans hittani intézetet is, különösebben a' jeles polytechnicumban tanulta *Scholz*, *Meiszner* tanároktól a' *vegytant*, és *Neumann* tanártól a' *természettant*. Ezek ajánlatának köszönhető, hogy a' külföldre való utazhatásra engedelmet nyert, mellyet azonnal a' mivelt német föld beutazására, 's különösen a' nevezetesb egyetemek meglátogatására fordított. — Félév mulva hazájába visszatérvén, 1825-ben, *kolozsvári* papnak választák, 's még ugyanazon év folytán — bár a' canonszerű életkort el nem érte volt — a' 23 éves ifju a' *régeni* egyházi zsinaton fel lön szentelve. 1829-ben megházasodott, nőül vevén paptársa *Krizbay D. Elek* leányát *Katát*. — Kolozsvári papi hivataloskodása, fényszaka életének, egy szakadatlan diadalünneppel, mellyel az egész város és vidék közszeretete, növekedésben levő tökélyeinek arányában, jutalmazá. Valahányszor ő szónokolt fuladásig telt meg az egyház nemcsak hitsorsosival, hanem különbség nélkül minden felkezetűekkel. Nem volt egy nevezetesb ünnepély, nem temetés, mellyen Herepei ne tartott volna szónoklatot ; sőt még az erdélyi

vallásos türelem és szeretet szép bizonyágául a' *lutheranusok* és *unitariuskok* egyházában is — mi addig majdnem hallatlan volt — temetési ünnepélyek alkalmával szabad föllépése vala. Ez 1834-ig tartott. Ekkor az egyházi főtanács elszólitván őt egyháza kebeléből, a' kolozsvári fő tanodában a' *bölcsészeti, földrajz és német nyelv* rendes tanárává nevezé. Helyébe a' gyülekezet közakarattal testvéröccsét *Gergelyt*, akkorban deesi papot, választá. Károly kolozsvári papsága és tanársága ideje alatt derék nagybátyja mellett az *Erdélyi Híradó* és *Nemzeti Társalkodó* szerkesztésében segéd vala, 's nem csekély befolyása volt a' kolozsvári nőegylet által a' külső magyarutczában föllállított *gyermektanoda* alapításában, ezen lelkes nőegyletnek titkára is levén. — Kolozsvári tanárságát azonban csak egy évig viselhette, mert az egyházi főtanács megint vissza akarván adni az őt nélkülözni nem tudó egyháznak, 1835-ben a' *Tompa* halálával megürült *hitván, egyháztörténet* és *papi tiszti tudományok* tanszékére *Nagy-Enyedre* tevé által, hol nemsokára a' tanodaigazgatói (rectori) terhes kötelességekkel is fel lőn ruházva. Népszerű előadása 's több alkalommal tartott fényes egyházi szónoklatai által az ifjuság és város közszeretetét és tiszteletét itt is hamar megnyeré. Itt keresé föl 1838-ban a' magyar akademia, oklevelének megküldésével levelezőtagjául nevezvén. Igazgatósága üres perczeiben az őrzésére bizott fontos-oklevelek után elkezdette *Bethlen Gábor* eme virágzó intézetének történetét írni. Vajha ne vonná el e' munkáját irodalmunk 's köznevelés-ügyünk barátaitól! Természeténél fogva a' békét és csendet szeretvén, 's mint a' tanári szákból lett elbucuzása alkalmával mondotta, „*több hajlamot 's hivatást érezvén a' nép-, mint az iskolatanítói pályára*“, örömmel ragadta meg az alkalmat, midőn 1841-ben szülötte helyére *Vizaknára* papnak meghívák. Melly idő óta ezen a' magyar haza keleti végszélén százok és oláhok közt elszigetelve fekvő kis mezővárosban él és működik, megelégedve népes családjá körében, és szeretve 's becsülve hiveitől. — Herepei Károly középtermetű, ép, erős testalkatu férfiú. Szava tiszta érczesengésű, 's olyan terjedelmű, hogy a' legnagyobb egyházban is jól megérthetni. Előadása mesterkéltlen, természetes. Beszédeit szorgalommal kidolgozza, de nem igen szokta megtanulni; azért az irathoz nem ragaszkodik, 's akárhányszor megtörténik, hogy belheve 's az alkalmi ünnepély által elragadva, beszédeit merőben másként mondja el, mint a' hogy írva voltak. Az újabb időben beszédeit kezébe veszi, és valódi művészien olvassa; — de bár egy munkáját többször elmondja, mégis a' legfigyelmesebb hallgató is bajosan ismerne rá a' többször hallottra. Kezeit a' szószéken igen keveset használja, de e' hiányt arczkinyomat 's mesteri hangejtés által szerencsésen pótolja. Eleinte sokan hibáztatták, hogy a' szószékben gyakran elérzékenyedve könyezett, — későbbre ezen gyengeségétől nagyrészen elszokott, de az életbe vágó meghatóbb vonásokat most sem tudja különös belső megindulás nélkül előadni. — Általában Herepei azon szónokok közé tartozik, kik inkább szeretik ha hallgatják, mint olvassák. Alkalmasint éppen eme körülmény lehet oka, hogy mindeddig egyéb munkáit nem is adta ki, mint csak azokat, melyekre mintegy kényszerítve volt. Illyenek számos alkalmi, különösen *halotti beszédei* Erdély nevezetesebb fiai és leányai felett. Azonban, hire volt, hogy Tusculanumában épen most azzal foglal-

kozik, miszerint válogatott egyházi beszédeit, világ elé bocsássa.
— G—r J.

Herloszsohn (Károly) német író, egyike azon szabadabb szellemeknek, kik a' martiusi napokat megelőzőtt időszakban az osztrák censura és rendőrség nyomása alatt szenvedtek. Szül. Prágában, e' század elején, szegény szülöktől, kik klastromi életre szánták. Azonban szelleme más utra ragadá. Eleinte a' hivatalszobák lélek- és testlő jármába volt kénytelen vonulni, azonban ettől csakhamar annyira megundorodott, hogy minden áron szabadulni tevő fel magában. 1826. minden pénz 's utilevél nélkül elhagyá Prágát 's Lipcsébe költözött, hol több éven át csaknem egyedül ő volt a' még akkor ki nem fejlett literatúrá s szerény képviselője. Austria által erősen reclamáltván, az egyetem tanulói közé iratta magát, mi által az ottani tápintézetben szabad asztalt is nyert. Egyéb szükségéit javitnoki állomása sovány jövedelméből pótolgatá; írói honorariumoknak akkor ott még épen olly kevéssé volt nyoma, mint nálunk a' boldogult „Hasznos Mulatságok“ korában. 1830-ig néhány nagyobb munka írására is vállalkozott, ilyenek „*Emmy*“ és „*Vielliebchen*“ regényei, miket Claren neve alatt adott ki, 's a' miből azután egy az irodalomban csaknem két évig tartott per támadott; azonkívül irt számos novellákat. 1830-ban a' sajtó-korlátok kissé megtárgulván, a' „*Komet*“ czimű folyóiratot alapítá, egy mulattató lapot, mellyben bebizonyítá, hogy színházi fecsegésen és hangverseny-gajdoláson kívül egyéb dolog is van, a' mi a' mivelte közönség részvétét fölébreszteni képes. A' *Komét*-ban közlött humoristikai czikkei rendkívüli tetszésben részesültek; e' tetszés jelelé ki az irányt, mellyben ezután haladott. Ekkor írta „*Hahn und Henne, Liebesgeschichte zweier Thiere*“ czimű érdekes meséjét, mellyben kedélyesen gúnyolá az emberi hiúságokat és hibákat. Ekkor volt H. irodalmi hite tetőpontján. Mind lapjának, mind önálló műveinek becsé ezután mindig alább szállott. Ez utóbbiak közé tartoznak: „*Mephistopheles*“; „*Anatomische Leiden und Freuden*“; „*Der Ungar*“ (történeti regényes vázlat a' Hunyadiak korából); „*Der Venetianer*“ 's több más történeti apróbb munkák. Ezeknél ismét jobbak voltak: „*Das Wanderbuch*“; „*Fahrten und Abentheuer des M. Gaudelius Enzian*“, melly utóbbi humoristikai erőre nézve a' legjobb e' nemű angol művekkel vetekedik. Ujabb történeti regényei: „*Die erste Liebe Wallensteins*“; „*Die Mörder Wallensteins*“ 'stb. e' szaku műveinek előbbi hibáiban osztoznak. 1840. eladta „*Komet*“ czimű lapját; néhány év múlva azonban ismét kezébe került az 's ez időszakban, midőn már ujabb erővel kelle mérczköznie, sok szerencsés momentumai voltak lapjának. A' humoristicus genreképek valódi gyöngyének tekinthető „*Schicksale zweier Deutschen, die auf einer wüsten Insel Schiffbruch gelitten haben*“. Azonban H. csakhamar ismét elhanyagolá magát. Legnagyobb szerencsétlensége az volt, hogy nem csak kellemes író, hanem még szeretetreméltóbb társalgó is vala. A' város, mellyben lakott, rendkívül ostromlá jeles társalgási tehetségét szünet nélküli igényeivel. H. mindenütt jelen vala, hol az öröm és jó kedv úté fel sátorát; ő volt a' fensőbb középosztály ünneprendezője 's minden utazók ciceronéja. Voltak mások, kik más irányban zsákmányolák ki jólelkűségét, — erszénye mindig készen állott mások számára 's mindig igen hamar kiürült, minélfogva igen gyakran

legnagyobb zavarban volt 's az adósok börtönét is megizléle. Jövéje sötét képekben tünt fel szeme előtt, mi annyira hatott rá, hogy lelki beteggé lön. A' vizgyógytan ugyan ismét helyreállítá, azonban ő az többé nem lehetett, a' mi azelőtt volt. Lelkileg és testileg megtörve, azonkívül az újabb idők megfoszták eddigi biztos keresetétől is, — szemlátomást hervadt a' sir felé. 1849. dec. 10-én a' halál véget vetett szenvedéseinek. — a.

Héroid (Lajos József Ferdinand) francia zeneköltő, szül. 1791-ben Párisban. Atyja, ki zongoratanító 's némi zeneművek szerzője volt, más pályára szánta 's úgy nevelteté, hogy zenci képeztetését csak mellékesen, hanyagul üzheté. Azonban a' fiu szerencsés hajlamai, különösen atyjának kora halála után, hamar utat törének 's őt a' zeneművészet szorgalmas tanulmányozására ösztönzék. Felvétetett a' párisi conservatoriumba 's Adam ottani zongoraosztályában 1810 egy verseny sonatájával ő nyeré el a' díjt. Mitán az öszhangzattant Catel alatt elvégzé, 1811 Méhul osztályába lépett. A' nagy díjt is ő nyeré 's ennek következtében Rómába küldetett további kiképeztetése végett. Itt nem tölté használatlanul idejét. Már Párisban több darabot irt zongorára; Rómában számos lyrai darabokon kívül négyeseket és symphoniákat 's végre egy Nápolyba tett kirándulás alkalmával, egy: „*V. Henrik fiatalsága*“, czimű vig operát irt, melly nagy sikerrel adatott. Első francia zenész volt, ki Nápolyban dalművet irt. Ezután Németországot vágyakozók beutazni; az itteni nagy mesterek szerzeményeit tulajdon hazájokban kívánta lelkiismeretesen 's eredeti valóságban előadatva látni. Daczára minden nehézségeknek, mik az akkori politikai zavaroknál fogva, czélzott utazásának ellenében állottak, nem válhatott meg szándékától, Velenczébe költözött 's innen, utlevél nélkül, egyedül, éjjel utazva 's nappal elrejtve, a' hadseregek által ellepett népes országotak mellőzésével, mellékutakon 's nagy veszélyek között Bécsbe ért. Németországon soká nem maradhatott. Visszatért Párisba, megifjodva és felébredt tevékenységgel, élénk teremtési vágyakkal. Több ízben adott Párisban zongora-hangversenyeket, mik nagy tetszésben részesülének; azonban vágyai leginkább a' szinpad felé fordulának. 1817. adatott a' fiatal zeneköltőnek „*Les rosiers*“ (A' rózsaleányok) czimű 3 felvonásos operája; ugyanazon évben „*La clochette*“ (A' csengettyü), mellyel nagy tetszést aratott. 1820 ig ismét több darabot irt, mikben gyönyörű részekre akadhatni ugyan, de miket a' szövegek (librettók) szárazsága, hidegsége miatt alig leheté a' közönségnek észrevennie. Elkedvetlenedvén drámai szerzeményeinek ezen hatástalansága által, 3 évet hallgatagságban tölte el, nem irva egyebet, mint néhány kisebb művet, ábrándokat (fantaisies) a' zongora számára Rossini themái felett. Ezen csekélysegekről, miket ő is tehetségén alóliaknak tartott, mosolygva szokta mondani, hogy azok az ő *apró pénze*. — Ez időben az olasz operánál nyert alkalmazást. Nagy kedvelője volt Rossininek, kinek ragyogó képzeletét bámulá. Ugy hívé, hogy a' közönség tetszésének megnyerése végett, Rossini formáit kellend utánoznia 's e' meggyőződés szülé 1823—1826-ig több műveit. Ez utóbbi évben azonban újra elfoglalá saját, eredeti modorát, melly studiumai 's tapasztalatai folytán ekkor már tetemesen nyert szépségben, tisztaságban. A' csudás eredmény, mit „*Mária*“ operája ekkor szült, 's mellyben feltünő érzékenységeknek szabad

tért engedett, méginkább megerősíté a' megkezdett uton. Nevedő sikerrel adatott ezután nagyhirű „Zampa“-ja (1831.), „*Le Pré aux Clercs*“ (1832.), mik teljes birtokába juttaták a' közönség kegyének. Kevéssel „Mária“ adatása után karigazgató lett az operában, mellynek számára több ballet-zenét is irt, gyakran még a' színpadon is dolgozva, ha az ihlet megszállotta. — Utóbbi művei, mik gyorsan követték egymást, 's fáradhatlan tevékenységet igénylének, roszt hatással valának különben is gyenge egészségi állapotára. Mellbaja ezalatt veszélyes haladást tett. A' „*Pré aux Clercs*“ első adatása alkalmával meghalt; művének roppant sükere nem tartóztathatá fel végóráját. — Héroltnak számos barátai valának; társalgása élénk és szellemdus vala; jósága 's részrehajlatlansága el volt ismerve. Rendkívüli könnyűséggel dolgozott, sokszor sétálás közben írta fel egy darab papirosra gondolatát. Kéziratai kevés törlést mutatnak. Midőn meghalt, művészi tehetsége éppen akkor éré el azon fordulati pontot, mellyben csupa mesterművek születését leheté vala tőle várni. — H. 1816—1832-ig az Opera-Comique-ben 7 három felvonásos darabot adott; a' Nagy Operában az 1 felvonásos „*L'Asthénie*“ operát és 5 balletet; 1815-ben a' fentemlitett operát a' nápolyi *del Fondo* színházban, 2 felv. Azonkívül nagy része volt 5 idegen operában; megkezdé a' „*Ludovic*“ című dalművet, mellyet később *Halevy* (l. ezt) végzett be, 's melly nagy sikerrel adatott az elébbi szerző halála után. Hangszeri szerzeményei 2 symphoniából, 3 négyesből (quartett) 's 57 zongoraműből állanak. — a.

Herschel (sir John Frédéric William), csillagász és természettudós, egyetlen fia a' nagyhirű angol csillagásznak H. *Vilmosnak*, ki 1822-ben halt meg 84 éves korában. Szül. 1790. Sloughban Windsor mellett azon fülési lakban, melly atyja fölfedezései által világhírűvé lett. Tanulmányait a' cambridgei egyetemen végzé, mellynek később egyik legkitünőbb tanára lön. A' matematikai 's természettudományokban tanúsított rendkívüli előmenete korán sejtetni engedék, hogy atyja nyomdokait követendi 's korunk legjelesb tudósaival versenyzend. Később kizárólag a' csillagászat, természettan 's általában a' természettudományoknak áldozá idejét. 1816. a' sokszoros (multiples) csillagok vizsgálatával foglalkozott 's 1823. a' londoni kir. társulatnak egy emlékiratot nyujta be e' czímmel: „*Observations of the apparent distances and positions of three hundred and eighty double and triple stars*“ (London 1825.), mellyben 380 csillagot jelelt ki a' nevezett nemből. 1827. 's 1828-ban két illy új jegyzéket bocsáta közre, az egyikben 295, a' másikon 384 afféle csillagzattal. 1830-ban kiadá 1236 csillagon tett vizsgálatait, 's ugyanazon évben a' csillagászai társulat évkönyveiben 364 csillag pontos megméréséről 's azon különböző eredményekről, miket a' kettős csillagok mozgása okoz, közlé észrevételeit. — H. ugyanazon időben természettani kísérletekkel is foglalkozott. Eredményeit részint időszakai szemlékben, (p. Encyclopaedia metropolitana), részint külön munkákban közlé. Ide tartoznak egyebek között: a' hangról, a' világosságról 's a' természetphilosophia tanulmányáról irt munkái. — Azonban legnagyobb hatással volt tudósi hire terjedésére a' nagy közönség előtt egy azon felfedezésekről irt gunyirata, miket ráfogtak, hogy ő a' holdban vett volna észre, mikről azonban ő maga nem

is álmodott. Ezen igen szellemdus röpirat le van fordítva több nyelvre 's németül Hamburgban jelent meg 1836-ban. Okot erre azon utazása szolgáltatott, mit 1834. a' Jóreményfokához tett oly ezélből, hogy a' déli félgömb egét vizsgálja ; magával vivén egy roppant távesőt az új fölfedezések végett. Vizsgálataiból kiderül, hogy a' déli félgömb sokkal csillagdadusabb, mint a' mienk. Figyelme leginkább kiterjedt a' kettős csillagokra, ezen két egymás körül keringő napból álló érdekes rendszerekre, mik sok ideig egynek tartattak ; H. kimutató, hogy nehánya ezen csillagoknak 40 évnyi rövid idő alatt végzi be pályáját. Látott sárga, kék, vörös, zöld 'stb. színű ködös csillagokat ; vizsgálta Uranus holdjait 's kimérte keringésüket ; 's alkalma volt az *Argo* csillag bámulatos haladását figyelemmel kísérni, mellynek fénye oly gyorsan növekedett, hogy nem egészen 4 hónap alatt egy 2-od rendű nagyságból 1-ső rendűvé változott. — A' meteoropogicus társulat Londonban, mellyhez a' Jóreményfokán tett vizsgálatai adák neki az eszmét, neki köszönheti lételét. 1838. visszatérvén Európába, a' londoni kir. társulat elnöki méltóságával tiszteltetett meg, mit azonban el nem fogadott. Victoria királynő koronáztatása alkalmával baronnet czimet nyert. Tagja a' párisi tudományok akademiájának 'stb. — *II. Herschel Lukretia Karolina*, a' nagy csillagásznak, H. Vilmosnak nővére, nevezetes részt vett bátyja csillagászai munkálataiban, szül. 1750. Hanoverben. Tudományos képzettségét csak későbbi éveiben szerezte. Tulajdonképen titkára volt bátyjának, miután ennek vizsgálatait rendszeren ő jegyezteté fel. Vannak saját munkálatai is, miknek egy részét a' tudományok kir. akademiája Londonban adá sajtó alá. A' távcső használatát annyira ismeré, hogy ennek segítségével 1786—1795-ig hat üstökös csillagot sikerült fölfedeznie. Bátyja halála után 1822. visszatért szülővárosába, végnapjait német földön végzendő be, Hanoverben. Itt nagy elvonultságban élt, azonban a' legujabb időkig szorgalmasan látogató a' színházat, hol ódivatu fekete öltözetében az ujabbkori társasággal nevezetes ellentétet képzett. Kevés barátait a' 7 éves háboru, az északamerikai szabadságháboru, a' francia forradalom eseményeinek, miket ő mind személyesen látott lezogni, elbeszélésével örvendezteté. Még 1847. mart. 16. tiszta lélekkel ünneplé 97-ik évnapiját. A' hanoverai király meglátogató e' napon, valamint a' koronaherceg is nejevel együtt. *Humboldt Sándor* (l. ezt) ajánlatára a' király kivással azelőtt a' tudományos érdemekre rendelt nagy arany érdempénzzel tisztelé meg. Ez volt utolsó születésnapja, mit megülhetett. 1848-ik jan. 9-kén meghalt, midőn élete 100-ik évét már csaknem elérte 's midőn — mint ő szokta tréfásan mondani — a' halál már csaknem megfelejtkezett róla. — a.

Herwegh (György) egyike a' legkitünőbb német lyricusoknak, szül. 1817-ben Stuttgartban. A' tübingeni prot. theologiai intézetből csakhamar visszatért szülővárosába, hol Lewald : „*Europa*“-jának dolgozótársa lön. Katonai összeírás alá esvén, H. elhagyá Würtembergét 's Emmshofenbe, Thurgau schweiczi kantonba költözött, hol az ott megjelenő „*Volkshalle*“ című lapnál dolgozott. Azonban a' lapnak csekély közönsége levén, H. működése alig tűnhetett fel. Átment tehát Zürichbe, hol számos baráttra talált. Ekkor jelentek meg tőle : „*Gedichte eines Lebendigen*“ (Zürich és Winterthur 1841), mellyek gyorsan egymásután 7 kiadást értek, 's miknek

élnék fiatal tüze lángra gyulaszta minden szívet. Párisban időzvéen egy darabig, majd dolgozótársak szerzése végett beutazá Németországot, mely utja valódi diadalut volt reá nézve. Maga IV. Fr. Vilmos porosz király bemutatattá magának a' költőt, e' szavakat intézvéen hozzá : „Tisztelem a' becsületes oppositíót.“ H. felette komolyan vette az udvariasságot. Königsbergből 1842. december 28-kán egy iratot intéze a' királyhoz, melyben kiadandó lapja betiltatása végett keserü panaszokra fakadt 's a' királyt adott szavára figyelmezteté. E' levél következménye volt, hogy H. a' porosz államból kitiltatott. A' közönségben csakhamar épen annyi ócsárlója, mint bámulója támadt Herweghnek. A' sajtó árként önté ki epéjét a' költő ellen, ki a' nemzet lelkesedését mintegy rohammal vevé be, 's maga *Freiligrath* (I. ezt) is tépegetni kezdé babériját. Zürich canton is megtagadá tőle 1843. a' tartózkodhatási jogot, míg más részről a' württembergi király a' zászlójához hűtlenné lett katoná-költőnek nagylelkűen megkegyelmezett. Ennélfogva lehetővé vált, Baselland cantonban polgárjogot nyerhetnie, 's mátkájával, Siegmund Emmával, egy gazdag berlini zsidó bankár leányával házasságra kelhetnie. Egy déli francia- és olaszországi utazás után állandó lakhelyet vón Párisban. Innen készíté „*Einundzwanzig Bögen aus der Schweiz*“ (Zürich u. Winterthur 1843) és a' „*Gedichte eines Lebendigen*“ II-ik kötetét, mely utóbbi azonban az I-ső kötet eredetiségét távolról sem közelíté meg 's azért nyomtalanul is vonult el. A' nemzet már csaknem elfelejté szabadságdalnokát, midőn az 1848-ki események ujra előtérre szöliták, hogy neve dicsőségét végképen eltemessék. Mindjárt a' februári forradalom után ő lön vezetője a' Párisban feltűnt német csoportosításoknak ; tagja lön azon bizottmányoknak, mely Németországba egy szabadcsapatot volt vezetendő, kiadott egy sallangos proclamatiót 's azon csapatnak élére állott, mely 1848. aprilben Badenbe ütött. A' dossenbachi csatában azonban ellepé a' félelem, 's egy, sokkal bátorabb neje által hajtott kocsinak fedélbőre (Spritzleder) alá bujván, megszökött. Azóta a' nevetség átka sulyosodik az egykor inneplett költőn. Neje legujabban az irodalmi pályán tűnt fel, egy röpirattal : „*Zur Geschichte der deutschen demokratischen Legion in Paris. Von einer Hochverräterin*“ . — a.

Herz (Henrik) német zongoraművész és zeneszerző, szül. Bécsben 1806. Atyja vezetése mellett már 4 éves korában kezdé zenével foglalkozni 's mint 8 éves gyermek már Hummelnek egy darabját játszá el. 1817-ben a' párisi conservatoriumba vétetett fel 's ugyanazon évben a' theatre-italienben lépett fel Catalaniné hangversenyében. Két évvel később saját zeneszerzeményekkel tűnt már fel, mik a' zenevilágban nagy tetszéssel fogadtattak. A' híres zongoravirtuóz, *Moscheles*nek Párisba érkezése még nagyobb ösztönt 's bátorságot önté a' fiatal művészbe. Ekkor egyesült a' nagyhirü gordonászszal (violinist) *Lafond*-al, kivel együtt zarándokolá be Európá nagy részét ; 1831. Németországot, 1834-ben Angliá, Skót- és Ír-földet. 1839-ben ujra utnak indultak, azonban ekkor nagy baj érte őket. A' köcsi, mellyen elvalának utazandók, feldült ; Herz némi sérülések mellett kimenekült ugyan, azonban *Lafond* kaponyája menthetlenül összezsuzatott. Ugyanazon időtájban adá ki „*Zongora-tankönyvét*“ . — H. azonban nemesak jeles művész, hanem ügyes mives is volt. A' zongorák mütani

tökélyesítése körül számos ujtás neki köszönhető. Ő találta fel továbbá az u. n. *Dactyliont*, egy műszert, melly a' kéz kinyújtására, az ujjak erősítésére 's a' zongorajáték egyformaságának előidézésére szolgál. H. szerzeményeinek száma megközelíti a' kétszázat. Ezek: változatok, rondók, bevezetések, ábrándok, gyakorlatok, keringők, versenyek, kettősök, harmasok, indulók, galoppok és áriák számos változatai. Bátyja H. *Jakab* hasonlóul nevet szerze magának mint előadó és szerző a' zenevilágban.

Herz (Henriette) családi nevén *de Lemos*, érdekes életeseményei 's hosszú élete által világhírűvé vált nő, szül. 1764. Berlinben, hol atyja, egy portugal származásu izraelita, mint orvos élt. Már mint gyermek olly tudvágyat fejtett ki, hogy az akkor egyetlen berlini kölesön-könyvtár több ezerre menő köteteit mind elolvassa. 15 éves korában *Herz* orvoshoz ment nőül, ki bő jövedelménél fogva nagy házat tartott, melly szép 's szellemdus nője vonzereje által csakhamar középpontjává vált a' berlini szellemi életnek. Főrangu urak, a' tudomány férfiai, előre törő fiatal tehetségek 's kitünő idegenek itt találkoznak. Midőn 21 évi gyermektelen házasság után a' férj meghalt, a' nő folytatá szokott vendégszeretetét. Egyike az első idegeneknek, kik nála megjelentek, *Mirabeau* volt. Ott volt a' nagy német író *Müller János*, *Lajos* herezeg, *Dedel* hollandi követ 'stb. Különös alakban tűnik fel itt *Börne* (akkor még Baruch Lajos), kit atyja Herz házához küldte, hogy a' nagy város csábitásaitól megóvja. Börnének orvostant kell vala tanulnia, azonban egészen elrestült 's a' szellemdus emberekkel társalgást is inkább kerülé, mint keresé. Herzné a' fiatal embert, kit mások gyűlölének, érdekesnek találá, mig fölfedezé, hogy az szerelmes belé. A' férj halálával, Börne valóságos házassági ajánlatot tett neki, mit a' nő visszautasított, miután inkább anyja lehetett volna, mint neje. A' magát boldogtalannak érző szerelmes méreggel akart véget vetni életének, azonban a' kísérlet fölfedeztetett 's Börne haza küldetett Frankfurtba. — Egy másik híres férfi, ki Herzné iránt fiatalkorában lánggra gyult, *Humboldt* Vilmos vala. *Jean Paul* csak fu'ólag mutatkozott e' körben. — Az 1806-diki krízis megfosztá Herznét a' porosz kormánytól nyert nyugdíjától 's csak *Humboldt* Vilmos közbenjárásának köszönhető, hogy inségre nem jutott. A' franczia háboruk után, midőn a' keresztyénségre tért át, régi jóléte visszakerült. Több évig lakott Olaszországban 's hazaérkezvén, egy mindig megújuló baráti 's szellemdus társasági körben — egy második *Recamier* asszony gyanánt — derült, jótékony 's boldog életet élt. Meghalt az 1848-ki viharok kitérőse előtt. Emlékiratát *Fürst J.* adta ki illy czímmel: „*Henriette Herz, ihr Leben und ihre Erinnerungen.*“ — a.

Hess (Henrik) báró, osztrák táborszernagy 's a' főtáborkar főnöke. Szül. 1788. Bécsben. Tizenhárom éves korában lépett a' hadseregbe. Az 1805-ki hadjáratban részt vett. 1806,- Bécs, 1807/8-ban Magyarország felmérésénél alkalmaztatott, 's ebbeli munkásságának jutalmául főhadnaggyá léptetett elő. — Részt vevén az 1809-diki hadjáratban, mind személyes bátorsága, mind különösen szolgálati hasznavehetősége által annyira kitünteté magát, hogy a' főherczeg Károly által tett jelentésben, a' wagrami ütközet jelesei között H. neve is előfordul. 1810 a' hadinapló összeállításánál működött, melly munka mellett „*Hadi földleírás*“—át is

kidolgozó. 1813. kapitánynya léptetett elő, 's mint ilyen az 1813—14-ki hadjáratban részt vett; gróf Bubna altábornagy kíséretében levén, az ezen tábornok által viselt csatázásokban, főbbjei elismerését mindenütt megnyeré, 's számos érdemjelekkel diszesített. 1815-ben a' főtábornokba tétetett át, 's itt volt alkalma azon tapasztalást gyűjteni, minek az újabb időben olly igen hasznát vevé. — Ez évben még őrnagygyá, 1822-ben alezredessé 's 1829. ezredessé léptetvén elő, mint ilyen 1830-ban a' felső olaszországi mozgó hadtest tábornaki osztályának főnöke volt. Ez időbe esik munkásságának legnevezetesebb része, mert *Radeczky* tábornok pártfogása alatt dolgozó ki különösen a' gyalogságot illető hadiutasítást, melly a' hadseregbe behozatván, ennek kiképzésére legnagyobb hatása volt. 1834. ebbeli szolgálataiért vezérőrnagy 's dandárnok lett. 1835—42. — melly időben altábornagyi rangra emeltetett, — számos uralkodók rendjeleivel tiszteltetett meg, többi közt a' török szultán, kit trónralépése alkalmával, (1844.) császára nevében üdvözlött, az ottomani érdemrend főosztályával diszesíté. 1848-ban az olaszországi hadsereg tábornokának főnöke lett, 's az 1848—49-ki olasz hadjáratban alkalma volt, az annyi éven át gyűjtött tudományt valósítani. 1848. maj. 25. megérkezvén Veronába, azonnal elkészíté haditervét, melly által az osztrák seregnek lehetőségessé téteték Mantua, Curtatone és Vicenza felé előnyomulni, 's már jun. 11-kén Vicenza megadván magát, H. irá alá a' megadási pontokat. H. tervei szerint működött az osztrák hadsereg a' későbbi csatákban, jelesen a' háromnapig tartó Custozza melletti győzelmes csata az ő érdeme. Majland bevétele utáp (aug. 6.) harmadnapra H. és a' piemonti tábornok főnöke, Salasko gróf között köttetett a' fegyverszünet, mellyet a' béke vala követendő. 1849. marcius 12-kén felmondván a' piemonti kormány a' fegyvernyugvást, H. vállalá magára ez új hadjárat működésének kidolgozását. A' novarai ütközet véget vetett az ellenségeskedésnek, melly valamint az egész 5 napig tartó hadjárat újabb bizonyoságot tesz H. fényes tehetségeiről. Hogy az osztrák hadsereg olaszországi hadjárata érdemeinek mennyiben részese, mutatja *Radeczky* tábornagy bizonyosága, ki csaknem minden nevezetesebb eseményekről jelentésében H. érdemeit első helyre teszi. Saját 's idegen uralkodók általi megjutalmazása el nem maradt, 's számos érdemrendekkel megiszteltetésén kívül, osztrák tábornagyi rangra, 's mint a' M. Terézia lovagrendvitéze báróságra emeltetett, azonkívül a' 49. számú gyalogezred tulajdonosává lett. 1841-ben Diller báróval lépett házasságra. — k.

Hess. E' nevet több jeles német művész viseli. Az újabbkoriak között nevezetesebbek : 1) *H. Péter*, kitűnő csata- és genreképtető. Szül. 1792-ben Düsseldorfban. Már 10 éves korában készített állatdarabokat, mik iránt, atyjának akarata ellenére, nagy hajlamot tanusított. 1806-ban a' müncheni akademiát látogató meg. Az 1813—1815-ki hadjárat alatt a' helyszínén rajzolt több csataképet. Nagyhirű többi közt az Arcis-sur-aube melletti csata rajza. Később Bécsbe, Schweiczba és Olaszországba utazott. 1833. Otto királyt Görögországba kíséré 's annak bevonulását nagy festményben állítá elő. 9 hónap mulva visszatért, a' berlini 's müncheni akademiák tagja lett 's *Quaglio*val a' müncheni műegyesületet alapítá. Leghíresebb képei közé tartoznak : *Egy francia falu meglepetése a' kozákok által*; —

francia dragonyosok 's magyar huszárok közti harc; — dóni kozákok francia paraszt foglyokkal (1820.); osztrák sereg a' táborban 's oláh lókötés (1823.); 'stb. — H. Péter színezete 's felfogása mesteri, compositiója mindig mély 's tanulságos. — 2) H. Henrik történelmi és fresko-festész, az előbbeninc öcsse, szül. 1798. Düsseldorfban. Eleitől fogva a' történelmi szakra képeztetett 's már első nagyobb képe „A' szent család“ nagy figyelmet ébresztett 1817. A' bajor király által segítettve Olaszországba költözött. Itt készíté nagy festményét : „Apollo 's a' 9 muzsa“. Visszatérvén, 1828. a' müncheni kir. művészeti akadémia tanára lett. Historiai művei közül megemlítendőek : *Hít, remény és szeretet* (kőre rajzolva); — *Kereszt-levétel*; — *Karácsonj*; — *Rómába vonuló zarándokok*; — *Madonnaképek*. — Vannak számos üvegfestései 's a' müncheni egyházakban több freskói (lásd : *Freskófestészet*). Compositióiban egyszerű, nyugalmas elrendezés, nagyszerűség és méltóság uralkodik. — 3) H. Károly, az előbbiek testvére, szül. 1801-ben Düsseldorfban, egyike a' most élő legkitünőbb genrefestészeknek. Alig van művész, ki a' derült hegyi életet több költészettel, igazsággal 's jellemzetességgel adta volna vissza, mint ő. — a.

Hessen-Darmstadt nagyhercegség. Áll a' felső-hesseni és starkenburgi fejedelemségekből és a' rajnai tartományokból. Nagysága 153 □ mfd; határai : Frankfurt szabadváros, Hanau fejedelemség, Nassau hercegség, Poroszország, Bajorország és a' badeni nagyhercegség; folyói a' Rajna, Main, Lahn, Nidda, Ohm, Schwalm és Itter; hegyei a' Vogelsgebirge, Westerwald és Odenwald; termékei : különféle gabonanemek, len, kender, komló, és különösen a' Rajna mellett bor, — van fája, marhája, az ásványok országából réz, vas, só és kőszén. Lakosainak száma 853,000, kik szorgalmuk által kitűnnek A' viszonyos népesség 5,582. A' földmivelés és marhatenyésztés virágzik, — az ipar különösen Felső-Hessenben diszlik. A' kereskedés leginkább az Offenbachi vásárok által mozdítatik elő. Válásukra nézve a' lakosok nagyobb részt protestánsok, katolikus van 225,000, zsidó 29,000 's 2,500 mennonita, waldensi 's más felekezetű. A' protestánsok 3 superintendens, a' katolikusok 1 püspök, a' zsidók 6 rabbinatus alatt állanak. Tudományos intézetei : a' *giesseni* egyetem, egy protestáns lelkészeket nevelő intézet, egy protestáns és katolikus iskolatánítókat képző seminarium, egy erdész-iskola, 7 gymnasium, 6 reál és 1,600 elemi iskola. — 1842-ben az összes bevétel volt 3,613,718 forint, a' kiadás 2,944,075 ft. — az államadósság 1845-ben 12,274,241 ft 32 kr. — A' sereg — a' tartalékon kívül — 9,500 ember, u. m. : 7,250 gyalog, 1,350 lovas és 770 tüzér. Szövetségi illetősége 6,195 embert tesz, u. m. : 4,734 gyalogot, 885 lovas 's 548 tüzért és utászt 18 ágyuval, kik a' 8-ik hadtesthez tartoznak. — A' kormányforma alkotmányos monarchia, mostani uralkodó II-dik Lajos, az uralkodás a' nagyhercegi házban az elsőszülöttség rende szerint örökös. A' nagyherceg évi jövedelme 576,000 forint, czime „királyi fenség“, melly czim 1844. óta a' trónörökösre is kiterjesztetett, a' többi hercegek és hercegnők czime „nagy hercegi fenség“. — Az ország két kamarában képviseltetik, 's ezeknek szavazatai azon esetben, ha a' kormánynak valamely indítványa az egyik kamarában elfogadtatik, a' másokban azonban elvettetik, együtt számláltatnak. Az első kamarában ülnek az uralkodó ház hercegei, a' főrangú családok fejei,

a' Riedesel család seniora, a' katolikus püspök, ennek nem létében a' nagyherceg által kinevezett főpap, a' nagyherceg által egész életére kinevezett protestáns praelatus, a' giesseni egyetem koraltnoka, és azon állampolgárok, kiket a' nagyherceg életök fogytáig tagjaiul kinevezett, — kik azonban tiznél többen nem lehetnek. A' második kamara áll : a' nemesi birtokosok 6 követeiből, tiz városi követből, u. m. Darmstadt és Mainz két két, Giessen, Offenbach, Friedberg, Alsfeld, Worms és Bingen egy egy követet küldvén, 's végre 34 városi és községi követekből, kik úgy választatnak, hogy a' választók előbb megbizottakat 's ezek azután követeket választanak. A' rendeknek jogukban van az államtisztviselői ellen sérelmököt előadni, indítványozni, 's az adót meghatározni. A' kamarák tanácskozásai nyomtatásban jelennek meg, — 's üléseik a' hallgatóság egy meghatározott számáig nyilvánosak. Minden harmadik évben országgyűlés (Landtag) tartatik. A' kormányzás három ministeriumra oszlik u. m. a' kül és a' nagyhercegház ügyei, a' belügyi és igazságszolgáltatási, és a' pénzügyi ministeriumra. A' hadügyet egy praesidens viszi, a' Cultus és közoktatás a' protestáns főconsistorium, főtanulmányitanács és főiskolaitanács alatt áll. Rajnaihessenben nyilvános és szóbeli törvénykezés van. — A' német szövetségben a' hesseni nagyhercegség a' kilenczedik helyet foglalja el, 's a' Plenumban három szavazattal bír. — Az 1807-ben felállított 's 5 osztályra osztott Lajosrendhez, 1840-ben a' nagylelkű Fülöprende állítottatott fel.

A' szövetségi actában megígért alkotmányt *I. Lajos* nagyherceg 1820. május 18-kán adta meg a' nagyhercegségnek, — melly azonban a' már 1820. jul. 1-jén egybegyűlt rendektől — mint a' nép várakozását ki nem elégítő — elvettetett, 's helyébe még ugyanazon év december 17-kén, a' kormány és rendek közötti megegyezés szerint, más alkotmányos törvények hirdettettek ki. Az ezen 's 1823-ban egybehívott második országgyűlésen a' kormány és rendek közötti viszony általában békés és egyetértő volt, melly azonban már az 1826-ki harmadik országgyűlésen, a' nagy budget és adósságok fölötti vitatkozások alkalmával, mindkét részről felbomlott, 's az 1830-ki negyedik országgyűlésen már pártok állának egymás ellenében. Ezalatt *I-ső Lajos* meghalt, 's helyébe fia *II. Lajos* lépett a' trónra, ki mindjárt uralkodásának kezdetén kellemetlen összeütközésbe jött az országgyűléssel. A' nagyherceg ugyanis azt kíváná a' rendektől, hogy 2 millió forintnyi magánadóságait az ország vállalja el, 's az uralkodó ház többi tagjainak évi fizetésök nagyobbittassék, mire a' rendek a' civiliste reductiója kívánatos voltát terjeszték elő ; végre hosszas viták után a' civiliste 576,000 p. ftra határoztatott, de a' nagyherceg adósságainak elvállalásáról, 's a' többi hercegek évi fizetése felemeléséről a' rendek mit sem akarnak tudni. Ez 's a' szomszéd Hanau és Hessen-Kasselben, az új vámszabályok miatt mutatkozó ingerültség a' nagyhercegségben is megzavará a' nyugalmat, 's a' kormány jónak látá a' nyugtalanabb részekbe katonaságot küldeni 's ott a' rögtönítelőbiróságot felállítani. Ezen eljárása a' kormánynak mindenütt roszul fogadtatott. 's miután Södélben a' katonaság a' békés lakosokat megtámadta, közülök többeket megölt 's megsebesített volna, az ingerültség tetőpontra hágott, 's a' második kamarában az ellenzék tetemesen megszaporodva, a' kormány ellenében mindinkább

határozottabb állást foglalt el. Az országgyűlés 1830. nov. 1-jén oszlatott el, 's hogy a' kedélyek lecsilapittassanak, az állítólag demagóg kísérletekért vizsgálat alatt levők szabadon bocsáttattak. De az ingerültség, — különösen Rajnahessenben — még inkább növekedett, 's a' lengyelügy mindenütt rokonszenvre talált, egyletek támadtak a' lengyel menekültek felsegélésére, 's Darmstadt és Mainz kérvényekkel járultak a' Bundestaghoz, a' lengyeleket pártfogoltatni kérvén. Erre szigorú parancs következett, melly a' Bundestaghozi kérvényezést, a' népünnepeken, 's népgyűlésekbeni részvételt, 's megkülönböztető jegyek viselését keményen eltiltotta; mi az elégületlenséget még jobban nevelte, az 1832. szövetséggyűlés határozatai, 's az ugyanazon évben, a' rendek befolyása nélkül életbeléptetett új igazgatásforma, melly szerint az eddigi tartományi kormányok helyébe haditanácsok állítottak fel, nem kis befolyással voltak arra, hogy a' nép kormányával minél elégületlenebb lett. Illyen hangulat és előjelek között nyitattott meg 1832. dec. 5-kén az *ötödik* országgyűlés, 's avval kezdetett meg, hogy a' második kamara a' kormány önkényes újításából eredett sérelmét adá elő, mellyre a' nagyherceg kemény dorgálatú levelében, — a' rendek viseletét roszalvára, — nyíltan kimondá, hogy a' törvényszékek és kormányzás rendezése kizáró joga maradt az uralkodónak. Erre a' rendek és kormány közt a' viszály nyíltan kitört, egyik rész sem akarván engedni, 's a' rendek határozottan követelék, hogy a' kormány által tett változtatások vagy vonattassanak vissza, vagy pedig terjesztessenek utólagosan a' kamara elébe; a' rendek e' határozatok mellett maradának még akkor is, midőn az e' tárgy fölötti viták a' ministerium által megtiltattak. Következése az lőn, hogy 1833. nov. 2-kán az országgyűlés eloszlattott, még pedig a' mint az elválasztó parancs mondá azon okból: mivel a' kamarában egy a' kormány irányában ellenséges párt támadott, melly a' rendek alkotmányos hatáskörét átlépni igyekezett. Az eloszlattott kamara ellenzéki tagjai közül: *Jaupp*, *Gagern* és *Brandis*, kik kormányhivatalnokok is voltak, nyugalmaztattak, *Höpfner* pedig a' kormánytanácsból kizáratott. Egyszersmind minden a' nagyhercegségben 's a' közel szomszédságban megjelent, 's nem a' kormány érdekében szerkesztett lapok eltiltattak. Mig az új választások lassan előrehaladtak, a' kormány a' következő 1834. év első hat hónapjaira kiveté a' költséget, a' mult országgyűlésen hozott kevés törvényeket kihirdeté, 's a' nyilvános szolgálatról nevezetes rendeletét — mellynek szerzőjeül *Emil* hesseni herceg mondattott lenni — kibocsátá. Bekövetkezvén a' követválasztás az előbbeni ellenzék majd minden tagjai újabban megválasztattak, ezek között levén 12 államtisztviselő is, kiknek a' kormány a' szabadságot megtagadta; a' kiegészítő választásnál azonban ezeknél még határozottabb ellenzéki követek választattak. A' *hatodik* országgyűlésen tehát, melly 1834-ik évi ápril 26-kán gyűlt egybe, az ellenzék még mindig többségben volt, 's mindjárt kezdetén az országgyűlésnek jelét adá szilárd magaviseletének, mert az elhalt Louise nagyhercegnő 30,998 forintnyi adósságának elvállalásába nem egyezett, 's a' nagyherceg által a' civilliste mellett huzott 24,019 ft. deputatumot továbbra megtagadta, egyszersmind fentarták a' rendek magoknak a' jogot, azon kiadásokat, mellyeket a' kormány az országgyűlés beleegyezése nélkül tett, 's azokat kellek igazolni nem tudá,

kitörülni. A' későbbi pénzügyminister *Hoffmann* a' rendeknek csak azon jogát akará elismerni, miszerint az ilyen esetben az illető minister vád alá lenne vonandó, — mi azonban a' többségtől határozottan visszautasított. Több törvényjavaslatok közül csak csekélyebb jelentőségükben lón a' két kamara között a' megállapodás, a' második kamara a' szabadsajtó iránti javaslata, az első kamarától, miután a' ministerium határozottan ellene volt, — elvetetett. Nevezetes vitát idézett elő azon indítvány, mely a' birói hivatal biztosítását 's önállóságát kíváná meghatározatni. Ez alkalommal mondá *Gagern* (l. ezt), hogy azon párt, mely a' nagyhercegséget kormányozza, az alkotmányos elvet nem érti, 's elfelejteni látszik a' jogosságot. A' kormány e' fölötti ingerültsége olly nagy volt, hogy már következő nap az országgyűlést eloszlatta. Az új választásoknál olly tevékenységet fejtett ki, hogy az ellenzék tagjai majd sehoh sem választattak meg, — 's így a' *hetedik* országgyűlésen 1835. april 27-kén már csak tíz ellenzéki tag volt a' kamarában, 's az előbbeni országgyűlésen megtagadott követelése a' kormánynak, most majdnem mind megajánlottak. A' kormány így erősödvén, az előbbi ellenzékét üldözni kezdé, 's különféle ürügy alatt számtalan befogatások történtek, mellyek a' kamarát és közvéleményt leginkább foglalatostokdatták. Az 1838. nov. 7-kén megnyilt *nyolczadik* országgyűlésen az ország pénz és közlekedés ügye körül forgott leginkább a' tanácskozás, ezenkívül a' választás új rendezése állapított meg. Ezalatt az 1835. elfogottak pörei bevégeztetvén, az itéletek a' legkeményebb büntetéseket hozák, *Weiczig* lelkész és *Trapp* gyógyszerész a' pör folyama alatt haltak meg. 1839. jan. 9-kén a' nagyherceg az elítélteket szabadon bocsátani rendelé, mi az országban, mind a' mellett, hogy a' megkegyelmezési rendeletben a' legkeményebb kifejezések fordulnak elő, általános örömmel fogadtatott, 's az országgyűlés a' nagyherceg 800,000 forintnyi adósságát elvállalá, 's a' nagyhercegi lak nagyobbitására 55,000 forintot ajánlott. Nevezetes ez időben (1841-ik marc. 1.) a' kormánynak azon különös ötlete, mellynélfogva a' Rajna folyását Biberich mellett, Nassau rovására, Mainz felé akará vezetni. Az 1841. dec. 6-kán megnyilt *kilenczedik* országgyűlés különösen a' vasutak építésével foglalatostokdott. 1844. augustusban összegyűlt a' *tizedik* országgyűlés, 's az előbbeni országgyűlés vasutakat tárgyazó munkálatai folytattattak, 's több jótékony intézetek felállítása határozottatott. Egy újabb polgári törvénykezési codex kidolgozásával bizatott meg egy választmány. Ez évben fejlődött ki a' németkatholikus egyház, mely a' nagyhercegségben számos követőkre talált. Ez időtől 1847-ig országgyűlés nem tartatott, 1847. kevéssela' februariusi forradalom előtt gyűlt össze az országgyűlés, 's a' kormány és nép között, előjeleül a' következendőknek az elégületlenség egyiránt mutatkozott. A' marcziusi napokban a' nagyhercegség is forradalmi eseményeknek volt tanuja, *Du Thil* ministeriuma megbuktattatott, 's helyébe a' nagyhercegségben egyiránt innepelt *Gagern* lépett a' kormányra. A' trónörökös nagyherceg uralkodótársul nevezetett ki. A' nép mindenütt de különösen Rajnahessenben, 's itt kivált Mainzban az új insitatókhoz ragaszkodását nyiltan kimondá 's követelé, hogy az elavult kormányforma helyébe új és szabadelvű intézetek állittassanak fel. Az uralkodó engedni kénytelenített. A' mainzi szomoru

események, hol a' nép és katonaság között véres összeütközésekre került a' dolog, — mutatják, hogy ez országban is mennyire volt a' nyugalom felzavarva. — Legújabb történetét illetőleg l. *Németország.* — l.

Hessen-Homburg landgrófság. Áll a' homburgi landgrófság, meisenheimi uradalomból és három kerületből, melly utóbbiak porosz felsőség alatt állanak. Nagysága $7\frac{1}{5}$ □ mfd; lakosainak száma 23,689, kik három városban, 30 faluban és 27 pusztán lagnak. Vallásukra nézve legnagyobb részt reformátusok, 's az uralkodóház is ezen vallást tartja. A' tartomány leginkább a' Rajna mindkét partján fekszik, 's általában termékeny földé van, Meisenheim környéke hegyes, 's ezekben van vasa és kőszene, a' lakosság szorgalmas és tehetős nép. Az ország kormányformája monarchia, képviselet nem lévén. Jövedelme 130,000 tallér, adóssága 300,000 tallér. A' német szövetségi sereghez 200 emberrel járul, kik a' 8. hadtest 3-ik osztályához tartoznak. Az uralkodó a' régi hesseni családi szerződésekhöz van kötve, 's a' család kihaltával az ország, a' Hesseni nagyhercezségre száll. A' német szövetségi gyűlésben Hessen-Darmstadt által képviseltetik, a' plenumban azonban magának van külön egy szavazata. Nevezetességét az újabb időkben leginkább az 1838. elhalt Lajos Fridrik Vilmos landgróf különczködéseinek köszönheti, ez ugyan is tele minden jószívűséggel és jóakarattal, de minden újítások megesküdt ellensége volt, 's hogy minden újat elnyomhasson, országában a' nyomdák felállítását soha sem engedé meg. Utódja Fülöp Ágoston Fridrik többször ígére népének alkotmányt, de az ígélet teljesítése mindig elmaradt, végre 1844. újra felkérte népe adott szavának beváltására, mire a' landgróf még mindig nem idegenkedve a' constitutio életbeléptetésétől, oda nyilatkozott: hogy az alkotmány megadása sok nehézséggel jár, azért most még nem adhatja meg. E' közben azonban meghalt. A' mostani uralkodó Gusztáv Adolf Fridrik családjának utolsó sarjadéka, halála után az ország örököse a' hesseni nagyhercegiház. — l.

Hessen-Kassel választófejedelemség több tartományi tömegeből áll. Összes nagysága 208 □ mfd., mellyen 732,000 ember lakik, kik 8,300 zsidót kivéve, mindnyájan német eredetűek, 's többnyire a' protestáns valláshoz tartoznak, ámbár a' katolikusok száma kivált az újabban szerzett tartományokban sem csekély. A' lakosok földmiveléssel, marhatenyésztéssel, 's az ipar mindenféle nemeivel foglalatoskodnak. Felsőhessenben különösen vászonszövés; Schmalkaldenben aczél-vas- és fegyvergyárak; Kassel és Hanauban ezüst- és arany-művek gyártása divatoznak, ezeken kívül nevezetes a' fayenceáruk, üveg, posztó és papirgyártás. Folyói a' Werra, Fulda, Weser, Main, Lahn, Ohm és Wohra; a' kereskedelem nézve különösen a' Fulda, Werra és Weser vannak befolyással, a' Main csak csekély részét érintvén az országnak. Termékei közül megemlítendő: a' különféle gabonanemek, hüvelyes vetemények, dohány, len és különös jóságú gyümölcs. Erdeje elég van. Az ásványországból található: rezet, ónt, kobaltot, vitriolt és timsót, különösen pedig kőszenet és főttsót. A' tudományok előmozdítására van az országban egy egyetem Marburgban, a' festészet, szobrászat és építészetre nézve egy akademia Kasselben, 2 protestáns iskolatanítókat képző intézet, Kasselben és Marburgban, egy katolikus és zsidó néptanítókat képző Fuldában, egy katolikus

papnővelde, 8 lyceum és gymnasium, egy katonaiskola, 6 ipariskola és 93 városi iskola. A' protestánsok ügyeit kezeli három consistorium, Kasselben, Marburgban és Hanauban, a' katolikusokéit a' fuldai püspök; a' zsidókéit az ország rabbija. 1846—1848-ban volt a' bevétel középszámmal 4,314,153 tallér, a' kiadás 4,283,786 tallér, az adósság 1,250,000 tallér, mihez hozzájön a' Rothschild háztól a' vasutakra felvett 6,700,000 tallérnyi kölcsön. Katonasága 8,669 ember u. m. 6,668 gyalog, 1,238 lovas és 747 tüzér. Németszövetségi illetősége 5,679 u. m. 4,402 gyalog, 811 lovas, 409 tüzér 12 ágyúval 's 57 utász, kik a' 8-ik hadtesthez tartoznak. A' német szövetséggyűlésén a' nyolczadik helyet foglalja el, a' plenumban három szavazattal bír. A' kormányforma monarchiai, alkotmányos rendek által képviseltetve. A' mostani uralkodó *Fridrik Vilmos*, czime „királyi fenség“.

Hessen-Kassel újabb történetében kiváló szerepet játszik *Hassenpflug* (l. ezt). Ennek neve foglalja el a' történeti lapok nagyobb részét. — Az 1830-ban Franciaországban kitört 's Németországra is kiterjedt mozgalmak következtében II-ik Vilmos választó fejedelem kénytelen volt az 1831-ki szabad alkotmányt aláírni, de megszorított állását nem türhetvén, azon év szeptembere végén, ha névvel nem is, de tetteleg a' kormányról lelépett, 's azt igazgatótárs (Mitregent) czim alatt fia *Fridrik Vilmos* (l. ezt) vette át. A' hatalommal kaczerkódó *Hassenpflug* ez által még magasabbra hágott, 's fényesebb jövődő nyílt előtte. — Már 1832-dik júniusban belügyminister lett, 1833. az igazsági tárczát vette át, 1834-ik februáriusától fogva pedig a' bel és igazságügyi ministerium összekapcsolt vezetésével bízott meg. — Alkalmas voltát 's fáradhatlan munkásságát a' hivatali körben tagadni nem lehet, de mivel csak a' kormány érdekét tekintette, 's a' nép jogaival nem gondolt, a' közvélemény ellene volt. Fő czélja és törekvése azon tervben központosult, hogy a' mit a' fejedelmi hatalom az 1831-ki alkotmány által vesztett, azt más uton visszaszerezze, tehát a' rendek gyűlése tekintélyét, 's befolyását gyengítse és korlátolja. Első ministeri ténye volt a' rendeknek jul. 2-kán 1832. elosztása, mivel állítólag, „a' kormány jogaiba vágni maguknak szabadságot vettek.“ Az ujonnan választott kamarának sem volt jobb sorsa, mart. 18-kán 1833-ban ez is haza küldetett, mivel az ismeretes szabadelvű tanár *Jordan*, mint a' marburgi egyetem képviselője választását érvényesnek nyilvánította. Szabadelvű statuszolgáknak a' rendek gyűlésébe lépésre „magasabb álladalmi tekintetekből“ engedelmet nem adott, más ellenzékieket félelemmel vagy reménynyujtással próbált lefegyverezni vagy megnyerni — melly czélja elérésében az eszközök választásában épen nem volt lelkiismeretes. Fitogtatott vallásos buzgósága és kegyessége, melly által figyelmet gerjeszteni, 's a' néptömegre hatni akart, — szinlelésnél egyéb nem volt. Önkényes alkotmány- és törvény elfacsarása és félremagyarázása miatt a' rendek gyűlése őt törvénsértésről vádolta, 's olly általános volt rosz indulatáról és jelleméről a' meggyőződés, hogy a' kamara legmérsékeltebb gondolkozású tagjai is a' vádténybe beleegyeztek. Kevés szeméremmel fogadta *Hassenpflug* az efféle vádakat, 's talált módot abban, hogy a' statusfőtörvényszék azokat visszavetette. Mivel egy alkalommal e' minister feloldoztatása csak egy szavazattöbbséggel történt, — ebből eredett ked-

vetlenségét a' törvényszékekkel éreztetni kívánta, 's annak „megtisztításáról“ gondolkozott, Baumbach, Müller ülnökök más hivatalba tétettek, három más ülnök előléptetést nyert.

Hassenpflug demoralizáló kormányzata tán egy tekintetben sem tett annyi kárt, mint a' birói függetlenségen ejtett sérelemmel, 's így egyik legszentebb alkotmányos elv megrontásával, mi egyszersmind lehetővé tette Jordan tanár elítéltetését, melly per nem tartozik az új idő 's Kurhessen története fénypontjai közé. Igaz, hogy Hassenpflug a' mennyiben lehetett, a' hivatalokra mindig képes értelmes egyéneket alkalmazott, de csak olyanokat, kiknek politikai véleményére számíthatott; megkívánta azonban tőlök, hogy magokat akarata és tetszése szerint viseljék, mert a' legkisebb ellenszegülést letétellel, 's más gyűlöletes módon büntette meg, sőt annyira ment, hogy a' kegyvesztettek rokonaira is kiterjeszté az üldözést. Az 1834. év vége felé a' hessen-rothenburgi fiúága a' választó fejedelmi családnak kiválván, annak egész örökségét — minek egy részéhez pedig az állodalomnak világos joga volt — a' választó fejedelmi magánvagyonok sorába igtatta, 's míg annak egész jövedelme 40,000 tallér a' fejedelmi chatoulleba folyt, az azzal összekötött terhek, költségek az álladalom pénztárára háromlottak. Ez ügy számos viszálykodásra adott okot a' rendek és a' minister között. — Hassenpflug erőszakos rendszerét még az egyházra is kiterjeszté, a' szenteskedő és kegyességet szinlelő papok tüntettek általa ki, 's nem átalotta az ilyeneket erőszakkal is az egyházakra tolni. A' tulságos mysticismusra hajló papok e' módoni kitüntetése nagy zajt okozott, több egyház nem akarta az ilyeneket elfogadni, 's az általok történt tisztí eljárások érvényessége ellen óvást tett, 's inkább más egyházak papjaihoz folyamodott. De Hassenpflug az ellen is tudott segíteni, 's oly rendeletet adott ki, mellynélfogva egy pap se merjen maga egyházán kívül, papi functiókat teljesíteni. Egy ilyen eset épen Kasselen egy oda való polgárt annyira fölháborított, hogy az sérelmével egyenesen a' választófejedelemhez folyamodott. A' fejedelem — közbámulásra — ministere ellen a' polgár kívánsága szerint határozott az ügyben, — 's ez volt első jele, hogy a' fejedelem e' mindenható minister ellen fellépett. Azonban másfelől is tapasztalni kellett Hassenpflugnak az emberi dolgoknak -- kivált a' politikában — változandóságát, 's azon meggyőződésre jönni, hogy a' töle használt fogásokat és mesterségeket nála nélkül is tudják alkalmazni, 's nincs minister, ki bár mennyit tegyen is uráért, azért nélkülözhetlenné váljék. Hassenpflug sejtíté ezt, 's innét lehet megmagyarázni az 1837. évi kaczerkodását a' rendekkel, kikhez közeledni akarása több tetteiből és javaslataiból kitűnt. Támaszt akart magának a' rendekben keresni, de későn járt. — 'S ezen balra tartás, miután eddig mindig jobbra tartott, bukását meg nem akadályozhatta, talán még siettette. Az erre alkalmat adó kicsi és furesza körülmény említést érdemel: Wilhelms-höhe fejedelmi kastélyban szolgálatra már alkalmatlan lovak árverése tartatott. A' fejedelem megparancsolá minsterének azon jelenlenni, de ő e' parancsnak nem engedelmeskedett, 's midőn a' mondott év junius havában a' fejedelem őt a' belügyministeri tárczától fölmenteni akarta, — a' statusszolgálatból egészen elbocsáttatását kívánta, — mit meg is nyert. Mivel a' norderney-i fürdőre menés végett kért engedelem megnyerése

előtt elutazott, az elbocsáttatás utána küldetett. Próbálta ugyan Hassenpflug azután a' dolgot megfordítani, 's még 1837-ben kétszer fordult meg Kasselben, de engedetlenségét az uralkodó nem felejté, 's őt maga elébe nem bocsátá. — Wippermann egyik jeles írója a' kurhesseni eseményeknek és tagja a' rendek gyűlésének, Hassenpflug ez első ministersége idejét „az eszteni, sőt átkos reactio“ — régire visszatérés korszakának, kormányzását „alkotmányosságszinlelésnek“ nevezi, az írántai közvéleményt e' szavakkal fejezi ki : „azok száma, kik őt őszintén visszaóhajtának, egy esernyő alatt sétálni mehetnek“.

A' kurhesseni szolgálatból elbocsáttatása után Hassenpflug, barátja Butlar hohenzollern-sigmaringeni udvari marschall közbenjárása által e' kis status szolgálatába lépett. Két év mulva Luxenburg németalföldi tartomány főkormányzója lett. A' most uralkodó porosz király IV. Fridrik Vilmos trónralépte után mindjárt második évében Berlinbe hívta őt (1841.) 's a' főtörvényszék ülnökévé nevezte, később Greifswaldebán a' feltörvényszék elnökévé léptetett elő. Ezen főhivatalában olly tényt követett el, melly az általánosan elterjedt rosz véleményt felőle még szaporítá 's erősíté. Hamisírás készítése büneért ugyanis vád alá esett és perbe fogatva, el is ítéltetett. A' dolog így történt : a' kormány 800 tallért rendelt a' törvényszéki épületben megkívántató különféle igazításokra. Azon épületben volt az elnök hivatali szállása is. Az említett építési javítások megtételét, a' törvényszéki házfelügyelő vállalta magára; azonban Hassenpflug ezzel bizonyos egyezésre lépett, hogy az építések végrehajtását bizza reá, miért a' közpénztárból felvett 800 tallért magának megtartotta, de a' felügyelőtől mégis, mintha a' pénz ennek kezébe ment volna, nyugtatványt vett, 's azt a' kormánynak beküldötte. Az eredeti vállalkozótól átvett javítási munkákat azonban nem a' megállított terv szerint hajtotta végre, hanem részint laka kényelmesbbé tételét 's butorozását eszközölte. A' felügyelő ezért panaszt tett, a' törvényszéki elnököt föladta, ki is a' törvényszék elibe idéztetett, mint hamisítási tényért bevádolt (wegen Anklage auf Fälschung). Hassenpflug a' megidézési végzés napján már nem volt jelen, minden hír és engedelem nélkül elutazott Kasselbe, hová újra miniszternek meghívatott. — A' per azonban lefolyt, 's a' törvényszék két héti fogságra és perköltségre ítélte. — Ezen ítéletet a' feltörvényszék későbbben megsemmisíttette, de a' főhivatalnok ellen nyilatkozó közvéleményt el nem hallgattatta. — Kurhessenben Hassenpflug elbocsátása után, helyébe belügyminister *Hanstein* lett, kit *Koch* váltott fel. Ez idő 1837—1848-ban „az alkotmányos rend elnyomása volt“. — A' februári forradalom igen természetesen Kurhessent is megrázta. Azelőtt három hónappal, nov. 20-kán 1847. meghalt Frankfurtban II-ik Vilmos választófejedelem, és fia, az eddigi igazgató, I. Fridrik Vilmos név alatt lépett az uralkodó székre. E' változás, — miután a' kormányt már 1831. óta az új fejedelem vitte — névváltozásnál egyéb nem volt. — Már márczius első felében megtörtént Kasselben a' népmozgalom, mellyben jogai életbeléptetését követelte. Márczius 11-kén 1848-ban nyilvánítá a' választófejedelem, hogy a' nép kívánságára tekintettel, 's általában a' ministeri helyek betöltésekor gondja lesz olly férfiakat hívni tanácsába, kik a' nép bizalmát bírják, 's e' szerint *Eberhard* a' volt ellenzék egy kitünő 's nagy népszerű-

séggel bíró tagja, lívatott a' ministerium élére. A' választófejedelemnek azonban ezen fordulás nem tetszett, az új ministerek ellen ellenszenvet tanusított, mi a' kormányzás akadályozását 's hátráltatását okozta. 1849-ben Németországban, az alkotmányos jogok 's szabadságok megszorításával, a' fejedelmi hatalom, a' kormányzási szabad tetszés tágasabb tért nyert.

Kasselben a' rendek gyűlése éppen együtt volt, midőn febr. 23. 1850. azon véletlen hír által lepetik meg : hogy Hassenpflug újra mint belügy-minister, és az igazságügy-ministerium feje a' kormány élére állítottott. — A' márcziusi fordulás következtében Kurhessen is a' porosz politikához csatlakozott és az unio tagja lett, — 's azon kérdésből, hogy az erfurti parlamentnek felsőházába a' fejedelem részéről, kik legyenek küldve, a' választó fejedelem és ministerei közt szakadás lett. Az utolsók szabad és hazafi érzésű férfiakat kívántak oda küldeni, mire a' fejedelem egyezését nem adta — 's az alkalmat, ugyis kedve ellen és terhére levő tanácsosaitól menekedni, megragadta. Február 22-kén érkezett Kasselbe a' titkon meghívott Hassenpflug, 's másnap ministeri tárczáját már kezében tartá. Társai voltak : *Baumbach* külügyi, *Haynau* őrnagy (az osztrák táborszer-nagy unokaöccse) hadi, és *Lometsch* pénzügyi ministerek, — pajtásai elvben és meggyőződésben. Minő benyomást tett e' változás a' rendekre 's az országra, könnyen gondolható, mert világos jele volt a' reactionális politikára visszatérésnek. Még a' kinevezés napján, febr. 23-kán tudatá Eberhard elnökminister a' történt változást. A' ház egyértelemmel bizalmat szavazott a' márcziusi ministernek, 's nyilvánítá, hogy a' haza halájára érdemes, egyszersmind Hassenpflug ellen kiméletlen kemény kifejezések történtek. — Az új ministeriumot a' kamara ülésébe Hassenpflug február 26-kán vezette be, 's ugyanakkor a' kormány programját — melyben a' népfenség elvével éles ellenkezésbe tett monarchiai elvhez ragaszkodását kiemelte — fölolvastá. A' közérzelem tolmáclása a' ministerium, kivált annak feje irányában nem késett. A' rendek febr. 26-ki ülésében *Bayshoffer* indítványozta kijelenteni, hogy : „a' ministerelnökké nevezett titkostonácsos Hassenpflug a' töle Kurhessenben régebben követett politikai, mint vallásos reactio nyomán a' nép bizalmát nem bírja, és így a' fejedelemnek márczius 11-kén 1848. kelt nyilatkozatával összehangzónak nem tekintethetik — miért a' rendek egy illy ministeriumnak minden lehető következtetése ellen óvást tesznek. Ezen indítvány egy szózat ellen a' gyűlés minden tagjai által elfogadtatott, 's így a' kormány és rendek közt a' szakadás előre kimondatott. — A' dolgok ezen állásában, a' rendek mártius 15-diki ülésében indítványoztatott a' kormányt fölshólitni, hogy miután köztudomás szerint az elnökminister köztud alá van helyezve, a' per állásáról felvilágosítás adassék. Ugyanakkor javaslatba hozatott, hogy miután a' ministerium a' H. elleni bizalmatlansági szavazatot el nem fogadta, az egyenesen a' választófejedelemnek nyujtassék be. Végre a' kormánytól rendkívüli hadiköltségekre kívánt öszveget a' ház megtagadta. H. ekkor régi rendszeréhez folyamodott, 's a' rendek ülését két hónapra (máj. 15-ig) elhalasztotta. — De e' két hónap alatt a' rendek és ország hangulata egy cseppet sem változott, sőt a' közgyűlölség a' ministerium iránt még magasb fokra hágott. Midőn a' rendek majus 15-kén újra

összegyültek, a' szenvedélyek még élesebben törtek ki. Már május 16-kán *Oetker* szabadelvű tag kiméletlenül kelt ki a' fő minister H. ellen, 's többi között kérdést tett : mennyiben egyezik meg illy vád alatt levő egyének főministerré kineveztetése, jelesen az igazságügy vezetésével megbízatása, az ország becsületével és a' kormány méltóságával? Továbbá *Cöster* azt kívánta, hogy a' kormány adjon H.-nak elmeneteli engedelmet „*vádügye eligazítására*“. Általán a' gyűlölség, melly ezen kormányférfi ellen nyilatkozott, annyira ment, hogy csaknem minden kormányzás lehetlenné vált. Hozzájárultak a' sajtó éles kifakadásai. Egy hirlapban *Oetker* a' kormány rendszerét „pénz, biztosság, igazságosság és becsületérsébeli hiánynak“ nevezé. H. *Oetker*-t ennek folytán, mint botrányos sajtókihágásért, törvényszék elé állittatá. A' kormányynali surlódások más uton is növekedtek. A' kormány a' főnnálló adóknak tovább is behajtására meghatalmazást 's azonkívül 760,000 tallér megajánlását kívánta. A' kamara pénzügyi választmánya egyhangulag visszautasítá e' kívánatot. Junius 12-kén újra kényszeríteni akarván erre a' kamarát a' kormány, de az ismét ellenszegülvén, az országgyűlési biztos egy csapással véget vetett a' dolognak 's a' rendek gyűlését fölözlatta. Az új választások következése lett, hogy a' kamara még radikalisabb színezetet kapott. A' rendek ülése aug. 25-kén nyitattott meg a' pénzügyminister által. A' válaszfölíratban bizalmatlanság szavaztatott a' ministerium ellen. Azt ezt megvivő küldöttséget a' választófejedelem el nem fogadá ; a' rendek aug. 31-kén az egyenes adók szedhetésére a' kormányt föl nem hatalmazták, 's a' nem egyenes adókra nézve meghatározták, hogy a' ministerium azokat nem kezelheti. Ennek következtében a' rendek gyűlése sept. 2-kán eloszlattott ; 's két nap mulva a' fejedelem minden adók további fizetése 's fölszedése iránti végzését kiadta, végre sept. 7-kén az egész országot ostromállapotba helyezve, haditörvények alá rendelte, az ősz *Haynau* tábornok katonai dictátorsága alatt. Ugyanaz nap *Oetker* katonai önkényes erő által elfogatott. A' kormányynak ezen az alkotmányt és törvényt felforgató rendelet ellen az egész ország — mint egy férfi, — egyszerre fölkel, de nem erőszakra vetemedéssel, csupán szenvedő ellentállásban tartva magát, az engedelmisség megtagadásával. Egyesített elszánt akarattal szegült ellene a' kormány törvénytapodó lépéseinek. A' rendeleteket végrehajtani nem csak minden tisztathóságok, törvényszékek vonakodtak, hanem nehéz szívvél bár, de az alkotmányra tett hiténél fogva a' katonaság nagy része is megtagadta e' részben az engedelmisséget. — E' békés forradalom a' vál. fejedelmet és népszerűtlen tanácsosait annyira zavarba hozá, hogy ezek sept. 13-kán éjjel Kasselből jónak látnák megszökni 's nagy kerüléssel, Hannoverán és Frankfurton keresztül, az országba visszatérve, a' kormány székhelyét ideiglenesen Hanau megyébe, Wilhelmsbadba tevék át. Innen a' német szövetséggyűléshez folyamodtak, mi Austria és Poroszország között csaknem komoly szakadást volt már már előidézendő, miután *Hassenpflug* olly szerencsés vala, Hessen-Kasselt már korábban a' porosz uniótól elvonni 's Austria szövetségesevé tenni. Oct. 28-kán éjjel rögtön parancsolatot adott *Haynau* a' parancsnoksága alatt maradt seregeknek indulóra, kik is nyakra före Hanauba költözének. Kassel megtisztult a' katonaságtól, a' még mindig kihallgatás nélkül fogva tartott *Oetker* szabad

lára állítottatott. A' fővárosban a' legnagyobb zavar uralkodott. A' posta naponként nagy csomag irományokat szállított Wilhelmsbadba, azonban onnan semmi sem érkezett vissza. A' közhivatalnokok hónapok óta fizetés nélkül voltak 's csupán egy hazafui társulat segélyezéséből tengődtek. Hassenpflug, ki kevés jelét adá ekkor életének, szándékosan idézé elő e' pangást és zavart, 's úgy tekinté mint céljainak megfelelő eszközöket. — A' szövetséggyűlés, melly a' hesseniek adómegtagadását szövetséggellenes ténynek nyilvánítá, megindítá seregeit Hessen felé *Thurn és Taxis* hg. parancsnoksága alatt, gr. *Rechberg* polgári biztossal. 1850-ik nov. elején az országba vonulának a' rendhelyreállító csapatok, nagyobbbrészt bajorok 's osztrákok. A' porosz kormány, melly a' hesseni nép ellenszegülését törvényesnek, a' kormány eljárását alkotmány sértőnek állítá, az osztrákkellenes Radowitz tábornoknak a' ministeriumból kiléptével, 's az unio ügyének némi kibonyolodásával, szinte engedékenyebb lön 's a' porosz és osztrák seregek ellenséges állása, mellyből mármár európai következményü összekocczanás volt kitőrendő, megszűnt. Hassenpflug politikája győzelmet ünnepeelt. December 27-kén végre a' választófejedelem 's a' kormány is Kasselbe költözött vissza (Lásd: *Fridrik Vilmos*, hesseni vál.fejed). Az országban még jelenleg is szövetségi seregek tanyáznak 's a' német szövetséggyűlés még mindig azon bonyodalmak kiigazításával foglalkozik, mellybe Hessen-Kassel Hassenpflugnak a' közvéleménnyel homlokegyenesen szembe menő 's minden szemérmet levetkező politikája által sodortatott. A' hirlapok azonban máris rebesgetik, hogy Hassenpflug a' fejedelem és többi kormányok kegyét elvesztette. — k.

Hetényi (János) m. akad. r. tag 's ekeli reform. hitszónok Komárommegyében, szül. Ekelben 1786-ban, hol atyja szinte reform. lelkész volt; tanult Komáromban, Pozsonyban 's tíz év hosszat Debreczenben; ez utóbbi főiskolában két évig felsőbb osztálybeli köztanító 's collegiumi ellenőr és senior lévén, megjárta Németországot, különösen a' göttingai egyetemet. Atyja halála után ekeli reform. lelkészszé választatván, mai napig e' szerény helyzetben műveli a' tudományokat, mellyeket gyermek-kora óta szeretett 's gyakorlott. Kitűnő tud. érdemeiért 1836. a' m. akad. levelező tagjává, 's ugyanannak igazgatósága által 1848-ban rendes taggá neveztetett, miután az akademia által kitűzött pályafeladatokat több ízben diadalmasan oldá meg, 's akademiai díjakat nyert. Nem hiányoztak egyéb megtiszteltetései is; időnkint a' kerületi iskola felügyelőjévé, egyházközségi 's egyházkerületi tanácsnokká, 's superintendentialis könyvvizsgálóvá, 's tudományos választmányi taggá, 1839-ben Komárommegye táblabírójává neveztetvén. — 1823-ban a' bécsi protest. hittani intézetnél dogmatica professorává volt kinevezve, 's ezen kitűnő helyet el is fogadta volna, ha időközben, a' Bécsben tanuló protestans ifjak csekély száma miatt maga c' hivatal fel nem függesztetik. Ezen tanszékre készülvén kidolgozta a' ker. hittudományt, saját philosophiai rendszere, a' harmonistica elvei szerint, melly munka (30 ívnyi) azonban kéziratban maradt. — 1825-ben készült el hős költeménye: *Sarolta és Adalbert*, melly 12 könyvben rajzolja a' keresztyénség megalapítását honunkban; 1831-ben írta polgári erkölcstani munkáját „*Haza temploma*“ czimüt; 1834-ben kezdé írni *Szépelettanát*, vagy: *az egyezményes-harmonisticai-rendszerre épített*

felsőbb philosophiát, mely nagy részben kész. Mindezen munkái kéziratban maradtak. *Hetényinek* fogalma a' philosophiáról, hogy legyen az életszépítő, mint volt a' görögöknél Socrates századában, 's minél magasban lebegvén, mellőzte azokat, mik nem egyetemiek 's nem szükségesek. Ugyanez évben felelt a' m. akademia köv. philosophiai pályakérdésére; felelete másodrendü díjat nyert, 's a' censurái viszonyok miatt egészben ki nem jöhetvén, csonkítva jelent meg a' Tudománytár 15-ik kötetében illy czim alatt: *A' magyar philosophia történetirásának alaprajza*. — 1836-ban ismét koszoruzott, de ki nem nyomathatott pályairatot mutatott be az akad. philosophiai, nevezetesen lélektani tárgyú jutalomkérdésére. 1837-ben a' történetosztályi jutalmat nyerte el illy czimü pályairatával: „*Honi városainknak nemzeti fejlődésünkre és csinosbulásunkra befolyásuk*“, mely a' m. akad. történettud. pályamunkák során jelent meg. 1839-ben ismét új pályakoszoru füzetett homlokára illy munkájaért: „*A' világistenelés oknyomozó történetirása*“ valamint később „*Hazánk régi várszerkezetéről*“ írott, végre a' Pesten állítandó ref. főiskolai rend tervezetét tárgyzó munkájaért, és 1840-ben a' gr. *Batthyány Kázmér* által kitüzött mező- és statusgazdasági jutalomkérdés megfjétséért, mellynek czime: „*Robot és dézma, erkölcsi és anyagi, mező és statusgazdasági tekintetben*“. Az Athenacumban is jeles értekezései foglaltatnak: a' *rögtönítéletről*; a' *nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a' férfiak erkölcsi és izlési műveltségére*; az *egyezményes rendszerről*; továbbá a' Tudománytárban: *A' nemzeti akademiák üdrös befolyásáról a' nemzeti jólétre*; az *ész és philosophia új védelme*; *Horváth Ádámnak mint bölcselőnek rövid jellemzése* 'stb. További munkái: *Sarolta és Hedvig* (Budapest, 1843.); *A' lélektudomány nevelési fontosságáról* (Pest, 1843.); *Erdélynek remélhető anyagi kifejlése a' földbirtoki viszonyok czélszeresb rendezése által* (Pest, 1847). — Ennyit köszön a' tudomány 's irodalom e' szorgalmas, sokat olvasott 's tanult, velős írónak, kit ohajtanánk nagyon is szerény köréből kiemelve, a' tudomány segédeszközeivel jobban környezve, nyugodtabb 's kényelmesebb életviszonyok közt látni. — h.

Hétszemélyes tábla l. Curia.

Heves vármegye. Magyarország előbbeni felosztásában Heves és Külső-Szolnok nevezete alatt fordult elő. Az újabb felosztásban Szolnokmegye Hevestől elválasztatván, mindegyike külön megyét képez, 's tartozik a' pesti főispáni kerülethez. Azelőtt Heves és Külső-Szolnokmegye a' Tiszán inneni kerülethez 's mint ilyen az eperjesi kerületi tábla törvénykezési köréhez tartozott. Fekvése ezen megyének csaknem Magyarországnak közepében van; határai: északról Nógrád, Gömör és Borsod; keletről: Borsod, Szabolcs, Nagy-Kunság, Békés; délről: Békés, Csongrád; nyugatról: Pest, a' Jászság és Nógrád megyék. — Nagyságát Szolnokkal együtt a' hivatalos statistikai táblák 119⁸¹/₁₀₀, Lipszky 120⁷/₁₀ földirati □ mfdre teszik, 's így Magyarország nagyobb megyéinek egyike. — Északi kis részét kivéve, mellyet a' Mátra 's ennek ágai foglalnak el, H. nagyobb része térséges lapály. Az északi rész földének fő alkatrésze agyag, néhol homok is, 's e' rész termékenysége kitünő, terem sok és jó bort, 's általában a' megye legszebb 's legegészségesebb része. Elhagyván az északi részt, a' homokos helyek is mindinkább elterjednek, azonban

sehol sem annyira, hogy egész vidék, futó homok miatt, haszonvehetlenné válnék, sőt itt is a jellemző földrész az agyag, 's még termékenyebb mint a felsőrészben, mert csaknem minden munka nélkül gazdagon fizet a' gazdának. — Hegyei : a' már említett északi részben a' *Mátra*, Gyöngyös felett a' Zagyva és Tarna között, mellynek fő tömege, keletről nyugotra nyulik 's mintegy 5 mfdre terjed. Parádon felül ezen főtömegeből egy észak felé tartó ág szakad ki, melly a' Mátrát a' Cserháttal köti össze. Fő alkotó része porphyr. A' legujabb időkben arról is nevezetes e' Mátra hegység, hogy a' bányászok figyelmét magára voná. Társulatok alakulának, e' hegyeket bányászati szempontból megvizsgáltatandók, 's eddigi eredményök már is mutatja, hogy az emberi szorgalom 's ipar e' nemének is jutott osztályrész a' különben olly áldott megyében. Ha Chili és Peru gazdag bányáit nem is, de mindenesetre annyit eredményezett már eddig is e' társulat; hogy a' talált ezüst és rézerek a' bányamívelést, nem kárával a' társulatnak, lehetőségessé teszik, a' kutató emberi szorgalomnak maradván fel jövőre talán nagyobb eredményt fölmutathatni. Mennyire jótékony hatású volna ez új keresetmód a' megye lakosságára is, képzelhető, ha azon vidékekről huzunk következtetést, hol a' bányászat körüli munka egyetlen keresete a' népnek. — Általában a' gyáripar e' megyében igen csekély, 's ha a' *parádi, hasznosi, szuhai* üveghutákat, a' *solymosi* szalaj és parádi timsógyárt láttuk, Heves megye egész gyáripara előttünk van; földmivelő nép lévén a' lakosság, kirekesztőleg evvel foglalatoskodik, 's itt is mennyi okszerű javítások hiányzanak még, ámbar némelly uraságok péld. b. Brudern szép példával megy elő, mind a' mezei gazdaság, mind pedig a' birka-nemesítés körül, — de a' nagy többség a' föld buja termésébe bízván, nem érzí szükségét a' korszerű javításoknak. Mesteremberek elegendő számmal vannak, jelesen *Egerben* és *Gyöngyösön* timárok és posztósok, hiresek a' *mezőturi* fazekasok 's a' *tiszafüredi* nyergesek. Kereskedése e' megyének kifelé, kivált a' felső megyékbe borral, gabonával, bőrrel, 's más nyers termékekkel jövedelmező. — Folyóvizei között e' megyének első helyen áll 1) a' *Tisza*, Tiszafürednél lépven a' megyébe 25 mfdnyi folyása után Csongrád felett elhagyja azt. Sok mocsárt képez kivált a' jobb partján, de hasznót is hajt a' megyének az által, hogy hajózható lévén, a' szállító kereskedésnek különös előnyeül szolgál. Nagyobb forgalomnak néz elébe, ha a' Tiszaszabályozás bevégezve leend. A' gőzhajó társulat addig is már sokkal nagyobb sürgés forgást idézett elő. — 2) a' *Zagyva* északnyugatról jöven, Szolnoknál a' Tiszába ömlik. — 3) az *Eger* Lelesznél ered, Valknál a' Tiszával egyesül. — 4) a' *Tarna* a' Mátrában ered, a' Zagyvába siet. — 5) a' *Berettyó* és 6) a' *Körös* csak kis részét érintik a' megyének. — Ásványos vizekben sem szegény e' megye, vannak savanyuviz forrásai *Parádon*, *Taron* és *Benén*; sósviz *Széchen*; timsósviz *Parádon*; hév viz *Egerben*. Heves vármegye az ország legtermékenyebb 's legáldottabb megyéinek egyike, mert kevés munka után is, megtermi a' legszebb tiszta búzát 's más gabbanemeket. A' burgonya és len még kevésbé honosultak meg, kender azonban bőven természetik. Kereskedési növényei közül nevezetes szerepet játszott a' dohány 's a' debrői és verpeléthi dohány jeles minősége általánosan el van ismerve; a' repeze napról napra jobban kedveltetik meg; itt ott a' közönséges sáfrány is miveltetik.

Gyümölcse Hevesnek, kivéve a városokat nincsen, 's ezen szükségét más vidékek pótolják, híres azonban a hevesi görögdinnye, mely a térségen nagy mennyiségben természetlik. — A bormivelés diszlik, híres a hevesi borok között : a *visontai*, mely a Mátrának Sárhegy nevű dombjain terem, színe sötétfekete ; említést érdemel b. Brudern, ki a Rajna mellékéről, Burgundiából 'sa Vesuv hegyéről hozatott szőlőket e vidéken nagy sikerrel honosítá ; a visontait követi az *egri*, mely amannál halaványabb színű. A másodrendű borok között nevezetes a *püspöki*, *apczí*, *szurdoki* 'steff. Használható földje tesz 1,300,000 holdat, melyből szántóföldre 500,000, rét és legelőre 510,000, szőlőre 22,000 hold esik. Rétje és legelője jó, 's azért szarvasmarhája sok is, szép is, a tiszai rónákon számosak a gulyák és gőblyesordák. A birtokosok ez ágára a mezőgazdaságnak több urodalmakban nagy gondot fordítanak. A juhtenyésztés is napról napra halad, 's a fajok nemesítésére gonddal vannak. Nevezetes a mezőturi hosszuszőrű magyar juh. Sertést a szükségesen felül nevelnek 's hizlalnak, 's más megyéknek is juttatnak. A lótenyésztést több jeles ménés, péld. a b. *Podmaniczky*-aké Morfűn, b. *Orczy*-aké 'sa't. mozditja elő. Baromfit tartanak a gazdaasszonyok, 's néhol élénk kereskedést is űznek vele. — Vadállatok közül megemlítendő a farkas, mely épen nem igen ritka, vadszárnyasok a tiszai mocsárok és pusztai tavak környékén bőven vannak. Hallal a Tisza látja el a megyét. Teknősbékát a Körös és Berettyó táplál. — Az ásványországból nevezetes, a már említett 's most nagyobb szorgalommal mivelte ezüst és rézérc, továbbá kénérc, hegyi naphita és timkő ; de nagy gazdagsága rejlik a több helyen talált kőszénben, mely ha rendszeresen miveltetnék, a megye alsó részét, — hol a fa szüksége olly igen érezhető — jó és olcsó tüzi eszközzel látná el, 's az ipar előmozdítására is fő befolyással lehetne. Népeességét e megyének a hivatalos adatok 285,230 lélekre teszik (Fényes 275,530) viszonos népeisége tehát 2,499, kik egy érseki, 16 mezővárosban 172 faluban laknak. Nyelvökre nézve, Fényes szerint van : magyar 266,561 ; tót 1,523 ; német 1,210 ; görög 420 ; zsidó 2,816 ; e szerint az ország legmagyarabb megyéinek egyike ; vallásokra nézve : 204,849 róm. kath. ; 2 gör. kath. ; 1,203 evang. ; 63,240 reform ; 420 gör. nem egyesült ; 2,816 zsidó. A római katolikusok — kivéve 5 községet, — mindnyájan az egri érseki megyéhez, a reformátusok nagyobb részét a tiszántuli, a többi a tiszáninneni 's részint a dunáninneni superintendentiához tartoznak ; az evangélikusok csak egy templomot birnak Földváron ; a zsidóknak 6 zsinagógájuk van. Tudományos és nevelőintézetei : az egri érseki lyceum 342 növendékkel, papnöveldé és kir. nagyobb gymnasium, Gyöngyösön és Szolnokon gymnasiumok. Tudományos segédeszközei az egri érseki könyvtár és csillagvizsgáló torony. — Jobbágytelek volt 6,751. — Az előbbeni felosztás szerint Hevesmegye négy járásra volt felosztva u. m. a gyöngyösi, pétervári, tarnai, és tiszai járásra. Fővárosa *Eger* (l. ezt). — I.

Heydte, báró, a forradalom kezdetén kapitány a Savoyen dragonyosoknál Erdélyben : most ezredes. Egyike a császári sereg legtevékenyebb egyéneinek. Termete magas, szőke hajzata már őszbe elegyedett. Az 1848-ki vásárhelyi csata után, mint tudjuk, a székelyek Gedeon altábornagy ereje elől felbomlottak, haza mentek. B. Heydte ekkor lépett fel a

szinpadra, a' fedezetlen maradt Udvarhely városába benyomult, 's kormányát átvette. A' csata után 10 nappal, nov. 16-kán székgyűlést tartá, melybe minden faluból három képviselőt hívott meg, 's a' gyűlésben leendő hivatalosai névsorát felolvastatta, 's a' szék kormányát megkezdette. B. Heydte, miként jegyzőkönyvbe ígtaták, tehette volna, teljhatalmánál fogva, hogy a' széket saját altisztei által igazgattassa; mégis odavalókra bizta azt, kik teljességgel nem hiányzottak. A' mint az igazgatás utba indult, első gondolja volt, Háromszék ellen indulni, mint a' ki a' császári itteni sereg balszárnyát képezé. Két tarack-ágyu, egy osztálynyi dragonyos, két századnyi gyalogság, 's mintegy 1,500 felkelt oláh és szász állt dandárjában. Hányszor, 's milly szerencsével üte be Háromszék határiban, lásd: *Székkelyek*. Jellemzésére elégségesnek találjuk megemlíteni, hogy mint székkormányzó látszott, hogy nem feledi, mikép gyermekeivel olly nő ajándékozta meg, ki Magyarhon ege alatt született; nem feledé, hogy sok évek óta a' magyar nemzet földén élte napjait. Mint katona tevékeny és rendszerető; táborozásaiban katonái közt élt; az 1848-ki kemény tél daczára a' hó hátán gyakran viradott fel egy zsupszalmán. Emлитett állásában láttuk őt szinte harmadfél hónapig, a' mikor Bem bejövetele a' székely földről kilépni kényszeríté. Mikor kilépett, Bem már Szeben környékén táborozott: Heydte őt hátban nyugtalanítá. Szeben bevételével itt hagyta Erdélyt, 's csak a' muszkákkal tére meg, mint a' ki az orosz tábornok Dorschner ezredessel a' székely földre vezérlé. Itt egyik csatában kis golyó találta, miért jelenleg is sántit. 'S mire a' forradalom megbukott, 's Erdély igazgatása szerveztetett: b. Heydte a' székely föld vidéki főparancsnokává neveztetett ki. Itt maradt egész 1851. martiusig, a' mikor helyébe Sobell tábornok neveztetett ki. Mindazok között, kik az erdélyi forradalom legyőzésébe befolyást gyakoroltak; kik önálló tettelegesen szerepet vittek: Heydte volt az utolsó, kit a' kormánynak Erdélyből ki kelle szőlítania. — K.-y.

Hildburghausen l. Meiningen.

Hill (Sir Rowland, baronet of Almarag and Hawkstone, viscount), nagyhirű angol tábornok, szül. 1772. A' touloni ostromnál kapitány volt 's nemsokára őrnagygyá lett. Mint alezredes 1801. Egyiptomban megsebesült; 1808. mint táborőrnagy Spanyolországban volt. 1809. a' megsebesült Plaget helyébe mint altábornagy átvevé ennek hadteste vezényletét, 's Wellingtonnak több helyen tett sok fontos szolgálataiért baronetnek neveztetett ki. Wellington megérkezte előtt a' II. britt hadsereg fővezérléte az ő kezében volt, 's jelesen kitünteté magát Waterloo mellett is. Wellington visszalépése után tábornagy ranggal főparancsnokává lön a' britt hadseregnek, azonban 1842. tavaszszal ez állomásról lelépett, a' midőn a' párméltóságot nyeré. Meghalt 1842. — k.

Hindu reformok l. Dvakarnath Tagor.

Hitelintézet. Sok birtokosnak olly kevés ingósága van, hogy kénytelen kölcsönözni. Például 1) osztály esetében vagy olly mezejószág vételekor, mely aztán vállalataiban elegendő térül szolgál; 2) 's ha nagyobb tőkét akar beruházni jószágába, javításokra, új épületekre, a' marhategyezés szaporítására 'stb.; és végre 3) hogy szerencsétlenségeket, rossz időjárásokat kigázolhasson. A' földbirtok eladósítása csak olly esetekben lehet hasznos eredményű, midőn kölcsön nélkül nem miveltehetnék any-

nyira jól ; vagy a kölcsön a jószág ártalmas eldarabolását akadályozza meg, 's nagyobb tőke beruházását könnyíti. Ez esetek kivételével a kölcsön, az eladósodás mindég ártalmas. — A hitel, melly a birtokost azon állapotba helyezi, hogy tőkét vehet föl, a birtok becsétől függ ; akár zálogjogilag biztosítatnak a hitelezők, akár az adós fizetési képessége szolgáljon alapul a kölcsönzésben. A hitel csökkenése mind a mezőgazdaság üzésére, mind a földbirtokosokra nézve igen ártalmas, mert a kölcsönzött öszlet gyakori visszakövetelése kényszeríti az adósok egy részét jószágaikat eladni ; mások, hogy megtarthassák javaikat, nagy nélkülözéseknek vetik magokat alá, 's egyszersmind, a terményzés kárára, korlátozzák üzletöket. Az is megtörténik, hogy a hitelezők elvesztik kölcsönzött öszleteiket. — A földbirtokosok hitele általánosan csökkenni szokott, ha a földtermékek olcsósága szokatlanul hosszas ideig tart ; minek oka a külső kelet apálya, vagy termékeny, bő évek sora, vagy végre az ércpénz kevesedése és drágasága lehet ; 's ott leginkább ártalmas, hol azon osztály igen el van adósodva. Miután az illy állapotot mulékonynak kell tekinteni : igen természetes az ohajtás, hogy a jelen birtokosok földeik birtokában megtartassanak, hitelezőik tódulása ellen biztosíttassanak, 's üzletök tőkéje ártalmas csökkenést ne szenvedjen. Közelebbről vizsgálva e kérdést, könnyű belátni, mikép a kormány e czél elérésére csak közvetve hathat. Azon rendelet, hogy bizonyos ideig az adósok a hitelezők felmondása ellen ótalmaztassanak, (általános moratorium, indult), a hitelezőket sérti ; 's még szigorubb reájok nézve, ha egy időre a kamatfizetés is fölfüggesztetik, mi egyszersmind szükségkép árt jövőre a hitelnek ; e fölött nem lehet előre belátni, meddig tartanak a kedvezőtlen körülmények, 's tapasztalás mutatja, hogy az adósok közül legtöbbben nem jutnak illy moratorium által jobb helyzetbe, úgy hogy azok, kik e nélkül tönkre jutottak volna, idő multával sem tarthatják fenn magokat. Például szolgál e részben II-ik Fridrik három éves moratoriuma Sziléziában, a hét éves háboru után, 's az újabb porosz rendelet, melly némelly tartományokban 1807-től 1818-ig sőt keleti és nyugoti Poroszországban 1821. végeig fenállott. 'S megvagyunk győződve, hogy az 1848-ki moratorium megszüntével hazánk is sok példát fog e részben mutathatni. Már is emlithetnék néhányat. A mondott esetekben leginkább a földtermék áremelkedésétől, a birtokosok előrelátásától, szorgalmától várhatni segílyt. Ki földbirtoka új becsárához képest mélyen el van adósulva, annak bukása kikerülhetlen. A többin új kölcsön fölvétele által lehet segítni, mire nézve elegendő biztosítékot nyujthat. De szükséges, a kamatra és lefizetésre nézve, illő föltételekről gondoskodni. Ez azért sürgető szükség, mivel a tőkepénzesek, az előadott körülmények közt, más irányban örömeztobb forgatják vagyonukat, p. o. statuspapiroknak, 's ingó zálogi kölcsönökben stb. — A kormánynak azonban ritkán van módjában, előlegezést nyujtani a földbirtokosoknak ; nem is említjük a felügyelés nehézségeit, 's az adósok hanyagságából eredhető kellemetlenségeket. Pénzt venni föl, 's ismét kiadni az állampolgárok bizonyos részének : tömérdek nehézségekkel járna 's úgy tünnék föl, mint igen tulvitt kegyelése egyes osztályoknak. Ellenben sokkal hatályosabban segíthetnek a földbirtokosok magokon, ha egyesületet képeznek, melly a hitelezőknek, a zálogul lekötött földek öszvegében, biztos kezes-

séget ajánl, 's ezáltal szilárdítja az egyestagok hitelét. Illy *hitellegyletek* (hitelintézetek) 1769. óta több helyen léteznek. Az első példa Szileziában fordul elő. A' hét éves háboru sulyos szenvedései 's a' következő gabona-olcsóság rendkívüli teherrel sulyosult a' földbirtokosok vállaira; a' kamat 10 és több % -re hágott. Illy körülmények közt alkotá II. Fridrik az első hitelintézetet, melly — a' következő jó aratásokkal együtt — csakhamar érezteté üdvös hatását. (*Struensee*: Sammlung von Aufsätzen, die grösstentheils wichtige Punkte der Staatswirthschaft betr. II. 414. Liegnitz 1777). A' hitelintézet aztán csakhamar több tartományokba is bevitetett. Mark-Brandenburgba 1777.; Pommernbe 1781.; Hamburgba 1782.; nyugoti Poroszországba 1787.; keleti Poroszországba 1788.; Esthland és Livlandba 1803.; Schleswig és Holsteinba 1811., 16 évre alapítva, de előbb felbomlott; Mecklenburgba 1818.; Posen n. hercegségbe 1822.; Hanover herczeg. Kalenburg, Grubenhagen és Hildesheim 1825.; Bremába és Verdenbe 1826.; Bajorországba 1825.; Würtembergbe 1825.; Ostfriesland 1828.'stb. Az ausztriai birodalomban Gácsországban létez. Csehországban 1844-ben terveztetett gróf *Deym* Fridrik által („*Über Kredit-institute, und das Hypotheken-institut insbesondere.*“ Prag, 1844). — Az állam, megvizsgálva a' szabályokat, helybenhagyja az illy intézeteket 's kormányi felügyelés alá veszi. Ovatos kezelés mellett félreismerhetlen előnyöket nyújtanak; ellenben kevesebb elővigyázat mellett ártalmas hatásuk. (E' tárgy irodalmára lásd: *Soden*, Nationalhypothekenbank Leipzig 1813; *Bülow-Cummerov* számos ide vonatkozó iratait; többek közt: *Über Preussens landwirtsch. Kreditvereine* 1843.; *Voss*, Das Kredit-Institut der kur- und neumärkischen Ritterschaft, Berlin, 1835.; *Aretin*, Ausführl. Darstell. der baier. Kreditvereinsanstalt, München 1828.; *Bernoulli* (?) *Über Kreditvereine*, Basel 1823., *Aretin* ellen; *Soden*: Entwurf eines allg. Kreditvereins M. 1823.; *Arco*, Auch ein Wort über Kreditv. M. 1825.; *Hagen* (?) *Über die Einrichtung eines Kreditvereins der Gutsbesitzer im K. Baiern*. Nürnberg 1825.; *Fahrmbacher*, Entwurf einer Nationalleihanstalt 1825. — *Wolousky*, De la mobilisation du crédit foncier, Par 1839. — A' francia kormány megbízásából összeszedte 's bevezetésével kísérve, kiadta az európai hitelintézetek szabályainak kivonatát *Royer*.

A' *régibb* hitelintézetek alapvonásai: 1) A' birtokosok egyesülete az egyes kölcsönvenni akaró és a' tőkepénzes közé lép; kölcsönöz az utóbitól (a' tőkepénzestől), minden részvényesek zálogjeggyül lekötött összes vagyonával állván jót a' pontos kamatfizetésért és tőkéért, 's biztos zálogjegyre adja az előbbinek (a' kölcsönözni akaró földbirtokosnak) a' kölcsönzött öszletet. 2) Csak nagyobb földbirtokosok, különösen nemesi javak tulajdonosi, lehetnek tagjai az egyletnek. 3) Minden tulajdonos birtoka szoros becslés alá vétetik, 's a' becsárnak csupán $\frac{2}{3}$ -dára vagy felére nyerhet hitelt, hogy átváltozás esetén ne lehessen tartani veszteségtől. 4) A' tőkepénzesek adósságleveleket (kötelezvényeket) kapnak, mellyek az egylet nevében adatnak ki (Pfandbriefe). 5) Az egylet az egyes adósnak nem mondhatja fel a' kölcsönt, 's ha a' hitellel tulajdonosa jelenti magát, máshol kell pénzt keresnie. (1838-ban a' felmondási jog Poroszországban megtagadtattott a' hitellel-birtokosoktól, a' kamat leszállításkor. Háboru esetén az egylet ez által nagy zavarba hozhatnák.

Egyébiránt míg a' hitellevelek 100-an felül kelnek, úgy sem történik fölmondás. 6) A' kamatot saját igazgatása utján követeli az egylet tagjaitól, 's adja át a' hitelezőnek. 7) Ha valamely tag, szerencsétlenség által, akadályoztatik a' kamatfizetésben, az egylet elnézéssel van iránta; különben semmi hátramaradás nem türelik, 's késedelmes kamatfizetők ellenében az egylet kényszerítő eszközökhöz nyul; minők a' záralávétele sőt végre a' zálogjeggyül szolgáló birtok eladása. Zár esetén, ha a' birtok elhanyagolt állapotban van, gondoskodnak javításáról, 's az egylet kezelése, míg elég nem tétetik a' köteleztetésnek, mindég folytatatik.

Ha nem mindég felel is meg a' hitelegylet a' tulságos várakozásoknak, miket hatásától remélnék, mindamelllett igen hasznos intézet lehet. Előnyei: a) hogy a' földbirtokosok, kiknek körülményei megmenthetők, nehézség és sok költség nélkül pénzhez jutnak; óva vannak a' fölmondás ellen; kis kamatot fizetnek; 's a' szigor által, mellyet az egylet a' késkedők ellen alkalmaz, rendre, gazdálkodásra szoríttatnak. b) A' hitelezők pedig, nem egyes adóssal, hanem egész egylettel levén dolguk, kevésbbé aggódhatnak, kamataikat pontosan kapják, 's a' visszafizetés iránt is biztosok lehetnek, mennyiben követelik. E' biztosság nem csupán az egyszerű, rövid utu eljáráson alapszik, mellyet az egylet rendetlen tagjai ellenében követ, hanem azon tekinteten is, miszerint, ha egyes adósnál, a' becsü hiányossága miatt, valami elveszhetne is, szövetkezett adósok nagy száma mellett az kevésbbé valószínű. Ez előnyök okozzák, hogy olly államokban, hol hitelintézetek vannak, az egyletek olcsóbb kamatra kapnak tőkét, mint egyes földbirtokosok.—A' leirt hitelintézeteknek azonban ártalmaik sem hiányoztak. a) Miután csak nagy birtokosok vétettek föl az egyletbe, a' közbirtokosok annál szorultabb helyzetbe jöttek, ha kedvező föltételek alatt akartak kölcsönt fölvenni. Minélfogva czélszerű a' részvényesek körét lehetőleg tágítani, vagy kisbirtokosok részére saját hitelintézetet állítani. b) A' kölcsönzés nagy könnyüése, a' nélkül, hogy az adós szoríttathatnék visszafizetésre, kedvező körülmények közt, sok birtokost olly kölcsönzésre kész, mellyet sürgető szükség nem ajánl, 's melly nem is használtatik föl gazdasági beruházásokra. A' kamatlab csökkenése a' földbirtok árát fölemelni, míg a' jövedelem ugyanaz marad; 's ez nagyobb vagyonosság látszatát idézi elő, mi mellett az ember kevésbé fog tartózkodni, adósságokba rohanni, 's többet költeni. Ezért a' földbirtok eladósodása rendkívül növekedett. (Ez eredmények leginkább Poroszországban tüntek föl. Egyébként a' földbirtok áremelkedését részben a' a' termék árának emelkedése is okozza). A' terméketlen fogyasztás e' káros terjedése a' földbirtokkali kereskedést idézi elő, meddő forgalmát az ingatlanak. c) Háboru 's egyéb ártalmak, a' földjövédelmet 's ezáltal a' földbirtok árát csökkentvén, főleg gondtalanabb becslés mellett, veszteségre és zavarba hozák az egyleteket, 's így a' hitellevelek hitelét csökkenték. d) Az egylet záralávétele és kezelése nagyon sujtathja az adóst. e) Igen bajos azon öszleten felül, mennyire az egylet a' becsléshez képest hitelt nyujt, többet venni kölcsön. Ezen ártalmak, czélszerű intézkedések által, kevesedhetnek.

Az újabb időkben alkotott egyleteket, szoros becslési eljárásuk mellett, még azon intézkedés jellemzi, hogy az adósok, a' kamat fölött, évenként

bizonyos csekély öszletet fizetnek az egylet tárába, mi az adósság törlesztésére fordítatik. E' szabály már a' régi porosz hitelegyletek alkotásakor is szóba jött, de először a' poseninél (1822.) alkalmaztatott. Egyes adós nem ajánlhat hitelezőjének 1 vagy $\frac{1}{2}$ 0/0-et; kénytelen tehát hosszash ideig gyűjteni, a' mit apránként megtakarit, 's addig gyümölcsötlen hevertetni, míg nagyobb öszlet gyűlt egybe. Egy nagy pénztár ellenben, hová sok apró öszlet foly egybe, e' kevés törlesztési járulékat is tüstént kötelezvények beváltására fordíthatja, 's a' törlesztés, a' kamat kamatjának használatával gyorsan történhetik. Ki évenként $4\frac{1}{2}$ ft. kamatot 's e' fölött 1 0/0-et törlesztésre fizet, e' kamatláb mellett 38 év alatt 100 ft. adósságot törleszthet le. Ha az illy törlesztési járulékkal növekszik is némileg az adós terhe, az csak a' könnyelmű kölcsöntőli elijesztésre szolgál, 's az évi kiadásnak még sem kell nagyobbnak lenni, mint az egylet közbenjárása nélküli kamat szokott lenni, mellynél az egylet kamatlába rendesen kisebb. Ha mindemellett gyakorlatilag nem halad gyorsan elő az adósságtörlesztés: onnan van, mivel az egylet tagjai, az adósság-csökkenés arányához képest rendesen ismét új kölcsönt szoktak kérni, mi legtöbb esetben nem tagadtatik meg. — A' törlesztési terv egybekötése a' hitelegyletekkel következő föltételek kíván: 1) Meghatároztatik az adósok évi törlesztésterve. Ugyanazon öszlet nem minden adósok vagyónkörülményeire illik, 's azért több osztályzatot kell tenni, úgy hogy némelyek évenként $\frac{1}{2}$, mások 1 száztulit fizethetnek a' kamat fölött. Az innen eredő kényelem kárptólást nyújt a' kezelési foglalkozás szaporitásaért. 2) A' hitellevek beváltásmódja. Legjobb évenként azon hitelezőket kifizetni, kik jelentik magokat, 's a' fölösleggel a' hitellevek törlesztését sorshuzás utján eszközölni. 3) Folytonos számvétel utján minden pillanatban ki lehet mutatni, mennyivel adós még mindenik egyleti tag. 'S nagyobb öszletek egyszerre lefizetését is megengedhetni. 4) A' mint a' törlesztés előhalad, minden tag zálogjegyeinek egy része beváltathatik. 5) Új kölcsön fölvételét, mi által a' törlesztés hosszu időre nyujtatnék, nem lehet egyes tagoknak föltétlenül megengedni; mert különben megtörténhetnék, hogy végre, miután legtöbb tag lefizeté adósságát 's az egyletből kilépett, még néhányan hátramaradnak, kik sem a' szükséges kezességet nem biztosíthatják, sem évi öszleteik csekély volta miatt, tervszerint, a' törlesztést nem eszközölhetik.

Ezekenkívül még figyelmezní kell, hitelegylet alkotásában, a' következő mellékpontokra: 1) az egylet vagy maga gondoskodik a' kölcsön fölvételéről, vagy a' tagokra bizza e' fáradságot, zálogjegyük becsértéke erejéig hitellevelet adván nekik. Aztán nekik kell fölkeresni, beváltás végett, hitellevéllal a' hitelezőt. A' két rendszer, eredményre nézve, kevésé különbözik; megtörténhetik mindazáltal, hogy egy vidéken sok földbirtokos egybetolul, mi által a' kölcsön nehezül, a' hitellevéllal nem fizettetik ki egészen, érteken alul kel, épen olyan áruczikk levén, mint más egyéb, mellynek ára a' kereset és kínálkozás arányától függ. Czélszerűbb tehát, ha a' tőkepénzesek közvetlen az egylettel jönnek összeköttetésbe. Ez a' körülmények szorosabb megfontolása után, közzé teszi a' kamatlábat, azon föltételekkel együtt, mik alatt kölcsönt keres, 's a' tőkepénzesek jelentkezését elfogadja. Hogy ne legyen szükség bankházak közbenjárására, kisebb öszletek is elfogadhatók. 2) Az egyletet kezelő igazgatás rendel-

kezése alatt kell készen lenni tartaléktárnak, hogy : a) a' földbirtokosnak minden időben azonnal adhasson kölcsönt, 's a' hitellevelek csökkenése zavart ne okozzon ; b) hogy a' hitellelvel tulajdonosát, jelentésére, azonnal ki lehessen fizetni ; 's ha egyes adósok nem fizethetnek, az egylet biztosítva legyen. 3) A' szükségés tartaléktár (készlet) alkottathatik : a) az állampénztár előlegezéséből ; b) különös kölcsön után, vagy valamely tőzsérház jótállása által, minden pénzszükség esetére. c) Némi lehuzás által a' hitellelvelre kiadott öszletből. E' levonatból gyült tartaléktár aztán, ha veszteség ki nem meríti, ismét a' tagok javára esik. (Bajorországban 3 % levonat ; 100 helyett 97). 4) Lehető veszteség esetére hasznos segélykészletet gyűjteni hitellevelekben is, mire első években a' törlesztési adalékot fordíthatni, úgy hogy a' törlesztési műtét csak később kezdessék. 5) A' kezelési (igazgatási) költség, mi körülbelöl $\frac{1}{4}$ % -re tétethetik, szinte a' tagok évi adalékából kerül ki, a' kamaton és törlesztési adaléko 1 felül. 6) Szükségtelen a' hypotheaul bekötött vagyon és kölcsönnevő birtokost különösen megnevezni a' hitellevelen, mellynek megfelelő zálogjegyért az egylet kezeskedik szoros becsü mellett. 7) Az egylet alkotására szükséges egy, az összes tagok által választott, 's a' részvényesek kis számából álló igazgatóság. A' kormány egy teljhatalmu biztos jelenléte által ellenőrzi a' tanácskozásokat. Jó, ha az egylet bizottmányában a' hitelezők vagy hitellelvel-birtokosok is képviselve vannak. 8) Hogy a' becslés teljes bizossággal történjék, az egylet a' mezőgazdasági becsléstannak megfelelő utasítást készít (Erre nézve lásd *Bulow Cummerow* iratait). 9) Némelly meszterkelt intézkedések iránt is tétettek javaslatok, mellyek azonban a' hitelyegyet céljával ellenkeznek, mert vagy a' hitel szilárdságát gyöngítik, vagy az illetők egyik vagy másik osztályára ártalmasok.

Vannak a' hitelintézetek kívül egyéb földbirtokra kölcsönző intézetek is, mellyeket nem a' földbirtokosok alkotnak. A' tőkepenzesek biztosabb elhelyezést remélnek pénzöknek, ha minden lehető veszteséget közösen viselnek, 's vigyázva kölcsönöznek. A' földbirtokosra ebből az a' haszon háramlik, hogy időnként történhetik a' visszafizetés. Belgiumban három ilyen intézet alakult 1835. óta. *Caisse hypothécaire*, 60 évre, 12 millio ft. tőkével, részvényekre. A' tőkepenzesek, kik az intézet pénztáranak kölcsönöznek, sorshuzás után elégittetnek ki. A' részvényesek 1835 $\frac{5}{6}$ -ban 6 % -et kaptak, 's a' következő évben 7 $\frac{1}{2}$ % -et. — *Banque foncière* ; alapja 2 millio franc, 99 évre. Félévi kamatfizetést kíván. Hasonló a' banque d'amortissementhez Párisban, (1837. febr. 8.), melly nem maga kölcsönöz a' földbirtokosnak, csupán közbenjáró. Provisioja $\frac{3}{4}$ % -ent. Végre a' *banque immobilière*, melly igen bonyolult szerkezetü.

Hol sok a' tőke, a' kormány beavatkozása nélkül is alakulnak illy intézetek. Jegybankok, a' jegykibocsátás jogával élvén, földbirtokra még kedvezőbb föltételek alatt kölcsönözhetnek, 's kiváltságnyeréskor az a' banknak kötelességévé tétethetik. Így a' bajor bank alapja $\frac{3}{5}$ részét földre tartozik kölcsönözni.

Kis birtokosra nagy haszonnal van a' *baromkölcsönző tár* (Viebleihcasse) is. A' helységek állithatnak illyet károsuló becsületes mezőgazdák számára. A' barom az intézet tulajdona marad, míg ára, kamat után, le nem törlesztetik. Badenben 1832-ben 32 illyen intézet volt. Heidelberg-

ben egy illy intézet takarékpénztárral van egybekötve. (Grundsätze der Volkswirtschafts-Politik, mit arhaltender Rücksicht auf bestehende Staatseinrichtungen, von dr. K. H. Rau. III. Ausgabe. Heidelberg, 1844. — Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates von Robert von Mohl. II-te Auflage. Tübingen 1844. *Elsner*: die deutsche Landwirtschaft B. II. 32. lap. Alapos mű).

Magyarországon sok akadályai voltak a' hitelintézet alapításának. Hiányzott még a' hitelrendszer alapja: a' betáblázasi és telekkönyvi rendszer, melly a) a' jószág jogezimének, b) integritásának és c) a' rajta fekvő terhek tisztába hozására okvetlenül szükséges. 'S mig az ősiségi viszonyok (a' megkötött örökös, 's visszaperelhetés) fenállanak: a' jogezim kimutatása lehetlen. Azon kiváltság, mellyel a' hitelintézetek követelési szükségkép mindenütt felruháztnak, összeütközésbe jött volna nálunk az ősiségi viszonyokból kifejlő igényekkel. Egyik kiváltság a' másikba ütköznék, 's vagy megsemmisitené az érintett igényeket, mi jogsértést vonna maga után, vagy a' hitelintézet volna kénytelen olly javaktól megtagadni a' segílyt, mellyek ellen hasonló igények támadhatnak. A' hitelintézet illy viszonyok közt nem menthető vala meg az eladósult aristocratiát; sőt az ország pör alatt nem levő kis része számára is, a' nagyobb rész rovására, szerze vala hitelt. A' hitelintézetet tehát, birtokviszonyaink rendbehozására nem hogy gyökeres gyógyszerül fogott volna szolgálni, sőt azon politikának sem felelt vala meg, melly csupán a' jelen szorongató körülményeit igyekszik elviselhetőkké tenni. Mindenek előtt az ősiségi viszonyok tisztába hozása volt a' teendő. Alkalmat kelle előbb nyújtani, hogy az adás-vevés 's kölcsönzés, hypotheca tekintetében is biztos 's a' magánvagyonni hitel szilárd alapon nyugvó legyen; alkalmat kelle nyújtani, hogy a' jó lelkű hitelezők is örömmel kihozzák pénzüket a' vásárra, ne csupán azok, kik épen azért, mivel a' nem biztos körülmények közt kockáztatnak, minden kölcsönzéskor nagy uzorát követelnek. 'S ha a' magánhitel, vagyonilag is, megszilárdult, és hypothecalis rendszerünk biztos alapon rendeztetett: akkor vala rendén a' kamatok szabályozása 's a' lefizetés (törlesztésutján) könnyítése végett — mert ez a' bankok föladata — hitelintézetet alkotni. De ekkor is meg kelle vala még a' tárgy nemzetgazdasági, pénzügyi és igazgatási oldalait fontolni. A' hitelintézetek föladata közbenjáraskodni egy ország (tehát Magyarország) tőkepénzesi és földbirtokosai közt; nem pedig egyik ország ingatlan birtokát a' külföldön mobilisálni, egyik nemzetet a' másik adófizetőjévé 's politikai és pénzügyi zavaraitól függővé tenni. Mi lett volna jelen viszonyok közt, mig a' hazánkban levő tőkék forgásba nem hozatnak, a' magyar hitel-egyesület? Külföldi intézet fiókja, 's egyéb semmi; idegen tőzsérek ügyvitele. Olly tekintet, melly még akkor is figyelmet érdemelne, ha Magyarország nagybirtokosai valóban beruházásra fordítottak volna minden behozott kölcsönt. Nemis említjük a' kezelés nehézségeit, olly országban, hol sem jó becslési rendszer — minőt Európában sem ismerünk —, sem tudományosan képzett becsüsök nincsenek. Magyarországon azon birtokhanyadnak is, mellyre szigoru becslés szerint, kölcsön adaték vala, sokkal kisebbnek kelle lennie, hogy a' későbbi perlő, liquidatiókor a' jószágot nagyon terhelve ne találja. 'S a' zálogjegyjül lekötött jószágrészen

tul még nagyobb bajjal lehet kölcsönt szerezni a' földbirtok többi részére, mint különben. Honnan következnek : 1) hogy Magyarország földbirtokosainak csak igen kis része használható vala, az eddigi viszonyok közt, egy hitelintézet jótékonyágát, 's az is csak igen kis mértékben. 2) A' hitelintézettől elutasított földbirtokosok sokkal nagyobb része ellenben még inkább uzsorások martaléka lett volna.

'S különös, hogy hazánkban mindezen nehézségek mellett épen azok buzogtak leginkább a' hitelintézet létesítése mellett, kik az érintett akadályok megszüntetésére egy lépést sem tettek, sőt a' részben a' reformokat ellenzették. Értjük a' conservatív pártot. Nem csuda. A' hitelintézet föltünőleg aristocrata intézmény, a' régi alapon, mellynek jótékonyágát a' kis birtok, ház és városi vagyon, már a' becslés költséges volta miatt, sem igen élvezheti. Rendelgetése is az vala kezdetben ez intézetnek, hogy a' nagy nemesi javak föntartását eszközölje. Gyakran olly ember vesz kölcsönt, ki különben sem bir jószága kezelésével, kire jótékony lenne, nem kölcsönt venni, hanem jószága egy részét eladni. Ezt azonban nem teheti — hitbizomány kezelője lévén. A' gazdaságtan elvei 's az államérdekéi pedig egyiránt követelik illy esetekben a' földbirtoknak, legalább bizonyos minimumig — föloszthatását.

E' tekintet már magában elég fontosoknak látszott a' democratá párt szélső balárnyalata előtt, hogy a' hitelintézetet ne pártolja. A' reformpárt többsége azonban ohajtá azt, 's a' királyi előadások által is fölhivatván, az 1844-ki országgyűlés tervet is készített e' részben. A' fölterjesztett (oct. 25.) javaslat főbb pontjai a' következők : A' magyar hitelintézet a' törvényhozás ótalma alatt, Budán állittatik föl. A' hitelintézet földbirtokosoknak méltányos kamat mellett évenkinti törlesztéssel összekötött kölcsönököt ad, 's e' végett biztos hypothecára kiadott kötelezvények alapján kamatozó hitelleveleket bocsátand ki. Mind nemesi, mind városi földbirtokra, mind pedig — de csupán örök megváltási öszletek kifizetésére — községeknek is adatik kölcsön, a' biztosítékul lekötött birtok értékének $\frac{1}{3}$ részeig. Hypothecaul csak olly birtok fogadtatik el, melly a) semminemű folyamatban levő *per alatt nem áll* ; b) összeírva 's fölmérve van ; e) az illelő törvényhatóság telekkönyvébe bejegyeztetett ; d) terhes szerződés kötése képes egyén birtokában van ; e) *adósság betáblázásával terhelve nincs*. 'S azért a' hitelintézet kötelezvényei mindég első helyen táblázandók be a' birtokra. Betáblázással terhelt birtokra kölcsön csak ugy adatik, ha a' földbirtokos hitelező a' betáblázási elsőséget átengedik, vagy a' már betáblázott 's a' birtok értéke $\frac{1}{3}$ -dát felül nem haladó adósságok az intézet közbenjárásával előbb beváltatnak 'stb. Per alatt levő birtok hypothecaul csak ugy fogadtatik el, ha a' felperes a' kérdéses birtok lekötésében megegyez, 's a' hitelintézet követelésének elsőséget enged. Ha a' kölcsönért folyamodó földbirtokosnak kérelmét az intézet szabályai szerint teljesíthetőnek nem véli, határozatában az okokat, mellyek miatt a' kölcsön meg nem adatik, egyenkint kijelölni tartozik. A' kötelezvényben megemlítettő, hogy a' kölcsönvevő az intézet szabályainak, 's az igazgatóság törvényszerű határozatának magát mindenben aláveti. A' hitelintézet 200,000 ftnál nagyobb öszletet azon egyénnek akár egy, akár több kötelezvényre kölcsön nem adhat ; ellenben 500 ftnál kisebb

kölcsönt sem ad. 50,000 ftnál kisebb kölcsönt a' hitelintézet egyszerre ; ez összeget meghaladó kölcsönt pedig részenként 's olly módon fizeti, hogy ugyanazon egy egyénnek egy félévben 50,000 ftnál több nem fizettethetik. Csak olly mennyiségű kölcsön adatik, mellynek özlete egyegy hitellel értékeül meghatározott 100 fttal elosztható. A' hitelintézet a' kölcsönadott tőkének $\frac{1}{4}$ %-ét beszámítási díj fejében, $1\frac{1}{2}$ %-et pedig a' tartalék alaptőke öregbitésére a' tőke-leolvasás alkalmával visszatartóztatja. Attól, ki a' törvény által megszabott föltételeket teljesíti, az *intézet a' kölcsönt meg nem tagadhatja. Az intézet a' bátorságára lekötött birtokban kiváltsági elsőséggel bír mindennemű követelések fölött* (tehát a' jogperekből származó igények fölött is; mi annyit tesz, mint az ösiségi viszonyoknak a' lekötött jószágrésze nézve, az intézet irányábani megszüntetése). A' lekötött birtok, az intézet beleegyezése nélkül, sem el nem adathatik, sem el nem zálogosíthatatik; de az intézet e' beegyezést nem tagadhatja meg, ha a' jószág egészben, 's a' rajta nyugvó kötelezések elvállalásával vétetik meg. Midőn akár végrehajtás, akár örökösödés vagy osztály, akár szerződés vagy ajándék után a' hitelintézet bátorságául lekötött birtok többfelé szakaszandó, a' hitelintézettől függ a' szétszakítást megengedni vagy a' jószágot egy tagban eladatásán rendelni. A' részekre osztást m. a. nem tagadhatja meg, ha a' részek mindenikére a' tőkéből a' minimumot (500 ft.) meghaladó özlet esik. A' kamat 'stb esődper alatt is fizetendő. A' hitelintézet határozatát, törvényes bizonyosság jelenlétében, minden orvoslás kizárásával, az intézet ügynöke hajtja végre rövid uton. A' hitelintézetnek adóssai által fizetendő illetőségek következők : a) a' kölcsönvett tőke száztól ötös kamatja ; b) törlesztési járulék fejében száztul 1 %-t. Félévenként, előre történik a' fizetés. A' hitelintézet elleni kereset a' pesti első bíróságu váltótörvényszék előtt foly. A' hitelintézet kölcsön ad igaz értékű ezüst pénzben, 's az e' végre szükséges készpénzt az összeg erejéig kibocsátandó hitellevek (100—500 és 1000 ftosak) eladása által szerzi meg. Minden hitellel, kiadása napjától számítandó $36\frac{1}{2}$ év alatt, a' törlesztési terv szerint, be fog váltatni. Az egy kölcsönhez tartozó hitellevek külön sorozatot képeznek. A' beváltás sorshuzás után történik. A' hitellel 10 évre szóló kamatszeletek adatnak, 's utalvány további kamatszeletekre. A' hitellevek eladásában elsőség illeti a' hazai tőkepénzeseket ; de felhatalmaztatik az intézet, hogy a' hitellevek leszámítolása iránt az ausztr. örökös tartományokban levő nagyobb tőkékkel rendelkező, jó hitű nyilvános intézettel egyezésre léphessen. Tartaléktár alapítására 200,000 frtot p.p. ad az ország. A' kölcsönötökéből ennek szaporítására, mint láttuk, $1\frac{1}{2}$ % vonatik le. — A' hitelintézet igazgatóságának tagjai : 1 főigazgató, 2 aligazgató, 1 ügyvéd, 1 titoknok, pénztárnok, számvevő, kikhez járulnak a' vidéki ügynökök. Az igazgatóság hetenkint legalább egyszer gyűlést tart. Az igazgatóság tagjait ő felsége, a' segédek 'stb. az igazgatóság nevezi ki. Az igazgatóság fizetését ő felsége határozza meg. A' hitelintézet igazgatása felett egy elnökből 's 8 rendes tagból álló országos biztosság fog ellenörkődni, 's felügyelni, hogy ez intézet alapszabályainak értelmében kezeltessék. Az intézet egyébiránt az ország nádorának felügyelése alatt áll, ki az igazgatósági tagokat, kiket a' fejedelem nevez vala ki, az országos biztosság jelentésére fel is függeszthet. Az orsz. biztosság, az

igazgatósággal együtt, határozó vala meg a' kezelési szabályokat, becslési rendszert 'stb. 's a' hitelintézet, ez alapokon, 1845. jul. 1-ső napján kezdé vala meg működését.

A' királyi válasz azonban, mely nov. 2-ról adatott ki, oly lényeges változtatásokat kívánt a' vázlott terven, mikben az országos rendek nem egyeztek meg. De lássuk a' rendek újabb fölriratának némely főbb pontjait: „Illy intézetek — írják az országos rendek — természetökhöz képest közállományi felügyelés alatt álló magán egyesületeknek körébe tartoznak, 's azokat közintézetekké alakítani az elmélet tiszta elveivel meg nem egyeztethető; tevők m. a. ezt, mert a' közigazgatás legfőbb fokozatában létező, alkotmányos elvek iránt rokonszenvvel nem bíró befolyás tulnyomó hatása előre gyaníttatá velünk, hogy az annyira ohajtott intézet létesítését ki nem vivhatjuk, ha az igazgatására szükséges személyzet kinevezését a' kormány kezébe nem adjuk. 'S ezt talán tenni lehetne is, ha hazánk állása ugyanaz lenne, minő más alkotmányos ország viszonya a' központi kormányhoz. „Midőn tehát — mondanak folytatólag — egy részről a' hitelintézet igazgatóságának kinevezését a' kormánynak átengedők, nem lehet egyszerűs mind nem gondolkoznunk módokról, mik által a' kormány ekkép öregbedett befolyása, mennyire a' közhaza érdeke kívánja, korlátoltassék.“ A' királyi válasz azonban mindezt, mi a' korlátozásra vonatkoznék, ki hagyatni kívánta. Kihagyatni kívánta a' rendeletet, hogy az intézet attól, ki a' törvény által megszabott föltételeket teljesíti, a' kölesönt meg ne tagadhassa. A' rendek ellenben nem akarák „a' kormány által kinevezett tisztviselőkhöz önkényére bizonni, kinek adassék kölesön, kinek nem.“ Ez oly hatalom lenne, millyet alkotmányos nemzet, szabadságának veszélyeztetése nélkül, szigoru ellenörködés nélkül, nem adhat senkinek.“ A' válasz továbbá nem ellenzi ugyan az orsz. bizottmány kinevezését, de kihagyatni kívánta mindazon rendeleteket, mellyek az ellenörködést valósággá tehetnék, 's mellyek az intézeti tisztviselőkhöz az ország irányábani felelősségére vonatkoznak, holott a' hitelintézeti törvények által „olly nagy hatalom van az igazgatóság kezébe letéve, millyet hazánkban sem kormány, sem ítélőszékek eddig soha nem gyakoroltak.“ A' hitelkérő családok minden javaikra nézve az intézet igazgató tisztjeitől lennének függésben. Ezért akarák a' rendek, hogy minden „olly esetekben, mellyek nem pénzügyi kezelést tárgyaznak, hanem az intézet azon viszonyait illetik, mellyekben adósaikhoz 's illetőleg a' közállományhoz nem mint magánkövetelő, hanem mint széles hatáskörrel törvény által felruházott intézet áll, az igazgatóság maga ne határozhasson, hanem a' felügyelő orsz. biztossággal közösen tartson ülést.“ Kihagyatni kívánta végre a' leirat azon szabályt is, hogy a' hitellevelek az országos biztosság egy tagja által aláírassanak; mi a' hitellevelek ellenörzésére szükséges, melly hitellevelek nem bizonyos jószág megnevezésével, hanem csak általános országos jótállás mellett adatnak ki. 'stb. Mindezeknél fogva kijelenték az ország rendei: „mikép fölterjesztett törvényjavaslatukban azon végső pontig terjeszkedtek ki, mellyen tul jogaik 's alkotmányos szabadságuk veszélyezése nélkül nem mehetnek.“

Ez újabb fölíratra csakhamar következett az országgyűlés berekesztése. A' hitelintézet maig sem létesült. Ellenben a' forradalmat túlélvén, most

is életben vannak azon viszonyok, mellyek hasonló intézet létesítését, mint fenebb kimutattuk, akadályozzák.

Még csak azt kell megjegyeznünk, mikép az előadott hitelintézeti terv készítésében legtöbb részt vett Komárommegye követe *Ghiczy Kálmán*; 's a' vitákban leginkább *Lónyay Menyhért* (Beregh), *Pázmándy Dénes* az ifjabb, (Komárom) és *Szentkirályi Móricz* tünteték ki magokat. Az irodalomban, hirlapok és röpiratok útján, legtöbbet és legalaposabban értekezett e' kérdés körül *Trefort Ágoston*, jeles nemzetgazdánk. — y.

Hiteltörvények. A' hitel a' kereskedésnek 's általában minden terményző közlekedésnek' és így az országok jólétének egyik legfontosb tényezője; 's mivel e' fontos tényező, korábbi időkben, előítéletes törvények által megbénított 's vele együtt a' kereskedés és nemzeti jólét is nyomoru pangásban tepsedezett: ujabban különös gondot kezdtek fordítani a' törvényhozások ezen tárgyra; 's a' hitelt, ugy erre ható intézetek, p. o. váltók 's bankok, valamint az állami élet nagyobb biztossága 's javított közrend és igazságszolgáltatás által emelni és szilárdítani a' törvényhozó testek 's józan kormányok egyik fő törekvése lett. — Az állam e' részben ugy tesz eleget kötelességének, ha mindent elhárít, a' mi a' hitel, 's azzal összefüggő kereskedés és iparüzlet vidám tenyészését 's gyarapodását gátolhatná, millyen volt p. o. Magyarországon az ősiség, a' hosszú perlekedés 'sa't. sőt inkább ha mindent, a' mi erejétől függ, lelkesen megtesz az emberek közti bizodalom ébresztésére, szilárdítására; ha czélszerű törvénykezési, 's névszerint végrehajtási eljárás által a' hitelezőket biztosítja, hogy követelések, a' mennyire t. i. az állam ereje terjed, ki fognak elégittetni; ha, kellőleg szabályozván a' telekkönyveket 's betáblázást, tisztába hozza a' birtokállapotot; ha végre a' hitelintézeteket, a' bankokat, főleg hitel- és hypothéka-bankokat, takarékpénztárakat 'stb. ápolja 's pártolja, melly derék és üdvös intézetek olcsó pénzzel látván el a' kellő biztosítékot mutató megszorult embert, megszüntetik a' vérszopó uzsorát; emelik a' fekvő birtokok becsét 'stb.

Nálunk, a' régi törvénykezési rendszer tömkelege, többnemű kibúvó ajtaja, a' hitelezők kijátszására, a' perek örökítésére vezető perorvoslatok, bírói parancsok, az ősiség háttérben leskelődő rémalakja, a' nemesi casta kiváltságai 's előjogai, a' törvény előtti egyenlőtlenség 'stb. miatt épen nem vala hitel. — Mert sok hitelező kijátszaték egyes csalók által 's áldozata lett a' hibás rendszer tömkelegében könnyen tenyésző cselszövénynek: oda jutott a' dolog, hogy a' legbecsületesb ember, legjobb biztosíték mellett sem találhata kölcsönt pillanatnyi zavarában; ezekkel bíró földbirtokos nem juthatott százakhoz sőt tizekhez sem, ha rögtön megszorult vagy javítani 's czélszerűbben gazdálkodni ohajtott, vagy legalább nem juthatott óriási áldozatok nélkül; törvényes kamatra adott pénz olly ritka volt, mint az ajándék, 's az uzsorra mindennapi kenyér, kiragadva másoknak gyakran éhező szájából. — Gróf *Széchenyi István*, a' nemzet nagy ébresztője, élénken érezte ezt, 's megkapó színekkel esetelé a' szomorú állapotot „Hitel“ czimű munkájában, hol elmondá, hogy a' hitelhiányt tartja oknak, miért hogy a' magyar jószágbirtokos sokkal szegényebb, mint a' vagyonállapotához képest lehetne; hogy a' földművelő földeit kellőkép nem művelheti, hogy végre hazánknak kereskedése nincs.

Széchenyi iratai felrázák a' nemzetet, 's kigyógyíták azt soknemü elfogultságai- 's előítéleteiből. Sürgettetni kezdett a' váltótörvény behozatala, hitelbank felállítás, ösiség eltörlése, 'sa't. egymást érték a' tervek, a' journalistika 's a' megyék zöld asztalai élénken kezdtek foglalatzkodni a' hitel ügyével. Sok ellenszegülést kelle ugyan tapasztalni az aristocrazia részéről, melly azt vélé, hogy a' váltótörvény által, a' 1 : 9 ellenére, jogai- ban csorbították : de csakugyan győztek lassankint a' józanabb eszmék. — A' legrégebb adóssági törvények, névszerint Verbőczy II : 68 's III : 28. szerint is le leheté az adósnak, bár nemes, személyét is tartóztatni, 's a' hitelezőnek átadni, ha adósságát fizetni nem tudta. A' törvény tehát elég szigoru lett volna, de a' tisztujításokon, pártoskodás által választott, 's elmozditható, és így függő bírák által végre nem hajtatott, 's a' hosszú, akadémikus eljárás, a' törvény által engedett perorvoslatok által tökéletesen elvesztette erejét. Ha nem fizetett valaki, megidéztetett ugyan, 's hetek vagy hónapok mulva meg is jelent, de, ha többféle kifogásainak ügyes kimerítése után, évek mulva elmarasztalt is, ellentállás vagy bírói parancs, vagy más törvényes perorvoslat által meggátolható az ítélet végrehajtását, 's azalatt a' végrehajtás alá vehető tárgyakat szépen eltette láb alul 'stb. Szóval, a' szigoru törvény csak papíron maradt. — Az 1792-iki 17-ik törvény megengedte, hogy az adós magát az austriai váltótörvénytörvényszék alá vethesse, mellynek ítélete nyomán a' végrehajtás kísérő- levél mellett eszközöltethessék a' magyar adós ellen. Ezen intézkedésnek azonban kevés sikere volt, mert a' külső törvénytörvényszékek ellen nagy elfogultság uralkodott, 's ha fordult is elő elmarasztalás a' bécsi törvénytörvényszék által, a' végrehajtás többnyire nagy akadályt szenvedett a' magyar bíró ellenszenvén, magyar ügyvéd mesterségein, 's magyar adós ellenszegülésén. — Ide számlálhatók azon régebbi törvények, mellyek, adóssági perekben, a' perköltségeket is megítélendőknél rendelik, mint 1659 : 31 ; 1715 : 54 ; 1723 : 52 ; mellyek a' betáblázásról rendelkeznek, mint 1723 : 107 ; mellyek vagyonihiány esetében az adósságok sorozatát határozzák meg, mint 1723 : 107 ; mellyek az uzorást, azaz : olyan hitelezőt, ki száztól hatos kamatnál többet vesz, büntetések alá vetik, mint 1723 : 120 ; 1715 : 51. — Az 1647 : 144 száztól hatra szorítja a' törvényes kamatot ; az említett törvények szerint, feljelentés esetében, a' királyi fiscus nem csak a' tulságos kamatot, hanem magát a' tőkepénzt is elkobozza, minek harmadrésze a' feladóé, a' törvénytelenül kicsikart kamatot az adósnak visszaadván. Az 1802 : 21 törvény pénzbeli 's börtönbüntetéssel sújtja az uzorást, ki magának nagyobb összeget irat, mint valóban kölcsönzött. — Mindezen törvények igen keveset segítettek ; az uzorásnak százféle módja maradt a' törvényt kijátszani ; uzorára pedig, a' követelés behajthatásának bizonytalansága, 's a' pontos fizetés csekély hihetősége mellett, igen sok hitelezőnek volt kedve ; nem számithatván sem arra, hogy tőkéjét a' kikötött időre, kellemetlenségek 's perköltségek nélkül visszakaphatja, sem arra, hogy kamatait pontosan huzhatja, nagyobb kamatok követelése által igyekezett magának kárpótlást szerezni.

Törvény elég volt ; a' Corpus Juris 's Bencsik Repertoriuma hosszú sorozatát mutatja a' hitelezőről, adósról, adósságról, kölcsönről, végrehaj- tásról szóló törvényes rendeleteknek. De e' sok törvény épen úgy nem

vezetett célra, mint a' százlábu bogarat épen száz lába gátolja a' gyorsabb menetelben. — Az országgyűléseken 1790. óta folytonos törekvést látunk az említett bajok orvoslására. Az 1790°/₁-ki országgyűlés 67-ik cikke által kinevezett országos küldöttségek során a' hatodik (deputatio juridica) azzal is megbízott, hogy a' perlekedési rendet kijavítsa, 's váltótörvényt készítsen, mit azonban vagy épen nem, vagy csak igen hiányosan 's tökéletlenül teljesített. A' következő háborus időkben ezen küldöttségi munkálatok átvizsgálása országgyűlésről országgyűlésre halasztatott, 's végre a' körömrre égett szükség azon gyakorlatibb 's életrevalóbb rendszerre vezette át a' törvényhozó testet, hogy egyes szűkséges intézkedéseket, rendszeren kívül is, életbe léptetni siessen. Az 1807: 8-ik 's követk. törvények a' perek gyorsabb folyamáról gondoskodtak; a' 12-ik a' hamis csődökre nézve büntetést határozott. Az 1836-ki 15-ik törvény a' pénzbeli elmarasztalást magokban foglaló birói ítéletek végrehajtása módjáról rendelkezett, megparancsolván, hogy a' nyertes hitelező azontul nem a' marasztalt vagyonának becsüár szerinti átadása utján, hanem mindenestre készpénzben elégíttessék ki, a' kielégítésre kijelölt vagyon tehát árverésre bocsáttassék, 's az árverés mindaddig folytattassék, míg az egész marasztalási összeg ki nem kerül, az árverés alá vett javakra nézve minden vételbeli elsőbbség megszünjék, 'sa't. Ezen törvénynek azonban fenmaradt még azon aristocratiai 's ösiségi szagu nagy hibája, hogy különbséget tett a' nemesi és nem nemesi javak között; a' polgári és uraléri ingatlan javakra nézve ugyanis kimondá, hogy ezek előbbi birtokosaik által többé ki nem válthatók; a' nemesi ingatlan vagyont pedig csak birói zálogképen adá át a' legtöbbet ígérőnek, mellyet ettől a' tulajdonos visszaválthatott. Természetes, hogy illy feltétel alatt csak igen kevés embernek volt kedve a' nemesi birtok árverésén megjelenni, 's azok csak igen alacsony áron keltek el, és a' zálogbirtokosok által művelésök elhanyagoltatt. — Ugyanazon 1836-iki országgyűlés 18-ik cikke bchozta „a' kereskedésnek az igazság gyors kiszolgáltatása által eszközöndő könnyebbitéseül“ a' vásári bíróságokat, mellyek sz. kir. városokban, 's rendezett tanácsosal biró egyéb községekben, de csupán az országos és hetivásárok ideje alatt, a' kereskedési szövetkezésekből származott adósságok, 's a' kereskedési tárgyak szerződés szerinti átvétele 's átadása iránt, rövid uton, szóbeli eljárás mellett, bírászkodhatnak, 's ha a' késedelem veszélylyel járna, a' panaszlott személyét be is zárathatják, 's az eladandó portékákból befolyó pénzeket lefoglalhatják; 's ítéleteiket, a' vesztes félnek helyben levő ingó javaiban, a' vásár helyén tartandó árverés utján, nyomban végrehajthatják. Ugyanezen vásári bíróságoknak alávetettek a' nemesek is, ha életmódjoknál fogva kereskedők vagy mesteremberek; 's ítéleteiktől nincs helye a' felelbitelnek, hanem végrehajtás után fenmarad a' rendes perút. — Továbbá ugyanazon országgyűlés 20-ik t.cikke, — kissébb érdekű keresetekben a' perlekedők terheletésével egybekötött 's gyakran a' pertárgy értékét felülmúló költségek elhárítása tekintetéből — szóbeli bírászkodást állapított meg, de csak világos 's nyilvános, 60 forintnyi összeg értékét felül nem haladó 's nyomban tisztába hozható keresetekre 's ezek járulékaire nézve. Ezen bírászkodásban rendes keresetlevél nem kívántatik, hanem akár írásban, akár pedig szóval. előadandó 's a' bíróság által írásba foglalandó

panaszra megjelenési határidő, mely nyolcz napnál többre nem terjedhet, szabatik ki ; a' bíróság, a' feleket kellőkép kihallgatván , feleseléseiket 's próbáikat jegyzőkönyvbe veszi, 's azonnal ítéletet hoz, mellyet, legfelebb nyolcz nap alatt, végre is hajt : birói járandóságnak ezen eljárásnál helye nincs ; ellentállás nem engedtetik, 's ha mégis megkísértetnék, azonnal hatalomkarral sújtatik le.

Az ezen törvényekben mutatkozó komoly törekvés még nagyobb tért nyert az 18³⁹/₄₀-iki országgyűlésen. A' rég ohajtott váltótörvény a' 15-ik törvényezikk által behozatott. Küldöttség által, melly austriai jogtudóst is alkalmazott kebelében, igen gyorsan kidolgoztatván, a' tárgygyal nem igen ismerős KK. és RR. által, csaknem minden vita nélkül, elfogadtatott, 's 1841-ik évi január 1-ső napjától kezdve életbe is léptetett. Ezen váltótörvény, a' legjelesebb külföldi példák 's előzmények nyomán készülvén, Németország legelőkelőbb jogtudósainak p. o. Mittermaiernek teljes helyeslését nyerte meg. A' cselekvő váltóképességet, azaz : képességet, váltóbeli jogokat szerezni, megadá mindenkinék, kinék a' köztörvény szerint jogokat szerezni lehet ; a' szenvedő váltóképességet, azaz : a' képességet, magát másnak váltóilag lekötelezni, idegen váltókra nézve szinte megadá minden teljeskorúnak, ki terhes szerződést törvényesen tehet, kivévén a' nőket, ha csak bejegyzett kereskedőkül nem tekintet-hetnek ; saját váltókra nézve azonban csak olly kereskedők, gyárosok 's kézműveseknek, kik teljeskoruak 's magukat a' váltótörvényeseknél bejegyeztették ; mindenestre kizára pedig a' papokat, szerzeteseket 's valóságos szolgálatban levő katonákat. Az adósbörtön azonban e' váltótörvény által még nem hozatott be (Lásd bővebben : Váltótörvény). — 1850-ben az austr. birodalmi igazságügyministerium némi az austriai váltójoggal összehangzó módosításokat tett a' magyar váltójogban, 's az adósbörtönt is megállapítá. — Az 1840-iki országgy. még egy rakás törvényt hozott az ipar 's kereskedés emelésére, nevezetesen : a' kereskedőkről (16) ; gyárak jogviszonyairól (17) ; közkereseti társaságokról (18) ; alkuszokról (19) ; fuvarosokról (20) ; adóssági követelések elsőbbség végett betáblázásáról (21). A' csőd, melly az 1723 : 107 szerint austriai kaptára volt ütve, külön kimerítő törvény által szabályoztatott, (l. bővebben : *Csőd*), melly azonban nem gátolható a' hamis csődök nagy számát. — Ugyanezen országgyűlés 11-ik czikke a' szóbeli eljárást 200 forintnyi követelések 's járulékaikra, és a' világos adósságok kamataira is kiterjeszté ; azon esetben pedig, ha az adós magát szóbeli eljárás alá veti, határozatlan somma erejéig. — E' mellett az ősiség épületének falai folyton folyvást dőngettettek, 's egyes falak minden alkalommal szétbontattak, az egész épület azonban még egy ideig daczolt a' kor szellemével. Csak az 1848-iki időszaknak sikerült az ősiséget elvben megdönteni, 's annak eltörlését kimondani. Ezen elv szerint szerkeztett polgári törvénykönyv elkészítésére azonban nem maradt idő. — Az 1844-ki országgyűlés 4-ik t.czikke a' nemesi javak birhatásának jogát nem-nemesekre is kiterjesztvén, czáltal a' vevők számát 's az ingatlan birtok becsét tetemesen növelé ; a' 6-ik t.czikk a' váltótörvény némelly pontjainak világosítása 's módosításával foglalkodván, különösen a' váltó-hamisításról erélyesebben rendelkezett ; ugy a' csődtörvényt bővítő 's módosító 7-ik t.czikk is a' hamis-

sággal vagy vétkes gondatlansággal párosult bukásokról's azok kinyomozásáról és megfenyítéséről. — A' kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak 1843-iki jelentése, melly terveket's törvényjavaslatokat adott a' vámrendszerről, kézműrendszerről, országos pénztárról, *hitelintézetéről*, (l. ezt) jegybankról'sa't. nem léphetett életbe. Pedig hitelintézet nélkül a' földbirtokos állapotán segíteni nem lehet, 's a' tapasztalás megmutatta, hogy minden egyéb kísérletek mellett, mellyek e' téren tétettek, pénz szűke uralkodott a' földmivelők közt, 's a' kamatláb roppant magas, a' földbirtokos szegény maradt. — 1848-ik vihara minden e' nemű kezdeményeket elsepert, 's összeégetett a' forradalom lángjában. — A' mostani kormány elméletileg elég jeles törvénykezési rendszert dolgozott ki, melly azonban a' gyakorlati téren még igen nehezen mozog. Az ősiségi törvény még alkotó kezek alatt van. A' hitelintézet még a' kegyes ohajtások közé tartozik. Az átmeneti korszak szenvedéseitől könybe lábbadó szemek epedve nézcnk egy jobb jövőfelé. — Y.

Hlubek (Ferencz Xaver Vilmos) a' mezei gazdaság és erdészet tanítója Grätzben, szül. 1802. Siléziában, tanult Brünnben és Bécsben, 1829-ben a' bécsi tanácsnál alkalmaztatott, 's 1830-ban Bécsben a' mezei gazdaság tanítójaul választatott meg. — Következő évben bejárta az austriai birodalmat, 1832. Lembergben volt a' mezeigazdaság tanítója 's 1833. mint illyen Laibachba tétetett át. Itt dolgozá ki a' gazdasági egyesület évkönyvét, 's ugyanott jelent meg tőle „*Wirtschaftskalender für Illyrien*“. 1840-ben Grätzbe tétetett át. Nevezetesebb munkái : „*Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaués*“ (Prag, 1841.); „*Beleuchtung der organischen Chemie des Doctor Liebig*“ (Grätz, 1842.); „*Resultate der Wirksamkeit der Landwirthschaftsgesellschaft in Steiermark*“ (Grätz, 1840.); „*Der Verkehr zwischen Triest und der Monarchie und die Wien-Triester Eisenbahn*“ (Wien, 1841.); „*Versuch einer neuen Charakteristik und Classification der Rebsorten*“ (Grätz, 1841.); „*Die Landwirthschaftslehre in ihrem ganzen Umfange*“ (2 Bde. Wien 1846). — k.

Hobhouse (sir John Cam) angol státusférfit, szül. 1787. 's lord Byronnal egyszerre tanult a' cambridgei egyetemen. Tanulmányait elvégezvén, Byronnal együtt meglátogatta Görög- és európai Törökországot. Már 1809. lépett föl több classicus fordításával's néhány saját költeményeivel. 1812. törökországi utazását adá ki. Napoleon Elbárolói visszajövele alkalmával H. Franciaországban volt, 's a' waterlooi ütközet után adá ki : „*Letters written by an Englishman during the last reign of Napoleon*“, melly munkájában Napoleon pártját fogja, 's azért sok kellemetlenségeknek tévé ki magát. 1819. irott röpiratában az angol alsóházat keményen megtámadta, 's ezért elfogatott, 's a' newgatei állambörtönben a' parlament prorogatiójáig ült. Ekkor azonban a' nép által annyira felkaroltatott, hogy Westminster követének választá, 's mint illyen több radical követtel együtt alkotá a' „*Westminster Review*“-et. Később gondolkozása mérsékeltebb volt, 's 1831. mint statustitkár Grey ministeriumába lépett, 1833. irlandi státustitkár lett. A' ház és ablakadó megszüntetése fölötti viták alatt, melly adó ellen előbbi időkben maga is izgatott, — most azonban szükségességét belátta, a' ministeriumból és a' parlamentből is kilépett, 's a' közügyektől visszavonulva kívánt élni ; de már 1834. ismét részt vett a'

lord Melbourne Ministeriumban 's követté is megválasztatta magát. 1839. a' keletindiai központi igazgatóságának elnöke volt. 1841. Melbourne ministerium leköszönése alkalmával ő is letevé hivatalát, azonban 1846. Russel ministeriumába lépén, ezen hivatalt ismét elvállalá. — k.

Hoblik (Márton) m. akad. lev. tag, szül. Igalon, Somogy v. megyében, dec. 1-jén 1791., hol első oktatását is vette; tanulmányait Kaposvárt, Pécssett folytatá, 1808-tól fogva a' bölcsészeti és törvényfolyamot Pesten végezte, 1811-ben phil. dr. 1813-ban kir. tábla jegyzője, 1815-ben hitességvéd, 1816-ban Verőcze v. megye második, 1822-ben első aljegyzője, 1833. másod tiszti ügyésze, 1824. pedig főügyésze, 1826. bácsi, 1827-ben verőczei 's 1834-ben szerémi t. bíró lett. A' megye bizodalma sok küldöttségben használta szorgalmát, gyakran mint tollvivőjét, így névszerint az évenként tartatni szokott kir. Drávaszabályozási 's a' Zsiva iránti orsz. bizottságokban is ő vitte a' jegyzőkönyvet. Munkái: 1) *Hübner Lexicon*a első kötetének fordításában vett részt 1813. 2) *Versei* (Pest, 1814.) 's a' Tud. Gy. todalékában 1823—30. 3) *Eszék viszontagságai* Tud. Gyűjt. 1822. IX. 4) *Verőcze vármegye ismerete* Tud. Gy. 1832. II. III. 's külön is Pest, 1832. 5) *Függelék Verőcze v. megye ismeretéhez* Tud. Gyűjt. 1833. IX. 6) *Parasztlakadalmi szokások* Verőcze vármegye három, 's Szerém egy magyar falvában. Tudtár. 1834. II. 'sa't. Van még tőle számos magyar és deák alkalmi vers és cikk a' Jelenkor, Társalkodó, Szemlélő és Kémlőben. Kéziratai közt legnevezetesebb: „*Mikép lehetne a' magyar játékszint Budapesten állandóan megalapítani?* Az akademia által dicséretet nyert pályáirat. Az akademia őt 1832. választá levelező taggá, minek következtében néhány terjedelmes munkálatot nyert tőle, mint p. o. a' horvát, szerb és magyar nyelvekben találató hasonhangú és értelmű szók lajstromát, ritka magyar szók jegyzékeit, észrevételeket a' magyar helyesíráshoz, bibliographiai közleményeket 'stb. Megh. máj. 26. 1845.—B.

Hoffmann (Henrik Ágoston) német költő, született 1798-ban Hannoverben Fallersleben nevű faluban, a' honnét magát megkülönböztetésül sok névrokonaitól „*H. von Fallersleben*-nek nevezi. Németország figyelmét különösen „*Unpolitische Lieder*“ czimű költeményeivel voná magára. 1816-ban a' göttingai egyetemen theológiát tanult, de csakhamar elhagyá ezt 's az irodalomra adta magát, mit az ujonnan felállított bonni egyetemen még jobban mivelhetett. Itt jelentek meg tőle „*Bonner Bruchstücke des Otfried*“. H. egy helyen soká nem maradhatott, 's majd a' Rajna mellett gyűjtött népdalokat, 's Hollandiában a' németalföldi irodalom régiségeit tanulá, majd Berlinben tartózkodott, 's innét Boroszlóba az ottani egyetemi könyvtár őrének választva, tette át lakását, hol rendes tanárságot is nyert. 1838-ban Austriát, déli Németországot, Schweiczot, Dániát, Németalföldet és Belgiumot járá be. Munkái közül a' már említettekön kívül legnevezetesebbek: a' közönséges német nyelven irt „*Reinike Vos*”; „*Sumerlaten, mittelhochdeutsche Glossen aus den Handschriften der Hofbibliothek zu Wien*“; „*Monumenta Elnonensia*“ (Gent, 1837). 1836—38. *Haupt* Moriczczal együtt szerkeszté az „*Alldeutsche Blätter*“ czimű folyóiratot. Költeményei közül „*Lieder und Romanzen*“ (Köln, 1821.); „*Alemannische Lieder*“ (1826.); „*Gedichte*“ (1833.); „*Buch der Liebe*“ (1836.); „*Gedichte, neue Sammlung*“ (1837). Legnevezetesebbek azonban az „*Un-*

politische Lieder“ (1840—41. Hamburg) czimü politikai költemények, melyekben a' jelenkor politikai és társadalmi bajait erős, egyenes hangon támadja meg, 's melyek úgy, mint Herwegh politikai költeményei, különös jellemző tüneményei korunknak. E' költemények miatt elfogatott, 's szoros nyomozások intéztettek ellene, melyek bár minden eredmény nélküliek voltak, mindamellett boroszlói tanári székét elveszté. — Ezután bejárta Németországot, 's sok helyen nagy ünnepélylyel 's rokonszenvvel fogadtatott; más helyeken ismét, mint Berlinben és Hannoverben némi megaláztatást is volt kénytelen tapasztalni. — k.

Hoffmann (Károly Fridrik) kitünő német földiró, szül. 1796. Meklenburgban. 1812. Berlinben előbb theológiát, később mathematicát és geographiát tanult. Tanulmányait bevégezve 4 évig nevelő volt, később a' Meklenburg-Strelitzi Nagyherceg segedelmével északi Németországot utazá be, honnét visszatérve a' *hofwyli* (1. ezt) intézetnél alkalmaztatott. Innét *Cotta* könyvkereskedő felszólítására Stuttgartba ment, egy geographiai intézet igazgatóságát vállalván el. Ez intézet Münchenbe tétetvén át, H. az igazgatóságot elhagyá 's mint magántanító köztetszcsele lépett fel a' müncheni egyetemenél, nem sokára azonban felolvasásai eltiltattak, mire a' catholicismus elleni kifakadásai szolgáltatott okot. H. élete nejeveli vizsgálódásai miatt, sok viszontagságon ment keresztül. Háromszor váltak el egymástól, míg végre 1840-ben törvényes elválás vetett véget bajának. De az esemény olly nagy hatással volt munkás életére, hogy búját, feléledvén nejehez szerelme is, a' legmértékletlenebb borivás közé akarván temetni, mindig mélyebbre sülyedt, 's a' legnyomasztóbb szükségben halt el 1841. Kevés nappal halála előtt hivatott meg Petersburgba és Dorpatba egyszerre. Munkái: „*Die Erde und ihre Bewohner*“ (Stuttgart, 1833 5-te Aufl. 1839.); „*Deutschland und seine Bewohner*“ (4 Bde. Stuttg. 1834—36.); „*Europa und seine Bewohner*“ (8 Bde. Stuttgart 1835—40.); „*Das Vaterland der Deutschen*“ (Nürnb. 1839.); „*Die Völker der Erde, ihr Leben, ihre Sitten und Gebräuche*“ (2 Bd. Stutt. 1840.); „*Hertha*“ (2 Bd. Ulm 1840—41.); „*Atlas für Schulen*“ (Stutt. 1833. 3. Aufl. 1837.); „*Vollständiger Himmelatlas*“ (Stuttg. 1835—37., 2 Aufl. 1842). — k.

Hoffmann (Károly Sándor) szabadelvü és számüzött lengyel, szül. 1798-ban a' masoviai palatinatusban. Warsóban végzé jogi tudományait, ezután hivatalt nyert, de gyanu levén ellene, hogy Oroszország ellen összeeskütt — nem léphetett elő. Tagja volt a' „*minden közös*“ nevü társulatnak, mellyért 1822-ben vizsgálat alá vonatott, semmi sem bizonyítatván be ellene, szabadon bocsáttatott, de hivatalrai képességét elveszté, 's rendőri felügyelet alá bízott. — A' nevezett társulattól visszalépve, tudományos foglalkozást üzött, 1828. szolgálatai képességét visszanyeré, 's a' lengyel banknál tanácsossá neveztetett, ez időben szerkeszté „*Lengyel Themis*“ folyóiratát. 1830. ban részt vett a' lengyel felkelésben, ő irá az igen elterjedt „*Nagyhete a' lengyeleknek*“ czimü művet, a' forradalom alatt bankigazgató volt, 's a' grochowi ütközet után a' bankkal Kielcebe ment, később mint diplomatikai agens Németországba küldetett. — A' forradalom után Dresdában élt, innét azonban az orosz követ kívánságára, Párisba költözött Drezdában irá „*Tekintet a' lengyel királyság politikai*

állapotjára az orosz uralom alatt“ (1832.) nevű művét. 1833. Párisban jelent meg tőle „*La nationalité polonaise détruite*“. Neje *Tanska* Clementine híres lengyel író, kinek művei leginkább a' népnevelésre irányozták, 's a' lengyel körökben igen elterjedtek. — k.

Hofwyl vagy **Weilhof**, Schweicz köztársaságban Bern cantonnak Bern-től két órányira fekvő telepítvénye. *Fellenberg* itteni intézete által félszázad óta, közfigyelem és érdek tárgyát képezi. 'S ezt intézeteinek iránya és vezéreszméi által korunk napjaiban és társalmi mozgalmaink közepett mindenek felett megérdemli. A' milly nagyszerű czélt képez jelenleg a' társalmi élet, és viszonyok észszerű átalakítása; épen olly szükségű eszközök az állami közéletben azon intézetek, mellyeket Hofwyl tár előnkbe. Mindinkább elismertetik veszélyessége azon roppant ellentétnek, melly még mindig olly nagy mélységet 's olly áthághatatlannak látszóat választalat képez a' szűkülködés és dúskálás vagyis, mi mindegy, a' munka és henyelés között. És azért mindinkább belátható az is, mikép gyökeres intézkedésekről kell gondoskodni, mellyek mind az egyik, mind a' másik társalmi kinövést eltávolítsák. — A' munka csak úgy hozhatja meg mind azon üdvös gyümölcseket, mellyek a' reá fordított erők által előidézhetők, ha értelmiséggel, ügyességgel, tiszta felfogással és kellő ismeretekkel van összekapcsolva. — Más részt a' vagyonos, gazdag osztályok részéről fényűző és kéjelgő kihágások mellett csak igen ritka és kevés részvétet, de annál több hidegséget és közönyösséget tapasztalhatni a' társalom közös céljai, 's főkép az alsó néposztály sorsa iránt. — Semmisen olly sürgős tehát mint azon hézagot kisebbiteni, a' szélső néposztályokat egymáshoz közelebb vonni, és fogyasztani azon kinövéseket, mellyek az összes társalomra épen olly károsak, mint magokra az egyes osztályokra. — A' leggyökeresb orvosságok közé tartozik, 's tán a' legelső helyre tehető is e' téren az: *állami nevelés és kiképzés*. Olly nevelés és képeztetés értetik itt, melly a' társalom minden osztályainak tehetségeit, ereit a' társalom közös céljára fejt ki. Tehát olly nevelés, melly egyrészt a' szegény, munkás néposztály gyermekeinek értelmiséget, ügyességet és munkásságot hoz, és a' felsőbb osztályok iránti gyűlöletet eltörli; más részt a' gazdagok növendékeit a' munkás osztály iránti részvétre 's rokonszenvre, és a' társalom közös céljait illető intézkedésekre, törekvésekre és reformokra ébreszti. De azon magas cél: a' nép egymás ellenében álló osztályainak összeolvasztása az érdekek és törekvésekben, csak közállami nevelés és kiképzés által valósítható. *Fellenberg* magánintézetei csak mutatványt nyújtanak előnkbe mikép lehetne korunk legnagyobb és legveszélyesebb hiányain segéleni, egy részt a' munkás osztály tudatlanságán, szegénységén és a' szegénység bünein; más részt a' gazdagok kicsapongásain, közecélok 's a' munkások iránti részvétlenségén; és általában mindkettőnek egymás iránti idegenkedésén, közönyösségén és gyűlöletén. Egy részt a' szegények és más részt a' gazdagok intézete áll. — A' gazdagoknál kiválólag a' kedély kiképzésére és nemesítésére fordítatik a' figyelem. Illy szellemben működik az itt létező: *felsőbb rangnak gyermekeinek nevelőintézete*. — Ezen felső nevelőintézet arra irányozza törekvését, hogy a' gazdagok gyermekei megtanulják, mikép használhatják mind hatalmas befolyásukat, mind temérdek jövedelmeiket a' munkás nép sorsának javítására

és az állam közcéljainak előmozdítására. A' szorgalom, munkásság jellemükbe oltatik. — Egyszersmind a' társalom minden iparfoglalkozásai egy egészben, a' mint egymással összefüggenek és egymásra hatnak, állíttatnak eléjük. Innen az élet minden viszonyairól, a' nemzetgazdászattól minden ágairól, és ezeknek minden eszközeiről tiszta és világos felfogást nyerhetnek. Nem mondhatni ki eléggé milly hatást gyakorlanak ezen szemléletek, az életnek ezen működései az ifju kedélyre. És milly ösztönt, milly utánzó és nagyra törekvő ingert ébreszt fel kebleikben, midőn olly nagyszerű javítások és intézetek szerencsés sikerét, kedvező folyamát és hasznát, eredményeit látják magok előtt. — De nem maradhat üdvös hatás nélkül kebleikre az sem, midőn látják mikép lehet a' szegény elhagyatott osztálybeliek sorsán könnyíteni, mikép lehet őket kiképezni és munkás, erkölcsös polgárokká nevelni. Nem lehet, hogy sorsuk iránt részvétre, rokonszenvre ne gerjedjenek. — Illyen a' *felső rangok* nevelőintézete Hofwylben. Munkásságra szoktatja — megismerteti a' szükséges reformokkal, — és részvétre gerjeszti a' munkásosztály sorsa iránt. *Bonafons* azt mondja : „*les élèves y apprenent à aimer le laboureur. Inspirés par leurs premières impressions, ils mettrout plus tard leur bonheur à rendre heureuse une classe utile et trop souvent oubliée*“.

A' gazdagok növeldeje mellett Hofwylben a' *szegények nevelőintézete* áll. Ennek alapeszméje és irány-törekvése : a' munkásság felélesztése, szilárdítása, 's ezáltal az erkölcsi jellem és értelmiség kifejtése. A' szegénység kinövései, kicsapongásai legnagyobb részt a' munkátlanságból erednek. — Minél tovább maradnak és nőnek fel a' gyermekek illy veszélyes körben, annál nagyobb és tovább terjed el ezen ragály. Semmi sem képez szilárdabb alapot az erkölcsiségre és becstelenes jellemre, mint a' munkálkodás. A' munka földművelési foglalkozásokban áll. Minden gyermek munkája legnagyobb részt képes fedezni a' reá fordítandó költségeket — sőt az intézet felállításának kiadásait is. A' munkarendszernek alapelve abban áll itt, mikép a' mezei munka képezi a' gyermekek legfőbb és leg-hosszabb időre terjedő foglalkozását. A' tanítás, szellemi kiképzés a' nap kevesebb óráira marad, úgy hogy ez mintegy pihenés és mulatás idejének tekintetik. Illy uton kívánja a' hofwyllyi intézet arra képezni a' szegények gyermekeit, hogy belőlük rendes és munkás polgárok váljanak ; hogy önmagokban keressék életfentartásuk eszközeit ; hogy lelkületük és jellemük függetlenségét, önállását alamizsnai segélyek által el ne vesztetgessék. A' tapasztalás bebizonyította, mikép minden emberben meg van az önfentartási vágy és törekvés. A' társalomban annak számtalan akadályai léteznek. De ha a' kedély nemesítettik, a' munkásság és munkaképesség, szorgalom és tehetségek, rend és takarékoság szelleme kifejtetnek, mi a' társalom legelső kötelessége lenne, mindenki kész leend önmagát saját munkájával látni el. Ott ismét, hol talán lehetetlenség lenne magának a' munkának feltalálhatása, az államnak kell segélyt adni a' munka előállítására. — Midőn pedig ugyanegy körben, ugyanegy helyen neveltetnek szegények úgy, mint gazdagok, lehetetlen, hogy a' máshol létező idegenkedés és ellenséges szellem el ne fojtassék, és hogy annak helyébe összesimulás, rokonszenve és testvéri vonzalom ne fejlődjék ki.

Mintegy kiegészítő részek a' fentebbiekhez tekintendők még a' követ-

kező intézetek. Nevezetesen a *falusi tanítók képezője*. Fellenberg nevelési rendszerének üdvösségéről meggyőződve levén, mindinkább azon volt, hogy az minél jobban terjedjen. Erre legegyszerűbb eszköznek látta azt, hogy önmaga képezzen minél több falusi tanítókat, kik általa kiképeztetve, községeikben 's illetőleg iskoláikban, hol alkalmaztatnak, elveit és eszméit életre hozzák. Ezek Hofwylben képeztetvén, önszemeikkel láthaták mindazt, mi egy észszerű nevelésre kívánatos és szükséges. — A' másik kiegészítő intézetet képezi a *leány-növeldé*. Ebbe a' szomszéd vidékből a' legszegényebb szülők leányai vétettek fel neveltetés végett. Évenként igen szép számra ment a' növendékek öszvege. A' nevelés az oktatás tárgyain kívül, kiválólag a' háztartás betanításában állt. A' nevelést Fellenberg nője és idősb leányai vezették és kezelték. E' példa után később a' szomszédfalukban hason képeztetés alkalmaztatott. — A' harmadik intézet a' *real vagy polgáriskola*. Célja önálló hazai ipar fejlesztése — mire ügyes és kiképzett iparosok kívántatnak. A' tantárgyak ez intézetben : szám és mértan, földleírás, hazai történetek, természettan és történet, szépirás, rajz szabályok és természet után, ének, műtani munkálatok, nyelvek, különösen német és angol, ha kívántatik az olasz és francia is. A' tanítás rendszer itten is az elmélet és gyakorlat szoros összefüggésében, az elvek és ismereteknek a' kellő tárgyakra való alkalmazásában és kivitelében áll. Több mint 100 növendék szokta évenként ez intézetet meglátogatni. Ezen intézet közbenső és közvetítő gyanánt tekintendő a' társalom két szélső osztályai között. És mint ilyenre Fellenberg csak később fordítá figyelmét—1830 után, miután a' legfőbb szükségéről a' szegények és gazdagok kiképzése iránt gondoskodva volt. — Ezen ipar-intézet mellett mindenféle *iparműhelyek* állítottak fel. Feltalálhatók itt a' szabók, eszmiadiák, esztergályosok, kovácsok'stb. Mindezek Fellenberg által fizettetnek és vezéreltetnek. — És ezek mellett majdnem az egész itt előadott nevelés alapjául tekintendő azon példánygazdaság és iskola, melly F. által Hofwylben állítottatott. Minden, mi a' vegy-, gép- és műtan által mint a' földművelésnél alkalmas eszköz találtatott fel, alkalmazásba jött Hofwyl példánygazdaságában.

Ezek képezik összesen a' hofwylly nevelésrendszert, melly magában összefoglalja a' társalom minden munkás osztályait, és az anyagi foglalkozás és munkásságának minden nemét. Ez öszpontosulás az, mi azon rendszernek fő jellemét képezi—akarva hatni nemcsak egyes kastokra, hanem a' társalom mindennemű osztályaira—és így azon magas, mindent átkaroló célra törekedve, melly az emberiség célja. Azonban illy állami célnak nem felelhet meg egy magánintézet. Mint a' cél, úgy az intézetnek is államinak, és államilag nagyszerűnek kellene lenni. Azon elvekre kellene fektetni az egész társalom nemzedékének kiképeztetését. F. ezt önmaga is belátta. Azért többször tett az államnak ajánlatot és javallatot intézeteinek átvétele és államítása iránt. De mindeddig ezen átvétel nem létesült. Azonban mint magánintézet és gazdaság is felette nagyszerű és felette számos gyümölcsöket 's hasznokat termett. Mind a' földművelés, mind az ipar, mind a' nevelés felette sokat nyert Hofwyl intézetei által. Az okszerű gazdaszat ismereteinek terjesztésére népünnepeket rendezett, mellyekre a' vidékről és szomszéd kantonokból számosan gyülekeztek össze, többnyire

földművelők, munkások 'stb. Innen azon sok földészeti javítások Hofwyl vidékein. Szóval egészen új kort teremtett Bern és a' szomszédcantonok mezei gazdaszatában. Itt F. működései után a' földek egészen mások, a' jövedelmezés sokkal nagyobb, a' földművelők vagyonosabbak 'stb. — Ezenkívül nagy jótékonytságot fejtett ki ezen hofwyl-i képező telep azáltal is, hogy utánzókra talált nemcsak Európa, hanem a' föld minden részeiben. A' számos ismertető munkákon kívül, azon elterjedés főképp kitünő látogatások által idéztetett elő, melyekben Hofwyl részesült. A' württembergi király, osztrák koronaörökösök, bajor és dán jelen uralkodók, weimári, nassau-i, mecklenburg-schwerini uralkodó hercegek, Thurn-Taxis és Dietrichstein hercegek jelentek meg ott személyesen. Minden európai kormány utasítást és leirást szerzett magának követsége útján ezen intézetek felől. A' legtöbb ezen kormányok közül saját államaikban hason intézeteket állított. Magában a' schweiczi köztársaságban több helyen állítottak hason növeldék és példánygazdaságok. — Még számossabbak azon igen érdekes munkák, melyek Hofwyl ismertetésére jelentek meg. Csak a' nevezetesebbeket közöljük. Maga Fellenberg 1841-ben *Geschichtliche und Staatswirthschaftliche* — és azután — *Paedagogische Blätter von Hofwyl* — munkáiban fejtegette eszméit és intézeteit. — Másoktól jelentek meg: *Die Stiftung von Hofwyl* 1844-ben Stadelmann Rudolftól. — *Notices sur les établissements d'Hofwyl extraites du bulletin de la société pour l'instruction intermédiaire à Paris* 1830. 'stb. — Fellenberg meghalt 1844. év november hó 20-kán. — Általa alapított intézetek és nevelési rendszer folytatását jelenleg legidősb fia *Fellenberg Vilmos* vezeti. Ez több paedagógiai és agronomi iratai által nevezetes hirre emelkedett már is. *Mönnich* nevelők nyujt neki a' nevelésben segédkezet. — Ezen időszakban is megkísértetett az egyezkedés az állammal Hofwyl intézeteinek átvétele iránt. És a' mennyire haladtak az értekezletek, hihetőleg az állam át is veendő vala, ha a' legutolsó 4 évnek szomorú eseményei közbe nem jönnek. Próbálták egy nagyszerű associatio útján is államivá tenni a' hofwyl-i nevelés és munkarendszert. De ez sem sikerült. Fellenbergnek hofwyl-i intézetei és elvei, rendszere folytán komoly összeütközései valának a' híres Pestalozzi-val. E' tárgyat, ellenkezéseiket, eltérő nézeteiket a' Pestalozzi-féle iratokban 's értekezésekben kimerítőleg megismerhetni. — Fellenberg némelyek által túlvallásos szellemről vádoltatott. Mások pedig a' végett keltek ki ellene, mintha a' viszonyok és létező rend pozitívítása mellett kívánt volna mánakcsul maradni — mintha azon positívítás képezte volna alapelvét. — Bern és más cantonok kormánya ellenben veszélyes ujitónak tekinté őt, és intézeteiben, működéseiben túl felvilágosodási és haladási szellemet, radicál irányt és népelemiséget vélt rejleni. — Ezek körüli vizsgálatokba nem ereszkedhetünk. Csak az intézetet, elvét, rendszerét és kiválóbb eredményeit kívántuk megismertetni. — Sz. I.

Hohenheim, hajdan német kéjkastély, egy mfdnyire Stuttgarttól, Károly württembergi herczeg által alapítva 1776., 's bevégezve 1796-ban. A' vár emelkedett helyen áll 's különösen homlokzata kitünő. 1821-ben egy *erdészeti 's gazdaszati intézet* alapított e' helyen a' württembergi kormány által, mely csakhamar európai hírvé lön. Hasonlóul nevezetes

az ottani példánygazdaság 's évenként számos külföldi utazó által kátogatattatik. — H. a' tenger színe felett 1,200' fekszik, északról dél- 's keletnek lejtő térségen. Mivelés alatti földrétege eredetileg elmállott márga, homok és mészkő-képletekhez tartozott, melyeknek felsőrészét itt ott még most is érinti a' mélyen leeresztett szilárd 's mégis könnyű szerkezetű vaseke. Éghajlata, magas és dombos fekvésénél fogva mérséklett, egészséges és tiszta ; melegebb részén még a' tengeri is tenyész, de csak rendkívüli meleg nyári napokban juthat tökéletes érettségre. Légnérséklete középszámmal + 7° R. — Az itteni intézetről 's gazdasági rendszerről bővebb ismertetéseket közölt *Bartók János* a' „*Magyar Gazda*“ 1846. 's 1847-ki folyamában „*Hohenheimi közlemények*“ czim alatt. — k.

Hohenlohe (-Waldenburg-Schillingsfürst, Sándor Lipót Ferencz Imre herceg) sardikai czimz. püspök, *nagyváradi* nagyprépost és püsp. helyettes; szül. 1794. aug. 17. Németországon Waldenburg mellett, hercegi családja egy birtokán. Atyja Károly Albert örökös herceg, anyja magyarországi Reviczky grófnő volt. 1804. a' bécsi lovagakademiába, a' Theresianumba adatott, 1808. a' berni új akademiába küldetett. Saját jámborságán kívül, anyja vallásossága 's 1819-ben mint augsburgi püspök elhalt Károly hg. nagybátyjának példája birták az egyházi pályára. E' czélből 1810. a' bécsi hercegérseki alumnatusba lépett 's utóbb a' nagyszombati 's ellwangeni seminariumokban folytatá theologiai tanulmányait, mely utóbbi helyen akkor nagybátyja felszentelt püspök vala. 1815-ben még mielőtt pappá szenteltetett volna, ollmützi domicellará neveztetett ki, mely czimmel egy ollmützi kanonoki állomás várandósága van egybekötve. Ugyanazon évben nagybátyja által felszenteltetvén, 1816. Rómába utazott ; visszatérvén 1821. Bambergben egyházi tanácsossá neveztetett, 1823. valóságos kanonoki állomásra *Nagy-Váradra* küldetett. 1829. az ottani káptalannál nagypréposti méltóságot nyert ; 1844. sardikai czimz. püspökké szenteltetett. Ennyiből áll külső élete ezen férfinak, mely egy részről nagy tisztelet, más részről ugyan olly kifakadások 's megtámadások tárgya volt. Amazt nem annyira magas egyházi állásának vagy erényeinek és iratainak köszönheté, mint inkább azon elterjedt hírének, minélfogva pusztá imádság 's kézzelérintés által a' legnagyobb betegségeket vala képes gyógyítani. E' gyógyításokról valódi fogalmat szerezni bajos, miután a' vélemények e' tárgy körül felette elágazók. Az egyik rész az imádság és istenbeni bizalom hatalmának, mások a' magnetismus erejének tulajdoníták. Dicsérék azonkívül nyájas, emberséges bánásmódját, szelidségét 's kellemes társalgási modorát ; voltak azonban, kik pietismust, ábrándosságot, 's türelmetlenséget vetének szemére. A' szegények és betegek ápolására sok időt és pénzt költe. Mint tudomány embere nem akart ragyogni ; azonban a' tudományt becsülé mindenütt. Irataiban, különösen levelezéseiben sokszor igen találólag nyilatkozott. Egy naplójában, mit néhány évvel ezelőtt a' magyar politikai események felett írt, sok helyen bizonyos jövődőlő előrelátással találkozunk. Egy 1846. dec. 5-ről kelt nagyváradi levélben, hol a' magyar ügyekről nyilatkozik, többi között ezt mondja : „A' pimaszkodás (Lumperei), mint a' pokoli hatalom előpostája, mindig nagyobb tért foglal el. A' vakság oda fenn szánandó gyarapodásnak indul. Nem ohajtom a' mit jöni látok, de befog mégis

következni: Magyarország egy iszonyu véráldozatnak, valóságos vérfürdőnek néz elébe, 's ki tudja, valljon megjavulnak-e még így is a' dolgok! — A' magyar forradalom, mit előre látott, elűzte Nagyváradról. 1848-ban H. hg. Insbruckba utazott, onnan 1849. octoberben Bécsbe 's végre Badenbe, hol a' telet akará tölteni. Ekkor már nagyon szenvedő állapotban volt. Halálának előérzetében fölkeresé családi sirboltját a' közel Vöslauban, hol 1836. anyja holt tetemei felett tartá halotti beszédet. Betegsége mellvízkórnak mondatott. 1849. nov. 14-kén kiadá lelkét 's 17-kén nagy pompával ugyanott el is temettetett. Benne a' kath. egyház elszánt vallási bajnokot 's a' fejedelmek hü barátot vesztenek. Német és latin nyelven irt egyházi iratainak száma tetemes, mik mind Bécsben 's a' külföldön jelentek meg. — a.

Holland v. Németalföld. Ujabb története szoros összefüggésben áll a' mult század végszakának nagy eseményeivel, miket itt főbb pontjaiban ismételnünk kell. Az uj francia köztársaság 1793. febr. 1-jén hadat izent az angolokkal szövetkezett Németalföldnek. A' francia hadvezérek Dumouricz, Pichegru, kik a' francziákkoz szító néppárt által élénken támogattának, kevés hónap alatt urai levének egész Németalföldnek. Az örökös helytartó V. Vilmos oraniai herczeg (ki 1766. óta birá nehéz köztársasági és monarchiai küzdelmek között, változó szerencsével az ország főméltóságát) családjával együtt Angliába menekült — 's Nagy-Britannia partján Yarmouthban 1795. jan. 18. meg is halt —, a' nemzetgyűlés pedig u. a. év május 16-án megalkotá a' *bataviai köztársaságot*. A' republikai intézmények elégtelensége 's a' behozott rendszabályok czélhoz nem vezetése évről évre inkább bebizonyult. A' szegénység növekedett, az adóssági teher szaporodott 's az ország politikai hatástalansága napról napra szembetűnőbb lön. Általános lett a' kívánat, az akkor hatalmas Franciaországgal mielőbb tökéletesen egygyéforrhatni. 1806-ban megtörtént a' lépés, mely az akkori nézetek szerint, egyedül üdvezítőnek látszott: *Bonaparte Lajos*, Napoleon öcscse, a' koronával megkináltaték. 1806. jun. 5-kén kiáltatott ki Holland souverain királyának, 's alakíttatott egy államtanács 13 taggal (köztök 4 minister) 's egy törvényhozó test 30 ('s a' körülmények szerint több) taggal. A' várakozások itt is meghiusultak. Az uj kormányforma nem vala képes behegeszteni az uj sebeket. Németalföld kénytelen vala Napoleon minden hadaiban részt venni, a' nélkül, hogy az abból származott kereskedelmi előnyökben részesült volna. A' zavarok és csapások szaporodtával *Lajos* király (1810. jul. 1.) eltökélé magát, legidősb kiskoru fia számára lemondani a' koronáról. Napoleon azonban nem egyezett meg e' lépésben 's jul. 4-kén megszállatá Amsterdamot. Egy jul. 10-ki császári rendeletnél fogva Holland Franciaország-hoz csatoltatik, a' 10 departement 7-re szállíttatik 's 2 katonai kerületre osztatik; a' hadi és hajóereg francia szolgálatba megy által; a' katonai összeírás behozatik, a' régi állami adósság $\frac{1}{3}$ -ra reducáltatik 'stb. Mind-ezen átalakításokat az ország fő kincstárnoka a' Piacenzai herczeg, mint a' császár ideigl. helyettese intézé. A' szárazföldi rendszer behozatala a' francia uralom elleni ingerültséget egész a' dühösségig nevelé 's ugy történt, hogy az 1812. és 1813. Bülow, Benkendorf, Thielemann, Winzingerode és Graham alatt bevonult szövetséges seregek, kik a' hollandiakat

proclamációik által a francziák elleni nyílt fölkelésre izgaták, zajos örömmel fogadtatának. — Leginkább *Hogendorp* és *Duyn van Maasdam* nyílt és erélyes föllépéseinek volt eredménye, hogy az oraniai herczeg (V-ik Vilmos volt örökös helytartónak fia) Hollandba hivaték. Ez 1815. nov. 30-kán partra is szállott 's dec. 2-án általános lelkesedés között Amsterdamba vonult be. Holland elválása Franciaországtól ünnepélyesen kimondatott. Az oraniai herczeg, I. Vilmos névvel, mint *Németalföld királya* a bécsi congress zárectájában (1815. jun. 9.) minden hatalmasság által elismertetett; Luxemburg és Lüttich szinte Hollandhoz csatoltatának. Az új alkotmány aug. 24-kén fogadtatott el. Az időszakonként elvált 's elfoglalt tartományok lassanként mind visszakerültek az államtesthez. Kereskedelmi szerződésék kötettek 's általában Vilmos király mindent elkövetett, hogy csatornák, kikötők, bank 'stb. alapítása által a lesujtott hollandi kereskedést és ipart ismét lábra állítsa. Azonban a siker nem felelt meg a várakozásnak. Egyebeken kívül fő akadályul állott az ország boldogulásának útjában, 's örökös elégtelenségre adott alkalmat a nemzeti különszerűség, melly vallás, szokások és jellem tekintetében örök válaszfalat emelt a protestans hollandiak 's a buzgó katolikus belgák között. A francziákkal évekig tartott egyesülése a belgáknak, annyira francziasítá ezeket, hogy szó sem lehetne többé a belgáknak teljes hozzácsatlakozásáról a germanizált hollandiakhoz. Több át nem gondolt 's eszélytelen kormányi rendszabály még nevelé az egyházukat féltő belgák elégtelenségét, kik p. o. a francia nyelvnek a törvényszékek és iskolákban történt eltiltásában a reformatio kiterjesztésének szándékát vélték láthatni. A brabantiak és flamandiak pedig még régi előszeretetből csüggttek Franciaországon. Ezek 's más okok hozák magokkal a németalföldi északi és déli tartományok végképeni elválását (*L. Belga forradalom*). Hiában nyilatkozta ki óvását a király, hiában emelkedék fel egész Holland, jogának fegyverrel támogatására. 'S 1831. aug. 2-kán az oraniai herczeg ugyan át is ment egy 70,000-nyi sereggel a belga határon 's két csatában meg is veré a belga sereget, azonban egy gyorsan összevont francia sereg Hollandot fegyverszünet elfogadására kényszeríté, minek folytán az Oraniai herczeg Belgiumot újra elhagyá. Oct. 20-kán egy, az ő hatalmasság által biztosított, 24 cikkből álló békeegyezség terjesztetett elő mindkét félnek, mit azonban Holland elvetett. De Franciaország és Anglia az antwerpi erősség átadására kényszeríté Hollandot, a német szövetségi gyűlés beleegyezett Luxemburg egy részének Belgium számára átengedésébe (ha a limburgi hgségben kellőleg kárpóltatik) — 's így kénytelennek látta magát Németalföld királya 1839-dik febr. 4-kén a most reá nézve nem kedvezőleg módosított 27 cikkelyt elfogadni. April 19-kén bekövetkezett az 5 európai nagyhatalmasság által biztosított definitív békekötés Holland és Belgium között. Ezen hosszú háboruzás a különben is zavart hollandi pénzügyet még jobban összebonyolítá. Midőn annál fogva a kormány, czélszerű reformok tervezése helyett, 1839. a kamaráknak egy 56 milliónyi kölcsön tervét mutatá be, általános lön az ingerültség 's a rendek elveték a kölcsönt, el az egész budgetet és esupán 6 milliónyi kölcsönt és 6 hónapi budgetet szavazának meg. 1840. martiusban a kormány az alkotmányt módosítandó több törvényjavaslatot terjesztett a

rendek elé, mik által p. o. a' civilliste 1½ mill. ftra határozottatott 's a' budget 10 évről 2-re szállítottatott le. A' király és miniszterei elleni hangulat mindinkább növekedett, miután az ország összes pénzügyi zavara miatt ők is okoztattak. Midőn annál fogva a' nép a' királynak d'Oultremont Henriette grófnővel szándéklott egybekelését is nyíltan ellenzé 's midőn végre Belgiumban egy messze elágazott összeesküvés fedezteték fel, mellyben Holland is gyanuval terhelteték, Vilmos király 1840. oct. 7-kén fia II. Vilmos javára ünnepélyesen lemondott, 's Nassau gróf álneve alatt roppant magánvagyonával Berlinbe vonult, hol 1841. febr. 17-kén d'Oultremont grófnővel egybekelt 's 1843. nov. 7-kén meghalt. — II. Vilmos mindjárt kormányra lépése alkalmával felelősöknek nyilatkozatá a' minisztereket, mi által a' király és rendek között egy nagy vita fejeztetett be, azonban a' pénzügyi zavart, mellyet a' Sumatrában az Acsinéd ellen folytatott háboru még nevelt, meg nem szüntetheté, ugy hogy a' kormány végre kénytelennek látta magát, a' rendek elé egy, rendkívüli jövedelmi adót vagy pedig 150 milliónyi önkénytes kölcsönt tárgyazó törvényjavaslatot terjeszteni, a' mi, daczára a' nagy ellenzéknek 1844. martiusban meg is szavaztatott. Mindamellett az ország érdekében is nagy összegek használtattak fel, így p. o. vasutakra, a' harlemi tenger kiszáritására 'stb. Több keresk. szerződés kötöttetett, névszerint : Texassal, 1842. a' német vámegeleti államokkal, melly azonban később nem újított meg egész terjedelmében, 's 1843. Belgiummal. Az 1848-ki európai mozgalmak általában véve nyomtalanul vonultak el Hollandban, leginkább azért, mivel a' kormány önmaga azon volt, hogy önkénytes reformok által a' keletkezhető vésztt megelőzze. Alig hogy az új alkotmány elfogadtatott, 1849-dik martiusban meghalt a' király, 's fia, III. Vilmos máj. 12-kén esküvék meg ünnepélyesen az új alkotmányra Amsterdamban.

Holland v. Németalföld (geogr. és statist. tekintetben). Hollandnak Belgiumtól, vagy is az azelőtt egyesült németalföldi északi és déli tartományoknak elválása óta, a' tulajdonképeni Németalföld vagy Holland a' következő tartományokból áll : *Észak-Brabant, Geldern, Észak-Holland, Dél-Holland, Seeland, Utrecht, Friesland, Oberyssel, Gröningen és Drenthe*. Határai észak- és nyugatról : az északi tenger ; keletről : Németország (Rajnatartományok és Hannover), délről : Belgium. Luxemburgi és limburgi részletével együtt tesz 622 □ mfdet. Mint már neve mutatja, ez ország igen mélyen fekszik, helyenként mélyebben mint a' tenger színe, 's általában egy erdőtlen, számtalan csatorna és árok által keresztülvágott, részint homokos, részint mocsáros, leginkább pedig füves térséget képez, melly örökös egyformaságában semmi változatosságot nem nyujtana, ha a' mostoha természetet mesterséges ültetvények nem enyhítenék. Gátak és töltések védik a' tenger árjai ellen, miknek fentartása 's a' föld megóvása évenként roppant összegekbe kerül. Holland számos tengeröblei közül a' nyugati 's északi partokon a' nevezetesbek : a' *Dollart* (3 mfd hosszú 's 1 mfd széles), a' *Lauwer tó*, a' *Zuyder tó* (54 □ mfd), a' *Biesbosch*, a' *Zwine* 's számos beltavak, mik között legnagyobb a' *harlemi tenger*. Mindezen vizekben sok a' hal, különösen nagy az úngolna. II. fő folyói : a' *Rajna*, mellynek itt két ága van, az északibb megtartja Rajna nevét, a' másíknak neve *Waal* ; továbbá a' *Schelde*. Chinán kívül tán a'

világ egy tartománya sem bir annyi hajózási csatornával, mint Holland. Csaknem minden kereskedési hely illy vizutak által van egybekötve, mellyek nem csak áruküldésre, hanem postautakra is használtatnak. A' vízépítészet egyik remeke az 1829. megnyitott, $9\frac{1}{2}$ mfdnyi hosszú nagy észak-hollandi csatorna, melly Amsterdamt a' *Nieuwe Diep* nevü kikötővel köti össze 's mellynek rendeltetése, nagyobb tengeri hajókat egész Amsterdamig szállítani. — Holland légelye mérsékelt, de a' sok víz és mocsárnál fogva nedves. Hozzájárul a' rosz ivóvíz 's a' gyakori hal-eledel, miből számos betegség származik. A' magasabban fekvő vidékek (Geldern, Utrecht, Obcryssel stb.) egészségesek. Termékgazdagsága csekély; a' lakosok szorgalma azonban sokat segített e' hiányon. Az ásványország szegény; az állat és növénytenyészet szebb eredményeket mutathat fel. A' hollandi lovak nagyok és erősek, számra mintegy 300,000 darab. A' marhák jelesek 's nagy részét teszik a' nemzeti vagyonnak; 20 mázsás ökör nem ritkaság. A' juhtenyésztés és nemesítésre nézve sokat tesz a' kormány. Szárnyas vad sok van, egyéb vad igen kevés. Halak szerfölötti bőségben. A' méh leginkább Utrechtben tenyésztetik. A' növényország szokott gabonanemeket hoz elő. Burgonya mindenütt bőven terem; kerti vetemény és virágokra nézve Holland régi hirrel bir. Az utóbbiak nevezetes kiviteli czikket képeznek a' világ minden részeibe. Len, kender, dohány, repce, lóhere stb. nagyban természetik. Gyümölcse sok és jeles; a' kertekben különösen szép ananász, dinnye és szőlő; általában a' műkertészet igen virágzó állapotban van. A' nagy faszükségnél fogva nagy figyelem fordittatik a' tőzegre, melly itt nagy mennyiségben található, 's mellyre egy külön bizottmány ügyel. — Holland népessége 3,276,741 lélek, mi között 2,000,000 hollandi, 500,000 német, 250,000 fries 's 50,000 zsidó. A' keresztyének között van 1,720,000 református, 173,000 protestáns, 1,200,000 katolikus, 120,000 mennonita, 6,000 remonstrans, 15,000 rheinsbergi 's 32,000 anabaptista. A' hollandiak erődús nép, az emberek nagyok, erősök; nyilt, komoly, kitartó, tiszta, egyszerű, honszerető 's igen kíváncsi jellemmel. A' közmondássá vált hollandi phlegma gyakran tulságokig vitetett. Fő élelmi módok: baromtenyésztés, — a' hollandi sajt messze földeken ismeretes. A' partvidékeken azonkívül fő foglalkozás a' halászat. A' heringhalászat most ismét emelkedőben van, azonban távolról sem olly terjedt, mint volt hajdanában, midőn a' hollandiak versenytárs nélkül állottak ez ágra nézve. A' fő heringhalászat a' skót partokon történik. 1838-ban 128 hajón 2,000 teher hering hozatott be. A' czethalászattal most évenként mintegy 50 hajó foglalkozik. Fontosabb és jövedelmezőbb a' tőkehalászat (Stockfish). Egyéb halászat mintegy 20,000 családot foglalkodtat. — *Ipar* tekintetében a' hollandiak régi időktől fogva kitünőek valának gyáraik 's kézműveikkel, mik már századok előtt a' tőkély magas fokán állottak. Még jelenleg is virágzó állapotban vannak a' nemesítő ipar több ágai. A' hollandi vászon, valamint a' haarlemi fehérítők mindekkoráig felülmulthatlanoknak bizonyultak be. Itt készül a' finom czérna is a' híres brüsseli csipkékhez. Másik kitünő műtermék: a' hollandi papiros. A' hajdan híres posztó és gyapjuszövések nagyon aláhagyttak; Leydenben és Tilburgban azonban jelenleg is 6,000-nél több embert táplálnak. Híresek azonkívül: a' kalapgyárak,

gyapotfonások 's a' selyemkémzivek Haarlemben, Amsterdam- és Utrechtben, a' bőrgyárak Amsterdam- és Rotterdamban, a' czukorgyárak Amsterdamban, szappan, pálinkagyárak 'stb. — Az ország fekvése és műszorgalmánál fogva legnagyobb fontosságú Hollandban a' *kereskedés*. Amsterdam kereskedése a' 17-ik század kezdetén soha nem ismert magasságig emelkedett, úgy hogy a' 18. század végén történt politikai események előtt magok az angolok is messze a' hollandiak mögött maradának. Az 1795-ki államfelforgatás érzékeny csapással sújtá a' hollandi kereskedést. 1815—30-ig ugyan ismét egy fénypontja derült fel, midőn H. fél Európa bizományi kereskedését kezében tartá; de az 1830-ki események újra pangást idéztek elő. Most azonban ismét emelkedik 's H. kül és belkereskedése 300 millió ftra becsültetik. Kiviteli czikkek: marha, vaj, sajt, sós-hus, papiros, vászon, virág, magvak, hering, tengeri-halak, dohány, olaj, különösen gyarmati áruk, melyek a' gyarmatokból érkezve, az országból egész Európába szállítatnak. Fő kikötők: Amsterdam, Rotterdam és Dortrecht. Amsterdamban 1846-ban 2,822; Rotterdamban 1764, Dortrechtben 2,085 hajó jelent meg. A' csatornákon élénk belkereskedés évenként 6,000 naszádot 's 15,000 csolnakot foglalkodtat. — Fontos emeltyüje a' kereskedésnek az 1824-ben a' londoni terve szerint alapított németalföldi bank, melly 12 milliónyi tőkével bir. A' pénz, súly és hossz mérték, Franciaország példájára, tizedrészekre van osztva.

Pénzügyi állapotát illetőleg, 1830-ban a' kormány az activ statusadósság összegét 784,610,680 ftra, az elhalasztott adósságot 965,471,687 ftra tevő. A' belga forradalmat követett 9 év alatt az activ adósság 197,257,900 fital növekedett. 1849-dik jan. 1-jén a' németalföldi almanach szerint az activ adósság 238,869,911 ftot tett. Az 1848. és 1849-ki budget a' jövedelmet 71,692,316, 's a' kiadást 71,525,932 ftra teszi. — *Tengeri erejére* nézve 1848-ban volt összesen 104 hajó 2,391 ágyuval; e' között volt 71 sorhajó, 16 fregatt, 12 corvett, 20 brigg, 23 goelett 's 75 ágyunaszád, 5,850 emberrel. — A' szárazföldi hadsereg alkatrészei: 1 ezred gránátos és vadász, 8 ezred gyalogság, 3 ezred dragonyos, 2 ezred lándzsás, 2 század lovasvadász, 3 ezred tüzér, 1 ezred lovastüzér 's 1 hidász test; összesen: 35—40,000 ember, mellyhez járul rendkívülieg 12 ezred nemzetőr (Schutter), mintegy 30—35,000 emberrel, melly azonban ha kell, 100,000-re is szaporítható. Az erősségek és várak száma aránylag nagyobb mint más országokban; ilyenek: Bergen op Zoom, Breda, Gave, Herzogenbusch, 's ide tartoznak a' számos vizvonalak, csatornák, töltések 'stb.

Holland *külbirtoka*: Ázsiában: Java 2,313, Sumatra 6,369, Borneo 9,223, Celebes 1,674, Moluk szig. 1,800, a' többi szigetek 3,100 □ mfd; Afrikában a' Guineapart 600; Amerikában: Surinam 2,550, Curaçao és járuléka 50, — összesen: 27,529 □ mfd, 19,690,930 lakossal. A' gyarmati budget 1847. következő volt: *Keletindia*: bevétel 75,567,324 ft, kiadás 69,065,338 ft; *Nyugatindia*: bevétel 1,174,406 ft, kiadás 1,480,587 ft; *Guineapart*: bevétel 5,600 ft, kiadás 105,168 ft.

Alkotmányi tekintetben a' hollandi vagy németalföldi királyság, az 1815. aug. 24-ki alkotmány által korlátozott örökös monarchia, mellynek élén a' király áll, ki mint luxemburgi herceg tagja a' német szövetségnek. A' király személye szent és sérthetetlen; őt illeti a' végrehajtó hatalom, a,

törvényhozó hatalom megoszlik közte 's a' nemzet között. Joga van hadat izenni, békét kötni 's egyezségekre lépni ; erről azonban tudósítania kell az országrendek két kamaráját. A' trónhozi jog a' fiágot illeti, 's csak ennek kihalása után megy át az előszülöttség törvénye szreint a' nőágra. Nagykorúvá lesz a' király 18-ik évében. A' kiskoru király gyámságáról, ha előde aziránt nem gondoskodott, 's a' regensségről az országrendek intézkednek ; időközleg az államtanács kezeli a' főhatalmat. A' király idegen koronát nem viselhet, 's székhelyét nem viheti az ország határain túl. Czime : Németalföld királya, luxemburgi nagyherceg, orania-nassau herceg. A' koronaherceg czime : Oraniai herceg. A' király most Haagban lakik 's igen egyszerű udvart tart. Lovagrendet kettőt szokott osztani, ezek : 1) a' *katonai Vilmosrend*, 1815. apr. 30-kán alapítva katonai érdemek jutalmazásaul. 2) a' *németalföldi oroslánrend*, 1815. sept. 29-én alapítva, polgári érdemek jutalmazásaul. — A' törvény előtt minden honpolgár egyenlő. A' törvényhozó hatalom közös a' király és nemzet között, melly utóbbi ezt képviselők által gyakorolja *országrendekben* (Generalstaaten), kik két kamarában ülnek. Törvényjavaslatokat a' király terjeszt elő, ki azokat a' második kamarához küldi, 's ettől szentesítés végett az első kamarához adatnak át. Ha az országrendek terjesztnek javaslatot a' király elé, akkor a' kezdeményezés a' második kamarát illeti. Üléseikben tárgyalatik a' budget 's adatik számadás a' közpénzek hovafofordításáról. Az országrendek évenként legalább egyszer gyülekeznek össze. A' király rendkívülieg is egybehívhatja ; ő nyitja és zárja be az ülésszakot. Az országrendek tagja csak naturalizált hollandi lehet. A' miniszterek ülésel birnak mindkét kamarában. Az első kamara tagjait a' király nevezi örökösen ; ő nevezi ki az ülésszak idejére az elnököt is. A' második kamara a' tartományok követeiből áll, kik 3 évre választatnak, 's évenként egy harmadrészben megújittatnak. Elnöke a' kamara által fölterjesztett 3 jelöltből, az ülésszak idejére a' király által választatik. Minden tartomány bir *tartományi rendekkel*, kik a' tartomány belügyeivel foglalkoznak. — Az összes államigazgatás legfelsőbb vezetése egy *miniszeri-tanácsban* központosul. Minden tartomány élén egy helytartó (gouverneur) áll a' tart. rendek állandó bizottmányával ; az egyes megyék (arrondissement) élén egy megyei biztos 's ezalatt egy polgármester és községtanács van megbizva a' járások (canton) igazgatásával. A' igazságügy minden politikai befolyástól független, 's a' személy és vagyon biztosságáról legczélszerűbben van gondoskodva. — A' francia hadjáratok 's az 1830-ki belga forradalommal (l. ezt) összeköttetésben járt események fölötté megnehezíték Vilmos királynak és a' holland nemzetnek a' törvények 's igazságügy rendezését. Mindazáltal sok jó törvénykönyv és rendelet jött létre, ilyenek : a' polgári törvénykönyv (Burgerlik Wetboek 1822—26), kereskedelmi törvény (Wetboek van Kophandel 1826), büntetőtörvény (W. of het strafregt), büntető eljárás (W. van Strafvordering) 'stb. A' törvényszéki eljárás általában véve francia mintára van alkotva. Minden járás saját törvényszékkal bir (Kanton Gerecht), minden megye hasonlóul (Arrondissements Regtbank), és minden tartomány (Provincialen Geregts-hov). A' legfőbb törvényszék a' magas tanács (Hooge Raad) Amsterdamban. — A' különböző törvényszékeknél egy nyilvános ministerium (het

openbar Ministerie) van, 's benne egy közvádó, közügyvédek és helyetteseik. Mint Franciaországban, ugy itt is hosszú szünnapokkal bírnak a törvényszékek; itt 18 hétig. Minden tárgyalás nyilvános. A' canton-törv.-székeknél van 1 bíró 's 4—8 ülnök és 1 greffier vagy jegyző. Bíró lehet a' kanton minden 25 éves, becsületes lakosa. Kereskedési és gyárhelyeken az ülnökök fele kereskedő. Kineveztetnek a' király által 5 évre. Kivételes törvényszék csak a' rendes hadseregnél van katonai áthágásoknál. — A' A' megyei t. székeknél szinte 25 év szükséges, 's azonkívül jogi magister-ség (Meester). Kereskedői helyeken 4—8 kereskedő nevezetik fizetés nélküli, de hasonrangu bírónak. Ezek ketteje 's 3 rendes bíró képezi a' kereskedői kamarát, kereskedelmi 's csődügyekben. Kineveztetnek 5 évre, a' rendes bírák életidőre. — A' tartományi t. székeknél van : 1 elnök, 1 másodelnök, 12—17 bíró (Raadsheeren), 1 közvádó, több közügyvéd 's helyetteseik. Tagjai legalább 30 évesek 's 5 év óta jogi magisterek vagy licentiatások. Ezek második főlebbvitelt képeznek a' megyei t. székektől. — A' magastanács Haagban 1 elnök, 1 másodelnök 's 20 tanácsbíró, 1 közvádóval 'stb. bir. Ez legfőbb felebbviteli és semmitő törvényszék a' tartományi székekre 's a' gyarmatok minden törvényszékeire nézve. Azonkívül első folyamodású szék : hercegek, főbb hivatalnokok 'stb. elleni perekben. — A' reformátusok egyházi ügyei egyházi tanácsok által intéztetnek. Minden vallásfelekezet egyenlő oltalomban, polgári és politikai jogokban részesül, 's egyforma igényekkel bír minden hivatalokra, méltóságokra 'stb. A' zsidók között csak az u. n. hochdeutsch zsidók bírnak polgári jogokkal. Mindenkinnek szabadságában áll, gondolatát 's véleményét nyomtatásban közzé tenni, azonban mindenki felelős marad azért, a' mit irt, nyomtatott vagy terjesztett, az államnak, vagy az érdektelt személyeknek. — A' képző intézetek között megemlítjük H. 3 egyetemét: Leydenben, Utrechtben 's Gröningenben.

Hollandi, (tulajdonképen : németalföldi) *művészet*. Az *építészet*ben kevés nagyobbszerű művet képes felmutatni H., kivéven a' *vízépítészetet*, mely bámulatos eredményeket tüntet fel. Az óriás gátak, töltések, csatornák, zsilipek, malmok 's más vízépítészeti gépek az egész földön ritkítják párvokat. Sőt az újabb időkben a' polgári építészet is emelkedőben van. — A' *szobrászat*ban ismeretes nevek : *Parmentier*, *Calloigne*, *Godecharles*, *van Geel* (belgák) és *Gabriel* (hollandi). — Fő figyelmet nyert Németalföldön 's elhomályosítá a' művészet minden egyéb ágait a' *festészet*. Ez a' középkor óta szoros összeköttetésben áll a' nemzet életével és történetével, 's a' *németalföldi iskola* (l. ezt) terjedtség 's fontosságra nézve legközelebb áll az olasz iskolához. Nevek, mint *Rembrandt*, *Wouvermann*, *Rubens*, *Teniers*, *van Dyk* 'stb. a' régi iskola fényes csillagai. Az újabb hollandi iskola jelesebb tanítványai közé tartoznak : *Krusemann*, *Piennemann*, *Hodges*, *Wonder*, *Teerlink* Rómában, *Veersteeg*, *Kobell*, *Troostwijk*, *van Hove* 'stb., különösen pedig a' kitünő történeti festész *Eckhout*; *Koekkoek*, *van Os* és *Schelfhout* tájfestészek; azonkívül : *Waldorp*, *Backhuysen*, *Nuyen* és *Schotel* tengeri tájfestész; a' csendéletben és genreben *Schendel*, *Boelen* és *Woensel*; a' virágfestészetben *van Dael*. — Jótékony befolyásuak e' téren az antwerpeni és amsterdami festészakademiák, valamint a' műkiállítások Amsterdam, Gent, Haag, Antwerpen, Brüssel

ben 'stb. (L. *Rathgeber* : *Annalen der niederländischen Kunst*, Gotha 1839.) V. ö. *Festészet*.

Irodalom : A' németalföldiek nemzeti nyelve, a' hollandi nyelv a' *germán* nyelvekhez tartozik. Kifejlődését fölötte gátolák Németalföld örökös harczi, 's a' latin nyelvnek tulnyomó befolyása. Erasmus és Grotius Hugo, elhanyagolva anyai nyelvöket, latin nyelven irtak. Csak a' költészetben maradt fenn némileg a' nyelv tisztasága. Belgium nagyobb városaiban jelenleg is leginkább a' francia nyelv van divatban. — A' németalföldi irodalomra nagy hatással valának a' politikai viszonyok, a' hódítási harcok és polgárháboruk. Egy nemzeti irodalomnak sokáig hiányának minden elemei, 's több Belgiumban született művész és tudós a' külföldnek, névszerint Franciaországnak köszönheti irányát 's fejlődését. 1817. óta Holland nagyszámu jeles tudományos intézettel bir ; ilyenek : a' tudom. és műv. kir. intézete ; a' harlemi és middelburgi tud. társulatok ; a' rotterdami természeti társulat ; a' leydeni irodalmi társulat 'stb. — A' németalföldi irodalom legtöbb eredményt képes felmutatni a' nyelvezetben, hazai történelemben, mathematicában, természet és orvosi tudományban, különösen a' boncztanban. Az ujabbkori *nyelvrészek* között kitünő nevek : *Heinsius*, *Wytttenbach*, *Heusde*, *Bake*, *Geel*, 's az utolsó évtizedekben, *Lerting*, *Bergmann*, *Gronn van Prinsterer*, *van Limburg Brouwer*, *Carsten*, *Lennepe*, *Peerlcamp*, *Reuvens* 'stb. — A' *hittudományban* : *Borger*, *van Hengel*, *Royaards*, *Kist*, *Mutinghe*, *van der Palm* 'stb. Azon mozgalmakat, mellyek az ujabb időben, Hollandban is, a' protestantismus kebelében fölmerültek, katonai hatalom beavatkozása sem volt képes megszüntetni. — A' *törvénytudományban* : *Meyer* (Jon. Dav.), *Kemper*, *Tijdemann*, *van Twist*, *Nienhuys* tanárok, *Falck* és *van Maanen* miniszterek. A' hollandi jogtudósok fényes sikerrel köték egybe a' régi római jogtanárok logikai élet a' mai kor szabadabb philosoph szellemével. — Az *orvostanban* : *Bonn*, *Sandifort*, *van der Kolk*, *Sebastian*, *Brolick* ; a' sebészetben : *Logger*, *Wachter*, *Hendrickst* ; a' gyógyszerészetben : *Brugmans*, *Driessen*, és *Vrolick*. — A' *mathematicában* 's vele rokontudományokban : *van Swinden*, *Nieuwland*, *Aeneä*, *Brünings*, *Conrad*, *Eckhard*, *Blanken* ; *Huguenin* tábornok, *Krayenhoff*, *de Gelder*, *Garnier*, *van Rees*, *Uylenbrock* 'stb. — A' *csillagászatban* : *van Uttenhove*, *Moll*, *van Beek*, *Vaiser*. — A' *természettanban* : *van Marum* ; a' *vegyészetben* : *Stratingh*, *Mulder*, *van der Boon Mesch* ; — a' *terményrajzban*, különösen fűvészetben : *Reinwardt* ; az állattanban : *van der Hoeven*, — azonkívül : *Kops de Friese*, *Miguel* 'stb. — A' *philosophia* Hollandban *Spinoza* óta (megh. 1677.) nem talált saját önálló alkotó szellemet. A' régi világból ismeretes nevek e' téren : *Agricola*, *Erasmus*, *Lipsius*, *Grotius* 'stb. Az aesthetikában nagy név *Hemsterhuis*. Kant bölcészete Németalföldön sok részvételre talált ; pártolói voltak : *Servaas*, *Deiman*, *Leroy*, *van Bosch*, *Kinker* 's különösen *Paul van Hemert* ; ellenei : *van de Wijnpersse* és *Feith*, később *Wytttenbach*. A' philos. viták Kant és hivei tanainak teljes elismerésével végződtek. Megemlitendők még : *Borger*, *Schröder*, *Heusde*, melly utóbbi (1834.) Sokrates philosophiáját, mint szerinte a' kor kívánatainak leginkább megfelelőt, igyekvék megápitani. — A' *történelemben* régi időktől fogva nagy alaposággal műveltett, különösen a' hazai történetre nézve. Ide tartozó nevek : *Waganaar*,

Kluit, Stijls, Scheltema, van Wijn, van Kampen, Bosscha, van Capelle, de Jonge, de Vries. Végre megemlítendő *Bilderdijk* nagy történetíró műve (Németalföldet illető), melyet nem régebben *Tijdemann* adott ki; *Groen van Prinsterer*nek az orániai ház történetét illető nagy oklevélműve 's több más újabb jeles munka. A' földírat és államtan sokban gyarapodott a' németalföldiek számos nagy fölfedezési utazásai által; sok érdemmel bírnak a' föld- és éggömbök, 's különösen a' föld és tengerképek tökélyesítése körül. — Az államtudományok fejlődésére a' szabad politikai mozgás csak kedvező hatásu volt. Legnagyobb név e' téren gróf *Hogendorp*. A' szónoklatban kitűntek: *van der Palm, van der Hören* egyházi szónokok; *Stijl, Schimmelpenninck, Ockerse, Kantelaar, Kemper, Hogendorp, d'Escury de Heusenoord* 'stb. politikai szónokok. — A' költészetben, mellynek a' legrégebb időkből (1290.) maradtak fenn nyomai, a' 17-ik században tünt fel a' legnagyobb élenkség és nyelvtisztaság. A' 18-ik századot az epicus költészet kedvelése és francia példányok utánzása jellemzi. A' 19. század költői között a' merész és erőteljes *Willem Bilderdijk* (megh. 1831.) áll első helyen; kortársai között kitűntek még: *Kinker, Helmers* (megh. 1813.), *Klijn* testvérek, *Spandaw, Loots, Tollens* lyrikusok; *Simons, Borger* elegicusok; *Loosjes* idyllköltő; *Lulofs* leíró költeményeivel. A' legújabb idők költői: *Isaak de Costa, Beets van der Hoop, van Lennep, Ter, Haar* és *Bogaerts* 'stb. Kitünő rögtönző: *Willem de Clercq*. — A' drámában feltűntek újabb időkben: *Bilderdijk*, a' francia klasszikusok iránti előszeretettel, *Feith, Tollens, Loosjes* 's *Wieselius*, ki a' chorusokat ismét behozni kísérelt, mint tragikusok. A' regényben: *Bekker* Erzsébet, *Deken* Agáta, *Post* Mária és *Loosjes*. — A' hollandi styl minden nemében példánypéldül említett *Bilderdijk*. — p.

Hollósy (Kornélia). Pesti nemzeti színpadunkon alig-alig merült fel kellemesb 's egyszersmind jelentékenyebb tünemény, mint e' bájós énekesnő. Született nemes birtokos családból Temes megyében Gertenyesen 1827. april 13-ikán. Már gyermekkorában kitünő szorgalmat 's hajlamot mutatott a' zene- 's ének művészet iránt; későbbben pedig, családja ellenzésével, szilárd akarattal lépett a' pályára, mellyen azolta közelismerést arat. Temesvárt első énekmestere *Zimmermann* volt, azután, szerető rokoni kezekre bízva, Bécsbe indult, hol *Salvitól* tanulta az énekművészetét. Innét Milánóba ment, magasabb kiképzése végett, hol *Lamberti Ferencz* lett két éven át oktatója. Két évi tanulás után a' szigoru milánói bíróság által eléggé kiképzettnek találtattott a' legnagyobb szerepekben is felléphetni. Azonnal meghivatott a' regényes Corfuba, hol *Ernani* dalműben lépett fel legelőször, olly tetszéssel, hogy két hónap mulva már Turinba hívaték, honnét 1846-ban a' bukaresti olasz társasághoz szegődött. Bukarestből 5 évi távolléte után hazájába tért, 's Temesvárt, zajos tetszés közt, jótékony czélokra lépett fel. A' pesti színpadon legelőször Lindában, *Alboni*, Európa első altistánéja, társaságában hallatá magát, 's e' percztől a' közönség kedvence lett; melly benne nemcsak a' jeles művésznőt, hanem szerény, derült, kristálytisza lelkületét 's kellemdús egyéniségét is szereti. Saját szakmánya: a' kedélyes szende szerepek, *Julia, Lucia, Amina*, vagy *Bátori Mária, Ilka* 'stb. — Legújában Varsóból másfélévi távollét után visszatérve, a' nemzeti színpadon újra a' régi lelkesedéssel fogadtattott. — h.

Homburgi fürdő. Az itteni ásványforrások ugyan már azelőtt is ismeretesek valának, azonban hirre csak a' legujabb időkben vergődének. A' h.-i fürdő Hessen-Homburg tart. grófságban fekszik 3 órányira majnai Frankfurttól 's 9 órányira Mainz- és Darmstadtól. A' viz a' konyhasós források osztályába tartozik. Emelkedését, virágzását 's általában nagy hirét az itteni nagyszerű *játékbankoknak* köszöni, miknek rövid történetét következöben adjuk: Homburg souverain tartománygrófja 1842. táján annyira adósságba volt merülve, hogy a' bukás mármár kikerülhetlennék látszott. Az ország szegény volt 's újabb adókat már nem birt volna meg. Franciaországból kiutasított két elmés zsidó segíté ki szorultságából. Ezek egy névtelen részvénytársulatot alapítva, 1842-ben a' tart.grófsági kormányval egyezsége léptek, melly szerint a' játékbank a' h.-i fürdőben állandó, rendes állami intézet gyanánt szentesítettet. A' társulat jogot nyert 33 éven keresztül, télen nyáron, reggeli 11 órától esti 11 óráig, korlátlan nyilvánossággal a' roulette, trente és quarante játékokat üzhetni a' hamburgi fürdőben. Az évi haszonbér 30,000 ftban állapítottat meg, azokivül 100,000 ft. szépítésekre 's meghatározott építésekre. Képzeltetni, milly hasznot huzhatott ezen szabadalmazott rablórendszer, ha látjuk, mikép a' hamburgi igazgatóság az 1849-ki évszak kezdeteig 100,000 ftot adott ki csupán hirdelapok hirdetésekre! A' gyógyvendégeknek kivétel nélkül, akár játszanak, akár nem, ingyen nyújt minden élvezetet: zenét, bálokat, hangversenyeket 's könyvtárt. A' hiresebb művészek oda hivatnak előadásokra; az igazgatóság megvesz minden belépti jegyet 's elosztja a' társaságban. A' szegények számára évenként néhány ezer forint nyújtatik; Homburg város kövezetet 's világitást nyert, csaknem még egyszer annyira növekedett, 's csin és kényelem mintegy varázsvessző által termék elő. Anglia és Franciaország több jeles orvosai gazdag tiszteletdíjak által reábirattak, hogy a' hamburgi vizek gyógyerejéről dicsérő iratokat adjanak ki; gőzhajókon és vasutakon élelmes ügynökök tartatnak, kik a' teli pénzerszenyeket kikémlelik, hogy az illető vágóhidra szállithassák. E' törekvések meglepően sikerülnek. Mert daczára a' 700 ftra rugó napiköltségeknek, a' társulat részvényesei még az 1848-ki forradalmi évben is 24% osztalékot nyertek. A' frankfurti német parlamentnek 1849. május 1-jén hozott határozata folytán minden nyilván. játékbank bezáratott 's a' játékhaszonbéri szerződések megsemmisítették. A' hamburgit, melly ellenszegült, katonai erővel kellett megszüntetni. A' német parlament bukásának első hasznát a' játékbankok érezték. Ujra támadának ezek, 's ujra teljes napfénynél üzetik az előbbi üzérkedés, mellyen több apró német kormány hízik teljes biztonságban, vakmerőséggel 's büntetlenül. A' hajdani „német egység“ még csak ezen mérges keléseket sem vala képes a' haza testéről kiirtani. — a.

Homoeopathia. Hasonszenv. (Történeti tekintetben). Az újabb kor, — mellyet teljes joggal nevezhetünk haladás korának — nem csak a' társadalmi élet, hanem a' tudományok mezején is, új rendszereket, új eszméket tüntetett fel. És ez a' magasb tökélyre törekvő természet törvényén alapul. Az emberi nem életében új korszak virult fel. Szabadabb, elevenebb, erődúsabb mozgás fejledezik mindenütt. A' társadalmi élet elavult, sőt a' századok nehéz sulya alatt csaknem megcsontosodott kerekéi, súlyos

kérgeiktől szabadulva, könnyebb, vidőrab, erőteljesb mozgással haladnak előre. És a' haladás ezen folyamát semmi sem képes feltartóztatni. Korszakunk az akadályt nem tűri. Czeltérni vagy halni kész. A' jövő korszak életéhez nagyszerű felfedezésekkel készül az emberi elme. Pár percz alatt villám sebességgel tudatja gondolatit a' távol földek lakóival. Pár nap alatt országokat fut által 's az Oceán hullámain repülve messze tartományok részjaira száll. Nehány óra alatt ezer meg ezer példányokban osztja szét, eszméinek másolatát. 'S ezen nagyszerű találmányok, új világot hintenek a' társadalmi élet minden viszonyaira. A' régi, nehézkes, mély álomra szenderítő 's tévutakra vezető rendszerek ideje lejárt. Az előítéletek 's elfogultságok homályát a' valónak mennyei sugári háttérbe szorítják. 'S nincs erő, melly feltartóztassa az eszmék szabad menetelét. Az ellenzés inkább neveli azok erejét és sietteti a' diadalt. Ez világtörténeti tény. — A' tudományok országában a' legmeglepőbb, legnagyobbszerű felfedezések egymást érik. Mind meg annyi villámsugárok ezek az értelmi világ sötét megyéiben. Az orvosi tudományok mezején, legfeltünőbb szerepet vivott ki magának az új eszmék 's találmányok közt, a' hasonszenvi gyógymód. Öszhangzásban van ez az ujkor legnagyobbszerű felfedezéseivel, 's a' társadalmi viszonyok kifejlésével. Fél századnál több folyt már le mióta *Hahnemann*, egy mély elméjű 's fáradhatlan szorgalmu német orvos, folytonos tudós munkálkodási közt, az új gyógymód elvének esmeretére jutott, 's azt saját genialitással felfogva, 's vas következetességgel a' gyakorlati élet útjára vezetve, az igazság kitörölhetetlen bélyegével megajándékozta. Sokan csodálkozni fognak, hogy ezen gyógymód — ha ugyan valóságban alapul — nem vala képes fél század alatt, közelesmerést vivni ki magának. Azonban az emberi elme forradalmi — mint *Lamartine* mondja — lassuak, mint a' népek életének korszakai. Hasonlítanak azok a' növényzet tüneményeihez. A' szem nem képes kiszámítani a' plánta növekedését 's csak azon veszi észre hogy az kifejlve áll előtte. A' hasonszenvi gyógymód nem messze van ezen időponthoz. Vessünk egy pillanatot annak történetébe. A' hasonszenvi gyógymód elve a' régi gyógymód ellenében az, hogy valamelly nyavalya, csak olly szerek által gyógyíthatatik meg gyökeresen, hamar és kellemetesen, (cito, tuto et jucunde) mellyek az egészséges emberi testben, azon nyavalya körjeleihez lehetőleg hasonló jeleneteket képesek előhozni, vagyis röviden mondva: *hasonló a' hasonló által gyógyul meg.* (Similia similibus curantur). Innen a' gyógymód nevezete. Ezen elvnek igazsága és természettörvényessége ezer meg ezer szerencsés gyógyítások által vivta magát ki. És épen mivel ezen gyógyalap természettörvény, 's mivel a' józan és tiszta tapasztalás, egyedüli csalhatatlan próbaköve, minden gyakorlati tan valódi értékének, a' hasonszenvi gyógymód igazsága minden kétségen tul van. Mint majd minden nagy eszmének, ugy a' hasonszenv elvének is, több nevezetes nyomaira találunk a' régiségben is. Több mély elméjű orvosok sejtették azt, sőt világosan ki is mondták. Hogy a' görögök sokszor a' hasonlóság elvét követték, a' magusoktól kölcsönzött gyógyításaikban, *Plinius* által közlött sok nevezetes példák bizonyítják. A' gyógyművészség apja *Hippocrates* 's az őt követett orvosok egész Galenusig már sejtették a' hasonlóság elvét. Galenus korában, mint munkáiból kiviláglik, a' hason-

lökkali gyógyításmód igen virágzott. Galenus methodus fanaticának nevezé azt. Később különösen a' genialis *Paracelsus*, 's utána több nagyhirű orvosok, a' halhatatlan *Haller*, *Stahl*, *de Haen*, *Ludwig*, *Störk* és mások, többé kevésbé világosan kimondták a' hasonlóság elvét. *Haller* a' gyógyszererek erejének kipuhatólására egyenesen a' Hahnemann által követett módot ajánlá. Azonban Hahnemannnak jutott a' dicsőség, hogy ezen elvet, melly mint isteni származásu igazság, a' legmagasb ihletésű lelkekben felfeltűnedezett, teljesen kifejtse 's étellel megajándékozza. Midőn t. i. Hahnemann, *Cullen* angol orvos gyógyszeratanát 1790-ben német nyelvre fordítaná, őt ezen sorok : „a' chinahéjjal visszaélő egészséges ember váltólázat kap“ mint Newtont a' fáról leesett alma, egy új természetes gyógytörvény felfedezésére ébreszté. Kísérletet tőn, saját egészséges testén, 's *Cullen* szavait valószínű tapasztalá. A' meglepő eredmény még több hatalmas erejű gyógyszerekkel hasonló kísérletekre ösztönzé. Feljegyzé a' testében történt változásokat a' legszigorubb pontossággal 's lelkiismeretességgel 's csakhamar nagybecsű tapasztalatok gyűjteményének birtokába jutott, mellyeket a' már lelkében rég szunnyadozott hasonlósági gyógyelv szerint kezde felhasználni. Több előforduló kóreseteknél t. i. sok olly kórjelenetekre találván, mellyek az általa megvizsgált gyógyszerek által okozott változások közt, meglepő hasonlóságban találtattak fel, ezen szereket, azon nyavalyák legyőzésére használta fel. Ezen kísérleteket szerencsés siker koronázá, 's Hahnemann, ki az orvosi tudomány tökéletlenségéről, már régóta teljesen meggyőződve, készebb volt minden orvosi gyakorlatról letenni, mint a' beteg ágyaknál Galen felette bizonytalan sikerű, olly számtalan alakokba öltöztetett, 's a' szenvedő emberiségre nézve olly gyakran siralmas következésű elvét : „*Contraria contrariis curentur*“ követni ; most új kedvvel 's buzgalommal fogott beteg embertársainak gyógyításához. 1794-ben a' georgenthali 's több más kórházakban, az általa naponkint gazdagított gyógyszerismereteket a' tapasztalás próbakövéen szigoru vizsgálat alá vetette, 's így mindinkább meggyőződött, azon elvnek igazsága felől, hogy a' nyavalyákat csak olly szerek képesek hamar, bizonyosan 's kellemes módon gyógyítani meg, mellyek annak kórjeleilhez hasonló változásokat hoznak elő az egészséges emberi testben. 1796-ban közlötte először Hahnemann a' gyógyszererek erejének felfedezésére 's kipuhatólására vezető új elvet, Hüfeland közkedvességű folyóiratában, 's ugyanott készíté több nagy érdekű czikkek által az orvosi közönséget, gyógyelvének esmertetésére 's elfogadására. Figyelmezteté különösen orvostársait a' gyógyrendeletekbeni egyszerűsége. Mennél öszvetettebbek gyógyrendeleteink, — így szolt — annál nagyobb sötétség leend a' gyógyművészségben. Ezen egyszerűséget már több nagynevű régiebb orvosok is ajánlották. A' hires olasz orvos *Baglivi* többek közt így szolt tanítványaihoz : „*Tirones mei ! paucis remediis curantur morbi, quam plurimum vitam tollit medicaminum farrago*“ 1801-ben arra figyelmezteté az orvosokat, hogy a' hasonlóság elvei szerint adott gyógyszereknek igen kis adagban kell adatniok, 's ennek belbizonyítására az akkor Németországban dühösen uralkodott 's az orvosok minden igyekezetének ellentálló skarlátot felette kis adagu belladonnával szerencsés sikerrel gyógyította 's ugyanezt ajánlotta mint hasonlíthatatlan óvószert a' skarlát

ellen. 1805-ben adta ki Hahnemann a' gyógyszerek erejéről gyűjtött első munkáját : *Fragmenta de viribus Medicaminum positivis sive in sano corpore observatis*, (Lipce, 2 darab) melyben a' gyógyszerek eddig nem látott világban állították az orvosi közönség elébe, 's mellyek örök példányul szolgálnak a' gyógyszerek erejének kipuhatolására. — Ugyanazon évben közlé Hahnemann egy kis munkájában (*Heilkunde der Erfahrung*. Berlin 1805.) rendszerének alaptételeit, mellyeket később nagyobb tökélyre fejtett ki. Miután az eddigi gyógytudomány tökéletlenségeit, több apró irataiban, sokszor éles tollal fejtegette 's kimondta volna, hogy az orvosi tudományokból minden teoriát száműzni 's általában az egész gyógyművészséget reformálni kell, (*Unsere Arzneikunst braucht vom Haupte bis zum Fusse eine völlige Reformation*) 1810-ben kiadá fő munkáját : *Organon der rationellen Heilkunst*, mellyben a' hasonszenvi gyógymódot tudományos alakba öltöztetve nyújtá át a' világnak. Ezen nevezetes munka öt kiadásban jelent meg németül (Dresden, 1810—33) 's lefordítottatott francziára *Brunnow*, később (1834.) *Jourdan*, angolra *Ahnert*, 's később (1849.) *Dudgeon*, olaszra *Quaranta*, oroszra *Peterson*, dánra *Lund*, spanyolra *Querol*, később *Lopez-Pinciano*, 's utoljára *Jose Sebastian Coll*, magyarra *Horváth* és *Bugát* tanár urak által ; de le van az fordítva holland és lengyel nyelvekre is. A' következett évben kezdé Hahnemann az általa megvizsgált gyógyszerek munkálatairól gyűjtött tiszta tapasztalatait szorosb és tökéletesb alakban kiadni. Ezen tíz évig folytatott 's hat darabból álló munkában, (*Reine Arzneimittellehre*, Dresden 1811—27.) több mint hatvan gyógyszert esmertetett meg Hahnemann. Ezen halhatlan érdemű munkában, mellyet *Jourdan* francziára (Páris 1834.) *Romani* olaszra (1829.) fordított, felülmulhatatlan pontossággal 's aranytiszasággal közöltetnek a' legfontosb gyógyszerek legelőrejtettebb erőszugárzatai 's jellemző sajátságai. Az itt megismertetett szerek most és örök időkig a' legfontosabbak lesznek az emberi betegségek gyógyításában. Számos kísérletek tétettek azóta több más gyógyszerekkel Hahnemann tanítványi által, mellyek részint folyóiratokban, részint külön munkákban közöltettek, de mindezekben hiányzanak, azon éles elmével felfogott gyógyerőnyilatkozatoknak, finom árnyéklatoknak 's csudálatos sajátságoknak, pontos és határozott szavakbani kinyomásai, mellyek Hahnemann közléseinek olly mesteri színezetet 's magas gyakorlati értéket kölcsönöznek. Ha már az így megismertetett fontos gyógyszereknek jótevő 's a' gyógyművészség kívánatának megfelelő munkálati felől, mindenki meggyőződhetett is az éles nyavalyákban, de más részt fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy az elidősült nyavalyákban ezen szerek a' várakozásnak meg nem feleltek. Jól érezte Hahnemann ezen tetemes fogyatkozást 's több mint egy évtizeden át, legmegszorítottabb tanulmányinak tárgyai voltak az elidősült nyavalyák. Hahnemann éles elméje 's hasonlíthatlan figyelő tehetsége itt is utat tört, melly az ő halhatlan érdemeit a' szenvedő emberiség irányában a' legfensőbb fokra emelé. 1828-ban közzétette ebbeli fáradszorgalmának gyümölcsét illy ezim alatt : *Die chronischen Krankheiten, ihre eigenthümliche Natur, und homoeopathische Heilung*, mellyből 1839-ig öt kötet jelent meg, 's mellyet francziára *Jourdan* (Páris 1832.), olaszra *Mauro* és *Belluomini*, angolra *Charles S Hempel* (New-

York 1845.), spanyolra *Robustiano de Torres Villanueva* (2-ik kiadás Madrid, 1849.) fordítottak. Ezen várvavárt 's maga nevében egyetlen munkában 47 nagyfontosságú szert esmertetett meg Hahnemann, melyek nélkülözhetlenek az elidült nyavalyák gyógyításában. Azóta folytonosan kísérletek tétettek Hahnemann tanítványi által, sok más gyógyerejű érzés- és növény-állományokkal, úgy hogy az eddig megvizsgált gyógyszerek száma, valami harmadfélszázra megy. Az ekként roppant halmazva növekedett gyógyszer munkálatok özszesége által mindinkább nehezedvén a szükséges tájékozás, számos munkák jelentek meg annak könnyebbitésére, melyek közt *Jahr*, *Noack* és *Trinks* terjedelmes és fáradságos dolgozataik, különösen kitűnnek.

A' hasonszenvi gyógymód, az eddig uralkodott gyógymóddal merő ellentétben léte, sajátosságos alaptételei 's gyógyszerkezelései, valamint a' tudós színezetnek távoltartása 's több más itt elő nem számlálható okok miatt, csak lassanként talált tisztelőkre és követőkre; ellenben annál több volt azok száma, kik azt nyílt vagy leeresztett sisakkal ostromolták, 's gyűlölség, megvetés, gúny és üldözés tárgyává tenni igyekeztek, nem vetvén meg sokszor a' legalacsonyabb fegyvereket sem. A' hasonszenvi gyógymód követői páriákként tekintve sokáig ki voltak 's mai napig is sok helyt ki vannak zárva minden orvosi egyletekből, hivatalokból és megtiszteltetésekéből. Nem volt tan az emberi positiv esmeretek körében, melly illy nagy, sokszor engesztelhetetlen ellenszenvvel találkozott volna. Az orvosi csillogó theoriák hősei abban a' legnyomorultabb empiriát, 's az évezredes tanok leglázasztóbb felforgatását találták. Csak a' volt kár, hogy mindezen gúnysereg, a' hasonszenvi gyógymód csalhatatlan próbakövet, a' tapasztalást általában ignorálták, 's a' hasonszenvi gyógymód által szemeik előtt történt 's ekként el nem tagadható gyógyulási eseteket csupán a' természet gyógyerejének tulajdonították. Senki sem fogja kétségbe hozni a' természet hatalmas erejét a' nyavalyák gyógyításában, azonban ha az olly szerencsés sikerrel képes működni, hogyan lehet kimenteni azon sok erővesztő 's életrövidítő gyógyászati kezeléseket, az érvágásokat, piócákat, hashajtókat, hánytatókat, hólyaghuzókat, 's a' keverékek, porok és pilulák borzasztó seregét, mellyekkel mindennap látjuk ostromoltatni a' legközönségesebb nyavalyákat, 's mellyek olly számos esetekben, a' helyett hogy egészséget hoznának, azt alapjaiban — sokszor kipótólatlanul — megrendítik? Ha az új gyógymód tudós ellenei azt egyrészt nihilismus czimmal illették, voltak másrészt ollyak, kik a' hasonszenvi gyógyszereket erős mérgek gyanánt festgették a' tudatlanok előtt, kik nem tudták, hogy a' hasonszenv épen azon gyógyszerekkel él, — igen kevés kivétellel, — mint az ó iskola, csakhogy természetesen egészen más elvek utmutatása mellett. Ha így magok az orvosok szegényül indokolt, és sokszor nem is indokolt ellenszenvöknél fogva, keveset tettek eleinte ezen gyökeres orvosi reform előmozdítására, annál többet tettek, a' szenvedéseiktől végre megszabadult laikusok, kiknek száma naponként nevedekett 's kik magokkal ragadták az orvosok egy részét, az orvosi haladás pályáján. És épen a' dolog ezen sajátosságos folyása és fejlődése volt oka, az új gyógymódgyakorlat több olly tulajdonságainak 's némi ferdeségeinek, mellyek azt még kevésbbé tették kedvessé a' rend-

szerinti orvosok előtt. Kétséget sem szenved, hogy ha az orvosok, minden elfogultság, részrehabjlás és elveikhezzi vak ragaszkodás nélkül fogadták volna ezen nagy reformot, 's ha az emberiség tiszta érdeke által ösztönöztetve, annak az ész's tudomány fáklyájánali további kifejtését 's mívelését tüzték volna czélul ki magoknak, a' helyett hogy a' tagadhatlan tapasztalati tények előtt, szemeket behunyva 's a' theoria kopár mezején handabandázva, akarták megmutatni az új gyógymód érvénytelenségét, egészen más alakban lépett volna az a' gyakorlati élet mezejére. Az új gyógyiskola *tények által* kíván megítéltetni. Hahnemann hangos szóval kiáltotta elleneinek: „Macht's nach, aber macht's genau und sorgfältig nach, und ihr werdet sie auf jedem Schritte bestätigt finden“ 's mi megvagyunk tökéletesen győződve, hogy minden elfogulatlan orvos, ki a' hasonszenvi gyógymód feltételeit hiven követve kíséri azt meg betegeinél, annak igazsága felől, multhatlanul meg fog győződni. Halljuk egy kitünő dublini orvosnak dr. *Wilden*ek nyilatkozatát. „Bár mit mondjanak — így szól — ezen rendszer ellenei, én annak nyilvánítására érzem magamat kötelezve — és én nem vagyok homoeopatha — hogy azon esetek, mellyeket a' bécsi hasonszenvi kórházban láttam, ép oly élesek és roszfajuk voltak, mint mellyeket bár hol alkalmam volt látni, 's a' statistikai adatok azt mutatják, hogy ott a' halandóság sokkal kisebb mint Bécs más kórházai-ban. Az osztrák protomedicus *Knolz* közzétette az 1838-ról szóló adatokat, 's ezek 5—6 procent halandóságot mutatnak, a' helyett hogy három más allopathicus kórházakban, a' halandóság 8—10 procentre megy.“ A' tényeknek naponkénti szaporodása 's elvitázhatatlan tisztasága, a' hasonszenvi gyógymódnak fényes jövődöt biztosít, 's az annyiszor legyalázott, kigúnyolt, üldözött 's már több ízben eltemetett tan, az értelmi világ rendithetlen törvényeit követve, naponként messzebb terjeszti országát. „Mert senkinek sincs joga — így szól egy híres status férfit — az értelmi haladást félbeszakasztani vagy feltartóztatni. — Illy kísérletek végre mindég erőnélküliek voltak. A' gyenge emberi kar, nem sokáig állhat ellent a' természet törvényeinek, 's nem döntheti fel az összvilág rendjét. Az ember sokat tehet, ha ennek örök pályáját követi; de az idő nagy kereke, hamar megkapja, félrelöki 's megsemmisíti őt, ha azt hátrafelé akarja mozogtatni.“

Vessünk egy pillanatot, a' hasonszenvi gyógymód történetébe az egyes országok szerint. Németország mint a' hasonszenvi gyógymód hazája, legtöbb igénnyel bír annak kimívelésére nézve. Itt jelentek meg a' vezérmunkák 's az első folyóiratok; itt keletkezett a' gyógymód barátinak adakozásából 1833-ban az első gyógyintézet Lipcsében — mellyben évenként ezernél több beteg fordul meg — 's itt képződtek annak legtöbb tanítványi, úgy hogy jelenleg alig van valamire való város Németországban, hol hasonszenvi orvosok ne működnének. Azonban a' mi nevezetes, sehol sem kellett ezen gyógymódnak az ellenpárttal annyit küszködni, sehol sem voltak annak követői annyi üldöztetésnek mind a' törvényszéki, mind az irodalmi téren kitétetve, mint épen a' tudomány ezen híres hazájában, sőt jelennen is sehol sincs a' gyógyászti gyakorlat 's gyógyszeradás miatti fondorkodásoknak oly nagy mezeje mint Németországban. Magok a' kormányok is sok helyt szabad tért engednek a' vádoskodók 's árulko-

dók apró üldözéseinek, 's legfeljebb a' türelmi szabadalmat engednek az új iskola követőinek, a' nélkül hogy ezen fontos ügy lényegébe mélyebben ereszkednének. A' porosz kormány nem állhatván ellent a' magával ragadó kor hangos követeléseinek, többszöri tanácskozás tárgyává tette a' hasonszenvi gyógymódot, de még mindeddig a' híres berlini tudomány és értelmiség, nagyon szűk korlátok közt engedte mozogni az emberi ész ezen új korszakot képző felfedezését, szomorú bizonyosságul annak, hogy a' legmélyebb tudomány sem képes az emberi lelket az elfogultság 's előítéletek bilincseiből felszabadítani. Egyébiránt Poroszországban 1844. óta közönséges vizsgálatok tételnek a' fővizsgáló biztosság igazgatójának elnöksége alatt a' hasonszenvi tanokból. Legnagyobb méltánylást tanusított az új gyógyiskolára nézve az osztrák kormány, melly ha eleinte rosztindulatu orvosok által tévutakra vezetette, eltöltötte is 1819-ben a' hasonszenvi gyógymód gyakorlatát, de később (1828.) a' tények napenként szaporodó halmaza által indítatva, az emberiség érdekében, nyilvános kísérleteket parancsolt tételni törzsorvos *Marenzeller* által Bécsben, mellyeknek eredménye azonban a' rosztelkü érdekelték fondorkodásai által, a' közönség tudomására elferdítve jutottak. De a' cél — melly a' hasonszenvi gyógymód megsemmisítése volt — nem lön elérve, 's a' kormány 1837-ben az új gyógymód szabad gyakorlatát ünnepélyesen megengedé. Azóta Bécs minden európai városok közt a' hasonszenvi gyógymódnak legtöbb követőivel dicsekedhetik 's a' császári udvar több tagjai, a' nemesség és értelmiség legnagyobb részével, az új gyógymódnak hódol. A' József-Akademia több tanítói buzgó követői lőnek annak 's alezredes és hadi törzsorvos *Zlatarovic*s fáradhatlanul működik annak behozásán az öszves hadseregnél. Legnagyobb hatása volt Bécsben a' hasonszenvi gyógymód gyakorlatára 's terjedésére az irgalmas nőtestvérek kórházának Gumpendorfbán, melly rend, tisztaság és betegápolásra nézve, a' legszebb és legjelesebb gyógyintézetekhez tartozik, 's melly 1822-ben nyitattott meg. Ezen első évben dr. Mayerhoffer 193 cholera-beteget gyógyított abban, kik közül 105 gyógyult 's 88 halt meg az allopathia karjain. 1835-ben dr. *Fleischmann* vette át a' kórház vezetését tisztán hasonszenvi gyógymód szerint. Az 1836-ki cholera-idő alatt 732 cholera-beteg vétetett fel, kikből 488 gyógyult 's 244 halt meg. Ezen szerencsés eredmény indította ő felségét gr. Kolowrat statusminister pártolása mellett arra, hogy a' hasonszenvi gyógymód addigi eltiltását megszüntesse. Azóta az osztrák tartományokban új korszak derült fel, az új gyógyiskolára nézve. Számos orvosok nem csak az osztrák tartományokból, hanem Német-, Francia- és Angolországokból is, a' gumpendorfi gyógyintézetben nyerték kimiveltetésüket. A' segélyt kereső betegek száma évenként növekedik 's míg 1839-ben a' bejáró betegek száma alig haladta a' 3000-et, már 1843-ban 6,826-ra ment azok száma. A' külön rendeletek száma (hetenként kétszer) csupán szegények számára, 9 év alatt 32,000-re ment. A' kórházba 1848-ban 1,131 beteg vétetett fel. Később Linzben is hasonszenvi kórház alapítottott az irgalmas nőtestvéreknél, harmincz ágyra, hasonló szerencsével. Ezen kórházba 1848-ban 786 beteg vétetett fel, 's majdnem 6,000 részesült külön rendeletekben. A' linzi kórházat követte a' kremsieri szinte az irgalmas nőtestvéreknél. Ezen kórházba 1848-ban

472 vétetett fel 's 516 kapott külön rendeletet. 1846-ban Harrach grófnő alapított Nehaniczban egy szegénykórházat, melyben szinte a' hason-
szenvi gyógymód használtatik. Ezen kórházba évenként több mint 408
beteg vétetik fel. Három évi számadás szerint, ezen gyógyintézetben a'
halandóság százból 2 48%. Bécsben egyébiránt még fényesebb pálya
nyílt a' hasonszenvi gyógymódnak az által, hogy 1848-ban daczára annak,
hogy az orvosi kar öszves professorai, vélemény végett megkérdezettvén,
kivéve egyetlenegyét, mind ellene nyilatkoztak, uj hasonszenvi klinikum
nyitattott negyven ágyra, a' Lipót külvárosban. Ezen jeles klinikumot,
mellyet az álladalom pártfogol és segít, 's mellyet dr. Wurm vezérel,
szinte az olly igen derék irgalmas nők látják el. Az intézetbe csak éles-
betegek vétetnek fel 's az eredmény olly kedvező, hogy mindeddig száz
közül csak négy, 's nevezetesen 73 cholerabeteg közül 25, 37 hagymázos-
ból 4 halt meg. Minden elfogulatlan ember láthatja itt a' roppant külön-
séget a' régi és uj gyógymód között. Innen dr. Wurm előadásait 's gyógy-
rendeleteit számos bel és külföldi orvosok látogatják. Az idei bécsi egye-
temi leczkerendőben ott áll már a' hasonszenvi klinikum is. Jelennen Bécsben
valami 60 hasonszenvi orvos van. Még kedvezőbb állásponton van a'
hasonszenvi gyógymód Prágában. Megkérdezettvén a' kormány által az
itteni orvosi kar, ha vajjon szükséges-e tanítószéket 's klinikumot alapítani
a' hasonszenvi gyógymódnak, épen ellenkezőleg mint Bécsben, egyetlen-
egyét kivéve, az egész tanítói kar — feltétlenül mellette nyilatkozott.
Ennek következtében prof. Altschul mint rendes tanító, felolvasásokat
tart a' hasonszenvről 's vezérli a' klinikumot. Egyébiránt Prágában
jelennen 9, Grátzban 4, Linzben 4, Brünnben 2 és Ólmützben 2 hason-
szenvi orvos működik. Hasonszenvi lórház Ausztriában jelennen öt van,
mellyek közül az utolsó 40 ágyra, 's mellyel egy gyermekkórház is fog
összeköttetni, nem régiben állítottott fel Steierben, Felső-Ausztriában.
A' kor és a' tudomány igényei, a' többi bécsi orvosokra sem voltak hatás
nélkül, 's gyógyszerekkel kíséreltek határozattak el, a' bécsi orvosok
cs. k. társulata által, 1847-ben egészséges emberi egyéncken, miután több
tekintélyes orvosok nyilván kimondták, hogy az eddigi gyógyszerant a'
legingékonyabb 's bizonytalanabb alapokon nyugszik. Egyébiránt ő cs. k.
felsége, a' bécsi hasonszenvi orvosok egyesületét 1847 elején megerősíteni
's annak elnökévé gróf Hohenwart cs. k. udv. tanácsost kinevezni méltóz-
tatott. Ezen egyesület tagjai 1844. egy jeles folyóiratot kezdének kiadni,
(Österr. Zeitschrift für Homoeopathie) melly azonban 1849-ben megszűnt,
hogy más szerkeztés alatt folytassa majd működését. Szinte megszűnt,
— ideiglenesen — a' két legjelesb folyóírás (Archiv, melly 1821-ben és
Hygea, melly 1834-ben kezdődött) a' szerkeztők halála miatt, úgy hogy
jelennen csak két folyóirat jelenik meg Németországban. (Allg. hom.
Zeitung 1833 óta, és hom. Vierteljahrsschrift, melly tavaly kezdődött).
Gyógyszertani tekintetben nagy figyelmet érdemel Frank folyóirata
(Magazin für physiol. u. klinische Arzneimittellehre u. Toxicologie),
melly 1845-ben kezdődött. Hahnemann doctorjubilaeuma (aug. 10.) több
hasonszenvi társulatok keletkezésére nyújtott alkalmat. Az első 1829-ben
alakult Köthenben. Azóta több más egyletek is keletkeztek Németország-
ban, mellyek rendszerint aug. 10-kén tartják évenkénti gyűléseiket. Leg-

nevezetesebbek a' Central-Verein (1822. óta), Rheinischer-Verein (1833. óta) és a' Norddeutscher-Verein. — Olaszországban 's nevezetesen Nápolyban az osztrák seregek által lett a' hasonszenvi gyógymód esmeretessé 1821-ben, báró *Koller* parancsnok pártfogása alatt, mire különösen azon körülmény nyújtott alkalmat, hogy dr. *Necher* az osztráksereg főorvosa, dr. *Romani*-t, makacs elidült nyavalyájából szerencsésen kigyógyította, 's ez hálából Hahnemann gyógyszerzetanát olaszra fordította. 1824-ben *Bernardo Quaranta* olaszul adta ki az *Organont*, valamint dr. *Gaimari* is, sok csipős észrevételekkel kísérve. Az új tan igazságától áthatva *Cosmo de Horatiis* a' király orvosa, elhagyván addigi elveit, a' k. akademiában, élénk felolvasást tartott prof. Tomassini jelenlétében (oct. 19-kén 1826.) a' hasonszenvi gyógymód mellett. Példáját követte dr. *Mauro* 36 éves allopathicus orvos 's lefordította Belluominivel Hahnemann munkáját az elidült nyavalyákról. Nagy benyomást tettek Nápolyban dr. *Cimone* tapasztalatai. Pozzuoliban 1829-ben az akkor járványosan uralkodott tüdő és tüdőhártyagyulladásokban. A' csudával határzó gyógyulások dr. *Quadri*-t annyira elragadták, hogy az *Accademia reale di scienze* egyik ülésében a' mell-életművek gyuladásának hasonszenvi gyógymódjáról nyilvános előadást tartott. A' tények így naponként szaporodván, azok a' királynak I. Ferencznek is figyelmét magokra vonák, úgy hogy ő a' della Trinità katonai kórházban, hasonszenvi kísérleteket parancsolt tétetni. De Horatiis az eredményeket közzétette, de azt az ellenpárt nem felvilágosításul, hanem kihívásul tekintette. A' cselszövények minden hurjai mozgásba jöttek. Mind e' mellett is april 13-kán 1829. a' király parancsára még fényesb alakban nyílt meg a' klinikum, mellynek igazgatójává de Horatiis neveztetett. Azonban az ellenpárt összeesküdött az új tannak minden ároni megsemmisítésére. A' király noha magát személyesen meggyőzte a' legkedvezőbb eredményekről, a' végetlen ellenségeskedések megszüntetésére a' klinikumot bezáratta. Az új tan baráti mind e' mellett is naponként szaporodtak, 's 1845-ben midőn az olasz tudósok congressusa tartatott Nápolyban, a' congressus elnöke, levél által szólította fel az olasz hasonszenvi orvosokat a' megjelenésre, 's 1847-ben Velenczében is volt szó egy külön osztályról, de a' mi tagok hiánya miatt nem jöhetett létre. Nápolyon kívül különösen Rómában, Turinban, Milánóban és Bolognában virágzik az új gyógymód Olaszországban. Ezen utolsó helyen 1844. óta egy folyóirat is jelenik meg: *Giornale della medicina omiopathica di Bologna dal Dott. Placci*. 1848. óta Turinban is jelenik meg egy folyóirat, mellynek szerkeztője dr. *Poeti*. Van Olaszországban néhány hasonszenvi kórház is, nevezetesen az *Abbé Césole* által alapított jótékony intézet Nizzában 's prof. *Lamprecht* szülészeti klinikuma Paduában, mellybe évenként több mint száz nő vétetik fel. Genuában dr. *Pietro Gatti* nyitott meg egy poliklinikumot, hová tódulva mennek a' betegek. Még sokkal nagyobb virágzásnak indult azonban az új gyógymód Siciliában, hol azt dr. *Mure* esmertette meg 1835-ben 's hol azóta a' piócák és érvágások rendszere, az emberiség javára, majdnem egészen megszűnt. 1838-ban Palermóban poliklinikum nyitattott meg, mellynek elnöke dr. *Andrea Blasi*; titoknoka dr. *Paolo Morello*; segédorvosai *Tripi* és *Magri*. 1844-ben hasonszenvi akademia alapított, *Bartholi* elnöksége alatt,

mellyet a' kormány is megerősített. Dr. Mure hasonlithatatlan buzgalma által a' hasonszenvi gyógymód nem csak Palermóban, hanem egész Siciiliában 's később Maltában is elterjedt. Egyébiránt Palermóban 1846. óta egy folyóirat is jelenik meg : *Annali di medicina omiopatica per la Sicilia, compilati dal dr. A. de Blasi*, 's a' hasonszenvi gyógymód határtalan önállóságot vivott itt ki magának. Valami 150 ezer lakosság mellett, husz hasonszenvi orvos van. Még a' szigeteken is nagy a' hasonszenvi gyógymódhozi ragaszkodás, kivált az ott uralkodó váltólázakban, 's Ceria helységben a' lakosok az allopathicus orvosokat 's gyógyszerárusokat mind elűzték. — Franciaországban gróf *Desquidi* a' lyoni akademia tiszteleti felügyelője ismertette meg a' hasonszenvi gyógymódot 1826-ban. Két évvel azelőtt Nápolyban lévén, megismerkedett ő dr. Romanoval, 's ez nejét makacs és minden addigi gyógyomddal daczoló nyavalyájából kigyógyította. *Desquidi* halálából, egész buzgalommal feküdt az új gyógymód megtanulásának, 's ő volt, ki dr. Mure-t most a' hasonszenv legbuzgóbb és legfáradhatlanabb apostolatát 1832-ben tüdővésznek keresztelt nyavalyájából néhány hónap alatt, szerencsésen kigyógyította. Egész Palermo bámulta és csudálta, a' visszatérhetés minden reménye nélkül Lyonba utazott 's onnan egészségben visszatért Mure meggyógyulását, 's ezen nevezetes tény szolgált első alkalmul a' hasonszenvi gyógymód megkedvelésére Siciiliában. Egyébiránt Franciaországban sem volt kedvezőbb az új iskola sorsa, az első időkben, mint más országokban. A' nagyszámu és hatalmas ellenpárt részint megvetés, részint neveltségessé tétel által — mi Franciaországban legélesebb fegyver — akarta azt háttérbe szorítani. Azonban a' hasonszenvi párt, mind e' mellett is már 1839-ben olly erőt fejtett ki, egy mind talentom, mind anyagi segédeszközökben gazdag társulat alakulása által, hogy a' régi gyógyiskolának hadat izenve, magának teljes önállóságot vivott ki, 's iskolát nyitott, összekötve egy dispensatoriummal, olvasó szobával, gyógyszerházzal, levelező irodával, 's egy könyvtárossal. Ezen intézetnek roppant hatása volt különösen a' szabadelmű ifjuságra. Még nagyobb nyomatékot nyert a' hasonszenvi gyógymód Párisban, Hahnemann odaköltözése által. — A' kormány azonban itt is elmaradt ezen nagy és fontos ügynek felkarolásában, 's félni lehet, hogy ebben is elkésik, mint a' vasutgyben. Jelennea Párisban két hasonszenvi társulat van. Egyik, a' *Société de médecine homoeopathique de Paris*, mellynek irányzata a' *libre examen*, 1836-ban alakult 's elnöke dr. *Petroz*; másik a' *Société Hahnemannienne*, melly szorosan az Organonhoz ragaszkodik, 's melly Hahnemann halála után 1845-ben tanai iránti buzgó kegyeletből alakult. Ezen nagy társulatnak elnöke dr. *Croserio*, alelnökei *Jahr* és *Giraud*, titoknoka dr. *Leon Simon*, ki a' homoeopathiáról nyilvános felolvasásokat tart. Tagjai rendes, (membres titulaires) részvevő (membres adjoints) és levelező tagokból (correspondants régnicoles et étrangers) állanak. Ezen társulat 1845. óta egy folyóiratot is ad ki ezen czim alatt : *Journal de la médecine homoeopathique, publié par la société Hahnemannienne de Paris*, mellynek czélja a' hasonszenvet a' Hahnemann által mutatott uton mívelni. Ugyanazon évben elhatároztatott, Franciaország minden hasonszenvi orvosainak összehívása, egy még azon évben tartandó congressusra. De nem csekély buzgalmat fejt ki az első társulat sem, 's azonkívül, hogy egy havonként

megjelenő folyóiratot : „*Bulletin de la médecine homoeopathique de Paris*“ ad ki 1845 óta, jutalomkérdéseket is tesz fel. Tavaly óta egy harmadik folyóirat is jelenik meg Párisban a’ *Gazette homoeopathique de Paris*, publié par les D. D. *Davet* et *Roth*. Az ideai hasonszenvi congressus julius elsőjére volt kitűzve Párisban. Egyébiránt a’ párisi hasonszenvi orvosok száma jelennen közel százra megy. Ezek közt dr. *Teissier*, professor az orvosi karnál, egy idő óta, a’ sz. Margit kórház termeiben, a’ legfényesb sikerrel gyakorolja a’ hasonszenvi gyógymódot. De nem csak a’ fővárosban, hanem a’ kisebb városokban is naponként nevededik az új tannak hódoló orvosok száma. Igy Montpellier-ben több orvosokon ’s tanítókon kívül, különös említést érdemel, az egész Franciaországban köztiszteletben álló prof. *Amador*. Lyonban szinte több hasonszenvi orvosok vannak, kik közt dr. gróf *Guidi*, *Empaire*, Gall veje ’s híres kaponya-gyűjteményének birtokosa, *Bonnet*, Major de l’Hopital Hôtel Dieu, és a’ két Rapou különös említést érdemelnek. Marseille-ben egy poliklinikum van, melyben évenként több mint 500 beteg gyógyíttatik. Itt egy folyóírás is jelenik meg : *Revue homoeopathique du midi*, 1848. óta, melybe a’ montpellier-i orvosi kar professorai is dolgoznak. Bordeauxban szinte egy folyóirat jelenik meg 1847. óta, ezen czim alatt : *Gazette homoeopathique de Bordeaux*. Végre Nantesben jelenik meg 1844 óta egy folyóirat, ezen czim alatt : *L’observateur homoeopathe de la Loire inferieure* par le dr. *Perussell*. Noha még aprólékos üldözések nem hiányzanak az ő iskola elfogult követőitől, Franciaországban, az igazság diadala, mind e’ mellett is naponként közelg. Ennek egyik jele már az is, hogy Marseille-ben, az itt létezett két orvosi társaságból, az utóbbi forradalom következtében alakult *Société nationale de Médecine*, dr. *Sollier*-t választotta elnökének, ki a’ hasonszenvi gyógy-mód párthive. — Belgiumban az első hasonszenvi orvos dr. *Moor* volt 1830., ki azt az alosti polgári kórházban gyakorolta. Ezen idő óta sok küzdelmeknek volt kitéve a’ hasonszenvi gyógymód az irodalom mezején, de dicséretökre kell mondani a’ belgiumi orvosi társaságoknak, hogy a’ hasonszenvi orvosok működéseit kitünő méltánnyal fogadják ’s munkáikat folyóirataikba felveszik. — Jelenleg Belgium minden nevezetesb városaiban vannak hasonszenvi orvosok. Brüsselben van nevezetesen öt ’s ezek közt *Varlez* és *Carlier* az akademia tagjai. Több követői vannak az új iskolának Hollandiában is. A’ király orvosa dr. *Evrard*, nagy szerencsével foglalkozik a’ hasonszenvi gyógymóddal Hágában. Lüttichben kitünőleg működik dr. *Malaise*. — Schwaicz óriási hegyei közé, még eddig csak kevés sugárai hathattak az új tudománynak, minek fő okát az ottani fő iskolák ellenséges indulatában ’s tulnyomó hatásában kell keresni. Nevezetesb követői itt az új gyógymódnak a’ híres *Peschier*, Genuában, ki egy folyóiratot is ad ki, 1833 óta, „*Bibliothèque homoeopathique*“ czim alatt, továbbá *Schelling* és *Gsell* St. Gallénben. — Spanyolországban legelőször *Querol* sevillai orvos, de leginkább — mi különös ! — *Rubiales* badajozói gyógyszerárvas ismertették meg a’ hasonszenvi gyógymódot. Ezen utolsó nevezetesen az által, hogy hasonszenvi gyógyszereket árult a’ cholera betérése alatt 1833. Noha így az új gyógymóddal többen megbarátkoztak ’s *Bertrand* madridi híres orvos, az irodalmi téren is, annak terjesztésére sokat működött, nem vihatott az nagyobb tekintélyt ki

magának mindaddig, míg dr. *Nunnez*, ki a' hasonszenv tanaival Bordeauxban 1838-ban megismerkedett, Madridba vissza nem tért. Hat hónap alatt (1844.) nagyobb előmenetelt tett az Madridban, mint az ezt megelőzőt 12 év alatt. A' leghiresebb orvosok, *Sanchez*, *Toca* és *Obrador*, az új tanhoz csatlakoztak, 's az orvosi kar több professorai mellette nyilatkoztak, mi azonban az ellenpárt gyűlölségét 's haragját még inkább felfortyantotta. Az Instituto medico de emulacion, úgy mondott gondos vizsgálat után, ünnepélyesen törte el a' pálczát az új gyógymód felett, azalatt míg *Nunnez*nek ismét Bordeauxba kellett visszatérnie. Hiába igyekezett a' hasonszenvi Academia de Esculapio dr. *Hysern* elnöksége alatt, többek közt egy új folyóirat (*Gaceta omopatica*) alapítása által, az új gyógymód tekintélyét fenntartani. Azonban 1845. végén ismét visszatért dr. *Nunnez*, Madridba, 's fényes gyógyításai által, a' magasb körök sympathiáját annyira megnyeré, hogy a' hasonszenvi gyógymód most Spanyolországban a' legfényesb jövendőnek néz elébe. *Nunnez* egy társulatot is alakított, mellynek számos tagjai vannak 's melly egy folyóiratot is ad ki 1847 óta „*Boletín oficial de la Sociedad Hahnemanniana Matritense*“ czim alatt. Dr. *Nunnez* a' kormánytól 's különösen *Narvaez* tábornoktól nyeri a' szükséges segélyt. A' szenvedelmek viharai mindinkább csillapodván az orvosi világban, a' madridi nagy polgári kórházban, versenyvita keletkezett a' régi és új iskola követői között, mi szembeszökő bizonyága a' madridi orvosok emberi szellemének. Egyébiránt nagy szüksége is volt a' spanyol gyógytudománynak ezen felrázó elemre, mert alig lehet hiányosb 's tökéletlenebb orvosi intézkedésekkel találkozni mint itt. Galenus 's az arab orvosok penészes tanai, némi broussais-i eszméssel 's a' francia ekklekticismus bizonytalan értékű tételeivel felfrissítgetve, szolgáltak itt alapul, az orvosi működéseknek. Illy körülmények közt nem es-uda, ha a' józanabb eszmék barátokra találtak. Legujabb tudósítások szerint, királyi parancsok következtében Madridban két hasonszenvi tanszék állítottott fel, egyik elméleti, másik klinikus oktatásra, *Nunnez* és *del Rio* orvostanárok vezérlete alatt. Egyébiránt Madridban mult év óta még egy más hasonszenvi folyóirat is jelen meg, ezen czim alatt: „*El Propagador periodico del instituto homoeopatico espanol*“. De nem csak a' fővárosban, hanem a' megyékben is nagyszámu hasonszenvi orvosok vannak, nevezetesen Badajozban, hol dr. *Riuno* egy folyóiratot is ad ki, Sevillában, Granadában, Malagában, Alcalá-la-Realban 's más városokban. Különös említést érdemel a' barcelonai orvosi kar dékánja dr. *Janer*, egy Spanyolország legtudósabb írói közül, kit dr. *Nunnez* 25 éves bajától megszabadítván, most nem csak gyakorolja a' hasonszenvi gyógymódot, hanem tanítja is, úgy hogy jelennen Cataloniában, majdnem minden orvosi nevendék, 's nagyszámu régiebb orvosok a' hasonszenvi gyógymódot követik. A' corognai orvosi karnál is nyilvános leczkék tartatnak arról. Látni való ezekből: hogy Spanyolországban az új gyógymód néhány év alatt roppant haladásokat tőn 's nem sok idő mulva teljes diadalra számíthat. — A' homoeopathia becsének méltatására, nagyot nyom ezen ügy mérlegében az, hogy a' gyakorlati élet mezején minden más nemzeteket tulszárnyaló szigeti nép is nagy buzgalommal karolta fel ezen reformot a' gyógyművészség mezején. Legelőször dr. *Quin* a' belga király egykori orvosa, tett azzal kísérleteket

Angliában 1827-ben, de csak 1830-ban lett az inkább ismeretessé a' Shrewsbury család által, melly azzal olaszországi utjában esmerkedett meg. Összerakelven Doria Pamphili, római herceg, Lady Shrewsburyval, még esmeretesebbé lón a' hasonszenvi gyógmód az által, hogy de *Romano*, nápolyi orvos, ki a' hercezet Angliába kísérte, annak ős várában Alton-Tower-ban, Derbyshire-ban, klinikumot állított fel, melyet Daniello és Roth orvosokkal együtt látott el. Sokat tett a' homoeopathia elterjesztésére *Belluomini* nápolyi orvos is, ki itt 12 évet töltött 's 1843-ban ment vissza meggazdagodva Luccába. 1830-ban Anglia leghíresebb évnegyedes folyóiratában az *Edinburgh Review*-ban, igen jeles czikk jelent meg a' hasonszenvi gyógmódról, (No C. 504 és k. l.) mellynek írója, teljes méltánnyal fogván fel ezen ügyet, komolyan felszólítja Anglia orvosait, annak szigorú és éles elméleti megvizsgálására. Nem is volt siker nélkül a' felszólítás, 's a' nemesség az új gyógmódot naponként melegebben kezdé pártolni, kivált miután dr. *Stapf* Naunburgból, az öreg királynét, kiról az allopathák lemondtak, gyógyította. 1839-ben *Curie*, több orvosi munkák szerzője, poliklinikumot állított fel, mellyben naponként 30—40 beteg láttatik el. Ugyan ő látta el Ozann és Massal orvosok segítségével azon 25 ágyas kórházat is, melyet Leaf, egy gazdag kereskedő, alapított az új gyógmód iránti háladatosságból. Ezen kórház később egy nagy intézette alakult, „*The London Homoeopathic medical Institution*“ czim alatt, mellynek gyámolai nagy nevű férfiak, mint Wellington hg., Bedford hg., Grosvenor lord, Ailsberg marquis 's több mások. Van egy más csaknem hasonnevű intézet is (*The London Homoeopathic Institution*), melyet dr. *Calmann* alapított. Ugyanő alapított még egy más gyógyintézetet is. (*The Clapham and Brixton Homoeopathic Dispensary*). Ezen két utóbbi intézetben hetenként 200—250 beteg láttatik el. Ezekon kívül még két nagy gyógyintézet van Londonban. Egyik a' *West London Homoeopathic Dispensary*, másik a' *Westminster and Lambeth Homoeopathic Medical Institution and Dispensary*. Amazt tiz tekintélyes férfiakból álló választmány kormányozza. (Ezek közt: The Right Honourable the Earl of Shrewsbury, The Right Honourable the Earl of Dembigh, The Right Honourable Lord Davre, The Honourable Augustus Moreton, Sir Sandford Graham, Bart 'sa't.). Az intézetet fentartó alulirók közt vannak a' Sutherlandi hgnő, Welsbly marquisnő, Lady Suffield, Lady Graham, Lady Inglis, Cardigan grófnő, Lady Campbell 'stb. Az intézet orvosai: *Harris Dunsford*, *Gilioli*, és *Calmann*. Az utóbbi intézet pártfogója. The Right Honourable General Lord Lynedoch, elnöke: The Right Honourable Lord Kinnaird; orvosai: Joseph *Laurie*, Edward *Hamilton* és William *Mayne*. Ezekon kívül még több más hasonszenvi Dispensary-k is vannak Londonban. 1843-ban három fiatal orvos: *Drysdale*, *Russel* és *Black* egyesült egy folyóiratnak „*British Journal of Homoeopathy*“ kiadására, melly által a' homoeopathia egész Angliában elterjesztetett; 's 1844-ben a' már tiz év előtt dr. *Quin* által indítványozott, de akkor létre nem jöhetett társulat: *British homoeopathic Society* megalakult. Számos tagjai több osztályokra oszolnak. Fellows, Members, Inceptive, tiszteleti és levelező tagokra. Évenként választ elnököt, pénztárnokot és titoknokot. Havonként üléseket 's minden évben egy nagy gyűlést tart. Van

ezenkívül Londonban, egy orvosok és nemorvosokból álló társaság is: *English Homoeopathic Association*, mellynek célja, az új iskola tanainak terjesztése. Ezen társaság 1846. júniusban tartotta első ülését Lord Grosvenor elnöksége alatt 's tagjainak száma már túlhaladja a' hatszázat. A' társaság mostani elnöke Beaufort hg., alelnöke Anglesea marquis. Mult évben még nagyobb életet fejtett ki a' hasonszenvi gyógymód. Új társulat alakult, a' *Hahnemann medical Society*, mellynek jelenen 42 valóságos belakó és 35 külföldi tiszteleti tagja van. Hahnemann születés napján (ápril 10-kén) nyitattott meg egy új kórház, *The London Homoeopathic Hospital* (golden Square). Ugyanaz nap indítványoztattott egy ünnepélyes ebéd alkalmával egy új nagyszerű kórház, *Hahnemann Hospital* cím alatt, mellyre azonnal hétezer fontot (70,000 pengőt!) irtak alá a' jelenlevők. Többen, kik 100—300 font sterlinget irtak alá, kötelezték magokat, nevezetes járulékokra évenként. A' List of subscribers 518 nevet foglal magában! Ezen új kórház alapelveiben 90 orvos egyezett meg. Pártfogói: Bunsen, porosz követ, Hamilton hg., Wilton gr.; elnöke: Lord Grosvenor; alelnökei: Langston, Leslie, James Wilson, More Molyneux, William Leaf; meghatalmazottjai: Langston, Ladler Leaf, Charles Hunt; pénztárnoka: William Leaf. Van ezenkívül az intézetnek 19 tisztviselője. Ezen nagyszerű intézettől, melly mult évben oct. 16-kán nyitattott meg (39 Bloomsbury Square), nagyon sokat lehet várni miután az elméleti és gyakorlati oktatásokra nagy elméjű 's talentomdús férfiak választattak, oct. 4-ikén. Hat orvos és hat sebész választottott. Amazok nevei: James Chapman, Chepmell, Curie, Dudgeon, Malan és Roth (hazánkfia); ezekéi: Engall, Hands, Henriques, Kelsall és Wilson. — Egyébiránt Londonban jelenen a' *Gazette homoeopathique* szerint 56 hasonszenvi orvos 's hat hasonszenvi gyógyszerész van. Évenként hasonszenvi congressus tartatik. Mult évben sept. 13-ikén tartatott az. Londonban négy hasonszenvi folyóirat jelenik meg. A' legújabb tavaly kezdődött illy cím alatt: *The homoeopathic Times. Review of British and Foreign medical Science and Literature*, 's minden szombatban megjelenik. Az új iskolára nézve nem csekély fontosságú az Angliában, hogy a' királyné háziorvosa Sir James Clark nagy buzgalommal feküdt a' hasonszenvi gyógymód megtanulásának. De nem csak Londonban, hanem egész Angliában, számos tisztelői vannak az új gyógymódnak. Minden valamirevaló városban vannak hasonszenvi orvosok 's poliklinikus intézetek (Dispensarys). Manchesterben, mult évben, ápril 10-kén nyitattott meg egy hasonszenvi kórház 60 ágyra, mellyel poliklinikum is van összekötve. Ezen intézetre eddig 700 font st. iratott alá. Dublinban 1845-ben egy nagy hasonszenvi egyesület: *Irish homoeopathic Society* alakult, mellyel egy Dispensary is van összekötve. Edinburgh, Birmingham, Newcastle, Birkenhead, Leeds, Chester, Brighton, Islington, Liverpool 's több más városokban terjedelmes hasonszenvi gyógyintézetek vannak. Nagyon feltűnt az újabb időkben Angliában a' híres *Henderson*nak, az edinburghi egyetemnél, pathologia és klinikum professorának áttérése a' homoeopathia elveihez. Munkája: „*Inquiry into the Homoeopathic Practice of Médecine*“ nem fogja eltéveszteni hatását az el nem fogult lelkekre. — Dr. *Liedbeck*nek — ki számos hasonszenvi munkát fordított svéd nyelvre, tudósítása szerint Svécziában is naponként

nagyobb elesmerésben részesül a' homoeopathia, noha az upsalai egyetem még nagyon ágaskodik az ellen. Annál több 's buzgóbb pártolói vannak annak Oroszországban, hol a' legmagasb állású személyek hódolnak annak. A' hasonszenvi gyógymód törvényesen 's teljesen szabad 's vannak szabadalmazott hasonszenvi gyógyszerárak. Legnagyobb haladást tesz a' homoeopathia a' fővárosokban, hol azt leginkább a' magasb 's miveltebb osztályok segítik és pártolják. A' régi iskola legszélsőbb része nem akar semmit tudni az új iskoláról. Petersburgban van egy nagy kórház száz ágygyal. A' belügyminister kívánsága a' volt, hogy mind a' száz ágy, hasonszenvileg gyógyíttassék, de a' főorvos véleményénél fogva, hogy összehasonlításokat lehessen tenni, csak fele gyógyíttatik így. A' kormány hivatalos kísérleteket kíván tenni, 's az orvosi osztályban, egy tulajdon program is készítettett e' végre. A' kormány teljes figyelemmel van az eredményekre 's az orvosi kormányosztály tanácsosai közt a' hasonszenvi gyógymódnak is képviselője van. Átaljában a' kormány semmi akadályt nem tesz a' hasonszenvi gyógymód elébe. Milly nagy kiterjedésben gyakoroltatik ez a' fővárosban lehet gondolni onnan, hogy a' petersburgi hasonszenvi gyógyszerártárból évenként valami 18,000 hasonszenvi gyógyrendelet kerül ki. A' cholera-betegek számára 1846-ban, ministeri parancs által saját hasonszenvi kórház rendeztetett. Moskauban Gallitziu herczeg alapított egy kis kórházat, mellyben hasonszenvileg gyógyíttatnak a' betegek, 's van itt egy nagy hasonszenvi gyógyszerár is. Oroszország hasonszenvi orvosai közt említést érdemelnek : Wolf orvosi elnök Varsóban, Eversman prof. és státustanácsos Kasanban, Lullof és Reusz professorok és státustanácsosok Moskauban, dr. Scheering az öszves lovagárda orvosa 'stb. — Konstantinápolyban a' követségi orvosok nagy része a' hasonszenvi gyógymódot követi. Moldvában és Oláhországban számos hasonszenvi orvosok vannak. Még a' Libanon hegyén is van egy orvosbarát ki e' szerint gyógyít 's ki szereit Európából szokta kapni. — A' berlini „Missionsberichte“-k szerint (No 3. 1847.) Schmidt és Kropf missionariusok, kik Berlinben a' hasonszenvi gyógymódot magokévé tették, a' legjobb sikerrel gyakorolták azt déli Afrikában, a' hadvivő seregeknél. — A' missionariusok tudósítása szerint Nyugot és Keletindióban is haladásokat tesz a' hasonszenvi gyógymód, 's tisztelőinek száma naponként növekedik, — kik lelkesedéssel beszélnek a' hasonszenvi gyógyszerek munkálatáról.

Észak-Amerikában a' hasonszenvi gyógymódot legelőször dr. *Wesselhöft* egy német orvos gyakorolta 1830 körül. Majdnem azon időben foglalkoztak azzal *Gram* és *Gray* urak New-Yorkból. De legtöbbet tett, az új gyógymód elterjesztésére dr. *C. Hering*, ki ide Surinamból jött. Az ő fáradozásai által alakult egy hasonszenvi társulat 1833. Hasonló társulatot alakított 1843-ban dr. *Gray*, New-Yorkban. — 1843-ban adták ki *Gray* és *Hull* doctor urak, az első hasonszenvi folyóiratot. 1833-ban ált fel *Allento* wnban, az észak-amerikai hasonszenvi akademia, mellyet a' pennsylvaniai törvényhozó gyűlés 1836-ban febr. 25-kén megerősített. Később Philadelphióban is alakult egy hasonszenvi társulat. 1840-ben jelent meg *Hull* folyóirata : *Homoeopathic Examiner*, melly még most is foly. Az utóbbi években legerősebb álláspontot vívott ki magának a' homoeopathia Bostonban. Philadelphióban orvosi collegium állított fel,

(Homoeopathic medical College of Pennsylvania) ugyanazon jogokkal, mellyekkel más orvosi tanintézetek birnak, miután a' pennsylvaniani kormány arra 1848-ban szabadságot adott. Itt egy új folyóirat is jelenik meg : *The North American Homoeopathic Journal*, Hering, Marcy, és Metcalf o. drok által szerkezttve. 1844-ben tartotta első évgyűlését az amerikai hasonszenvi intézet (Institution), mellybe csak előleges vizsgálat után vétetnek fel a' tagok. A' gyűlés ezen célra 26 censort nevezett ki. Az 1844-ki new-yorki gyűlésben, dr. *Neidhart* közlése szerint az egyesült statusokban valami négyszáz követője van Hahnemannnak. New-Yorkban magában 46 hasonszenvi orvos van, de a' kik ellenében 500 allopathikus orvos áll. Átaljában különösen az északi és közép státusokban, majd minden valamirevaló városban vannak hasonszenvi orvosok ; a' déli státusokban, hol kevesebb a' miveltség, ritkábbak. Egyébiránt a' két iskola közti ellenséges indulat, az ó és új világban ugyanaz. Az ember itt is ott is elfogultság, előítéletek 's szenvedelmek rabja. Az agykamrákban egyszer megüledett setétséget épen olly nehéz kihajtani az új mint az ó világban, bár ott a' szabadság légkörében nevedekjenek is a' boldog hon fiai. De az elesmerés napja itt sem messze van. — És a' mi különös, mint mindenütt, úgy itt is elébb a' nemorvos, mint az orvosi közönség által. — 1848-ban szállott vize az első hajó Norfolkban, mellynek neve : Samuel Hahnemann. — Egyébiránt sehoh a' hasonszenvi gyógymód olly hamar el nem terjedt, mint Brasiliában. 1837-ben egy német orvos nevendék, egy hasonszenvi thesist oltalmazott a' rio-janeiroi egyetemenél, de csak később 1840-ben kezdett dr. *Duque-Estrada*, az új gyógymód szerint gyógyítani. 1842-ben jött vissza dr. *Lisboa* ugyanezen gyógymód követője Franciaországból. Azonban még mind kevés részvétben részesült az, mindaddig míg dr. *Mure*, a' hasonszenvi gyógymódnak ezen fáradhatlan terjesztője 1843-ban ide nem érkezett. Ő csakhamar több előkelő orvosokat nyert meg ez új gyógymódnak, 's először is Souto de Amaral-t egy nevezetes sebészt. 1844-ben *Lisboa* és prof. *Martins* segedelmével alapította dr. Mure a' hasonszenvi intézetet (Institut homoeopathique du Brésil) 's az első hasonszenvi poliklinikumot, mellyben havonként ezer betegnél több fordul meg. Jelenen csak magában a' Rio tartományban 25 illy gyógyintézet van, mellyben évenként 20,000 orvosi tanács osztatik ki. Az új gyógymód elterjedése óta a' fővárosban egy negyedrészzel, a' négerek közt az ültetvényekben, felével kevesebb a' halandóság. Innen az ez eránti bizalom nőttön nő, 's jelenen a' fővárosban, hol több mint húsz hasonszenvi orvos van, a' lakosságnak egy harmadrésze az új gyógymódnak hódol. 1846 óta, az álladalom helybelhagyásával egy hasonszenvi tanintézet létezik a' fővárosban, mellyben három évi tanfolyam alatt, minden előkészítő 's orvosi tudományok taníttatnak. 1847-ben Hahnemann halálának évnapján, tudorrangoztattak nagy pompával és ünnepélyességgel ezen intézet által, az első hasonszenvi orvosok. Ezen intézetnek fiókái vannak Bahiában és Pernambucoban. A z intézet professorai 1847 óta egy havi folyóiratot adnak ki, következő czim alatt : *La Ciencia, revista synthetica dos conhecimentos humanos, redigida pelos professores da escola homoeopatica de Rio de Janeiro*. Nevezetes tünemény az értelmi miveltség történetében, hogy egy olly miveletlen status, mint Brasilia, volt első,

melly teljesen rendezett 's felszerelt akademiát alapított az új gyógymód számára.

Utoljára hagytam hazánkat, hogy annak hű elsorolása után, mi más nemzeteknél történt az új gyógymód ügyében, könnyebben ki lehessen mutatni azon helyt, hol nemzetünk e' tekintetben áll. Első ki hazánkban a' hasonszenvi gyógymódot megismertette 's gyakorolta dr. Müller ezredorvos volt, kit *Forgó György* pestmegyei főorvos követett 1820-ban. Jelen cikk írója, miután a' régi gyógymód ingékonysága 's alaptalanságáról, Németország minden nevezeteseb klinikumainak lelkiismeretes megvizsgálása után meggyőződött, 1826 óta gyakorolja azt. Ezen példákat, fájdalom! kevesen követték a' magyar hazában, úgy hogy jelennen 1852-ben, legfeljebb tizenkét magyarajku orvos van — nem szólok a' németajkuakról — *az egész országban*, kik a' hasonszenvi gyógymódot követik! Elfogultság vagy talán a' pesti orvosi kar ellenálhatlan tekintélye-e ennek oka, elhatározni nehéz. Annyi igaz, hogy mint az eddig elmondottakból világos, alig van Európában ország, hol az új gyógymód olly szegényül volna képviselve mint épen édes hazánkban. Ha azon elfásult közönyösséget tekintjük, melly hazánkban átaljában a' tudományok iránt uralkodik, — minek okait itt fejtegetni helyén kívül van — nem csuda, ha orvosaink legnagyobb része sem nagyon vágyik megismerkedni a' kor valódi becsü haladásaival. Mi több, még a' magyar ministerium is ignorálta a' hasonszenvi gyógymódot, mind a' mellett is, hogy jelszava a' hires forradalmi trias: szabadság, egyenlőség és testvériség, volt, 's midőn 1848-ban a' cholera országunkat ismét beütéssel fenyegette, a' helyett hogy a' mindenütt 's nevezetesen Bécsben olly fényes sikerrel működött hasonszenvi gyógymódra függesztette volna figyelmét, 's követte volna a' bécsi és petersburgi kormányt, nagy költségen küldöttséget indított Galaczba, a' cholera üdvözlésére, melly azonban fájdalom, azon kedvetlen hírrel tért vissza, hogy a' cholera, most is olly kevéssé engedelmeskedik az álladalmi orvostan parancsának, mint 1830-ban, 's kétharmada a' betegeknek most is áldozatul esik. A' hasonszenvi gyógymód akár költségkimélési, akár embermegtartási tekintetben, akár mint a' polgárisodás elsőrangú factorainak 's a' kor legnagyobb találmányainak egyike, méltán igényelheté a' magyar kormánytól, hogy minden polgári jogokban testvéreileg részeltessék, annyivalinkább mivel az új gyógymód igényei nem elméleteken hanem, *tényeken* alapulnak, mellyek csak a' vakot vagy roszakaratut nem győzik meg. Azonban a' magyar nép józan praktikus szellemét e' tekintetben nem lehet vádolni. A' hasonszenvi gyógymód az ország minden részeiben ismertetik 's mindenütt majdnem közönséges a' vágy, hasonszenvi orvosok birására, 's ezek nem létében több helyt, nemorvosok foglalkoznak azzal. Gyöngyösön néhány nagylelkü emberbarátok adakozása által — kik közt özv. b. Orczy Józsefné, Taródy 's b. Baldacci asszonyságok és b. Podmaniczky Lajos kitünő helyet foglalnak el, hasonszenvi kórház alapított, melly 1838-ban nyitott ünnepélyesen meg. A' most terjedelmes intézet orvosa a' derék dr. *Horner* lön, kinek egyedül lehet köszönni, annak életbe lépését. Nevezetes dolog azonban hogy ő 1848-ban Pestre költözvén, a' kórházigazgató választmány, a' tiz év alatt annyi sok szép eredményt tanúsított 's hazánkban

legvirágzóbb hasonszenvi gyógyintézetet, az ó iskola tanítványainak adta át, és pedig épen a' forradalmi korszakban! — Valóban egyetlen példája a' maga nemében a' hátráló következetlenségnek. E' szerint jelennen csak egy hasonszenvi kórház van hazánkban, t. i. Kőszegen, melly szinte magánosok adakozásiból állott fel 1833-ban, 's mellynek érdemteljes orvosa dr. Blesz. Ezen kizárólag hasonszenvi kórházon kívül, még más, nevezetesen a' nagyváradí, egri, miskolci és kaposvári kórházakban is szép sikert vívott ki magának a' hasonszenvi gyógymód. 1842-ben hasonszenvi társulat is alakult hazánkban, melly a' következett esztendőben aug. 10-kén tartotta Pesten első nagy gyűlését, mellyben huszonhat ügybarát volt jelen. Sajnálni lehet, hogy ezen társulat, pár év mulva, a' hazánkat annyira dúló nyelvviszályban találta sírját. Egyébiránt több megyék, nevezetesen Somogy, Bács, Borsod, Bihar és Bereg, meleg pártolást tanusítottak az új iskola iránt. Sok más bizonyágin kívül, mennyire ohajtja és méltatja a' nagy közönség az orvosi reformot, elég legyen felhozni azt, hogy már az 1844-diki országgyűlésen mindkét ház egyhangulag az új gyógyiskola pártolására, 's hasonszenvi tanszék és klinikum felállítására szavazott, mi még egy országban sem történt. Sajnálni lehet, hogy az első független felelős magyar ministerium, ezen az összes magyar nemzetre nézve felette üdvös és dicséretes határozatot, 's mondhatni közkívánatot teljesen ignorálta, 's így elszalasztván a' legszebb alkalmat annak valóítására, megfosztotta a' magyar törvényhozó testületet, azon szép koszorutól, melly számára az emberiség évkönyveiben ki vala tűzve. Ezen nagy elmulasztást fájdalom a' későbbi ministerium sem hozta helyre, sőt az olly felette fontos orvosi ügyet még inkább összezavarta. Az álladalmi közegészségi és orvosi ügy rendezésére a' pesti orvosi kar által 1848-ban kiküldött választmány, — mellyben az akkor hegyen völgyön hangzogatott szabadság, egyenlőség, 's testvériség ellenére, nem volt egy képviselője sem a' reformált gyógyművészségnek, valamint a' ministerium által, nem, — mint az ügy 's tudomány érdekében, épen ezen kedvező időszakban mindenki méltó joggal várhatta volna — kitűnő érdemek és tulajdonok, hanem protectio 's más mellék tekintetek szerint kinevezett orvosi osztályban sem, — csupán felszólításra, és így felejtve és ignorálva az országgyűlési határozatot, némi feltételes kedvezményt fejezett ki javaslatában. El kell egyébiránt őszintén esmerni, a' magyarhoni orvosok és gyógyszerárosok becsületére, hogy itt, azon aprólékos és alacsony üldözések, becstelenítő vádak, bűnperek, fondorlatok, dühös megtámadások és rágalmak, mellyek kivált ezelőtt a' magas műveltségű Németországban napirenden voltak, még eddig, csak gyéren fordultak elő. Az orvosi kormányzó hivatal csak az által tanusította ellenszenvét, hogy az új gyógymód ellen mindent, mellette semmit meg nem engedett közzétenni, 's hogy a' hasonszenvi orvosokat minden hivatalból kizárta. Nehány csekély jelentőségű író mérges kifakadása 's piszkolódása nyom nélkül hangzott el honunkban. Orvosaink legnagyobb része egyébiránt most is még ignorálja — mi legkényelmesebb módja a' czáfolásnak — egy része pedig megveti és gúnyolja a' nagy reformot, 's azon balgatag hitben, hogy a' réginek mégis csak győzni kell, közönyös az igazság szavai iránt 's hiven és csaknem betű szerint követi az ó iskola elavult 's olly gyakran vészhozó tanításait. És így messze

elhagyva a' bécsiektől, sőt még a' miveletlen brasíliai néptől is — kiknek megelőzésére a' legjobb alkalmunk volt — e' tekintetben is méltán elmondhatjuk, hogy mindenben hátravagyunk. De azért magának a' szent ügynek győzelme nincs elveszve hazánkban, csak elhalasztva. A' szenvedelmek viharai lassanként elnémulnak 's a' józan elme világsugári előtt szét kell oszlani az elfogultság sötét homályának. A' vesztegleni szeretőket 's haladni nem akarókat magával ragadja a' kor szelleme. Az elagott fa lombjai, egymásután szállongnak a' kérelhetlen idők folyamába 's elkorhadt ágai elporladozva rohannak alá. És nincs hatalom, mely azokba uj életet önteni képes legyen. De az elavult ágtöredék 's elsenyvedt harasztömegeken keresztül, daczolva a' veszélylyel fenyegető szélvésznek és fergetegek mulékony hatalmával, annál erőteljesb elevenséggel hajtanak fel az ifju sarjadék egészséges ágai, hogy egykor friss zöld lombjaik biztosb enyhelyet 's illatömlesztő virágaik, életadó balzsamot nyujtsanak a' fáradt vándorlónak. Hol az életmag ingatag és terméketlen földben rejlik, ott tartósságra számolni balgatagság, ellenkező esetben nincs hatalom, mely annak teljes kifejlését képes legyen feltartóztatni. — A. B. P.

Hont vármegye, fekszik Magyarország dunán-inneni kerületében ; az újabb felosztás szerint tartozik a' pozsonyi katonai és a' zólyomi, — melynek azonban Nógrád megyei Balassa-Gyarmat városa székhelye — polgári kerülethez. — Megkülönböztetésül az 1804-ig fenállott Kis-Hont vármegyétől, Nagy-Hont vármegye neve alatt fordul gyakran elő. Nagysága $46\frac{37}{100}$ □ mfd. (Lipszky szerint $47\frac{1}{10}$ □ mfd). Határai : északról Bars és Zólyom, keletről Nógrád, délről Pest és Esztergom, nyugatról Bars vármegyék. — Hontvármegye az ország hegyesebb megyéinek egyike, jelesen keleti és északi részét hegyek borítják, déli és nyugati része mindinkább ellapul, 's azért e' része a' megyének termékenységre nézve áldottabb amannál, ámbár ott is a' gyönyörű völgyeknek a' termékenység semmi kívánni valót nem hagy hátra. A' föld alkatrésze általában agyag, 's csak az Ipolyvölgy és déli részében található a' homok, de ez is agyaggal keverve. A' megye hegyes köves részét kivéve, többi részében mindenféle gabonanemek teremnek. Buza és rozs legtöbbször és legszebb van a' nagyobb folyóvizek mentében. Zab és árpa különösen a' felső részekben miveltetik. A' burgonya a' hegyes vidékek lakóinak fő eledele lévén, bőven természetlik. Tengeri a' megye alsóbb részében diszlik. Hires azonban a' honti gyümölcs, melyre a' lakosság sok gondot fordít, 's részint gyümölcskertekben, részint a' szőlőkben mivelik, — a' nagymarosi, börszőnyi, szentantali cseresznye, alma, körtve nevezetes; Nagy-Maroson vannak gyönyörű gesztenyes erdők. A' bortermesztés a' megye melegebb részében üzetik, ámbár kiváló hires bora nincs is, mindamellett a' nagymarosi, össödi, szudi, börszőnyi tőkék egészséges asztali borokat adnak. Nevezetes ága a' gazdaszatnak még a' dohánytermesztés, melyet évenként 16,000 mázsára tesznek, 's e' között sok elismert jelességü mint a' kospallagi, füzesgyarmati, pereszlényi 'stb. Fája e' megyének elég van, 's alig található helység, mely ebben szükségét látna. A' szarvasmarhatenyésztés a' megye különböző részeihez képest különbözően üzetik, a' megye hegyes tájaiban a' szarvasmarha kicsiny, 's itt több tehenet mint ökröt látni, ellenben a' megye délibb részében sok és szép marhát tartanak.

A' lótenyésztés csekély, a' hegyek lakóinak lovai aprók és sokszor igen nyomoruak. Több gond fordítatik a' juhtenyésztésre; a' földesuraságok jószágain a' juh inkább gyapjaért tartatik, 's azért nemesítésére gond is fordítatik, mint az herczeg Koburg, herczeg Eszterházy, gróf Eszterházi és herczeg Pálffy jószágaikban látható; a' szegényebb lakosoknál, különösen a' hegyes vidékeken, a' juh nem a' gyapjaért, mint inkább tejeért tartatik, ebből készítvén a' lakosság turóját, mellyel magát táplálja, 's mit másoknak is elád; az itteni juh a' közönséges magyar juh, mellyen nemesítése még igen hátra van. — Sertést eleget tenyészt és hizlal a' megye, 's némely helyeken a' makkoltatás szép hasznot hajt. A' méhészettel a' kisebb gazdák, különösen pedig a' falusi lelkészek foglalatoskodnak. Vad az erdőségekben számosan találhatók; tavak, mocsárok a' megyében nem levén, a' vízi madarak csekély számmal vannak, házi szárnyas elég van. Hala folyóiban, különösen a' Dunában és Ipolyban bőven van, a' hegyi patakokban sok a' pisztráng. — Hont vármegye hegyeire nézve három hegysort különböztetnek meg. Az első a' nagy kiterjedésű és érczekben gazdag *selmeci* hegység, Selmec és Bélabánya körül, 's innét a' Garan, Ipoly és Korpona folyók felé nyulnak ki ágai, leghoszabb ága az, melly a' megye nyugoti határán le egészen a' Dunáig húzódik. Legmagasabb csúcsa a' Selmec feletti Szitnahegy, mintegy 3500 — 4000 láb magas. Főalkatrésze a' hegyeknek porphyr. Másik megkülönböztethető hegység a' *börzsönyi*, melly a' Duna és Ipoly között nyulik el, 's a' nógrádi Cserháttal van összeköttetésben, legmagasabb csúcsa a' Magosfa Szokola mellett, ennek egyik része a' Duna melletti kősziklás Zebegény. Harmadik megkülönböztethető hegység a' *csábrági*, a' Korpona, Kürtös és Ipoly vizei között. Északról becsapnak még e' megyébe Zólyom megyéből a' *korponai* hegylánc ágazatai, mellyek azonban itt külön hegyes csoportnak nem tekinthetők. Hont megye hegyei a' bennök talált gazdag érczeknél fogva világhírűek, jelesen a' selmeci hegység az, melly századok óta miveltevéen, kiapadhatlan forrása a' kincseknek. Aranyon kívül különösen ezüstben dusak, 's mondhatni, hogy e' tekintetben a' világ leggazdagabb bányái közé számíthatók a' selmeci hegyekben művelt ezüsterek. Hivatalos adatok szerint 1842-ben adtak a' selmeci bányák: 1) a' kincstári bányák 708 márka aranyat, és 15,126 márka ezüstöt; 2) a' magánosok bányái 856 márka aranyat és 18,493 márka ezüstöt, összesen közel 8 mázsa aranyat és 170 mázsa ezüstöt. — Az ezüsttel vegyítve ásatik még sok ón is, vas, réz és csekély mennyiségű, azonkívül kénkő, timföld, vas- és horgany-vitriol is előfordul. — Folyói közül első a' *Duna*, melly a' megyét Párkánynál a' Garan torkolatánál éri, 's négy mértföldnyi folyásában képezi határát. Medre a' hegyek által itt össze van szorítva, 's a' dunai tájak egyik legregényesebb képét mutatja. Második folyója az *Ipoly*, melly Nógrád megyéből Balassa-Gyarmaton felül lép be a' megyébe, lassu folyása előbb nyugotra, azután dél felé tart, 's miután a' megye majdnem minden vizeit fölvevé, Szobolnál a' Dunába ömlik. Hasznot annyiból hajt a' lakosságnak, a' mennyiben malmaikat hajtja, 's izletes halakat nyújt. Harmadik folyó a' *Korpona*, melly Zólyom megyében Korpona városa határán ered, Hontba lépén át, négy mértföldnyi folyása után Ipolyságnál az Ipolyba siet. Negyedik a' *Selmecz*, a' selmeci hegyekben fakad, 's

utjában több gépeket hajt 's Gyerk mellett az Ipolyba szakad. Ötödik a' *Csábrág*, jeles pisztrángjairól nevezetes, a' Korponával egyesül, végre a' *Szikincze* a' megye nyugati határát képezi, 's a' Garanba siet. — Asványos vizekben a' megye szintén nem szegény, hires a' szalattnyai savanyuvíz, ezenkívül van Egeghent, Magyarádon, Gyügyön, Méren, 'stb. savanyu forrás. — Népeisége Fényes szerint 103,326 (ebből esik egy □ mfdre 2,250). Van 3 sz. kir. bányavárosa: *Selmecz*, *Bakabánya* és *Bélabánya*. Ez utóbbi elszegényedvén, de Selmeczhez közel is lévén, Selmeczzel együtt egy tanács alatt áll, 's az országgyűlésen is Selmecz követe által képviseltetett. Továbbá 9 mezővárosa 's 174 helysége. Nyelvre nézve van 50,800 tót, 44,059 magyar, 8,138 német, 15 görög 's 314 zsidó. A' tótok a' megye felsőbb és hegyesebb, a' magyarok déli és lapályos részét lakják, németek a' városban vannak, a' zsidóknak eltiltatván bányavárosokban 's ezeknek közelében lakni; azért vannak olly csekély számmal. Vallásukra nézve: van 70,713 római katolikus 60 plebániában, kik mindnyájan az esztergomi érseki megyéhez tartoznak, 25,554 evangélikus 28 ekklesiában, ezek a' bányai superintendentiához, 6,730 református 12 anyaszentegyházban, kik a' Dunántuli superintendentiához tartoznak, 15 görög nem egyesült 's 314 zsidó. A' római katolikusoknak van két szerzetesrendjük u. m. kegyes rendüek Selmeczen és cisterciák Szánthón. — A' lakosok foglalatossága a' már említett mezei gazdaságon kívül, főleg a' bányászat, melly a' megye felső részét lakók fő keresetmódja. Csábrágon és Berzsényen vannak üveghuták. Mesteremberek elegendő számmal vannak különösen a' városokban. Nevezetes iparága, különösen a' selmezi lakosknál, a' pipakészítés, 's a' selmezi pipák az országban kívül is nagybecsűek és igen kerestetnek. — A' szellemi műveltség előmozdítására fő helyen áll a' világhírű selmezi bányászakademia, melly idegen országozból, 's tengeren tuli világrészekből is csödití össze hallgatóit, a' selmezi evangélikus lyceum, 's róm. kath. középtanoda ugyanott. Nyomda van Selmeczen. — Jobbágytelke van 4,876, portája 72; Bakabányának 2, Bélabányának 1⁶/₈, Selmecznek 11. — Az 1785-diki országos összeírás szerint 1,775 nemes találtatott, jelenlegi száma 5,400 lélekre tehető. — Több birtokosai a' megyének: az *esztergami érsek*, ki a' drégelypalánki urodalmat bírja; herczeg *Koburg-Koháry*, a' csábrági és szitnai urodalomban; herczeg *Eszterházy* a' vámos mikolai, és a' lévái uradalmakban, az *esztergami fő káptalan* a' némethiben, a' *Sz. István papnöveldéje* és a' *pesti egyetem* a' bozóki urodalomban. — Hont vármegye előbbeni felosztása szerint négy járásra osztatott: 1) a' báthi, 2) bozóki, 3) ipolyi és 4) selmezcire. — 1.

Honduras és a' középamerikai államok. Ez egyike azon szövetséges államoknak, mellyek az ugynevezett *középamerikai* köztársaságot alkotják, 's a' mellyek mint Mexico alkatrészei, Spanyolország amerikai gyarmatai közé tartoztak. Az anyaország itt birtokát alkirályságokra osztotta, 's alkirályok által, kik helyettesei 's önkénytes, minden szabadabb 's ily jobbéletet kizáró 's akadályozó rendeleteinek vakeszközei valának. Négy ily alkirályságra oszlott a' spanyol birtok, 's ezek voltak: *Mexico*, *Luna* vagy *Perui*, *Új-Gránada* és *La-Plata*. Ezen alkirályságok alatt állottak a' generál-kapitányságok. Így különösen a' chili kapitányság a'

perui, a' caracasi az új-granadai, és Guatimala kapitányság a' mexicói vagyis új-spanyol alkirályság alá tartozott. — Ezen utóbbi, a' Guatimala féle kapitányság, ismét több tartományokra oszlott, 's ezek voltak: Guatimala, Chiapa, San-Salvador, Nicaragua, Costa Rica, és Honduras. Guatimalának ezen egykori alkattartományai képezik a' jelenlegi Közép vagyis Centrál Amerikát és szövetséges államokat. Ezen társaság és szövetséges állam alakulása a' spanyol gyarmatok szabadságharczából 's ennek sikerdus kifejlődéséből keletkezett, története azon harc eseményeihez lévén szorosán kapcsolva. E' harc és felszabadulásra, mely Középamerika függetlenségét eredményezé, az anyaország mostoha bánás módja, a' spanyol kormánynak minden, még az anyagi kifejlődés és előlő rendszerén kívül közvetlenül a' spanyolhoni szabad 's alkotmányos mozgalmak tettek leghatásosb kezdeményezést. Azok az 1810-i alkotmányban központosultak, mi a' gyarmatokat arra bírta, hogy a' cortestól az anyaország jogaihoz teljesen hasonlókat követeljenek. Ezek megtagadtatván, már 1811-ben minden spanyol-amerikai gyarmatok függetleneknek nyilvánítták magukat, és több köztársaságokká alakultak. A' napoleon elleni hadjárat igen kedveze e' jogosság érvényesítésének, az nem engedvén a' gyarmatokbani spanyol haderő szaporítását. Csak 1814-b. kezdete komolyabb lépésekhez, a' gyarmatok ismét leigázásához, mi azonban nem sikerülhete. És erre nagy befolyással voltak azon segélyküldések, melyekben Anglia részeltette — anyagi érdekei előmozdítása végett — a' spanyol szabadsági felkelőket. A' háboru fő színhelyei Mexicóban, Peruban, Új-Granada 's La-Platában voltak. Mindnyájan szabadak lettek, midőn a' háboru 1824-b. bevégeztetett. 'S ekkor több különböző köztársaságok 's önálló államok fejlődtek ki, nevezetesen: Mexico, Yucatan, Új-Granada, Venezuela, Ecuador, Peru, Bolivia, Chili, Uruguay, Paraguay, és Középamerika. Guatimala ugyanis Mexico függetlenné lett államtól elvált, és még 1821-b. függetlennek nyilatkoztatta ki magát, hogy így elválva Mexicotól a' középamerikai köztársaságot 's államszövetséget alakítsa. Csak Chiapa maradt Mexico mellett. A' többi tartományok, melyek a' mexicói alkirályság alatt létezett guatimalai főkapitányságot alkották, egy szövetséges testté 's 5 szövetséges állammá alakították magokat, melyek: Guatimala, San-Salvador, Nicaragua, Honduras és Costa Rica. Ezek azonban különbözőféle viszályokba keveredvén egymásközt, hosszas és káros háborukat folytattak egymás ellen, egész 1842. októberig. Ekkor közülök négy új szövetségi szerződésre lépett. Costa Rica külön állammá alakította magát. És így Középamerika az egykori mexicói alkirályság 's guatimalai kapitányság négy tartományából alakult, melyek: *Honduras*, *Guatimala*, *San-Salvador*, és *Nicaragua*. — 1848 után azonban a' szövetség ismét újabb változásoknak tétetett ki, melyek folytán Nicaragua is független állammá nyilvánította magát. E' szerint a' középamerikai szövetséget jelenleg csak: *Guatimala*, *San-Salvador* és *Honduras* képezik.

A' középamerikai köztársaság egyrészt a' caribiai tenger 's nagy Ocean, másrészt Mexico és a' panamai földszoros között fekszik. Területe 9606 = m. Lakosságának száma: 2,000,000. Ezek közül 5—600,000 fehér, 700,000 független, részint keresztényé lett indusok, kik között

legnevezeteseb törzsök a' moskos és poyais. A' népség többi része : nége-
rek, azelőtt sklávok, vagy ezek utódjai, mulattok, mestizzek 'stb. Ki-
vén a' mindig független ind törzsököket, az egész népesség katolikus
egyházhoz tartozik. Ez egy érsek és két püspök alatt áll. — A' kivitel
legnevezeteseb tárgyai : cochenille 's indigo ; azután cacao, dohány, bal-
zam, pamut, 's némi arany 's ezüst is. Nevezetes forgalmi üzlete van a'
Honduras-öbölnéli angol telepítvénnel és Jamaikával. — Az államjöv-
delmek legnagyobb részét a' vámok képezik, mellyek : 350,000 piastert
hoznak be. A' bevételek összege : 6—700,000 piaster, mig ellenben a'
kiadások 900,000-t tesznek, 650,000-t igényelvén maga a' katonaság,
mellynek állandó rendes része : 1800 embert 's honórsége 20,730-t szám-
lál. Az állam többi kiadásaira csak 250,000 p. marad. — Az állam-adós-
ság : 10¹/₂ millió piaster. Középamerikának nevezeteseb helyei 's tárgyai
következők Guatimala szövetséges állam fővárosa : *Uj-Guatimala*, az u.
n. Ó-Guatimala 1775-b. földrengés által elpusztítván. Vakas folyam
partjain fekszik, annak Oceánba való ömlésétől 3¹/₄ mértföldnyire. Haj-
dan a' generál kapitány székhelye, most a' szövetséges kormány köz-
ponti 's az érseknek lakhelye. Van 1 székesegyháza, 4 plébániája, 12
kolostora, egyeteme, pénzverdéje, pamutszövő, cserépedény 's szivar-
gyára, dus cochenill üzlete, 's nevezetes kereskedelme. Lakossága :
50,000-t tesz. Ettől 4 mértföldnyire beljebb a' száraz felé fekszik : *Ó-gua-
timala*, Guatemala l'antigua, az ország régi fővárosa 1775-ig. 18,000
lakosa van és székesegyháza, melly Amerika legnagyobb egyházainak
egyike. Ezen kívül van még egy Ó-guatimala, Guatemala la Véja, melly
még 1541-be elpusztított egy vulkán kitérés által. Most csak 2,500 la-
kost számlál. — Délre Uj-guatimalától 6 mértföldre a' csendes tenger
partjain fekszik Independencia kikötő, melly ujontan nyitított meg a'
kül kereskedésnek. Ezekon kívül itt még megemlitendő helyek : *Quiche*,
most csekély hely, de előbb hasonnevü királyságnak fővárosa. — To-
vábbá *Mazaltenango* 2,500 lakossal, *Escuintla* 3,000 lak. *Ehiquimula* :
37,000 lakossal, kik nevezetes marhatenyésztést, földmívelést, ipar 's
kereskedelmi üzletet visznek. *Coban* : 12,000 lakossal, kik indiánok. *To-
tonicapau* 'stb. Megemlitendő Guatimalaban még *Abbotsville*. Ez fő helye
azon angol telepnek, melly 1839-ben Honduras-öbölnél alapított. Éz
1130 □ mértföldnyi terjedelmü, mellyet egy londoni társulat vett meg
a' középamerikai köztársaságtól, hogy a' földmívelésre 's kereskedési üz-
letre használja. Egy részét, 82 □ mföldet, 1841-b Sz. Tamási kikötővel
együtt egy belga gyarmatosító társulatnak adta el. — Középamerika
második állama : *San-Salvador*. Nevezeteseb helyei : Salvador jelenleg a'
szövetségi kormány székhelye a' nagy Oceántól 6 's Uj-guatimalától 27
mértf. fekszik. Körül van véve indigo 's dohány ültetvényekkel. Van egy
fő egyháza, 4 kápolnája, 3 kolostora, 1 collegiumja. Indigot és dohányt
igen nagyban termeszt. Lakosainak száma : 40,000. Ezek legtöbnyire
keresztyénekké lett indusok. — *Sonsonate* hasonnevü folyamnak oceán-
bai ömlésénél. Van 1 temploma, 4 kolostora. Érdekes kereskedést 's
iparüzletet visz. Közélében van a' csendes tengeren Acajutla kikötő.
Van : 6,500 lakosa. *San Miguel* Lempa hajózható folyam mellett, melly
szinte az Oceánba omlik. Van 2 kolostora, temploma. Földmívelésből él-

nek 6,000 lakosai. — *Matapas* vas bányáiról nevezetes. — *San Vincente* egy vulcán lábainál 2 templommal, 1 Ferencz rendbeli kolostorral, érczives forrással, 's nevezetes dohány ültetvényekkel. Lakosai száma : 4000. — *Nicaragua* a' középamerikai köztársaságnak harmadik szövetséges államja. Érdekesb helyei : *Nicaragua* hasonló névű tó mellett. Uj-guatimalától 80 mértföldnyire. Lakosainak száma : 4000. — *St. Leon* nagy Ocean és Managua tó között, Nicaraguától nyugotnak 25 mértföldnyire. Itt van a' püspöknek székhelye. Van egy székes és más 4 egyháza, 3 kolostora, 1 egyeteme, megjegyezvén hogy az amerikai 's főképp dél 's középamerikai egyetemek nem olly tökéletes és tudományokat kimerítő főiskolák mint az európaiak. Van papnöveldeje is. Nevezetes kereskedést, pamutzövést üz és számos dohány gyárakkal bir. 38,000-re megy lakosainak száma, kiknek nagy része indián. — *Managua* Nicaragua tó éjszak nyugoti partjai. Van egyháza 4 kolostora. Kereskedést, halászatot és tengerészetet üznek 14,000-nyi lakosai. — *Realejo* az Oceán hasonló névű öblénél 5,000 lakossal, megerősített kikötővel, melyet a' legjobbak köze sorolnak. Nevezetes kereskedést 's hajózást viz. *Nicoyaa* nagy Ocean egyik fél szigetén czukor és pamut ültetvényekkel, 's 20,000 lakossal, kik nagy kereskedést folytatnak. — *San Carlos* San Juannek Nicaragua tóbóli kifolyásánál erősítvény. — Középamerikának negyedik szövetséges köztársasága : *Honduras*. Itt megemlitendők : *Comayagna* másképp *Valladolid la Nueva* az államnak székvárosa 20,000 lakossal egy igen szép térségen. Uj-guatimalától 45 mértföldnyire fekszik. Itt van a' püspöknek székhelye. Van székesegyháza, 3 kolostora, papnöveldeje 's collegiuma. — *Tequeigalpa* 8000 lakossal, 2 kolostorral 's egyházzal. — *Corpus* falu, mely mellett létezik a' legdusabb aranybánya, mindazok közt, melyek a' szövetséges államban találhatók. — *Truxillo* igen jó kikötővel és 3000 lakossal. — *Omoa* az államnak nevezetes kereskedelmi piacza, igen jó kikötővel és 1000 lakossal. *Copan* hasonló névű völgyben, igen nevezetes régiségekkel. — *Honduras* keleti részeinek legnagyobb területét képezik a' Tagusgalpai 's Tologaltai kerületek a' Mosquito partokkal számos kis szigetek társulatában. A' lakosok jobbra független indusok, 's főképp a' már említett moscos, poyais, taucas és sambos törzsök elszökött négerék és indusok utódjai. Azonban politikai tekintetben Mosquito part, vagy Mosquitia, Mosquito ország nincsen kapcsolatban sem Hondurassal, sem Középamerika köztársaságával. Nem volt ezelőtt sem a' Guatemala kiptányságnak alávetve, hanem ösödöktől fogva egy benszülött király alatt áll, kit Spanyolország mindig elismert. Területe 3180 □ m., mely Musquito királyságnak is nevezetik. A' dugarúság végett az angolok már régi időkben baráti viszonyt kötöttek a' Mosquito királlyal. Főhelyük Bluefields, vagyis Blewfields hasonló névű folyamnál. Itt székel egy angol fő consul, ki a' Mosquito királynál ünnepélyesen be van mutatva. A' kormány székhelye 's lakása *Wasla* faluban van Segovia partjain. Ámbár a' jelen király, mint atyja Robert Fridrik ki 1842. halt meg, keresztyén 's György nevet viselő, az angol gyarmat kebelében neveltetett fel és 1844-ben ugyanott koronázott is meg, most *Bluefieldsben* székel, minthogy még kiskorú, és azért az ottani angol kormányzó vagyis balizei parancsnok gyámsága alatt van.

Elődjei számos magánosoknak nevezetes területeket engedtek át letelepedésül. Ez történt 1846-ban is, midőn febr. 12-ki rendelet folytán egy berlini gyarmatosító társulat Cap Gracias a Diosnál mintegy 20 □ mfd. területet nyert, hogy ott egy német letelepedést létesítsen. 1846. august havában Stettinből egy hajó 54 kivándorlót szállított oda. — Mosquito országnak egy részére Uj-granada képez igényeket, mellyek folytán egy szigetén Old-Providence nevűn egy fegyenc-gyarmatot állított. Itt 1835-ben 342 lakos volt. — Santa Catalina Mosquito partoknak igen nevezetes szigete. — *Costa-Rica*, melly azelőtt szinte szövetséges állam volt 766 □ mfdet tesz 250,000 lakossal. Nevezetesb helyei: *San Jose* főváros Cartago folyamnál, Panamától 54 mérföldnyire. Itt székel egy püspök. Van székesegyháza, pénzverdéje 's nagy dohánygyára 20,000 lakossal. *Cartago* 26,000 lakossal, 1 plébániával, 1 bucsujáró sz. egyházzal, 1 ferenczrendű kolostorral. Vannak nevezetes meleg érczforrásai. — *Heredia* vagyis Villavieja 6,600 lakossal. Salamanca kerület egészen indiánok által lakatik.

A' középamerikai szövetséges államok 1848 utáni államereje következő adatokon alapszik. Az összes népesség ez években: 2,167,000 lelket tesz, miből Guatimalara: 935,000; San Salvadorra 363,000; Hondurasra: 308,000; Nicaraguára: 863,000; és Costa-Rica külön vált államra: 198,000 lélek jutott. Az összes állam kiadás tesz 6,000,000 tallért, és az állam-adósság: 5,000,000. Az állandó sereg 20,000 főre megy. Az összes forgalom: 11,000,000 tallér, miből a' kivitel: 5,000,000-t és a' bevétel: 6,000,000-t foglal el. A' kül forgalomba szállított bel iparcikkok: arany, ezüst, indigo, cochenille, mahagónfa, sassaparilla. — Sz.I.

Hone (Vilmos) kedvelt angol népiró, szül. 1780. Bathban. Legelőször „*Political house, that Jack built*“ czimű satyricus népkölteménye által tünt fel, melly 50 kiadásnál többet ért, 's mellynek illusztrálása által Cruikshank (l. ezt) is alapját veté meg későbbi hírének. Utóbbi költeménye, egy az angol liturgia formájában készült politikai satyra még inkább növelé híret; azonban szentségtöréssel is vádolák. Az ebből támadt perben győzelmesen védte saját ügyét, de egyuttal mégis lelépett a' nyilvános satyricus pályájáról 's könyvkereskedést nyitott. Ezután művei: „*Every day book*“ „*The year book és Tablebook*“, mellyekben népszerűn hangon Anglia régiségeit magyarázta; ő szerkesztette a' „*Patriot*“ czimű lapot, 's meghalt 1842. Tottenhamban. — a.

Hoene-Wronski francia matematikus 's az újabb mystikus francia philosophia legismeretes és szellemdusabb hiveinek egyike, szül. 1775 körül Posenben. Atyja, Hoene, egy német építész, már korán ismerteté meg a' matematikával. 16 éves korában a' Kosciusko alatti lengyel seregben tüézertiszt volt, 's annak 1794-ki portyázásaiban részt vett. Varsónak a' poroszok általi megrohanási alkalmával kitüntette magát; nem sokára fővezérével együtt az ellenség kezébe került. Visszanyervén szabadságát, 1798. Németországba ment, hol leginkább bölcsellemmel, matematikával és természetannal foglalkozott. 1800. rövid utazást tön Franciaországba, hogy Kosciuszko és Dombrowski tábornokokkal újabb viszonyokat köthessen; megszakasztott tanulmányait azután Németországban ismét több évig ujult erővel folytatá. Leginkább Franciaország-

ban reménylven tudományos buvárlatainak sikerét 's fáradsalmainak jutalmát elérhetni, 1810. Párisba utazott. Több matematikai értekezés, melyet a' francia Institutnek nyújtott által, nagy tetszésben részesült, 's több művei, mellyek által a' matematikának mélyebb jelentőségét akará biztosítani, nevet szerzének neki. Illyenek voltak: „*Introduction a la philosophie des mathematiques.*“ „*Resolution générale des equationse,*“ (Par. 1811.) Midőn azonban „*Refutation de la theorie des fonctions analytiques de Lagrange*“ (Par. 1812.) czimü művében az Institut két tagját, Lagranget és Legeudret támadá meg, az Institut pártolására többé nem lehetett számitania, 's annálfogva szövetségbe lépett egy Arson nevü gazdag kereskedővel, kinek olly mértékben nyere meg bizalmát, hogy ez teljes vagyonszövetségbe lépett vele. Ez időben két műve jelent meg, mik által nem kevesebbet akart elérni, mint az egész matematika reformját; e' munkák valának: „*Philosophie de la technie*“ (2 köt. Par. 1815—16). Hiában iparkodék Czartorisky herczeg H.—t Lengyelországba visszatéríteni, igérvén neki örökös nyugdíj 's műveinek nyomtatási költségeit. H. Párisban maradt, de csakhamar meghasonlott pártolójával. Bizonyos nyegleségtől már régebben sem volt ment, ez azonban nyíltan kitűnt 1816. azon pörben, mellyet Arson ellen kezdett, 's mellyben az utóbbtól tudományos fölfedezéseiért nyilvánosan rettentő összeg pénzt követelt. Illy nagyáru tan szükségkép magára vonta egész Páris figyelmét, 's a' két vitázó egy ideig az egész hirlapi sajtót foglalkodtatá, mindaddig, mig megegyezvén egymás közt, világosan kitűnt, hogy céljok nem vala egyéb, mint feltűnni akarás. Arson halála után H. kizárólag a' bölcsészetnek szentelé magát, azonban szemlélődései, miket „*Introduction au sphinx*“ cz. művében közre bocsáta, 's uj vallás-bölcselmi rendszere, mellyet „*Messianism*“ művében felállit, kevés pártolásra találtak. Ezek sok határozatlanság, rejtelmesség és alaptalanság között csak egyes mély gondolatot tartalmaznak, mindamellert, hogy a' görög 's az ujjab német bölcsészet mélyebb tanulmányozása kitűnik belőlök. Ujjab időkbén H. mint egy uj ekének készítője 's az állandó vasutak ellene lett ismeretes. Ő a' szekerekhez alkalmazandó mozgó vasutakat ajánl, 's e' célból nyújtá a' kamarához „*Petition sur la barbarides chemins de fer*“ cz. kérvényét. -- a.

Honigberger (Márton) erdélyi hazánkfia, hires keleti utazó, szül. 1795. Brassóban. Már gyermekálmai közé tartozott a' kelet beutazása, 's e' célból szentelé magát később az orvosi tudománynak, mint minek leginkább gondolá hasznát vehetni utazásában. Tanulmányai által megrongált egészségét helyreállitandó, 1815. előlegesen Konstantinápolyba ment, hol azonban csak rövid ideig mulatván, bejárá Syriát 's Egyiptomot 's ez utóbbiban Kairóban, Mohammed Ali udvari gyógyszerházában nyert alkalmazást. Midőn 1817. a' pestis iszonyu dúlásokat tön Egyiptomban, kénytelennek látta magát ez országot elhagyni, hol két fontos tanulmányt tett; megtanulta az arab nyelvet 's megszerzé a' gyógyszerzetan ismeretét. Visszatért Syriába, sorba meglátogatá a' nevezetesb pontokat ezen régi-ségekben olly gazdag vidéken, 's mint *hukim* (orvos) mindenütt szives fogadtatást 's tudományos céljait előmozdító eszközöket talált. 8 évet töltött Syriában, miattal e' tartományt minden irányban bejárá. Azonban

régi vágya, a' távol kelet vidékeit beutazni, élénken élt benne, Damaszkusból egy kis karavánnal indult meg, keresztülvonult a' pusztán, Bagdadba ért, hol csak rövid ideig mulatott, innen Bazora, Buser, Sirasz és Ispahánba tért. India volt czélja tevékenységének; még pedig nem azon része Indiának, melly hosszú idő óta az európaiak által minden irányban megvizsgálva 's általok európaizálva lön, hanem Indiának nyugoti, független része, melly akkor csak egy kitaró 's fáradhatlan utazó meg nem törhető buzgalmának állott nyitva. Ama csaknem egészen ismeretlen vidékek, mellyek Persiát Indiának azon részétől választják 's csak egyes kevés karaván utak által metszetnek át, szép nyereményekkel örvendezteték, 's ha viszonyai megengedék vala, eredeti terve szerint Heraton keresztül a' Kabul királyságba ment volna, 's Kasmirt és Pendsabot látogatta volna meg. Az időviszonyok meggátolák merész tervei kivitelét, miután a' Persia és Oroszország közti háboru épen akkor tört ki, 's a' persa kormány, melly békés időkben is igen gondos elővigyázatot szokott tanusítani, belső tartományaiból ekkor minden idegent kiutasított. H. tehát Kirmansah felé vevé útját, visszatért Bagdadba, lement Basorába, innen a' tengeren Maskatéba, innen pedig szinte hajón Benderbe (Keratsi), a' Sind leglátogatottabb kikötőjébe költözött. Az Indus partjait követve, Heiderabad, Khairpur, Multan és Lahoréba ért. A' nagyhirű maharadsa *Rundsit Singh* orvosául nevezé ki, 's nem sokára mind azon kegyeiben részesité, mellyekkel a' tudományos ismeretekkel vagy katonai tehetséggel kitűnő európaiakat tetéze. H. foglalkozása különmemű volt; figyelme kiterjedt mindenre, a' mi a' természettudományok körébe tartozik; a' gyógyszerház és lőporgyár az ő ügyelete alatt állottak. Kedvező helyzete, a' fejedelem jóindulata, 's a' maharadsa szolgálatában állott francia tábornokok (Allard és Ventura) barátsága hosszabb időig tartották vissza Lahorében, semmint eredetileg tervezé. Európai hazája iránti vágya fölébredvén, elboocsáttatását kéré, mit azonban csak ismételt kérésekre, 's csak midőn honvágya valódi betegséggé fajult, nyert meg. Állomásán azonban egy fiatal izlamitát hagyott, kit az európai gyógytan elveibe teljesen beavatott. Szándéka volt most, az Indus hosszában levezni, 's a' tengeren Egyiptomot elérni; azonban Multanba érve, olly hireket kapott, mellyek kényszeríték megváltoztatni útját. Háboru dult akkor az említett vidékeken. Északfelé fordult tehát, hogy bejárván Közép-Ázsiát, azon kereskedelmi utakat feltalálja, mellyek Oroszország határaihoz vezetnek, legelőbb meglátogatóa' Afghanistanát, 's itt Kabulban Dost Mohammed khán (l. ezt) testvérének, *Dsabar* khánnak házánál talált vendégszerető fogadtatást. Kabul szomszéd hegyeiben megvizsgálá a' növényzetet, topographicus rajzokat készített, ásátásokat rendelt 'stb. Banjamon és Balkhon keresztül Bokharába utazott, hol csaknem 4 hónapig időzött, egy karavánra várva, bejárá Kizilkum és a' Kirgizek sivatagjait, 's végre Orenburgba ért, hol ismét európai biztosságban találta magát. Egy ideig Pétervárott tartózkodván, Párisba költözött, hol *Allard* tábornok kezeiből átvevé a' reá bizott kincseket, majd Londonba tért, hogy gazdag ismereteit itt is bővebben elterjeszthesse. 15 évi távollét után 1851. augusztusban Párison és Bécsen keresztül erdélyi hazájába, Brassóba ért. Bécsben várta be nagyérdekű utazási művének elkészültét,

mellynek czime : „*Früchte aus dem Morgenlande oder Reiseerlebnisse , nebst naturhistorischen Erfahrungen, einigen erprobten Arzneimitteln und einer neuen Heilart nach dem Medialsysteme.*“ Egy pendsabi nyugdíj, továbbá buzgalma és tevékenysége folytán H. annyit takarított meg, hogy vagyonából tisztességesen élélhet, 's munkája jövedelmét erdélyi százsz tanintézeteknek, 's egyéb jótékony czélokra áldozá. Csak néhány hétig szándékozott hazájában maradni, azután Londonba 's Párisba akart költözni, hogy művét angol és franczia nyelveken is kiadhassa. — a.

Hönigern, falu Porosz-Siléziában, melly az újabb korban azon rendithetlen ellenzés által vonta magára a' közfigyelmet, mellyet a' porosz agenda behozatala 's a' szándékba vett (reform. és evang.) egyházi unio irányában tanusított. Átalában Siléziában tartott az ellenzés leghosszabb ideig. 'S midőn 1830. a' siléziai papok többsége már az agenda és unio mellett nyilatkozott, akkor dr. *Scheibel*, boroszlói főlelkész és tanár vezetése mellett több férfiú kelt fel, kik nyilatkozatot adának, miszerint lutheránusok akarnak maradni 's illyen egyházat továbbra is alkotni. A' mozgalom fejei hivataláiktól felfüggesztettek, 's részint külföldre menekültek, azonban az mindinkább tovább terjedett; az ó-lutheránusok gyűléseket tartának, az urvacsorát nem akarták az új szertartás szerint elfogadni, gyermekeiket nem az új agenda szerint kereszteltetni, 's általában az uniót egyház papjait nem ismerték el saját lelkészeiknek. Ezen ellenzők közt első helyen állott a' sileziai Hönigern nevű, 16 faluból álló parochia, mellynek papja, dr. *Scheibel* sógora volt. Ide esődültek mind, egyházi szertartásaikat ünneplendők, a' régi rendszer hívei. 1834. a' kormány kénytelennek látta a' beavatkozást. A' consistorium biztosai megjelentek a' hely színén. A' lelkész kinyilatkoztató, hogy azokat felsőbbségének el nem ismerhetvén, az általok rendelt hivataltól felfüggesztésnek sem hódolhat, a' kívánt egyházi könyveket, pecsétet és kulcsokat pedig egy a' parochia tagjai közül kiválasztott 40 férfuból álló küldöttség vevé gondviselése alá, 's midőn a' biztosok lakatos által akarák a' templomot felnyittatni, sűrű tömeg erőszakkal állotta el utjokat. A' biztosok ohajtott eredmény nélkül tértek vissza, 's a' faluban egy egyházi helyettest hagyának hátra, kit azonban a' népesség elismerni vonakodott. Az ottani egyházi pártfogó, Eugén württembergi herceg fáradozása is sikertelen maradt. Majd a' helység lelkésze is befogatván, az izgalom még nagyobb fokra emelkedett. Ugy hívék, hogy minden engedély, mit az új agenda és unio irányában tesznek, megannyi elpártolás Krisztustól, 's az örök üdvesség elvesztésével van egybekötte. Most királyi rendelet folytán egy bizottmány küldetett a' hely színére, hogy a' népet jószerevével engedékenységre bírja, egyuttal azonban egy 400 gyalog 's 100 lovasból álló katonai csapat is utnak indittatott. Mind hiában; a' felizgatott sokaság nem tágitott előitéleteitől. Sem a' templom kulcsai nem adattak át, sem azt ki nem nyitották, hanem az ajtókat sűrűn elállották, 's egy kiragasztott kir. rendelet leszakittatott. Ekkor az ezalatt megérkezett katonaság az illető parochialis falvakba vonult. Másnap (1834. dec. 24.) miután a' bizottmány által a' békés kiegyenlítés ismét megkísértetett, a' katonaság kezdé szétozlatni a' templomajtó előtt összesereglett néptömeget, minden vérontás nélkül. A' templom kulcsait

az ajtó előtt a' földön találták, 's azt kinyitották. A' nem sokára bekövetkezett karácsonyi innepen az uj lelkész a' bizottmány által be lön iktatva, 's az isteni tisztelet az uj agenda szerint tartatott meg. Lassankint elhagyá a' tömeg balitéleteit 's mindig többen látogatók a' templomot, ugy, hogy a' katonaság Hönigernt már dec. 29-én elhagyhatá. A' lakosok nem sokára bocsánatkéréssel folyamodtak a' királyhoz, mit meg is nyertek. Csak a' fő izgatók és vezérek vétettek további vizsgálat alá. Ilynemü separatisticus irányok azóta több helyen merültek fel, 's a régi hit melletti állhatatosságot semmiféle büntetések meg nem akadályozhatták, bizonyítványaul annak, hogy a' cultus és dogma körüli rendeleteknek nem az állam, hanem az egyházi hatóságoktól kell kibocsátatniok, 's az egyházakban uralkodó vallási nézetekkel egyezőknek kell lenniök. — k.

Honórség (Honvéd, Landwehrsystem) *Poroszországban, Austriában, Oroszországban* 'stb. A' mai porosz honvéd, visszaállítása a' régi népvédnek, az ujkor katonai kívánalmainak lehető tekintetbe vételével. Eredménye ez Poroszország 1806—1813. évi keserü tapasztalásainak. Az addigi katonai rendszer elégtelensége bebizonyulván, gróf *Dohna* Sándor által indítványozva és *Scharnhorst* által rendezve, mintegy varázsütésre lépett életbe a' honórség. A' jüterbogki és dennewitzzi csaták, a' hagelsbergi ütközet, Torgau és Wittenberg bevétele bizonyosságait adák az uj intézet életrealóságának. „A' honórség mentette meg Poroszországot!“ így ítélenek a' szakférfiak egyhangulag. A' háboru megszűntével kérdés támadt, vajjon azon uj elvált rendszer tovább is fennáljon-e, vajjon a' pillanat szüksége által teremtett provisorium, definitivum gyanánt szolgáljon-e a' következő béke éveire is? A' honórséget létrehozók eredeti célja vala, ezen szervezetet tenni a' jövő hadszerkezet alapjává. A' sorkatonaság csak fegyveriskolául lett volna megtartandó, 's a' fiatal katonák kiképzésüket a' honvédtörzsekben (Cadres) nyarendették, melyek a' hadsereg rámájaul voltak kijelölve. A' háboru után közvetlenül jelentkezett katonai reactio, melly a' honórség elleni gyakori méltatlan bánásmódban tört ki, nem engedé ez eszme valósítását. A' honórség teljes mellőztetése azonban, miként ezt a' katonai párt követelé, a' király szilárd akaratán tört meg, 's kénytelenek valának azzal beérni, miszerint a' két forma, a' sor és honórség, mint külön rendszerek vétettek fel az állandó szervezetbe. Az uj szervezet alapvonalai az 1815. nov. 21-i honórrendeletben foglaltatnak, mellyhez később még más törvények, névszerint az 1819. dec. 22-ki törvény járultak.

Sor (Linie) és honvéd (Landwehr) Poroszországban olly szoros összefüggésben állanak, hogy az utóbbi szervezete meg nem érthető, ha az állandó hadsereget illető általános rendszabályokat nem vesszük tekintetbe. A' Poroszországban divatozó általános katonáskodás, melly alól csak a' fő nemesség tagjai kivétetvék, kötelelességül teszi minden fiatal polgárnak, hogy midőn 21-ik évébe lép, egy ujonczozási kir. bizottmány előtt megjelenjen. Azon 118,000 ifju közül azonban, kik évenként katonáskodási évüket elérik, csak 30—40,000 lép be valódilag, a' többiek visszaküldetnek. Azok, kik az állandó sereg vagy sorba soroztatnak, ott a' fegyvernemek különbsége szerint 2—3 évig maradnak. Egy évi

szolgálat elég olly ifjak számára, kik a' mivelt osztályokhoz tartoznak, és iskolai bizonyítvánnyal bírnak. Ezek magok ruházzák magokat, önként választhatják a' fegyvernemet, mellyben szolgálni akarnak 's olly helyőrségekbe küldetnek, mellyekben alkalmat találnak életpályájokra való tovább készülésre. A' sor állandó sereg, 's mindig bizonyos erőig zászlói körül van összeseregelve. Szolgálattetele folytonos. A' sorból elbocsátott emberek *reservistáknak* nevezetnek, 's mindaddig tartoznak a' sorsereghez, míg, beállásuk idejétől számítva, 5 év eltelik. A' reservisták concentratiók esetében akár manőverekhez, akár mobilisatiohoz, beszoktak hivatni az állandó seregbe. Ez évek multával a' szolgálatkötelesek a' *honórségbe* állanak, melly első és második felhívásra oszlik (Landwehr ersten und zweiten Aufgebots). Az *első felhívási honórségnek* állandó törzsei vannak bizonyos helyőrségeken. Emberei gyakorlott katonák szilárd szervezettel, szolgálatuk határozatlan katonai szolgálat. Az első felhíváshoz tartoznak valamennyi reservisták és egy éves önkénytesek, 26 éves koruktól 32-ig. Köteleztetnek, majd minden két évben 2—4 hétig tartó gyakorlatokra megjelenni, 's felváltva az ezredben vagy az egész hadsereggel résztvenni a' manoeuvreknben, azonkívül a' mozgóvátétel esetében, melly nem feltételez mindenkor háboru kitérést, azonnal össze kell vonulniok. Minden 4 hétben u. n. kontroll gyűlések tartatnak, hol lögyakorlatok tartatnak 's a' hadi czikkelyek felolvastatnak. Az első felhívási honórség csak akkor köteleztetik a' hazán kívüli szolgálatra, ha a' sor nem győzi. 1848. óta nem kötötték magokat többé a' határozathoz, sőt a' honórséget épen ugy használták Badenben, Szászországban 's a' Pflzban, mint magát a' sort. — A' *másod felhívási honórségnek* nincsenek állandó törzsei, szervezetök csak a' papiroson van, 's csak igen ritka esetekben lép életbe. Embereik részint gyakorlott, részint gyakorlatlan katonákból állanak, szolgálatuk idő 's helyhez mért katonai szolgálat, miután az évenként csak néhány vasárnapon hivatik össze kontrollgyűlésekre. Törvény szerint csak egész hadseregek mozgóvátételekor és saját tartománybeli szolgálattételre kell felhivatnia. A' másod felhívási honórok 33 éves koruktól 40-ig köteleztetnek, 's részint olyanokból állanak, kik az előadott szolgálati fokokat meghaladták, részint olyanokból, kik soha a' sorban nem szolgáltak. A' másod felhívási honvédben ugyanis azok szolgálnak, kik fontos okoknál fogva, p. o. egyetlen fiuk, vagy egyetlen gondviselői egy családnak, a' katonáskodástól mentek, 's mindazok, kik sorshuzás alkalmával szabad sorsot huztak. Mindazok, kik sem a' sorhoz, sem a' honvédhez nem tartoznak, 60 éves korukig a' *Landsturmhoz* számíltatnak. Ez jelenleg pusztá név, minden szervezeti előkészület nélkül. 1813. megragadá azt a' kormány, mint végső szükségbeli eszközt, 's akkor a' Landsturm nem csak a' foglyok kíséretére, hanem szállítványok fedezésére, várak őrzésére 's az ellenség kezében levő helyek ostromlására lett volna használandó. 'S Magdeburg ostrománál valóban igénybe is vették a' Landsturmot, de roszt sikerrel. Lehetetlen levén e' népsokaságnak valódi szervezetet adni, az irántai jó vélemény csakhamar eloszlott. Hogy haszonvehető legyen, egészen ujra kellene szerveztetni.

A' honórség tisztjei részint állandók, részint nem állandók. Az állandó helyek mind sorkatonasági tisztkek által vannak betöltve, 's nem többé

mint azelőtt, csupán a' honőrzászlóaljok parancsnokságai, hanem a' századok egyes vezető állomásai is. Az altisztek, kik mind a' nem állandó állomásokhoz tartoznak, részint a' sorból kilépett tisztekből, vagy többnyire korábbi egy éves honőrökből kerülnek ki. Honőrtisztek leginkább csak hivatalnokok, gazdag földbirtokosok 's olly emberek lesznek, kik egy vagy más uton a' fennálló kormányrendszerhez csatolvák. A' tisztek becsületörvényszékeiről szóló 1843. jul. 20-i törv. a' honőrségre is kiterjed 1848 óta. Ennek 2. §-a nyolcz esetet számlál elő, mellyekben a' tisztt, szolgálatától elmozdittatik. Ezen esetek között van többi között az is, ha a' tisztt nem illő társaságba jár, vagy olly véleményeket 's nézeteket tanusit, mellyek egy tisztt állásával meg nem egyezők. A' nem állandó honőrségi tisztek katonai képzettsége a' sorszolgálat egy felületes ismeretére szorítkozik. Mint egy éves honőrök a' gyakorlati sorszolgálatot nem tanulják meg rendszeren, miután elméleti tanulmányaik folytán attól nagy részt fel vannak mentve, vagy szándékosan kiméltetnek; de elméleti tanulmányaikban nem viszik többre, mint legfeljebb, hogy a' fegyver alkotásáról 's a' taktika elemeiről megtudnak néhány kérdésre felelni. A' honőrség gyakorlatain kívül részt vesznek a' sor gyakorlataiban is. A' honőrség törzsököt képező tiszteknél azon baj áll elő, hogy olly kevésbé vannak elfoglalva, miszerint az év legnagyobb részében ugyszolván semmi dolguk.

Mind az első, mind a' másod felhívási honőrség 32 ezreddel bir, egyenként 3 zászlóaljjal 's 4 ezreddel, 2 zászlóaljjal, azonkívül 4 őrhonvédezzel (Gardelandwehrrigent) 3 zászlóaljjal. Minden zászlóalj 4 század gyalogság, egy svadronny lovaság 's egy század tüzérségből áll. Minden felhívás 118,320 emberből áll, azonban e' szám tetemesen nevelhető. Poroszországnak e' szerint a' sor és honőrség egyesítése által 400,000 embernyi serege áll készen. Háboru kitörésekor könnyen volna eszközölhető, hogy a' honőrlovaság emberei a' sor és honőrségi ezredkebe osztassanak. A' honőrtüzérek második tartalékát képezik a' hadsereg tüzérségének. Azon honvéd, melly az őrséghez (Garde) tartozik, a' többi őrségi ezredke mintájára az egész országból veszi ujonezeit 's állandó helyei Berlin, Potsdam és Charlottenburg királyi székvárosokban vannak. 1851-ben a' kamarában indítványba hozatott az őrhonvéd megszüntetése, azonban a' második kamara elveté azt, miután *Stockhausen* hadügyminiszter kijelenté, hogy ezen őrhonvéd a' hadsereg legkevesebb költségbe kerülő tárgya, továbbá hogy az örök a' sereg tartalékát képezik, melly azok megszüntetése által tetemes veszteséget szenvedne 'stb. (1851. mart. 11.) Az 1851. évi hadi költségek budgetje összesen 28 millio tallérra van számítva; ebből a' sereg tulajdonképi fentartása, ruházása, élelmezése 's fizetése 20,184,297 tallért kíván, mellyből a' honőrségre 1,700,000 tallér, tehát az egésznek mintegy $\frac{1}{13}$ része esik. Ezen hadiköltségek a' rendes békeerőre, vagyis 123,184 emberre és 22,250 lóra 's a' rendes honőrgyakorlatokra 86,000 ember erejéig vannak számítva.

Szakértők általános véleménye szerint mindenben mi katonai képzettséget illet, a' honőrség elsőbbséggel bir a' sor felett. Benne egyesül a' hadképes férfiak idősb része, mind teljesen begyakorlott, kiszolgált emberek, kik a' katonai élet minden tárgyait ismerik. A' tisztikar mögötte

áll a' sor tisztikarának, de a' különbség itt sem olly nagy, mint a' sorbeli tisztek hinni szeretik. Legujabban Poroszországban azon terv merült fel, miként lehetne a' legközelebbi háboru alkalmával a' tisztikar eggyéolvadását lehetségessé tenni. A' honőrlovasság, melly az utolsó háboruk óta lassankint uhlánezkodékké lön átváltoztatva, jelességre nézve a' gyalogsággal versenyez. Sokszor feltűnt már, hogy az őszi gyakorlatoknál ezen, polgári foglalkozásaiktól elhivott lovasok épen olly ügyesen végezék evolutióikat, mint a' sor lovasok, még pedig nyers lovakon, miket előbb önmagoknak kellett betanítaniok. A' legközelebb lefolyt forradalmi években az ellenség irányában épen olly haszonvehetőnek bizonyult be a' honőr, mint a' szabadságháborukban. Háboru kitörése esetére a' létező rendszabályoknál fogva az egész honőrsereg 4 hét lefolyása után talpon lehet. (Ez az uralkodó vélemény. Vannak ellenkező nézetek is. Vannak, kik állítják, hogy ezen porosz intézet csak a' papiroson 's nem a' valóságban is felel meg ezéljának. Sőt *Rüstow* azt állítja, hogy Poroszország valódi háboru esetére nem 400,000, hanem legfőlebb 150,000 emberrel volna képes a' harcztéreken megjelenni.)

Blücher tábornagy egyszer ezen szavakat mondá: „Legnagyobb dicsőségére válik Poroszországnak, hogy itt nem lehet meghatározni, hol végződik a' polgár 's hol kezdődik a' katona.“ A' Landwehr népszerű intézeténél fogva lehetséges leginkább, hogy a' porosz állam olly haderőt tarthat fenn, melly egy nagyhatalmasság rangjának felel meg, az ország nincs általa tulterhelve, sőt ellenkezőleg a' nép rokonszenvére talál. Előbbi időkben a' *reactio* félt, hogy a' honórség az államot modernizálni fogja, később a' forradalom reménylé, hogy annak erejével a' régi rendszert le fogja dönthetni. Mind két párt csatlakozott. Némelly rendetlenséget kivéve, melly 1848—49. itt ott a' siléziai 's különösen a' berlini honőreknél történt, a' honórség általában megtartá a' nevezettevekben azon passiv és parancsnak hódoló helyzetet, melly a' hadseregtől megkivántatik. Olly felszólítások, minőket az 1848-ki novemberi napokon az elhirdet adómehtagadás alkalmával a' honórséghez intéztek a' demokrata pártok, tökéletesen hatástalanok maradtak. Épen ugy csatlakozott *Vincke* képviselő, midőn az ollmützi conferentia után (1850) reménylé, hogy a' honórség háborura kényszerítendi Poroszországot. Annyi azonban tényleges igazság, hogy a' honórség parancsolólag hat a' porosz politikára. Hol, miként Poroszországban a' véderő sulypontja a' népben rejlik, ott a' kormány nem távolodhatik el az utóbbtól annyira, hogy elkeseredettség támadjon. Nagyban és egészben a' porosz politika mindig a' népvélemény hatásának lesz kénytelen engedni. A' mit *Montesquieu* a' szabad államoktól megkivánt: „*Il faut que l'armée fait peuple et qu'elle ait le même esprit que le peuple*,” az Poroszországban a' honórség által valósult. Kik ezt el nem ismerik, 's kik a' közelebbi évek tapasztalásai nyomán a' honórséget a' népszerű intézmények sorából ki akarnák törülni, azok hibásan fogják fel a' honőrrendszert 's még inkább a' porosz nép hangulatát. Ez utóbbtól a' kormány nem vált el annyira, mint általában hitték, 's azért mellette harczolt a' honőr. Ezen véderő még annyiban is korlátozza az önkényes kormányt, hogy igazságtalan háborukat lehetlenné tesz. Még a' háborui költséges álarczot fölvenni is bajos, miután

amaz ijesztésre számított mozgóvátételek az üzleteiktől elvont ezereknél csak rossz vért csinálnak.

Áttérve arra, mit *Austria* bir hasonló intézmények tekintetében, itt egy szintén *Landwehr* nevű honórség állítottatott fel 1808. oly célból, hogy Napoleon fenyegető hadai ellen a véderő növeltessek, az akkori katonai összeirt tartományokban (a magyar királyság és Erdély kivételével) 's összefüggésben az állandó hadsereggel. Ezóta állandó intézet maradt ez itt napjainkig, rendeltetése levén, a sereg kiindulása után a belszolgálatot végezni 's a monarchiát belülről védeni. Az említett tartományok minden gyalogezred kerületében — mellyek számra 35-en vannak — két *Landwehr* zászlóalj alakítottatott, 's a kerületbeli ezrednek erősítéseül jelöltetett ki. Az első zászlóalj a szolgálatra képebb embereket foglalja magában, 's más veszélyeztetett tartományok védelmére az ellenség ellen is alkalmazható; a másik, melly kevésbé képes legényekből áll, rendszeren saját tartományabeli szolgálatokra használtatik. Tényleges szolgálattétel idejében minden legény ruházattal, fegyverzettel 's minden hadi szükséglettel láttatik el, 's a kincstártól nyer élmezést. Béke idejében polgári foglalkozása körül van hazájában, azonban időszaként összehívatik a legénység 's fegyverben gyakorolja magát. 1845-ig minden összeirt ember 14 szolgálati évre a seregben 's 6 évre a *Landwehr*ben volt kötelezve, a nevezett évben Ferdinánd császár 8 évre szállítá le a seregbeli szolgálati időt, a *landwehr*beni 6 évet azonban meghagyá továbbra is. Az első *Landwehr* zászlóaljak béke idején 4 századdal bírnak 's a 35 ezredet, mikhez tartoznak, 31,000 emberrel erősítik; a második *Landw.* zászlóaljak, egyenkint 6 századdal 's ezek 180 emberrel, a sereget 37,000 emberrel szaporítják. 1848. a második zászlóaljak szerveztettek, 's azóta csaknem szakadatlanul szolgálatban voltak. Ezen osztrák *Landwehr* minden lényeges pontban eltér a porosztól 's helyesebben *tartaléknak* (Reserve) nevezethetnék. Nem képez külön alakulatot, hanem az állandó hadsereghez csatlakozik, mellyhez igen gyöngye számarányban áll. Mig Poroszországban a két felhívási honórség számra nézve erősebb, mint az állandó sereg, addig ez itt a sereg 750,000 harezosát csak 68,000 emberrel szaporítja. Némileg az ausztriai honórséghez tartozott a franczia háborukban utolszor szerepelt *magyar nemesi fölkelő sereg is*, (insurrectio), melly 50,000 emberig terjedt, de mellyet csak az országgyűlés szavazhatott meg, 's béke idején sem szervezve nem volt, sem nem gyakoroltatott. A határőrök, mint tudva van, nem a *Landwehr* egy nemét képezik, hanem rendes táborba szálló katonák. Ha azonban a szükség úgy kívánja, ezen kerületek is állítanak némi *Landwehrt*, tartalékszázaljakat és svadronyokat, mellyek az országban hátra maradnak 's 18,600 emberből állanak. — Tyrol, melly már fekvése és hegyeinél fogva katonai tekintetben nagy fontossággal bír, ez utóbbit még I-ső Miksa császártól nyeré, 's csekély módosításokkal a mult század utolsó tizedéig fentartá. Ekkor általános volt a védkötelezettség, 's egy honórség volt szervezve, melly 4 századra osztva, 5000, 10,000, 15,000 és 20,000 emberből állott, 's a fenyegetett vagy megtámadt helyeknek, a vész nagysága szerint, sietett védelmére. Ezen honórség kijött a gyakorlatból, mig 1802—04-ben ismét életbe lépett. Ekkor rendeltetett, hogy mind a'

4 rend tagjai 18 éves koruktól 50-ig szolgálatkötelesek 's összesen 8 évig, minden szakaszban 2 évig, kénytelenek szolgálni. 1813 óta Tyrol egy 4 zászlóaljból álló vadászrezdet is állit, 's a régi honőrrendszer tovább is fennáll, ugy hogy a' rendek 10,000 embernek 4 szakaszban készen tartására kötelesek.

A honőrségi rendszer ellentéte az u. n. *szabadsági rendszer* (Beurlaubungssystem), mely a' legtöbb német államban divatozik. A' berendelt ujonczok begyakoroltatnak, 's ha teljesen kiképezvők, szabadsággal elbocsáttatnak 's kötelességökül tétetik, hogy bizonyos időszakokban a' helyőrségi pontokon megjelenjenek; a' gyakorlatokat ismétlendők, 's az evolutiókban részt veendők. Békés időkben a' rendszer olly annyira kiterjedt, hogy csak a' törzsök 's az őrszolgálatra szükséges legénység, alig $\frac{1}{2}$ az egész létszámnak, tartatott meg fegyverben. Habár a' technikai-lag-katonai hatáskör szűkebb értelmében a' szabadsági rendszer némi előnyeit tagadni nem lehet is: nemzeti és államgazdászati szempontból mégis a' honvédőrség az elsőség (L. General v. *Peucker*: Beiträge zur Beleuchtung einiger Grundlagen für die künftige Wehrverfassung Deutschlands.) — A' szabadsági rendszerrel karonfogva jár a' *tartalékrendszer* (Reservesystem) mi által háboru idején a' haderő tetemesen neveltethetik, a' nélkül, hogy béke idején nagyobb költségek támadnának. A' nagyobb katonai államok között *Oroszország* fogadja el a' rendszert teljesen. Egy orosz gyalogezred a' mostani szervezésben 6 zászlóaljból áll, melyekből az első 4 működő, az utolsó kettő tartalékszázalaj. A' működő zászlóaljak mindenkor teljes számban állanak a' kormány rendelkezésére, a' tartalékszázalajak bizonyos állomási helyekkel bírnak az ország belsejében. Mióta e' rendszabály fennáll, azóta minden tartomány a' legközelebb tartalékszázalajakhoz küldi ujonczait, hol ezek begyakoroltatnak, 's csak azután kerülnek a' tényleges zászlóaljakhoz. Épen ugy áll minden lovasezred 8 tényleges és egy tartalék svadronyból, miknek viszonyai hasonlóak a' zászlóaljakéihoz. Háboru esetében a' tanítási zászlóaljak képezik rámaját egy általános hadi tartaléknak, melyben minden szabadsággal bíró katona kénytelen szolgálni. Az orosz hadsereg ezen tartalék által 182 zászlóalj, 128 svadrony, 472 ágyuval 's 200,000 emberrel szaporodik. — Franciaországban *Lamarque Morand* (L'armée selon la charte) *Marbot*, *Caraman*, *Paixhans* 's más katonai írók élénk pártolói a' tartalék rendszernek, melyet *Gouvion St. Cyr* hadügyminis-ter Franciaországban is beakart hozni, 's veterán zászlóaljak és megyei legiók alakítása által már meg is tevé a' kezdetet; azonban a' juliusi forradalom által szükségelt hadi készülétek arra kényszeríték utódjait, hogy minden figyelmököt az állandó hadseregre fordítsák. — Az 1848-ra következő években egymást érték az indítványok, tervek, ajánlatok a' népszerű honőrségek alakítására, melyek nagyobb része a' községrendszert 's népnevelést választja alapul. Gyakorlati haszna azonban még eddig egynek sem volt. — k.

Honosítás; (l. Közhasznu Esm. Tára VI. K. 141 lap Házaflusítás czim alatt) Igy neveztetik azon tény, mi által valaki valamely államnak tagjává lesz, 's az ezen tagokat illető jogoknak élvezetébe lép. Ezen honlakosi, állam alattvalói jogokat, miket valaki az országban bennszületés

vagy honlakossá felvételés, hazafusítás által nyer, jól meg kell különböztetni a' szorosabb értelemben vett polgári jogoktól. Régi magyar törvényeinkben az e' körüli fogalmak gyakran összezavartattak, mert : noha egészen külön dolog *honosnak* vagy *hazafinak* (indigenának) lenni és *nemesnek* (régii értelemben : valódi teljes jogu magyar polgárnak) lenni, a' régi törvényekben sokszor áll az első kifejezés a' másik helyett. — Országos tekintetben lényeges különbség volt a' *hazafiak* 's egyebek közt. Amazok törvényeinkben „*indigenák, membra regni, cives regni, veri hungari*“ neveket viseltek, 's ellentétben voltak az ország egyéb lakosaival, az *accolákkal*, millyeneknek tekintettek a zsidók és cigányok, és az idegenek — vagy külföldiekkel, kik csupán ideiglenesen, ügyeik miatt tartózkodnak a' hazában. 'S a' törvény a' hazafiakat nagy kedvezésekben részesítette az idegenek felett, mert idegen ember nemességet nem nyerhetett, közhivatalt nem viselhetett, nagyobb egyházi javakat 's egyáltalában fekvő birtokot nem birhatott, állandóul kereskedést 's mesterséget nem üzhetett, mindezek csak a' hazafiaknak lévén fentartva. Különösen a' nemesi birtokot illetőleg olly szigoru volt a' törvénynek (1715 : 23) az idegeneket minden illy birtokból kizáró rendelete, hogy az idegen által szerzett birtokot minden hazafi magához válthatta, és ugyan a' zálogot a' zálogszerződésben kitett áron, örökbe vett javat pedig birói becsú által meghatározott áron. Az 1622 : 11 épen azt is rendelte, hogy külföldi ember soha magyarok adós leveleit magához ne válthassa, 's ellenkező esetben az illy adósságot sem az eladó, sem a' vevő ne követelhesse. — Egyébiránt e' törvények nagy részint nem tartattak meg, 's későbbben ellenkező törvényekkel is szelidítettek, így p. o. bányászati és hadi tisztségeket viselni, alkalmas hazafiak nem létében, idegeneknek is megengedtetett ; országos vásárookra az idegenek szívesen láttattak, 's a' kereskedési viszonyokban egyenlőség vagy kötött szerződések tartattak meg ; sőt mondhatni, hogy hazánk az idegenek felfogadása — 's honosításában igen is bőkezű volt. — A' *hazafiak* kétfélék, vagy t. i. itt született magyarok, kik magyar apától származtak (a törvényekben : *natives, patriae filii, nativi hungari*) 's ide számítják törvényeink a' Tót- Horvát- és Dalmát országiakat is ; vagy pedig felfogadottak, honosítottak (*recepti*) szoros értelemben vett *indigenák*, kik idegen eredetűek ugyan, de törvény kiszabta uton hazafiakká tétetvén, honosittatván, a' benszülettek jogaival felruháztattak. — Ezen jogot a' királyi felség kitünő külföldieknek a' privilegium által adhatta meg, némelly törvényes feltételek mellett, t. i. hogy a' honosítás, országgyűlés alatt csak a' rendek tudtával 's hozzájárultával, országgyűlésén kívül pedig ő felsége magyar tanácsosainak megkérdezésével történjék, 's hogy a' kik honosítási oklevelet nyertek, az országgyűléshez bezikkelyezésért, törvénybe ígatásért folyamodjanak ; hogy továbbá a' felvettek a' törvényben megkivánt esküt az országgyűlésen vagy az udvari m. cancellária előtt letegyék, miszerint t. i. az ország törvényeinek mindenben engedelmeskedni, annak jogait és szabadságait oltalmazni fogják, 's ezen eskü a' kir. cancellária mellett őrzött királyi könyvbe feljegyeztessek ; végre, hogy a' cancellariától oklevél váltassék, melybe a' szokásos eskü be legyen ígatva, 's a' törvényes díj, ha csak különös kedvezésből el nem engedtetett, az ország pénztárába és pedig mindenkor arany

pénzben befizettségük. Ezen törvényes díj lefizetése előtt, mely világiakra nézve 1741 óta két ezer arany, egyháziakra pedig, ha nagyobb javadalommal bírnak, 1000, különben 200 arany — a törvénybe igtatás tiltva van, sőt az 1827-diki törvény azokat, kik a' fizetéssel két éven túl hátra maradnak, a' törvényből kitörültetni is rendeli. — Ezen ünnepélyes felvételen kívül, mely főleg újabb időkben igen bőkezűen 's nagy terjedelemben, és többnyire díjelengedéssel gyakoroltatott, és a' külső hazafisággal együtt nemesi jogokat is adott, bár a' szivbe hazafiai érzelmeket nem mindig oltott, — sokkal bővebb forrása volt a honfiak szaporításának azon hallgatólágos felvétel, miszerint azon idegenek, kik nálunk állandóul megtelepedtek, 's a' cs. k. városok polgárai vagy más adózók sorába léptek, honosítottaknak tekintettek, 's gyermekeik már „született magyarok“ lettek. Az itt lakásnak ideje, a honosításra megkívántató évszám meghatározva nem volt. Ezen hallgatólágos és ama' fenebb említett ünnepélyes felfogadás, vagy honosítás közt lényeges különbség, hogy azok, kik a' hazafi czímet királyi levél és törvény által nyerték, nem csak honlakosok, hanem nemesek is lettek, sőt, ha főrendi czímmel bírtak, ugyanezen czímeiket itt is megtartották, és így magyar hercegek, grófok, bárók 's a' főrendi tábla tagjai, tehát egyenes törvényhozók lettek. Ez méltán visszaélésnek tekintetett, 's nem kelle-e felötlenni azon fonákságnak, hogy míg p. o. született magyar ember, érdemekkel halmozott hivatalnok, író, gyáros, kereskedő 'sat. egy hosszú munkás élet becsületes fáradalmai által sem juthatott azon kitüntetéshez, hogy ha születése nemessé nem tévé, ezen befolyásos helyzetet elérhesse, — a' külföldi, kit valamely hatásos táblabíró a' megyegyűlésen indigenául ajánlott, 's kit a' megye utasítására szurt és a' követtársak kedvező szeszélye elfogadott, azonnal a' teljes polgári, az az : nemesi jogok élvezetébe lépett, 's Magyarország törvényhozója lett. — Érezték ezen fonákság súlyát az utóbbi országgyűlések, 's a' törvényhozást több ízben, már 1840-ben, későbbben pedig 1843—4-ben tüzetesen foglalataskodtatta egy czélszerű, méltányos honosítási törvénynek szerkesztése. — Valódi jogphilosophi lélekkel fejtegette a' fontos tárgyat Szalay László kitünő publicistánk a' Pesti Hirlap 1846-ki folyamában. (lásd : *Publicistai Dolgozatok*, II-dik kötet 189 's köv. lapok). E' tárgyra nézve két ellenkező tulság küzdött egymással a' törvényhozásban; némelyek igen is szükkéblűen fogták fel a' kérdést, 's a' nemzetiség ügyére minden idegen elemnek, bár józanul szabályozott, beszivárgásától is veszedelmet vártak; mások ellenben könnyelműen engedték volna megrohantatni a' hazát a' világnak mindennemű söpredékétől. E' két tulságot kelle kiegyenlíteni a' honosítást mind politikai mind jogi tekintetben bölcsen szabályozó törvénynek, mellynek nem szabad a' birtokviszonyokat elferdítő intézkedésé fajulni, millyen volt p. o. a' sokáig fenállott, és mégis az idegen elemeket korlátozni nem képes régi törvény, de nem szabad egyszersem megengedni, hogy azoknak korlátlan és szabályozatlan ide tódulása az ősi nemzetiséget 's nyelvet veszélyeztesse. Legújabb időkig semmi nyoma sem volt törvényhozásunkban az egész országra kiható, 's a' nemzet minden osztályait tekintetbe vevő intézkedésnek, 's a' honosítási ügy egészen és kirekesztőleg a' nemesség ügyével azonosított. Hogy valaki, ünnepélyes felvétel által magyar nemessé 's mágnássá

lehesen, ezen dolog sok és terhes feltételekhez volt kötve, és mégsem olyanokhoz, melyek a nemzetiséget biztosították volna; de városi polgárrá, 's adózó honlakossá lehetett mindenki csaknem korlát nélkül, 's a nemzetiséget és szabadságot biztosító feltételek teljes mellőzésével. — A megyei szerkezet „ugymond Szalay László“ az idegen elemet intézkedés nélkül hagyván, ezt a státus nem bírta sem magába olvasztani, sem magától távol tartani; a városi szerkezet pedig, melly már századok előtt a *polgárság* eszméjét benfelejtette a *purgerség* eszméjében, nem volt képes közjogiságig emelkedni, 's különben is hajlandónak mutatkozott épen a magyar nemzetiséget tekinteni idegen elemnek, 's magát ellene statutumokkal védeni. A hozott honosítási törvények tartalmából világos, hogy a törvényhozó még csak nem is sejdítette, hogy a *nemcsi* indigenátus kérdése csak egyik részecskéje a honosítás nagy kérdésének, 's hogy ezen ügyet közel viszonyban látá ugyan a fekvő birtok monopoliával, 's a közhivatalok aranygyapjával, de csak igen távol, vagy épen semmi viszonyban sem a „civitással“ 's a magyar státus eszméjével.

Az 1843—4-iki magyar törvényjavaslat főleg a francia codex szakaszai után volt formulázva, némi szükségeseeknek tartott különbségekkel, itt ott elrontásokkal. Most már egyes személyeknek kiváltságokkal felruházása helyébe, millyen vala az előbbi országgyűlési honosítás, kimerítő honosítási törvényjavaslat vétetett tanácskozás alá, 's „mint egy szónok mondá“ egyes nemesek teremtésénél fontosabbnak találtatott a polgárosításról gondoskodni, a mi igen természetes, mert indigenák csak kevesen lehetnek, de a polgárosítási törvény érdeke sok százakra és ezerekre terjed ki.“ A törvényjavaslat átvizsgáltatott, de törvényvé nem lett. Találtatik az 1844-iki országgyűlési irományok 29-dik száma alatt; szól előbb a született magyarokról; azután áttér azokra, kik magyarokká váltak, szól továbbá a honjog elvesztéséről, 's végre a külföldiek jogköréről. — Arra nézve: ki tekintessék született hazafinak, vagy honpolgárnak, vagyis: született angolnak, francziának, magyar-nak 'stb. vagy a territorialitás elve szokott alapul vétetni, azaz: nem a szülők nemzetisége, hanem a szülőhely dönti el, ki minnek tekintesék; — vagy pedig a személyesség elve, azaz: a szülők, nevezetesen az atyának nemzetisége. Amaz elv uralkodó Angliában; ez pedig a francia codexben 's csaknem valamennyi újabb törvényhozásban, 's ez vétetett alapelvül a magyar törvényjavaslatban is, miszerint t. i. honpolgárnak tekintetik minden, a ki honfinak törvényes gyermeke, akár benn a honban, akár annak határain kívül született légyen. A törvényes gyermek tehát atyja nemzetiségét vagy honpolgárságát követi; a törvénytelen gyermek, kinek atyja nem ismertetik, anyját; végre olly gyermekre nézve, kinek sem atyja, sem anyja nem tudatik, a territorialitás elve áll; ehez még hozzá tehető, hogy a törvénytelen gyermek is, ha atyja őt magáénak ismeri, atyja nemzetiségét követi. — A született honfiakon kívül honpolgárok még azok, kik, bár származásukra nézve külföldiek, a törvény értelmében honosítatnak. Ezekre nézve a törvény azt követeli, hogy némelly feltételeknek eleget tegyenek, p. o. hogy teljeskorúnak legyenek, 's bizonyos számú évekkig az országban lakjanak. Ezen évek

számából oly esetben, ha valamely külföldi az álladalomnak egy vagy más uton p. o. hadi szolgálatok, jeles találmányok 'stb. által kitünő szolgálatokat tett, rendszeren el szokott egy rész engedtetni. A' magyar törvényjavaslatban, sajátos viszonyainkhoz képest, még a' magyar nyelv tudása is feltételül tüzetett ki. — A' honosítás még nem foglalja magában, hogy az a' ki honosított, már azon legmagasb polgári kitüntetésre is alkalmasnak tekintessék, hogy a' törvényhozás tagjává lehessen. Erre rendszerint több és nagyobb feltételek, vagy külön törvény engedelme kívántatnak. — A' honpolgárok e' két osztályán, t. i. a' született honfiakon 's a' honosított külföldieken kívül még egy harmadik osztályt lehet és kell megkülönböztetni, t. i. azokat, kiket a' francia codex „a' törvény jótéteményéből honfiaknak“ nevez. Ide tartoznak azoknak külföldön született gyermekei 's utódai, kik az ország szellemi vagy anyagi köztökéjének öregbítésére, p. o. tanulási, kereskedési 'stb. czélekből kivándorlottak, vagy pedig jogellenesen száműzettek, 's expatriációra kényszerítettettek, ha ezen gyermekek 's utódok később az országra visszaköltöznek 's ott akarnak lakni, és visszahonosításukat kívánják; továbbá: a' külföldieknek az országban született gyermekei, kik külföldi szüléktől származtak is, honfui lélekkel, hajlamokkal, szokásokkal bírhatnak; a' föld iránt, hol születtek, természetes hajlandósággal viseltetnek, 's a' közterhekben részt vesznek (ezekre nézve tehát kivételképen a' territorialitás elve áll fenn); végre a' külföldi nők, kik honos polgárral házasságra léptek; özvegy korukban is, ha özvegyiségük idejét az országban töltik. Külföldieknek az országban született gyermekeire nézve azonban nem tartathatik elegendőnek, hogy csupán itt születtek légyen, ha azután szüleik által külföldre vitetvén, szülőföldüket többé nem is látták, 's ahoz semmiféle lánccal által nem köttetnek; — hanem szükséges, hogy az országban állandó lakást vegyenek, az új hazával állandó kapcsolatba lépjenek, 's eziránti szándékukat bizonyos határidő alatt, p. o. teljes korúságuk elérése után egy vagy két év alatt, ki is jelentsék.

A' külföldiek honosítása történhetik a' középponti hatalom, azaz: országgyűlés vagy kormány által, és történhetik helyhatósági uton. Franciaországban, a' központosítás hazájában, csak a' központi hatalom részeltetheti a' külföldit a' honosítás jótéteményében. Angliában pedig vannak féljogu honosítottak (*denizen*), kik polgári 's politikai jogokkal bírnak ugyan, de a' parlamentből és hivatalokból p. o. a' fejedelem titkos tanácsából ki vannak zárva; ilyen oklevelet, minél fogva az idegen angol alattvalóvá lesz, a' korona adhat; egész angolla pedig t. i. olyan ná, ki parliament tag is lehet, csak a' király 's parliament azaz: a' két ház engedelmeből lehet a' külföldi. Az 1835-iki helyhatóságrendező angol törvény szerint, a' helyhatóság a' legesekélyebb municipális jogban sem részeltetheti az idegent, kit a' király még nem tett *denizenné*, vagy kit a' parliament nem honosított, vagyis szokott műszóval élve, nem *naturalizált*. — Nincs ok reá, hogy a' honosítás helyhatósági uton is ne eszközölthessék, de csupán azon feltétellel, hogy a' helyhatóság (p. o. városi tanács, községtanács, megye) csak azokat honosithassa, kik az országos törvény által megszabott, 's a' közhaza javának biztosítására szolgáló feltételeknek eleget tettek, — nem pedig úgy, mint a' magyarországi városokban történni szokott, hogy t. i. egyik sz. k. város csopor-

tosan igtatta polgárai sorába a' bevándorlott idegeneket, kikről ország 's központi hatalom mit sem tudott, 's kik minden polgári qualificatio, minden nemzeti ruhás, minden képesség és érdem nélkül polgári és politikai jogokkal ruháztattak fel, és a' hazának gyakran csak nadályai 's áruői lettek.

Ide tartozik még két rokonkérdés, t. i. a' honpolgárság elvesztése, 's az idegenek jogköre. — A' francia codex szerint, mely után a' magyar törvényjavaslat is alkottatott, megszűnik honpolgár lenni, ki külföldön honosítja magát, minthogy két hazának fia egyazon időben senkisémet lehet; ki idegen hatalmasság seregében mint katona, vagy szolgálatában mint hivatalnok szolgál, ki idegen udvartól vagy államtól évdíjt fogad el, mert illy kötelességek egyenes ellentétben állhatnak a' haza érdekeivel; ki végre a' hazából kiköltözik, 's bizonyos éveken tul kiinn tartózkodik a' nélkül, hogy ezt közhivatala kívánna, vagy ez időt tanulással, vagy kereskedéssel, vagy más a' hazára nézve hasznos, 's annak javára vonatkozó módon töltené. A' két első eset ellen semmi kifogás sem lehet; de a' külföldön tartózkodás esete olly kényes tárgy, melyet szigoruan kell körülírni, hogy igazságtalansággá ne fajuljon. Szükséges a' törvényben nyíltan kijelölendő két tétel, hogy t. i. a' külföldön letelepültnek eljárásából kitéssék a' vissza nem térés komolyan elhatározott szándéka, 's hogy e' felett, ha valjón világos-e ezen szándék, csak törvényszéki bizonyítás határozhasson. Arról, kinek külföldön tartózkodása hasznot ígér a' hazára nézve, azon jogi feltevés áll, hogy a' végképeni kiköltözés nincsen szándékában. — A' ki megszűnt honpolgár lenni, az polgárságát később ismét visszanyerheti, és pedig rövid privilegiált uton; a' francia codex itt kivési azon esetet, ha valaki külföldi kormány seregében mint katona szolgált, mert ekkor csak azon feltételek alatt válhatik ismét honfivá, mellyek a' külföldinek honosítására megkívántatnak. A' m. törvényjavaslat szerint ollyan ember, ki idegen hadseregben szolgált, 's a' hon ellen szabad akaratból fegyvert viselt, vagy az ellen mint kém szolgált, csak úgy lehet ismét honfivá, ha előbb törvény elibe állítatik, 's vagy fölmentetik, vagy büntetését kiállja. — Külföldön férjhez ment nő férje honiságát követi, de özvegygyé lévén, ha a' honban lakik, egyszerűn 's tetteleg visszahonosultnak tekintetik.

A' külföldiek jogkörét illetőleg: a' régi kor institutiói szerint az idegenek, ellentétben a' polgárokkal, igen szűk jogkörre szorítottak, és sorsuk alig volt jobb a' rabszolgáknál; polgárosulatlan népeknél ma is inkább csak ellenségeknek tekintetnek. Emlékezzünk például a' római jogra, miszerint az idegenek római nővel házasságra nem léphettek, végintézetet nem tehetek 'stb. sőt büntetésül meg is botoztathattak, melly lealacsonyító büntetés sohasem érhette a' római polgárt. Ujabban pedig élénk emlékezetben vannak a' bocharai események, (l. Bochara) 's Japánnak és Chinának elzárkozottsága. A' polgárisodásban előhaladt újabb népeknél sokkal jobb az idegenek helyzete, így p. o. Angliában olly idegenek, kiknek hazájok békében van Angliával, mindenféle ingó (de nem fekvő) birtokot szerezhetnek, törvényes kereseti joggal birnak, végintézetet tehetnek; Franciaország pedig 1791-ben annyira ment, hogy az idegeneknek teljes birtokszerzési 's öröklési jogot adott. — Legméltányo-

sabb e' részben, hogy a' nemzetek közti, szerződéseken alapuló viszonyosság elve legyen az uralkodó, és mindegyik nemzet, a' békés viszonyok metaláni felbomlásával, úgy intézkedhessék, a' mint saját érdeke tanácsolja. Ezen szempontból indult ki Napoleon is a' maga érdekében, miszerint a' külföldi csak azon jogokat élvezhette Franciaországban, mellyekkel a' francziák birtak ama külföldinek hazájában. Természetes továbbá és igazságos, hogy a' külföldiek állapota egy országban se legyen jobb a' haza lakosai utolsó osztályának állapotánál, kik mellett legalább a' nemzetiség előnye van; — természetes és igazságos, hogy olly külföldiek közt, kik csak ideig óráig tartózkodnak az országban 's talán csak kizsebelés végett köszöntettek be, 's azok közt, kik letelepedés szándékával jöttek ide, 's előbbi honpolgársági jogaikról lemondtak, hogy idővel a' törvényes feltételek betöltése után, az új haza polgáraivá legyenek, a' jogkörre nézve különbség tétessék, ha ezen különbség nem tétetnék, abból az következnék, hogy p. o. büntetési 's rendőri esetekben valamennyi külföldi, tehát még a' gazdagok is, egyenlő bánásmódban részesüljenek a' honpolgárokkal. — A' magyar törvényjavaslat szerint a' külföldinek a' honban megnyílt örökség megadatik, a' külföldi házat szerezhet, földbirtokot haszonbérben (de más czímmel nem) tarthat, mindenféle mesterséget 's keresetet üzhet. — Befejezi az e' tárgyban törvényhozást azon nemes rendelkezés, hogy „a' rabszolga, ha az ország földére lép, szabadságát azonnal visszanyerje.“ — h.

Hook (Tivadar) kedvelt angol regényíró, tulsorduló éleze miatt sok időig disze és fűszere a' londoni magasabb társaságnak, szül. 1788. Londonban, 's mint közsajnálát tárgya meghalt ugyanott 1841. Byron és Peel Roberttel egykorulag tanult Hanowban, később az oxfordi egyetemen jogi pályára készült, mellyről azonban csakhamar az irodalmira lépett át. Gyorsan érték egymást első drámai munkái: „*The soldiers return*“, „*Catch him who can*“, „*Tekeli*“ „*Safe and Somed*“ 'stb. Ez alatt, gazdasági viszonyainak feleségelése czéljából, befolyásos barátai Moricz szigeten adószedői hivatalt szereztek neki; azonban az adópénztárban csakhamar olly hiány tünt fel, hogy nemcsak hivatalától, hanem egy időre szabadságától is megfosztatott. Kiszabadulván, a' regényírásra adta magát. Termékenysége rendkívüli volt. Legjelesb regényei: „*Maxwell*, „*Sayngs and doings*“, „*Gilbert Gurney*“, „*Gurney married*“, „*Parsons daughter*“, „*Jack Brag*“, „*Pascal Bruno*“, „*Love and Pride*“ 'stb. H. a' legkitünőbb humoristicus napi írók közé tartozott, vevén a' szót azon népszerű értelmében, mellyben azt jelöli, a' ki mást megnevettet. Fényes helyet foglal el Sidney Smith, Marryat, Dickens (Boz), Lover, Crofton Croker és Wilson mellett. Legnagyobb creje nagy ügyességében és szójátékaiban állott. Ezeket vadászta, 's mintegy uszott a' kétértelműségekben. Egész comikai helyzeteket volt képes egyetlen szóba összeszeríteni, mire nézve utolérhetlen. Különben maga mondá magáról, 's ezt művei is tanusítják, hogy bonyolítás teremtésére sem elég képzelő ereje, sem pedig a' bonyolítás kivitelére elég türelme nincs. Regényei valódi tükörképei az angol névszerint a' londoni magasabb életnek, mellyhez igen közel állott. Legkedvezenebb tárgyai a' középosztályokban elharpózott majmolása az aristocraticus szokások 's erkölcsöknek, 's a' kalan-

dorok csinjai 's fogásai. H. satyrája nem embergyülölő, 's épen olly távol van a' német sentimentalismus kellemetlen vegyületétől. Ellenben humora fárasztó, mert élceze egymást kergeti, keresett és néhol erőtetett. K. felette sokat és gyorsan irt azon elv szerint, hogy gyűjteni kell a' szénát, míg süt a' nap. Innen élczének minden kelleme, szójátékai és kétértelműségei daczára mégis egyoldalúság van irataiban. — Egy időig szerkesztő társa volt a' „*John Bull*“ czimű tory lapnak, 's szerkesztője „*Colburns New Monthly Magazine*“ czimű havi iratnak. Válogatott regényei Lipszéban németül is megjelentek. — a.

Hope (Tamás) angol művészet és régiségbuvár, született Londonban 1770. az ó-skót Hope of Craig Hall nemzetség ivadéka. Még igen fiatal korában utazá be Európa, Afrika és Ázsia egy részeit művészeti célokból, 's épületek és szoborművek számos rajzait gyűjté, 1806. nőül vevé a' szépsége és társadalmi tulajdonai által kitünő leányát a' tuami érseknek Irlandban, Angliában legelőször egy, *Annesleyhez* intézett nyílt levele által tünt fel, mellyben a' Wyatt által a' cambridgei Downing collegium számára készített építészeti tervrajzot sziguru, de műértő bírálat alá voná. Később nagy mértékben vonta magára a' figyelmet londoni házának rendezése 's kicsinosítása által, illy kitünő volt Dorking melletti villája is. A' művészetet nagyon előmozdítá, 's több művésznek adott foglalkozást. *Dubost* francia festész hálátlán volt iránta, 's rea és nejeére vonatkozólag egy torzképet állított ki e' felirattal: „*La beauté et la bête.*“ H. sógora eltépte azt, minek folytán az eskütszék által nem 1000 ft. sterling kárpótlásra, mint *Dubost* kívánta, hanem csak 5 shillingre íteltetett. A' házat illető rajzokat kiadta „*Household furniture and internal decorations*“ (Lond. 1808.) Egyéb kiadásai: „*The costumes of the ancients*“ (2 köt. Lond. 1809); — *Designs of modern costumes* (London 1812); — *Anastasius or the memoirs of a modern Greek* (3 köt. London 1829); — *On the origin and prospects of man* (Lond. 1831.) — Meghalt Londonban 1831. — a.

Höpp (János Pál) dán titk. tanácsos, született 1781. Flensburgban. Alacsony és szegény állásból olly rangra küzdé fel magát, minőt hazájában ritkán érnek el polgári születésű egyének. Tanulmányi ideje alatt kénytelen volt magántanítás által szerezni saját és családja élelmét, melly utóbbi atyjának szerencsétlen kereskedési vállalatai folytán, nagy szerencsétlenségre jutott. Már akkor is nagy szorgalmat tanusított, leszállott a' tudás mély aknáiba, de a' gondolat, költészet és teremtés magasába nem emelkedhetett. Ezen irányt megtartá az egyetemenél és gyakorlati működésében is. A' jogtudományt végezvén, sokáig állott az ország legelső ügyvédének hírében, miáltal nevezetes vagyonna is szert tett. Nem sokára államtanácsossá neveztetett ki. Slezig-Holsteinba tétetett át, ezen herczegségek főigazgatóságához, hol csakhamar nagy fontosságra 's hatalomra vergődött. Ellene volt a' születési aristocratiának, melly azért ellenséges indulattal viseltetett iránta; ellenben a' polgári rendeknél nagy népszerűséggel bírt. Szabadelműnek és alkotmányos érzelműnek tartatott, ámbár a' slezig-holsteiniak alkotmányos törekvései benne pártolóra nem találtak. A' dán király bizalmát nagy mértékben bírta 's több legfelsőbb megbízatásban részesült. Az 1834.

maj. 15-ki törvények, mik által a' tartományi rendek, a' slezvig-holsteini kormány és főtörvényszék szerveztettek, legfontosb eredményei H. törvényhozási munkásságának. Majd a' nyilvánosabb térre lépve a' titkos tanács tereméből, mint kir. biztos jelent meg a' holsteini rendek előtt. Száraz és hideg beszéddel nyitá meg az első gyűlést. Az egész ülészak alatt folytonosan a' kormányt pártolá, hasonlóul Slezvigben is, ámbár itt a' hatalmasb ellenzéknél fogva, sokkal nehezebb volt állása. A' holsteini és slezvigi első ülészak végeztével II. elveszté minden népszerűségét. minél fogva igen megnehezült állása a' második diétán. Holsteinban, hol most az ellenzék szinte erősebben lépett fel, tömérdek veszteséget szenvedett, és Slezvigben hasonlóul nem vala képes a' kormány rendszerét érvényre emelni. Mindamellett azon hir terjedt el 1839, hogy H. valóságos államministernek fogna kireveztetni, azonban VI. Fridrik király meghalván, a' dán-állanra nézve új korszak állott be, miután VIII. Kezresztély az önálló uralkodáshoz szükséges kellékekkel sokkal nagyobb mértékben birt, mint elődje. H. elnöke lett a' főtörvényszéknek Slezvig-Holsteinban, 's időfolytán titkos tanácsosi és excellenciás czimet nyert. Rendjelek sem maradtak ki. Későbbben, új állomásában több fontos ügygel bizaték meg, így p. o. egy új büntető törvénykönyv kidolgozásával a' nevezett herczegségek számára, ugy azonban, hogy az, a' mennyire csak lehet, a' dán törvényekkel megegyezzen; a' herczegségek minden lehető iránybani dán lábra állítása volt általában H. fő feladata, 'se' részben sikeresen is haladott elő, míg az 1848-ki események egyidőre megakaszták e' törekvéseket. (l. *Slezvig-Holstein.*) — k.

Hormayr (József, báró) német író és státusférfit, szül. 1781-ben Innsbruckban. 1801-ben Bécsbe jött, hol 1802. a' külügyministeriumban alkalmaztatott, 1803. val. udv. titoknok lett 's a' bécsi es. levéltár igazgatásával bizatott meg. 1805-ben Lichtenstein herceget a' pozsonyi békecongressre kíséré. Már akkor különös bizalmát bírá János főherczegnek, Austriának Franciaország elleni hadaiban 1809. mind general intendans ő igazgatá a' belügyeket. A' znaimi fegyvernynyugvás után előbbi hatáskörébe térvén vissza, történelmészeti munkálatoknak szentelé magát. 1813-ik mart. 7-én rögtön elfogatott 's Munkács várába kísértetett, hol 13 hónapig tisztességes fogságban tartatott, míg 1814-ben, Napoleon lemondása után, Ferencz császár parancsára szabad lábra állitatott, midőn Metternich hgnek nem leheté többé attól tartania, hogy ezt Franciaország irányában compromittálhatná. Ez idő óta kizárólag irodalmi munkálatokkal, kutatásokkal 's az ausztriai történelmészeti dicsősítésével, valamint kiterjedt levéltári tanulmányokkal foglalkozott. 1815-ben a' császár által a' birodalom és a' csász. ház történetirójává neveztetvén, 1828-ig Bécsben élt 's ekkor, sok oldalról sértetve 's gátoltatva munkásságában, az osztrák szolgálatot elhagyván, a' bajor király felszólítására Münchenbe költözött, hol a' külügyek hivatalában nyert alkalmazást, 's a' belügyek ministeriumába is dolgozott. Ezen korban készült történelmészeti művei (Denkwürdigkeiten) nagy fontossággal bírnak, különösen a' „*Lebensbilder aus dem Befreiungskriege*“ (Jena 1841—44. 3 rész). Mindegyikben a' legkeményebb ostromzás foglalja el helyét az előbbi deséreteknél, mikkel más munkában az osztrák politikát illeté. 1831-ben bajor ministeri belyettes lett Hanoverben

's 1839. a' Hanzavárosokban; 1842. óta Münchenben élt mint elnöke az országos levéltárnak; meghalt 1848. Bármilly erős megtámadásoknak volt is kitéve H., azt azonban ellenségei sem tagadák, hogy bátor, egyenes férfit volt, ment minden hazugságtól's tettetéstől. Epenolly erősen tudott gyűlölni, mint szeretni; 's egy részről a' szenvedély, más részről érzékenysége okozá, ha itt ott tul ment a' határokon. — Egyéb munkái : „*Kritisch-diplomatische Beiträge zur Gesch. Tyrols im Mittelalter* (Innsb. 1802—3; Bécs 1850.); *Geschichte der gerfürsteten Grafschaft Tyrol* (Tüb. 1806—8.); *Hist. Stat. Archiv für Süddeutschland* (Wien 1808.); *Oesterreich. Plutarch* (Wien 1807—20.); *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur u. Kunst* (Wien 1810—28.); *Taschenbuch für vaterländ. Geschichte* (Wien 1811—18.); *Das Heer von Innerösterreich im Kriege von 1809* (Alterb. 1817.); *Geschichte Andreas Hofers* (U. u. 1817.); *Allg. Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrichs des Grossen bis zum 2. pariser Frieden* (Wien 1817—19. 1831.); *Wien, seine Geschichte und Denkwürdigkeiten* (U. o. 1822—25.); *Kleine historische Schriften* (Münch. 1832.); *Die goldene Chronik von Hohenschwangau* (U. o. 1842.); *Tyrol und die Tyroler*“ (Leipz. 1845). — k.

Horn (Ferencz Kristóf) német szépirodalmi író, szül. Braunschweiganban 1781, tanult Jénában és Lipszében, 1803. Berlinbe költözött, 's itt magánoktatással, nem különben Shakespeare magyarázatával, 's irodalomtörténeti felolvasásokkal foglalkozott. Regényei : „*Guiscardon*“, „*Der Dichter*“ és „*Liebe und Ehe*.“ Novellái, valamint lyrai és epigrammai költeményei, ugy szinte bizonyos fecsegéssel, édeskésséggel elárasztott kritikai dolgozatai nem éltek tul szerzőjökét. Azonban sok tanulságot tartalmaznak következő művei : „*Umrissé zur Geschichte und Kritik der schönen Literatur Deutschlands von 1790—1818*. (Berl. 1819. 1821); — *Geschichte und Kritik der Poesie und Beredtsamkeit der Deutschen von Luthers Zeit bis zur Gegenwart* (4 köt. Berl. 1822—29); — *Shakespeares Schauspiele* (5 köt. Lipsz. 1823—31). — „*Psyche*“ czim alatt Schwab és Förster hátrahagyott műveinek jelesbjeit adák ki. Meghalt 1837. — a.

Hornemann. (Jens Wilken), hires dán fűvész, szül. 1770. Arröe szigeten, tanult Kopenhágában, 's már korán a' természettudományoknak szentelé magát. 1798. beutazá Német, Francia 's Angolországot fűvészeti czéllokból, 1801. tanító lett a' kopenhágai fűvészertben, 1805. ugyanannak elnöke, később fűvészettanár az egyetemnél 's államtanácsos. Intézkedéseinek a' dán királyi fűvészert sok jeles javítást, szaporodást köszönhet. Ide tartozó műve : „*Hortus regius botanicus Havniensis*“ (2 köt. Kopenh. 1813—17) továbbá : „*Dansk öconomisk Planterlaere*“ (1795; 1838.) 's Wahl halála után folytatá az Öder által még 1764. megkezdett „*Flora danica*“—t. (Fasc. 22—40, 1806—40. fol.) Meghalt 1841. — k.

Horvátország földirata. Fekszik a' magyar birodalom délnyugoti részén. Lássuk mindenekelőtt 1848 előtti földiratát. Felosztaték akkor polgári és katonai Horvátországra. A' polgári rész ismét három vármegyét (Kőrös, Varasd, Zágráb) és szinte három katonai végvidéket (báni, károlyvárosi és varasdi) foglalt magában. Összes népessége : 1,006,200 lélek (Bárándi szerint 1,171,800). Ebből a' polgári részre esik 492,600 ;

a' katonai részre 513,600 lélek. A' lakosok nagyobb része szláv törzshöz tartozik, mellyre nézve itt három nyelvágat lehet megkülönböztetnünk : 1) a' szloven ágat, melly polgári Horvátországban divatoz ; 2) a' tulajdonképeni horvát ágat és 3) a' szerb vagy illyr ágat, melly utóbbiak a' végvidékeken bírnak tulnyomó súlylyal. Mi a' vallást illeti, a' polgári részben lakóknak nagyobb része katolikus. A' katonai résznek csak mintegy fele az, a' többi a' görög nem egyesült egyházhoz tartozik. A' protestánsok, törvénynél fogva ki levén zárva, csak igen kevesen vannak, mint kereskedők, vagy tisztviselők. Zsidó szinte kevés van, 's főleg városokban. De lássuk a' részleteket :

A) *Polgári Horvátország.* 1) *Kőrösmegye.* Fekszik Zala, Somogy, Pozsega és Varasdmegyék, ugy a' varasd-sz.-györgyi és varasd-kőrösi végezredek közt. Északon a' Dráva képezi a' határt, 's ez Kőrösnek fő folyama. Déli darabjának határa a' Szávához igen közel jár, de azt sehoh sem éri. Hegyei közül nevezetes a' Kálnik és a' Mali-Ghevo. Termékei közt : sok gyümölcs és jó bor. Terjedelme : 29 ausztr. azaz $30^{32}/_{100}$ földrajzi □ mfd. Népeisége : 71,600 lélek, nagyrészt róm. kath., fölötte kevés görög kath., görög nem egyesült és zsidó. Nemessége mintegy 8,000 lélek. Legnagyobb birtokosok : a' zágrábi püspök, hg. Batthyány, gróf Erdődy, a' kir. udv. kamara 'stb. Népes lakhelyei : 2 szabad kir. város (Kaproncza és Kőrös), 1 mezőváros (Lubregh) és 298 helység. Flosztatott két sz. kir. városra és két főbirói járásra ; a) podravai (máskép kapronczai vagy mezőségi) és b) kőrösi (máskép hegyi) járás. — 2) *Varasdmegyé.* Fekszik : Stajerország, Zala, Kőrös és Zágrábmegyék közt. Északkeletre a' Dráva vont határt ezen megye és Zala közt. Nagysága 33 ausztr. azaz $34^{5}/_{10}$ földr. □ mfd. Hegysora Styriából jó 's csaknem egyenlő két részre osztja. Folyói közt említést érdemelnek : a' Dráva (hajózható, de szabályozatlan ; kiöntése sok kárt tesz) ; Szutla (Styria felől), Krapina (Zágráb felé). Termékre a' közép megyék egyike. Leginkább terem tengeri. Bora jó, de nem állandó. Különös fontossággal bír a' radoboji kénbánya. Kőszentelek is több helyütt találtnak, de a' megye fában bővelkedvén, nem kerültek még mivelés alá. Hires kénes-fürdők Krapinán és Toplikán. Népeisége : 132,000 lélek ; kevés zsidón kívül, mind kath. Nemessége negyedfélezer volt. Legnagyobb birtokosi : a' zágrábi káptalan, gr. Draskovich, gr. Erdődy, a' zágrábi püspök, gr. Keglevich 'stb. Lakhelyei közt egy sz. kir. város, Varasd ; öt m.város (Klanecz, Krapina, Petriancez, Toplika, Vinicza) és 406 helység. Elosztaték egy sz. kir. városra, 's négy főbirói járásra : a) alsó-mezőségi, b) felső-mezőségi, c) alsó-zagorjai, d) felső-zagorjai járasok. — 3) *Zágrábmegyé.* Körülveszik Illyria, Stajerország, Varasd, Kőrös és Pozsega megyék, a' kőrösi es gradiskai két báni, szluini és ogulini végezredek, 's a' magyar partvidék. Területe 103 ausztr. vagy $107^{63}/_{100}$ földr. □ mfd. Zágráb északi fele inkább róna, mintsem hegyes, és ezen rész egyuttal meglehetősen termékeny is ; de a' déli rész kopár és terméketlen. Nevezetesebb hegyei : Kapella, Velika, Pées, Okich, Gelenyák. Folyói a' Száva, Kulpa ; mindkettő hajózható (az utóbbi Károlyvárostól fogva), de sok akadály mellett. Sok jó gyümölcs terem itt. Zágráb körül gesztenyések vannak. Van bora is. Gyár igen kevés. Legnagyobb a' sziszeki hajógyár. Emlitendő még a' zágrábi kőedény és az oreszei üveg-

gyár. A' déli rész sok dongát (hordóhoz) készít, 's ebből és épületfa eladásából él. A' Luiza-út (Károlyvárostól Fiumeig) az átmeneti forgalmat élénkítvén, némi erőt és életet önt e' szegény megyébe. Ásványos vizei közt : az alsó-stubiczai kénes meleg fürdő, Zágrábtól 4 órányira. Népeisége 287,006 (Bárándy szerint 330,000) lélek, legnagyobb részben róm. kath., kevés görög n. egyesült és zsidó, még kevesebb evangélikus. Nemessége volt a' turopolyaival együtt 20,000. Legtöbbet birtak : a' kir. udv. kamara, a' zágrábi püspök és káptalan, gr. Batthyány Kázmér, gróf Keglevich, gr. Erdődy 'stb. Lakhelyei : 2 sz. kir. város (Károlyváros és Zágráb), nyolcz m.város (köztök Zágráb 3 külvárosa) és 1,259 helység. Csak mintegy harmadfél-száz lakos esik egyegy lakhelyre ; vagy csak kétszáz egyegy falura. A' magyar alföldön sokkal több lakos esik egy mfdre. A' megye felosztása : 2 sz. kir. város, a' túrmezei szabadalmas kerület (lásd külön : *Túrmező*, Turopolya) és hat főszbirói járás : a) hegyi, b) szentjánosi, c) Kulpán-inneni, d) Kulpán-túli, e) szávai, f) zágrábi.

B) *Katonai Horvátország*. 1) *Báni* végezered. Területe 48 ausztr., 50¹⁸/₁₀₀ földr. □ mfd. Népeisége 118,000. Elosztatik két ezredre : a) első báni ezred. Fekszik a' Kulpa és Unna között, 's a' polgári és Török-Horvátország közt. Kiterjedése 24 auszt. vagy 25¹/₁₀ földr. □ mfd. Népeisége 58,700 lélek. Köztök 20,500 r. kath., a' többi görög nem egy. Lakhelyei : 1 m.város (főtisztikari hely : Glina) és 129 helység. b) Második báni ezred. Szinte a' Kulpa és Unna 's polgári és Török-Horvátország közt. Terjed : 24 auszt., vagy 25¹/₁₀ □ mfd. Népeisége 58,900 lélek, ezek közt mintegy 23,000 róm. kath. a' többi mind ó hitü. Van 2 sz. katonai város, 146 helység. — 2) *Károlyvárosi* végvidék. Terjed : 164 auszt. vagy 171⁴⁶/₁₀₀ földr. □ mfd. Négy ezredet foglal magában 's az adriai tengerparton a' Kulpa és Unna közt fekszik. Igen hegyes. Legnagyobb hegyei : a' Vellebit (5000'), a' kis és nagy Kapella, Plisovicza 'stb. A' partfolyók közül többben (mint a' zuhatagos Gaczka) a' földben elvesznek 's földalatt egyesülnek a' tengerrel. Fő folyói az Unna és Kulpa. a) Likkai ezred. 46 ausztr., 48¹/₁₀ g. □ mfd. Népeisége 69,500, kikből csak ¹/₃ rész róm. kath., a' többi görög ó hitü. Van ez ezredben egy sz. katonai község (Carlopage, a' tengerparton), egy m.város (Gospics) és 103 helység. b) Ogulini ezred. 44 auszt., 46 földr. □ mfd. Népeisége 67,500; felénél több róm. kath. A' többi ó hitü. Egy m.város (főtisztikari hely : Ogulin) és 100 helység. c) Ottosaczi ezred. 49 auszt., 51³²/₁₀₀ gr. □ mfd., 65,370 lakossal. Fele r. kath., másik fele ó hitü. Egy sz. kir. tengeri város és katonai község. (Zeng, az adriai tenger partján), egy m.város (Ottosacz) és 83 helység. d) Szluini ezred. 25 auszt., 26¹⁴/₁₀₀ földr. □ mfd., 58,000 lélekkel. Kath. 32,000; görög n. egy. 26,000. 319 helység. Az ezred székhelye : Károlyváros. Ezen ezred kis része, a' sichelburgi kerület, elváltan Zágrábmegye és Illyria közt fekszik. — 3) *Varasdi* végvidék. Határait képezik : Somogy, Verőcze és Pozsega megyék, a' gradiskai ezred, 's Kőrös és Zágrábmegye. 64 auszt., vagy 66⁹¹/₁₀₀ földr. □ mfd. Népeisége 134,200 lélek. a) Kőrösi ezred. Terjed 28 auszt., 29²⁷/₁₀₀ f. □ mfd. Népeisége : 60,700 lélek ; kik közt r. kath. 47,000 ; g. n. egy. 13,000. Egy sz. kat. város (Ivanich) és 190 helység. Főtisztikari helye Belovár, melly a' szentgyörgyi ezred határában esik, vagy inkább mind a' két ezred közös határán. b) Szentgyörgyi

ezred. 36 ausztr., $37^{64}/_{100}$ földr. □ mfd. Né pessége 73,900 lélek, kikből 56,000 r. kath. és közel 18,000 g. n. egy. Egy sz. kat. város (Bellovár), egy mezőváros (Sz. György) és 176 helység. (Lásd: Fényes, Vállas, Bárándy statist. és geogr. munk.).

Ebből állott 1848. előtt Horvátország. Midőn azonban Magyarország ellenében megkezdették alább előadandó függetlenségi vitáikat: ugyanazon párt, melly a' municipalis jogoknak olly széles magyarázatot adott, csaknem egyidőben az akkori vitákkal, igénybe vette Magyarország némelly részeit. Követelték, mint Horvátország kiegészítő részeit, mindenekelőtt:

a) a' magyar tengerpartot, Fiumét 's a' hozzátartozó részeket. Ezekre nézve lásd: *Fiume* czikket, hol e' kérdés történetjogi szempontból föl van világosítva. Követelték továbbá:

b) Pozsega, Verőcze és Szerém megyéket. Azonban e' követelés történeti járatlanságon alapult. A' történetírás ugyanis nem hogy a' nevezett három megyét Horvátországhoz tartozóknak mutatná, sőt ellenkezőleg a' mai Horvátország fenebb nevezett három megyéjét sem számítá a' hajdani Horvátország területéhez. A' történetírásból világos 1) hogy Zágráb, Varasd és Kőrös, Slavonia megyéi voltak, 2) Pozsega, Verőcze és Szerém ellenben magyarországi megyék, a' legszorosabb értelemben. Állításunk első részét mind a' régi írók, mind a' törvénykönyv igazolják. Broderichus (*Rerum Turcicarum Narrationes Historicae*) váci püspök írja (22. lap): *Slavoniae caput Zagrabia; Croatia nunc Bigihon est, antea Fumium erat. Timon pedig „Imago Ungariae Novae 1754“* művében a' 114. lapon, mondja: „Ad Amnem Unnam Croatia procurrit. Comitatus Croatiae: Segniensis, Cetniensis, Corbaviensis, Udvinensis, Clissensis, Mihatchiensis. De nem sorolja hozzájuk Zágráb, Kőrös és Varasd megyéket. Végre Kerchelich „*Notitiae praeliminares Regnorum Dalmatiae Croatiae et Slavoniae*“ című munkája 408. lapján így ír: *Intra ambitum itaque modernae Slavoniae tres sunt comitatus, videlicet Zagrabiensis, Crisiensis et Varasdiensis. Hasonlót mutat a' törvénykönyv. „Constitutiones in Congregatione generali Universitatis Dominorum et Nobilium Regni Slavoniae etc. 1538. Crisii.“* A' 14. t.cikkben olvassuk: „Et altera pars Regni (t. i. Slavoniae), quae est penes Dravum, videlicet Comitatus Varasdinensis etc. altera vero pars regni, videlicet Zagrabiensis est. Tertia denique et interior pars Regni, ad Ujudvar conducere, locareque debeant et tencantur — t. i. az előbbi cikkben meghatározott élelmi szereket — melly interior részét Slavóniának Kőrösmegye tette. Továbbá az 179¹/₁: 5. t. cikkben írva van: „Contributio Regni Croatiae et trium superioris Slavoniae Comitatum, Zagrab utpote Crisiensis et Varasdiensis semper in dieta Regni Hungariae pertracteretur.“ Tehát a' nevezett 3 megye még a' mult század végén is Slavonia részének mondatik. Az 1827: 23. t.cikkben ugyan ez áll: „Ut praedialistae, decimalistae et libertini trium Croatiae Cottuum ad reparationem viarum etc.“ Gyanitni lehet, hogy itt e' 3 megye alatt Zágráb, Varasd, Kőrös értendő. Itt látjuk használva e' megyékre a' Horvátország nevet. De e' czikk az utak igazítása körül rendelkezik, nem ki vagy bekeblező czikk. Építeni rá, közjogilag nem lehet. Ez idő óta m. a. divatba jött méginkább a' slaven követeket a' magyar dietán horvátoknak nevezni. Az 1615: 61. §. I., melly e' megjelenésre jogot adott, így szól:

„Similiter, unus ex ablegatis Regni *Slavoniae* inter magnates vocem habeat, Reliquis ablegatis inter Regnicolas solitum locum et suffragium retinentibus.“ (Lásd e' körül bővebben Istvánfit, Kerchelich idézett művét, 's a' törvénykönyv több helyeit). — De lássuk a' kérdés másik részét : vajjon Pozsega, Verőcze vagy mivel a' későbbi Verőcze az elenyészett Valkomegyét is nagyobb részben magában foglalja, Valko és Szerém-megyék Slavonia megyéi voltak-e ? Lehetséges, hogy a' nevezett megyék vidéke valaha része volt Slavoniának ; az is lehet, hogy később is használtatott régi neve e' vidéknek ; de a' IX. századtól kezdve sohasem volt az olly része Slavoniának, mint Zágráb, Kőrös és Varasd. A' „Regnum Slavoniae“ czímet nem Verőcze, Pozsega és Szerém teszik a' magyar királyi czimben.“ Midőn ugyanis Rattimar és Privana között 858-ban földaraboltatott Slavonia, egyik rész Slavonia, a' másik „Ducatus Syrmienis“ név alatt : akkor megszünt egyik a' másik kiegészítője lenni. 'S miután mind Slavonia, mind a' szerémi herczegség meghódítatott a' magyarok által : mindkét rész Magyarország kiegészítő része lett ; míg 1031-ben Slavonia — de nem ám Ducatus Syrmienis — Horvátországgal összekapcsolatott, a' szerémi vezérség pedig, melly a' Pozsega, Verőcze, Szerém megyék vidékét tevő, Magyarországnál maradt. E' két nagy változás miatt lényeges különbség lett Slavonia és a' három szerémségi megyék közt, mind egymásra nézve, mind Magyarországhoz viszonyukat illetőleg. Mert bár sz. László király alatt ismét visszafoglaltatott Horvátországgal Slavonia : ki volna képes ezzel a' nevezett szerémségi megyéket többé összezavarni. Hiszen a' kérdéses három megye már először ugy hódítaték meg, mint szerémi herczegség. A' Slavonia inferior et superior név nem is fordul elő 1715-nél előbb. Midőn ellenben a' magyarok bejöttek, már Zalán birtokában volt a' Szerémségnek. (Partium tibiscanarum, una cum Ducatu Syrmii“ etc. Anonym szerint). Árpád írta hozzá : „Praecipimus Domino Vestro Salano : ut dimissa *nostra* terra, celerrimo cursu terram Bulgarorum eat“ ; 's aztán megverte őt, földét elfoglalván, vezérére téven benne Botondot, ki midőn meghalt, Verőcze folyó mellett temettetett el. Slavonia sorsáról írja Kerchelich : „Conradus cum Stephano (1031) per Ambasciatores Emerico paciscerentur, pars haec Slavoniae, quae Regni erat Hungariae, nam pars a Decennio Diogini Duci Syrmienis parebat, a Culpae in Savum influentiam per fluvium Trebes et Campum Cutaeum sive Czernitz ad Dravum usque Regni Croatiae cessit.“ Árpád szavait : „*nostra* terra“ illetőleg tudni kell, mit Menander görög író ír : „Hunni Syrmium in suam potestatem redegerunt etc.“, 's Kerchelich idézett helye mutatja, minő tájékat kell ezen királyaink czimében előforduló néven érteni : „Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae.“ Mutatja egyszersmind : hogy érthető-e e' nevezet a' kérdéses három szerémi megyére. 'S e' három megye azután sem veszté el nevezetét : „Ducatus Syrmienis“ : miután Horvátországgal Slavonia visszakerült országunkhoz. „A' horvát és slaviniai bánok egészen mások voltak, mint a' szerémi bánok. Az 1471. t. berekesztésében olvassuk : „Eodem Emerico de Zápolya Dalmatiae Croatiae et *Slavoniae* Regnorum nostrorum et Praefecto Nicolao de Wilak Machoviensi Banis, Honore Banatus *Sirmienis* vacante Joanne de Rozgony.“ Az 1486. t. cikk végszavában : „Mathiae Gereb, Regnorum

Nostrorum, Dalmatiae, Croatiae et *Sclavoniae* Bano, Andrea de Zokol, et Francisco de Harazth *Sirmiensis* banis.“ E’ különbség, Broderichus váci püspök szerint, a’ mohácsi vészig megvolt. „Banus Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae — ugymond —, nam haec tres Provinciae ab uno magistratu regebantur, erat Franciscus Bathiány“ ; ’s alább : „*Syrmio* et ei regni parti, quae inter Savum et Dravum per ripam Danubii iacet, Paulus Thomory praeerat.“ És ismét : „Nam in locis Danubio propinquis et ad Belgradum spectantibus, ad Savi usque fluminis Ostia, cum Danubio excurrit, *Walcko, Posegam, Sirmium, tres insignes provincias, quas nos Comitatus vocamus, a Sclavonia divellens.*“ Horvátországhoz és Slavóniához nem tartoztak tehát e’ megyék. ’S hogy Magyarországhoz tartoztak a’ legszorosabb értelemben : Az 1478 : 7. cikk a’ „hujus Regni Comitatus“ közt, egy sorban Csanád, Baranya ’stb. megyékkel említi a’ szerémi három megyét. Ulászló III. végz. 12. és 16. cikke is hasonló mutat. Ranzam Péter is magyar megyék közé számlálja Szerémet, Valkót, Pozsegát („*Epitome Rerum Hungaricarum 1579.*“) Broderich fenebb már idézett munkájában, Magyarországról irván, a’ drávántuli részről említi : „*Ezeck, Valpo, Erdeud, Valko, Szerem* ’stb. helyeket ; ’s ezzel rekeszti be : „in hunc modum se habet Hungaria etc.“ A’ mohácsi ütközet után török járom alatt volt a’ kérdéses három megye. 1687-ben foglaltatott vissza, Dünewald hadvezér által. A’ visszafoglalás után egyideig határőrkatonai helyzetben voltak, míg 1715-ben azoknak magyarországhozzi visszakapcsolása, azaz megyei hatóságra visszaállítatásuk sürgettetett. Ez azonban részint a’ határok meghatározása, részint egyéb akadályok miatt csak 1751-ben mehete véghez, midőn a’ 23-ik cikkben a’ többször említett három megye — tehát nem „*inferior Slavonia*“ — a’ magyar országgyűlésen „*inter reliquos Regni hujus (idest Hungariae) comitatus sessione, et voto postliminio*“ láttattak el. — Ez általános történeti áttekintés mutatja, hogy Pozsega, Verőcze és Szerém, a’ töröktől lett visszafoglalás után is mint magyar megyék és nem mint Slavónia tekintettek. Az 1751 : 23. t.cikk így végződik : „*salva in reliquo Regni Hungariae et banali Jurisdictione.*“ Nem mondatik „*salva Regni Croatiae vel Sclavoniae jurisdictione.*“ Mi pedig a’ banalis jurisdictiont illeti : az nem egyéb, mint a’ magyar király által kinevezett egyén elnöklete alatt, a’ magyar országgyűléseken hozott törvények szerinti igazságszolgáltatás. A’ Hármaskönyv II. 65. §. 3. azt mondja : „*Banus et Vajvoda in Comitatibus Regni Hungariae incorporatis non habet Jurisdictionem judicandi.*“ Ennélfogva a’ visszacsatolt magyar megyék báni hatóság alá nem tartoztak volna. ’S midőn Magyarország azt rájok mégis ki akará, a’ törvénykezhetés könnyebbsege miatt terjeszteni, ki kellett különösen tenni, mire szükség nem lett vala, ha Slavóniához tartoztak volna e’ megyék. Magyarországhoz számítá e’ megyéket „*Imago Ungariae Novae 1754*“ czimű munkálan Timon is. ki 60 magyar megyét sorolván elő, ezek közt említi XXXII Poseganus, XLI Sirmiensis, LIII Valkoviensis, LIV Verőcensis. Muto-gatja Timon, hogy mindég Magyarországhoz tartoztak e’ megyék. De a’ protestans vallás terjedése is nyilvános bizonyság. Nem állott rájok Horvátország statutuma, mellyet a’ fenebbi cikkben említünk. Lampe, a’ reformatio egyik történetirója is „*nobiles Hungariae nostrae*“ néven említi

a' Dráva és Száva folyók közötti lakosokat. Továbbá az 1790° : 59. t. cz. Horvátország adójáról mondja, hogy az a' magyar országgyűlésen határozottassék ugyan meg, de elkülönözve kezeltessek Magyarország adójától. Pozsega, Verőcze és Szerém adója ellenben nem csak elkülönözve nem volt, hanem mint magyar megyék viselék a' terhekét 1848-ig. Valahányszor azért újabb időkben a' horvát követek a' nevezett három megyék elleni igényeiket említék : a' magyarországi követek részéről mindég óvás tétetett. Az 1836 : XXVI : t. czikk is a' magyar megyék közt sorolja elő azokat. Sok egyéb adatot is említhetnénk még. Mondhatnók, hogy a' kapcsolt részek követeinek fizetéséhez e' három megye nem járul ; ellenben a' deperditát a' magyar megyékkel viselék ; rájuk is a' magyarországi tartományi biztosság ügyelt föl ; 's nem vettek részt azon költségekben, melyet (17,000 ft.) a' kapcsolt részek a' helyttanács költségei fedezésére adtak. Igaz ugyan, hogy a' horvát tartományi gyűlésre e' megyék is meghívtak ; de ne feledjük, hogy sokkal egyéb voltak, és pedig egyenkint, a' magyar törvényhozásban képviselve. A' tartományi gyűlésbeni részvét Finiméra nézve nyujtott, mint láttuk, történeti jogalapot. Így a' három megyére illetőleg is. De legyen elég. Világos ennyiből, hogy Pozsega, Verőcze és Szerém magyarországi megyék ; Zágráb, Kőrös, Varasd ellenben a' régi Slavonia megyéi. Horvátország részint a' töröknél van, részint katonai kormány alatt. Csak igen csekély rész, egy két királyi város van birtokunkban.

Azonban, mint említettük, az 1848-ki mozgalmak kezdetén Fiume tüstént elfoglaltatott. Ezt követte a' nevezett három szerémségi megyének Horvátországhoz kapcsolása. 'S Horvátország e' fölött még a' Muraköznek, hozzácsatlása által is nagyobbított. 'S a' magyar forradalom bevégezése után Horvátország a' nevezett részek birtokában meghagyatott. (A' fentirt történetjogi kérdésekről lásd : P. Hirlap 1846. 622. és köv. számait, és főleg : „*De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae, quem critice illustravit etc. Georgius Gyurikovics. Pestini, 1844.*“)

Horvátország legújabb statisticáját ekép közlék az osztrák hivatalos lapok, az új összeírás szerint : Horvátország és Slavonia koronátartományokban (a' katonai határszéleket ide nem értve) lakik 6 megyében, 20 kerületben, 9 városban, 12 elővárosban, 47 mezővárosban, 2,967 faluban, 53 pusztnán és 102,337 házban 868,456 lélek, ezek közül 434,449 férfi és 434,007 nő-nembeli. Ebből a' horvát megyékre esik 608,426 és a' slavnó megyékre (Eszék, Pozsega) 260,030 lélek. Az egyes megyék népsége következőleg áll : Zágrábmegye 234,540, Fiume 86,816, Varasd 209,624, Kőrös 82,446, Pozsega 67,574, Eszék 192,456 lélekkel. — A' 868,456 lélekből álló összes népességből 852,242 belföldi (ezek közül 12,525 távol van), továbbá 16,284 a' mondott koronaországához tartozik, de azon községhez, mellyben lakik, fölvéve nem levén, az idegenek rovatába soroztatott ; továbbá 12,130 más koronaországba tartozik, 325 pedig külföldi. A' belföldi lakosság 852,242 között 819,168 sláv és 33,084 nem sláv. A' belföldi sláv népségből 814,650 déli sláv (és pedig 809,897 szerb-horvát, kik közül 158-an Dalmátiából származtak, és 2,733 sloven) továbbá 3,024 cseh-sláv (ezek közül 2,658 Csehországból, 96 Morvából, 1,170 pedig a' tótsági részekből származott ; a' legtöbb cseh-sláv Eszék megyében lakik) ;

409 orosz, szinte többnyire Eszék megyében; és 195 lengyel. A' nemslávok között 16,186 német, 10,609 magyar, 3,841 zsidó, 1,356 cigány, 926 olasz, 33 francia, 15 angol, 7 németalföldi, 6 helvét, 4 spanyol és 1 román. Vallás szerint a' belföldi lakosságból 756,268 római katolikus, 86,681 görög nem egyesült, 4,359 református, 3,841 izraelita, 707 görög katol., 380 evangel. és 6 unitárius. Horvátország és Slavonia belföldi népessége közt van továbbá 236,823 nőtelen és 213,300 férjtelen egyén; házasult férfi 173,562, asszony 175,628; özvegy férfi 16,034, 's özvegy nő 36,895. Azon föltűnő különbség, miszerint Horvátországban és Slavoniában majd 2,000 asszony van férj nélkül, és nem is özvegy, a' külföldiek, és országgon kívül tartózkodók rovatában keresendő, mely rovat szerint 9,855 férfi és 2,670 nő van távol, és ez nagy kézerő hiányt okoz a' csekély népesség mellett a' kereskedelmi 's iparviszonyokban. Ezen koronaországokban 17—26 év közötti férfi 68,181 találhatik. A' statistikai táblázatban több összeütközést találunk a' népségnek nemzetiség szerinti osztályozását illetőleg; így például a' slavoniai *nemzetiség* rovat alatt 198,944 lélek fordul elő; holott Slavonia népsége ugyanezen táblázat szerint 260,030 lélekből áll. A' szerbek száma 19,391-re tétetik, és a' keleti hitvallást követők rovatában 86,681 áll. Általán fogva a' táblázatban követett nemzetiségi osztályozás p. o. horvát, szerb, slavon, dalmát, vagy cseh, morva 'stb. egészen hibás; nincs különös dalmát, vagy slavon nemzetiség, épen ugy, valamint nincs morva 'stb. nemzetiség. A' nemzetiségi rovatbaigatás az összeirottak kimondása szerint történhetett ugyan, de ezen kimondások igen gyakran azon tartományrész megnevezésére szorítkoznak, melyben az összeirott egyén lakik, és azért az ily kimondás nem ad helyes mértéket a' nemzetiség szerinti számbavételre nézve, kivált olly országban, hol vagy ugyanazon népiség mellett, különös elnevezések fordulnak elő, mint Horvátország, Slavonia, Dalmatia, vagy hol az ország egy nevet visel, különböző népiségek mellett, p. o. Magyarország. Ha ezt kétségbe akar-nók vonni, akkor épen ugy kellene ismerni a' likani, zagoriani, primorzi, bánáti, bácskai 'stb. nemzetiséget, mint a' dalmát, slavon, morva 'stb. nemzetiséget. — y.

Horvátország történeljogi viszonya Magyarországhoz. Horvátország összeköttetése Magyarországgal, az uralkodó vélemény szerint, szent László idejére esik; holott — jól jegyzé meg Horvát István — miszerint az még Árpád alatt meghódított 's utóbb Salamon korában, egy időre elszakadván, szent László által csak visszaszereztetett. Anonym világosan írja Árpád idejéből, hogy a' magyar hódítók Wazil kapuig mentek 's Racy-földet elfoglalák, annak vezérét elfogván, vasra verték. Azután a' tengerig mentek és minden ottani tartományokat Árpád hatalma alá vetének, 's onnan kijöven, a' nemesek fiait kezesekül elhozák. A' fuldai frank évkönyvekből még az is világos, hogy a' kijött magyarok Brazlavótól foglalák el a' mai Horvátországot, és hogy két Horvátország volt, a' mai, vagyis Dráva és Száva közötti, melyet Brazlavó birt, mint a' német király, Arnulf vazallja, 's itt a' horvátok pogányok voltak; a' másik tenger melléki Horvátország, melyet Murzimir vezér birt, ki Tin vagy Knin városban lakott, 's ennek lakosai katolikusok voltak. Ezen Murzimirtól, Anonym szerint, Bulesu, Botond és Leél hódíták meg a' tenger melléket.

Ez első hódítás teszi érthetővé, miért neveztetett szent Imre, a' zágrábi műsekönyv czimén, „Slavoniae dux“-nak, 's miért jó elő IV. Béla egyik oklevelében Szent István horvátországi jobbágyainak említése ; 's hogy miért terjeszthette ki Szent István a' pécsi püspöki megye határait a' Száva vizéig. Már ekkor magyar birtok volt Horvátország. Lucius, dalmát létére, maga is megvallja, hogy a' horvát királyok hajdan majd a' német, majd a' görög császárok alatt állottak. Az is bizonyos, hogy Attilának és a' magyar vezéreknek adóztak. — De lássuk a' László alatti eseményeket. — A' jádrai Boldogasszony apácza-zárda könyvében egykoru kéz jegyezte föl, hogy László, magyar király, Croatiába rohanván, unoka-öcsését, Álmost királylyá tevő ott. A' zágrábi püspöki vagy káptalani levéltárban őriztetik II. Endrének 1217. kelt oklevele, melly szerint sz. László Slavoniát pogányságról keresztyénségre térítvén, a' magyar korona alá vetette. Ez oklevélben, mint másutt is, Horvátország „Slavonia“ néven nevezetik és „subjugatio“ szó használtatik. Kerchelich, ki maga is horvát volt, írja, hogy sz. László nem magának privát hasznára, hanem a' magyar koronának foglalá el Slavoniát. Tamás spalatrói esperes, szinte dalmata író, beszéli : „hogy Svimimir meghalván, 's maradékot nem hagyván, nem volt örökös Horvátországban, ki joggal uralkodhatott volna. A' horvát főbkek tehát egymás közt veszekedtek a' királyságon, pártokra szakadván; de egy slavon fő ember Magyarországra ment 's rábeszélte sz. Lászlót, hogy jőne Croatiát meghódítani. László ment, és az egész földet a' Drávától az Alpesig elfoglalta, ellenállásra sem találván. Aztán átment az Alpon, az erősségeket és várakat ostromlotta, több harczi levén Croatia népeivel, de mellyek egymásnak segedelmére nem mehetvén, könnyen legyőzettek. Egy régi sláv kronika, melly 1510-ben latinra fordítottott, királygyilkolással vegyíti a' történetet, azt adván elő, hogy Zvonimir királyt megölték a' horvátok, de mielőtt lélekzeni megszűnt, megátkozta a' horvátokat, hogy soha se legyen fejedelmök saját nemzetségökből, hanem más nemzet fejedelme alatt legyenek. Ez átok megfogta a' horvátokat, mert alig halt el Zvonimir, Béla (sz. László) megtudván annak meggyilkoltatását, nagy sereggel ment 's az országot elfoglalta; a' horvátokat pedig, mint lázadókat 's uruk gyilkosait szolgasságra vetette. A' magyar kronika végre írja Lászlóról, hogy Dalmatiát és Croatiát örökös joggal meghódítá. E' szerint mindenütt foglalásról, hódításról foly a' beszéd. Mondatik ugyan egy magyar krónikában (Schwandtner : Scriptores rer. hung.), hogy Zolomér halála után annak özvegye, László király húga, férje elleneitől üldöztetve, Lászlóhoz, mint testvéréhez, folyamodott segílyért, 's László Croatiát és Dalmátiát az özvegy uralkodása alá hajtotta; utóbb az özvegy királyné Lászlónak hagyta ezen tartományokat 's László elfogadta, mert Zolomérrali rokonság miatt őt illeté az örökös. De ez előadás nem áll, mert László az özvegy királynénak nem adta vissza az országot, hanem maga rendezte és Álmost tevő alkirálylyá. László hódítása nem is 1089. történt, hanem 1091-ben; mert Zelemér ugyan 1089. halt meg, de utána még II. István horvát király uralkodott, kinek két oklevele van fenn, noha a' horvátok ezt magok sem tudják. Továbbá Zvonimirknak két felesége volt, 's az első vala Lászlónak nővére, Ilona (Helena), I. Bélának leánya, kit Zvonimir még horvát bán korában vett el

's épen e' magyar fejedelmi vérről kötött sógorsága tevé őt hatalmassá, 's utóbb horvát királylyá, miután a' horvátok szabadon királylyá választák, VII. Gergely pápától díszjeleket nyert. Azonban Ilona után Lépa lett neje, ki a' magyar fejedelmi vérről semmi rokonságban nem állott. Ezen Lépa maradt özvegyen, ez jött Lászlóhoz segílyt kérni, kinek azonban László nem adta a' meghódított tartományt. Zvonimirnak egy okleveléből bizonyos, hogy Ilona, kit ő akkor vett nőül, mikor Salamon Pécsen (1064) megkoronáztatott, már 1083 nem élt; 's Zvonimirnak még Radován fia is volt, ugyszinte lánya, és azért, lányágon, nemzetsége ezután még századokig virágzott. — Hódítással foglalván tehát el László Horvátországot, Magyarországhoz csatolá 's szokásszerint vármegyékre is osztotta. Zupánok, azaz vének nem kormányozták többé a' horvát népet, hanem főispánok, alispánok, szolgabírák 'stb. A' föld maga a' király vitézei közt felosztott 's csak azok maradhattak vagyonaikban, kik sz. Lászlóval tartottak; honnan az következik, hogy Horvátország mostani nemességének nagyobb része magyar eredetű. Végre, hogy a' nép miveltecsék, püspöki széket is állított szent László Zágrábban, a' fő kormányt egyébiránt Horvátországban majd vezérek, majd gubernatorok, majd bánok vitték, a' legfőbb családok közül.

Alig húnyta be sz. László szemeit, azonnal készült a' pártütés Kálmán ellen. 'S ez 1097. ment és győzött. Tamás, spalatrói esperes bizonyossága szerint, Kálmán egészen a' dalmát tengerig azon részeket is meghódítá, mellyeket még László elhagyott volt. Kálmán több ízben vezetett győztes sereget a' horvátok és dalmátok ellen. Először 1097., László halála után, a' horvátok és dalmátok Cresimir rokonát, Pétert, ki előbb bán volt, királynak választák. Kálmán ezt megtudván, keresztül tört a' vas hegyeken (montes bessici, horvátul goozd vagy gozd), Pétert megölette 's visszafoglalta Horvát és Dalmátországot, a' venetákkal pedig szövetséget kötött a' normannok ellen, Apuliába sereget küldött a' venetek által készített hajókon 's három hónapig pusztítá Apuliát, mivel a' normannok izgaták föl Pétert. Másodszor ment Kálmán 1102-ben a' horvát-dalmát háboruba. Mert első diadala után, hogy a' horvátokat és dalmátokat szilárdítaná, testvérét pedig megnyugtatóná, magát magyar királynak, testvérét Álmost pedig horvát királynak koronáztatta. Álmos azonban, egyenetlenséget forralt testvére ellen, 's a' horvátok és dalmátok is fölkeltek. 1102-ben ezért jött Kálmán másodizben haddal, 's most már a' tenger melléki Belgrád város templomában magát Horvát- és Dalmátország királyává koronáztatta, mint egyik, saját oklevelében előadatik, mellyben a' jádrai sz. Máriáról czimzett zárdának kiváltságokat ad; ugyszinte Tamás, spalatrói esperes írományában elmondatik, hol, a' nélkül, hogy legkisebb egyezésről is — mire némelyek hivatkoznak, — szó volna, világosan hódítás említettik. Határozottan bizonyítja Kálmán 1105-ki táborozásának története is, hogy 1102-ben semmi egyezés nem kötöttet, sőt a' jádrai torony-fölirat, ez évről, egyenesen hódításról szól. Az 1108-i táborozásról csekély említés tétetik Farlatusnál, ellenben az 1111-ki táborozásról az arbéi templomnak adott oklevelében maga mondja Kálmán, hogy Horvát- és Dalmátország birtokába önjerejével 's isten segílyével jutott. Illykép történt hódítás után számtalan adatok vannak arra, hogy

a' magyar országgyűlésen és koronáztatásokon a' horvát és dalmát főurak résztvettek, 's a' bán előlülése alatt gyűlést is tarthattak, de csak a' király különös engedelmeből. Megengedettett egy két tengeremelléki városnak, hogy keblökben a' magyar lakost eltűrni ne tartozzanak ; de más részről a' főispánoknak mindenütt magyaroknak kellett lenni. Ezek képezék a' diplomatikai kapcsolatot a' magyar koronával. Az adónak pedig már Robert Károly alatt igen is hosszú sora van. Azonban gyakran megszállotta a' horvátokat a' pártütés szelleme. Így Imre király korában, midőn ennek öcsese, Endre, volt Dalmatia és Croatia hercege ; továbbá Róbert Károly és nagy Lajos alatt.

A' magyar törvénykönyv századokig állandóan „partes Hungariae subjectae“ czimmel illette Dalmát és Horvátországot. 1527-től 1649-ig majd minden decretum elő- és utószavában „partes subjectae“ czim használta-tik ; ugy az indigenák esküjében. Mondatik ugyan, hogy „partes subjectae“ czim alatt általán minden tartomány értetik, mellyre a' magyar korona igényt tart ; „partes adnexae“ alatt pedig csak a' valósággal tetteleg is idetartozó Slavonia, Dalmatia, Croatia. Alaptalan beszéd. Már Verbőczy „partes subjectae“ czimrel illeti e' tartományokat, 's maga Gregorianer, a' Zágrábban nyomtatott Quadripartitumban így nevezi azokat. A' decretumok pedig nemcsak különbséget nem tesznek a' melléktartományok közt, de például 1552-ben már nem is lehet e' kifejezés alatt más tartományokat érteni, mint Horvát- és Tótországot, mert Servia, Bulgaria, Bosnia 'stb. már ekkor el voltak esve a' magyar koronától. Az 1606-ki bécsi békében olvasható először a' „partes adnexae“ czim Slavonia, Dalmatia, Croatia országokról. De itt a' „subjectae“ és „adnexae“ egyértelműnek vétetik, mint utóbb sok törvényben. 1655-től mostanig törvényeink mindig „partes adnexae“ kifejezést használtak. Akár egyik, akár másik kifejezés áll, mindenik esetben áll, hogy *pars*-a, azaz része Magyarországnak, történeti jog szerint. És pedig 896-tól fogva.

A' horvátok azonban másképen magyarázák viszonyukat a' magyar koronával. Állítják, hogy 1102-ben egyezést, alkut kötöttek Kálmánnal, 's ezen ugynev. „pacta conventa“ értelmében jöttek a' magyar korona alá. Ezt már az előadott történeti adatok is megegyeztetik. De vizsgáljuk bővebben. A' horvát statutumok tudatlan szerkeztője Tamás, spalatrói archidiaconus írományából vett ki egy adatot, melly szerint mondatik : „Kálmán föltette magában egész Croatiát a' dalmát tengerig meghódítani, 's eljött seregével a' Drávaig. A' croaták ezt hallván, hadaikat összegyűjtötték 's harcra készültek. A' király megtudván összegyűléseket, követet küldött hozzájuk, egyezsége akarván velök lépni. A' croaták 12 nemeset küldöttek hozzá ugyanannyi nemzetségből 's illy egyezés kötöttet, 1102-ben, hogy a' croaták mindnyájan bírják békén sajátukat. A' nemzetségek és azoknak jobbágysai adót ne fizessenek a' királynak. De ha valamelly ellenség a' király határaiba törne, minden nemzetségből legalább tiz lovas-katona állittassék a' király felszólítására, a' Drávaig saját költségén, azon túl pedig Magyarországbán a' király költségén tartozván jelenlenni, míg a' táborzás tart.“ Ez tehát amaz annyiszor emlegetett egyezkedés, mellyet Kálmán kérésére a' horvátok vele kötöttek (?) E' kötésre nézve hibásan állittatik, hogy az Tamás, spalatrói esperes munkájából van véve. A' horvát statu-

tumok szerkeztője majd kihagy, majd változtat vagy pótlékot szúr a szövegbe; így hozá ki az érintett *pacta conventa*-kat. Tamás, spalatrói esperes, munkája végén egy toldalék áll, 's ebben foglaltatik a' kivont egyezkedés, csakhogy lényeges különbséggel. Hogy e' toldalékot sem maga Tamás írta, bizonyos a' toldalék bevezetéséből, mellyben ő magát boldog emlékezetű spalatrói volt archidiaconusnak nem nevezte volna. De ki és mikor írta tehát e' toldalékot? Ezt nem tudni. Tamás munkája legrégibb kéziratában, mellyet a' spalatrói érseki levéltár bir, függelék az egyezésről csakugyan nem találhatik, 's Farlatus írja, hogy az nem minden kéziratban van meg. De, továbbá, e' toldalékot nem is írhatta Tamás esperes. Mert munkája szövegében, hol a' táborzást leírja, nem emlékszik ő ez egyezésről; sőt ellenkezőt állit. A' függelékben ugyanis az mondatik, hogy sem a' nemzetségek, sem ezeknek jobbágysai adót ne fizessenek; ellenben a' spalatrói esperes azt mondja, hogy a' spalatróiak egy tornyot adtak Kálmánnak, hová ő egy vezért helyezett, ki Horvátországban a' királyi adó beszédője volt. Az arany bullában pedig olvassuk: hogy a' marturinak (= *monetae regis pro Slavonia*) ugy fizettessenek, mikép Kálmán rendelé. A' *pacta conventa*-k ide vonatkozó része tehát merő koholmány. 'S a' toldalék egyéb tartalma is ellenkezik Tamás munkájával. Tamás esperes csak 7 horvát nemzetséget említ, mennyi t. i. Lengyelországból jött, Constantin Porphyrogeneta szerint; mert Lengyelország volt a' fejér föld vagy *Crobatia*, honnan a' horvátok jöttek. A' toldalék készítője azzal is elárulá tudatlanságát, hogy hamisan kelt horvát nemzetségeket, néhány valóságos horvát nemzetséget pedig nem ismer. Marton comes-t pedig két nemzetségből származtatja, mi fiágon lehetlen. Mutatja végre az egyezmény koholójának tudatlanságát, hogy csak tiz katonát kötelezteték vala minden nemzetség állítani. 120 katoná egész Horvátországra! Az egyezés koholója, ugy látszik, nem tudta, mi volt egy nemzetség. Több ezer atyafiból állott az, 's különös zászlóaljal birt. Quot gentes, tot vexilla: volt e' kor szójárása. Urukkal mentek a' hadi szolgálatra alkalmas szolgák és szabadosok is. Mi nevetséges volt volna tiz főnyi zászlóalj, olly időben, mikor a' székelyek magok 30,000 embert küldtek táborba. 'S ha volt volna is valami az egyezményben: felforgaták azt Kálmán későbbi győzelmei. Már 1111-ben annyira Magyarországhoz volt csatolva Horvátország, hogy Kálmán nem is vette külön fel a' horvát király czimet.

Minő viszonyban állnak, történeti jog szerint, a' horvátok Magyarországhoz: világosan megírta Verbőczy; t. i. hogy, noha némelly szokásaikban eltérnek, 's a' fejedelem megegyezésével statutumokat állithatnak: mindazáltal Magyarország általános törvényei és decretumai 's bírói határozatai ellen, semmit sem állapithatnak meg. A' Quadripartitumban ugyanezt mondja maga Gregorianecz, azon hozzáadással, hogy pereiknek is a' k. curiára (m. főtörvényszékre) kell fölvétetni. (Über Croatien etc. von Steph. Horvát, Custos der Széchenyischen Reichs-Bibliothek an dem ung. Nation. Museum. 1844). Mindezek mellett országunk és képesült része között, nem kevés surlódásra adott okot a' közelebbi időkben épen azon balvélemény, melly a' közöttök létező viszonyra nézve fenforog. A' horvátok e' viszonyt, az idézett történeti adatok ellenére, minél tágabbnak ohajták 's azért olly határozatlanul terjedelmes önállósági jogokat köve-

teltek, mik a magyar közállomány egységével ellenkezők voltak; tartományi gyűlések határozatát, a szabályt, statutumot fölibe állíták a közös törvényhozás határozatának, a törvénynek. 'S hivatkoztak az 1715 : 120. törvényczikkelyre, mellyből azt olvasák, hogy a' kapcsolt részek helyhatósági (municipalis) szabályai országgyűlési törvényhozás alá nem jöhetnek. Szükségtelen mutogatnunk, mikép e' tétel sem a' közönséges, sem a' magyar államjog elveivel meg nem egyeztethető. Valamint minden államban csak egy statushatalom, úgy csak egy, ennek lényeges kifolyását és jogát képező törvényhozás létezhetik. Két törvényhozás egy államban, egy hazában meg nem fogható. A' törvényhozás jogköréhez pedig minden tevőleges intézkedések alkotása, módosítása és eltörlése, fogalmánál fogva, egyiránt tartozik, mert a' melly hatalom a' törvényeket jogszerűleg alkotá, azokat a' státuscél követeléselei szerint megis változtathatja. Így tehát a' kapcsolt részek helyhatósági jogai is, emberi törvényes intézményeken alapulván, a' közhaza törvényhozó hatalmának körén túl még akkor sem eshetének vala, ha az iránt nyilvános törvényeink nem lettek volna. Mert hogy Magyarország és kapcsolt részei egyetlen államot képeztek, az idézett adatokon kívül, sok egyéb körülmény bizonyítá. Egy király, egy közös szent korona, mint a' magyar államegység jelképe, közös országgyűlés, melly századokon át az „ország és részei“ gyülekezetének nevével diszlik, közös alkotmány és honpolgárság. Így volt ez a' forradalom előtt. A' III. Rész I. czimében, 's több fenebb is idézett törvényben, Dalmát-Horvát- és Tótország hazánk bekebelezett részeinek neveztetett. Az 1492 : 8. t.cikk a' báni máltóságot — a' kaposcs fentartása végett — csak magyarra ruházza. Az 1608 : k. e. 10. t.cikk rendeli, hogy ő felsége magyar ügyekben az ország minden részeiből és Slavoniából választott magyarok tanácsával éljen. Az 1608 : k. e. 13. t.cikk panaszszal említi, hogy a' magyarok a' bánya és slavon városokban, tehát saját *házájukban*, hivatalra nem bocsátatnak. Az 1618 : 5. t.cikk a' horvátot honpolgárnak (indigena regni) czimezi. Az 1741 : 61. tcz. pedig a' kapcsolt részek lakosait magyaroknak mondja. Végre az 1791 : 10. t.cikk Magyarországot kapcsolt részeivel nem független országok szövetségének, hanem független országnak czimezi. Mindez az ország és részeinek államegységét fennen hirdeti, 's innen Zrinyi egyik énekében Péter öcséséről joggal állítá :
 — — „mind magyar, mind horvát.

Igazán, mert látjuk, szereti hazáját.“ — Honnan 1741-ki orsz.gyűlésen Kolínovics bizonyosága szerint, Erdődy püspök a' magyar és horvát haza egységét nyíltan kijelenté; 's ugyan-e család ivadéka, Erdődy koronaőr, az „ország közügyei“ kifejezését Dalmatia, Croatia és Slavoniára is értendőnek állítá (Nova Ung. Period. 146. l. 268). Ezért az 179°/₁-ki országos rendek az illyr cancellaria ügyében készített feliratukban nyíltan kimondák, hogy Magyarország kapcsolt részeivel csak egy államot (civitatem) képez (Acta Comit. 642. lap). 'S az 184°/₈-ki országgyűlésen is, még a' mártíusi mozgalmak előtt, a' „hon“ fogalma az ország és részeire, egy szó ellenmondása nélkül, kiterjesztetett. 'S végre, mivel egy államban csak egy törvényhozás lehet, az 1791 ; 12. sarkalatos czikk nyíltan kifejezi, hogy Magyarország és kapcsolt részeiben a' törvényalkotási, magyarázási és eltörlési jog egyedül ő felségét és az orsz.gyűlési rendeket illeti. Lássuk

azonban mennyiben alaposabb, az egyezményekre hivatkozásnál, az idézett (1715 : 120. t.cz.) törvényben vetett okoskodás. Farkas-Vukotinovich Lajos, a' széles municipalis jogok egyik legtüzesebb védője írja : „recedamus ab idea exquirendorum pactorum et conventorum, amplectamur nostra statuta et leges, quarum si cessaverit sanctimonia, omnem civitatem dissolvi oportet? (Regni Sclavoniae erga Hung. legalis Correlatio. 22. l.) Mit látunk tehát a' törvényekből? Azt, hogy elődeink még az államjogtan zsonge korában is fen tarták a' törvényhozó hatalom elidegeníthetlen jogait ; mint az 1687 : 22. t.cz. is mutatja, minélfogva a' kir. hitlevélnek az orsz.-gyűlési tanácskozás körüli záradéka a' kapcsoló részek jogaira is nyíltan fen tartatik. Fenmarad tehát egyedül az 1715 : 120 t.czikkből vont okoskodás ; mert azon állítás, mintha az 1741 : 8. t.cz. által a' kapcsoló részek alapjogai külön nyilatkoztattak volna változhatlanoknak, magában összedől, mivel e' törvény, mind szövegénél, mind történeténél fogva csak az ország és kapcsoló részeinek az I. R. 9. cikk 's 1723 : 6. t.czikkből foglalt sarkalatos közös szabadságairól szólván, az 1715 : 3. cikket ugyan megemlíti, de az 1715 : 120., vagy más, a' municipalitásról szóló cikkről hallgat. De végre az 1715 : 120. sem szolgáltat védőket. Álhá a' derék Czindery György, kinek tollából folyt e' törvény, 's kiről, mint horvát kövéről az öreg Bencsik megjegyzi : „linguae hungaricae gnarus, adeoque de Patria sua bene meritus“ — aligha képzelé, mondom, hogy szerkezetének illy értelem adassék. E' tárgyra vonatkozva mondá Szemere az 1844-ki hongyülésen : „A' törvénykönyvből az 1715 : 120. t.czikkre szeretnek hivatkozni, mint a' mellyben, szerintök, az mondatik, hogy a' részek jogai, 's municipalitásai az országgyűlési viták körén kívül esnek. Ez fontos ellenvetés, de elbámul az ember az állítókat bátorságán, ha megolvassa az idézett törvényt, 's amaz értelmet benne nem leli. Azt mondja t. i. az érintett törvény, hogy miután a' részek municipalis statutumainak megerősítése 's megtartása alkalmával több kérdések támadtak volna, rendeltetett : 1) hogy a' melly municip. statutumok a' király által egyenként, 's 2) az orsz. gyűléstől általában megerősítettek, azok „in nullam amplius de sui validitate veniant quaestionem.“ Tehát nem az mondatik, hogy orsz. gyűlési vitások alá nem jöhetnek, hanem, hogy érvényeseknek ismertessenek. De kiket illet ez ? A' királyt 's országgyűlést nem, mert ha nem akarák, hogy érvényesek legyenek, nem erősítették volna meg, hanem illeti a' részek netalán vonakodó polgárait. 3) Mondatik a' törvényben, hogy a' melly statutumok sem a' király, sem az orsz. gyűlés által nem erősítettnek meg 's egy év alatt sem erősítettnek meg, azok nem bíraudanak kötelező erővel. 4) Jövendőben minden alkotandók királyi megerősítés alá terjesztessenek, 's az 5-ik pont két illyen különös statutumot egyenesen királyi vizsgálat alá utasít, mint a' melly „prima instantia praeterita fuit.“ (Rendi napló I. k. 250. l.) Eddig Szemere. 'S valóban az idézett cikkből a' megerősített szabály érvényességét ki lehet olvasni, de változhatlanságát nem. De minden kételynek véget az érintett törvény alkotási története, mellyről az 184³/₄-ki hongyülésen, Liptó megye főispánja, b. Majthényi Antal mondá : „Már magok a' törvény szavai, „ut de statutorum 'stb.“ világosan mutatják, hogy azzal a' változhatlanság nem czéloztatott. Erősíti ezt a' törvény genesisé. Az országos iratok szerint magok a' horvátok is

örökösen czivódtak a fölött : melyik a „validum statutum“ ’s melyik nem ? ’S hogy e’ vetelkedéseknek véget vessenek, magok kívánták, hogy törvényben határozassák el, mely szabályok tartassanak ezental érvényeseknek. Így hozatott az érintett 1715-ki törvény“ (Lásd : Főrendi napló 1. köt. 356. lap. 1812 ²/₅ évi országgyűlést megelőzőtt horvát tartományi gyűlés iratai, ’s 184³/₄ Országos Irományok II. köt). Föl sem lehet tenni, hogy a’ magyar törvényhozás saját jogai ellen olly képtelenül megszorító törvényt hozott volna. Miből következik, hogy Horvátország szabályalkotási joga törvényben gyökerezvén, törvény által rendeztetvén, a’ törvéynél nagyobb hatásu nem lehet. Mindazáltal a’ horvátok egy része nem akará elismerni, hogy a’ melly hatalom az ország kapcsolt részeinek az 1741 : 8. t.ez. által biztosított sarkalatos jogai fölött tanácskozik, ’s a’ fejedelemmel együtt határoz, ugyanezt helyhatósági jogaira nézve is teheti. Illy helyhatósági jognak mondották, többi közt azon törvény által is megerősített szabályokat, miszerint a’ protestansok ki valának Horvátországból zárva. ’S a’ magyar főrendi ház is, mellyen a’ kath. clerus érdekei olly tulnyomólag képviseltettek, — védte e’ szabályt, védte olly okoskodásokkal, mellyek a’ magyar korona és kapcsolt részek közötti surlódásoknak, az állam egységgel meg nem egyeztethető tért nyitottak. Hogy minő irány vala az, melly általában minden, nem csupán a’ magyar államjoggal ellenkező tanok szerint fejtegeté Horvátország municipális jogait : megmutatták a’ következmények. Ez irány, végkifejlésben, Horvátország végképeni elszakítására vezetett. Ezredéves történeti jogokat szüntetett meg, ezredéves kapcsot tépett szét. Olly kapcsot, mellyben nem ugy bántak Horvátországgal, mint hódított, vagy a’ kor szelidebb kifejezése szerint, kapcsolt részzel, sőt ellenkezőleg az anyahon engedett neki jogokat és kiváltságokat, saját jogain és kiváltságain is túl. Illyenek : 1) hogy Horvátország nem megyék módjára, hanem országul képviselteték a’ magyar országgyűlésen, melly czélból három követet és itélőmesterét küldé a’ magyar törvényhozásba. Követei közül egyik a’ főtáblánál birt ülésel és szavazattal, ’s ez az egyetlen képviselő a’ főtábla tagjai közt. (Lásd : *Felsőház*). Itélőmestere pedig a’ királyi tábla tagjaival egy vonalon állt. Másik két követe Horvátországnak az alsóháznál foglalt helyet, ott támogatván a’ conservatív párt érdekeit. Ujabb időkben indítványozák, hogy a’ horvátok is megyénként képviseltessenek, miszerint aztán hat követ illeté vala őket ; de ők ebben országuk állami egységét láták va’ a megsértve ’s ragaszkodtak a’ régi szokáshoz. Egyébiránt a’ horvát főrendi tagok és kir. városok akként vőnek részt a’ törvényhozásban, mint az anyaországiak. A’ turopolyai nemesség (l. *Túrmező*) pedig grófja vagy ispánja által képviselteték. 2) Horvátország saját belügyeinek rendezésére, a’ király tudta és engedelmével, tartományi gyűlést (generalis regnorum congregatio vagy concursus) tart, mellynek határozatait ő felsége erősíti meg, csakhogy ezek az ország törvényeivel nem ellenkezhetnek. E’ tartományi gyűlésen választattak az országgyűlési követek, készítették utasításaik ’s választatott a’ horvát itélőmester. 3) A’ közigazgatást illetőleg, Mária Terézia 1767-ben külön horvát kir. helytartótanácsot (consilium croaticum) állított a’ bán elnöksége alatt ; de ezen kormányszék 12 évi fenállása után (1779.) a’ magy. kir. Helyt.tanácsal egygyé forrasztatott. Egyéb-

iránt a' bán, ki Horvátországnak fő polgári 's hadi kormányzója, a' magyar fő zászlósok sorában a' harmadik helyet foglalá el, és örökös tulajdonosa volt a' töle sorozott báni első és második végezednek. De még világosabban láthatók a' Horvátországnak engedett némi önállóság nyomai a' báni és itélő táblák munkálkodásiban. Amaz a' királyi táblával állt párvonalban 's töle a' perek egyenesen a' hétszemélyes táblához felebbeztettek; emez a' kerületi táblák hatáskörével birt. Katonai fölkelés esetében is külön testet képeznek. 4) Adó dolgában a' horvátok némi kedvezésekkel éltek. Adójok az anyaországtól elváltan kezelteték, de a' magyar országgyűlésen kívül felebb nem vala emelhető. Adózói pedig Horvátországnak fél porta arányában adóztak. 'S a' deperditákból legkisebb teher sem hárult a' horvátokra, miután ezek az átkelő vagy ott tanyázó katonaságra nézve sem szálalósi, sem élelmezési kötelességgel nem tartoztak. Könnyebbségökre szolgált az is, hogy tengeri sóval szabadon élhettek. 5) Legkülönösebb pedig 's a' század szellemével merően ellenkező azon külön joga Horvátországnak, miszerint a' nem katolikusok minden birtokból és hivatalviselésből kizárattak. A' vallásszabadságot tárgyazó 1791: 26. t.cz. 14. §. erre nézve így szól: „Már fenebb mondva volt, hogy az evangélikusoknak ezen (addig előadott) jogai csak Magyarország határain belül birandnak erővel, és Dalmát- Tót- és Horvátország régi hatósági (?) jogaikat megtartandják, hogy tehát ezen országok határain belül az evangélikusok se jószágot ne birhassanak, sem köz vagy magán-hivatalt ne viselhessenek. Azonban szabadságukban áll a' két evangélikus hitfelekezet követőinek, ez országokban is ősi birtokjogaikat a' törvény útján keresni, miben ha czélt érnek, ő felsége fentartja magának az illető nyertéseknek más módoni kártalanítását. Továbbá azon néhány, részint ágostai, részint helvét vallástételt követő község Alsó-Slavoniában háborgatás nélkül vallásuk szabad gyakorlatában, mint eddig, ezentul is meghagyassanak. Végtére szabad legyen mindkét felekezetű evangélikusoknak kereskedés vagy gyártás végett szállást bérenli, de minden nemesi vagy polgári földtulajdon birtoka nélkül.“ E' botrányos kiváltság az, mellyről fenebb mondtuk, hogy még a' magyar főrendi táblán is talált pártfogókra, 's mellynek megszüntetése ellen a' horvátok a' magyar dietákon olly szenvedélyesen harczoltak. Ez adat egyszersmind legvilágosb bizonyosságnak, mennyiben volt okuk elnyomás ellen panaszkodni azon horvát izgatónak, kik pánszláv törekvéseik ürügyeül arra hivatkoztak. Ime, az anyahon, annyi időkig, engedé nekik a' botrányos kiváltságot, melly a' magyar korona milliónyi polgárait kizárta jogaiból azon földön, mellyet a' magyar királyok fegyverrel hódítottak meg. Engedé csupán azért, mivel e' részben a' közös törvényhozás határozatát sérelmesnek mondák tartományuk jogaira. — y.

Horvát mozgalmak I. *Illyrismus*; Magyarország.

Horvát (István) 1816. óta a' Széchenyi országos könyvtár őre, 1830. óta magyar nyelv 's irodalom és oklevéltan tanítója a' pesti egyetemnél, 's Magyarországnak a' törvényhozó test' tiszteletteljes elismerése által rendes fizetéssel ellátott történetirója. E' roppant tudományu férfi, ki azonban ismereteinek tömegeit annyira szaporitá, hogy végre azoknak rendezésére sem ideje, sem elég ereje nem maradt — szül. 1784. máj. 3.

Fejérvárott, meghalt június 13-dikán 1846-ban; életének, melyet kizárólag tudományos buvárkodásra szentelt, 63-dik évében. Tanítványai június 28-dikán gyászünnepélyt rendeztek hamvai felett, mely alkalommal *Fejér* (Vasvári) *Pál*, akkor első évi jogász, később a mártiusi napok hőse 's a' mőczok áldozata, jeles emlékbeszéddel dicsőíté az elhunytat. Első ifjuságában a' philologia, 's élete utóbbi negyven évében, a' történet- 's ezzel rokontudományok mezején halhatatlan, 's nemcsak hazája, hanem a' tudós külföld által is elismert érdemeket szerzett magának; ő azon kevesek közé számítható, kik hazánkban nem csak szeretettel művelék, hanem tovább is fejlesztik 's új stádiumokra vezeték a' tudományt. Benne Magyarország nem csak első rendü tudósát, hanem egyszersmind a' melegkeblü embert 's hazafit is gyászolá, kinek minden csepp vére magyar volt, kinek minden törekvése fájának dicsőítését tüzte ki czélul. Erre szentelé napjait 's éjeit, 's ki ne bocsátaná meg e' nemes, fáradhatlan és bámulatosan sokat tudó némi sajátságait, és szegletességeit? — A' magyar akademia örült volna tagjai közt tisztelhetni őt; ő kevéssé tartá tudósnak az akademiát, 's a' kétszer kínált kitüntetését, kétszer nem fogadta el. Írásmódjában is igen sok, az akademia nyelvtől eltérő saját ságához makacsul ragaszkodott, 's ezért és egyéb fejességeiért többször vont roszalást magára a' szigorubb 's kegyelet nélkülibb ítészek részéről. Nevezetesen *Bajzával* kemény polemiaát folytatott, mellyből nem vala képes diadalmasan vergődni ki. — Tanítványai, kiknek szivét nagy mértékben tudta megnyerni, 's kiknek fogékony keble az ősz tanító honszerelmének lángjánál hasonló észésre gyuladt, rendkívül szerették. — *Horvát István* érdemei országos szobrot várnak a' hazától, mellynek egész életét, földi boldogságát áldozá. Ő kizárólag a' hazának, 's a' haza történetét, törvényeit, nyelvét felvilágosító tudománynak élt, 's az életnek csak keserüégeit, fáradalmait ismeré; örömeit, kivéve az *Ürményi* család házában nevelői minőségben töltött kedvező órákat, csak alig. Politikába, pártküzdelmekbe nem avatkozott; böles világnézetei függetlenül állottak a' pártok felett. — Míg a' magyarok őseit fürkészé, 's a' magyar nyelvnek kezéhez kerithető régi maradványaiban dült, a' multkor sötét aknáiban merengve, nem igen becsülte a' divatos érdekeket, mik előtte kisszerűeknek látszottak. Annál melegebben buzgott az ősi dicsőség mellett, mint p. o. *Schwartner* ellen irt polemiaiból kitetszik. — *Horváth Endre*, a' honfi-pap 's költő, annyira elragadtatott névtársának. „*Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás királyaink védelméről*“ irt 1815-ki könyvecskéje által, hogy *Schwartnerre* átkot mondván, Horvát Istvánról ezt énekelte: „*Te magyarvédő! munkádnak örülhetsz; ott Lajos és Mátyás nyújtják koszorúdat; emíttlen nemzeted áldását nyerted; neved élni fog érte, míg magyarul szóllunk.*“ — És Horvát István hü maradt magához egész élete hosszát; az igazság és honszeretet ösvényéről soha egy percze is félre nem tántorodott. — Szorgalmát megítélhetni saját állításából, miszerint már akkor, midőn a' „*Magyarország tős gyökeres nemzetségeiről*“ szóló munkáját írá, — melly munkában egészen új rendszer van felállitva a' m. birtokjogi 's genealogiai viszonyokról — 350, a' m. történetírásra vonatkozó 's többnyire külföldön rejtező kéziratot tanult át, 's 300,000 részint magyar, részint külföldi oklevelet olvasott el. A' középkori görög, fran-

czia, olasz, német, sőt orosz írókat át meg átkutatta. Könyvtára európai híri volt, ritka tudományos kincseivel. *Horvát István* nyomtatásban jelent regibb munkái, melyek részint a Tudományos Gyűjteményben, és Muzarionban, részint külön 's ön neve alatt, részint *Boldogrégi Vig László* névvel jelelve láttak világot, következők : „*Néhány okok, melyek a kiadott MCCCXXXIV. esztendőbeli magyar levélnek valóságos eredetiségét kétségessé teszik*“ (Pest 1804. 8) ; „*Versegi Ferencznek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban*“ (Pest 1806. 8) ; „*Pest városának régi Ofen német nevéről*“ (Pest 1810. 8) ; „*Mayyar Dámák Kalendáriumja*“ (Pozsony 1812—14—15.) ; „*Nagy Lajos és Hunyady Mátyás védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében*“ (Pest 1814. 8) ; „*A' dicső Marczibáni familia tudományos jutalomtétele 's annak első fényes kiosztása Sz. András hava 23-án*“ (Pest 8) ; „*Werböczy István emlékezete, melyet a' hármos törvénykönyv törvényes bevételének harmadik századára készítet*“ 'sa't. (Pest 1819. 8) ; „*Magyarország gyökeres régi nemzetségeiről*“ (Pest 1820. 8) ; „*Jutalom feleletek a' magyar nyelvről a' magyar nemzeti muzeum 1815, 16, 17. esztendei kérdéseire*“ (2 köt. Pest 1821. 8) ; „*Rajzolatok a' magyar nemzet legrégibb történeteiből*“ (Pest 1825. 8) ; „*Henrik portugalliai grófról mint magyar királyfiról*“ (Pest 1828. 8) ; „*Észrevételek Y. ur véleményére Henrik portugalliai gróf eredetéről*“ (Pest 1828. 8) ; „*A' magyarokról mint Agarenuokról*“ (Pest 1828. 8) ; „*A' kaján magyar szóról a' teremtés könyvéből*“ (Pest 1829. 8) ; „*Jászok I-ső Értekezés. A' jászokról, mint magyarnyelvű népről és nyilazókról*“ (Pest 1829. 8). — Újabb tudományos munkásságát a' Tudományos Gyűjtemény szerkesztésére fordítá, melyet 1833—36-ig szerkeszte, 's igen számos oklevéllel és történeti adattal gazdagított ; ezenkívül *Horvátország közjogi viszonyairól* 's a' „*Szlavinokról*“ vagy „*dicsekvőkről*“ irt nagybecsü munkákat. — De e' fáradhatlan vasszorgalom sem vala képes a' roppant vállalat megoldására, melyet élete feladatául kitűzött. 1825-ben kiada némelly vázlatokat 's töredékeket, a' magyar nemzet eredetét 's legrégibb dolgait illető munkájából. A' munka végére ezt írta : „*Itt van kedves hazámiai! kisebb testamentomom ; a' nagyobbat elkészithetem-e vagy nem, azt csak a' jó isten tudja.*“ — A' nagyobb testamentomot, fájdalom, nem készithet el. Meglepte a' kérlelhetlen halál. Még csak négy évet kért istentől ; azalatt készen reménylél hagyhatni óriási munkáját a' maradékra, mert gyűjteményei, az építési anyag, együtt voltak már. De kidőlvén az építőmester, az épület aligha fog valaha felemelkedni. — Végző éveiben mindinkább elvonult az emberektől, kik iránt keserűséggel viseltetett, mert nem látta magát eléggé méltányolva. Leginkább csak tanítványaival társalkodott, kiktől arany tollat nyert hálajelül. Ennek átvételekor mondta magáról, a' mit az egész haza hálásan elismer : „*E' kéz, e' szív, az ész mindent a' hazáért tett.*“ Halálát sietteté a' buzgalom is, melyel tanítói pályáját folytatta, és megválni nem tudása tanulószobájától, hol könyvtárának kincsei közt magát legjobban érezte. A' tudományokban megőszült, magános falak közé zárkozott férfit, családja karjaiban, teljes eszmélettel, szenderült jobb életre. Tanszékére nagyreményü fia, *H. Arpád* lépett, ki mintegy-tudós apja vállain lépven a' tudományok világába, talán sikerrel rendezheti a' roppant anyagot, mit amaz összegyűjtött, de fel nem épithetett. — h.

Horváth (Cirill) m. akad. r. tag a' philosophiai osztályban, 's kegyes rendbeli szerzetes, szül. Kecskeméten 1804-ben; tanult hét évig Budán, azután Privigyén, hol a' német és tót nyelveket sajátaiává tette. 1821-ben Trencsénben a' kegyes szerzetbe lépett, 's mint ilyen, kisebb iskolai tanítói hivatalt viselt Podolinban, Váczon. 1825-ben bölcészet tudorává lévén, Nyitrán és Sz.-Györgyött egyegy évet töltött, mint theol. tanuló. 1830-ban tétetett át Szegedre, mint bölcészet oktatója. — Mint író, 1834-ben lett ismeretes a' m. t. társ. által másoddíjjal jutalmazott 's kinyomtatott *Tyrus* című öt felvonásos szomorujátéka által, minek következtében 1836-ban a' m. akad. tagjává is választatott. Későbbben adta ki *Kuthén* szomorujátékát (Szeged, 1838.), 's *Jolanta* szinte szomorujátékot a' *Buda* című zsebkönyvben. A' régi classikai iskolához tartja magát; színművei melegségnélküliek, hatástalanok; drámái nyelve nehézkes és dagályos. — Még egy pár szomorujátéka, 's Észtani dolgozatai ekkorig kéziratban vannak. Irt több alkalmi ódát, 's az *Árvizkönyv* 2-ik kötetében is foglaltatnak némelly lyrai dolgozatai. Az akadémiai munkálatokban szorgalmas részt vett. — cz.

Horváth (Endre) győrmegyei áldozó pap, 1830. óta a' m. akad. vidéki rendes tagja a' nyelvtud. osztályban. Szül. Pázmádon Győrmegyében 1778. nov. 28.-kán. Tanult Sz.-Mártonban, Pázmádon, Győrött, Komáromban, Pozsonyban. Majd Porosz-Siléziában, Henrichauban a' cisterciták rendébe öltözék; innen azonban már 1798. kénytelen volt visszatérni hazájába. Felvéteték ugyanazon évben a' győrmegyei nevendék papok közé. Ezután több dunántuli helyen káplánkodván, 1806-ban téti, végre 1829-ben pázmándi plébánossá neveztetett. Ez utóbbi helyen, mint születése földén készítette legtöbb költői műveit. 1830. nov. 17-én neveztetett ki a' m. tud. társaság igazgatósága által rendes tagnak, 1838. pedig, Kölcsey halálával, ennek helyére 's fizetésébe lépett. — Munkái: 1) Egyháziak: „*Francia katekismus*“ (fordítás); „*Theodul estvéi*“ (fordítás) 's több egyházi beszéd. — 2) Költészetiek: „*A' bozogányos vitéz Magyarokhoz*“ (1809.); „*Ugyanazokhoz Dall*“ (1813.); „*Zircz emlékezete*“ (1814.); „*A' pesti nemzeti theatrum ügyében*“ (1815.); 's legfőbb műve: „*Árpád, nemzeti eposz*“ — sok évi fáradozásának gyümölcse, melly mint az 1831. évi magyar munkák közt legkitünőbb, a' m. akadémia 1832-ik sept. 8-ki közülésében a' 200 db. aranyból álló nagy jutalomra érdemesített. Apróbb dolgozatai nagy számmal jelentek meg az *Aurórában*, *Tudomány Gyűjteményben*, *Uraniában*, *Sasban*; kisebb költeményei Pesten 1832-ben nyomattak ki. Prózaí művei közül még: „*Simai Kristóf emléke*“ látott napvilágot az Akad. Évkönyvek III. kötetében. Meghalt 1839. mart. 7-kén. Kéziratban maradt tőle: „*Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem élete*.“ — Könyveit 's egyéb vagyonát a' m. akademiának hagyta. — Az idő bebizonyítá, mikép hire, buzgalma és szorgalma nagyobb volt, miut tehetsége. — k.

Horváth (János) fehérvári püspök 's m. akad. tiszt. tagja, szül. Csicsón, Zala megyében, 1769. nov. 4-kén, szegény szülőktől, kik azonban nevelésére illő gondot fordítottak. Iskoláit végzé Pápán, Veszprémben, Pozsonyban, hol az egyetemes papnevelő házban alapját veté jeles egyházi szónoki műveltségének. 1792-ben szenteltetett pappá, 's veszprémi

káptalansága után szőlősgyörki lelkész lett, hol, írói szorgalma által gr. Festetics György figyelmét magára vonván, általa 1801-ben keszthelyi lelkészszé 's hahóti apáttá neveztetett. 1808-ban lett veszprémi kanonok 's rudinai apát, 1810-ben a' veszprémi papnövelde igazgatója; 1815-ben főesperes. Káptalana 1822-ben a' magyar nemzeti zsinatra, 1825-ben pedig az országgyűlésre küldé követül. Ezentul nagyobb pálya nyílt előtte, mert 1826-ban helyt. tanácsossá, bosoni püspökké, 's a' pesti egyetemenél hittud. kar elnökévé lett. 1827 után részt vett az országos küldöttségben, 1828-ban tagja volt a' m. akademia alaprajzát szerkesztő választmányak; — 1829-ben udvari tanácsossá 's referendáriussá emeltetett; 1831-ben a' székesfehérvári püspökí székre ült. Végre 1832-ben belső t. tanácsos 's tudományos érdemeiért az akademia tiszteleti tagjává lett. Korábbi éveiben több jeles értekezést irt a' Tudományos Gyűjteménybe 's verset az Erdélyi Muzeumba. Egyházi beszéde nagy számmal jött ki. 1820—24-ig Veszprémben „*Egyházi értekezések 's tudósítások*“ czimű folyóiratot adott ki husz kötetben. Külön kijött művei: *Pásztori dal* (1796.); *Az istennek imádása* (Veszprém, 1796. és 1812.); *Vitéz Kinizsy Pálnak humvai* (Veszprém, 1797.); *Búzakalász-koszorú* (Veszprém, 1801.); *Az ékesszólás a' koporsóknál* (Veszprém, 1816.); *Hitbeli és erkölcsi oktatások*. Nicole után (Veszprém, 1815.) 'stb. — Püspöki székre lett emeltetésével befejezte írói pályáját. Meghalt Pozsonyban, 1835. január 16-kán. — h.

Horváth (József Elek) m. akad. lev. tag, szül. 1784 körül; tanult Szombathelyt, 's Győrött; előbb ügyvéd, majd 1827. tanító, 's 1829-ben a' kaposvári gymnasium igazgatója lett. 1833-ban választatott a' magyar akademia lev. tagjává, 's meghalt 1835 ben jan. 20-kán. — Kéziratban maradt több eredeti drámája; Szombathely története, 's magyar poétikája. Nyomatásban pedig megjelentek: *Értekezései a' „Csinosodásról“*, *„Elisiókról“* az „*Iskolai nevelésről Magyarországon*“ a' Tudományos Gyűjtemény folyamaiban; gr. *Zsigray József életirása, Levelek Somogyból a' Sas* folyóiratban; továbbá számos, elszórva kijött költői dolgozatai, mint p. o. *Szombathelyi Hymen* (Buda, 1812.), *Szombathely évei* (Szombathely, 1825.) didactikai költemény; az 1827-ki országgyűlés emléke (Sas, XIII.); *A' magyar hon* (Sas, XIV.) 'sa't. — h.

Horváth (Lázár, széplaki *Petrichevich*) magyar író, a' Honderü volt szerkesztője, m. akad. lev. tag. Szül. 1807. Kolozsvártt, hol tanulmányait is végezé. Később Maros-Vásárhelyre ment át, megszerzendő ott az akkori kir. táblánál a' hazai törvényekbeni jártasságot. 1829. mint gyakornok a' kincstárhoz Szebenbe ment 's onnan később, mint tiszteletbeli fogalmazó a' kir. kormányzék mellett, visszatért Kolozsvárra. — 1834. leköszönt hivataláról 's szellemi kiművelésének szentelé idejét, tulajdonává tevé a' művelt nyelveket, ugy hogy a' magyar, német, latin 's oláh nyelven kívül beszélte az angol, francia, olasz nyelveket, 's ismerte a' régi görög nyelvet; későbbi éveiben tanulá a' spanyolt is. Gyakorlati tanulmányozás végett ugyanazon évben megkezdé utazásait. Bentazá kis honát, a' gyönyörű Erdélyt; majd nagyobb tér után vágyódván, 1836. Pestre költözött 's ekkor adá ki első irodalmi művét: „*Az elbujdosott vagy Egy tél a' fővárosban.*“ (Eredeti román, 2 köt. Kolozsvártt 1836). H. divatregényt akart írni. Fő szándéka volt a' kolozsvári divatvilág rajzolata, a' mint az

télen át Erdély minden tájairól ott össze szokott gyülekezni. A' tárgy kétségkívül vonzó volt, mert azon korszakban egyedül a' kolozsvári felsőbb körökben jelent meg magyar szin és szó. Azonban a' tárgy kidolgozása nem birt általános érdeket terjesztő 's az író első próbatétele csekély figyelmet ébresztve tünt el. A' regényben nem tagadhatni el sok érdekes, könnyen rajzolt, lelkes és élethű helyeket, azonban a' rajzolatok laz összefüggése, az előadás szélessége, a' mindenféle nyelvű, tömördek idézetek, a' számtalan zárjelek, kérdő 's kiáltójelek 's szóáradások okozzák leginkább, hogy az olvasó figyelme csakhamar elfárad. Tulajdonok, miket H. későbbi írói pályáján sem volt képes egészen levetkőzni 's mik, minden társalgási könnyűsége mellett is, nagy akadályul állottak irodalmi hatásának útjában. — Ezentul gyakrabban találkozott az olvasó közönség H. szépirodalmi, művészeti 's kritikai dolgozataival főleg a' „Jelenkor“ melléklapjában. a' „Társalkodó“-ban és az „Athenaeum“-ban. 1841—42 addigi dolgozatai kiadásával foglalkozott. Munkái elején állott *lord Byron* életírása és némely költeményeinek fordítása, ki iránt nagy előszeretettel viseltetett. A' nagy angol költőnek magyar nyelven megszólaltatása méltánylatot érdemlő kísérlet vala, ámbár előre leheté látni, mikép H. szabatsóság nélküli irmodora legkevésbé leend alkalmas Byron tömörségének hű visszaadására. — Munkái további részét képezi a' „Kaleidoscop“, melly czim alatt H. a' mult évtized magyar 's erdélyi társadalmi életének könnyed rajzát adja, 's a' felsőbb 's miveltebb körök politikai, művészeti, aesthetikai, irodalmi és társadalmi nyilatkozatainak kritikai ismertetésére kiterjeszkedik. Az ott összehalmozott adatok történelmi szempontból is érdekesek. Munkáinak kevés olvasó közönsége volt, minek oka nagy részt abban rejlett, miképen azon osztály, mellynek számára H. leginkább írta műveit, a' magyar aristocrazia, azon időben még igen csekély mértékben volt magyar. Horváth-ot születési 's egyéb viszonyai e' nemzetetlen aristocrazia körébe vezeték. Ennek nemzetiesítése 's általában a' társadalmi műveltségnek ápolása 's ezek által az elágazó osztályok és érdekek egygyé olvasztása lón most a' feladat, mit H. maga elé tűzött. Illy körülmények között született 1843. elején a' „Honderü“ czimű szépirodalmi 's divatközlöny H. L. szerkezése alatt. (A' név gr. Széchenyi Istvántól származik, ki egy kedélyes beszélgetés közben így kíváná nevezetni Budapestet). E' folyóirat a' milly szép kilátások között indult meg, szintugy meghiusítá idő folytán mind a' szerkeztő, mind az olvasó közönség várakozásait, melly utóbbi évről évre mindinkább fogyott, annyira, hogy 1848. elején H., a' bukásnak indult ügyet megmentendő, a' Honderün kívül egy „Morgenröthe“ czimű német lapot is szólított életre, melly azonban csakhamar, az 1848. martiusi viharok által, magyar ikertestvérével együtt, elsodortatott. Első félévi folyamát kivéve, a' diszesen, sok költséggel kiállított Honderü legkevesebb népszerűséggel birt az országban. Nem czélunk itt a' Honderü ellen nyilvánult ellenszenv okait elemezni; avagy vizsgálni, mennyiben vala igaz az ő és dolgozó társainak stereotyp állítása, kik azt szakadatlanul az erőteljesen ellene nyilatkozott, akkori fiatal irodalom „nyersségének, tudatlanságának“ tulajdoníták. Csak néhány pontot jegyzünk fel a' későbbi irodalmi történetíró számára tájékozásul. Midőn a' Honderü fellépett, akkor nem csak a' magyar politikában, hanem az irodalomban is eléretett

már a' fordulópont. A' mit régibb íróink annyiszor ismételve pengettek t. i. a' mult bálványozása, az idegen utánzása, hol meg nem szüntethető volt is egészen, illő korlátok közé szorítottatott; az eddigi homályos sejtelmek világos öntudatra vergődének: nemzeti alapokon, min magunkból kezdének fejlődni. Az akkori irodalom férfiai, különösen a' fiatalabbak, illy meggyőződéssel lépének ki a' sakra. Irodalmunk latin iskolája bezáródott, belletristikánk idegen illatu virágai hatás és inger nélkül maradának. De H. L. Honderüje korszerűbb és tetszetősb ugyan, de szinte idegen virágokkal volt tele ültetve. Megtagadá a' kort: az arisztokrátiának — melly sokkal előbbre volt már nálunk nemzetiség dolgában is, semhogy üres czirógatások és hizelgésekre szorult volna — vakon, szolgálilag hódolt; idegen eredetű balságait, ferdeségeit társas életünkbe átültetni iparkodék. Megtagadá önmagát: külföldieskedő modorára kénytelen lévén fő szerkesztési tagokul ismeretlen, bizalmat nem bírható, bizonytalan multu embereket fogadni fel, kik viszonyainkkali ismeretségüket ismét kénytelenek valának arrogantiával, nagyképű minden tudással, 's az elismert de hozzájuk nem csatlakozható hazai tehetségek sárbarántásával takarni; — embereket, kik később midőn a' viszonyok ellenállhatlan hatással szakadának az ő fejükre is, saját mesteröket tagadák meg 's az első perczekben oda hagyják. A' Honderü ennél fogva a' legveszélyesebb fegyverekkel dolgozott maga ellen: nevetségessé tette önmagát, még sajátjának képzelt pártja előtt is, melly mosoly nélkül nem nézheté e' berzenkedő, feszensző $\frac{1}{4}$ mágnáskodást, különösen miután fonákságait olly sürűen mutatta ki az akkori élénk tárczairodalom. — 'S ez volt oka, hogy azon kétségkívül sok jó is, mint 5 évi folyama alatt hozott, hatás és eredmény nélkül vonult el. A' későbbi közszellem előidézésében divatlapjaink között a' Honderünek legkevesebb része van. Ezen lap világos bizonyítványa volt annak, hogy jó akarat 's jó irány teljesen hatástalanná válhatik egyéniségek tapintatlansága, alkalmatlansága által. — Az irodalmon kívüli működései között megemlítendőek itt H. L. művészeti *regélyei*, (matinéé) miket 1846. Pesten szerkesztői szállásán időszakonként rendezett. Itt mind azok számára, kik fővárosunkban a' művészet terén feltűntek, kiknek az irodalomban nevök volt, kik a' közügyek alkotásával 'stb. foglalkoztak, szellemi egyesítő pontokat szándékozott nyújtani. Az eszmét szerencsésnek leheté mondani, ha tekintetbe vettük, hogy a' magyar író, tudós, művész 'stb. üres óráik nagy részét kisszerű nyárspolgárius életnézetű körökben tölték; a' társas élet örömeit inkább cynismusi fesztelenségben, mint illedelmes és finom életmódban keresék. Innen származott nagy részben szellemi termékeik szögletessége, aprószerű irigység, nehezteles, félszegirány 's életnézet, szellem és európai miveltség hiánya, — miként ezt azóta már többen megjegyzék. Azonban H. L. kísérlete sem termé meg az ohajtott sikert 's a' regélyek néhány hónap mulva — ez uttal azonban, mint mondaték, magánviszonyok miatt — megszűntek. — Belföldi számos utazásain kívül bejárta H. L. 1845-ben Német- és Franciaország nagy részét. 1846. Konstantinápolyba utazott. Kiterjedt ismeretségeinél fogva sokat hatott több külföldi művésznék hozzánk vonzására 's a' nemzeti szinpadoni fölléptetésére. — A' m. akademia 1845. levelező tagjaul választotta. Egyéb kitüntetései: Chateaubriand arczképével, Jules Janin arany

tollal, a' török szultán gyémántos gyűrűvel tisztelé meg. — 1848-ban Triest felé keletre indult, hová régen vágyott. Triestből oct. 10-kén folytatá utját Corfun és Syrán át; meglátogatá a' classicus görög föld érdekeseb pontjait és Smyrnát és a' Dardanellákat érintve Konstantinápolyba ért. Itt a' híres *bairám* ünnepen a' török udvarnál jelen volt és sok kitüntetésben részesült. Nov. 7-kén visszatért Smyrnába 's onnan Cyprus és Rhoduson át Syria tengerparti fővárosába Beyruthba érkezett. Syriának minden érdekes pontjait meglátogatá 's miután Jeruzsálemben a' patriarcha által a' szent sir lovagi rendjével feldiszítettett 's Palaestina nevezetes helyeit beutazá, Egyiptomba ment át. Azután Málta szigeten, Syracusán, Messinán át Nápolyba érkezett, hol megpihenendő, hosszabb ideig maradt. Itt IX. Pius pápa, ki az akkori viszonyok miatt e' fővárosban mulatott, rendjellel díszíté fel. A' Vezuv aljában huzamosb ideig tartózkodott, míg végre Olaszországon át 1851. telén Pestre visszatért. Febr. 5-kén Pestről Bécsbe utazván, e' sokat hányódott 's a' magyar irodalomban sok tekintetben feltűnő férfiú, szíverének pattanása következtében ott hirtelen halállal mult ki. Tetemei Budára hozattak, az elhunyt által épített sírboltba. — k.

Horváth Zsigmond m. akad. tag, szül. Kis-Köcskön Vasv.megyében, nemes szüléktől, 1784. június 21-kén. Tanulmányait a' sopronyi lyceumban elvégezvén, további kiképzés végett a' jeni egyetemre költözött, hol két évig hallgatta a' hittudományt, 's a' szünidőket kirándulásokra fordította. 1804. ősszel hazájába térvén, eleinte nevelőséget viselt, majd 1806-ban Vasban, Csengén pred. lett, honnan 1824-ben Kővágó-Örsre hivatott meg; 1828. a' szalavidéki esperességben jegyző, 1835. a' győri kerületben első egyházi jegyző, 1837. óta szalavidéki esperes. Időközben 1831. szalai t.bíró, 's 1833. a' m. tudós társaság tagja lett. Munkái: 1) *Cooknak, egy anglus hajóskapitánynak a' föld körül való utazása, németb.* (Pest. 1810., másodsor 1815). 2) *A' vallásnak intései 's vigasztalásai.* Egyh. beszéd. Győr, 1813. 3) *Amerikának haszonnal mulattató esmertetése.* Első kötet. Győr, 1813. 4) *Értekezés a' triumphusról.* Erd. mus. 1817. 5) *A' magyar stilisticáról.* Tud. Gy. 1818. 6) *Gróf Macartheynek Chinába tett követségbeli utazása.* (Kis János Utazási Tárházának 5-ik kötetben. Pest, 1818). 7) *Meermannak utazása északi Európában.* (Azon Tárház VIII. kötetében. Pest, 1819.) 8) *A' háznevelés hibáiról 's azoknak orvoslások módjáról.* Tud. Gy. 1825. XII. 9) *A' Vesta szüzekről.* Tud. Gy. 1832. X. 10.) *A' világ rendszere.* Tud. Gy. 1833. IV. 11) *A' tizenkét éjigegyek magyarázatja.* Tud. Gy. 1833. XI. 12) *Életrendszer.* Tud. Gy. 1836. 13) *Csillagok ismertetése.* Tud. Gy. 1837. II. IV. 14) *Elmederítő, szívképző 's characterfestő történetek 's adatok füzére.* Két köt. Pest, 1840-ben. *Kéziratban:* 1) *A' reformatio historiája a' leghitelesb kutfőkéből.* 2) *A' naptárak értelmesítése.* 3) *Egyház-szerkez.* 4) *Népnevelés és oktatási rendszer, a' m. t. társaság által elfogadva.* Az akademia Tájéztatórához *balatonmelléki* tájszók gyűjtésével járult. Meghalt oct. 17-kén 1845. — B.

Hottentott-ok. Midőn a' hollandok a' 17-dik század közepe táján a' Jórémény fokánál egy gyarmatot telepítenék, ott nagyszámu nomád, de harcziás ós lakosokat találtak, kik magukat „*Quaequae*“ névvel nevezék 's a' hollandoktól később — valószínűleg csaknem csupa egytagu szóból

álló, nyers nyelvök hasonlatánál fogva — *hottentott* nevet kaptak. A' hollandok becsületére válik, hogy e' meghódított népből nem csináltak rabszolgákat, hanem házaikba cselédekül fogadják. — Midőn a' 18. század végén az angolok a' Kap gyarmatot elfoglalák, a' hottentottok száma 40—50,000 volt, most alig tesz 20,000-et. — A' hottentottok mint nép, már régen nem léteznek; nyelvök is csaknem elenyészett. A' mostaniak általános tört holland vagy angol nyelven beszélnek, mit uraiktól tanultak; 's elszórva élnek az egész Kap gyarmatban, mint cselédek, csavargók és naplopók. Oka ezen sülyedésnek egy részt az európaiak által behozott háboruk, zsarnokság, de leginkább a' betegségek, melly utóbbiak a' hottentottoknál, különben is a' föld leglustább's legszurtosabb népénél, pusztító halált terjesztének; hozzájárultak az eltanult dözsölések, a' pálinka 's egyéb részegítő ivó és pipázó szerek. Két legfőbb szenvedélye itt fiatalnak mint öregnek: a' pipázás és ivás. — A' hottentott nőkről az írja minden utazó, hogy erkölcsiségök igen gyenge lábón áll, 's általában igen könnyelműek és mérsékeletlenek. A' hottentottok örömet áldoznak az „édes semmit nem tevésnek“ és rendszeren seregesen tanyáznak a' keresztyén térítészeti telepeken, hol a' vallásbani oktatás ürügye alatt dologtalanul töltik napjaikat. Külséjére a' jelenlegi hottentott ugyan azon zsiros, piszkos jelenség, 's a' hottentott nő ugyanazon mértékben barátja a' kirívó színeknek és csecsebecsének, mint elődeik voltak. Arczuk alkotására és színökre nézve kivétel nélkül az egész emberi nem legrutabb fajához tartoznak. Egészségtelennek tetsző fakó színök, szögletes arcaik, apró villogó szemeik, összeszorított orruk, kiálló pofacsontjaik, pittyedt ajkaik és gyapjuhajok együttvéve olly egészet képeznek, mit az európai izlés csak hosszú idő múlva szokhatik meg. Hozzájárul bizonyos kellemetlen bűzők, mellyért már az első holland gyarmatosok „fekete bűdös kutyák“-nak nevezék el őket. 'S mégis fordult elő eset, hogy európai férfi hottentott nővel kelt egybe. — Különben a' hottentottok a' Kap gyarmat színes népfajai között a' legpolgárisultabbak közé tartoznak. Szokásaik és erkölcsaik a' régi időkhez képest általában véve javultaknak neveztetnek. A' régi hottentott kegyetlen, csalárd vad volt, az istenségnek minden ismerete nélkül, 's hűtlen felebarátja iránt. Most ezen vadságok eltűntek. A' mostani hottentott nem kegyetlen, nem csalárd, hanem nagyokat alszik, naphosszat elhenyél, társaságot keres, lerészegszik, dözsölög, dohányzik, iszik 's áldozik a' főszellemnek, vagyis inkább a' főszesznek — a' pálinkának, uj egyházában — a' csapszékben; még pedig férj és nő egyiránt. Legszebb tulajdonuk, mit őseiktől öröklének, önzéstelenségük 's rokonaik és barátaik iránti határtalan szeretetök. A' mostani hottentott egyike a' föld legtársasabb's leg gondatlanabb teremtéseinek. Ha kezében van vén hegedűje vagy dorombja, 's mellette egypár vig ficzko és tászkájában kellő adag dohány és pálinka, azonnal felejtí a' legnagyobb bajokat és csupán a' reá váró élvezetre gondol. — Szóval a' mai hottentott különös anomaliák vegyitéke 's a' legnagyobb ellenmondások és következetlenségekből áll, miket az emberi természetben találunk. De a' milly rest, rendetlen és iszákos természeténél fogva, szintolly könnyen kormányozható, ha vele bánni tudnak. Bár nem mindig lehet bátorságába bízni, mégis jó és vitéz katona válik belőle, ha józan állapotban van, az európaiak fegyelme

és vezérlete alatt; a' mint ezt a' „lovass vadászok hadteste“ bizonyítja, melly csupa hottentottból áll 's a' kafferek elleni háborukban dicséretesen megkülönbözteté magát. „Minden hottentott egy élő paradoxon“ mondja egy újabbkori angol utazó. (I. *Kapföld.*) — p.

Houwald (Kristóf Erneszt, báró) német költő, szül. 1778. Alsó-Lausitzban. 16 éves korában Halléba ment tanulni. 1802. mint tagja az országrendeknek működött, 1815. a' viszonyok ujalakulása után magányba vonult Sellendorf nevű falusi jószágára, később ezt eladván Neuhausba költözött. H. művei: *Elbeszélések, mesék, regények, színművek* 'stb. mikben a' lyrai tehetség tulnyomó. Nyelve virágos és tiszta, drámáiban sok híven rajzolt jellemet találunk, különösen a' régiekben (*Die Heimkehr; Das Bild; Die Freistatt; Der Leuchthurm; Fluch und Segen*); újabb drámái nem vívtak ki olly elismerést. Néhány folyóiratot is szerkesztett, 's *Contessa* barátjának műveit adá ki. Meghalt 1845. — a.

Howitt (Vilmos) angol író, ki részint egyedül, részint H. *Mária* unokahugával együtt számos költeményt 's egyéb munkát irt. Illyenek: „*Popular history of the prusts at all times and among all nations* (1833); *The students life of Germany* (1839); *The rural und domesticallife of Germany* (1842); *German experiences, adressed to the English both stayers at home and goers abroad* (1844.) 'stb. — a.

Huehuetlapallan, nevezetes maradványai egy régi városnak Guatemala amerikai tartományban, nem messze Paemque várostól. E' romok egy egészen ismeretlen előkorból származnak, 5 német mfdnyi téren nyulnak el egy hegyoldal hosszában, 's úgy látszik hajdan egy ropant várost képeztek, most azonban öserdővel vannak benőve. A' romokat, miknek neve máskép *Casas de piedra*, legelőször *del Rio*, a' guatemalai alkirály kapitánya vizsgálta meg, 's tudósításai 1822. Bertoud által tettettek közzé Londonban (németül Meiningenben jelentek meg 1822). A' még fenmaradt épületek kőből és gypsből állanak, csarnokok és karzatok által ékesítvék, 's ablakok helyett kicsiny kerek vagy négy-szögü lyukakkal bírnak. Ezen romvilág legnevezetesb része egy nagy kastély 5 magas és széles kapuval, mellyek oszlopok által vannak elválasztva, 's mellyek mindegyikén egy fennálló emberi alak látható. Minden alak tollakkal 's szalagokkal van ékesítve, hosszú pálczákat tartanak kezeikben és ismeretlen írásjegyekkel köröztvék, melly utóbbiak igen emlékeztetnek az aegyptusi és nubiai hieroglyphíráásra. Igy p. o. előjönnek ott a' nilkucs gyanánt ismeretes kereszt, a' világszem, halak, madarak 'stb. Azonban az épületben sok eltérés van az aegyptusi építészeti styltől. Különösen érdekes egy hosszú sor földalatti boltozat, mellyben nagy kövek találhatók nyugágyak alakjában. Faragványokat 's hieroglyphákat mindenütt láthatni. Sok más nevezetes maradványon kívül vannak itt emlékkövek 's feliratok, vitzartók, hidak 's földalatti menetek, mellyek a' későbbi azteki emlékektől mind igen különböznek. E' körülmények egy sokkal miveltebb népre mutatnak, mint az volt, mellyet a' spanyolok Amerikában találtak, 's egy igen régi civilizatióra emlékeztetnek, emberek és népek egy összeköttetésére, melly idősebb a' mi történelmünknel. (Lásd *Minutoli*: Beschreibung einer alten Stadt in Guatemala. Berlin 1835. fol.) — a.

Hugo (Victor), Franciaország nagy költője, 's most a' hegypárt nagy hatású szónoka, szül. Besançonban, 1802. febr. 26-kán. Atyja tiszttartó volt Napoleon seregében, 's erős bonapartista; anyja egy royalista családból való, a' vendéi hősök közül. Már a' gyermek a' legkülönfélébb benyomások közt növekedett. 'S a' gyöngye gyermek külső élményei, korának nagy eseményei, 's a' pártok harczai külsőleg is erős hatással valának lelkére. Öt éves volt, midőn őt atyja magával vitte Italiába, hol a' francziáknak guerilla harczot kelle küzdeniök. A' honfiak rablócsapatokkal egyesültek. E' brigand-ok egyik legkitünőbbike, a' regényes Fra Diavolo vala épen, a' ki ellen Hugo ezredesnek táborba kelle szállnia. Két év mulva Victor anyjához visszaküldetett, tanulás végett. Tanítására két férfi ügyelt, kik ellenkező pártokhoz tartoztak, egy pap és egy royalista, ki szövetkezései miatt üldöztetvén, Hugo asszonyánál rejtkezdedt 's néhány év mulva (1812.) Mallet tábornok kalandos összeesküvésében veszett el. A' két növelő Polybot és Tacitust, korukra tett vonatkozásokkal olvastaták növendékükkel. Atyja, nem levén ezzel megelégedve, ismét magával vitte őt Spanyolországba, hol két tartomány fölött parancsnokolt, mint tábornok. 1812-ben olly fordulatot vőnek a' dolgok, hogy az anya Victor fiát és ennek testvérét Eugent kénytelen lőn visszavinni Párisba. Elmultak reményei, mik szerint János király udvarában, Spanyolországban, akará pályáját kezdeni, mint page. Ez irányban növeltetett a' nemesi seminariumban. Midőn a' restauratio bekövetkezett, az atya és anya közt annyira ment a' politikai viszály, hogy pörbe keveredtek, mellyben Victor atyjához ítéltetett. Egy intézetbe záratván, melly nagy Lajos collegiumához tartozott, Victor egy royalista szomorujáték (Irtaméne) írásával boszulá meg magát, melly Egyiptomban játszott, 's atyjától elfordulván, kétszeres rokonszenvvel ragaszkodott anyjához. Első ódája, melly tőle nyomtatva megjelent, a' tanulmány hasznait magasztalja. Az akademikusok, kikhez az pályázásul beküldetett, sértve érzék magokat, hogy az utolsó sorokban 15 éveskorát az író befoglalá. Ekkor nem nyert jutalmat. 1819. azonban két költeményét jutalmazá a' toulousi akademia (IV. Henrikről és a' verduni szüzekről, kik az első forradalomban, nyilatkozataik miatt, a' szövetségesek bevonulásakor kivégeztettek.) IV. Henrikről irt odáját, beteg anyja ágyánál virasztva, egyetlen éjjel végezé be. Harmadik jutalmat nyerte, a' következő évben, illy című költeménye: „Mózes a' Nilnál“. Ez eredmény arra buzdítá őt, hogy a' jogi tanulmányokkal, mikre szánta magát, fölhagyjon. Ehez járult egy gond, melly ifjagnál gyakran előfordul: szeretője volt, 's nem tudott neki tartást ajánlani. Szerelmének jeléül irta első regényét: „Han d'Island“. De célját téveszté, mert három év alatt nem talált kiadót, 's csak ekkor jutott a' levél rendeltetése helyére. Sajátságosb szerelmes levél alig képzelhető. A' regény hőse, kiben Hugo, magát állítá föl, a' legvisszataszítóbb minden regényhősek közt a' világon. Valódi szerencse Hugora nézve, hogy e' műve csak akkor jelenhetett meg, midőn már nem ronthatá el más művek által megalapított hírnevét. Ez időtájban a' „Conservateur littéraire“, mellynek kiadására néhány barátival szövetkezett, bírálatokat hozott tőle az akkor jelesebb költők- és írókról, Byron, Walter Scott, Thomas Moore, Lamartine felől, 's hozott több gunyverset és odát royalista és vallásos irányban, mik aztán külön egy kötetben megjelentek.

Chateaubriand isteníté ez odákat, melyeknek költőjét „enfant sublime“-nek nevezte. Hugo meglátogatta őt, megköszönvén az ítéletet, 's aztán társalgás fejlett ki közöttök, melynek köszönhető az ifju író első politikai eszméit. Ez eszméknek köszönhető, hogy első ellenséges érintkezése a hatalommal, mi másokra nézve oly rozsul szokott kiütni, neki a Bourbonok kegyét szerezte meg. Delon, egy ifjukori barátja, a saumuri katonai összecsküvésbe keveredett, 's el kelle rejteznie. Hugo egy levélben menhelyül ajánlá saját lakát barátjának. A' levél a' rendőrség kezébe került, 's XVIII. Lajos elolvastván, az első megürült nyugdíj a' költőnek rendelé. Kevéssel az előtt halt meg anyja, 's a' költő, ki atyjától nem akart segílyt elfogadni, csak nyugdíja által jött oly helyzetbe, hogy szeretőjével, 1822. octoberben, egybekelhetett. Írói munkássága nem nyujtott e' részben elég eszközt. Sem odái és balladái (1824.), sem Bug-Jargal-ja, sem költői gyűjteménye „La muse française“ (1823—1824.) nem birtak elég vonzerővel a' közönségre nézve; utazásának leírása, melyet 1825. Nodier-vel (Charles Nodier) Schweiczba tett, kinyomatlan maradt íróasztalán. Ennek oka a' politikai viszonyokban volt. Azonban Chateaubriand, a' Keresztység Szellemének szerzője, a' veronai congressus követe, hűtlen lón a' merev royalismushoz, 's Victor Hugo őt követte, nem az általános árt, melly szintén ez irányban mozdult. Odája a' Vendomei oszlophoz a' legnépszerűbb francia költővé tevé őt, 's visszaszerzé atyja szeretetét, ki egy évvel azután (1828.), hogy fiával kiengesztelődött, meghalt. Az absolutista pártnak nem tetszett Hugo hűtlensége. E' pártban eddig hü szövetségese volt a' romanticismusnak; 's most elveszett e' szövetsége. Hugo, a' romanticusok elismert feje, most már teljesen elhagyá a' liliosos zászlót, 's a' három szín alatt írta legszebb dalait. Az „Orientales“, melyek 1828-ban jelentek meg, a' legszebb lyrai termékek a' francia irodalomban; valódi költői érből származnak, tele lelkesedéssel és gyermeki érzéssel. A' classicismus baráti azonban haragudtak a' romanticus külsőért, mellybe a' legfenségesebb gondolatokat öltözteté, 's hivatkozván utolsó széles drámájára, Cromwellre (1827.), állíták, hogy nem is tud máskép írni. A' „le dernier jour d'un condamné“, „Marion de Lorme“ és „Hernani“-ban folytatá Hugo a' classicusok elleni küzdelmét. „Marion Delorme“ a' színházi rendőrség részéről akadályra talált, nevezetes nyugdíj-pótlékot ígértek neki, ha e' darabja sürgetésével föl hagy, de ő nem fogadta el. Midőn „Hernani“ adatott, valódi harezter lett a' színház. Classicusok és romanticusok szenvedélyes harcot vívtak földszint és páholyokban, melynek utózája hetekig eltartott, a' nélkül, hogy el lett volna döntve a' győzelem. Mintha gyanították volna már, milly befolyást gyakorland a' romanticismus Franciaország politikai és társalmi viszonyaira. A' classicismus, mondák, Franciaországban a' régi szokásost, a' merev formákba, áthághatlan korlátok közé szorított gondolkodásmódot és érzeményt képviseli, szóval a' régi társadalmat. Szabályai határozzák meg, mit és miképen kell gondolni, minden indulatnak ki van jelölve helye, hogy nyilatkozhatik bú és kétségbeesés, hol öröm és lelkesedés; mindezt szoros szabályok döntik el. A' francia classicus szomorujáték szintolly nemzeti találmány, mint a' francia kert, mellyhez oly gyakran hasonlítottat. Nyugott lépésekkel járnak e' kertben, előre látható a' kilátás, minden fordulatnál, a' szabályos fasorok

közt, 's készen lehet az ember minden meglepetésre, melly mathematicai pontossággal következik egymásután. Eredetiséget vagy geniálitást a' találékonyásban és helyzetekben nem igényel a' classicus iskola régi tragicusa. Redesen az ó történetből veszi tárgyait, 's gondos simasággal dolgozza föl azokat. E' simasághoz nem valók a' forradalom csattanásai, a' classicismusnak nem volt, mint a' királyságnak, 10-ik augustusa, a' ruhaváltozás az egyedüli áldozat, mit a' koreszméknek hoz. Még ma is a' régi társadalmat képviseli. Azért a' classicismusnak meleg pártolói, a' kik a' régít visszaohajtják, vagy legalább tartósaknak akarják a' jelen viszonyokat. Nem csudálhatni ezt, ha meggondoljuk, mi befolyást gyakorol a' színház a' francia közéletre. 'S a' materialista és voltairei irány is kedvező e' classicismusnak. Olly egyhangu és schemák szerint kivonalozott, mint ő maga, 's megfogható, ha e' köznapi liberalismus igyekszik a' szinpadot is azon téreyen tartani, melly közönséges szellemi álláspontjának megfelel. Mindezekben sok igazság van. De vajjon a' romanticusok közt is nem voltak-e, kik ultramontán és középkori eszmék hirdetésére eszközül tekinték a' költészetet? 'S nem kelle-e kárhoztatni, a' classicismus pedant formái ellenében, ama másik szélsőséget, azon iskolát, melly viszont semmi szabályhoz nem akará magát alkalmazni, és a' szenvedélynek azon jogot követelte az irodalomban, mellyel az csak egyszer és pédig a' forradalmi téren birt vala? Kétségkívül a' romanticismus is forradalmakat akart csinálni az irodalomban, mellynek okvetlen vissza kelle hatnia az erkölcsökre. Gyakran nem csak a' dramaturgia és logica szabályai ellen kelt föl; hanem a' jogfogalmak és illendőség érzelmei ellen is. 'S a' romanticismus forrásából kezdének meritni lassanként a' merészebb újítók és forradalmárok, a' st. simonisták, socialisták, a' szabad egyház és szabad szerelem papjai. Így állottak az irodalmi kérdések a' közélet pártviszonyai közt. A' juliusi forradalom szintugy letaszítá a' trónról Hugo Victort, mint X. Károlyt. Mindkettő tért vesztett; de mig X. Károlyt gyűlölség kísérte, a' költőnek egykedvűleg fordítottak hátat. A' romanticismus nem jutott többé azon fontosságra, mellyel a' restauratio alatt birt. Minden küzdelem mellett sem sikerült Hugonak előbbi állását, mint irodalmi pártfőnöknek, visszaszerelni. Ez öntudat hangzik végig 1830—1833-ki ódáin, mellyek néni legitimista jellemet öltöttek. A' trónfosztott romanticus elegiákkal vigasztalá magát, mellyeket a' trónfosztott királynak ajánlott. Legjelentékenyebb műve e' korból a' „Notre Dame de Paris“, melly a' juliusi forradalom után néhány hónap mulva, 1831. martiusban jelent meg. E' regény központja a' középkori építészet cultusa. A' párisi székesegyház körül forognak a' középkor eseményei. Biztos kéz, hatalmas ecset, de a' kép nagy előszeretet mutat az árnyrészletek iránt. E' regény szolgált mintául a' később divatba jött socialista irányu regényeknek. De mi nyomoru a' későbbi rejtelmi irodalom e' mintájához képest, mi erőteljesen vannak rajzolva az árnyak, mellyeket a' Notre Dame a' régi Párisra vet, mennyi erő a' cselekvő személyek jellemzésében! Hasztalan küzdött e' regény ellen az itészet, legerősebb fegyvereivel, a' nagyszerű compositio óriási hibái mellett is nevezetes helyet foglal a' francia irodalomban. De mintha e' mű kimerítette volna a' költő erejét, későbbi dolgozatai kevesebbet érnek. Több politikai költeménye (a' juliusi napokra, a' Vendome oszlopra, a' Reich-

stadti herczeg halálára) politikai jellemök miatt ébresztettek különösen figyelmet. Ujabb lyrai gyűjteményei: „Les chants du crépuscule 1835“ és „Les voix intérieures 1837“ minden szépségeik mellett sem mutatnak annyi költői erőt, mint az „Orientales“. Leginkább emlékeztetnek ezekre a „Feuilles d’automne 1831“, mikben a’ gyermeki élet van megénekelve. Első drámája a’ juliusi forradalom után „Le roi s’amuse“ alakra nézve legtökélyesebb. E’ mű miatt pere lett a’ színházigazgatóval, mert Argout minister, czélzásokat látván a’ műben az orleansi családra, betiltá az előadást. Későbbi drámái: „Lucrèce Borgia“ 1833., „Marie Tudor“ 1833., „Angelo“ 1835., „Ruy Blas“ 1838., mindég kiáltóbban tünteték föl szerző, nagy tehetsége mellett, hibáit. Utolsó, ’s leginkább tévesztett modoru dolgozata a’ „Les Bourgraves“, mellybe a’ német romantikából vegyített elemeket. Megbukott. — De lássuk Hugo V. politikai pályáját. 1845-dik april 15-kén Lajos Fülöp pair-ré nevezte. Mondják, hogy a’ kinevezés ürügyeül a’ költőnek a’ halálos büntetés ellen írott művét emlité a’ polgár király. Még alig jutott be a’ pairkamrába, midőn egy botrányos pöre lett. Egy szép asszony féltékeny férje meglepte őt a’ légyotton. A’ pörnek ugy lett vége, hogy a’ sértett fél neje és az ünnevelt költő iránti kiméletből visszavonta vádjait. A’ sebnek hegednie kelle. Egész egy évig hallgatott V. Hugo a’ pairkamrában. A’ gyári minták tulajdonjoga fölötti vitákban szólalt föl először. Vitatá, hogy a’ kérdés nem csupán ipari, hanem egyszerűszersmind művészeti. Igénytelen föllépés, melly jó hatással volt. A’ „Journ. des Debats“ is szerencsét kívánt a’ szónoknak fényes és sikerült föllépéseért. Az udvari lap azonban csalódott, ha Hugóban a’ juliusi trón szónokát várta. Ritkán szólta a’ pairkamrában, többször az akademiában, mellynek 1841. juniusban lett tagja. Egy alkalommal a’ Napoleon családja száműzetésének megszüntetése mellett emelt szót. Ellenei szemére vetették, hogy egyszer a’ pairkamrában hízelt Lajos Fülöpnek. Ez egy tárgyalásra vonatkozott, midőn a’ pairkamra mint törvényszék gyült egybe, hogy egy királygyilkosságá kísérlet fölött ítéljen. Hugo Victor megakarván szabadítani a’ vádlottat, a’ pairekhez mondá: „A’ királyszive hálát érezend önök iránt, ha kegyelmét megelőzik.“ Mondják, hogy 1848. febr. 24-kén, délután 2 órakor, a’ Bastille-piaczon 30,000 ember jelenlétében, az Orleansi herczegnőt regensnőül kiáltá ki (?). Az alkotmányozó gyűlésbe tagul választaték. Kezdetben bonapartistának tartaték. A’ baloldalon fogott helyet. Azóta következetes magához. Ha a’ szónokok általános és szigoru mértékével mérjük őt: nem lehet őt nagynak tartani. Nem állithatni őt egy Demosthenes, Mirabeau mellé. De másként van a’ dolog, ha mint francia szónokot tekintjük. A’ népre, melly előtt beszél, varáz hatást gyakorol, mellyet nem képes elleneinek örökös szeméyeskedése megsemmisíteni. Igaz ugyan, hogy Hugo V. oly rhetor, ki többször meglep, mint bizonyit, vakit inkább mint meggyőz, az érzelemre és nem az értelemre hat, ’s nem igen lelkiismeretes az eszközök választásában, csakhogy biztos legyen a’ drasticus hatás. Pathosa azonban rendkívül hat a’ francia népre; midőn az elveket és eszméket történeti nagy képviselőik szerint sorozza, itt Torquemadat és Loyolát, ott Gallileit és Huszt beszélteti, fölnyitja az inquisitio csikorgó vasait, ’s újra fölállítja a’ despotismus ijesztő vérpadát, ’s végre az emberiség előhaladását e’ rémek ellenében

hatálylyal lépteti színpadra. A' hallgató személyesen jelen van a' történet nagy mérsárlásain 's kétszeres tanuság beszédéből, hogy mi nagy a' francia nép, melly oly nagy dolgokat tett, 's mi nagy azok erkölcsi romlottsága, kik illy népet meg akarnak csalni. Leginkább szereti Hugo a' történettant, mert abban találja leghatalmasb fegyverét, az antithesiseket, ellentéteket. Ritkán beszél, 's mindig előre készülve; annyira, hogy bár jelenleg ő szakasztatik félbe legtöbbször közbekiáltások, személyeskedések által: mindig fölfogja beszéde fonalát, a' hol elhagyá, 's még az ígét sem feledi el a' közbeszakított szavak ismétlésekor. Pontosan, szószerint ismétli és folytatja szavait. A' részletes kérdéseket kerüli, mert rhetori ünnepélyességéhez nem valók, csak a' nagy általános kérdéseket keresi föl, mellyek szabad tért nyitnak képzelődésének és pathosának. Illyenek voltak a' római expeditio, a' sajtótörvény, választási törvény, a' deportatio, az alkotmány-revisio. A' feleselést kerüli, 's azért megjegyzé róla Montalembert, hogy rendszeren nincs jelen, ha beszédeit taglalják. Hugo Victor azonban egy alkalommal, épen a' legitimista párt nevezett ultramontán hőse ellenében, a' feleselésben is tudott diadalmaskodni. Beszédei mindenkor ezer meg ezer példányban kinyomatnak 's keringenek Párisban az ülés után. Politikai eszmékben kevés utmutatást talál benne a' nép; azokat H. Victor kevésbé érti. De annál hatályosabb, midőn a' sértett nemzeti önértetnek, vagy az erkölcsiség érzetének kell elégtételt szolgáltatni. Illyenkor minden szava kardél, mellyel leveri, megöli az ellenfelet. — Legujabban az alkotmány-revisio kérdésében szónokolt. A' monarchia pénzügyi viszonyait említvén, közbe kiáltá egy hang, hogy azon fizetésekről is beszéljen, mellyeket a' királyság a' költőknek adott. Hugo így világosítá föl e' vádat; XVIII. Lajos, ki tudós király volt, minden folyamodásom nélkül, mit levelével bizonyithatok, 2,000 frank évi jövedelmet utalványozott számomra magán-pénztárából, mit el is fogadtam. Nehány évvel utóbb X. Károly idejében „Marion Delorme“ czimű szindarabom adása betitlatott. Egy kérvényt nyújtottam a' királyhoz, szindarabom adásának megengedése végett. X. Károly egy igen hízélgő kabinetíráttal elütött kéresemről, de más részről azonban egy saját kéziratot mellékel, mellyben 2,000 frank fizetésem 6,000-re emeltetett. Én egy levelet irtam, mellyben ezen kegyelem el nem fogadására nézve nyilatkoztam“. — A' közbeszakítások, személyeskedések annyira mentek ez utóbbi beszéde alatt, hogy alig volt képes az elnök a' rendet fentartani. Sőt maga az elnök is azon megjegyzést tevő a' szónokhoz: „a' szónok alakítja a' hallgató közönséget“. Mire viszont válaszolá Hugo: „Ha az elnök Royer-Collardot idézi, én Sheridaut fogom idézni, ki azt mondja: ha az elnök nem ótalmazza a' szónokot, oda a' szószerű szabadsága“. Ismét közbeszólás: „az fennáll; bizonyosága, hogy ön még szólhat“. Hugo: „a' szabadság nélküli szószerű elveszi a' szónoktól minden méltóságát“. Alig tudta szónok beszédét végezni. E' közbeszólások nagy részben Hugo multjára vonatkoznak. Irodalomban és parlamentben gyakran szemére vetik azt. Leginkább fölvilágosítást nyújt e' részben Lermnier „De la littérature révolutionnaire“ czimű munkájában. Érdekesnek tartjuk e' műből a' következő töredéket ide iktatni, mikben, némi tulság mellett, sok igazság foglaltatik. „Csak 20 éve, hogy a' romanticismust szenvedélyesben kezdék fölkarolni Franciaországban. A' hevesebb előre-

nyomulók közt volt egy ifju, ki leginkább föltűnt önbizalma és merészsége által. Egy nagy korszak után vágyott ; kérdezé miért nem jelenik meg könyv, tan, melly megújítná a' dolog ábrázatát, egy Homér, egy Aristoteles ; mondá, hogy a' francia irodalom eddigelé inkább egy bálványimádó és democrata társalom kifejezése, mint egy monarchicus és kereszttyén társadalomé. Hozzátevé, hogy miután XIV. Lajos irodalmát bámulta, melly jól illett uralkodásához, a' XIX. század Franciaországának saját, személyes és nemzeti irodalommal kell birnia. E' hirnévre vágyó újító neve : Hugo V. E' szerint a' XIV. Lajos és Voltaire százada csak előszava volt a' XIX-ik századi nagy iralomnak. Hugo előtt semmi valódi eredeti, kereszttyén és nemzeti. Midőn Chateaubriand és Staël asszony az irodalom újja alakítását tűzték ki czélul, több tapintattal, mérséklettel és szerénységgel fogtak hozzá. Jól tudták, hogy két század után, melly olly nagy zajt ütött, nem könnyü ujdón és termékenynek lenni, eredetiséggel. Azt sem feledék, hogy nehéz olly nemzettel, mellynek megrögzött irodalmi hajlamai vannak, megizlettetni addig nem ismert érzeményeket és gondolatokat. Az ifju költő, ki 1822—1828. odákat irt és balladákat, levetkezé e' félelmet. Hódító gyanánt lépett föl, ki magát győzhetlennek hiszi, mint önmagának fanaticus követője. Erős imaginatio, nem igen mély tanulmány, a' költészet benszületett adománya, határtalan ambitio, önistenítés, melly vele szentségtörésnek tekinteti az ítészetet, érzakarakt, minden nemre alkalmazni a' sokszor ellenszegülő alakot. Igy tűnt fel Hugo V. A' lyrai költőt nem becsülhetjük eléggé. Az odákban Hugo kitünő vala kezdet óta. Azonnal kivívta az első helyet. Mesterileg érti felötlökké tenni szerencsésen választott eszméit és képeit, 's nagy eszméket és fenséges érzeményeket lángbetűkkel vés föl. Az óda legconcisabb és magasztosabb neme a' költészetnek. Különös erőt kíván a' költőben ; egy szük rámába kell szorítania a' világot. Isten, a' történet és hősei, az ember szelleme 's minden belőle származó eszmék : ime a' lyrai költő tere, ki nem ismer más szabályt, más féket, mint saját inspiratiojának határait. A' költő czélt ér, föl fog kapaszkodhatni Pindar pálmájára, ha van benne tűz, ihlettség, itéletes merészség az eszmék és szavak szökelléseiben, 's kifejezések, melyek erőtetés nélkül emelkednek a' fenségesig. Hugo bírja mind e' fényes tulajdonokat, 's azoknak köszönheti, hogy a' francia irodalom első lyrai költője. Nincs benne Lamartine epicus terjedelme, de a' lyrai téren fényesebben tündöklök, mint a' Jocelyn szerzője. A' vallás és monarchia régi cultusa lelkesíték akkor a' költőt. Átkozta a' forradalmat, 's a' XVIII-ik századot ; megéneklé XVII. Lajos vértanút, Berry herczeg halálát 's a' Bordeauxi herczeg születését. Ugy tetszett, hogy a' monarchicus Franciaország Tyrtaeusára talált. Kitünőleg lyrai tehetség Hugo. Bármí tárgy dalra lelkesíti. Valóban e' lyra nála az ég adománya. De a' kizárólag lyrai tehetség mindenbe akar kapni, ítészetbe, regénybe, szinműbe, 's szószékre is lép. 'S húrja egyhanguságát viszi át minden nembe, mellyel fárasztja a' szellemet, a' helyett, hogy meghatná, leigézné. Hugo mindig több erőt és türelmet mutatott a' forma kidolgozásában, mint a' lényeg körül. Miután odái méltó hirre emelték, igényt formált a' romantica iskola főnökségéhez. A' Staël, Schlegelek, Sismondi, B. Constant által folyamba hozott eszméket elsajátítá, 's azokat tulságig vivén, formulázta a' grotesk

elméletét „Cromwell“ előszavában. Hugo más alkalommal sem volt föltaláló; ellenben túlvitt mindent. A' költő prózája nehézkes, fárasztó, minden szabad folyam, kellem és egyszerűség nélkül. Midőn prózát ír is, strophákat látszik alkotni. Képekkel és ellentétekkel halmozott periodok. A' „Notre Dame de Paris“-ban Walter Scottal akart vetélkedni. Eleven színezet ömlik el az egész külsőn, festői, emlékszerű; de a' jellemek valódisága, mi egy regény életét képezi, hiányzik. Semmi cselekmény, semmi drámai csomó. „Marion Delorme“-hoz, drámája előszavában, írta: „Miért ne jöhetne költő, ki az lenne Shakespearehez képest, mi Napoleon volt nagy Károlyhoz. A' tett embere után a' gondolaté. A' császár után a' költő“. Lehet-e személyesebb jóslat? De Shakespeare-e Hugo? Őt drámát hagyott ő versben, hármát prózában. Shakespeare 33-at. 'S nem egyedül a' szám szól Hamlet szerzője mellett. A' termékenység, a' typosok és jellemek roppant változatossága elvitathatlan jelei Sh. hatalmának. Ellenben Hugo műveiben csakhamar megunja az ember ugyanazon felfogás, hatások és alakok gyakori ismétlését. A' lyrái költő neme és modora ez ismétlések oka. Megszokva odáiban a' legélénkebb ellentéteket, dolgokban és szavakban ellentétekkel élt. Ugyan e' módszert használja drámáiban. „Hernani“ egy bandita és császár párbaja. „Marion Delorme“-ban egy rosz személy és egy ifju szűz lelke közti ellentétet tünteti föl. „Ruy Blas“ egy királynét imádó szolga. „Angelo“ egy kéjhölgy és törvényes nő közti küzdelem. A' legnemesebb szenvedélyeket a' legelvetemültebb és gyűlöltebb személyekben tünteti föl, Triboulet a' jó apa typusa. Borgia Lucretia halni akar fiáért. Költő erőszakosan összepárosítja a' szélsőségeket. Ellentétei által akar hatni. De hol az életigazság, a' történeti valószínűség? Költő képzelme drámáit mindig kivételek és borzalmasból alkotja. Nem így a' nagy művés. A' természetet követve, nem halmozza föl a' szörnyeket. Nem teszi ismeretlenné a' történetet; ha átalakítja is, tiszteletben tartja fő vonásait, azok által lelkesül, 's nem teszi a' való helyébe alaktalan ábrándképeit. Mit mondjunk olly költeményről, melly egy banditát V. Károly felébe helyez, 's melly egy Marion Delorme szájából mondat kárhóztatást Richelieu cardinalisra? — De Hugo V. a' fiatalság tetszését vadászta. Jól tudta, hogy az tölti meg a' parterret; lángoló képzelméhez, érzelmeihez akart szólni. Tele is legtöbb drámája a' leganyagibb szerelem tulsóságival. 'S előszavában is bőkezűen hányja a' bókokat. Sem Shakespeare, sem Moliérenek nem jutott eszébe nyilvánítani, hogy ők főleg az ifjuságnak irnak; ők az egész világnak dolgoztak, 's nem igyekvének magoknak védgátat csinálni az ifju nemzedékből az érettebb ítélet ellen. 'S Hugo e' fölött a' népet is legyezte. Midőn az 1830-diki forradalom győzött, H. a' monarchia soraiban volt, mellyet a' győzelmes fölkelés száműzött. Alig mult egy év, hogy M. Delorme előszavában megjegyzé, mikép az idősb Bourbonág alatt müve le volt szoritva szinpadról. Most tehát a' 30-ki forradalom szükséges és jó volt, mert lehet játszani M. Delorme-ot. Ezentul a' költő, multja emlékével, elveszté a' művész pártatlanságát. Muzáját forradalmi szenvedélyeknek szentelé. Eszébe jutott most már lealjasítani a' monarchiát, mit addig dicsőített; beszenyezván egy király emlékezetét, ki addig dicső és nép-szerű volt Franciaország képzeletében. I. Ferenczet nem Marignanban

vagy Madridban, hanem egy czudar kamrában tünteti föl. A' „Roi s'amuse“ nagyobb merény volt, hogysem az új királyság (30-ki) elnézheté. Első előadás után betiltatott. Hugo nyomást, zsarnokságot, censurát, elkobzást kiáltott. Pert akart kezdeni a' színházigazgató ellen, hogy a' törvényszék előtt nyerje meg a' betiltott színpadi tapsokat. A' költő ezután tribunná lett, a' népies szenvedélyeknek kezdett udvarolni. Mennyi élelményt adott a' népnek Ruy Blas-ban: — Egy inas, ki egyedül szereti honát, egyedül jó hazafi, II. Károly Spanyolországában. Ezentul a' művészet az ő kezében csak eszköz, fegyver, bizonyos célra, hogy egy párt szavazatát megnyerje. Meg kell vallani, a' forradalmi szereplésben van bizonyos hatalom. A' színháznál demagog iskolát hozza létre, melly, a' nélkül, hogy tehetségével birt volna, folytatá öröklött tulságait; 's a' propaganda e' neme, melly tőle származik, könnyen félrevezeti a' nép eszét és érzelmét. — „A' költészet a' politika fölött van, mint az eszme a' tény fölött!“

Ime Hugo romantico-politicus elve. Nagy előny hirdetőjére. A' költőre némi csalhatlansági fölséget ruház, mindenek fölött. Ugy képzeljük, mint a' régi időkben, midőn állatokat szelidite 's embereket polgárosita. Ujjai a' lanton, homlokán fény sugar. A' népek lábaihoz borulnak, 's mint Orpheus idejében a' vadaké, megszünik a' pártok dühe a' dal bájainál. Nem ügyetlen fogás, a' költészetet az emberiség királynéjával tüntetni föl, épen mikor egy párt öltönyében tünik föl. Nézzük tehát, hogy a' demagog költő valóban ihletett kezdeményező-e, látnok, tüzoszlop; lássuk, hogy mint egy új Mózesből, tőle fogjuk-e nyerni a' XIX. század törvénytábláit. Hugo némi politikai ambítiót mindig tanúsított. Első ódái kiadásakor írta: „Kettős célja van e' könyv kiadásának, irodalmi és politikai.“ Akkor vigasztaló és vallásos hangon akart szólani, mellyre, ugy hívé, a' társadalomnak szüksége van az atheismus és anarchia saturnaliái után; feladatul tűzte, orvosolni azon bajt, mellyet — szerinte — a' XVIII. század sophistái előidéztek; állítá, hogy lyrája mindenkor csak az isten szózatának viszhangja leend. Ekkor a' kath. hit 's a' régi monarchia volt eszménye, mellynek szentelé dalait, 's mellynek, mindkettőnek, csak tündöklöbber és erősebbnek kell vala föltűnni annyi rom és omladék közepett. De ugy látszik, vannak catastrophák, mellyek nem csupán a' királyokat képesek megdönteni, hanem a' költők eszményeit is megváltoztatják. 1830. után csakhamar átment Hugo a' mult cultusáról a' forradalmak enthusiasmusára, mellyek többé nem voltak véres tévedések, hanem az emberiség korszakának dicsőséges átalakulásai. Olly hirtelen történt e' változás, mintha a' költő mindig a' győztes párthoz tartozott volna. Az ellenzék első soraiba tolakodott, 's minden democrata vélemény hangos hirdetője lett. Mi magasztos megvetéssel bánt a' 30-diki kormánynyal. De a' költő nem volt-e őszinte forradalmi buzgalmában, democrata hevében? Sőt igen. A' juliusi nap agyára sütött. Dallani levén rendeltetése a' természet által, 1830 után csak a' dal tárgyait változtatá. Ennyi az egész. Miután a' mult nagyságait megdicsőité, 's védte a' trónokat, a' XIX. század bardjának vannak dithyrambjai a' forradalmak számára 's fenyegető szavai a' királyokhoz. Csak más dalt pengetett. Jó. De nem kellene látnoki és népvézéri arcot ölteni. Olly kevésbé vezérel, hogy mindig elsodortatik. Hadonáz, rohan, de sohasem tudja, hová megy. „Az eszme!“ kiáltja Hugo. De

kérdjétek tőle, mellyik eszme, 's nem fog tudni felelni. Midőn észrevevé, hogy körülé a' böleseleti és forradalmi secták, a' saint-simonisták, fouriéristák 'stb. hirdetik, hogy hathatós eszmék birtokában vannak, mellyek a' jövőben uralkodni fognak : a' költő elkiáltja : „Le siècle a son idée !“ De micsoda ? Erről hallgat a' jós. Ne csudáljuk, ha Hugo mindig arra használja tehetségét, hogy ismert véleményeket inkább vagy kevésbé sikerült formákban ad elő. Mint publicista, a' legkomolyabb kérdésekbe bevegyiti írói imaginatiója minden processusait. Hogy jobban hirdesse a' halálbüntetés eltörlését 's a' javító reformot, két röpiratot irt regényalakban. Midőn a' mult században Montesquieu, Beccaria, Voltaire az emberi élet becsülését taníták, 's a' büntető törvényhozásban reformokat sürgettek ; hangosan elismerék a' társadalom tekintélyét, erkölcsi fölségét azok fölött, kiket javítani vagy büntetni kell, 's őrizkedtek arra anathematá mondani ép azon perczen, mikor követelték tőle, hogy a' polgárisodás és bölcsesség legmagasb fokára emelkedjék. Midőn művében Hugo ama jeles publicisták eszméit fölhasználta, miért nem követte részreahajlatlan komolyságukat. Nem ismerünk fenyegetőbbet a' társadalmi rendre nézve, mint forma és hang, mellyben a' „Dernier jour d'un condamné“ és „Claude“ irva van. Az elitét és gályarab úgy vannak festve, mint igaztalanul kínzott martYROK. A' jogszolgáltatás hatósága hangosan megtagadva, törvénytelenége proclamálva 'stb. Azonban a' rázkódás, melly a' 30-diki menykőcsapást követte, véget ért. A' szélső pártok, csüggedve visszavonultak ; a' forradalmi eszmék sokat vesztek hatalmukból a' szellemek fölött. Hugo ügyes hajlékonysággal tudta magát alkalmazni az ország e' hangulatához. Ismét író lett, kizárólag író. Látköre tágult, ege kékebb lön. Ez időszerű mérséklet mutatja, hogy a' költő számító is tud lenni. Uj ambitio ébredt föl benne, 's pedig méltó ez alkalommal. A' francia akademiába akart belépni. Költészete előkészíté számára e' helyet. Midőn megadaték, mindenki igazságosnak ítélte. Csak az volt kérdés : a' büszke romanticus, az irodalom Lutherje, hogy magyarázza meg jelenlétét a' classicaí orthodoxia képviselői közt, midőn székét elfoglalja. Hugo a' legkülönösb mellőzéssel szabadítá meg magát e' nehézségtől ; beiktatásakor csupán a' politikáról szolt, 's hallgatással mellőzte az irodalmi kérdéseket. Emlité Napoleont, Mirabeaut, Dantont, Malesherbest és Sieyest ; de a' művészetről, 's mindazon elméletről, mellynek 20 éven át Aristotelese volt, egy szót sem tön. Mihelyt belépett H. az Institut-be, academicusból már pair akart lenni. Többé ne tekintsétek őt írónak, ez halálos bánalom rá nézve. Mindig a' politikára volt valódi hivatása. Hogy a' kétkedőt meggyőzhesse, eszébe jutott, levélalakban, könyvet írni illy czim alatt „Le Rhin.“ Nagy isten, milly könyv. Mi bizarr vegyülete a' legkevesbé őszhangzó színeknek. Csupa dagály, csupa óriási. Mint Cromwell előszavában, ugy itt is rég festegedett eszméket sajátíta el. 'S mi több, hogy kevesbé veszélyessé tegye a' nyugotra nézve Russiát, neki adja Konstantinápolyt olly föltét alatt, hogy aztán Ázsia felé forduljon. Nagylelkűbb volt, mint Napoleon, ki ez árért a' világon sem akart osztozni a' czárral. De végre teljesültek vágyai. Pair lett. Hogy itteni hallgatagsága miatt kárpótlást nyujtson a' közönségnek egy könyvet irt „La Misère“ czim alatt. A' kérdés eléggé érett volt, hogy ezt válassza. De a' 48-ki forrada-

lom megakadályozá kiadását. Itt igazságot kell szolgáltatni Hugonak, Sietett ő is védeni a' veszélyben forgó társadalmat. Ez egyszer nem lehet megítélni az ellentétek bőséges fölhalmozását; akkor az észszerű és merész cselekedet volt. Minő ok vezette őt a' másik oldalra? 'stb. Lamartine példája. Ő is szónoka akart lenni a' forradalomnak. 'stb. Azóta rendszeren egy szenvedélyt vagy népszerű közhelyet keres 's kifejezéseit a' hyperbola szélső határig viszi. 'stb. Minél kevesebb kezdeményezéssel bir eszméiben, minél kevesebb biztossággal ítéletében, annál kiáltóbban fejtegeti a' themákat és jelszavakat, miket új pártja kölcsönöz neki. Nagy lyrai költő, bizarr drámaíró, gyakran emphaticus és követelő prózaíró; 's most tribuni tisztet ölt. Mindig ugyanazon művész, kinek kalandozó ambitioja nem talál megállapodási pontot. — De legyen elég az idézet. Ujabb időkben szerepelt Hugo a' békecongressus üléseiben is, mellynek elnöke volt. 'S közelebb midőn fiát a' halálos büntetés ellen irt cikke miatt pörbe idézték, a' mi miatt az atyát Lajos Fülöp megdicsérte: Hugo Victor szót emelt, az eskütszék előtt, fia ügyében. Beszéde roppant hatást szült. A' szenvedélyvel ritka méltóság párosult e' szónoklatban. (Lásd: *Halálbüntetés*, és: *Hugo Károly*.)

2) **Hugo Károly**, legidősb fia H. Victornak, nagy tehetségű fiatal ember 's az „Évenement“ című lapban megjelenő cikkei bizonyosságul szolgálnak, hogy családjában bizonyos irodalmi hagyomány uralkodik, melly ki nem veszhet. H. K. szinte nagy költői tehetséggel bir 's tárczájában a' leggyönyörűbb költemények gyűjteményét rejti, melly már kötetekre terjedne. Mindeddig azonban még semmit sem közle belőlök. Az utóbbi hónapokban a' halálbüntetés ellen irt egy cikke miatt pörbe fogatott 's atyja fényes védelme daczára 6 hónapi börtönre ítéltetett. H. K. kétségkívül egyike Páris legszebb fiatal embereinek, 's mellett elmés, szellemdús, élénk 's még csak 25 éves. — 3) **Hugo F. Victor** második fia a' költőnek, csak 3 évvel fiatalabb az előbbinél. Hasonlóul szép tehetség 's tán alaposabb miveltséggel bir, mint bátyja; sokat foglalkozik történetészeti tanulmányokkal. A' schleswig-holsteini kérdésben ritka szakismerettel védelmezé ezen szerencsétlen ország jogait. — *y.*

Humboldt (*Sándor*, báró) korunk legnagyobb természettudósa, szül. 1769-ben; tanult Göttingában és oderai Frankfurtban. 1790-ben a' híres világhajóssal, Forster Györggyel együtt meglátogató a' Rajnát, Hollandot és Angliát, 's 1791-ben a' freibergi bányászakademiát (l. ezt), hol a' nagyhirű Werner leczkéit hallgatá. 1792-ben bányászi hivatalt nyert Berlinben 's később Baireuthben, azonban utazási vágyától ösztönözötve, lemondott állomásáról. 1795-ben Hafter és Freieslebenel Schweiczot és Olaszországot, 1797. *Vilmos* bátyjával 's Fischer orosz udv. tanácsossal Franciaországot 's 1799. Bonpland Aimével Spanyol-Amerikát utazá be, honnan 1804. tért vissza Európába. Itt, a' mennyire az akkori háborus idők engedék, a' gyűjtött tapasztalati és tudományos anyag rendezésével foglalkozott. 1818-ban Londonban találjuk 's miután Keletindia és Tibet beutazására irányzott terve meghiusult, jöllehet a' porosz király 12,000 tallér évidíjat rendelt e' czélra, — Párisba költözött, hol 1822-ig maradt. Ekkor királya Veronába hívá 's vezetőül használá olaszországi utazásában. Visszatérve innen, ismét Párisba ment 's csak 1826. ment Berlinbe,

hol természettudományi előadásokat tartott. 1829. az orosz kormány által gyámolítatva, Szibiriába 's a' kaspiumi tenger mellé utazott, hol különösen az Uralhegyeket vévő földtani vizsgálat alá 's az ottani gyémántbányákat fölfedezé. 1830. kormánya által diplomaticus megbizatással Párisba küldetett 's most tudományos dolgozatokkal elfoglalva Berlinben él. Utazásainak részleteire nézve l. *Közh. Ism. Tára VI. köt.* — Ezek a' nagyhirű tudós külső életének főpontjai. Sokkal nagyobb érdekű H. belső fejlődésének története 's tudományos hatásának előadása. E' tárgy azonban olly bő, melly meghaladja e' lapok szűk terét. Elég legyen itt főbb vonalaiban megismertetni. — A' természetbuvárok 's ezek között névszerint az utazók, rendszeren kétféle irányban működnek. Vagy t. i. öntapasztalati anyagok dús felhalmozásával foglalkoznak, vagy pedig a' saját 's idegen vizsgálatok eredményeit egy egészé alkotják, melly aztán vagy az addigi ismeretek támasza és pótlékául szolgál, vagy a' használatlaná vált régiek helyébe lép. E' két irányt csak felette ritkán látjuk egyenlő mértékben ugyanazon egy emberben egyesülve. Humboldtban mindkét irány egyenlő kifejtettségben található fel, 's ezen körülmény ragadá olly bámulatra kortársait 's adja meg munkálatainak maradandó becsét. H. nemcsak öntapasztalatait 's vizsgálódásait tudja egybegyűjteni, hanem összekötésbe is hozza azokat a' régi 's legujabb idők minden más tapasztalataival, 's legnagyobb világosságban állítja elő a' legmeglepőbb eredményeket. Ezen sajátága feltűnt már, még Amerikába utazása előtt irt egyik legkorábbi munkájában: „*Ueber die gereizten Muskel- und Nerven-fasern*“ (2 köt. Berlin 1797—99). Az e' munkában, a' galvanismus felett tett kísérleteket 's az e' tárgyú jegyzeteket a' lefolyt félszázad alatt messzire haladott physiologia is méltányló elismeréssel tekinti. — Egy egészen új tudomány, a' *növényzeti földirat* (Pflanzengeographie) H. szelleműs combinationóinak köszöni lételet. Már Linné és követői is mozogni kezdenek e' téren, azonban csak H. utazási tapasztalatai 's a' legtávolabb földzugokban tett vizsgálatai nyomán sikerült számtalan ténynek a' természettan szabályaival való összefüggését bebizonyítani 's kimagyarázni a' törvényeket, mik szerint a' végetlenül alakdús növényvilág a' föld területén el van osztva. — Ezen vizsgálatok nem maradhattak elevenítő hatás nélkül magára a' *növénytanra* sem (l. *Füvészet*), melly H. keze alatt egyikévé lön a' legvonzóbb természeti tudományoknak. Kimutatta ugyanis azon nagy befolyásokat, miket a' csendes és passiv növényvilág a' föld művelődésére, a' népek állapotára 's az emberi nem történelmi fejlődésére ős időktől óta gyakorolt. A' physical tudományok ezen összefüggése az emberiség történetével, annyira vonzó volt a' gondolkozókra nézve, hogy azonnal nagy számu természetbuvárok léptek át a' H. által megkezdett utra, ugy hogy ő volt alapítója azon iskolának, melly jelenleg Németországon kívül is számos követőt számlál. E' mellett H. minden buvárlataiban távol van a' mysticus magyarázatoktól 's minden titokkereséstől. Előadási nyelve egyszerű; a' természetnek sajátágos költői felfogása, valamint műveinek izlésteljes külső formája, még olly olvasókat is magukkal ragadtak, kik az előtt a' természettudományokkal soha nem foglalkozának. — A' mi H. munkálatainak részleteit illeti, bámulni kell irányának terjedelmét és változatosságát. Eltérő, reformatori hatása a' természettudo-

mányok csaknem minden ágában nyilatkozik. A' geognosia szilárdabb alakot nyert általa, miután, eredetileg mineralogusnak nevelve, Európa, Ázsia és Amerikában tett utazásaiban kiválólag ezen tartományok geognosticai vizsgálatára fordítá figyelmét. A' geographia pontosabb helymeghatározásokat nyert azon magassági mérések által, miket Délamerika spanyol gyarmataiban, Mexikóban, Németországban és Szibiriában eszközölt. A' klimatologia is lényeges felvilágosításokat köszönhet neki azon naplója folytán, mit az általa átutazott tartományokban a' különböző meteorologicus, thermometricus és electricus tűneményekről készített, 's mik által egy összehasonlító klimatológiának veté meg alapját. Hasonlóul élesszemü vizsgálót és szerencsés magyarázót találtak benne a' quitoi és mexicói tűzhegyek, valamint a' csekélyebb Vezuv vulkáni kitörései is. — *Boupland* által támogatva, Amerikában sok fontos vizsgálatot tett a' növények terjedése, haszna, sőt alkotása körül is, miket azután a' különböző emberfajokkai összeköttetésökben, vagy ha cultivált növények valának, nemzetgazdászati tekintetben vett szemügyre. Vannak számos, tisztán rendszeres tartalmu botanicus diszművei, miket e' kevésbé jutalmazó irányban *Boupland*dal együtt adott ki. Fő munkája e' tekintetben *Növényzeti földirtata* (*Geographie der Pflanzen*). Az általok gyűjtött gazdag herbarium, mely 6,000-nél több nagy részt új fajokat tartalmazott, később *Kunth K. S.* által iratott le egy nagyobb munkában. Azon nyerevények, mikkel H. délamerikai utazása által az állattan (zoologia) gazdagodott, H. utazási művének egy külön szakaszában vannak előadva. — Ezen dolgozatoknál meg nem állapodva, H. az európai népeknek képekben kíváná felmutatni az andesi hegyláncz természeti szépségeit 's egy elpusztult civilisatio emlékeit. E' czélből egy újabb gyönyörű művet bocsáta közre művészileg készített rajzokkal; 's ez által veté meg alapját a' természettudományi tájfestészetnek, mely napjainkban *Rugendas* 's más külföldi művészek által olly nagy tökélyt ért el. A' régi mexicóiak és peruiak nagy építész maradványai felkölték benne a' nyelvek, a' fennmaradt kéziratok, ama tartományok régibb lakosainak miveltsege 's vándorlásai tanulmányozását, 's ezeket összehasonlítván a' régi egyiptomiakkal sőt a' délázsiai lakosokkal is, ezen messze tengerek által elválasztott népek között fölfedezé a' rokonságot. Maga a' statistika és ethnographia is sokat köszönhet H. addig ismeretlen, sajátos módszerének. — A' délamerikai gyarmatok levéltárai azelőtt még egy idegen előtt sem nyíltak meg. Ezen dús anyagot ő felhasználá Uj-Spanyolországot illető 's több kötetre menő munkájában; azonban nem elégedék meg csupán statistikai számok pusztá összeállításával, hanem összeköttetésbe hozá azokat természettörténeti tényekkel, úgy hogy e' kettő kölcsönösen magyarázza egymást 's a' statusgazdászati különféle tanai egészen új szempontból tárgyalva tűnnek elő. Ő ugyanis azért, hogy a' különböző égaljak alatti 's messze elválasztott tartományokbani földmivélést egymással összehasonlíta, 's ennek jövedelmességét, 's a' népek polgárisultságára vagyis történelmi fejlődésére hatását az érczgazdagság fogyása vagy szaporodásából vizsgálá, a' régibb statusgazdák tanainak philosophiai 's ez által mélyebb jelentőséget szerzett. 'S azon szokása, miszerint egy kérdést 's tényt sem állított oda elszigetelten, hanem mindig összeállításokban keresé azok

megoldását, okozá, hogy H. munkái nagyszámu kötetekre terjedének ; azonban vannak számos vizsgálatai, miket részint egyedül, részint másokkal egyesülten eszközölt. A' „középkori hajózási földírat (Nautische Geographie) története“, olly műve, mit csak olly történész irhatott, ki csillagász is, természetbuvár is egyszersemind ; az ő vegytani, vagy a' delejes egyenlítőt meghatározó munkálatai, miket Gay-Lussaccal együtt készítete, az isothermek körüli nagy fölfedezése, számos értekezése a' physical földírat köréből 's több idegen munkábani részvéte mindmegannyi bizonyítványai soha nem nyugvó, sokat 's jeleset alkotó tevékenységének. Utolsó művében (Kosmos) mintegy egy képbe fogja össze saját és mások tapasztalatait, mire senki sem alkalmasb nálánál, ki hosszú élete folytán korunk tudományos mozgalmainak közepében állott, sőt némileg önmaga vezeté azokat. Mert művei általi egyenes hatásán kívül, a' tehetségesb szellemekkel mindenütt összeköttetésbe lépett 's vagy vizsgálódásokra ösztönzé őket, vagy pedig hathatós lefolyása által a' kormányok és tudom. társulatok figyelmébe ajánlá. Igy p. o. neki köszönhető a' delejes vizsgáldák (magnetische Observatorien) felállítása az angolok legtávolabb gyarmataiban 's Sibiriáig ; thermometricus vizsgálatokat az ő javallatára már 1828. eszközöltetett a' porosz, 's később Észak-Azsiában az orosz kormány is. Sok fiatal természetbuvárnak polgári állást szerzett, és számos tehetséges, de a' sors által elnyomott, ismeretlen tudós buzgó pártolót talált ő benne. A' mi az utóbbi évtizedekben Poroszországban a' természettudományi tanulmányok érdekében életbe lépett, az legnagyobb részt az ő érdeme. A' mellett közönségesen el van ismerve mocsoktalan élete, önzéstelen, nemes jelleme, ki egyiránt bírja az egykoru természetbuvárok szeretetét 's tiszteletét és a' fejedelmek vonalmát.

Mundt Tivadar (Allg. Literaturgeschichte 1846) azt mondja : „H. Sándor a' legnagyobb 's legfényesebb név, mit jelenleg az európai szellemélet felmutatni képes ; egy eszménye ő a' legtökéletesb öszhangzatos emberi képzettségnek, melly a' tudománynak legmagasb foku összeolvadását a' világgal — a' mai kor ezen valódi feladatát — tünteti fel 'stb. A' tudomány és korunk tudományos élete körüli érdemei általunk kellőleg nem méltányoltathatnak ; épen ugy nincs még itt az idő, hogy azon fontos lendületek, miket H. minden irányban ébresztett 's folytonosan ébreszt, összefogathatnának. Egy avatott kézzel irandott életrása H.-nak, kiválólag fontos rajza leend az utóbbi 50 év szellemi fejlődésének 's névszerint a' német tudományt azon magasb világérintkezésben állítandja elő, mellynek hiányát csaknem az egész 18 században érezé.“

Humboldt Sándor fő munkái : „*Pitoreske Ansichten der Cordilleren und Monumente amerikanischer Völker*“ (Stuttg. 1810.) ; „*Versuch über den politischen Zustand des Königreichs Neu-Spanien*“ 'stb.“ (5 köt. Stutt. 1810—15.) ; H. és Bonpland : „*Reise in die Aequinoctialgegenden des neuen Continents in den Jahren 1799—1804.*“ (1—6 rész 1815—32.) ; „*Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geogr. Kenntnisse von der neuen Welt und die Fortschritte der nautischen Astronomie in den 15. und 16. Jahrh. Aus d. Französ. v. Jul. Ludw. Ideler.*“ (1—3 köt. Berl. 1835—39). Classicus művek, mellyekben a' tudományos szabatoság nagyszerü költői felfogással párosul. — Továbbá : „*Biblio-*

theil naturhistorischer Reisen für die reifere Jugend (1—4 köt. Wien 1830.); „*Reisen und Forschungen. Aus d. Engl. übers.*“ (Leipz. 1833). Népszere kidolgozások. — Azonkívül: „*Ansichten der Natur, mit wissenschaftlichen Erläuterungen*“ (2 köt. Stuttg. 1826). „*Centralasien. Untersuchungen über die Gebirgsketten und vergleichende Klimatologie. Aus d. Franz. v. W. Mahlmann*“ (2 köt. Berl. 1844). — „*Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*“ (Stuttg. u. Tübingen, 1 köt. 1845. 2 köt. 1847. 3 köt. 1850). Valódi gyöngyei a német és francia irodalomnak, melyek általános bámulattal lőnek fogadtatva. — Kevés szóba fogva össze Humboldtnek a tudomány körül szerzett érdemeit, mondhatni, mikép a physical földiratban valódi forradalmat idéztek elő munkálatai, hogy ő a növényzeti földirat teremtője, hogy a történelmet birodalmát is nevezetes hódításokkal szaporította, — azt nem is említvén, hogy „*Ansichten der Natur*“ munkája kitünő költői tehetségről tesz tanuságot, s hogy a közéletben mély belátásának, a magán viszonyokban pedig szívének adá számtalan bizonyosságait. — Érdemeinek külső méltánylása nem hiányzott. A porosz király kinevezé val. titk. tanácsosának s több rendek lovagjának. Tagja valamennyi európai tudományos akademiának, kivén talán csak a *magyart*. 1837. óta a francia becsületrend lovagja s számos külföldi rendjelek birtokosa. A 82 éves agg férfiú jelenleg a „*Kosmos*“ 4-ik kötetének kiadásával foglalkozik. — p.

Humboldt (Vilmos) porosz statusférfi, német író, m. akad. külf. lev. tag, Sándor testvére, szül. 1767. Berlinben, hol nyelvek s tudományokban legszorgalmasabban mivelgetett. Több évig magános emberként üzte tudós foglalatosságait Jenában, mint Schillernek egyik legszorosabb barátja. Diplomaticai pályáját Rómában, mint porosz kir. residens, majd miniszter-residens kezdé; utóbb Berlinben a ministerium cultus és közoktatási osztályának vezetését vette által, azonban itt szabad cselekvősége kifejtésénél a belügyi minister felsőbbiségét levén kénytelen tapasztalni, kilépett. 1810. statusministeri ranggal a bécsi udvarhoz küldetett követül; tagja volt fejedelme részéről a prágai és chatilloni congressusoknak, gr. Herdenberggel együtt írta alá a párisi békét, tagja ismét a bécsi congressusnak s aláírója a porosz és szászországi frigykötésnek 1815-ben. 1816-ban mint felhatalmazott munkálkodott Frankfurtban a francia- s németországi határ-elintézés dolgában. Ezek után a király az országtanács tagjává nevezte, fekvő jószágokkal ajándékozta meg és saját kívánságára, rendkívüli követül, teljhatalommal Londonba küldé, s 1818. Aachenbe. 1819. ülés és szavazattal lépett be az államministeriumba mint tagja azon bizottmáynak, mellyre az alkotmány-terv vizsgálata volt bizva. Azonban ezen hatásköréből nem sokára kivétetett s már csak az államtanács üléseiben vevén részt, szinte kizárólag a tudományoknak élt mind halálaig, melly 1835-ben érte el. Az udvar tisztelte sírjába is elkísérte. S kétséges: vajjon a statusnak, mellynek a legnyugtalanabb időben, a legfontosabb ügyekben szolgált, tett-e nagyobb szolgálatokat, vagy a tudomáynak, s művészeteknek. A berlini egyetem felállítása, abba a leg-híresebb férfiak meghívása, a porosz museum. a königsbergi csillagász intézet, a művészi egyesület alapítása: más felől a tudomány birodalmában tett roppant fáradozásai s műbirálati dolgozatai kitünőek; ide

tartoznak széptani értekezései Schiller „Hórá“-iban, bírálatai a' berlini criticali évkönyvekben ; Schillerrel volt levelezése (1830. Stuttg. u. Tüb.) továbbá : „*Berichtigungen und Zusätze zu Mithridates von Adelung*“ (Berl. 1817.); „*Prüfung der Untersuch. über die Urbewohner Hispaniens vermitt. der vaskischen Sprache*“ (Berl. 1821. 2 köt. 4.); végre „*Róma*“ ez. nagy költeménye 's Aeschylus Agamemnonjának fordítása (Leipz. 1816. 4). Életének utolsó éveiben leginkább az amerikai és malayi nyelvekkel foglalkozott, miben 1829-ben óta egy fiatal tudós, *Buschmann* Eduard által segítettett, ki ez ügyben több évig utazott Amerikában. Ez adta ki H. munkáját : „*Über die Kawisprache auf der Insel Java, nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues*“ stb. (3 köt. Berl. 1836—40). — Könyvtárát, melly nyelvészeti tekintetben a' leggazdagabb Európában, kézíratait, megkezdett philologiai dolgozatait a' berlini kir. könyvtárnak hagyta. A' m. akademia 1834. vette fel tagjai közé. — Összes műveinek kiadása 1841-ben kezdetett meg 's a' többi években folytatólag jelent meg Berlinben. — a.

Hume (József) az angol parlament tagja, szül. Skóciában Aberdeeni 1777. Sebészéséget 's később gyógytant tanult az edinburgi egyetemen. Ezután mint katonai sebész Indiába ment, hol hamar megtanulá a' benszülőttek nyelvét. Majd tolmácsul használtatott a' hatóságoknál 's mint haszonvehető, munkás fiatal ember közigazgatási hivatalokra alkalmaztatott, hol takarékosága által olly vagyont szerzett, hogy később gond nélkül, független életet élhetett Angliában az eredetileg szegénysorsu férfiú. Angliába 1808-ban tért vissza 's a' parlamenti életre készült. A' torysmushoz állott 's 1812-ben helyet nyert az alsó-házban. Itt lemondott a' torysticus aristocratismusról 's minden alkalmat megragadott, mellyben szabadelmű nézeteit kitarthatá, különösen pénzügyi kérdéseknél. Az állam pénzügyi erejét különös tanulmányi tárgyává tűzé 's ebben annyira ment, hogy a' radical ellenzék között, mellynek feje volt, az egész parlamentben ő tartatott legszigorubb számolónak. 1830-ig Aberdeeni grófságot képviselé, azután IV. Vilmos halálaig Middlesex grófságot. A' toryk rendkívüli erőködései miatt, kik a' leghatártalanabb gyűlölettel üldözték minden nyilvános lapokban, 1837. elveszté ülését. O'Connel közbejárására azonban Kilkenny választá meg képviselőjének. 1839-ben O'Connellel is összetűzött. Később Montrose követeként ült az alsó-házban, hol mindenütt éles és rettegett, habár néha kicsinyes számoló volt is. — k.

Hummel (Nep. János) korunk egyik legjelesb zongorásza- és zeneszerzője, szül. Pozsonyban 1778. Atyja már 4 éves korában kezdé zenére taníttatni. 7 éves volt, midőn *Mozart*, meglepetve már akkori haladásait által, tanítványaul fogadá. Ezen mester keze alatt bámulatos haladásokat tett 's 9 éves korában már általános figyelmet ébresztett. Atyja ekkor beutazá e' csodagyermekkel Németország, Dánia, Anglia és Holland fővárosait. 1787. Dresdában lépett fel először nagy közönség előtt. 6 év leforgása után visszakerült Bécsbe. Játékának tisztasága 's csinossága már ekkor Németország első rangu zongorászai közé sorozák a' 15 éves fiút. Ekkor kezdé az őszhangtant 's a' generalbasst tanulmányozni. 1803. H. mint karmester lépett be hg. Eszterházy Miklós zenekarába. Itt írá első templomi zenedarabjait, 's több operát és balletet bécsi színházak

számára 'stb. 1811. kilépett Eészterházy hg. szolgálatából's egyszerű zenetanió lett Bécsben. 1816. a' württembergi király, 1820. a' sász-weimari nagyherczeg szolgálatába lépett. Két év múlva beutazá Oroszországot, Hollandot és Belgiumot 's végre Párisba ért, hol a' legnagyobb tetszés között lépett fel. 1827. a' haldokló Beethovenhez utazott, 'sa' két művész, kiket a' versenyzés összezőrdített, kibékült. 1829. H. ujra utra kelt, visszatért Franciaországba, onnan Angliába, innen ismét Németországba, továbbá Lengyelországba 's végre ismét Weimarba tért, elfoglalván régi karmesteri állomását, 's itt érte el a' halál 1837. — Korunkban Beethoven volt egyedül, ki a' hangszeri zenében felülmulta Hummelt, 's ez e' legnagyobb dicséret, mit róla mondani lehet. A' styl tisztasága 's a' forma szépsége tekintetében ugyan páratlanul áll Hummel; azonban az inspiratio fenségére 's a' gondolatok mélységére nézve Beethovené az elsőség. A' két művész között azon különbség van, mely van a' tehetség és lángész között. Hummelnek azonkívül nagy érdeme van a' zongorászat elmélete körül is; e' részbeni tankönyve számos évek gyakorlatának eredménye. H. szerzeményei: 1) színpadi zene: 4 opera, 5 ballet, 2 nagy cantate; 2) templomi zene: 3 nagy 's több kisebb mise, azonkívül sok maradt e' tárgyól kéziratban: 3) hangszer zene: concertók, sonáták, triók 'stb. 4) tan-zene: „*Méthode complète, théorique et pratique pour le piano*“.—a.

Humor; humoristák. Bizonyos írói szellemnek és lélekállapotnak széptani elnevezése, melynek mind eredete bizonytalan, mind pedig kimerítő értelmezését adni még a' mai értelemben humor teljesen ismeretlen vala, vissza Hippokratesig és Galenusig 's azt az emberi test négy eleméből 's négy folyós részéből (vér, nyál; fekete és sárga epe) 's ezek nyomán a' négy temperamentumból akarták származtatni. Még nagyobb homályba keveredtek. *Johnson*, a' nagy angol széptanász, kinek idejében a' humor (humour) szó használtatni kezdett, azt mondja: „a' cholericum, a' melancholicum, a' phlegma „humores“-nek neveztetnek az emberi testben; 's így képleg az emberi léleknek is humort lehet tulajdonítani; ha p. o. bizonyos sajátság annyira uralkodó egy emberben, hogy minden erejét, hatását és életszellemeit folyamukban arra kényszeríti, hogy egy'sugyanazon uton haladjanak.“ — „Az életszellemeik folyamukban“, ez ugyan megközelíteni látszik a' humor szó értelmét, azonban ez is legkevésbé kielégítő. A' német aestheticusok nagy része homályos, elvont szólásformákban iparkodtak nyomára jutni az igazságnak, azonban alapos, éles, tiszta, a' humor fogalmát tökéletesen visszaadó értelmezés mindekkoráig hiányzik. A' tárgy felvilágosítására szolgáljanak a' következő adatok.

Jean Paul, a' legnagyobb német humorista, ezeket írja a' humorról: A' h. a' Comusnak tulajdonképeni költészete; szeszély, satyra, részint a' comodia is — inkább annak prózája. A' humor egy szellem, mely az egészen átvonul 's nem láthatólag eleveníti azt, mely tehát nem egyes tagokat szorit ki, 's annál fogva helyenkint ujjal meg sem is mutatható. — Egy humoristicus könyv elolvasása után sem a' világot, 's mi több, sem magunkat nem gyűlöljük. A' gyermek felfogja azt, a' mi nevetséges, a' nélkül hogy gyűlölné, vagy megvetné, vagy kevésbé szeretné. A' humor által olyanok leszünk mint a' gyermekek. Azért nem lehet egy epigramm,

vagy satyragyűjteményt, de igen is egy „Tristram Shandyt“ (angol humorist. regény Sterne-től) egy abeczés könyv elkopásaig újra megújra olvasni. Az élvezet és a comicus ötletet kimeríti 's kiüriti az első dörgés mint a' czikázó villám; de a' humor egy csendesen megújuló, ártatlan villámlás (Wetterleuchten), nem fejtünk fölött, hanem a' távol láthatáron, melly jó időt jelent. — Továbbá: A' humor — mint a' fenséges megfordított oldala — nem semmisíti meg az egyest, hanem a' végest, az eszméveli ellentéte által. A' humorra nézve nem létezik egyes bohóság, nem egyes bohók, hanem csak általában bohóság és bohó világ; nem tesz úgy mint a' közönséges bohóc (Spassmacher), nem emel ki egyes bolondságot, hanem lehuzza a' nagyot, hogy a' kicsinyt (de nem mint a' parodia) 's fölemeli a' kicsinyt, hogy a' nagyot állithassa mellé, hogy így azután mindkettőt megsemmíthesse; miután a' végetlenség előtt minden egyenlő és semmi. Vive la Bagatelle — kiált fel Swift. Shakespeare így lép fel óriási tagjával; 's Hamletjében 's néhány melancholicus bolondjaiban örült álarcz alatt legfőbb fokra viszi ezen világkinevetést. Ez a' humor *totalitása*. — Ebből magyarázódik a' humoristicus szelidség és türelem egyes bohóságok irányában, miután ezek a' nagy tömegben kisebb jelentésűek 's ártalmuk 's miután a' humorista az emberiséggeli saját rokonságát el nem tagadhatja; míg a' közönséges gunyoló, ki a' közönséges és tudós világ csupán egyes, kivüle álló abderita bohósága't veszi észre 's számlálja elő, különszerűségének szűk és önző öntudatában egész dühvel mondja lováról kapuczinus predikációját a' bolondság ellen, mint valami reggeli 's esteli predikátora a' föld nagy tébolydájának. Milly szerény ellenben egy ember, ki minden nevet, a' nélkül azonban, hogy saját hippocentaurusát vagy magát is kivenné! — Ezen egyetemes guny által a' humorista átmelegíti a' lelket, a' persiffleur meghidegíti — ámbár mindkettő kinevet mindent. — Ez teszi a' humor *megsemmítő* vagy *végetlen eszméjét*. — A' humor hasonlít a' Merops madárhoz, melly ugyan farkával fordul az ég felé, azonban mégis az égbe repül. Egy szemfényvesztő az, melly fején tánczol, 's a' nekart *fölfelé* issza. — Ha a' régi theologia szerint, a' túlvilágból e' földi világra tekintünk, ez kicsinynek 's hiunak tünik fel; a' humor e' kis világgal méri 's ahhoz csatolja a' végetlent; 's így származik azon nevetés, mellyben még van fájdalom és nagyság. Valamint a' görög költészet derültséget okozott, a' jelenkori borultságot: szintugy egy részben komolyságot idéz elő a' humor, ellentétként a' régiek tréfájához; aljas soccusban jár, azonban mindig a' tragikai álarczot viseli, legalább kezében. Azért nem csak komolyak voltak a' nagy humoristák, hanem épen egy melancholicus nemzetnek köszönhetjük a' legjobbakat. A' régiek sokkalinkább valának életvigak, semmint a' humoristicus életmegvetésig emelkedhetek volna. — Minden patheticus feszültség után humoristicus megoldozkodás után vágyakodik az ember; miután azonban egy érzemény sem követelheti rögtön az ő ellenjátékát, hanem csak fokozatos lehangoltatását: azért a' tréfában, mit a' pathos keres, egy levezető komolyságnak is benn kell foglaltatnia. 'S ezen komolyság a' humorban lakik. — Ezeket mondja Jean Paul. Szerinte tehát a' regényesnek a' comicummal egyesülése képezi a' humort; az élvez és a' köznapi comicum prózai természetűek 's kiváltképen az észben gyökereznek; a' humor

ellenben a képzeletet és kedélyt veszi igénybe 's ennyiben költőivé lesz.

Mindezekből a következőket vonhatjuk le : Midőn a comicum a meghatóval és kedéllyessel egyesül, humor származik. A h. eléggé complicált és bő terjedelmű, hogy az élet legtragicusabb oldalait is felfogni és előadni képes legyen, 's egy széptanász helyes megjegyzése szerint, a kedély azon sajátságos hangulatából származik, mellyel ez az életet az eszménnyel összehasonlítva 's amannak ellentétei által kisebb nagyobb mértékben mélyen sebesítve, majd gunyos, sőt metsző szeszélyre is ingereltetik 's e feletti érzeményeit a comicum és fenséges eredeti vegyületében önti ki. A satyricus mindig csak egyes bohóságokat 's nevetséges oldalakat ragad meg ; a comicus a közönséges étellel hasonló színvonalon áll ; csak a humorista öleli körül az egészét 's magasztos állásponton áll az élet 's a mindennapi világ felett, minélfogva joga van sokat, mit mások nevetségesnek találnak, tragikailag és komolyan, és viszont, mit mások komolyan látnak, komikailag fogni fel. — A h. a költészet legmagasztosb régióiba emelkedhetik, mit sem a satyra, sem a csupán komikai szeszély nem képes. Élvez, ironia, persiflage, satyra, érzelem, képzelet, komolyság 's tréfa nála nem czélok, hanem csupán eszközök. Szeretet, komolyság, kedély és költészet nélkül humoristát képzelni sem lehet. A humorista pöröl is a világgal, de nem mivel gyűlöli, hanem mert szereti. Kedve telik gyakran az ugrásokban 's a látszólag legellenkezőbb érzelmeket cselelteti, úgy hogy ezen különös vegyület a mindennapi emberektől nehezen értetik fel. Szidja az embereket, mint Shakespeare-nál a bohóc a vén örült Leart, de azok meztelenségét szeretetének köpenyével takarja, bolondságaik ösvényén elkiséri őket még a száműzetésbe is 's elmondja a legtréfásabb dolgokat a legkeservesb, 's a legkeservesb dolgokat a legtréfásb arczzal. Különösen szeret játszani a humorista saját én-jével, e részben jóindulatu, nyílt fogadtatásra van szüksége, mert fölvetett humoristicus öneltorzítása által prózai lelkű, gyűlölködő, 's egyéniségre nézve fogékonytalan természetek előtt meg kell buknia. *Sterne* azt mondja : „Van egy költői, de van egy humoristicus örütség is ; de csak bevégzett izlésű olvasók nem tartják a vég megfeszülést tulfszülségnek.“ Hogy a humoristát felfoghassuk 's élvezhessük, nem mindenkinek adott sajátságos lélekállapot kívántatik ; hétköznapi észszel bíró emberek a humort nehezebben fogják izlelni. A humor által felfordított világrendet csak magasabb szellem értheti meg. A rendes költő a szépséget veszi vezéricsillagaul 's azon szabályokhoz alkalmazkodik, miket az *aesthetica* tűz elébe ; a humorista azonban kitüzi az önkény és képzelet zászlóját, mit követ, természetesen az ész fő vezérsége alatt ; mert különben az örütség régióiba tévelyednék, a miket pedig csak távolról szabad érintenie. — Legsajátosb 's legnemzetiebb színben fejlődött a humor az angolok között, ide tartozó nevek : *Sterne*, *Swift*, *Smollet*, *Fielding*, *Irring*, *Boz* és sok mások. A németek sok hajlammal bírnak hozzá, azonban : *Jean Pault* kivéve, eddig sokkal jobban irtak a humor felől, semmint a humoristika mezején valódi becsesel bírót nyujtottak volna. A németek általában sokkal *doctrinairebb* nép, sem hogy tisztán humoristicusok lehessenek. *Hippel*, *Lichtenberg*, *Tieck*, *Hoffmann*, *Heine*, *Saphir*, *Börne* 'stb. rendszeren mindig csak a humor

egyik oldalát fejtették ki. A' drámaköltők között a' humorban is mindent körülfogó nagyszerűségre és sokoldalúságra nézve első helyen áll *Shakespeare*. A' német drámaírók között alig van egy, kit egy humorista díszes revélével lehetne felruházni. Valódi humoristicus világnézet számos nyomaira akadunk ugyan *Goethe* „Götz von Berlichingen, Egmont, Faust“ és sok kisebb satyricus darabjaiban, azonban mindezek egészen más vegyületekből származtak, mint azt a' humoristicus alaphangulat megkívánja. *Goethe* sokkal objectivabb nyugalomban állott a' h. felett, hogy egészben humoristának lehetett vagy akart volna neveztetni. A' spanyolok humoristicus tehetségeit bizonyítják *Cervantes* és *Gracioso* drámái, ámbár humoruk a' germán népek mélyebb humorától nemzetileg eltér. A' francziáknál az „esprit“, ezen nemzeti sajátság, mint más nyelven visszaadni épen ugy nem lehet, mint nem az angol eredetű humourt 's épen olly nehezen értelmezhető is, — az olaszoknál tulömlő, kicsorduló dévajság akadályozza a' h. fejlődését. Ez leginkább a' germán népek sajátja. A' rómaiak 's görögökre nézve föl nem fedezett tartomány vala. Régebben a' humort (angolul humour), *Lessing* példája után, a' németek „Laune“-nak fordították, de csakhamar átláták, miképen e' fordítás szabatoságtalan sőt hamis, 's hogy *Laune* (kedély) válhatik ugyan humorrá, de eredetileg sohasem az. — Nálunk az újabb időkben „nedély“ szóval fordítják a' humort. Van-e a' magyar természetében erre mutatkozó hajlam? e' kérdésre határozottan felelni talán már most is lehet. 'S erre nézve nagy biztatást találunk a' magyarnak azon „sirva vigadó“ sajátságában is, melly azonban eddig inkább sentimentalismusra, buskomolyságra volt hajlandó, 's ennek tulnyomósága miatt a' szabadabb emelkedettséget, mit a' humor föltételez, nem engedhette meg. Az élet és polgárisulás fejlődésével azonban ez bizonyosan meg fog változni. Annyi igaz, hogy a' magyar humor még megszületve nincs. A' mit e' nemből eddig birunk elszórva egyes íróinknál, az részint csak sejtelem és közeljárás és épen azért tökéletlen, részint önállótlan utánzása idegen példányoknak, nem saját vérünk és csontunk, részint pedig a' humornak egyes alkatrészeiből áll, gunyból, élezből 'stb. Ha igaz, mi a' föntebbiekből kitünik, hogy a' humor élvezéséhez és megteremtéséhez magasabb szellemi tulajdonok kívántatnak; akkor fiatal irodalmunk humoristicus művei mig az ezutáni idők méhében rejlenek. Eddigi íróink között kétségtelen, hogy a' magyar humoristicus erő legőriásibb mértékben pendül meg gr. *Széchenyi István* irataiban, mik ha más tárgyakat tartalmaznak, bizonyosan meglepő eredményeket is mutatnak volna fel. De életíránya 's feladata, polgári állása 'stb. e' nagy szellemet nem engedék a' költészet terére bocsátkozni. Hasonló erőben tünt fel a' magyar humor *Vörösmarty* és *Petőfi* egyes gyönyörű költeményeiben. *Kisfaludy Károly*, *Kovács Pál*, *Gál József* 'stb. e' tárgyú prózai művei inkább vigák és szeszélyesek, *Nagy Ignác* zéi satyricusok, *Frankenburgéi* kedélyesek és élezesek. *Jókay* néhány fellépése sokat ígéro e' téren. — Angliában, a' humor hazájában, legujabb időkben *Tackeray*, ki maga is szép nevet vivott ki a' humoristica mezején, felolvasásokat tart a' humorról, miknek legközelebb nyomtatásban megjelenése is váratik. — p.

Hunfalvy (Pál) szül. 1810-ben Nagy-Szálokon Szepesmegyében, a' Tatra tövében. A' falusi iskolából Késmárkra vitetett az evang. lyceumba,

hol négy évet töltött a' grammatika és syntaxis osztályaiban. Onnan Miskolcra ment a' magyar nyelv megtanulása végett, egy évet az evangélikus gymnasiumban Nagy Mihály mostani tállyai ev. pap alatt, 's a' következő a' reformatusoknál töltvén, hol Korponay és Német tanításainak sokat köszönt. Már Késmárkon kezdette a' francia és görög nyelvet tanulni: ez utóbbiban Német alatt többre mehetett, mint addig tanítói vihették. Azután Késmárkon bevégezte a' bölcselmi és elkezdte a' jogi tanpályát, a' theologiai tanulmányokat sem mellőzvéen el, mellyekhez már nyelvészeti hajlamánál fogva vonzódtott. Késmárki tanulását leírta „Emlékezés Késmárkra“, (Ath. 1841., másod. félév). Egyéb tanulmányain kívül a' görög és héber nyelvek, mellyekhez utóbb az arabot is foglalta, kedvesek valának előtte, mellyek mellett a' francia, angol és olasz nyelvekre is tudott időt találni. 'S a' nyelvekkel foglalkodás később sem maradt el, jóllehet pályája más irányba vitte. — Késmárkról Pestre jött, a' jogi pálya folytatására: de b. Podmaniczky Károly fiának, Frigyes és Arminnak nevelését vállalta el. Ezekkel Drezdában töltötte az 1836-ki nyarat. Csak 1838-ban állotta ki a' szokott ügyvédi vizsgálatot. E' közben megjelentek tőle *Drezdai levelek, Rhapsodiák, Emlékezés Késmárkra, Lokman meséji* arabból, 's több *birálatok*; dolgozatai bölcselemre vagy nyelvészetre tartoztak. 1841-ben a' M. T. Társaság levelező tagjává lett, 's tagságát *Thukydidesz* jellemzésével folalta el, melly az *Athenaeum* 1842-ki folyamában jelent meg. 1842. a' Kisfaludy Társaság is megtisztelte tagjává nevezetésével, minek következtében *Aristoteles költészete* jelent meg tőle a' Kisfaludy Társaság évlapjaiban 1842-ben. Ugyanez évben Késmárkra hivatott a' jogi tanszékre. Elfogalta a' hivatást, mert az intézet, különösen a' jogi és politikai folyamannak kiterjesztését szándékolta. Indítványa több rendbeli akadály legyőzésével elfogadtatott, 's létesítettet, miután *Jóny Tivadar* úr egy új tanszék felállítására 2,000 p. ftot ajánlott. Maga Hunfalvy Pál is adott erre 500 p. ftot. Ezután a' még szükségesnek talált 8,000 p. ftot részben kiteremtven a' derék főtanodai gyülekezet és felügyelőség, az új tanszékbe Hunfalvy Pálnak öcsese *János* hivatott meg. — H. P. tanársága idejében leginkább azon dolgozott, hogy ifjaink a' társadalom és állam létét, feladatát, eszközeit felfogni és méltányolni tanulják. Tanítványainak számára kiadott „*Magyar váltó és kereskedelmi törvények*“—et (Lőcsén, 1843). Irányát pedig, mellyben hatni kívánt, jelenti többi között az 1847-ben kiadott „*Tandai szózat*“ is, mellyben *hitvallás, és egyháztól* értekezik. Többi dolgozatai az országászat (politika) köréből, kéziratban vannak meg. *Országgazdászati tájékozást* azonban közölt az „*Ellenőr*“—ben 1847. Ugyanez évben a' nyári szünidőt nejével utazáson töltötte Lombard-Velenczében és Helvétországban, hol a' „Sonderbund“ ellen készültek történetek, 's *Lamartine* ünnepélyi beszéde „*hogy az isten a' helvét alpokat a' föld súly-egyenének fenntartására teremtette: úgy látszik, a' helvét szabadság azonkép szükséges az európai erkölcsi szellem súlyegyenére is, visszhangozott Wallis nagy völgyében, 's a' genfi tó partjain.* — 1848-ban a' szepes-nagy-szombati választó kerület által képviselővé választatván, Pestre jött 's részt vett az országgyűlésen annak végső feloszlásáig, mi Szegeden történt. A' forradalom hevében egyike volt azon keveseknek, kik csaképzetek által nem hagyák magokat elragadtatni.

Mindenkor föl tudta fogni a' körülmények valódi állását, mi a' dolgok akkori bonyodalmai közt, mint ünnepelt férfiak esalatkozása bizonyítja, nem könnyü vala. — Forradalom óta Pesten lakik, 's értekezett a' T. Társaság nyelvosztályi üléseiben *Plátón köztársaságáról* és a' *magyar finn és török nyelvekről*. Részt vett a' hirlapvilági mozgalmakban is. Alapos értekezései jelentek meg már a' Pesti Hirlapban, 's később is a' Kossuth lapjában, a' Debreczenben szerkesztett Esti lapokban és ujabban, Bánffy szerkesztése alatt, a' Pesti Naplóban. Leginkább politikai és nemzetgazdaszati czikkeket irt. Czikkei átalában mutatják H. P. mély tudományos miveltségét, 's a' körülmények helyes felfogását. Az „*Uj Magyar Muzéum*“ folyóiratban — mellynek egyik szorgalmas munkatársa — megjelent „*Igazi arany bulla*“ czimü értekezésében olly bölcselő fövel találkozunk, ki magával tisztában van azon eszközök iránt, mik által egy nemzetet föl-emelhetni, 's tudja különösen, mire van szüksége nemzetünknek, hogy az országult (civilisált) népek sorában foglalhassa el illető helyét. Kévs államférfiu van hazánkban, ki e' kérdésekről mélyebben gondolkodott és többet elméltetett volna. 'S előadásán bizonyos sajtáságos szin ömlik el, mi a' régi világ remekíróira emlékeztet. A' helyett, hogy mint napi politicusaink nagy része, elfogadott közhelyekből indulna ki, azokra építné okoskodásait, — rendesen mélyebben szokta vizsgálni az embert, 's az emberi természet tulajdonait és szükségait. Gyakran egészen elemi dolgokra is visszamegy, miket a' miveltebb olvasók előtt is érdekes alakban tud előadni, 's mellyek a' nagy közönségre nézve mindig tanulságosak. Ez előny, e' mélység és alaposág azonban olly tudományos szint ad czikke-lyeinek, melly a' mint helyén van folyóiratokban, értekezésekben : a' könnyebb olvasmányhoz szokott sokaságnak nem volt mindenkor inyére. Igen tudósnak találták. Jellemzi továbbá H. előadását a' rendkívüli nyelvtisztaság, az idegen szók ovatos kerülése. Irataiban ennélfogva ugy is tünik föl, mint merész nyelvujitó. Alig van ujjab íróink közt, kinek több uj 's gyakran talpra esett szavat köszönhetne irodalmunk, mint Hunfalvynak, 'S ez okozza részben, hogy e' classicus miveltségü férfinak irmodora ugy tetszik néha, mintha valamelly régi remekíróat olvasnánk fordításban. — Közelebb H. a' Tud. Társaság egyik könyvtárnokául nevezett ki. — y.

II. H. János, az előbbinek testvéröcscse, szül. 1820-ban. Tanult Késmárkon, Miskolczon és Eperjesen ; utóbb a' berlini és tübingai egyetemeket is meglátogatta. Onnan Késmárkra hivatott egy ujdon felállított tanszékre, bátja mellé ; jelenben a' történeteket tanítja egyéb tárgyakon kívül. Egyes czikkeek megjelentek töle a' *Protestans Egyházi és Iskolai lapban*, 's más folyóiratok- és hirlapokban. Sajtó alatt van most *Emich Gusztávnál* „*Egyetemes történelem*“, mellynek első és második kötete már megjelent. Midőn e' sorok a' közönség kezébe jutnak, már a' harmadik kötet is megfogott jelenni. Az egész mintegy 56 ívből álland. Semmit sem kétkedünk kimondani, mikép iskolai kézi könyveink közt e' mű nem esupán hézagot pótol, hanem első helyen áll mindedig irodalmunkban. Illy rövid füzetekbe alig lehetne több érdekest egybegyűjteni. 'S miben a' legtöbb magyar, német sőt egyéb külföldi tankönyvektől is különbözik, nem száraz kivonat e' mű, hanem szellemdús összeállítás a' főbb eseményeknek, mellyben a' történet eszmék vezérfonalára van fölfüzve. 'S az egész fölött

bizonyos mérsékelt, józan szabadelvűség leng által, mely oly alkalmassá teszi e' művet az ifjak ítélőtehetségét felkölteni, 's olly pontra emelni, mellyről elfogulatlanul tekinthetik a világeseményeket. Az ó kor előadását különösen becselessé teszi a' régiségtan ismertetése, mi főleg classiciai irányu növelésnél megbecsülhetlen. Egy második kiadás feladata leendő, öszhangzatba hozni a' régiség ez oldalának ismertetésével, a' mű tisztán történeti elemét. A' második kötetben különösen dicsérést érdemel, a' mint szerző a' magyar történetet előadja. A' magyar a' középázsiai népek sorában lép itt föl, 's ezzel ki van mutatva eredeti helye a' világtörténetben, miként európai szereplésében is inkább kitéüntetve fontossága, mint eddig nagyobb külföldi sőt hazai világtörténeti művekben találtuk. — Általában H. János is, mint testvére, egyike irodalmunk legtudományosban nívelt egyénei. Őt is jellemzének, mint testvérét, a' régi remekírók tanulmánya, 's immodorában a' nagy nyelvtisztaság (purismus). — y.

Hunyad-vármegye. Erdély legnagyobb, legnevezeteseb megyéje. Nagysága $109\frac{3}{4}$ □ mértföld. A' hon délnyugati szegletét foglalta el: délről Oláhországgal, nyugatról a' Bánát- és Aradmegyével határos. Legnagyobb hossza 12, legnagyobb szélessége 10 mértföld. Többire hegyes, kivéve Hátszegvidékét, hol egy két órai hosszú térség terül el. Hegyei közt legismeretesebb a' *Retyezát*, mellynek magassága 7,854 láb. A' déli határszéli hegyekben igen szép barlangjai vannak: ilyenek a' *Bolibarlang*, mellyen egy patak csörtet át; ugy a' *ponori* és *pesteri* vizeses barlangok. Szorosút belőle Oláhhonba egy megyen ki, a' *vulkáni*; a vaskapui, dobrai Magyarhonba menvén, vámmal ellátva nincsenek. Nagyobb vizei: a' *Strigy*, *Cserna*, mellyek a' Marosba szakadnak; ismét a' két *Sily*, mellyek Oláhországba mennek. A' Maros csak határszélén suhan el. *Terményei* közül nevezetesebb a' vas, mit Zalasdon és Hunyadon bányásznak; nevezetes a' márvány. Gyümölcse is igen sok terem. — Hunyadmegyének 5 városa, 367 faluja, 16 praediuma 's 1 passusa van; legtöbb helysége minden megyék között. A' városok: *Déva*, *Dobra*, *Hátszeg*, *Ilye* és *Vajda-Hunyad*. Egyik sem valami nagy, inkább csak nagyobb falukhoz hasonlitanak. *Déva* volt a' megye székhelye. Felette magas hegycsúcson áll Dévavára, festői vára az ősidőnek, mellyet e' század eleje romba döntö, ismét kiujjita, 's mely a' forradalomban 1849. aug. 11. tájt puskapor által magától légbe repült. Dobrának, Ilyének is meg van váromnja. Bethlen Gábor fejedelem az utolsóban született. Vajda-hunyad egy várat bir, melylyel fényben e' haza egyik vára se mérközik. (Lásd alább: Hunyadi vár). Falvai közül említendő: *Batiz*, kőedény-gyárával, *Kiskalán* meleg-fürdőjével, *Demsus* római sírboltjával, *Várhely* Dacia fővárosának látható romjaival. Általában sehol annyi római régiség nem maradt fenn, mint Hunyadmegyében, hol a' Dacusok és rómaiak Daciajának fővárosa, középpontja volt. (Lásd *Kőváry* Római régiségek Erdélyben). Lakosai száma 1846-ban 155,000 lélekre ment. Nyelvökre nézve többnyire oláhok, ugy hogy a' magyarságot alig lehet $\frac{1}{4}$ -ére tenni. Itt vannak az oláhok a' legnagyobb többségben. A' megye egy része szélbeli katonasággá volt fegyverezve, kiknek főhelyök Hátszeg vala. — A' forradalomban Hátszeg városa ollyszerü szerepet kezdett venni, mint északon Naszód. A' hunyadmegyei határszéli katonaság főnöke, őrnagy *Riebel* hasonló

intézkedéseket tett, mint amott alezredes *Urbán*. Legelsőbb is a' hosdái magyarajku határszéli katonaságot véres jelenetek között lefegyverezte. Octoberben a' megyei tisztektől, kik elfutottak, a' kormányt kezéhez vette. Novemberben Hunyadmegye *Salomon* Miklós, oláh prefect kormányja alá került, 's ott maradt egész 1849-dik martiusáig, míg *Bem* be nem vette. Salomon prefectsége alatt említendő, hogy a' milly embertelenül folyt a' magyarság gyilkolása a' Maros jobb partján, hol inkább a' havasiak keze működött, azon arányban volt békés a' megye több része, hol elmondhatni, legkevesebb nemesi udvar dulatott fel. Ez eljárásért *Bem* tábornok Salomon prefectnek 1,000 p. ftot küldte febr. elején, felszólítván őt, hogy állana hozzája. Salomon a' *Bem* 1,000 p. ftját, 's levelét, mellyben ígéreteit tevő, mart. elején Szebenbe küldte. Ha ezt nem akkor küldi, mikor *Bem* szerencséje hanyatlani látszott: Salomon legszebb jelleme lenne az oláhok uralma korszakának. A' mint a' császáriak Szebent elvesztették: Hunyadmegye a' magyar kormány kezére visszament. Az oláh comité tagjai itt futottak ki a' Bánátba, a' Vaskapun keresztül. Mint tudjuk, martiuson túl csak két vár nem hajolt meg *Bem*nek: Fejérvár és Déva. Déva Hunyadmegyében feküdt, 's mint ilyen ostromlósergeket huza Hunyad határiba. Déván *Kodics* főhadnagy, horvátfi, tartá az őrséget 200 gyaloggal. A' vár, mellynek egy része meg vala már ujitva, magas fekvésénél, kétszeres kőfalánál fogva erősségnek tetszett; benne három ágyu. Előbb b. *Bánfi* János, később *Forró* ezredes kezdé czerniroztatni. A' muszkák bejöni akarása hírére megkezdett az ostrom. A' hatfontos ostromágyukra *Kodics* keményen felelt. Végre felvonata *Forró* egy 18 fontost; erre a' várórség magát pünkösöd első napján, maj. 27-kén, déli 12 óraker feladta. Az őrség szabadon bocsátatott. Három ágyu, 400 apró fegyver, elégséges töltény volt a' zsákmány. E' nap óta Hunyadmegye egészen kezén volt a' magyarságnak, egész aug. közepeig. Ekkor a' forradalmiak bukása napjaiban, a' világosvári fegyverletétel után, Déva volt a' hely, melly az erdélyi déli hadsereg fegyvere letévését látta. *Bem* Déván aug. 17-kén övéitől bucsut vett, a' hegyeken lóháton vágott keresztül Hunyadmegyén, hol muszka még nem járt. *Beke* ezredes pedig másnap a' serget, melly étlensége miatt többé harczolni nem akart, fegyverletevésre vezette. A' fegyver Déva keleti határán tétetett le. — K. . . y.

Hunyadi vár jelenleg. Erdélyben kilencz épszerű vár maradt fen a' régi korból. De egyik sem rázza meg annyira a' honfi kebelét, mint a' vajda-hunyadi vár. Nagyszerű történeti emléke melegítik a' hozzá közeledőt; 's a' kegyeletet a' vár ragyogó stylje megkésztet. A' Hunyadi vár a' lovagvárak legszebb példánya lenne Európának bár mellyik országában. — A' vár csaknem úgy áll, mint az ősi időben felállított. Hegydoldalában fekszik, egy promontoriumon, mellyet a' Zalasd és Cserna vize összefolyása alkota. A' kis város alatt a' két viz lapályán, a' vár felette feljebb fekszik. A' Zalasd balpartján visz fel kapujához az út. Az út és vár között ott mélyed a' vízmeder, 's rajta át egy 60 lépésnyi hid viszen a' kapuhoz. A' hidfőről a' vár a' legmeglepőbb látványt nyújtja. A' vár legszebb oldalai előttünk állanak. Mindkét szárny emeletes. Melly jobbkezünkre nyulik el, tetőtől talpig faragott kő, izletesen faragott oszlopok- és párkányzatokkal, 's felső emeletén goth stylű balkonnal. Építtette

Hunyadi János. A' balunknál elnyuló szárny nem faragott kő, de szeszélyesen kihasasodó apróbb nagyobb tornyai sajátságos stylt mutatnak fel. E' szárnyat Bethlen Gábor fejedelem építményének tartják. Belépvén a' vár udvarára, lábunk alatt egy granit talapu tér vonul el, mellynek hossza 60, széle 30 lépés lehet. Ennyi a' vár tere. E' tér egészen körül van építve; de az épület folyása nem tiszta négszeg. — Építtette a' várat Hunyadi János, Magyarhon gubernátora 1452-ben. Hogy ő és ekkor építtette, azt egy ókori felirat tartja fenn, mit a' vár termében ma is láthatni. Régi történet-íróink, mint Bethlen Farkas (Liber XII.) azt tartják, hogy itt már azelőtt vár volt, mit ős vezéreink építtettek. A' vár fényben jött le Hunyadi családján, 's még azután is gond alatt volt. A' mult század elhanyagolta. 'S Ferencz császár Erdélyben 1817-ben tett utazása alkalmával romnak indulva találta. Fejdelmünk felépítését elrendelte, 's így következett be, hogy a' vár jelen alakjára ujjítva 1827-ben készen állt. Ezen ujítás régi alakjából sokban kivetkezett. Az emelet teremét apró szobákra szaggatta, 's az uradalom főnöksége lakhelyévé idomítá. De azért sok minden áll a' régiből. A' mint a' várba lépünk, mindjárt jobbról, ott áll még egy 15 öl hosszú terem, közepén öt márvány oszlopon nyugova. Maigis országteremének híjják, bár benne ma az itteni vasbányászat készletének lerakóhelye van. Ismét a' balszárnyban ugyancsak alól, ott van még a' vár kápolnája, a' Hunyadiak ős czimerével, 's goth stylben gyönyörűleg faragott karzattal. Az emeletbe vivő ajtófél hasonlóan gyönyörűen van faragva. Fenn, a' balkon, melly az új épület külső felét végig futja, 's apró szegletes bástyákat képezve, veres márvány padlázatával egész antik modorában áll: eszünkbe juttatja, hogy Hunyadi László e' balkonon született. . . . Átalában az egész váron még van annyi nagyszerűség, fény, izlés és pompa a' hajdan időből, hogy a' magyar keblet a' kegyelet legszelidebb érzelmeibe ringathatja át. — K. . . . y.

Hurban ; Hurbanisták l. Tót szabadsapatok.

Hübéri viszonyok (l. Közh. Ism. Tár. IV. köt. *Feudum* alatt). A' *hübér* szót kezdték használni jogtudósaink a' *feudum* kifejezésére, mellynek, ellentétben az allódiummal, a' teljes és szabad tulajdonnal, fő jelleme, hogy a' birtokhoz való jog, szerződés által meghatározott módon, fel volt osztva az adományozó 's védő, és a' védett egyén vagy család közt; amaz levén az ugynevezett fő tulajdon, vagy egyes tulajdon (dominium directum) 's azzal összekötve bizonyos intézkedési és használati jogok, igény némelly meghatározott szolgálatokhoz 's adókhöz, és a' jószágnak kihalás esetébeni visszaszállása; — emezé pedig a' használat legnagyobb része, korlátozott intézkedési 's örökösödési jogokkal, 's igény a' szinte szerződésileg meghatározott védelemben. A' hübéri viszonynak ezen fő jelleméből, miszerint az lényegében 's eredetileg magában foglalja az egyenlőség eszméjét, 's a' nagy polgári egyesülettől, a' hazától, elvonja az erőt és részvétet, sőt azzal egyes ellenétbe teszi magát, következik, hogy ezen viszonyban, egészen ellenkezőleg, mint az allodiumnál, soknemű függés, szolgaság, terheltetés és szabadság-korlátozás, sőt megsemmisítés fejlik ki. A' hübéri viszonynal össze nem fér az egyenlőség, 's a' szabadság. A' hübéres nem szabad először a' maga szolgálatával, 's munkájával, mert avval urának tartozik. Nem bir továbbá szavazati joggal a' közügyekben,

mert abból védára 's ennek védelmi és képviseleti joga által kizáratik. A' hűbéres nem bir szabad rendelkezési joggal, 's nem hagyhat örökséget annak, a' kinek akar, mert rendelkezései a' főtulajdonos egyezése nélkül érvénytelenek. — Természetes, hogy ezen viszonyok tágitása, 'smennyire lehet, teljes megszüntetése érdekeiben állott mind a' jólétre 's jogélvezetre törekvő népnek, mind a' kormányhatalomnak ; 's minél tisztábban kifejlett és erősödött az állam, 's uralkodói felség eszméje, annál inkább alászállott a' hűbérség valódi jelentősége. A' hűbérség előbb szelidült, azután egészen enyészetnek indult. Korunk jellemző törekvése, mely az egyenlőség felé vezet, ugyszinte a' kormányok iránya, mely egységet 's központosítást és ebben fekvő hatályosságot 's erőt keres, nem tűrheté a' hűbéri despotismus 's anarchia rombolásait, melyet némileg megnemesítették ugyan a' középkori lovagi 's vallásos eszmék, de kártalanná nem tehettek. A' valódi állam eszméje mindinkább erőre kapott. A' hűbéri rendszer, mely nálunk főleg a' jobbágyság, a' népképviselet helyét elfoglaló rendiség, 's az ősiség káraiban mutatkozott, leélte gyülött 's kártékony életét. A' szabad tulajdon, a' természetszerű állampolgári szabadság 's egyenlőség tisztelése mindinkább elterjedt. Az írók tollai, a' szónokok ajkai megérlelék a' közvéleményt, mely a' hűbéri viszonyok eltörlését sürgeté, 's hódolt annak minden felvilágosult kormány. Franciaország-ból, hol a' hűbérség, sok más középkori jogokkal együtt, 1789. aug. 4-én teljesen eltöröltetett, Németországra is elterjedtek, főleg Napoleon seregei által, a' hasonló eszmék ; 's bár még legujabban is vannak megszüntetésre váró középkori állapotok, az allodificális legfontosb része befejeztetett. — Forradalmak vagy reform utján, Európa szerte győzött egy új, tágasabb, kiterjedtebb allodiális rendszer, 's hol még teljes győzelmet ki nem vívott is, közelget ahoz. — Összezúzva, vagy legalább megpuhitva látjuk mindenfelé a' hűbéri rendszert, 's az azzal külsőleg összekötött középkori hycrarchiai, csatai, rendi rendszert. Még Spanyolország- 's Portugallban is halálos csapás érte azt. — Nem terjeszkedvén itt ki egyes államok eljárásaira, miszerint a' hűbéri viszonyok allodificálását eszközölték, itt csak röviden említjük meg hazánkról, hogy nálunk a' hűbéri viszonyok azaz : jobbágyság, urbér, ősiség 'stb. kevés és nem lényeges módosítással egész a' legujabb időkig fenmaradtak, míg azokat az 1848-iki események vihara, mint másutt, ugy itt is végkép 's helyrehozhatlanul elsodrá. A' változásokat, miken a' hűbérség egyes ágai, formázatai, 's nyilatkozásai keresztül mentek, 's a' küzdelmeket, mik e' változások létrehozása körül felmerültek az illető rovatok alatt adandjuk elő (1. *Jobbágy viszonyok, Örökváltság, Ősiség, Nemesség, Karok és Rendek, Képviselet, Felsőház, Urbér* 'sa't.) — Ha napjainkban ismét mutatkoznának hűbéri szagu rákmozgalmak : kétségen kívül van, hogy korunk nyíltan kifejezett, bár itt ott fennakadni látszó, de következetesen fejlődő *egyenlőségi* törekvése ellenében igen csekély hatásuak, vagy rövid életűek leendnek. — T.

Hügel (Károly Sándor, báró) híres német utazó, szül. 1796. Regensburgban. Atyjával már gyermekkorában utazott Rómába és Nápolyba ; 1811-ben a' jogtudományokat hallgatá Heidelbergben, azután az osztrák hadseregbe állott, 's a' francziák, 1821-ben a' Nápoly elleni hadjáratban vett részt. 1824-ben a' katonasághól kilépett 's Bécsben és hietzingi nagy

kertjében a' természetbuvárlatnak adta magát. 1830. Angliába 's Franciaországba utazott 's itt egy hosszabb ázsiai utra határozá el magát, mire nézve vagyoni 's egészségi kedvező állapota felette képesíték. 1831. máj. 2-kán egy francia hadihajón elhagyá Toulont, 's rövid időzés után a' görög földön és Krétában, június 11-én Alexandriába ért. Innen egy angol keresk. hajón Cyprusba költözött. Meglátogatá Baalbeck romjait, a' Libanon főpontján 's Bezarrasz szép völgyén keresztül ment. Itt ő és legénye a' cholera által ragadtatott meg. Az utóbbi meghalt, ő maga is csak 5 heti betegsége után érhetett Beirutbe. Egy osztrák keresk. hajón Sidon, Tyrus és Accába ért 's bejárta Palaestinát; Jaffába újra hajóra ült 's 44 óra mulva Alexandriába ért. Ezután a' Suezen át Keletindiába utazott. Bombaiból a' belső vidékekbe vonult. Annyira beteges lón, hogy Középiindiába Kalkuttába nem mehetett 's az egészségesb vidékü déli félsziget felé tartott. Bejárá most Dekan, Bejavur, Goa, Darwar, Bangalore és Mysore vidékeit; megmászta a' kék hegyeket (Nil-Gerri); Koimbaturon át a' Malabari partot, Kotschin-t, a' Komorini fokot, Ramiseramot 'stb. vándorlá be. Ceylon szigeten 5 hónapot töltvén, újra a' Koromandel-partjára vonult. 1833. octoberben innen Lambert kapitánynyal az indiai szigetcsoportot és Ujhollandot látogatá meg. Madrasból kiindulva a' pontok, miket érintettek, voltak: Singapore, Sumatra, Borneo, Java; Ujhollandban, Vandiemenslandban és Ujseelandban nem soká mulatva újra Manilába hajózott. Makaón és Kantonon keresztül Kalkuttába, a' Himalaya hegységen és Kaschmiron át Tübet határra, azután a' Tilma folyó hosszában Mazufferabadig, a' hegységen át az Indusig 's Lahorén keresztül Delhibe költözött. Végre újra Bombaiba ért négy évi távollét után. Innen a' Jóreményfoknak vevé vissza utját, Sz. Ilona sziget érintésével. Portsmouthban szállott ismét európai partra 6 évig tartott utazásából, melly a' terményrajz és ethnographiára nézve felette eredménydús vala. Tömérdek nagybecsü gyűjteményeket hozott magával, mik a' bécsi cs. k. kabinetek és az udv. könyvtár számára vétettek meg. Utazását tárgyazza: „*Kashmir und das Reich der Sikhs*“ (Stuttg. 1840—42. 4 köt.) nagy munkája. H. elnöke az általa alapított osztrák kertmivelőtársaságnak 's ide tartozó irata: „*Botanisches Archiv der Gartenbaugesellschaft des österr. Kais. staates*“ (Wien, 1837). Általában a' kertészet emelésére nézve roppant tevékenységet fejt ki, mit többi között nagyszerü kertje Hietzingben (Bécs mellett) tanusit. — k.

Hydrophathia l. *Vízgyógyászat.*

I.

Ibrahim pasa, az egyiptusi alkirály Mehemet Ali fia, szül. 1797-ben, 's először a' wahabiták elleni harezban tüntette ki magát, kiktől Mekkát 's Médinát elvette. Öregebb fivérének, Jussufnak halála után, 1819. óta, M. Ali örökösének tekintetett. Midőn 1821-ben az egyiptusi pasa Mahmud szultán által felszólítottatott, hogy a' görög felkelést elnyomja, Ibrahim biza-tott meg ezen feladás végrehajtásával, 's a' Kapudán pasát, mint második hajóseregvezér követte Moreába. Véres csaták után, mellyek 1822-től 1827-ig tartottak, hihetőleg be is végezte volna kegyetlen feladatát, hogy a' görögöket végkép legyőzze, vagy kiirtsa, ha az európai nagyhatalmak hajósereget nem küldtek volna az Archipelagusba. 1827. oct. 22-kén volt a' nagy navarini ütközet, melly a' török-egyiptusi flottát teljesen megsemmisíté, 's Görögország függetlenségét megalapítá. Ibrahim, ki a' parancsnokságot vitte, mindent elkövetett, mit egy derék vezértől várni leheté. — Ezután a' syriai hadviselés képez fénypontot Ibrahim életében. Mahmud szultán elégületlen volt Mehemet Ali viseletével 's megakarta ezt büntetni; azonban M. Ali megelőzte a' szultánt; *Ibrahim* elfoglalta Acret, 's megkezdte egész Syria elfoglalását. 1832-ik évben Ibrahim egy sor fényes győzelmet vívott ki az ellene küldött török haderő felett; Acres, Damask, Antiochia, Aleppo meghódoltak neki 's a' koniahi csata után egész Kis-Ázsia hatalmában lévén, a' konstantinápolyi ut nyitva állott előtte. Ekkor ismét a' nagyhatalmak léptek közbe, 's hosszas alkudozások után 1833. tavaszán megkötetett a' béke, melly M. Ali számára a' syriai helytartóságot 's egyiptusi alkirályságot biztosítá. E' hadjáratban Ibrahim annyi ügyességet fejtett ki, melly tiszteletet érdemel. A' legjobb török sereget verte meg; 's az általa betanított egyiptusi és syriai katonaságnak a' régibb török seregek ellenében mutatkozó, 's ezek megsemmisítésével bizonyított felsőbbsege valódi hadtudomány és derék taccicára mutat. Adanani hadjárata nagy Sándoréra emlékeztet, 's művészileg volt elintézve. Kétségkívül igen lealacsonyító békét parancsolt volna a' szultánra annak saját fővárosában, ha Oroszország meg nem gátolja. — Syriai kormányzásáról meg kell vallani, hogy ott maig sincs azon rend 's biztos-lét, melly Ibrahim alatt volt. Mindent megtett, a' mi vitézsége- 's ügyességétől kitelt, hogy Syriát megtarthassa, de az európai nagyhatalmak egyesült erejének engednie kellett, mellyek elhatározták, hogy Syria a' szultánnak visszaadassék. Ez alkalommal is művelt politikát követett; mig Anglia vele Syriában háborut viselt, Egyiptusban szabad átmenetel engedtetett a' britt levelek, utazók 's áruknak. — A' görög háboru óta nagy változás történt Ibrahim pasa erkölcsében. Görögországban kegyetlen 's vandáltermészetet mutatott; elpusztítá az olajfa ültetvényeket, Egyiptusban pedig nagy ültetvényeket tett. Átlátta, hogy hatalmának szilárd alapja csak

európai műveltség lehet. Azért egész erővel támogató 's folytatá atyjának társadalmi 's kereskedési javításait, 's ezen társadalmi reformmal erkölcsének lassankinti szelidülése volt összekötve, mellyet nagyon előmozdított európai utazása 1846-ban. Azóta sok jeleit adá erkölcsi és szellemi műveltségének, Mamelukjait szabadsággal kínálta meg, a' vallásokra nézve türelmet hozott be 'sa't. Európában nagy figyelemmel vizsgálta a' polgárosulás ténye közt, 's kitüntetéssel fogadtatott. Ibrahim pasa erélyesebb 's mélyebb belátásu, mint apja M. Ali volt. Ennek halála után kormányra jutván, buzgón folytatta reform-törekvéseit. — T.

Ichnographia, egy formának alaprajza sikon. — *Ichnograph* az, ki illy alaprajzot készít.

Ichthyolith (v. Ichthyopetra), ásványtani neve a' kővé vált halaknak; vgy pedig kövek, mellyekre halak vannak lenyomva; *halnyomatok*.

Ichthyologia, haltan, a' halak természetrajza; korunkban különösen *Bonaparte Lucian* (l. *Bonaparte-család*) által emeltetett magas fokra.

Ichthyophagok, halevők, egy indiai nép Gedrosiában, melly csupán halakból élt, azoktól vette öltözetét, szálkáikkal fegyverkezék 's bordáikat még építéseiben is használta.

Ideler (Keresztély Lajos) sokérdemü német időtanász és történetíró, szül. 1766. Poroszországban. 1794-ben a' naptári számításokat kidolgozó csillagászsza neveztetett ki. 1816—22-ben Vilmos Fridrik és Károly kir. hercegek tanítója volt, 1821-ben egyetemi tanár lett, továbbá a' berlini tud. akademia, a' párisi és londoni, ázsiai társaságoknak tagja; 1839-ben külföldi tagja a' francia Institutnek, 1842-ben titk. kormánytanácsos 'stb. Meghalt 1846. — Korábbi munkáin kívül „*Lehrbuch der Chronologie*“ (2 köt. Berl. 1825—26.) czimü munkája volt az első kimerítő mű, melly a' régi 's újabb népek időszámításairól tiszta fogalmakat nyújtott. Legfontosb munkája: „*Die Zeitrechnung der Chinesen*“ (Berl. 1839.) *Nolte*-val egyesülten adá ki a' francia és angol nyelv és irodalom kézikönyveit, mikben segédkezeket nyujta fia: — II.) *I. Gyula Lajos*, szül. Berlinben 1809-ben. Munkái természettudományiak, nyelvészetiék és történetrégiségtaniak. Kevéssé rendezett élete okozá kora halálát, 1842-ben.—a.

Igazságszolgáltatás l. *Törvényszékek*.

Igényperek. A' legújabb törvénykezésben, melly nálunk az 1840-iki törvényekkel, nevezetesen a' váltó- és csődületi törvénnyel veszi kezdetét, nagy szerepet játszanak. Végrehajtás alkalmával ugyanis, ha valaki valamelly vagyont, melly az adós birtokában van, saját vagy más akárki idegen tulajdonának lenni állit, a' végrehajtó az illyen vagyont is összeírja ugyan, de egyszersmind az igénylőt oda utasítja, hogy jogát a' bíró előtt haladék nélkül bejelentse 's igazolja. Az innét származott perek neveztetnek igénypereknek, mellyek tehát abban állanak, hogy az igénylő, azaz: a' végrehajtó által lefoglalt 's összeirt vagyonhoz, mint tulajdonához, jogot tartó, igénykeresetét, bizonyítványokkal ellátva, benyújtja, 's jogát bebizonyítja, — ezen kereset is épen ugy tárgyalatván, mint más rendes perek, 's a' föllebbezés, és lehetség esetében a' perujtás is épen ugy történvén, mint más pereknél. Így p. o. ha valamely váltóperben elmarasztalt ember szállásán történt összeírás és lezárás alkalmával olly tárgyak is összeirattak 's lefoglaltattak, mellyek a' házassági szerződés

vagy más tanuságok szerint az elmarasztalt ember hitvestársának kétségtelen tulajdonai, a' hitvestárs kérheti ezeket kiadni, vagyis : igényelheti azokat. Így p. o. továbbá, ha valaki csődbe esett, 's javai összeirattak, azok kik korábbi végrehajtás utján a' csődbe került egyének valamelly birtokát, házat 'stb. magokévá tették, ezen birtokot, házat, csődön kívül igényelhetik, azaz : magok számára a' csődtömegből, hová nem tartozik, kiszakíttatni kívánhatják. — Az igény, nevezetesen a' csődigényperekre nézve már egy rakás főtörvényszéki határozat keletkezett (lásd : *Szabó Keresztszeghy Lajos* gyűjteménye 59-ik, 's 113-ik lapon), mellyek az e' tárgybeli törvényszéki gyakorlatot alapítják, 's az ide tartozó vezéreket magokban foglalják. Ezen elvek közt néhány nevezetesbet itt is megemlítünk. — A' bukottnak azon javai, mellyeket ennek valamely hitelezője a' csődmegnyitás előtt, birói elmarasztaló ítélet következtében végrehajtás utján elfoglaltatott, a' csődtömeghez vissza nem foglaltathatnak, 's ha az árverésen bejött összeg a' csődtömeghez foglaltatott volna, az az árvereztető részére előlegesen kiadandó. — A' csődöt kérő folyamodás benyújtása után, de a' csőd megrendelése előtt elhatározott váltói biztosítás mellett lefoglalt javak nem tartoznak a' tömeghez. — Csődület megrendelése előtt valamely hitelező részére birói törvényes elmarasztalás következtében, végrehajtás utján lefoglalt 's zár alá vett javak a' tömeghez többé nem csatoltathatnak, hanem a' foglaltató hitelező részére elárvereztetnek, 's csak a' netalán felülmaradandó összeg adatik át a' tömegnek ; azonban a' többi betáblázott hitelezőknek törvény értelmében elsőbbségi joguk sértetlen marad. — Az összeíráson jelen volt félnek később bejelentett igényei el nem fogadtatnak ; a' ki azonban jelen nem volt, igényeit későbbben is bejelentheti 'stb. A' mi pedig az igényperekbeni eljárást illeti : igényperekben is csak ugyanannyi feleselés engedtetik, mint a' csődbeli követelésekben, 's azokra nézve is kihallgatandó a' perügylő, a' tömeggondnok 's a' hitelezők válaszmánya. A' ki igénykeresetétől elmozdítatik, követelése valódiságának bebizonyítása végett, az igényper befejezte után, a' csődperbe állhat, ha szinte a' csődületi határidő már elmúlt is 'stb. — T.

Illés (Edvi) Pál, dömölki evang. lelkész, superintendenciális levéltárnok, oskolaügyelő, 's a' m. akad. lev. tagja, szül. 1793. jun. 29. Rétiben, Győr megyében, hol atya szinte lelkész volt, tanult 1802—1813-ig a' soproni evang. lyceumban. Iskolái végezte után nevelő volt előbb b. *Prónay Simon* házában (1813.), hol egy évig maradt, ezután gr. Hunyady' hires jószág-igazgatójának *Appel Károlynak* fiai mellett Ürményben, ismét egy évig. 1815-ben a' jénai egyetemet haszonnal látogatá meg, hol *Eichstädt*, *Voigt*, *Danz*, *Oken*, *Luden* valának professorai, 's honnét gyalogutazásokat tett Németország classicus helyeire. Haza érkezése után, *Kis János*'s *Döbrentey* ajánlatára, gr. *Bethlen Gergely* házához hivatott nevelőül Erdélyben, de ő predikátorságra készülvén, 1817-ben pappá szenteltetett, 's atya mellett Rétiben káplán, majd 1818-ban nagy-geresdi lelkész lett, honnét 1823-ban Vanyolára, 1831-ben pedig Nagy-Dömölkre ment át. 1826-ban kötött házasságából származott gyermekei adtak neki fő ösztönt encyclopaediái 's neveléstárgyu munkákra. Hivatalos foglalkozástól üres óráit már korán a' m. irodalomnak szentelte, 1835-ben választatott az

akademia lev. tagjává. Munkái, több jeles egyházi beszéden, 's alkalmi versen kívül : *Vallástörődelem példái a' legujabb időkből* (Pest, 1826.) , *Ékes házi oltár* vagyis : *Verses imádságok evang. keresztyének számára* (Pest, 1832.) ; *Első oktatásra szolgáló kézi könyv* vagyis : *a' legszükségesebb tudományok összesége*, vallási különbség nélkül minden néptanítók 's nevelők számára készült 's a' m. t. társ. által első rendü Marczibányi Lajos-jutalommal koszoruzott pályamunka ; (a' m. t. társaság költségén, 1837. 8-ad rét, 666 lap). — Ugyanazon munkának második megjavított 's bővített kiadása kijött 1838-ban három kötetben u. m. *Közhasznu népi olvasó könyv*, egy kötetben, és *Közhasznu népi oktató könyv* két darabban ; amaban értelem-gyakorlások, erkölcsi elbeszélések 's oktatások, illem szabályai 's tanulságos és mulattató versek ; emezekben a' számvetés, időszámlálás, természet 's egészség- tan, földleírás, gazdaság-, történet-, törvény- 's nyelvtudomány foglaltatnak. Ugyanannak III-ik kiadása 1843-ban. — 1837-ben Pesten adta ki a' *Gyónók Katechismusát* ; 1839. Pápán a' *Keresztyén Abcét*, vagy : a' keresztyén vallástudomány rövid sommáját evang. kisgyermeknek számára ; 1840-ben Pesten a' *latin nyelvtudomány elemeit magyar nyelven*, 10—12 éves gyermekek számára ; 's *egy egész esztendőre szolgáló eredeti közérthető kereszty. predikációkat* (2 kötet, Pesten), 1847-ben a' *téli postillát 's népszerű halotti predikációkat*. Apróbb munkái, vegyes tárgyú, tudományos és szépirodalmi, kisebb nagyobb besű értekezései megjelentek a' bécsi *M. Kurirban*, *Laurában* (komáromi folyóirat) ; *Kedveskedőben*, *Koszoruban*, *Aurora* 's *Hebe* zsebkönyvekben, *Hazai vándorban*, *Tudom. Gyűjtemény* 1822—1839-i folyamaiban ; *F. Magyarországi Minervában*, *Sasban*, *Jelenkor- és Társalkodóban*, *Athenaeumban* ; *Protest. Egyh.* 's *Isk. lapban* ; mint munkás társ és szerkesztő részt vett az 1831-ki evang. superintendentiális agendában ; 's a' dunántuli evangélikusok egyházi 's iskolai rendszerének kidolgozásában. Mint akadémiai buzgó tag pótlékokat szolgáltatott a' m. szótárhoz ; 's a' *Pantheismusról* szóló philosophiai jutalomkérdésre pályamunkát irt 1837-ben. — Kéziratban is igen nagy tömeg vegyes dolgozata van, mint „a' *téli és nyári postilla*“ több kötetei, *Kis mythológ*, *Ó és új testamentom egyházi rövid históriája* ; *Oberlin*, vagy a' népvnevelő *fatusi lelkésznek ideálja* 'sa't. — h.

Illésházy István (gróf) született Pozsonyban, april 30-kán 1762-ben. Atyja *I. János* septemvir, anyja gr. *Batthyány Sidonie* gr. *Batthyány Ádám* tárnok, és *Esterházy Teréz* leánya, a' hős nádor *Pálffy János* unokája, Magyarország egyik legkitünőbb úrhölgye. — Tanult Nagy-Szombatban, a' budai egyetemen, 's végre a' törvényt Egerben. — Törvénygyakorlatát bevégezvén gr. *Jankovich János* tárnokot kísérte mint tollvivő, midőn ez *II. József* által küldetve a' Hora-féle oláh pörlázadás lecsillapítására Erdélybe ment. — 1786-ban hitvesül vette gr. *Barkóczy Terézt*, de fimagzat vigasztalása nélkül. — Az 1790-ki emlékezetes hongyűlésen trencsenyi követ volt, 1792-ben cs. kir. kamarás, 1797-ben a' trencsén-liptói insurgensek ezredese, 1800-ban, atyja halála után a' nevezett két megye főispánja. E' minőségben 1802-től 1825-ig minden országgyűlésnek szónokság 's hazafi-érzelem által kitünő tagja volt. 1801-ben titk. tanácsos, 1808-ban aranygyapjas, az 1813-ki vízkárok ügyében kir.

biztos, 's ez és más alkalmakkal bőkezű, nemeslelkű jóltevője a szenvedőknek. Az 1823-ki alkotmányértő események egy időre visszalépteték főispáni székéről, de az 1825-ki országgy. elején mégis kir. fő asztalnok lett. Az akadémia alapítói közt előkelő helyet foglal. Ezért 1830-ban a' m. akadémia alapítói ezen testület igazgató tanácsába hívták a' művelt, lelkes hazafit 's valódi nagyurat. E' valóban nagyuri, lovagias lelkület, 's határtalan bőkezűsége, mellyel sokan méltatlanul visszaéltek, agg korában arra kényszeríték, hogy jószágai nagy részét elidegenitse 's a' nyilvános életből visszavonuljon. Nagybecsű könyv- 's kézirat-tárát a' nemz. muzeumban téteté le. — 1837. óta beteges lett, 's 1838. július 30-ikán, a' bécsbadeni fürdőben, kifejlett gyomorrák kinjai közt hunyta be fáradt szemeit az utolsó Illésházy! — Életrajzát gr. *Dessewffy József* írta meg 's olvastá fel a' m. akadémia 1840-ik évi közgyűlésén. Az ott található adatok szerint utolsó *Illésházy*nk jellemének alapja már az első házinevelésben tétett le. Első szülött létére nem kényeztették el, 's 1771-ben már mint felserdült, erős, eleven, suhancz, egészen ép lélekkel került a' köziskolákba, hol a' hazaszeretetre 's nemzeti nyelve tudására nevelt gyermekek nem ronthatott többé az akkor kirekesztőleg uralkodó diákos rendszer, melly annyi ideig hátráltatá nemzeti kifejlésünket. Nagyszombatba, a' kir. convictusba kerülvén, *Bernkopf* exjezsuita volt a' classica literatúrába avatója. Nem tagadhatni meg a' jezsuiták rozshirü szerzetétől, hogy a' szabadsággal ihletett római classica litteratura segélyével annyi nagyot, szépet, jelest tudtak becsepegtetni tanítványaik szívébe, hogy ezáltal a' vészes diákos rendszer, ön rosz következéseinek orvosságát nagy részint magában hordta, és gyakran egészen más eszközöltetett, mint a' jezsuiták akarák. *Illésházyt* már gyermekkorában megragadá a' szabadság szelleme. A' classikai irodalom aranymagva háladatos földbe hullott, 's róla is ellehete mondani, mit *Cornelius Nepos* mond *Atticus*ról: „volt e' gyermekben, a' könnyen tanítható elmén kívül, a' szónak igen nagy kelleme, úgy hogy nem csak felfogta, a' mit tanítottak, hanem jelesen is adta elő, miért társai közt kitűnőnek tartatott, mindnyáját elhomályosítá tanulásával, 's úgy lekötelezé társalgásával, hogy senki se volna nálánál előtők kedvesebb.“ — Édesanyja nagybátyjának, *Batthyány József* gr. esztergami érsek- 's primásnak ünnepélyes beigtatása alkalmával a' magyar történetekből igen jeles vizsgálatot állott ki. — A' budai egyetemen bölcselkedési tanári oklevelet nyert, 's ez alkalommal úgy kitünteté vitatkozási ügyességét, hogy a' legjobb dialecticusok bámulatát voná magára. — Gr. *Esterházi Károly* egri püspöknek, másik nagynevű nagybátyjának, védszárnyai alatt, Egerben, törvénytánári oklevéllel is diszesített. És ezen kitüntetések *Illésházy*nak nem fényes nevét, hanem személyes érdemét, 's nagy szorgalmát és elmetehetségét illették. Ezen elmetehetéseket még ragyogóbban kitünteté, midőn az iskola porait lerádván, a' gyakorlati, cselekvő élet szövevényes pályájára lépett. Az örökös főispánok utóda *Trencsén* követévé választatván az 1790-ki országgyűlésre; midőn az alsó táblán az örökös főispánságok eltörlése javasoltatik, ő pártolá ez indítványt, noha még ekkor nem mondott le egészen nyerendő fimaradék reményéről, 's ezáltal férfiasan bizonyítá be szabadelműségét, 's önzéstelen nemes érzetét. Szabadelmű volt már azon időben, midőn ez még nem volt

divat, 's nem is volt háladatos feladat. Ha az alsó táblának már akkor pontosan vezetett naplója lett volna : ott lehetne olvasni *Illésházy*nak érdekes 's férfias nyilatkozatait, miket az öt szerető 's általa szeretett ifjuság hangos éjlenekkel jutalmazott. Szelleme összefűzte őt a' haza legjelesebb embereivel. Az öreg *Vay* József egykor azt mondá róla : „annyi esze van, mennyi még kis urnak is elég volna.“ — Előadásai, akár magyar, akár latin nyelven velősek, tömöttek 's a' legtisztább hazafisággal teltek valának. Ekesszólása inkább senátori, mint ügyvédi vala. Messze, 's mélyen látott a' dolgokba, ismérte a' gyakorlati életet, 's gyakran csaknem jóslatos véleményeket mondott már akkor, midőn csak a' kevesebbséget bírta véleményének megnyerni. — A' bécsi lakás kényelmeire 's fényére nem vágyott. Többnyire gazdasággal 's kertészettel foglalkodék uradalomban, szerető és szeretett jobbágysai közt, kiknek valódi jóltevő atyjuk volt. Szükkölködők, 's jobbágysai előtt mindenkor nyitva volt ajtaja ; igazság ellen vétő tisztjeit szigoruan bünteté. Az akkori időhöz képest tetemes javításokat tett gazdaságában, fenmaradt idejének jó részét olvasásra fordítá. Deák, franczia, német nyelven sokat olvasott : de Tasso mellett Kisfaludy 's Csokonai is ott feküdtek asztalán. E' mellett ügyes és bátor lovag 's kocsiházi is volt. — Midőn a' trencsényi felkelt nemes sereget 1797-ben, ősei példájára, ezredesként vezeté, hadtesténél példás rend és fenyték volt. — Főispáni hivatalát 1800-ban igen bús és levert szívvvel foglalta el ; szeretett atyját, 's már előbb testvéreit veszté el ; és mindinkább meggyőződött, hogy neve, vele együtt, ki fog halni. Miat főispán, köztiszteletet 's népszerűséget vivott ki igazságszeretete, pártatlansága, rendtartása által ; valláskülönbséget nem ismert, a' vélemények szabad nyilatkozását sohasem gátolá, az önkényt gyűlölé, munkás és mély belátású volt ; a' megye tisztviselőit segíté 's atyailag szereté, azok tekintetét fentartá, de visszaélést nem tűrt soha. A' Vág partjai hálásan emlékeznek vissza kormányára. A' jó utak- 's hidakra, szóval, közlekedési eszközökre nagy figyelmet fordított, mert maga is sebesen szeretett 's szokott utazni. A' kereskedés 's ipar előmenetelét szíven hordá ; jeles üveghutával birt, mire azonban az iparnak kedvezőbb békeidő megjött hazánkra, *Illésházy* pénztehetsége, szerfeletti bőkezűsége 's adakozásai által már érezhetőleg ki vala meritve. — Az örökös főispán életmódja valódi nagyurias volt. A' megyei nemesség sűrűn udvarolt kastélyaiban ; külföldiek is gyakran látogatták, főleg a' trencsényi fürdő vendégei, Trencsénben és Dubniczán. A' kor szelleme szerint még az alispánok is kezeit csókolák a' nagy oligarchának. Lehetlen vala több méltósággal 's egyszersmind szívességgel fogadni vendégeit. Mindenki teljes szabadságát élvezé udvarában. Egyébiránt mindent, mit a' vendég Trencsénben 's Dubniczán talált, inkább nagyszerű 's költséges, mint kényelmes volt, 's némileg a' középkorra emlékeztetett, párosulva a' legújabb kor műveltségével 's izlésével. — Sorompó, várnagy, hajduk, csatlósok, felnyergelt paripák, zárdaszerű épületek 's kápolnák, ó szövétü szőnyegek, ósók arczképei, ezüst- és aranyserlegek 's kupák, kísértetes nagy falórák, fegyvertár, vadaskertek, a' teremekben alvó vadászebek 'stb. egy részről ; harisnyás inasok, franczia étkezés, gazdag könyvtár, könnyed német, franczia, olykor magyar 's deák társalgás ; üvegházak, simára kefélt schweiczi tehenek 'sa't. más

részről. Az egész az átmeneti vegyes kor igen érdekes jellemét viselő e' hatalmas nagy aristocrata-háznál, mellynek feje azonban csak élete módjában 's környezetében mutatott aristocratát, szívében 's tetteiben pedig a' legemberszeretőbb halandó volt, ki az aristocratiára érények büszkeségével birt ugyan, de nem ostoba dölyfével, a' democratiának pedig csak hazafiúi bátor buzgalmával, nem pedig nyersségével, 's olykori irigységével és aljasságával. A' trencsényi fürdőknél, hol sokat időzött, ingyen fürdők valának alkalmazva a' szegény betegek számára, sőt ezek ingyen is tartattak 's tápláltattak Illésházy költségén. A' kisebb, elszegényedett nemesség pártolása, a' jobbágyok gyámolítása, 's általában a' szegények ápolása fő jellemvonása volt e' nagy aristocratának, az Illésházynak utolsójának. E' mellett a' művészetet is szereté, 's igen ügyesen zongorázott. *Melzel* kitünő mechanicus, neki készítő legelső nagy óramozgonyát, mellynek báj hangjaival ebéd felett lépé meg. 1822-ben elvesztette öreg édesanyját a' gyöngéd, háladatos fiú. A' jó hazafi, jó polgár, 's valódi nagyúr tehát jó ember is volt, kiből a' nagylelkűség jószívűséggel, a' férfias szilárdság elmésséggel 's kellenemmel, a' méltóság enyelgő nyájasággal volt párosulva. — A' hű jobbágy, ki 1809-ben *I. Ferencz* királyt 's a' korona örökösét mély hódolattal 's dús vendégszeretettel fogadá házában, 's vele egy kocsiában sokat utazott, hű hazafi is volt egyszersmind, 's midőn 1822-ben az adó 's ujonczok országgyűlésén kívül vettetének ki, és törvényes orvoslás reménye nem mutatkozott, elvonult főispáni székétől. *Gr. Erdődy* József cancellár, 's jó barátja, mindent elkövetett, hogy őt a' rendszernek megnyerje, 's kir. biztossá nevezze, de ő rendithetlen maradt. Szilárdsága sietteté az alkotmányt újra körülbástyázó 1825-ki országgyűlés tartását, mellynek elején főasztalnok lett ugyan, de azért magát kitünő hazafisággal viselő. Az országgyűlést azonban részint politikai okokból; részint, mert sikerülést kezdte magán észrevenni, derekán ott hagyá; egyszersmind, czime megtartásával, főispáni helyetteseket is kért. Közélsimerés volt, hogy „elhallgatása, országos csapás.“ Sükettsége miatt nem jelenhetett meg a' m. akadémia ülésein is. Az utolsó Illésházynak egész életén át behozonyított hazafiságát 's szabadelműségét kétségbe vonni valódi bűn lenne. Voltak gyarlóságai, de érényei végtelenül túlhaladák azokat. Hibái is nemes lélekből származtak. Külsejére nézve közép természetű, izmos, vállas férfi, lelkes arczczal, sasorral és sasszemekkel, szőghajjal, mosolyra kéz ajkakkal. Férfias testtartása 's járása, nemes pillantása tisztelget parancsoló alakká tevék; nyájasága, 's embersége szeretet 's bizalmat gerjesztő emberré. — Ez volt az utolsó *Illésházy*, hazánk égének egyik lehullt csillaga. 1836. óta, nagy uradalmi eladása 's adósságai kifizetése után, a' Csalóközben keblezett sárvai uradalmában, visszavonulva és fájo lélekkel töltötte végnapjait. Trencsényi vára nem úri lak, hanem áru- vagy magtár jelenleg; birtokosa *Sina* báró lett. — T.

Illinois l. Egyesült státusok Északamerikában.

Illyrismus ; Illyrek. Nyolcz század viharai vonultak el, mióta Magyar- és Horvátország szoros összeköttetésben, testvéri egyetértésben és soha meg nem zavartathatott öszhangzásban élének. Sz. László kötő e' boldog házasságot, mellynek századai mintha örökös mézes hetek lettek volna. Mindkét nemzet ugyanazon politikai életet élé. Együtt vérzettek a' csata-

téreken, együtt küzdötték a béke harczeit — az alkotmányos szabadságért, melynek birtokában rajtok kívül csak kevés nemzet tudta megmaradni Európában, 's mellyért másutt annyi milliók hiában onták ki vérüket. Közös bajaikról közösen tanácskoztak ; a' magyar honosnak érzé magát a' horvátok között 's viszont ; a' magyar nyelv akadály nélkül hangzott a' horvát mellett, magyar dalok és tánczok egymást válták a' horvátokéval, 's mi gyakran történt, hogy Magyarország erődús, szép ifjai Horvátország karcsu, kellemdús hölgyeit fűzék karjaikra. A' két nemzet nem csak alkotmányilag, hanem vérségileg is szoros rokonságban volt egymással. — 'S ki hitte volna, hogy egy 174 □ mfdnyi ország, melly századokon keresztül nehéz helyzetét mint társország oly hiven felfogá, egyszerre, mintha az égből hullott volna alá, politikai önállóság után vágyakozzék ? Ki hitte volna, hogy a' századokig fennállott szent kötelék nehány fanaticus és chimära-vadász könnyelműsége 's rövidlátósága folytán olly rögtön széttépethessék, hogy ama forró szeretet elébb egykedvűséggé, utóbb irigységgé, végre halálos gyűlöletté változhassék ! — Ezen változások láncolata szoros összeköttetésben áll az illyrismus fejlődésével, melynek történetét röviden következőbe foghatni össze.

Az 1830-ki országgyűlés a' magyar nyelv diplomatikai polczra emelésében véle feltalálhatni az egyedüli mentőszert, melly a' nemzetet a' politikai halál torkából kiragadja ; ezt hívék az egyedül lehetséges szellemi kötelékeknek, melly Magyarország különféle népeit az alkotmányos szabadság közös tüzhelye körül központosítsa. Hogy a' tetszhalálából rögtön felriadt nemzet egyes tagjai e' nagyszerű czél létesítése körüli első hevükben néha tulmentek a' határon : talán nem lehet tagadni ; azonban ez csakhamar megszűnt okul szolgálni panaszokra 's az első lázroham csillapultával megindult a' dolgok csendes folyama, minden természetellenes követelésektől ment fejlődése. Az ország törvényei, a' gyűléstermek és sajtó tekintélyesb hangjai mindenkor a' legnagyobb türelem, jogtisztelés és engedékenység szellemét lehelték. A' szláv szójárasú népek elégtelenségének 's a' magyar törekvések elleni visszahatásának okai tehát — bár mennyire szeretnék is ezt tagadni — egészen más körülményekben rejlettek, így a' kormány több balfogásain kívül, leginkább a' *panslavismus* rángatózásaiban. Ez utóbbit sokan üres phrasisnak, „politikai phantom“-nak akarák keresztelni, azonban tények bizonyíták, hogy az több vala pusztá szónál. A' panslavismus óriási eszméje legelőször Déli-Oroszországban merült fel. A' Sándor czár halála után ott talált összeesküvésű irományokból kiszült, miszerint annak tagjai czélul tűzék ki ; valamennyi szláv népeket vagy az orosz korona alá, vagy az amerikai mintára, mint szabad független föderatív államokat politikailag egyesíteni 's mindazon tartományokat, miket hajdan szlávok birtak, a' szlávság számára visszafoglalni. Azt ugyan mai napig sem tagadja senki, mikép a' panslavismus eszméje az agyremek országába tartozik, de épen olly bizonyos, hogy az egyszer kimondott eszme, számos eredménynek, ténynek volt szülő anyja. Ezen határtalan orosz eszme nem sokára új tápot 's lendületet nyert *Kollár János* pesti evang. tót papnak „*Slavi Dcera*“ (Dicsőség leánya) című költői műve által. Ennek olvasása által lelkesítve csaknem minden szláv tartományból, különösen pedig Horvátországból, egymást váltva zarándokolt a' lelkes

dalnokhoz az ifjabb szláv nemzedék olly kegyelettel, minővel p. o. a' török Mekkában szokott megjelenni; 's itt a' dicsőített mű mythicus homályba burkolt helyeit érthető prózában megmagyaráztatván maguknak, azon fontos tanulsággal tértek haza: miszerint M. O.-nak előbb vagy utóbb, de mulhatatlanul szlávnak kell lennie. A' panslavismus új apostolai hazájokba érve elkezdék aztán ez irányban a' csendes izgatást. (Kollár költeményét annak idejében igen tanulságos figyelmeztetésekkel ismerteté meg *Henszlmann Imre* a' „*Vierteljahrsschrift von und für Ungarn*“ folyóiratban. A' panslavismus egyéb céljairól 's terjedtségéről lásd: *Panslavismus*).

A' magyar nyelv ismeretének, mint a' politikai önfentartás feltételének, szükségét a' horvátok is át kezdék látni 's megyei gyűlésekben ennek gyors és sikeres terjedése módjairól nagy buzgalommal folytak a' tanácskozások. Igy 1827. sept. 10-kén 's köv. napjaiban tartott horvát tartományi gyűlés 5-ik cikkelyében, melly a' magyar nyelvről szól, kimondatik: „— SS. et OO. concluderunt, ut studium linguae hungaricae in partibus quae adnexis pro ordinario declaretur, et qua tale juventuti scholas publicas frequentanti tradatur, consilia de efficacissimis mediis, quibus scopus iste obtineri queat, postquam planum propagandae et uberius excolendae linguae hungaricae in nexu cum operato Deputationis Regnicolaris in Literariis, juxta invitationem altissimae Resolutionis sub comitiis editae, pertractatum fuerit, sub affutura regni congregatione ante Diaetam celebranda initur.“ — 1830. aug. 5 's köv. napjain a' magyar orsz. gyűlésre menendő horvát követeknek utasításul adatik: „SS. et OO. necessitatem propagandae in Regnis his linguae hungaricae agnoscentes pro eo, ut arctiori adhuc cum socio Regno Hungariae jungi possint vinculo, dominis Regni nunciis committunt ut eo intendant, quo studium linguae hungaricae in regnis his pro ordinario per legem rogandam declaretur.“ — 1830. jul. 15 'stb. napjain Zágárbmegye a' tartományi gyűlésre küldendő követeinek következő pontok kieszközlését ajánlotta: „1) Si in scholis normalibus in quantum aliquis magistrorum gnarus esset linguae hungaricae, statim juventutem legere doceat, in posterum vero nemo ad magisterium admittatur, qui se non probaverit, ordinate hungarice legere scire, nec ullus juvenum qui aequae ita hungarice, sicut croatice et latine non legerit, ad latinas scholas frequentandas admittatur. Dein vero 2) Ut studium linguae hungaricae in omnibus latinis scholis a parva incipiendo velut ordinarium introducatur etc. 3) Ne in futurum ullus in archi gymnasio hujate et caeteris in regnis his existentibus gymnasiis in professorem clementer resolvatur, exoperandum esse, qui linguae hungaricae adeo gnarus non esset ut eandem studiosae juventuti propriam reddere possit. 4) A studio isthoc ordinario nequidem altiora studia frequentantes praevia concurrentiali adjuta aequae subjiciendi eximantur.“

Ezen határozatok életbeléptetése 's az ebből származott eredmények látása a' panslavismus fiatal apostolainak ösztönül szolgált arra, hogy képzelt hivatásukat megkezdjék 's a' csendes működés teréről a' támadó reactio terére lépjenek által. A' journalistica hatalmához folyamodtak. 1835. jan. 1-jén látott napvilágot a' kiválólag pansláv érdekeknek szentelt illyr lap: „*Horvatzke Novine*“ 's melléklapja „*Danica*“, *Gay Lajos* (1. ezt) vezetése alatt, legfelsőbb engedelem mellett. Ezen lap megjelenésével

kezdődött a' Magyar- és Horvátország közti összeczörrenés voltaképeni kifejlődése. Ez ugyanis czéljaul tüzé, a' magyarok minden lépését gyanúsíthatni 's a' Horvátországban a' magyarok iránti akkor még határtalan vonalmat gyűlölséggé változtatni. Istennek legszebb adománya, a' költészet, mint leghatalmasb eszköz a' kedélyek izgatására, kénytelen volt a' panslavismus szolgálójává aljasulni, eleinte alattomban, ravasz álarczok alatt (mint p. o. 1835-ben a' zágrábi nemzeti színi előadások alkalmával „*Glogovkinje Horvatske*“ czim alatt előadott, szinleg a' korábbi időkre vonatkozó 's a' francziákat (!) szidalmazó két izgató költeményben, — miket később a' kormány is betiltott) — később több bátorsággal 's nyíltsággal.

A' panslavismus első feladata levén, a' szlávok sok apró töredékeinek nagyobb testekké olvasztása : a' cseh panslávok, *Kollár* Jánossal együtt, a' magyarországi tótokat (szlovákokat) iparkodának irodalmuk által magukhoz csatolni, a' horvát apostolok pedig egy közös szójárás és írói nyelv megteremtése 's terjesztése által a' déli szlávokat akarák szorosban egygyé fűzni. Illy értelmű Gaj Ljudevitnek a' *Danica* 1835. évi dec. 6-án megjelent cikke, hol többi között ezek fordulnak elő : „Európát egy ülő szűzzel szokták összehasonlítani. Első pillanatra látjuk, miként e' szűz egy háromszögű lantot tart kebléhez szorítva. Ezen lant a' régi korban természetes, kellemes, kedves hangzatu volt, midőn a' kellőleg rendezett hurokat még kellemetes léghuzamok rezegtették. Azonban rögtön borzasztó vihar kerekedett délről és nyugatról, majd kelet- és északról ; a' hurok lehangolódtak 's a' kedves hangok elenyészenek. — Európa ezen lantja — *Illyria*, egy háromszög, Scutari, Varna és Villach között. A' lant lehangolt, öszhangzástalan hurjai pedig : Karinthia, Göröz, Istria, Krain, Stajersország, Horvátorsz., Tótország, Dalmátia, Raguzza, Bosnia, Montenegro, Hercegovina, Szerbia, Bulgaria és Alsó-Magyarország.“ — Ezen *Illyria* országnak eszmébeni megteremtése 's a' kitűzött új czél hozá magával, hogy 1836. elejére Gaj, lapja eddigi czimét, „*Horvátzke Novine*“ átváltoztatá : „*Illyrske Narodne Novine*“ (Illyr nemzeti újság) czimre. — A' figyelmet nagy mértékben ragadá magára a' *Danica* 1835. évi 34. számában „*Nemzetünk*“ czim alatt megjelent cikk is, mellyben a' szlávok rokonság szerinti tagosítása nagyban üzetett. A' szlávok e' szerint két törzsrre osztatának : A) *Illyr-oros*z törzs ; ide tartoznak 1) a' szlávok (vendek), Alsó-Stajerben, Krain, Karintia, Istria egy részében, Görözben, nyugati Magyarországnban Vas megyében a' Mura és Rába mellett, 1,200,000 ; 2) a' tartományi horvátok a' határszéleken 's a' tenger környékén, Istria egy részében, Magyarországnban 's a' bánóságban, Baranya, Somogy, Zala, Vas, Soprony és Pozsony megyékben, Alsó-Austriában, Bosniában 's Bányalukában, 1,620,000 ; 3) szlavónok, a' szlavón határon és Szerémében, 500,000 ; 4) dalmaták, Dalmátiában az adriai tenger mellett, Raguzában 's Hercegovinában, 480,000 ; 5) bosznyákok a' Drina, Verbász, Száva, Dalmatia és Hema között, 450,000 ; 6) montenegróiak Montenegroban, 100,000 ; 7) szerbek (ráczok) a' szerb hgségben 's déli Magyarországnon, 1,730,000. Ezen törzs másik ágát teszik 1) az oroszok leginkább Közép-Oroszországnban a' Dwina, Volga, Moskva, Oka és Don között, azonkívül elszórva az egész orosz birodalomban, 48,000,000 ; 2) rusznyákok (ruthé-

nek) Kis-Öroszországban, Lengyelországban, Gallicziában, Bukovinában, 3,000,000. B) *Cseh-lengyel* törzs : 1) csehek 3,000,000 ; 2) morvák 1,430,000 ; 3) szlovákok (tótok) M.O. északnyugati megyéiben 3,000,000 ; 4) szerbek (vendek) Felső-Szászországban 400,000 ; 5) lengyelek 'stb.

Ezen, a' papiroson egy tömeggé gyurt szlávok azután szoros összetartásra, névszerint pedig a' horvátok valamennyi déli szlávokkal a' magyarok elleni szoros egyesülésre izgattatának. Az illyr lapnak e' tárgyú vezércikkei nem téveszték el hatásukat. A' papság befolyása a' protestantismus, a' nemesség nagy része a' szabadelműség következményei, a' törvény előtti egyenlőség ijesztgetései által nyeretett meg. A' külszinleg magyar ellenes, mélyebb jelentőségében azonban, habár nem is a' tömegek, mint csupán a' vezérek agyában pansláv horvátországi párt ennél fogva megalakultnak volt tekinthető. Hogy a' kis Horvátország tekintélye nagyobbjék, behozatott az általános „*illyr*“ nevezet. Az ország neve, a' helyesírás, sőt maga a' nyelv is, néhány ember tanácsszobájában, eltöröltetett. Uj korszak kezdődött. Az illyr sajtó teljes szabadsággal mozgott ; a' censor, egy magyarországi tót, *Moyses* tanár, a' legbotrányosb munkák és cikkek iránt is legnagyobb engedékenységet tanusított. Kezökbe ragadák az ifjuság nevelését ; néhány tanár kivételével az egész tanítói testület az illyrek karjaiba veté magát. Innen Gaj hetyke mondása : „Mostantól kezdve minden gyermek számomra születik.“ A' fiatalság a' legnagyobb kihágásokat megtorlatlanul követheté el. A' magyar és horvát nemzet legszentebb történelmi emlékei, százasod testvéri kötelékek ezen alapjai, sárba rántattak 's egy uj, tisztán szláv történelem megírása hirdetteték. A' magyarok, ha szó volt rólok, *rabló* népnek, *scytha-sarmata* csöcseléknek, neveztetek, 's rendesen hunok, tatárok, szittyák, avarok 's más „*agyonverők*“ társaságában emlittettek (Danicza 1836-ik év 4. sz.) ; a' szlávok Európa őslakosainak, a' magyarok jövevényeknek, ezek amazokhoz képest maroknyi népnek mondattak (Danicza 1836. évi 18. sz.) ; a' tervezett Nagy-Illyria Magyarország kellő közepéig volt kiterjesztendő (Danicza 1836. 31.) ; az összes déli szlávok szoros egyesülésére egymást érik a' fellengző költemények, mikből világos lón az is, miképen irodalmi egyesülésnél több czéloztatik, ámbár az összes déliszláv szójárásból készített 's közösnek szánt „*illyr*“ nyelv köszörülése 's terjesztése körül kiválsólag sokat fáradtak. Erre nézve nevezetes vallomásokot tartalmaz a' Danicza egy cikke (1837. 10.), mellyben nyiltan kimondatik többi között : A' kevés számú horvátok, ezen név alatt, soha sem állhatandják ki az összehasonlítást a' németek-, francziák-, angolokkal. Más nevet kell választaniok. Vagy a' magyar vagy az illyr nevezetet kell elfogadni. A' cikk írója az *illyr* mellett szavaz, mert a) a' régi illyrek — ugymond — kik a' horvátok és szerbek beköltözése előtt a' mai Horvátországot Liburnia név alatt bírák, szlávok, tehát a' horvátok rokonai valának (Író felejté, hogy *Schaffarik* szláv és egyéb történetírók vallomása szerint a' régi illyrek nem valának szlávok 's e' név a' horvátokra épen ugy illik, mint a' „*pannon*“ nevezet a' magyarokra, 's a' mennyiben ez magyart jelent, annyiban lehet az illyr név alatt szlávot érteni.) *) b) Az illyr

*) *Horvát* István, nagy tudományú történetbuvárunk „*Croatien*“ czimű német munkájában e' tárgyról következőt olvashatni : „Constantinus Porphyrogeneta mondja,

nevezet mind földirati, mind nyelvészeti tekintetben magába foglalja a Fekete és Adriai tenger, továbbá Görögország, Olasz-, Német-, Magyar- és Oláhország közötti államokat 's annyi lakost számlál, hogy ha mind egy tartománynyá egyesül, az illyr nemzet minden jelenlegi európai nemzettel kiállandja a' versenyt. A' horvátoknak tehát multjok és jövőjöknel fogva illyreknek kelletik lenniök. — Ezen gyenge okoskodások támogatásul felhozott (a' mi századokon keresztül nem jutott eszébe senkinek) más részről, hogy a' magyar nevezet elfogadása lehetetlen, mert : a) a' magyar nép más vérből származik ; a' magyar nyelv a' horváttal semmi rokonságban sincs. b) A' magyar 'dicsőség alatt a' horvátokét érteni nem lehet. c) A' keresett dicsőséget a' magyarok soha sem érték el olly bizonyosan, mint a' horvátok, ámbár amazok saját királyt 's politikai nevet, az illyrek pedig semmi egyebet nem birtak, mint kívülről belőlről üldöztetést. — Magyarországbán — ugymondák — a' magyarok száma legcsekélyebb, a' szlávoké legnagyobb, kik jól tudják, hogy amazok ezeknek országába betolakodtak ; ha összetüzésre vagy tollharczra kerül a' dolog, akkor a' magyarok lesznek a' gyöngébbek ; a' magyar erő szláv karokban 's főkbén rejlik ; idővel az illyrek bizonyosan lefogják győzni a' magyarokat, — 's így, ezen tudatlansági üres modorban folyt a' beszéd tovább, tulzó nagyító üvegeken nézve a' világot 's elelkapatva saját nemzetiségük iránti lelkesedésük és pansláv sentimentalismus által. A' következtetések, miket ebből a' horvátok önmagok huztak, ezek valának : a) a' magyar alkotmány és szabadság védszárnya alatt az illyr szabadságot 's nemzetiséget megteremteni ; b) a' magyar nyelvnek minden módon, minden viszonyból kiszorítása 's az illyrnek behelyeztetése ; c) örök gyűlölség a' magyar nemzetiség irányában 's a' magyarok hatalma ellenében szoros szövetkezés a' kormánynyal ; d) az illyr irodalomnak a' hazán kívül is terjesztése, hogy Európa e' névhez hozzászokjék. — E' név alatt kívántak ők a' jövőben boldogulhatni. A' magyart eltaszták. A' pusztán irodalmi czél, melly eleinte kitűzetett, teljesen helyet engedett a' politikai igaztásnak. Nem volt többé semmi akadály az igaztók szemében ; a' déli szlávok valláskülönbsége sem tekintetett többé annak, valamint a' magyarországi tótok egészen eltérő szokásai, élete 's egész multja sem. Egyébiránt a' déli szlávok egyesülése nem volt czél, hanem csak eszköz a' nagyobb czél, a' panslávtság elérésére. A' magyarok nem nevezettek többé másként, mint idegeneknek, bitorlóknak, elnyomóknak 'stb.

Ez vala fő pontjaiban a' fiatal illyr journalistika és irodalom eljárása 1840-ig. Attérünk a' további események rajzához. Bekövetkezett az idő, mellyben az irodalmi eszközök által tört utra a' *politikai* igalmak lépének

hogy a' horvátok, kik Dalmatiába jöttek vala, innen egy részben elszakadván, Illyricumot és Pannoniát elfoglalták, és a' dalmát-horvátoktól elválván, saját vezérrel birtak. Ezen adat szerint tehát a' horvátok nem voltak illyrek, ha Illyricumot elfoglalták, és mégis ezen adat ellenére meséli a' Horvát Statutumok szerkesztője, hogy a' slavoniai népek eredetiek és nem a' VI-ik században jöttek volna ide, sőt mint eredeti lakosok gyakran hadakoztak a' rómaik ellen szabadságukért. Mennyi vastag tudatlanság, és mégis itt gyökerezik az új horvát illyrismus! " 'stb. — — „Kénytelenek lesznek (a' horvátok) a' VI-ik századtól kezdve újra tanulni történetüket, hogy azt is megtanulhassák, mikép a' horvát név, régi neve a' mostani lengyel nemzetnek. A' horvátok tehát távolról sem maradékaik a' hajdani illyreknek.“ 'stb.

's midőn a' magyar alkotmány védpaizsa alatt az irői toll a' pártalakítás élesebb kardjával cseréltetett fel. Első gyümölcse a' társalmi téren elszórt magoknak egy olvasóegylet (Citaonica) volt, mellyben csaknem valamennyi szláv dialectus hírlapjai feltalálhatók valának. Az uralkodó eszmék azonkívül nagy mértékben terjesztettek a' bálók, hangversenyek 's más nyilvános mulatságok alkalmával közbeszurt dalok, nyomtatott költemények elosztása által. Valódi politikai demonstratiók csak később tüntek föl. Így az 18³⁹/₄₀--iki országgyűlés alatt, midőn azon hazafiak, kik az 1839-ki decemberi megyegyűlésben a' veszélyben forgóknak mondott helyhatósági jogok védelmére keltek ki, zajos éji zenével lőnek megtisztelve. — Így 1841-ben, midőn a' kőrösi megyegyűlésen a' később nagy szerepet játszott szurkák, holddal és csillaggal jelölt vörös sapkák és szerb saruk (opajniki) legelőször léptek napvilágra. Ugyanis az egyesülés jelképeül, „Nagy-Illyria“ közös czimereül egy csillagot 's ez alatt fekvő irányban egy félholdat választának, 's ezen hold és csillag, melly addig csak a' társalmi téren mert megjeleni, most egyszerre a' politikai láthatáron is fölmerült, (mindaddig míg 1843-ban betiltatott). — Míg azonban a' horvát közönségnek egy része ezen idegen csillagzatok feltűnése által hetedik égbe ragadtatott 's már is maga előtt látá kábult lelkesedésében a' „nagy jövődőt“ 's a' „nagyszerű czélt“ : az alatt egy másik párt is keletkezett, melly ez ábrándokat nem osztá 's mellyben az új tünemények komoly aggodalmakat költének. A' horvát nemesség magva, a' magyar történelemben fénylő nevek, gróf *Draskovich Sándor* vezetése alatt egyesültek, a' mi első kezdete volt az 1841. alakult *horvátmagyar párt*nak. E' sok rágalom 's gyanusítgatásnak kitéve volt pártban eredetileg nem vala szó sem szabadelmű, sem conservatív elvekről, 's ellenzéki pártnak csak annyiban lehet nevezni, a' mennyiben céljául tűzé, az illyrismus és panslavismus terjedését ellenezni. 'S miután a' „fiatal Illyria“ hősei boszankodva láták, miképen magában Horvátországban alakult egy párt, melly a' magyarok ellen felhívott gyűlölség ellenében az ezek iránti rokonszenv öszpontosítására irányozza törekvéseit : ez által a' fiatal illyrek összes irodalma új lendületet nyert 's ezután nem vala egyéb, egy nagyszerű pasquillnál, melly igénybe látszott venni csaknem az egész illyr intelligentiát. Mutatványul közlünk néhány helyet azon irodalomnak akkori izetlen, fanyar gyümölcseiből, azon meggondolatlan, nemtelen, igazságtalan, gyermekies kifakadásokat, mikre hasonpéldának a' magyar irodalom legingerültebb korszakában sem találunk. A' „Danica Illyrska“ 1841. oct. 9-ki számában p. o. következőt olvashatni. „Keressétek tehát a' szabadságot, hanem az okosat és eszélyeset ; de ezt soha sem fogjátok elérni a' magyarok által, mivel ezek csak maguk 's nemzetök számára keresik azt 's ez által csak nagyobb mértékben nyomják a' szegény szlávokat. — Ha a' szláv a' magyarral akar egyesülni, nem tesz-e úgy, mint a' tyúk, melly a' rókával, vagy mint a' liba, melly a' farkassal akar szövetekezni 's kibékülni? Nem akarjátok az igazság szavát hallani ; de olvassatok csak magyar könyveket, hallgassátok meg csak a' magyar álapostolokat, kik a' szlávokat rágalmazzák 's elnyomják. — Örüljétek, mert nem sokára magyar színházat fogtok látogatni Pesten, 's trombiták és hegedűk kísérete mellett a' Rákóczy nótára, mit egy sárosgyeyi szláv

szerezett, táncolni ; magyar öltözetben parádézni, 's áldozni a' Pesten felállítandó Árpád márvány szobrának, mely kezében ostort, bikacsököt, 's buzogányt fog attributumok gyanánt tartani. — Nem fogtok akarni többé szlávok lenni, hanem új magyarok lesztek (így nevezik ott a' czigányokat is), szláv árulókat fogtok jutalmazni. — Éljetek boldogul árulók, hazugok, sötétség fiai, slavomagyarok, szolgálatvadászok, bendeguzok ; — tanaink nem használnak úgy is semmit, isten veletek. míg eszetökre tértek, míg a' szláv nemzetiség védszárnyai alá vonultok.“ 'stb. 'stb. — Minden efféle kifakadásokat felülmúlt amaz oktalan illyr marseillaise, az illyr harcizdal (Davoria), mely prózára fordítva így hangzott : „1) A' ki született szláv 's született hős — Emelje fel ma zászlóját ; — Mindenki kardot kössön — Mindenki bátor lóra üljön — Előre testvérek ! Velünk van az isten — Ellenünk az ördögök vannak. — 2) Nézzétek, a' *felete vad tatár* — Mint gázolja nemzetiségünket, nyelvünket ; — De mielőtt legázolna — Taszítsuk le a' pokol örvényébe — Előre 'stb. — 3) Északról a' hős szlovák 's délről az illyr — E' hősi lakomához testvérileg nyujtják kezöket ; — A' lándsák ragyogásához, a' trombiták harsogásához — A' kardok csörgéséhez, az ágyuk dörgéséhez — Előre 'stb. — 4) Hogy dicsőségünket *az ellenség vérében* moshassuk ; — *Mindenki egy fejet vágjon le* ; — 'S szenvedéseinek vége lesz — Előre testvérek ! Velünk van az isten ! — Ellenünk vannak az ördögök !“ 'stb. — Illy 's efféle irodalmi termékek nem tévesztheték hatásukat különösen a' tapasztalatlan, könnyen lángra lobbanó ifjuságnál. Így történt Zágrábban, hogy midőn egyszer egy kiszolgált katona fényképeket mutogatna, minden illyr vagy orosz csillag és korona mutatók a' jelen volt grammatikális növendékek elragadt tapsokban törtek ki 's midőn a' 8 százados magyar korona tüntetett elő, a' fiuk zajosan kiabálák : „Le vele !“ Nem találkozott senki, a' ki e' kihágást komolyan megdorgálta volna. — A' 6-ik latin iskola növendékei 1840-ben egy rakásba hordák egyszer magyar nyelvtanaikat 's tüzet rakának alájok. Nyilvános összejövetelek a' sétányon 's késő éjjig tiltott gúnydalok éneklése, ablakbetörések 'stb. napi renden valának. Az ott fekvő magyar serezed hangászkarát kifütyölték, mivel egyszer magyar zenedarabot játszott. A' diákok nyilv. piaczn magyarosan felöltöztettek egy szalmaalakot 's a' fentebbi Davoria eléneklése mellett derekasan megdöngtették. — Ezenkívül egymást érték a' messzebbre pillantó, panszláv irányu czikkek, a' 80 millió szlávvali örökös kaczerkodások. Megemlitendők e' helyen különösen *Seljan* Károly művei t. i. „*Földirat*“ -a (melly még a' kormányzések figyelmét is annyira magára voná, hogy betiltaték), és „*Ueber den Beginn, Fortschritt und Werth der illyrischen Literatur*“ 1840. Továbbá a' „*Kolo*“ czimű folyóirat 's általában az egész szépirodalom. A' nevezett művekben a' panszláv érzület minden tartózkodás nélkül mondatik ki. Elég legyen e' helyen oda utalnunk.

Gyors léptekkel közelgett azon időpont, mellyben az „irodalmi illyrismus“ politikáivá változott által 's melly új korszakot kezdett. 1841-ik végén szokatlan sürgés vala a' pártok között észrevehető, mik határozottabb szint revének fel 's erősebb válaszfalak által különbözék el egymást. Az 1842. tavaszán tartandó zágrábmegyei tisztujítás, hol köztudomás szerint legtöbb nemes lakott, különösen igénybe vevé az illyrek munkás-

ságát. Miként lehessen az ösztönszerűleg tőlök elforduló nemességet megnyerni? ez vala a kérdés. Csakhamar legjobb eszköznek láták, ha a terrorismus's hatalmi tényekre hajlandó, uralkodni vágyó, de az ellenzék által mindeddig féken tartott's épen azért dühödő, akkori főispán, *Zdenczay* Miklós karjaiba vetik magukat. *Gay* Lajos sűrű látogatásokat tőn nála's a legnagyobb befolyást gyakorlá reá. Illy hangulatok közt nyílt meg 1842. mart. 13-kán a tisztujtást megelőző előleges gyűlés. A zivatar előjelei nem soká késtek. Midőn t. i, a turmezei gróf, *Jozipovich* Antal, azon szabadelvű indítványt tevő, miképen a szavazati jog a honoratiórokra is kiterjesztessék, indokait be sem várva, az összes illyr párt, melly nagyrészt *nem nemesekből* állott, teli torokkal kiabálá: „nechemo!“ (nem akarjuk). 'S midőn *Zdenczay* kimondá, hogy mig ő a főispáni székből üld, mindig azon lesz, hogy egy nem-nemes még csak irnok se lehessen: ugyanakkor, ugyanazon *nem nemes* csoport rémitő zsviákat ordított. Azon kérdésre: valljon felkiáltás vagy szavazás utján történjék-e a választás? — az első mód fogadtatott el hasonló zajos kiabálások között. Miért? Mert az illy választásoknál a főispán befolyása mindig eldöntő szokott lenni. Mi kilátások támadhattak itt a közelgő tisztujtás eredményeire, előre volt gondolható, főkép miután egyházaik körében a köznemességet még a papok is minden módon *Zdenczay* főispán pártolására iparkodának reábirni. A horvát-magyar párt kénytelennek látá magát a haza érdekében compact ellenzékke egyesülni's csendes, oktató eljárással, a nemzeti jellemet megrontó vesztegetési eszközök megvetésével, az illyrismus ellen sikra kelni. — Az illyrek rendkívüli tevékenységet fejtének ki. Több száz vörös sipka készítettet't's osztattott el a köznemesség között, mint szinte számtalan barna szurka (szűr), feltűnőleg cynicus, parasztos szabással, mellybe a százados ős magyar ruha eldobásával, a honoratiórok, a literátorok öltöztek, azonkívül zászlók az illyr uj czimerrel'stb. Igy közeledett a tisztujtás napja, első komoly kezdete a később kitört nagy zendülésnek. Az illyr párt a magyar alkotmányos jogok mellett küzdő horvát-magyar párt tagjait „magyarománok“-nak (később „magyarón“-oknak) csufolá, 's a tisztujtást megelőzőtt hetekben uton utfélen egyre hangzott a „Nek se hrusti“, a „Davoria“'s egyéb efféle szellemű illyr dalok éneklése. — A tisztujtást megelőzőtt zajos közgyűlésen mindazáltal kitűnt, mikép, daczára minden vesztegetési, korteskedés-és itatásoknak, az illyr párt nem sokat birand kiküzdeni egyenes uton a tömör testté szilárdult, pusztán honszeretet által lelkesült horvátmagyar párt ellenében, melly azonkívül Horvátországnak csaknem összes földbirtokosait magában foglalá. Cselhez folyamodtak tehát ismét. *Zdenczay* főispán a gyűlés előtti estve magához hívatá rokonát, *Jozipovichot*, a horvátmagyar párt főnökét, 's felszólítá, részéről hasonlót igérvén, birá reá pártját, hogy másnap fegyver nélkül jelenjen meg. Ez megígérte, az illyr párt azonban nem mulasztá el még börtönből kiszabadult fegyenczeket is, kocsisokat, inasokat, mesterlegényeket's a kit kapott, fegyverrel látni el. A közgyűlés után a lövőndében gyülekeztek össze az illyr párt főnökei titkos tanácskozás végett; majd nagy sebességgel kocsikra veték fel magukat's *Maximirba* hajtattak, az arra felé a városba jövő, 's csaknem egészen a horvátmagyar párthoz csatlakozott sz. iváni nemeseket maguk-

hoz csábitandók. Itt folyt az első vér! Egy sz.-iváni nemes fejből folyt az, ki a' reá erőtetett holdas és csillagos illyr sapkát magától eltasztván, ezért egy feldühödt illyr kardja által megvágatott. A' vér látása dühbe hozá a' szenvedélyeket. A' horvátmagyar párt köznemesei lábbal taposák 's fogaikkal tépék szét a' vörös sapkákat. Egész éjjel, mit az illyr párt lármás demonstratiókra használt a' minden rendőri és katonai felvigyázat nélkül hagyott utcákon, a' nyers tömegek uj meg uj összekocczezésére került a' dolog; a' casino ablakai beverettek, zene, ének, Davoria hangzott 's az itatás az illyrek részén folyt virradtig, és Gay Ljudevit fölolvása már itt a' főispántól áthozott másnapi sorozatát a' jelölteknek 'stb.

Illy előzmények után jelent meg az 1842. évi majus 31-ének reggele. Örökdő katonai hatalomnak ismét semmi nyoma. A' horvátmagyar párt korán reggel „mi szmo horvati!“ (horvátok vagyunk!) kiáltások közt az országház udvarára vonult 's a' jobbik oldalon 's a' felállított sátor közelében foglalt helyet. A' később érkezett illyrek az udvar bal oldalát lépék el. A' főispán megjelenése után ez utóbbiak, adott jelre, a' horvátok megtámadására kezdtek készülödni. A' főispán ezt észrevevén, szó nélkül távozik. Egy nagy tekintélyü mágnás székre áll 's lecsillapítja a' zajongókat. De csakhamar ismét előtörnek az illyrek 's ököllel, karddal rohannak a' horvátokra. Valami 10 ember az utóbbiak között ekkor kardot ránt; a' turopolyai nemesek, kik grófjok adott szavánál fogva fegyvertelenül jelentek meg, székekkel igyekeztek felgöngy a' csapásokat. Az illyrek néhány perczre visszavonultak, majd azonban uj és növekedett dühvel kezdik a' harmadik megtámadást. A' horvátmagyar párt főnökei ezt látva, távoznak, nehogy védtelen párthiveiket még nagyobb veszélynek tegyék ki 's felszólítják ezeket, hogy példájokat kövessék. Ez alatt azonban az illyrek hátulról feldöntik a' padokat és székeket, mikén a' turopolyai nemesség állott és ült, 's élesre köszörült kardjaikkal a' csellel földhöz sujtottak közé megkettőzött dühvel vagdálnak. Most közös lón a' harc 's a' szent hely, hol alkotmányos szabadság volt jogait gyakorlandó, egy csatatérre aljasult, hol nem meggyőződés és hideg megfontolás, hanem zabolatlan nyers szenvedélyek szomoru uralma igyekvék tért nyerni. A' védtelenek odahagyák a' csatatért. A' menekvők közül többen az országház folyosóiba vetődvén, itt Zdenczay főispán saját kezei sulyát érzék.— Most végre több csapat katonaság érkezett meg 's fegyveres erő foglalá el az utcát 's az országháza bejárását, mellybe senkit be nem eresztett, 's mellyben az illyrek végre egyedül maradtak. A' főispán látván a' csel sikerültét, leérkezett az udvarra 's minden positiv törvény, méltányosság és adott szava ellenére megkezdé a' tisztujitást, mellyben csupa illyrek választának csupa illyreket. A' tisztujitás, kedvök szerinti végeztével illyr zászló, zene és zsvio kiáltozás között kísérék haza a' főispánt, tisztelkedének más magas pártfogóiknak 's tértek vissza, a' könnyü győzelem diadalát fészállóhelyökön zajos dáridóval ünneplendők.— Ez volt azon szomoru esemény, mellynek következményeit csakhamar megsínylé az egész ország. A' horvátmagyar párt feladataul tüzé a' kudarcot megbozolni, sértett jogait érvényre emelni, 's hogy uj kicsapongásokra okot ne szolgáltatson, a' megyegyűlést mindaddig meg nem látogatni, mig legfelsőbb helyre terjesztett sérelme orvosolva nem lesz. Példátlan küzdelembé

's három évi harcba került, míg e' ezéjút elérheté. A' törvénytelen tisztujítás ellen óvás adatott be a' megyénél 's a' m. udv. cancelláriánál, és a' káptalannál. Jun 20-kán egy 1,700 választó aláírásával ellátott kérvény nyújtatott be ő felségénél: méltóztatnék a' tisztujítási kihágások vizsgálata végett egy k. biztost kirendelni. Ez utóbbi 1842. jul. 25-kén meg is történt a' verőcei főispán *Siskovich József* személyében. Megjegyzendő még, hogy az illyrek jun. 1-jén tart. közgyűlésökben határozatot hozának, minélfogva rangkülönbség nélkül mindenki, a' ki a' tisztujítás megsemmisítéséről vagy az illyrismus ellen merne szólani, elfogattassék; 's ismét aug. 24-kén, hogy mindazok, kik a' tisztujítás törvényessége elleni óvást aláírják, kereset alá vonassanak. Azonban mindkét törvénytelen határozat ő felségének egy udvari rendelete által 1844. mart. 12-kén eltöröltetett. — A' megvesztegetett, demoralizált tömeg dühöngései csak most indultak meg féktelen vadságban; kémkedések, ormegtámadások, sértegetések, verekedések napirenden voltak, sőt gyilkolás sem hiányzott, ugy annyira, hogy Zágráb lakosainak nagy része kénytelen volt pisztolyal és tőrrel fölfegyverkezni, midőn bálokat, színházat akart látogatni vagy bármi foglalkozása után járni alkonyatkor. A' sajtó példátlan erőt fejtett ki a' magyarok elleni gyűlölség terjesztésében; az illyr hirlap számai egymást mulák felül szemtelenségben és mérges rágalmazásban. Sőt ezen panszláv izgalmak a' török földre is annyira kihívólag kezdének terjedezni, miszerint a' boszniai basa, Mehmed Wedsehi szükségesnek látá egy bizalmas iratot intézni a' katonai főparancsnoksághoz, mellyben Gay L. lázításairól érzékenyen panaszkodott. Mert ezen urak hangja immár határt nem ismert. (Lásd p. o. Kukuljevich Ivánnak, egy kilépni kényszerült főhadnagynak beszédét az 1843. jul. 10-ki megyei közgyűlésen).

Siskovich kir. biztos kinevezése ellen azonnal óvást tett és felirt az illyr párt; azonban csakhamar jött egy újabb rendelet, mellynek ellentállani az illyrek többé nem bátorkodának. Mindamellett a' kir. biztos csak több hónap elteltével, 1842. oct. 1-jén jelent meg Zágrábban. Megkezdé a' pártok kibékítését, de ez nem sikerült. Átvevé tehát a' horvátmagyar párt vádiratát, kihallgatá a' tanukat 's néhány hónapra ismét eltávozott. Végre 1843. elején ismét megjelent, a' vádpontokat a' vádlottakkal közlé 's miután ezek válaszait átvevé, elment, 's többé vissza sem jött. Feltűnő, hogy a' vádiratot elfogadá, de azt megvizsgálni vonakodék. Okát tudni nem lehet. Jelentése, mit benyújtott, keresztül ment a' m. helytartótanácsnál 's m. udv. cancelláriánál, a' nélkül, hogy annak mind e' mai napig valami hatását tapasztalhattuk volna. Egyszerűen félretétegetett. — Mig ezek történtek, neveztetett ki gróf *Haller Ferencz* horvátországi bánnak, 's 1842. oct. 16-kán ünnepélyesen be is iktattatott. A' kir. biztos hivatalkodása alatt az illyr fanatismus nem szülvén meg szenvedélyes és sértő külviscelete által mindinkább élőkire állítani a' dolgokat, 1843. januáriusban váratlanul egy legfelsőbb k. kézirat jelent meg, melly által, a' nyugalom helyreállítása végett, az „illyrismus, Illyrium“ nevek eltiltattak. E' parancs lényeges változást nem szült; a' küzdelem még nagyobb keserűséggel folytatott. Szántalan röpirat lépé el az országot, mikben az illyr nemzet felszóllittaték, hogy végre fegyvert ragadjon.

Illy kilátások között közelgett a' magyar országgyűlés megnyitásának

ideje. A' horvát tartományi gyűlés 1843. apr. 27-re hivatott egybe. Mindkét pártra nézve fontos időszak. Minden a' követek választásától 's az adandó utasításától függött. A' horvát-magyar párt (mintegy 12 — 13000 ember), hogy újabb kudarcznak elejét vegye, erősen fölfegyverkezve jelent meg. Azonban hogy az illyr párt sikere biztosítva legyen, ismét cselnek kelle segitenie. A' bán ugyanis a' választás napján egy tanácskozmányt hívott egybe, mellyben az egész ügynek ő felségéhez leendő fölterjesztése 's a' választás elhalasztása natározatképen kimondatott. De midőn észrevehék, hogy a' horvátmagyar párt elszéledt, a' bán azonnal új tanácskozmányt hívott össze, mellyben leginkább a' zágrábi püspök ajánlatára, a' követválasztás más napra rendeltetett. A' horvátmagyar párt hátramaradt része hiában tett óvást, hiában tiltakozott ezen hallatlan eselszövény ellen, hiában hivatkozott alkotmányos jogaira. A' követválasztás megtörtént 's követül választók három férjü, kik az illyr mozgalmak élén állottak u. m. *Busán Herman*, *Klobucsarics Károly* 's *Ozegorich Metell*. A' hasonszellemü követi utasítás egyik pontja volt többi között, minélfogva a' követeknek megtiltatott, magyar nyelven szólalni fel. E' kihívó végzésnek természetes következménye vala azután, miszerint az országgyűlés törvényileg meghatározá, miképen üléseiben csak magyar nyelvü előadások engedtetnek meg. Ez vala gyümölcse az illyr tulságoknak. — Az országgyűlés megnyitásával első teendője volt a' horvátmagyar pártnak, a' követválasztás ellen óvást tenni 's egy ujnak kihirdetését kérni. Egy 1,800 választótól aláirt kérvény adatott be az országgyűléshez, mihez, küldői nevében, a' túrmezei gróf is hozzácsatkozott. A' hosszas országgyűlési vitáknak, mik között nevezetes volt Haulik zágrábi püspök nyilatkozványa, ki egyházi megyéje lakosait nem épen a' legkedvezőbb szinnekkel festé, eredménye az lön, hogy a' magyar nyelv törvényes jogát elfoglalá. — A' horvátmagyar párt az alatt nem szünt meg otthonn, az állás ujra elfoglalására, mellyből eselszövények által szorittatott ki, minden hatalmában álló eszközt felhasználni. Jó alkalomnak látszott erre, az 1843. dec. 4-kére hirdtetett, azonban a' vásár miatt, dec. 9-kére halasztatott zágrábi megyegyűlés. A' fondorkodás az illyrek részéről ez uttal sem maradt el. A' gyűlésnap előestéjén megérkező turmezei nemesek gunynyal és bántalmakkal fogadtatnak; vannak, kik egy új Bertalan-éjrről beszélnek. Alkonyatkor az utcák falaira szezgetetik az „*Ogledalo Illyriuma*“ (Illyrium tükre) czimü, két évvel ezelőtt megjelent illyr munka hirdetése roppant betükkal; éjfélkor a' vastag fütykösökkel ellátott illyr fiatalság a' „*Davoria*“ kurjogatása közben esatangol fel 's alá az utcákon 's a' turmezei gróf neje házának ablakait beveri. A' horvátmagyar párt az akkor Pozsonyban időző turmezei gróf házát, az illyr párt pedig a' lövöndét 's az u. n. paradicsomkertet választják főszálló helyül. Dec. 9-kén reggel a' zágrábi városbíró fia, St. K. egy vele a' sétányon szemközt jövő turmezei nemesnek hirtelen úgy vágnyaka közé, hogy ez e' váratlan megtámadásra, és az illyr fiatalság által is üldöztetve, egy kerítésen át akarván ugorni, lábát töri. Ezután a' kiforralt terv valósitása után látnak. Az illyr párt azon része, melly a' paradicsomkertben szállásolt, már hajnalban foglalá el a' megyeházat 's a' serföző-utca csaknem minden házát, mellyeknek minden kapuja mögött, talpig

fölfegyverzett emberek rejtőzének ; mások a' Márk-piacz házainak padlásaira loptoztak, 's voltak olyanok is, kik az egyház tornyára másztak, hogy onnan, ha kellend, kövket szórhassanak le. 9 óra felé egy csapat illyr kivonul gr. Draskovics János szállásáról 's csakhamar utána, a' Davoria szenvedélyes orditozása mellett, a' mészáros-utczából egy lándzsákkal, pisztolyokkal, puskákkal felfegyverzett, nemesekké rögtönzött paraszttömeg halad rátartós hányavetiséggel a' Márk-tér felé 's a' velenzei-utczába. Egy magyar érzelmű kir. hivatalnok egy csapat által űzőbe vétetik 's ha jókor egy házba nem menekül, 's a' kaput, hirtelen be nem zárja maga után, a' dühöngők ellenében élete kockán forog. Mig ezek történtek, a' horvátmagyar párt is legnagyobb rendben 's csendben indult meg a' turmezei gróf házából a' Márk-tér felé, csak azon fegyverrel birva, melly magyar nemest illetett, kardjával. Több mágnás és főur vezérlete alatt érkezik meg az első csapat a' megyeház kapujánál. Itt ezen kérdéssel fogadtatnak : „mit akarnak itt ellenségeink!“ Válaszul adaték, hogy nem ellenségképen, hanem mint nemesek állanak itt, kik a' közgyűlésen részt venni akarnak, jogaikat gyakorlandók. Erre az illyr párt egy vezére részéről megtörténik a' jeladás : egy „hurrah“-kiáltás, egy éles fütty 's egy pisztoly elsütés. Következik egy második lövés a' megyeház egyik ablakából ; a' serfőző-utczában pedig megnyilnak a' házak kapui 's belölök pisztolyok- 's puskákkal ellátott nagyszámu illyrek omolnak elő, a' horvátmagyar pártra rohanva 's fegyvereiket sűrűn ropogatva. Az iskolából kiszabadult fiatalok kövekkel kezd dobálni. A' helyzet veszélyessé lön. Lelketemelő volt látni a' horvátmagyar párt előkelő vezéreit, kik tiszta szándékaik öntudatában, léleknyugalommal és hidegvérűséggel tárak ki kebleiket a' körülöttök sivitó óngolyóknak. Ekkor a' köznemesek rögtön kardot rántanak, vezetőjük, egy agg férfit, feléjük kiáltja a' szavakat : „Barátim ! most vagy soha“ 's mint dühödtt oroszok rohaanak a' vörös sipkásokra. Ezek elámulva látják, hogy a' horvátmagyar párt golyóik elől nem futott meg 's hősileg megállá a' helyet, sőt most már ellenök tör, — rögtön megfélemedkeznek bátorságukról 's miután a' horvátmagyar párt által nehányszor a' Márk-templom körül kergettettek, pani ijedségtől megragadtatva, eldobják lándzsáikat, fegyvereiket és nyakra főre pusztulnak a' csatateréről, 's mindenütt véres nyomokat hagyva maguk után, a' közel tuskanecki erdőben keresve menhelyet. Megkapák, mit másoknak szántak. 'S a' milly kihívó önbizakodással jelentek meg az illyrek a' csataterén, épen olly kislelkűleg hagyák el a' Márk-tért, elfeledvén a' Gaj és Ilics által készített 's általok nagy tüzzel énekelt fenyegető harciadalokban tett ígéreteiket. Köztök voltak a' botokkal, füttykösökkel a' seminariumból kirontott növendékpapság tagjai is. — A' horvátmagyar párt lemondott a' tovább üldözésről 's a' nyert győzelemmel megelégedvén, hüvelybe rejté kardjait, 's a' rend helyreállítására megjelendő rendes katonaságot élénk éljenekkel üdvözlé. Midőn a' megyeház kapujára szegzett hirdetést olvasák, melly által a' közgyűlés elhalasztatott, az illyrektől nyert fegyverekkel, mint megannyi győzelmi jelekkel rakodtan tértek vissza főszállóhelyökre. Itt egy panaszló felírást szerkesztvén, melly 1,500 nemes aláírásával ellátva ó felségéhez volt felküldendő, még azon nap estve teljes rendben haza felé vevék utjokat. A' horvátmagyar párt,

elszántságának, de épen úgy mérsékeltségének is fényes tanujelét adá e' napon.

A' felséghez intézett felírás támogatásaul a' horvátmagyar párt egy küldöttséget is rendelt, melly Pozsonyon keresztül, a' nádor közbenjárásának kikérése után, járult a' trón elé, Bécsbe. Panaszainak itt legjobb sikere volt. Már 1844. februárban bocsáttatott el *Zdenczay* Miklós zágrábi főispán, helyét gr. *Haller* Ferencz, a' bán foglalván el; 's az 1843. dec. 9-kén történt kihágások megvizsgálásaul *Rudics* József neveztetett ki kir. biztosul. 'S azt hívék, hogy már mindent megnyertek. Csalatkozának; mert az 1844. februárra paranesolt tisztujítás csak 1845. jul. 28-án tartatott meg. A' megyegyűlések 1844. dec. 10-ig, az uj főispán eljöveteleig, halasztattak. Ez idő alatt, míg az országgyűlés tartott, erősen folyt a' hirlapi polemia. Prózában és versben ismét epe és méreg öntetett ki panszláv 's illyr érdekekben a' magyar ügy ellen. (Lásda', „*Pesmarica*“ czimü könyvet 's azokban különösen *Kukuljevics* és *Vukotinovic*s műveit). A' kicsapongások ujra napirenden voltak 's a' személy biztossága eltűnt. 1844. májusban végre megérkezett *Rudics* k. biztos, azonban soká nem maradhatott; durva bántalmak, mik között egy fia ellen intézett lövés, siettették eltávozását. Senkitől nem sejtve tűnt el, 's vele minden szép remény. — Novemberben befejeztetik a' magyar országgyűlés; Zágrábban a' megyei felsőbbségérti harez megújul. A' tisztujítást megelőző közgyűlés 1844. dec. 10-kén megtartatott, mellyen mindkét párt igen számosan jelent meg. Az összeírók kineveztetek 's a' tisztujítás jan. 23-ára rendeltetett. A' pártok buzgalma okozá, miszerint a' szavazatképes nemesség száma olly hallatlan arányban növekedett, hogy ezzel a' tisztujítást megtartani képtelenség leendett vala. A' választás elhalasztatik, gróf *Haller* bán Bécsbe utazik, utasítást kérendő. Martius elején visszatér Zágrábban 's azonnal egy rendeletet bocsát közre, minélfogva a' nemesi összeírás alapjául az 1835. évi összeírást kíváná tekintetni. E' rendelet azonban törvénytelennek nyilatkoztatik 's ellene a' rendek óvást tesznek. Illy értelemben tehát uj összeírás rendeltetik 's ennek eredménye az 1845. april 29-ki közgyűlés elé terjesztetik. A' több pontban feltűnő összeírásí rovatokat a' rendek vizsgálat alá akarván venni, 3 napi vitázat után a' főispán kijelenti, miszerint felsőbb paranes következtében e' tárgyban a' többséget kimondania nem lehet 's erre nézve *felsőbb* utasításokat vár. E' nyilatkozat által sok eddig rejtélyes rugó lön ismeretes, itt tüntek fel azon kezek működései, mellyek a' horvátmagyar bonyodalmak előidézésében, érlelésében igen nevezetes szerepet játszanak. A' horvátmagyar párt elkeseredése határt nem ismert; az illyrek hangos zsviódokat kiáltozának az alkotm. szabadság e' sérelmének, 's az egész magyar állam figyelme felriadt *Haller* bánnak nyílt, őszinte szavaira, miknek következménye lön, hogy hivatalától elmozdították 's hogy az illyr conservatívek őt a' nádorral együtt egy torzképben gyalázatosan kigúnyolák. Annyit azonban mégis használt e' nyilatkozat, hogy a' kérdés megfejtése legfelsőbb helyen alkotmányos értelemben, a' horvátmagyar párt részére kedvezőleg döntetett el, miként ez a' maj. 29-ki közgyűlésben felolvasott kir. rendeletben kihirdettetett. Most egy bizottmánynak adatott át az egész összeírásí munkálat, melly jelentését a' jul. 9-ki gyűlésben terjeszté elő 's mellynek megvitátása után

vége a' tisztujítás napja 1845. jul. 28-ára határozatott. Ezen idő volt egyike a' legmozgalmasabbaknak. Az illyr párt, mely pénznek szükében nem volt, ezeket költe egy napon. Azonban hiában. A' közönséges kortes is olly jellemzilárdságot tanusított, mely becsületére vált volna bármi nagyobb miveltségü embernek is. A' pénz és ígéretek megtörték a' meggyőződés sziklafalán. — Végre elérkezett a' Horvátország jövőjére eldöntő befolyással bírónak látszó nap, 1845. jul. 28-ka. Szokott előzmények után megkezdődött a' tisztujítási választás. A' szavazók összes száma 2,281 volt. Az alispáni jelöltek voltak: *Lentulay* Benedek, *Jellachich* Eduárd, *Modych* Adalbert, *Novák* Ferencz, *Paulekorich* István és *Szuvich* József. Az illyr párt *Lentulay*, a' horvátmagyar *Szuvichra* szavazott. Két napi tusa, ingerkedés és kemény bántalmak sőt vakmerő merények és lövés után végre a' szavazás eredménye ez vala: Szuvichnak volt 1,289, Lentulaynak 974 szavazata. A' főispán ennél fogva kikiáltja Szuvichot első alispánnak; ez szólni kezd, azonban csakhamar félrevonulni kénytelen az ellene emelkedő fenyegető jelek elől. Pártja azonban vállra ragadá 's egy vívé folytonos éljenzés között diadallal a' casino épületébe. Hogy a' két párt össze ne surlódhassék, katonaság választá el a' különböző utczákon történt haza vonulásokat. Az illyrek roppant zajjal, kiabálással tértek szállásukra, midőn uj nagyszerü összekocczozás színhelyévé változának az utczák. Az ifju gróf E. ugyanis váratlanul elsüté pisztolyát. Erre pártja összeszalad 's egy házat kezd ostromolni. A' katonaság vezénylő törzstisztje felhasználja minden szónoki erejét, hogy visszatartózhassa őket; kér, fenyeget; — mind hiában. Sértegetni kezdik a' katonaságot. Kardokat, pisztolyokat, török-késeket kénytelen a' sereg szuronyával magától távol tartani. A' dühöngők a' Márk-egyház mögé szorittatnak, de csakhamar ismét előtörnek 's fegyverekkel, bunkósbotokkal a' bán házat fenyegetik szüntelen kiáltozva: „Balassa! Balassa! Áruló! Áruló!“ Mi több, egy hajdani katonatiszt, S. K. előáll, kinyilatkoztatván, hogy Zágráb 12,000 polgára a' szuronyoktól nem fél, hogy hősileg meg tudnak halni 's több effélet. Egy illyr ügyvéd és költő, B. erre olly tűzbe jön, hogy kardot rántva e' szavakkal rohan egy a' szárnyon álló főhadnagyra: „Majd mindjárt más világra küldök egy illy kutyát“ — feléje is vág, de ez felfogván kardjával a' csapást, az illyrt két arczágással földre teríti. E' pillanatban egy golyó megy keresztül a' tiszt csákóján. A' földről ismét felvanszorgó B. egy katona által agyonlövetik. Az illyrek több oldalról lönek a' katonákra, végre ezek is komolyan veszik a' dolgot 's szomoru eredménye az lőn, hogy az illyrek részéről 17 halva, 60 megsebesülve, a' katonaság részéről pedig 9 ember megsebesülve találtatott. Csaknem ugyanazon időben egy másik utczában egy más véres jelenet adta elő magát. Egy illyrpárti pap, minden ellenzés dáczára, a' tulsó utczákba akart keresztül hatolni. Az őr katonának, ki utját állá, mellére szegzé pisztolyát 's lelővé e' szavakkal: „Questa e per te!“ (Ez neked!) A' katona egyik társa hasonlóul torlá vissza e' merényt, e' szavakkal: „E questa per te!“ (Ez meg neked!) szinte agyon lövén a' papot. Az illyrek most általános futásban kerestek menekülést. Több halott és sebesült lépé az utczákat. A' katonaság, mely ellen nagyra növekedett a' düh, folytonosan szaporittatott 's a' csend lassanként helyre állott. Az illyrek egy

sirba temeték 12 halottukat ; ezek koporsóira e' mondat vala írva : „Ma nekem, holnap neked!“, 's a' sirnál kivont kardokkal esküvék a' holtak megboszulását. -- A' még hiányzó megyei tisztviselők választása augustus 2-kára halasztatott ; ugyanez alkalommal *Bedekovich* Kálmán és *Briglerich* József választatának követül a' közelgő horvát tartományi gyűlésre. Ez volt a' horvátmagyar pártnak első határozott gyűlése. A' remények azonban, mik ehhez kövte valának, nem mehettek teljesezésbe.

A' tisztujítás után tartott közgyűlésben, melytől az illyr párt egészen visszavonult, vizsgálat kezdetett meg a' történt kihágásokra nézve, minek eredménye Bécsbe küldetett, azonban soha később világ elé nem került. Ugyanezen közgyűlésen köszönet szavaztatott a' turmezei grófnak 's az egész köznemességnek, nemkülönbén valamennyi magyar vármegyének, mellyek a' horvát nemesség ügyét felkarolák. A' sept. 23-kára kihirdetett tartományi gyűlésre menendő követek utasításaul adatott többi között : hogy azon esetre, ha ott a' nemesség eldöntő szavazata kétség alá vonaték, a' követek a' teremet elhagyják 's minden „róluk nélkülük“ hozandó határozat ellen óvást tegyenek. Ez aggodalom nem volt alaptalan. E' czél elérése végett választatott sept. 23-kán gyűléshelyül a' színházi terem, 's korlátokkal láttatott el. A' bánon, püspökön 's a' főrendi egyéneken kívül nagy számmal jelent meg a' köznemesség is, a' korlátokon kívül és belül foglalván helyet. A' bán megnyitó-beszéde után fölkelt a' varasdmegyei követ, kinyilatkoztatván, hogy miután a' nemességet nem a' sorompókon kívül, hanem mint activ részvevőket, azokon belül látja, utasítása folytán a' teremet elhagyni kénytelen. Ugy is tón, mint mondá, társával együtt. -- A' sept. 25-ki ülésben a' korlátok még szűkebbre szorítottak. A' horvátmagyar párt jogainak ezen esorbitása ellen felszólt ; miután azonban a' bán kinyilatkoztatá, hogy ez egyáltalában nem célja, megnyugodtak. Midőn azonban az egyes t.hatóságok sérelmeinek megvizsgálására 's a' tartományi gyűlés rendezésére kinevezett küldöttségek tagjaiul a' nagyszámu köznemesség és főrend képviselői közül, mint azt a' szokás hozta volna magával, senkit sem nevezett ki : a' horvátmagyar párt kénytelennek látta magát ez ellen tiltakozni. Így lón, hogy néhány nemes csakugyan kinevezteték 's megengedtetett, hogy óvásokat szabad legyen a' jegyzőkönyvbe iktattatni. Ezzel a' nemesség meg nem elégedvén, a' turmezei gróf még azt is tudni akará, vajjon szavazatoknál a' nemesség *egyéni* szavazatjoga tekintetbe fog-e vétetni ; mire a' bán egy e' tárgyat illető kir. leirat felolvastatását rendelé meg. Sept. 26 's 29-kén a' turmezei gróf indítványba hozá, kéretnék meg ő felsége ama sept. 14-ki leirat visszavételére. Hiában hangzottak e' részben a' legjobb publicisták szózatai, az illyr párt, önérdéke ellen is, a' pusztá „nem akarjuk“-kal állott ellent 's a' bán illy értelemben mondá ki a' végzést. Erre a' turopolyai gróf fölkéré a' bánt, a' horvát nemesség jogainak ő felsége előtti védelmére, hivatkozva mindenkori hűségükre, jogos követeléseikre 's a' régi gyakorlatra. Semmi szó nem használván, a' horvátmagyar párt odahagyá a' teremet, tiltakozván a' jelen nem létében, az immáron csonka tart.gyűlésen hozandó végzések ellen. Ez utóbbiakra nézve az akkori lapokra utalunk, itt csupán annyit jegyezvén meg, miképen e' gyűlés kidolgozá a' tart.gyűlést rendező javaslatát, melly később annyi keserűségre adott alkal-

mat. Az októberben tartott közgyűlésben a' zágrábi követek egy alaposan kidolgozott jelentésben adtak számot tart.gyűlési eljárásukról. Férfias viseletökért köszönet szavaztatott 's elhatároztatott, valamennyi magyarországi megyét ügyök támogatására szólítani fel 's egyszersmind megkérni, hogy a' szentesítés végett fölterjesztett, elvitázhatlan jogaikat megdöntő, szenvedélyeken alapuló és Magyar- és Horvátország törvényes segítségét felbontó rendezési javaslatról a' megerősítés megtagadtassék. — A' conservatív lapok — nem csak Horvátországban, hanem a' pesti lapok között is különösen a' B. P. Híradó — ez önfentartási vágyszülte alkotmányos lépéseket ellenzéki törekvéseknek keresztelék. 'S a' journalistika leginkább *Jozipovich* Antal turmezei gróf ellen fordult mérges nyilaival, őt nézvéen azon sziklának, mellyen az illyrismus dühének hullámai leginkább megtörttek. Vele együtt szenvedni valának kénytelenek a' magyar ügy meleg pártolói közül még : a' két *Rauch* báró, *Jellachich* Károly, *Piszachich*, *Briglerich*, *Kuchtich*, *Bussich*, *Bedekorich* Kálmán 'stb. Általában a' magyar ellenzéknek az ország anyagi és szellemi kifejlésére intézett minden rendszabályai gyanúsitással lőnek illettetve 's a' horvát-magyar pártot amaz ellenzék viszhangjának csufolák. Az illyr ál- és a' magyar ultra-conservatívek szoros szövetséget látszának kötni, ámbár világos volt, miként ez utóbbiak külön külön saját érdekeket akartak conserválni. Mennyire haladott a' magyarok elleni gyűlölet, tanusítá az is, mikép a' világhírű zongoraművész *Liszt* Ferencz hazánkfiának 1846-ik július 31-kén megtiltották az európaszerte kedvezőleg fogadott magyar dallamok eljátszását és *Havy* magyar dalnoktársaságát, melly akkor olaszországi műutazásából Zágrábon keresztül utazott vissza hazánkba, azzal fenyegették, hogy lelővik, ha az ottani szinpadon föl mer lépni. — Mennyire mellőzé az illyrpárt az alkotmányos formákat, kitűnik azon tartománygyűlési vitákból, miknek folytán az 179°₁ : 56. t. cikkelyt, melly által a' magyar Helytartótanács hatósága, a' *horvátok saját kérelmére*, a' társországokra is kiterjesztetett, most eltöröltetni 's egy illyr helytartótanácsot felállittatni sürgettek ; miután pedig ennek elérésére nem vala sok kilátásuk, azt a' törvényhozás befolyásán kívül, önkényleg behozatni kérték ! Továbbá ; a' tart. gyűlés elhatárzá, a' zágrábi püspökséget érsek-séggé emelni 's ez alá 5 egyházi megyét adni, mik addig a' kalocsai érsek alá tartoztak 'stb.

Illy állapotban találta az 1847⁷/₈-ki magyar országgyűlés Horvátországot. E' hongyülés midőn a' nagy alkotmányreformot keresztül vitte : nem feledkezett meg testvéri kezét nyujtani a' magyar nemzet a' horvát népek is. Az alsóház vezérszónoka *Kossuth*, mint tudva van, ünnepélyesen kinyilatkoztatá, mikép a' törvényhozásnak sohasem volt szándokában a' horvátokra a' magyar nyelvet erőszakolni ; használják ők szabadon anyanyelvöket belügyeik kezelése 's intézése körül, csak a' törvényes kapocs, melly a' horvátokat Magyarországgal egybeköti, legyen magyar. És egyetértésre, testvéri szeretetre hívá fel horvát polgártársait. E' nyilatkozat országos végzés erejére emeltetett, 's a' felelős független magyar ministerium utján a' horvátokkal közöltetett is. Megnyugtató lehetne továbbá a' horvát népre a' kinevezett ministerelnök személyisége is. Tudva van, mikép gróf *Batthyány* Lajos, a' nyelv és nemzetiség tekintetében olly

tanokból indult ki több főrendi beszédeiben, melyek közelebb jártak a foederalismushoz, mint azon türelmetlenséghez, mellyel e' kérdésben, olly helytelenül vádoltatott a' magyar nemzet. Történtek továbbá az 1848-ki magyar országgyűlés tanácskozásai folytán Horvátországra nézve egyéb kedvező intézkedések is, mellyekre az illyr pártiak az alsóházban jelen volt képviselője, *Bunyik József*, halálját fejezé ki küldői nevében. 'S a' pestvárosi ideiglenes központi bizottmány külön felhívást intézett a' horvátokhoz, kijelentvén, hogy a' magyarok a' horvát nemzetiséget tisztelik, azt épségben kívánják tartani, 's testvérhez illő őszinteséggel hívá föl őket a' magyarokhoz hű ragaszkodásra. Egyszersmind küldöttség rendeltetett a' középpontból Horvátországba, a' magyarok érzelmeit élő szóval is tolmácsolni, 's megvinni a' biztosítékokat, mellyek a' legtúlesigázottabb szenvedélyeket is mérsékelhetik. E' békitő nyilatkozatok ellenében, a' martiusi események folytán, Horvátországban is közelíteni látszottak kezdetben a' pártok. Többen a' horvátok közül beiraták magokat a' nemzetörségbe. Az illyr párt azonban a' megbukott conservatív és absolut irányban keresvén támaszát, csakhamar ismét fölkelte a' visszahatás szellemét. Rőpiratok jelentek meg, mellyekben főleg az urbériségek és földesuri jogok elvesztése panaszoltatik, (Lásd: *Felelet a' magyaroknak. Zágráb 1848.*) Dr. *Gaj*, kinek tekintélyét nevelé, hogy királyi tanácsossá lett csak nem rég kinevezve, — visszaérkezvén Bécsből Zágrábba, ismét maga körül gyűjté az illyr pártot. Általában nagy sokaságot gyűjtött egybe az illyrek gyűlhelyén, a' Dvoráná-ban. Hosszasan beszélt egy nagy, hatalmas szláv birodalomról, 's nyíltan, leplezetlenül, fensőbb pártolás nevében, ellenforradalomra hívta fel Horvátország polgárait. Emlité sok nagy urak hozzá intézett kérelmét. Emlité, hogy az árvai, lipitói, trencsini 'stb. tótok csak alkalomra várnak, hogy a' magyarok ellen fölkelhessenek. „Ki kell — ugymond — az ázsiai aristoeratákat az országból hajtani; meddig ezek fognak rajtnak zsarnokoskodni, szabadok nem leszünk.“ Majd a' magyar ministerelnök ellen kelt ki, személyét, gúny és szitokkal illetvén. A' magyar érzelmű horvátok, kik közül néhányan e' gyűlésbe, a' békités ürügye alatt, meghivattak, — leverten hagyák el e' gyűlést, 's csakhamar Zágrábot is, hol életöket sem láták bátorságban. E' jelenetről tudósittatván még Pozsonyban, az országgyűlés végén, a' nádor és ministerelnök, ezek Zágrábmegye főispánját küldék le azonnal Zágrábba. Lejövetelének azonban semmi eredménye nem lett. Összetett kézzel nézte a' dolgok fejlődését; sőt maga hirdette, hogy a' magyar ministeriumnak buknia kell. A' sajtó sietett a' *Gaj* által hirdetett tanokat közzétenni. Kiáltványok özőnlék el a' kis országot. Harezhahivó dalok közöltettek a' magyarok ellen. Bomlásnak indult minden személy- és vagyonbiztosság. Majd *Gaj* vezérlete alatt egy — többnyire uton utfélen összeszedett 's a' zágrábi káptalan és zsidó községtől vett pénzzel illyr köntösbe öltöztetett — küldöttség indult utnak Bécs felé. Számukra uti költséget szereztek. Utasításuk volt, ő felsége elé egy 31 pontból álló kérelmet terjesztetni, mikből az eddig rejtegett *) különválasztási, szakadási hajlam Magyarország ellenében, nyilván, minden pontból kitünt. E' küldöttek april kezdetén Bécsben ő felsége

*) (Lásd a' magyar országgyűlési iratokban a' horvát követek beszédeit).

előtt megjelenvén, azon választ nyerték, hogy horvát nyelvök, nemzeti-ségök 's municipalis jogaik épen fognak ugyan tartatni — és ez minden, mit egy horvát hazafi kívánhat, — de ő felsége minden olly irányt 's törekvést, mely a' Magyarországgali kapocs gyöngítésére czélozna, mint fejedelmi esküjével is ellenkezőt, határozottan rosszal; 's egyszersmind oda utasítottak a' küldöttek, hogy ezen fejedelmi szót, írásba foglalva, *Haulik* zágrábi püspök 's helyettes bánnál vegyék át. Az illyr sereg nem akart megjeleni azon főpapnál, kit egykor istenített; és pedig azért nem, mivel ez a' magyar orsz.gyűlésen magyarnak merte magát mondani, 's e' loyális nyilatkozata által az illyr repealer-ek gyűlöletét vonta magára. Némi alkudozás után mégis elhatározták magokat, nem ugyan hivatalos küldöttségi minőségben, hanem mint magán egyének e' helyettes bánnál megjeleni. Átvevén ettől ő felsége kir. kéziratát, szenvedélyes kitörésekben mutatták ki törekvéseik irányát. Kijelenték elégedetlenségüket a' király törvényes és méltányos válasza ellen; fenyegeték a' helyettes bánt, tanácsolván, hogy Zágrábba ne menjen, hol reá veszély vár. Hasonló fenyegetéseket intéztek *Jozipovics* Antal, turmezei gróf ellen. E' küldöttség iránt a' magyar országgyűlésen is kérdés tétetvén, a' kapcsolt részek jelenvolt követe, *Bunyik* József kijelenté, hogy e' küldöttségről 's annak megbizatasáról semmi tudomásuk nincs; 's így azon küldöttség tagjai semmi hivatalos minőséggel nem birnak, legfelebb a' Dvorana szenvedélyes gyülekezését képviselik. Mindazáltal midőn a' küldöttség visszament Zágrábba: a' féktelenség nem szűnt meg. Nemzetőri csapatokba seregeltek az illyrek, 's e' csapatok, mellyeknek feladata vala törvényszerint a' belbékét, rendet fentartani, magok zavarák azt meg. A' zágrábi központi bizottmány *) egyik tagja, *Ochich* Péter, nyiltan kimondá a' bizottmányi ülésben, hogy a' nemzetőrségnek csak azon polgárok személy- és vagyonbiztossága felett kell örködnie, kik az illyr párhoz tartoznak. E' bizottmány a' Pestről testvéri üdvözlét végett Zágrábba küldött egyéneket, *Prodanovicsot* és *Pásztoryt*, fegyveres kíséret alatt a' városházához viteté, 's ott több órákig fogva tartá. A' magyar érzelmü horvátok egészen visszavonultak. Így találta Horvátországot *Jellachich* József bárónak bánná kineveztetése. — p. x.

Illinois egyike azon északamerikai szövetséges államoknak, mellyek a' szabadságháborúnak 1783-ki bevégeztekor a' függetlenné lett köztársaság statusai közt még nem jelentek meg; hanem később azon 220,000,000 hold területből, melly az éjszaki és közép államoktól nyugotra, és Ohiótól éjszaknyugotra egészen Mississippig terjed, és délre Ohiótól még egy jóval nagyobb földöszevet foglal magában — alakították, miután azon földterület Georgia, Dél és Észak Carolina által a' szövetségnek engedtetett át. Ezen új államok voltak: Washington, Pesilipi, Mésopotania, Michigania, Chersonesus, Saratoga, Sylvania, Assenipi, Pelopotamia és Illinois. — Ez utóbbi éjszokról Wisconsin, keletre Michigan tó, Indiana, és Webash, délre Ohio által, melly Kentuckytól választja el, és nyugotra Mississippitől határozatlik, melly közte és Jova, Missouri között válasz-

*) Illy állandó bizottmányok működtek akkor az egész országban a' megyegyűlések helyett.

falat képez. Terjedelme 2,757 □ mérföld és pedig hossza 250, és szélessége 180 mfd. Népeisége : 1848-b. 633,436 lelket számlált, kik között 267,418 német találatott. Egy □ mföldre 23 lakos jön. Népeiségének növekedése sebes volt mint a' többi államokban. 1818-b. nem számlált többet mint 35,220 lakost. — Nagy befolyással volt erre azon sokoldalú és terjedelmes közlekedetés, mellyel a' természet ruházta fel ez államot. Számos és tekintélyes viz utai vannak, mellyek területére hozták a' települőket, és forgásba mind szükségeiket mind műveiket. Főbb vizei : Illinois, Kaskaskia, Muddy, Little Wabash, Michilimackinak, Cow-meadow, Rainy, Vermilion, Mire, Spoon, Rocky, Sangarnoin. Leginkább azonban Mississippit, Ohiot, és Wabasht kell említeni, mellyek ez állam határszéleinek mintegy kétharmadát képezik. — Innen, 's mert ez állam legnagyobb részt lapályt képez, következik mikép területe legnagyobb részt viz alatt van. Hegyek 's nagyobb dombok ritkák. Délre egészen lapály 's azért a' Mississippit 's Ohio közti tér igen gyakran fekszik viz alatt. A' földjét minőségére nézve 4 osztályra lehet osztani. Első mély térséget képez, bővelkedve fákkal és igen termékeny földdel. Ezt minden nagyobb folyamok körében találhatni; kövérítő szerekre soha sincs szüksége. Másodikba vizáraztott helyek tartoznak a' folyamok torkolatjain és összefolyásuknál. Wabash és Mississippitorkánál több ezer holdnyi találtaik. A' letelepülőkre hasznos, jövedelmező, de nem biztos heiyet képez. Harmadikba azon száraz mezőségek soroltatnak, mellyek 30—100 lábbal fekszenek magasban a' mély téreknél, 1—10 mérföldre terjedve. Egészen fátlanok, kivéven hol folyamoktól metszetnek át. E' föld fekete, földmivelésre igen alkalmas. Az államnak két harmada ez osztályba tartozik. Negyedik osztályt a' vizes mezőségek képezik a' folyamok forrásainál. Ezek igen terméketlenek, posványok 's tavakban gazdagok, igen rosz füvet természetve. — Ásványok tekintetéből nem igen szegény ez állam. Több vas, réz, ón bányái vannak. Kőszén telepei számosak. Nevezetes só forrásai vannak Shawneetown közelében. Vannak több érczes vizei 's forrásai is, mellyek keserü sőt és kényköves magnesiát tartalmaznak. Vannak jelek hogy déli részeken ezüst is találatik.

Illinois legelső telepítői francziák voltak a' 17-ik század vége felé. A' későbbi telepek a' 18-ik században szaporodtak meg. 1818-b külön állammá alakítattott. Közügyeit törvényhozó testület mellett egy kormányzó vezeti. A legislatio itt is senatus és képviselő-házból áll. A' senatorok 4 's a' képviselők 2 évre választatnak. Augustus első hétfőjén történik a' képviselők választása. A' senatorok két évenként ujittatnak meg feliben. A' senatorok száma : 40, képviselők : 91. — A' kormányzó a' nép által 4 évre választatik. A' birói hatalmat egy fő törvényszék, 's annyi al székek kezelik, a' mennyit a' törvényhozás jónak lát felállítani. — Kormányzó fizetése : 1,500 dollár, állam-titkáré 1,500; főbiróé 1,500, főügyészé : 700. — Választó joggal bir minden 21 éves fehér ember, ki választás előtt 6 hóval már az állam területén lakott. — Ez állam 7 követet küld a' szövetség congressusába. — Az iskolák fentartására : 998,374 hold föld van kijelölve. Jacksonvilleben egy collegium alapítattott. — Akkor midőn a' földek vételének kezelésére a' szövetségi kormány Washingtonban egy fő 's az államokban több al- földvéiteli hivatalokat állított, szinte

Illinoisben is állítottak fel és pedig : Kaskaskia, Shawneetown, Edwardsville, Vandalia, Palestine és Springfield helyeken. — Illinois nevét Illinois folyamától vette, mely némelyek szerint ember-folyamot jelent — 1809-től kezdve bir külön területi névvel 's helyhatósággal. — A' bíróságok a' legislatio által választatnak — és pedig állandóul, élethosszra. Csak bizonyos esetek folytán a' legislatio kívánatára a' kormány mozdíthatja el. — A' köztársasági eszmék 's intézetek biztosítására 's terjesztésére alakult, Hunter's lodges Illinoisben 21 helyen alakultak. — Az utolsó évtizedben 33 folyóirat 's hirlap jelent meg ez államban. — Ez állam közadósága 13,527,292 dollárt tesz 6⁹/₁₀-re. — Szerződévényeknél a' törvényes kamatok 10⁰/₁₀-ig emelhetők — az uzsora a' kamatok háromszori értékének fizetésével fenytetik. — Kereskedelmi forgalmában a' dohány, kukorica, só, lovak 's bőr nevezetes kiviteli cikkekkel képeznek. Kormányzás székhelye : *St. Springfield* Sangamo folyam partjain, Indianapolistól nyugotra 40 mértf. távolságban. Lakosainak száma csak : 2,000. — Még nevezetes városai : *Vandalia*, mely azelőtt fővárosul szolgált, Kaskaskia partján azon országutnál, mely Cumberlandtól *St. Louis*-be vezet. 3000 lakosa van 's többnyire német. — *St. Gallena* az állam legszélső éjszaki szélén Mississippi bal partján 2,000 lakossal. *St. Chicago* azelőtt Fort Dearbon Michigan tó mellett 4,500 lakossal. Van kikötője és terjedelmes kereskedése. *St. Alton* Mississippi mellett, mely innen 1 órányira egyesül a' Missourival. Van 2,500 lakosa. — S.

Illuminát-ok vagyis felvilágosodottak. Ezen név alatt négy különböző társulat létezett : az Alombradák Spanyolországban a' XVI. század végével ; a' Guerinetek Franciaországban 1634. körül, ábrándozók és lélekidézők ; egy mysticusegylet Belgiumban a' XVIII. száz. közepén ; 's a' különösen u. n. *Illuminált rend*. Az utóbbi 1776. alapított Weishaupt Ádám ingolstadtii jogtanár által, célja volt : az észet uralkodásra emelni, 'vallási és politikai felvilágosultságot, az egyházi dogmahit és cultus lerontása, a' deismus vagyis természeti vallás terjesztése 's republikánus gondolkozás és érzésmód képezése által előmozdítani. Eleinte perfektibilisták társulatának neveztetett, 's Weishaupt, ki korábban jezsuita volt, ezen rend szervezetét választá mintául. Hogy ezt fentartassa, feltétlen engedelmességet kívánt a' felsőbbek irányában, behozá egy nemét a' fulbe gyónásnak, 's tagjai által tekintélyes férfiakat, állam hivatalokat 'stb. iparkodott megnyerni. Ezen rend különösen Németország katolikus részeiben terjedt el, 's virágzása idejében 2000 tagot számlált, kik között az alapítón kívül, Knigge és Bode említendők. Maga Ernest gothai herczeg is figyelemmel kísérte azt. Knigge és Bode 1784. elváltak tőle, miután az alapítóval némi vallásbeli nézetek körül nem tudtak megegyezni, 1784. a' rendet Károly Tivadar választó fejedelem feloszlatta, 1785. e' parancs ismételtetett. Sok tagja száműzetéssel, börtönnel és letétellel lön büntetve, 's irataik elkoboztattak. Weishaupt a' gothai herczegnél nyert menedéket. A' rend titkos feladói gyanánt annak 3 kilépett tagja nevezetik, Grünberger, Cossondey és Utschneider. A' rend bukását leginkább annak természetlen korlátozással, gyámködással, önkénytelen egybekötött külső szervezete mozdítá elő, mellytől a' szabadabb emberek idegenkedéssel fordultak el. — p.

Immermann (Károly Leberecht) német költő, szül. 1796. Magdeburgban. Egyike a' jelenkor legkitünőbb költői nevezetességeinek. Atyja, ki kir. hivatalnok volt, a' jogászi pályára szánta 's ő 1813-ban e' tanulmányokat Hallében meg is kezdé. De csakhamar oda hagyá 's a' francziák ellen kiállított porosz hadseregbe lépett. Jelen volt a' belle-alliancei véres csatában, 's a' sereg Párisba vonulásánál. Mint elbocsátott tiszt érkezett vissza Halléba. Itt folytatá tanulmányait 's 1817. államszolgálatba lépett. A' költészet iránti régi hajlama e' korszakban mutatkozott valódi hivatás-képen. Kilépett a' nyilvánosság terére. 1824-ben Magdeburgban törvényszéki bíró, 1827. Düsseldorfban tanácsnok lett. Éz utóbbi helyen érte el a' halál 1840-ben. Ezek teszik külső életének főbb pontjait. Immermann egyike volt a' német nemzet letehetségsdusabb költőinek, 's azon emberek közé tartozott, kik akaratak szilárdsága által az életben 's műveikben olly eredményeket teremtenek, mik erejükön felül állóknak látszanak. Különösen mint dráma- és regényíró tűnt fel. A' drámai téren két irányban működött, saját műveivel 's előadások igazgatása által, minek folytán a' düsseldorfi színpadot rövid idő alatt első ranguvá emelé Németországon. Őt illeti még azon érdem is, miszerint drámáinak tárgyát hazája történetéből kezdé meríteni. A' regényirodalomban tőle birjuk korunk egyik legjobb vig regényét: „*Münchhausen*“ (Düsseld. 1838. 4. köt.), mellynek nem utolsó érdeme, hogy a' szüziés ártatlanság legszebb 's legtisztább képet rajzolja. *Platen* elleni polemiájában gyakran egész a' durvaságig ment. Szomorujátékaiból Shakespeare hatása nagyon kitűnik, 's ezek aesthetikai tekintetben magasabban állanak vigjátékainál. Nevezetesebb szomorujátékai: *Das Thal von Roncival*; *Edwin*; *Petrarca* (1828); *König Periander und sein Haus* (1822.); *Cardenio und Belande* (1826.); *Das Trauerspiel in Tyrol* (1827.); *Kaiser Friedrich II.* (1828); *Alexio* (1832.); *Tristan und sein Haus*; *Die Epigonen* (1836.) 'stb. — Vigjátékai: *Die Prinzen von Syrakus*; *Die Schule der Frommen*; *Die schelmische Gräfin* 'stb. — Egyéb munkái: *Tulifantchen*; *Miscellen*; *Gedichte*; *Alexis*; *Merlin*; *Memorabilien* 'stb. — Összes művei 1835—40-ben jöttek ki Hamburg- és Düsseldorfban 12 kötetben. — a.

Imre (János) egri megyei felszentelt pap, philos. 's theol. doctora; logica, metaphysica és erkölcsi phil. köztanára a' pesti egyetemenél, szül. 1790. oct. 6-kán Hevesmegyében Nagy-Fügeden, tanult Gyöngyösön 's Egerben, 1808-ban bölc. 1813-ban pedig theol. tudoralett Pesten. Előbb az egri seminariumban 's püspöki lyceumban tanított. 1812. óta az egri lyceum könyvtárának öre, 1813-ban káptalan káplánja, 1814. óta bölcelet tanítója lévén; 1822-ben neveztetett pesti professorrá. 1825-ben dékán-ságot viselt. Munkái: 1) *Amicum foedus rationis cum experientia seu Philosophia crisi recentissima deducta*. Első rész: *Logica* (Pest, 1818.); második rész: *Metaphysica pura* (Pest, 1819.); harm. rész: *Metaphysica applicata* (Cosmologia, Anthropologia, Theologia; (Pest, 1821.); negyed. rész: *Aretologia* (Ethica; (Pest, 1824). Ugyanezek újabb gondnal másodsor 's harmadszor is kijöttek 1824—1829-ig. 2) *A' bölcselkedés*. 1-ső dar.: *a' gondolkodás tudománya*. 2-ik dar.: *az észmérés tudománya*. 3) *Logica iterum novis curis aucta* (1830.); 4) *Az ifju bölcselkedő* (Pest, 1830). 1830-ban lett a' magyar t. társaság rendes tagja, de 1832-ben már elra-

gadta a' tudóvész, tanítványainak, kik a' népszerű, erélyes, lelkes és hazafi oktatóhoz nagyon ragaszkodtak, mély szomorúságára. — Bölceleltében a' válogató (ecclesiatic) rendszert követé; minthogy iskolai rendszerünk akkor ugy parancsolá, *Wolf* modorában bölceselkedett, azonban *Kant* és *Krug* rendszereit is művelé 's kedvelé. Előadásait, mennyire csak lehetett, szabadelmü 's nemzeties elemmel fűszerezé, 's ezzel pótolta a' „*Ratio Educationis*“ által korlátolt munkája hiányait, mellyből a' természetjog 's *aesthetica* kimaradt, egyedül a' *logica*, *metaphysica* és erkölcs-*philosophia* lévén a' rendszer által tanításra kitűzve. Munkáiról maga megvallja, hogy azokban eredetiségre nem törekedett. Műszavai hiányosak; de tagadhatlan érdeme, hogy a' magyarságot lelke mélyéből szereté 's ápolá; tanítványai közt azok valának kedvenczei, kik magyarul voltak képesek felelni 's értekezni. Halálára egyik tanítványa *Tóth Lőrincz* irt emlékközleményt, melly ennek nyomtatásban megjelent első műve. — h.

India. Ezen szentelt regékkel, mély tudománynyal 's művészeti hagyományokkal teljes őstartomány, melly magasztos és bámulatra gerjesztő, mint benne a' természet, az őskor több népei által lön ismeretessé. A' rómaiak és görögöknél India, a' héberek és kaldeoknál *Hondu*, *Hoddu*, az arabok és persáknál *Hind* vagy *Hunud*, most *Hindustan* (a' hindu-k országa) nevekkel birt. Mind e' nevek egy közös gyökérből származtak, 's bizonyosan összefüggnek a' *Sind*, *Indus* (kék, fekete folyam) neveivel, habár nem ettől vevé is nevét a' tartomány. Lehet hogy e' név legelőször azon népeiségektől lön átkölcönözve, kik a' szemita nyelvekben nomád-életöknél fogva *hindi* azaz: bolyongók névvel nevezettek. — Amerika fölfedeztetése óta ezen egész országtömeg Keletindának mondatik, *Columbus* ugyanis, midőn nyugotnak evezett, hasonlóul Indiába vélt érhetni, azonban e' helyett az amerikai szigetcsoportot fedezé fel. A' név a' tévely belátása után is megtartatott, 's emez új szigetvilág *Nyugotindia*, ama régi tartomány pedig *Keletindia* nevet kapott. Más igen régi neve: *Dekkan*, melly annyit jelent, mint „délszak.“ — A' régiek a' *Gangesen* inneni és a' *Gangesen* tuli részre oszták e' vidéket, mellynek részleteit itt mellőzzük. A' mai India magában foglalja azon nagy földtömeget, mellynek határai északról *Tibet*, és nyugotról *Kabulistan*, keletről a' *Nagy Oczeán*, délről 's d.nyugotról az *Indiai Oczeán*, területe mintegy 100,000 □ mfd, 's lakosainak száma több mint 150 millio. — A' bengaliai öböl két félszigetre osztja e' tartományt, *Elő* és *Hátsó-India*. 1) *Elő-India*, más néven *Hindustan*, *Bengalia*, mintegy 67000 □ mfd. területtel 's 130 mill. lakossal. Földje igen különböző. Északi részén van a' *Himalajahegység*, óriási csucaival, mellynek alján mocsáros vidékek 's áthatlan erdősegek egészségtelen levegővel, sok vad és kártékony állattal, beteges és rest emberekkel. Dél felé vízduz, termékeny vidékek, áldás és bőség. Nyugotra az *Indus* felé roppant homoksivatag, melly 100 mfdnyi hosszú 's 80 mfdnyi széles 's csak szilárd kereskedési utak által lett hozzáférhető, Északkeletre a' *Gerranhegység*. A' tulajdonképeni félsziget, *Dekkan*, belső részeiben fenszik, a' nyugoti 's keleti *Ghauthegység* által bekerítve, gyönyörű völgyekkel, mellyekben nem barbarok laknak. *Folyói*: a' *Himalajában* eredő *Ganges* számtalan mellékfolyókkal, erdővel borított partjain 's szigetein tigrisek, kigyók, majmok 'stb. 's

vizeiben krokodilok 'stb. laknak; északkeletre a *Bramaputra* 's északnyugotra az *Indus* (Szind). E' három folyó eszközli áradásai által a' tartomány termékenységet. *Légelye* : Az északi hegységben 4 évszak, a' mérsékelt égöv országaiban szelid és kellemetes, a' forró tartományokban tropicus, a' Guathegység környékén szárazság és eső egymást váltják. *Terményei* : nemes és nemtelen érczek, drágakövek, mindennemű ásvány; déli gyümölcs, nemes fa, fűszer. Számatalan mennyiségű vad és ragadozó állat, az elefánttól kezdve a' majomig, az óriáskigyótól a' gyikig. Előindia lakosainak fő és alaptömegét képezik a' *hinduk*, ezek mellett azonban még számos népeiségek vannak, mellyek szokás, vallás, nyelvek (l. *Keleti nyelvek*) 's testalkatra nézve egészen különböznek, maradványai a' régi őslakosoknak, kik a' betódult európaiakkal még nem keveredtek össze. Ezen a' hindutörzstől többé kevésbé eltérő idegen népségek között a' nevezetesebbek : a' rabló *ramuzik* Ghats és Punak vidékeken; a' bátor, képzékeny és munkás *puharrik*, kik a' bengáli határszélek, Behar és Gondwara vadonaiban vadászok és földmivelők gyanánt élnek; a' vad 's egészen négerszerű *pulindák* a' Nerbudda forrásainál; a' rabló *pindarriek*, a' Vindhya hegység vadonaiban, izlamhitűek; a' *bhilek*, megvetett osztály, melly elszórt csapatokban többnyire zsványkodva él a' Malvas hegyekben, Radsputban 's Guzuratiban, 's a' sziva és daemon vallást követik; a' *gondok*, mellyek északi Mahrattországban, különösen pedig Gondwarában az őslakosságot képezik, 's itt a' hegység legtávolabb rejtekeiben tanyázva, az utazók által ember áldozó és evő bálványimádókként iratnak le, négerszerű testalkattal 's állati természettel; az ezekkel rokon *kolek*, *kandok* és *szurok* Orissa határhegységeiben; a' *kulik* a' Godawery északi partján, kik mint teherhordók és szolgák a' szomszéd partvidékeken is el vannak terjedve; a' muhamedán *mianák*, azelőtt vad zsvány nép, most békésen élnek Kucs vidékén; a' *vaddák* és *cingalrézek* Ceylonban; végre a' Himalajában élő számos népségek, mint a' buddhista *nirvarik* Nepalban, a' *bhotiják*, a' négerszerű *domok*, a' sokférjűségben élő *bissahiri* lakosok, a' földmivelő *kanavarik*, a' *nepcsák*, *murmik*, *limbuok* 'stb. Ezen indiai őslakosokon kívül, mellyek gyakran a' közös *hindu* név alá foglaltatnak, van még több, történelmi időben bevándorlott népség, névszerint az u. n. *mongolok*, többnyire persatörök származásból, kik még most is a' persa nyelvet beszélik anyanyelvök gyanánt, továbbá az *afghanok*, Keletindijában rohíllák, kik a' Himalaja törvénél a' róluk nevezett Rohilkundban 's Pendszaban vannak elterjedve, 's mint rablók félelmesek, szintugy mint az *arabok*, kik mint az előbbieniek muhamedánok, Malabas, Kalikut, Goa, Guzurate és Multan városokban találtnak, 's kiknek hindukkal nemzett utódai *mapulok* vagy *moplayoknak* neveztetnek. Ezeken kívül megemlitendők még a' *parzok*, a' *zsidók*, kik azt állítják, hogy a' babyloni fogság idejében vándoroltak be, most Malabar különböző vidékein laknak mint földmivesek, kereskedők 's kézművesek, 's fejér zsidóknak neveztetnek, megkülönböztetésül a' fekete zsidóktól, ki megtérített bennszülöttekből származván, az egész félszigeten el vannak terjedve. Végre az Előindijában tartózkodó *heresztyének*, kik részint malabari Tamás-keresztyének, azaz ind. katolikus proseliták a' régibb 's mostani franczia és portugal gyarmatokból, részint protestansok,

többnyire Malabarban, 's a' kereskedők gyanánt az országban élő örményekkel 's kevés abyssinaiakkal, valamint az Indiában mulató európaiakkal együtt összesen nem tesznek többet 1,100,000 léleknél.

Előindia műveltségi fokozata a' benne lakó népségek nagy különbsége szerint felette különböző. A' hindu, idegen hódítóinak csaknem ezredéves nyomásánál fogva tompult, gyáva és szolgai; élete szemlélődő tengélet egy őskori műveltség és leomlott uralom düledékein; bámulatos rendíthetlenséggel csügg hitén 's állhatatosan utasít vissza minden igyekezetet, melly európai polgárisultságot 's keresztyénséget akar reá öltetni. Azon kevesek, kik magasabb európai műveltség után törekednek, csak egyes kivételek 's példájok általán véve hatástalan a' népre. Rendesen a' *brahma hit* tartatik a' tartomány uralkodó vallásának, azonban ez csak részben az, névszerint a' városokban. Kivüle nagy számu felekezet van, mellyekben rajongás habona és butaság legnagyobb torzítványokat hoztak létre, mint ezt a' kicsapongó Sziva- és Lingamhit, a' thugok gyilkos felekezete 'stb. tanusítja. Nehány hindunép a' *buddhismusnak* hódol, névszerint a' Ceylonban 's a' Himalaja körül lakók; mások idő folytán a' *muhamedánismusra* kényszerítették, melly a' brahmaismuson kívül a' legterjedtebb vallás Indiában. A' kézműipar, valamint a' szellemi műveltség is, őskori 's a' népségek szerint szinte különböző. Némelly törzsök, különösen a' hegyiek, még csaknem természeti állapotban élnek, mint pásztorok, vadászok, haramiák; ellenben a' szoros értelemben hinduk a' kézművészetet olly tökélylyel kezelik, mint azt a' régi világ fiatalabb műveltségi népei sok részben nem ismerik. Mindamellett az ipar igen csekély fokon áll, 's a' legtöbb termény, mellyet az ország nagy bőségben hoz elő, nyersen szállítatik el, 's Indiát Anglia borítja el gyártmányaival. Az ipar főhelyei, pamutszövésre: Dakka, Madrasz, Szurate, Lahore, Amritsúr 'stb.; selyemre: Mursedabad, Benaresz, Szurate, Multan 'stb.; gyapjura Lahore, és Kasmir. Az indiai fegyverkovácsok még mindig igen híresek. — *Politikai* tekintetben Előindia feloszlik európai uralom alatt álló 's még független államokra. Az utóbbiak azonban lassanként mind eltűnnek, 's csekély kivétellel most csaknem egész Előindia részint közvetve, részint közvetlenül az angol keletindiai társaság uralma alatt áll (Lásd: *Keletindia*.) A' korábbi dán birtok (Tranquebar és Szerampore) eladás útján most szinte Anglia kezére kerültek; a' francia (Pondichery) 's a' portugál birtok (Goa) igen csekélyek.

Hátsóindia, máskép Gangesentuli félsziget, az indiai európaiaknál Oceán melletti China, éjszakról Chinával 's Előindióval, többi óldalairól pedig az Indiai Océánnal határos. Területe 40,000 □ mfd. Északi részén a' Himalaja keleti folytatása a' Szine-San vagy hóhegység képezi az ország alapját, mellytől négy lánczhegység nyulik be a' félszigetbe. Ezen hegységek alkatáról 's közelebbi viszonyairól kevés van tudva, 's általában csak annyit mondhatni, hogy magasságuk nem éri el a' hóvonalt, hanem hogy azok kerekített sűrű erdőségü középhegységek 3—5000 lábnyi közép magassággal. Az Iravaddy és Thalayn, a' Menam és May-Kaung alsó folyásánál, melly a' nevezett hegylánczok között van, valamint a' Tonkini öbölnél a' tengerparttóra félszigetbe vonulva mély sikok vannak, mellyeknek ismerete hasonlólag még hiányos. Nyugoti részén, egy hegy-

láncz által Ava birodalomtól elválasztva, van Arakan parttartomány, mely északnyugotra a' hindostani lapályba megy által. Egy a' többivel össze nem függő, külön hegyláncz tölti be Malakka félszigetét, mely az ország délnyugati részében keskeny és hosszú vonalban nyulik ki a' tengerbe. Légely és termények tekintetében Hátsóindia általában megegyez Előindiaival, azon különbséggel, hogy több vize, termékeny földe van és déli fekvésénél fogva sokkal bujább és határozottan tropicus jellemmel bír. Hátsóindia lakosainak legnagyobb része az indo-chinai népesaláddhoz tartozik; a' déli partokon azonban, különösen Malakkában, *malájok* uralkodnak, 's az északi hegyi vidékeken olly népségek laknak, melyekről mindedig igen tökéletlen ismertetéseink vannak. Hátsóindia főrészei a' politikai felosztás szerint. 1) *Britt-India* 45000 □ mfd 's 1 mill. lakos, ennek részei következő partkerületek: Arakan, Martaban, Tenasserim és Singapore a' hasonló nevű szigettel, Pulo Piuang sziget 's Malakka város; közigazgatásra nézve a' calcuttai elnökség alatt áll. 2) A' *Birman*. 3) A' *Sziám* birodalom. 4) *Malakka* független államai 's 5) az *Anami* császárság vagyis *Cochin-China*. A' Hátsóindiahoz tartozó szigetek képezik az e' tartományt körülövező keletindiai szigetsoportot, legnevezetesebbek 1) Mikobarok 2) Szundaszigetek: Sumatra, Java, Borneo, Celebes és Macassar. 3) Fűszerszigetek vagy Molukkák; 4) Szuluszigetek; 5) Philippinák, 6) Karolinák 's 7) Ladronok. — India egyes részeinek története szorosan összefügg a' keletindiai társaság történetével. L. *Kelet; Keletindia; Keleti irodalom.* — k.

Indiai művészet. A' ki beutazza mai időben az indiai csodavidéket, látja a' mult nevezetes és bámulatra gerjesztő emlékit, 's rágondol az arabok, persák és mongolok vandal pusztításaira, kik a' 8-dik század óta e' varázsország' szent épületeit, szobor és képműveit szétrombolták, 's szemügyre veszi az indiaiaknak torzképpé aljasult mai természetét: önkénytelen hitelt fog adni azon gondolatnak, hogy e' csodák világa már régen be van fejezve, 's hogy az emberi művészet és tudomány ezen régi nyomai felett évezredek vonultak el. A' mai indiai nép nem ismeri amaz óriási művek keletkeztét; véleményök szerint nemtők (geniusok) alapították ott az örök időkre készült sziklaolympot, itt a' szentelt berkeket, emberi képzelődést haladó időkben. A' bramánok ezt 3000 évvel teszik előbbre a' mai világszámításnál; azonban ugy látszik, hogy a' legrégebb műemlékek nem nyulnak be régiebb korba, mint 1500 évbe K. e. A' mai vizsgálatok szerint ide tartoznak: Az elephantei sziklatemplom Bombay közelében, hol a' 120 lábnyi hosszú 's épen ollyan széles főtemplom élő sziklába vésvé, nem csak kápolnákkal 's mellékkamarákkal van körözve, hanem bemeneténél művészeti csarnokkal is bír. A' bemeneti részen áll az indiai háromisten colossalis mellképe 's középett a' négyfejű brahma, shiva hattyuval, az ijedelem és halál minden jelképeivel 's egy sereg szellemmel és nemtővel. 2) A' Salsette melletti emlékek, hol a) a' nagy pagodák, bent 30 oszloppal. miknek főtői elefántokkal vannak díszítve; b) két más pagód, élő sziklába vésvé szoborművekkel, lépcsőkkel, szabad helyekkel 's a' tisztításhoz szükséges szent tavakkal; c) számtalan kisebb liget, melyek még ismeretlenek. Mindezen salsetti emlékeken ismeretlen betűkkel írott feliratok találhatnak, 3) Carli mel-

letti ligetek, Bombay és Puna (a' mahrattok fővárosa) között. Az itteni buddha-templom, mely 126 l. hosszú 's 64 l. széles, kevés domborművel bir ugyan, de annál több rajta az ismeretlen felirat, 's művészeti befejezés tekintetében ugy látszik, hogy a' buddhisták legrégibb műemléke, 4) a' nagyhirű sziklaolymp Ellora mellett a' Ghauthegységben, mely nagyszámú szentelt ligettel bir egy patkóalaku sziklahegységben, mellynek két vége csaknem fél mfdnyi távolságra van egymástól, 's egy nagy pantheon képét tünteti fel. A' föld alatt találhatni itt : oszlopokat 's oszlopsorokat, obeliskokat, colossokat, pitvarokat, lépcsőket, hidakat, kápolnákat s majd minden falon domborműveket. A' legnevezetesbek : a' kaylasi templom 's a' Damas Leyna liget. Kisebb liget annyi van, hogy csaknem minden egyes istennek van egy szentelve; 5) építészeti szépséggel kitűnök a' mahabalipurami hires 7 pagód a' Koromandel tengerparton, mellyek most egy régi székváros romjai képét mutatják. Az ezen emlékek által elfoglalt tér több mfdre terjed, mert nagy részök a' hullámok alá van temetve, 's csak apály alkalmával mered ki az iszonyu mélységből; más részök pedig mértföldekre nyulik be a' szárazföldre, hol a' porladozó templomkupok megannyi hegyecsucs gyanánt tűnnek fel. Más templomok : a' Deophur, Tanjore mellett, a' Ranseram szigeten levő 's a' hires fekete pagód a' Koromandel part északi végén. Mind ezen emlékekben az indiai művészet ugyan dus, de olly szabálytalan képzeletben nyilatkozik, hogy tulajdonképi művészeti életről szó sem lehet. A' templomok alapformája több lépcsőzetű gúla (piramis) melly kupban végződik; az egyes megszakadások domboru fedelekkel, kupokkal 's csodás párkányzattal, valamint számtalan vésménnyel vannak díszítve. Átalában az alapformát tulterheli a' diszitmény, 's ismeretlenné teszi a' sok czifraság, a' párkányok alkalmazása 's kifejtése különösen a' képtelenségig van vive.— *Vésészet és festészetre* nézve, gazdag mythológiájokban kimeríthetlen anyagot találtak ugyan, ez azonban a' népfelfogás önkényes képzeltége és jelképsége által igen károsan hatott a' művészet fejlődésére. Mert a' művész, ki mindig 4—12 karu 's háromfejű istenségek előállításán dolgozik, alig fogja a' valódi élet tüneményeit alaposan kiismerhetni. Mindazáltal tagadni nem lehet, hogy az indiai művészek a' többnyire meztelen, de mégis gazdag ékkel ellátott emberi testet gyakran nemes viszonyokban 's a' vonalok nagy légységével tudták előállítani. Legnevezetesebb istenalakjaik is tanusítják, hogy képzeletök amaz alakokat egészen ártatlan lényeknek festé, habár a' magasabb isteni tulajdonok igaz előállítására egy tisztán emberi testen, a' legkülönneműbb symbolicus részek összehalmozása által meg lön is gátolva. Csak a' régibb indiai vésményekben, jobbára domborművekben, találhatni valóban művészi irányt, az újabbakban kevesebb az élet 's mindinkább süllyednek a' legesztelenebb szörnyetegségbe. Némelly templomokban ó-indiai képeket is találtak; azonban ezekből semmi sem jött át Európába. Érdekesebbek azon miniature-gyűjtemények, mellyek nagy számmal találtattak, többnyire kéziratokban. Ezek nagyobb része az újabb korba tartozik 's különösen a' mindennapi élet jeleneteinek előadásában, némi kellemet mutatnak, a' rajz és kifejezés szabadságára nézve pedig felülmulják a' chinaiakat, (L. Bohlen : Das alte Indien. 2 köt. Königsb. 1830—31.) — a.

Indiai nyelvek. Ezek nagy számmal vannak. Előindia régi tudós nyelve a' *szánszkrit* volt, melly jelenleg a' holt nyelvek közé tartozik 's csak India tudósai tanulják meg annyira, hogy abban szóval és írásban kifejezhessék magokat. A' szánszkrit egy dialectusa volt a' *páli nyelv*, melly most hasonlól holt nyelv, 's mellyen a' buddhisták számos szent könyve van írva. A' páli nyelv irodalmának maradványai közül csak kevés lön ismeretessé; ide tartozik „*Maháwanso*“, Ceylonnak egy történetírása, kiadva angol fordítással együtt Turnour-tól (Colombo 1834.); „*Kammúva*“ liturgiai mű, kiadva Spiegel-től (Bonn 1842); 's a' „*Rasaváhiní*“ című legenda-gyűjtemény, mellyből Spiegel adott kivonatokat (Leipz. 1845). Ezen nyelv alkotására nézve l. Burnouf és Lassen: „*Essai sur le Páli*“ (Paris 1826). Nyelvtanát 's szótárát kiadta Clough (Colombo 1824). A' szánszkrit egy másik szójárása a' *prákrít* nyelv, mellyen a' dsníták szent könyvei vannak írva, 's melly az indiai drámákban gyakran kerül elő, mint az asszonyok és alsóbb rendűszemélyek nyelve. Nyelvtanait kiadták Höfer (Berl. 1836) és Lassen (Bonn 1837). Szánszkrit elemekből származott továbbá a' *káwi* azaz költőnyelv, melly Java szigeten költeményekben használtatik. H. ö. Humboldt V. „*Über die Kávisprache*“ (3 köt. Berl. 1836—40). — Élő nyelv, melly közvetlen a' szánszkritből származik, 24 van Indiában. Legnevezetesebbek 1) a' *kasmiri*, 2) *bengáli*, mellyre sok szánszkrit mű van átfordítva, 's mellynek nyelvtanát (Lond. 1821.) 's szótárát (Lond. 1834.) Haughton adta ki, 3) a' *hindi*, melly a' muhamedánok által közönségesen értett nyelvvé emeltetett egész Indiában, eredetileg azonban Agra és Delhiben honos, 's melly *híndosztani* nevet kap, ha persa és arab szavakkal van vegyítve 's arab betűkkel írtik; ennek Shakspeare írta meg szótárát (Lond. 1835.) 's nyelvtanát (Lond. 1843.), Garcin de Tassy pedig irt egy „*Histoire de littérature hindoui et hindoustani*“ (Par. 1839.), 4) a' *bridsbakha* Brundelkhund tartományban, a' legköltőibben kimivelt szójárás; 5) a' *mahratti*, mellynek Molesworth szótárát (Bombay 1831); 's Carey nyelvtanát (Serampor 1808.) írták meg; 6) a' *guzurati*, északnyug. Indiában (nyelvtanát Drummond, Bombay 1808); a' *pendsab* ugyanott, (nyelvtanát Carey, Serampor 1812); 8) az *orissza*, máskép *uthala* vagy *urija* (nyelvtanát Sutton, Galcutta 1831.) 'stb. Déli India nyelvei nyelvtani alkotukra nézve egészen eltérnek a' szánszkrittől. A' fontosabbak közöttök 1) a' *tamuli* vagy *malabari*, Malabar és Koromandel partokon (nyelvtanokat: Beschi, Madras 1822; és Rhenius, Madras 1836; szótárt Rottler, Madras 1842); 2) a' *karnati*, Karnate tartományban Mysore vidékén (nyelvtanát Mackereil, Madras 1821, szótárt Reeve, Madras 1832); a' *telinga* vagy *telugu*, Dekkan közepén, mellynek nyelvtanát Carey (Serampor 1814)'s Capbell (Madras 1820.), ez utóbbi szótárát is (Madras 1821.) adta ki; 4) a' *szingalezi* Ceylonban, nyelvtanát Chater (Colombo 1815.) szótárát Clough (Colombo 1821). — A' nevezett nyelvek irodalma igen gazdag, 's nagyobb részt régi szánszkrit művek fordítása 's átdolgozásából áll, mihez a' térítők bibliafordításai járulnak. — A' hátsóindiai nyelvek között a' *idők*: a' *birmani*, Ava birodalomban (nyelvtanát Hough, Serampor 1825; szótárát Judson, Calcutta 1826; a' *sziamézi* vagy *thai* Sziamban (nyelvtanát Low, Calcutta 1828), 's a' maláji. Mindezek, részben lega-

lább, a' szanszkrit befolyását érezték. — Különfélék még Indiában a' *betűjegyek* (alphabetum), miután majd minden nyelv saját írásjelekkel bír. A' nevezetesek: a' *devanagari* vagy istenírás, csinos idomu írás, melly a' szanszkrit művekben használtatik, régibb formái feliratokban található, mellyek az 5 századig K. e. terjednek; a' *bengali írás*, a' devanagarinak egy újabb, folyó alkata, hegyes vonásokkal; a' tibetán írás, a' régi devanagarihoz hasonló 's a' *tamuli* vagy *malabari*, igen kike-rekített vonásokkal. Minden alphabetum, még a' páli és káwi is, igen hasonlít a' devanagarihoz 's balról jobbra iratik. Különbben az indiai könyvek minden festék nélkül, részint pálmalevelekre vannak hegyes tüvel vésve, részint náddal vannak pálmalevelekre vagy gyapotpapirosra írva. Az egyes pálmaleveleket csomagba fűzik össze. — Lásd: *Keleti iro-dalom*. — a.

Indiana l. Egyesült státusok Északamerikában.

Indigenatus l. Honosítás.

Indirect (közvetett) **adók** alatt, mellyekhez tartoznak a' monopoliu-mok is, azon adónemeket értik, mellyeket nem egyenesen a' fizetni köteles és megrovatni szándéklott egyén fizet, hanem helyette más mintegy elő-legez. Az adók e' neme, noha minden országban a' közjövedelem nagy részét teszi, számos megtámadásnak van kitéve az irodalomban 's tör-vényhozó termekben. Azonban *Rotteck* is elismeri, hogy igen messze mennének, ha általában minden indirect adónem fölött pálczát törnének. Ha az indirect adók a' vagyoni adó eszméjéhez közelítenek, t. i. a' leg-főbb fényüzési czikkekre vettetnek, de úgy, hogy e' mellett a' hazai ipart nem nyomják, sok ellenvetés eloszlik ellenök. — Magyarországon az 1848. előtti haladási mozgalmakban, pártkülönbtség nélkül nagy rok-on-szenv mutatkozott az indirect adózás iránt. Az ellenzék azért volt mel-lette, mivel látva a' köztelherviselés körüli nehézségeket, örömmel raga-dott meg minden forrást, mellyel a' nemzet tömérdek szükségeit fedezheté vala. A' conservatívek pedig annak elfogadása által az egyenes adó ki-váltásig ellenes terheitől vélték menekülhetni. (L. *Háziadó*). Az ország-gyűlés is hajlamot mutatott ezen adónemek iránt. Az 1843. országgyű-lésen kiküldött kereskedelmi választmány, melly a' követi tábla akkori pénzügyészi tehetségeit, Trefortot, Ghyeci Kálmánt, Lónyai Menyhér-tet 'stb. magában foglalá, különösen ajánlotta az indirect adókat, mond-ván: „a' választmány a' közvetett terhek több nemeit teszi javaslatba, hogy több forrás nyitvatván, azoknak egy neme mennyiségére nézve an-nálinkább mérsékeltessék, 's ez okbóljavaslá a' bélyeg- hus- és szesz-fogyasz-tási díjt,“ különösen a' könnyü beszédessel indokolván. — Az 1849 utáni szervezés utján több indirect adónem hozatott be hazánkba, ilyen az *accisa*, *bélyeg*, *fogyasztási adó*, *dohány monopolium*, *vámok* 'stb. (l. ezek-ről egyenkint). Ezek beszédése körüli örökös az u. n. *financzörök* tiszte. A' közvetett adók védői között főtekinélyül idézik *Smith* Ádámot; pár-tolói a' francziák között: *Christian* (Des impositions et de leur influence), *Ganilh* (Essay politique sur le revenu public etc.) *Sai*, *Sismondi*; Német-országban *Sonnenkaib* (Grundsätze der Finanzwissenschaft), *Benzenberg*, *Sartorius*, gr. *Soden*, *Pölitz*, *Murhard*, *Malchus* 'stb. Ellenei az indirect adóknak: *Eschenmayer* (Über die Consumtions-steuer) *Krönke* (Anlei-

tung zur Regulirung der Steuern), *Behr* (Staatswirthschaftslehre). *Lips* (Über die allein wahre und einzige Steuer), *Lotz* (Staatswirthschaftslehre, *Destutt de Tracy* (Commentaire sur l'Esprit de lois de M. Montesquieu) 'stb. — Lásd : *Egyenes adók*. — k.

Indo-germán nyelvek. Ezen nevezet alatt értetnek mindazon népek nyelvei, melyek ama két fő néptörzsből eredve, egymással ősrokon-sági kapcsolatban, a' kaukázsi emberfajhoz tartoznak, és Ázsiának igen nagy részében, csaknem egész Európában 's innen más földrészekben is elvannak terjedve. Ezen nagy nyelvtörzs hat osztályra oszlik, melyek, valamint az azokat beszélő népségek, ismét közelebb 's távolabb rokonságban állanak egymáshoz. 1) Az *indiai nyelvek* (l. ezeket), mik között első a' *szanszkrit*, legrégibb az egész törzs nyelvei, 's egyszersmind az indiai nyelvek között. 2) A' *medo-perzsa* vagy *ari* (iran) nyelvek, melyek közt legrégibb a' szorosan a' szanszkriothoz csatlakozó *zend*, mely a' Zend-Avestában, a' zoroaszterféle hit követőinek szent könyvében maradt fenn. Vele rokon az *ó-perzsa* nyelv, melyből a' parzok vagy géber-ek *parzi* nyelve 's az *uj-perzsa* nyelv támadott; ide tartoznak még az *afghanok* és *beludok*, a' *kurdok* és *osszetek* 's az *örmények* nyelvei, mely utóbbi azonban az indogermán nyelvtörzshez nem tartozó sok elemmel van vegyülve. A' *pehlvi*, mely a' parthok idejében a' Zoroaszterféle hit szent nyelve volt, inkább a' szemita nyelvekhez hajlik. 3) A' *pelazgi* nyelvek, mikhez különösen a' *görög* és *latin* nyelv tartozik; az elsőből származott később az *uj-görög* nyelv, míg az előbbi, melylyel az umbrok, sabellok, oskok nyelvei közel rokonok valának, a' nagy kiterjedésű román nyelveknek lett anyjává. 4) A' *kelti* néptörzs nyelve, mely csak nyugoti Európában maradt fenn két fő ágban, t. i. a' *britt* nyelvben, melyhez Walesben a' *walesi*, Cornwallisban a' *corni* 's Kis-Bretagneban az *armorikán* szójárás tartozik — 's a' *gael* nyelvben, mely Irlandban az *ír*, a' magas skótoknál a' *gael* 's Man szigeten a' *manki* szójárásra oszlik. 5) A' *germán* nyelvek, melyeknek élén áll a' *góth*, ezzel rokonok voltak a' gepidák, vandalok, herulok 'stb. nyelvei, melyek azonban csaknem egészen nyomtalanul tűntek el. Nyugoton az *angol szászok* nyelve, melyből származott az (ó és uj) *angol*. Továbbá az *ó-északi* nyelv, ebből lett a' *dán* és *svéd*. Tulajdonképeni Németországban a' *fries* és *alsó-frank* szójárás, ezekből eredett a' *hollandi* nyelv (Niederdeutsch). A' mai írásbeli német nyelv (Hochdeutsch) leginkább Luther által kezdődött fejlesztetni. 6) A' *szláv* nyelvek, melynek legrégibb formája a' *porosz-lithván* és *lett* nyelv. Feloszlának délkeleti és nyugotiakra. Az elsőkhöz tartoznak az *orosz* (kis-, nagy-, fejeórosz szójárás), a' *bolgár* (*egyházi* vagy *csyryll* és *ujbolgár* ny.) 's az *illyr* szlávok nyelve (szerb, horvát és karantán-szlovén.) A' nyugoti szláv nyelvekhez tartozik a' *tengyel* (mellékszójarás a' kassuboké), a' *cseh* (cseh-morva 's magyartót — szlovák — szójarás) 's a' *lauzitz-szerb* nyelv az alsó és felső lauzitzi vendek között. *Bopp* volt az első (Sprachvergleichende Grammatik. 4 abth. Berl. 1838—42. 4.) ki mély kutatások nyomán ezen nyelvtörzsöt egészben fogá fel, hozzájárulnak *Pott* 's mások munkái. Voltak nyelvbuvárok, kik még a' szemita, kopt, maláji és kaukázsi nyelveknek ezen nyelvekkel rokonságát akarták kimutatni, azonban sikertlenül. — a.

Industria. I. Ipar.

Infusoriák (ázalékok, ázbarcsák), így nevezetnek azon, pusztá szemmel nem látható apró állatkák, mellyek állati vagy növényi anyagok vizzei felosztatása által támadnak. Az újabb korban az e' tárgy ismeret is tetemesen bővült, mint a' természettudománynak csaknem minden ága. Az ázalékok fölfedeztetése ugyan még a' göröső (mikroskóp) feltalátása korába esik (1660. *Leeuwenhoek* által), közelebb ismertetésüket azonban *Müller O. F.*-nek köszönhetni (1776), ki már 400 fajt számlált elő, végre pedig csak a' legujabb időkben támadt a' valódi ázaléktan, leginkább *Ehrenberg* (l. ezt) mély buvárlatai nyomán. — Az ázalékok a' férgek ötödik és utolsó osztályát képezik. Szabadon mozognak, idomuk lapos, gömbölyü, vagy hengerszerű 'stb.; táplálatuk azon anyag, mellyben laknak. Nagy mennyiségben találtnak minden álló vízben, minden állati és növénynedvben, sőt az ember és állatok magvában is. Valamennyi állat között a' legkisebbek, közép nagyságuk $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{3}$ millimeter 's pusztá szemmel csak azon kevés látható színes pont gyanánt, mellyek az, osztályukban óriási, 3 millimeternyi nagyságot érik el; a' legkisebbek átmérője $\frac{1}{2000}$ vonal, annyira, hogy *Ehrenberg* szerint egy kövonalnyi víz 50 millió ázalékot foglalhat magában. Testök koconszerű, átlátászó, ritkán élénk színezetű szövetből áll 's tulajdonképeni tagokkal nem bir; hanem csak igen finom pillákkal 's szálakkal, miket evezők gyanánt használnak, 's mik néha kerek alakjában vannak összekötve. *Ehrenberg* a' legnagyobb résznek igen összetett szervezetet tulajdonít, egy vagy több gyomrot, bélcsatornát, fogakat, szemeket 's nemzőrészeket, sőt tetüket is vélt rajtok fölfedezhetni 'stb. Más vizsgálók, névszerint *Dujardin*, kétségbe vonták e' csodás fölfedezéseket, vagy pedig egyszerűbben magyarázták. — Az ázalékoknál szinte feltalálhatni azon harcokat, miket magasabb osztályú állatok küzdenek élelmökért, szakadatlan mozgásban vannak, és soha sem találták őket alvó állapotban. Életök rövid; az őket körülvevő folyóság elenyészésekor szétfolynak, de kedvező körülmények között, töredékeikben ismét visszanyerhetik eredeti élénkségüket. Korábban azt hitték rólok, hogy esztendőig élhetnek bezáradva, 's nedvesítés által ismét megelevenülhetnek, azonban e' föltétel alaptalan. Szaporodásuk részint tojások, részint önfeloszlás által, részint mind két uton történik. Az önfeloszlás abból áll, hogy testök lassanként két önálló egyénné válik szét. Ez olly sokszorosan ismétlődik, hogy kevés óra alatt ez uton egyetlen ázalékból egy millió egyén származhat. Sok ázalék pánczéllal van fedve, melly kovaföldből áll 's rothadás által el nem pusztul. 'S valóban a' természettudósok fel is fedezték, hogy a' fiatalabb földrétegek sok képletei, a' fénypala, tüzkövek 'stb. főrészeikben illy öszszefüggő pánczélekből állanak, mellyek részint a' mai világ, részint régmúlt korszak ázalékaitól származnak. Mindezek pontosan meg vannak különböztetve 's leirva. — Az ázalékok támadásának kérdése sok, még mindig be nem végzett szellemi harcztot idézett elő, miután a' természetbuvárok egy része azok tojás és szülék nélküli eredete lehetőségét csak kedvező elemi föltételek hozzájárulta mellett engedi meg, más része pedig tagadá. — Az ázaléktan jelenleg sok oldalról műveltetik, 's távol tartományok ázalékairól is érkeznek hírek, minélfogva a' leirt fajok

száma már igen tetemes, rendszereztetésök szilárd alapon nyugszik, és sokaknak belszerkezete, elmés kísérletek sőt boncztan utján is megállapított. Mélyebb buvárlatra sok gyakorlat és előismeret kell, azonban ki a' górcsóval bálni tud, csak 150—209-szoros nagyítás mellett is egy csepp mocsárvízben egész csodavilágot fedezend fel. Lásd: *Ehrenberg* (C. G.): *Die Infusionsthierchen als vollkommene Organismen.* (Leipzig. 1834. fol.) gyönyörű rajzokkal. — k.

Inghirami (Francesco) olasz tudós, szül. 1772. Volterrában, hol 13 éves koráig iskolába járt, ezután a' maltézi rendbe állott. Harczias kalandjai e' minőségében nem voltak, összes tettei abból állottak, hogy 1785 a' nápolyi király kíséretében volt egy tengeri utazás alkalmával. Ekkor elhagyta a' rendet 's rövid időre kadétnak állott be a' nápolyi seregbe. A' tudományok iránti vonzalma nem soká szenvedé meg ott. Toskanába térvén vissza, egy polygraph intézetet alapított, melly nem sokára oly hirre jutott, hogy számos növendék sereglett körüle. Foglalkozása hasonló volt a' legrégibb könyvnyomókéhez. Mint azok, ugy ő is magírta azon munkákat, miket azután saját betüivel nyomott ki. Az etruski műemlékek és Olaszország történetére nézve Inghiraminak nagy érdemei vannak. Fő műve a' történelmi szakban: *Toskana története* 16 kötetben, mellyet történelmi hűség jellemez, 's a' korábbi történetírók által hagyott sok hézagot kitölt. A' „*Monumenti etruschi* és *Pitture dei vasi fittili*”, valamint *Galeria Omerica*, 's az ezen művek rajzai a' művészeti szakértők előtt nagy nevet szereztek neki. Ő maga gyakorló művész, ügyes tájképfestő 's rézmetsző is volt. Meghalt 1846. Florenzben, egész Olaszország részvététől kísérve. — a.

Inglis (Henry David), egyike a' legkitünőbb utleiróknak az angolirodalomban, szül. 1795. Edinburgban, hol atyja jeles ügyvéd volt. Ő itt a' jogtudományt tanulá, de csakhamar az írói pályára adta magát. Azonban első regénye „*The new Gil Blas*“ épen oly kevéssé tünt fel, mint „*Solitary walks in many lands*“ című műve, mellyben a' dictio, a' gondolatok fensége és szépsége Byron és Scott rajzaival vetekednek. Annál határozottabb tetszést arattak utazási művei, mellyekben nem annyira az előadott tárgyak correctsége és teljessége, mint inkább a' csinos előadás kitünő. A' legapróbb vonásokat észrevevő éles szemmel rajzolá az idegen tartományok nevezetességeit, 's mindent magasabb költői szellemen fogott fel, mi annyi sok utazni és irni szerető honfitársaiban hiányzik. Remek utleirásai: „*Spain in 1830*“ (2 köt.); *Tyrol with a glance at Bavaria; Switzerland, South of France and the Pyrenees; Tour through Norway, Schweden and Denmark; Channel Islands, Jersey, Guernsey* (2 köt. 1834.) Meghalt 1835. — a.

Ingres (Jean Auguste Dominique), a' francia akademia igazgatója Rómában, egyike a' legkitünőbb francia festészeknek az újabb korban, szül. 1780. Párisban. Kezdetől fogva magánosan és elhagyottan állott, 's egész élete nem volt egyéb fájdalmas küzdésnél 's tompa morgásnál kora ellen. A' festészet elemeit *David* iskolájában megtanulván, Olaszországba ment, hol a' keresztyén művészet remekeinek látása hamar jobb utra vezeté, 's vele *David* izlését 's oktatását megutáltatá. Megkísérté a' természetet másolni, mint azt önszemeivel látá, 's nem akará azt többé

antik szemüvegeken nézni, mint tanító mestere tanácslá. Rafael és Perugino lettek példányképei. Felfogás mélységére, a' rendezés fontosságára 's a' rajz szigorúra nézve az újabb festészek között egyik sem éri utól; hibái közé sorozták a' színezet bágyadtságát 's elhanyagolását, ámbár nem eléggé jogosan, mert habár nála a' színek nincs is meg nedves frissége 's tiziani fénye, mindazáltal színezetének egyszerűsége 's borongóssága teljes öszhangzásban áll képeinek komolyságával 's tartásával. Számos művei közül emlitjük: Oedipus és a' Sphinx; — Jupiter és Thetis; — Virgil a' mint August és Octaviánnak az Aeneist olvassa; — egy odalisk; — Rafael és Fornarina; — VII. Pius pápa, nagypénteken a' sixtinusi kápolnában; — Krisztus, a' mint Péternek a' paradicsom kulesait adja át; — Rimini Francesca; — V. Károly bevonulása Párisba, Burgund herczeg elűzetése után; — XIII. Lajos esküje; — Leonardo da Vinci halála; — IV. Henrik, a' mint gyermekeivel játszik 'stb. Arczképei kitünőek; az első consul arczképe életnagyságban, melly a' rokkantak palotájának könyvtárában van, egyetlen olyan, mellyben a' physionomia és arczalkat kifejezése Bonaparte jellemét hiven adja vissza, mint az az akkori tudósításokból ismeretes. Más arczképeiben is kielégít minden igényt; hatalmában van minden, mi által az arczképezést a' természet hűségében 's a' művészet kívánalmainak megfelelőleg adhatni vissza. A' kormány rendeletéből két decoratiót festett a' Quirinál számára Rómában, mellyek egyike Romulus diadalát, másika Ossian álmát adja elő; remekműve a' görög régiségek museumának egyik teremében levő tetőfestmény, mellynek tárgyát Homér istenítése teszi. Ezen apothéosis a' 19 századbeli francia művészetnek talán legjelesebb műve. — I. főérdeme a' valódilag classicaei oskolának az újabb regényes iránynali szerencsés összeköttetésében áll, melly a' régi olasz művek tanulmányozásán alapul. 1826. tagjává választá az Institut de France, 1834. igazgatója lett a' francia akademiának Rómában, hová számos tanítványai követték; 1836. ismét letévé igazgatóságát; 1842. a' *pour le mérite* porosz rendet nyéré. Követőinek száma nem csekély, kik között kitünőbbek *Naudrin* és *Flandrin*, legjelesb tanítványa, *Lavoine*, 1837. halt meg. — a.

Ingusok. Így nevezetik a' Kaukaszus különféle népségeinek egyik tartármérze. Az ingusok a' Kumbalei folyó nehány igen népes és kevéssé természeteny földjét lakják, 's e' körülménynek tulajdonitható, hogy munkásságra nézve a' többi népségeket felülmulják. Igen ingerlékenyek, 's a' legcsekélyebb okból azonnal kardhoz nyulnak, tűzfegyverhez ritkán. Más fegyvereik némi rövid vastag lándsák, 's védelmül vértet használnak, mellyet csodálatos ügyességgel kezelnek. Törvényeket 's bármi tekintélynek hódolást nem ismernek, még a' családfők sem gyakorolnak hatalmat. Ha a' fiu megnőtt, atyja fegyvereket ad neki és sorsára bizza. Neveiket az ingusok az állatoktól kölcsönzik; asszonyaikat ezek szokásai szerint nevezik, p. o. assir wachara=borjun nyargaló 'stb. Mind a' muhamedanismus, mind a' kereszttyénségtől távol maradtak. Felette nyers bálványimádásuk a' sziklák imadásából, két bőjtől nyáron és tavasszal áldozatok- 's bucsujárásokból áll. Nagy tisztelettel viseltetnek nehány régi kereszttyén templom iránt, mellyek *Thamar* georgiai királyné idejé-

ből származtak, a' ki 1171—1198-ig uralkodott. Falvaik nyomoru kunyhókból állanak, a' hegysszorosok bemeneténél azonban az ingusok kötornyokat szoktak építeni, mellyek 50—90 lábnyi magasságot is elérnek. — k.

Initiativa, *kezdeményezési jog*, azon joga a' népképviselőknek, minél fogva önálló törvényjavaslatokat, módosítványokat 'stb. tehetnek, a' nélkül hogy erre a' kormány által ösztönöztetnének. Európa legrégebbi alkotmányos országában, Angliában, tünt fel legelőbb e' jog. A' régi szokás szerint egy a' királyhoz intézett folyamodvány alakjában történt az, melly utóbbit a' háznak el kell vala fogadnia. A' mostani gyakorlat szerint mindenkinek, a' ki közügyeket illető törvényjavaslatot akar tenni, e' végett engedélyért kell folyamodnia a' házhoz. Ha ez megadatik, akkor a' meghatározott napon írásban adja be javaslatát 's ez azután három ízben olvastatik fel, 's vétetik tárgyalás alá. Az 1791-ki első francia alkotmány a' népképviselőkre ruházá a' kezdeményezési jogot. A' directorium alatt a' törvényjavaslati jog a' második kamarára (az ötszázak tanácsa), 's az elfogadási vagy visszautasítási jog az első kamarára (vének tanácsa) ruházatotott. A' consulus alatt a' kezdeményezési jog egészen elvétellett a' népképviselőktől, ugyan az történt a' császárság alatt. — Az újabb alkotmányok különbözőképen intézkednek e' tárgyról. Spanyolország állami alaptörvényei (1812-ki alkotmány) 's Norvégia alkotmánya legkiterjedtebb mértékben adja meg e' jogot a' képviselőknek; az 1814-ki francia alkotmány megtagadá azt tőlök. A' restauratio alatt annyira ment a' dolog, hogy megtagadtatnék olykor a' kamarák joga, hozzáadásokat és módosítványokat (amendements) tehetni, miután abban iniciatívát vétek rejleni. A' juliusi forradalom újra visszaállítá a' jogot, de Lajos Fülöpnek módja volt, azt hatástalanná tenni: a' kamarákból jövő javaslatok csak igen ritka esetben menvén keresztül. A' bajor alkotmány megadá a' rendeknek az iniciatívát, hasonlóul a' szász is, ez utóbbi azon hozzáadással, miszerint a' ministeriumtól származó javaslatok elsősséggel birnak, — más német alkotmányok megtagadták e' jogot, 's a' rendek csak petitiók alakjában járulhattak a' trón elé. A' népsouverainitás elve természetesen magában foglalja az iniciatívát is. — Magyarországbán 1848 előtt a' KK. és RR. táblája bír a' kezdeményezési jogot. — k.

Ipar; iparegyesületek; ipariskolák; iparműkiállítások. Ipar alatt, ha az nincs közelebről meghatározva, a' nyers anyagok műteni feldolgozását értjük, a' mint az gyárakban vagy kisebb iparüzők műhelyeiben történik; legtöbbsnyire azonban a' *gyári munkásság* értetik ez alatt, 's ez értelemben az ipar mindenesetre az újabb idők szüleménye. A' mesterségek korábbi czéhszerű üzése, kis terjedelemben, kevesebb segédeszközzel 's tőkével, leginkább csak a' belföldi termékek feldolgozásával foglalkozva 's csak a' legközelebbi szükségeket kielégítve, munkalati módszerekkel, mik régi elavult formákban bír fira szálltak, — mind ez nem birhata olly befolyással az egyetemes népeletre, a' nemzetgazdaságra 's egész országok szellemi 's anyagi jóllétére, mint minőt az ipar napjainkban kifejt. Most az ipar millió kezeket foglalkodtat, sokkal több ismeretet föltételez még a' legalsóbb nemekben is, a' nyers anyagok nagy részét sokkal nemesb kifejlési fokra emelé, roppant tőkéket hoz forgalomba 's a' közönségnek kivüle álló részét

részvénytársulatok által igyekeznek egyenes összeköttetésbe hozni az iparvállalatokkal. — Az emberi ügyességnek egyesülése a szorgalommal, képezi a *műszorgalmat* vagy *ipart*. Egy ország ipara alatt a lakosok azon összes törekvéseit értjük, miknél fogva a természet adományait az országra nézve legnyereségesb módon iparkodnak feldolgozni. Az egyesek magán ipartörekvései is csak úgy biztosíthatnak hosszabb időre sikert, ha ama köz iparirányokkal lehetőleg megegyeznek. Az államnak anyagi célja hozza magával, hogy minden ország jövedelmi forrásainak bővítése, termelésének sokszorosítása 's gyártmányainak nemesítése által gazdagságát nevelje. Épen oly kötelessége a kormányoknak e' célra törekedni, mint kötelessége a nemzeteknek elkövetni mindent, hogy e' cél eléréssék. A' tőkék nagyobb mennyiségben fordítatnak az iparra. A' földmivelés megszabadittatik bilincseitől, 's minden népszaporodás mellett még kiviteli fölösleget is ígér. Gazdasági iskolák állítottak 's a' gazdasági mesterségek fölbredének hosszú álmaikból. A' barom-tenyésztés, az erdő és bányamivelés észszerűbben kezeltetnek. A' föld újra megújra felásatik, hogy újabb anyagok vagy nagyobb mennyiségben hoztassanak létre. Oskolák és egyletek a' szellemi erőket ébresztik; egyik találmány a' másikat éri; a' tudományok gyakorlati irányt vesznek 's a' legmélyebb buvárkodás eredményeit rakják le az életben; gépek, az emberi lélek nagyságának ezen bámulatos tanúságai, felszabadítják az embert a' lealacsonyító munkáktól 's vasutak és csatornák közelebb hozzák egymáshoz a' piaczkokat, közelebb a' nemzeteket. A' kormányok 's államhatalmak kénytelenek a' népek ezen törekvéseit pártolni, ébresztetni, buzdítani. 'S ez által lón az ipar, mint Blanqui mondja, Európa nagyhatalmasságává. Már is mérközni kezd az a' hadi érdekekkel 's a' világhuralom felé terjeszti ki karjait. Az ipar hatalmát számos tény bizonyítja. A' tőkék forgalma napjainkban épen oly fontossága, mint a' politikai események. A' kereskedelmi hitel egy vonalon áll a' nyilvános hitellel; a' pénzcarnokok tükrei a' politikai bizalomnak. — Az iparról általában a' különböző nemzetgazdasági iparrendszerek feletti viták folytán, elvitázhatlan igazságnak tekinthető: hogy az állam anyagi célja — az egész országnak meggazdagítása egyes lakosai-ban — csak úgy érthetik el, ha a' belföldi termények mennyiségét és értékét oly fokra sikerül emelni, hogy a' belföldi szükségleten túli fölösleghől több jön be, mint a' mennyit a' kívülről behozott termények összes értéke teszen, más szavakkal: ha a' kivitel értéke a' bevétel értékét felülmulja. Nem lehet tagadni, hogy ezen cél többi között az által is elérhetik, ha külföldi nyers anyagok olcsó áron bevitetnek 's azok becsé műtani átalakítás útján annyira neveltetik, miszerint ezek nagy nyereséggel ismét kivithetessenek. Illy alapon nyugszik az angol gyapju-, pamut- és aczéláru-iparnak nagy része, sőt a' pamut-ipar mindenütt. Azonban annyi bizonyos, miszerint egy illy ipar egész haszna a' technikai eljárási módok rendkívüli tökélyén 's felette kedvező külviszonyokon alapul. Sokkal szilárdabb alapon nyugszik azon ország jóléte, melly legelső létezésükéig legnagyobb részét önmaga termeszteti, vagy épen felesleget is képes előállítani ezekben, 's ha azonkívül olly termékekben bővelkedik, mellyeknek műtani átalakítása jutalmazó iparágakat képez. Itt nem függ a' létele annyira külviszonyokból. Mindazáltal más részről bizonyos az is,

hogy csupán csak a' földmivelés emelése, gabona, kereskedelmi növények 's más termékek fölőslégének kizárólagos termelése által a' népgazdagságnak tetemes szaporodása csak rendkívül kedvező körülmények között remélhető, miután ugyanazon arányban, mellyben a' műtermékek belföldi készítése megszűnik, kell ezek bevitelének szaporodnia. Minélfogva az államigazgatások kötelessége az volna, ugy vezetni az ország ipartörékevéseit, hogy a' földmivelés 's a' nyers anyagok termelése a' műiparral helyes arányban álljon. Ezen arány azonban természetesen mindenütt más. Általában ugyan megjegyzendő, miszerint a' földmivelés emelése, a' bányamivelés biztosítása 'stb. mindenkor legrealisabb 's legmaradandóbb nyereségeit képezik egy országnak 's hogy általában azon iparágak érdekelnek legnagyobb kifejlesztést, mellyek a' saját országbeli termékek feldolgozásával foglalkoznak; azonban földirati helyzet, vizerő és tüzelési anyag bősége, sűrű népesség felette termékeny földön, kedvező viszonyok 'stb. gyakran tanácsolhatják, hogy az emberek és forgalmi eszközök kisebb nagyobb mennyisége olly iparágakra alkalmaztassék, mellyek külföldi anyagokat dolgoznak fel. Ebből világos, hogy az iparnak végső kifejtése egymaga még nem elegendő a' népjólét állandó megalapítására, sőt hogy az ipar, ha aránytalanul túlságáztatik, az országokat nagyon bizonytalan és mesterséges helyzetbe is hozhatja; hogy gyakran egész nemzetek ál és fonák iparirányokat tűzhetnek ki maguknak 's hogy végre felette nehéz itt az absolut helyes utat eltalálni 's megtartani. Reményleni lehet azonban mindenkor, miszerint az események folyama önkényt mutatandja ki azt 's ragadandja vissza a' nemzetet a' túlságokból. Multhatatlan szükség tehát, hogy a' földmivelés mindenkor kellő arányban álljon az iparhoz. — Az ipar, mai tág értelmében, leginkább csak az újabb idők, mintegy az utolsó két század sajátja, 's általában csak azóta létezik, mióta gyárak vannak. Nem mintha a' kizárólag czéhileg üzött műipar korábbi időkben is nem lett volna lényeges befolyással a' népjólétre; hanem ezek mindig csak belföldi termékek feldolgozására szoritkozván, nem hatották át az egész népeletet olly mértékben, mint most tapasztaljuk. Ezen iparkorszak az egyes országokban hol később, hol korábban kezdődik; fő jellemvonásai: a' szigoru czéhület háttérbeszorulása, a' gyárrendszer kiválósága 's a' nem műiparos közönségnek is részvéte az iparvállalatokban u. n. *részvény-társulatok* útján. Csupán ez utóbbi eszköz által lett a' legnagyobbszerű iparágak kifejlése az állam szoritó gyámkodása nélkül lehetőségessé; csak ez uton történhetett, hogy magánvállalatok jelenleg olly eszközök felett rendelkezhetnek, miket különben csak az állam volt képes előteremteni. Annyi pedig már mindenki előtt világos, a' ki az állampénztárak és hivatalnokok gazdagodását az ország jólététől meg tudja különböztetni, hogy jól vezetett magánvállalatok az országnak több hasznot hajtnak, mint az állam által kezelt iparágak, nem is említve az egyedáruságokat (monopol), miknek károosságáról senki nem kételkedik többé. Az állam soha sem dolgozhatik olly olcsón, mint magánember, 's egy gyárhivatalnok, ki az állam szolgálatában van, sohasem fejtend ki annyi buzgalmat, mint a' magánvállalkozó. Ide járul, miszerint nem tanácsos az állam vagyont bizonytalan vállalatok által — 's illyen kezdetben minden iparvállalat — kockára tenni. Tekintetbe kell venni végre azon előnyö-

ket is, mik az által származnak, ha a' magánosak pénzértéke, a' helyett hogy kamatokra kikölcsönözve heverne, élénk forgalomba kerül. Azonban, mint mindenütt, ugy itt is van bizonyos mérték, mit túlhágni nem szabad. El kell ugyanis ismerni, miképen lehetnek viszonyok, hol az államra nézve kívánatos, sőt hol épen kötelessége az államnak, hogy önmaga is iparvállalatokba bocsátkozzék. Ide tartoznak mindazon vállalatok, melyek csak csekély vagy épen semmi hasznot nem hajtanak, ugy hogy magáuosak azokkal nem foglalkozhatnak, — melyek azonban nagy tömeg, különben munka nélküli embert látnak el élelemmel, vagy lényeges előmozdító eszközeit képezik a' többi iparnak, vagy pedig természetöknél fogva csendes, előrelátó, külkörülményektől nem függő, minden ábrándoskodástól 's haszonleséstől ment üzletet igényelnek. Itt az államnak kell közbevetnie magát, nem saját pénztárát gazdagítandó, hanem az ország 's az iparüző magánosok érdekében. Terjedelmes bányák mivelése, államköltségéni vasutak építése 'stb. a' fentebbieknél fogva 's bizonyos körülmények között az állam kötelességévé válhatnak.

Az iparnak korunkbani óriási lépései megegyengetik az utakat, hogy hasonló nagy és biztos czélokat érhessünk el a' szellem országában is; mulhatalan alapok, mikre a' gondviselés magasabb épületeket épít; a' vasutak és gőzhajók kiterjesztik hatalmas karjaikat, hogy átöleljék az egész emberiséget. Hol az ipar még gyermekkorában van, ott az ember földhöz van kötve 's játékszere az évszakoknak 's elemeknek. Keservesen keresi az ember kenyerét 's anyagilag elnyomott állapotban teng. Nem így van ott, hol virágzó ipar terjeszti áldását, melly csak alig mutatkozik ugyan még távol láthatárunk szélén, de előbb utóbb bizonyosan be fog következni. A' gőz, a' villany nem fognak megszűnni, számunkra is dolgozni. 'S az emberi szellem e' hódításokból önmaga fog legtöbb hasznot huzni, mert a' legtöbb ember értelmi képessége, melly most az anyagi szükségek iránti gondok által emésztetik fel, 's nehéz munka által nyomatik el, fel fog szabadíttatni 's természetes munkásságába visszahelyeztetni. Az ipar elvégre kieszközli az intellectualis felszabadulást, a' helyett, hogy — mitől sokan ok nélkül félnek — a' materialismust állítaná trónra.

Az ipar nem kisebb mértékben kedvező a' szabadságra nézve is. Választani kell az ipar és háboru között, itt nincs középut: az ember keze vagy terem vagy pusztít. Mellyik legyen e' kettő között az emberhez méltóbb rendeltetés, nem nehéz elhatározni. Az ipar által megszűnik a' casták szerinti elkülönzés. A' kényelmek és élvezek növekedő tökélyesülése, általánosulása 's olcsósága folytán az emberiség azon nagy tömegének is, melly eddig a' tulvilági boldogságra reményekkel volt kénytelen beérni, kijutand illető része, a' nélkül hogy más valakit meg kellene érte fosztani. Azonban az olajág uralma alatt is lesz harc és verseny, 's nem lesz megállapodás, nem lesz temetői csend. A' háboru el fog halni, hanem a' küzdelem megmarad, az élénk küzdelem, melly minden erőt mozgásba hozand, a' társadalom minden erejét összevonandja 's még sem borítand el vérell egy csatatért is. Az emberi jogok industriális nyilatkozványa előtt leomlottak a' születés és rang sorompói; iparférfiak ülnek a' nagyok tanácsaiban 's a' királyok az iparbéli notabilitásokat gyűjtik össze tanácsadásra magok körül. Minden országban mozgalom és forrongás van. A' hová pillantunk,

minden az ipar mindenhatóságát hirdeti. (Lásd : *Földmívelés ; Gyáripar ; Müipar ; Részvénytársulatok* 'stb. Az egyes országok iparviszonyait a' külön rovatokban). — p.

Iparegyesületek. Hogy az ipar a' közelebb időkbeni nagy fontosságának és feladatának kellőleg megfelelhessen, több segédeszközökre volt szüksége. Illyenek mindenek előtt az *iparegyesületek*. Ezek a' jelen század legérdekesebb jelenségei közé tartoznak 's mint annyi más közhasznu intézeteknél Anglia és Franciaország példái által hozatának létre Európa különféle részeiben. Első volt a' már 1754. alkotott „*London Society of Arts and Manufactures*“ ; a' continensen első volt a' Párisban alapított „*Société d'Encouragement pour l'Industrie nationale*“. Mind e' két országban azonban e' társulatok, daczára a' már sokkal előbbre haladott iparnak, nem szaporodtak meg annyira, mint Németországban, melly azoknak előnyeit ugyan csak későn kezdé megismerni, azonban e' késedelmet a' gyors terjedés által csakhamar dúsan kipótóla. Első német középponti iparegyesületnek tekinthető a' „*Polytechnische Verein für Bayern*“ Münchenben 1816. óta ; utána következett a' „*Verein zur Beförderung des Gewerbfleisses in Preussen*“ Berlinben 1820. óta ; a' „*Verein zur Ermunterung des Gewerbfleisses in Böhmen*“ Prágában 1833., az első iparegyesület az austriai birodalomban, melly eleinte sokat volt kénytelen küzdeni a' megalapítását ellenző kormányossal ; továbbá a' „*Gewerbeverein für das Königreich Hanover*“ 1834. óta ; a' „*Hessische Gewerbeverein zu Darmstadt*“ ; a' „*Kurhessische Handels- und Gewerbeverein zu Kassel*“ ; az „*Industrievereine für das Königreich Sachsen zu Chemnitz*“ ; a' „*Verein zur Beförd. und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Inner-Österreich*“ Grätzban 1838 óta ; 's a' mult tized folytán az egész osztrák birodalomra nézve életbe léptetett „*Österreichische Gewerbevereine*“ Bécsben 'stb. Ezekon kívül vannak Németországon számtalan főkegyesületek. Mindezeknek czélja pedig, a' helybeli érdekek szerint változó módosításokkal, az iparüző osztályok miveltsegi állapotának emelése 's az eszközök, mik által e' czélt elérni igyekeznek, leginkább következők : 1) a' hazai iparállapot hiányainak lehető kipuhatólása 's szülő okainak eltávolítása ; 2) a' hazai iparkészítmények kelendőségének lehető biztosítása a' külföldiek felett ; 3) a' hazai iparművek időszakonkénti nyilvános kiállítása ; 4) kölcsönös felvilágosítások, ismertetések, eszmecserék az ipart tárgyazó haladásokban, találmányokban 'stb. időszaki iratok utján ; 5) jutalomdíjak kitűzése nevezetes találmányok számára a' nyers anyagok és iparművek tökélyesítése körül, vagy pedig kitűnő műveseknek 'stb. A' haszon, melly ez európaszerte elterjedt egyesületekből egyesekre háramlott, kitűnik azon körülményből, miszerint az iparüzők nagy tömegében felkölték a' tudás iránti szomjat 's az iparüzőnek nem csak anyagi állapotát emelék, azon helyzetbe tevén őt, hogy mind jobb, mind izletesebb, mind pedig olcsóbb munkát készítsen, mint azelőtt, hanem olvasás és gondolkodás által szellemi része is nemesebb irányt vett, melly az élet magasabb elveire képesíté. Nemzetgazdasági előnyeit az iparegyesületeknek legjobban tanusítják az *iparműkiállítások* 's különösen az 1851. évi londoni *világiparműkiállítás* (lásd alább). — Magyarországon sem maradhatott a' külföldpéldája hatás nélkül, 's különösen midőn nemzetünk a' haladás terén az anyagi érdekek

emelésére nézve annyi üdvös rendszabályok, javaslatok, tervek születését látá, nem lehetne föl nem ébrednie a' közügyet vezető férfaiinkban a' vágy-nak, hasonló buzgalmat fejteni ki a' szellemi kifejlődés mezején. A' magyar iparegyesület első csirája 1841. *Almás Balogh Pálnak* a' „Pesti Hirlap“ 2-ik számában egy „hasznos ismereteket terjesztő társaság“ iránt közölt felszólításában rejlett, melly annyi részvétre talált, hogy már kevés nappal a' czikk megjelenése után egy nagyobb szerű tervnek kidolgozása lett szükségessé. Felkarolák az ügyet számosan 's különös meleg pártolása alá vevé *Kossuth* „Pesti Hirlap“-ja. Gyűlések tartattak, aláírások történtek, választmány neveztetett, az iparegyesület megszületett 's már a' P. Hirlap 32. számában közzétetett egy e' tárgyú felszólítás 's program az illető választmány által, mellynek tagjai következők valának: Almásy Pál, Antal Mihály, Balogh Pál, Benyovszky Péter, Császár Ferencz, b. Eötvös József, b. Eötvös Dénes, Kossuth Lajos, Luka Sándor, Lukács Móricz, gr. Ráday Gedcon, Schedel Ferencz, Simon Florent, Trefort Ágoston, Zsivora György, Vajda Péter. Az iparegyesület célja vala: hasznos ismereteket terjeszteni a' nép minden osztályaiban, mellyeknek nincs módjuk ismeretvágyukat egy vagy máskép kielégíteni; különösen célja volt pedig a' műiparos néposztályt hasznos ismeretekben részeltetni. E' végett több népszerű nyelven irt, tanulságos munkákat, rajzokat adott ki a' természet és művészet köréből, jutalmakat tűzött ki illy művekre, 's gondoskodott, hogy azok olcsó áron adathassanak 's terjeszthessenek. Kiadott a' hazai iparérdekekben és saját ügyei közlönyeül egy folyóiratot (*Hetilap*), eleinte dr. *Vállas*, utóbb *Warga István* szerkesztése alatt). Tartatott azonkívül pesti szállásán az ipartudományok különböző ágából tapasztalt ügyes tanítók által nyilvános leczkéket. Rendezett iparműkiállításokat (l. alább). Voltak az iparegyesületnek 1) rendes, 2) örökös, 3) alapító, 4) adakozó tagjai. Az egyesület élén egy választmány állott, mellynek volt egy elnöke (gr. *Batthyány Lajos*) egy igazgatója, (*Kossuth Lajos*), egy titoknoka, egy pénztárnoka, egy ügyésze és 40 tagja. Az iparegyesület jótékony 's közhasznú fáradozásának határt vetettek az 1848-ik év rendítő eseményei 's midőn a' forradalom lezugása után újra kezdte volna működését, 1851. legf. kormányrendelet által rögtön betiltatott. (A' magyar iparegyesület és működésének történetét lásd bővebben a' *Pótlékcikk*ek között.—)

Ipariskolák. Így neveztetnek általában olly tanintézetek, miknek feladata, azon ismeretek és ügyességek terjesztése, mik által a' kézművek és művészetek kor- és czélszerűbb kezelése mozdittatik elő. Korunkban az iparnak minden ága olly lendületet nyert a' természettudományok és műtan haladásai által, miszerint ama gépszerű eljárás, melly eddig nemzedékről nemzedékre szállott, a' legtöbb mesterségek haszonnali üzésére többé nem elegendő. Szükség lőn tehát, a' megkívántató tudományos ismeretek és képességek megszerzésére alkalmat nyújtani mind azoknak, kik illy műipari ágaknak szentelék magukat, 's kik amaz ismereteket az általános tanintézetekben meg nem szerzhették. Legelőször Angliában 's Franciaországban támadtak illy iskolák, 's ujjab időkben Németországban is sürű utánzásra találtak azon országok példái. Vannak az ipariskoláknak többféle nemei. Általában meg lehet különböztetni alsó 's felső ipariskolákat.

Az alsókhoz tartoznak az u. n. mesterképző-, vásár- 's ünnepnapi iskolák, olyanok számára, kik már mint inasok vagy segédek (legények) gyakorlatilag űzik a' mesterséget, 's itt részint a' hiányzó iskolai ismereteket szerzik, részint oktatást nyerne az alsóbb iparágakhoz szükséges elemi tanulmányokban, mint minő a' rajzolás, mértan'stb. A' felsőbb ipariskolák rendszeren általános iskolai képzettséget feltételeznek 's feladatuk, azon tudományos és műtani előkészület megszerezhetése, mely a' magasabb iparágak üzéséhez szükséges. A' tanítási tárgyak tehát itt leginkább matematika, géptan, természettan, vegytan, terményrajz, műtan 's más gyakorlati tudományok, valamint rajzolás, mintázat'stb. Némelly ipariskolák a' reálistiskolákkal vannak összekötve; mások önálló szerkezettel bírnak; ismét mások valódi műtani egyetemek a' párisi polytechnikum példájára (Bécsben, Karlsruhében, Braunschweigban). Némelly országokban a' felsőbb ipariskolák egyes ágai külön tanintézetekként állanak fenn, mint bányászakademiák, erdőszeti, gazdasági tanintézetek; kereskedelmi, hajózási iskolák'stb. — Szorosabb értelemben ipariskoláknak nevezetnek azon szegények iskolái is, hol szegény szülők gyermekei, a' tulajdonképeni tanórákon kívül, könnyű mechanikus munkával is elfoglaltatnak, mely némi keresetet biztosít számukra. Ez által két cél éretik el: a' kenyélés meggátoltatik 's a' szegénységnek némi könnyebbülés nyujtatik. Nagyhirű és valódi példányintézetnek tekinthető e' nemben *Fellenberg* hofwyli intézete (l. *Hofwyl*). — Magyarországon szép sikerrel működik egyetlen felső ipariskolánk, a' *József-ipartanoda* Pesten. —

Iparműkiállítások. Mint általában csaknem minden, a' mi az iparművezet kizáró és maradandó hasznára szolgál, ugy az iparműkiállítások is forradalom gyermekei. Az 1789. év előtti kormányok még azon gondolatig sem bírtak fölemelkedni, hogy egy osztály, mely nem tartozott a' nemességhez, 's melyet csak a' kincstár megtöltésére tartottak alkalmazottnak, igényeket formálhasson, mivelődését és jóllétét előmozdító rendszabályokra. 'S ugyanazért egy tagja a' nemes osztálynak volt, ki bepillantván a' jövőbe, legelső jutott a' kiállítás gondolatára. Történt ez 1797., midőn *Ayeze* marquis, ki az akkori belügyministertől Neufchateau Ferencztől az állami szőnyeg- és porcellán-gyárak felügyelőjévé neveztetvén, ezen intézetek hanyatló állapota által az iparszorgalom terményeinek nyilvános kiállítására vezetett. A' minister elfogadá a' tervet 's e' célra az üresen állott St. Cloud vára adatott át. A' dolog legjobban indult, azonban a' kiállításnak még megnyitása előtt, annak kezdője száműzetésbe küldetett. 1798. visszatérvén, ujra felfogá tervét, azonban a' francia kormány, ösztönöztetve a' francia seregek akkori számos hadiszerecséje által, már előbb emeltetett (1798. sep. 5.) a' Marsmezőn a' béke áldásainak szemlélete végett egy iparsarnokot 's e' kiállításnak, a' reszpublika ünnepén évenkénti ismétlése elhatározatott. Azonban e' határozat eredménytelen maradt. A' reszpublika alatt csak két kiállítás volt még 1801. és 1802., 's Napoleon alatt épen csak egy 1806.; a' legközelebbi 1819. növekedő sikerrel. 1834-ben elhatározták, hogy a' kiállítás minden 5 évben megújítassék, 's ez rendszeren meg is tartatott. A' 11-ik 1849. évbe esett. Már ez alkalommal indítványozá Buffet, kereskedelmi minister, hogy a' külföld iparterményei is befogadtassanak, azonban tervét a' törvényhozó gyűlés

botránykozással veté vissza. — Feltűnő, hogy az iparműkiállítások általános elismert haszna mellett, a' világ legiparosabb országában, Angliában, eleinte igen kevés rokonszenv mutatkozott az ipar ezen új segéd-eszközei iránt; az 1828. Londonban 's 1834-ben Dublinban rendezett kiállítások sem a' kiállítók, sem a' kiállított tárgyak számára 's minőségére nézve nem voltak kitűnőek. Oka leginkább az angol gyárosok korábbi kisszerű titkolózásaiban rejlett. — Annál inkább terjedt ez eszme Belgiumban 's Németországban, 1816. Lipszéban, 1818. Augsburg, Nürnberg, Münchenben rendeztettek az első német részletes kiállítások 's azóta gyakran ismételtettek. A' német vámegeyleti tartományok 1842-ben tartották első egyetemes kiállításukat Mainzban, 's az ausztriai iparúzők 1845. Bécsben léptek fel egy fényes kiállításban. Elterjedtek azok kisebb nagyobb módosításokkal az egész földön 's New-Yorkban úgy mint Pétervárott és Moskauban, Stokholmban úgy mint Nápolyban, Németalföldön úgy mint Schweiczban buzgó utánzásra találtak. — 'S ezen iparműkiállítások, a' mint napjainkban rendezve vannak, abból állanak, hogy bizonyos időben 's helyen nagyszámu gyárosok 's iparúzők, műhelyeik termékeit nyilvános szemléletre kiteszik 's rendszeren nem, az alapos megítélésre nem is mindig képes közönség egyéni nézetei, hanem egy e' czélra külön összeállított választott bíróság (jury) által ítéltetnek meg, minek következtében a' közönség méltányló elismerésén kívül kitüntetések, jutalmak osztogattnak az érdemesebb kiállítóknak részint iparegyesületek, részint az állam által. — Az iparműkiállításokból eredő haszon többféle. Alkalmat adnak az iparúzőnek megmutatni, mennyire képes; a' közönségnek felvilágosítást nyujt a' hazai ipar haladásáról, ez által a' külföldi termékek iránti kórságot meghűti 's a' hazai iparúzőre fordítja, ki gondolkodó szorgalomra ébred. A' kiállítások kimutatják, mellyik hazai terménynek van még tökélyesítésre szüksége, mellyikben van fogyatkozás. Felébresztik a' gyárosok és kézmivesek nemes versenyzését, 's kimutatják a' törvényhozó hatalomnak az ipartéreni hiányokat 's nehézségeket. Igen sok függ természetesen attól, hogy a' választott bírak ne csak elméletileg mivel műtanászok, vagy csupán ügyes gyakorlati emberek legyenek, hanem szükség, hogy a' kereskedelmi viszonyokat 's ezek vonatkozásait az iparra 's a' magasabb statusgazdasági tekinteteket kellőleg felfogni képesek, 's hogy a' hozott ítéletek mindenekelőtt igazságosak 's okadatolva legyenek. — Az iparműkiállítások ellenei között leginkább két osztályt lehet megkülönböztetni: azon termelők, kik a' kifejlés alsó fokán állván, termékeik nyilvános összehasonlítását röstelik; 's a' részletes kereskedők, kik veszélyeztetve látják érdekeiket, ha a' közönség áruik forrásának 's a' gyári áraknak tudomására jut. Azonban ezen egyoldalú 's önző nézetek legkevésbé sem képesek ezen intézmény hasznos voltát megczáfolni. — A' magyar iparegyesület, fennállásának rövid ideje alatt, 3 iparműkiállítást rendezett. Az elsőt 1842. év nyári hónapjaiban a' pesti redoutteremekben. A' másik 1845. ben. A' harmadik, mellyen a' nemzetben fölébredt iparszorgalom 's különösen az 1845-ben alakult Védegylet (l. ezt) jótékony hatása, daczára a' „másfél éves iparmozgalom“ több oldalról kigúnyolásának, nagy mértékben meglátszott, 1846-ban a' pesti m. muzeum épületében tartatott 's általános elismert meglepő eredményeket mutatót fel nemzeti iparunk

elhanyagolt terén. Ez utóbbi alkalommal 462-re ment a' kiállított műdarabok száma 's a' beküldött iparczikkék között legnagyobb elismerésben részesültek : a' selyem és czukor, a' gyapjukelmék, zongorák, cocsik, papiros, aczél és késművek, órák és mérészközők, 's különösen a' szivarok, magyar nemzeti ruházathoz tartozó művek, továbbá gőzgépek, asztalos és nyerges művek 'stb. A' bekövetkezett események, mint sok mást, ugy a' magyariparműkiállításokat is megszüntették. (Lásd bővebben a' *Pótléczikkek* között). — Az eddigi összes iparműkiállítások között mindent felülmúló nagyszerűséggel tünt ki a' londoni 1851., miknek rövid ismertetését külön czikkben adjuk. — p.

Iparműkiállítás Londonban 1851. — Az egész nagy világ, a' föld egyik sarkától a' másikig, kizárólag egy pontra függeszté 1851-ben szeméit : a' londoni világvásárra, az egyetemes iparműkiállításra. A' természet, művészet és ipar termékei halommal küldettek oda minden oldalról; a' kíváncsiak, a' tudni 's tanulni vágyók száma, kik oda csődültek, végtelen volt. Mindenki sieté e' soha nem látott nagyszerű tüneményt megnézni és csodálni az emberi szellem és szorgalom felhalmozott eredményeit. A' széles föld valamennyi népei, felhagyva egymás közötti surlódásaikkal, a' tudomány és művészet határtalan mezején léptek fel versenyezve, 's a' békének ezen harca a' legszebb egyetértésbe füzé össze a' közel 's távol népcsaládokat. Ott volt China és Északamerika benszülötte; megjelent a' yankee és hindu; a' számtalan apró államokra oszlott német; a' schweiczi, a' francia, a' török és persa 's Pomare királyné küldeménye még Otaheitit is képvisel; ott voltak a' spanyolok, olaszok és creolok, az oroszok, svédek, németalföldiek; ott voltak Austria népei, 's köztök szerény helyét elfoglalva a' magyar is. A' föld legcsekélyebb, legszegényebb 's elmaradottabb népei között sem volt egy is, melly küldeményeivel elmaradott volna. — Keletkezésének története ezekben öszpontosul. 1849. junius 15-kén történt, midőn *Albert* herczeg, az angol királynő férje, a' művészetek társaságának évenkénti díjosztása alkalmával, kimondá kedvencz gondolatát, miszerint megjött az ideje, hogy a' föld összes népei iparerejének kiállítása rendeztessék. Már jun. 30-kán terjeszté elő *Albert* herczeg a' tervezett kiállítás főbb vonalait azon alakban, miként az azután teljesedésbe ment. 1850. jan. 3-kán neveztetett ki a' kir. bizottmány a' világitarműkiállítás létesítésére valamennyi párt kitünőbb tagjaiból, pairek, ministerek, katonák, művészek, tudósok 's népképviselőkből. A' biztosítási öszvegek aláírása legnagyobb részvétre talált a' herczeg, az egész udvar, a' lordok, tőkepénzesek és bankárok részéről. Az előleges terv, minél fogva a' világitarműkiállítás a' művészeti társulatra lett volna ruházandó, már korábban elvettetett 's több tőkepénzessel kötött egyezés, kik a' vállalatra ajánlkoznak 's a' haszon egy nagy részét egy kiállítási alap alakítására ígérék meg. Megbizottak küldettek a' continensre 's a' tartományokba, kik mindenütt legnagyobb készsége találtak. A' hangulat általában olly kedvezőleg nyilatkozott ez ügy iránt, hogy *Munday* és fia urakkal kötött szerződés felbontatott 's a' költségek fedezésére közalírás nyittatott meg, a' status minden segedelmezése kizárásával. A' kir. bizottmány erre számos albizottmányra oszlott, kinevezett egy végrehajtó bizottmányt, 's egy másikat a' javasolt egyesületekhez, 's az

időközben csaknem valamennyi szárazföldi kormány által kinevezett biztosokhoz viszonyokra nézve. A' mű gyorsan munkába vétetett, ámbár a' helyre és épületre nézve még semmi terv sem vala készen; míg más részről el vala már határozva, hogy 1851-ik május 1-jén a' kiállítás meg fog nyitvatni. Feltűnő volt, hogy a' milly készséggel fogadák a' tartományok az első felszólítást, épen olly lassuak valának a' helybeli egyletek alakítása körül. Azonban egy a' londoni lordmayer által eszközölt közgyűlés, mellyen a' kir. hercegek, ministerek, követek 's más nagybefolyásu személyeken kívül, a' 9,000 lakosnál többel biró helységek előljárai is résztvettek, kieszközlé, hogy a' főváros lelkesedése az egész országban el lön terjesztve. Ugyanekkor a' bizottmány két jutalmat hirdetett, az egyiket a' 3 rendű díjlempénzek, a' másikat a' kiállítási épület legczélszerűbb tervrajza számára. Az emlékpénzekre 129 tervrajz, épületi terv 233 nyujtatott be. Az utóbbiak közül több nyert ugyan dicsérő méltánylást, azonban egyik sem találtatott teljesen kielégítőnek 's a' bizottmány, a' beküldött rajzok felhasználása mellett, egyik tagja Brunel G. által egy új tervet készítettett, mellyről azonban nem lehet tudni, mi nagyobb benne, az izetlenség-e, vagy a' kivihetlenség. Hasonló vala az egy tekenősbékához, melly tornyot hordoz hátán; téglából lett volna építendő 's egy 150 láb magas és 200 láb átmérőjű kupot kapott volna, melly ennélfogva 11 lábbal magasabb 's 45 lábbal téresebb lesz vala, mint sz. Péter templomának utánoszthatlan kupja. Elrémülten emelé fel hangját e' terv ellen egész Anglia 's minden oldalról óvások hangzának a' kiállítási épületre szánt helynek, a' Hydeparknak, e' szándéklott elrondítása ellen, azonban az építési vállalkozóknak az illető rajzok már ki kiosztatának, midőn Devonshire hg. chatsworthi kertfelügyelője, Paxton József szinte azon gondolatra jutott, hogy tervet nyujtson be, melly a' közkívánatnak 's az épületre szánt helynek inkább megfelelő legyen. Kilencz nap lefolyása alatt e' férfit előadá tervét egy kizárólag üveg és vasból építendő kiállítási épületnek, melly a' londoni Illustrált lap által közölve, a' gondolat ujszerűsége, a' csinoság és félreismerhetlen czélszerűség által minden szavazatot azonnal maga számára nyere meg. 1850. jun. 26-kán Paxton megnyeré Albert hg. beleegyezését is 's két nap alatt a' vállalkozók, Fox és Henderson, maguk körül gyűjték vasutak és telegráfok által Londonba mindazon műveseket az országból, kik az épület kivitele körül ellennének foglalandók. Minden font vas, minden darab fa, minden tábla üveg előre ki lön számítva. Az egyes művesek legnagyobb buzgalmat és bizalmat tanusítanak a' vállalat iránt. Az üveggyáros 4 hónap alatt 900,000 □ láb üveget ígért, 8,000 mázsánál többet, egyes táblákban, miknek mindegyike 49 hüvelyk hosszú 's 10 hüv. széles, minőket még soha sem készítének; a' vasöntő ígért 3,300 vasoszlopot, 14—20 láb hosszúakat; továbbá az oszlopoknak földalatti egybekötése czéljából vas csatornákat, 2,224 vas hordgerendákat 's ezeken felül 1,128 közép hordgerendát a' karzatok számára 's 358 kötgerendát a' tető számára. Az ács kötelezé magát 203 angol mfdnyi ablakráma, 34 mfdnyi vizesatorna 's száználküli palló, tetőborda, ablakrostély, válaszfal 'stb. előállítására. A' költségvetés 150,000 font sterlingre tétetett. Az építés körül használt gépek 's egyéb nagyszerű intézkedések, valamint magának az építési tekintetben eddig példátlan épületnek rész-

letes leírását itt mellőzni kénytelenítettvén, csupán azt jegyezzük meg, hogy minden erőfeszítés daczára sem sikerülhete a' kötelezett időre azaz 1851. jan. 1-ére elkészülni az építéssel, ámbár Fox és Henderson vállalkozók, részökről mindent elkövetének 's a' művészetektársulatát már dec. 31-kén az épületben vendéglék meg. Azonban annyi munka volt még hátra, hogy szinte lehetlennék látszott a' megnyitást az eredetileg kitűzött május 1-ső napján tarthatni meg. Mindazáltal ez mégis megtörtént, 's Anglia királynéja a' nevezett napon déli 12 órakor lépett a' nagyszerű épületbe, azt személyesen egész pompával, megnyitandó. Megérkezett trombita-barsogás hirdeté. A' királyi szék az épület közepén volt felállítva egy emelvényen, melly egy, 130 angolnó által himzett visznyeggel volt borítva. A' szék előtt egy óriási kristály-szökőkút szórá vízugarait, a' háttért a' Hydepark régi terebélyes szilfái foglalák el, miket Paxton építész szinte az üvegpalotába foglalt, 's mik magas keleti növényekkel valának körülakva. A' királyné és kísérete beérkezvén, ezer énekes ajkairól megzendült a' „God save the Queen“ néphymnus, kísértetve a' kiállítási épületben volt egyik nagy orgona hangjai által. A' canterburyi érsek imát mondván 's áldását osztván, Albert herczeg, mint a' kir. bizottmány elnöke elmondá a' vállalat keletkeztét és folyamát, mire a' királyné igen kegyes válaszszal felelt. Ezen előzmények után, Paxton és Fox vezetése mellett megindult a' menet, 's az orgonák egymást felváltó hangzása közben bejárák az épület egyes részeit. A' karzatokon 25—30,000 néző, kiállító 'stb. volt jelen, 's egy chinai mandarin, Ti Csin, a' császári hajóscereg admirálja a' Sárga folyamon, annyira el lön ragadtatva a' látmány nagyszerűsége által, hogy imádólag rogyott a' királyné lábaihoz. Ez visszatérvén, megnyitottnak nyilatkoztatá ki a' klállitást 's ennek kapui megnyílnak a' különböző világrészekből összezsődült látogatóknak. Ezen naptól fogva valóságos népvándorlás vala észrevehető a' föld legtávolabb részeiből a' londoni Hydepark felé, úgy hogy voltak napok, mikben 80,000-nél több ember látogató meg a' kristálypalotát. A' roppant költségek, mellybe ez a' vállalkozóknak került, hamar fedezve valának a' bementi díjakból, mik eleinte 1 ft st., utóbb 5 shilling, végre 1 shillingből állottak. A' kiállítás pénztárába összesen 505,107 font sterling vagy is több mint 5,000,000 p. ft. folyt be. A' felmaradt nagy összeg arra fog használtatni, hogy az ipar számára állandó ünnepélyek és kiállítások rendeztessenek.

A' kiállítás üvegpalotája egy nagy parallelogramot képezett, mellynek kiterjedése, mint fentebb írtuk, 772,784 négyyszög láb (a' Péter temploma Rómában csak 223,900, a' majlandi dom csak 124,000 's a' londoni Pál-templom csak 114, 900 □ láb), vagyis mintegy 21 angol hold, mihez ha a' karzatokon volt kiállítási térek hozzáadatnak, a' kristálypalota terét 30 angol holdra lehet tenni. A' földszinti rész köbtartama 33 millió láb, mi a' karzatokkal még egy negyeddel szaporodik. — A' roppant épület felénél nagyobb részét Anglia és gyarmatai foglalták el, úgy hogy ezen ország egy maga annyit állított ki, mint a' többi országok együtt véve. Az összes kiállító száma volt mintegy 15,000. A' kiállító államok betűrendben ezek voltak : Anglia és gyarmatai, Amerikai államok, Belgium, Brasília, Chili, China, Dánia, Egyiptom, Franciaország Algírral, Görög-

ország, Hamburg, Hanover, Holland, Lübeck, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Mexico, Német vámeegyleti államok, Oldenburg. Oroszország, Osztrák birodalom, Persia, Portugal és Madeira, Roma, Sardinia, Svéd és Norvégország, Schweicz, Spanyolország, Társasági szigetek, Toscana, Tunis, Törökország, Uj-Granada.

1) *Anglia* részéről volt összesen 8,834 kiállító, 4 fő 's 30 alosztályban. Az első főosztály 4 alosztálylyal 's 947 kiállítóval a' *nyers anyagokat*, a' második főosztály 6 alosztálylyal 's 3,272 kiállítóval a' *gépeket*, a' harmadik főosztály 19 alosztálylyal 's 4,273 kiállítóval a' *gyártmányokat*; a' negyedik főosztály 1 alosztálylyal 's 522 kiállítóval a' *művészetet* képviselte. Legerősebben voltak e' szerint képviselve, a' gyártmányok 's gépek, gyengébben a' nyers anyagok 's leggyengébben a' művészet. A' hivatalos összeállítások 's a' lapok mult évi ismertetéseiből kitűnt, miképen az angol nemzet roppant tömegben 's nagy tőkélyben állított ki mindent, mi ember-től telik, a' legszükségeseb dologtól kezdve a' legmagasb fényűzés kiválmáig. Ehhez járult még a' roppant kiterjedésű angol gyarmatok kiállítása, mik között első helyen állott a' 34,000 □ mfdnyi 's 103 millió lakossal bíró Keletindia, 4 fő 's 30 alosztályban, továbbá Jersey és Guernsey 37, Ceylon 4, Jóniai szigetek 5, Malta 34, Jóreményfoka 58 kiállítóval 's ezeken kívül még Nyugat-Afrika, Canada, Uj-Skótia, Uj-Fundland, Uj-Braunschweig, Szent-Ilona, Móríc sziget, Sz. Domingo, Grenada, Montserat, Jamaica, Sz. Kittis sziget, Barbadoes, Antigua, Guiana, Bahama, Trinidad, Falkland szigetek, Bermudas, Dél-Ausztrália, Nyugat-Ausztrália, Uj-Seeland, Uj-Dél-Wales, Vandiemenföld, Labuan 's egyéb szigetei a' keleti szigetsoportnak, és Aschante. Ezek között leggazdagabb 's legnagyobb volt Canada kiállítása, melly ezen ország számára fényes jövőt látszik biztosítani. A' többi gyarmati tartományok leginkább nyers anyagokban bővelkedtek, épen abban, mire az anyaország hatalmas iparának olly nagy szüksége van. — 2) *Amerikai egyesült államok*. Ezek részéről volt összesen 534 kiállító. Ezen ország általában gyengébben volt képviselve, mint sokan várták. Kiállítási ereje leginkább gazdasági és közlekedési eszközökben, ásványokban, pamutban, kukoriczában, gabonafélékben, kautschuk-készítményekben 's szappanban feküdt. Fényűzési dolgok csaknem egészen hiányzottak. Ez egész kiállítás mutatá, miképen Amerika egy keletkező fiatal óriás, melly, kétséget nem szenved, hogy egykoron Anglia világraható nagyságát 's befolyását fogja örökölni. — 3) *Belgium* összesen 512 kiállító által volt képviselve, e' kis országra nézve igen kedvező arányban; kiállított remek művei bebizonyíták, miképen ez országnak különösen műipari kifejlődése rendkívül magas fokon áll. — 4) *Brazília*. E' roppant birodalom összesen 4 kiállító által volt képviselve, csaknem csupa aprólékos fényűzési művekkel. — 5) *Chili* összesen egy darab 3 mázsás arany ásványt küldött. — 6) *China* részéről mintegy 25—30 kiállító volt, kik közül azonban némellyik százakra menő tárgyakat is küldött. Ezekből kitűnt, miszerint a' mennyei ország lakói nagy kedvelői a' fényűzésnek, melly számtalan csecsebecse által dusan volt képviselve; az élet hasznos és szükséges eszközei gyéren voltak kiállítva. — 7) *Dániából* volt 43 kiállító, kik mind a' műipar, mind a' termelés terén mindenből nyújtottak egy keveset, az iparkodás és törekvés

dicséretes jeleivel. — 8) *Egyiptom* kiállítása, kormánya költségén jött létre, összesen 391 kiállítási tárgygyal, többnyire nyers anyagokkal. Bebizonyítá, mikép a' természet által dusan lön megáldva, de azt is, hogy fényüzési cikkekben is képes jeleset előállítani. — 9) *Franciaország* összesen 1,740 kiállító által volt képviselve. Fényüzési cikkeivel, izlés és szépség tekintetében az egész iparműkiállításon az első helyet foglalta el; a' realis irányu tárgyokban azonban Angliáé volt az elsőség. Bebizonyult, miképen a' francia nagy mindenben, a' mi fényüzés, 's hogy mennyi roppant gondot fordít a' látszatra, a' külső értékre. Egyes cikkekben Franciaország felülmulta Angliát, egészben véve azonban ez messze tulhaladta amazt. — A' francziák gyarmata, Algir részéről 67 kiállító volt, jobbadán nyers anyagokkal 's néhány jeles műipari tárgygyal is (p. o. nyergek). — 10) *Görögország* 61 kiállítóval, sok jeles nyers anyagot, de kevés műipari cikkekkel tüntetett fel. — 11) *Hamburg* szabad város részéről volt 123 kiállító, csekély nagyságához képest jól volt képviselve, mind ipartermények által. — 12) *Hanover* 10 kiállítóval, leginkább lenszövetekkel. — 13) *Holland* részéről 114 kiállító volt, jeles műipari cikkekkel 's állati terményekkel; a' gazdasági termények- 's ásványok elmaradának. Nem voltak képviselve azonkívül Hollandnak roppant kiterjedésű (29,529 □ mfd) gyarmati tartományai sem. — 14) *Lübeck* szabadváros 11 kiállítóval, aprószerű műipari tárgyakkal. — 15) *Mecklenburg-Schwerin*ből 8 kiállító. — 16) *Mecklenburg-Strelitz*ből 4 kiállító, — 17) *Mexico* roppant kiterjedésű (40,000 □ mfd) birodalma egy pár tájképet, viaszvirágot; egy kis fagyűjteményt, olajat, gyümölcsök 's reptiliák viaszrajzát állítá ki mindössze, tanuságul, mikép e' nagy ország még mély álomban szendereg. — 18) *Német vámegyleti államok* részéről összesen 1,359 kiállító volt, Poroszországon kívül leginkább Szászország, Würtemberg és Bajorországból. Poroszország nyersanyagok, gépek, gyártmányok és művészet dolgában egyaránt igen kitüntette magát, leginkább azonban a' hasznos és szükséges tárgyak előállításában. Szászország részéről volt 188 kiállító, igen jeles gyártmányokkal és kézművekkal, kevesebb tekintettel a' fényüzés kívánalmaira. Würtemberg 109 kiállítóval dicséretes jeleit adá e' népes kis ország szorgalma- 's iparának. Bajorország 93 kiállító által volt képviselve. A' többi német tartományok hasonló arányban járultak a' kiállításához. Összevéve a' német vámegyleti államok igen jelesül voltak képviselve 's együttvéve mindennel birtak. — 19) *Oldenburg* 3 kiállítóval. — 20) *Oroszország*. Ezen óriási birodalom részéről volt összesen 385 kiállító. A' kiállított tárgyak között legjelesebbek valának a' császári gyárak készitményei 's az aristocratiai fényüzési cikkek, 's azonkívül számos nyers anyagai. E' birodalom sajátlagi fejlődése csak nagy Péter czár korában (150 évvel ezelőtt) kezdődvén, kiállításá, e' rövid időszaknak megfelelő volt 's a' kormány folytonos nagyszerű intézkedései folytán, miket az anyagi érdekek kifejtése körül tanusít, biztos kilátásokat nyujt ez ország iparának jövőjére nézve. — 21) *Osztrák birodalom*, összesen 746 kiállító által volt képviselve, kik a' birodalom különböző részei közt igen aránytalanul oszlottak fel. Az összes kiállításnak csaknem fele a' szoros értelemben vett Auszriától (Bécseszel együtt) származott. Magyarországot és Pestet ebből 4, Erdélyt 3, Fiumét $\frac{1}{10}$ száztóli illette.

Horvátország nem volt képviselve. Alsó és Felső Austria kiállításának legnagyobb részét Bécsnek köszönhetjük, mely leginkább műipari és gyártmányi tárgyakkal állott. Hasonlóul Csehországé is. Olaszország kiállítóinak csaknem fele szobrászati tárgyakat hozott, ezeken kívül leginkább hangszerek és selyem tevők az olasz kiállítás tárgyait. *Magyarország*, dacára az alig elvihartzott háborus időknek, 32 kiállító által volt képviselve. A' kiállított tárgyak valának: számos ásvány 7—8 kiállítótól, bányavárosaink vidékéről; carmin festék Pestről; nyers selyem Fehértplom és Verseczről; finom gyapjak Kéthelyről és Ürményből gróf Hunyady részéről, Figdor és fia nagykereskedőtől; kender Pestről Birnbaumtól; nyers és finomított repeze-olaj Pestől Malvieuxtól; egy kétcsövű puská Kirnertől; egy nagy tetszést kivívott utazó óra és zsebbóra Králiktól; kevés posztó Szokolczáról és Gácsról, ez utóbbi helyről doszkin is; egy csikós ostor; czifra magyar bunda Pestről Geyertől; egy jeles varrásu frakk Pestről Singertől; több czifra szűr és guba Miskolcz- és Rimaszombatból; egy kabát 's mellény Sopronból; nyers vas Znióbányáról, rudvas gr. Andrásy-gyárából Dernőről; borüvegek, billikomok Katalin völgyéből Kuchinkától; fa- tető- és ürtéglák és cserépesövek a' Rákosról Miszbachtól; köszenek ugyanattól Pécs, Mogyorós, Miklóshegy és Brennborg vidékéről; porcellánművek Herendről; végül Szentpétery ezüstmivesünk remek érclemez-képei, miknek művészi értéke közelismerésre talált. Ezen rézlemezek egyikén Dariusnak Nagy Sándorral küzdött arabellai csatáját; a' másik ezüst lemez Porus királynak Nagy Sándor általi fogságba vitelét ábrázolá. Ez volt mindössze Magyarország kiállítása! Gazdasági terményeinek roppant mennyisége és jelessége, gabonaféléi, dohánya, kendere, kereskedelmi növényei 'stb. egyáltalában nem, iparczikkei pedig szinte csak alig voltak képviselve! — Erdély leginkább a' szászok által képviseltetett, nagyobbára az élet közelebbi szükségéhez tartozó iparczikkek által. Általában Ausztriának — úmbár egyes fontos részei mint p.o. Magyarország, képviselve csak alig voltak, — kiállítása kedvező benyomást tett, 's tanuságot, hogy leendő anyagi felvirágzásának számos föltételeit bírja. Szobrászművei az egész műkiállításban páratlanok valának. — 22) *Persia* 9 kiállító által volt képviselve, kiknek művei magasabb értékkel nem bírának. — 23) *Portugal* 1,299 kiállított tárgyat nyújtott, mikből 296 darab az ásvány, 296 a' növény 's 38 az állatországba tartozott; ipartermény volt 669. Ázsiai 's afrikai roppant gyarmataiból (57,606 □ mfd, 1,776,000 lakos) egyedül Madeira volt képviselve. — 24) *Róma* 31 kiállítóval, kiknek művei tulnyomólag művészetiiek valának. — 25) *Schweicz* részéről volt összesen 270 kiállító, kiknek művei kedves, gazdag és jól rendezett kiállításban adattak elő, úgy hogy e' kis ország szorgalma 's iparának eredményei felette jó hatást gyakorolának. — 26) *Spanyolország* számos gyarmatai képviselve nem voltak; az anyaországból volt 289 kiállító, legtöbb fényüzési czikkekkel, kevés realis irányu iparművekkel, sok jeles természeti adományokkal. — 27) *Svéd- és Norvégország* 42 kiállító által volt képviselve, művei leginkább a' hasznos és szükségesegek osztályához tartozának. — 28) *Szardinia* részéről 92 kiállító volt; ez ország kiállítása minden olasz államok között legtöbb hasznos iparra mutatott. — 29) *Társasági szigetektől* 2 kiállító jelent meg,

kiknek egyike maga Pomare királyné volt; csekélyebb jelentőségűek valának. — 30) *Toscana* 117 kiállítóval, sok művészeti czikkekkel. — 31) *Törökország* kiállítása, kormánya által hozatott létre. A' tárgyak száma 1000-nél többre ment, mik bebizonyíták, hogy *Törökország* a' természettől gazdagon megáldott föld, de lakói annál szegényebbek erkölcsi tekintetben. — 32) *Tunis* kiállítása Muschir pasa tunisi bey által eszközöltetett; a' szükséges és hasznos tárgyak előállításában még nagy hátramaradást, 's csak az öltözékhez tartozó fényüzésben tanusita ügyességet. — 33) *Uj-Granada*; e' 17,400 □ mfdnyi nagy országot 4 kiállító képviselte leginkább növény termékekkel.

A' londoni iparműkiállításon kiosztott jutalmak 3 féle kitüntetésből állottak u. m. nagy és kis érdempénzből 's dicsérő megemléstésből. E' három fokozat szerint a' jutalmazottak száma összesen 5,084-re ment, közte 2,039 angol 's 3,045 idegen kiállító. Ausztriára 243 kitüntetés esett, t. i. 4 nagy 116 kis érdempénz 's 123 dicsérő megemléstés. Franciaországnak jutott 56, Angliának pedig 78 nagy érdempénz; a' díjkoszoruzott angolok között van Albert herczeg, ki a' kiállítás megpendítése és létrehozásáért 's egy Lodgingház mintájaért nagy érdempénzeket nyert; továbbá Fox és Henderson a' kristálypalota építéseért, Paxton pedig annak rajzáért. Poroszországra esett 7 nagy érdempénz, Északamerikanak jutott 5, a' német vámegetletnek 3, Bajorországnak 3, Belgium, Schweiz, és Toskánára külön külön 2; Oroszország, Keletindiai társaság, Egyiptom, Németalföld, Róma, Spanyolország, Tunis és *Törökországra* külön külön 1 nagy érdempénz. Francia iparosoknak 628, poroszoknak 125 kis érdempénz osztatott ki. Szászország kapott 37, Württemberg 18, Bajorország 16, Hessen n. herczegség 8, Hamburg 5, Nassau 4, Lübeck 2, Mecklenburg-Strelitz, M. Frankfurt és Luxenburg külön 1 kis érdempénzt. — A' *magyarországi* 32 kiállító közül 1) a' huta- és ásványtermékek osztályában *dicsérő említésben* részesült: gr. Andrásy György dernői nyers vasáért; Kochmeister Frigyes kereskedő Pesten 's bányatulajdonos alány és kéklény (Nickel és Kobalt) ásványiért; Szumrák J. F. kereskedő és bányatulajdonos Besztercebányán kéklény 'stb. ásványiért. 2) A' gyárakban felhasználni szokott növényi és állati termények osztályában *kis érdempénzt* nyert: Birnbaum Jakab Pestről kenderért; gróf Hunyady József gyapjuért; *dicsérő említésben* részesült: Malvicux C. J. pesti kereskedő, repezeolajért. 3) A' szíjgyártó, szücs és hajművek osztályában *kis érdempénzt* kapott: Geyer J. pesti szücs egy magyar bundáért. 4) A' ruhafélék osztályában *kis érdempénzt* nyert Malatinszky Imre miskolci szabó egy magyar szűrért; Singer József pesti szabó egy frakkért. 5) A' porcellán és eserépedények osztályában *kis érdempénz* íteltetett Fischer Móríz herendi porcellánjáért. 6) Építéshez és lakok ékesítésére való ásványokból készült tárgyak osztályában *kis érdempénz* jutott Miesbach Alajosnak Pestről, tégláiért. — Minden államok között hasonlithatlan magasságban állott Anglia, reális irányu, nagyszerű termelésével, még azon esetben is ha neki azon körülmény, hogy otthon volt, be is számíttatik; utána jön Franciaország, mely kitünőleg az izlést és fényüzést képviselte, ezután jönnek a' német vámegetleti államok, Ausztria, Belgium, Schweiz, Amerika, Spanyolország, Oroszország 'stb. Gépek dolgában 's gyáripari kifejlődésre

nézve Anglia után a' kis Belgiumé volt az elsőség. — A' kiállításban részt vett államok négy osztályra oszthatók 1) mellyek egészen vagy tulnyómólag gyártmányokat (Anglia, Belgium, Franciaország, Német vámegyl. államok, Hamburg és Schweicz), 2) mellyek csaknem egyenlő mértékben gyártmányokat és nyers anyagokat (Ausztia, Holland és Hanover), 3) mellyek nyers anyagok mellett némi gyártmányokat is (Amerika, China és Oroszország), 4) mellyek tisztán nyers anyagokat hoznak a' világkereskedésbe (ilyenek a' többi államok mind). A' tapasztalás mutatja, hogy az u. n. iparos nemzeteknél van az erő, értelem és pénz. A' föld sorsát nem a' 396 milliónyi China, hanem az alig 28 millió emberrel bíró Anglia intézi. (Lásd : Gazdasági lapok 1851. II. 42. 's köv. szám. *Korizmic's* L. jelentését a' lond. iparmukiállitásról). — A' londoni világiparmukiállítás sok tekintetben olyan volt, mint Columbus tojása. Miután életbe lépett, a' gondolatot mindenki épen olly közelfekvőnek mint természetesnek találta, 's csupán e' körülménynek köszönhető, hogy olly általános részvétet, buzgalmat és tevékenységet ébresztett az egész föld kerekességén. Egy esemény volt az, melly még soká magára vonandja a' figyelmet, habár az emberi tevékenységnek ez oszlopai már szét bontva 's a' szorgalom és izlés felhalmozva volt kincsei a' külön világrészekbe ismét szét vannak is hordva — egy esemény, mellynek messzire ható horderejét még most kiszámítani nem lehet. — a.

Iparszabadság, czéhek. Az 1789-ki forradalom irtó-harczot indított meg a' hűbéri kor minden intézményei ellen. Decretálta az emberi jogokat 's ezek alapjául az általános szabadságot, mellyet minden következményeivel valósítani törekedett. És ezt kívánta alkalmazni az iparviszonyokra is, eltörölvén a' czéheket, mellyek az iparosok között az aristocratiahoz hason egyedáruságot 's kiváltságos helyzetet alapítottak, és a' műipar terén alapelvül az iparszabadságot állította fel. — Mindezen elvek vizshangra találtak egész Európában. Az aristocratiai hűbériség elleni küzdelmek magok után vonták mindenfelé az industriális hűbériség elleni törekvéseket is. Valamint ott, ugy az ipar terére is a' francia forradalom által decretált elvek felé hajlottak az intézkedések. Mintha egész Európában egyedüli államelvnek csak a' szabadságot kívánták volna elismerni, mindent ez irány felé vezettek, 's így rendelkeztek a' *czéhek* felől is. Európa legtöbb államaiban az iparszabadság mondatott ki. Ezt tette a' porosz 1817-ki, bajor 1825-ki, nássau 1819-ki iparrendelet — továbbá hasonlólag Hannover, Hessen választó-fejedelemség, Szászország 'sa't. Austria némelly részeibe a francia hadjáratok alatt hozatott be az iparszabadság. — Azon sok jó, mivel a' szabadság kínálkozott, és azon sok rossz, melly a' czéhintézet kifolyásaiban találtatott, nagyon természetessé tették a' czéhek elleni harcztot 's az iparszabadság felé vonzó vágyakat. A' czéhek eredetileg az ipar és kézműzet bölesőjét képezik. Midőn a' X. 's főképe a' XI. században keletkezének, a' hatóság által a' helybeli szükségek ellátásának biztosítása végett ellenőrzésükre rendelt *meister*ek kijátszásán kívül leginkább az azon korbau olly csekély vagyon- és személybiztosítéka létesítésére egyesültek, melly nélkül az ipar fejlődése lehetetlenség leendett. Illy cél egyitő a' ravennai halászokat egy czéhbe 943-ban, quedlinburgi szűcsöket 1134., magdeburgi susztereket 1157-ben,

straszburgi, florenzi szűcsöket 1233., párisi mészárosokat még a XII-ik század közepén, londoni, oxfordi, yorki takácsokat, kölni posztósokat 1233-ban 'stb., melyek a legrégebb czéhegyetek. Ezen testületek egyedül kezelvén az ipart és a forgalom iparágait, melyekkel Lyon, Köln, Nürnberg, Velence az északi és délkeleti részeket látták el, főkép az örököségi jog megalapítása, a szabadvárosok és a hatalmas Hanza-szövetség keletkezése után nevezetes vagyonosságra emelkedtek — mit a fejedelmi kiváltságok még magasra emeltek. Vagyonosságuk folytán ugyanis képesek lőnek a fejedelmeknek és rendeknek nevezetes pénzkölcsönöket adni — sőt képesek lettek őket hadierővel is segíni. Így nyújtottak IV. Henriknek a kölniek és vormsiak segélyt. Illy fontosságuk folytán az uralkodóktól mindig több és több jogokkal 's kiváltságokkal ruháztattak fel. Ezek hatalom és gazdagság utáni vágyaikat még följebb emelték, és a haszonlesés legmagasb fokáig az egyedáruságig vezették. Ezt hatalmuk, tekintélyük és kiváltságaik folytán könnyű volt behozniok. Ezt és az innen következett kinövéseket, a czéh-zsarnokoskodásokat már a XIII-ik században találhatni, midőn magoknak már külön czéh-törvényeket alkottak, midőn a remeket és ennek üldözéseit már behozták, a legény és tanulóok számát korlátoják, a törvénytelen születésűeket iparüzéstől eltilták 'stb. Ezekért a goslári czéhek II. Fridrik által már 1219. 's így a vormsiak 1231. ravenaiak 1232-ben eltöröltettek. Ezt idézték elő már akkor a czéheknek egyedáruságig terjesztett kiváltságaik 's haszonlesésük. Annál keveseb feleltek meg később eredeti hivatásuknak, akár az ipar, akár a közönség irányában. Ők számokat nem engedtek belépni a czéh-testületbe, megfosztva őket a keresettől, mely czéhen kívül tilalmaztatott. Ezeknek az iparszabadság kenyerüket visszaadni ígérkezett. Továbbá egyrészt a közönség ellen hatalmaskodtak, az árakat önkényt határozván meg és kedvező alkalmakkal összebeszélvén és egyezvén azok tetemes felemelésére; míg az iparezikkeket igen hiányosan, tökéletlenül készíték, hasonlíthatólag sem a szabad viszonyokban készültekhez. Más részt határtalan zsarnokságot gyakoroltak a czéh alárendelt tagjai irányában, minők a tanítványok, legények, vándorlók, remekelők, mesteri jogért folyamodók. A tanítványok nem tanulók, hanem házicselédék lőnek, — kitétvén az egész család bántalmának és testi fenytéseinek. A legények szinte szolgálai szerepet vittek munkájoknak minden méltányosabb becslése 's jutalmazása nélkül, a viszonos egyezkedés alapja egészen számüzetvén. A tan, legényi- és vándorévek a mesterség által rendesen nem igényelt számra emeltettek. A remekelőnek nehéz, szokatlan művek adtak fel — munkájában készakarva hibák találtattak — újra és újra visszavetettek, mind csak azért, hogy húz- vonhassák legényi idejét és hogy tőle minél többet zsarolhassanak ki — úgy is főkép a lakomázások 's egyéb járulékok által felette magasra emelvén a mesteri jog díjat. E' miatt számtalanok nem nyerhették el a mesteri jogot, nem levén képesek a díj letételére, és a bírálók pénzzsomjának kielégítésére. Így iparkodtak helyenkint a mesterek számát mindig olly kis számban tartani meg, hogy a versenyt kizárhatván a közönség felett tetszészint zsarnokoskodhassanak. Különben azoknak, kik leányaikat, vagy özvegyeiket készek voltak nőül venni, igen hajlandók voltak a mesterjogot meg-

adni. — Így nyilvános volt, mikép a' czéhek céljait, mellyek alap-irányukat és hivatásukat képezék, távolról sem érték el. Nem eszközölttek illő kiképzetést, nem szolgáltak az ipar kifejlődésére és nem nyujt ottak a' közönségnek biztosítékot jó és tökéletes és olcsó művekről. De nem biztosították saját tagjaikat sem, mert néhányon kívül többnyire elszegényedtek. A' czéhi-pénzgyűjteléseket nem a' nyomor és szegénység enyhítésére, szükségben, anyag és művészet-hiányban szenvedő társaik segítésére, vándorlások előmozdítására, hanem lakomákra, tivornyákra 's hason czélokra fordítván. — Midőn a' francia forradalom kimondotta a' szabadságot az ipar terén is, azt hívé mindenki, hogy ez által megmenekülhetni az ipar terén szenvedett minden bajoktól, és elérhetni legjobban mind a' közönség mind a' műipar kifejlődésének céljait.

Azonban azon félszázad, melly a' 89-ki eseményekre következett azon hitet és várakozást mint csalódást tünteté elő. Azt bizonyítá be ezen félszázad egy részt, mikép az iparszabadság sok oly viszonyokat fejt ki, mellyekben a' társalmi érdekek nemcsak ki nem egyenlítettnek, hanem veszélyesen meg is zavartatnak; és más részt azt, miszerint az iparszabadság önmagában nem elegendő még arra, hogy az ős czéh intézetet pótlólag az ipar fejlődését, iparosok biztosítását eszközölje. — Midőn az iparszabadság mondatott ki, egyesek egyedárusága nem semmített meg, hanem csak felesérletett egy ujjal. A' czéhek egyedáruságát a' mindenható tőkepénzesek; és hatalmas ipar-vállalkozók zsarnoksága váltá fel. Korunk legtöbbet tőn a' tőkepénzeknek néhány kezekbeni központosítására — és azután e' hatalommal legtöbb befolyással és politikai jogokkai felruházására. E' hatalommal a' tőkepénzek iparüzletbe fektetve minden alárendeltebb, minden gyöngébb erőt elnyomtak 's végkép felemésztettek. A' nagy tőkepénzekkel a' kisebb iparosok nem versenyezhettek. Az egész iparerő 's hatalom a' nagy vállalkozók kezeibe került. A' kis iparosok szolgálókká, hűbéreseiké váltak szegénységre kárhozthatva, midőn a' nagy nyereség a' tőkepénzesek tulajdonává lőn. Ily állapotot idézett elő a' szabad verseny, mellyet az iparszabadság alapított meg. E' verseny élet-halál harczt kezdett meg a' nagy és kis iparosok között, mellyben ezek hasztalan erőlködve amazokat utólni, ezen versenyzési merészségük által tönkre tétettek. — „C'est un champ de bataille — mond M. Chevalier — où les victimes sont moissonnées avec une rapidité effrayante et où la foule partage les désastres de ses chefs“ 'stb. A' korlátlan verseny úgy tünt elő mint minden szabad versenynek hiánya, mert ott hol az egész ipartér felett a' nagy tőkepénzesek gyakorolják a' túlsúlyt és uralmat, velők a' tömeget képező apróbb iparosok nem versenyezhetnek. Ezen korlátlan verseny, vagy is a' szabad verseny hiánya a' társalom viszonyait veszélyesen rázkódtatá meg. Nagy tömeg proletariatumot teremtett az apró iparosokban, kik ki nem állhatván a' nagy tőkék nyomását, lesüllyedtek. Aránytalanságot szült a' társalmi javak és termesztés felosztásában. A' nagy vállalkozók tetemes nyereséget huznak, míg a' kis iparosok élelem alig elegendő díjt nyernek. Ez nem vezethete máshová mint szembetűnő szaporodására azon osztálynak, melly az élet egy vagy más esetében vagy időszakában köz könyörülethez kénytelen folyamodni. Midőn így az állam segélyzése vétetik igénybe, a' társalom háztartási rende

megháboríttatik, mi nevezetes politikai különbségeket is idéz elő. Mert korunk e' tekintetben végkép könnyüirelten a' legtöbbet dolgozók 's termelők, de a' nagy tőkék túlrulma miatt legkevesebb jövedelmet nyerők iránt. Ezáltal tetemesen szenvednek a' társalom physikai és morális erői is. Mert ezeket majdnem végkép elfogyini látjuk az inséges életü kisebb iparosoknál. Itt mind az értelmi, mind erkölcsi képesség a' legalsóbb fokozatra szoríttatik. — Így az iparszabadság a' korlátlan verseny által egy részre tetemes vagyont 's nyeresémet 's más részre csak szegénységet halmozván, a' társalom érdekeit, hivatását felzavarja. És más részt önmagában nem nyújtja azon intézeteket sem, mellyek a' tanulás és vándorlás előmozdítására, szegénység és nyomor istápolására eredetileg a' czéh szerkezetben foglaltattak. Megadatik mindenkinek az üzleti szabadság, de midőn kiki önmagára hagyatik, csak nyomor felé vezetetik. Az illy szabadság nem engedheti, hogy azzal a' szegényebb osztály önjárára élhessen. Az csak a' vagyonosoknak gyümölcsözik, kik tőkepenzéik segélyével a' vásárlás és készítés előnyeiket egyedáruikká teszik, és a' piacon kizárólagos uralomra emelkedhetnek. — Ezek a' korlátlan versenynek eredményei. De csak ott, hol az iparszabadság egészen magára hagyatik, hol a' mű szabadságának decretálásán kívül semmi egyéb nem történik. A' korlátlan versenynek roszaí tehát, mellyek a' társalom alapjait megrendítő gyűlölség, elégtelenség és izgatottságra a' legtöbb anyagot gyűjtik össze, nem azt következtetik, hogy, a' szabad verseny káros levén, a' czéhek egyedárusága állíttassék vissza. Hanem következtetik azt, hogy a' szabad versenyben az alsóbb rendü iparosok magokra ne hagyattassanak, hogy a' tőkepenzék túlnyomósága ellen védecssenek, hogy a' kereseti és nyereségi arány valóssíttassék, szóval hogy a' szabad verseny- és iparszabadságok élvezetére a' tőkepenzeseken kívül a' kisebb iparosok is fel-emeltessenek. Más részt következik az is, hogy a' czéhek által ígért, de teljesíteni már épen nem tudott tanítás, segélyzés 'stb. a' társalom intézetei által eszközöltessék. — Csak ez uton létesülhet a' valódi verseny-szabadság. — Így fejlődik ki azután azon iparrendszer, mellyben nem csupán igen gazdagok 's igen szegényekre osztatnak az iparosok, hanem a' társalom hasznai igazságosabban osztatnak fel. — A' társalom illy verseny előállítására számos eszközöket bir. Mindenek felett nem említve az egészen új alapokra fektetendő adórendszert, a' *hitelviszonyokat 's törvényeket* kell rendezni. Ezekben legfőbb hatalom rejlik a' társalmi erők 's mozgalmak közti egyensúly helyreállítására. Azok ellenében, kik vagyunkban birnak temérdek hitelalappal, 'a kevesbé szerencsésekknek az állam nyújtson hitel-forrásokat. A' hitel-intézeteket sokszorozni kell 's azokkal a' pénzjegyeket is. Meg kell forrásait nyitni minden szegény iparosnak, hogy az olcsó hitel segélyével olcsón juthasson minden ipar eszközökhöz, kiállításához és műkészítéshez. Így lehető, hogy versenyez-hessenek a' tőkepenzes vállalkozókkal. A' hitel felhasználásának másik része a' gyöngö, szétszórt egyes erőknek összekapcsolása, egyítése, *iparszövetségek* alakítása az állam védelme és segélyzése alatt, hogy illy iparszövetségek tehessék azt és versenyez-hessenek, mit a' tőkepenzék irányában egygyesek nem tehetnének. Az iparosok így szövetekezve megszerezhetik mindazon előnyöket, mellyek olcsó munkát, olcsó műveket teremt-

hetnek, 's így ezekkel a' piacon a' szabad versenyt lehetővé tehetik. Így, illy eszközöket lehet és kell az iparszabadság terén használni a' nagy és kis iparosok közti különbségek kiegyenlítésére és a' korlátlan verseny veszélyeinek elhárítására. — De a' társulati szellem még tovább is terjesztendő, hogy az iparszabadság a' czéh ős intézetét kipótolja. Szükség t. i. hogy az iparosok egyesülése az ipar-társak szegénységének, nyomorának és szerencsétlenségeinek enyhítésére is használtassék. És ne csak az élhetést, hanem a' munka és kereset-képességet is lehetővé tegye. Másrészt az államnak is kell gondoskodni, hogy főkép a' szegényebb iparos növendékek megnyerhessék a' kellő kiképztetést, melyet a' czéhek többé nem képesek eszközteni. Nem csak az *ipar- 's műiskolák*, hanem az utaztatás, jutalmak és más segélyzések is nagy sikerrel szoktak működni. — Nem kell az ipar rendezésében arról sem feledkezni, hogy az iparosztály 's magának az iparnak felemelésére nagy befolyással van az iparosokat érdeklő viszályok 's bajok békés elintézése, és józan kiegyenlítése. A' *conseils de prudhommes* megbecsülhetlen intézetet képeznek az iparszabadság terén. Kiszámíthatlanok azon hasznok, melyeket a' gyárnokok, vállalkozók és munkások közötti viszonyokban nyújtanak. De szükség lenne ezen intézetet az iparosztály minden nemeire, minden szakára kiterjeszteni.

Az iparszabadságnak ezen viszonyai, változatai és fejlődése folytán 1789 utáni időkbén két iparrendszer alakult. Egyik az iparszabadságé azon intézetekkel, melyek a' verseny *korlátlan* kicsapongásait szabályozák; és a' másik a' *korlátolt*, istápoltt iparrendszer. Az első rendszert, nem említve Angliát és Amerikát, hol a' czéhek soha sem ismertettek, Franciaországban találhatjuk fel mindenekelőtt. Itt az iparüzés egészen szabad, csak iparadó fizetése kívántatik. Nem kívántatik semmi képességi próba. A' tanítványok és legények viszonyai szerződésen alapszanak. Amazok fizetnek vagy ingyen dolgoznak. A' legényeknek mindig kialakított díj jár. Amazok a' hatóságtól könyvkivonatot, 's a' legények livretteket kapnak, hová viszonyaik feljegyeztetnek 's igazolásukra szolgálnak. — Csak némelly rendőri korlátok állanak. Így a' sütőknek, mészárosok 's más utcai árusoknak rendőri engedélyt kell kérni. Némi veszéllyel járó, vagy az egészséget sérthető ágaknál az üzlet helye és módja rendeztetik. A' por és dohánykészítés regálét képez. A' nyomda és könyváruság állami concessiót igényel. — Es míg e' viszonyok az iparszabadságot valósítják, más részt használnak a' verseny korlátolásának minden józan eszközei is. Illyenek a' számtalan társulatok, segélyzési egyletek 'stb. Valamint a' különböző iparintézetek és iskolák is. Az iparosok nyugintézetei — azután a' takarékpénztárak szinte igen számosak. — Ezzel Németországban jóformán ellenkező térére vitetett az ipar. Számos államokban a' czéhek vissza is állítottak mint Hannoverben, Nassauban, Hessenben 'stb. Máshol az iparszabadság elve megtartott, de átvéve a' czéhintézetnek számos maradványait. Ezek segélyével alakított azokban egy vizsgálati rendszer, mely csak a' tehetségek megpróbálása után engedi az iparszabadságot élvezhetni. Így *Bajorországban* az 1825—1843-ki rendeletek a' concessiót az iparos képességéről feltétezik, mi felett kerületi bíráló hatóságok ítélnek, melyek 1 rendőrből, 2 iparegyleti tagból, előljárókból és 2

kormány által nem iparegyletekből nevezett műértőkből állanak. Így *Poroszországban* is míg a' szász részekben a' czéhek egészen meghagyattak, már 1835-ben az iparszabadságot nyirbáló rendszeren dolgoztak. A' rajnaiak már ekkor sürgették, hogy a' mesterek részéről, kik tanítványokat is tarthassanak, némi biztosítékok kívántassanak. 1840-ben Berlinben számosan czéhbe is állottak. 1841-ben új iparrendeletek jelentek meg. Ezek folytán itt is behozatott a' képességet kimutatandó vizsgálatok rendszere. *Szászországban* szinte illy gyámrendszer használtatik. Az 1835, 1837 és 1840-ki rendeletek a' főbb korlát-elveket fenntartották. — Ide tartozik az osztrák állam is. Itt egészen a' régi czéhrendszer képezi még mindig az iparügy alapját. Alig tévednek, kik az itteni műipar hátramaradását és a' nyugati Európávali versenyre való képtelenségének egyik fő okát az elavult czéhintézetben keresik. Meg kell azonban az osztrák államban különböztetni az *olasz tartományokat* a' többtől. Ott teljes iparszabadság uralkodik. A' czéhintézet egészen ismeretlen. Bármilly mesterség és művészetnek gyakorlata teljesen szabad, valamint egyiktől a' másikra való átmenetel is. Rendesen nem kívántatik más az iparüzés szabad 's önálló elkezdhetésére, mint csak bejelentés a' hatóságnál és iparüzleti jegy váltása. Az olasz tartományok az ipar emelkedésében kifejlődésében és tökélyében hasonlíthatlanul felülmulják a' többi czéhes állami részeket. — Ezekben a' szabad iparüzés korlátai még az által is emeltetnek, miszerint rendőri és kereskedelmi iparágak különböztetnek meg. Amazok engedélyezésénél, minthogy csak helybeli szükségekre alapítanak, a' helybeli szükségre, a' vétel és készítés közti egyensúlyra kell figyelni, és az iparosok számát ez'szerint összeszorítani. — Az illy királyságban a' czéhek 1815 után vissza nem állítottak. Tirolban sem bírnak a' többihez hasonló terjedelemmel.

Magyarországban szinte fenállanak még mindig a' czéhek a' 13-dik század elejétől fogva, hová lehet itteni keletkeztüket visszavinni. Történetileg ugyan csak I. Lajos idejében találjuk fel a' czéheket Erdélyben a' szászok közt, midőn ez 1376-ban egy rendeletet adott ki, hogy a' szász hét-székek grófjok, Agnethler János elnöklete alatt jöjjenek össze, melly gyülekezetben Gobbi püspök 's kir. biztos jelenlétében a' czéhek reformálására több igen érdekes cikkek és szabályok hozattak. De ha illy kifejlődött czéhekkal bírtak, melyeket akkor már reformálni kellett, természetes, hogy a' czéhek keletkeztét sokkal előbbre tehetni. És a' szászok, frankok 'stb., kik Erdélybe vitték be a' czéheket, kik tehát azokat magokkal hozták ki Erdélyből, jóval előbb telepedtek le Magyarországon. Tehát méltán lehet a' magyarországi czéhek keletkeztét a' 13-ik századra tenni. Ez az itteni városok emelkedésével, vagyonosságával 's kiváltságaikkal is szoros kapcsolatban áll. Ezen hatalom és erő szükségkép kifejté külhatárra a' czéhintézetet is. A' magyar iparosok is sokszor nyújtottak nevezetes segélyt a' fejedelmeknek, így a' pozsonyiak Salamonnak — varasdiak II. Andrásnak — kassaiak és nyitraiak IV. Bélának. I-só István alatt Pécsváradon már vagyonos és kitünő aranyművesek, asztalosok, ezukrászok, szobrászok, fazekasak és pécek laktak. — A' czéheknek káros kinövései itt is korán fejlődtek ki. Ezek miatt a' magyar legislatio czéhekkel már a' XV. században foglalkozott. Az 1405 ; 1655 ; 1659 és 1715-iki

törvények több rendelkezéseket tettek körülöttük. És miután ezek nem használtak a' czéh-visszaélések eltörlésére, 1723 és 1729-ben a' czéhek eltörlése követeltetett. A' czéhbéli visszaélések mint másutt, úgy Magyarországon is kiterjedtek mind a' vallásbéli mind a' nemzetiségi felekezetségre. Magyar és német czéhek alakultak, mellyek csupán saját nemzetiségük tagjait ereszték be czéhtestületükbe, mint p. o. a' lőcsi német posztósok, kik 1595-ben azt rendelék, hogy közjök egy magyar posztós se vétethessék fel. Így üldözék egymást viszonyosan a' katolikus és protestans czéhek. A' váci szabók 1761-ben azt rendelék, hogy protestans és református inast ne legyen szabad felfogadni és tartani. A' czeplédi szűcsök pedig azt nem engedék, hogy czéhökbe pápista mester léphessen be. Magyarországon azonban a' czéh egyedárúság némileg korlátozott azon nemesi jog folytán, melly a' nemesi jószágon bár milly iparos általi dolgozhatást megengede. — A' czéhek szabályozására, czélszerűbb rendezésére számos rendeletek u. n. czéh-czikkelyek adattak ki különböző időkben. Illyenek hozattak 1792 ; 1793 ; 1794 ; 1801-ben 'stb. Mindezek között legfőképp megemlítendők az 1813-ki „generales articuli czeuales“ mellyek 55 számra emelkedve egész czéh-codexet képeznek. Kiterjeszkednek ezek a' czéhek minden viszonyaira. És számos igen helyes 's üdvös javításokat rendelnek. Sok esetben felmentik a' legényt a' vándorlás terheitől. Az inasnak mestere bántalmi miatt megengedik a' távoztatást. A' mesterjog díját 25 ftra szorítják. A' korhely hétfőt eltiltják. Remek tárgyául korszerűt, könnyen eladhatót kívánnak — több esetekben a' remeket egészen is elengedvén. Minden remekelési zsarolások, akadályozások, üldözések és tivornyák szigoruan tiltatnak. — A' magyar legislatio és kormány illy 's hason üdvös rendeletekkel 1792. óta folyvást törekedett a' czéhek kinövéseit, káros kihágásait eltörteni. És ezen kinövések, ipar emelkedést gátló roszak még mindig fenállanak. Napjainkban láthatjuk még mindig ugyanazon visszaéléseket, mellyeknek eltörlésén már a' mult századbeli törvények és rendeletek működtek. Világos jeleül szolgál ez annak, mikép a' czéh egyedárúság és szerkezet fentartása mellett dugába dől minden szabályozás, minden kinövéseket illető javítás., — A' czéhek károssága 1825 után, midőn a' magyar reform kezdetét veszi, mindinkább beláttatott. Nemcsak a' hirlapok és külön önálló munkák mint p. o. „Czéhek és iparszabadság Szokolai Istvántól (Pesten 1846.)“ — hanem az országgyűlések is határozottan nyilvánítták a' czéh-intézet károosságát és az ipar emelkedéséveli összeférhetlenségét. Az eszmék mindinkább oda kezdtek fejlődni, mikép a' társulati élet szükséges ugyan, de nem a' czéh-szerkezet ; és hogy a' czéh-egyedárúságot el kell törteni, de a' czéh-intézetnek irányául szolgáló czélokot 's rendeltetést más eszközök által kell valósítani, mellyeknek mintáit Nyugat-Európa ipar-életében eléggé láthatni. — Mindezen szellemi és törvényhozási működés azonban nem volt elegendő gyökeres reform behozatalára. Még az 1848-ki változások sem emelkedhettek idáig. A' magyar kormány — ha bár hihetőleg csak ideiglenesen is — ismét a' czéhszabályzás elvöből, és nem a' gyökeres átalakítás, nem a' Nyugat-Európában és Lombard-Velenczében annyira üdvös sikerrel látható iparszabadság rendszeréből indult ki az iparélet körül hozott intézkedéseiben. Habár meg kell is vallani, mikép az előbbi-

eknél sokkal biztosb, és sokkal józanabb elvekre kívánta fektetni az iparüzleti viszonyokat. Olly javítások foglalvák szabályzatában, mellyek hatalmasan befolyhatának egy egészen új iparélet előidézésére. Ez 1848-ik június 9-dikén a' magyar földmívelési minister által kiadatva 107 czikkből áll.

E' szerint a' czéhek meghagyattak, de hiányos 's káros oldalaik a' mennyire lehete, javítottak. Ezen egész rendszabályzat iránya ugyanaz volt, mi már a' régieké is : korlátolni a' visszaéléseket és a' czéheket természetes rendeltetésükre visszavezetni. — Tehát az a' czéh-épület nem ingatta meg alapjaiban, hanem csak rosz kinövéseit kívánta lemetezni. A' czéhet képző személyfokokozatokat megtartotta, de viszonyaikat józanabb, jogosabb alapokra fektette. Fentartotta a' remeket is, de arra, hogy dolgozhassék, senkit sem kívánt kényszeríteni. Csak a' mesteri jogokat, 's különösen a' segédekkeli dolgozhatást kötötte a' remekelés teljesítéséhez. Sőt a' kormány utján a' segédekkeli dolgozhatás engedélyezését is lehetővé tette. Ambár ezt csak némelly ritka esetekre szorította. Azonban azt, hogy valamelly legény önkezére dolgozhassék, korlátlan jogként minden remekelés nélkül egészen szabaddá tevő, csak a' hatósági bejelentést kötvén ki. És ez legüdvösb és életbe vágóbb oldala e' czéh-szabályzatnak. Mert mint más államokban, ugy Magyarországbán is általánossá lón a' kontárok üldözése. Most biztosított nekik, hogy segédek nélkül szabadon dolgozhassanak. — Főbb szabályai e' czéh-rendeletnek következők. Megemlítettnek először is a' czéhnek elemi személyei a' *tanulók*. Rendeltetett, hogy szegőd-díjuk 1 ft. Csupán iparos munkára alkalmazhatók — 14 éven alól naponkint csak 9 órára. Hol lehet, vasárnapi és rajziskolába küldessenek. Minden testi bántalom tilos. A' tanidő ruha nélkül 3 év, ruhával alku szerint több lehet. A' felszabadítási díj 2 ft. minden lakoma nélkül. — A' *legények* azaz *segédek* viszonyai egészen a' szabad egyezkedésre alapítottak; míg más részt némi befolyást nyertek a' czéh ügyeibe is. Szabadon vállalhatnak munkát bárkinél, gyárban vagy mestereknél, nem mestereknél, vállalkozóknál 'stb. A' fizetés, lakás, élelmezés 'stb. a' szabad egyezkedés tárgyai. Lakásul egészséges hely adandó kárpótlás terhe alatt, padlás- vagy pinczelakok tilosak. — Munkában nekik válogatni nem szabad. A' munka-idő naponta, reggeli 's ebéd nyugóráit nem számítva, 11 óra. A' próba és felmondási idő alkutól függ. — Némelly esetekben felmondás nélkül is kiléphet. — A' szállodai bizottmányba a' legények 4—10 tagot választanak. Ugyanennyit neveznek ki magok részéről a' kórházi pénztár bizottmányába is. — A' segédek tarthatnak szállodát — herberget — hogy ott a' vándorlók és munkanélküliek műhelybe utasíttathassanak. Itt tartanak választó gyűléseket is. — A' szállodai bizottmány. hová a' mesterek két tagot választanak, 4 könyvet vezetend : mesterek jegyzékéről, vándorlók és munkanélküliek névsoráról, munkát kereső mesterek és vállalkozókrul, és a' műhelybe állt segédekről. Ezek mindig szabadon olvashatók mester és legények által. Csak 8 napig maradhatni rendőri engedélyen kívül a' szállodán. — A' kórházi pénztár számára, mellyet mester és legényekből álló bizottmány kezel, minden segéd köteles valamit fizetni, mi évnegyed alatt 30 p. knál több nem lehet. Minden utalványt kiadásra legalább 3 mester 's legény tagnak kell aláírni.

E' pénztárból a' segédek vándor vagy munka nélküli társaiknak pénz-segélyt adhatnak. De társpolarakat, bucsu-lakomákat 's illy költségeket abból nem szabad tenni. A' számadások a' szállodán vizsgálatul kitétetnek, 's a' czéhgyűlésnek benyujtatnak. A' kórházi bizottmány köteles a' beteg segédeknek kórházban felvételét 's ellátását eszközölni a' kórházi-pénztár rovására. — Arra hogy mesteri jogokat nyerhessen a' segéd, *remeket* kell adnia. Erre egy két mesterből, két legényből és egy elnökből választott 's álló bizottmány 3 tárgyat jelölend ki azok közül, mellyek épen valamelly mesternél meg vannak már készítésül rendelve, tehát kelendőt, nem lát-darabot (Schaustück.). — E' háromból a' remekelő szabadon választ, és elkészíti azon műhelyben, hol meg volt rendelve. Igy nem fizet sem a' helyért, sem az anyagért, minthogy a' mű a' megrendelőnek eladatik — kivéve ha az anyagot elrontaná; saját anyagból kiki készítheti remekét. A' bizottmány megbírálja a' remeket és szótöbbséggel ítéletet hoz, melly a' gyűléssel, hatósággal 's remekelővel közöltetik. Az, ki nem elégszik meg az ítélettel, uj de 2—3 tagból álló bizottmány választását kérheti. Ennél tovább nem felebbezhető, hanem félév mulva ismételhető a' remeke-lési kérelem. A' mesterdíj semmi egyéb mint 10 p. ft. Az u. n. *kontárok* remekére félév tüzetett ki — különben segédekkel nem dolgozhatandnak. — Azok, kik remek nélkül, segédekkel kívánnak dolgozni, a' ministerium engedélyét kötelesek megnyerni 's előmutatni. — De az illy engedvénye-zettek nem leendnek mégis egyenlők a' mesterekkel, mert segédeket csak az engedély száma szerint fogadhatnak, tanulókat nem tarthatnak, czimtabláikon mester nevet nem tehetnek ki, nyílt boltot nem tarthatnak. Tehát a' czéhnek remekelésre fektetett szerkezete 's ezzel nagy részben egyedárusága is fentartatott. Annálinkább, mert az engedvény nélküliek sem segédet sem tanulót nem tarthatnak, mesteri jogokkal nem élhetnek, és csupán az árulhatást országos és hetivásárokon és a' czimtablát hasz-nálhatják. — A' czéh összes vagyona az u. n. *czéh-ládában* tartatik. Ezt kezelő bizottmányba a' mesterek 4—10 mestert, segédek 3 legényt választanak. Ide folynak be a' birságok, díjak 's egyéb jövedelmek. Innen fedez-tetnek a' czéh-ügyvitel költségei, az elbetegedett, tehetlenné vált mesterek, engedélyezettek, özvegyeik árváik és vándorlegények segélyeztetnek, megszorult műhely-tulajdonosok segély-kölcsönt nyernek, tanulók számára oktatási intézetek állittatnak. Minden más, nem czéh célzrai kiadás tiltatik. A' számadás a' czéhgyűléssel és hatósággal közlendő. — Minden czéh egy *műnökszék*et is fog 3 mester és 4 segédből választani. Ez fogja vasárnapj üléseiben a' mesterek, engedvényezettek, segédek, tanulók egymásköztti, iparviszonyokból eredhető vizzályait békésen elintézni. — A' czéh közgyü-lésein, mellyek vásár 's szünnapokon, vagy dolognapokon esti órákban tartatnak, szavazatjoggal bírnak : mesterek, engedélyezettek, és kórházi bizottmány segéd-tagjai. De jelen lehetnek minden segédek — valamint a' bizottmányi ülésekben is. A' közgyűlések félvénykint a' tanulókat illető szabályokat előttük felolvasandják 's belőlük kikérdezetendik. A' segédek is tarthatnak az atyamester tudtával, és az ő 's még két mester jelenlété-ben ülést, hol csak a' munkában levő, vagy saját kezükre dolgozó segédek bírnak szavazati és választói joggal. — A' nem mesterek, kik segédekkel, vagy segéd nélkül vállalkoznak, a' czéh és közdó terheit kötelesek viselni.

— A' régi czéhszabályokból a' meg nem változtatottak épségben hagyat-
tak. — Ezen olly sok üdvös és korszerű intézkedéseket magában foglaló
szabályzat csak kevés ideig maradhatott az események folytán életben.

1851-ik jan. 27-kén ugyanis a' magyarországi helytartóság az ipar-
viszonyok rendezésére terjedelmes határozatokat adott ki. Alapul a'
határos osztrák koronaországok iparrendszere vétetett. — Főiránya a'
czéhegyedáruság visszaéléseinek 's kinövéseinek elhárítása. A' *szabad
verseny* elve állittatik ugyan fel vezérelvül, mellynél fogva mindenki, ha a'
törvényes feltételeket bírja, joggal bír az iparüzésre, csak hogy azon felté-
telek egészen a' czéh-intézet elvein alapulván, a' szabad versenyt, 's ipar-
szabadságot kizárják. A' czéheknek a' czéh czim semmi jogot sem ad arra,
hogy az új folyamodókat az iparüzleti jog elnyerésében akadályozzák. Nem
tehet semmi akadályt a' vallás vagy nemzetiségi különbség, valamint a'
szülők születése vagy állása sem. — A' kézműipar felosztatik : *szabadra
és engedélyezettre*, 's *ez korlátozottra*. Megkülönböztetnek a' *gyökerezet-
tek* — *radicirte* — és *eladhatók* is. — Az *engedélyezett*hez ipar vagy rend-
őri okokból bizonyos feltétek mellett hatósági engedély is kivántatik.
Szabad kézműipar az, mellynek üzhetésére személyes kellékek nélkül
egyszerű hatósági bejelentés elegendő, ilyen : divatárusok, csipkészek,
varrók, himzők, vászonszövők, zománczozók, kőmetszők 's a't. iparága. —
Korlátozott iparágnál a' helybeli szükségre fordittatik a' figyelem, hogy
egyedáruság vagy az iparüzők számának összeszorítása nélkül a' kellő
arány fentartassék, ilyenek : ácsok, bábák, cserepezők, húsvágók, gyógy-
szerész, kéménytisztító, kőmíves, kövező, kútmester, pékek, sertőzők,
vendéglők, sebészek, pástétomosok 'stb. — *Gyökerezettek vagy eladhatók*
fekvő vagy birásához kapcsolvák, vagy már az engedély adásakor elad-
hatási joggal felruháztak. — Illy jog nem engedélyezhető többé. És a'
jelen birtokos a' kellő feltételeket kimutatandja, vagy haszonbérleti. —
Különben az iparüzleti jogot másra ruházni, haszonbérteni nem szabad.
Csupán özvegyek folytathatják ismétli férjezésig. — Testületek sem nyer-
hetnek iparengedélyt. — Az iparengedély nem foglal magában község-
polgári jogot.

A' szabad verseny az iparüzlet elvéül állittatott ugyan fel ; de azért a'
czéhek is meghagyattak. Ha valamely helyen bármilly szabad vagy enge-
délyezett iparág czéh-intézetet képez törvényesen, azon iparágat ott
czéhbelinek kell tekinteni. Ha valaki illy helyen hason iparágat kíván
üzni, habár engedélylyel bír is, hogy azt gyakorolhassa, szükséges a' czéh
testületbe beiratnia. De új czéhek nem alakíthatatnak. A' czéh előjárók,
helybeli szokás szerinti számban, az évnegyedes czéhülésben évenként a'
jelenlevő mesterek szótöbbségével választatnak, és az illető hatóságtól
megerősíttetnek. — Ingyen tartoznak hivataloskodni, minden czéhpénz-
ből díjazás tilalmaztatván. — Végzésre szótöbbség kell, minden mester
egy 's az előjáró eldöntő szóval bírván. U. n. öreg mesterek előjogai meg-
szüntetnek. A' gyűlések tárgyai : felsőbb rendeletek felolvasása, tanítvá-
nyok felszabeditása 's beszegődése, mesterek bekeblezése, vizályok elin-
tézése, fegyelem-tartás, ipar érdekbéli értekezés, előjárók választása,
szegény mesterek, özvegyek, árvák, 's betegek, nyomorultak segélyzése,
czéhköltségek felosztása, közvagon feletti rendelkezés 's vélelányadás

iparügyekben. A' gyülestről mindig jegyzőkönyv vitetik. A' czéhiratok, könyvek, pénztár, pecsét a' czéh-ládában tartatik. — A' czéhjövédelmet a' szerződési 's felszabadítási illeték, mesterjogi díj, birság és mesterek évi adózása képezi. Az évi adózást a' czéhgyűlés határozza meg, de törvénytelen és a' czéhláda be nem folyó adóztatás tiltatik. A' czéh vagyona és jövédelme csak a' czéh törvényesen megengedett szükségeire fordítható. — A' beteg mesterek 's legényekről, ha bevándorlottak is, a' köz kórházakban kell gondoskodni. — A' czéhek feletti felügyeletet a' közigazgatási hatóság viszi, melly minden rendetlenséget és szabály ellenes tényt megszüntet 's ha kell meg is büntet, 's a' czéhgyűléseken egy biztos által van képviselve.

A' czéhet alkotó személyek viszonyai következőkép rendeztetnek. — *Tanítványnak* 12 és nehezebb iparágban 14 év előtt tilos valakit felvenni. Az elemi iskolába való járást be kell bizonyítani. Négy vagy hat héti próbaidő után beszegődik egyezkedés által, melly az apa, vagy gyámnok és mester közt köttetik a' tanítás, táp-pénz, tartás, tanidő 's föltétekről. A' tanidő 3—4 év. Ingyen élmezésnél 1 évvel hosszabb. A' fölvétel az eljárónak bejelentetik 's a' tanítvány az ülésnek bemutatattatik. Beszegődési illetékül a' czéh-pénztárba 1 p. ft. fizettetik. A' tanítványok száma ne haladja a' legényekét. — Ezekre nézve ezen új czéh-rendtartás azt határozza, hogy mindeniknek vándorkönyvvvel kell birni. Kiki szabadon választja 's változtathatja mesterét, kivel a' próbaidő, munka, bér, lakás 's egyéb feltétek iránt egyezés kötendő. Kétség esetében a' felmondási idő 14 nap, és a' fizetés ideje a' helybeli szokás napja. — A' nyughetfők, saját kézei munkák, tanítványok testi fenytése, magasb bér iránti össze szólalkozás tilalmaztatik. — A' tanyák megtartatnak az érkező 's kilépő legények szállásául 's tudakozódául. Más helyen csak a' rendőrség tudtával tartozkodhatnak. Atyamesterek ügyelnek ezekre, 's felőlők tanyakönyvet vezetnek — hol a' munkakereső mesterek is feljegyeztetnek. Itt 14 napnál tovább nem tartozkodhatni. — A' legények külön ládával birnak, hová teendők a' szegény és beteg legények ápolására minden legény által a' beállásnál 's aztán évnegyedenként rendszeren fizetendő, 's 15 krnál többre nem mehető díjak. E' láda kezelésébe egy a' legények által választandó bizottmány is fog befolyjni. — A' *mesterek* üzletjogukat ott hol czéh létezik, csak *remeklés* után kezdhetik meg. Azt a' czéh jelöli ki. Alkalmas legyen az ügyesség kitüntetésére — de ne igen költséges, bajosan eladható, vagy mesterkél. — *Kőmivesek*, ácsok 's ilyeneknél egyszerű rajzok, minták és számvételekből álland. A' remek elleni panaszok továbbá a' hátráltatások az illető hatóság elé viendők, melly szakértők kihallgatása után más remeket is adhat. A' remek saját vagy idegen műhelyben díj nélküli felügyelők felvigyázata alatt készittetik. A' remek bírálata 3 mester és 2 legényre bizatik, mind egyenlő szavazattal bírván. Csekély hiányok elnézetnek, lényegeseknél új remekidő tüzetik ki $\frac{1}{2}$ évig terjedhető. A' meg nem elégedő remekelő kérelmére a' hatóság által vagy szomszédczéh, vagy új választmány tüzetik ki, hová nem czéhbeli műértők is meghivattak. A' remek után 10 p. ft. díjt letévén mesterek közé soroltatik, pusztán kézadás, és nevének jegyzékbe sorolása által. Más helybeli czéhbei átlépersért nem jár remekelés, hanem csak felényi díj. — Ha a' czéh köre

nagyobb területre is kiterjesztetett, az itteni mesterek is kötelesek a' bekebleztetésre, és a' czéhbeli terhekre. — Az üzletet folytató mesterek a' czéhjogok 's kötelességek alá tartoznak. Mesterek fiai apáik üzletére szánva magokat, semminemü kedvezéseket sem nyerhetnek. — *Saját kézrei dolgozásához jog engedélynek többénincs helye.* Eddig feljogosítottak tovább is használhatják. — Az engedélyzett mestereknek törvényes feltétek teljesítése után a' czéhbe való feltételt a' czéh semmi ürügy alatt sem tagadhatja meg. Különben a' hatóság maga is elrendelheti. A' czéhes iparágak mellett megkülönböztetnek a' czéhet nem képző kézművesek is. Ezeknél csupán a' csatlakozás szabadsága szolgál elvül. Senki sem köteles a' nem czéhbeli egylethez csatlakozni. Illy egyletet alakítók a' többiek felett semmi igénynyelsem birnak. De azokrak, kiknek tetszik, szabad vallásos erkölcsi, jótékony és iparezélokra társulatba állani. — A' nem czéhbelieknél a' tanítványi, mesteri és legényi viszonyok az ide vonatkozó czéh-szabályok elvei szerint döntenek el. Illyeneknél a' czéh helyét 's képviselőtét vagy az egylet, vagy az ide nem tartozóknál a' hatóság foglalandja el. — Ezen iparszabályzat megemlíti a' játékszíni vállalatokat is — és engedélyezésüket a' helytartónak tartja fenn. — A' kötél-tánczosok, műlovarok, vív- és táncz-mesterek, uszodák, tudakozódák 'stb. engedélyei megyei és községi főnökök körébe való. — Az iparjog megszűnéséről az rendeltetik, hogy azt a' tulajdonos halála, a' lemondás, 3 évi nem üzés, és büntetés általi üzletvesztés idézi elő. — Az elősorolt rendelkezések egészen sértetlenül hagynak minden eddig törvényesen keletkezett iparvállalatokat és más fenálló viszonyokat, minők p. o. a' földesúri regalék, törökök kereskedési szabadalmái, találmányi, javítási kiváltságok 'stb. — Ezek a' legújabb iparrendeletek. Látni belőlök, mikép a' czéhintézet legnagyobb terjedelmében megtartatik. A' czéhbe lépés kötelessége mindenkinek, hol czéh létezik, meghagyatik — tehát a' legtöbb helyen. Meghagyatott azzal a' remekelés terhe is, melly ellen újabb időkben olly sok és nagy fontosságú okok hozattak fel Európa minden államaiban. — Majdnem ugyanazon pusztán szabályozó, de nem gyökeres javító modor, mellyet a' boldogult Helytartó Tanács rendeleteiben találhatni fel. — Nem lehet nem látni azon szigorúságot, melly e' czéhrendben az önzezőkre dolgozók irányában nyilvánítatik, kik remekelés által mesterjoghoz nem juthattak. Hiányzik itt az 1848-ki czéh-szabályzatnak azon üdvös szabálya, mellyszerint önzezőre mindenki dolgozhat és vállalkozhatik pusztá hatósági bejelentés mellett is. — Hiányzik a' legtöbb arra is, hogy a' czéhnek olly elemi alkatrészét képező 's a' czéhnek legfőbb munkásait tevő legényi osztály érdemei 's állásához illő befolyásra emeltetnék. A' remek ítélésénél a' mesterekkel nem bir hason képviselővel. A' gyűlésekben nem bir szavazattal 'sa't. Hiányzanak továbbá belőle a' kórházi 's más bizottmányok, mellyeknek kellene napjainkban a' czéhek egyedüli célját képezni, és a' mellyekben az 1848-ki szabályzat szerint a' legényi érdekek is nevezetes képviselővel birhatának. Hiányzik az olly nagy fontosságú *műnökszék*, a' francia *conseils de prud' hommes* pótléka, mellybe nem csak mesterek, hanem hason számmal segédek is választatnak az 1848-ki terv szerint a' viszonos viszályok elintézésére. — Nevezetes különbség az 1848-ki és 1851-ki rendeletek közt az is, mikép ebben egyedül a' czéhre bizatik a

remek kitüzése, az 1848-ban pedig 2 mester 's 2 legényből álló bizottmány jelöl ki 3 tárgyat, mikből maga a' remekelő választhat. — Valamint igen nevezetes az is, miszerint 1851. szerint a' legények nem birnak befolyással a' czéhnek egész vagyonára, hanem csak a' legényi ládára. Mig ellenben az 1848-ki szerint az összes czéhvagyonot és jövedelmeket kezelő bizottmányba a' legények is 3 tagot választhatának. — Igen káros hiány az 1851-iben az is, mikép az 1848. szerint a' remek tárgya a' munka végett megrendeltekől jelöltetik ki, mi a' költségességet megkiméli. Abban a' számadások sem emeltetnek olly nyilvánosságra, az utalványozás sem kezeltetik olly ellenőrséggel mint az 1848 szerintiben 'stb. 'stb.

Ezekből láthatni, mikép Európában még nagy részt a' czéhintézet alkalmazatik folyvást az iparügy fentartására. Ámbár eléggé világos, mikép kebelében magok a' czéhbeliék sem emelkednek vagyonosságra, annál kevesbé magasb és tökéletesb iparra. Láthatni, mikép sem a' remek, sem az ezt pótló vizsgálatok sem nyujtanak elegendő iparképességi biztosságot. De láthatni legfőkép azt, miszerint a' czéhek mellett az ipar tavolról sincsen úgy kifejlődve, és tökéletesedve mint Északamerikában, Angliában és Frankhonban, hol az iparszabadság uralkodik. Ezen országokban naponta több és több történik mind a' határtalan versenynek korlátolására viszonos egyletek és állami intézkedések által; mind az iparos kiképzésére és szerencsétlenségeik enyhítésére szinte magán és állami utakon. Az iparügy illy intézetek által még nincsen ugyan a' korlátlan verseny ellenében, melyet a' tőkepenzек tulnyomósága fejt ki, eléggé biztosítva és természetes rendjébe vezetve 's rendszerezve — de e' felé nevezetes haladást tesz — és már is több tökélyt fejt ki az elavult czéhbeli intézkedéseknél; — mig az ezeket őrző államok — már a' czéh egyedáruságát 's intézeteit megsemmítő közlekedési sebesség és növekedő gyárüzlet folytán is — szembetűnőleg hátramaradtak a' frank és angol műipar magas emelkedettségétől, melly elkerülhetlenül kívánja az iparszabadságot, ha bár nem magára hagyatva, állami 's társulati közremunkálás avagy a' verseny korlátolása nélkül is. — Sz. I.

Irányi (elébb *Halbschuh* Dániel) szül. Toporczon Szepesmegyében 1820 körül, tanult Eperjesen 's 1842. óta Pesten köz- és váltóügyvéd volt. A' külföldi irodalomban nagy jártassággal birt 's a' forradalom előtti években Pesten fennállott körök és társulatokban, valamint számos közünnepélyeken tartott beszédeiben sok ismeretet 's nem csekély szónok itehetséget tanusított. Azonkívül a' napi sajtó terén is gyakran találkozott a' közönség az ő tollából folyt czikkekkal. Így lön, hogy Kossuth figyelme reá lön fordítva 's a' magyar forradalomban kiválóbb szerepre hivatva. Forradalom alatti működését az 1851. sept. 22-kén hozott cs. kir. hadtörvényszéki ítélet következőben adta elő: „Mint Pest város követe, e' minőségét még az 1848. oct. 3-ki legfelsőbb nyilatkozvány után is megtartotta, — a' felső vidék kormánybiztosává 1848. oct. 14-kén történt kinevezését elfogadta, 's mint ollyan a' forradalom szellemében, 1848. dec. végig olly módon működött, hogy a' Galicziából Magyarországra indult cs. katonaságnak, még a' népfölkelés kirendelésével is, fegyveresen lehető leghatályosabban ellentállott, 's az élelemszerek szállítását annak számára legkeményebben megtiltotta; több személyeket, a' törvényes

kormányhozi megpróbált hűségükért befogatott 's vagyonukat lezároltatta; továbbá a' népet emissariusok által a' forradalom érdekében fölláztatni 's ennek párhiveit szaporítani igyekezett; 's a' kir. katonaságot hitzegésre indítani törekedett, 's a' hitzegőket mindenkép elősegítette; a' cs. kir. katonaság előnyomulását az utak eltorlaszolása, 's a' nemzetőr-ség, a' honvédek 's szervezett népfölkelés kiállítása által gátolta; továbbá ugyanő 1849. jan. 13-tól apr. 20-ig a' debreczeni convent-tanácskozásokban munkás részt vett, 's különösen az apr. 14-ki elhírült ülésben, mellyben ő mint jegyző működött, valamint az april 15. és 20-ki ülésekben, mellyekben a' felségsértő határozatróli jegyzőköny hitelesítettett, 's a' gróf Zichy Ödön-féle holmik elsikkasztása tárgyalásba vétetett; — a' függetlenségi 's trónfosztási nyilatkozatbani megegyezését nyilván kijelentette; végre az 1849. april 25-kén reá ruházott Pest városi kormánybiztosi hivatalt elfogadta, ezen minőségben az ujonczozást buzgón sürgette; egy vésztörvényt állított föl; Buda ostromára erélyesen közremunkált, — a' függetlenségi nyilatkozatot 's Buda bevételét megünnepeeltette, 's hatáskörét Budára is kiterjesztette, az ottani városi hatóságot forradalmi szellemben ujitotta meg, a' közpénzek 's levéltárak átvételét eszközölte; a' cs. k. seregek ereje- 's mozdulatáról a' lázadó-kormánynak jelentést tett, 's midőn ez utóbbi Pestre érkezett, hivatalát ugyan letette, azonban mint követ a' forradalmi országgyűlésnek julius 2-kán Pesten tartott ülésén, valamint az ugyanazon hónap végén Szegeden tartott ülésekben is munkás részt vett.“ — 1851. jan. 1-jén felségsértési vád folytán rendeletileg megidézttvén, de meg nem jelenvén, u. a. év sept. 22-kén hajtatott végre rajta azon ítélet, minélfogva az ő és 35 más a' forradalomban részt vett férüu neve Pesten nyilvánosan kiszégeztetett. — a.

Irínyi (János) szül. Biharmegyében, Józsefnek idősb testvére, jeles vegykém (chemikus). Szakában a' bécsi és berlini egyetemen mivelte ki magát. Németországban két ízben hosszas ideig tartózkodott, 's több jeles vegytudósnak részint tanítványa volt, részint ismeretségébe jutott. Ismereteket és tapasztalatokat szerzett a' vegytan iparköri alkalmazásában is. Meglátogatott számos gyárat. Első utazásából visszajöven, találmányokat tőn a' gyúszergyártás körül, 's Pesten magának is gyúszergyára volt. Az irodalom, főleg az ő szakában, sok jó szavat köszönhet ez alapos műveltségü, sok tapasztalásu vegykémünknek. Lapokban és folyóiratokban (Athenaeum, Tudománytár, és Pesti Hirlap) több értekezése jelent meg, melly nagy figyelmet ébresztett a' magyar tudományos világban. Azonban e' tudományos világ olly kis körü volt, hogy egy emberi élet fáradaimait, áldozatokkal szerzett tanulmányait csak becsülni tudta, jutalmazni nem. Így történt, hogy Irínyi nagybecsü munkája: „*A' vegytan elemei*. Nyomatott Nagy-Váradon.“ Mindez ideig be nincs fejezve, 's az első kötettel fennakadt. — A' forradalom alatt Irínyi a' magyar kormány által az álladalmi gyárok főfelügyelőjeül neveztetett ki. Forradalom után egy ideig fogva volt Pesten, az Új-Épület katonai laktanyában. Pár hónapi fogság után azonban szabadon bocsáttatván, jelenleg Biharmegyében, atyjánál (Nagy-Létán) tartózkodik; 's ott várja a' magyar tudományosság jobb időszakát, midőn olly tehetség, annyi műveltség, mint övé, nem fog heverni parlagon, hanem a' nemzet, a' közhaza érdekében hasznosittatik. — m.

Irínyi (József) albisi születés (Biharmegye). Született 1822-ben. Atyja igen értelmes és kitünő gazdatiszt, kitől a gazdasági lapokban több alapos czikkely jelent meg. Irínyi József magasabb iskoláit részint a nagyvárad akadémiaiban, részint Debreczenben végezte. Az utóbbi helyen hallgatá a jogtudományt. Már mint ifju, és tanuló gyakran vegyült politikai demonstratiókba. Tanuló korában kezdé az írói pályát is. Ez időből való különösen egy drámája : Orlayház, Vörösmarty hasonló nevü beszélye után. E' színmű azonban nem látott világot. Egy évi joggyakorlat után Biharból Pestre utazott, ügyvédi vizsgálatot tenni. Itt a magyar irodalom több előkelőivel, különösen az „Athenaeum“ czimű vegyes tartalmu folyóirat szerkesztőivel (Bajza, Schedel, Vörösmarty) megismerkedvén, a' nevezett folyóiratba egy pár czikket irt. E' czikkek közt nevezetesb volt az, melly a' magyar helytartósági szerkezet föltétlen magasztalására vonatkozott. 1842. apr. 14 kén I. J. külföldre utazott. Bejárta különösen Németország egy részét, 's Franciaországban átkelvén, Anglia fővárosát Londont is meglátogatta. Hosszasabb időt tölte azonban Párisban. Az eleven, mozgalmas francia nép leginkább öszhangzó vala vérmérsékletével. Saját magára ismert e' népben, 's csakhamar otthonosnak találta magát közötté. Elsajátítá annak társadalmi szokásait, tanulmányozta, bár leginkább csak hírlapok- és röpiratokból, politikai tanait. Ha utazása előtt föltétlen magasztalója volt a' magyar megerendszernek : midőn Párisból, egy év mulva, ismét visszatért, a' francia mintájú központosítási rendszernek lett egyik legbuzgóbb apostola. E' szellemben van írva utleírása, melly illy czim alatt jelent meg : „*Német-, francia- és angolországi uti jegyzetek.* Irta Irínyi József ügyvéd. Nyomatott Hálában, 1846.“ A' munka czimén már, mint ügyvéd jelenik meg. Hazatérte után az 1843-ki országgyűlés alatt Pozsonyban tevé le az ügyészi vizsgálatot. A' munka továbbá, mint czime mutatja, külföldön jelent meg. Benn a' hazában a' censura tizenegy hónapnál tovább akadályozá megjelenését. Irínyi e' miatt „gróf Apponyi György“ magyar kancellárhoz intézett nyílt levélben, melly munkája előtt áll, panaszt emelt a' könyvvizsgálat ellen a' sajtószabadság érdekében. E' bátor, férfias, de illedelmes modoru felszólalás azok részéről is tetszést vont maga után, kik különben a' munkát, főleg politikai elvei miatt, nem szerették. Irínyi ez utleírásban merészen szembe szállt a' magyar politikai tanokkal, 's több olly nézetekkel, mi körül addig más nézeteket terjesztett a' magyar sajtó. Szemere utazása, melly azelőtt nehány évvel rendkívüli tetszéssel fogadtatt, párhuzamában London mellett nyilatkozott Páris ellenében. Irínyi most Páris elsőségét vitatta. Szemere jelesül ismerteté és magasztalá a' porosz növelési rendszert ; Irínyi más, sok tekintetben ellenkező nézeteket vitatott e' tárgy körül. Legjellemzőbb vala azonban I. művében azon éles központosítási irány, melly az érintett uti-jegyzeteken átvonult, 's azokat főleg egy röpirattá tevé a' központosítási rendszer ügyében. Súlyt adott e' vitásnak magának szerzőnek őszinte bevallása, hogy e' tárgyban egészen másképp gondolkodott utazása előtt. Ha a' censura nem akadályozá megjelenését, ez lett volna első szó, első röpirat e' tárgy körül. Így a' Pesti Hírlap, melly Kossuth kezéről Szalay szerkesztése alá került (1844. közepén), megelőzte Irínyit. Tudva van, mikép az új Pesti Hírlap a' központosítást tüzte zászlójára. Irínyi egyik munka

társa lett, 's a külföldi rovatot abban egész 1848. közepéig szerkeszté. Kétségtelenül több jártasságot és ismeretet tanusita e' körül, mint a' magyar lapok külföldi rovatainak szerkesztői azelőtt. Irt a' nevezett lapban több főcikket is, főleg a' külföldi ügyek fejtegetéséről. Nagyobb zajt ütött azonban e' lapban megjelent négy czikke a' központosításról. Igen látszott e' cikkeken a' francia szabás, 's a' lap többi főmunkatársai (Eötvös, Csengery 'stb.) kijelenték azok ellen nem tetszésüket. Ők ugyanis a' megerendszert csak mint *államrendszert* támadák meg, 's midőn a' tiszta képviseleti rendszerre utaltak, más részről a' valódi municipiumok barátinak vallák magokat. E' nézetkülönbségnek, vagy talán főleg formulázási modornak (mert, mint látszik, a' félreértés Irinyi nem eléggé szabatos fejtegetéséből, 's a' francia minta szemelött — tartásából eredt), — e' különbségnek kell, mondjuk, tulajdonítani, hogy Irinyinek később, Csengery szerkesztése alatt, kevesebb cikkei jelentek meg, mint azelőtt. Ez időszakból továbbá az „Életképekben“ is jelent meg Irinyitől néhány cikkely, leginkább genréképek (mint : a' táblabíró ; Páris rajza 'stb.) és színházi bírálatok. Iratait általában mindig rendkívüli könnyűség, olykor pongyolaság is jellemzé. A' napi politikában főlzínen uszó eszméket kellemes alakban tudta előadni, az utcai és kávéházi politikusoknál mélyebb, de azért némileg terécselő modorban. Kellemesen, mulattatólag járt a' tárgy körül ; olykor olykor fejére is ütött a' szegnek. Voltak tárgyak, mikhez különös előszeretettel, sőt tanulmányal is nyult ; az untató részleteket azonban többnyire kerülte. Annál inkább szerette az elmés ötleteket, 's az ellentéteket, a' francia röpirodalom e' szikrázó fegyvereit. E' vonások kiváló jellemüvé teszik Irinyi irodalmi működését. Hozzá senki sem hasonlít a' magyar írók közt ; nemében, melly francia mintára emlékeztet, egyedül áll. Megkísérték őt többen, főleg az ifju írók közül, utánozni ; azonban nem sikerült. — 'S a' mi volt az irodalomban, ugyanannak tünt fel az életben. Itt is kivált a' magyar írók és államférfiak közül rendkívül gyors beszéde, élénk előadása és taglejtése, 's általában francziás modora által. Könnyelmű, a' szónak nem rossz értelmében ; a' kellemes benyomásokra fogékony kedély ; 's lovagias érzelmű. Kétszer volt párbaja ; egy ízben a' B. P. Hiradó egyik szerkesztőjével, kinek karját lőtte meg. Párbajban mindig szerencsés, bátor ; de azért nem aggatkozó, nem kihívó. — Az 1848-ki pesti országgyűlés előtt jelent meg tőle egy röpirat : „Az országgyűlés rendezéséről“. 'S mielőtt a' nemzetgyűlés Pesten megnyílt, tagja volt a' belügyminister által megbízott küldöttségnek, melly az alsóházi szabályok előkészítésével foglalkozott. (B. Kemény Zsigmond, Lónyay Gábor, Bónis Sámuel, Csengery Antal). Tagja lett továbbá a' nemzetgyűlésnek, mint Biharmegye egyik kerületének választottja. A' baloldalon foglalt helyet, azonban az ugynevezett Madaraspárt eljárását nem mindig pártolta, sőt utója felé határozottan annak túlzásai ellen nyilatkozott. Az anarchiától mindig iszonyodott. Az országgyűlésnek egész szegedeni feloszlásaig tagja maradt ; 's — mint ítéletében olvassuk — a' magyar forradalom alatt az által vett kitünőleg részt, hogy 1848. oct. 8-án a' forradalmi kormánytól, titkos megbizással, 800 p. ftnyi előleggel Párisba küldetvén, ott a' magyar követségnél, gróf Teleky László vezérlete alatt, mint követségi tanácsos, 500 p. ftnyi havi

fizetéssel alkalmaztatott. 1849. máj. 15-kén, az apr. 14-ki függetlenségi nyilatkozat hire után, a' Párisban levő londoni követségtől „Louis Laccone Korfuból“ névre nyert útlevél segélyével Magyarországra visszasietett, a' debreczeni orsz.gyűlés még két ülésében részt vett, az 1849-ki jul. 21 és 28. ülésekben szónokolt 'stb.“ A' forradalom bevégezése után külföldre akart menekülni, azonban Gratzban elfogatván, Pestre hozatott, az Ujépületbe. Több havi fogság után itt a' haditörvényszék által halálra ítéltetett, azonban b. Haynau tábornok által kegyelmet nyert. Jelenleg Biharmegyében él az irodalomtól elvonulva. — m.

Irland (*Ireland, Ír-föld*), a' bennszülötteknél *Eirin* vagy *Erin*, a' régi-eknél *Jerne, Inverna, Overmia*, de leginkább *Hibernia*), királyság és nagy sziget nyugati Európában, nagyságra nézve második az Atlanti Ocean szigetei között. Nagybritanniától nyugatra fekszik $50^{\circ} 24' 55''$ — $55^{\circ} 23'$ ész. szél. és $7^{\circ} 12'$ — $12^{\circ} 40'$ kel. hossz. között, Skóciától az Északi csatorna, Angliától az irlandi vagy ir tenger és a' sz. György csatorna által választatik el, 's északról, nyugat- és délről az atlanti oceán által vétetik körül. Hossza a' szigetnek 78, szélessége 40—42 mfd., területe $1531 \square$ mérföld, 8,928,500 lakossal, kiknek $\frac{4}{5}$ -e katolikus. — *Földje*. Hosszu hegylánczatok e' szigeten nincsenek, de számos megszakadt hegyvonalak és csoportozatok, mik azonban ritkán emelkednek többre, mint 3000'-ra. Legtöbb hegységgel bir a' nyugati rész, mellynek partjain itt számos öböl, félsziget, sőt sziget is alakul. Legmagasb hegyei: délnyugaton Kerry grófságban a' *Cahirconrigh* 4200'; nyugaton Mayo grófságban a' *Mac-Gilly-Cuddys* hegyek 3200'; északkeleten Down grófságban a' *Longfield*-hegyek 's ezek között a' *Sliebh Donard* 2950' 'stb. A' sziget közepét kiterjedt mély-föld teszi, melly kelet felé egészen a' tengerig nyulik. Ezen része a' szigetnek csaknem egészen lapályos, termékenységre az angol földhöz hasonló 's jól van vízzel ellátva, de távolról sincs olly szépen mivelve, mint amaz. Magába foglal számtalan tavat 's nagy mocsárföldeket, különösen a' *Shannon* folyó partjain. Ezen folyót a' nagy csatorna köti össze a' keleti parttal. A' sziget északkeleti részén (Ulster) másik vízi-út vezet a' mélyföldből a' tengerre; ez ut közepén fekszik a' nagy *Neagh* tó, melly *Bann* kifolyása által az északi, 's a' *Newry*-csatorna által a' keleti parttal köttetik össze. Ezen uttól keletre emelkedik fel a' *Down*, északra az *Antrimi* hegyföld 's ez utóbbi az északi parton az *Óriási gát* bazaltsziklájában végződik. Irland legszélső keleti részén t. i. mellynek partjain túl nincs több szárazföld egész Amerikáig, 's mellynek meredek sziklái a' nagy oceán hullámai törnek meg, nagy pompával és fenséggel emelkedik egy bazalthegység, melly bámulatra ragad, mintha egy emberi kéz legmerészebb vésője által lenne faragva, hasonlíthatatlan szépségben; ugy hogy más országokban a' természetnek illy csodája alig található. Ez az u. n. *Giants Causeway*, melly százkaru Briareusként, mint egy száz meg száz egymás mellé állított oszlopokból álló gát messze benyul a' tengerbe, 's mellyről azon szép rege maradt fenn, hogy általa óriások akarák Skóciát Irlanddal egyesíteni. Ezen sziklaképletek pompája leírhatatlan. Egyike ez a' világ legbámulatra méltóbb, partalakulásainak. 60—100' hosszú pompás barlangok ijesztő esendben nyulnak el e' magas sziklákban. A' bazalthegységek, mellyek több mérföldre kiterjednek, a' tengerről

nézve, egy óriási nagyságu régi vár képét tüntetik elő, kiálló roppant erősítményekkel, bástyákkal, sánczokkal, 's különösen feltűnő egy bazaltalak, az u. n. *császárkorona*, mely egy daczosan a' tengerbe nyuló fellegvárhoz hasonlít. — Irland egész belső és közép része térs lapály csekély erdőséggel, számos nagyobb és kisebb tóval 's mocsárral. Az északi part, hol szinte nevezetes bazaltsziklák mutatkoznak, alig hajózható. Irlandban igen sok 's nagy kiterjedésű mocsár (bogs) van (mintegy 1,576,000 irl. acre), különösen a' nyugati részen, a' kevés embertől lakott Cornaught tartományban, hol a' levegőt is megromtják. *Folyói* között legnagyobb a' *Shannon*, mely az Allentóból származik Leitrim grófságban 's több helyen mély és térs tóvá szélesedik; az Atlanti tengerbe omlásánál 1½ mfdnyi széles. Többi folyói: *Boyne, Liffey, Bann, Foyle, Earne, Blackwater* 'stb. Tavakban Irland felette bővelkedik, ilyenek: a' *Lough-Neagh* 4 mfd hosszú 's 2 mfd széles, az *Esk-tó, Berg-tó, az Earne- vagy Erne-tó*, 10 órányi széles, benne 30 szigetnél több van; a' *Macnean-tó*; az *Allen-tó* 30 ang. mfdnyi területtel, az *Arrow-tó* sok regényes szigettel, a' *Ree-tó*; a' *Corrib-tó* 12 mfd hosszú 's 3 mfd széles, 365 szigettel 's 12—18 fontos ízletes pisztrángokkal; az *Erin-tó* rendkívüli mélységgel, a' regényes *Killarney-tó*, sok sziklával, szigettel, zuhataggal. Mindezen ir tavak hajózhatók 's nagyobb részt lapályos és mocsáros partokkal birnak, csak a' *Killarney-tónak* vannak sziklapartjai. — A' *csatornák* között nevezetes: a' *Királyi csatorna* 80 ang. mfd hosszú, mely a' sziget keleti partját köti össze a' nyugatival; a' *nagy csatorna*, mely az ir tengert az oceánall egyesíti. — Ásvány-forrása számos: *Farnham, Ballynichink, Ballyspellan, Kanturk* 'stb. — A' felette megszagotott tengerpartokon igen sok öböl, 's a' partok közelében számos apróbb sziget van. — *Éghajlata* hasonló Angliához, csak hogy a' lég itt még nedvesebb, sűrűbb 's változóbb, 's a' napvilág itt gyakran csak mintegy fátyolon keresztül látszik. A' mellett azonban sem nagy hideg sem nagy meleg nincs, úgy hogy a' marha egész éven át a' szabadban marad. Jég és állandó hó ritka tünemények; az idegenre nézve azonban a' lég itt még egészségtelenebb, mint Angliában, ámbár a' belföldiekre nincs káros hatással. — *Termékei*: Irland termékeny ország, egész éven át zöld 's a' szemnek kellemes látomány, azonban erdősége hiányzik. A' föld jobb használata mellett terményekben gazdagabb lehetne. A' földmivelés nincs a' fejlettség olly fokán, mint Angliában, jóllehet újabb időkben sokat haladott. A' sziget fő termékét teszi a' gabona, különösen buza. Len és gyümölcs nem elegendő. Annál nagyobb mennyiségben természetik a' burgonya, mely az itteni nagy szegénységnek csaknem egyedüli eledelét képezi. Egyik legfőbb foglalkozást teszi a' marhatenyésztés, 's különösen az angol hajóhad számára tömérdek mennyiségben vitetik ki innen füstölt-hús, vaj, szalonna, faggyu, bőrök, nyelvek, szarvak. Vannak lovai, mik különösen vadászati használatra kerestetnek (hunters), szarvasmarhája, disznói, juhái (kevésbé nemes gyapjuval, mint az angolokéi), szárnyasai 'stb. Vadakban nagyon szűkölködik, hala szerfölötti mennyiségben van. — Kőszene van ugyan, de a' szükségét nem fedezi 's a' szegény lakosok leginkább az olcsóbb és könnyebben kapható turfát használják. Van mesze, fekete márványa, kigylája, ir-gyémántja 's néhány fém-neme is u. m. vasa, reze, ónja, sőt némi aranya 's ezüstje is.

Lakosai. Vallásra nézve van 6,427,000 katolikus, 752,000 episcopalis, 634,000 presbyterianus, 80,000 methodista 's 48,100 dissenter. Daczára a' protestansok ezen kisebbségének 's a' katolikusok emancipatiójának mégis az anglicán egyház az uralkodó, mert csak ennek papjai huznak az államtól fizetést. A' kath. papok a' kereszteleési, házassági járandóságok 's önkénytes adakozásokból fizettetnek. Az irek állhatatosan ragaszkodnak a' kath. valláshoz, minélfogva sokan kivándorolnak közülök. A' kath. papok nagy befolyással bírnak különösen a' házasságoknál. A' keresztyén-ség még mai napig sem törülhete el közöttök számos babonát, mellyek nagy részt a' pogányságból származnak. Maig is hisznek mindenféle erdei, barlangi, mezei tündérékbe, szellemekbe, boszorkányokba. A' szenteket felette tisztelik. A' legnagyobb földbirtokosok Irlandban többnyire brittek, kik az ország tulajdonképeni urait, az ireket, nyomoru *haszonbérleői* helyzetben tartották 's napról napra több szántóföldet változtatnak legelőkké 's rétekké, 's ez által ezer meg ezer ireket üznek ki az országból. Az irek megtartot-ták régi szokásaik nagy részét. Szenvedélyesen szeretik a' tánczot, ilyen a' *jig* nevű nemzeti tánczuk, mellyet 4—3 személy jár egyszerre, 's melly-nél lábaikat hihetetlen gyorsasággal huzogatják fel 's le, a' nélkül, hogy helyökből mozdulnának. A' játékok is felette szeretik, különösen nemzeti játékokat. A' felsőbb miveltségre nézve kevés történt, a' népmiveltésre nézve még kevesebb mint Angliában. Van egy egyetem (Dublinban) több kir. iskolája (Armagh, Bannagher, Carysfort, Erniskillen) 'stb., egy kir. akademia 's több közhasznu egyesület. Csaknem minden nevezetes város össze van kötve a' tengerrel. — Irlandban csaknem az összes földbirtok birtokjoga adományozásokon alapul, leginkább VIII. Henrik, Erzsébet királyné, Cromwell és III. Vilmos korából. Földesuri jogok, minők itt ott Angliában még mindig léteznek, Irlandban nincsenek. A' földesurak gyakran csak csekély bért huznak, mivel régi időkben igen hosszú bér-szerződések voltak szokásban (örök időkre, vagy 999 évre, vagy életidőre, melly bizonyos kötelezések mellett mindig meg volt ujítható). Kis föld-birtokosok csak kevés van 's a' szabad birtokosok (freeholders) száma nem nagyobb 50,000nél, kik között 20,000nek 10; 10,000nek 20, 's 20,000nek van 50 font sterl. évi jövedelme. Összesen legfőlebb 1½ millió holdat bírnak. A' föld többi része a' papság és nagy birtokosok kezében van, kik közül többen 50,000 holdat is bírnak. A' miveltségi állapotra felette káros befolyásu Irlandban az u. n. középberek (middle men) sajátóságos viszonya, kik a' földbirtokostól földet bérelnek 's azt újra a' mivelő tulajdonos-nak bérlik el, úgy hogy gyakran több bérlő 's albérlő áll a' földbirtokos 's mivelő között. A' föld mivelője felelős nem csak a' bérért, mellyet közvetlen bérlőjének köteles fizetni, hanem mindazon kötelezettségekért is jót kell állania, miket minden bérlő főbb bérlője 's az eredeti bérlő a' birtokos irányában magára vállalt. Az albérlőknek azonban semminemű biztosságuk sincs a' földtulajdonos irányában, 's ha a' főbérlőben változás történik, azonnal elhajtának. Ezen rendszer az ir bérlők szegénységéből származott, 's még mindig nagy befolyással van a' szegénység növelésére. — *Élelmi módok.* A' mezei gazdaság nem áll azon fokon, mint Angliában és Skó-cziában. A' *földmiveltés* ugyan emelkedett némileg újabb időkben 's most több gabona termesztetik, mint az előtt, azonban akadályai közé tartoznak

még most is : a' tulajdonnak sok apró részekre osztása ; azon szokás, hogy Irland nyugati részeiben közösen műveltetik a' föld, a' számos apró bérlők, kik azonkívül még műparral is foglalkoznak, 's ismét más részekben a' földbirtoknak legelőre 's tejjgazdaságra felhasználása. A' gabonanemek között legtöbb zab termesztetik, buza még mindig kevés. A' mindenütt bőven termő burgonya különös jóságú 's a' zaban kívül fő tápszerét képezi a' lakosoknak. A' *tejjgazdaság* a' tejberlet angol rendszere szerint üzetik, bizonyos bérért minden tehéntől 's a' hozzá tartozó földtől. Csupán vaját készítenek, mellynek java Angliába vitetik. A' *marhatenyésztés* nincs összekötve a' földműveléssel, mint Angliában. Az eredeti irlandi szarvasmarha kihalt 's a' mostani Angliából származik. A' *juh* leginkább Cornaught és Münsterben tenyésztetik. Az eredeti szörgyapjas ir juh most már felette elvegyült az angol hosszugyapjas fajjal. Az ir *lovak* erősek 's biztosak. *Kecskéje* sok van. *Sertés* leginkább a' tejjgazdánál található 's burgonyával hizlaltatik. A' *méhtenyésztés* pusztulásnak indult. — *Ipar* és *kereskedés*. Első helyen áll a' *lenipar*, melly még a' 17. századból származik. A' 19. század kezdetéig a' len csaknem kizárólag kézzel fonatott, 's még most sincsenek a' gépek általánosan használatban. Irland látja el Angliát 's Amerika nagy részét lennemüekkel; az évenkénti vászon eladás 60 mill. yardra becsültetik. Ezen kereseti ágra nézve egy külön felügyelőség áll fenn Dublinban (Board of trustees of the linen and hempen manufactures), külön elágazásokkal a' tartományokban. A' *pamut-ipar* újabb származású, 's némely vidékeken háttérbe szorítani látszik a' lenipart. A' *gyapju-ipar* kevésbé van elterjedve. A' *pálinkaégetés* nagy kiterjedésű 's a' *serfőzés* 30—40 év óta általánossá lett. A' *kereskedés* növekedőben van a' 19. században. Nagy-Britanniából bevitetik Irlandba : vas és vasneműek, dohány, indigo, pamut, festanyagok, cukor, kávé, ser, kalapok, kartonok 'stb. ; Irland kiviteli czikkei : bőr, hus, szarvasmarha, vaj, pálinka, lenfonat, só 'stb. Élénk forgalma van Franciaországgal 's Amerikával, hová igen sok finom vásznat szállít. A' kereskedést és forgalmat elősegítik a' jó országutak és csatornák ; 's a' nagyszámu jó kikötők. A' vendégfogadókban azonban teljesen hiányzik az angol kényelem ; tört ablakok, rongyes törölruhák 's függönyök, piszkos ágyak 'stb. napirenden vannak. — *Állami viszonyok*. Irland 4 tartományra (provinciára) osztatik. 1) *Ulster*, északon, 9 grófsággal u. m. : Armagh, Down, Antrim, Londonderry, Donegal, Tyrone, Fermanagh, Cavan és Monaghan ; 2) *Leinster*, keleten, 12 grófsággal : Louth, Meath, Dublin, Kildare, Wicklow, Wexford, Kilkenny, Carlow, Queens-County, Kings-County, Westmeath és Longford ; 3) *Connaught*, nyugaton, 5 grófsággal : Galway, Mayo, Sligo, Leitrim és Roscommon ; 4) *Munster*, délen, 6 grófsággal : Cork, Kerry, Clare, Limerick, Tipperary és Waterford. *Dublin* fővároson kívül a' nevezetesebb városok : Cork, Limerick, Belfast, Sligo, Galway, Waterford és Kilkenny. *Alkotmánya* lényegére nézve megegyez N.-Britanniaéval (L. *Anglia*, *Brittország*). Az unio óta Irland a' britt birod. parlamentben 28 peer 's 4 püspök által képviseltetik a' felsőházban 's az alsóházban, a' reformbill által 150-re határozott grófsági 's városi követek által. Ezekből választ a' 32 grófságban 60,607 választó 64-et, 's 34 város és helységben 31,545 választó 41 tagot. 1829 óta a' grófságokban egy 10 ft sterlinget

jövedelmező szabad birtokhoz szavazati jog van hozzákapcsolva. A *végrehajtó* hatalom élén áll a' Dublinban lakó *helytartó* (Lord-lieutenant), kinek oldalán egy fő 's egy altitkár van. Alatta áll a' britt ministeriumnak, mellyben van az *írlandi kancellár* is. Azonkívül az írlandi ügyekre nézve van a' szárazföldi hadsereg főparancsnoka, egy cancelláriai igazgató, államügyész, főügyész 'stb.

Irland korábbi *története* az angol hatalom sulyának 's a' törvények kegyetlenségének folytonos tanujele. Midőn az Unio létre jött, 's 32 ir földbirtokos a' lordok házába 's 105 az alsóházba vétetett fel, az emancipatio-törvénye 's e' szerint a' jogegyenlőség még kimaradt. 29 évig küzdött Irland az emancipatioért, 's csak akkor közeledett felé, midőn 1810. a' nagy katolikus társulat keletkezett, 's *O'Connell* buzgalma által az egész országban tulnyomóságra emelkedve, a' kormányhatalmat fenyegetni kezdé. 1829. april 13-kán, midőn újabb vihar keletkezett Franciaország-ból, az emancipatio-törvény végre ellőn fogadtatva, 's a' régi barbár törvényhozásnak utolsó maradványa elenyészett. Azonban a' politikai egyenjogúság előnyei csak elméletben, csak a' papiroson voltak meg, tényleg megmaradt a' régi nyomás. Egyházak építése, iskolák alapítása meg volt engedve, de nem volt vagyon ezek építésére 's ellátására, 's a' mit a' katolikusok összegyűjthettek volna is, azt a' gazdag protestans papoknak kellett átadni tizedképen. Az eskütszékek, a' városi corporatiók 's egyéb hivatalok protestansok kezében voltak 'stb. Az emancipatio által csak egyet nyert Irland; képviselői által szóba hozható a' parlamentben sérelmeit, 's nevelheté az ellenzék sorait. *O'Connell* Dániel, a' nagy népszónok, mesterileg tudá a' nép tömegét nagy eszmék iránt lelkesíteni, 's volt elég bátorsága, hogy népe szenvedéseit a' parlamentben meghatározó színekkel fesse. Dictátora volt Irlandnak, szavára hallgatott az egész nemzet. Széles jog- 's törvénytudománya, Irland állapotának ismerete nagyobb hatalom volt kezében egész fegyveres seregnél. Melléje egy 8 millióból álló nemzet állott, melly képes volt szavainak tettek által adni sulyt. Izgatására nagy társulattá alakultak a' tömegek, melly elébb katolikus, azután nemzeti lett, 's gyűléseket tartott, mikben 100,000-et tuda egy párttá egyesíteni. Kifejté itt bővebben Irlandnak ezutáni célját 's törekvéseit. Igazságot akart Irland számára 's igazzá akará tenni az emancipatio törvényt. E' célból ezeket követelé: a' *tized megszüntetését*, az *írlandi városzerkezet reformját*, 's ha ez nem sikerülne, Irland elszakadását Angliától 's egy független Írország alapítását. A' tized 's unio ügye gyakran volt ezután szőnyegen a' parlamentben, azonban minden fontos eredmény nélkül. 1829-ben az izgató kijelenté a' parlamentben, hogy ezután tizedet nem fizet, példájára a' katolikusok tömegestül megtagadák azt. A' protestánsok 's katolikusok közötti elkeseredés tetőpontra hágott. Hatalmas társulatok alakultak mindkét részről, ott elnyomásra, itt szabadság kivívására. olyan volt a' protestánsok részéről az *orangisták* szövetsége (Lásd ezt). A' tized kérdése azonban 1832-ig függőben maradt. Ekkor lord *Stanley*, tagja *Grey* ministeriumának egy új tizedtörvényjavaslatot nyujta be, melly azonban elvettetett. Így járt később *Littleton* minister javaslata is, mig 1838-ban egy a' tizedet nem annyira eltörlő, mint inkább módosító törvény hozatott. — Irland izgatott állapotja a' kormányt ellentállási

rendsabályokra hivta fel. *Grey* ministeriuma adta ki 1832-ben az Irish coercion billt Irland zabolázására 's feljogosítá a' főispánokat (lord-lieutenant) az országot haditörvény alá helyezni 's a' Habeas corpus actát ez által ideiglenesen felfüggeszthetni. 36,000 embernyi sereg állott készen az ország ellepésére 's 6,000 fegyveres rendőrszolga volt a' hatóságok szolgálatában. A' béke helyre nem állott, 's a' rendszabályok fennállottak míg a' torysmus 's *Grey* ministeriuma, az ir parlamenti tagok és a' whigek egyesült működése következtében megbuktak. *Melbourne* ministeriuma alatt Irlandnak jobb napjai voltak. Nagy érdemekkel birt Irland állapotának javítása körül a' vicekirály *Mulgrave*, később *Normanby marquis*, ki a' szenvedélyeket lecsendesíté 's a' törvényt megszilárdítá, és pedig minden házkutatások és haditörvénytisztekek nélkül. Ekkor látá Irland legelőször oly eskütszékeket, melyeknél a' politikai vagy vallásos pártelv, nem jött tekintetbe. Az egyháznak is jobb dolga volt; imaházak építtetek 's a' népnevelésére gond fordítottak. Akkor Irlandban nem volt több 720 templomnál, oly községekben hol protestánsok épen nem voltak, 's melyeknek papjai mégis csak a' tizedből magából évenként 96,420 font sterlinget huztak, a' nélkül hogy az egyház 's népség érdekében valamit tennének. Most Irlandban 10,428 iskola van 's minden 100 lakosra mintegy 8 iskolás gyermek jut. Az egész ország fel volt osztandó 35 kerületre, 's ezek mindegyikében egy gazdasági intézettel egybe kötött példányiskola volt állítandó. Dublinban nagy ipariskola alakítottak. Mindez nem nyéré meg tetszését a' toryknak 's a' főpapságnak. A' reformokat az uralkodó egyházon elkövetett árulásnak bélyegzék. Midőn *Mulgrave* az ir kormányzatból a' kabinetbe lépett, kevés hija volt, hogy a' felsőház tory tagjai vád alá nem helyzék. Pedig Irland még mindig távol vala attól, hogy valamennyi jogos kívánatainak teljesedését láthatta volna. — 1841. *Peel* tory kormánya alatt, midőn a' whigek háttérbe szorultak, *O'Connell*, hogy folytonosan ébren tartsa az irlandi népet, újra szervezé az elszakasztási társulatot (repeal association), mely magával ragadt ismét mindent. Különösen midőn 1842. végén a' kath. klerus is ez eszmét magáévá tevő 's a' népet lelkesíté. 1843. év első hónapjaiban az egész sziget mozgásba jött. *O'Connell* 's társai bejárták az országot, összegyűjték a' népet 's lelkes beszédeket tartának, mikben az unio felbomlását hirdeté minden szenvedéseik egyedüli mentő eszközének. Az izgalom mindig fenyegetőbb alakot öltött, aprilban kath. és protestánsok között összeütközésre került a' dolog, 's 100 meg 100-an a' nép osztályok közül megtagadák földesuraiktól a' bért. A' Mallowban május 22-kén tartott roppant népgyűlés után, melyben 400,000 repealer volt jelen, a' ministerek 's a' parlament komoly rendszabályokhoz nyultak. A' már már lefolyó bill megújítottak, a' fegyverviselet az ireknek megtagadtatott, számos hadsereg Irlandba küldetett, több békebiró 's hivatalnok letéttetett 'sa't. Végre a' kormány a' *Cloutorfban* már megnyitott nagy repeal gyűlést is betiltatta. *O'Connell* azonban továbbá is folytatta működését 's a' társulat hetigyűléseiben határozatokat hozott, melyek a' kormány tetteit törvényteleneknek nyilváníták 's kimondák a' társulat további fennmaradását, mindaddig, míg Irland külön parlamentet nem nyerend. Erre az izgató 's társai pörbe fogatának, mely 1844. májusban a' vádlottaknak lázítás miatt, egy évi börtönrre ítéltetését

vonta maga után. Ezek a' büntetésnek azonnal alája is adták magokat. Azonban a' pörnél előjött több formahiány miatt a' pairtörvénytörvénysek sept. 2-án érvénytelennek nyilvánítá az eljárást's az irlandi ügy martyrjai ismét szabad lábra tétettek. Ez által a' mozgalom legalább pillanatnyira elveszté varázsát, különösen miután O'Connell előbbi állásába nem tudta magát többé bele találni. 1847. máj. 15-kén történt halála által az egész izgalom összeomlottnak látszék, azonban az 1846—47. és 48-ki éhség, melly e' szerencsétlen országban dühöngött, ismét felizgatá a' szenvedélyeket 's gyilkolások és nyílt lázadások még most is gyakori dolgok ott, különösen mióta ama nagy férfiú letűnt, ki szellemi felsősége által a' népre olly jótékonyan hatott. — Leirhatatlan az irlandi kath. népség legnagyobb részének nyomora. Még Lengyel- 's Oroszországban sem található illy inség's szegénység. Egy irlandi lakház rosszabb mint másutt az istáló. Ugyanazon kunyhóban a' többi nyomor-alakokkal együtt lakik a' disznó is, ezen leg-hivebb játszótársa az ir gyermekeknek, egyedüli gazdagsága az apának. A' kunyhó belsejében nincs szék, nincs ágy, nincs edény, lakói a' puszta földön guggolnak a' tőzektűz sűrű füstjébe burkolva ; egyedüli élelmök a' burgonya. A' kunyhónak gyakran nincs ablaka, kéménye, tetője, szabadon jár be azon szél 's zivatar. 'S mind ez olly országban van, mellynek földje termékeny, mellynek kikötőiből évenként 4 millió értékű gabona vitetik ki, 's mellynek lakói épen ugy adózni kénytelenek, mint a' gazdag angolok, 's melly minden keresetét oda adni kénytelen, hogy adóit leró-hassa. Kérdés támad, miért nem lehet segíteni ez országon, melly annyira gazdag természeti adományokban, 's emberi boldogságban olly szegény ? Az örökké pengetett municipal reformok, szegény- és társulati törvény mindaddig nem lesznek egyebek puszta hangnál, mig a' kereskedés szabadsága, egyenjogúság és önkormányzat kivánda nem lesznek. A' világ leghatalmasabb aristocratiája viseli lelkén Irland nyomorát. — p.

Írói tulajdon. Mennél nagyobb fejlődésre jut a' szellemi élet, annál kitünőbb fontosságra emelkedik az írói tulajdon 's utánnomás kérdése, melly a' régibb törvényhozásokban még semmi figyelemre sem méltattaték. Mióta az irodalom mostani magas jelentőségére vergődött a' társadalmi 's állami tényezők közt : a' törvényhozások, 's ezek közt hazánké is, azon figyelmet követelő, fontos érdekek közé sorozák az írói tulajdont, mellynek jogszerű szabályozását elmellőzni nem lehet, 's a' napi kérdések közt, főleg Németországban, 's ujabban (p. o. az 1841-ki parlamentben) Franciaországban is előkelő helyet foglalt el az utánnomás kérdése, vagyis azon kérdés : vajjon a' könyveknek, mások szellemi tulajdonainak, utánnomása szabados, vagy jogsértő és tilalmas dolog-e ? — Vannak, kik más emberek bőrére túlságosan némeslelkűek 's bőkezűek, kétségbe vonják az íróknak 's az írókkal szerződött, ezektől a' tulajdont megvevő, 's így ezeknek jogát képviselő kiadóknak világos tulajdonosi jogát, 's mig angolosan bitófára kárhoztatnának minden rablót, a' ki néhány fillérnyi anyagi értéket elidegenit, büszke szemöldökkel nézik le azt, ki az írói tulajdon védelmére szót emelni mer, és, szerintük, az eszméket, az összes emberiség közös tulajdonait, egyedárusilag bitorolni akarja. — „Tehát portéka az az elme, ez az ész ! dohány, szalonna, vagy szappan !“ így kiált fel a' Dagnerotyp elmés írója, (46. lap) és sajnálja, hogy olly író, ki czikkeivel

kereskedik, ki az egek legbecsesb ajándokát, az isteni szikrát serpenyőben méri, favágó nem lett, és jövendőli, hogy ha illy író egykor Apolló és hűgai elébe áll, ebrudon fog kivettetni, 's hallani: „takarodjál, te arany büzü.” — Elmésségekkel azonban semmi sincs bebizonyítva, 's a' Daguerreotyp írója kétségkívül jó ebéd után kényelmesen szivta illatos szivarát, midőn ezen sorokat írta. Komolyan tekintve a' dolgot, semmi kétséget nem szenved, 's minden polgárisult ország törvényhozása által elismertetett, hogy valamint minden, a' mit saját erőnkkel, már akár lelki tehetségeinkkel, akár külső eszközökkel, jogosan szerzünk, igaz tulajdonunkká válik 's birtokunkba megy át, úgy az is, a' mit, mint velünk született vagy szorgalommal 's költséggel szerzett erőink 's tehetségeink eredményét, leirunk 's kinyomatunk. — Ki fogja tagadni, hogy az írónak teljes és elvitázhatlan tulajdoni joga van saját kéziratához, vagy ennek kezében 's birtokában levő lenyomataihoz? 's minthogy minden tulajdonosnak jogában áll tulajdoni jogát csupán részben is eladni, 's tulajdonának más birtokába lett bocsátásánál némelly egyes, szinte a' tulajdonban foglalt jogokat magának visszatartani, vagyis: az új megszerzővel, némelly, a' következő megszerzőkre is önmagoktól átmenendő megszorításokat alkudni ki: az írónak is meg kell lenni azon jogának, hogy a' könyv vagy kézirat tulajdonában fekvő legfontosabb haszonvételi jogot, t. i. a' lenyomatás általi, eladás végetti soksorozás jogát magának, az eladás alkalmával visszatarthassa, kiköthesse. Az ujonnan nyomás 's tovább eladás után gyakorlandó haszonvételi jognak ezen kikötése nem egyéb, mint a' tulajdonban foglalt jogok összességének megosztása, millyennek példáit a' polgári jogban gyakran látjuk. Ha az írói tulajdon ezen fogalmát szem elől nem tévesztjük: magától értetik a' positiv törvény szerint, hogy nem csak az köteleztetik az után nem nyomás feltételének megtartására, ki a' nyomtatott iratnak példányát egyenesen 's közvetlenül a' szerzőtől vagy kiadótól veszi át, hanem az is, ki a' könyvet második, harmadik 's a' t. kézből szerzi meg. — Igaz ugyan, hogy az író ezen említett joga nem természeti jog, ha t. i. ezen elnevezés alatt csak az emberrel vele született ősjog értetik. De hiszen maga a' tulajdon sem születik az emberrel, 's azon értelemben természetes tulajdonjog sincs, hanem csak természetes elsajátítási, vagy tulajdonszerzési jog. Minden tulajdon feltételez valamelly megszerzési tény, 's ugyanez áll az írónak kizárólagos eladási jogára nézve is; szükséges t. i. valamelly cselekvény, melly által a' jog birtokába lépjen, és ehez természeti vele született joga van. A' még ki nem adott könyv birtokához ugyanis senki sem jut jogosan másképen, mint a' szerzővel vagy kiadóval kötött szerződés által, a' szerződéshez pedig tetszés szerinti feltételeket lehet kötni, tehát azt is, hogy a' könyv az író vagy kiadó egyezése nélkül tovább ne terjesztessék. Ezen feltételt az író vagy kiadó nyíltan is kimondhatná, minden egyes vevő ellenében, 's ha kimondaná, kétségkívül jogosan volna védve minden utánnyomás ellen. A' vevő, ki az utánnyomás jogával nem bír, azt a' mivel nem bír, természetesen másra sem ruházhatja át. És a' ki a' szerzőnek vagy kiadónak jogát utánnyomás által sérti, természetesen kárpótlásra köteleztetik. — A' mit az író vagy kiadó minden egyes esetben kimondhatna, mint eladási feltételt: ugyanazt sokkal czélszerűbben 's hatályosabban teheti az állam, ha tör-

vényhozás utján egyszer mindenkorra kimondja az utánnomás tilalmát mindazon írók 's kiadók javára, kik attól nyiltan le nem mondanak.

Egyébiránt azok is, kik az írói tulajdont, mint jogot, elismerni nem akarják, szivesen elismerik, hogy az írók egyedárusága természeti méltányosságon alapul, 's mulhatlanul szükséges, mint az írói érdem jutalma, 's írói szorgalom felbátorítása, és ha jogi tekintetből nem is, de társas célók végett minden esetre tiszteletben tartandó. Arra, hogy valaki magát íróvá képezze, a' vele született természeti tehetségen kívül, melly eredeti birtok, még sok idő, szorgalom, készület, költség, beruházás is kell, mi által a' tudomány szerzett birtokká lesz. A' tehetség kimüvelésére fordított beruházás sokkal költségesb, mint akár a' búza földé, akár a' mesteremberé : nem méltányos-e tehát, hogy a' társaság azt is megvédje, mint ezeket ? De meg kell védenie saját szellemi 's erkölcsi jólléteért is. Mert ha e' védelem hiányzik, természetesen senkinek sem vagy csak igen kevés önzéstelennek lesz kedve, jutalom reménye nélkül, tehetségeit 's fáradságát olly hálátlan mezőre fordítani, melly még áldozatait sem téríti vissza. A' tudományt művelő vagyonosok száma, kik illy nemes áldozatokat hozhatnak, 's idejük, fáradságuk és beruházásaik megtérítésére nem szorulnak, aránylag igen kicsiny ; a' szegény tudománybarát 's költő pedig, ki szép lelkén kívül, testből is állván, testi eledelt nem nélkülözhet, kénytelen lesz a' dicső, de éhes pályáról elcsüggedten lelépni. Mi lesz így a' polgárisodásból, mi a' státusból, „mellynek valódi ereje a' tudományos emberfő mennyisége“?

Ezért újabb időkben alig van polgárisult állam, melly az írókat védelem nélkül hagyta volna, 's a' hol az utánnomás általánosan eltiltva nincs is, legalább hosszabb vagy rövidebb időre védelevek szoktak az utánnomás ellen kiadatni. Elmúltak az idők, midőn az írók 's kiadók teljes védelmen hagyása által akartak felvilágosodást terjeszteni, 's az emberiséget és műveltséget jograblás, 's barbár eszközök által mozdítani elő. Tagadhatlan is, hogy ha az utánnomás feltétlenül meg volna engedve: a' journalistákon kívül nem lenne író, ki képes volna szellemi munkássága eredményeiből tisztességesen élni, 's a' kiadás is egészen tönkre jutna és megszűnnék kereseti ág lenni, mert az utánnomók nyereségvágya a' sikerültebb vállalatok hasznának nagyobb részét magához rántaná, 's az eredeti vállalkozóknak csak a' kárt és kockáztatást hagyná meg, mellyek kevesbé szerencsés irodalmi vállalatok kísérői. Az állam, melly minden egyéb jogos keresetet 's élelmódot védszárnyai alá vesz, nem vonhatja meg e' védelmet az író- 's kiadótól sem, mert tudomány 's irodalom a' polgárisult államnak épen olly szükségesek 's nélkülözhetlenek, mint ipar és földművelés, — és művelt nép nem kívánhatja, hogy azok, kik az emberiség magasb igényeinek kielégítésére eszközöket nyújtanak, minden díj nélkül fáradozzanak 's rosszabb állapotban legyenek, mint a' legutolsó napszámos ; művelt nép, melly a' nemzeti irodalom becsét méltányolni tudja, nem akarhat úgy bánni a' költővel, a' tudóssal, — a' hazának e' díszeivel — mint vadember a' fával, mellyet levág, hogy gyümölcsét kényelmesbben szedhesse. — És pedig nem elég, hogy az író csak rövid évekre szóló, nem pedig egész élethosszára terjedő védelem által legyen az utánnomás ellen megoltalmazva, vénségére pedig azon veszélynek legyen kitéve, hogy

koplaljon és fázzon addig, míg mások általa gazdagodnak, vagy örökösaitől ezeknek egyetlen segédforrását azonnal az apa halála után elvonják, míg más örökösök a' szülők tulajdonában nem csak bizonyos számú évekre, hanem mindenkorra részesülnek. — Nem elég továbbá az írói tulajdont otthon megvédeni, külföldi munkák utánnyomását pedig 's az utánnyomottak szabad árulását megengedni, mint Belgium a' francia munkákét, mint Északamerika egyesült államai az angolokét. Mert a' mi magában 's egyedekek közt jogtalan és erkölcstelen, az országilag, az államok közti viszonyokban sem lehet jogos ; 's egy országnak sem lehet joga, idegen tulajdon sértésivel pótolni saját szükségait. 'S hogy a' legpolgárisultabb országok e' jogsértést türik, ez csak onnét magyarázható, mert egyik kormány nem akar olly szabályt sürgetni, mint a' másik, azért nem hoz szönyegre, hogy addig is, míg a' sértő nem eszmél, sérült viszonyaiba némi egyensúlyt hozzon ; — a' mi a' jogsérelmet csak megfejt, de ki nem menti. — Még azon tetszetes népszerű ok sem alapos, melyet az utánnyomás baráti olly igen fontosnak tartanak, 's minduntalan hánytorgatnak, t. i. hogy az eredeti kiadások túlságos drágasága teszi az utánnyomást, épen a' tudomány 's szellemi élvezet terjesztése tekintetéből szükségessé. Mert épen azért olly drágák az eredeti kiadások, hogy a' gyorsan elkészülő utánnyomatok megjelenése előtt a' kiadó költségei, legalább nagyobb részben, már fedezve legyenek ; ha a' kiadó bizonyos lenne benne, hogy jövedelme utánnyomás által nem fog csökkenteni, sokkal olcsóbban adhatná számosabb példányban nyomtatott könyveit. Illy számítás által, ha egyes vevők krajezárokat nyernek, a' jogos tulajdonosok százakat 's ezreket vesztenek, az egész pedig, a' tudományosság legfőbb rúgóit csorbítván, nagybecsü szellemi javakat áldoz fel. — Azon nehézségnek, hogy akadhatnak egyes írók, kik restellik munkájokat, melynek új kiadása hasznos és kelendő lenne, ismételve kiadni, 's így a' közönséget, ha más valaki helyettük gondosabban el nem jár, erkölcsi veszteséggel sújtják, — könnyen elejét vehetni olly törvénnyel, melly időt határoz, minek elfolytával valamelly munka, a' szerző életében is, elhagyott dolognak tekintendő 's az első elfoglaló birtokába esik.

A' mi az e' tárgy körüli törvényhozást illeti : bármilly kívánatos volna is, védszövetség e' fontos ügyben a' polgárosodott országok közt még nem létesült. Egyes országok azonban annyira mennyire gondoskodtak már az irodalom embereiről. Németországon, melly eldarabolt állapotjában e' büntől igen sokat szenvedett, 1815-ben hozott első határozatot a' szövetséggyűlés, melly e' nemű általános törvény alkotását szükségessnek mondá ki ; de csak 1837-ben létesült törvény, melly a' tudományos 's művészi tulajdont az utánnyomók ellen legalább tiz évre megvédi, 's a' külföldről behozott utánnyomatok árulását tiltja. Nagyobb és tetemes költséggel járó munkák javára ezen határidő 20 évre is kiterjesztetik a' szövetséggyűlés különös határozatai által. A' porosz kormány 38 szakaszból álló kimerítő törvénnyel szabályozta ugyanazon évben az írói tulajdont, és szigoru büntetésekkel védte a' tulajdoni jogot, más államokra nézve, azonban költsönösséget állított fel, 's a' törvényt, idegen államokban megjelent munkákra nézve csak annyiban alkalmazá, a' mennyiben : írói tulajdoni jog azon idegen állam által is biztosittatik a' porosz munkákra

nézve. Ezen törvény szerint az írói tulajdonjog védelme az írónak egész életére, 's halála után 30 évre terjed ; — 's e' törvény fővonalait Bajorország is elfogadta, a' többi német államok pedig hihetőleg szinte követni fogják, ha még ekkorig nem követték. — Az angol törvény 28 évre védi a' kiadót, az író pedig's annak maradékait egész élethoszra. — Az észak-amerikai szövetségben szinte 28 évre van megvédve a' kiadó 's a' szerző, és ez utóbbi, ha a' munka megjelenése utáni 28 évet túléli, még további 14 évre, mellyek halála után özvegye és gyermekei javára is számíttatnak. Franciaországban és Belgiumban a' szerző egész élethoszára tart a' törvényes védelem, az örökösökre nézve pedig 30 évig az író halála után. Oroszországban, melly különben nem legkitünőbb példányképe a' civilisatiónak, minden író 's fordító számára egész élethoszra van biztosítva a' munkák tulajdona, az örökösök részére pedig az író halála után 25 évre. — Az austriai birodalomban előbb meg volt engedve az utánnomás ; ujabban megtagadtatott az utánnomatoktól a' kiadási engedély, sőt általános törvény is készült az utánnomás ellen ; a' monarchia olasz tartományai számára pedig, a' Sardiniával, Toscanával 's egyházi állammal kötött szerződés szerint, egész élethoszra 's az író halála után 30 évre határozott a' kiadási jog tartóssága. Legujabban Franciaországgal kötöttetett illy tárgyú államszerződés. Átalán fogva midinkább mutatkozik azon irány, hogy a' könyvek utánnomása elleni védelem, különös szerződések által, a' positiv népjog egyik részévé tétessék. — Nálunk Magyarországon is, a' nemzeti irodalom terjedésével 's a' könyveknek némi keletre vergődésével, az írói tulajdon több esetben sértetvén (p. o. *Berzsenyi* örököséinél ; *Szenveynél*, ki Schiller verseit más számára fordítá 'stb.), éreztetni kezdte már az írói tulajdont biztosító törvény szükségét, és *Szemere Bertalan* készítetett is e' nemü törvényjavaslatot, melly azonban, a' teendők tömege közt, sorozatra 's érvényre még nem juthatott, mikor a' forradalom kiütött. — T.

Irving (Washington) egyike Északamerika legszellemdusabb íróinak, szül. 1781-ben New-Yorkban. Szülői házában igen gondos nevelést nyert. Iskoláiban olly szorgalommal üzé tanulmányait, hogy beteggé lön 's aszkór kezdé fenyegetni. Ezt megelőzendő, utazásra kelt 's két évig utazott Olaszországban, Schweiczban, Franciaországban, Hollandban 's Angliában. Visszatérve hazájába, ügynökségre adá magát, de sem a' törvénykezés, sem a' kereskedés, nem felelt meg vágyainak, 's midőn 1812-ben Anglia és Amerika között kiütött a' háboru, örömmel fogada el Tompkins amer. tábornok alatt egy segédtszti állomást. A' béke helyreálltával ismét keresk. üzletéhez látott, azonban ezt, összes vagyonával együtt csakhamar elveszté. Most tehát egész erővel az irodalom terére lépett 's ekkor dolgozott fel egy Angliába 1815. tett kereskedelmi utazása alkalmával gyűjtött anyagot : „*Sketchbook of Geoffroy Crayon*“ (Lond. és New-York, 1820). Már ezelőtt is ismeretes volt az olvasó közönség előtt „*Letters of Jonathan Oldstyle*“ ; „*Salmagundi*“ czimü humoristicus lapja (külön kiadva : „*Salmagundi, or the whimvams and opinions of Launcelot Longstaff and others* London 1823.)“ ; 's „*History of New-York by Diedrich Knickerbocker*“ munkái által. Európat ismét meglátogató 's 1822. Párisban írta : „*Bracebridge Hall or the Humorists*“ (2 köt. London 1823). 1822-ben a' Rajna-

vidékét látogató meg, innen Prágába, Dresdába 's 1824. Angliába ment, hol „*Tales of a traveller*“ cz. m. adá ki (2 köt. London 1824). Rövid tartózkodás után déli Franciaországból 1825. Spanyolországba utazott, hol az Escorialban az Amerika fölfedeztetését tárgyzó kéziratokat 's könyveket tanulmányozá, 's 4 évi ott léte alatt közelről megismerkedék a' spanyol szokásokkal. Ennek eredménye volt : „*Life and voyages of Christopher Columbus*“ (London 1828. 4 köt.); *Voyages and discoveries of the companions of Columbus* (Lond. 1831.); *Chronicle of the conquest of Granada* (Lond. 1829. 2 köt.); *Alhambra* (Lond. 1832. 2 köt.). Az utóbbi művet Londonban írta mint az ottani amerikai követség titkára. 1832. óta ismét Washingtonban élt, míg nem a' spanyol udvarhoz követül neveztetett ki. Újabb munkái : *A tour on the prairies*; *Abbotsford and Newstead-Abbey*; *Legends of the conquest of Spain*; *Adventures of Captain Bonneville* (Lond. 1837.); *Sketchbook* (Lond. 1839.); *Mahomet* 'stb. — Irving munkáinak fényoldala kellemetes előadás, frissesség és irmodori ügyesség. Nem teremtő lélek ugyan, azonban a' mit az élet elébe nyujt, azt ügyesen tudja feldolgozni 's annál fogva minden országból, mit meglátogatott, elsajátított valamit. Utazási szenvedélye minden munkájából kitűnik, miután ezek tulajdonképen nem egyebek utleírásoknál. A' humor nála kedély 's finom, soha sem sértő élcz által pótoltatik. Mély pillantás az emberi lélekbe I. irataiban nem található, de igen érdekes lélektani megjegyzések; szüntelen mosolyog ugyan a' fonák hajlamok és törekvések felett, de soha sem izgatja fel az erős, egymást keresztülvágó szenvedélyeket. Szorgalma a' legnagyobb elismerést vivá ki. *Összes művei* megjelentek Párisban 1834-ben; német fordításban M. Frankfurtban 1827—1835-ben 50 köt. — a.

Irving; Irvingianusok. I. *Eduard*, az irvingianusok alapítója, presbyteri lelkész és vallásos rajongó Londonban, szül. 1792-ben Annanban, Dumfries skót grófságban. Edinburghban tanult hittant, 1810-ben mathematica tanítója lett Haddingtonban, 1812. a' gymnasium igazgatója Kirkaldyban 's innen a' hires egyházi szónok, *Chalmer* mellé jött segédpapnak Glasgowba. Előadásai olly tetszést arattak, hogy ennek következtében elterjedt híre nál fogva a' londoni kaledon imaházba tétetett által. 1822. lépett ezen új hivatalába. Itt azonnal kihirdeté, hogy a' rendes egyházszónoklati előadási modort mellőzni fogja 's szokatlan fegyverekkel küzdeni a' befolyással bíró férfiak ellen, mert az ő hivatása nem más, mint : „képzeltetés, politikus, törvénytudó 's tudós férfiakat, kik a' világ sorsát kezökben hordozzák, arra tanítani, miként egyeztessék meg ügyeiket lelkökkel, hogy ezentul semmiféle kifogásuk ne lehessen.“ Az egyh. alapítvány elöljárója, a' Yorki herczeg, felette meg vala ezek által lepetve, midőn I-et szónokolni hallá. Elterjeszté róla a' hirt az udvari körökben. A' kíváncsiság általában felébredt iránta mindenütt. A' kis kaledon imaház annyira megtelt, hogy utóbb a' kíváncsi hallgatóknak mindig előre kelle magokat jelenteniök 's a' városi posta utján kaptak belépti jegyeket. — Az imaházba érve, azt gondolta az ember, színházba lépett, hol London finom világa ül egy érdekes szindarab előadására várakozva. Végre megjelent a' nehezen várt — pap. Egy nagy, 6 lábnál magasabb alak, halavány arccal, gondosan ápolt, sűrű barkóval, sűrű szemöldökkel, szép magas hom-

lokkal 's éles, rendes vonásokkal. Széme az épületes férfinak sajátoságos fellengőségben uszott, hangja szép és teljes volt, azonban a' légesendebb suttogatástól rögtön a' legerősb kiáltozásba csapott át, tagjártatása beható 's jól kiszámított vala. Fejét koromsötét haj fedé, régi olasz divat szerint ketté választva. Előadását középkori styl, költői képek és közbe közbe szúrt erőteljes kifejezések 's személyes vonatkozások által ha nem fűszerezé is, de éleszté. Papijára büszke egyházközsége nagyobb imaházat akart neki építeni, de midőn ez elkészült, akkor már hanyatlásnak indult az ő dicsősége is. Két irata, miket most kiadott : „*The oracles of God*“ (Lond. 1822.) és „*The judgement to Come*“ tökéletesen eltemeté a' sír felé hanyatló nevét. Ezekben meztelenségei leplezetlenül tüntek fel, a' nélkül, hogy tagjártatások által el leheté volna őket takarnia. Egy előszava miatt, mit 1827. egy spanyolból fordított munka elé irt, egy theologus, ki a' Krisztus testének mulandósága 's vétkeességéről ott elmondottakat eretnekségekné bélyegzé, bevádoló őt a' presbyteri zsinat előtt, 's ez valóban roszá I. nézeteit. 1828. kiadá : „*The last days ; a discourse on the evil character of these our times, proving them to be the perilous times of the last days*“ cz. munkáját, mellyben ezen hely fordul elő többek között : „Óvلاك beneteket, hogy a' felvilágosult kort ne magasztaljátok, mert az nem egyéb, mint a' liberalismus fénylő árkangyalának, a' sátánnak dicsőségét fölibe emelni Krisztusnak, a' tündöklő hajnali csillagnak. A' ki azt mondja, hogy isteni, erkölesi és politikai igazságra nézve felvilágosodottabbak vagyunk apáinknál, az azt állítja, hogy a' hitetlenség korszaka fényesebb és dicsőbb a' hit korszakánál.“ — 1832. óta valóságos szemfényvesztésekre kapott kedvet imaházában. Így p. o. leányokat 's más személyeket léptetett ott fel Skóciából, kik idegen nyelveken szóoltak, azaz : tarkán, barkán összevissza hadartak mindenféle hangokat, miket I. bibliai nyelvre fordított le 's a' sz. lélek hatásának adott ki. Ez idő óta ismét számosan látogatták imaházat a' babonások, kíváncsiak 's nevetni szeretők seregéből, azonban I., miután a' presbyterium által hiában intetett volna meg, 1832. hivatalából letétetett, 1833. pedig a' skót főzsinat által az egyház kebeléből kizáratott. Meghalt 1835. — Egy nagyobb munkája még : „*Sermon, lectures and speeches*“ (3 köt. Lond. 1828). — Követői ezen talán nem annyira rajongó, mint inkább ámitó papnak *irvingianusok* vagy *irvingisták* nevé alatt, külön hitfelekezet gyanánt mai napig fenmaradtak. Dogmáik vagy szervezők a' legujabb időkig ismeretlenek maradtak ; miután minden másként hívőnek csak akkor engednek bemenetelt vallásgyakorlataikhoz, ha egy tagjok által vezetetik be, 's mivel az európai continensen, még az effélékre hajlandó Németországon is, csak csekély mértékben terjedtek el. Eredetöket dogmatikailag a' sz. lélektől származtatják 's azt hiszik, hogy a' megváltó újra meg fog jelenni, mihelyt egyháza annyira megtisztuland, hogy képes leend illőleg elfogadni völegényét. Krisztusnak ezen völegényi viszonyát az egyház-szűzhez nagy előszeretettel zsákmányolják ki ; hasonlóul nagy fontosságot helyeznek az istennek közvetlen hatására 's nyilatkoztatására az ember irányában. Dogmáik épülete az Apocalypsis porladozó köveiből van építve. Külső szervezete e' felekezetnek következő : 12 „apostol“ van egész Európa felett ; mind-egyiknek meg van saját vidéke. Ezeknek alá vannak rendelve a' „profé-

ták“, egy neme az egyházi tanácsnak. Harmadik rangsorozatba jőnek az „evangelisták“ és „diakonusok“ ’s végre a’ negyediket „angyalok“ és „vice-angyalok“ képezik. Ez utóbbiak alatt a’ tulajdonképeni községi lelkészek értetnek. A’ fő isteni tisztelet alkatrészei : liturgia és prédikáció ; mindkettő között 1½ órai szünet, melly arra való, hogy ez alatt a’ község a’ sz. lélek ömlengéseinek engedi át magát. A’ liturgia zene nélkül megy végbe, ’s a’ lelkészek hangadása nyomán, kik fejér egyházi ruhában, némi emelvénnyel a’ mise áldozat egy nemét végzik, az egész község által énekeltetik. Tárgyát az ének legtöbbször az O-Testamentumból veszi, különösen a’ zoltárokból, miket e’ szavakkal kezdenek és végeznek : „És így vala ez kezdettől fogva és így fog lenni örökké.“ Az ének végeztével a’ „vice-angyal“ térdre omlik, ’s példáját az egész község követi. Ezután elolvassa az agendát, mialatt egyes helyeknél „Amen“ szóval vág közbe Ismételt ének és a’ sz. lélek ömlengésére szánt szünet után az „Angyal“ egy asztal elé áll ’s elmond egy prédikációt, mi által az isteni tisztelet befejeztetik. — Az utóbbi évtizedben történt, hogy az irvingianusok felekezete északi Németországnak némelly mysticismushoz hajlandó vidékein elterjedt, névszerint Berlinben, hol az utóbbi években 500-nál több, istentől elragadtatott, minden rangu ’s rendű irvingianus volt. — k.

Isabey. (Jean Baptist), francia festész és litograph, szül. 1879. Nancyban, *David* tanítványa. A’ francia császárság már első szakában nagy tekintélyben állott, mivel tanítójának pályáját elhagyván, különös napi eseményeket ’s az új udvar fényes ünnepeit rajzoló. Ez által annyira megnyeré Napoleon kegyét, hogy a’ művész csaknem egyedérséggel bírt, a’ császárt és családja tagjait festeni; gyakran volt kénytelen a’ császárt utjában követni, hogy nevezeteseb jeleneteknél jelen lehessen, miket azután le kelle rajzolnia. E’ napokban ’s e’ festményekkel I. tetemes vagyont szerzett ’s kitüntetések- és czimekkel elhalmozott. Napoleon bukása után a’ művész ugyanazon készséggel csatlakozott a’ visszatért Bourbonokhoz, kiket, mint szinte Europa csaknem valamennyi uralkodót, számos képben állita elő. Művei rendkívüli csinosak ’s kellemesek, arczképei igen hívek. Hasonlóul kitünt litographi és porcellán festészeti műveivel. — Fia és tanítványa 2) I. *Eugén* mint tájképfestő szerzett magának nevet. 1830. mint kir. tengeri tájképfestő volt az algiri hadjáratban ’s az akkori eseményekre vonatkozó festményeket készített. — k.

Isturiz (Don Javier de,) spanyol miniszterelnök 1836. ’s a’ szabadelvűség megtagadója, szül. 1790. Cadizban egy nagykereskedő házában. VII. Ferdinand visszaérkezése után leginkább az által tünt ki, hogy *Don Thomas, de I.* testvérével együtt, ki 1812–14. corteskövet volt, a’ kormánnyal elégteleneknek biztos menhelyet nyújtott házában ’s részt vett azon felkelés rendezésében, melly 1820. új évi napon *Riego* és *Quiroga* által életbe léptetett. Az alkotmány vissza levén ismét állítva, I. Madridba ment ’s itt a’ legelhatározottabb párt vezére lett. *Alcala Galiano* ’s más népberekkel együtt, kiket elleneik, „El quintillo de Isturiz“-nak (I. ötödik emelete) csufoltak, a’ népet *Martínez de la Rosa*, *Arguelles* miniszterek és pártjok ellen izgatá, 1822. corteskövet, 1823. corteselnök lett ’s ő is elment Sevillába, hol a’ király felfüggesztése mellett szavazott. Ezután Cadizban élt egy ideig. A’ bekövetkezett restauratio halálra

ítélé, azonban szerencsésen Londonba menekült, 's itt összeköttetésbe lépett Zulueta kereskedőházzal, az Arguelles iránti ellenségeskedésekkel felhagyott, sőt Mendizaballal barátságos lábra is állott. 1834. a' regens királynő által adott amnestia folytán visszatérhetett Spanyolországba, 's Cadiz tartomány által procuradornak választatván a cortesbe, Madridban ismét a' legszélsőbb párthoz csatlakozott, mellynek soraiban *Calatrava, las Navas, Alcala Galiano, Caballero* 'stb. ragyogtak. A' milicia urbanának egy felkelése *Tereno* ministeriuma ellen nem sikerülvén, I. kénytelen volt egy ideig rejtve tartani magát. De midőn nem sokára ezután barátja *Mendizabal* lett minsterelnök, I. nem csak nyilvánosságra léphetett, hanem tanácsadója is lett az új elnöknek, sőt a' procuradorok 1835. novemberben összegyűlt kamrájában elnökséget nyert. Ezt a' köv. évben feloszlata *Mendizabal*, 's mindent elkövetett, nehogy I. ismét előbbi helyét foglalja el. Azonban épen olly buzgalommal dolgozott *Isturiz Mendizabal*nak megbuktatásán 's gyűlöletessé tételén. Párbajt is vívtak. *Mendizabal* ministeriumának bukása után I. 1826. maj. 15. minsterelnök lett 's a' külügyi tárczát kezelé. Ezen megváltozása és bosszuállása által annyira maga ellen ingerlé a népet, melly 1836. aug. 13. a' királynét az 1812-ki alkotmány kikiáltására kényszerité, hogy dühe elől állítottetben kénytelen vala megszökni. Lissabonon keresztül Londonba 's azután Párisba ment, hol *Miraflores, Toreno, Frias* hercegekben 'stb. bajtársakat talált. Visszatérve Spanyolországba 1837. megesküdt az alkotmányra 's 1838 Cadiz tartomány újra megválasztá követnek a' cortesbe, mellynek ekkor elnöke is lett. Ámbár *Esparterónak* ellene volt, még is fenn tudá magát ennek kormánya alatt tartani 's titkon erősen dolgozni *Krisztina* királyné visszatérhetése ügyében. Mindazáltal nem nagy kitüntetésekben részesült *Espartero* elüzetése után. 1849. spanyol követ volt az angol udvarnál. — k.

István főherceg, Magyarország nádora 's királyi helytartója 1847 — 48-ban, unokája II-ik *Leopold* ausztriai császár és magyar királynak, fia *József* főherceg nádornak ennek második házasságából, iker testvére *Hermina* főhercegnőnek, szül. 1817. september 14. Születése életétől fosztá meg anyját. É' vesztesség daczára nagy gond fordítottott neveltetésére. Tanítói tapasztalt tudományos férfiak valának, kik atyja felügyelete alatt kitünő gondot fordítának, mind ismeretei szaporítására, mind pedig szive nemesítésére. Ez utóbbinak szép bizonyosságait adá az 1838-ki budapesti árviz alkalmával. Meleg elismeréssel hirdetéek akkori lapjaink, miképen I. a' hullámok betörése alkalmával azonnal csolnakon átkelt Budáról a' zajló Dunán, 's megjelent a' pesti utcákon a' legveszélyesb helyeken, jelenléte 's más segélyző intézkedései által szabadulást, vigaszt nyujtandó a' szerencsétleneknek. I. ezen áldozatteljes föllépése legjobb hatást szült az országban, 's már akkor nagy népszerűséget szerze neki a' magyaroknál. 1843-ban hosszas utazásra kelt 's meglátogató Németország udvarait, városait 's tartományait. A' történelem és művészet emlékei, a' legérdekesebb személyiségek, a' tudományok és szépművészetek, a gazdasági és iparélet fontosb tárgyai nem kerülték ki figyelmét. Visszatérte után az ausztriai monarchia egyik legfontosabb tartományának élére állítottott, 1843 dec. 9-én ruháfván reá egy cs. kézirat Cseh-

ország polgári kormányzóságát. Ez állomáson maradt 1847. őszéig, a midőn atyja *József* nádor halála után újabb és terjedtebb hatáskör jutott osztályrészéül. Kineveztetett Magyarország királyi helytartójának, Pest Pilis és Zsolt vármegye főispánjának, 's a' jászok 's kunok főkapitányának. Az egész nemzet reménye feléje fordult. Megérkezésének napja ünnep vala, Buda-Pest örömtengerben uszott. Az akkori trónörökös 's mostani ausztriai császár, *Ferencz József* személyesen érkezék meg Pestre, őt főispáni székébe beiktatandó. Csakhamar ezután az ország kívánatainak 's szükségeinek közelebb kiismerése végett, beutazá az ország legnagyobb részét. Utja diadalut volt. 'S a' lovagias főherczeg kedvence lett a' lovasias nemzetnek. 1847 nov. 11-én nyitotta meg az országgyűlést V-ik *Ferdinánd* király 's a' kir. előadások egyik pontját tévé az új nádor választása. A' kormány ohajtása a' nemzet akaratával találkozott. Az országgyűlés egyhangulag elhatározá, a' király által nyújtott nádori jelöltek névsorát fel sem bontani, hanem közfelkiáltás utján megválasztá I. főherczeget Magyarország nádorává. A' bekövetkezett marciusi események különösen kifejtették állása nehézségeit. Az akkori nyeremények kivívásánál kitünő részt tulajdonita a' hir I. erélyének. A' magyar ministerium éléni működéséről lásd *Magyarország története* alatt. Aug. 14-én kelt a' királynak azon rendelete, melyben azon oknál fogva: „mivel ő felsége már Bécsbe visszaérkezett 's országai kormányzatát önmaga vevé által“, az 1848-ki törvények által a' nádorok ruházott teljhatalmak ítöle elvétettek. Bekövetkezett *Jellachich* hadjárata. A' dolgok mindinkább bonyolodásnak indultak. Sept. 15-én a' nemzetgyűlés egy küldöttsége felszólítá *Istvánt*, hogy álljon a' magyar sereg élére, miután magyar törvény szerint a' nádor egyszersmind főkapitánya is az országnak 's nagyobb veszélyek alkalmával a' hadsereg vezérletét átvenni köteles. A' nádor azonnal késznek nyilatkozott e' kívánatnak megfelelni, 's az éjjeli 11 $\frac{1}{2}$ óraker nála megjelent követség előtt kinyilatkoztatá, hogy más nap reggel tüstént táborba szálland. Három napig még Budán, 's háromig alcsúti jószágán időzött. A' sereg élemezésére, polgári biztosokképen, *Perczel*, *Asztalos*, 's *Bónis* képviselők adattak melléje. Sept. 31-én megjelent a' seregnél Keszthelyen. A' Balaton tulsó partján volt *Jellachich* főszálló helye. *István* szándéklott alkudozásai 's békeegyezkedései sikertlenek maradtak. A' tervezett összejövétel, mely a' nádor 's bán között a' Balaton Kisfaludy nevű gőzösén sept. 21-én d. u. két óraker a Balaton közepén lett volna véghez menendő, nem történhetett meg. A' nádor megjelent, de a' bán, tisztjeinek ellenzése által visszatartóztatott. *István* még ugyanazon napon Budára tért vissza; következő éjjel paraszt kocsira ült 's elhagyá hazáját. Bécsben beadá lemondását 's haladék nélkül távozott az osztrák tartományokból. Azóta magán emberként él németországi birtokában, Schaumburgban. — k.

Itzstein (Ádám János) szül. 1775. sept. 18-kán Mainzban, hol atyja kurheszszeni tjtik. tanácsos volt. Tanulmányait azon zavaros korban végeze, midőn francziák 's németek küzdének a' város uralma felett. 1799-ben lépett állami szolgálatba, és ugyan először a' későbben mediatizált Leininger herczegségben, ennek mediatizáltatása után pedig Badenben, hol 1819-ig swetzingeni oberamtman volt. Ekkor, minden ellenszegülése

daczára, kabineti parancs által főtörvényszéki ülnökké neveztetett Mannheimba. Először 1822-ben lépett a' kamarába, mint mannheimi képviselő. Mingyárt ekkor elkezdé a' parlamenti harczot, jellemének egész erejével 's tevékenységével, 's bátran védé az alkotmányt a' ministerek megtámadásai ellen. Az országgyűlés eloszlattatván, Itzstein is azon szabadalmú követek során állott, kiket kegyvesztés ért. Azzal büntettetett, hogy Mannheimból a' meersburgi törvényszékhez tették át, a' melly lakváltoztatás érzékenyen nehezkedett családi viszonyaira. Hiában hivatkozott a' birodalmi végzésre, miszerint a' mediatizált államok tisztviselőinek joguk volt csak ott viselni hivatalt, hol átléptük alkalmával laktak. A' badeni kormány kényszerítette őt beteges létére átvándorolni. Most Itzstein elbocsátását kívánta, de ebben is sok nehézségre talált, 's noha nyilt és tagadhatlan jogára támaszkodhatott, csak nagy nehezen viheté ki, hogy 800 forintnyi évi jövedelem csorbulással, nyugalmaztatott. Badennek szomoru kora következett be. Maga a' kamrának keblében találkozott emberek, kik az alkotmány felfüggesztését kívánták; 's az ország részvétlen maradt, midőn az alkotmány leglényegesb pontjaiban megsértetett. Itzstein ez egész idő alatt szenvedő volt; bú emésztette lelkét 's hiában keresett gyógyulást utazáson és fürdőkön. Leopold nagyherczeg trónra léptével azonban megerősödvén a' badeni alkotmányos élet, Itzstein is meggyógyult 's uj erőben lépett fel. Schwetzingenből követte választatván, ősz hajakkal, de ifjult lélekkel jelent meg a' kamarában. Első teendője volt a' megrongált alkotmány helyre állítását követelni. E' czélt elérvén, az alkotmányos jogok bővítését, 's kifejtését, p. o. az adó és ujonczok megajánlásának jogát sürgeté 's ki is vívá, 's minden fontosabb és magasabb érdekü politikai kérdésben előharczos volt. Mennyivel kisebbek Baden viszonyai a' britt birodaloménál, ő annyival kisebb O'Connellnél; de valamint ezen nagy izgató, úgy ő is minden időben meg tudta érdemelni 's őrizni a' nép bizodalját. — A' badeni második kamarában kétségkívül legkitünőbb ember; az ellenzék lelkes vezére, a' ki egyedül volt képes, annak sokszor igen különszerű elemeit összetartani. Mint szónok, első helyen áll Németország parlamenti tehetségei közt. Előadása folyó, egyszerű, világos, válogatott, de erőteljes; egy hatalmas folyamhoz hasonló. Megtámadásai jól számitvák, egyenesen a' célra irányultak; gyakran felmelegül, neki lelkesedik, de sohasem ragadtatik el annyira, hogy a' gyeplőt kezéből kiejtse; esze uralkodik érzelmein; érzelme melegíti a' hideg értelmet. Ezáltal igen veszélyes parlamenti ellenség; tisztán átnézi a' csatamezőt, felfedezi ellenfelének gyengéit, mig önmagánál illyeket nem találhatni; leveri azt, de azért nem sért soha. Sohasem hagyja el őt a' nyugodt parlamenti tapintat, sohasem lesz csapongó, dagályos, érthetetlen, németesen pedáns, nem tulságosan czifra, vagy viharos; világosan gondolkodik és beszél, mindenkitől megértetik. Test- és arczmozgalma megegyezik beszédével. Nyugodt — szilárdul áll, nem sokat, de hatályosan 's erőteljesen mozog. Balkeze többnyire öltönyében nyugszik, 's csak jobbával kíséri szavait; ha azonban olykor rövid, gyorsan egymásra következő, erőteljes tételekben intézi megtámadásait a' minsterpad ellen, férfiasan szokta kinyújtani összeszorított jobbkezét, 's két három ütessel ereszteti le a' szószék asztalára. Ha támadása tetőpontjára ért,

ujra megnyugszik, élesen szegezi szemét ellenfelére, 's higadtan folytatja világos okoskodásait. — 1831 óta folytonosan elnöke volt a' budget-bizottmánynak, 's tagja az országgyűlési állandó bizottmánynak. 1842-ig a' schwetzingeni kerület által választatott képviselővé, mellynek bizalmát hivataloskodása idejében nyerte meg. 1842-ben győzött a' gyáva félelem, 's a' választók többsége nem merte reá adni szavazatát. De azért nem maradt ki a' kamarából. Más kerület választá meg képviselőjeül. A' kamara mindenkor oda tette tiszteletes nevét az elnöki jelöltek közé, de a' kormány sohasem őt nevezte ki. 1832-ben közeledni kívánt hozzá a' kormány, 's ülnökséggel kínálta a' főtörvényszéknél. *Itzstein* nem akarta parlamenti szabad tevékenységét korlátozni, 's nem fogadta el a' szép hivatalt. 1834-től 1840-ig gyakran történt ellene felhívás. Veszelýes demagogia vádjával illetetett. De a' kormány még sem hagyta magát azon aljasságra ragadtatni, hogy *Itzstein*t olly bünnel vádolja, melly ennek jellemével összeférhetlen volt. Annál mérgesebben üldözte őt a' kicsinyes pártgyűlölség; a' kormánynak önmagánál is kormányiabb szolgálai keserü bántalmakkal sértegették. Gazdag kárpótlást adott neki e' szenvedéseieért. Baden népe azon ünnepélyben, mellyet számára 1844-ben készített, 's az alkotmányünnep napjaiban, mellyeknek legtiszteltebb hőse *Itzstein* volt. Arany érdempénz veretett tiszteletére, mellyet az ország minden részéből jött követek nyújtottak át neki. Mannheim lelkesült népünnepet rendezett, 's ki ez alkalommal az ünnepadók nagy seregét, 's a' színház terebében tartott lakomát látá, nem kételkedhetett, hogy *Itzstein* eljárása a' nép tömérdek többségének tetszését bírja. — 1845-ben, májusban, barátjával 's elvtársával, *Hecker*rel Poroszországba utazván, hogy Stettinben lakó egyik barátját meglátogassa, Berlinből 's a' porosz államból minden ok nélkül kitiltatott. Hogy utazásának célja izgatás és ünnepeletetés nem volt, kitetszik onnét, mert Lipcsében az ottani polgárok 's tanulók által tiszteletére rendezett ünnepélyt szerényen visszautasítá. *Itzstein* a' badeni követhöz folyamodott, hogy ennek oltalmát vegye igénybe, de ettől, minthogy még kora reggel volt, el nem fogadtatott. A' távozás ideje, mellynek megtartására fegyveres erővel is kényszerítették, igen rövidre lévén tűzve, nem maradt egyéb hátra, mint a' porosz államat elhagyni. Ezen esemény egész Németországban közboszankodást gerjesztett; 's a' megbántott közvélemény számos adressben, 's a' badeni országgyűlésen is erős kifejezésekben nyilatkozott. *Arnim* gróf, porosz belügyminister, kinek a' kiltási rendszabály tulajdonittaték, kilépett hivatalából, 's ennyiben *Itzstein* némi elégtételt talált. — Legujabb politikai viseletét l. *Baden* alatt. — *Itzstein* rendszeren *Hallgarten* nevű mezei jószágán szokott lakni, rokonérmü baráti körében. Ősz öreg letére is igen erőteljes, ifju lelkü ember; nagy gyalogló, 's igen munkás, a' mit rendszeren, mértékletes életmódjának köszönhet. — T.

Izabella. II. (Mária Luiza), jelenleg uralkodó spanyol királyné, leánya VII. Ferdinand királynak 's ennek negyedik neje Mária Krisztinának, szül. 1830. Azon körülménynél fogva került a' trónra, hogy VII. Ferdinand, kinek nem volt gyermeke, 1830. mart. 29-én eltörle a' *saliai törvényt*, melly csupán fiutódokról rendelkezik, 's halála esetére végrendeletében nejét nevezé ki az ország regensnőjének 's leánya gyámjának

mindaddig, míg ez nagykorúságát eléri. VII. Ferdinand meghalt 1833. sept. 23. 's M. Krisztina, leánya nevében kezébe vevé a' kormányt. Nem sokára kiütött a' polgárháboru, miután Don Carlos, meg nem elégedve a' saliai törvény megváltoztatásával, tulajdonképen eltörlésével, 's az ujabban készült örökösödési rendeletekkel, igényeket formált a' trónra 's azokat fegyveres kézzel iparkodék érvényre emelni. Az ügyes hadvezér, *Espartero* ugyan lecsillapítá a' lázadást, azonban a' regens királynő 1840. oct. 10-én kénytelen volt lemondani és Spanyolországot odahagyni, a' midőn *Espartero* tolá fel magát regensül, *Arguelles* pedig a' fiatal királynő feletti gyámságot vevé által. Midőn azonban nem sokára ezután a' republikánusok és Krisztinapártiak egy szövetsége folytán *Espartero* és *Arguelles* megbuktattatott, az új ideigl. kormány *Baylen* herceget nevezé ki a' királyné gyámjának 's az új cortes 1843. nov. 8-ki határozata által nagykorunak nyilatkoztatta a' királynét. Azóta ugyan a' spanyol trónon megmaradt Izabella, azonban az ország békéjének helyreállítása mai napig sem sikerült. 1850. a' királyné fiut szült, ki azonban nem maradt életben. 1851. egy újabb szüléséről tudósítanak a' lapok. — (*L. Spanyolország.*) — k.

J.

Jackson (András) tábornok 's 1829—1837. elnöke az éjszakamerikai Egyesült államoknak, szül. 1767. irlandi származásu szülektől Déli Karolinában. Eleinte papságra készült, azonban a' függetlenségi háboru alatt, telve a' szabadság iránti lelkesedéssel, 15 éves korában két testvérel együtt oda hagyá iskoláit 's a' szabadságért küzdők sorába lépett. Két testvére elesett, nem sokára szüleit is elveszté. A' béke helyreálltával a' törvénytudománynak szentelé magát, 's már 1786. ügyvéd volt Salisburyban. 1790. Tennessee tartományban közügyésznek 's azután a' katonai erő parancsnokának is megválasztatott, 's ez utóbbi minőségben több győzelmet nyert az indiánok felett. Midőn 1796. Tennessee is az Unio államai közzé felvétetett, tagja lett az új állam alkotmányát kidolgozó választmánynak, 's ezután felváltva lett Tennessee képviselője a' congressusban, senátora az Egy. államoknak, főbíró és katonai parancsnok Tennesseeben, erről azonban nem sokára lemondván, falusi jószágára vonult. 1812. az angolok elleni háboruban tábornokká 's a' katonai erő főparancsnokává nevezetvén, seregével Uj-orleans felé indult, de nemsokára parancsot kapott seregének elbocsátására. Haza érve gyorsan ismét egybe gyűjté ezt 's a' Pensacolában pusztító indiánok legyőzésére használá. 1814 Uj-orleans komolyan fenyegettvén az angolok által, a' Congressus újra J-ra bizta az ország megvédését. Itt a' legkétségbeejtőbb viszonyokat találta, 's csak kitünő erélyének sikerülhete némi védelmi rendszabályokat létesíteni. J. megtámadá 2000 emberével az angol 5000-nyi sereget 's visszavonulni kényszerült. Ekkor elsánczolván magát, seregét 3700 emberig nevelé. 'S ezzel a' tiz ezernyi angol sereget fényesen visszaveré. A' többi hadi működést az 1813. dec. 24. Gentben kötött béke hire félbeszakasztá; azonban J. a' győzelem előtti erélyes rendszabályai miatt, miket önkénykedésnek neveztek

el, feleletre vonatott, 's miután az ellene kibocsátott elfogatási parancs elől megmenekült, tetemes pénzbírsággal büntettetett. 1816—1821-ig az indiánok elleni harcokban ismét kitüntette magát; miután azonban két angolt, kik az indiánokat harcra ingerelték, főbe lövetett, ez által ismét új megtámadásokat vont maga ellen. Ez után újra a' magán életbe vonult. Már 1824-ben az elnöki méltóságra jelöltetett ki a' tennessei törvényhozó tanács által; azonban abszolút szótöbbséget nem nyerhetvén, a' képviselők háza *Adams John Quincy* (lásd ezt) vetélytársát választá meg. J. pártja mely legtöbbszörre democratákból állott, ezután mindig növekedett. Különösen a' déli államok a' vámtarifa behozatala óta elégedetlenek voltak Adams elnökkel, 's mindent elkövetének hogy J. megválasztását biztosítsák. 1828-ban ez utóbbi abszolút szótöbbséget is nyert 's új hivatalába 1829. máj 4-én lépett be. A' fő kormányhivatalokat jeles szakférfiakkal tölté meg. Magát mindig szigorúan a' pártok felett tartván, a' bel igazgatásban nagy mérsékeltséget tanusított, míg kül politikája leginkább a' béke fentartását 's az amerikai kereskedés terjedését célozta. A' szabad választások democratá elvét érvényre emelé, 's kivítta, hogy az államhivatalok törvényesen négy évre szorittassanak. 1831. óta több kérdés izgatá fel a' pártszenvédeleyeket, ilyenek voltak: a' bank további fenállása, a' vámtarifa 's az indiánokkali egyenetlenségek. Mindezek dacára J. 1832. négy évre újra megválasztatott. Ez alatt a' vámtarifa iránti ellenszegülés olly fokra emelkedett, mely komolyan fenyegeté az Unió békéjét; Déli Karolina lakosai kinyilatkoztatták, hogy az Uniót elszakadnak, ha a' tarifa meg nem szüntetik. J. egy a' viszonyokhoz alkalmazott kiáltványt bocsátott közre, egyuttal azonban hadi lábra is állította a' sereget. Hozzá járult a' tarifa leszállítása, ugy, hogy ezen úgy megszüntököt szolgáltatni zavarokra. Új bonyadalmak támadtak ezután az Egyesült államok bankügyei körül. J. e' tárgyú intézkedései ellene ingerlék a' bankférfiakat. Hozzájuk csatlakozott a' senatus is, 's Jackson egyenesen alkotmány ellenes hatalmaskodásról vádolá, míg más részről a' képviselőház többsége annak lépteit helybenhagyá. A' senatushoz beadott ovásában (1834 ápril.) az elnök erőteljesen visszautasítá az alkotmánysértési vádat, 's fentartá továbbra is szilárdságát 's szigoru törvényességét, hatalmas ellenében leginkább a' nagy számu kisebb földbirtokosok 's a' dolgozó osztály rokonszenve által támogatvatva. Rendszabályai által az amerikai kereskedésen ugyan nem csekély sebeket ejtett, azonban nem leheté másképp tennie, ha a' pénzaristocratia tulságos úzérékedését a' közjó érdekében meg akará szorítani, a' földmivelő államokon segiteni 's a' democratá intézményeket a' kereskedői szellem mindig növekedő befolyástól megóvni. Természetes, hogy a' reá következő elnökválasztásnál illy körülmények között kisebbségben maradt. Követője *Harrison* lett, ő pedig teljes visszavonultságban élt falusi birtokán. (lásd *Éjszakamer. Egyes. államok.*) — k.

Jacoby (János) szül. 1805. Königsbergben izraelita szülöktől, 's igen jó nevelést nyert a' Fridericianumban. 1827-ben bölcsészet és orvostudományok tanára lett, 's az államvizsgálatot is kiállotta Berlinben. Heidelbergi egyetemi pályája 's utazása után Königsbergben telepedett le. Az ifju, már tanuló korában bebizonyította lelkeségét 's a' visszaélések

és elnyomás elleni gyűlöletét. Először is az orvosi intézetek hiányait támadta meg. Lengyelország felkelése kiragadta őt a' békés írói pályáról. A' szerencsétlen Lengyelországot, a' muszkán kívül, a' cholera is bántotta. Ezen iszonyu ellenséget megismerni, 's vele megvívni, Lengyelországba sietett, 's orvosi kötelességét, önélete kockáztatásával is hiven teljesítette. Visszamenván hazájába, nagyhirű orvos lett, 's egyszersmind elmés és fáradhatlan üldözője minden visszaélésnek. Polemiai iratai, mellyeket oktatási ügyekben, 's a' zsidók érdekében, magas állami tisztviselők ellenében írt, alaposság, világosság de egyszersmind éles ironia által kitünők 's a' censurával végtelen bonyodalmakba keverték.— Ekkorig *Jacoby* csak saját lakhelye szűkebb körében volt ismeretes és tisztelt név; a' mostani porosz király trónra léptével kezdődött reá nézve azon új időszak, melly nevét egész Németországon híressé tette 's a' nép szívébe beírta. Az alkotmány ügyében írt röpirata egyike a' legjelesbeknek az újabb irodalom mezején; felülmulhatlan világossággal, logiciával tárgyalja a' kérdést, minden tétele pánczélos, 's az egész mű ellenállhatlan eszmephalanx, a' legegyszerűbb 's egyszersmind legmeggyőzőbb okok tábora. A' mű sikere roppant nagy volt. Poroszország népének szabadelmű szelleme ezen iratban találta legékesszólóbb tolmácsát. Ezer meg ezer példányban nyomtatott 's kelt el. A' kormány üldözni kezdte az iratot, melly censurái engedelem nélkül jelent meg. Felségsértést, 's az ország törvényeinek és hatóságainak merész megrovását találták a' szabad iratban. Ezen per lefolyása egész kis történet, mellynek megírása nem ezen korba való. — 1841-ben kezdődött a' vizsgálat, 's néhány nap mulva *Jacoby*nál házkutatás tartatott, és az irat egész német szövetségben eltiltatott. A' berlini törvényszék april. 2-dikán, 2½ évi várfogságra ítélte *Jacoby*t. Fényes önvédelme, melly Zürichben 1842-ben jelent meg, figyelembe nem vétetett. *Jacoby* természetesen felebbvitellel élt, 's 1843-ban a' főtörvényszék által csakugyan felmentetett. A' felmentő ítélet közzlése azonban, minthogy ez az első törvényszéket compromittálta, tőle megtagadtatván, emlékezetből leírta az egészet, 's külön iratban lenyomatta. Mig a' kormány ekkint üldözte *Jacoby*t, polgártársainál rendkívüli népszerűsége emelkedett; születésnapja nyilvános ünnepély volt, beteg korában szinte ostromolták háza ajtaját, polgári koszorut nyert; aláírások gyűjtettek számára, mellynek jövedelme későbbben egy másik politikai martyr, *Jordan* javára fordittatott. *Jacoby* további munkássága szorosan össze van olvadva keleti Poroszország fejlődésével, mellyben előkelő részt vett. Ujra fellépett, mint író; két nevezetes röpiratot nyujtván hazájának, u. m. „*Preussen im Jahr 1845*“ és „*Das königl. Wort Friedrich Wilhelms III.*“ Az első irat e' három tételt fejtegeti: „önálló részvét a' státuséletben a' nemzet' kívánsága; hivatalnoki uralkodás a' kormány föelve; ezen ellentétnek következése kölcsönös bizalmatlanság.“ A' másik világos átnézetét adja a' népképviselőtre vonatkozó törvényeknek. Mind két irat időszakot teremtett a' porosz népvéleményben. *Jacoby* pedig a' königsbergi polgárgyűlésekbei részvéteért ismét vizsgálat alá vétetett, 's 50 tallerra büntettetett. — *Jacoby* közép nagyságu, karcsu; arcának nemes keleti metszése van, szeme sötét, nagy és mély; társalgása szeretetre méltó, vidám, satyrára hajló, elmés,

de sohasem sértő; mindenkor nyílt, őszinte, igazmondó. Barátsága nagy kincs a' művelt és lelkes embernek, 's ezért barátai rendkívül ragaszkodnak is hozzá. — T.

Jacobs (Fridrik) szül. 1764-ben, meghalt közel 84 éves korában, 1847-ben. Erdemei főleg a' classikai philologia körül vannak, melyet hosszú évek során át szorgalmasan művelt, 's mellynek lényegét és előnyeit nem pusztá nyelvtani studiumban vagy szókritikában helyezé, noha ezt is művészileg űzte, hanem az antik élet felfogásában 's a' mai emberiség javítására és nemesítésére alkalmazásában. E' szellemben fordított 's dolgozott át 1776 oltá egy sor görög író; a' görög antheológiát, Philostratust, Alianust, Demosthenes beszédeit, mellyek mesterileg vannak németre fordítva, 's egyszersmind, átdolgozásukban, a' leghűbb német érzület' tanuságai. Még inkább ilyenek. „*Németország veszélyei 's reményei*“ 's „*Németország becsülete*“ czimű beszédei, mellyekhez a' német irodalom kevés e' nembeli termékei hasonlíthatók. Hasonló szellemet lehellenek nemes, meleg és gazdag értekezései az antik életből, mellyek örege 's ifjura nagyszerűen hatnak. Illy alapon nyugodott **Jacobs**nak mély, érett és nemes életnézete, melly az ismértek és gyakorlati munkásság különböző terén nyilvánult, szent buzgalma az ifjuság 's a' nők' nevelése ügyében, emberisége, szerénysége, idegen érdem' méltányló elismerése, itéletének szelidsége. Személyes jósága 's békés érzelmei mellett azonban, egész életén át bátran megtámadta az aljast és gonoszt, a' papi szűkeblűséget de a' protestans hierarchát is, 's minden önzést, melly a' közjónak árt. — h.

Jacotot (József) egy nevéről nevezett tanmódszer alapítója (Jacototsche Methode), szül. Dijonban, képezését a' parisi polytechnikai iskolában nyerte; eleinte ügyvéd volt, azután humaniorák tanítója, tüzérkapitány, hadügyministeriumi titkár, igazgató helyettes 's nyelvek és matkematika tanítója a' polyt. iskolában, végre a' franczia nyelv és irodalom tanítója Leydenben. Ez utóbbi helyen lépett fel 1818-ban egyetemes tanítási módszerével, melly számos pártolóra talált különösen Belgiumban, Franciaországban és Schweiczban, de sok ellenre is különösen Németországban. Alapelve, mellyből kiindult ez volt: minden embernek egyforma értelme, egyforma esze van, 's minden mindenben van, vagyis más szavakkal: minden egyénben van egy megfelelő alapja a' szellemi és fizikai erőnek, mellyből a' nevelés 's oktatás épen úgy nem vehet el semmit, valamint hozzá nem adhat, 's hogy annál fogva ez utóbbiaknak egyedüli feladata, ezen létező erőt czélszerűleg ébresztzeni, vezetni és képezni, e' mellett azonban mindig és mindenek felett a' növendék ön munkásságát igénybe venni 's így ennek szellemét az anyag feletti uralomra segíteni. Szerinte ezen szellemuralomnak alapja és fő feltétele az önuralkodás, míg az oktatásra nézve az emlékezet gyakorlatának és képezésének tulajdonítja a' legelső helyet. Czélja legvilágosabban tünik ki nyelv-módszerében, mit legtökéletesebben fejtett ki. Ellentétben az eddigi rendes szó-kással, az analysis utját választja, 's a' tanítványt nem tanítja előbb betűket ismerni 's ezekből nem alkottat vele szótagokat, szavakat, tételket 'stb., hanem épen ellenkezőleg bizonyos rövid tételt oly tökéletesen emlékezetébe vés, hogy a' tanítvány ezen tételnek szavak, szótagok és

hangokká (betükké) felosztásánál tiszta belátással képes az alkatrészekről számot adni. Csak midőn ez az első tételre nézve teljesen eléretett, megy által egy másodikhoz, úgy, hogy ügyes tanítónak nem lesz két lapnál többre szüksége, hogy tanítványát az olvasás mesterségébe begyakorolja. Ezen olvasási gyakorlatokkal össze van kötve a' szép- 's helyesírás, valamint a' tulajdonképeni nyelvoktatás is, nyelvtan használata nélkül. J. rendszere idegen nyelvekre, valamint minden más tantárgyra is, zenét és rajzolást sem véve ki, alkalmaztatott, még pedig mindig meglepő eredményekkel. Hasonlít hozzá *Hamilton* módszere (lásd *Hamilton*). — k.

Jacqueminot (báró) francia tábornok és a' párisi nemzetörség főparancsnoka, szül. 1787. Napoleon alatt a' hadseregbe lépett, hol azonban mindig csak topographikus munkákra használtatott. A' nélkül, hogy csak egy hadjáratban is részt vett volna, 1815-ben mint ezredes kilépett a' szolgálatból, 's 1827. a' vogesei, 1834. a' szajnai département választotta követül a' kamarába. A' restauratio alatt mindig az ellenzékhez tartozott. A' juliusi forradalom óta azonban buzgó hive volt az Orleansi háznak, miért *Lajos Fülöp* által tábori segédnek neveztetett ki. Ez óta J. egész erővel az udvari politikát pártolá a' kamarában, névszerint buzgóan támogatá 1835. a' szeptemberi törvényeket. (L. *Franciaország* L. F. al. III. köt. 344 l.) Ennek folytán a' király 1842. tábornokká nevezte 's *Gérard* helyébe a' parisi nemzetörség parancsnokának, mi általános visszatetszést szült. *Lajos Fülöp* bukásával 1848. ő is elveszté állomását. — k.

Jacquemont (Victor) nagyérdemü, és hirü francia utazó, szül. 1801. A' párisi Jardin des plantes igazgatósága felismervén tehetségét, természetrajzi érdekekben utazásra küldé kelet felé. 1828. augusztusban indult el Párisból, oct. 28-án Rio de Janeiroba ért, itt azonban csak rövid ideig tartózkodván, utját a' Cap felé folytató. Innen 1829. februárban Bourbonba ért, meglátogató Pondicheryt és Calcuttát, hol lord Bentinck kormányzó által gyámolittatott. Hosszabb tanulmányok után, miket itt szerzett, meglátogató Benárest, Delhit, Nakót, Dunkárt 'stb., úgy hogy felért az éjsz. szél. 32 fokáig. Innen kelet felé fordult 's egész Bekurig ért, a' chinai Tatárság határára. Itt azonban legyőzhetlen akadályokat talált különösen a' lakosok részéről, úgy hogy vissza kellett térnie. Meglátogató Tábor és Ghirry völgyeit, 1830 decemberben Delhibe ért vissza, honnan Lahore, Pendjab, Mirpur érintésével, Kaschmirba utazott. Innen 1831 novemberben harmad izben utazott vissza Delhibe, 's rövid tartózkodás után Bombayba utazott. Itt 1832. dec. 7-én a' cholera végett vetett életének. Minden tekintetben kitünő jegyzetei 's gyűjteményei 1832—34. jöttek ki Párisban. „*Voyage dans l'Inde*“ (3 kötet 4 rétt). — k.

Jahn (Fridrik Lajos) egyike a' legeredetibb 's feltünőbb alakoknak korunkban, ki az ó német lovagorkorbeli irányok, eszmék és szokások iránt rajongó rokonszenvvel viseltetett, 's a' mai kor elpuhult jellemétől irtózott. Tanusítá jellemének ezen irányát egész külseje, érteljes ép alakja és régi szabásu ruházata. A' németek általában vivő apának (Turn vater) nevezték. — Szül. 1778 *Pommernben*, hol atyja lelkész volt. Tanult *Halle* és *Göttingenben*, hol az ottani diák társulatokkal örökös harcban élt, leginkább azért, mivel külön hazájok szerint szászoknak. poroszoknak 'stb.; 's nem németeknek nevezék magokat. 1809-ben *Berlinbe* jött, mint

tanító egy nevelő-intézetbe, hol kedvencz hajlamait 's világnézeteit nagyobb mértékben kezdé kifejtteni. Meglevén győződve, hogy a' francziák elleni közel irtó háboruban csak edzett nemzedék juthat a' kívánt célhoz, 1810 *Berlinben* megalakítá az első nagy tornát. Testi erő 's ügyesség volt egyedüli célja; a' görögök gymnastikájának egyéb magasabb céljait megveté. Ily szellemü volt egész nevelési rendszere. Később a' a' francziák elleni önkénytes seregbe állott 's a' *Lützoviak* harmadik zászlóalját vezénylé egy ideig. Csatában azonban soha sem volt 's többször katonai engedetlenségek miatt is vádoltatott. A' hadjárat végeztével visszatért tornászataához; szándékosan távol tartá tanítványaitól minden finomságot szavakban, ruházatban 's szokásokban, 's e' tornázók gyakran úgy viselék magokat mintha ők volnának egyedül Németország szabadságának tám-oszlopai. A' nővilág az ifjak nyers teutonismusáról, a' szülők fiaik zabolázhatlanságáról panaszkodtak 's hangzottak ellenök felségsértési vádak is. 1819. J. el is fogatott 's várról várra hurczoltatott. Hosszabb idő után *Freiburg* kis porosz városra utasított. Ide zárandokolt azután évenként legalább egyszer Németország minden pezsgő véri ifja, hogy a' szakálos, ősi kinézésü férfunak, a' francziák 's minden újabbkori irányok ellen még folyvást dörgő szavai által lelkesedjék. Azonban az ottani kormányval is összezőrrenvén, több heti fogságot volt kénytelen kiállni *Erfurtban*. 1838-ban *Freiburgban*, hova visszatért, minden vagyonát tüzvész által veszté el. E' városban maradt akkor is, midőn IV-ik Fridrik Vilmos 1840 tartózkodási szabadságát visszaadta; később a' vaskereszt rendét is megkapta. J. még egyszer tűnt fel a' világ szinpadán 1848, midőn *Freiburg* megválasztá a' német parlamentbe; a' Pál egyházban a' legszélsőbb jobboldal padjain foglalt helyet, onnan vetvén mérges pillanatokot a' baloldalra. Az ülésekben keveset szólott, de a' keresztekben folyvást papolt a' forradalom 's annak terjesztői ellen. 'S viselete miatt több apró bántalmaknak is volt kitéve. A' kor tulszárnyalá az öreg ur nyers nézeteit. A' tornászat körüli érdemei azonban évről évre mindinkább elismertetnek. Iratai közül megemlitendő: „*Runenblätter*“ (Frankf. 1814); — *Die Deutsche Turnkunst* (Berlin 1816); — *Neue Runenblätter* (Neubg. 1828). — a.

Jakab (István) m. akad. lev. tag, szül. Biharmegyében, Mező Keresztesen, 1798. october 29-én, hol édesatyja a' nagyváradi püspökség gazdatiszte volt. Tanult Nagyváradon 's Pesten; 1818-ban bölcsészet tanára lett, 1820-ban pedig, egy évi törvénygyakorlat után, a' Helytartótanács jegyzőkönyvi hivatalába lépett, hol 1823-ban fizetéses fogalmazó gyakornokká neveztetett, időközben ügyvédi oklevelet is nyerve. — 1828-ban a' Helyt. tanácsnál fogalmazó, 1836-ban jegyzőkönyvi igató, 1839-ben pedig titkoknok lett. — Páratlan szorgalmú férfi, ki hivatalos munkái fömegén, 's irodalmi foglalkozásain kívül, melyek kötetekre mennek, a' hangászatban, éneklésben, rajzban 's arczfestésben is kitünő. Sokoldalúsága csodálkozást gerjeszt. A' nemzeti színház repertoriumát mintegy 40 színművel, 's ezek közt egy eredeti megjutalmazott vigjátékkal, mellynek czime: *Falusi lakodalom* 's mellyet ő beteg ágyában, nyolcz nap alatt irt (1833) 's hasonlóképen megjutalmazott öt felvonásos drámával, melly „*Zsarnok apa*“ nevet visel, (1836;

jámbusokban) ugy szinte egy eredeti első operával, melynek czime : *Csel* (1838) 's olaszból és francziából fordított köztetszésű 7 nagy operával gazdagította. Ez utóbbiak során vannak : *Halevy Zsidóhölgye*; *Borgia Lucrecia*; *Beatrice di Tenda*; *Gemma di Vergy*; *Eskü*; *Marino Falieri*; *Devereux Robert*. — Daljáték-szövegei, közelismerés szerint, legjobbak, mert maga is érti 's üzi a' zenét. 1825-től kezdve közkedvességű keringői Buda város minden nyilvános 's magános táncztermeiben zengettek. Apróbb munkáinak, alkalmi 's egyéb verseinek száma igen nagy, melyeket egyenkint csin 's könnyűség ajánl. A' Wigandféle Esmeretek Tárába ezernél több czikket szolgáltatott, melyek összesen 44 ivet tesznek. A' t. társaság által fordításra kitűzött drámai remekművek során Voltaire *Alzirjált* fordítá, miért jutalmat nyert, 's 1833-ban levelező taggá 's az akkor felállított játékszini bizottmányhoz jegyzővé választatott. Ezen ingyenhivatalt, közérdekben, két évig viselé, 's ezalatt, 70 régi stylü darab kijavításán kívül, fordítá azon roppant mennyiségű komoly és vig szindarabot, melyek közül nevezetesbek : *Goldoni Fogadósnője*, *Raupach Gyámatya's gyámleánya*; *A' fiatal keresztanya*; *Holbein Kétalakúja*; *Sheridan Knowles Mariannája*; *Korona és Vérpád*; *Lear* 'stb. Ugyanekkor felelt a' m. akademia által feltett pályakérdésre : *Mikép lehetne Pesten egy állandó színházat megalapítani?* melly munkája, pályadij mellett, *Fáy-* és *Kállay*éval együtt kiadattott. — 1834-ben írta *Isabella* című 5 felvonásos eredeti szomorujátékát, ötös jámbusokban, melly a' pályadramák során dicsérettel említettett. A' Tudománytárba 's Athenaumba is sokat dolgozott, főleg fordításokat. Felsőbb meghagyásból több közhasznu értekezést fordított, u. m. *Oktatás a' marhadögről* (1836); ugyanezt diáku; *Dühös állatok marását és veszettséget távoztató orvosi közbátorsági rendeletek*; (1836) *Pestis elleni közbátorsági rend* (1837); *Utasítás, mikép kell világatlan gyermekekkel csecsemő koruktól kezdve czélszerűleg bánni* (1838); *Marhavész elleni új gyógy mód* (1839). Ő írta a' budapesti hangászegylet, 's a' m. nyugpénzintézet alapszabályait is. Az országgyűlési törvények kinyomatására is ő szokott a' helyt. tanácsnál ügyelni legfelsőbb bizodalomból, mellyet példás szorgalma 's pontossága által jobban kiérdemelt, mint bárki más. Ennyi munkáján, mellyel mint hivatalnok, 's mint író tetemes szolgálatokat tett hazájának, kivétel nélkül tiszta kéz, jó izlés, könnyűség 's correctség látszik. — h.

James (George Payne Rainsford) angol történet- és regényíró, szül. 1801. Londonban régi családból. Gondos nevelés és utazások által nyere kiképeztetését írói pályájára, mit egy beszélyfüzérrel kezdett meg, melly „*String of pearls*“ (2 köt.) czim alatt jelent meg. Scott Walter és Irving Washington által ösztönöztetve írta a' mind kedvezőleg fogadott 's gyorsan egymást követett regényeket : *The beauty of Arles*; — *Richelieu, a tale of France*, 1826; — *Darnley*; — *De l'Orme*; — *Philipp Augustus*; — *Henry Masterton*; — *John Marston Hall* (az előbbinek folytatása); — *One in a thousand*, 1835; — *Attila*, 1836; — *The robber*; — *The Huguenot*; — *Charles Tyrrel*, 1839; — *Corse de Leon, or the Brigand* 1841; — *Morley Ernstein, or the tenants of the heart*, 1842; — továbbá költeményei : *The ruined city*; — *Book of the passions*; — azonkívül köznevelési irata : *On the educational institution of Germany*, 1835, mellyben Bel-

gium, Würtemberg, Bajorország, Nassau és Baden nevelőintézeteiről közli tapasztalatait. — A' történelmi mezőn következő művekkel lépe föl: *The history of chivalry*, 1830; — *The memoirs of great commanders*, 1832; — *The history of Charlemagne*, 1832; — *The history of the life of Edward the Black Prince*, 1836; — *Memoirs of celebrated women*, 1837; — *Lives of foreign statesmen*; — *The life and times of Louis XIV*, 1838, 4 köt. — *James Vernons letters*, from 1696 to 1708, 1841. 3 köt.; — *A history of the Richard, Coeur de Lion, king of England*, 1842, 2 köt. — IV. Vilmos király által Anglia történetírójának nevezetett ki. — a.

Jameson (Anna) angol író, szül. 1797-ben Dublinban, hol atyja *Murphy*, Charlotte hercegnőnek udvari festésze volt. Miután a' nevelésügyre szánta magát, legelőször egy olaszországi utjában irt naplóját közlé névtelenül *Diary of an Invalid* czim alatt, melly az olvasó közönség figyelmét magára vonta. *Jameson* Roberthez menvén nőül, következő munkák jelentek meg tőle: *Loves of the poets* (1829); — *Characteristics of women, moral, poetical and historical*, (1833); — *Memoirs of celebrated female sovereigns* (1834); *Visits and sketches at home and abroad*, (1834, 4 köt.) *Characteristics of the female characters of Shakespeare*, (németül Wagner A.-tól Lipese 1834), mellyben a' női jellem mély ismeretéről tesz tanuságot; — *Winterstudies and summer-rambles in Canada*, London 1838, (németül Winter A.-tól, 2 köt., Braunschweig. 1839; — *A handbook to the public galleries of art*, (London 1841). A' két utóbbi munka, utazásának eredménye. Meglátogatá Francia- Amerika- és Olaszországot, 's ismételve hosszabb ideig tartózkodott Németországban, melly iránt különös érdeklődéssel látszik viselkedni, 's Bécsben, Drezdában és Weimarban többször volt *Metternich*, *Amália* szász hercegnő, *Góthé* vel 'stb. találkozása. Mivel a' socialis életre, különösen a' nők emancipációjára sok figyelmet fordít, voltak, kik a' francia *George Sand*dal egy vonalra akarták állítani. — a.

Janin (Jules) francia hirlapíró, ki szemfényvesztő könnyelműséggel csaknem mindenféle publicistiai speculációra adá magát, a' nélkül hogy tudományos mélységet és tartalomdus ismereteket tanusított volna. Született 1804 Ampuyban St. Etienne mellett, zsidó szüléktől. 16 éves korában Párisba költözött, 1823-ig iskolába járt 's ezután magán tanítással keresé kenyerét. A' véletlen a' hirlapírás karjaiba veté, 's legelőször a' *Figaro* czimű lapba dolgozott, 1828-ban a' *Quotidienns*-be, 1829. a' *Messenger*-ba, 's 1830 óta Berry hercegnő ajánlatára a' *Journal des Débats*-ba, melly mai napig közli cikkeit. A' politikát csakhamar elhagyván, a' tárczairódalomhoz fordult, mit szellemének nagy élénksége, könnyebb irodalmi termékek, a' közkedvességü napi újdonságok tárgyalása, ragyogó szólásformái és fordulatai által érdekessé tuda tenni, úgy hogy minden tárczairónak példányképül szolgálhat. Tartalmasságra, bevégzett stylre és nagyobb műveknél a' felfogás egységére nála gondolni nem lehet. Ugyan ez áll regényeiről és novelláiról: *L'âne mort et la femme guillotinée* (Paris 1829); — *La confession*, 1830, 2 köt.; — *Barnave*, 1831—32; — *Contes fantastiques*, 1823, 2 köt.; — *Contes nouveaux*, 1833, 2 köt. — Csak ott, hol egymásra folyó hirlapi cikkekből a' napi élet tár-

gyait rajzolja, fejt ki valódi remekséget. Ilyen munkája többi között : „*Un hiver à Paris.*“ — J. feltűnő és sajátos jelenség a' legujabb francia irodalomban. Idő folytán legnagyobb népszerűsége emelkedett 's tolla termékeit épen olly örömet olvasták mint dusan jutalmazták; egyéb ki-tűntetések sem hiányoztak. A most élő francia írók között, kik kicsiny-ségek kiszélesítésében olly nagy kedvöket lelnek, J. vivé legtöbbré. Neki minden, bármi csekély tárgynál a' ragyogó, rövid, odavetett, szókéllő és hullámzó phrasisoknak egész tengere áll szolgálatára készen; neki könnyü dolog minden békából bikát csinálni, a' szellemet homoeopathiai módon legapróbb részecskékre feloszlatni, 's kevés eszmével egész köte-teketele tele írni. Ollyan, mint a' gyermek, kinek anyja egy csésze szappa-nos vizet 's egy szalmaszárt ad kezébe. Fújja, meg ujra fújja, a' vízben egymásra tornyosodnak a' buborékok, egész hegyek ragyogó gyémántok-és szinekből. A' néző nem unja meg a' nézést és csodálkozást, míg a' szép buborékok egymásután elpattannak, a' kristály tündérvár eltűnik, 's végre a' csésze alján nem marad egyéb hátra nehány csepp ronda viznél. J. a' legujabbkori időszakai sajtó és hírlapirodalom oszlopai és koryphaeu-sai közé tartozik, de művei nem egyebek hamar hervadó leveleknél (feuillet-on), napi érdekeknek írva, mulékony pillanatok mulékony kiömlései, az emberi szellem fejlődési történetének ismerete 's az emberi szív mé-lyeibe ható pillantás nélkül. Példájára más irodalmakban is támadtak a' terjedő lapirodalom útján számos illyen, a' pillanat igényeinek szolgáló tárczairók, azonban kifogyhatlanul ömlengő könnyűségét semmi más nyelvben nem érhatték utól, így a' rövid életü magyar időszakai irodalom-ban sem, minek fő oka, egyebeken kívül, eme nyelvek természetében 's a' francia nyelvnek könnyü csevegésre alkalmas voltában is rejlik. — p.

Janicsárok, törökül *jenicseri* (új katonák), itt csak mint az újabb korban elenyészett intézményt említjük. Így neveztetett a' török gyalog-seregnek egy része, melly I. Amuradtól 1362. alapítva, 1826. oszlatta-tott fel. Eleinte nem voltak többen 9000-nél, azonban a' török birodalom hatalma növekedtével nagyon megszaporodának. Jobban voltak fizetve egyéb seregeknél és sok előjoggal bírtak. Szervezetök ez volt: 162 *orta* (ezred), mellyek mindegyike 800 emberből állott, egy *aga* (főparancs-nok), *orta-basi* (alparancsnok), *siurbasi* (kapitány) 's egy szakács, ki nagy tiszteletben részesült. Némelly ortának külön neve volt, p. o. *tumandsi* (agarak felügyelői), *szumeng* (vadászok) 'stb. Háboruban hosszú puská, rövid kard 's pisztoly voltak fegyvereik, miknek helyébe béke idején hosszú pálczát viselének. Taktikai ismeretekkel nem bírván, a' rendezett seregekkeli harcot nem soká bírák meg. Támadásuk vad neki rohanás volt. Közülök választatott a' szultán testőrsége. Több szultán kísérté meg, reformokat hozni be sok részben fegyetlen soraikba, 's az elavult intézmények kelyébe újakat állítani, de sikertelenül. A' historia tanusítja, mi gyakran veszélyeztetették magát a' trónt. Az új intézkedések ellen mindannyiszor fellázdáltak. Végre II. Mahmud 1826. cselnek kö-zszönheté, hogy eltörölheté őket. Európai mintára egy hadtestet szerve-zett, melly tüzérek-, bombászok- 's utászokból állott; kieszközlé, hogy az ulemák (papok) a' birodalom minden bajainak forrásaul a' janicsárokat nevezék, 's miután a' főbb tisztek rokonszenvéről biztosítva volt,

1826. majusban parancsot adott ki, mely által új katonai rendszer hozatott be. Eleinte a' janicsárok beleegyezni látszottak, de később izgalomban jöttek, agájokat megölték családostul, 's neki mentek volna a' császárnak is, ha ezt fogadásukra készen nem találják. Kitzette a' köz fegyverreszólítás jelét, Muhamed zászlóját 's elpusztítá a' janicsárokat 's minden szent emlékeiket. A' mufti hozzá csatlakozott 's megátkozá a' janicsárokat. Az új török sereg egészen európai lábra van állitva. — k.

János (Nepomuk Mária József) szász. kir. herceg, szül. 1801. Drezdában, legifjabb fia Miksa hercegnek 's első nejének, a' parmai hercegnőnek, öccse a' jelenlegi szász királynak Fridrik Ágostónak (I. ezt). Első neveltetése igen gondos volt 's a' tudományok minden ágaiban elismert nevű tudósoktól nyert oktatást. Különösen említik bő történelmi és nyelvészeti tanulmányait, kedvence volt az olasz nyelv, zene és a' szépirodalom. A' gyakorlati államélet megismerése végett már 20 éves korában a' titkos finantzcollegium tagjává lett. 1821. Olaszországba utazott. Visszatérve még a' görög nyelvet tanulá meg. 1824. 's azóta folytonosan nagy részt vett a' szász régiségi egylet működéseiben, mellynek elnöke volt. Figyelmet fordított a' mezei gazdaságra is. Sokoldalú képzettségével 1825. a' finantzcollegium másodelnökségét vállalá el. 1830. mindinkább nyilvánosabb térre lépett, 's a' nép nagyobb tömegének is szemébe tűnt. Bátyja megválasztatván együtt-uralkodónak, a' közensokra ügyelő bizottmány élére állott 's átvevé a' communalörök parancsnokságát, mely 1845-ig volt kezében, a' midőn az aug. 12-iki szerencsétlen esemény következtében, letevé, hol t. i. egy közzavar alkalmával a' népre lövetvén, személyes bántalmaknak is kitevé magát. Ülést és szavazatot nyert a' titk. tanácsban, 's midőn ez felozlattatott, az államtanácsban. Az alkotmány készítésében nagy része volt. 'S midőn életbe lépett, mint királyi herceg ülést nyert az első kamarában, hol tudományának, humanisticus irányának 's gyakorlati és elméleti államismereteinek sok bizonyosságát adá. 1838. újra Olaszországba utazott, most egész Siciliáig. 1842. a' büntetőtörvénykönyv kidolgozása körül kifejtett nézetei, valamint a' kath. egyház igen buzgó pártolása folytán, mit köz és magán életében tanusított, elveszté a' szászok között korábbi népszerűségét. Hozzájárult az említett lipcei esemény. Nyelvtanulmányait bizonyítja „Dante“ Divina comediájának egy általa készült fordítása, kritikai és történelmi jegyzetekkel (2 köt. Dresd. és Leipz. 1839—40). — k.

János (Ker. József Fábian Sebestyén) ausztriai cs. kir. főherceg, Németország volt birodalmi kormányzója (Reichsverweser). Született 1782; atyja II. Leopold császár és király, anyja Maria Luiza infansnő III. Károly spanyol király leánya volt. Észtehetségei, jelleme 's életese-ményei egyikévé teszik Németország legérdekesebb egyéniségeinek. A' német fejedelmi személyek között ő volt az, ki iránt legnagyobb bizodalommal viseltetett a' német nép. Életének első éveit, neveltetése, 's később a' francia hadjáratokban részvéte korábbi időszerumnak teszi tárgyát. (*L. Közhasznú Esmereknek tára.*) A' béke helyreálltával 's Párisból visszatérvén, eleinte Bécsben 's Bécs-Ujhelyen lakott, később állandóan Grätzbe tette át lakását, miután az ausseei postamester szép leányávali nőszü-lése folytán (ki később Meran grófnő czimet nyert), a' császári udvarnál

tartózkodását lehetetlenné tette. Ferencz császár megbocsátá hosszú évek után e' balkézi házasságot, azonban a' főherczeg neje örökre ki vala tiltva a' császári várból. Ezen körülmény 's J. főherczegnek egyéb személyes tulajdonságai, a' stajer hegyek vadász és pásztor népéhez szító vonzalmái, a' felőle forgásba került számtalan rege és dal, okozák, hogy J. csakhamar nagy népszerűsége talált Németország közel 's távol népe között. Hozzájárult, hogy a' béke hosszú napjaiban az akkori szomorú politikával semmi összeköttetésben nem állott; ő kizárólag a' béke ügyeivel foglalkozott; meglátogató a' dalmokok, hangorászok, és lövészek ünnepélyeit, megjelent és elnökölt a' stajer természetvizsgálók és gazdák gyűléseiben Grätzban, mindig mint egyszerű férfiú, minden herczegi bíbor és fény nélkül. Végre tetőpontra emelé népszerűségét, kevéssel az 1848 év előtt a' porosz seregszemlekor a' Rajna mellett mondott azon toasztja : „Nem Ausztria, nem Poroszország, hanem egy egyesült német birodalom!“ Ő volt az egyedüli német fejedelem, ki nemzete ezen fő és kedvencz gondolatát szavakban kifejezé. Így állott az ősz férfiú, körülövezve a' nép szeretete és bizalma által, midőn az 1848. év eseményei bekövetkezének. A' német nemzet képviselői a' frankfurti sz. Pál egyházban 1848. június 29-kén János főhget Németország felelősség nélküli kormányzójának (Reichsverweser) nevezék ki, 's az agg férfiú e' roppant terhet, melly fiatalabb vállakat is meggörnyeszthetett volna, magára vállalá (*L. Német parlament*). Ez idő tájban neveztetett ki V. Ferdinánd által a' Magyar- és Horvátország között kitört 's mindig veszélyes alakot öltő egyenetlenségek kibékítőjévé. Azonban tudjuk, hogy a' békítésnek ohajtott sikere nem lett 's János elfoglalá uj állomását. A' mit, mint német birodalmi kormányzó tett, az igen kevés; nagyobb érdeme van abban, a' mit tenni meg nem engedett. A' körülmények hatalmának ellentállani, a' reakciónak visszafelé rohanó szekerét megállítani nem vala képes, 's miután a' stuttgarti parlament már jóval előbb elvoná tőle a' reá ruházott hivatalt, melly ugy is csak pusztá árnyékká zsugorodott össze, azt nem a' nemzetnek adá vissza kezébe, mellyből nyéré, hanem a' német szövetség fejedelmeinek nyujtá át — 's ujra visszavonult a' magánéletbe, felséges stajer és tirol hegyei közé. — k.

Japan, máskép *Nipon* vagy *Niphon*, a' chinaiaknál *Jepon* vagy *Gevon* (Világosság országa), a' japaniaknál *Tenka* (ég alatti ország) Kelet-Ázsiának egy roppant, még eddig elzárkózott birodalma, melly napról napra inkább magára ragadja a' kíváncsi és vállalkozó európai tengerészek figyelmét. Legujabb viszonyait következőkben adják elő a' külföldi tudósítások. — Ezen szigetország épen olly eredeti intézményekkel bir, mint társa a' távol keleten, China. Az idegenek iránti bizalmatlanság, a' mennyire lehet, még nagyobb fokon áll itt, mint amott, 's a' japániak mind ekkorig sokkal nagyobb szerencsével valának képesek az európai államok behatási törekvésének ellentállani, mint a' chinaiak. Mindkét nép eredete bizonytalan, a' közhit szerint őslakosoknak (autochton) tekintik magokat azon földön, mellyet birnak. A' japáni nép a' politikai és polgári társadalom szervezetére nézve sokban különbözik a' chinaitól. Nem mondhatni, hogy Japánban a' főhatalom absolut volna, sőt a' szabadságnak is vannak nyomai a' polgároknak egymás közötti 's az állam iránti viszo-

nyaiban. Különben Japánban két fejedelem birja a' főhatalmat, két császár : az egyik főpap, a' másik némileg alsóbb fokon álló, bizonyos polgári 's katonai kormányzó. (Mondatott ezen országról, hogy ott a' zsarnokság zsarnok nélkül létezik.) Az első neve *mikado*, ki utódja 's képviselője levén az isteneknek, ura egyszersmind a' birodalomnak; ennek fő és csaknem egyedüli teendője, elfogadni szentélye belsejében a' népek hódolatát 's imádását. E' méltóság örökös 's székhelye Miaco. A' jelenlegi mikado neve *Kou-syo*. A' második souverain közelebb áll a' közönséghez, a' nélkül azonban, hogy egyenes összeköttetésben állana a' nemzettel. Czime *siogoun* vagy *koubo*, 's Yeddóban lakik, neve *Sa fou*. Ez is örökös, 's nem közvetlen ő maga igazgatja az országot, hanem hasonlóul hódolatok elfogadásával töltvén el élte legnagyobb részét, az ország kormányzatát az államtanács egy nemének engedi által. Ezen államtanács mintegy 13 tagból áll, kikből 5 első rangu a' hercegek, 8 pedig a' nemesség kebléből való. Az ország ministerei, úgy látszik nem vesznek részt ez államtanácsban. Elnöke egy elsőrangu tanácsnok, ki birodalmi kormányzó czimet visel 's valódiilag ez kezeli Japán ügyeit. Ezen tanácscon kell keresztülmenni minden az államot érdeklő rendeletnek, melly a' siogoun szentesítése által törvénynyé válik. — Mindamellett, hogy alig van a' világon fejedelem, ki annyi hódolatnak volna tárgya, mint a' mikado és siogoun, ezek állása nem épen irigylendő; ők valódiilag nem egyebek e' tiszteletadások rabszolgainál, mellyek egész életüket lelánczolva tartják, úgy hogy gyakran megtörténik, miszerint megutálják e' bálvány szerepet 's arról fiaik javára lemondanak. — Általában ezen lemondási rendszer általános Japánban, 's számos példaira akadhatni azon hűbéri hercegek között, kik a' tartományokat igazgatják. A' polgári társaság szervezete lényegesen hűbéri : a' hercegek urai a' földnek, 's két osztályuak, az egyik a' mikadó, a' másik a' siogountól származik. Mindkettő felségi joggal bir földbirtokán, vannak hűbérnökeik, seregeik, 's adókat szednek be. Miként a' mikadó, a' siogoun 's az államtanács elnöke, ezek is örökösök. A' rendőrség kitűnő befolyást gyakorol mindenbe, még az élet legapróbb részleteibe is, 's tán sehol sem olly aggasztó az és megromlott, mint épen itt, de épen azért mivel folytonos szemmel tart mindent a' mikadótól kezdve a' legutolsó tisztviselőig, a' társadalom örökös fondorkodások színhelye ugyan, de minden összeesküvés lehetetlenné tétetik.

A' japáni társadalom 8 osztályra oszlik : a' hercegek, a' nemesek, a' papok és katonák osztálya bir csupán azon szabadalommal, hogy két kardot viselhessen. Az 5-ik osztályt képezi a' polgárság tudományos töredéke, a' 6-ikba tartoznak a' nagyobb üzerek és kereskedők, a' 7-ikbe a' kis kereskedők, a' mesterember és művészek, a' 8-ikba a' parasztok és napszamosok. Ezen nyolcz osztályon kívül vannak még pariák, kik miut a' legnagyobb megvetés tárgyai arra vannak kárhóztatva, hogy az emberi társaságon kívül éljenek, ezek azon egyének, kik a' bőrök, szücs munkák készítésével 's eladásával foglalkoznak. Ezen megvetés a' tisztátalanság azon eszméjéből ered, mellyet a' budhizmus minden halott és döglött tárgyakkal egybeköt. — Japan crejét 's jövedelmét illetőleg a' legujabb utazók állításai szétágazók. Vannak, kik 15, vannak mások, kik 40 millóra

teszik a' lakosok számát. A' pénzügy ereje 's a' hadsereg létszáma felett sincsenek biztos adatok. Annyi bizonyos, hogy Japán, sok anyagi kincset rejt magában, mellyet értelmes kormányzat haszonnal lehetne képes kizsákmányolni. Japán kétségkívül nem birna elég hatalommal, hogy Európa rendezett haderejének mindvégig ellentálljon, azonban a' japániak buzgalmánál fogva valószínű, hogy e' nép férfiasabb és hosszabb ideig tartó ellentállásra volna képes, mint voltak a' chinaiak. — Mióta a' jézsuiták 's más keresztyének Japánból (1637) nagy megszárlások közben kiűzetének, egyetlenegy európai népnek sikerült Japánnal a' közlekedést fenntartani, a' hollandiaknak. A' nagasaki-i kikötő nyitva áll számukra, 's joguk van a' Nagasaki város elő részében levő Dezima nevű mesterséges szigeten kiköthetni — azonban a' hollandiak közlekedése is csak évenkénti két hajóra szorítkozik, 's egy hollandi sem léphet ki a' szárazra más, mint kereskedői minőségben. 1844, a' chinai események következtében, a' hollandi kormány az európai kereskedelem érdekében a' japáni kormánnyal némi barátságos egyezkedésre akart lépni. II. Vilmos király felszólíttatá a' siogount, hogy az európaiak számára némi új kikötőket önkénytelenül nyitasson meg, hogy ez által a' chinaiakéhoz hasonló kényyszerűségnek jókor elejét vegye. Tudtára adá a' levélben, hogy ha még tovább is ellene szegülend elfoglalni azon helyet, melly a' japániakat a' világ kereskedő népei közt megilleti, az európai hatalmasságok által elébb utóbb épen olly lealáztatásnak leendő kitéve, mint volt a' Mennyei birodalom. A' siogoun két évig késett a' válaszszal. Végre megíratá, hogy a' chinai eseményeket szigoruan meglátolván, és megfontolván, épen ezeknél fogva úgy találja, hogy minden ország csak úgy tarthat állandó békére számot, ha minden idegent kebléből kizár. Ha a' chinaiak — ugymond — soha sem engedték volna meg, hogy az angolok Cantonban annyira erős gyököt verjenek, a' háborut előidézett panaszok nem születtek, vagy pedig az angolok olly erőtlenek lettek volna, mikép a' győzelem a' chinaiak részéről semmiképen ki nem marad vala. Egyébiránt újra megerősíté a' hollandi királynak eddigi kizárólagos szabadalmát, de egyuttal kijelenté, hogy ezt semmi más, bármi néven nevezendő népre kiterjeszteni sem kedve, sem szándéka nincs. Ez értelemben adá ki parancsait tisztjeinek. A' japániak ezen ellentállási eltökélése gyakran a' tulszigorral, csaknem az embertelenséggel határos. Többször történt, hogy idegen hajók, mellyek hajótörést szenvedett japániakat szabadítván meg, ezeket az ország kikötői felé vivék, reménylővén, hogy ez által hálából megengedtetik nekik a' japáni kikötőkben állomásozás. De mi történik? Egy 1843-ki rendelet, mellyet a' hollandi követség a' többi európai kormányokkal közölt, kimondja, mikép a' japáni nemzetnek azon tagjai, kik hajótörést szenvednek, nem vitethetnek vissza hazájokba, csak hollandi avvagy chinai hajókon; 's azon esetben, ha azon szerencsétleneket más nemzetek hajói hoznák, nem fognak elfogadtatni. Illy eredménytelenek valának az oroszok minden eddigi kísérletei, barátságos viszonyokba juthatni e' néppel; ilyenek az angolokéi, kik iránt a' chinai események óta itt még nagyobb ellenszenv uralkodik. Az amerikai Egyesült államok is több ízben próbáltak szerencsét e' helyen, így legközelebb 1846, de azok azon okból, mivel „a' japáni törvények szerint a' japániak nem közlekedhetnek más néppel, mint a'

hollandival és chinaival“ mindannyiszor czélt nem érhetének, épen úgy mint, hasonlóul 1846, Cécille francia hajóskapitány sem, ki több hajóval Nagasaki vizeiben megjelent. Megérkezésekor azonnal több japán tiszt látogatá meg, kérvén őt, hogy tekintvén hazájok törvényeit, saját élete 's életök érdekében, a' szárazra-lépést még csak meg se kísértse. A' francia tengerész csupán a' francia lobogót és színeket akará megmutatni a' japáni népnek 's egyebet el sem is érhetett, mint azt, hogy fölébreszté a' francziák iránti kíváncsiságot a' japániakban, kik számosan látogaták meg 's ostromolták kérdéseikkel, sőt voltak többen, kik szivesen elfogadák a' meghívást ebédéhez is. Legujabb időkben egy északamerikai corvette jelent meg ismét a' japáni vizeken, hogy visszakövetelje azon amerikai polgárokat, kiket a' vihar a' japáni partokra vetett, 's jóllehet, hogy ezek kiadattak, jelenleg egy nagyobb expedítio van utban Jeddo felé, a' siogount arra kényszerítendő, hogy kereskedelmi viszonyokba lépjen a' nagy amerikai köztársasággal. Ki fog tehát nem sokára tűnni, mennyire képes Japán az ő politikai rendszerét támogatni. — A' japániak mind ezen balitéletei mellett felöltő azon tény, mellyet valamennyi utazó érint, miszerint barátságos vonzalommal és finomsággal vesznek körül minden idegent, ki partjaikhoz közeledik, ámbár távol iparkodnak azokat maguktól tartani. A' japániak, daczára törvényeik tökéletlenségének, mivel' 's bizonyosan nyílt szellemmel bíró nép. Századok óta ismerik már a' könyvnyomdászatot, van irodalmuk, a' tudományokban sem járatlanok. Az európai civilisatio, mellyet hajdan a' jezsuiták térítése alakjában tanultak megismerni 's mellyet egész erővel utasitnak el maguktól, nagy mértékben ébreszti kíváncsiságukat. Nem mulasztanak el semmi alkalmat, mellyben az európaiak 's állapotjuk, törvényeik, hadseregök és tengerészetök felől tudakozódhatnak. Ős regéik, hagyományaik iránti szoros, csaknem babonás ragaszkodásuk, 's annak emléke, mennyire veszélyezteté a' keresztyénség ősi törvényeiket, okozzák, hogy elfordulnak minden gondolattól, melly a' nyugoti népekkeli összeköttetésre vezethetné őket — ámbár ezek felsőségét igenis elismerik. De a' polgárisodás hatalmas karjai elől ők sem fognak menekülhetni. — Sőt a' legközelebbi hírek szerint, az északamerikai hajóknak már sikerült is megtörni a' japániak makacsságát 's a' hollandi kormány van felhiva közvetítő szerepre. — k.

Japán nyelv és irodalom. Klaproth szerint a' japán nyelv nem szójárása a' chinainak, mint azelőtt hitték, hanem ettől, valamint minden más nyelvtől, alkatra, nyelvtanra 's egyéb sajátosságokra nézve különbözik. A' chinai például egy tagu nyelv, a' japán több tagu; még az *én* személyes névmás is négy tagból áll, 's a' *mi* hat tagból. Egyébiránt a' japániaknak sok chinai szavok van, miket némileg eltérőleg ejtnek ki. Van 47 betűjök, mik között a' *h* és *l* hibázik; az első helyett *f*, az utóbbi helyett *r* használtatik. Eredetét a' VIII-ik századból veszi, 's négy különböző osztályu jelekkel irathatik; azonkívül, különösen a' tudósoktól, még gyakran a' chinai írás is használtatik, melly a' III-ik században jött át Japánba 's a' hivatalos okiratok még most is ezen kelnek. A' nők más írási jelekkel élnek, mint a' férfiak 's némelly könyvekben az összes japáni írmódok vegyesen jönnek elő a' chinaival, hogy némi tudós szint nyer-

jenek. A' chinai, mint a' japán nyelv, függőleges sorokban, felőlről lefelé 's jobbról balra iratik. A' *név* hajtogathatlan; hozzá ragasztott részecskék képezik az ejtést, valamint a' többest is ezen ragok által: *tasti, su, domo, ra*, a' beszélő vagy a' tárgy rangja szerint vagy a' szó ismétlése által p. o. *fito* = ember, *fitobito* (e' helyett fitofito) = (emberek). Csak kevés tulajdonképeni *melléknév* levén, a' hiányzók vagy tárgy igék vagy a' genitivus által fejeztetnek ki. Az 1 és 2 személy névmásai egészen elveszetteknek látszanak, 's e' helyett a' beszélő rangját 's kölcsönös viszonyát kifejező külön külön szavak használatnak. Visszahozó névmás sincs, 's ez az által fejeztetik ki, hogy az ige a' fő név elébe tétetik, p. o. *kita fito* = az ember, a' ki eljött; *fito kita* = az ember eljött. Az ige szám- és személyre nézve változhatlan, 's csak az időre nézve hajtogattatik, a' jelent *ru*, a' multat *ta* 's jövőt *o* szótag jeleli. A' tagadás *nu* vagy *zu* által képeztetik. A' *szó-kötésre* nézve megjegyzendő, hogy a' subjectumra az objectum 's a' többi függő casusok, erre az ige 's a' többi részecskék következnek. *Nyelv-tanokat* irtak; *Alvarez* (Amacusa 1593), *Rodriguez* (Nagasaki 1604, Páris 1825), *Collado* (Róma 1632), *Ozanguren* Mexiko 1830; — *szó-könyveket*: *Collado* (Róma 1638), *Medhurs* (Batávia 1938) és *Siebold* (Leyden 1841). — A' japán irodalom igen gazdagnak mondatik 's különnemű tudományos műveket tartalmaz, különösen a' történelem, földirat, életírás és költészet köréből. Egyike a' legfontosb japáni történeti munkáknak a' *Klaproth* által francia fordításban (Páris 1834) kiadott japáni császári évkönyvek (Nippon o da'i itsi ran). Ugyan ő töle több japán művek is jelentek meg fordításban. Különösen kedveltetnek a' japániaktól a' betürendben irt, 's képekkel ellátott *encyclopaediák*. Ezek közül néhány mutatványt közölt *Remusat*. Azon kívül vannak sok *erkölcs-bölcsészeti* iratok, többnyire commentárok *Konfutse* műveihez. A' többi tudományokból az orvos tan, fűvészet és csillagászat van némileg mivelve. Költészeti irodalmuk leginkább dalokból áll, a' lyrai és leiró nemből; vannak azonban harci dalaik is. Hős költeményök mythoszaikkal esik össze. Külsőjökre nézve a' chinaiakhoz hasonlitanak. — A' japán színészet szinte rokon ugyan a' chinaival, azonban ennél magasabban áll. Tárgyuk többnyire istenek és hősek történetéből vétetik, kiknek kalandjait, tetteit, 's szerelmes történeteit versekbe foglalják 's zenc mellett eléneklik; azonban europai szokásokat is szeretnek gunyolni. A' darabok felvonásokra és jelenésekre vannak osztva 's mindenkor egy prologgai kezdődnek, melly a' tartalmat érinti ugyan, de a' bonyolódásokat nem sejteti. Minden darab rövid és egymás után több adatik. A' felvonásközök táncz vagy a' komikai személy bohóczkodásai által töltetnek ki. E' színjátékok a' városok különböző negyedeiben 's ezek költségén adatnak. A' színészek felserdült ifjak és fiatal leányok, kik erkölestelen életük folytán vannak e' szini előadásokra kötelezve. A' színházak a' templomok formájára bambus nádból építettnek, tetejük szalmából és ágakból és galyakból áll, a' nézők a' szinpad előtt szabadban ülnek. Minden színdarab egy menettel kezdődik; elől vitetik egy drága mennyezet (baldachin), melly alatt egy paizs van, 's ezen a' városnegyed neve, mellyben az előadás történik. Ez után a' zene következik, mindennemű fuvolák, kézi dobok 's csörgetyűk hangjaiból összerakva, 's

iszonyu zajt csinálva. Erre a' szinpad gépei 's diszitményei vitetnek át, mik után az előadók jönnek párosával, utánok a' városnegyed összes lakosai, 's végre egy sereg szegény, székekkel, szőnyegekkel 's gyékényekkel a' nézők számára. A' zenészek a' szinpad két oldalán foglalnak helyet, 's a' tüstint következő előadást minden részeiben kísérik; csak azon ritka helyeken hallgatnak, hol a' színészek beszélnek, miután csaknem az egész előadás csupa tánczból es énekből áll. A' dallam és taktus azonban nincs előre meghatározva, 's a' zene hangjai a' tánczosok mozgulataihoz alkalmazkodnak. A' színészek öltözete igen fényes és a' színház gépezete bámulatos. Házak, hidak, kertek, szökő-kutak 'sat. természetes alakban és nagyságban jönnek elő, 's a' változások még is nagy gyorsasággal és könnyűséggel történnek. — a.

Járke (Károly Erneszt). Német publicista, szül. 1799. Danzigban prot. szülőktől. A' német szabadságháboru utáni években a' német ifjuság között elterjedt lelkesedés által ő is elragadtatott, még pedig egész a' rajongásig. Bonnban a' jogot tanulá, azonban e' mellett maradt még ideje vallásos elmélkedésekre 's politikai világlátási tervek forralására. Ezen regényes vegyület következtében történt, hogy *Philipp*s barátjával együtt a' kath. vallásra tért át. Ekkor tanár lett Bonnban, majd mint ügyvéd ment Kölnbe, 's innen Berlinbe, hol egyetemi felolvasásokat tartott 's a' „*Politisches Wochenblatt*“ cz. lapot alapítá. Ez utóbbi által zavarba keveredett a' porosz kormánynyal, úgy hogy 1832. meghívatas folytán, Bécsbe költözött, hol mint tanácsos lépett be az udvari és állam kancelláriába, 's *Nassau* herczeg nevelését vezeté. Írásai: *Handbuch des gemeinen deutschen Strafrechts*, (III kötet, Berlin 1827; —) névtelenül: *Die französische Revolution von 1830*; — *Vermischte Schriften* (München 1839, 3 kötet,) — azonkívül dolgozó társa volt az Oest. Beobachternek és az Augs. Allg. Zeitungnak. — k.

Jászay (Pál) szül. 1809. febr. 19-én Szántón, Abaujmegyében, hol édesatyja megyei utigazgató volt. Iskolai pályáját a' sárospataki ref. collegiumban végezte 1829-ben; időközben két évet (1823—4-et) a' német nyelv megtanulása kedveért Késmárkon töltött. Törvénygyakorlatra gr. *Teleky József* akkori kir. táblabíró oldalához jutván, ez őt annyira megkedvelte, hogy miután 1832-ben a' m. kir. udv. kancellariához udv. referendárrá neveztetett, őt is magával vivé, 's fogalmazó gyakornokul felvételését kieszközlé. Itt azután fogalmazóvá, későbbben pedig titoknokká neveztetett. A' magyar ministerium idejében, 1848-ban gr. *Batthyány Lajos* mellett ministerelnöki titkár volt, tanácsosi ranggal 's fizetéssel. Azolta visszavonulva él. — A' főváros tudományos intézetei 's kincsei bő mezőt nyitottak kedvencz szenvedélye előtt, melyet még sárospataki tanítója, a' diplomatika 's történettudomány ottani oktatója *Csengery József* csepegtetett belé. Már törvénygyakornok korában a' diplomatika 's a' rokon hazai történettudomány tette legfőbb foglalatosságát. Több oklevelet másolgatott le igen nagy gondal, mi által egy részt a' diplomák olvasásában 's jellemeik megkülönböztetésében gyakorlottságot nyert, más részt egy történettudományi okleveles gyűjtemény alapjait vetette meg. Az 1830-ki országgyűlésen jelen lévén, ezóta az országgyűlési irományok studiuma is egyik részét kezdé tenni kedvencz foglalatosságainak.

1832-ben a cholera által Nagy Kállóba szorítottván, 's az ott állandóan együtt ülő központi küldöttségnél jegyzői hivatalt viselvén, Szabolcsmegyének gazdag levéltára elég anyagot szolgáltatott honi történeti emlékekkel, 's országgyűlési régibb irományokkal ismerkedésre. Oklevél gyűjteményében lassankint nyelvemléki kincsek is kezdettek helyet foglalni. Első munkája, név nélkül, a Tud. gyűjtemény 1835-iki folyamában jelent meg, 's némelly észrevételeket foglalt magában Podhraczkynak a' nemzeti nyelv ügyében kiadott, hamis elvü értekezésére. Ugyan 1835-ben a' nyelvemlékek első kötetében megjelent *bécsi Codex* nyomtatásának a' bécsi cs. k. könyvtárban levő eredetiveli egybehasonlításával 's kijavításával foglalkodott, 's ahoz a' hasonmásokat saját kezével vette. Ő másolta le a' hires müncheni codexet 1836 elején, 's hasonmásokkal és jegyzetekkel kísérvé nyújtotta be azt az akademiának, mely alkalommal, a' magyar nyelv régiségeiben jártassága 's e' részben a' t. társaságra nézve tett érdemei tekintetéből levelező taggá választatott. Ugyanazon év végével a' II-ik Ferdinand és török udvar közti gyarmati békekötés történetét dolgozta ki addigelő egészen ismeretlen oklevelek után, mely az akademia Tudománytár 1837-iki folyamában jelent meg illy cím alatt: „*A' gyarmati béke 1625.*“ Ezt követte a' következő évben, szinte ismeretlen oklevelek után a' szőnyi első békekötés története, mely a' Tudománytár 1838-iki folyamában jött ki e' címmel: *A' szőnyi béke 1627.* — 1839-ben a' müncheni codex commentálásához fogott, 's e' munkáját, mely az akademiai Nyelvemlékekben jelent meg, 1840 júliusán fejezte bé; benne az említett codexben feltaláltató nyelvbeli nevezetességeket ismérteti, a' nyelv sajátosságait és szerkezetét új tekintetekből fogja fel, 's az elavult vagy különös értelemben használt szavak grammatikai — kritikai szóraktárát adja. Az Athenaeum — Figyelmező ikerlapban, 's Tudománytárban több diplomatikai értekezést 's érdekes oklevelet közölt, és illy tárgyú munkákat bíralt meg. A' honi történettudományt 's országgyűléseket illető, saját kezével csupán eredetiekről másolt gyűjteménye sok száz ivre megy; 's ebben sok száz aláírási hasonmás, pecsét-rajz 's oklevél másolat. — Az 1840-iki országgyűlés után *Wildnernek* a' Hitel törvényekről irt munkáját fordította, 's a' váltó-bíróságok számára kiadott legf. utasítást adta ki. Legnevezetesebb munkája azonban a' „*Magyar nemzet napjai a' mohácsi vész után*“ mellyből ekkorig az I. kötet jelent meg. — h.

Jászság. Magyarországnak egyik, (előbb ugynevezett *szabad*) kerülete, a' Kis- és Nagy Kunsággal közigazgatási 's törvénykezési tekintetben egyesülve; jelenleg a' pesti kormánykerület egyik alkotó része. A' Kis- és Nagykunsággal együtt 85 négyszeg mfdet foglal el, mellyből a' jász kerületre $17\frac{3}{5}$ négysz. mfd esik. Magyarország közigazgatásának újabb rendezése alkalmával a' Jászság régi kiterjedése meghagyatott, kivévén hogy némelly pesti 's hevesi könyökök vagyis beszögellések, és Tarna 's Örs helységek Hevesmegyétől a' Jászsághoz csatoltattak. A' sajátképpi Jászság két járásra oszlik, u. m. a' *jászberényire* 47,257, 's a' *jászapáthira* 26,543 lakossal, kik legnagyobb részint r. catholicusok. Főhelye nem csak a' sajátképpi jász, hanem az összes jász és kunkerületeknek: Jászberény. — A' Jászság Magyarországnak kellő közepén, a' Duna 's Tisza

közt fekszik, a' Zagyva két partján, Heves és Pestmegyék közt. Róna erdőtlen 's hegyetlen vidék, mellynek nagyobb része termékeny fekete agyag vagy fekete homok; sőt Alsó sz. György határán éppen semmi homok sincs. — A' Zagyva vizén kívül, mellynek partját a' véres szolnoki ütközet tette emlékezetessé, említésre méltó folyama a' Tarna, melly a' Mátra hegységben eredvén, 's Tarnócza, Bene, Mérgecs, Gyöngyös, Agó patakokkal öregbedvén, Mihálytelken felül a' Zagyvába szakad. Mind két víz jóízű halakkal 's rákokkal bővelkedik. Nevezetes a' Jászországban a' *Csösz árka* nevű árok, mellyet *Tompa Mihál* szép népmondája tárgyává tett, 's melly régi, emberi emlékezetet felülmúló időkben ásott, hihetőleg sánczolásul a' hadviselő fajoknak. — Termékei közt első helyen áll a' szép tisztabuza 's árpa; zab kevesebb természetik. A' baromtartás azonban elébe tétetik a' gabonatermesztésnek. — A' jászok, maradékai azon a' magyarral rokon fajnak, melly a' 11-ik században sz. László király alatt jött az országba, 's az *ijtól*, vagy *nyiltól* nyerte ősi nevét, szép, erős testalkatú emberek, hadra termettek, az uralkodó ház iránti hűségökről ismeretesek, vallásosok, vendégszeretők; kirekesztőleg földműveléssel 's baromtartással foglalkodva, patriarchális természetűek. A' kiskereskedés is leginkább görögök kezében van. — Előbbi kiváltságos polgári szerkezetük a' történeti jogokat félrevető új szerkezet következtében megszűnt, 's jelenleg úgy közigazgatási, mint törvénykezési tekintetben ezen kerület is a' megyékkel egyenlővé tétetett; a' kapitányi név azonban tisztviselőik számára fentartatott. A' közigazgatási tisztikar áll egy fő- 's egy alkapitány alatt járási kapitányok- 's alkapitányokból, és a' szükséges segédzemélyzetből, kik a' pesti kerületi főispán alá vannak rendelve. A' törvénykezési tisztikar áll egy kerületi törvényszékből, a' jászberényi 's jászapáthi járásbíróságokból 's ezek segédeiből. — A' Jászország városai: *Jászberény* mintegy 16 ezer lakossal, kik közt mintegy 700 reformált, 's 30 óhitű, a' többi r. katolikus; a' kerület törvényhatósági házával, sz. ferencziek zárdájával, középtanodával, nagy r. cath. egyházzal. A' városháznál tartatik a' jászoknak olly kedves, régi, nagybecsű Lehelkürt, mellyből ünnepi alkalommal inni szokás. Határa mintegy 40 ezer hold. Mesteremberei száma 580. *Jászapáthi* mintegy 8000 lakossal; *Árokszállás* mintegy 8200 lakossal, *Jászladány* 5000 l. *Kis-Ér* 4600 l. — Faluk: *Alsó Sz. György* 4000 l. *Felső Sz. György* 1800 l. *Dósa* 2500 l. *Jákóhalma* 2700 l. *Mihálytelek* 2000 l. *Fénszaru* 4400 l. Most már ide járul a' Heves megyétől ide csatolt *Tarna* és *Örs* helység is, puszták; *Boldogháza*, *Borsóhalma*, *Négyszállás*, *Agó*, *Szent András*, *Heves ivány*; most már a' Hevesmegyétől ide csatolt *Monostor*, *Kerekudvar* 's *Alattyán*, és a' Pestmegyétől ide bekelezett *Jánoshida* puszták is. — h.

Játékszin l. Színészet.

Jaup (Henrik Károly) hesseni statusférfit, a' martiusi napok után, mint *Gagern* Henrik (l. ezt) utódja, ministerelnöke a' hess.-darmstadti nagyhercegségnek annak legvirharosabb időszakában. Szül. 1781. Gieszenben. 1806. r. tanár volt a' gieszeni egyetemnél; 1815. államhivatalba lépett 's fokról fokra előléptetve, a' közigazgatás különféle ágaiban működött. Mint szabadelmű és rettenthetlen ellene a' kormánynak, 1834. nyugdijjaztatott. Ez idő óta visszavonulva, a' társadalmi tért választotta

munkássága szinpadául. 1848. a' nép követül választá a' frankfurti parlamentbe, hol mindig Gagern barátja szellemében hatott, 's midőn ez utóbbi a' központi kormány élére állott, helyébe miniserelnökül Darmstadtba hivatott. A' bekövetkezett reactio azonban, mint minden martiusi ministert, őt is letaszítá helyéről 's most ismét a' magánéletbe vonult. — k.

Java (és a' hollandiak gyarmatai Ázsiában). A' hollandiak gyarmati népessége mintegy ötszörte nagyobb az anyaország népességénél, t. i. több 9 milliónál, Azsia középpontja Java, a' Sundaszigetek egyike 2326 □ mfdnyi területtel 's mintegy 7 millió lakossal. Földje vulkanicus, hegyes, erdős, termékeny 's vízben gazdag. Van több tava, számos ásvány forrása. Éghajlata a' partokon egészségtelen, különben a' belső részekben kedvező és kellemes. Termékei: kén, só, csaknem minden gabonanem, rizs, tengeri, pamut, czukornád, kávé, dohány, indigo, bors, bival, ló, juh, majom, tigris, antilop, rhinoceros, kigyók, halak, teknős-békák, czethalak, krokodilok 'stb. Lakosai között mintegy 22,000 európai van, 's az aránylag legnagyobb számú javaiakon kívül vannak még chinaiak, ázsiaiak (bengalok, arabok) 's kreolok. A' javaiak a' malayi fajhoz tartoznak, kis természetűek, szelídek, értelmesek, kedélyesek, munkások 's elégedettek; városok- 's falukban laknak, szeretik a' zenét, tánczot, játékokat, vadászatot 's az állatviadalokat. A' rabszolgák száma napról napra kevesedik, miután a' hollandi kormány rendeleteinél fogva ujak nem támadhatván, a' régiek lassanként elenyésznek. Tudós vagy szent nyelvök, melly már csak régi emlékeken 's régibb költeményekben található, sok hasonlatossággal bir a' sanskrit nyelvvel. Ezen kívül rendes nyelvök a' malayi 's más nyelvek vegyületéből áll. Irodalmuk leginkább költeményekből áll, azonban foglalkoznak matematikai, csillagászati, természet- 's orvostani tárgyakkal is. Uralkodó vallás a' mahomedán, de a' buddhismus, a' chinai hit 's a' pogány vallás más különböző formái is képviselve vannak. A' keresztyének száma nem megy többre 147000 léleknél. Hajdan a' brahma vallás uralkodott itten, mint ezt számos régi templom és emlékmű bizonyítja; számos irodalmi maradványaik pedig azt tanusítják, hogy a' javaiak egykor a' szellemi képzettségnek egy magasabb fokán állottak. — Legfontosb foglalkozási ág a' földmivelés, különösen a' rizs (évenként 30,000 mázsa), czukor (250,000 mázsa), arak, kávé, dohány 'stb. A' szigetnek mintegy $\frac{4}{5}$ -ét a' hollandiak birtoka teszi, a' többi beszüllött fejedelmek tulajdona. Java teszi középpontját a' hollandiak keletindiai birtokának, egy fő helytartó 's egy keresk. főigazgató alatt. Fel van osztva 17 kormányzatra (Residentschaft), mellyekben a' nevezetesb helyek: *Batavia*, az összes keletindiai hollandi birtok fővárosa, 47000 (hajdan 160,000) lakossal; a' város hanyatlását az egészségtelen léghely idézé elő; *Ryswick*, *Molenvtiet*, *Weltfreden*, *Scheribon*, *Samarang*, *Surabaya* 'stb. Java független részeit teszik a' susunan és a' szultán birtokai, mellyekre azonban a' hollandiak szinte nagy befolyással vannak. A' kormányforma despoticus, az alattvalók, nemesek, papok, polgárok, parasztok 's rabszolgákból állanak 's újabb időkben több európai szokást vettek fel. A' susunan székhelye *Surakarta* 105,000 lakossal, a' szultáné *Dok-Sakarta* 90,000 lakossal. — A' hollandiak javai 's általában keletindiai birtokának virágzása leginkább azon egyszerű kereske-

dési és igazgatási rendszerből ered, melyet azok ott életbe léptettek, — mind a' mellett, hogy e' gyarmatokban is van egy erős párt, mely hangosan kiállt reformok után. Az e' vidékeni kereskedelem egy részt azon hollandi társulat kezében van, mely *Handelmaatschappij* név alatt 1824-ben keletkezett, 's mellynek érdekei csaknem egyenlők az állam érdekeivel. Azonban a' magán kereskedés nincs korlátolva 's napról napra virágzóbbá válik. A' hollandi társulat nem bir azon kormányzati tulajdonságokkal, minők például az angol keletindiai társaságnak sajátjai. Itt közvetlen az állam kormányozza a' gyarmatokat. A' hollandiak igen bölcsen ismerék meg azon föltételeket, mik mellett amaz idegen népek feletti uralmuk egyedül lehetséges és biztos. Mindenek előtt szoroson ovakodának minden tulságtól, a' népségek benső életébe elegyedéstől, 's tartózkodtak megsérteni szokásaikat avagy törvényeiket az európai törvénykönyvek kaptájára vonat. A' mennyire lehetett, tért engedtek az igazgatásban a' bennszülötteknek is. Szokásaik és hitök meghagyatott nem csak ezeknek, hanem még a' nagy számmal bevándorló chinaiaknak is. 'S ez magyarázza ki csak, azon feltűnő körülményt, hogy olly csekély számu nemzet olly messzire elterjedt népségek felett olly szép eredményekkel, 's olly ritkán zavart békében uralkodhatik. — k.

Javitó intézetek. Ezen név alá tartoznak a) azon büntető intézetek, mellyek a' fegyenczek javulását tüzik ki czélul. b) azon intézetek, mellyeknek rendeltetése a' henye és rendetlen egyéneket munkára szorítani, 's javítani. c) elhanyagolt fiatal személyek számára állított mentő intézetek. (I. *Börtönök, Dolgoházak*). — Ez utóbbiak szükséges kiegészítő részei az állam e' nemü gondoskodásának, főleg czélszerű nevelés által hatván azon egyénekre, kik ifju koruknál fogva még legfogékonyabbak a' vallásos és erkölcsi hatások iránt. Amerika e' tekintetben is első példát mutatott; követték Anglia 's Németország egyes államai. — h.

Jellachich vagy **Jelacic** (József, buzini báró) horvátországi bán, osztrák tábornagy, szül. 1801. Péterváradon. Mig atyja, ki mint osztrák altábornagy halt meg 1810. a' francia hadjáratokban volt elfoglalva, addig J. anyjától, egy horvát nemes nőtől nyéré első neveltetését. Emlékező és szónoki tehetséget már korán tanusított. 9 éves korában Ferenc császárnak lön bemutatva, 's ennek folytán a' Theresianumféle lovagakademiába vétetett föl. Nyelvek, hadtudomány és történezsnet voltak kedvencz tanulmányai. Hamar kitűnt a' vivásban, lovaglásban és lővésben is. 18 éves korában alhadnagy volt b. *Knezevich* dragonyos ezredben, melly Galicziában Tarnow városban feküdt. Mintegy öt évet töltött illy helyőrségi életben, mellynek egyhanguságát azonban fiatalkori szenvedélyek kielégítése által igyekezett eltávolítani. Nehéz beteggé lön 's kénytelen volt Zágrábba atyai házába visszavonulni, hol hosszabb ideig tartott, mig felüdülhetett. Szenvedéseinek ezen korában német versekben önté ki eddigi élete feletti fájalmát, mellyek ekkor nyomtatásban is megjelentek. „*Eine Stunde der Erinnerung*“ (Agram 1825.) 1825-ben mint főhadnagy ismét visszatérhetett ezredéhez Bécsbe, következő évben ismét Galicziába ment, hol előbbi zajos életét ollykor ismét megújítja. Merész lovaglásai emlittetnek különösen. E' korban több katonai dalt is készített. 1830. alkapitány lett az Ogulini határezredben, 's ezzel 1831. Olasz-

országba ment át; négy év múlva a' bosnyák határszélre került. 1837. őrnagy lett a' mostani főherczeg Erneszt ezrednél, 's a' dalmatai katonai kormányzó gróf *Vetter von Lilienberg* t. sz. nagy segéde. Ekkor ismerkedett meg Dalmátia viszonyaival. Nem sokára alezredese 's 1842. ezredese 's parancsnoka lett az első bánáti ezrednek. Mint ilyen több ízben harczolt a' nyugtalan bosznyákok ellen. Az 1848-ki martiusi események nagyobb tekintélyre és befolyásra emelték. Egy horvát küldöttség arra kéré a' királyt, hogy *Jellachichot* horvátországi bánnak nevezné ki. A' király teljesíté e' kívánatot, 's kinevezé azon kívül tit. tanácsnoknak, altábornagynak, két ezred tulajdonosának, 's a' bánági varasdi károly városi vidék főparancsnokának. Első hivatalos fellépéséről lásd: *Illyrismus*. A' ráczok és szerbek nem sokára kitörték a' magyarok ellen, Horvátországban is fel voltak izgatva a' kedélyek. A' magyar ministerium a' bánt okozá ez ellenségeskedések szerzőjének. Nem sokára *Ferdinánd* király egy manifestumában a' bán minden hivatalától 's méltóságától megfosztatott. Egy cs. k. kézirat meghagyá neki, hogy igazolása végett Insbruckban a' császári udvarnál azonnal megjelenjen, 's az önkényesen június 5-dikére Zágrábba hívott tartományi gyűlést tiltsa be. *J.* megtartatá elébb e' gyűlést, mellyben kath. püspökök jelen nem léte miatt a' karloviczi n. e. érsek és patriárka által iktattatá be magát. Ezután jun. 12-én egy horvát küldöttség kíséretében Insbruckba utazott. Hat nappal azelőtt kelt letétele kihirdetve még nem volt. Herczeg *Eszterházi Pál*, a' magyar külügyminister, azt kíváná, hogy csak az ő jelenlétében engedtesék meg *Jellachich*nak a' megjelenés a' király vagy főherczegek előtt. *J.* vonakodott, 's a' horvát küldöttség azonnal haza akart utazni. Végre audentiát nyert *J. Ferencz Károly* főherczeg- és *Zsófia* főherczegnőnél. Jun. 19-én ünnepélyesen fogadtatott az egész udvar 's a' diplomatai kar által, hol *Eszterházi* herczeg is jelen volt. *J.* a' horvát küldöttség élén fényes beszédet tartott. A' császári család tagjai könyekre indultak. Ezután *János* főherczeg neveztetett ki a' magyar és horvátügy közbenjáró kiegyenlítőjének. *Batyányi* gróf és a' bán julius végén megjelentek Bécsben. A' kiegyenlítés nem sikerült. Sept. 4-kén jelent meg azon csász. manifestum, mellynél fogva *J.* minden előbbi hivatalaiba visszaállitattott. Sept. 11-én vezeté át seregét a' Dráván a' magyar kormány ellen. További hadi működéseire nézve lásd: „magyar hadjárat.“ A' háboru megszüntével 1850. nőül vevé a' fiatal 's gazdag *Stockau* grófnőt, 's a' nevére alakított hadsérültek pénzalapjának nevelésére kiadá korábbi verseinek egy bővített 's módosított kiadását, mellyben az 1825-ben a' „magyarokat“ illetett lelkesedés most mindenütt a' „horvátokra“ átszállitva jelent meg. — k.

Jerney János (mérlaki) született Dorozsmán, a' Jászkun-kerületben, 1800-ik év máj. 12-kén. Iskolai pályáját Pesten és Pozsonyban végzé; Bécsben pedig, uralkodó szenvedélyét követve, a' régiségtant 's keleti irodalmat hallgatta. Ügyvédi oklevelet nyert 1821-ben. Kitüntetésben magát jeles történetnyomozási munkái által, 1837-ben m. akad. levelező, 1838. pedig helybeli rendes taggá választatott a' történettudományi osztályban. — Független vagyonu ember lévén, kizárólag tudományos szenvedélyének él, 's ez érdekében tett 184¹/₂-ben érdekes utazást keleten. Munkái: *Vizsgálódások a' régi kún nemzet nyelvéről* (1825. koszoruzott pálya-

munka, kéziratban); *Gondolatok a' jász-kürtről, ahöz hasonló több kürtök ismertetésével* (Szeged, 1827.); *Világosítás Ázsiában a' Kaukaszus hegyén lakó avarok és kunságiak nyelvének magyartalansága iránt, a' kaukaszusi népek rövid általnézésével* (Szeged, 1829). A' terjedő irodalom mezején feltűnt tudományos lapokban több olvasóra számítván vizsgálódásai számára, azontúl leginkább a' Tud. Gyűjtemény, Tudománytár, Athaenaum 's Figyelmező lettek műveinek rakhelyei. Így jelentek még többi közt nevezetes értekezései: az *egervölgyi franczia gyarmatokról* (Athenaum 1838. II.) 's *bővebb világosítás az egervölgyi francziákról* (ugyanott); *ujabb nyomozások ugyanazokról* (Athen. 1840. II.); *a' kubecsi népség* (Tud.tár, 1839. XII.); *közlemények a' hún-scytha betűkkel írott turóc vármegyei régiségről* (Tud.tár 1840. XIII.); *a' böi convent emlékezetének fölélesztése oklevelek nyomán* (Tud.tár 1840. X.); *nyitra vármegyei magyarság a' XVI-ik századból* (Tud.tár 1840. XII.); *való e', hogy az orosz birodalom alapítói magyarok voltak?* (Tud.tár 1840. X.); *Törvénytárunk nyomtatási legnagyobb hibája egy betűben* (felolvast. az akad. gyűlésében, 's később megjelent Tud.tár 1841). — A' Figyelmezőben tudós bírálatokat írt többek közt a' *Chronicon budense, Bessének*, *Voyage en Crimée*—je, *Dussieux* „*Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et specialement en France*“ czimű munkája 'stb. felett. — Akadémiai székfoglaló értekezése, melyet 1838-ban olvasott fel, a' „*magyarhoni besenyőkről*“ szólt. — Magyar történeteket illető oklevél-gyűjteménye igen gazdag, mellyből több érdekeset magyarázattal kísérve közölt a' közönséggel. Ugyan e' tárgyat illetőleg írta ezen munkáját: *Kalauz a' m. o. oklevelek ismeretére, a' levél kiadó hiteles helyek leírásával, és 100 hiteles pecsét részbe vésett képmásával* (1836.), melly azonban kéziratban maradt. Ez évben nagy költséggel adta ki érdekes *Keleti utazását, a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett* 1844's 1845-ben (két kötet, 4 r. Pest, 1851). Egy egész évet töltött a' fekete tenger partjain, 's e' könyvben adja utazása 's tudományos vizsgálódásai eredményeit. Ő egész életét azon vágy kielégítésének szentelé, 's azon törekvés közt öszült meg, hogy nemzetünk bölcsejét felkeresse. — Hosszas tudományos előkészület után, 1844-ben megindult keletnek, 's ott tehetsége szerint keresett, kérdezősködött, ásott. Egész élete, 's az említett költséges és áldozatos utazás eredményei fekszenek előttünk e' két kötetben, melly nem csak érdekes utleírás, hanem tudományos vizsgálat is hosszas buvárkodás 's ritka tud. források nyomán. — Nem utazhatott olly messze, mint Körösi Csoma 's közbejött akadályok miatt csak az azovi tenger partjáig juthatott. A' Dunán ment le Moldvába, hová Galacznál lépett be; megjárta a' magyar faj egy ideigi tartózkodási helyét, a' Constantin görög császár által ugynevezett Atelkuzut (Etelközt, a' Duna 's Dnister közt); azután Bessarábiába ment, a' magyarok másik őshazájába, Lebediába. Az azovi tengerpart hosszában Taganrog városig, 's a' Don vizeig jutott. Innét 1844. aug. végén visszatért Moldvába, hol a' telet tölté, 's honnét 1845. tavaszán visszatért hazájába, mert kutatásait rossz szemmel nézte, 's ásatásait épen betiltotta az ottani kormány. A' havasalföldi 's moldvai magyarok viszonyairól 's nemzeti előzményeiről mind ekkorig senki sem adott olly sok oldalú 's kimerítő ismereteket, mint *Jerney*. — h.

Jeruzsálem, most *Soliman*, az araboknál *el Kods*, a' törököknél *Kudsi-Sherif* (azaz : szent), Palaestina régi híres fővárosa, jelenleg fővárosa egy sandsaknak (megyének) a' damaskusi pasaságban. E' helyen Jeruzsálemnek mai képét adjuk, melly még mindig magára ragadja figyelmét minden utazónak, kik Palaestina szentelt földére lépnek, olly gondolatokat 's érzelmeket ébresztve fel bennök, minőket a' föld semmi más városa sem képes felköltetni. 'S ámbár az idők viharai 's az emberek romboló szelleme alig hagyák meg hajdani nagysága 's fénye csak némi árnyékát is, mindazáltal csodálat 's tisztelet tárgya maradt az még sülyedtségében is. Keresztyének, zsidók 's mahomedánok egyiránt nevezik azt *szent városnak*, 's az oda zarándoklók száma még mindig tetemes. Az európai utazók rendszeren Ramlah (hajdan : Arimathia) felé veszik utjokat, melly közel fekszik a' tengerparthoz 's még 9 órányira van J.-tól, 's e' szerint nyugotról érnek e' városba, melly ez oldalról különben semmi nagyobb szerű benyomást nem tesz az érkezőre. Egy meredek hegy tetejére érve, közvetlen szemei előtt elnyúlt térségen lát egy, az épületeket elfedő magas kőfalakkal békerített kis várost, mellyből csak néhány templom-torony, és moshé-minaret nyulik ki, kopár, víztelen sziklavidéken, sötét és vad dombok között kóduz földből kiemelkedve. Ha azonban Palaestinába Arábiából (a' keleti oldalról) térünk be, 's ha a' Holttengertől vesszük utunkat azon heglánczolaton keresztül, mellyet az *Olajfák hegye* zár be, akkor Jeruzsálem, ezen részről tekintve, sokkal kedvezőbb benyomást tesz. — Magának a' városnak alapja, földje egyenetlen, 's a' közbeeső mélyedések és emelkedések folytán egymástól különvált magasságokra oszlik, úgy hogy a' régi J. különböző, magasabban 's mélyebben fekvő városnegyedből állott. E' négy hegy neve volt : *Zion*, *Akra*, *Moriják* és *Bezetha*. — A' mai J. ugyan a' régi város helyén áll, azonban csak keleti 's nyugati részén éri el régi határait, 's a' Zion hegy nagy része, mint szinte Bezetha hegysika körfalain kívül esnek, melly utóbbiak lőrésekkel ellátva, 's tornyokkal és egy goth várral erősítve a' mai várost egészen körül fogják. A' város körülete 1—1½ óra. Lakosainak számáról különbözők az adatok. Egyike a' legujabb utazóknak, *Tischendorf* így adja elő azokat : Van Jeruzsálemben jelenleg több mint 7000 zsidó 's mintegy 5000 mahomedán (az 1000 főre menő török helyőrségen kívül); a' keresztyén lakosság 2000 görög, 900 r. kath., 350 örmény, 100 kopt, 20 syriai 's ugyanannyi abyssiniaiból áll; ehhez járul még 60—70 protestans, kik az amerikai téritők kivételével, mind európaiak. Magánbirtoka csak igen kevésnek van; itt minden „waaf“ azaz : moshék, egyházak, zárdák birtoka, vagy jótékony intézetek, p. o. Ilona kórházának tulajdona. A' görög zárdák, mellyek itt leggazdagabbak, mintegy 100 házat birnak a' városban. Surlódás leginkább a' görögök, latinok és örmények között uralkodik. Karácsony és husvét között legtöbb idegen látogatja a' várost, miután a' legfontosb keresztyén ünnepek e' két sátoros ünnep közé esnek. Husvétkor különösen élénk a' város, (mintegy 5000 idegen keresztyén jelenik meg illyenkor). Mekka és Medina talán több változatosságot tanusitnak személyek, öltözetek és nyelvek tekintetében, azonban az ama városokba csődülő zarándokok csak egy templomot látogatnak meg, 's mindnyájan egy hitet vallanak, mig Jeru-

zsáleben keresztyének, zsidók, mahomedanak, minden párt csak néhány lépésnyi távolban egymástól végezik külön egyházi szertartásaikat, mindegyik azon büszke hitben ringatózván, miszerint az élő istennek ezen városa csupán az ő és hitrokonai számára van rendezve szentelt helyül. — Kereskedésnek és iparnak semni nyoma J.-ben. Egyedüli iparművek, mik itt készülnek, keresztek, olvasók 's szent maradványok, mikből Jaffából évenként egész hajóterhek küldetnek szét Olasz-, Spanyolországba és Portugalba. A' város, általános keleti szokás szerint, igen szabálytalanul van építve, azonban a' házak, bár ablakaik 's kéményeik hiányzanak, kőből épültek, 's általában szebbek 's tartósabbak, mint Syria egyéb városaiban. A' tetők laposak, a' házak rendesen kétemeletesek. Itt ott egy sötét cziprusfa váltja fel a' külső alak egyformaságát 's egy magános pálmafa emelkedik ki csinos terrasse közepéből. Az utcák szűkek 's görbék, 's gyakran hegyes völgyesek, de ki vannak közeve 's hús árnyékot nyujtanak, miután a' lakosok e' czélből hosszú ponyvákat vonnak egyik háztól a' másikig. Azonkívül az utcák igen néptelenek, ritkán akadni bennök emberre. — Az idegenek a' *St. Salvador* nevü ferencziek zárdájában mindenkor szives fogadtatásra találnak, a' nélkül, hogy meg kellene érette fizetniök. Sőt alig tétetik itt különbség a' protestansok és katolikusok között. A' zárdán kívül a' ferencziek még egy zarándokházat bírnak, a' keleti zarándokok, valamint a' nők számára. E' zárda jövedelmei a' Spanyol- és Olaszországban 's Portugalba gyűjtött alamizsnákból, a' keresztek, olvasók 's zarándokárukkali kereskedésből 's gazdagabb idegenek ajándékaiból állanak. Akadnak olykor jámbor személyek Európában is, kik tetemes hagyományokban részesítik, 's európai fejedelmek gyakran nagyobb összegeket küldenek ide. A' zárda főnöke püspöki rangban áll. 100 zarándok könnyen megfér benne. A' zárda falain belül 22 kutnál több van, mellyek mind a' legjobb ivóvizet szolgáltatják. Hozzá tartozik egy szép templom is. — E' ferencziek zárdájánál még nagyobb az *örmény zárda*, melly mintegy 1000 zarándokot képes befogadni, 's külön egy kis várost képez. Temploma, közhit szerint, ugyanazon helyen épült, hol János fivére, Jakab, Herodes király parancsára lefejeztetett. Ezen templom falai egészen porcellánnal vannak bevonva, 's különösen becses a' szentély, melly arany, ezüst 's egyéb drágaságokban, márványszobrokban 'stb. gazdag, annyira hogy a' néző nem tudja, az anyag értékességét bámulja-e, vagy a' tárgy művészetét. — Jeruzsálemben ugyszólván minden talpalatnyi hely szentelt föld; nincs ház, melly saját vallási regéjével ne birjon, alig van kő, mellyhez szent emlék ne csatlódnék, nincs lugas vagy forrás, melly egy vagy más szent elbeszélés színhelyeül ne szolgálna. Pilatus kastélya, Kaiphas háza, a' barlang, mellyben Péter sirt, miután mesterét elárulá, a' forrás, mellynél az idvezítő először találkozott Máriával, — mind ez csak néhányát teszi ama nevezetes helyeknek, mellyekre a' jámbor kedély a' szentelt városban minden lépten nyomon bukkantik. Azonban a' város körfalai között semmi sem vonja annyira magára a' zarándok figyelmét, mint a' *szent sir*. Ennek temploma, ámbár belülről csak 70 lábnyi széles és 120 láb hosszú, állítólag magába zárja mind azon helyeket, mellyek az idvezítő halála, temetése, sőt feltámadása által is nevezete-

sekké lőnek. Ezen egyház, mely több századon keresztül sértetlenül megmaradt, 1808. leégett, azonban a' sirkápolna ekkor is épen maradt. Azóta a' görögök, előbbi terjedelmében 's alakjában újra építék, az előbbi sz. állomások (státiók) megtartásával. Az egyedüli bemenet a' déli oldalon van, hol egy czédrusfából igen művészileg épített ajtóval bir. A' templomnak egyik magasabb, kerek és felül nyílt kupja alatt van a' szentsir-kápolna. A' bemenés csak bizonyos adó lefizetése mellett engedtetik meg, melyet a' mahomedánok számára kell fizetni, 's mely az utilevél és utazó különbsége szerint változó, 3—33 piaszterig. A' templom nagyszámu szent állomásai között legnevezetesebb a' *szent sir*, mely a' sziklába vésettnek látszik 's a' szent siri kápolna által van körülvéve, mely utóbbi sok művésszettel és sok izléssel van építve, 'a kívülről 36 márványoszloppal, mindennemű szoborművekkel, görög feliratokkal 'stb. építészeti diszitményekkel van ékítve. A' sz. sir előtermét képezi az u. n. *angyalkápolna*, melynek közepén egy 3' magas, 1½' hosszú márványkő áll, a' melyen állítólag azon angyal ült vala, ki Jézus barátjának annak feltámadását adá hírül. E' kő felett 15, folytonosan égő, nagy lámpa függ. Innen egy 3' magas és 2½' széles nyíláson át a' tulajdonképeni sirhoz érhetni. Ez egy üregből áll, mely mintegy 6' hosszú, 5' széles és 8' magas. Az üreg jobb oldalán egy oltár van, mely a' belternek csaknem felét foglalja el 's mintegy 3' magas. Felette 36, örökké égő 's nagybecsű, arany, ezüst lámpa függ. Ezen oltár alatt van, közhit szerint, Krisztus valódi sirja. Egy hosszú szakállu, tisztességes barát ül az oltárnál, mely előtt 2—3 zarándok csak annyi helyet talál, hogy alázattal leborulhasson; 's midőn ezek térdre hullnak, a' barát keresztet vonva homlokaikra rózsavizzel, ünnepélyes hangon e' szókat mondja: „Ime itt lásd sirját urad és megváltódnak, Jézus Krisztusnak, ki a' te büneidért halt vala meg.“ — A' sirtemplom 4 különböző keresztyén vallásfelekezet közös tulajdona, u. m. a' katolikusoké, görögöké, örményeké és koptoké, úgy hogy ezek mindegyike bir benne kizárólag egy szent helyet. Minden felekezet saját szokása szerint végzi benne istentiszteletét, azonban nem egyszerre, hanem külön kiszabott órákban. E' különböző hitrokonok papjainak lakai a' sötét, keskeny mellékszárnyakban vannak, részint külön kápolnáik folyosóiban, részint a' sirtemplom boltívei alatt. Minden három hónapban mások által váltatnak fel e' szent tömlöczökben. Az ezen egyházban folyvást égő lámpák száma egy ujjabb utazó számítása szerint 442. — Egy másik igen nevezetes épület még Jeruzsálemben az u. n. *Salamon-mecset*, vagyis inkább *Omár-mecset*, melyet 640-ben Amar kalifa Morijah hegyén azon helyen építettett, hol hajdan Salamon hires temploma diszelgett. A' mohamedánoknál e' moshénak neve *Gamead el Sakhra* (a' kő moshéja), mivel benne állítólag azon kő van, melyen Jákob feje nyugodott, midőn a' mennyország lajtorjájáról álmódott. E' mecsetbe és környékébe zsidónak és keresztyénnek halálos büntetés alatt tilos belépni. 'Sugyanazért annak leírását az eddig utazók csak hallomás és puszta sejtelmek után adhaták, de mindamellett annak egyszerűségéről egyhangu az ítélet. Legújabb időkben azonban e' tekintetben is szabadelműek kezdenek lenni a' törökök, és Omar Effend négy ízben engezzé meg Richardson utazónak a' mecset megtekintését. —

A' nevezett épületeken kívül még számtalan helyeket mutogatnak az idegennek a' város falain belül és kívül, mellyek a' szent történet és bibliára nézve nevezetességgel bírnak. — Rövid átnézetben ide mellékeljük J. vizontagságos régibb történetének főbb pontjait. Józsva könyvének 15, 8. szerint a' város Abraham egy kortársa, Melchizedek által építetett, Szalem nevet kapott's a' jebuziták lakták. Midőn (1500. Kr. e.) Palaestinát az izraeliták hódíták meg, akkor J. Benjámin törzsének jutott 's a' tartományt ért majd minden politikai katasrophot maga a' város is érezé. Dávid elfoglalá a' Zion hegyre épített Jebuz erős várat, mellyben még jebuziták tartózkodtak, 's székhelyét Hebronból oda tevé át. Tőle *Dávid városa* nevet kapott. Salamon temploma által istenváros, igazi Jeruzsálem azaz: békelak lett. Salamon nagyobbítá a' várost a' Mória hegyén épült templom által, diszité egy királyi palotával 's erősegekkel vérette körül. Ez utóbbiakat későbbi királyok, mint Usias, Jotham, Hiskias és Manasse szaporíták ugyan, azonban a' város az ellenség támadásainak még sem volt képes ellenállani. Nebukadnezar idejéig (586.) ki a' zsidókat 70 évi rabságba veté, öt izben lön meghódítva, pusztítva 's rombolva. Ezra és Nehemia lettek ezután a' nemzeti szentség és népszerűség helyreállítói, míg ismét Ptolemaeus veté azt uralma alá. A' nagy Antiochus alatt Szyriához került, mellyből a' makkabaeusok szabadíták meg. 64-ben székhelye lett egy római helytartónak, a' midőn Aristobulus felszólítására Pompejus római vezér jelent meg az országban; 70-ben K. u. J. minden szentségeit 's emlékeit teljesen elpusztítá Titus. Csupán ez időből léteznek Josephus zsidó történetírónál biztosabb tudósítások J. fekvése 's építésmódjáról, mellyt fent említett 4 hegyen igen nagy kiterjedésben volt építve, számos templomokkal, tornyokkal, hidakkal 's nagyszerű köz és magán épületekkel. Ez utóbbiak között kitünő volt Herodes gyönyörű márványpalotája, melly 30 lábnyi magas kőfallal volt bekerítve. Kertek, kéjkastélyok, tavak és sirboltok képezék a' város legközelebbi környékét. Hadrian végre tökéletesen elpusztítá, a' mit Titus még megkimélt 's Aelia Capitolina névvel egy új város építtetett. A' keresztvény császárok alatt nagy Konstantin óta ismét emelkedni kezdett J.; 614. Kozroes perzsa khalifa hódítá meg, 628. Heraklius görög császár nyéré vissza 's 637. Omar arab khalifa hatalmába került. Az arabok átadák a' turkomanoknak, kiknek nyomása a' keresztes hadakat szólítá életre. Az utóbbiak 1099. Bouillon Gottfried alatt meghódíták a' várost, de 1187. egyiptomi Szaladin kezébe került. 1229. II. Fridrik ismét elfoglalá, de csak 1244-ig tarthatá meg, midőn a' babyloni szultán lett urává. 1517. I. Szelim török szultán hódítá meg 's 1833-ig folyvást török birtok volt, de ekkor a' porta kénytelennek látta magát Szyriát, 's ezzel együtt Jeruzsálemet is az egyiptomi alkirálynak Mehemed Alinak engedni által. 1840. azonban ismét a' porta uralma alá került. Jelenleg székhelye egy a' damaszkiusi pasa által kinevezett török helytartónak, egy kadinak, egy agának (parancsnoka a' várnak), továbbá egy katolikus 's (1841. óta) egy, Poroszország és Anglia által ide rendelt protestans püspöknek, végre egy görög 's egy örmény patriarchának. Az e' tárgyra vonatkozó újabb utazók: *Schubert, Hailbronner, Püchler-Muskau, Robínson, Tischendorf* 'stb. — k.

Jerica (Pablo de) a' legkedveltebb mostani spanyol költők egyike, szül. Vittoriában 1781; jogot tanult, de atyja halála után átvette ennek kereskedési üzletét. Minden üres óráit spanyol és francia költők olvasására fordítá; 's önmaga is a' költészet több nemében tett kísérleteket. Midőn 1814. az alkotmány hiveit üldözték, Franciaországba kellett menekülnie, 's itt Bayonne és Bordeauxban élt a' muzáknak. A' párisi spanyol követ közbenjárására 1815. befogatott, 's 3 hónapig szigorú őrizet alatt tartatott. Kiszabadulván, Párisba ment, 1820. azonban visszatért hazájába, hol polgártársai a' vittorai nemzetörség parancsnokává, az alavai tartományi küldöttség tagjává, 's 1823. Vittoria alkaldjává választották. A' francziák betörésekor ismét elfogták, 's szabadon bocsáták ugyan, de nem sokára ismét új üldözéseknek látta magát kitéve. Ekkor örökre elhagyá Spanyolországot, birtokot vett Franciaországban, hol honosítást is nyert. Művei: „*Ensayos poeticos*“ (Valencia 1814), harmadik bővített kiadásban e' czimmel: „*Poesias*“ (Bordeaux 1831). Továbbá: „*Letrillas y fabulas* (Bordeaux 1838.); *Collección de cuentos, fabulas, descripciones, anécdotas, dialogos etc. sacados de comedias antiguas españolas* (Bordeaux 1831.); *Miscellanea instructiva y entretenida, recopilada y traducida al castellano* (4 köt. Bordeaux 1836). Meséiben, vig elbeszéléseiben 's epigrammaiban nagy tehetséget tanusít a' gunyban 's ironiában, 's lekötve tartja a' figyelmet gyermetegsége, pajkos kelleme, finom meglepő fordulatai 's rendkívüli természetessége 's könnyűsége által mind a' dictióban, mind a' verselésben. — a.

Jeszenák János (báró) született Pozsonyban 1800., január 22-ikén. Atyja szinte János, köztisztelőben állott, 's az evang. kerületi egyházi és iskolai felügyelőséget sok évig viselte; ezenkívül hivatalt nem viselven, csendesén, főleg a' tudományoknak, 's családja és jobbágyai boldogításának elv. — Az ifjabb János nagy reményű ifju volt, iskoláit a' pozsonyi evang. lyceumban (1816-ig) 's az ottani akademiában (1819.) végezte, azután Pestre jött a' szokott kir. táblai gyakorlatra, majd Bécsbe hővebb önművelés végett. 1820-ban utazást tett Olasz-, Francia- 's Angolországokban, 's ez utóbbiban különösen IV. György király koronázásán hg. Eszterházy kíséretében volt. Atyja diplomatiái pályára szánta a' jeles ifjat, de ő hivatalviselésre kedvet nem mutatván, 1822-ben az atyai jószágok egyikét, Szeniczet Nyitrában vette át, 's ott gazdálkodott, jobbágyaival legszebb patriarchális viszonyban élve. Ott laktában szorgalmas részt vett a' nyitramegyei gyűlésekben, hol az ellenzékhez csatlakozott. Mint a' nyitrai evang. esperesség felügyelője, 's későbbben gr. Zay Károly helyében az evang. egyházak 's iskolák dunán inneni kerületi felügyelője, buzgó részt vett a' vallásos ügyekben. A' forradalom pártja zászló alatt híven helytállva találta 's szerencsétlenségére, igenis munkás szerepre hivat a' különben csendes és mérséklett férfit; — mint forradalmi biztos erőteljes munkásságot fejtett ki, 's 1849-ben, a' forradalom elnyomása után, haditörvényszékileg halálra ítéltetett, és oct. 15-kén kivégeztetett Pesten, együtt Csányi Lászlóval. Öt gyermeke maradt életben, kiknek egyike most főhadnagy egy cs. k. huszárezredben. — h.

Jod (jodium, *iblanty*, J.=127), egyike a' 62 eddig ismert egyszerű testeknek, vagyis vegytani elemeknek. Tartozik a' metalloidek osztályába,

vagyis azon elemek közé, melyeknél a' fém-tulajdonok hiányzanak, t. i. sem metall-fénnyel nem bírnak, sem a' villanyt nem vezetik. A' jod 1812. óta ismeretes 's igen érdekes sajátságokkal bír. Alkata szilárd, színe szürkés fekete, kissé fénylő 's külsőleg igen hasonló a' kemencze festékhez (Ofenschwärze). Melegen csudaszép, ibolyakék színű gőzzé változik, melynek szaga a' chlorra emlékeztet. A' jod ritka anyag, szárazföldünkön csak néhány sós tóban található. Ellenben a' tenger sava jodot foglal magában, összeköttetésben natriummal és magnesiummal, 's kizárólag a' tengerben termő, u. n. *tange* növények hamvából nyeretik. Más sajátsága a' jodnak, hogy az ezüsttel a' világosság iránt felette érzékeny vegyületet képez, 's ezen alapul a' fényképek (daguerrotypek, photographok) készítése. Ha a' jod keményítővel jön össze, ez azonnal élénk két színt kap. 'S ha p. o. tudni akarjuk, vajjon bizonyos írópapiros keményítővel vagy enyvvel van-e készítve, csupán egy szem jodot kell egy kis borszeszben felolvasztani; ha azután az így nyert barna színű olvadékkal kenjük be a' papirost, akkor ez tüstént ibolyaszínűvé válik, ha t. i. keményítve van, míg a' másik esetben változatlan marad. Legnagyobb fontossággal bír azonban a' jodnak határozott gyógytani hatása, mely különösen a' bőr és mirigy-rendszerre terjed ki. — a.

Jobbágyi viszonyok. Elmellőzvéen itt a' jobbágy-viszonyok történeti fejlődését, csupán azon állapotot fogjuk röviden rajzolni, melyben a' honlakosok legszamosabb osztályát az 1848-iki törvényhozás érte, 's az azótai legújabb eredményeket. A' középkorból fenmaradt szomorú és sötét viszonyokon, miként azok főképen a' nemesség által véresen elnyomott Dósa féle pórlázadás következtében a' jobbágyságra nehezültek, Mária Terézia urbéri, 's a' szabad költözködést megengedő II. József császár és király rendelete, a' melyet a' II. Leopold alatti 1790—1-iki törvényhozás is szentesített, érezhetőleg kezdett már könnyíteni. Mária Terézia urbérét, mely által a' jogok és terhek legalább határozott alakot nyertek, 's melyet az anyáskodó királyné 1767—1773-ig fejedelmi hatalom szavával léptetett életbe, az 1791-iki országgyűlés ideiglenesen, az 1836-iki pedig átdolgozva, a' fejlettebb korszakhoz némi pontokban idomítva 's megbővítve fogadta el, és így a' kir. rendelet országos törvénynyé lett. Az ellenzéknek, a' haladó pártnak egyik legelőkelőbb jelszava volt a' jobbágyi viszonyok enyhítése, a' hűbéri maradványok eltakarítása; 's meg kell vallani, hogy a' magyar nemesség e' részben elég engedékeny volt, a' mi az 1836-ki 's következő orsz. gyűlések t. czikkéből tagadhatlanul kitűnik.

A' magyar jobbágy állapota, miként azt az 1848-iki országgyűlés találta, következő volt: az államhozi viszonyait illetőleg, földhöz kötve, tehát rabszolga nem volt, 's elébb minden urí és köztartozásainak 's magán adósságainak eleget tévén, szabadon költözhetett; az erre való engedelmet a' földesur tőle meg nem tagadhatta, személyes és dologbeli követeléseit saját felperessége alatt kereshette, 's felebbvitellel bírt; mindennemű életmódot szabadon választhatott, 's kivéven a' nemeseknek kirekesztőleg fentartott hivatalokat, minden más hivatalt, 1844 óta pedig egyáltalán minden hivatalt viselhetett; nemesi jószágokat zálogban, polgári földeket 's jobbágy telkeket örökösen szerezhett, az utóbbiakra nézve azonban némi megszorítással; a' földesurral szabadon kötött egyes-

ség által meghatározandó összegért a' földesuri tartozásokat, szolgálatokat és adózásokat teljesen 's örökre megválthatta, és ilyen egyezkedések felbonthatlanok voltak; ingó 's ingatlan szerzeményeiről szabadon rendelkezettek, az ősi javakbani örökösödés 's a' földesurnak magszakadás és végrendelet hiányában örökösödése külön törvény által volt szabályozva. Mindezen jogokat az 1836-ki 's következő felvilágosodott országgyűlések állapították meg. Különösen heves viták 's izgatások tárgyát képezte az örökváltásági törvény (l. ezt). Ellenben kötelességei igen súlyosak valának; ő viselte a' városi és szabadkerületi polgárokkal 's lakosokkal együtt az államnak minden terhét, a' hadi és házi adót, mellytől a' nemesség szűz vállalai legujabb időkig mentesek valának; ő fizette a' tisztviselőket, kiket nem ő választott, ő építette a' megyeházát, hol nem tanácskozott, az utakat 's hidakat, mellyeken vámot fizetett, sőt az országgyűlési költségeket is legujabb időkig; ő adott bizonyos meghatározott csekély összegért előfogatot, 's a' katonaságnak élelmezést, és szállást. Soraiból vétettek az ujonczok, 's mindent kizárólag, a' nemesség hozzájárulása nélkül. Végre a' községekben ő is fizette a' lelkészt, iskolamestert, jegyzőt, 's adózott a' község minden szükségére. Földjei terméséből, valláskülönbség nélkül tizedet fizetett a' r. cath. papságnak. Látszik ezekből, hogy a' jobbágyiságnak az államhozi viszonya, a' nemesség adómentessége miatt, igen nyomasztó 's igazságtalan volt. — A' mi pedig a' földesurakhozi viszonyát illeti, a' törvényben megyénkint meghatározott mennyiségű belső, külső és zsellérteleket birt. A' belső telek mindenütt egy holdra határozottatott; a' külső birtok pedig minden megyére nézve különösen, a' föld minőségéhez képest úgy állapított meg, hogy a' minimum szántó földekben 16 holdat, rétegekben 6 kaszállót vagy embervágót (falcastrum), a' maximum pedig szántóföldekben 40 holdat, rétegekben 22 embervágót tett ki. A' megyék, e' különbséghez képest, 3—4 osztályba soroztattak. A' holdak 1100, 1200, 1300, a' temesi bánóságban 1600, Szerem és Verőczemegyékben a' szántóföldek 2000, a' rétek 1000, Posegában a' szántóföldek 's rétek egyiránt 1296 négyszeg öllel mérettek ki. — Egy egész jobbágytelekre a' legelőbeli haszonvétel legkisebb mennyisége 4, a' legnagyobb pedig 22 holdban volt megállapítva, holdját 1200 ölével számítva. 8 zsellérnek adatott a' legelőből egy egész telki járandóság. Ezen legelő illetőség, a' jobbágygazdák helybeli többségének kívánatára a' földesurétól el is különíttethetett. — Minden jobbágy község birt bormérési joggal, és pedig, ha szőlőhegye volt, Sz. Mihály naptól Sz. György napig, különben pedig Sz. Mihálytól Karácsonyig; egyébiránt abroncs alatti nagyobb edényekben szabad volt bort bevinni akár saját szükségére, akár kereskedésre. Pálinkát égetni minden természetnyéből szabad volt, kivéven a' gabonát; de kimérni nem volt megengedve; minden pálinka kazántól két forint fiztetett. Hust mérni rendszerint nem volt szabad, 's az ehez való jog csak azon esetben éledt fel, ha a' földesur elegendő hust nem vágatott, vagyha valamely jobbágynek különben egészséges marhája véletlen eset által további megtartásra alkalmatlanná lett. Hol az uraság a' határban erdővel birván, a' jobbágyok tűzi faízás használatában voltak, abban meghagyattak, sőt a' hol nagyobb erdők voltak, az uraság épületi fát is tartozott adni. A' makkoltatás a' jobbá-

gyoknak hat krajczárral olcsóbban engedtetett meg, mint idegeneknek. A' jobbágy minden természetményeit szabadon eladhatta; bizonyos bérfizetés mellett boltot nyithatott; jobbágytelkét az uraság tudtával szabadon 's taksafizetés nélkül eladhatta; vadászat, halászat, madarászat jogával nem birt. Ezen haszonvételekért házbér vagy füstpénz fejében egy forintot fizetett, 's kivévén a' belső telken, a' réteken, ugaron termesztett növényeket, szőlőkben az aszszuszölt, és a' föld második termését, a' földesurnak minden egyéb természetből természetbeni kilenczedet adózott. A' méhekből, tojásból, apró marhából 's a' szokásban volt apró adózások 1836-ban eltöröltettek. Ezen adózáson felül minden egész telkes jobbágy szolgált hetenkint egy igás, vagy két gyalog napot; a' házas zsellérek 18, a' házatlan zsellérek pedig 12 kézi munka napot; ezen munkát (robotot) a' földesur, sürgetős munka idején, kettőztetve kívánhatta meg, későbbi beszámítás mellett, 's kivévén a' zsellérek kézi munkáit. Tartozott továbbá minden telkes jobbágy ('s hasonlóképen 8 zsellér) három napi vadászatbeli szolgálattal. Előbb igen terhelte a' jobbágyot az ugynevezett hosszú fuvar; ez azonban 1836-ban eltöröltetvén, helyette egy egész telkes jobbágy két marhával két napig tartozott szolgálni. Mindent a' fél- és negyedrésztelkesek, aránylag. — Hol a' jobbágy fáizással élt, ott tartozott egy telek után egy öl fát a' földesur által kijelölendő, de két mérföldnyi távolságnál messzebb nem eshető helyre hordani 's összerakni; hol pedig nádlással élt, ott 40 kéve nádat levágni 's elhordani. A' házas zsellér aránylag fél öl fa összevágására, vagy 20 kéve nád lemetszésére köteleztetett. Ezek voltak azon tartozások, miket a' jobbágy, ha pénze volt, szabad egyezkedés útján örökre megválthatott. A' mitől azonban meg nem menekedhetett, az a' földesuri hatóság volt. A' jobbágyoknak ugyanis, első folyamodásban, a' földesur uri székén szolgáltatott ki a' törvény, 's ott intéztettek el pereit, még azok is, mellyeket a' földesur ellen viselt. A' földesur tehát (vagy annak helyettese) bíró és perlekedő fél volt egy személyben. Ha földesur elleni ügyek fogtak fenn, a' földesur vagy tisztje nem lehetett ugyan uriszéki elnök vagy bíró, de ő nevezett ki elnököt 's bírákat, és ellenörködés végett a' törvényes bizonyosság, azaz: egy szolgabíró 's eskütt és a' megyei ügyész volt jelen; természetesen a' nemes földesurnak nemes társai 's többnyire lekötelezettjei. Felebbvitel azonban lehető volt. Bizonyos esetekben joga volt a' földesurnak a' jobbágyot és zsellért elmozdítani.

Az ausztriai birodalom többi tartományaiban (kivévé az olasz tartományokat 's Tyrolt, hol a' jobbágyi viszonyok ismeretlenek, 's egészen szabad földbirtokok vagy haszonbérlek voltak 's vannak,) u. m. a' német, cseh 's lengyel tartományokban a' jobbágyi viszonyok épen ugy megvoltak, mint nálunk. Sőt ha ezen viszonyok a' magyar paraszt volt állapotával párhuzamba tétetnek, kitünik, hogy a' magyar jobbágyoknak tetemesen jobb sorsa volt, mint ausztriai egyéb jobbágy társainak. Emezeknek a' magyar jobbágy felett csak annyiban volt elsőbbsége, hogy a' m. jobbágyoknak saját földesura elleni kereseteiben is az urizék lévén a' bíró, — a' minnek rossz következtését csupán a' hivatalos megyei bizonyosság 's védő ügyész jelenléte korlátozza némileg — amazok jogai, bár szinte földesuri hatalom alá tartoznak, czélszerűbb és szigorubb ellenőrséggel

voltak biztosítva. Különben pedig nem egy pontban mostohább volt a német tartományokbeli, cseh és lengyel jobbágyok állása. Ezeknek ugyanis, ha házasodni akartak, erre engedelmet kellett kérni, birtokuk átruházása esetében a földesuraknak 5—10 pctnyi taksát fizetni, költözés esetében birtokuk 5 száztoliját a földesurnak hagyni; az igazság kiszolgáltatásért, mely M.országon ingyen történt, taksákat fizetni. A jobbágy elmozdításának törvényes esetei ott többek, a jobbágy-birtok, átmérőleg véve, kevesebb, (itt 28, ott 24 hold az egész országot véve); itt a robotbeli maximum, a hosszú fuvar helyetti szolgálatot is bele számítva, egy egész telekre 108 gyalog napszám; Gallicziában és Stájerben 156; ott az ugarban termesztett növényekről is járt kilenczed, 's csirke, tojás, méz 'sat. is adatott a földesurnak, a mely utóbbi adózás itt 1836-ban eltöröltetett. Ott nem volt azon joga, hogy a földesurat legelő elkülönzésére szoríthatta volna, 's egy állománynál többet semmi esetre sem birhatott, holott itt némelly helyeken négyet is, 'sat.

Mióta az eszmék tisztultak, 's a' journalistika és törvényhozás a' sikeretlen foltozások mezejéről a' gyökeres és lényegesen átalakító változásokra kezdte átlépni, senki sem várt többé üdvöt azon aprólékos, sem a' jobbágy magános, sem az ország közállapotát lényegesen nem javító, — bár különben a' jog élvezetében levő birtokos nemességnek mind nemeslelkűségét, mind józan felfogását tanusító — apró engedményektől, millyeneket az 1836, 's 1840-iki országgyűlések a' pártoknak bénító küzdelmei közt, eredményeztek. — A' hűbéri maradványok teljes eltörlése, az urbéri birtoknak allodificatiója, minden földesuri hatóság megszüntetése, teljes és általános örökvaltság, törvény előtti 's jogok- és terhekbeni egyenlőség, lőnek a' kor, 's az annak igényeit sürgető, haladó párt jeliszavai. Ezen tárgy körüli keserű viták között köszöntött bé a' végzetes 1848-iki év tavasza. A' pozsonyi országgyűlés többek közt épen örökvaltsági törvényjavaslattal is foglalatoskodott, (l. Örökvaltság) midőn a' párisi februári, 's bécsi martiusi forradalom kiütvén, a' nagy események által ragadott országgyűlés jónak látta a' kedvező pillanatot felhasználni, minden lehető népkítöréseket nagy szabásu engedmények által előzni meg, 's a' jobbágy felszabadítását kikiáltani. — Minden urbéri tartozás rögtön megszüntetett az 1848-iki 9-ik t.czikk által, 's hogy az ezen rendszabály által elkövetett tulajdonsértésnek a' birtokos nemességen ejtett sebe legalább a' jó remény balsamával orvosoltassék, a' magán földesuraknak kármentesítése megígértetvén, a' nemzeti közbecsület védpajza alá helyeztetett. Az ugyanazon évi 13-ik t.czikk a' papi tizedet is eltörülte, 's a' mennyire ez akár örökös szerződés, akár pedig kir. adomány által magán családot birtokába jutott, az illy tulajdonos családoknak a' közállam által leendő kármentesítése szinte biztosított. Természetes következmény lön, hogy ezen rögtön eltörlés által a' gazdasági viszonyokban lényeges átalakulás történt, 's egyesek, kik a' roboterőre támaszkodtak, kész pénz 's gazdasági készület hiányában nagy zavarba jöttek; mások, kik főképen urbéri jövedelmekből éltek, 's kevés vagy épen semmi majorsági földekkel sem birtak, mint sokan főleg a' felső megyékben, tetemesen megkárosodtak, sőt szegénységbe süllyedtek. A' jobbágyosság egy része pedig a' nem kellőképen formulázott törvényt nem

értvén, vagy balul értvén, sok helyütt megtagadta a' majorsági, curiális 's haszonbérben birt földek után járó tartozásokat is, sőt az akkori zürzavarban szabadon engedve communisticus vágyainak, 's izgatók által félre vezetettve, foglalni kezdte a' földesur tulajdonát. Azonban meg kell vallani, hogy annyi csábító alkalom közt, 's a' forradalmi eszméktől annyira terhes politikai légben sem volt annyi visszaélés 's kiesapongás, mint várni lehetne, a' mit dicsérorog 's a' magyar jobbágy józan eszét és becsületességét méltányolva kell elismerni. A' rögtönzött rendszabálynak némely sikerülhetlen kellemetlenségei nem maradtak ugyan el, de ha népiünk nem olly józan 's becsületes, lehettek volna sokkal nehezebbek 's durvobb természetűek. — A' forradalom kitört viharai közt több ízben kísértette meg a' törvényhozás az ígért kármentesítés felőli gondoskodást, de mindenkor sikeretlenül. — Elnyomatván a' forradalom, azt, a' mit az 1848-iki 9-ik 's 13-ik t.cikkek megadtak, mint visszavonhatlan tény, az octroyirozott legfensőbb rendeletek is megtartották, 's így a' „jobbágyi viszonyok Magyarországon“ már csak a' történetírás tárgyai. Minden volt jobbágy szabad ura földének, 's a' nemessel egyenlő honpolgár. A' földesuri hatóság nem létezett többé, 's a' régi értelemben vett „földesur és paraszt“ nevek megszűntek. A' szervező legf. rendelkezések során, melyek jelenleg a' törvényhozást pótolják, ott áll az is, mely 1849. július 7-én adatott ki, mely szerint mindenkinek, ki urbéri jövedelmeket húzott, a' később történendő kárpótlásból előlegezések adatnak, és ugyan minden urbéri telektől 30, 's minden urbéri zsellértől 5 forint; későbbben pedig ismét e' mondott összegnek fele. Ezenkívül egy saját bizottmány foglalkozik a' még rendbe nem hozott urbéri kérdések megfejtése- 's elintézésével. Ki a' történetet nem a' pillanat szemüvegén keresztül, hanem nagyszerű általánosságban 's nagy vágásokban szokta tekinteni: roppantnak találja az 1848-iki rázkódások ezen eltörülhetlen eredményét, 's a' sértett érdekek fájdalma közt is azon vigasztaló meggyőződésre jut, hogy annyi ugy látszó visszalépés mellett is az emberiség ügye, egészben véve folytonos haladásban van. A' volt földesur, ki nemeslelküleg áldozott, vagy a' körülmények által áldozásra kényszerítettett, és most azt látja, hogy sokat vesztett, 's kárpótlásul keveset nyert, könnyen hoz az események telett elfogult ítéletet, de a' történetbuvár, ki nem éveket, hanem századokat átölelő szellemmel pillant az eseményekre, enyhítő érzést talál azon meg nem semmisíthető eredményben, hogy „nincs többé robotoló 's kilenczedet és tizedet fizető jobbágy, ki az uriszek pálczája alatt nyögve alig szerethetné hazáját, ha a' hazaszeretet a' szívnek ösztönszerű érzelme nem volna.“ — T.

Jogtudomány. A' jogtudomány fogalmának meghatározásánál nem kell felejtteni sem azt, hogy a' jog összeköttetésben van a' politikával 's a' morállal, sem azt, hogy ezen összeköttetés nem ugyanazonság, 's azért, hogy e' fogalmak tudományos tárgyalásánál ezeket sem összezavarni, sem egészen elkülönözni nem szabad. A' görögök és rómaiak, p. o. Plato és Cicero munkái a' jogot és politikát összekötve tárgyalták, de e' mellett azon hibába is estek, hogy e' kettőnek 's a' morálnak saját, önálló határait nem elég élesen fogták fel. Azonban mégis elkerülték az ujjab írók azon egyoldalúságát, miszerint ezek a' jogot 's politikát, — melyek,

mint lélek és test az emberben, ugyanazon élet két különböző fő oldalai az államra nézve — egymástól 's mindkettőt a' nemzet valódi életétől és a' moráltól is egészen elszakasztották, 's elkülönözték. Innét van, hogy a' jogtudósok olly gyakran vádoltatnak eszmeszegénységgel, szabadságszeretet, 's vallásos és honfias érzelem hiányával, embertelenséggel, uralkodási vágygyal, szárazsággal, formalismussal, ragaszkodással a' holt betűkhez, és sophistai mesterkedéssel mindent vitatni, legyen bár fehér vagy fekete, 's okokat találni a' legellenkezőbb állítások védelmére; — vádoltatnak, hogy a' magasabb eszméket, 's az igaz, élő jogot üres, holt formákba 's cselszövényekbe meríték el az önhaszon érdekében, szolgai érzellemmel. E' vádakot sok tekintetben nem is lehet elhárítani az újabb kor jogtudósairól. De e' hibák nem gyökereznek a' jognak, 's jogtudományának lényegében, hanem csak annak egyoldalú, fonák felfogása- 's alkalmazásából származnak. Különösen a' német jogtudósok nagy része esett ezen hibákba, miután a' jogtudomány a' népnek nemzeti életétől 's annak erkölcsi és politikai eszméitől 's törekvéseitől elválasztatott. Midőn a' legujabb kor e' hiányok megismerésére jutott is, nem az igazi helyes utat választá az orvoslásra. Sőt a' jogászok különféle iskolákra, u. m. tisztán positiv, bölcséleti és történeti jogiskolákra oszolván, ezen iskolák ismét egyoldalúságba estek, 's a' dolognak csak egyoldalát fogván fel, azt tették az egésznek helyébe, egymás közt haragos háborút viseltek, 's a' természeti, történeti, és positiv jog közt életnek és tudományak egyiránt kártékony ellenségeskedést alapítottak. — A' világ leghiresebb jogtudósai, a' rómaiak, 's a' közelismerés szerint classicaí római jogtudomány eléggé bizonyítják, hogy ama hiányok nincsenek a' jogtudománnyal szükségkép összekötve; mert a' római jogtudósoknál még a' már mélyen sülyedt Rómában is, midőn az életben már a' legnagyobb elvetemültség 's rabszolgai érzelem uralkodott, magasztos, hazaszerető, szabad, erkölcsös és tudományos szellem élt. Az elméletileg 's gyakorlatilag egyiránt jeles juristák még akkor is szokszor bámulatos 's tiszteltreméltó bátorsággal oltalmazták a' régi római szabadság és becsület nemes elveit, 's ezekhez hiven ragaszkodva művelték a' római jogot elismért magasságára. A' római jog homlokára tűzött nyilatkozatok a' jogtudomány 's jogtudósok lényege- 's rendeltetéséről, nem egyoldalú, abstract, formalisticus szempontból, hanem az élet valódi szempontjából fogják azt fel, t. i. összefüggésben népöknek nemzeti, erkölcsi, 's politikai alapeszméivel, 's szabadságával. Szerintük a' jog feladása abban áll, hogy a' nép társas életviszonyai a' legfőbb erkölcsi végcélzál 's az összes néptagok egyenlő jogával egybehangzólag határozottassanak meg, 's vezettessenek (ars boni et aequi). Szerintük nem olvad ugyan fel az önálló magánjog a' közjogban, vagy (mint p. o. a' feudalista Haller tanítja) emez amabban: de nem is szakasztatik egészen el egymástól, és ismét a' politikától; a' jog nem alacsonyítottatik pusztá külső kényszerítő mechanizmussá, holt abstractióvá, csupa formák gyűjteményévé vagy csupa positiv parancsok betűhalmazává, sem a' politika csupa eszélységi vagy épen csalárdtsági tanná. A' római jogászok a' jognak bölcséleti, történeti és positiv oldalát életműszeres összeköttetésében fogták fel; nem szakasztották azt teljesen külön a' vallástól és erkölctantól, sőt a'

„honestast, aequitast, bona fideſt“ tették az állandó magánjogi viszonyok alapjává, de nem is zavarták össze a jog és morál sajátosságos köreit, 's az önálló jogelveket 's ezek határait nem adták fel. — Milly szegény és nyomorult e' felfogáshoz képest a jogtudománynak azon divatos fogalma, miszerint ez önmagát csak úgy tekinti, mint a' csupa kényszerítő törvények, a' külső szabályok ismeretét, a' törvények betűinek könyv nélkül tudását, 's a' jog lényeges megismertető jelét a' „kényszerben“ helyezi! — A' jognak 's jogtudománynak tehát, hogy nemes rendeltetésének megfeleljen, a' nemzeti, erkölcsi alapeszmékből kell, mint alapelvűből, kiindulni, 's ezen alapeszméknek a' szabad, de rendezett népakarrattal minden oldalú, őszhangzó egybekötötése, 's a' jog mind három fő oldalának, u. m. a' bölcséletinek, történetinek és a' positivumnak összehatása által, egyszersmind rendszeresen és gyakorlatilag alakulni. Így nem korcsul az holt formalismussá, alacsony géppé 's anyagisággá, a' valódi jognak erkölcstelen gunyjává. — A' rómaiakhoz legközelebb állanak az angolok, kik a' középkorból fenmaradt hűbéri romok 's csodálatos szokások daczára is, legszabadabb 's életrevalóbb jogállapotnak örülnek. Az angol státusférfiak jól tudják, hogy az emberi ész csak egy, 's darabokra nem szaggatható, melly azonban kisebb nagyobb mértékben mindenütt zavarva van egyéni tévedések vegyülete által; de tudják azt is, hogy egy szabad nép törvényeit illetőleg az egyetlen helyes és gyakorlati út csak abban áll, hogy e' törvények a' népnek erkölcsi 's politikai alapeszméiből, és sajátosságos életéből fejtessenek ki, nem pedig egyéni bölcséleti nézetek 's iskolai elméletek szerint alkottassanak. De ők is, mint a' római juristák, saját bölcséleti tudományos műveltségöket használják a' népeszmék helyes felfogására, 's ha szükséges, a' tévedések 's következetlenségek felvilágosítására. Ellenben a' német jogtudósok többnyire elhagyják a' jognak ezen alapformáit, 's majd egyéni önkényt, hivatalos parancsokat, majd egyes tudósok vagy iskolák szinte egyéni bölcséleti 's vallásos véleményeit fogadják el a' jog alapjául; miáltal a' jog elveszti sajátosságos, természetes alapját, 's feláldoztatik az önkénynek, legyen ez azután egyes kényur, vagy hivatalnok, casta, aristocratia vagy papság, — jezsuiták vagy jacobinus-clubbok önkénye; 's nélkülözvén az éltető szellemet 's összefüggést, kikerülhetlenül aprólékos kicsinyiségek, 's esetleges önkényes rendszerek chaoszába merül. Ezen említett egyoldalúság feltűnő még a' különben legjeleseb írónknál is, kik kizárólag a' történeti jog mezején maradnak; míg ellenben a' történetit egészen mellőző, tisztán észszerinti tárgyalás könnyen eltéveszti a' tért, mellyen útmutatóul kell szolgálnia, 's phantasticus világba kalandoz át.

A' jogtudomány fő irányainak tehát, u. m. a' történetinek, bölcséletinek 's positivumnak elválasztása csak formalis tekintetben megengedhető, 's ebből a' jogtudománynak következő ágai származnak: 1) az észszerinti vagy bölcséleti jogtudomány, melly a' jog legfőbb elveit az emberi észből származtatja, 's így alkalmazza azután az emberi viszonyokra. 2) a' tétéles jogtudományok. — A' tétéles (positiv) jogok közt ismét megkülönböztetendők az ugynevezett európai *anyajogok*, u. m. a' római polgári jog, a' katonai vagy egyházi jog, 's a' hűbéri jog; — azután az egyes népek 's országok tétéles jogai, és ugyan :

I. *Közjog*, mellynek fő osztályai A) az államjog, B) a' népjog, C) a' kormányzási jog, melly alá tartoznak a) a' büntető jog, b) a' rendőrségi jog, c) a' törvénykezéstan, és ugyan aa) a' törvényszéki szerkezet 's ezt illető törvényhozás, bb) a' törvényszéki eljárás, melly ismét a' büntető és polgári törvénykezési eljárásra 's az önkéntes, (nem peres ügyekbeni) bíraskodásra oszlik. II. *Magánjog*, melly a' jogtudomány nagyobb felét képezi. Ennek ágait ismét egyes államok viszonyai szerint a' nemesi jog, kereskedelmi 's váltójog, katonai jog, városi jog, községi, tengeri, csehjog, bányajog, urbér 's a' t. Minket pedig mint magyarokat, 's az austriai birodalom polgárait különösebben érdekel : a' *magyar közjog* és ugyan a) államjog, b) büntetőjog 's törvénykezés; — a' *magyar magánjog*, és ugyan a) polgári jog 's törvénykezés, b) m. egyházi jog, mellynek részei a' m. cath. evang., keleti, unitárius, és héber egyházi jog, c) kereskedelmi és váltójog, d) bányajog. — Továbbá az austriai köz- és magánjog.

A' szorosan vett *államjog* vagy *belső közjog* az uralkodók és alattvalók kölcsönös jogait határozza meg; azon része pedig a' közjognak, melly valamely államnak más államokhoz jogával foglalkodik, vagyis a' *külső közjog* neveztetik *népjognak*. A' szorosan vett *államjog*, a' mennyiben az állam alkotmányát tárgyalja, *alkotmányjognak*, a' mennyiben pedig a' közigazgatást, *közigazgatási jognak* hivatik. — A' rajnai szövetség 1813-bani megszünte után felállott a' *német szövetség*, a' német souverain fejedelmek és szabadvárosok népjogi egyesülete. Az államszövetség egysége, 's az egyes szövetséges államokat átölelő közös kötelék mellett, ez államok önálló és egymástól függetlenek, 's mindegyik bir souverainitással, azaz : önálló, független államhatalommal 's államjoggal. A' német államjogban tehát megkell különböztetni a' *szövetségi jogot*, 's az egyes államok *különös államjogát*. Míg a' könyvnyomtatás feltalálása által általános tudományos műveltség nem terjedt el Európában : a' közjognak 's annak egyes ágainak czélszerű feldolgozása nem volt lehetséges. Első ténytudományok e' téren a' reformatio kezdett özönlenni. *Machiavelli* munkái sokat hatottak; *Hugo Grótius* az emberiség és szabadság ügyét oltalmazá, míg *Hobbes* és mások ellenkező irányban működtek. *Sidney*, *Thomasius*, *Montesquieu*, *Filangieri*, *Rousseau* 'sat. bátran léptek fel a' visszaélések 's elnyomás ellen. A' francziaországi nagy forradalom megnyitotta a' sorompókat, 's azóta mély és erőteljes vizsgálatoknak nyílt tere a' közjog körében. A' critica philosophia tanulmánya főleg az államtudományokra irányoztatott, *Kant*, *Fichte* 's egyebek a' képviseleti rendszer mellett nyilatkoztak. Az alkotmányos szellem Európa szerte elterjedt; az országgyűléseken a' közjognak legfontosabb kérdései teljes szabadsággal kezdtek vitattatni. Az 1830-iki júliusi napok ismét szélesbitették a' mezőt, 's az állami szerződéses (l. Alkotmányok) 's államtörvények nem csak évről évre szaporodtak, hanem elméleti 's gyakorlati sulyban, gazdagságban, 's tartalmuk tervszerű elrendezésében is tetemesen nyertek. A' közjogi tárgyak nyilvánossága előre haladt, 's a' körülmény hatalmas erőre kapott.

A' *népjog* (jus gentium) a' különböző népek egymásiránti jogainak 's kötelességének foglalatlja. Mint a' *természetjog* az egyesek közti jogok uralmának ideálját adja elő, úgy a' *bölcséleti népjog* a' világ különféle államai közti jog eszményét tanítja. *Moser* (János Jakab) volt az első, ki

ezen tudományt felvilágosította. (*Grundsätze des jetzt üblichen europäischen Völkerrechts 's a' t. Hanau, 1750*). A' *bölcséleti népjoggal* szemközt áll a' *tényleges, positiv népjog*, mely a' souverain fejedelmek 's népek szerződésein, szokásain alapul, 's melyet *európai népjognak* is szokás nevezni, mivel főleg az európai népek közt áll fenn. Minthogy azonban Európán kívüli államok is ehez tartják magokat, p. o. az északamerikai 's délamerikai szabad államok, — az *európai népjog* neve nem helyes, 's ennek helyében szemközt a' *bölcséleti népjoggal* inkább a' *gyakorlati népjog* neve van helyén, annyival inkább, mert nem létezvén kötelező törvénykönyv a' népek számára, a' *tényleges* vagy *positiv népjog* elnevezés sem állja ki a' bírálatot. A' *gyakorlati népjog* tehát azon jog — 's részint kényszerítő elvek tudományos előadása, melyeket a' keresztyén és polgárosult népek csoportjához tartozó államok, egymásközi viszonyaikban, valóban alkalmaznak 's érvényesekül elismernek. Mert bizonyos elvekre nézve, még háboru esetében is, közegyezés van. Minthogy végre ezen elvek felállítása 's elfogadása nem a' népek, hanem a' kormányok részéről történt, a' *népjogot* inkább *gyakorlati külső államjognak* lehetne nevezni.

A' *közjognak* azon része, mely a' bűnökkel, ezek vizsgálatával 's büntetésével vesződik, *büntető* vagy *fenyítő jognak* nevezetük. Legujabban mind inkább és szorosabban meghatározott a' vonal, mely a' fenyítő jogi természetű bűnököt (crimes) a' kihágásoktól (delits) és ismét a' csupán rendőri kihágásoktól elkülönzi; kétségen kívül tétetett, hogy a' büntető jog nem a' magán- hanem a' közjog körébe tartozik, melynek t. i. alapja és czélja a' közjóban fekszik, 's melyben az államnak, mint illyennek, tagjaihozi viszonya forog kérdésben. A' büntetőjog részeit: a' *szoros értelemben vett büntetőjog*, mely a' bűnök és büntetésekről tanít; 's a' *büntető eljárás*. Az *elméleti 's gyakorlati* neveknek a' büntetőjog ezen részeire alkalmazása helytelen, mert mindegyik gyakorlati. Egyébiránt a' büntetőjog felosztható a) forrását tekintve *positív és természeti* vagyis: *bölcséleti* büntetőjogra; amaz a' bűnök 's büntetésekről rendelkező, valóban létező törvények foglalatja, melyek ismét vagy a' törvényhozásnak nyílt, írott parancsain, vagy jogos szokásokon alapulnak; emez a' *bölcséleti abstractio*, 's okoskodás útján feltalált 's megállapított büntetőjogi elvek összesége. b) kiterjedését tekintve, főleg Németországon, *általános* vagy *közönséges*; és *különös*; amaz, mely a' német birodalom idejében egész Németországon érvényes volt, 's melynek forrásai a' római és egyházi jog, 's a' német birodalmi törvények, különösen a' „*Peinliche Halsgerichtsordnung*“ most már elvesztette általánosan kötelező jellemét, a' mennyiben egyes államok törvényhozásába át nem ment; emez egyes államok törvényhozásából származott, 's az illető államokban kötelező. (l. *Büntetőjog*).

Nem lehetvén itt a' nagy kiterjedésű jogirodalom egyes termékeire bővebben kiterjeszkedni (mik iránt l. egyes országok irodalmait is) csupán némely hiresebb nevet emlitünk meg, melyek az irodalmakban, főleg az utóbbi két évtized alatt, nevezetesen pedig a' tudományosan leginkább művelt 's mindennemű művekkel elárasztott német, és a' csekély bár de édesmienk magyar irodalomban e' téren elismerést nyertek. — Különösen

a' német jogtudomány és segéd tudományaira nézve lásd : *Enslin* : Bibliotheca juridica, mellynek második bővített kiadását 1840-ig lehozva, kiadta *Engelmann Vilmos* (Lipcse, 1840). Nálunk pedig, a' m. jogtudományt illető régibb, leginkább deák 's kisebb részben magyar és német nyelvű munkák jegyzékét lásd a' Széchenyi- és Teleki könyvtárak catalogusaiban, 's *Lehoczky András* : *Index scriptorum publ. polit. juridicorum*. (bővített kiadás, 1803. Pozsony); legujabb időkg lehozva 's tud. rendbe állítva pedig *l. Pauler Tivadar* : *Jog- és államtudományok Encyclopediája* (Pest, 1851.)

Az államjogot, és ugyan annak ugy philosophiáját, mint egyes kérdéseit, valamint egyes státusok külön tételes államjogait illetőleg lásd : *Aretin* és *Rotteck* új kiadásain kívül : *Ahrens*, *Arnold*, *Barth*, *Buss*, *Dahlmann*, *Döllinger*, *Duncker*, *Eichhorn*, *Haas*, *Hugo*, *Hüllmann*, *Jordan*, *Kinczinger*, *Klüber*, *Krug*, *Maurenbrecher*, *Michaelis*, *Mohl*, *Murhard*, *Pfister*, *Pfizer*, *Pölitz*, *Schmid*, *Struve*, *Welcker*, *Zöpfl* 'sa't. munkáit németül ; a' dán közjogra *Paulsent* ; a' helvetiai közjogra *Snell*t. — Francia nyelven : *Pagés*, *Schützenberger*, *Pinho-Ferreira*, *Macarel* ; — spanyolul : *Donoso-Cortes*, olaszul : *Lampredi* 'sa't.

A' népjogot németül *Heffter*, *Oppenheim*, *Mirus*, *Schäffner*, *Pütter*, *Müller-Jochmus* ; angolul *Wheaton*, *Oke Manning*, *Archer Polson* ; *Reddie*, *Wildmann* ; francziául *Laurent*, *Martens*, *Klüber*, *Jouffroy*, *Rayneval*, *Ortolan*, *Hautefeuille*, *Felix*, *Soloman* ; spanyolul *Bello*, *Pando* ; olaszul *Fincali* gazdagíták.

A' természet, vagy észjogra nézve, régibb nevezetes írók, mint *Fichte*, *Grosz*, *Krug*, *Bauer*, *Hegel* újabb kiadásain kívül, a' németek közt : *Rotteck*, *Stahl*, *Schmalz*, *Reinhold*, *Benecke*, *Warnkönig*, *Pfister*, *Fischer*, *Bitzer*, *Barth*, *Besser*, *Herbart*, *Hugo Guszt*, *Krause*, *Schnabel*, *Röder*, *Oppenheim* ; olaszul : *Capellari*, *Amici* ; francia nyelven : *Ahrens*, *Belime*, *Bussart*, *Macarel Fritot*, *Portets*, *Lherminier*, *Jouffroy* 'sa't. svédül : *Grabbe* ; nálunk deák nyelven : *Virozsil*, *Banó*, *Szibeniszt* ; magyar nyelven *Ahrens* fordítója : *Magyar F.*, *Csacskó Imre* nevezetesen. — A' nemzetek természeti jogát *Gagern*, *Kaltenborn*, nálunk deák nyelven *Láner* ; a' bölcséleti büntetőjogot *Beccáriának Császár Ferencz* által magyarra is fordított újabb kiadásain, 's *Romagnosinak Luden* általi német kiadásán kívül *Richter*, *Hepp*, *Bauer*, *Preuschen*, *Köstlin*, *Mittermaier* ; francia nyelven *Rossi*, olaszul *Carmignani* ; magyarul *Szalay L.*, *Csatskó Imre* tárgyalák.

Átmenvén már a' tételes jogra, 's először is az európai anyajogokra : a' római jog mezején nevezetes írók : *Savigny*, *Gans*, *Rosshirt*, *Marezoll*, *Puchta*, *Seufert*, *Schilling*, *Mühlenbruch*, *Mackeldey*, *Barth*, *Bethman-Hollweg* ; *Braun*, *Buchholz*, *Burkhardi*, *Elvers*, *Haenel*, *Klenze*, *Luden* (kettő) ; *Mayer M. S.*, *Witte*, *Wening-Ingenheim*, *Fritz*, *Göschel*, *Thibaut*, *Lang*, *Wangerow*, *Kritz*, *Heffter*, *Böcking*, *Deurer*, *Arndts*, *Scheuerl* a' németeknél ; — *Maciejowsky* a' lengyeleknél ; *Dall' Ollo* az olaszoknál ; *Haimberger* Bécsben 's ennek olasz fordítása Velenzében ; *Blondeau*, *Ortolan*, *Lagrange* és *Savigny* fr. fordítása *Guenoux*tól a' francziáknál ; *Christiansen* a' dánoknál ; *Szibeniszt Mih.* (deák nyelven) nálunk. — A' leghiresb glossátorok neveit 's eltérő nézeteit

adják *Falck* Encyclopediája; *Mackeldey* római joga; és *Haenel*. A' római jogforrások legujabb felfedezésének érdekes átnézete találtatik *Gersdorf* Repertoriumában. A' római jog történetére nézve híres írók: *Hugo*, *Savigny*, *Schweppe*, *Walter*, *Tigerström*, *Danz*, *Rudorff* a' németeknél; *Dupin*, *Ortolan*, *Troplong*, *Laferiere* a' francziáknál; *Garcia*, *Palanca y Gutierrez*, és *Heineccius* fordítása a' spanyoloknál; *Savigny* olasz fordítása; *Christiansen* Altonában 'sa't. A' római jog rövid kivonatát adták: *Götz*, *Bernhard* 'sa't.

Az európai anyajokok közt második helyen van a' kánoni jog. A' leg-hiresb glossátorok neveit l. *Walter*: Kirchenrecht, és nálunk *Cherier*: *Enchiridion*. A' kánoni jog történetére nézve: legujabban: *Bickell*, *Lang*. — Kánoni jogtudományt adtak, *Schenkl*, *Wiese*, *Frey*, *Brendel* 'sa't. újabb kiadásain kívül: *Walter*, melly már tíz kiadást ért, 's francia és spanyolra is fordított; *Droste-Hülshoff*, *Amann*, *Borck*, *Carové*, *Gaupp*, *Jacobson*, *Kamptz*, *Krug*, *Weber*, *Eichhorn*; *Grollmann*; *Richter*, *Helfert* (Prágában), *Meier*, *Tamburini*, *Grosch*, *Philipps*, *Permaneder*, *Beidtel*, *Pachmann* (Bécsben); protestans egyházjogot: *Schmalz*, *Zehnert*, *Pahl* a' németeknél; — a' forrásokról értekeztek: *Theiner*, *Richter*, *Wasserschleben*, *Roszhirt*, *Gfrörer*, *Bickell*; — a' Corpus Juris Can. legujabb kiadásait készíték: *Richter* Lipcsében, német fordításait pedig *Schilling* és *Sintenis*, Lipcsében, *Lang* Nürnbergben. — Francia nyelven nevezetes egyházjog-írók: *Dupin*, *Jouffroy*, 's deák nyelven a' francziáknál: *Legueux*; — az olaszoknál: *Ferrari*, *Nardi*; a' spanyoloknál: *Cavalario*; az angoloknál: *Burn*, *Law*, *Stephens*. Nálunk deákul és magyarul *Cherier*: *Enchiridion Juris Eccl.* 's magyarul: *Udvardy*. — Az egyházi jog betürend szerinti encyclopediáját adja: *Müller*: *Lexicon des Kirchenrechts*, Lipcsében. Nálunk a' kánoni törvénytár tárgymutatóiként használhatók: *Bajzik* és *Duchnovics* compendiumai. — Folyóiratok: *Lippert Annalen des Kirchenrechts* (Frankfurt); *C. Weiss*: *Archiv der Kirchenrechtswissenschaft*, 'sa't. — A' keleti egyházjogban *Biener* és *Kimmel* gyűjteményei, a' héber egyházi jogban pedig *Michaelis*, *Brück* és *Saalschutz* munkái az újabbak.

A' hűbérjogot legujabban tárgyalák külön: *Dieck*, *Mayer*; a' német magánjoggal együtt: *Eichhorn*, *Ortloff*, *Philipps*; olaszul: *Foramiti* (Bécsben); nálunk deák nyelven: *Vuchetich*. Különösen pedig az austriai hűbérjogot: *Heimerl*, *Heinke*, *Kremer*, *Blaschke*.

Áttérve a' tételes jog azon fajára, melly minket legjobban érdekel, t. i. a' magyar jogra, — ennek forrásait illetőleg legujabb munkálatok: A' Corpus Jurisnaka' M. T. Társaság által eszközöltt, 's Verböczy Hármaskönyvének már meg is jelent kiadása; ugyanannak 1845-iki budai deák kiadása; az országgyűlési rendi és főrendi naplók 's irományok, legujabban már gyorsírók, névszerint *Hajnik Károly* által 's gondosan szerkesztve; *Fejér* Codex diplomaticusának utóbbi kötetei; *Endlicher*: *Rerum Hung. monumenta Arpadiana*, és: *Die Gesetze des heil. Stephan*; Erdélyre nézve: *Incze*: *Az erd. diáeták végzéseinek nyomdokai*; — *G. L.*: *Az erdélyi diáeták 's országos végzések foglalata*; — a' törvénytár 's országgyűlési irományok használatát könnyítő újabb munkák: *Csaplovicsé*, *Éötvös Ingnáczé*, *Szálé-é*. — A' m. jog történetére *Fleischhakker*, *gr.*

Cziráky, *Hajnik* régibb munkáin kívül : *Szlemenics* (Pest, 1845.) — A' törvények magok, mellyek előbb deákul szerkesztettek, 1836 óta 1840-ig magyar és deák, 1844 's 1848-ban pedig egyedül magyar nyelven lőnek alkotva, 's ebből, mint hiteles szövegből, fordítottak más hazai nyelvekre.

Az ország közjogi viszonyainak tudományos tárgyalása nálunk főleg journalistikai uton történt. Nagyobb önálló munkákban korunk terméketlenebb, mint a' korábbi idő. 1830 óta megjelentek e' nemben, deákul: *Blaskovics* : Status iurid. polit. Regni Hung. Pest 1834. *Virozsil* : Juris publ. R. Hung. Specimen singulare; Budaé, 1850, és a' közjog történetére nézve: *Bartal*: Comment. ad Historiam Statumque Juris publ. Hung. aevi medii, magyarul *Beőthy Zs.* Elemi közjog; *Miskolczy* : Magyarország közjoga, *Szabó* : A' m. kor. országainak státusjogi 's mon. állása. Egyes közjogi tárgyakban: *Botika*, *Kussevich*, *Madarassy*, *Fejér*, *Gyurikovics*, *Farkas* deák, és *Bottká*, *Kállay*, *Podhraczký*, *Jászay*, *Palugyay*, *Horvát Istv.* magyar munkái említendőek. — A' szinte közjog alá sorozandó büntetőjogban *Szlemenics* deák; *Szlemenics*, *Csatskó*, *Szokolay*, *Kassay* magyar nagyobb munkái, 's *Szalay László*, *Csatskó*, *Szemere Bert.*, *Sárváry*, e' nemü értekezései jelesek. Szerb nyelven *We-rowác*z adott büntetőjogi munkát.

A' magyar magánjog forrásaira nézve, megemlítjük *Wenzel* deák értekezését „*De fontibus juris privati hung.*“ — A' bíróságok jelenlegi szerkezetét, 's az eljárás rendét az 1849. nov. 3-ikán 's dec. 28-ikán kiadott ideigl. rendeletek határozzák meg. — A' m. magánjogot 1830 óta rendszeresen tárgyalták: *Szlemenics*, *Frank*, *Fogarassy*, *Grusz*, *Acsády*, *Kunoss E.*, *Madarassy*, *Komjáthy*, *Szücs*, *Kállós*, *Radenics*; ugyanannak rövid vázlatát adták szinte *Szücs*, *Kovács*, *Sipos*. Az 1836-iki urbéri törvények nyomán egész külön jogirodalom keletkezett, melly azonban, miután az 1848. 9. tcz. az urbériséget teljesen megszüntette, érdekét veszté. Ide tartozók *Csaplovics*, *Sárváry*, *gr. Majláth J.*, *Haraszty*, *Sebessy*, *Medgyesy*, *Chaply* 'sa't. commentárjai és tárgymutatói, és *Preyer* német irata a' m. jobbagyság állapotáról. — A' tárnoki törvényhatóságról deákul *Wagner*, magyarul *Kassay*; a' szászok jogai- 's törvénykezéséről *Incze*, 's deákul *Nagy*; a' m. nemesi jószág természetéről *Krajner*; a' sz. k. városok polgárai jogairól *Steeger*, *Szuborics*, *Chaply*, a' csödtörvénykezésről *Császá*r *Ferencz*; a' bírói parancsokról *Bovankovics* irtak. — A' váltótörvény 's ezzel kapcsolatban levő keresk. törvények szinte külön jogirodalmat teremtettek 1840 után. Az e' nemü irodalmat magyarul *Stettner György* kezdte meg *Sáfár* deák munkájának fordításával. Megjelenvén a' váltótörvény, *Fogarassy*, *Császá*r, *Jászay* (*Wildner* fordítója), *Karvasy*, *Eckstein*, *Zsoldos*, *Hunfalvy*, *Mesterházy*, *Vághy*, *Gegus*, *Csolnok*y, *Sárváry*; németül *Wildner*, *Bibanco*, *Hauser*, *Benigni*, *Pulszky*, *Klein* 'sa't. léptek elő magyarázó munkáikkal. A' váltóbíróságok számára adott legf. utasítást *Császá*r és *Jászay* közölték. *Szabó-Keresztszeghi* váltó 's csöd ügyekben hozott főtörvény-széki határozatok gyűjteményét adá, ugy szinte *Kriebel*. — Az 1849-iki szabályozó rendeletek 's a' bélyegtörvény behozatala után többen foglalkodtak ezek magyarázásával 's rendezésével. A' m. váltójogtant a' közön-

séges váltó rendszabály szerint *Suhayda*, az új eljárás szabályait *Fogarassy*, *Császár*, *Szeniczey*, *K. Nagy Dániel*; a' bélyegtvörvény magyarázatát *Ledniczky*, *Szokolay* adák.

A' m. egyházi, és ugyan r. cath. jogban, — a' forrásokat illetőleg — 1846. Nagyszombatban jöttek ki az egyházi közügyekben 1844-ig kibocsátott rendelvények; *Duchnovics* pedig az egyházi törvények kivonatát adá. A' m. országi egyházi jogokról 's törvénykezésről legujabban *Fejér* irt deák, *Gózony* pedig magyar nyelven. — A' protestánsok számára *Blásy* irt egyházi törvényt magyar nyelven, *Klein* pedig, és Erdélyben *Salamon*, deák nyelven. Ugyan Erdélyben *Benkő* adta ki ujolag *Bod Péter* egyházjogi munkáit. Végre *Fabriczy* jeles munkája ért második kiadást. — A' keleti egyházjogot *Hadschits* művelé deák, 's *Joannovics* szerb nyelven. Az unitaria vallást illetőleg *Székely* munkája említendő Erdélyben.

A' m. bányajog körében *Schmidtnek* Bécsben 1834—8-ig XXV. kötetben megjelent nagy törvénytára, *Fáber*, *Jurjevich* és *Sófalvy* deák, végre *Szentkirályi Zs.* magyar nyelvű munkái figyelemre méltók. — A' katonaságra vonatkozó törvényeket németül *Stopfer* magyarázta; a' m. honvédseregére pedig 1848-ban *Rácz* alkalmazta.

Az austriai magánjog commentátorai: *Winniwarter*, *Visini*, *Nippel*, *Etlinger*; magyarul: *Kiss*; olaszul: *Reale*, *Castelli*, *Taglioni*; A' jogirodalom történetében: *Damjanich*; az eljárásban: *Offner*, *Wesseli*, *Stubenrauch*, *Nippel*, *Novotny*, *Blaschke*, *Mittlacher*, olaszul: *Castelli*, *Giordano*, *Gennari*; az egyházi jogban: *Graszl*, *Helfert*, *Rechberger*; a' zsidó egyh. jogban: *Scari*, *Graszl*, *Kopetz*; a' keresk. jogban: *Sonnleitner*, *Fischer*, *Pauernfeind*; olaszul; *Ascona*: a' váltótörvényben: *Zimmerl*, *Pauernfeind*, *Sardagna*, *Wagner*, *Kalessa*, *Offner*, *Ditscheimer*, *Tausch*, *Blaschke*, *Berger*; a' bányajogban: *Tausch*, *Schmidt*, *Sternberg*, *Gritzner*, *Weiss*, *Schneider*; a' katonai jogban: *Bergmayer*, *Stephanchich*, *Damjanich*. — A' közigazgatási, közrendészeti, 's közjöveldmi vagy pénzügyi jogot *Barth-Barthenheim*, *Kopecz*, *Kremer*, *Leiterberger*, *Krapf*, *Sehnabel*, *Fränzl*, *Paumgarten*, *Edlauer*, *Ott*; a' büntetőjogot *Waser*, *Blumentritt*, *Maucher*, *Lützenau*, *Jndermauer*, *Koppel*, *Würth* 'sa't. művelék, *Jenull*, *Kudler* új kiadásokat értek; a' büntető jog-irodalom történetében *Vesque* vagy *Püttlingen*, és *Maucher* művei nevezetesbek.

Egyes államok magánjogait, 's tételes büntetőjogait illető commentárok száma sokkal nagyobb, mintsem itt azokat csak említeni is lehetne.

A' jogtani encyclopaediák, promptuáriumok, gyűjtemények, magazinnok, archivumok 'sa't, száma igen nagy. Itt csak néhányat: *Jogtudományi encyclopaediák* a' németeknél legujabban: *Blume*, *Falck*, *Vogel*, *Löw*, *Stöckhardt*, *Arndt*, *Pütter*, *Friedländer*; a' hollandoknál: *Tex*; francia nyelven: *Roussel*, *Eschbach*; angol nyelven: *Warren*; dán nyelven: *Kolderup-Rosenwinge*; magyarul: *Pauler Tivadar*. Folyóiratok: *Richter* és *Schneider*: *Kritische Jahrbücher der deutsch. Rechtswissenschaft* (Leipzig); *Reyscher* és *Wilda*: *Zeitschrift für die deutsch. Rechtswissenschaft*; *Vogel E. F.*: *Lexicon literaturae academico-juridiae*; *Donandt*: *Bremisches Magazin*; *Scholz*: *Juristisches Magazin*; *Falk*:

Neues staatsbürgerl. Magazin (Schleswig); a' göttingai: *Rheinisches Magazin für Jurisprudenz*; *Elvers: Themis* (Göttingen); *Tanneberg: Themis* (Leipzig); mellyet *Kind Emil* folytatott; *Strafs: Themis* (Berlin); *Treitschke: Encyclopädie der Wechselrechte*; *Rosshirt: Zeitschrift für Civil- und Criminalrecht*; a' giesseni *Zeitschrift f. Civilrecht u. Praxis*; a' berlini 's hannoveri *Juristische Zeitung*; *Savigny: Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*; *Wagner: Zeitschrift für oesterr. Rechtsgelehrsamkeit*; *Weiske: Rechtslexicon*; (Leipzig); berlini, heidelbergi, stuttgarti, zwickau, leipzig, erlangeni *Jahrbücher-ek*; *Kappler Frid.: Juristisches Promptuarium*; berlini *Centralblatt für preuss. Juristen*; *Fürstenthal Encyclopaediája's Repertoriuma*; *Rotteck és Welcher* elterjedt „*Staatslexicon*,” olaszul: *Foramiti*; francia nyelven: *Bousquet: Nouveau dict. du droit*; spanyolul: *Escrache*; angolul: *Wharton: the Law Lexicon*. — Az összehasonlító jogtudományra nézve: *St. Joseph: Concordance entre les Codes Civiles étrangers et le Code Napoleon*. (Páris, 1840). — A' párisi *Gazette de Tribunaux* és *Parquet* törvényszéki lapokat 's a' politikai lapok törvényszéki tárczáit; az angol parlamenti tartalmat *Reportokat*, 's az angol critica *Reviewk* és francia *Revuek* ide vágó cikkeit minden jogtudós nagy figyelemmel kíséri. A' bécsi *Gerichtszeitung* igen szegényül felelt meg hivatásának. Nálunk a' törvénytudomány igen gyéren volt ekkor a' tud. folyóiratokban képviselve; az *Athenaeum* közlött e' nemből is jeles cikkeket; külön törvénytudományi lap vagy folyóirat pedig ekkor a' jámbor ohajtások közé tartozik. *Szalay L.* derék *Themiséből* csak három füzet jelent meg. — Y.

Joinville (François Ferdinand Philippe Louis Marie d'Orleans) herceg, harmadik fia Lajos Fülöpnek a' francziák utolsó királyának. Szül. 1818. Neuillyben. A' herceg már igen fiatal korában tünteték ki magát szellemi tehetsége és népszerűsége által. Miként két bátyja, úgy ő is a' IV. Henri nevű nyilv. collegiumban végzé tanulmányait, 's itt 1827—32. különösen a' hadi tudományok iránti hajlama tünt fel. 1833. tanulmányi utat tett a' tengeren Olaszország és Algír partjai hosszában, 1834. Brestben nyilvános vizsgán ment keresztül 's a' tengerész hadtestbe vétetett fel. 1835. Didon hajón, mint tengerész hadnagy, meglátogató Anglia és Irland partjait és tengeri készületeit, 1836. mint kapitány Iphigenia hajón, Görögországot és Syriát, a' midőn a' szent földet is megtekinté. 1837. Hercules hajón Brasiliába vitorlázott. Constantine ostromához, hova utközben visszatérni parancsot kapott, későn érkezett. Folytatá félben szakadt utját. Brasilián kívül meglátogató a' délamerikai francia birtokokat, 's visszutjában bejárta Havannaht, az Antillákat és Ejszakamerikának főbb városait. Utazása egy évig tartott. Kevéssel ezután a' Mexico ellen küldött hajóhadhoz csatlakozott, mint kapitány Créole fregaton 's Saint-Jean-d'Ulloa ostrománál, (1838. nov. 27-28) személyes vitézségének is számos jeleit adá. 1839. Jupiter hajón keletre utazott, 's itt szárazra kelvén, több helyen tett tanulmányos kirándulásokat. Igy meglátogató Konstantinápolyt és Abdul Medsid török császárt is. Legnevezetesebb expedíciója azonban 1840-ben történt, midőn a' király megbízásából Szent Iloa szigetére küldetett, hogy onnan Napoleon hamvait francia földre meghozza. Jul. 29-én indult el a' két fregat: Belle Poule és Favo-

rite, Toulonból. Oct. 27-én érkeztek meg Sz. Ilona előtt. 15-én vevé át J. hg Franciaország nevében a' szent hamvakat, 's 18-án elhagyá Sz. Ilonát. Több közbejött akadály szerencsés legyőzése után horgonyt vetett Cherbourgnál. A' holttetem Belle Poule fregatról Normandie gőzhajóra 's Rouenben egy a' Szajnára alkalmaskisebb hajóra tétetett át. Itt is a' hg. vivé a' vezényletet. Dec. 15. volt az ünnepélyes bevonulás Párisba. A' herczeg a' gyászkocsi élén volt kíséretével. A' rokkantak palotájába érve, a' királyyal találkozott. „Sire — mondá a' herczeg — átadom önnek Napoleon császár tetemét.“ — „S én azokat Franciaország nevében átveszem“ — válaszolá a' király. A' tengerészet legkedvezőbb eszméje 's e' pályán nagy ügyességet, bátorságot 's jellemzilárdságot tanusítva, nagy népszerűsége tett szert Franciaországban, melyet az 1848-diki események sem törülhettek el. A' herczeg a' februári napokban tengerészparancsnok volt az afrikai gyarmatokban, 's a' respublika kikiáltása után, hódolva a' nyert parancsnak, 's mint ő mondá „Franciaország akarátának,“ eltávozott állomásától 's elűzött családja többi tagjait fölkeresendő, Angliába utazott, hol azóta tartózkodik. — p.

Jókai (Mór), fényes tehetségű regény- és novellairónk, szül. Komáromban 1823 körül. Ifjabb éveiben versírásban gyakorolta magát, 's talán ez adá meg utóbb prózájának azon hangzatosságot, mi olly kellemesen üti meg Jókai műveiben az olvasó fülét. Első dolgozatai a' Jelenkor és Regélő czimű lapokban jelentek meg. Föllépése az irodalomban azon korra esik, mindön neje szintén először lépett föl a' budai szinpadon, — t. i. 1835-re. Később, Petőfiveli megismerkedése után kezdé magát a' prózai irodalomra adni. „Isten ítélet“ czimű novellája 1842-ben a' pápai képzőtársulat előtt egy arany pályadíjt nyert. Ugyanekkor nyertek Petrics Soma és Petőfi is egyenként kétkét aranyat. Emlitendő itt azon pályafordulat, miszerint ugyanez időben Jókai a' festészetre, Petrics a' költészetre, 's Petőfi a' színészetre képezé magát, 's mindhárman teljes mértékben látták egymásban e' kedvenc tehetségeket, miket a' következés, mint tudva van, kicséréltetett velek. Pestre jöven Jókai, az irodalom több nevezetességei, Bajza, Vörösmarty és mások részéről szives fogadtatásban részesült. 1844-ben „Zsidó fiu“ czimű pályadrámája dicséretet nyert a' Tudós Társaságtól. 1846-ban pedig már egy nagyobb, két kötetes regény („Hétköznapi“) jelent meg az ifju írótól. Mint regény kétségkívül nem nagy értékű dolog; a' részletek azonban, egyes leírások, ittamott a' ragyogó szinezet a' legszigorubb műbírák figyelmét sem kerülheték el. A' tehetség nyomai félreismerhetlenek már e' műben, melyet most talán maga szerző is kora szülöttnek tart. Feltűnt e' műben már az ifju írónak hajlama a' comicaira, sőt humorra is. Még ragyogóbb vala azonban föllépése novelláiban, melyek az időben a' divatlapokban megjelentek. Ilyenek: „Marcze Zare“, „Nepean sziget“, „Sonkoly Gergely“, „Nyomorék naplója“ 'stb. 1846. közepén a' szépirodalom ifju tehetségei közül tizen (ezek közt Petőfi, Tompa, Pálfi Albert 'stb) szövöttek. Ezek közt volt Jókai is. 'S midőn az év végén e' szövetség, kettőn kívül, az „Életképek“ czimű divatlaphoz csatlakozott: 1847 közepén Jókai e' lap szerkesztését is átvette; 's novellán kívül, növelte különösen e' lap élénkségét a' napi tárcza élénk kezelése által. Az 1848-ki téli tábo-

rozás e' lapot is megszünteté. Jókai épen a' P. Hirlap szerkesztését vala átveendő, midőn 1849. kezdetén a' képviselőházzal és számos barátival ő is Debreczenbe ment. Itt az „*Esti lapok*“ -at szerkeszté. E' lap, mint tudva van, a' képviselőház mérséklő pártjának volt közlönye. Jókai főleg jeles humoristicus levelei és cikkei által gyakorlott hatást. Hatályos fegyver vala e' humor a' „*Marczius tizenötödike*“, a' Madarász párt közlönyének élezei ellen. A' világsi fegyverletétel után 1851 elején, Pestre visszatérvén, ez idő óta olly szorgalommal folytatja szépirodalmi működését, hogy méltán mondhatjuk őt legtermékenyebb írónknak. Régibb novellái „*Vadon virágai*“ czim alatt jelentek meg két kötetben. Ujabb művei : „*Forradalmi csataképek*“ két kötetben ; „*Bujdosó naplója*“ egy kötetben (mindkettő *Sajó* álnév alatt) ; 's szintén két kötetes nagy regénye illy czim alatt ; „*Erdély aranykora*.“ E' fölött számos novellája jelent meg a' zsebkönyvekben. („*Losonczy Phönix*“, „*Nagyenyedi album*“ 'stb.) folyóiratokban („*Magyar írók füzetei*“, „*Remény*“ 'stb.) naptárakban, 's közelebb a' „*Pesti Napló*“ czimü politikai lap 's az „*Értesítő*“ tárczájában. Megjelent beszéleyeinek száma már is többre megy száznál. 'S majd mindenikben gazdag képzelődés, ragyogó leírás, eleven szinezet, erőteljes, ollykor épen hangzatos szép nyelv. A' rajzoló és leíró költészetben azonban erősebb, mint a' jellemek alkotásában. Képzelve ollykor köd-alakokat fest ; 's miként a' keleti regeiróké, — az ő phantasiája is kedvelni látszik a' esodást, a' meseszerűt. — Jókai 1848 óta nős. Neje : derék színésznőnk, Laborfalvi Róza (lásd : *Jókainé.*) — x.

Jókainé, született Laborfalvi Róza, első drámai színésznőnk. Családjá székely eredetü Háromszékből. Atyja, az öreg Laborfalvi Benke József, miskolczi tanár volt, 's a' maga idejében tudományos férflu, ki a' latiu és franczia classicusok fordításával foglalkozott, midőn a' magyar irodalom még igen elhagyatott állapotban volt. Róza már gyermekkorában nagy szenvedélylyel viseltetett az irodalom és művészet iránt. Ezért atyja maga hozta fel őt 1835-ben a' budai magyar színházhoz, leginkább Döbrentei Gábor unszolására, ki neki gyermekkori barátja volt, 's ki sokat ígért a' gyermek kora tehetségei után. Az atyai ház köréből, a' szinpadí zajos életbe merülvén, nem találta föl Róza a' képzelt eszményvilágot. A' szin-falak varázs hatását eltünteté a' közelség ; 's atyja közbenjárása mellett, kieszközlé, hogy az igazgató fölmenté szerződése alól. Később azonban, hogy anyja meghalt, ismét visszatért Budára, 's ott játszott, míg a' pesti nemzeti színház fölépült. Pályája kezdetén, mint mondják, nehezen látszott fejlődni, miként a' teljes virág, hogy később annál diszesebb pompájában álljon előttünk. Magából kellett fejlődnie, minta és színészi iskola nélkül. Hiszen színészeinknek maiglan a' szinpadí gyakorlat egyetlen iskolája, 's a' karzati taps, a' tanulmány nélküli utánzás, 's bizonyos modornak megszokása, olly könnyen ragadja kezdő színészeinket rossz utra, mellyről nincs erejük meg visszatérni. Laborfalvi Róza, öntudatosan, 's mint mondók, magából fejlődött. Magas tragicai és komoly drámai szerepekre képezé leginkább magát. Illy szerepekben Kántorné tünt fel előtte, sok erővel, de modorosan. Jókainé felül küzdé magát e' modoron, 's egyike lön leggondolkodóbb színészeinknek, kik nem magokat ismétlik mindannyiszor szerepeikben, hanem mindenkor uj jellemet

állitanak előnkbe. Ez öntudat szüli azon művészi nyugalmat, mely Jókainé játékát kitünően jellemzi. 'S a' lelki tehetségeket nagy mértékben emelik a' derék színésznőben a' természet nem mindennapi adományai : a' szép külső, deli termet, arcának komoly és méltóságos tekintete, 's az egész alak méltóságos és még is könnyű mozgása. Vegyük ezekhez azon tiszta, a' lassu beszédétől vagy társalgástól a' legmagasabb pathosig, egyiránt kellemes hangot, melyly a' gyöngéd érzelem 's a' legerősb női szenvedély kifejezésére egyképen alkalmas. Ez adományokhoz az ifjui erő egész szorgalma járulván, nem csuda, ha pár év alatt színpadunk első rendű tehetségei közé emelkedett. 1837-ben már honszerte ismert név vala. 'S a' színpadon kivül is kezdett föllépni, mint szavaló, hangverse nyeken és szavalati academiákban. Pesten az irodalmi körök nevesebbjei vele szavaltaták műveiket. Mint szavaló, valamint komoly drámai, főleg magas tragicaai szerepekben maiglan egyedül, páratlanul áll közöttünk. Színpadon először mint Elvira vonta magára a' közönség figyelmét „Rolla halála“-ban. Sok oldalúsága leginkább feltűnik, ha ide jegyzünk néhány szerepet, melyekben a' közönséget rendesen kitörő tapsokra ragadja. Főbb szerepei : Thisbe Hugo V. Angelójában, Rózsa Szigligeti hason nevű vigjátékában, Leona Czakótól, Stuárt Mária, Bornemisza Anna, Doray marquisonő (Paul Jones), Zrinyi Ilona, Mari (egy anya a' népből), Lecouvreur Adrienne 'stb. Mennyi változatosság, mi roppant tere a' tehetség megkísértésének, a' szerelemföltő, indulatos Thisbétől a' nemes Lecouvreur Adrienne művészi haláláig. Mennyi méltóság Stuart Mária, 's mennyi élethűség a' szegény Mari (egy anya a' népből) szenvedéseiben. Rózsa és Leona; nem kiált-e e' két név egymás mellett egymás ellen? A' vidor, szeszélyes, de magaviseletében mégis méltóságteljes magyar urhölgy; 's ama földult lelkű, félig örült nő. Az utóbbinak vérfagyyláló beszéde, még most, évek után is, hangzik füleinkbe a' színpadról. Kísértetiebb, megrázóbb hangot talán soha sem hallottunk. Pedig Jókainé soha sem torzit, nem kapkod hatás után. De olyan alak kísértett a' dűs képzelmű, azonban borus kedélyű költő lelkében, ki rövid idő mulva elveté magától az életet. — Visszatérvén az életirás adataira: föl kell jegyeznünk, mikép jeles színésznőnk 1848-ban férjhez ment Jókai Mór, akkor már ismert nevű írónkhoz. Inkább csak családi dolog, de, ha egész általánosságban is, meg kell említenünk azon önfeláldozással járó magaviseletet, mit a' forradalom alatti és utáni időkben e' derék művésznő férje iránt tanusított. — x.

Jomard (Edmond François) francia író, szül. 1777. Versaillesben. 1798. a' francia hadsereget Egyiptomba kíséré, miután ezen tartomány közelebbi megismerésére már korábban nagy készülöket 's tanulmányokat tett volna. Visszatérte után nagy érdemeket szerzett a' „*Description de l'Égypte*“ czimű munka kiadása által. Hasonlóan nagy képzettséggel birt a' nevelés tanterében is. Tagja lett 1814. a' kölesönös tanítási egyeletnek, melyly 1815. intézetet is állított. Vannak több nevelési iratai is. Utazókra nézve igen jó tanácsadó volt Egyiptomot illetőleg. Az ő felügyelete alá ajánltattak azon fiatal egyiptomiak is, kik 1826 táján Mehemed Ali basa által kiképeztetés végett Párisba küldettek. Tagja volt a' szépművészetek akademiájának és számos tudós társulatnak. Mun-

kái számosak, 's leginkább Egyiptomot 's annak régiségeit tárgyazzák. — a.

Jóniai szigetek. Olaszország, Kisásia 's Görögország közt, ez utóbbinak nyugoti partja mellett, fekszik hét nagyobb 's nyolcz kisebb sziget, mellyek a' Jóniai tengertől, a' mellyben helyezhetve vannak, Jóniai szigetek nevét viselik, elkülönzött államot képeznek, 's történetük, lakosaik jelleme, és sajtáságos politikai állásuk miatt nagy mértékben nevezetesek. A' jóniai szigetek állama három szigetcsoportot foglal magában, mellyek az éjszaki szél. 36° 1'től 39° 46'ig, 's a' keleti h. 37° 40'től 40° 46'ig terjednek. Az éjszaki szigetcsoport Epirus partjai hosszában, *Korfu* és *Paxo* nagyobb szigetektől áll; amához *Fano*, *Merlera* és *Samotraki*; emehez *Antipaxo* társulnak. Korfu, a' nevezett mellékszigetekkel, mintegy 4 négysz. mfd. 50 ezer lakossal, középpontja a' kormányznak, széke egy görög érseknek, cath. püspöknek, 's egyetemnek. *Paxo*, Korfutól négy mérföldnyire délkeletre, 1½ négysz. mérföldön 5000 lakost számlál. — Másik, a' leptantói öbölnél fekvő szigetcsoport áll *Santa Maura*, *Kephalonia*, *Theaki*, és *Zante* nagyobb szigetektől; *Santa Maurához* csatlakoznak *Meganosi* és *Kalamos* kisebb szigetek, mellyekkel együtt 5 négysz. mfdön 20 ezer lakost számlál; *Theakihoz* tartozó melléksziget *Atako*, 's e' kettőnek 3 négysz. mfdön 10 ezer lakosa van; *Kephalonia* kiterjedése 16 négysz. mfd, lakosai száma 50 ezer; végre *Zantéé* 5 ½ négysz. mfd., 40 ezer lakossal. — Harmadik, legdélibb szigetcsoport *Cerigo* és mellékszigete *Gerigotto*, 10 ezer lakossal 5 ½ négysz. mfdön. — Legnagyobb sziget tehát Kephalonian, ezt követik *Zante*, *Korfu*, és *Cerigo*. — A' jóniai szigeteken uralkodó vízhiány 's mészföld okozza, hogy a' szigetek gabona szükségletének alig harmadrésze természetik. *Zante*, melly pedig „Fior di levante“ (kelet virága) költői nevet visel, csak 2 hónapra való gabonát termeszt magának, *Korfu* és *Kephalonia* 4—5 hónapit. Csupán *Cerigo* termeszt valamivel többet, mint a' mennyire szüksége van. — Rétnek 's legelőnek nagy szűke van, 's Odysseus pásztorai most rosszul éreznék magokat e' szigeteken, 's *Laertes* fia nem találna erdőt, hol *Nausikaa* szüzei előtt elrejtőzzék. — Annál gazdagabb az olaj- füge- malozsa 'sat. termés, mindazon nemes gyümölcsök, mellyek száraz természetű földön tenyésznek, bőven ömlenek e' szigetekről. *Paxo* különösen sok olajgyümölcsöt ad; az aprószőlő 's malozsa főleg *Kephalonia*, *Zante* és *Cerigóról* jön. Különben a' lakosokat csaknem kizárólag a' tenger táplálja. Kis részük *Moreába* 's *Hellasba* jár át aratásnál segíteni.

A' jóniai szigetek földje *Homér* énekei által megszentelt classicus föld. E' szigeteken tévelygett *Odysseus*; *Korfu* a' homérusi *Scheria*, a' boldog *Phäakusok* hazája, melly későbbben, miután *Korinth* gyarmatot tett reá, *Corcyrának* nevezetett. — *Theaki* a' régi *Ithaka*, *Odysseus* 's a' szűz *Penelope*, az erényes *Telamach* lakhelye; *Santa Maura* a' régi *Leucadia*, mellynek *Leucate* (*Cap Ducato*) bérzfokáról ugrott *Sappho* a' tengerbe; *Zanthe* a' régi *Zakynthos*; *Cerigo* pedig *Cythera*, hol *Venus Urania* hires temploma állott. — A' görögök 's római idők után byzantzi és siciliai fejedelmek alá voltak vetve e' szigetek; 1205 olta pedig *Velenczé* uralták, melly e' kedves és becses birtokát egyéb görög birtokai elvesztése után is megőrizte, a' törökök gyakori megtámadásai daczára. *Korfu*

1527-ben vitézül állott ellen Barbarossának, a' nagyhirű kalóznak; 1716-ban pedig *Schulenburg* tüntette ki magát e' sziget védelmében, annyira, hogy a' velenceiek is a' Korfui téren emelt emlékszóbor által ismerék el az ünnepeit hősi érdeméért. Ezen kor foglalkodtatja főképen a' jóniaiak emlékezetét, 's nem a' görög ősapák mesés hőstettei, — hanem a' törökök elleni harcokban keresik büszkeségöket. *Schulenburg* kedvencz hősiük lett. — A' jóniai szigetek lakói általában sokkal inkább azon kor uralmának bélyegét hordják magukon, melly a' nagy ősök emlékezetét már elfelejté 's melly felettük hat századig tartott, mint a' görög eredetét, kivévném némelly kiürthetlan fő alapvonásokat. A' jóniai természet alapja görög ugyan, de mindaz, mit a' nevelés, és vélemény adott, velencei. Újabb időkben Oroszország 's Anglia sem maradt befolyás nélkül. — Az üzlet nyelve e' szigeteken az olasz; sőt a' görög nyelv is, mellyel a' közéletben élnek, számos olasz szó hozzávegyítése által van elkorcsitva. — Velenceze bukása után, mellynek uralma alatt a' jóniai szigeteken is tisztán aristocratiai intézvények fejlődtek ki, Franciaország foglalta el *Gentili* tábornok által e' szigeteket (jun. 28. 1797); 's francia felsőbbség alatt *Theotokis Spiridion* gróf lett a' Korfuban felállított középponti kormány elnöke, melly alá a' coreyrai, ithakai 's egéumi departementek tartoztak. Miután a' fényes porta Franciaországnak hadat izent, *Usobakow* és *Kadik-bei* alatt egyesült orosz-török hajósereg jelent meg (1799) Korfu alatt, melly a' várost négyhónapi ostrom után bevette. A' szigetek fegyvert fogtak a' francziák ellen, 's Byzancz régi jogát vélvén feleledettnek, küldöttséggel járultak Stambulba. 1800 mart. 21-ikén az orosz és török udvarok közt Stambulban létrejött szerződés által ugy határozatott, hogy a' szigetek, a' fényes porta felsőbbsege 's Oroszország védelme alatt, szövetséges köztársaságot képezzenek, 's Törökországnak 500 ezer piasternyi évi adót fizessenek. Ismét a' nemesség ragadta magához a' politikai jogok gyakorlatát; egyes szigetek senátorokat küldtek a' korfui középponti kormányba, mellynek élén ismét *Theotokis* gróf állott, mint elnök és választott herczeg. A' francia szellem mégis hagyott hátra némi nyomokat; reformbarátok léptek fel a' nemesek közül, kik egyenjogúságot követeltek. *Theotokis* felhivta a' védhatalmakat; 1802-ben, török felszólításra, angol 's majd ismét orosz erő jelent meg Korfuban, melly a' rendet helyreállítá. Ez idő óta soha sem menekült meg a' szövetséges külföldi hatalmak gyámsága alúl. — *Theotokis* és a' pályáját itt kezdő gr. *Capodistrias* államtitkár alatt 1803-ban alkotmány jött létre, melly a' nemességen kívül a' capacitásokat, 's az 540 aranynál több jövedelemmel bíró nem nemeseket is részelteté a' politikai jogokban, 's a' szövetséges rendszer helyébe szigorubb központosítást állított. Egyes szigeteken minden második évben csupán azért tartattak gyűlések, hogy a' törvényhozó tanács 40, 's a' végrehajtó tanács (senátus) 17 tagját megválasszák. Ez utóbbinak élén két évre választott herczeg állott; ismét *Theotokis*, kinek halála után *Comuto* gróf következett. Sajátságos volt a' 3 censor hivatala, kiknek feladása lón az alkotmány feletti őrködés, 's joguk volt a' törvényhozó gyűlést rendkívül összehívni, 's a' herczeget az előtt bevévadolni. — Ezen alkotmány sem lehele tartós. A' tilsiti békeben *Napoleon* szállott át e' szigetek sorsa felőli rendelkezés, 's 1807 óta

Berthier és *Donzelot* tábornokok alatt francia rend és törvény szerint igazgattattak. A' párisi 1815. nov. 5-iki szerződésben végre ugy intézkedtek a' nagyhatalmak, hogy „jóniai szigetek köztársasága“ név alatt független, de Anglia védelme alá helyezett államot képezzenek e' szigetek, 's önmagok készítsenek ugyan alkotmányt magoknak, de ezen alkotmányt Anglia erősítse meg, 's folytonosan angol lordbiztos lakjék a' szigeten; Anglia tartson őrseréget a' várakban, 's rendelkezék a' fegyveres erővel; Austria ugyanazon kereskedelmi előnyökben részesüljön, mint Anglia; a' többi hatalom pedig consulokat tartson a' szigetekeken. — Az első angol lordbiztos *Mailland Tamás* tábornok volt, ki a' senátust csaknem egészen elmellőzte és csak korfui helyhatóságnak tekintette, a' szigetek függetlenségi érzetét elnyomta, 's az alkotmányozó gyűlésre, mely 1817. april. 23-kán nyílt meg, lényeges befolyást gyakorolt, ezen erőszakos eljárásnak indokolását abban keresvén, hogy az orosz befolyást vala szükség ellensúlyozni. Az alkotmány 1818 első napján hirdettetett ki. Ezen új alkotmány is a' nemességnek tartja fel a' politikai jogokat. Ez választja szerinte a' törvényhozó gyűlést, mely ismét, a' különféle szigetekre tekintettel, választja a' végrehajtó senátust. Azonban a' lord biztosnak az elnök 's minden egyes senátor választásánál kétszeres vétója van. A' senatus elnöke „Altezza“ czimet visel, a' senátorok czime: „pres-tantissimi.“ A' senátus vezeti a' közigazgatást, 's kezdeményezi a' törvényeket; áll az elnökön kívül 5 senátorból, 's három tárczára oszlik. A' főtítoknokot az angol lordbiztos nevezi, 's angolt is választhat e' hivatalra. Az elnök minden 2 $\frac{1}{2}$, a' senátorok minden ötödik évben jönnek új választás, illetőleg kinevezés alá. A' törvényhozó gyűlés, szinte 5 évre választva, 40 tagból áll, kiknek czime: „nobilissimi.“ Az elnök, a' lelépő senátorok, 's a' szigetek 5 hypparchái (kik szinte 5 évre választvák) képezik a' kijelölő testületet, 's 58 tagot ajánlanak a' választóknak, kik közül ezek 29et választanak. E' 29 egyén az említett 11el együtt képezi a' törvényhozó gyűlést. A' választási census elég alacsony, 's szabad művészetek gyakorlása pótolja a' census-t. A' lordbiztos vetoval bír a' törvényhozásban, 's ezen felül vetojoggal bír még az angol király is, melyet azonban egy év alatt kell felhasználnia. A' lordbiztosnak joga van a' parlament üléseiben jelen lenni, 's a' rendszerint 3 hónapig tartó gyűlést hat hónapra hosszabbítani. A' király pedig feloszlathatja azt. — Mindenik szigetnek van egy regense, a' ki, valamint segélyszemélyzete is választatik ugyan, de a' lordbiztos helybenhagyásával. Ugyanezen angol főtiszt nevezi a' kincstárnokot is, 's vezeti a' posta- és egészségi ügyet. — Uralkodó egyháznak a' görög van elismerve; a' többi hitvallás türetik. Mind-egyik szigetnek van egy kereskedelmi 's büntető és polgári törvényszéke, ugy szinte békebirósága apró ügyekre nézve, 's felebbviteli törvényszéke. Korfuban van a' legfőbb törvényszék, mellynek 4 tagja van, kiknek ketteje választatik, de helybenhagyás fentartása mellett, ketteje pedig neveztetik, 's angol is lehet. Szavazatok egyenlősége esetében a' senatus elnökéhez 's a' lordbiztoshoz tétetik felterjesztés, 's ha ezek sem egyesülhetnek, az utóbbi dönt. A' többi törvényszék tagjait a' senátus nevezi, 's a' lordbiztos erősíti meg; a' békebirákat a' szigetek főnökei (hypparchák) nevezik, 's a' senátus hagyja helyben. A' senátusnak van kegyel-

mezési joga is. — Az angol őrhadsereg polgári ügyekben jóniai törvények alatt áll; az őrsereg száma az angol király tetszésétől függ, de a' szigetek költségére nem szabad 3000 embernél többet tartani. A' jóniai nemzetör-ség benszülött tisztiek, de a' védúr főhatalma alatt áll. Az állam czimere: a' britt czimer, környezve az egyes szigetek czimereitől; zászlójukon a' velencei arany oroszlán kék mezőben hét nyíllal. A' pénzek egyik ol-dalán ugyanezen arany oroszlán 's hét nyíl látható; a' másikon Britannia szűz, ugyan e' felirással. Forgásban vannak a' spanyol piasterek is, és réz obolusok, melyekből 100 ér egy piastert. — Látszik a' jóniai alkot-mány ezen előadott vonásaiból, hogy a' szigetek viszonya egy sajátzerü, mesterséges viszony. Pénzügyi nyomás ellen védve vannak ugyan, de az alkotmány egész szelleme oda van irányozva, hogy önállásukat ellen-örizze, 's az ellenörzéssel megbízott egyének könnyen visszaélhetnek jogaikkal személyes czélokra. Így p. o. *Maitland* bezáratta azon zantei lakosokat, kik az angol királyhoz panaszos folyamodást akartak benyuj-tani; 's a' törvényhozó gyűlés kizárt kebléből egy tagot, ki ezen dologba volt bonyolodva. — 1818-ban tartatott az első parlament, *Theotokis* gr. elnöksége alatt, 's ennek első ténye nem más volt, mint: a' rendőri ha-talmat a' lordbiztosra ruházni. Az angolok naturalisatiója egy 1819-iki törvény által igen megkönnyítettett. Kiűtvén a' görög szabadságharcz, a' jóniai szigetek, hogy abban részt ne vehessenek, elzárattak (1821. oct. 29.); a' neutralitás kimondatott 's annak sértőire kemény büntetések szabattak. Nyugtalanságok keletkeztek. *Martinergo* gr. száműzetett Zan-téból, mint szézesküvő; Zante, Cerigo, Kephalonía, Ithaka és S. Maura ostromállapotba tétettek. A' második parlamenten kephaloniai *Marino Veja* elnökölt, 's a' hangulat ekkor sem szelidült. — Kisebb lett a' feszültség *Maitlandnak* 1824. jan. 17-ikén történt halálával, kit *Adam* tábornok követett hivatalában. Szigorú, de igazságszerető és munkás ember, korfui nő férje, ki alatt a' korfui egyetem megalapított. A' harmadik parlament bevégezte után, mellynek elnöke *Foscandis Demeter*, majd ismét *Theotokis* volt, *Adam* Keletindíába tétetett át, 's ércszoborral tiszteltetett meg a' korfuiak által. Utóda, *Woodford* tábornok csak pár hónapig maradt hivatalában. Helyében 1832. nov. 30-ikán *Nugent* lord lépett, első jóniai biztos, a' ki nem volt katona. E' művelt és szabadelmű főnök alatt a' gyűlésekbe nyilvánosság hozatott be, sok száműzött vizs-zahivatott 'sa't. A' negyedik parlament elnöke *Balgaris* gróf volt, melly azonban váratlanul feloszlattatott, 's *Nugent* is 1835-ben visszahivatott. Helyébe *Howard Douglas* tábornok jött. Ezóta komoly ellenzék alakult, mellynek élén korfui *Mustoxidis András*, és *Flambuvian* gróf állottak, 's elkezdődtek az alkotmány javítási mozgalmak, mellyeknek a' lordbiztos, — azonban most már alkotmányos uton — lehetőleg ellenszegült. Az angol gyarmati minister, lord *Glenelghez* nyújtott folyamodás szinte elutasítat-tott, 's az ötödik parlament 1839-ben feloszlattatott. A' hatodik, mellyre *Mustoxidis* Korfuból ismét nagy szótöbbséggel választott meg, 1839. mart. 5-ikén nyílt meg. Elnöke *Petrixopolus* lón. Az ellenzék folyvást élénkebbült, 's erősödött, 's a' közigazgatásban több üdvös javítás létesült. *Douglas* lord háromszor oszlatta szét a' parlamentet, 1839. 1841 's 1842-ben. *Mustoxidis* gróf, az ellenzék vezére 1840-ben London-

ban lévén, kivivott ugyan némelly engedményeket p. o. a' sajtó nagyobb szabadságát, de azért az elégtelenség 's ellenzés folytonosan növekedett. A' gyűlölt Douglas után sir *Stewart Makenzie* lett jóniai lordbiztos. Későbbén pedig sir *H. Ward* következett. A' görögországgali egyesülés ohajtása mindinkább kezdett gyökeret verni. — 1849-ben összesküvés fedezettett fel, mellynek neve : *Fratellanza*, (testvérség) volt, 's mellyhez bennszülötteken kívül olaszok is tartoztak; czélja volt, mint mondatik, egyesíteni a' szigeteket Görögországgal 's fellázasztani a' lakosokat. A' szigetek szigoru ostromállapotba tétettek, 's elkezdődött 's egész az embertelenségig folytatott az összeesküdtek üldözése 's büntetése. A' főtagok azonban elfogatván 's haditörvényszék elébe állítatván, az ostromállapot meg lőn szüntetve. Cephalonia volt az összeesküvés főhelye, 's *Vlacco* és *Rodara* lelkész a' mozgalom fő vezetői, kik 1849. october 19-ikén felakasztattak. Vádoltatik az angol kormány, hogy a' tulszigorúságot addig üzte, hogy még 14 éves gyermek is végeztetett ki, 's a' korbács nagy szerepet játszott. — A' parlament 1851 végén is feloszlattatott. — Lásd a' jóniai szigeteketilteleg: *Kendrick: The ionian islands* (London, 1822.) *Histoire et description des îles ioniennes* (Páris, 1823); *Memoirs on the jonian islands* (Lond. 1816); *Goodisson: A historical etc. essay upon the islands Corfu etc.* (Lond. 1822); *Neigebour: Die Verfassung der jonischen Inseln* (Leipzig, 1839); *W. Mure: Journal of a tour in Greece and the ionian islands* (2 k. London, 1842). — h.

Jordán (Sylvester), német jogtudós és államférfu, ki a' nyilvános életbeni bátor fellépése 's életeseményeinél fogva hosszú ideig tartá lekörtve Németország 's a' külföld részvétét. Szül. 1792. Tyrolban szegény sorsu születtől. Hosszu küzdés után sikerült elérnie, hogy a' tudományos pályára léphessen 's azon meg is maradjon. 1806. az innsbrucki gymnasiumba költözött, 1809. Münchenben, 1813. Landshutban folytatta iskolai pályáját. Ezután egy ideig közhivatalban 's ügyvédképen működén, 1820. a' heidelbergi, 1821. a' marburgi egyetemhez kapott meghívást, 's az utóbbi helyen viselé a' r. jogtanárságot, midőn az idők eseményei ugy hozák magukkal, hogy alkalma támadt, férfias, bátor jellemének fényes bizonyítványát adhatni. 1830. ugyanis J. a' marburgi egyetem részéről az első kurhesseni országgyűlésre követnek választatott. A' várákozást teljesen kielégíté, benne egy derék képviselőnek minden feltételei megvalának. Tudomány és képzettség benne bátorsággal és lelkesezéssel párosultak. Az 1831-ki hesseni alkotmány, melly egyike volt a' legszabadelműebbeknek Németországon, Jordánnak köszönhető legjelesebb tulajdonait, p. o. az egy kamarai rendszert 'stb. 1831. aprilben az első alkotm. rendi gyűlésre ujra megválasztatott Marburg részéről követnek. Midőn innen visszatért, népszerűsége az egész országban annyira növekedett, hogy utja valódi diadalut volt. 1833. harmad izben választották meg. A' kormány minden áron akadályozni akará ezt, J. azonban megjelent Kasselben, 's a' rendi bizottmány helybenhagyá megválasztatását. Most a' kormány más eszközhöz nyult. A' belügyminister megparancsolá, hogy J. Kasselt 24 óra alatt elhagyni kénytelenitessék. Ez a' törvényszékek oltalmához folyamodott 's itt ki is nyéré, hogy a' minister rendeletét a' főtörvényszék semmisnek nyilatkoztatta. Végre

megnyílt az országgyűlés. Az országgyűlési biztos azt kíváná, hogy J. fogadtatása halasztassék későbbi időre. A' ház azonnal elismeré 's helybenhiagya azt. Erre az országgyűlés a' választó herczeg egy rendelete által fel lön oszlatva. Az ujonnan hirdetett országgyűlésre előre lemondott a' megválaszthatásról. 1839. politikai izgatások vádjánál fogva hivatalától megfosztatott 's csakhamar börtönbe hurezoltatott, miután az 1833. évi frankfurti merény (l. ezt) életbe léptetése körül is gyanuval terheltetett. Szigorú őrizet 's kemény bánásmód lett osztályrésze. A' rokonszenv egész Németországban 's másutt is feléje fordult, annyival inkább, mivel őt a' törvények utjáról eltérni soha sem látta senki, sőt úgy ismerék, mint minden demagóg forrongások ellenségét. Általános ingerültséget okozott annál fogva, azon ítélet, melly által 1843 őt évi várfogságra íteltetett. Ugy történt hogy 1845. kezességre, 's végre 1846. egészen szabad lábra bocsáttatott. A' védelmére készült jogi iratok egész egy kis irodalmat képeztek, mellyek között van saját önvédelme is. Azonkívül korábbi írói művei; „*Ueber die Auslegung der Strafgesetze mit besonderer Berücksichtigung des gemeinen Rechts.* (Landshut 1818); — *Versuche über allg. Staatsrecht* (Marb. 1828); — *Lehrbuch des allg. und deutschen Staatsrechts* (Kassel 1831.) —

Jósika Miklós (báró), született Tordán 1796. april 28. az ősi Branyicskai J. családból; anyja gr. Lázár Eleonora. A' jogot elvégezvén, 1811-ben katona lett, és ugyan a' savoy dragonyosoknál, 's 1812-ben Gallicziában, 1813–14-ben Olaszországban volt 's a' hadjáratban részt vett. 1814-ben a' Mincio melletti ütközetben jelen lévén, februar 8-dikán a' csatateren neveztetett ki *Gabelkoven* ezredes által főhadnaggyá, 's még ugyanazon év martius 14-kén kapitánynya a' Colorado-gyalog ezredbe. 1815-ben részt vett a' francziaországi hadjáratban. 1818-ban már kilépett a' katonaságból, 's ugyanez évben meg is házasodott. Ezután hosszash ideig visszavonult magányéletet élt, tanulmányainak 's álmadozásainak. Műveltségére különös befolyással volt, több nevelői között, *Lenoir Dubignon d'Armand* franczia ezredes, ki Egyiptusban Kleber alatt szolgált. — *Jósika Miklósunk* Erdély közéletében nem szerepelt, csupán az 1834-iki országgyűlésen látjuk őt félénken 's tartózkodva fellépni, egyébiránt határozott szabadelmű irányban, a' megtámadott közvélemény védelmére, még akkor háta mögött sugóval. — Természeti félénkségével, 's tulszerénységével maga sem érezvén magát közéletbeli szereplésre hivatottnak, azontul Pestre, Magyarországba tette át lakását, 's csak a' nyarakat szokta regényes fekvésű hunyadmegyei jóságán, Szurdokon. tölteni, a' szép természet kebelében keresvén képeket 's lelkesülést regényirói pályájára. Semmi nem vala meglepőbb, mint a' csaknem ismeretlen nevet, mellyet „*Irány*“ 's „*Vázolatok*“ czimű részint philosophiai, részint politikai töredékei (megjelentek Kolosvárt, 1835) sem tettek híressé, egyszerre *Abafival*, regényei egyik legjobbikával, látni fellépni, mellyről szóló bírálatát a' *Figyelmező* elragadtatott, egyébiránt alapos bírálója jónak látá így kezdeni: „Uraim! le a' kalapokkal!“ — *Jósika* csakhamar a' m. academia, 's majd 1838-ban, a' Kísfaludy társaság felálltával, ennek tagjává, 's utóbb 1841-ben ugyanannak igazgatójává, 1842-ben pedig ezen társaság elnökévé választatott.

A' forradalom folytán, mint felsőházi tag a' honvédelmi bizottmány tag jává nevezetett, 's a' kormányt e' minőségben Debreczenbe, Szegedre és Aradra is követé, *Kossuth* kormányzósága idejében a' kegyelmezési legfőbb törvényszék tagjává nevezetett. A' forradalom kimultával külföldre menekült, 's Brüssselben tartózkodott, regényírói munkásságát német nyelven folytatva. — *Jósika Miklós* nem mint státusférfi, nem mint szónok, 's — bár a' haditörvényszék előtt meg nem jelenván, makactság miatt halálra ítéltetett — nem mint forradalmár nevezetes; ő kizárólag a' szelid musák embere, 's nevének a' közönség előtt regényírói tolla adott hirt 's népszerűséget. *Abafit* (2 kötetben, 1836.) kevés idő múlva követé: *Zólyomi* (1 kötet) 's a' *Könnyelműek* (2 kötet); következett: *Az utolsó Bátor* (3 kötet) 's a' *Csehek Magyarországon* (4 kötet). E' mellett a' Kisfaludi társaság közgyűléseit 's Evlapjait érdekesítő, és ismét a' zsebkönyvek 's divatlapokban adott közleményeit „*Élet és Tündérhon*“ című három kötetes gyűjteménybe foglalá; mellyek *Decebál*, *Merkur Vid*, *Isten és Ördög*, *Bájevírág*, *A' mohilok gyöngye*, *A' beduin leánya*, *A' hűtlen hív 's*, *A' szuttin*“ című apróbb regényeit 's beszéleyeit tartalmazták. — 1843-ban következett ismét egy nagyobb történeti regény: „*Zrinyi a' költő*“ (négy kötetben). — Az apróbb beszéleyek közül: *Abránd és való*; *Vész és üdv*; *Rózsa Mária*; *Herculanum*; *Silvio Foscari*; *A' völgy rózsája*: *Helione*; és *Bornemisza Anna* a' „*Vizshangok*“ című két kötetes gyűjteményben; *A' fulusi jegyző*, *Brunhild*, *Tibod a' jegyző*, *A' béke nemtője*, *Adolfine*, 's *Vizözöni kép* pedig a' *Szív rejtelméi* című két kötetes gyűjteményben jelentek meg, miután már különféle zsebkönyvek 's folyóiratokban szerepeltek. Ezekhez járult az *Élet utjai* című egy kötetes regény; mik összesen 24 kötetet tesznek a' Heckenast félé 12-r. kiadásban. Közben „*Külföldi regények*“ gyűjteményét is indítá meg, fordítván *Trevylian* szerzőjétől a' gyönyörű pszichológiai regényt „*Egy házasság a' nagy világban*“ (egy kötetben) és *Toussaint*, *Mügge* után (négy kötetben). — Miután az említett eredeti regények 's novellák annyi kötetet betöltöttek, 1847-ben munkáinak új folyamába kezdett, mellyet, valamint amazokat *Heckenast* adá ki. Az új folyamban foglaltattak: *Akarat és hajlam*, *Regényes képletek*; *Jósika István* (történeti regény 5 kötetben) 's „*Egy két emeletes ház*“ összesen 11 kötet). A' sajtónak 1848-iki felszabadulása után a' Pesti Hirlapba irt érdekes erdélyi leveleket; miután pedig kibujdosott, Brüsseltől a' M. Hirlap levelezője lett, 's németül irta a' „*Die Familie Maily*“ című két kötetes regényt. — *Abafi* már 1838-ban megjelenván német fordításban Lipszében, *Treumundtól*, *Jósika* neve hazáján kívül is ösmeretes és kedvelt regényiró név lett, 's összes munkái Pesten 1839—44-ig német fordításban is megjelentek, *Klein Herm.* és *Schwarz V.* által fordítva. A' drámaírói téren kisebb szerencsével működött. Az Árvizkönyvben megjelent „*Adorjánok és Jenők*“, továbbá *Két Barcsay*; *Kordokubasz*, 's a' *Gaúl Jóseffel* társaságban irt „*Ecsedi tündér*“ nem nagy sikerrel dicsekedhetek. — *Jósika Miklós* mint regényíró, csakhamar és méltán igen nagy népszerűségre emelkedett; ebbeli érdemei azonban csak úgy tűnnek ki nagyobb fényben, ha előbbi magyar regényirodalmunk mértékével mérjük, 's ha a' külföld regényirodalmi coryphaeusival nem hasonlítottatik.

Sőt itthoni regényliteratúránk némely újabb termékeivel is csak néhány jobb műve állja ki a versenyt. Erdeme főleg az, hogy első volt, ki magyar nyelven nagyobb számú éldelhető, sőt egy részben kitünő jelességű regényt irt, a' mi nálunk sokat jelent; mert az irodalom összes körében a' regény azon faj, mely legtöbb kedvelőt, művelőt, olvasót számít, mely a' valódi irodalmat képezi, 's elég hatalmas a' nyelvnek és nemzetiségnek a' salonokba, a' legfelsőbb körökbe is utat nyitni, 's a' nemzet azon részét irodalmunkhoz édesgetni, mely tudományos műveket nem igen forgat, 's a' magy. literatúrától legujabb időkig idegenkedett. Ezen érdem legnagyobb része a' különben is magasb körökhöz tartozó 's azok izlésével és szokásaival ismerős *Jósika Miklóst* illeti, kinek regényei ha mindnyájan a' szigoru műbirálat előtt magas fokon nem állanak is, de a' legkényesb urhölgy asztalán is diszszel és becsülettel foglalhatnak helyet, És valóban foglalnak is. —

Legkitünőbbek *Jósika Miklósnak* első föllépte utáni történeti regényei, különösen *Abafi*. Ezekben a' költő, azonfelül hogy Erdély ős idejét, ezen időszak szokásait, szellemét, öltözetét, életmódját saját érdekes színben adá, 's a' már csak Erdélyben létező nemzeti életet hű és szépen idealizált rajzolatban állítá elő, nemes erkölcsi irányzatot is tüzött ki, 's p. o. *Abafiban* egy nagy eszmét, t. i. az önálló szellem, az erős akarat hatását önnemesbitésünkre, érzékitett meg, 's ezzel a' művészet fensőbb álláspontját érte el, és maradandó becsü művet alkotott. A' feltalálásban 's elrendezésben is művészi kézzel járt el. Itt a' különben is érdekes történetek, 's a' helyzetek, a' characterek után módosítvák, 's mit Göthe a' regény fő feladásának mond, valósitva van. — Következő regénye, *Zótyomi*, Abafihoz sem külterjedelmére, sem érdemére nézve nem hasonlítható; a' mese sikamlós, az erkölcsi rajz nem olly teljes sokoldalú, a' characterek nem olly biztos kézzel rajzolvák, 's a' történet művészi összeállítására nem olly bevégezett; azonban az előadás, nevezetesen az erdélyi nemesség életmódjának festése, elég élénk, 's némely helyzetek igen érdekesek. — Előadásában ekkorig *Jósika M.* különösen Scottot, Coopert 's általában az angolokat követte; harmadik regényében, a' „*Könnyelműekben*,” hol szerző a' könnyelműség veszélyeire 's gyászos következéseire akar figyelmeztetni, eltér előbbi utjáról, 's tárgyra és előadásra nézve a' francziák példáját látszik utánozni. A' színezet, a' jellemek különbözése, e' regényben igen élénk 's Abafit is túlhaladja; némely leírások, mint p. o. az amerikai őserdőké, a' tengeri viharé 'sa't. gyönyörűek. A' költészeti igazság szolgáltatásra nézve haladás van. Ezen mű Jósikának művészeti tekintetben talán legsikerültebb műve; a' történet igen kereken van dolgozva, a' titkos rugók, a' várakozást függőben 's feszültségben tartó érdekek, a' fokunkint leleplezett mély háttér, ugyesen vannak itt felhasználva, bár e' regény, tárgyánál fogva, kényesb izlésű nőknek nem lehet olly kedves olvasmány, mint p. o. *Abafi*. — Az „*Utolsó Bátoriban*” 's a' „*Csehekben*,” mellyek ismét történeti regények, a' költő ereje még teljes diszében 's egészségében van; a' szövevényben nagy találatkonyság mutatkozik, az események művészi elmével vannak egy kerek egészszé olvasztva, 's a' figyelemgerjesztő érdekességen kívül a' magasb pszichologiai 's művészi érdek is kielégittetik; a' gazdag

characterfestő lanka latlan erőben áll előttünk. — A' mi Jósikának nyelvét illeti, az tehetségének megfelelő, dúsgazdag ugyan, 's európai műveltséget és erdélyi eredetiséget egyesít magában, de korántsem hibátlan. — Minden egyes műveit bővebben ismertetni túlhaladván e' lapok körét, elég legyen ennyi *Jósika M.* tagadhatlanul nagy regényírói érdemének méltánylásaul; 's még csak azt jegyezzük meg, hogy későbbi műveiben, az előbbiekhöz hasonlítva, tetemes hanyatlás mutatkozik, melly már *Zrinyi*-ben nagy fokon észrevehető. Azonban az is, mit leggyengébb művének tart az ítéset, még mindig előkelő helyet foglal irodalmunkban; apróbb beszélyei közt helylyel helylyel gyönyörűek találkoznak, mellyek bármilly fejlett irodalomnak becsületére válnának. 'S a' nemzet legméltóbb halálával tartozik e' termékeny, és nem egy művében magas tehetséget tanusító, kedvelt írójának, kinek először sikerült a' megvetett irodalmat magasabb körökbe varázsolni. — (*1. Magyar irodalom*). — Y.

Jósika Sámuel (báró), Erdély legkitünőbb fiainak egyike, született Kolosvárt 1805. jul. 7-kén. Atyja b. Jósika János, val. b. t. tan., erdélyi kormányzéki elnök 's az 1841-diki erdélyi országgyűlésen kir. biztos; anyja gr. Csáky Rozália csill. ker. hölgy. Szüleitől öröklött fényes elme-tehetséggel 's a' természet dus adományaival felruházva, tanulását a' kolosvári lyceumban dicséretesen végezvén, 1823-ban a' kir. kormányzékhez, 1824-ben pedig a' kir. ítélő táblához törvényes gyakorlat végett felelküdt. Itt a' szokott vizsgálatot kiállván, 1825-ben az erdélyi udv. cancelláriához számszeletti fogalmazóvá, 1827-ben ugyanott számf. titoknokká, 1829-ben pedig Tordamegyé főisp. helytartójává nevezetteték, 's így a' még csak 24 éves ifju Erdély egyik legnagyobb megyéje kormányzásával bízott meg. Innét, midőn a' megye osztatlan szeretetét dús mértékben élvezné, 1831-ben a' magyar udv. cancelláriához számszeletti udv. tanácsossá emeltetett. — 1834-ben a' sok tekintetben olly igen nevezetes erdélyi országgyűlésre, mint kir. hivatalos megjelenvén, itt kezdődik sajátképen b. Jósika Samu nevezetesb politikai pályája. Ezen sok nehézséggel küzdő országgyűlésen, hol az ellenzék nagy többségben volt, 's kitünő tehetségű és gyakorlott szónokok által vezetettek, a' legkényesebb 's terhesebb körülmények közt állott a' mérsékelt felekezett élére, melly kész volt, a' kormány ellenébeni tetemes engedményekkel is, kibontakozni az ország akkori abnormis állásából 's eszközölni, hogy mielőbb az anyagi érdekek vétethessenek tárgyalás alá. Csak a' szem-mellátó tanu méltányolhatja eléggé azon feladat kényességét 's terhes-ségét, melly *b. Jósikára*, mint az udvari párt vezérére várt. E' feladat nem kevesebb volt, mint az ellenzék rohanó árjának, a' szónoklat fegyverét kitünő ügyességgel forgató ellenpárt harczerakész seregének folytonosan ellenállani, azok jól czélzott csapásait ügyes karral felfogni, 's villámsebességgel visszaadni; a' mérséklés és kiegyenlítés utján, a' nélkül azonban, hogy az által hazája szíven sebet ejtsen, sikerrel haladni. E' kényes feladatot J. S. lángeze 's szónoki ereje bámulatosan oldotta meg. A' fels. udvar iránti hűséggel lángholó hazaszeretetet kötve össze, a' köztanácskozásokban olly érett megfontolással vett részt az ifju államférfi, olly hatást gyakorolt, az ellene intézett, akkor napi renden volt csipős megtámadásokra olly átható eleven észszel, és gyors felfogással válaszolt,

hogy barátait úgy mint elleneit bámulatra gerjeszté, 's a közfigyelmet legnagyobb mértékben magára vonta. — Ez országgyűlés után, 1837-ig Bécsben előbbi hivatalát folytatta, ekkor az udv. kamarához tétetett át hasonló minőségben. Ugyanez évben a' szebeni országgyűlésre ment, ismét mint kir. hivatalos, ismét mint a' conservatív párt vezére, mely feladatát, az 1834-ikiéknél nem sokkal kedvezőbb körülmények közt, hasonló ügyességgel fejtette meg, 's bár folytonosan kevesebbségben volt a' hatalmas ellenzékkel szemközt, az országos végzések hozatalába mégis, minden pártok előtt kivivott tekintélyénél fogva, igen nevezetes befolyást gyakorolt, 's az ország rendjeinek becslését annyira megnyerte, hogy ugyanazon évben titkos szavatozás útján (107 szavazattal) erdélyi udvari cancellárságra jelöltetett ki. 1838-ik év tavaszán Bécsbe visszatérvén, ott Sz. István m. kir. rendét nyerte, 's az udv. kamarától az erdélyi udv. cancelláriához tétetett át, mint referendár. Az 1839-diki pos. m. orsz.-re meghivatván, ott fényes elme- és szónoki tehetségeinek újabb tanúságait mutatta, a' tanácskozásokban hatályos részt vett, 's elvarátainak hatalmas támasza volt. 1841- 's 42-ben a' büntető törvénykönyv kidolgozásával megbízott orsz. választmányban vett munkás részt az ország legjelesebb egyénei sorában. Az 1841-diki kolosvári országgyűlésen az ürességben volt erdélyi főkormányzói hivatalra, titkos szavatozás útján, olly roppant többséggel jelöltetett ki, minőre Erdély évkönyvei sohasem emlékeznek, ugyanis 233 szavazat közül 216-ot nyert. 1844-ben Nopcsa Elek erdélyi cancellár nyugalomba lépése után az erd. udv. cancellária alelnökévé, 's val. b. tit. tanácsossá nevezetett. E' hivatalt vitte 1846-ig, midőn a' kolosvári országgyűlésen, ismét temérdek többséggel (213 szavazattal) másod ízben jelöltetett ki erd. udv. cancellárnak, mely hivatalban ezuttal az uralkodó felség által is megerősített. E' hivatalra lépése nagy reményekkel kecsegtette a' tőle sokat váró Erdélyt; azonban közbejötték az embereknél nagyobb események, 's Erdély Magyarországgal elvileg egyesítettvén, a' kapcsolt részek pedig Erdélytől elszakasztatván, J. S. april. 10-kén letette cancellári hivatalát, 's azóta a' politikai pályától visszavonulva, tudománynak 's barátainak él, kik nem szünnek meg tőle most is sokat várni. — h.

Jouffroy (Théodore Simon), francia publicista és bölcész, született 1796. Párisban *Cousin* vezérlete alatt leginkább a' bölcészetnek szentelte magát, még pedig olly sikerrel, hogy *Royer-Collard* közbenjárására, már 1817-ben a' normál iskolánál „maitre de conférences“ és a' Collége Bourbon-ban bölcseleti helyettes tanár lett. Később magán felolvasásokat tartott 's 1829. *Dubois* és *Damironnal* együtt a' „*Globe*“ czimű nagy befolyású lapot alapítá. 1829. *Milon* helyébe nevezetett ki a' régi bölcészet 's a' juliusi forradalom után *Royer-Collard* segédeül az újabb philosophia tanárául. 1832-ben a' Collége de Francenál nyert alkalmazást *Thuot* helyébe, 1833. tagja lett az Institut-nek (az erkölcsi és politikai tudományok akademiájának), 's 1837. előbbi állomásáról lelépén, *Cousin* ministeriumában az egyetemi tanácsba lépett. A' követi kamarában, melynek 1831 óta tagja, leginkább *Guizot* mellé csatlakozott. Publicistai pályáján a' doctrinairek közé tartozott. Meghalt 1842. — Mint író leginkább a' skót bölcészet tanulmányaival foglalkozott. Így észrevételekkel

kisérve kiadá *Dugald-Stewart* „Esquisse de philosophie moral“-ját, és *Reid* munkáit (Oeuvres, 6 köt. Par. 1836.) A' Globe-ban kiadott fő czikkei „Mêlanges philosophiques“ czímmel jelentek meg (Paris 1833. 1838). — A' Sorbonneban tartott felolvasásait tartalmazza „Cours de droit naturel“ cz. munkája. — k.

Jowa l. Északamer. egy. stat.

Jozipovich Antal túrmezei gróf, a' magyar-horvát küzdelmekben nagy hirre jutott férfit, született 1806. július 21-ikén Nagy Goriczán, Horvátországban, a' túrmezei (turopolyai) kerületben, 's ezen kerületnek volt a' posonyi országgyűléseken képviselője 1839 óta. Politikai hatása szorosan össze lévén növe a' horvát-magyar kérdéssel 's Túrmező történetével, lásd ezen czimek alatt. A' sokat üldözött férfit, meggyőződésének áldozata, a' m. ministerium által 1843-ban zágrábmegyei főispánná nevezetett jutalmul a' magyar nemzetiség 's Magyarország integritása ügye mellett vívott tartós és állhatatos küzdelmeinek; 's mint ilyen, a' felsőháznak az 1848. oct. 3-diki legf. nyilatkozvány kihirdetése után is tagja maradt, és a' m. kormányt Debreczenbe 's Szegedre is követte. A' második m. ministerium által Debreczenben a' kegyelmzési legfőbb törvényszék bírójává nevezetett. Egyébiránt az ő sajtóságos mezeje 's hatásköre a' zágrábi megye 's tartománygyűlés volt, hol hű túrmezei nemeseitől körülvéve, egész erélyét kifejthet; onnét a' horvát felkelés által korán kiszorítottván, a' forradalomban igen csekély tevőleges részt vett. A' forradalom elnyomatása után egy ideig bujdosva lappangott, de elfogatván, az új-épülethe záratván, 1851. oct. 7-dikén a' pesti haditörvényszék által, mint felségsértő, halálra 's javainak elvesztésére ítéltetett; ítélete azonban kegyelem útján 10 évi várfogságra változtatott. — Vas jellemű férfi, kit meggyőződésétől 's annak gyakran kemény és faragatlan kijelentésétől semmi sem tartóztatott vissza. A' posonyi országgyűléseken ismeretes volt a' horvát követek 's zágrábi püspök ellen minden előforduló alkalommal intézett laconicus rövidségű, erős megtámadásairól, melyeket a' némileg sajtóságává tett magyar nyelven, kiméletlen phlegmával, tudott és szokott előadni. — Y.

József (Antal János), austriai főherceg, Magyarország nádora (lásd Közh. Esm. Tára VI. k. 539 lap). Elhunyt 1847-diki január 13-dikán, körülfogva szeretett családja 's Prágából megérkezett István főherceg, fia 's utóda által, épen midőn a' nemzet neki hálainnepsét készített. A' Pesti Hirlap gyászba foglalt hasábjá így jelenté halálát: „A' nemzet nagy ünnepre készült, de a' végzet haláltakarót vetett az oltár fölébe, mellyen a' hála tüzét felgyújtandók valánk. József nádor meghalt. A' férfit, ki e' haza közdolgait felszázadon át erős kezekkel vezeté, nincsen többé, 's a' fájdalom, mellyel e' gyászhirot olvasóinknak tudtul adjuk, annál mélyebb, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy abban milliók osztoznak, 's mennyivel inkább érezzük, hogy e' nemzet nemcsak legfőbb tisztviselője, de leghivebb barátainak egyikétől fosztatott meg. Nyitott sir előtt állunk, melly valóban kitünő egyéniség földi maradványaira vár. A' férfit, ki azon hosszú korszakban, melly alatt nemzetiségünk 's alkotmányosságunk, nehéz küzdelmek után, elismerését kivívá, a' nemzet élén állt, az a' haladás élén állott; 's a' párt, melly a' czélok kivívásaért fáradozott, méltán teheti

ravatalára a' koszorut. " A' koronás fejedelem pedig azon már 1847. jan. 15-dikén kelt legf. rendelményben, miáltal József nádor fiát, ennek hivatalbani utódává nevezte, lehibebb barátjának, 's Magyarország alkotmánya felett mindenkori éber gondossággal örökös legbecsesb tanácsadójának 's munkatársának nevezte őt. A' megyék egyenkint kifejezték fájdalmaikat; Pestmegyében különösen, mellynek főispánja volt, az ellenzék ékesszóló vezére K. L. tolmácsolá az érzelmeket. „E' kor“ ugy monda többek közt, mellyet elhagyánk, 's mellyet jelenleg élünk, viszontagság és pártok kora, mellynek jelszava: küzdelem, 's e' küzdelemben a' testvériség kötelekei megszakadoztak. De ott állott harcaink közepette az ősz nádor, 's patriarchai szelidséggel emlékeztetett, hogy küzdésünk között is testvérek vagyunk. A' kor, melly őt hatni látta, sok tekintetben nehéz korszak volt. Látta a' fr. háboruk alatt futásban a' kir. házat, és a' trón körül látta hűségben ingatlanul e' nemzetet, melly a' harcot magáévá tevő. Látta felébredni hosszú álmából e' nemzetet. Látta pályája kezdetén a' nemzeti nyelvet megvonulni alacsony kunyhókban, 's látta pályája végén ugyanazt a' trónra emelve. 'S a' kinek karján nyelünk a' trónig emelkedett, az ő, a' nemzet nádora volt. Míg teste lassankint a' sir felé hanyatlni kezdte, lelke új eszmékre emelkedék. Ugy mondják: vég perceiben ablakhoz vezetteté magát, búcsu pillanót vetni még egyszer a' fővárosra, melly fölött olly sokszor eltekintett; és a' haldokló e' végső látványt összehasonlítván azon tekintettel, mellyet félszázad előtt először szemlélt, átrezgé lelkét ama gondolat, hogy e' két kép a' m. nemz. multjának 's jelenének képe. Az utóbbi 50 év (1847-ig) eredménye mindenkor igazolni fogja a' bánatot, melly annak ősz bajnokát sirba kíséré. Mint főispánt ugy jellemzé a' szónok, mint olyat, ki hivatását nem a' hatalomszó korlátlan gyakorlatában, hanem inkább a' lehető akadályok elhárításában keresé, 's a' ki, méltóságához illőleg felülállott a' pártokon.

Azon hatás, melly által József nádor Magyarország szeretettel olly nagy mértékben megnyeré, egykoru a' magyar haladással, 's főleg 1825 óta kezdődék, melly év a' roskadozni indult ősz alkotmányt új biztosítékokkal erősítette meg. Történetünk ez utolsó szaka, 1825-től 1848-ig, leggyümölcsözőbb nemzetünk évezredes életében, ugy a' törvényhozási, mint az egyesületi téren. Anyagi és szellemi haladás örvendetes jelei mutatkoztak, organicus javításokat tartalmazó munkálatok jöttek létre, nemzeti intézetek emelkedtek, magyar akademia, muzeum, színház 'stb. a' nemzeti és közszellem fejlett 's javult. Ezen ujjászületésben, nem ugyan kizárólagos, de tetemes és lényeges része volt a' nádornak, ki a' javításoknak soha ellen nem szegült, sőt azokat szeretettel ápolta. A' m. akademia titkoka által tartott gyászbeszéd szavai szerint: lelkében hely volt az álladalom minden érdekeinek számára, 's nem volt úgy, anyagi vagy szellemi, vagy erkölcsi, mellyre figyelme szivesen ne szállt volna. 'S azért volt hatása érezhető mindenütt, itt tanácsa, ott helyeslése és bátorítása. Épen e' mindenre kiható gondban és hajlamban áruhá el a' magas lélek fejedelmi természetét. — Példája volt a' csüggedhetlen szorgalomnak, egymaga annyit dolgozott, mint egy egész hivatal.— Hol kormány-szerkezet vagy körülmények meg nem kötötték, gyors volt az elhatározásban, és nyomós; veszély idején pedig vigyázó, mérsékelt, erélyes, a'

mit például fényesen bizonyított be a' cholera és az 1838-iki nagy árviz idején. Gondjainak legkedvesebb tárgya volt Budapest, 's ezért a' szépitő bizottmányt kivette a' szükkörű városi kormányzat alul, 's független hivattal emelte saját elnöklete alatt, és a' szabályozásba önmaga befolyt. E' tárgyat annyira kedvelte, hogy még utazás közben is maga után küldette az irományokat, 's betegségében sem bizta azokat más kezekre. — A' magyar nyelv körüli érdemeit hálásan kell elismerni. Gyermekkorában nem tanult magyarul, de a' kormányzására bizott ország nyelvét megtanulni kötelességének tartá. Ha nem jól is ejté a' keleti nyelvet, de tökéletesen érté azt, 's az országgyűlési tanácskozásokat könnyeden fel fogá, szabatosan vezérlé. Közbenjártának köszönheté a' magyar nemzet, hogy nyelve diplomatikaivá emeltetett. Midőn az 184³/₄-iki országgyűlésen, az utolsón, hol elnökölt, a' magyar nyelv kötelezett országgyűlési nyelvvé tétetett, 's a' rendek gyöngédsége az ősz elnököt az új törvény alul kivette: ő ezen gyöngédséget méltányolva fogadván, reményt adott a' rendeknek, hogy öreg kora daczára, legujabb viszontlátáskor, magyar nyelven szólhatand Magyarországhoz. Ez nem történhetett meg, mert korábban elragadta a' halál, de a' helyt. tanácsot, 's a' jászkunokat, midőn félszázados helytartói hivatala betöltésének ünnepét ülte, magyarul szólította meg. — A' tudományokat szerette 's művelte, sokat olvasott, az országtudományokban, történettanban 's gazdaság és kertészetben pedig, e' kedvencz szakáiban, valóságos tudós volt. Szerette a' hasznost a' széppel egyesíteni, mint az alcúti (l. ezt) 's kisjenői példány-gazdaságaiban bebizonyítá. A' m. muzeumot, kedvencz intézetét, gazdagíthatni fő öröme volt. Családjának gyöngéden szerető atyja, az által szinte imádásig szeretetett. Magas élvezet volt az ősz statusférfit az alcúti kertben, gyermekei körében, virágait ápolni látni. Beszédében, viseletében, udvartartásában egyszerű de nyugott méltósággal teljes; — külfény 's lát-szat helyett mindenütt valóság, és igaz bölcsesség. — E' fejedelmi bölcs kétségkívül igen is megérdemlé a' hódolat ünnepét, melyet a' nemzet neki félszázados kormányzása után készített, melly azonban az országban uralkodó szükség miatt elhalasztatott, 's a' közbenjött halál által őszinte búra változott át. — h.

Jövedelmi adó l. Egyenes adók.

Juan, Don (regetörténet). A' Don Juanrólí titokteljes rege, melly Spanyolország forró ege alatt született, mind megrázó hatására, mind a' középkor szellemében gyökerező alapeszméjére nézve, az éjszaki Faust regének felel meg, vagyis, helyesebben mondva, annak kiegészítése. Míg ez utóbbi arra szolgál tanuságul, hogy a' kielégíthetlenül kutató gondolat, a' tiltott tudalom utáni szomj, az emberi szellem elé vont korlátok átugrása, büntény, melly mulhatlanul veszedelembé sodor — addig a' Don Juan-rege viszont azt mutatja, hogy a' földi élvezetek mértéktelen szörpölése hasonló eredményre vezet. A' két rege együtt tehát magába foglalja az összes emberi tévelyt, a' vétkezést a' gondolkozásban és az érzésben. A' Don Juan rege sokkal régibb a' Faust regénél 's egy történeti személyen alapszik, kinek családi neve *Tenorio*. Már 1350 körül említés tétetik egy illy nevű híres hidalgo nemzetségről, 's különösen egy Tenorio nevű tengerész nagyról, ki a' mórok elleni harcban fényes névre

tett szert. Fiainak legfiatalabbika, Juan, lett hőse a' regének. Castilia királyával, Kegyetlen Péterrel legbizalmasabb lábon állott, 's ettől elébb egy IX. Alfons által alapított rend, a' Banda lovagjává, később fő pinczesternek neveztetvén, ezzel minden kigondolható kicsapongások- 's kegyetlenségekben versenyzett, annyira, hogy neve Sevillában és környékén utálat tárgya lön, 's a' legkalandorosb és borzasztóbb elbeszélésekkel összekötetésbe hozatott. Kimulásáról a' történet nem hoz adatokat; a' rege egyszerűen arról tudósít, hogy D. J., számtalan vétség és gyaláztatosság elkövetése után, Giraldát, egy *sevillai* szüzet is el akart csábítani, segítségére siető atyját, a' sevillai kormányzót, párbajban megölé; 's később, elbizakodásában, ennek köszobrát vacsorára meghívá, melly ott megjelenvén, Don Juánnal poklokra szállott. Sevillában még ma is mutathnak egy régi szobor-töredéket, melly közhit szerint, annak maradványa, 's a' nép szájában valódilig „*Kő vendég*“ nevet visel. Azonkívül még sok más rege él e' kéjenczről a' nép között. Így beszélnek, hogy egyszer Sevillában a' Guadaluquivir partjain sétálván, egy a' tulparton andalgótól tüzet kért szivara számára. Ez azonban az ördög volt. Egy hosszú kar átnyujtá a' folyón a' tüzet, 's Don J. hidegvérűen meggyujtá szivarát. — A' Don Juan-rege már korábbi időkben lön feldolgozva egy valási színműben, melly „*Atheisto fulminato*“ név alatt, egyházak- és zárdákban, intő példaul többször adatott. Első, tulajdonképen drámai feldolgoztatását azonban *Tellez* Gábor szerzetesnek köszönheti, ki *Tirso de Molina* név alatt kedvelt vigjátékiró Calderon idejében, 's mint főnöke egy zárdának 1648. halt meg. Ez felfogván a' rege nagyszerű és durv tárgyát, azt „*El Burlador de Sevilla y Combidado de piedra*“ czim alatt színpadra hozá (nyomt. megjel. 1634). A' regének ezen első drámai feldolgozása ugyan nagyon szegény még, azonban egyes helyek nagyhatásu előadása méltán figyelmet érdemel már itt is, így különösen a' darab végének meglepő kifejlése. — Molina műve Olaszországba ment át, legelsőbb *Cicognini* kidolgozásában, 's onnan csakhamar Franciaországba. De Villiers 1689. „*Le festin de pierre ou le fils criminel*“ czim alatt Párisban színre hozá. A' darab tárgya itt olly figyelmet gerjesztett, hogy *Molière* kevéssel halála előtt szinte az után készíté „*Don Juan ou le Festin de Pierre*“ czimű 5 felvonásos comoediáját, melly 1665. febr. 15-én adatott először a' Palais royal színházában. *Corneille* 1677. versekbe szedé azt, 's ez alakban maradt az fenn eddig a' francia deszkákon. A' francia kidolgozások között megemlítendő még *Dusmenil* színész (mint író *Rosimon*) drámája: „*Le festin de pierre, ou l'athée foudroyé*“ 1669. Angliában is utat tört magának e' tárgy 1676. *Shadwell* tragoediája által „*The libertine*“ (a' kéjencz), de ebben a' hős olly véghetetlenül megáttalkodottnak festetett, hogy a' jól fogadtatás lehetlenné vált. Olaszországban 50 évvel később egy új kidolgozás jelent meg: „*Don Giordani Tenorio, ossia: il dissoluto punito*, del Signor Avvocato Goldoni, Veneziano,“ melly ujra fölelevenité e' tárgy iránti érdeket. Mindazáltal a' regének mélyebb jelentőségét 's megrendítő borzasztóságát a' németek fogák fel 's adák elő. *Gluck* volt az első, ki nagyobb sikerrel próbálkozott vele 1765 körül Juan czimű balletjével. Ez azonban már eddig feledésbe borult. Később *Mozart* lánglelke fogá fel a' tárgyat, ki úgy sejtvén, hogy

abban leginkább a' hangköltő számára rejlenek a' legbecsesb kincsek, Don Lorenzo da Ponte költőt egy szöveg írására szólítá fel, melly után világhírű mesterművét, „Don Juan“ czimű operáját szerzé. Don Juan, a' legkicsapongóbb érzelmi élet képviselője, mulhatlanul csak a' hangművészet által adathatott visszaegészelmységében. Mozart dalműve 's több költő későbbi kísérlete, kik a' regét a' költészet számára ujra visszaakarak nyerni, a' fennebbi állítás mellett szólnak. *Byron* elragadó epicus költeménye, Don Juan, elhagyja a' rege terét 's azért nem ide tartozik. Megemlitendő még néhány német költő, kik e' tárgygyal foglalkoztak: *Grabbe* (l. ezt), ki „Don Juan und Faust“ (Frankfurt 1829.) czimű tra-goediájában az északi és déli regét összeköttetésbe igyekszik hozni; *Holtei*, (Don Juan, dram. Phantasie in 7 Akten. Paris); *Wiese* (Don Juan, ein Trauerspiel, Leipzig 1840); *Lenau* (Dichtericher Nachlass. Stuttgart 1850). — Mindezen művekben Don J. egyértelműleg kalandor kéjencznek festetik, 's mindenütt gyakorlatba hozza csábítási mesterségét 's számtalan vétségei következtében coram populo pusztittatik el önlángjaitól, 's végre az ördögé leszen. Fontosb jelenség ezeknél a' legujabb időkbén született spanyol dráma „Don Juan Tenorio“ (német ford. megjelenet Lipsésben 1850), mellynek szerzője *Don José Zorilla*. Ez nem csak lélektanilag alapos kifejlésénél fogva, hanem az újabb kor szellemével megegyező iránya miatt is nagyobb figyelmet ébresztett, hogy benne, mint Göthe Faustjában is, (a' néphittel ellenkezőleg ugyan) *kiengesztelő* fordulat adatik. — a.

Julius (Miklós Henrik) német író és tudós, született 1783. Altonában Hamburg mellett. Szülői a' jóbirtoku kereskedő osztályhoz tartoztak, 's módjok volt fiok neveléséről gondoskodhatni. Tanult Berlinben, Heidelbergben, Würzburgban. 1809-ben gyakorló orvos lett Hamburgban. Az 1813—14 évi hadjáratokban tábori orvos volt a' hansa-legioban. A' háboru végével visszatért Hamburgba, honnan 1825. a' britt birodalomba tett nagyobb utat, a' jótékony intézeteken kívül figyelmét leginkább az ott nagy tökélyre emelt börtönügyre fordítván. Ez utóbbi tanulmányozása lön ez időtől fogva életének fő feladata. 1827. Berlinbe költözött 's ott felolvasásokat tartott e' tárgyról, mellyek „*Vorlesungen über die Gefäng-nisskunde*“ czim alatt 1828. nyomtatásban is megjelentek. A' kormány pártolása mellett e' czélra egy folyóiratot is szerkesztett „*Jahrbücher der Straf- und Besserungsanstalten.*“ Berlin 1829—45. Az általa ugynevezett börtöntan érdekében tett utazásainak eredményei (Amerika, Canada, Franciaország, Belgium, déli Német- Lengyelország és Anglia) legalább részben olvashatók következő két munkájában: „*Nord-amerikas sittliche Zustände*“ (2 kötet 1839). „*Beiträge zur brittischen Irrenheilkunde*“ (Berlin 1844). — k.

Juniusi zendülés Párisban. Az 1848. juniusi zendülés legborzasztóbb 's leginkább kitervezett volt mindazok közül, mellyeket Páris valaha ért. Főnökei 's vezérei voltak legközelebb az állodalmi műhelyek igazgatói és aligazgatói, továbbá a' republicánus őrseregnek, rendezés alkalmával kilépett tisztjei 's elbocsátott közlegényei, a' hegypártiak, a' mozgó nemzetőrségből néhány szökevény, sőt annak némelly tisztjei is, a' legdühösebb clubisták, végre a' kiszabadított foglyok közül a' legerősebbek és leg-

vakmerőbbek. Tehát sok hajdani katona, több ügyes ember 's magas állású főnökök rendezték, igazgatták 's végrehajtották a munkásoknak e' nagy mozgalmát, melly a' társadalmi rend és műveltség ellen intéztetett. A' 17. év óta Párisban előfordult lázadásoknál mindig nagy számú tanulókat és boltsegédeket lehet látni mint részvevőket; de most nem: a' fölkelők 30—40000 embernyi hadseregének főtömege az állodalmi műhelyekből folyt. Négy nagyobb hadtömege oszta, mellyeknek mindegyike 6—7000 emberből állott, az elszórt csatárcsapatokat ide nem számítván, minden erővel a' városházhoz ügyekeztek a' fölkelők, honnan aztán győzelmök esetére mindkét vizpart hosszában egész a' nemzeti gyűlés poltájáig előnyomultak volna. Főhadi szállásuk a' Saint-Séverin egyházban, Saint-Jacques városnegyedben, fegyverhelyök pedig Saint-Antoine külvárosban volt, szándékuk végre: a' városházhoz közeledve, ama' félkört, mellyben Párisnak fele foglaltaték, lassankint mindinkább szűkíteni. A' számtalan görbe utcákkal átmetszett hely minősége könnyű visszavonulást biztosított a' harcolóknak; ha pedig kedvez vala nekik a' szerencse, ugyanaz egy lépéssel előre őket a' közlekedési főutak uraivá tette 's a' városház kezeikre került volna.

A' harc jun. 23-án, reggeli 7 óraker, a' Saint-Denis kapunál ütött ki, hol hirtelen egy csoport fegyvertelen zubbonyos férfi jelent meg, az állodalmi műhelyek, clubok és munkásegysületek zászlóit lobogatva. Erre tüstint kocsik-, deszkák-, gerendák-, járdakövek- és vasrostélyokból három torlasz készítettett, és a' zubbonyos emberek, nem tudni mikép, majd mindnyájan el voltak látva fegyverekkel. 8 óraker riadalt doboltak az utcákon; de a' nemzetőrök nem igen számosan gyülekeztek és jelentek meg, úgy hogy az első torlaszok ellen csak néhány gyenge zászlóalj küldetheték, kik az első tüzet derekasan kiállották; de aztán nagy veszteséggel visszaverettek, míg a' sorkatonaság (mellynek száma eleinte alig ment 10,000-re egész Párisban) és mozgó őrsereg a' torlaszokat ostrommal bevenni nem segítették. Míg a' csata a' jobb parton folyt, azalatt a' bal parton is elkezdődött. Már délelőtt Saint-Jacques negyedben két század sorgyalogság, melly épen egy torlaszra tüzelt, a' fölkelők által egy szűk utcában bekerítettvén, visszavonulásra kényszerítettett olly föltétel alatt, miszerint megfogadta, hogy többé harcolni nem fog. Egy zászlóalj mozgó őrség, melly egy saint-séverini torlaszt a' leghősiesb, de egyszersmind legvakmerőbb rohammal ostromolt, egyszerre 300 fiatal embert veszte. Még esti 11 óraker valamennyi városnegyedben hangzott a' közriadal; a' nemzetőrök nagyobb számban állottak ki, 's egész éjjel katonailag el volt foglalva Páris. De azért nem szünt meg a' harc. Folyvást hallatszék a' fegyvertűz ropogása és a' fölkelők által félrevert harangok tompa zúgása.

Jun. 24-ének reggele jobban és erősebben rendezve találá a' fölkelést, mint volt az előbbi napon. Szerencsére a' nemzeti gyűlés tegnap este minden polgári 's katonai hatalommal Cavaignac tábornokot ruházta fel, 's azon pillanat óta a' fenyegetett főváros védelme 's a' bős zendülés elnyomása olly szabatossággal 's erélyvel intézteték, minőnek példája még eddig a' párisi polgárláborúk évkönyveiben nem fordul elő. Reggeli 4 óraker minden városnegyedben riadalt doboltak, 's ugyanakkor igen jól lehetett hallani a' puskadurrogást és az ágyudörgést, mik egész estig tar-

tottak. A' nemzetőrségre, melly 23-án a' legerősebb tüzet állván ki, sokat szenvedett, 24-én leginkább a' belvárosa őrzése lön bizva. Minden század a' maga negyedének utczáiban állott, hol szorosán felügyelt és gyakori őrt járt. 10 órakor az utczaszeglerekre felragasztatott a' nemzeti gyűlés végzeménye, mellynek következtében a' gyűlés magát állandónak nyilatkoztatá, Párist ostromállapotba helyezé 's Cavaignac tábornokot minden végrehajtóhatalommal felruházá. Mostantól kezdve a' közlekedés eltiltatott, az utczákon senki sem járhatott a' hatóság engedelmlevele nélkül. Valamennyi bolt és házajtó bezáratni parancsoltatott, s az utczára néző ablakok kinyitása szigoruan eltiltatott, mivel azokból sokat lövöldöztek. Ezen itézkedések és Cavaignac tábornok védrendszabályai következtében sikerült a' fölkelők tervét meghiusítani 's előnyomulásukat gátolni, úgy hogy a' sorkatonaság, polgári, republicánus és mozgóórsereg, vérök pazarlásával, minden megtámadást visszavertek, és csakhamar támadólag kezdének munkálni. Legádázabb harcز vivaték e' napon a' Saint-Jacques városnegyed felső részében, a' Pantheon mellett, hol a' tüzelés majd egész nap tartott; végre e' Pantheon teréről elüzetvén, annak belsejébe menekültek a' lázadók, hol minden védeszközt készen találtak. Hogy tehát innen kiüzetthessenek, a' Soufflot-utczában ágyukat kelle kiszögezni és az ajtókon rést lövetni. Ezen megtámadás legalább is másfél óráig tartott. A' rés csakugyan elkészülvén, rajta a' sorkatonaság és mozgó őrség rohamlépésben a' golyózápor daczára benyomultak 's erőt vettek a' fölkelőkön, kiknek ellenállása jobb ügyben hősinek nevezetheték. A' legnagyobb fáradtság- 's feláldozással elvégre a' fölkelés mind a' bal, mind a' jobb parton visszanyomaték ugyan 's elvágaték a' Saint-Antoine külvárostól; de itt és a' keleti városnegyedek külvidékein még igen erősen elsánczolva 's még mindig félelmes volt. A' puska- és ágyulövések szüntelen durrogása egész késő éjig hangosan hirdeté, hogy a' harc folytatás dühöng és kimenetele igen bizonytalan, melly bizonytalanság a' nemzeti gyűlés elnökét 's a' fővezért azon titkos megegyezésre birta, hogy a' nemzeti gyűlést Párisból máshová tegyék át azon esetre, ha a' fölkelés győzni találna. Cavaignac tábornok ugyanis a' fölkelőkkel egy utolsó csatát akart víni a' kamara környékében, 's ha ezen ütközet a' jó ügynek nem kedvezne, a' hadsereggel és polgárkatonasággal Saint-Cloud- vagy Versailles-, vagy valamely még távolabb fekvő tartományi városba visszavonulni. Amde csak a' legutolsó szükségben 's mintegy a' győztes fölkelők tüzelése közt eszközöltetett volna e' visszavonulás. Azonban a' szenvedett csapások következtében kénytelen lön a' zendülés egyedül védőlegesen körre szoritzkzni.

Jun. 25-kén Brèa tábornok két zászlóalj sorgyalogsággal, két nehéz ágyúval 's néhány osztály mozgó őrséggel a' Saint-Jacques uton fölfelé indult a' fontainebleaui sorompóhoz, mellyet mintegy 2,500 fölkelő elfoglalva tartott. Közel a' sorompóhoz Brèa tábornok megállítá seregét, 's Maugin százados kíséretében, mint békekövet a' sorompó másik oldalán elsánczolt fölkelőkhez ment. Oda érkezvén, a' rostélyajtó megnyilt előttük, de ismét mindjárt beesukódék utánok. Mindketten megfogattak és halállal fenyegettettek, ha csak egy lövés is történnék. Ekkor Thomas alezredes oda ment, a' gyalázatos csellel kelepczébe ejtett békeköveteket, vissza-

kivánandó, 's meggondolásra félórát engedvén a' lázadóknak, elsietett, hogy Cavaignac tábornokot e' vésteljes körülményről értesitené. Ezen félóra alatt Bréa tábornok és Maugin kapitány csakugyan meggyilkoltattak. Midőn az alezredes visszatért, 's újra egyedül akart a' sorompóhoz menni, már messziről puskalövésekkel fogadtaték; mire tüstint megtámadtatá a' fölkelők állomását, melyet a' sorompón kívül és belől hét torlasz környezett, igen erős rejteket képezvén belőle. A' torlaszok ágyukkal összelövettek és szuronynyal elfoglaltattak, a' nélkül hogy a' hadosztály tetemes veszteséget szenvedett volna; de fájdalom! ama két tisztnek csak rútul megcsonkított holttesteit találták. A' sorompót ismét a' sorkatonaság és mozgó őrség foglalta el, 's e' pillanattól fogva a' Saint-Jacques és Mouffetard negyedekben a' lázadás végkép elfojtatván, többé nem motszant. A' jobb parton a' Marais negyedben több torlaszok, melyek még a' fölkelők hatalmában voltak, szinte bevétettek; de amazok még mindig erősen tartották magokat a' Saint-Antoine külvárosban: ez ellen tehát a' katonaság 25-kén reggel egész a' Saint-Antoine-utczába előnyomult. Itt 7 órakor Duvivier tábornok, épen midőn a' sikeres megtámadást folytatni akará, lábán megsebesített. Perrot tábornok nyomban követé őt, 's egész nap a' legnagyobb buzgósággal intézé a' hadosztályok menetét a' Bastille felé, míg Négrier tábornok egy osztály sorkatonasággal 's nemzetőri tüzéséggel a' Pont Marie- és a' coelestinusok laktanyájának tartva, útközben számos torlaszokat elfoglalt, utóbb a' laktanyát is bevette, 's a' fölkelőket elüze a' magtárból, hová magokat befészkeltek. A' katonaság részenkint az auszterliczi hidig haladt, ezt bevette 's innen visszament a' Bastille-tér felé. Négrier tábornok azonban a' Saint-Antoine külvárost elrekesztő torlasz átellenében egy golyótól halálosan találtatott. Hasonló sors érte Charbonnel képviselőt is, ki Négrier tábornok mellett lovagolt. Ekközben Lamoricière tábornok a' du Temple külváros utját és a' Boulevardok vonalát egész a' Rue des Filles-du-Calvaireig elfoglala. Itt néhány épülőfélben levő házat a' fölkelők bevettek, de ágyukkal, melyek másodpercenkint tüzeltek, ezekből is kiüzetének, úgy hogy Lamoricière tábornok este felé már összeköttetését Perrot és Négrier tábornokok osztályival a' Bastille-téren eszközölhette, és a' kormány egyesült hadai végre a' Saint-Antoine külváros előtt állottak, mely e' napon reggeltől fogva estig ágyuztatott.

A' jun. 24 's 25-kén majd minden ponton megvert fölkelés jun. 26-kán tökéletesen legyőzetett. Még főleg két külvidéken tartotta magát, t. i. a' du Temple külvárosban, hol a' katonaság csak helyenkint tön foglalásokat, és a' Saint-Antoine külvárosban, melynek csak egy része az auszterliczi hidnál és a' Szajna mentében volt meghódítva. Lamoricière tábornok, miután 25-kén a' Poissonnière, Montmartre és La Chapelle-Saint-Denis külvárosok borzasztó pontjait elfoglaltatta, éjjel intézkedéseket tőn a' du Temple külváros bevételeire 's aztán a' Saint-Antoine külváros bal oldala elleni munkálatra. 26-kán reggel a' külváros bejárásánál a' csatornán innen levő első torlaszok ágyuztatván és szuronynyal bevétetvén, a' fölkelők a' csatorna hosszában a' Ménilmontant és Popincourt külvárosokba visszanyomattak. A' mozgó őrség és sorkatonaság azonnal a' csatornán és Ménilmontant külvároson keresztül a' Popincourt városnegyed és Saint-

Antoine külváros felé irányzá menetét, hol négy nap óta erősíté magát a' fölkelés. Mielőtt azonban erőszak használtatnék, a' békes kiegyenlítés mindenkép megkísértetett; de mind egyes követek alkudozásai, mind pedig a' párisi érsek kiengesztelő lépése, kinek főpásztori buzgalma mártyrhalálba került, sikeretleneknek mutatkozván, csakugyan fegyverrel kellett a' vizályt bevégezni. A' fölkelők részén volt a' három főutca. u. m. a' Rue du Faubourg-Saint-Antoine, Rue de Charenton és Rue de la Roquette, mellyek szélesen elágazva nyulnak a' Bastille-tértől a' külváros legvégeig, 's nyilásainál erős torlaszokkal elsánczolják; a' Beaumarchais Boulevard, Saint-Antoine-utca és Bourdon Boulevard pedig a' város felől a' katonaság birtokában: ágyukkal megrakott három redoute fődöze e' háromszoros megtámadási homlokzatot. A' szabad Bastille-tér 's a' közepén keresztülfolyó csatorna választá el a' két táborn.

Perrot tábornok felügyelése 's fővezérlete alatt folytak a' külváros ellen intézett hadmunkálatok. Mindkét részről erősen készültek a' harcshoz, midőn négy békekövet jött a' külvárosból 8 óra tájban, azon ajánlattal, hogy a' torlaszokat elbontandják a' fölkelők, ha fegyvereik nálók hagyatnak és a' vincennesi foglyok szabadon bocsáttatnak; de természetesen e' föltétel el nem fogadtatván, a' békekövetek visszamentek. 9 órakor ismét alkudozások és szinte hiába történtek; mert a' fölkelők csak azon föltétel alatt akarák letenni fegyvereiket, ha számukra a' „democrát és socialis republika“ biztosittatik. Ekközben balra puska- és ágyulövések perczről perczre közelebb hallattak: t. i. Lamoricière tábornok a' du Temple külvároson keresztül a' Saint-Antoine külváros felé nyomult. Épen 9 $\frac{1}{2}$ óra volt. E' pillanatban Cavaignac tábornok egyik segéde azon parancscsal jött Perrot tábornokhoz, hogy 10 órakor nyissa meg a' tüzelést, ha a' külváros föltétlenül meg nem adja magát. E' parancs közöletett a' fölkelőkkel. Ismét alkudozások történtek. A' hódolásra kitűzött óra közelgett. Az ágyuk ütegbe állitvák, 's az égő kanócokok készek elsütésükre. Általános aggály szoritá a' sziveket. A' végzetteljes pillanatra mindenki mély hallgatagságban várakozék. Az óra tizedt ütött. A' fölkelők fegyvert ragadtak. Egy ágyulövés jelt adott a' csatára. Elkezdődék a' tüzelés. Az iszonyu ágyzás következtében rengett a' külváros 's a' tüzerek füleiből folyt a' vér. A' fölkelők hasonló erélylyel viszonzák a' tüzelést. Csakhamar meggyült egy ház a' Rue de la Roquette szögletén. A' sűrű füst, mellyet a' szél a' szomszédházak fölé hajtott, ezekből a' fölkelőket kikergeté. Egy kis időre szünt a' tüzelés. Ekkora' mozgó őrség türtelen katonái átugrálva a' sánczokon, a' Bastille-tér felé a' város ellen rohamot futottak, a' torlaszokról az első zászlókat elfoglalandók. Perrot tábornok, miután őket semmikép vissza nem tartóztathatta, gyors elhatározással tüstént rohamindulót veretett, 's utánok küldé a' 48-ik serezedet, mellyhez a' nemzetőrség is csatlakozott. Az egész sereg rohamlépésben három hadlábba osztott; az első hadláb egyenest a' külváros ellen indult; a' második a' Rue de Charenton, a' harmadik pedig a' Rue de la Roquette utcákat támadta meg. Élénk fegyvertűz ropogott a' fölkelők részéről a' megtámadó hadlábak ellen; de az első torlaszok csakhamar bevétettek és a' zendülők mindenfelé szerte széledtek. A' katonaság berohant az utcákba, a' házakba, és torlaszról torlaszra gyorsan elfoglalá az egész külvá-

rost, daczára ez imitt-amott még elkeseredett ellenállásnak. Míg a Bastille-téren és Saint-Antoine külvárosban harcztak, az alatt a' du Temple külvárosból és a' Boulevardról visszavert fölkelők a' csatorna másik oldalán elsánczták magokat, fellájitván mögöttük a' belle-villei községet, melly utolsó visszavonulásukat földözé. Esti 5 és 6 óra közt azonban a' bellevillei torlaszok bevétettek, 's a' nemzetörség, mozgó őrsereg és sorkatonaság, a' tüzérsegtől gyámolítva egész Bellevillet megtisztíták a' fölkelőktől, kik minden állomásukból hátrálván, utóbb rendetlen futásban mindenfelé elszéledtek. És ezek valának legutolsó esetepatái a' Páris falai közt és ezek előtt vívott négy napi nagy polgárcsatának! A' győzelem a' jó ügyé maradt, de csak hősi erőködések után és fájdalmas veszteségekkel küzdetett ki. Soha sem dühöngött a' polgárháboru illy szörnyü erővel, és soha sem folyt ennyi polgár vér, ontva polgárkezektől. Az áldozatok száma mindkét részről rendkívül nagy volt. Többen a' holtak és sebesültek öszves számát 10,000-re, mások csak felényire becsülek. A' mozgó őrsereg, leginkább 15—20 éves ifjából álló, kik már a' februáriusi napokban is harcztak, 's ez uttal mikép a' régi császárörség vén vasgyurói küzdöttek, ugy hogy az „ifju őrsereg“ czimével tiszteltetének meg, — legtöbbet szenvedett, és a' zendülők elleni erélyes föllépése által nyilván ő billenté le a' mérleget a' jó honpolgárok részére. Elvesztett mintegy 1,000 embert, ezek közt több főbb és sok alsóbb rendü tisztet; 723 ember megöletett vagy megsebesült; 250 pedig egészen eltűnt, és senki sem tudja, hová lett. A' nemzetörség és sorkatonaság hasonlólag tetemes veszteségeket szenvedé. 14 vezértábornok közül 11-en találtattak; ezek közül kettő a' csatatéren maradt, u. m. Négrier, az afrikai francia táborozásokból ismert tábornok, és Brèa; négyen, François, Reynaud, Bourgon 's Duvivier tábornokok, később seibeiben haltak meg; öten pedig, Bedeau, Damesme, Korte, Lafontaine 's Foucher, megsebesültek; végre Lebreton, Perrot és Lamoricière tábornokok sértetlenül maradtak, ez utóbbi alól két ló lövetvén el. Régi katonák bizonyítják, hogy a' császárkornak egy ütközetében sem volt olly tetemes a' megöletett és sebesült tábornokok aránya, 's hogy egy vár vagy redoute ostrománál sem esett el annyi ember, mint a' párisi torlaszok bevételénél a' juniusi rettentő napokban. De a' juniusi zendülés teljességgel nem is hasonlít a' többi fölkelésekhez, mellyek eddigelé támadtak és Párist vérrel undokították. Máskor két politikai rendszeré volt a' harc — a' kormány által kizárt kevesebbség háboruja az uralkodó státushatalom birtokosai ellen. Az átszállott státus általában meghagyaték ugy, a' mint volt, vagy legalább csupán egyes részeiben vala némi változtatások alá vetendő; egyesegyedül az volt a' kérdés: ki kormányozza? Az e' fölött keletkezett harc szenvedélyes elkeseredéssel ugyan, de mindig emberségesen, ezudar alatomosság és alávalóság nélkül vívaték, 's egy hasztalan gyilkosság jobban felháborítá a' közvéleményt 's nagyobb utálatot gerjesztett, mint a' zendülés bűnös kezdeménye. Ez uttal a' vörös zászló 's vele egy borzasztó elv fejtetett ki: nem kiálták többé: „Vive la charte! Vive la nation!“ vagy „Vive la liberté!“ hanem a' zendülők e' kiáltással harcztak: „Vive la république démocratique et sociale!“ 's commentáruul e' hadi jelszóhoz néhány zászlójokra ezt írák: „Le pillage et le viol!“ Egy elfo-

gott fölkelő így nyilatkozték : „Mindazok, kik valamit birnak, gazemberek ; ez az én véleményem, és csupán ezért harczoltam !“ Egy másik, midőn kérdeztetnék, mit ért a’ „democrát és socialis republika“ alatt? ezt felelé „A’ munkások kormányát.“ — Nehezen találjuk más európai népek év-könyveiben példáját illy dühös és gyilkoló harcznak. Hihetlen barbárság cselekvényei követték el a’ zendülők által, kik közül ugyan sokan elcsábítva lehettek, de sokan vak szenvedélyből ’s kannibáli gyilkolás-vágyból cselekvének ; borzasztó hallani vagy olvasni a’ kegyetlenséget, mellyel az elfogottakat kinozták ’s kivégezték ! Közülök egyébiránt szerfölött sokan fogattak el ; a’ fölkelő foglyok száma ugyan mindjárt az első napokban 6500-ra és csakhamar 14,000-re ment, kik többnyire a’ párisi várművekben helyeztetek el. Közöttük minden rendü és rangu emberek, nyugdíjas katonatisztek, kilépett katonák, mérnökök, árkászok, mintegy 100 tanuló, számos ifjak a’ feloszlatott republicánus társaságból, munkások ’s kézművesek pedig igen sokan, kivált szabók, sőt asszonyok is találtattak.

A’ lázadás hírére nem csak Páris környékéből 30—40 mérföldnyiről, hanem még a’ távol Bretagne-, Vendée-, sőt Elzász- és Franche-Comté-ből is, tömegben siettek elő a’ fegyveres nemzetőrök, ’s két nappal a’ zendülés után majd 100,000-re ment azoknak száma, kik az ország minden szög-zugából a’ fővárosba tódultak, mindnyájan jól felszerelve, vidóran, bátran és harczkészen ; szóval : egész Franciaország fölkelte mint egy ember a’ zendülés elnyomására. — M.

Jury I. Eskütszék.

Juste milieu. Szóról szóra : józan közép, — mint politikai rendszer, igaz értelemben, a’ veszélyes tulságok kikerülése ; a’ divatos francia értelemben azonban valami egészen más. Semmi sem lehet észszerűbb ; gyakorlatibb ’s ajánlatosb az emberi ügyek megítélésében, mint a’ józan, helyes középut, minthogy egyoldalúság és szenvedély nagyon is hajlandók a’ kérdéseket egy tulságból másikba rángatni, ’s két tulság, két élesen szemközt álló párt p. o. tulságos conservatismus, ’s tulságos radicalismus közt semmi sem lehet üdvösebb, mint valamely igazságos, kibékítő, kiegyenlítő, közvetítő középut. De e’ szép név alatt nagyon is gyakran fekszik a’ valódi igazságnak és kiegyenlítésnek ellentéte, ’s a’ két szemköztálló párt, és elv mindegyikének sérelme, önkény, és elvtelenség. Ha p. o. egy oldalról erkölcsiség és jog, más oldalról erkölcsitelenség ’s jogtalanság állanak : ezek közt képzelhetetlen valamely juste milieu, ’s a’ ki a’ szabadság és rend kívánalmái közt ide ’s oda akkép ingadozik, hogy majd az egyiket majd a’ másikat áldozza fel, ne mondja magát juste milieu emberének, a’ melly nem lehet fél igazság ’s fél hazugság, ’s nem állhat abban, hogy valaki, nem bírván bátorsággal az egész igazságot kimondani ’s követni, vegyessen egy kis jót ’s egy kis rosszat is tegyen. Lehet-e azt az ellentétben álló egyének vagy pártok helyes kibékítésének, tehát józan középnek nevezni, ha önkényesen mindkettőnek joga megnyirbáltatik, ’s mindkettő megsértetik és elkeserítettik a’ nélkül, hogy egyiknek is elég tétessék? — Illyesféle volt pedig a’ francia Juste milieu-rendszer, mellyet Lajos Fülöp képezett ki, ’s mellyet a’ Journal des Débats olly szellemdúsan védelmezett. Az valódi ha-

mis juste milieu volt, mely önkényesen 's elvtelenül ingadozott az ellentétben levő erők közt, majd az egyiket majd a' másikat pártolva, elnyomva, csonkítva; mely továbbá kizárólag anyagi volt, a' magasabb szellemi 's erkölcsi életelvek megnyerése mellett; mely tehát valódi kibékítésre, kielégítésre, kiegyenlítésre nem is vezethetett, hanem csak erőtlenségre, feloszlásra, 's anarchiára. Csak látszólag, képmutatólag hódolt az az alkotmányosság 's szabadság eszméinek, valóban pedig az önkénynek és önzésnek (l. *Franciaország Lajos Fülöp alatt*). — Nem lehet tagadni, hogy magas államtudósi pillanat kívántatik a' helyes középnek minden egyes viszonyokbani kitalálására, 's oly böles eljárásra, miszerint az ellentétes elemeknek igazi, természetszerű, benső 's életerős egyesítése 's közvetítése eszközöltessék. — Fő elvül felállitható, hogy a' jogosság elveitől, ha azok egyszer meg vannak állapítva, további megrövidítés, csonkítás, vagy ugynevezett mérséklés által eltérni nem szabad. Mert ezen elvek már ugyanis megfelelnek a' helyes mérsékeknek, 's azoknak további mérséklése vagy feladása, csonkítás, és maga a' jogtalanság lenne. — Az ugynevezett tulságoknak a' mondott elvvel ellenkező, önkényes és igazságtalan közvetítése nem juste milieu, hanem elnyomás, egyoldalúság 's erőtlenség, — oly eljárás, mely Procrustes ágyára emlékeztet, melyhez a' belefekvők tagjai rövidségük vagy hosszúságokhoz képest kifeszítve vagy elvágatva idomítottak. — h.

K.

Kabul, keletindiai tartomány, északról Hindukus, keletről Peschauer, délről Kandahar, nyugatról Ghorat által határozva. Lakosainak száma mintegy 1 millio. Fő és székvárosa *Kabul*, hasonnemű folyó partján, szép, jól mivelt és népes vidéken, délről és nyugatról magas hegyek által környezve, van egy fellegvára, a' shaknak egy palotája, nagy bazarja, fontos kereskedése és 80,000 lakosa. A' város igen zajos és élénk. Délutáni órákban a' zaj oly erős, hogy az utcán nem érti egyik ember a' másik szavát. A' legtolongóbb városrészekben láthatni rege-beszélőket, kik a' dologkerülőket mulattatják és derviseket, kik a' próféta tetteit hirdetik. Az utcák igen szűkek, 's fedett kis csatornáknban tiszta víz folydogál rajtok keresztül. Érdekes látmány a' bazar, egy 600' hosszú és 30' széles izlésteljes oszlopsor, mely négy egyenlő részre van osztva. Csodálatraméltók itt a' kiterített selyemárúk; a' czipészek, vasárusok és aszalt gyümölcsárulók számos csinos boltjai. Estve minden bolt meg van világítva, mi tündéri fényt kölcsönöz a' bazarnak. Láthatni itt könyv és papirkereskedőket is. K. különösen híres szederéről 's általában gyümölcsben igen bővelkedik. A' szőlőfaj itt oly különböző 's a' szőlőtőkék oly dusan teremnek, hogy az év három hónapjában még a' marhát is szőlővel tartják. A' város környékén számos kert van 's a' Kabul folyó partjait fűz, jegenye és szederfák árnyékozzák. 1843-ban az angolok egészen lerombolták a' nagy bazart. Fél órányira a' várostól van a' 16 száz. élt Baber császár, az indiai nagymogulok birodalma alapítójának

emlékszobra. A' tartomány fekvése és számos egyéb előnye arra ösztönzék az angolokat, hogy Afghanistant is (l. ezt) mint Beludsisztant és Lahorét maguktól függővé tegyék. Rundsit Sing meghódítá Kabult, 's halála után egy másik fejedelem ragadá kezébe az uralkodást, kit az angolok el nem ismerének 's azért eluzének. Elfoglalák a' várost, azonban 1841. kudarcot vallottak 's az összes angol őrizet lekaszboltatott vagy elfogatott, 1842 és 1843. megboszulák magokat az angolok, 's ezóta K. belviszonyai igen meg vannak zavarva. A' két vetélkedő fejedelem *Schah Schudsecha* és *Dost Muhamed* volt. Az elsőt saját honfitársai ölék meg, a' másikat az angolok fogságba hurezolák, szabadon bocsáttatása után visszatért, de az uralkodást többé nem vállalá el, hanem átadá azt fiának *Ukbar Khannak*. (Lásd *Afghanistan*; *Dost Muhamed khán*; *Keletindia*). — k.

Kabylok, így neveztetik egy arab néptörzs az afrikai tengerparton, Algir belső határán. Ezen emberek nagyok, karcsuak, erős természetűek, harcziás kinézésűek járásban és tartásban, bőrük színe, arc és koponya alakulásuk kaukazusi fajra mutat. Éhséget, szomjot, meleget, hideget egyforma könnyűséggel tűrnek. Többnyire a' hegyekben elszórt egyes házakban laknak, független fejedelmek alatt állanak, 's marhatartással, földműveléssel vagy mesterségekkel foglalkoznak, sőt az Atlas hegyben még bányászatot is űznek. Életmódjuk egyszerű, árpakenyér, olajfa olaj, vad fige eledelök; ruházatuk egyszerű panyóka, szijas saruk, semmi főveg; házaik embernyi magas, csupán nád, fa, föld, gyp és trágyából készült kunyhók. A' kabylok, kik a' törökök uralma alá is csak névleg tartoztak, a' francziáktól is függetlenek maradtak, míg más arab törzsök elismerték a' franczia felsőbbiséget. Ezekkel 's az arabok beduin törzseihez a' francziák, afrikai invasiójok első kezdete óta igen ellenséges viszonyban állottak. Engesztelhetlenek 's az ellenségeskedés ujra kezdésére mindig készek. E' hegyi nép száma mintegy 200,000 főre megy 's a' hegyi népek általános szokásaival 's félelmességével bir. — k.

Kacsoviccs Lajos m. akad. lev. tag szül. 1804. máj. 30. Nógrádmegye Mohora helységében, tanult 1814-től 1818-ig Pesten, azután a' váci lyceumban, 's 1823-tól (a' törvénytudományt) Győrött, és ismét Pesten; az utóbbi helyen volt törvénygyakorlaton is. 1828-ban kir. t. jegyzővé, 1829-ben pedig okleveles ügyvéddé lévén, királyi ügyvéd mellett nyert segédi alkalmazást. Majd 1836-ban a' kisdédóvó- és a' gazdasági egyesület jegyzőjévé választatott, 's e' hivatalokat több évig lelkesen viselve, 1844-ben Pest városi főjegyzőséggel tiszteltetett meg. Ezen minőségben érte el vágyainak legmagasb tetőpontját, t. i. a' ferenczvárosi választó kerületből az első pesti nemzeti gyűlésre, 1848 nyarán, képviselővé választatott, 's az maradt egész a' forradalom legyőzetéseig. Nevét is az amnestiázott követek során olvassuk. — Irodalmi munkássága, a' Kosszoruban, Uraniában, Társalkodóban, Nefeletsben, Honművészen megjelent dalok- ódák- satyrák- és epigrámmakon kívül főképen a' gazdasági 's kisdédóvó-egyesületek körében forgott. — A' kisdédóvó intézeteket terjesztő egyesület felállítását megelőzőleg, a' kisdédóvó intézetekről néhány cikket igtatott a' Társalkodóba, 's az egyesület szerkesztésében is munkás részt vévén, ugyanennek titoknoka lett. E' minőségben az egye-

sület munkálatiról 1837-től kezdve évkönyvecskéket szerkeszte; mint gazdaságegyleti titoknok pedig az ezen egyesület által 1837-ben megindított „*Gazdasági Tudósításokat*“ adá ki; ugyan a' gazdasági egylet 1839-ben „*Mezei naptár*“ czim alatt egy népszerű kalendáriumot is indított meg, melynek több évi folyamát K. L. szerkeszté, 's tárgyainak nagy részét önmaga írta. Ezen naptár első évi folyamából 5000, a' második évből már 15,000 példány kelt el. Ezen hazafiai 's írói érdemeiért választatott 1837-ben a' m. akademia l. tagjává, 's mint ilyen, a' Tudománytárba dolgozott, törvénytudományi 's bányászati műszavakat gyűjtött, 's a' zsebszótár fordításában is részt vett. Utolsó munkája: *Közlemények a' kiseddévás és nevelés köréből.* (1842. I. füz. 8 r.) — h.

Kafferek. Neve egy számos törzsből álló nemzetnek Déli-Afrikában, a' Kapföld (l. ezt) határától a' Delagoaöbölig (20—25° dél. hossz és 25° dél. szél.). Területe még bizonytalan. Légelye egészséges és kellemes. A' kafferek az afrikai népségektől eltérő, sajátágos nemzeti jelleggel bírnak, nagyok, erősek, szép természetűek; színök barna, mit vörösrre festnek, hajok fekete, gyapjas és sűrű, de szakáluk gyér. Tartásuk nyilt és férfias; arczalkatuk sajátos. Az európaiakkal közösen bírnak a' magas homlokot 's az emelkedett orrnyerget, azonban kiálló pofacsontjaik a' hottenzottokra, 's duzzadt ajkaik a' négerekre emlékeztetnek. Többnyire téjből 's veteményekből élnek, ritkán husból; vadászat és marhatartás fő foglalkozásuk; egy része nomád. Öltözetök bőrökből áll, miket korallok- és réz kapcsokkal fűznek össze. Eredeti jellemök tiszteletre méltó; büszkeség, vendégszeretet, vitézség, eszély kitünő tulajdonaik; csupán az európaiakkal gyakori közlekedésök tevé őket gyanakvókká, bosszualókká, rablókká 'stb. Kormányformájok határozott 's igen régi: egy hatalmas aristocratia által korlátozott patriarchalis monarchia. Az összes nép törzsek szerint van osztályozva, miknek élén egyegy örökös fejedelem áll, törvényhozó és bíró, élet és halál ura. Hová a' Kapföld gyarmatai még be nem hatottak, ott valódilag patriarchalis életet élnek a' kafferek. Fegyvereik: gerely és buzogány. Kifejlett vallással nem bírnak, hisznek egy magasabb lényben, és vannak babonás szertartásaik. Nyelvök a' sok magánhangzó következtében, lágy, és hasonlít az olaszhoz. Pénz gyanánt üveg karollokat használnak. Fő törzseik: 1) a' *Koossák* (Amakossa, Kussa; Kaussa) 2) *Tambukik* vagy *Amaitimba* 3) *Matimbák*, 4) *Mambukkik*. 5) *Zulák* — 'stb. A' kafferek viszonya a' Kapgyarmathoz eleitől fogva folytonos ellenségeskedés vala. Már 1774. kezdett a' hollandi kormány irtóháborut ellenök, mellyet a' Kapföld mai urai, az angolok még mindig folytatnak. Egy rész már megis hódolt, a' többi még mindig elkeseredetten küzdi az élethalál harczt a' benyomuló európai polgárisultság 's elnyomók ellen. — K.

Kállay Ferencz m. akad. rendes tag szül. 1790, dec. 4-ikén Debreczenben, hol tanulását is végezte, 's Kölcseyveli szives barátságát megalapította, melly egész életükre kiterjedt. Pesten 1812-ben ügyvédi oklevelet nyervén Bécsbe ment, 's az austriai polgári és katonai törvényt tanulta. Ebből is kiállván a' vizsgálatot, a' fő haditanács által a' második székely gyalogezred mellé rendeltetett hadbírónak (auditornak), hol 1814-től fokva 1828-ig szolgált, 's 1829-ben kapitányi rangra lépett.

Egy ideig nyugalomban élt Erdélyben, azután 1832-ben Pestre jött lakni, hol a M. Academia által előbb levelező, majd rendes taggá választatott, 's azóta e' tud. intézet kebelében szorgalmasan működik. Munkái részint önállók, részint a' Tud. Gyűjteményben, 's főleg az academiái Tudománytárban, és Évkönyvekben jelentek meg. Az elsők közé tartoznak : *Historiai értekezés a' nemes székely nemzet eredetéről, régi hadi és polgári intézeteiről* (Nagy-Enyed, 1829); *A' magyar nemzetiségről* (Pest, 1836); *A' nemzeti képviselő tudománya*, kéziratban, mely az academia által 1832-ben nyomtatásra elfogadtatott, de meg nem jelent; *Értekezés az Ideológiáról*, kéziratban; *Felelet az academia ezen jutalomkérdésére : Mi módon lehetne a' magyar játékszint Budapesten állandóan megalapítani* (Pest, 1834); *Kölcsey Ferencz gyermek- 's ifjúkora rajza* (Pest, 1839); *Az eskütszégekről* (Pest, 1844); *Finn-magyar nyelv* (Pest, 1844). — Philosophiai, történettani, nyelvtudományi igen becses értekezéseinek legnagyobb része, mint : *A' philosophia tárgya, célja, 's hasznainak főbb vonalai*; *A' philosophia fordulatpontjai Franciaországban*; *A' szabad akaratról*; *Az öngyilkosságról*; *A' Drummond és Leslie angol családok magyar származatáról*; *Lebediasról*; *A' Frangepánok életkora 's történetei*; *Az angol alkotmányról*; *A' keleti nyelvek fontosságáról m. történeti dolgokban*; *A' szlávok tót nevérol a' Tudománytár különböző évfolyamaiban jelentek meg*; mások, mint *A' szükségéről, mint az éldelet fő rugójáról*; *A' halálos büntetésről*; *Ósvilági rokon bölcséletek keleten 's nyugaton*, továbbá *Köteles Sámuel 's Görög Demeter feletti emlékbeszédek az Évkönyvekben*; *Az opera theoriájának vázolata*; *Mithra tiszteletéről 's emlékeiről Magyarhonban*, 's több könyvbírálat a' Tud. Gyűjteményben. — Dolgozott a' Közhasznú Ismeretek Tárába, különösen életírásokat; a' Kritikai lapokba bírálatokat, végre a' conservatív irányu politikai hirlapokba, névszerint a' Világba, 's Nemzeti Újságba vezércikkeket. Illyenek : *Liszt és társai*; *Jellemrajzok az alkotm. élet 's kormányrendszerek köréből*; *Védvámok 's egyletek ország-gazdászati szempontból*; *Éjszakamerikai állapotok*; *Tót, Horvát, Dalmátországok 's a' magyar tengerpart magyar közjogi szempontból*; *Örökváltság*; *A' majorátusokról*; *Olvadás és olvasztás nemzetiségi tekintetben*; 'stb. — Az academiái felolvasások során igen gyakran lép fel *Kállay*, tudományos értekezéseivel a' bölcsélet, philologia 's történet-sőt jogtan köréből is. — Munkáiban nem sok az élet 's eredetiség, de sok olvasás és széles ismeretek jeleit viselik. — II. **Ödön** csanádmegeyi főszolgabíró 's követ az 1843—4-iki posonyi országgyűlésen, 's a' szabadelmű radícál párt hive, *Perczel Mór* iskolájából; a' pesti nemzeti gyűlésen 's Debreczenben pedig 1848—9-ben szaboles-nádudvari követ, és a' veres tollas ellenzék egyik legszózatósabb tagja; Komáromvári élelmezési biztos; szül. 1845-ben sept. 3-ikán Napkoron Szaboles megyében; — a' forradalom elnyomatása után fogságba vezetettvén 's hadi törvényszéki leg halálra ítéltetvén, azok sorába tartozik, kiket 1850-ik év nyarán b. Haynau kegyelmezett meg. — h.

Kallisthenia. Így nevezetik az emberi boncztan és physiologia elveire alapított azon tan, mely a' női test tagjainak és mozgási műszereinek őszhangzatos kifejlését és erősítését tárgyazza. A' női test épsége és erő-

sítése legfontosb, sőt mellőzhetlen alapja életerős, kitartó 's a' jelenkor nagy kérdéseinek megoldására 's a' mai foglalkozásokra alkalmas nemzedékeknek. Egy a' test fejlődéséhez alkalmazott testgyakorlati rendszer legbiztosb és legsikereseb ellenméreg mindazon számtalan finom és vészteljes foglalkozások ellenében, mik által annyi leány olly korán elveszti arca pirját 's egészségét. Általánosan elismerték ezt külföldön 's e' célra több rendbeli módszer hozatott javaslatba, mik közt legajánlatraméltóbb *Clias*, francia testgyakorlókat képző tanár egyszerű módszere, melly által 1810 óta számtalan sikeres gyógyításokat eszközölt testi hibák körül. Rendszere több izben különféle bizottmányok által lön megvizsgálva, 's bebizonnyult, mikép kallistheniai gyakorlatok által képzett leányok nagy testi erőt nyertek, a' nélkül, hogy erősödött izmaik a' nőiséget elvesztették volna. L. *Clias*: Callisthenie, ou somascétique naturelle appropriée à l'éducation physique des jeunes filles. Besançon 1843. — k.

Kalobiotika (szépenélés tan), így nevezetik legújabb időkben, mikben e' fogalom született, a' szépen élés mestersége, vagyis azon mesterség, minélfogva az életet úgy fogjuk fel és alakítjuk, hogy bennünk mind az értelemre, mind a' képzeletre, mind az érzelemre, szóval az egész emberre, mind érzéki, mind szellemi részében, lehetőleg öszhangzatosan hasson. E' tan mindekkoráig még igen parlag mező, 's a' tárgy még nem ébreszte érdemlett figyelmet, azonban valószínű, hogy annak gyakorlati fontossága mindinkább el fog ismertetni. Az irodalmi téren eddig leginkább *Bronn* Vilmos foglalkozott e' tárggyal ezen munkáival: „*Für Kalobiotik, als neu ausgestecktes Feld menschlichen Strebens*. Wien 1835 és 1838.; — *Kalobiotik, Kunst schön zu leben, wissenschaftlich aufgefasset*. Leipzig 1844. Prágában 1845 óta az Ost und West című lap melléklapja e' művészet érdekének közlönyeül szánja hasábjait. — a.

Kamara (nagy. kir. udvari) vagy kincstár, az országos 's királyi jövedelmekre felügyelő főhivatal, mellynek székhelye volt 1784-ig Pozsonyban, azután Budán. II-ik József császár e' közhivatalt a' Helytartótanácsal kötötte össze; annak halála után újra elválasztattak. Állott a' k. kamara egy elnökből, alelnökből, 's a' kir. ügyek igazgatójával együtt, ki ezen főhivatal alá volt rendelve, 15 tanácsosból, 's nagyszámu titoknokok, főgalmazók- és segédszemélyzetből, u. m. az ígtatói, lajstromzói, levéltári, számvevői, fizetői 's taksáló hivatal osztályokból, és a' királyi ügyek igazgatóságából. A' kebelbeli hivatalos személyzet utóbbi időkben túlhaladta a' 330-at, 's fizetése a' 222 ezer pengő forintot. — Ezen kormányzék ügyelt fel a' m. koronának majdnem minden jogára, követelésére, 's jövedelmeire; az adó azonban a' Helyt. tanács által kezeltetett, a' bányászat a' közönséges bányász kamara alá tartozott; a' posták is politikai tekintetben a' Helyt. tanácstól függtek, bár jövedelmeik a' kamara kicstárába folytak. A' szabad kir. és a' szepesi XVI. városok, mint koronajavak, gazdasági tekintetben a' kamara által kormányoztattak, 's a' kamarától és ezáltal küldött biztosoktól nagy mértékben függők voltak, — a' mi, összekötve a' helytartó-tanáctól politikai függéssel, egyik volt a' sz. k. városok országgyűlési szavazata megadásának akadályai közül. Csempészkedési, dugárussági, elkobzási esetekben a' kamara bírászkodott. Királyi adományozások eseteiben a' kamara, illetőleg kir. ügy-

igazgatóság véleménye hallgattatott meg, 'sat. A' törvények értelmében a' m. k. kamarának minden más kormányhivataltól függetlennek kellett volna lenni; azonban tetteleg a' közöns. udvari kamara 's a' bányászka-mara alá volt rendelve, és ezek után vette a' legfelsőbb rendeleteket. — Alatta többféle kamarai hatóság volt az országban, p. o. a' temesi, zombori, mármarosai 'stb. kamarai igazgatóságok, a' kamarai uradalmak tisztjei; a' harminczadi hivatalok (11 kerületi felügyelőség, 's 173 harminczad); a' bányász hivatalok, (a' selmeczi fő kamaragrótság, szomolnoki 's nagybányai fő felügyelőségek, 's bánsági bányai igazgatóság, ugyanannyi bányatörvényszékkel), sóhivatalok (2 felügyelőség 's 78 sóház); a' körmöczi pénzverőház; nagybányai pénzpróbáló, 's nagybányai és pesti beváltó intézetek. — 1848-ban felállván a' független m. ministerium, a' kir. udvari kamara a' pénzügyministeriumhoz olvadt. Utolsó kamarai elnökök 1825-től fogva gr. *Zichy Károly*, gr. *Keglevich Gábor*, b. *Mednyánszki Alajos* valának; ezeknek helyét 1848-ban *Kossuth Lajos* mint pénzügyminister, és államtitkára *Duschek Ferencz*, már előbb kam. alelnök, foglalák el. Mielőtt az új szerkezetek megállapodhattak volna, a' forradalom elbukta után, a' bécsi pénzügyministeriumtól függő országos cs. k. pénzügyi igazgatóság állítottatott fel, mellynek szakértő elnöke gr. *Almássy Mórincz*. Mellette pénzügyi fő tanácsosok 's tanácsosok és titkárok állanak, 's alatta az ország 18 pénzügyi kerületre osztottatott, mellyek következők: posonyi, rózsahegy, nyitrai, b. gyarmati, kassai, miskolczi, ungvári, szathmári, debreczeni, nagyvárad, aradi, szolnoki, szegedi, budapesti, győri, pécsi, kanisai, és soproni. Mindegyiknek élén egy pénzügyi tanácsos 's kerületi igazgató áll, elegendő mennyiségű ker. biztosokkal, fogalmazókkal, számvevői 's irodai személyzettel, és pénzügyőrséggel (Finanzwacht). — h.

Kamptz (Károly Albert Keresztély Henrik, von). Porosz titk. államminister és tagja az államtanácsnak, szül. 1769. Schwerinben. Fokanként emelkedvén állami hivatalokban, 1817. val. titk. kormány-tanácsnok és igazgatója a' rendőrm. ministeriumnak, mint szinte tagja az államtanácsnak, 1824 az egyházi és orvosügyi ministeriumban a' közoktatási osztály igazgatója, 1825. val. titk. tanácsos és az igazságügy ministerium igazgatója, 1830. igazságügyi minister, végre 1842. államtanácsosi méltósága megtartása mellett, nyugalmaztatott. Ritka statusférfitű ügyesség és rendkívüli szorgalom voltak kitünő oldalai, azonban, különösen a' demágóg mozgalmak körüli tulbuzgó kutatásai miatt, sokszor igen kemény megrovásokkal illettetett. Ő volt, ki feladásai által leginkább törekedett a' német egyetemek szabad szellemét féken tartani, 's az általa létrehozott rendőri kémrendszer által az ébredő német hazafiai érzületet még csirájában elfojtani. Nevét a' német ifjuság mindig gunnyal és keresüséggel említé, 's 1817. wartburgi ünnepélyen nyilvánosan elégetett könyvek között első volt a' K. által kiadott „*Codex der Gensdarmarie*“. Számos irodalmi munkái leginkább a' porosz rendőri és törvénykezési ügyekre vonatkoznak. — K.

Kandahar, keletindiai tartomány, egy része Afghánistannak, keletről az Indus folyó hosszában Keletindia, délről Beludzsistan, nyugatról a' belső Iran pusztájától, északról Kabul által határozva. Csupán keleti

hegyes részének vizdusabb völgyeiben termékeny, 's itt rizs, buza, dinnye, bor, vetemények, mandula, gyümölcs, sáfrány, gyapot, selyem, marha, vas, gyémánt, topáz 's más drágakő található. Nyugati része lapályosb, egészben azonban kopár és homokos, úgy hogy végre sivataggá válik, mellybena' tartomány legnevezetesebb részei is elenyésznek. Oslakosai a' *Tadsik*, azokon kívül vannak afghanok, beludsok és kissilbasák. Kandahar még mindig egy *Kabultól* (l. ezt) különvált tartományt képez, melly, mióta az angolok által odahagyatott, újra saját fejedelmek alatt áll. Fővárosa *Kandahar*. Hirmend folyó partjain fekszik áthághatlan hegyek között, 's ezeken kívül még mesterséges erősítéssel is bír. Lakosainak száma mintegy 60,000, kik hajdan nagy kereskedést, most kertés földmívelést üznek. — k.

Kandia (a' régi korban *Idaea* vagy *Kreta*, most a' törököknél *Kirid*), egyike a' Középtenger és az ozmán birodalom legnagyobb szigeteinek, a' $34^{\circ} 35'$ szél. és $41^{\circ} 23'$ hosszúság között, három világrész közepett, 200 □ mfdnyi területtel. A' sziget közepén tornyosodik a' 7009' magas *Ida* hegy. Pontjai igen szaggatottak, mi által számos igen szép kikötő alakul, mellyek *Kandia* szigetnek Európa, Ázsia és Afrika közti fekvésében nagy kereskedelmi fontosságot nyujtanának, ha nem volna a' porta birtokában. Földje, melly vízben épen nem szükölködik, igen termékeny 's hegyeinél fogva légelye szelid, egészséges és kellemes. Termékei között kitünőek : déli gyümölcsök, gabona, fa, bor, selyem, len, gyapot 'stb., melly hogy nem terem még nagyobb mennyiségben, csupán a' török kormány mostoha ápolásának tulajdonítható. Lakosainak száma 200,000, kik között 120,000 görög 's 80,000 ozmán van; régi időkben 1,200,000 lakossal bírt. A' krétaiak vagy kandiaiak szép, erős emberek 's jeles katonák, kik már a' régi időkben dicséretesen tűntették ki magokat. Van itt csekély számú arab és néger is. A' sziget 3 sandsakátra oszlik : *Kandia*, *Retimo* és *Kanea*. Fővárosa *Kandia*, székhelye a' pasának és érseknek, 15,000 lakossal, a' sziget északi részén. E' vidéken láthatók még rommaradványai a' régi kor két nagyhirű tömkelegének (*labirintus*). Más városai *Retimo*, (*Rhetymna*) 6000 lakossal, *Kanea* (*Cydonia*) a' sziget legfontosb kereskedő városa 12,000 lakossal, erősítvényekkel 's kikötővel. — Nincs pont a' földön, mellyhez magasztosb emlékek volnának kötve, mint *Kandiához*, ezen törzsszigetéhez az európai műveltségnek, emberiségnek és államszerkezetnek. Mindez természetesen *Homér* előtti időkre vonatkozik, mikben *Kandia* olly fényben jelent meg, melly csak *Aegyptusban* tűnt fel. Ez volt az összekötő lánc *Aegyptus* és *Görögország* között. 1669 óta a' törökök birtokában van. Legujabb időkben a' kandioták ugyan több ízben keltek fel a' török kényszerítő uralma ellen, de mind e' mai napig nem sikerült, ohajtott szabadságukat elnyerniök. Azon részvét, mellyel a' törököknek 1821 évi fölkelésük iránt viseltettek, csak uj borzalmakat és pusztítást szerzett nekik, 1830. a' sziget az aegyptusi alkirály kormánya alá került, ki fölkelésüket vérengző hatalommal nyomá el, de némi rendet és törvényes állapotokat is hozott be. 1840-ben *Oroszország*, *Anglia*, *Austria* és *Poroszország* egyezkedése folytán az alkirály kénytelen volt *Kandiát* a' portának visszaadni. Egy későbbi fölkelés szinte nem vezetett célhoz. A' sziget kormányát egy három lófarku

pasa viszi 's a' görögök vizzályainak kiegyenlítésére van egy „kapitani“ és egy érsek. L. Sieber : *Reise nach der Insel Kreta* (2 köt. Leipz. 1822) ; Höck : *Kreta etc.* (3 köt. Götting. 1823—29) ; Pashley : *Travels in Creta* (2 köt. Camb. és London 1837.) — k.

Kapföld 's az *angolok délafrikai gyarmatai*. Kapföld vagy Jóreményfoka (Kapland, Kap der guten Hoffnung, Cape of Goode Hope) Afrika legdélibb tartománya az Atlanti és Indiai oceán között, éjszakra és éjszaknyugotra a' független hottentottok, keletre és délkeletre a' kafferek országától környezve. Területe 6000 □ mfd. Lakosainak száma 1841-ben 154,460 volt. Ezek : *hottentottok, négerek, malayok, európaiak*, (hollandok, angolok) 's bevándorlott *kafferek*. Uralkodó egyház a' *református*, a' malayok *mahomedánok*. Mióta e' tartomány az angoloké, nagy számmal vannak itt térítő intézetek. A' gyarmatosok fő foglalkozásai : *marhatenyésztés, föld- és szőlőművelés*. Keletindiaiba utazók itt szoktak megállapodni, magokat élelmiszerekkel ellátandók. A' Kapföld azelőtt hollandi gyarmat lévén, ott még most is nagyobbára hollandi nyelv 's szokások uralkodnak. Az 1814-ki párisi béke óta K. a' brittek birtoka, kik itt 3 ezred 's egy század tüzérségből álló helyőrséget tartanak, melly, ha a' légelyt megszokta, felváltva Keletindiaiba szállíttatik. Az angolokra nézve e' birtok, keletindiai hajózásuk tekintetéből felette fontos. Az 1835-ki budget szerint a' bevétel 122,230, 's a' kiadás 121,334 font sterlingre volt téve, mellybe azonban az őrsereg zsoldja nincs betudva. A' Kapföld élén egy kormányzó áll, ki legujabb időkben britt törvények szerint igazgatja az országot (még kevés évvel ezelőtt a' korábbi hollandi alkotmány állott érvényben); az ország nem rég óta két tartományra (nyugotira és keletire), 's ezek ismét kerületekre 'stb. vannak osztva. A' békétlenkedő szomszéd *kafferek* ellen az angolok évekig valóságos irtó háborut viseltek, mellynek mai napig sem sikerült egészen végét szakasztani.

Az angolok délafrikai birtokait angol statisztikusok 100,000 angol □ mfdre teszik, a' lakosok számáról igen eltérők az adatok. Éghajlata, daczára az iszonyu forróságnak, a' legegészségesebbek közé tartozik a' világon, miután e' földet három oldalról mossa a' tenger, mellyről az év legnagyobb részében egészséges szél enyhíti a' léget. Csak kevés évszakban uralkodnak forró északi szelek, mellyek mintha lángoló kemenczéből jönnének, annyira forróakká lettek a' nagy kalihari sivatagnak, melly felől jönnek, égő homokja által. A' nyugoti part vagyis Cimbebasia szakadatlan pusztaság, melly az eső évszakában gyönyörű zöldszinben diszlik 's számtalan nyájnak legelőül szolgál, a' száraz évszakban sivar és borzasztó sivatag. A' keleti vidékek legtermékenyebbek; az öntözés számtalan, részben hajózható folyók által eszközöltetik; a' hegyek fában és ásványokban, névszerint réz és vasban gazdagok. A' növényéletre nézve egy tartomány sem bir olly sajátos jellemmel, mint a' Jóreményfoka. Dél-Afrika végesucsán számos olly növényfaj jön elő, mellyek másutt sehol sem találhatnak. Egyébiránt *Decandolle* bebizonyítá a' Kapföld 's az amerikai Vandieménföld növényei közti hasonlatosságot, melly utóbbi hasonló fekvéssel bir, azaz szinte egy nagy szárazföldnek képezi déli csucását. A' vidék egyik legjótékonyabb adománya a' nagy változatosságu

nedvteljes gyökerek és gümők, melyek a' legszárazabb pusztában is megteremnek 's bőséges italt nyújtanak. Vannak más kövér, vastag levelű növények, melyek tápul 's italul szolgálnak egyszersmind. Az állatországból vannak: a' vízi lovak, rhinocerosok, giraffok, oroslánok, sakállok, hyénák, vad kutyák, zebbrák, 's különös bőségben vannak az antilopok különböző fajai. Az elefántok lassanként az északibb vidékekbe húzódtak. A' madárfajok közül a' szaladár (strucz) — az Európában létező struczutollak legnagyobb része a' Jóreményfokáról származik. — A' bennszülöttek két főtörzse: a' *hottentottok* és *kafferek* (l. ezeket). — A' kapgyarmat 1600—1806-ig volt a' hollandok kezében, ekkor tényleg 's 1814. egész formasággal ment át angol birtokba. Az angolok politikai 's kereskedelmi czélok végett foglalák el, mindenekelőtt mint katonai 's hajózási középállomást ázsiai birtokaikra nézve. A' Kapföldről elláthatja magát a' Móricz-sziget (Isle de France), mely az angolokra nézve igen fontos védelmi pont, 's szükségletét máshonnan kénytelen fedezni. Ámbár a' Kapvárosban nem bir biztos kikötővel, a' nyugoti és déli parton mégis van több olyan öböl, mely a' hajóknak, a' passatszelvek változó iránya szerint, biztos menedéket nyújt. A' gyarmat bevitele 6—700,000 ft. st., a' kivitel 250,000; az átmeneti kereskedés sokkal fontosabb. A' be és kivitel közti különbség a' katonai pénztár kiadásai 's az angol tőkék hozzájárulása által fedeztetik. A' termelés sokkal nagyobb lehetne, ha a' népesség sűrűbb volna. A' jelenlegi lakosság — 25—30,000 angol, 60—70,000 hollandi, mintegy 100,000 afrikai — sokkal csekélyebb és sokkal gyérebben van elszórva az országban, semhogy annak összes természeti áldását kielégő kizsákmányolhatná. Mióta Európában a' kapborok (Kape-wéine) iránti előszeretet eltűnt, azóta fő kiviteli czikk a' buza, mely legjobbnak tartatik a' világon, és gyapju. Az angolok megjelenésével emelkedett a' juhtenyésztés, de oly lassan, hogy a' kivitel 1812—30-ig 96 mázsáról csak 334 mázsára emelkedett. 1842. már 16,600 mázsát vittek ki. Ellenben a' borkivitel értéke 1834—42-ig 93,744 font sterlingről 40,820 fontig szállott alá, ámbár az angolok a' bortermelést mindenképen előmozdítani iparkodnak. A' népesség három eleme, az angol, hollandi és afrikai, saját külön érdekekkel birnak, némely pontokban azonban találkoznak. Az angol lakosság, ámbár a' 3 között természetesen a' legloyalisabb érzelmű, több év óta mégis folytonos ellenzésben áll az anyaországgal. Sérelmeik közt első helyen áll az alkotmányügy. Második sérelmi pont a' kormány vonakodása, hogy bevándorlási tőkét nem akar alapítani. 1849. a' britt kormány, legujabban fölvetett igazolási rendszere (probatory system) alapján, több száz állítólag megjavult fegyenczet akart a' gyarmatra erőszakolni, de ez oly nyílt ellenzést szült, hogy néhány sikertelen fenyegetés után a' kormány kénytelen volt tervétől elállani. Egyéb sérelmeik a' kafferhatárszelveket illetik. A' hollandi boérok elégtelenségének okai az új és idegen kormány, törvények 's szokásokkal szükségképen együttjöttek. Nyomatásukidő folytán annyira elviselhetlenné lön, hogy 1836. körül tömegesen kezdének kivándorolni a' keleti part Port Natal vagy Viktoria nevű tartományába. A' kivándorlók számát 20,000-re teszik. Hajdani rabszolgáik, kik most felszabadultak, önként követték őket. Új hazájokban respublikai szerkezetet vettek fel, 's a' köz-

igazgatást egy 25 tagból álló néptanácsra bízták, melly minden évfolyamban gyűlt össze. Eleinte az angol kormány látszólag beleegyezett a' kivándorlásba, utóbb azonban ismételt megtámadásokra került a' dolog. Igy utóljára 1848. augusztusban, midőn az angol helytartó Sir *Harry Smith* ágyukkal, lovasokkal, 3 ezred gyalogsággal 's néhány hottenott csapatall állott ellenökbe. A' hollandi boérok megverettek, de nem adták meg magukat, hanem elhagyák a' vidéket, hogy szekereik 's barmaikkal még beljebb vonuljanak a' kafferek földébe. Itt elltűntek. — A' szomszéd kafferekhez viszonyok, mellyek az angol és hollandi gyarmatosok sérelmei között nagy szerepet játszanak, egészen az északamerikai telepítvényeseknek az ottani vadakkal viszonyaira emlékeztetnek. Történelmi szabály, hogy ott, hol a' polgárisultság által erejüktől még meg nem fosztott mivelt nemzetek 's vad népek találkoznak, az utóbbiak okvetlenül elenyésznek. Ezen tény fog Dél-Afrikában is megújulni. 1760 óta szüntelen harcban élnek a' benszülött kafferek a' bevándorlott európaiakkal. Az e' századbeli nagyobb kafferháboruk voltak 1811, 1819, 1835, 1846. Mindezeknél még veszélyesebb alakban tünt fel az 1851. kezdődött háboru, mellyben a' vademberek, kik a' tüzi fegyver használatát már az előtt is ismerték, most csaknem rendezett sorokban küzdének. Az angolok egész erővel fordultak ellenök. Ezen crisis alatt a' Kapgyarmat fentebb hangon, mint valaha, követelése az alkotmány 's közigazgatás rendezését, mit az anyaország mindig makacsul megtagadott. — k.

Karacs Ferencz, első 's ekkorig egyetlen magyar írásmetsző, szül. 1769-ben, meghalt 1838. april. 14-ikén. Szűkkörű földirati literaturának neki köszöni csaknem mindenét, mert ő készített annak, pontosan és szépen alkotott földképeiben, segédszereket. Karacs nem csak idegen megbízásból dolgozott, hanem saját hazafiai lelke sugallatából, önvagyonra kockáztatásával is vállalkozott. Abroszai közt különösen kitünő Magyarország 1813-iki nagy abrosza, mellyet gr. *Teleki László* pártfogása alatt 4 táblán kiadott, 's melly minden hasonló nagyságu 's alaku dolgozatok közt legteljesebb 's legpontosabb. Élte utolsó éveiben *Magyar Átlásán* dolgozott, melly 24 táblán adja Európa minden országait a' legjobb előképek után. Azonban neki is, mint annyi szép igyekezetü 's áldozatkész hazafinak, leverő részvértlenséggel kelle küzdenie, mellynek kínait *Kunoss Endre* érzékenyen rajzoló az ősz művész temetésekor tartott beszédében. — Neje *Takács Éva*, 'sleánya *Karacs Teréz*, az utóbbi most egy nevelőintézet tulajdonosa Miskolczon, irodalmunkban dicséretesen ismeretesek; amaz főleg a' Tud. Gyűjteményben, ez szépirodalmi folyóiratainkban lépett fel. — h.

Karácson Mihály kir. tan., magy. acad. I. tag, jogtudor, táblabíró 's pestmegyei törvényszéki ülnök, szül. pozsonmegyei Darnó helységben, csekély vagyonu nemes szülöktől. A' középtanodákat M. Óvárott végzván, 1815-ben az ájt. iskolák szerzetébe lépett, 's követk. évben az alig 16 éves ifju középtanodai tanítónak neveztetett ki. A' nemzeti Ujságban közölt értekezései 's versei Kulcsár István figyelmére érdemesíték, 's midőn 1819-ben a' szerzetből kilépvén, bölcsészeti 's jogtani kiképeztetés végett a' pesti egyetemhez jött, a' Nemz. Ujság 's Tud. Gyűjtemény szer-

kesztésében részt vett. Jogtudorrá 's ügyvéddé avattatván, 1825-ben, temerini gr. Szécsen házában nevelő lett, 's e' nevelést 1836-ban végezte be. Kedvezes tárgya mindenkor a' nemzeti irányu nevelés volt, 's e' körül központosulnak szerény, de fontos hazafiui szolgálatai, 's érdemei. Az 1825-iki országgyűlésen, mint távollévőt képviselő, az országos ülésbeni felszólalása által figyelmezteté a' rendeket, hogy a' magy. nyelv több közélettanodában, felsőbb rendeletek ellenére, rendes tanulmánykint nem taníttatik. Figyelmeztetésének eredménye lón, hogy az abbeli mulasztás azonnal megszünteték. — Közoktatási rendszerünk azon hiánya felett, miszerint tanodáink az ifjúságnak egyéb pályát nem nyujtottak, mint az ügyvédit 's orvosit, — miután e' hiány a' közoktatási rendszernek kidolgozásával megbizott országos kiküldöttség figyelmét sem vonta magára — aggodalommal telvén el kebele, hogy t. i. ha a' reál tudományok hazánkban továbbá is elhanyagoltatnak, 's az ipar értelmesség nem ébresztetik és ki nem fejtetik, a' magyar faj, benne rejlő képessége mellett is, az ipar teréről örökre le fog szorítani, — eltökélle magát Pesten egy ipartanoda létesítését megkísérteni. De a' vállalathoz szükséges pénzalapot elő nem teremthetvén, ipartanodai tervét 1836-ban az országgyűlésen jelen volt gr. *Széchenyi Istvánnal* közlé. Az ország nádora érdeklél viseltetett a' fontos ügy iránt; az indítvány megtétetett 's a' czélra 200 ezer forint megis szavaztatott; de ez alkalommal egyéb eredmény nem léphetett életbe. — K. M. nem szünt meg a' mondott irányban buzgón működni. 1839-ik évben a' Helytartótanács-hoz kebeleztet tanulmányi bizottság 's könyvbíráló főhivatal ülnökévé nevezetvén, a' közoktatási rendszer átalakításában, nevezetesen az ipartanodák tervezetében, a' bölcsészeti 's jogi tanulmányok új szervezésében, mellynek folytán több bölcsészeti és jogi tanulmányok magyar nyelven rendeltettek előadatni, tevékeny részt vett. A' pesti ipartanoda megnyitása legf. helyen elrendeltetvén, K. M.-ra bízott annak életbeléptetése, felszerelése 's ideiglenes kormányzása, 's 1846. nov. 1-én, József nádor főhg. félszázados örömnepére nyitá meg a' kir. József-ipartanodát. Reményleni lehete, hogy ezen ipartanoda egy magy. öszműintézet (polytechnicum) kezdeménye leend, miután számára nem csak tágas épületi tér jelöltetett ki, (a' servita-zárda) hanem építési költségek fejében 300,000 p. forint utalványoztatott is. — K. M. 1847-ben kir. tanácsosi czimnyeréssel együtt az ipartanoda valóságos igazgatójává nevezetett, 's olly értelmű felterjesztése folytán, hogy az ipartanoda, akkori szervezeténél fogva a' méltányos követeléseket ki nem elégíthetendi, legf. helyről utasítatott, hogy a' József-ipartanodának olly átalakítását tervezze, melly az ipar-értelmesség jelen állásának megfelelően. 1848-ban elkészíté 's felterjeszté a' tervet, de annak fogánatosítása a' bekövetkezett gyászos események miatt meghiusult, 1849/50 tanév végével az ipartanoda igazgatósága másra ruháztatván, K. M. a' pestmegyei cs. k. törvényszék ülnökévé nevezetett ki, 's most a' fenyítő törvényszék ideigl. elnökségét viszi. — h.

Karaiskakis (György) a' görög szabadságháboru egyik hőse, egy thessaliali régi klephta családból származott. Harci ügyessége azon örökös csatározásban képződött, melly honfitársai 's a' felettök uralkodó kegyetlen török pasák közt évekig folyt. Eleinte csak szállongó csapatok élén

tünt ki. 1825 óta azonban neve nagyobb fényben kezdte ragyogni. Reschid pasa seregének nyugtalanítása, elszakasztása 's gyengítése körül neki van legnagyobb érdeme. A' tulnyomó erőt meg nem törhető ugyan egészen, de esküjéhez hiven, a' fegyvert mindaddig le nem akarta tenni, míg az ellenség legyőzve 's a' helyettes kormány *Capodistriás* grófnak (l. *est*) átadva nem lesz E' czélből fáradhatlan volt a' rokonérműiek gyűjtésében, seregek toborzásában, az ingadozó erősítésében, 's olly általános lelkesültséget ébresztett, hogy az önkényesek egész zászlóaljakká növekedének 's ő maga Rumelia főparancsnokául neveztetett. Változó nádi szerencse után, merész és vakmerő támadásai által sikerült kiűznie a' török sereget e' tartományból. Innen Livadia felé fordult. Elszánt serege öldöklő csatákat vívott, mik néha 7—8 napig tartottak. Győzelmeinek következménye volt, hogy Hellasban minden ajak K. nevét hangoztatá 's zászlói alá seregesen tódultak az önkényesek. Most az athéni vár elfoglalása lett kitűzött czélja. Ez alatt *Gordon* ezredes és lord *Cochrane* angolok, a' görög sereghez érkezének 's *Church* tábornok neveztetett ki főparancsnoknak. Nehezen sikerült az idegen vezéreknél, kik általános, nem részenkénti támadást ohajtnak, K.-t terveik pártolására bírni. 1827. majus 6-dika jelöltetett ki a' támadás napjául. Nehány nappal azelőtt K.-t betegség ágyhoz szegzé. Egy este az ellen és az ő előőrsi között összeütközésre kerül a' dolog; K. felugrik, az előörsi vonalhoz siet, a' rendet helyreállítja, 's a' mint visszaakarna térni, egy golyó által földresujtatik. Két óra múlva a' görög szabadság egyik legvittezebb védője, egyike a' legjobb hadvezéreknél, kiadá lelkét. — a.

Karinthia vagy *Karantán* hercegség, *Karniolával* vagyis a' *Krajnai* hgséggel együtt képezi 1815 óta az *Illyriai királyságot*, az osztrák birodalomnak az 1849-i rendeletek szerint is, egy külön álló koronaországát. *Karinthia* területe 188 □ mfd, lakosainak száma 299,000, kik nagyobb részt kézmű- és gyáriparral 's kereskedéssel foglalkoznak. Feloszlik 1) *alsó karinthisai v. klagenfurti és* 2) *felső karinthisai v. villachi* kerületre. Amannak fővárosa *Klagenfurt*, 33 mfd. Béctől, 12,000 lakossal a' koronaország helytartóságának székhelye. Az utóbbinak *Villach*, a' Dráva mellett 2800 lak., több gyárral, a' karinthisai ércgyártás fő rakhelye. — *Karniolia* területe 175 □ mfd. 444,000 lakossal. 3 kerületre oszlik, ezek: 1) a' *lajbachi* (Felső Krajna) 2) a' *neustadti* (Alsó Krajna), 3) az *adelsbergi* (Belső Krajna) kerület, hasonnevű fővárosokkal, mellyek között legnevezeteseb *Lajbach* 40 mfdre Béctől, 18 mfdre Zágrábtól, a' hajózható *Laibach* folyó mindkét partján 13,000 lakossal. — Az 1848 — 49 évek eseményei e' tartományokban legkevesebb rázkódásokat szülnék. Egyéb viszonyaikról l. *Osztrák birodalom*. — k.

Karnevál, (*carne vale*, mintegy bucsu a' hustól), eredetileg a' vizeskereszt és hamvazó szerda közötti időt jelenti, mellyben, különösen Olaszországban, a' bekövetkezendő böjtért mindenféle mulatozás által igyekeznek magoknak az emberek előlegesen kárpótlást szerezni. A' tulajdonképeni karnevál azonban, mellyben minden vigalom összeszorul, rendesen csak 3—14 naphól áll, 's valószínűleg a' római *saturnaliáktól* veszi eredetét. Olaszország a' karneválok tulajdonképeni hazája; a' középkorban leginkább a' gazdag, büszke Velenczében voltak nagy divatban,

's nagy fényüzéssel kiállított állorezás menetekből, a Márktéren véghezvitt mindennemű mulatságokból, látványokból és gondola-versenyből állott; egy másik karnevál urnapjának ünnepével volt összekötve 's *bucentoro*-ünnepnek³ neveztetett, mivel a' velencei doge egybekelése a' tengerrel is ekkor ünnepeltetett. Velence hatalmának 's gazdagságának elenyészésével a' karnevál egész pompájával Rómába vonult. Itt ugyan csak a' hamvazó szerda előtti utolsó hét 's ebben is a' napnak csak delutáni órái (3—6 között) vannak a' farsangnak szentelve; azonban e' 24 óra alatt legfőbb fokát éri el a' vigalom és elevenség. Már jó előre örül és előkészületeket tesz ez időre mindenki. 'S ha végre megindul a' karnevál, akkor új élet pezsg az utcákon; tarka szőnyegek borítják az óriás városou elláthatlan hosszóságban keresztülvonuló corsót, az olasz vigalom ezen tűzpontját, 's tündérszépségű asszonyok foglalják el az erkélyeket. Minden a' jelre vár, melly a' kapitolumból fog adatni, 's melly féljogosít mindenkit, ideiglenesen bohóczzá lenni. Végre megkondulnak a' büszke Campidoglio harangjai; e' pereztől fogva szabad, álarczban jelenni meg. Az első napokban még csekély az álarczosok száma, azonban folytonosan növekedik 's vele együtt a' kéj, a' derűtség és vigalom. Mindenki saját módja szerint igyekszik mulatni; ismeretlenek itt a' nagy álorczás menetek és kicsinált előadások. A' tekintet, kiszámítás nélküli, önkénytelen kéjelgés kitűnik minden álzottból, 's átmegy az alsóbb néposztályokra, sőt a' gyermekekre is. Tréfa és kedvesapongás az éjszakai országok fiai előtt megfoghatatlan fokig emelkednek; de a' kedvtöltés soha sem gonosz szándéku és soha nem sért. Női álarczoknak kedve telik ugyan p. o. a' férfialzottak ruháiról a' gombokat levagdalni, vagy egy hosszú bajuszt megkurtítani; azonban minden jó kedve mellett az olasz soha sem hágja át a' korlátokat; illetlenség szinte lehetetlen. A' lehető legnagyobb illem uralkodik a' tömegben, 's a' törvénynek nem is kellene olly szigorunak lennie, mint a' minő, miután az erkölestelenségek elleni undor már ugy is a' nép jellemében fekszik. Ha effélék történnék, rendesen idegenek által hozatnak elő, 's ekkor a' rendőrség kérlelhetlen szigorúságu is. Az örömszavarók a' mellékutczákban felállított cavaletti-kbe vitetnek, hol kezök és lábok térdeplő helyzetben becsavartatván, megbotztatnak. Fegyverek szigoruan el vannak tiltva; a' menedék-jog fel van függesztve. De a' rendszavarás ritka eset, egész lélekkel függ minden a' csendes mulatozáson. Metsző guny, és sujtó satyra ritkán használtatik az álzottak által. 'S mind e' vigalom csak igen kevésbe kerül, az álruhák csekély költséggel állittatnak ki. Gyakran megtörténik, hogy egy ember évekig jelenik meg ugyanazon állötzetben. Több álzott az olasz népszínművészet világából van kölcsönözve, így az arlequinok, colombine-k, scaramuze-k és pantalone-k. Ezek közt láthatni kertészeket, halásznőket, koldusokat, nőket férfi ruhában 's viszont, házsártos vén kapitánokat, matrözokat, számtalan doctorokat, gyógyszerészeket, ügyvédeket, contikat, zubbonyosokat, dominókat, stb. Papi álruhák tilosak. — Ezen tarka tömeg hullámzik tehát fel 's alá a' corsón, határtalan tolongás, kábitó zajongással. Kocsik csaklassan haladhatnak 's gyakran kell megállniok: e' kocsikon ülnek a' bájos rómainők, gyönyörű öltözeteik által még emelve bájaikat. A' kocsisok és inasok is álzottak, az elsők gyakran nő álru-

hában ; sőt néha a' lovak is fel vannak öltöztetve, 's a' női ruhába öltözött házi eb a' kocsis lábai között üldögél. A' kocsikat sűrűen fogják körül a' kifáradhatlan vigságu gyalog állottak. Néha sikerül egyik vagy másik conte-nak, figyelmet gerjeszteni ; ilyenkor megállapodnak a' kocsik, nagy sereg veszi körül a' szónokot, ki egy széket vagy utcasarokkövet választ szónokszékül, 's ügyes és élezes szóbeli előadás által ragadja el a' körül-állókat. Virág és confetti-szórás a' jutalma. Ezen confettik még inkább nevelik a' közörmöt. Régebben a' confetti-k apró czukorsütemények voltak, mikkel titkosan volt szokás dobálózni. Most e' szokás elfajult. A' confetti-ik kevésbé finom sütemény jelenleg, melylyel gyakran egész szekerek vannak megterhelve, 's roppant mennyiségben szóratik itt-ott a' vigadók közé — hull mint a' jégeső, oly sűrűen, hogy a' lég elsötétül 's a' föld mintha hóval volna behintve. A' gazdagok azonban újra megkezdték a' régi szokást, virágokkal és valódi confettikkel dobálni ; ezeknek kocsijait mindenkor roppant kapkodó gyermeksereg követi. Illy mulatságok között gyorsan telik a' délutáni három óra. Alkonyatkor következik a' lovak versenye, lovagok nélkül. Egy lovas katona-osztály áll elő, szabad tért eszközölni a' felállított kocsisorok között, 's ekkor ágyuszó jelére szabadon bocsáttatnak a' türelmetlen lovak. Ezek, az oldalukon lelőggő szúrós golyók által még inkább ingerelve, és suhogó aranypapír által még jobban vaditva, rohanó vágatással futják be a' corsót, mellynek másik végén befogatnak ; a' díjt (pallio, egy aranyhimzett szövet) gazdáik nyerik. Egy újabb ágyuszó, 's minden elszéled a' corsóruul ; egy része a' színházakba siet, másik a' festine-kbe, mellyek részint a' nagy színházak termeiben, részint a' főranguak palotáiban adatuak, 's hol táncz, játék és dévajság között folyik az idő ; a' harmadik rész az osteriákba megy, hol egész reggelig tart a' lakmározás. Más nap délután újra kezdődik a' tegnapi kedvesapongás. Elérkezik végre az utolsó nap ; még egyszer megindul a' szilajkodás ; egy római leánysereg még egyszer helyet csinál magának a' corsón, hogy a' szenvedélyesen kedvelt és szép santarella tánczot eljárja a' tambourin hangjainál ; még egyszer megfutják a' lovak a' corsót — ekkor utoljára megdördül az agyu, 's a' sötétbe borult corsón sűrűen alakulnak a' népcsoportozatok. Egy gyertyafénynél meggyulik a' másik, 's egy pillanat alatt mindenkinek kezében ragyognak a' mocolik (kis gyertyák) utczákon, erkélyeken, háztetőkön fény árad el 's a' tömeg rögtön egy tüztengerben uszik. Minden oldalról az öröm ezen utolsó órájának jelszava hangzik : „Moccoli ! smorzate mocoli !“ 'S most a' legélénkebb háboru veszi kezdetét. Minden igyekezet és leleményesség arra központosul, miként lehessen a' mocolik eloltását vagy elrablását meggátolni, mit elérni mindenki minden kitelhető módon iparkodik. A' dévajság, mulatság, jó kedv tetőpontját éri, a' zaj és kiáltás kábitó lesz, minden örvöngeni látszik. 'S mégis — a' mint egyet kong az óra, elalszik minden gyertyavilág ; fekete éj és mély csend követi a' végtelen zajongást, 's kevés percz alatt nyomtalanul eltűnt a' tömeg, hogy bünbocsánatért könyörögjön sz. Péter templomában, azon vétkeért, hogy örült és mulatott. — Sokkal kevesebb élénkséggel ünnepeltik a' karneval Franciaországban, hol mindössze a' tánczvigalmakbani és álorczás bálókban nagyobb szabadságban 's a' magán körökbeni pezs-

gőbb életben nyilatkozik. A' husevés megszűnésének bekövetkező ideje az által jelöltetett, hogy a' *boeuf gras*, egy aranyozott szarvakkal és szalagokkal díszített hizott ökör, nyilvánosan vezetettet az utczákon keresztül a' vágóhidra. *Németországon* 's ez után Magyarországon is, az olasz karnevál példájára alakult a' *farsang* (Fasching), mit egyébiránt nem ritkán üldözésének tárgyaul választott a' clerus, mint pogány és ördögös szokást. Az u. n. *Fastnachtsspiele* (farsangéji játékok) eleinte rögtönzött darabok voltak, mikben mindenki szerepet vállalt 's egészen önkénye szerint játszott végig; később már némi előkészülettel adattak, 's első kezdetei voltak a' német drámai irodalomnak. — A' reformatiói mozgalmak 's a' 30 éves háboru sokkal komolyabb és véresebb drámák valának, semmint a' farsangi kedvtöltésnek véget ne szakasztottak volna. Csak a' francia forradalom után hozák be az Olaszországban győzelmes francziák ismét a' karnevált Párisba, honnan átszivárgott ismét Németországba 's Európa egyéb részeibe. Természetes, hogy ezekben a' római corso, az olasz ég 's az olaszok gondtalan, könnyelmű jellemének hiánya mindenkor nagyon érezhető volt. 'S a' legnagyobb ünnepélyek nagyobb részint csak az uralkodók udvari pompázásai valának. Újabb időkben Németország nagyobb városaiban több izben tartattak művészileg érdekes nagyobb szerű álorczás menetek, így Münchenben, Kölnben, Mainzban. Az utóbbi helyen volt egy hirlap is, melly az e' nemű multságok leírásának és tudósításának volt szentelve (Narhalla). Az 1848—49-diki évek eseményei csaknem mindenütt háttérbe szoríták a' karneváli vigalmakat, 's a' legújabb időkben csak igen nehezen tér vissza európaszerte ismét az előbbeni kedvesapongás és dévajtság. — k.

Karniolia v. krajnai hercegség l. *Karinthia*.

Karolina Augusztá, ausztriai császárné 's Magyarország királynéja, második leánya Miksa József bajor királynak, szül. 1792-ben. 1808. az akkori koronaherceghez, későbbi württembergi királyhoz ment férjhez, de ettől már 1815-ben elvált. 1816-ban I. Ferencz császár és királynak nyujtá kezét, kinek harmadik neje volt, 's mint olyan leginkább jótékony intézetek, különösen kisedóvodák alapítása körül bir fényes érdemekkel. 1825. Magyarország királynéjává koronáztatott Pozsonyban, 's 1835 óta özvegyi állapotban él, többnyire Salzburgban. — k.

Károly Albert (Emanuel), Sardinia királya, szül. 1798, fia Károly Emanuel Savoyen-Carignani hercegnek és Mária Krisztina hercegnőnek, a' szászországi és kurlandi herceg leányának. 1817. nőül vévé Mária Teréziát, Ferdinand toscanai nagyherceg leányát 's visszavonultan élt ősi birtokán Piemontban. Látszólagos elzárkozottsága alatt a' legdicványóbb terveket főzte, 's majd lelke és központja lett azon összeküvésnek, melly 1821. Piemontot akará fellázítani. Miután a' fölkelés a' hadsereg hozzásegődése által erőre tett szert, Károly Albert nyilvánosan átvévé az igazgatást, a' gyöngye király által helyettesül nevezteté ki magát, kikiáltá az 1812-ki spanyol kortes-alkotmányt, esküt tön reá, 's egy ideiglenes juntával közösen uralkodott teljes forradalmi szellemben. Buzgalma hamar vala meghülni kénytelen, miután minden kilátásai meghiusultak, Franciaország az általa gyűlölt kortesalkotmány miatt segélyadástól vonakodott, Károly Felix trónörökös a' király minden

lépését érvénytelennek nyilvánítá 's Lombardia felől egy osztrák sereg utnak indult. A' herczeg rögtön eltűnt Turinból (1821. mart. 21), a' nélkül hogy a' juntát tudósította vagy utasítást hagyott volna hátra. Átment Novarába 's onnan az osztrák főhadi szállóhelyre. Szökése halálos döfés volt a' fölkelésre nézve, az ügyek végtelenül bebonyolodtak, árulástól féltek mindenütt, a' sereg ingadozni kezdett, egész szakaszok az ellenséghez mentek át, a' kik hátramaradtak, azok saját fegyvertársaik és az osztrákoktól nyomattak el. K. A. neve az olasz hazafiaktól átokkal tetéztetett. Sőt azzal vádolák, hogy kezdet óta árulás volt a' célja, 's a' főparancsnokságot csak azért vállalta el, hogy a' fölkelés valódi szervezetését megakadályozhassa. Hogy önző célekből, az olaszországi királyság elnyerése végett pártolá a' forradalmat, 's az alig kezébe ragadt ügyet azonnal elárulá, mihelyt a' kilátás a' királyi trónra elhomályosult, kétséget nem szenved. Így fogá fel családja is viseletét. Kerülték, az udvarból formaszzerűen kitiltották, és soká kellett rimánkodnia, míg engedelmet nyert, hogy érzelmi hűségét egész Európa szeme láttára fényesen tanusithassa. E' célból részt vett 1823. Angoulême alatt a' spanyol hadjáratban, hol több ízben hősileg tünteté ki magát. Jutalmul visszatértekor fényesen fogadtatott Párisban; szabad volt ismét Turinban megjelenie, azonban a' bocsánat irányában nem volt teljes, csakhamar szabadulni igyekvék tőle az udvar 's Sardinia szigetére küldé helytartónak. Károly Felix halála (1831. apr. 27) őt, a' hajdani carbonari főnököt ülteté trónra. Mindenben a' reactio szellemében uralkodott, szigorra nézve a' többi olasz államokat is felülmulva, 's börtönben tartva még azon szabadelműeket is, kiket ő csábított lázadásra. Két oldalról történt ellene összeesküvés. Az ultraroyalisták (Latour, des Genéis) a' modeni herczeg akarták helyébe ültetni, a' carbonariak 's a' genuai nemesek pártja a' német és lengyel szökevényeket hívák az országba a' kétszinü *Romario* vezérlete alatt. Az 1834-ki szerencsétlen savoyi hadjárat megkettőzteté a' király szigorát; börtönbe vettetett, elítéltetett, gályákra küldetett vagy főbe lövetett mindenki, a' ki a' szabadelműek terveivel közelebb vagy távolabb összeköttetésben állott. A' politikai izgatottság csillapultával több reformot hozott be, melly leginkább a' sereg rendezését célzóá, azonban a' király politikája legkevésbé sem hajlott a' szabadelműséghez. Ausztriának Lombardiában növekedő zavarait éhes szemekkel nézte K. A. A' majlandiak saját nyilatkozatai tanusíták, hogy a' sardiniai király épen akkor, midőn Bécsben a' legszentebb béke-ígéreteket tevé, Majlandban a' fölkelést szította. Másod ízben állott a' carbonarikkal szövetségben, kik kibékülének vele, mivel az olasz vámegységet indítványozá, mivel alkotmányt ígért és adott (1848. februar), leginkább pedig azért, mivel seregei Olaszország legjobb seregei voltak. K. A. az olasz harcziás szellemet, melly 1848. elején, különösen Ausztria ellenében nyilatkozott, felhasználá, épen azon perczen, midőn az olasz radikáloknak már csaknem sikerült kimutatni, hogy a' „Spada d'Italia“ (Olaszország kardja), mint magát K. A. nevezgeté, titkos szövetségese Ausztriának. Mart. 24. rögtön egy meglepő kiáltványt bocsáta közre, melly annyi volt, mint hadizenet Ausztriának, 's mellyben Lombard és Velencének minden lehető testvéri segedelmet ígért. Más nap a' sereghez tért. Jelen volt az

olasz hadjáratnak végkimenetelén Mortara mellett 1849. mart. 22—24. Az osztrák hadsereg ellenében állott mind végig, ámbár a' bizalom iránta az olasz népben soha sem verhetett teljesen gyököt. Legyőzetése után nem maradt számára egyéb hátra, mint lemondani a' trónról. Martius 24-én éjjel ezt meg is tevén, fia Victor Emanuel javára, látszólag elkeseredett kebellet, éjtéli 1 órakor a' seregtől bucsuzó egyszerű tiszt gyanánt elhagyá azt 's Portugalba költözött. Nem sokára jul. 28-kán Oportóban meghalálozott. Tetemei nagy pompával hozattak Genuán keresztül Turinba. — k.

Károly (Lajos) austriai főherceg, (lásd Közh. Ism. Tára VII. köt.) megh. 1847-ik év, martius 30-ikán. — Férjfiu, ki két század határan állva, fényesen ragyogott át a' jövődőségbe. Élete az európai nép történetével függ össze. Ő többet tett annál, hogy csatázott 's győzelmeket nyert; a' véres győzelmi zászlón kívül szellemi zászlót is emelt jobbjobban, 's a' német becsület és önállóság zászlótartója volt a' legnehezebb időkben. Mint 21 éves ifju harczolt először 1792. nov. 6-dikán *Jemappes*nál 's következő németalföldi, schweiczi, német- 's olaszországi táborozásaiban Franciaország leghíresebb vezérei: *Pichegru, Kleber, Jourdan, Desaix, Molitor, Messena, Bernadotte, Moreau* álltak ellenében. Olly körülmények közt nyert ellenük győzelmeket, midőn a' francia sereg győzhetlennek tartatott. A' tilsiti béke után — 1807 — egyedüli férfinak tartaték, ki Németországot Napoleon bitorlásától megmentheti, 's egész Németország ujongott örömeiben, midőn az asperni mezőkön kiragadta a' győzelmi pálmát hatalmas ellene kezéből. A' wagrami csata elveszett ugy a, 's a' schönbrunni békekötés megalázta Ausztriát, de a' lelkekben láng maradt lobogva, melly 1813-ban tettekben tört ki. — Akkor a' németek fájlalva nélkülözték *Károly* főherceget élükön, kit kabineti tekintetek Bécsben tartóztattak vissza. Ettől fogva boldog magánéletbe vonult, polgári hűséggel szeretett nejevel, a' protestans *Weilburg-nassau*i hercegnővel, kit 1815-ben tett, az apostoli kath. ház hercege, élettársává, 's kinek számára Baden melletti szép *Weilburgját* építé. Halála közsajnálalatot okozott egész Németországon, mert neve nem lőn elfelejtve. — Jeles tudományi munkáját *Kis Károly* m. akad. tag fordítá nyelvünkre. Ujabb időben pártfogó elnöke volt számos jótékony, tudományos, 's művészi közintézetnek, p. o. az alsó austriai iparegyletnek, a' bécsi segélyező egyletnek 'stb. — T.

Károly (XIV. János) Svéczia és Norvégiának a' nép által szabadon választott királya, családi nevén *Bernadotte* Ker. János Gyula. Atyja ügyvéd volt nyugoti Franciaországban Bearnban. Szül. 1764. A' széptehetségü gyermek gondos nevelésben részesült 's 16 éves korában hajlamból katonává lett. Pondichery mellett a' brittek ellen harczolt 's megsebesülve ezek kezébe esett. Kicséréltetvén, hazájába tért vissza 's folytatta katonai pályáját. Nem lévén nemes, alsóbb tisztségnél feljebb nem viheté, 's 1789. mármár elhatározá magát, a' magánéletbe lépni 's az ügyvédkeedésre adni magát, midőn a' forradalom kitörése uj tért nyitott tevékenységének 's bátorságának. A' népügy mellé 's a' haza védői sorába állott. 1792. Custine seregében ezredes, 1764. osztálytábornok lett, több izben tüntetvén ki vezéri tehetségét. 1796-ban 20,000 emberrel sietett Bona-

parte segítségére Olaszországba, honnan az elfoglalt zászlókkal 1797. Párisba küldetett 's Bonaparte által a' respublika legbiztosabb támaszául ajánltatott. Majd ismét visszatért Olaszországba, hol több hadi tetteivel tünt ki. A' campofornioi béke után francia követ volt Bécsben, honnan nem sokára visszatért Párisba. 1798. nőül vevé *Clary* Eugenie Bernhardine Desirét, egy marseillei kereskedő leányát 's Bonaparte József nejének mostoha testvérét. 1799. a' Rajnán átkelendő figyelő sereg vezényletét vevé át. A' francia hadsereg ügyefogyottsága e' hadjárat kezdetén, egy erélyes hadügyminister választatását tevő szükségessé. A' választás Bernadottera esett. A' seregben helyreállott a' bátorság, fegyelem, megszűnt a' szükség, 's megjött a' győzelem. De ármányok nem sokára leszóllíták erélyesen kezelt állomásáról. Visszavonult a' magánéletbe, honnan brumaire 18-a után Napoleon hívta vissza az államtanácsba. Egyes pontok felett meghasonlás és feszültség uralkodott közte 's az első consul között, mit azonban Bonaparte József közbejárása elenyésztetett. Majd a' nyugati sereg vezényletét vevé át. Nem sokára betegeskedése miatt letévé. 1804. Hannoverben marsalnak nevezé ki Napoleon, 's a' becsületrend nagy szalagjával disztit. A' közvélemény itt is, mint másutt, magasztalólag emlté B. kimélő és emberi eljárását. 1805. Ausztria ellen szállott táborba. 1806. Napoleon kinevezé Pontecorvoi herczegnek. Ezután a' poroszok ellen küzdött Saalfeld, Jena mellett 's Blüchert capitulatióra bírta Radkau mellett. Majd a' nagy sereghez indult Lengyelországba, hol az oroszok ellen csatázott győzelmesen, itt 1807. jun. 5. Spangennél fején sebet kapott, melly távol tartá további hadakozástól. A' tilsiti béke után az éjszaki Németországban hátramaradott sereget vezényle, 's itt szinte az egész éjszak tiszteletét nyeré meg. 1809. ismét Austria ellen küzdött; jelen volt Wagramnál. A' bécsi békekötés után (1809. oct. 14). B. családja körében élt. 1810. aug. 28. Oerebroban a' svédek országuk koronaherczégévé választák, 's ezt ünnepélyes küldöttség által adák neki hirül. Áttérése az evang. luther. vallásra, 's egy térítvény kibocsátása voltak az elébe terjesztett főfeltételek. Napoleon nem ellenzé e' választást. B. elfogadá. Nem sokára megjelent Svédországban, 's oct. 19. Helsingörben az upsalai érsek kezébe tevé le evang. hitvallását. Az új koronaherczeg *Károly János* nevet vett fel. Nov. 2-án vonult be a' nép örömkialtásai között Stockholmba, 5-én elfogadá a' rendek hódolatát, miután az esküt letévé. XIII. Károly király kinevezé a' katonai és tengeri erő generalissimusának, 's az upsalai egyetem kancellárjának. Fia *Oszkár* (szül. 1799.) Südermanland herczeg czímet kapott. Ettől fogva Károly János legnagyobb buzgalommal dolgozott a' svéd érdekek fejlesztése körül. A' földmivelés, halászat, kereskedés, hadsereg és pénzügy különösen érezé rövid idő mulva tevékenységének jótékony befolyását. Majd, különösen Norvégia birtoklását illetőleg, Napoleon politikájával jöven ellenkezésbe, eleinte feszültség uralkodott közöttök, végre a' csataterén is szemközt állának egymással. K. vállalá el fővezérségét a' porosz, orosz, angol és svéd seregnek, melly Napoleon ellen egyesült, neki köszönhetők a' Grossbeeren és Dennewitz melletti győzelmek, sőt a' lipcei elhatározó ütközetben is fontos részt vett. Tovább haladván svéd seregével a' dán királyt, VI. Fridriket kényszeríté Norvégiának svéd Pommerneli kicserelésére.

Franciaországig vezette seregét, 's Párisbani rövid mulatás után vizsztatért Svédországba, hogy az azalatt önkirályt választott Norvégiát teljesen meghódíthassa. Rövid harc után ez utóbbi teljesen Svédországhoz csatoltatott (1818. aug. 14.) XIII. Károly halálával akadály nélkül foglalá el a' svéd trónt (1818. febr. 5.) Jelszava volt: „A' nép szeretete jutalmam!“ Az államigazgatás minden ága, az ipar minden része sok czélszerűjavítást köszönhet neki. Az országadóssági ügyét rendbe hozta 's a' hitelt megállapította. Igazságosság és bölcs szilárdság jellemzé a' király minden határozatát, hol visszaélések megszüntetéséről volt szó. Tanintézetek, a' katonai és tengerierő szaporítására mindent elkövetett. Külföldi politikájában nagy eszélyességet tanusított. Mindazáltal egy mindig növekedő ellenzékkel kellett küzdenie. (*l. Svédország*). Meghalt 80 éves korában 1844. Utódja lett egyetlen fia *Oszkár* (l. ezt). Neje, ki 1811. oda hagyá őt és Svédországot, 1829. újra egyesült vele 's ugyan akkor királynővé is koronáztatott. — k.

Kárpatok. Hazánk ezen heglánczolata nem olyan magas ugyan, mint az Alpesek, a' Pyrenék, 's a' Sierra Nevada Spanyolországban, de az Alpesek után leghatalmasb hegység Európában 's legkiterjedtebb az ausztriai birodalomban. Területe 2000 □ mfd. Európának egy hegysege sem bővelkedik annyira nemes érczekben és sóban, mint ez. A' Kárpatokban rejlő sőtömeg megmérhetetlen 's a' világhírű Vielicskától (Galliczia) egész a' Bukovináig és Moldvaországig terjed; hasonlóul nagy mennyiségben található az a' déli lejtőségeken, mind Magyarországon, mind Erdélyben. A' Dunánál, Dévény és Pozsony között kezdődvén, Magyarország éjszaki határán vonulnak fel Morvaország, Silézia és Gallicziáig, keresztülfutják Erdély keleti részét, bekeritik annak déli vidékét 's a' Bánságban Orsova mellett végződnek, hol a' szerb alpesi lánczollal találkozhatnak, úgy hogy Magyarországot azon ponttól kezdve, hol a' Duna az országba omlik, azon pontig, mellynél azt elhagyja, 160 mfdnél hosszabb körben keritik be. A' hegyesség fő gerinczéből számtalan ágak oszlanak el a' közel tartományokba, u. m. Morvaországba, ausztriai Siléziába, Gallicziába, Magyarországra és Erdélybe, miért is annak szélessége sok helyen 15—18, sőt Erdélyben 40 mfdnél is többre tehető. Ezen ágak között legnevezetesebbek azok, mellyek a' középponti Kárpatoktól dél felé a' Dunáig nyulnak, 's *magyar érczhegységnek* mondatnak, 's azok, mellyek az erdélyi Kárpatok főlánczolatától Magyarország keleti részébe nyulnak be 's ennek és a' Bánságnak síkjain elenyésznek. A' gallicziai részen a' Kárpatok rövidebbek 's gyorsabban végződnek. Bármi hatalmas egyébiránt a' kárpáti hegység, nagyszerűsége és méltóságra nézve mégis sokkal mögötte áll az Alpeseknek, 's csak a' középponti Kárpatokban (Szepes) 's az erdélyi vonal egy részében bir némi alpesi jellemmel, miután legfőbb csucsai itt is csak kevéssel emelkednek többre, mint 8,000 lábra; örök hóval borítva nincsenek, mert az nyáron még a' legmagasb csúcsokon is elolvad, jóllehet vannak egyes mélyedések, miken hó- és jégtömegek örökösen megmaradnak, de ezek jég- és hógödörknél egyéb nevet nem érdemelnek. A' Kárpatok egész hegyrendszere 4 fő csoportozatra osztatik: 1) nyugoti K., 1) magas vagy középponti K., 3) kárpáti erdőhegység és 4) erdélyi K. — A' nyugoti K. alatt azon ágak értetnek, mellyek Pozsonynál, a' Dunánál kezdődve éjszakkéleti vonalban, a' Morva és Vág folyók

völgyei között Morvaország és Sziléziába nyulnak be egész Gallicziáig (*Javorina, Lissa-hora, Babia-gura, Beszkédek*). Ezen ágban, melly összevéve is Beszkédeknek nevezetik, kevés kivétellel, még a' legmagasb csúcsok is sűrű fenyvesekkel vannak benőve, annyira, hogy sok helyen ős erdőknek látszanak. — A' középponti Kárpatoikat képezi a' *Tátra csoport* a' szepesi fensik mellett Szepes, Liptó, Árva megye és Galliczia határán. Ezek a' magyar Kárpatoknak legfőbb csúcsai, itt vannak: a' *gerlachfalvi* csúcs 8285', a' *lomnici* csúcs 8235', a' *jégvölgyi* 8140', a' *késmárki* 7900' 's a' *Kriván* 7816' a' tengerszine felett. Ezen csúcsoktól dél felé nagyobb és számos mellékágak vonulnak, ilyenek a' Fátra, Zólyomi, körmöczi, karponai és selmeczi, cserhádi csoportok, a' Mátra és Bik, szomolnoki, sóvári 'stb. csoportok. Ezek közt van az u. n. *magyar érczhegység*, hazánk legtermékenyebb bányáival. — Harmadik fő része a' Kárpatoknak a' *kárpati erdőhegység*, ez legalacsonyabb, 3000—5000'; a' Poprad eredetétől a' Tisza eredeteig terjed, a' gallicziai-magyar határ hosszában 's több ággal nyulik be mind Gallicziába, mind Magyarországra; egyike ezen ágoknak a' *hegyaljai* hegység, mellynek egyik részén a' világhírű tokaji bor terem. Éjszaki lejtőségén ered a' San, Dniester és Pruth, déli lejtőségén a' Tisza. — Az *erdélyi Kárpatok* (keleti K.) negyedik részét teszik az összes hegységnek a' Tisza és Pruth forrásaitól, a' kárpati erdőhegység megszűnésétől, déli irányban 's kettős lánczolatban vonulnak el Erdély keleti oldalán 's Moldva határán, bekeritik Erdély déli részét Oláhország határa hosszában, a' Verestoronny szorosnál az Olt által megszakasztatnak, innen tovább folytatják útjokat Erdély déli oldalán 's délnyugoti irányban a' bánági határörvidéken keresztül Orsova mellett a' Dunáig érnek, hol e' folyamnak utolsó sziklaszorosait képezve megszűnnek. Ezen erdélyi Kárpatoknak egy mellékága Erdély éjszaki és nyugati oldala hosszában Magyarországra nyulik be 's *erdélyi érczhegység*nek nevezetik. Az erdélyi Kárpathegység e' szerint egész Erdélyt sánczként övezi körül, mellyen át sok szoros vezet Bukovinába, Moldvába, Oláhországba és a' Bánágba; azonkívül több mellékág terjed ki Erdély belsőjében. Az erdélyi Kárpatok fő lánczai ugyanazon magasságra emelkednek, mint a' középponti K., sőt némelyek állítása szerint ezeknél még magasabb pontokat érnek el. Legfőbb csúcsok: a' *Büdös* 9000', *Bucszed* 8160', *Retyezát*, *Ünekő* és *Szurul*, mindhárom 7000'-nál magasb. Több része az erdélyi K. hegységnek még egészen ismeretlen 's oláh vadászok és juhászokon kívül más emberi láb még nem tapodta. Ezen hegység nyugati lejtőzetén erednek: a' *Szamos*, *Maros*, *Temes* és *Olt*; a' keleti részen a' *Szireth*. Van e' hegységben több tó is, így p. o. a' 3 mfdnyi hosszú *Hodos*. — Nagy nevezetességük a' kárpati hegységekben az u. n. *tengerszemek*, hegyi tavak, miket a' hegyi vándor majd kisebb, majd nagyobb magasságban, gyakran iszonytató sziklaüregekben talál leginkább a' középponti Kárpatokban, Liptó és Szepes megyékben 's a' gallicziai részen. Ezekről a' nép között azon rege van elterjedve, hogy a' tengerrel földalatti összeköttetésben vannak, ennek mintegy szemeit képezik a' szárazföldön (tengerszem), 's mozgásba jönnek, ha a' tenger hullámain felcsapkodja a' vihar. Ezen alpesi tavak 4—6300' magasságban fekszenek, mély völgyekben, gyakran 2000—3000' magas sziklafalaktól körül-

övezve. Mélységek igen nagy és sajátos sötétzöld színöknél fogva rendkívül feltűnők. Legnevezetesebbek : 1) a' *priblını tó*, 2) a' *zöld tó*, 3) a' *poprádi* vagy *halas tó*, 4) a' *felkai tó*, 5) a' *veres tó*, 6) a' *fekete tó*. Ez olly fekvésű, hogy a' napsugarak által csak alig érintethetik, mi nagy mértékben mozdítja elő fekete színét 's azon sűrű sötétséget, melly mélységeit lepi. Egyik oldalán egy hegyesűcs képezi határát, mellyet *karbunkulus-toronynak* neveznek. E' nevet egy régi népregétől nyeré, melly szerint hajdanában a' zöld tó felé hajló csúcson egy, ragyogó sugárralval a' szomszéd tengerszem sziklaüregeinek egész vidékét megvilágosító nagy karbunkulus kő ragyogott. Ezen drágakő állítólag a' homonnai Drugeth családnak volt tulajdona 's ennek kihalása után a' bécsi kincstárba került. 7) a' *fehér tó*, 8) a' *steinbachi tó*, körülbelől egy mfdnyi magasságban a' hegy tövétől; gyakran borzasztó kiáradásokat okoz; rendkívül mély; közepéből egy roppant szikla nyulik ki, melly tele van írva látogatók neveivel; délnyugati oldalán emelkedik fel a' híres lomniczi csucs. 9) a' *béka-tó*, keleti oldalán van egy szikla, melly *barátnak* neveztetik, ki a' rege szerint védszellemként roppant kinsshalom felett őrködik; a' tóban létező sok békáról állítatik, hogy arany szemeket hordnak magukkal; 11) a' *nagy fekete tó* a' lengyel határon, 12) a' *plöck-tó* és számos kisebb tó, mint : a' *fagyott*, *uj*, *tölcsér-tó* 'stb. — A' karpati hegység, főtömegében, átmeneti vagy mészköveletből áll, csak Pozsony és Miava között található gránitalkatokat. A' Tatra helységben ez képezi annak magvát, 's a' legmagasb csúcsok valódi granitból állanak. Többi része kiválólag karpáti fővénykőből áll. Egyébiránt Magyarországnak és Erdélynek összes ásvány- és ércgazdagsága a' karpáti hegységnek nem ugyan a' főtömegeiben, hanem annak alacsonyabb mellékágaiban (magyar és erdélyi érczhegyekben) rejlik. — k.

Karrikatura (ez olasz szótól: *caricare*, tulhalmozni, tulozni, francziául *charger*), torz- vagy gyönykép; így nevezetik olly képbeli vagy írásbeli előadás, mellyben a' felvett tárgy ugyan félreismerhetlenül el van találva, egyes ismertető jelei azonban tulozva vannak, ez ellentét által a' nevetség hatását idézvénelő. Meddő dolog, kérdezni, valljon a' karrikatura jogos műforma-e, valljon használata erkölcsileg igazolva van-e, 's valljon politikai dolgokban szabad és hasznos fegyver-e? Az, hogy van, mutatja létezési jogát; művészeti tekintetben hasonló joggal bír, mint a' burlesk satyra a' költészetben, 's épen azon felöltő tulzás, melly által a' rutat meg akarja semmisíteni, a' szépnek érdekét mozdítja elő; erkölestelenné pedig csak akkor válik, ha erőnkön és mulasztásunkon kívül álló hibákat igyekszik nevetségessé tenni vagy a' nézőben gyűlöletet gerjeszteni. Ez utóbbi esetben megszűnik karrikatura lenni. Természeti hibás fejlődés és torzalak, azon felül még tulozva is, csak durva ember előtt lehet nevetségos; az erkölcsi érzetre efféle előadás mindenkor csak sértőleg hat. Az elgyengült agg, a' szerelmében megszalatkozott vénülő leány nem tárgyai a' karrikaturának, de igen az előhaladott kora daczára még mindig szerelmeskedő piperkőcz, 's a' kávéfındsákkal, ölebekkel 's burnótszelenczékkel környezett, 's még mindig kaczerkódó vén szűz. A' karrikatura-rajzoló egész nemeket jellemezhet, így p. o. az ostoba, a' fukar, a' dicsekvő, a' házsártos, zsémbeskedő, elbizakodott 'stb. embereket; 's ekkor szükség, hogy ezeknek

egész lényét hiven felfogja, 's egyszersmind egy külön ismertető jel szerencsés tulzása, vagy legalább erőteljes kinyomása által a' megkülönböztető szellemi physiognomiát világosan kitüntesse, mint ezt különösen *Leonardo da Vinci* mesterileg érté. Ha ugyanazon egy nem különböző képviselőin észrevett ezen ismertető jelek egy egyénre vitetnek által, ez karrikaturává válik; ha ellenben a' csupán egy egyénnél előforduló, nem általános ismertető jel torzítva adatik elő, ez egy egész nem típusává válhatik, 's megtörténik néha, hogy egy személy rögtön minden hozzá hasonlók, egy egész osztály, foglalkozás vagy szellemi iránynak lesz képviselőjévé. De egy szellemdusan készített torzkép távol van attól, hogy a' nézőben gyűlöletet ébresszen az előadott személy iránt; csupán nevetésre ingerel az, még pedig úgy, hogy a' művész szeszélye feletti örömlünkben felejtünk a' kigunyolt tárgy felett nevetni. A' torzképnek, mint a' comicumnak, mindig van kedélyes oldala. A' vigjátékokban, bohózatokban a' karrikatura mindig volt és lesz. Így *Shakespeare*nél *Caliban* és *Falstaff*, *Cervantes*nél *Don Quixote*, *Gozzínál* *Tartaglia*, az olasz vig operákban a' buffo, a' német bohózatokban számos alakok, a' magyar népszínművekben a' táblalabirák, karrikaturák. Használatban volt az már a' régieknél is. Az olaszoknál *Leonardo da Vincin* kívül kitűnt e' téren *Annibale Caracci*, a' francziáknál *Callot*, az angoloknál *Hogarth*. — A' politikai karrikaturák hatalmas fegyver az államélet természetlenségei ellenében; hatástalan, hol annak ép viszonyait támadja meg. Leginkább Angliában virágzik, 's onnan átjött Francia- 's Németországba is. Angliában legelső helyen áll a' „*Punch*“ nevű torzlap, melly különösen erős a' személyi torzképekben; ezekben az angolokat nem mulja felül senki. Franciaországban a' „*Charivari*“ leginkább divatbalgaságokat, a' társas és vidéki élet neveléséges jeleneit ostorozza, 's 1848. a' febr. forradalom a' korlátok között tartott személyi karrikaturát is életbe hozta, melly legujabb időkben ismét megszűnt. — A' német karrikatura nyilvános jellemek hiánya 's Németországnak száraz, üres és rendszeres politikája miatt igen lassan fejlődött. Idegen lapok utánnyomataiból tengett az összes torzkép-művészet. Az 1848. év egész özönét borítá Németországra a' karrikaturáknak, mellyeknek azonban legnagyobb része igen csekély művészi becsesél birt. A' pártok éles ellenségeskedései csakhamar oda vivék a' dolgot, hogy a' torzképekben guny és megvetés lépett a' humor helyébe 's volt izetlenség, gonoszkodás, nyersség, durvaság és leleménytelenség akármennyi. Az idő e' lapokat gyorsan el is temeté. Sok jutott ezekből Bécsre. Legjelesb torzlapjai a' németeknek: „*Fliegende Blätter*“ (Münchenben), „*Kladderadatsch*“ és „*Krakerhöl*“ (Berlinben.) — Az éjszakamerikai torzképek jelleme rokon az angolokéval, de nyersebb 's élelzenb és szellemben szegényebb. Ujabb időben számos jeles torzképre szolgáltatott alkalmat a' Kaliforniába vándorló aranyásók hozsuzu sora. Egyébiránt e' gazdag és boldog népnél nagy jövője van a' karrikaturának. Minél épebb ott egészben és nagyban az államszerkezet, annál szembeszökőbbek egyesek hibái és tévelyei 's annál élénkebben működhetik a' rajzón a' tehetségdus amerikai kezében, ha ez az európai viszonyokra, ha az itteni műveltségi fok és nyilvános élet közti iszonyu ellentétekre függeszti szeméit. De tökéletes torzképekhez magasabb művé-

szeti fejlődés kívántatik, mely a' yankeeban ez időben még hiányzik. — Magyarországbán az 1848. év teremtett sok gyenge és gyűlöletes közt több talpraesett torzképet, külön megjelent rajzokon kívül leginkább az akkori magyar Charivariban, a' „*Dongó*“—ban. Legjelesbek voltak azok, mik gr. *Andrássy* Manó kezéből kerültek. — Oroszországban, Chinában 's most már más európai országokban is nyoma sincs a' karrikaturának. Torzkép ott maga az élet. — a.

Kasmir (Kaschmir, Kasmira) keletindiai tartomány, mely az Indus-tartományhoz tartozik 's a' *Sikhek* birodalmának részét képezi, korábban része volt Hindostannak 's később Afghanistannak; regényes hegyvidék, melyet a' Himalaya és Hindukus vesz körül és a' Seluna (Jelum, Dselum) foly keresztül. Gyönyörű légelye és termékeinek gazdagsága miatt *indiai paradicsomnak* nevezetett, őshona az indiai hagyományoknak. Fölötte érdekes alakzatu heglánczolatait terjedelmesen írja le a' német természetbuvár, b. *Hügel* (Kaschmir und das Reich der Siek. Stuttgart 1841—8. 3 köt.) A' nevezetesbek: a' *Mori*-alpesek, a' *Santch* hegyek, a' *Baldewa* vagy *Rumnuggur*, a' *Tricota*, *Ratau Parjahl* (11,600') a' *Baramule* hegyek, *Kamsirhegyek* 'stb. A' tojásdad Kasmirvölgy, melyet 3 fő folyam hasit keresztül, a' *Dselum*, a' *kis Sind* és a' *Kischen-Genga*, 's mellyben a' 6 mfdnyi hosszú *Uller-tó* terül el, minden oldalról havasokkal van körülveve 's csak délnyugati részén vannak e' havasok alacsonyabb heglánczok által pótolva. Déli oldalán lassu emelkedésű hegyei vannak, a' legdusabb 's leggyönyörűbb alakzatu növényzettel. — *Légely*. Ez általában egészséges, azon őserdők kivételével, mellyek közvetlen a' roppant határhegység tövében vonulnak el. E' vidékek a' pusztító lázak miatt alig lakhatók. A' hegysorok között meleg völgyek fekszenek. A' tél itt sokkal komolyabb, mint gondolni lehetne, mit nem a' geographiai szélesség, hanem a' tenger színe feletti magas fekvés és a' roppant havasok közelsége okoz. Három hónapig lábnyi magas hó borítja a' földet. A' szorosabb értelemben vett Kasmirban (egy vizdus, 30—36' geogr. mfdnyi hosszú és 15—20' mfdnyi széles völgy) sem szigoru tél, sem roppant hőség nem uralkodik; a' hévmérő ritkán száll 0 fokon alól 's a' levegőt a' hegyi szél mérsékli. — *Termények*. A' völgyekben 's a' hegyek lejtőzetén rizs, sáfrány, gyapot, dohány, kender, felséges szőlő, mindennemű európai gyümölcs, citrom és narancs terem. Erdei fákbán nagy bőség van. A' tölgy, gesztenye és hársfák rendkívüli nagyságot érnek el. A' magasabb rétegekben vannak fenyők, nyírfák, jávorfák, fűzfák, fanemű rétfüvek és pompás rhododendrumok; a' hegyek legfelsőbb gerincei kopárok. Azonban Kasmir összes fanemei között első helyen áll a' méltóságos *deodar*, a' Himalaya ezédrusa, 's a' *kelleti plantane*. Mindenütt a' legigézőbb virágcsoportok bájolják el a' vándort, különösen kitünőek a' rózsák, mellyekből a' lakosok a' drága rózsaolajat készítik. Az *állatok* országából vannak itt: leopardok, párduczok, tigrisek, medvék, farkasok, rókák, hegyi vadak 's az erdőkben szarvasok, őzek; nagyszámu szarvasmarha, juh 's az ismeretes finom szőrű kasmiri kecskék; továbbá lovak, szamarak, öszvérek. A' szárnyasok közül számos éneklő madár. Selyemtenyésztésnek is van nyoma. Az *ásványok* országából van arany, vas, kén, só és drágakő. — *Lakosok*. Ezeknek száma 2 millio, ámbár

Hügel 1832-ben csak 800,000 és 1836-ban csak 200,000 lakost vett fel, a' cholera és éhség következtében; 36 perannah-ban (kerület) volt 10 város és 2200 helység. A' kasmiriak ős törzsüek 's erős és szép emberfaj. Hosszu szakál, turbán, bő nadrág, bő ujjú gyapju ködmen 's széles öv a' férfiak-, bő felső ruha 's az összes haját fedő posztósiпка az asszonyok öltözetét és piperéjét képezik. Életök egyszerű. Fejér bőr, világos arczszin, hosszudad arcz, kiálló vonások, sötétbarna haj és szőr különböztetik meg a' feketés hindutól. Az alsóbb osztályu nők rutak, az előkelőbbek egész éven át el vannak zárva. Fiatal leányok, kikről föl lehet tenni, hogy szépek lesznek, már 8 éveskorukban adatnak el szüleik által 2--300 frankon Pendjabba és Indiába. Nagy testi erejőknél fogva a' k.-iak roppant vállalatokra képesek. Minden bizonytalanság és nyomás daczára, mellynek vagyonuk és személyeik ki vannak téve, munkások. Jó indulatuk, szemlélő tehetségök és gyors felfogásuk dicsérettel emlittetnek az európai utazók által. A' vendégszeretetet és becsületességet, kényuraik, a' *sikhek* nyomasztó járma alatt sem felejtették el, ámbár nem mulasztják el ezek ellenében teljesen felhasználni egyetlen fenmaradt fegyvereket, a' cselet és hazudságot. A' legsúlyosb nyomás alatt is folytonos derültséget tartanak fenn, szelidek és ártalmatlanok. Hajdanában azonban harczias nép valának, de elébb a' mongolok, utóbb az afghanok, végre a' sikhek által leigáztatva, minden bátorságot elvesztének 's ritkán mernek többet zügolódó panaszkodásnál. — *Életmódok.* A' földmivelés és marhatenyésztésnél, melly a' fennsikokon üzetik, nagyobb a' kasmiriak iparüzése. Mint ácsok, fametszők, hajógyártók, bőr, aczél, fénymáz áruk, papiros 'stb. készítőik kitünőek. Azonban legnagyobb hirre, a' finom *shawlok* szövése által tettek szert (*Kasmir-shawlok*); 16,000 szövőszék (hajdan 40,000) évenként 80,000 shawlt készít. Ez egyébiránt roppant munkájokba kerül, hozzájárul, hogy az armeniai és egyéb kereskedők által áruik igen roszul fizettetnek. A' magas vámok 's a' bajos szállitás drágítja azután azokat oly rendkívülig. Amritsirban van a' fő piaecz, innen szállittatnak tovább a' shawlok Indiába, Elő-Ázsiába és Európába. — *Sanskrit* a' kasmiriaknak szent nyelve, és a' *persa* nyelv az életé; irodalmuk az elsőhöz tartozik. A' lakosság legnagyobb része a' *hinduk* vallását követi; a' buddhismust csak lassanként szoritja ki az izlam. Vannak Indiából bevándorolt *brahminok* 's még most is ők képezik a' legfőbb osztályokat. A' *moammedánok* 2 felekezetre oszlanak: a' *sunnitákra* és az *Ali* és *Nurbukhsy* felekezetére, mellyek folytonosan üldözik egymást. Tiszteletreméltó felekezet továbbá a' *reyszi*-k (mintegy 2000) kik egy láthatatlan istent imádnak, sokjót tesznek 's egy felekezetet sem bántanak. Újabb *történetének* főpontjai: Kasmir, melly a' 16 és 18. században a' mongol császároknak egy helytartósága volt, az afghanok hatalmába került. Ezeknek durva uralma alatt K. annyira nyomatott, hogy ezen hajdanában gazdag, 's földi paradicsomnak nevezett tartomány, nyomorult, pusztá vidékké 's a' lakosok fukar, kincsszomjas, hűtlen és cselszövő rabszolgákká aljasodtak. 1819. Kasmir *Rundsit-Singh* alatt a' Pendjab birodalomba kebelezetett, *Akbar* császár a' hegyszorosok (panjah) őrizetét örökös hegyi fejedelmekre (mallik) bizta, kiknek a' hegyi helységeket is általadá, azon kikötéssel, hogy ama szorosokat védelmezzék 's háboru

idején a' császári sereget bizonyos számú hegyi sereggel támogassák. Ezen mallikok (számra 7) maig is fennállanak, de hatalmuk elenyészett. Fővárosa: *Kasmir* (Sirinapur, Srinagara azaz: szent város) 5800 — 5900' lábnyi magasságban a' tengerszínétől most 40,000, hajdan 150 — 200,000 lakost számlált. Nehány szép kerten és hidon kívül nincs, mi a' szemet gyönyörködtesse. Régi paloták romjai, szenny és piszok fedi az utcákat. (lásd *Pendjab*). — k.

Kassa (Kaschau, Kossitze, Cassovia) sz. kir. város, Felső-Magyarország legnevezetesebb városa, Abaujmegyében (*l. ezt*), Budapesttől 35 mfdnyire. Fekszik a' Hernád jobb partján, egy majdnem egészen szőlő-hegyektől övezett kellemes völgyben. Mind a' mellett hogy a' város fekvése alacsony 's a' Hernád áradásainak gyakran van kitéve, levegője tiszta és egészséges 's ragadós nyavalyák, különösen mióta a' v. tanács rendeleteinél fogva a' hajdani mocsáros sánczárkok kiszáraitattak, nem honosulhatnak meg. A' kassai légkör tisztaságát nem csekély mértékben mozdítják elő a' csak 11 mfdnyi távolban elnyúló Karpathegyek felől ömlő északkeleti szelek. Ezek ugyan rendszeren ridegek, de szárazok 's azért a' lég tisztulására igen jótékony befolyásuak. Innen van az is, hogy kellemetlen és egészségtelen ködök és komor borus napok, különösen nyáron, itt nagy ritkaságok, 's legfőlebb őszszel mutatkoznak az északi szelek kimaradtával. A' milly jótékony és üdvös a' légkör, szintolly vonzó a' szépen épült város egész külszine 's barátságos környéke. A' belváros tojásdad alakú, melly legnagyobb hosszában az egykori felső-kaputól a' még létező alsó-kapuig 380, legnagyobb szélességében pedig 230 ölet tesz. Északról délre a' várost a' Csermely patak futja keresztül (melly egy közel szőlőhegyen eredvén, mielőtt a' várost elérné, 1 fűrés-, 1 papir-'s 2 őrlőmalmot hajt), 's a' rendkívüli szélessége és szép épületei által kitünő nagy *fő-utcát* egész hosszában átmeteszvén, a' várost keleti és nyugoti részre osztja. Folyama mintegy közepén a' Csermely patak két, egymással ismét egyesülő ágra oszlik 's ez által egy szabályosan tojásdad alakú szigetet képez. E' szigeten vannak a' város legszebb épületei, melyek kétfelől ismét palotászerű házsorok által ráamátatnak be. A' legdíszesebb építmények: Nepomuk sz. János szobra, sz. Mária szép, gazdagon aranyozott szobra vas szegélyzettel, a' palával fedett nagy kávéház színházzal és redouteteremmel, a' téres és szép diszpiacz 's végre a' négyszögekövekből régi goth stylen épült méltóságteljes nagy Erzsébet templom, egy rézzel fedett magas toronnyal; továbbá a' sz. Mihály templom 'stb. (*l. Kassa templomai*). A' Csermely szigeten van még az alsó kaszárnya is, melly 1713. épült. Ezen sziget két oldalán elnyúló utcák, különösen a' fő-utca nyugoti és keleti részei, olly házsorokból állanak, miknél szebbeket és hosszabbakat, Pesten kívül, az országban nem találhatni. Ezen épületek főbbjei a' nyugati oldalon az alsó-kaputól kezdve: 1) a' püspöklak és plébánia, 2) a' kam. ud., mellyben van a' posta, pénzügy-igazg. 'stb., 3) a' kat. parancsnokság háza, 4) a' helyőrség törzstiszteinek háza rendszeren fegyvertár nevezet alatt. A' keleti oldalon: 1) a' város-ház, 2) az akad. (hajdan jezsuita-) templom két tornyával 's e' felirással: „Honora Sanctissimae Trinitatis Princeps Sophia Báthori posuit“, 3) a' néhány évvel ezelőtt megújított sz. Ferenci, most helyőrségi és semináriumi

szép templom, 1283. a' Perényi család által góth stylben építtetve, 4) az u. n. felső-kaszárnya, 1726-ból 'stb. A' távolabb utczában említésre méltó még a' Domokos templom és a' magas kúppal ellátott csinos evang. egyház, jeles oltárképpel és izlésteljes elrendezéssel. A' várost környező kőfalakat nagy részben kertekkel ellátott csinos apróbb házak veszik körül. Külvárosa 3 van : a' *felső, közép és alsó*; mellyek mindegyike egy sétatér által van elválasztva a' belvárostól, 's hasonlóul szabályosan vannak építve, téres utcákkal. — A' lakosok száma mintegy 14,000, kik magyarok, németek és tótok; a' középrend leginkább német, azonban az újabb időkben itt is nagy haladásokat tett a' magyarság. Tudományos intézetei élén áll a' k. akademia, van gymnasiuma 's több elemi iskolái; azonkívül vannak rajz- és zeneiskolái, több magán nevelő-intézet. A' nőnevelés körül érdemekkel birnak az Orsolya-apácák. Van egy akadémiai könyvtára (10,000 kötet) ahoz tartozó természettani gyűjteménnyel. Jótékony intézetei között első helyen áll a' kórház, egyike a' város legszebb épületeinek. Kassa székhelye egy r. kath. püspöknek. A' forradalom óta fő városa a' *kassai kerületnek*. Vannak bőr-, dohány-, posztó- és kőedénygyárai, fürdő-intézete, 3 nagy örlőmalma, löpőgyára, papírmalma, téglagyár és mészégetője, pala- és kőbányái. Környékének földje és szőlőhegyei jeles tulajdonaikról ismeretesek. — Magyarország legújabb politikai felosztása szerint a' *kassai kerülethez* 8 megye (Szepes, Gömör, Abauj, Sáros, Ung, Zemplén, Bereg-Ugocsa, Marmaros) tartozik 56 főszolgabírói járással, vagy 708 □ mflddel 's 1,412,785 lakossal. Az 1848—49-ki hadjárat alatt K. városa felváltva volt a' magyar, osztrák és orosz hadseregek birtokában (l. *M. hadjárat*). — k.

Kassa város templomai. A' műizlés fejlődésével 's a' hazánkban elszórt műemlékek iránti részvét fölébredésével újabb időkben nagyobb figyelem fordult Kassa város ó stylü templomaira, mellyek nem csak e' város, hanem Magyarországnak is legfőbb műkincsei közé tartoznak, a' külföldiek sorában pedig minden esetre kitünő helyet foglalnak el. Ezek pedig : sz. *Mihály kápolnája* és sz. *Erzsébet temploma*. Az első keletkezésének kora bizonytalan. *Henszlmann* Imre, jeles mű- és régiségbuvárunk azt styljénél 's egyéb történeti viszonyoknál fogva a' XIII. század első felének végére teszi, midőn t. i. a' tatárok pusztítása után IV. Béla garmatosokat hozott be honunkba. A' XVI és XVII. században, midőn a' róm. katolikusok és ágostai hitűek változó szerencsével küzdöttek a' templomokért, 's sz. Mihály kápolnája hosszabb időre az utóbbiak hatalmába került, ezek még egy, a' régihez hasonló nagyságu kápolnát csatoltak hozzá, ezektől származik a' mostani sekrestye is. A' kőmives munka e' kápolnán igen kitünő, kevésbé jeles a' szobrászati. Különösen jeles a' kapunak kőmives munkája, mind pontos és metsző kidolgozásra, mind pedig eredeti szerkezete miatt. Igen éles munkát láthatni a' karzatnak megmaradt eredeti részsein is. Egyébiránt mind a' kőmives, mind a' szobrászati munkák mostani állapotjukban majdnem egészen kiujtják, különösen a' kapu homlokzatában levő sz. Mihály dombor szobra és a' kapu oldalán álló két szoborka. Sz. Mihály arkangyal itt merlegben mázsál egy jó 's egy gonosz embert és ámbár a' rosznak serpenyőjét két ördög is igyekszik lehuzni, ez mégis sokkal könnyebb, mint a' jóé. A' régi szob-

rászati munkákból a kápolna külsején csak néhány növénydiszitmény maradt fenn t. i. a kapuhomlokzaton a felfutó levélcsomok (Krabben) és a nagy csücsivet (Spitzbogen) tartó vállkövek (Tragsteine, Kragsteine, Consolen) virágszájai. A kápolna bensejében több kisebb mértékű szobrászati munka maradt fenn, nevezetesen az ivgerinczek vállkövein és az orgonakarzatot tartó nyolczszegű tő-fejekén. A kápolna benső falai eredetileg al fresco valának festve, azonban nem tudhatni, mikor, bemeszeltettek 's legujabban arra várnak, hogy műértő kezek által rút takaréktól megszabadíttassanak. — A második remek építmény Kassán sz. Erzsébet temploma. IV. Béla gyarmatosításai a XIII. század második felében 's fiának V. Istvánnak Kassa iránt tanusított királyi pártfogása valának e város felvirágzásának első kezdetei. A német gyarmatosok alkalmasint thuringiak voltak 's igen valószínű, hogy ezek Thuringiának kevéssel azelőtt (1235.) ſa' szentek közé emelt hercegnője, Erzsébet (IV. Béla huga) tiszteletére alapíták a kassai nagy templomot, egyetértőleg István herceggel, kinek ama szent nagynénje volt, 's ki a kassaiak iránt különös kedvezéssel viseltetett. Hibás tehát a magyar történetírók eddigi állítása, kik a kassai templom keletkezését Erzsébet királynénak, Róbert Károly nejének tulajdonítják. Henszlmann ennek eredetét, történeti okiratok nyomán 's az alapterv és a legrégebben kiépített részek egybevetésével a XIII. század 6-ik vagy 7-ik tizedére teszi. Az alapterv, kevés kivétellel, egészben és minden részleteiben egyöntésű, miből valószínű, hogy az ugyanazon egy mestertől eredt. A templom legrégebben kiépített része az oltárhely és az annak északi oldalához közel fekvő kiszőkő építmények (jelenleg sz. István kápolnája). Ezek után régiségre nézve az északi és a nyugot felé fekvő kapuk következnek, mellyek valószínűleg Erzsébetnek, Róbert Károly hitvesének 's lengyel hercegnőnek költségén a XIV. század első felében építtettek. Sokkal későbbi eredetűek a tornyok, ámbár tervezésök valószínűleg az első mestertől származik. A déli toronynak felső része Mátyás királynak a kassaiak részére elengedett ujévi ajándékpénzéből épült, mit többi között a Corvin családnak 's a király által birt országoknak itt látható czimerei bizonyítanak. Ugyan Mátyás korában épültek még a déli kapu külső diszei 's a templom belsejében levő szentségház (tabernaculum). A mai sz. János kápolnája, a káptalan sekrestyéje (hajdan sz. kereszt kápolnája) 's a plebánia sekrestyéje újabb építmények. Ezek szerint Róbert Károly és Lajos királyok alatt, valószínűleg Erzsébet hozzájárulásával, a kassai templom építkezése, mint az most áll, az első karzatig, azaz : 46 lábnyi magasságra vitetett fel egészben 's legfőlebb még nyugoti homlokzatán az első karzat készült el, az északi homlokzat karzata már későbbi idomokat mutatván, minők t. i. a XV. században valának divatban. A déli homlokzat fala az előépített csarnok miatt sem karzattal, sem nagy ablakkal nem bír, míg a más említett két homlokzat nagy ablakainak csücsaiban a díszítő idomok világosan a XV. század hanyatló ízlését tanusítják. A két meglevő homlokzat csücsai nagy részben a XV. század végén ujítottak meg (Krompholz Miklós építőmester által) miután Ulászló öcscse, a lengyel Albert ostromló ágyuival elrontotta volna azokat, mint ezt maig is egy emlékezetül meghagyatott ágyugolyó tanu-

sitja. A' templom eredeti tervezőjének 's első építészének neve ismeretlen. Lángeszének és merészségének azonban fényes tanubizonysága az épület, ámbár az eredeti terv után egészen kiépítve nincs is. Igy tekintve, a' kassai templom a' dusasabbak, kifejlődöttebbek közé tartozik, 's alsó felében leginkább a' nagyhirű kölni domhoz hasonlít, ámbár ennél sokkal kisebb 's építési tekintetben attól kisebb nagyobb mértékben eltér. A' templom Kassa város főpiaczán a' Csermely patak két ága között foglal helyet. Részletes rajza 's leírása 1846. jelent meg a' magyar irodalomban eddig páratlan csinos kiállítással *Henszlmann* Imrétől: „*Kassa városának ó német stýlü templomai*“ (fol.) Pesten (Landerer és Heckenast). — a.

Kassai (József) m. akad. I. tag sz. 1767. márt. 15. Bodrog-Kisfaludon Zemplénmegyében, tanult Tokajon, Kassán (Baróti Szabó Dávid alatt); 1786-ban kispappá lett Egerben, 's a' hittudományt tanulta Pesten. Már itt elkezdte szótári jegyzeteit, mellyeket egész éltén át folytatott. Áldozó pappá avattatván, 1790—4-ig tarczali káplán, 1794—1824-ig pedig szerencsi plebánus volt. Ekkor a' kassai püspök által nyugalmaztatván, három évet Noszván töltött Almási Jánosnál; 1827-től pedig b. Szepessy pécsi püspök védszárnyai alatt munkálkodott. Munkái: 1) *Magyar nyelvtanító könyv*. (S.-Patak, 1817). 2) *Barátságos és ügyes felelet a' szemügyre*. (Kassa, 1818). 3) *Tudományos torlás a' Tud. Gyűjteményben 1820, Thewrewk J. ellen*. 4) *Szerencs leírása*, ugyanott. — A' M. Akademia, mellynek még 1831-ben jelentette be szótári munkálkodásait, 1832-ben választotta el tagjául. Azóta adta ki *Származtató és gyökerésző magyarádiák szókönyvét*. Pest, 1833—8.; négy csomóban A—P-ig. A' munka vége kéziratban maradt. Meghalt 1842. márt. 15-ikén. Szókönyve az első származtató és *critikai* szótár, 's azért különösségei mellett is, becses és hálát érdemlő. A' nép nyelvének gazdag tárháza az. *Kassai* szeretett a' köznéppel társalkodni, 's ennek hasznát, de kárát is látta, mert műveltebb irói fokra emelkedni nem tudott. — h.

Kataster, így nevezetik a' földtulajdonnak, az épületeknek, üzleteknek és az ezektől fizetendő kamatoknak hatósági felügyelés alatt készült jegyzéke. A' földtulajdon-kataster készítése következő, egymással összefüggő részletekből áll: 1) *A' tér kimérése*. Erre nézve az összes katastrálandó földnek általános, összefüggő felmérése 's ezen alapított térkép a' legtöbb időt igénylő, de a' czélnak egyedül megfelelő eszköz. 2) *A' föld becslése*. Ez gondosan megvitatott, gazdaságtani 's a' tapasztalás által helyeselt elvek szerint történik. Ezek a' kimérés- és becslésből származó telekadó-katasternek azután 3) *összeállítatnak*, még pedig, könnyebb és kényelmesh áttekintés végett táblázatok, rovatok alakjában. Minden egyes helységnek külön kimutatása készittetik, mellyben minden részletbirtokra nézve a' tárgy, birtokos, fekvés, alak, használhatóság, térfogat, minőség 's egyéb helyviszonyok megneveztetnek. Ekkor azután 4) *az egyes birtokrészletekre eső terhek kivétele* következik. — Az épületek adóztatásának mérvét illetőleg, ezek faluhelyeken, hol ritkán nyujtnak tiszta hasznót, kiterjedésök szerint vétethetnek föl, míg városokban az évi bérösszeg szolgál az épületek becslésnek legbiztosb alapjául. — Lehetetlen levén, minden egyes iparüző tiszta hasznát megbecsülni, ezek megadóztatása legsikeresebben történhetik osztályok szerint, mi mellett figyelmet kell

fordítani arra, nehogy a' szegényebb iparüzök a' reájok rovandó adók által elnyomassanak. — Hazánkban az általános adózási rendszer életbeléptével, az országnak a' forradalom utáni újabb szervezése alkalmával a' katastrális munkálatok a' hatóságok részéről, az előbbeni ingadozó adózási alap mellőzésével, szinte életbe léptek. — p.

Katonatartás I. Élelmezés.

Kaucsuk, ruganyos mézga (Gummi-elasticum, elastisches Gummi, caoutchouc) sajtáságos, közvetlen növényanyag. Valamint a' mézga 's a' gyánta nemek, szintugy található a' kaucsuk is különböző fajú számos növényekben, még pedig azoknak téjnedvében. Valószínű, hogy különböző módosításai vannak. Azon növények, mellyek legnagyobb bőségben, 's névszerint mítani feldolgozásra nyújtják a' kaucsukot, ezek: *Siphonia elastica*, *S. Cahuhu* Dél-Amerikában, Guyánában; azután *Urceola elastica*, Sumatrában, Jávában; továbbá *Ficus elastica*, indica, religiosa, Kelet-Indiában és *Artocarpus incisa*, *integrifolia* Nyugat-Indiában 'sa't. — Leginkább május és augusztus hónapokban gyűjtetik a' növények ezen nedve. A' kereskedésben háromféle alakban kerül elő a' kaucsuk: mint folyós nedv, mint palaczk-kaucsuk és táblák alakjában, mint ugynevezett mézga-szalonna (Gummi-Speck). A' *kaucsuknedv* Amerikából jön réz-palaczkokban. Maga a' nedv sűrű, halványsárga, tejfelhez hasonló. Szaga savanyus, rothadós. Vizzel minden arányban vegyithető 's e' mellett semmi más változást nem szenved, minthogy megritkul. Azon kaucsuk, melly kisebb nagyobb *palaczkok alakjában* jön hozzánk ugy készítettik, miszerint a' kifolyt nedv égetlen agyag formára kenetik, lángtűz felé tartatik (innen annak fekete színe), megszárittatik 's ujra rákenetik és szárittatik mindaddig míg a' szükséges vastagságot eléri, ekkor a' belső forma széttöretik vagy víz által felolvasztatik. Ezen kaucsuk, a' vizen kívül, ugyanazon alkatrészekből áll, mint a' nedv. Tisztátalansága a' koromtól származik. Az u. n. *mézga-szalonna* 2—3 hüvelknyi vastag táblákban jön elő, mellyek kívülről darabosak és fekete barnásak, belőlről likaesosak, átláthatlanok, fehérek a' sajtához hasonlóak és ha átmetszetnek, poshadt szaguak. Ez valószínűleg ugy készítettik, hogy a' növények téjnedve a' törzsök aljába ázott kis gödrökbe vezettedik, és itt megszárittatik. — A' tiszta kaucsuk tulajdonságai következők: átlátszó, szintelen, vastagabb rétegeiben sárgás. Több hónapig megtartja azon tulajdonságát, hogy a' tárgyakhoz hozzáragad, és friss metszési lapjai, ha a' nélkül hogy érintetnének, egymáshoz szoritattatnak, ismét régi erővel ragadnak egymáshoz. A' kaucsuk tökéletesen ruganyos. Ha kinyujtatik, homályos, gyöngyszínű és rostos lesz, de összehuzódás alkalmával előbbi tulajdonait visszanyeri. Hidegben megkeményül, nehezen hajtható, de nem törékeny. A' meleg visszaadja teljes nyujthatóságát. Vízben fél nem olvad; ha ebben főzetik, felduzzad és az olvasztó szereket könnyebben magába veszi. Aetherben felolvad. — Mítani alkalmazása sokféle és fentebbi kitűnő tulajdonságain, nyujthatóságán, áthatlanságán és változatlanságán alapul. A' kaucsuk nedv számos vízhatlan eszköz, mint felcipők, csizmák, hajlékony csövek 'stb. készítésére használtatik, leginkább azonban a' vízelleses ruganyos szövetek készítésére. Legújabb időben gutta perchaval vegyítve a' legkülönfélébb czélokra használtatik (lásd *Gutta Percha*). — A' kaucsuk

történetét illetőleg megjegyzendő : legelső említést tett róla *La Condamine* 1736; készítése módját legelsőbben *Fresneau* adta elő 1751; az újabb idő kezdé azonban ez igen fontos anyag különserüi feldolgozását és használatát. — Mint kereskedési cikk a' kaucsuk évről évre fontosabb lesz, 's a' bevitel Amerikából Anglián, Franciaországon, Hamburgon és Triesten keresztül évről évre nevededik. Árának emelkedésétől félni nem lehet, mert p. o. az Orinoko partjai egy magok képesek volnának egész Európát vele ellátni. Kaucsuk-szövet gyárak vannak Manchesterben, Párisban, Bécsben, Berlinben és Nürnbergben. Maga Páris 1 millio frank értékű sebészi kaucsuk műszereket szolgáltat. *Rattier* ottani gyárában naponkint 200 darab nadrágtartó készül, hasonlóul *Reithoffer* gyárában Bécsben. — k.

Kaukaszus. Ezen hegység természetes határt képez Európa és Ázsia között, Európának délkeleti részében. Örök hóval és jéggel borított tetői fejr vonalként választják el e' két földrészt egymástól. A' K. a' Fekete és kaspiumi tenger közötti földszorost keresztül vágja, két egyenetlen részre osztja; iránya éjszaknyugottól délkeletnek tart 's 13 hosszúsági fokon (az 55'—67'ig) vonul keresztül. Szélessége különböző. Magassága 8—10,000 láb között változik, ámbár vannak egyes csúcsai, mellyek e' magasságot tetemesen meghaladják p. o. az *Elbrusz* 17 350', a' *Kasbek* 15870' 'stb. A' növényélet sokkal szegényebb mint p. a' schweiczi alpe-seken, mellyektől a' K. még az által is különbözik, miképen tökéletesen kifejlett gerincekkel és csúcsokkal, u. n. szarvakkal, mint amazok, nem bir. Minden folyója és patakja 4 fő folyamba gyűl, ezek : a' *Terek*, *Kuban*, *Rion* és *Kur*, az első kettő nyugoti irányban a' Fekete-, az utóbbi kettő keleti irányban a' Kaspiumi tengerbe ömolvén. Erdőkben némelly helyeken igen gazdag, mások fában nagy szükségét szenvednek. Szint-ugy különbözik a' gyümölcsenyészet is. Szőlő csupán a' Fekete tenger partjain található. — A' Kaukaszusban lakó összes nemzetiségek 7 nép-ségben foghatók össze, ezek : a' eszkeszek vagy ezirkassziaiak, abaszok vagy abházok, osszok vagy osszethek, georgiaiak vagy gruziaiak, cse-csek vagy csecsenczek, lesghiek vagy lesghinczek 's tatárok. Örmények és zsidók csak elszórva élnek a' Kaukaszusban. A' később bevándorolt tatárok kivételével ama népségek, testalkatra 's arczvonásokra nézve, mind az indo-európai néptörzshöz tartoznak. Blumenbach joggal nevezé el a' semita és indo-európai néptörzseket kaukaszusi fajnak, miután kétségki-vül a' Kaukaszusban találtak a' fajból a' legszebb emberek. A' nyelvek és szokások e' különböző nemzetiségek között idő folytán némi egyenlő-séget nyerének az egész hegységben, keleten és nyugoton. Fő tulajdon-sága a' Kaukaszus embereinek a' meg nem törhető szabadsági érzet. Am-bár itt ott örökös fejedelmek uralkodtak, gyakorta nagy hatalommal, mindazáltal soha sem merészlé ezek közül egy is az egyesek személyes szabadságát megszorítani. Testi erő és személyes erély az egyedüli éré-nyek, miket a' kaukazi elismer 's miknek önkényt meghódol. A' rablási rendszer idegen tartományok irányában sokáig divatozott egyes e' célra összeállott szövetségekben, azonban ámbár törvény e' részben hozva nem volt, 's ámbár a' zár és lakat a' Kaukaszuson belől ismeretlen vala, min-denkinék személyes tulajdona mégis mindig tiszteletben tartott. — Most

kevés földmívelésen kívül marhatenyésztés teszi a' kaukáziai fő foglalkozását. A' nők, kik itt sokkal szabadabbak 's nem járnak örökké fátyolozottan, mint a' kelet egyéb részeiben, leginkább a' házi szükségeket végzik, azonkívül szőnek, varrnak, himeznek 'stb. Tisztelet az idősök iránt, vendégszeretet és vérboszu uralkodó sajátságok Kaukázusban, mint Elő-Ázsia minden hegyi tartományaiban.

Ha egy üldözött idegen egy kaukázinak házába menekül 's ott mielőtt elfogatnék, a' házi asszonyoknak mellét sikerül érintenie, ez által, bár mit vétett legyen, tökéletes biztosságra számolhat 's úgy tekintetik, mint a' ház gyermeke. A' vérboszu, mellynél fogva egy megölt ember legközelebb rokona volt köteles annak halálát a' gyilkoson megtorlani, a' mi gyakran izról izre szállt egész nemzedékeken keresztül, 's nem ritkán egész családok kölcsönös kipusztításával végződött, újabb időkben, hol önfentartási, függetlenségi magasabb czélok ösztönzik szoros összetartásra a' kaukazi népségeket, tetemesen alábbhagyott. — Az összes népesség számát pontosan kimutatni, még most a' lehetlenségek közé tartozik. Bizonyosnak látszik, hogy ez a' hegyes vidékeken nagyobb, mint a' síkokon 's körülbelöl 1,200,000 lélekre megy. — Az egyes népségekre térve át, következőket jegyzünk meg. 1) a' *cserkeszek* (280,000-en) a' Kaukázus nyugoti részén laknak, a' Fekete tenger partjain. Ámbár ősnép, mindazáltal csak 1836 óta, midőn a' Vixen nevű angol hajót elkobzá, 's a' kaukázusi népeknek az oroszok elleni szakadatlan kemény harczaik folytán vonták magukra a' közfigyelmet. Ők Adighekeknek nevezik magukat. Köztök az bir legnagyobb befolyással, ki bátorsága és erélye által leginkább kitűnik. Nagyobb része a' mohammedán vallást követi, vannak azonban számos pogányok 's némi nyoma a' kereszténységnek is. Nevezetesen nagy tisztelettel viseltetnek a' kereszt iránt. A' cserkeszek nem nagyok; de karsuak 's tagjaik tetszetős alkata által tűnnek ki. Ismeretes karsu termetök, csinos lábuk és szép kezök. 2) Az *abasszok* (140,000) keletre laknak a' cserkeszektől, a' Fekete tenger partjaitól éjszakra a' másodrendű éjszaki hegység gerinceig. Az oroszok az abasszokat *disigeth* és *abházoknak* nevezik. A' délkelet felé a' tengerpartján lakó abasszok külön fejedelemmel bírnak, ki trónját biztosítandó, 1823. kénytelen volt Oroszországnak meghódolni. 'S ámbár most orosz sereg tartják megszállva a' partokat, mindazáltal nem bátorkodnak csak néhány órányi távolságra is a' tartomány belsejébe vonulni. Az abasszok barnább színűek a' cserkeszeknél, kikhez egyébiránt sokban hasonlítanak, 's a' Kaukázus népei között leginkább kitűnnek vadságuk 's nyersségük által. A' dél felé lakók keresztényeknek mondatnak; azonban a' nagy résznek nincs fogalma vallásról. Egy csekély rész az izlamhoz tartozik. 3) Az *osszok* vagy *osszethék* (60,000) leginkább éjszakra a' Terek folyam és mellékfolyói magas völgyeiben laknak. Korábbi időkben még inkább éjszak felé a' síkon volt lakásuk, de a' mongolok által a' hegyekbe szorítottak. A' népvándorlás alánjaival kétségkívül rokonok, de nem egy 's ugyanazon nép, mint sokan hiszik. Legújabb buvárlatok szerint, nyelvök a' persával találatott rokonnak. A' nagyszámu törzsök között leginkább kettőt lehet megkülönböztetni, ezek a' déli részen: a' dwálok vagy dwalethek 's a' szoros értelemben vett osszok (digorok, thagaurok). Az osszok

általában erőteljes nép, zömök, széles termettel, közép nagysággal. Arcok kerekded; szőke haj nem ritka, a' barna igen gyakori. Az igazi oroszok fejedelmekkel birnak 's nagy részt mohammedánok, a' dwálok ellenben egymásközt egyenlők 's hajdan a' keresztyén valláshoz tartozának, mellynek szokásait azonban időfolytán, a' keresztvetésen kívül, mind elfelejték. Az oroszok mindamellet a' ker. kath. egyházhoz tartozóknak tekintik őket 's papokat küldenek nekik, kik időről időre elkergettetnek. A' dwálok és osszok elismerik ugyan az oroszok felsőségét, de e' viszony-nyal egyébként nem sokat törődnek. 4) A' *georgiaiak* vagy *gruziak* (50,000) a' tulajdonképeni és alsó Kaukázus völgyeit lakják, a' Rion folyam medenczéjében. A' nyugati törzsök vegyitlenül maradt, legtisztább ágai swánoknak vagy swanetheknek neveztetnek. Ezek nagy része a' a' republikának egy nemével bir, hol mindenki egyenlő; a' többi törzsök idegen fejedelmek felsége alatt élnek. Az oroszoktól azonban semmi-nemü függésben sincsenek. A' keleti részen lakók össze vannak vegyülve az osszokkal és csecsekkal, mikből több különnevü mellékág származott (psáverek, chefszurok, thúsok), mellyek részint vének által igazgattatnak, részint az orosz felsőségnek meghódolt külön fejedelmek alatt állanak. A' georgiaiak nagy része megőrizé a' keresztyén vallást, míg a' hegyi törzsök közt régen feledésbe merült az. 5) A' *csecsek* vagy *csecsenczek* (110,000) Gelae név alatt már Strabo által is emlittetnek. Tulajdonképeni nevök mitzdseghi, orosz kiejtés szerint mitschik. Laknak az orosz katonai utvonalon, a' tulajdonképeni andiai Kaukázus és a' Terek folyó között. Csak a' hegyekben lakók maradtak tisztán, a' többiek sokképen elvegyültek a' tatárokkal. A' csecsek mellékágai az ingusok, karabulakok, kisztek 'stb. Ezek hasonlóul keresztyének voltak, azonban most elpogányosultak; a' többiek rajongó mohammedánok. Az oroszoknak csak az ingusok egy része van alávetve, a' többiek 1840 óta keserü harc-ot vívnek az oroszok ellen. Az igazi csecs erőteljes, de nem olly zömök, mint az ossz. Színe is sötétebb, a' barna haj uralkodó, van azonban fekete is. Az abasszok után a' csecseket mondhatni a' Kaukázus legvadabb 's legnyersebb népének. 6) A' *lesghiaiak* vagy *lesghenczek* (400,000) leginkább a' Kaukázus keleti részét lakják egész a' kaspiumi tengerig. Vannak köztök tatárok és turkomannok is. A' cserkeszek leginkább szép termetűk és csinos lábaik, a' lesghiaiak pedig férfias erejük, athletai termetűk által tűnnek ki. Legnagyobb részt az izlamot vallják, 's mint a' Kaukázus minden egyéb mohammedánjai a' sunniták felekezetéhez tartoznak; kik 8 fejedelem alatt állanak, a' kiknek legnagyobb része már az oroszoknak hódolt meg, van azonban fejedelemiség (Avar), melly a' kaukázusi nagyhirü vezér, *Schamíl*, birtokához tartozik. 7) *Tatárok* (80,000) elszórva élnek a' Kaukázus éjszaki és keleti részében. Leginkább a' nógai törzshöz tartoznak. Külön elágazások: a' karacsaik 's karacserveszek (fekete cserkeszek), málkárok, manszurok és nauruszok, a' Terek déli részén vannak a' kumükok, kik e' század elejeig elhírhedett rablók valának, míg az oroszok által meghódítottak. Általában a' tatárok számos fejedelmei is az orosz felsőbbiséget ismerik el. — A' kaukázusi népeknek az oroszok elleni hosszú, véres és elkeseredett harc-zaikról, miknek még napjainkban sincs vége, lásd: *Cserkesz háboru.* — k.

Kaulbach (Vilmos) egyike a jelenkor legnagyobb rajzolóinak 's festészeinek, szül. 1805. Waldeck hercegségben. A' rajzművészetben atyjától, ki aranyműves volt, nyert legelső oktatást. A' festészetet választván életmódjául, 16 éves korában a' düsseldorfi művészeti akademiát látogató meg 's itt különösen *Cornelius* igazgatónak és *Mosler* tanárnak köszönhető képeztetését. A' lelkes és tehetségdus ifju gyors előmeneteleket tett. Első bizonyítványa többi között egy Mária volt a' gyermekkel ölében 's két zenélő angyallal, mit egy westfáliai templom számára készített. 1826. *Cornelius* által Münchenbe hivatott 's ennek szigoruan eszményi styljében festé ott az Odeon nagy teremében a' tetőképet: „*Apollo a' muszák között*“; később többet magával a' királyi udv. kert ivezeteiben a' történelmi freskókon dolgozott (l. *Frescofestészet*). Az ő művei itt: a' víziestenek 4 colossalis és a' Baváriának gyönyörű allegorai alakja. Ugyanekkor (1828—29.) készült egészen ellenkező realisticus szellemben „*Örültek háza*“ című képe, eredménye azon benyomásoknak, miket a' düsseldorfi tébolydának egyszeri meglátogatása alkalmával érzett. Ez időből valók a' müncheni királyi 's hercegi palotákban őrzött nagyszámu rajzai 's festményei a' német történelemből, 's Klopstock, Wieland, Góthe egyes költeményei nyomán. 1837-ben fejezé be nagyszerű compositióját „*A' hunnok csatáját*“, melly az elesett hunnok és rómaiak szellemeinek Róma kapui előtt küzdött csatájáról szóló rémséges regét ábrázolja. A' rendkívüli, varázserejű, démonilag megható új tárgy nagy figyelmet gerjesztett a' művészet világában. A' mű *Raczinsky* gróf híres műgyűjteményébe került. Ez alatt K. *Hogarth* tanulmányozásának szentelő idejét 's a' genre-szakban adott néhány jeles darabot Schiller és Góthe (*Faust*) műveikhez. 1837—38. egy újabb nagyobbszerű heroicus compositióval lépett fel: „*Jeruzsálem elpusztítása Titus által*“, mellyben hasonlólag rendkívüli gondolatbőség és szellemerő ragadta bámulatra a' nézőt. A' műhöz magyarázó szöveget maga a' művész készített. Egyéb művei ez időből: „*A' szent sár megszabadítása a' heresztesek által*“; „*Krisztus az előpokolban*“; „*Anakreon és kedvese*“ (melly Magyarországra került) 's egy életnagyságu alakokkal rajzolt kép Góthének egy elegiája után. 1844. a' porosz király a' világtörténet főmomentumait tárgyzó 6 nagy olajfestmény készítésére szólította fel. Különösen említésre méltó még „*Reineke Fuchs*“ képgyűjteménye, melly 1846. rézmetszetekben füzetként jelent meg. 1847. a' bajor király kívánatára az akkor nagyhirű Montez Lola (l. ezt.) tánczosnőt festé olajba, életnagyságban. A' nevezett évig udvari festész volt Münchenben, 's akkor a' porosz király által Berlinbe nyert meghívást, nagyobbszerű fresco-festmények készítése végett. — a.

Kávé, kávé-kereskedés. A' kávé egyik főtárgya levén a' világkereskedésnek, különös figyelmet érdemel. Míg a' Mokka kávénál egyéb nem létezett, kizárólag Velence kereskedett vele, hová orvosságiszer gyanánt 1591. vitetett be; de nem sokára meg kelle osztakoznia e' kereskedésben a' hollandiakkal 's jelenleg annyira ment a' dolog, hogy Velence, kávéjának legnagyobb részét Triesztből nyeri. Ekkor a' hollandiak ragadák magukhoz az egyedáruságot, különösen miután a' Java kávéhozott forgalomba; a' 18. században azonban Franciaország és Anglia emel-

kedtek fel hatalmas versenytársakul, 's most Hamburg is hozzájárult, melly utóbbi uton legtöbb szállított be. 1835. Európába 217,600,000 font kávé hozatott be, melly a' különböző kereskedelmi piacok szerint így oszlott fel :

Oroszország 98,402 pud , Hamburg 41,000,000 font , Amsterdam 36,000,000 font, Rotterdam 28,600,000 f., N. Britt. és Irland 28,000,000 f., Antwerpen 22,000,000 f., Triest 19,900,000 f., Havre 15,400,000 f., Marseille 9,600,000 f., Brema 9,300,000 f., Bordeaux 4,100,000 f., Genua 2,000,000 f., Livorno 1,700,000 font.

Északamerika 1832-ben bevitt 91,722,329 fontot, önmaga fölemesztett 40,471,171 fontot, kivitt 55,251,158 fontot.

Mac-Culloch a' fő kávétermesztési tartományokból az évi kivitt összesen 147,000 tonsra teszi, ehhez járulnak egyenkint :

Arabia 10,000 tonsal, Java 18,000 t., Sumatra és Keletindia 8,000 t., Brasilia és Spanyol-Amerika 42,000 t., Domingo 20,000 f., Cuba és Portorico 25,000 t., Angol nyugotindiai gyar. 11,000 t., Holland nyugotind. gyar. 5,000 t., Francia nyugotind. gyar. és Bourbon 8,000 tonsal.

A' kávéfatermesztés virágzásnak indul Előindiában, különösen annak déli részében leginkább a' Keletindiai Társaság gyámolításai folytán. Ugyanazon vigyázat szükséges a' kávé elküldetése mellett, melly megkivántatik aratásakor, hogy t. i. semmi ne hozattassék közelébe, a' mi erős szaggal bír. Erre figyelemmel kell lenni, akár hajón, akár tengelyen történjék az elküldés. Az amerikai kávé e' részben még érzékenyebb, mint az ázsiai, mert ez tömörebb, az taplósabb, 's a' fahéj, bors 'stb. szaga könnyebben átjárhatja. A' *vételnél* leginkább arra kell figyelni, hogy a' kávé friss, száraz, kemény, nehezen elharapható, sima, más vegyülettől ment, tömegben szagos, de ne idegen szagu legyen ; a' kávészemeknek, ha földre ejtetnek, hangot kell adniok. Ezen tulajdonoktól függ a' kávé jósága. -- A' kávé most már annyi különféle tartományokban természetvén, a' különböző légely és föld befolyásánál fogva is már többféle fajra kell oszolni. E' fajkülönbséget előmozdítja még a' mivélés és beszédés különfélesége. Ez utóbbi évek folytán még ugyanazon egy helyen is változik, 's azért sokszor egy helynek fajai is változnak. Hozzájárul az időjárás változandósága melly rendkívüli befolyással van az aratásra 's e' szerint az ültetvény termékeinek minőségére. Így történt, hogy Havában 1836. az aratás mind mennyiség- mind minőségre nézve jobb volt, mint a' három korábbi évben. Gyakorlott szem, rendkívül megkülönböztető szaglás és finom ízlés kívántatik már ahhoz is, hogy a' fajok nagy tömegét rendes ismertető jeleiknél fogva megkülönböztethessük : azonban a' legügyesb szakértő is zavarba jön, ha változtatott mivélési mód, változott időjárás és az aratás körüli hanyag eljárás megmásítják a' kávészemeket. Illy esetekben nem marad fenn számára egyéb, ovatos pörkölés és főzésnél, hogy az áru minőségéről meggyőződjék. A' kávéfajok jósága egyébiránt legtöbnyire egész nemzetek és egyes személyek ízlésén alapul, nemkülönbem nemzeti hiúságon. Így p. o. a' hollandi a' jávát, a' francia a' bourbont, újabb időkben a' martinique-ot, az angol a' jamaikát szereti legjobban a' mokka után, világosan azért, mivel mindegyiknek legjobban szíven fekszenek az ő gyarmata termékei. *Mac-Culloch* jóságuk szerint

igy osztályozza a kávéfajokat: Mokka, Jamaika, Domingo, Berbice, Bourbon, Java, Martinique, Hayti. Általában, különösen Angliában két fő osztályra osztatnak a kávéfajok: a *keletindiai* (mellyhez a mokkalai is soroztatik) és a *nyugatindiai* vagy *ültetvényi kávé*. (East India coffee és Westindia v. Plantation coffee, olaszul Ponente). Legelső maradt még mindeddig a Mokka, azonban mondják, mikép ez a jelen század kezdete óta nem azon minőségű többé, mint azelőtt volt. — A kereskedésben a kávének még számtalan apróbb alosztályai s elnevezései vannak. — k.

Kazan (Kasan) ázsiai orosz kormányzóság, északról a wiätkai, keletről az orenburgi, délről a simbirski, s nyugatról a nischnei-nowgorodi kormányzósággal határos. Területe 1,100 □ mfd. Általában véve e tartománynak inkább csak dombjai vannak, mint hegyei, a keleti részen az Uralhegység néhány ága terjed el. Földje nagyjábólra termékeny. Folyóinak alacsony partjai gyakori áradásnak vannak kitéve. Legnevezetesebb folyama a *Volga*, mely számos más kisebb nagyobb folyót vesz fel magába, ilyenek: a *Kamasura*, *Zuwil*, *Swiaga* stb. — Légelye rideg; a tél rendszeren novembertől mártiusig tart, s a többi évszakok hónapjaiban is gyakori a hideg és fagy, különösen északak idejében. Termékei nagyrésztben megegyezők a mérsékelt égaltalán találhatók. Orvosi füvei s általában florája igen változatos. — Lakosai, *oroszok*, 360,000, a tartománynak most uralkodó törzse; *tatórok* 435,000 hajdan uralkodó törzs, kevés kivétellel muhamedánok, kik a városokban kereskedéssel, falukon földmiveléssel foglalkoznak; *csuvasok* 300,000, többnyire keresztyének, de csekély miveltséggel; falusi rozant kunyhókban laknak, földmiveléssel, barom- és méh-tenyésztéssel foglalkozva; *cseremiszek* 80,000, az előbbiekhöz hasonló jellemmel; *mordvinok* 11,000, a moksa törzsből, keresztyének, igen tudatlanok és rondák, földmivelők, vadászok, fuvarosok; *vojjakok* hasonló foglalkozásokkal. E népségek összes száma 1,342,900 lélek. — 1835-ben e tartományban 24 nyilv. tanintézet volt 1,156 tanítványnyal; ezenkívül voltak még egyházi és tatár iskolák. A kazani orosz püspökség (eparchia), mely 1554 óta áll fenn, s melynek első püspöke sz. György volt, most 420 görög-orosz egyházat s több zárdát bír. A mohamedánoknak 688 mecsetjük van. — A kormányzóság 12 kerületre oszlik. — Történetének fő pontjai. Régi időkben többnyire a régi bolgárok lakták, később a tatárok foglalták el, a 15. század közepe táján a kazani khánság az u. n. arany csordától függetlenné tévé magát, 1552. *Wassiljewits Iván* nagyfejedelem kezére került; végre czárság vagy királyság czimmal Oroszországhoz csatoltatott. Helytartósságá 1782-ben emeltetett. Sokáig sűrű homály lappangott e tartomány felett. Nagyobb világosság csak akkor kezd derengeni, midőn 1833. a pétervári tud. akademia 200 arany jutalomdíjt tüzött ki K. történetének leírására s 1836. legalább székhelye fedeztetett fel a hajdan olly hatalmas Kazan birodalomnak, mely a 13—15 században nem csak az orosz birodalmat, hanem Európa nyugati részét is megremegteté. E székhely az Achtubának a Volgába ömlésénél, a saratowi kormányzóságban, *Zarew* város közelében, magas hegyekkel körülvett, s kelet felé elvonuló nagy térségen találtatott. Ott találtatának romjai *Saragnak*, amaz Astrachannál tovább terjedt birodalom régi székvárosának. Bámulatot gerjesztének a nagy

részben aranyozott szobrok, templomok és paloták óriási maradványai 's ama colossalis város építészeti szabályszerűsége, mely századokon keresztül eltűntnek látszott a föld határáról, 's hol gondos ásások folytán eddig 3000-nél több házhely fedeztetett fel, 's egyuttal mindennemű régi mongol fegyverek és eszközök egész kincsének birtokába jutottak. E vidék felette érdekes általános történelmi és helyirati tekintetben, 's különösen a magyar történetre nézve is (l. *Finn magyar kérdés; Reguly.*) Miután ott a Volga termékeny vonzó partjain a legrégebb időkben a legkülönbözőbb népcsoportok (besenyők, khazarok, uzok, bolgárok 'stb.) folyvást változó színhelye tünt fel, oly népekének, miknek közelebb viszonyairól, tulajdonképeni székhelyeiről mai napig sincsenek biztos tudósítások. A kazani kormányzásban folyvást a legerdekesb eredményekkel meglepő ásások történének. (l. *Erdmann: Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland. 2. köt: Riga. Leipzig. 1812—26.*) — Még jelenleg is a kazani császárságban a legtarkább népvegyület található. 1842. az 5,011,850 nagy és kisoroszokon kívül volt 615,000 tatár származású, 815,000 a nagy finn népcsaládhoz tartozó 's 12,000 mongol eredetű. Épen oly különféle a cultus. Az 5,905,000 görög-orosz hitűeken kívül 548,000-re megy a más hiten levők száma, kik a róm., armen., kath., protestans, reformált és anglikán valláshoz tartoznak; továbbá néhány zsidó, 518,000 mohammedán, sőt még 284000 bálványimádó is, kiknek legnagyobb része a Dalai-Lama tanának hódol. A kormányzó-ság és hasonló kerület fővárosa: *Kazan* (csuvaszul: *Kozan*, votjákul *Kuzon*, cseremiszul *Ozong*) 6 werstnyire a Volga partjától, festői vidékben. A városnak 3 része van: a vár vagy Kreml, a belváros és külvárosok. Számos 's nagy részben építészeti érdekű templomokkal. Több jeles és gazdagon ellátott tanintézetekkel, köztök az 1804. Sándor czár által alapított egyetem, jeles tud. gyűjteményekkel, könyvtárral 'stb. Ázsia szomszédságánál fogva az egyetemen külön tanszékei vannak az arab, persa, tatár, mongol 's (1828 óta) a chinai 's armeniai nyelveknek. Vannak posztó- és bőr, szappan, szalag-gyárai, harangöntődei, serfőzői 'stb. Van 1 nagy lőporgyára. A kazani bagaria-bőr és szappan nagyhirű. Nisnei-Nowgorod, Kazan és Astrachan között gőzhajózás tartja fenn a közlekedést és kereskedést. 1833-ban a lakosok száma 57,250 lélekből állott. K. azon városok közé tartozik, mellyek rövid idő alatt virágzásra emelkedtek 's az orosz hatalom alatt álló törökök és tatárok fővárosának tekinthető. — k.

Pótléczikkek :

Büntető törvénykönyv (*legujabb osztrák birodalmi 1852. máj. 27-ről*). Midőn ezen büntető codex az osztrák biralomba akkép hozatott be, mikép az 1852. sept. 1-től kezdve Magyarországon is életbe lépett, a' codificatio legfőbb, legnélkülözhetlenebb szükségeinek egyike elégittetik ki. Az mi máshol a' magasb tökély, 's kifejlődöttebb polgárisodás kifolyása 's mütétele, itt az a' jog 's közbiztosság mezején az életfentartás kívántatósága. Elavult, csak emlékeinkben élő századok büntörvényei maradtak reánk, azok korunkhoz nem illő szellemét 's tulajdonait hordván magunkon, a' nélkül, hogy az idők erkölseit és szokásait is elhozhatták 's fenntarthaták volna számunkra. Századok világ eseményeikkel, 's a' nagyság bus emlékeivel választanak el bennünket azon legislatoroktól, kik codificáltak azon büntörvényeket, mellyek jelen perczig álltak fenn törvénykönyvünkben, a' nélkül, hogy a' jelen század igényei léphettek volna helyökbe. Ezen eredményeiben megmérhetlen ellentét, melly az ó 's jelen kor között létezik, 's a' melly minden polgárisultabb államban a' codificatio szükségét állította elő, melly legközelebbi törvényhozási mütétel a' régiek avult intézeteinek kitisztázására, a' megtarthatlan hűbériség eltávolítására, a' kasztszerű osztály-különbségek megsemmisítésére és a' büntető joggyakorlatnak emberiség igényei felé való vezetésére, szóval melly codificatio mindenütt a' historiai iskola tanainak elvethetésére szolgált — ettől távol azon ellentét csak a' jogbiztosság hiányainak kitüntetésére szolgált. Nem lehet mellőzni ezek alapjainak vizsgálatát, ha egész tisztaságában 's fontosságában akarjuk látni a' büncodificatio szükségét. — És egyik ide vonatkozó körülmény az vala, mikép számos büntettekről törvényeink sem voltak, millyenek: a' gyermekkitétel, nőrablás, családi lopások, magtalanítás, méhgyümölcs-elűzés, sodomia 'stb. 'stb. Mellözve, mikép maga az új kor is számos intézeteivel 's találmányaival, minők p. o. a' chloroform, lögyapot, sajtó, vasut, telegraphok, új törvénytelen kihágásokra szolgáltak alkalmul. — Mig az elfogadott büntettek körül törvényeink a' legnagyobb határozatlanságban 's homályban hagytak, egyszersmind olly büntetési rendszert hagytak reánk, melly részint szokatlansága, részint kegyetlensége folytán alkalmazhatlan. Társalmunk jelen helyzetében nem foglalhata többé helyet az örökös vagy ideiglenes szolgaság, melly p. o. a' vértagadásnál, álaroznál rendeltetett büntetésül; nem a' kerékbe töretés, felnégyeltetés 's a' fejnek karóba huzása, mit Verböczy I. r. 15 cz. a' rablókra mondott ki; nem az eleven eltemetés, mellyel a' gyermekgyilkosok fenytettek; vagy a' meg-

égetés, mellyre a nagyobb gyujtogatók, egyházfeltörők, bűbajosok, sőt a lutheranusok is, és az idegen pénz-behozók íteltettek. Ezen kor, a társalom különféle viszonyainál fogva szükségkép a vadság 's kegyetlenség jellemével ruházott fel. Ez egy oly általános jellem volt, mellyben Európa minden államai osztoztak, a társalom viszonyai, az élet foglalkozásai, a tevékenység hivatása, hivatásköre, 's így a nemzeti erkölcsök is mindenütt közösök lévén. Innen azon vad kegyetlenség a büntetésekben. Az istenkáromlók agyonköveztettek, bűbajosok máglyán égettettek, rablók és szülőgyilkosok karóra huzattak, példák ezek körül még a 18-ik század közepéről sem hiányozván. A házasságtörők pedig elevenen földbe ásattak, és a pribékek zsákba varrva vízbe dobattak, 's ott megfulasztattak. És míg illy kegyetlen, súlyosított halálbüntetések rendeltettek, egyszersmind olly gyakoriak voltak a halálbüntetések, mikép majd minden büntetetre illyen rendeltetett. Ez p. o. a háromszori káromkodókra, a lopásra, I. László II. 12. 14. fej. 10 denár értékű lopást akasztófával rendélyen fenytetni, mit Verbóczi I. 15. is megújít a tolvajoknál. És míg egy kegyetlen büntető rendszer alapított meg, annak gyakorlatában a bírának még a legtagasb önkény is hagyott fenn. Nem állított fel ugy szólván semmi szabály, melly a legkegyetlenebb büntetések gyakorlatát némileg korlátozhatja. A bíró szabadon rendelkezhetett az ember 's élete legszentebb jogairól. Nem állítottak fel semmi fokozatok a büntettek 's bűnösség kifejlődésében. Halált mondtak ki a tolvajságra általában, tehát annak minden nemeire 's eseteire minden különböztetés nélkül. Nem különböztetvén meg igy a bűnösségi beszámítás fokozatait, egyenlőn büntettek minden büntársakat, bünszerzőket és segédeket, közremunkálókat; és egyenlőn tekintették a bűnkivitelnek bármilly fokozatait is, a végrehajtott büntett 's a kísérlet vagy ennek közeli 's távolabbi lépcsői között semmi válaszfalat nem emelvén. — Ide járultak még azon kaszt különbségek ártalmi is, mellyek a nemes és nem nemeseket választották el még e' téren is egymástól. — Midőn ezen intézetek 's törvények maradtak reánk a 19-ik században, mellyek már önmagokban is végtelen korlátlanúságra emelék a bírói akaratot 's belátást — a mi viszonyainkban még magasb bírói önkényt, 's így jog bizonytalanságot, közbátorság hiányt kelle előidézniök. Mert az elmúlt kor büntetési kegyetlen rendszere nem volt többé alkalmazható. Alig jöhetett elő eset, mellyben törvényeinkre lehetett volna hivatkozni, a nélkül hogy barbár kegyetlenségbe vagy tetteges kivihetlenségbe essünk. Az önkény foglalá el a törvény helyét, mi csak szánalomra méltó helyzetbe döntheti a társadalmat. Szokások keletkeztek, mellyek különfélék voltak az ország minden részeiben. Innen vidékek szerint ugyanegy büntetési eset sokfélekép íteltetett el 's büntetett. Sőt ugyanegy megyei törvényszék is különbözőleg ítelt hason esetek felett, a mint tagjai változtak. — Ha pedig a tisztí ügyész sürgetésére kimondatott is a halálos ítélet — az fogamatba legtöbbször nem mehetett. Innen a felette sürü kegyelmezések. 1821-ben az első bíróság 187 halálos ítéletet hozott — mellyeknek felét erősíté meg a főtörvényszék, de ebből a fejedelem 70-nek adott kegyelmet. 187-ből 21-én hajtattott végre. 1837. 174 halálos ítélet volt — feljebbvitelen már csak 79 erősített meg -- és legfelsőbb helyen 15-re

olvadott, 273-ből 15 valósítottatott. Ezáltal nem gyarapodhatott a' törvény iránti tisztelet. A' büntetés nem hathatott sikeresen a' büntettek gátlására. — Midőn illy joghelyzetbe jutottunk, természetessé lön az elavult törvényeknek ujjakali felcserélése utáni törekvés. Már a' mult században elismerték őseink a' codificatio szükségét. Tehát ez egy olly intézet, melly felé hazánkban már rég óta intézettek a' kísérletek.

Legelső kísérlet büntető törvénykönyv alkotására Magyarországon már a' 18-ik században történt. Az 1790-ki országgyűlés egy választmányt küldte ki büntető codex készítésére — melly deputatio regnicolarisnak kiküldetése az 1790/1: 67. t. cz. szentesítettett. Ez híven 's becsületesen járt el munkájában. A' codex terv elkészült, és pedig olly szellemben, melly a' haladásnak nevezetes jeleit hordá magán. A' hűbériség falait lerontotta, a' büntetési rendszert szelidítette, 's a' polgári jogok biztosításáról gondoskodott. II. József uralkodásának jelleme, 's azon kor eszméi hűn tükröztek vissza e' műben, 1807. ki is nyomtattatott, de törvényhozási tárgyalás alá nem került, 's így törvény-erőre sem emelkedhetett. A' második nagyobb kisértlet 1827. történt. Ezen évi törvényhozás megújította az 1790. megkezdett működést, habár nem azon szellemben is. Az 1790—93-ra következett időszak — főkép 1815. után nem kedvezett még a' jogtudományok szellemiebb emelkedésének sem. Mig az 1791-ki codex-terv észjogi fejtegetéseken alapult távol a' historiai iskola tanaitól, addig az 1827. legnagyobb részt a' magyar szokásos jogból indult ki, mellyet csak reformálni és a' szomszéd codificatióval némileg összeolvasztani akart. — Sokkal nevezetesb lépés 's haladás történt 1840—44 alatti időszakban. Majd minden törvényhozás sürgeté 's élénköl ohajtá a' büntető törvénykönyv behozatalát. 1840. e' tárgyban egy választmány nevezetett ki, mellynek tagjai az ország legkitünőbb jogásza 's államférfiai valának, köztük különösen Deák F., Eötvös József, Pulszki F., Majláth, Teleki József, a' korán elhunyt Dessewffy A., Pázmándi, Zoltán, Lonovics, Vághi, 's kit mindenekelőtt kellett volna neveznünk, Szalay László, ki a' választmány munkálataiban legtöbb részt vett 's legnagyobb avatottsággal 's szaktudománnyal működött. Ezen választmányt az V. t. cz. csak azzal bizta ugyan meg, hogy a' kornak megfelelő börtön 's javító fogházi rendszert dolgozzon ki, és az 1827. codex tervet revideálja. De az a' foltozgatást célra vezetőnek nem találván, egy egészen új, magában önálló, rendszeres büntető törvénykönyvet készített. Ez 1843. Lipesében német fordításban is megjelent. Európa szaktudósai által az addigi codificatioi kísérletek legelőre haladottabbikának nyilvánítottatott. Sajátságai közül jellemzésére előző megemliteni azt : hogy a' halálbüntetést eltörlé, a' javító börtön-rendszer elveiből indulván ki; a' becstelenítő büntetés rendszerét kizárta, eltörlővén mind a' bot büntetést, mind a' büntetésekhez kötni szokott infamans következeseket; a' birói önkényt akkép terjeszté, mikép korlátjául csak maximumot 's nem minimumot is állított, mint ez Angliában van, hol azt még az 1848. 11. 12. novelláris a' felségsértésnél nem állította fel, melly elvből indult ki az 1815-ki genfi codex is; a' bűnkisértetet pedig csak bizonyos azt képező tetteknel, tehát csak a' törvény által kijelölt esetekben — mellyek 10-re határozottatnak — rendelte büntettetni; és a' confiscatiót egészen kizárta

kebeléből. Mittermayer korunk egyik legkitünőbb jogbölcésze azt mondá e' tervről: „*Egyetlenegy törvénykönyv sem bir annyi eredetiséggel, mint a' magyar javaslat, 's törekvéssel a' kor haladásának, az igazság követeléseinek, 's a' legujabb büntető jogi nézeteknek megfelelő törvénykönyvet alkotni, ezen törekvés bélyegét egyetlenegy törvényhozási munka sem viseli magán olly nagy mértékben, mint a' magyar javaslat.*“ Ezen mű az 1844-ki törvényhozás által tárgyalatott, de szinte az 1791-ki és 1827-ki tervek sorsára került. — Azért az ezen munkálatra jött időkben, melyeket annyi viharok 's csapások jellemzenek, a' régi jogállapotban kelle maradnunk, melyet bizonytalansága 's önkénye miatt inkább jogon kívülnek lehetne nevezni. Az 1852. maj. 27. rendelet kíván e' helyzetből kiemelni. Ez az 1803. codex alapján ujlag kidolgozott büntető törvényt kiterjeszté Magyarországra is. Történeti kifejlődése tehát összefügg az 1803. osztrák codex alakulásával. Az egész Németországot illető Karolina hiányai a' bécsi kormányt már századok előtt önálló codificatióra készítették. Igy hozatott 1-ső Miksa alatt 1499. nov. 30. az első osztrák büntető törvény „*Malefizordnung für Tirol.*“ Ezt követte az 1514. alsó austriai; 1535. karinthiai; 1559. felső austriai; 1546 's 1656. ujjabb alsó austriai; 1574. stíriai; 1577. karinthiai; 1637 's 1675. Cseh, Morva és Silézia országok számára. Ezen különbségeknek mellyek az örökös tartományokat egészen elkülönzék egymástól, eltávolításukra 1768-ban Mária Terézia alatt az u. n. „*Constitutio Criminalis Thereziana*“ adatott ki, melly az egész osztrák biralomra t. i. az osztrák és cseh tartományokra, mint egyedüli büntető codex jelent meg. Ez volt a' legelső köz 's általános büntető törvény, melly a' különféle tartományi törvényeket és szokásokat eltörlötte. Jellemzésére elég megemlíteni, hogy a' *rettentési* tan elveiből indult ki. Ezt mind M. Terézia, mind József alatt számos novellarisok követték, mellyeket méltó megemlíteni már azért is, mert közöttük azon nevezetes resolutio is melly 1776. jan. 3-án kelt, 's a' melly az összes német örökös tartományokban — ide értve Gács országot és a' Bánátot is — eltörlötte a' kintpadot 's ezen vallatási rendszert. Résztint az uj rendeletek változásai, résztint a' *rettentési* tan kizárása végett II. József alatt 1787. jun. 13. egy előbbinél sokkal emberiebb szellemű codex jelent meg. De ennek is számos hiányai lévén, II. Leopold alatt uj codex készítettett, melly bírálatul a' tartományi bizottmányoknak küldetett meg. A' beküldött vélemények 's terv felsőbb vizsgálat alá vétettek. Igy keletkezett azon mű, melly 1796. kísérletül nyugoti Gácsországba vitetett be. Ezután 1803. sept. 3-án kihirdetett az uj, „*Büntettek és súlyos rendőri kihágásokról szóló büntető törvénykönyv*“, melly 1804. jan. 1-én lépett életbe. — E' mün is — melly főkép világos, tiszta előadása, érthetősége és pontos határozottsága által köz dicséretet 's helyeslést nyert — tüntek fel idő haladtával némi javítani valók. Már maga a' haladás 's ipar kifejlődése is szükségessé tévé azokat. A' gépészet, gőzerő, vegyészet olly jeleneteket 's reformokat szültek, mellyek a' bünjog terén is sok lényeges változtatást 's bővítést igénylettek. E' célra hozattak számtalan pótrendeletek, mellyek kötetekre mennek. — Az 1850. jan. 17. bünvádi eljárásan kívül — melly Magyarországra nem terjesztetett ki — megemlítendő legujabb időkből az 1848. majus 22-ki rendelet, melly a' nyilvános

kiállítás és testi büntetéseket, 1850. jun. 17. mely több kegyetlen 's korszerűtlen szabályokat törül el. Ezen okok folytán az 1803. codexnek új átnevezete elkerülhetlenné vált. Ennek teljesítésére bizottmány küldetett ki. Ez 1852. végzé be munkálatát. 'S ez képezi az 1852. május 27. megjelent 's kihirdetett büntető codexet — mely azon év sept. 1-től Magyarországon is egyedül érvényes büntörvény. — Alapját az 1803-ki képezi, de tetemes átdolgozással, bővítéssel és javításokkal. — Bármilly törvény ismertetése, hogy kielégítő legyen, csak a' szigoru kritika útján lehet. De ennek olly hely 's időhöz kötött kellékei 's igényei vannak, melyek bárhol, 's mindig fel nem találhatók. Azért itt csak azt lehet jelenleg megjegyeznünk — mellözve a' bölcsészeti vizsgálat többi oldalait — hogy ezen 1852-ki kiadás az 1803-ki irányában több nevezetes javítási 's haladási pontokat nyújt előnkbe, és hogy így attól sok lényeges eltérések választják el. Ezeknek előadása 's a' codex főbb vonalainak 's elveinek megismertetése által kívánjuk annak jellemképét előállítani.

Ezen máj. 27. törvénykönyv két részre osztatott. Elsőben a' büntettek, 's a' másodikban a' vétségeket és kihágásokat illető törvények soroltatnak el. Az első rész ismét kettőre oszlik, általános és részletesre. Az elsőben 1—7 fejezetig a' minden büntetteket illető általános szabályok foglalvák, 's különösen, melyek a) a' büntettekről, ezek beszámíthatásáról, büntársak és segédekről és bünkisérletről; b) a' büntetések különböző nemeiről, büntetti elítélés becstelenítő következményeiről, bírói kimérésről, bűnhalmazatról 's külhoni kihágásokról; 's c) a' nehezítő 's enyhítő körülményekről, ezek alkalmazásáról 's a' büntetésinek átváltoztathatásáról hozattak. A' részletesben 7—26 fejezet a' büntettek egyes nemei adatnak elő, akkép osztályoztatván a' 6. fejezetben, a' mint vagy a' közügyet, vagy közvetlenül a' magán érdekeket érintik, az államiak megkülönböztetvén a' mint az államot társalmi kapcsaiban, vagy köz intézkedéseiben, vagy a' köz bizalmi téren támadják meg; és a' magán büntettek a' mint vagy a' személyt, vagy a' vagyont, vagy más jogainkat fenyegetik. A' 27. fej. a' büntetések megszüntének alapjairól rendelkezik. A' második rész szinte általános fogalmakat 's rendelkezéseket bocsátván előre, az egyes törvénysértéseket 3 osztályba sorolja, a' mint t. i. vagy a' közbátorság, vagy a' magánosok biztossága, vagy a' közerkölcsiség ellen intéztetnek. Az egész codex a' bevezető parancson kívül 332. §§.ból áll. Ide járul még egy külön sajtó rendszabályzat, és a' bírói illetőség rendezése. — A' mi e' mű jellemének főbb vonalait illeti — ezek következőkben állanak. — Mint a' franczia, bajor, 's a' legújabb 1851. porosz büntető codex, a' büntetőjog körébe tartozó törvényellenes tetteket 3 osztályba sorolta, megkülönböztetvén a' büntetteket, vétségeket és kihágásokat. Ezen osztályzás a' mennyiben új, 's az 1803-tól eltérő; annyi-ből lényegesen különböző a' fentebbi codexek hason osztályzatától is. Az 1803-ki codex a' törvény áthágásokat csak büntettek és súlyosb rendőri kihágásokra osztotta, ez utóbbiak mellé sorolván a' vétségeket is. A' jelenlegi pedig itt a' vétségeket és kihágásokat külön vette. Ez az egyik lényeges eltérése az 1803-tól. Ámbár el kell ismerni, mikép a' vétségek és kihágások közötti különböztetés nem lényeges, a' büntettek benső természetén alapuló, hanem csak névszerű elemeken nyugszik, a' meny-

nyiben t. i. szükségesnek találtatott, hogy fontosságuk minősége szerint különböző bíróság elé és különböző eljárás alá vettessenek. És e' szerint a' vétségek's kihágások közti különbség lényegesen abban áll, miszerint azok társas — collegialis — bíróság emezek pedig egyesjárásbírók által fognak tárgyalatni's itéltetni — így emezeknél az eljárás is rövidebb levén. — Azonban mind a' két törvénykönyvben magából a' büntettek benső természetéből, kisebb és nagyobb súlyosságából merítettett a' felosztás. Mindenütt azon eszme állt a' törvényhozó előtt, mikép a' büntettek általjában különböző természetű's nagyságu jogsérelmeket foglalnak magokban, és különböző bűnösséget nyilvánítanak. Némellyek ugyanis magok a' társalmi's magán polgári lét jogai ellen intéztetnek, p. o. az állami kapcsolat, élet vagy testépség ellen; míg mások nem illy jogok, hanem csak azon társalmi intézkedéseket's rendelkezéseket támadják meg, melyek azért hozatnak, hogy a' biztosság veszélyei, a' jogsérelmek elháríttassanak, 's bármilly rosz meggátoltathassék; a' melyek tehát a' jogsérelmek körül nem fogognak közvetlenül, hanem csak közvetve. És ebben fekszik a' büntettek's kihágások közti különbség. — Továbbá némelly jogsérelmek szándékosan, mások ellenben csak vétkes vigyázatlanságból követtettek el; 's végre némelly jogsérelmek nagyobb szerűk, igen fontosak, mások ellenben csak csekélyebb eredményűek. E' két tekinteten nyugszik azon válaszfal, melly a' büntettek és vétségek között állítottat fel. Az ugyanis nem találtathatik a' köz jogérzelemmel összeegyeztetőnek, hogy a' legcsekélyebb büntettek p. o. egy pár krajezárnyi lopások, vagy pusztán szóbeli pizkolódások a' legnagyobb p. o. az állam elleni büntettek sorába állíttassanak. Mert a' közérzet egyenlő súlyosoknak sohasem tekintheti czekeit. És ha összekevertetnének, csak a' valódi nagyobb büntettek sulya gyöngítették a' nép előtt. Valamint ez soha sem tarthatja hason nyomatékú's rosszaságúnak azt sem, ha valaki csak gondatlanság vagy vigyázatlanságból követ el sérelmet, azzal, ki arra szándékosan irányá cselekvését. És azért a' vétségek alatt értetnek mind a' csekélyebb jogsérelmek, mind a' vétkes vigyázatlanság kifolyásai. Lászik mikép e' különböztetések a' törvény elleni tettek benső természetéből erednek, alapulva a' jogpolitika szigoru igényein, melyek a' néprei befolyást szem elől nem téveszthetik, hogy a' büntettek száma minél inkább kevesbítették. És itt fekszik azon különbség az osztrák és más külföldi, 's nevezetesen a' francia code büntetési osztályozása között. Ez is háromszoros: crimes, délits és contraventions-eket állítván fel, de nem tekint a' tettek benső sérelmi, vagy bűnösségi természetére; hanem csak abból indul ki, miszerint a' crimes eseteire testi vagy infamans, a' vétségekre fegyelmi — peines correctionelles — t. i. 5 nap 5 évi börtön, 15. fr. tuli bírság's némelly jogok elvétele; és a' kihágásra pusztán rendőri büntetések alkalmaztatnak. Ebben fekszik azon lényeges tulajdon, melly szerint a' francia code osztályozza büntetteit, tehát nem a' jogsérelmek természete, hanem a' büntetések minősége szerint. E' szerint azután különböző leszen mindenütt a' bíróság és bírói eljárás is. És illy elvből indult ki a' legújabb 1851.-ki porosz törvénykönyv is, melly hasonlólag a' büntettekre szabandó büntetések's eljárás szerint osztályozza a' büntető törvény elleni tetteket. És ez egyik lényeges különbség az

1852-ki osztrák 's az új porosz 's a régi francia code között. — Minden büntető törvénykönyv jellemzésénél elhatározó befolyással vannak 's fő kiinduló pontokul tekinthetők, a' birói kimérés köre, a' büntetési rendszer, az infamans következmények alkalmazása, 's a' bűnkisérlet tana. Minden codex tökélye, haladása, igazságossága leginkább e' kérdések miképi eldöntésében rejlik. — A' birói kimérésre nézve korunk az elmúlt századok szigorától lényegesen különbözik. Azon tan, mikép a' büntettekre absolut büntetések alkalmaztassanak 's rendeltessenek, egy büntető törvénykönyv által sem követtetik többé. Mert elismertett, mikép minden büntetési kihágásnak, minden törvény-sérelemnek ezerféle esetei jöhetnek elő az életben, mellyeket, bár mennyire terjesztessék is a' casuistica, mind a' törvénybe foglalni 's előleg meghatározni, merő lehetlenség. Tehát elismertett, hogy a' büntető jogot igazságosan nem lehet gyakorlani, ha absolut büntetések hozatnak, mert ezek csak akkor igazságosak, ha a' sérelem különféle nagyságához és a' bűnösség fokozataihoz alkalmaztatnak, mellyeket mint mondatott, előleg meghatározni nem lehet. Innen fejlődött ki azon tan, mikép a' büntethetőség igazságos kimérésére a' birói önkényt minél inkább ki kell terjeszteni. Innen keletkezett az, hogy csupán két fokozat, egy maximum és egy minimum határozatik meg törvényekben, és ezen két szélső pont között egészen a' birói belátásra bízatik a' bűnösség 's büntetés fokozatának kifejlődése. Sőt néhol, mint p. o. Angliában, egész odáig terjesztett a' birói szabadság, hogy még minimum sem állittatik fel, a' biró arra jogosittván, hogy a' törvényben kijelölt legnagyobb büntetésfoktól a' legkisebbig választhasson. Ezen elvet fogadta el a' magyar 1844-ki codex-terv is. Az osztrák codex mind 1803. mind 1852-b a' birói kimérés szabadságának elvéből indult ki, annak a' két végpontok között elég tágas tért engedvén a' választásra. De a' minimumot nem zárta ki köréből, csak addig engedvén a' birói önkényt terjedhetni, hogy a' törvényes maximum 's minimum között működhessék — ez a' büntetteknel 6 hó — 's amaz 20 év vagy örökös börtön lehetvén. Különben a' 49 és 53 §§. világosan azt rendelik, hogy nem szabad sem a' büntetés törvényes nemét megváltoztatni, sem a' büntetést maximumon túl sulyosbitani, vagy minimumon alól könnyíteni, hanem „a' büntetés ideje csak azon körben 's korlátok között jelölhető ki, mellyet a' törvények engedtek meg.“ — Azonban az osztrák törvényhozás is elismerte azt, hogy jöhetnek esetek, mellyekben igazságtalan lenne még a' minimum alkalmazása is. Azért kivételeket állított fel nem csak az 1852. hanem már az 1803-b is, mellyekben még a' minimumon alól is lehessen némelykor ítéletet hozni. Ezen minimumtöli kivételek az 52, 54 's 55. §§.-ban alapittattak meg. Ezek szerint a' büntetés nemét megváltoztathatni és pedig a' halálost, vagy örökös börtönt 10—20 évre, ha a' büntettes tette elkövetésekor 20-ik évét még nem haladta meg. Különben ha enyhítő körülmények jönnek elő, a' halálos büntetés végrehajtása felfüggesztetik, és a' legfelsőbb hatóság utján a' fejedelem elé terjesztetik. Ha pedig több olly enyhítő körülmények frognak fenn, mellyek a' büntettes javulására mutatnak, és ha a' büntetett büntetés-ideje 5 évet nem halad, nem csak szelidebbre változtathatni a' börtönemet, hanem még a' 6 hói minimumnál rövidebb idő

is alkalmazható. Ez történhetik olly büntetteknel akkor is, ha a' büntettes családjára a' kereset gátlása folytán, ha az hosszabb ideig tartana, tetemes kár keletkeznék, de akkor az elengedt idő hosszúsága a' börtönzés sulyosbitása által rendeltetik pótolatni. — A' birói kimérésnek ezen 's más kevésbé fontos kellékein kívül megemlítendő még, mikép az osztrák codex némelly általános beszámítási elveken kívül a' 44—47 §§.-ban több olly körülményeket ad elő, mellyeknek létele a' birót a' büntetés nehezítésére vagy enyhítésére kötelezi, nevezetesen az enyhítésre nézve azt említvén meg, ha a' tett még csak bünkisérlet volt, vagy a' tettes 20 éven alóli, ha fedhetlen életü volt, ha nyomasztó szegénység által kényszeritetett 'stb. — A' bünkisérletre nézve rég elismertetett azon elv, miszerint azt a' bevégzett büntetthez hasonlólag büntetni igazságtalan lenne. Ezt csak a' rettetési tan iskolája követte, melly hason rosszaságot látván annál, ki a' bünt létesítette, mint annál is, ki azt nem tette ugyan, de tenni akarta, azt vélte, hogy a' büntöli elrémítésre hason büntetés szükségeltetik. Sőt az újabb jogiskolák még tovább is mentek, azt mondván, hogy a' bünkisérletet általában mindig nem is kell büntetni, hanem csak olly esetekben, mellyekben külön valamelly vétséget képeznek, vagy a' törvény által bizonyos büntetteknel arra külön kijelöltettek. Ez elvet követte az 1844-ki magyar büntető törvényterv — csak 10 esetben rendelvén a' kiserletet fenyitendőnek. — Az 1852. codex szinte az érintett elv valósítására törekszik, midőn a' 8. §.-ban azt mondja ugyan, hogy a' büntett lételére a' tett tökéletes végrehajtása nem szükségeltetik, és a' bünkisérlet is büntettnek tekintendő ugyan; de egyszersmind azt is rendeli, hogy azon szabály csak akkor áll, ha a' törvény kivételt nem tesz. Tehát megengedi, hogy a' törvény bizonyos esetekben a' bünkisérlet büntetését kizárhassa, hogy a' bünkisérlet büntettnek csak akkor veendő, ha a' kivitel véletlen, idegen akadály közbenjötté, vagy a' cselekvő tehetlensége miatt maradt el — tehát hol a' tettesnek megbánása, jóra fordult szándoka legkisebbet sem működött. Azon felül a' 47. §. szerint a' bünkisérletet mindig szelidebben is rendeli büntettetni, és pedig azon mértékben a' mint a' kivittől távolabb esik. — A' mi a' büntetési rendszert illeti, az 1852-nél az 1803-ki irányában félreismerhetlen jelek láthatók a' haladás és szelidítésre nézve. E' pontnál mindenütt legnagyobb fontossággal bir a' halálbüntetés. Az osztrák új codex is megtartotta ezt, mert mint a' többi codexek alkotói, veszélyesnek találta az állam 's magán biztosság legfőbb sértéseit halálos büntetés nélkül hagyni, és azért nem csak a' közönséges büntetteknel, hanem még a' politikai vétségeknél is megtartotta, melly utóbbi tekintetből korunkban olly sok nagy érdekü aggály, 's a' büntetés igazságos gyakorolhatásának lehetőségét kétségbevonó körülmények nyilvánítottak és igazoltattak. És pedig illy büntetéssel járó büntettek közé nem csak olly közremunkálást sorolt, melly a' fejedelm személye 's kormány jogai ellen intéztetik; ha csak kiserletnél maradt is, hanem illy büntettesek közé vette fel azokat is, kik közvetlenül a' kormányforma erőszakos változtatására, valamelly biralmi rész elszakasztására, benső lázadás 's polgárháboru előidézésére, vagy kül veszély előhozatalára vagy nagyítására működtek, és pedig akár fegyverrel akár nem, akár egyes akár társulatok, titkos vagy nyilt eszközök,

tanácsadás, szó, képlet, irás, nyomtatvány általi csábítás 'stb. által — szinte ha kísérletnél maradt is a' cselekvény. — Ezen politikai vétség-
 geken kívül még négy esetben tartotta meg a' codex a' halálbüntetést, t. i. ha idegen tulajdon gonosz sértése által nyilvános erőszakoskodás büntette által előrelátható emberhalál okoztatott, vagy az illy eredménnyel különösen veszélyes körülmények közti tettek vagy mulasztások által, nevezetesen vasutakon, gőzhajókon, bányái 's hidi műveknél 'stb. követetett el; továbbá ha valaki végrehajtott gyilkosságnál bünszerző, vagy közvetlen közremunkáló volt; ha a' rabló agyonütésnél közvetlenül közremunkált; és végre ha valaki a' két veszélyes esetben gyujtogatást követett el, t. i. midőn előrelátható halál okoztatott, vagy pusztításra irányzott csoportulat által követetett el. — Ezek szerint az 1803-ki codex halálesetei kevesítették. Nevezetesen eltöröltetett az a' felségsértés távolabbi közremunkálati eseteinél, közhitelpapírok hamisításánál, és az ismételt 's legalább egyszeri kitöréssel járó gyujtogatásnál, melly esetek az 1803-ban szinte halállal fenytettek, de az 1852-ki által börtönre változtattak. — A' büntetési rendszer szelidítésének vannak még több tényei is. Ide tartozik nevezetesen az, hogy a' kiüzetendők bélyegzése eltöröltetett. A' halál 's örökös börtön büntetések sulyosbitása pedig kizáratott, melly az 1803. még helyet foglalt. Eltöröltetett a' közmunka és szégyenkiállítás is, mellyek az 1803. 18. 19. §§.-ban rendes büntetésnemek közé tartoztak, és nem engedték meg többé, hogy az ideiglenes börtön sulyosbitására a' deszkaágy elvonása használtathassék. — A' testi ütlegek száma 30-ra határozatott mint maximumra, mi 1803. szerint a' büntetés ideje alatt többször ismételtethetett. Ezenkívül az 1803. szerint ötven ütlegig emeltethetett — míg az 1852. azt csak egyszer engedi meg alkalmazhatni — és akkor is csak a' visszaeső büntetéseknél és az orvosnak előleges vizsgálata, 's az iránti jelentése után, hogy a' tettes egészségi állapotjának nem ártand, melly feltételek az 1803-ban hiányoztak. Az 1803. 20. §. a' testi büntetés kiszabásánál csak a' tettes gonoszságát, testi képességét, 's a' büntett nagyságát rendeli tekintetni. Az 1852. 18. §. a' büntettes eddigi foglalkozás módját 's műveltségi fokozatát rendeli tekintetbe vétetni a' munka kiosztásánál. — A' gályarabság egészen kizáratott a' büntetések sorából. — A' magány külön elzáratás, melly az u. n. philadelphiai javító fogházi rendszernek alapelveit képezi, az 1852. codex által csak kivételkép, mint a' börtön-büntetés sulyosbitó szere fogadtatott el — és pedig csak 1 hóig folytonosan — egy hó lefolyta kívántatván hogy ismét alkalmaztathassék, 3 napra sötét magány-kamarába való elzáratás is, alkalmaztatható az 1852. szerint. — A' büntetési tan szelidítésére mutat az is mikép: a' párviadal büntetése nevezetesen kevesbítettett 1—5 évi börtönről 6 hó — 1 évre szállittatván le. Felsőcsétségénél az akadályozás 's fel nem jelentés elmulasztása élet hosszanti legsúlyosb és súlyosb börtön helyett 1852. szerint csak 5—10 évi súlyos börtönrel leendő fenytendő. A' rablás, erőszak használata által végrehajtván nem örökös börtönrel, mint az 1803-ki 173. §. rendelé, hanem csak 10 évi súlyosbitottal fenytendő. — Átaljában a' büntettek büntetésüil csak halál, melly kötéllal hajtatik végre, 's örökös és ideiglenes börtön használtatik, melly utóbbi súlyos és nem súlyosra

osztatik. A' vétségek 's kihágások pedig: pénzbirság, áru 's műszerek, jog 's kiváltságvesztés, fogság, testi fenyték, bizonyos helyről, koronaországából vagy az egész biralomból való kiüzetéssel fenytettek. — A' mi a' halálbüntetést illeti, ez valamint Magyarorszáiban mint fentebbi adatokban látható, úgy a' többi osztrák biralmi részekben is gyéren használtatott. A' rendes bünvádi eljárás utján 1804. 1-ső januártól 1848-ig Felső 's Alsó Auszriában, Salzburg, Stiria, Karinthia, Karniolia, Triest, Görz, Gradiska, Tiro, Voralberg, Dalmatia, Cseh, Morva, Silézia, Bukovina 's Gács országban 1304 halálos ítélet hozatott, mik közt 911 gyilkossági, 121 felségsértési, 174 hitelpapir hamisítási, 84 gyujtogatási, és 14 rabló — agyonütési volt. — Ezek közül csak 448 hajtatott végre és 856 kegyelem utján megváltoztattatott. Tehát körülbelöl 10 jutott csak minden évre. — Még az, mi minden büntető codex jellemére lényeges befolyást gyakorol — az u. n. *infamans* — becstelenítő büntetésekben vagy következményekben fekszik. Az új jogiskola még egy kérdést sem fejtett meg több határozottsággal, 's még egy tény veszélyes 's káros következményeit sem világítá ki kétségbevonhatlanabbul, habár még mindig nem kellő 's kívánt eredménnyel is. Tisztán kimutatott mikép a' czélszerűtlenség sőt az igazságtalanság vádjától is alig menthetők mindazon büntető rendszerek, melyek az infamia tanán alapsznak, akár átjában a' büntettekkel mint Frankhonban — akár egyes tettekkel mint Oldenburgban, — akár a' büntetés nemével vagy helyével köttessék az össze, mint a' badeni és szász codex szerint a' fenytő fogházzal — 's Würtembergben a' fegy 's dologházakkal. Abban, mit Hellie — Frankhon egyik kitünőbb jogásza mondott, mikép Franciaországban a' büntetti visszaesések gyakoriságának legfőbb oka az infamans szabályokban rejlik — kétségtelenül sok igazság fekszik. — Sokszor hozatott fel már a' frank code ellen azon szembetünő jogellenesség, miszerint az, ki úgy sebesít meg valakit, hogy 20 napig tehetetlen lesz — és a' bajor ellen az, hogy szerinte az ki 25 ft értékűt lopott — már becstelen; ellenben az, ki csak 19 napig tartott tehetlenséget idézett elő, vagy csak 24 ft. 50 kr. értékűt lopott, már nem szenvedí az infamiát. Angliában több bizottmányok 's különösen az 1838-diknak jelentése adatokkal bizonyítá be, hogy az infamia a' büntettek új forrásaul szolgál. Mert a' javulhatást már csirájában elfojtja — míg a' romlottakra, kiknek igen csekély vagy semmi becsületérzetük sincs már — rettentési befolyást épen nem gyakorolhat — legkárosabb befolyásuk pedig akkor van, midőn magokat a' polgárjogokat — magát a' keresetmódot is elveszik. — Innen némelly codexek, mint a' svéd és norvégiai nem minden büntettekhez mint a' francia, hanem csak bizonyos kijelöltekhez kötik az infamiát. — Badenben a' biró 5 évre szoríthatja bizonyos jogok felfüggesztését. — Vagy felhatalmaztatik a' biró arra, hogy a' körülmények, indokok, vétség fokozata szerint mondja ki, vagy ne alkalmazza az infamiát. Illy elvett követt Németsalföld 1840-ki codexe. Igy rendelkezett az iparüzlet elvesztésére nézve az osztrák 1803. és 1852-ki codex is. Az új codex a' régín javított is, mert az iparjog-vesztéssel nem köti össze a' polgárjog elvesztését is, mi az 1803. 24. §. szerint egyszerre történhetett. Mint az angol, úgy az 1844-ki magyar codex-terv is egészen kizárta kebeléből

az infamiát, miért Mittermayer azt írta felőle: „Miért nincs egyetlenegy törvényhozónak annyi bátorsága, hogy illy viszonyok közt inkább egészen számüzzé a' becstelentő büntetéseket, 's a' büntetettnek kilátást nyisson, hogy feddhetlen magaviselete által polgártársainak bizalmát megnyerhesse? A' magyar büntető t. javaslatnak szerkesztői voltak enynyi bátorsággal, és számtalan nehézségek, mellyek más országban azok alkalmazásából erednek, a' javaslat elfogadásával végkép eltűnnek.“ — Az 1852. osztrák codex nevezetesen eltér az 1803-tól e' tekintetben. Ott a' fennemlitett iparüzlet elvételéről szóló 24. §. kívül, az infamiáról szóló rendelkezés abban állt „Minden büntető ítélettel, melly által valaki halálos, súlyos, vagy legsúlyosb börtön-büntetésre ítéltetett, még kedvező eredmények vannak összekötve. a) Ha az uri, vagy lovagi rendből van, belegyetem békebelezett tagja, katonai rang megtartásával polgári szolgálatba lépett át, — kitöröltetik onnan és tiszti rangját elvesztendi. b) Ha nemes, ezt minden jogaival elveszti, de csak ő, 's nem nője 's az ítélet előtti gyermekek is.“ Az 1852-i 26. §. sokkal több elvesztéséget foglal magában. E' szerint minden büntetti elítélés folytán elvesztettek: a) minden bel 's külföldi rendjelek, polgári 's katonai becsületjelek; b) minden köz czimek, academiai gradusok 's méltóságok; c) időszaki iratok felelős szerkesztősége; d) köz hivatalok, szolgálat 's még tanítói alkalmazások is; e) egyházi javadalmak; f) birói, ügyvédi 's jegyzői hivatalok, köz ügynökség és köz hatóságok előtti képviselők; g) nyugpénzi szabályokon alapuló nyugpénzek, segélyellátások, nevelési járulékok 's javadalmak 's minden kegyjárnulékok.“ Ezekhez járul még a' 27. §. azon esetekre, midőn valaki halál vagy súlyos börtön büntetésre ítéltetik. Az illyen elvesztendi, a) ha nemes volt, nemességét, mi nőjére és ítélet előtti gyermekeire nem terjed ki. b) Büntetés ideje alatt nem tehet végintézetet, 's nem köthet élők között őt kötelező szerződést — az előbbieik épségükben maradván.“ — Az látható, hogy a' büntettekkel 1803-nál sokkal több vesztesség köttetett össze; de az is, hogy némelly hivatalok 's alkalmazhatásokon kívül a' polgárjogok, a' keresetet illető igények, 's nevezetesen a' czéh-szabadalmak érintetlenül hagyattak. — Sz. I.

Erdély közléte 1791-től 1848-ig. Erdély, ama kis ország, melly a' forradalom alatt vadregényes sorsa és niobei könyei által magához bővölté a' világ részvétét, ritkán vala olly szerencsés, hogy a' forradalom előtti alkotmányos küzdelmei iránt, megnyerhesse nagyobb testvérenek, Magyarországának rokonszenvét. Pedig e' küzdelmek, kivált 1831 óta, érdekességökre nézve a' közfigyelmet méltán igényelheték volna. Sőt az 1834-ki kolosvári hongyülés makaes szelleme, a' bekövetkezett ostrom-állapot, és az 1837-ki szebeni diéta, mellynek foladata volt, az állami hatalmak közt folyt versenyéseket lecsendesíteni, sokkal változatosabb és sokkal vonzóbb képcsarnokát tárták föl az eseményeknek, mint Magyarországon az 1836-ki ingerlékeny hangulat, mint az azt követő politikai pörök, mint Pálffy gróf reactioja, 's mint az 1839-ki pozsonyi diéta, mellynek magasztos szerepét szintén a' kedélyek kiengesztelése és a' visszaállított bizodalom jellemzi. 'S mégis, a' mult évtizedek alatt, volt-e Pesten az irodalom, Pozsonyban a' törvényhozás, bár annyira fölvilágosítva Erdély állapotairól, hogy az ott fölmerült életkérdések

fontosságát és horderejét átérteni, vagy legalább méltányolni tudhassa? Beszéltünk Pomare királyné és Otahaiti sziget beföllegzett jövőjéről; beszéltünk az angol 's francia követelések jogossága felől, és az ausztráliai ügyeknek európai jelentékenységről, majdnem annyi érdekek 's nem sokkal csekélyebb avatottsággal; mint a' „Királyhágóntuli viszonyok“ bonyodalmáról és azon alkotmányos kérdésekről, mellyeknek védelmezése által egy *Kemény Dénes*, egy *Wesselényi* pályája szokatlan fényre volt körül sugározva. 'S alig van több ingerrel bíró tárgy, mint a' két testvér-ország egymás iránti részvétét emelkedési- és aláeséseiben nyomozni. Mert e' részvét a' politikai szabadság légkörének hőmérője is, és csodálatos pontossággal jelöli ki az Erdély alkotmányában történt nagy változásokat.

Midőn Izabella a' budai királylaktól Gyulafehérvárra költözött, vagy, a' váradi béke megkötése után, a' kettészakadt Magyarországnak éjszakeleti fele, t. i. „Erdély“ és a' szélesebb értelemben vett „Partium“ lőn a' magyar nemzetiség és alkotmányosság sulypontjává. Mert a' szultánok ezen földet nem tekinték sajátjoknak, hanem a' vasalli hűség föltételei mellett, független közjoggal és szabad kormányzással bíró országnak. A' török *védelem*, melly Erdély sorsa fölött jól és rosszul másfél századig örködött, nem vala, sem a' nemes gerjedelmek szempontjából tekintve, atyáskodó; sem az állami elméletek szerint bírálva, a' böseség tribunálja előtt sükerrel oltalmazható. De az országnak alkotmányos és nemzeti fejlődését tüzetesen soha nem gátolta; sőt a' külvizonyokra 's az európai államokkai közvetlen érintkezésekre nézve is, hagyott a' fejedelem és a' rendek számára, ha nem is széles, azonban csakugyan figyelmet érdemlő mozgáskört.

'S már maga ezen fél független állapot, 's az önálló belkormányzás, mellyet Erdély folytonosan megoltalmazni tudott, magára vonta Magyarország figyelmét, — azon Magyarországot, melly kiterjedésére nézve karsu és szaggatott volt, alkotmányos életét tekintve pedig, inkább árnyék-jogokkal és papir-törvényekkel, mint valóságos szabadsággal bírt. E' figyelem, e' részvét még magasabban fokoztaték több körülmények miatt, mellyeknek nevezeteshjei Erdély bel-erejéről 's politikai életének ébersége felől tesznek tanubizonytságot. A' legkitünőbbeket említendjük.

Erdély gyakran volt a' magyarhoni politikai menekültek védhelye, hol, vagy letelepülének és az állam szolgálatába léptek; vagy alkalmat találtak Lengyelországba 's keletre vonulni. Továbbá, Erdély még a' mohácsi vérnapok előtt határozottabban hajlott a' protestantizmusra, mint Magyarország. Ott a' római hit utolsó türelmetlen és lángeszü harcosa Martinuzzi, a' nagy státustérflu, de tulbuzgó főpap vala. Az ő megvilkoztatása és a' papi javak securalizációja eldöntő tulsulyt adott a' reformációnak, melly a' bevett vallások törvényelötti egyenlősége mellett is, a' társadalom minden rétegeiben szünetleni, 's néhol majdnem erőszakos foglalásokat tett, és kivált a' Báthoriaknak — e' fényes és tragikai emlékü családnak — meghiusult reactiója után, minden magasabb állami és társadalmi polczot magának tulajdonított. Aztán már a' Zápolyák korának végéveiben a' latin nem vala Erdély kormánytanácsának és törvényhozó termék nyelve. A' közigazgatás és közkezelés többnyire magyarul folyt.

A' nemzeti szellem 's hang lön általános jelleme a' müveltebb társadalmi életnek és a' fejedelmek udvarában kizárólag uralkodott. Csak a' tudományok köztársasága, csak a' magasabb irodalom nem tudott még a' latintól megválni. A' hittani röpiratok és polemiák az anyai nyelv által igyekeztek ugyan a' szegényebb sorsuk körében a' buzgóság szent lámpáját, mely a' család küszöbén belől kedélyesen világít, vagy a' rajongás lobogó kanóczát, melyet a' szenvedély gyakran a' tömegek félrevezetéseért ragad kezébe, meggyújtani: de az irodalmi munkásságezen eléggé széles nemén kívül, a' többiekben inkább a' latin müvelteték, és kivált a' XVII-dik század közepeig történéseink Erdélyben is nem örömet használtak közlegül a' magyar nyelvet. 'S ha a' kor, mellyről most szoltunk, egyedül irodalmi tekintetben méretik össze, kétségkívül Erdély nem fog határozottabb nemzeti irányt fölmutatni, mint Magyarország. Azonban, mihelyt a' társadalom és közélet mezején minden fölmerülő jelenetekre hasonló gondal terjesztjük ki figyelmünket, látni fogjuk, hogy a' nemzetiség vezérszálóját Erdély lobogtatta, és Gyulafehérvár, nem pedig Pozsony volt fajunk erejének sulypontja. Érezték ezt pártkülönbség nélkül, minden müvelt és melegkeblü hazánkfiai, 's nem csoda, ha a' részvét szünetlen uj táplálékot nyert Erdély iránt, hol a' nemzetiség utolsó védbástyái elgyengülve még nem valának.

Utoljára hozzuk föl a' legnagyobb különbséget, mely az elszakadt erdélyi fejedelemséget a' magyar királysággal szemben jellemzi, és a' legerősebb rokonszenvek apadhatlan kutforrásává lön: — t. i., a' semmi státuscsin által soha meg nem gátolt alkotmányos életet.

A' Rákóczy parancsára szerkesztett *Approbata Constitutio*, mely az 1540-től 1653-ig hozott törvényeket szemelte ki, és a' később megjelent *Compilata Constitutio*, mely 1653-tól 1669-ig terjed, alkotják a' nemzeti fejedelmek alatti *Corpus juris*át Erdélynek. Ha e' rendetlen gyűjteményre tekintünk, megosztott bámulással fogjuk látni csekélységét és nagyságát a' XVI-ik és XVII-ik század alkotmányos életének. Az akkori erdélyi diéták — mint kiviláglik — nem sokat törődtek sem az állami hatalmak jogkörének, sem a' *törvény* és *rendeletek* közti határvonaláknak szigoru megkülönböztetésével. Figyelmöket *ma* olly tárgyra szoriták, melyet a' kormány intézmények utján, vagy a' hatóságok statutumok által teljesíthettek volna: *holnap* pedig azon magas régiókba emelkedtek, hol a' lelkiismeret szabadságának örök érdekei mérlegeltetnek, és az egélynek az államhozi viszonyai nyernek alakot és szabályt: *ma* egy rendőri hirdetményel, egy mezőgazdaszati határozattal bibelődtek; *holnap* az igazgatási formák lényeges részeit állíták össze vagy dönték meg. De e' tarkaság, e' fogalomzavar, és a' tárgyaknak e' szeszélyes rendetlensége mellett is, ha igazságosak akarunk lenni, be kell vallani, hogy a' fejedelmek korából fönmaradt erdélyi törvénykönyvek, mind a' hitvallások szellemi igényeit, mind az alkotmányos élet lényegét határozottabban látsznak fölfogni és visszatükrözni, mint az európai államok nagy részének azon időszakban hozott közjogi 's vallásos törvényei.

Az igazgatás a' fejedelem kezében volt, ki a' diéta által élethosszára választaték; de legitimitását azon egyezkedési szerződéstől nyerte, mely „*fejedelmi conditióknak*“ nevezetett, 's mellyben az ország közjogának

elvi kimondattak, a' törvények megtartása ünnepélyesen elvállaltaték, és az egyének vagy testületek szabadságai biztosittatának. A' fejdelem tanácsosai, kiknek véleményét minden fontos kérdésben meghallgatni tartozott, a' törvényhozás előtt felelősek valának — de csak *egyénileg* — a' nézetekért, melyeket a' senatusban képviseltek. A' *rosz tanácsadó* honárulási pörbe fogaték. A' senatus, melyről itt szólunk, collegiális szerkezettel bírt, 's leginkább a' mostani státustanácsához hasonlita. Az egész közkezelés élén pedig a' korlátnok állott. — Az országgyűlés a' fejdelem irányában annyira magas helyzetet foglalt el, hogy, kivált a' későbbi „conditio” szerint, inkább fölötte, mint mellette látszott lenni. Mert azonkívül, hogy az adó- és katonaaajánlás alkotmányos jogait sértetlenül bírta, a' végrehajtó hatalom több kérdéseit tetteg munkakörébe sodrá, 's a' veszélyes percekben — bár az alkotmány szellemének ellenére — kezébe ragadta a' kormányt, sőt a' fejedelmet hivatalából elmozdította, föloldván az országot a' hűségi eskü alól. A' diéta irányában felruházva vala ugyan a' fejdelem az összehívási és elosztatási joggal; de e' jog a' későbbi törvények által, melyek az évenként kétszer tartandó országgyűlések kinyitási idejéről és hat héti rendes folyamáról emlékeznek, sok tekintetben meg lőn rövidítve. A' törvényczikkeket és diétai határozatokat, az utolsó időkben, már a' fejdelem kénytelen volt megerősíteni; mert azok irányában olly keskeny, olly korlátolt *vetoval* bírt, melly igénybevételt nem érdemelt, miután csak a' kedélyek fölingerlését eszközölhette, a' nélkül, hogy a' szándékok megváltoztatására hathasson. A' diéta szerkezete rendezve nem volt, 's a' tanácskozásokba befolyó elemek aránya ismeretlen. A' főbb birtokosok és magasállású egyének személyesen vettek részt; a' többiek választás útján. Választási joggal pedig ellátva volt a' magyar nemesember, a' tekintélyesebb városok polgársága, továbbá a' székely és szász nemzet, a' keblében létező statutiarius és szokásos megszorítások mellett. Erdély közjogának legáltalánosabb körvonalalaiból sem maradhat ki, még annak megemlítése, hogy a' fejedelmek korában, már Erdély kifejlett megyei élettel bírt, 's a' megyék élén rendszeren két főispán, 's azok alatt az összes nemesség által rövid időre választott tisztviselők állottak.

Mennyivel halványabb, mennyivel borongóbb e' rajznál, Magyarország régi közeletének képe!

Említés nélkül hagyjuk a' táborozásokat, melyek midőn a' török hatalomnak a' Középduna völgyén történt végső megsemmisítése által, Európának és a' keresztyénségnek érdekeit előmozdították; ugyanakkor a' birodalom központosítására irányzott törekvést, a' magyar korona tartományaiban kimerithetlen sgédeszközökkel ruházták fel, és a' Királyhágóntuli részek visszaszerzését politikai 's katonai tekintetekből egyaránt mellőzhetlenné tették. Elég bevételre, hogy Buda bevételé után nem sok idő múlva, Lotharingi Károly seregének nagy részét Erdélybe hozta. Az erdélyi kormány és diéta szörnyű aggodalmak közt vala. Egyaránt félt a' töröktől elpártolni, és a' német császár védelmét visszautasítani. Alkudozások szövettek, majd komolyan, majd időnyerés végett. Az időjelek a' fél hold erejének vég-megfogyatkozását hirdeték; Erdély nem habozott, 's miután a' török kimaradhatlan megtámadásai ellen védelmi módokról intézkedett,

gyorsan vonult Leopoldnak, mint magyar királynak, protectiója alá. E' tény Erdélynek alkotmányos életében új korszakot nyit meg, Bethlen Miklós és a' kormány többi tagjai a' Leopolddali kötlevél szövegében négy eszmét törekedtek keresztül vinni: 1) hogy Leopold's utódai, mint magyar királyok, a' védelemért a' hűségi eskűn és a' kölcsönös oltalmi tartozáson kívül, évenkinti protectionális adóul egy határozott pénzösszeget nyerjenek *); 2) az ország belkormányzásába mentől kevesebbet vegyülhessenek idegen befolyások, akár Magyarhon részéről, akár a' Bécsben lakó fejedelem közvetlen környezetéből; 3) a' különszakadás óta keletkezett törvények épségben tartása iránt tett *affdatio* által, biztosítva legyen Erdélyben az alkotmányos élet, a' vallások egyenlősége és a' három nemzet közti unio; 4) miután a' fejedelem tanácsosai állandólag az országban maradnak, ő meg távol 's idegen befolyások alatt leend, — ezen helyzet szükséges, de kellemetlen következményei akként hárittassanak el: hogy az erdélyi magasabb kormányzat minden tagjai az országgyűlésen választassanak, szintugy mint a' megyei hivatalnokok a' megyegyűlésen; azon különbséggel, miként míg ezek évenkint változnak, amazok választása élethosszára terjedjen. Természetes volt, hogy a' kormány tanácsosait megerősítés végett fölterjeszteni kelljen; de hogy a' megyei tekintélyesebb hivatalnokok is hasonló sorsban részesüljenek: — ez az erdélyi alkotmányos fogalmakkal ellenkező nézet vala, de a' melly mint látszik, a' Leopolddali kötlevél első tervéből sem maradtott ki. Ime! az erdélyi *magna charta* irányeszméi. Leopold küldöttjei még betették, hogy a' fő hadvezér csak német lehessen.

Mihelyt a' hódolati hit letéteték, kettős erővel éledtek föl az Erdélyben lakó magyar és germán elem közti surlódások. A' vitály tárgya többnyire az adó kivetése és fölhajtása volt, 's minthogy a' százszok a' belkormány által magokat terheltetve hitték, szünetlenül Bécsbe folyamodtak; hol az erdélyi közigazgatásnak semmi törvényes organuma nem lévén, természetes vala; miként okvetlenül idegen tanácsosok befolyása közt kellett az udvarnak a' nemzetek egyenetlenségei 's más előmerülő sérelmek fölött biráskodni. Hogy e' helyzet kellemetlensége kikerültessek, Keresztési ügynöknek küldetett Bécsbe, ki a' szükséges fölvilágosításokat vala megteendő. Reá bizaték az udvar és az erdélyi kormány közötti levelezések kezelése is. Néhány alárendelt egyént vett magamellé, mint régen szokták volt a' szultán és diván értesítése végett Stambulban mulató megbizottak. E' csekély számú 's hatáskörű személyzet hivatalszobákba vonult. Munkálkodni kezdett. 'S megalakult az *erdélyi udvari kanczellária*. A' szerény és igénytelen *agentiából* rövid idő alatt tekintélyes hatóság lön, melly a' birodalmi ministeriumtól föltétlenül függe, de a' kormányszéket rendre maga alá hajtá. Ez utóbbi testület jegyzőkönyveinek számai közt föltalálhatók néhány árnyék, országgyűlésnek határozatai, mellyek még a' magyarhoni „palatinalis congregatiók“ szellemével sem mérközhetnek. A' XVIII-dik század közepe felé hirdettetett ugyan három vagy négy olly országgyűlés is, mellyből egész formasággal megerősített törvény-

*) Béke alatt 50,000 tallért, a' háboru kiütésétől bevégezseig pedig, évenkint 400,000 forintot.

czikkek keletkezének; de a' tárgyak, mikre azok vonatkoztak, nem vág-
tak az országlat organismusába, nem folytak be az eddig követett rend-
szer megváltoztatására és néhány bányászati czikken kívül igen alárendelt
becsrel birnak.

Miután a' fölbomlás szelleme az alkotmány és társadalom körébe dae-
monicus erejét kifejtette, lehetetlen volt, hogy egészen érintetlenül hagyja
a' nemzetiséget is. A' magyar nyelv lassankint kezdett a' magasabb tár-
salgási körökből kiküszöböltetni és helyét a' német foglalta el. 'S voltak
tösgyökeres magyar házak, hol illedelemelleninek tartaték a' zsendülni
kezdő honi irodalom műveit megemliteni. Azonban, ámbár e' vétkek Er-
dély értelmes és vagyonos osztályait terhelik; mégis kétséget nem szen-
ved, hogy sokkal kisebb mértékben mint Magyarországot. A' nemzetiség
soha úgy meg nem tagadtaték Erdélyben az aristocratia által, mint ná-
lunk. Azok ivadékai, kik a' nemzeti fejlődelmek udvarában csak magyarul
társalogtak, nem hiheték könnyen el, hogy anyai nyelvünk által lehe-
tetlen eszméket és érzelmeket hűn tolmácsolni. — A' nemzetiségnél is
aggasztóbb hanyatlásnak indult, sőt kivált a' XVIII-dik század második
felének kezdetén egészen tönkre jutott, Erdély legféltettebb, leginkább
kedvelt szerzeménye: *a' lelkiismeret szabadsága*, vagy, miután ez szigorú
értelemben a' fejlődelmek korában sem létezett, azon állapot, melyet az
erdélyiek mindig e' fogalommal cseréltek föl. Értsd: *a' bevett vallások
jogegyenlőségét*, 's különösen *a' protestantismus szabad fejlődését*.

A' lángeszű és nemesszívű József császár „tolerantiale edictuma“ oltá
ki a' vallásos gyűlölet és hitüldözés égő kanóczát. József császárnak lehet
köszönni, hogy Erdélyben a' XVIII-dik század végén a' hitdüh csilla-
podni kezdett, és az egély körüli eszmék többé nem vitték be szenvedé-
lyes harczaikat a' család tüzhelyeihez. A' Magyarországtól független
erdélyi önkormányzás miatt e' kellemetlen emlékü kérdések akarhová
fejlődhetek volna.

József császárnak kellett, a' gondviselés különös szeszélyéből, valamint
Magyarországon úgy Erdélyben is az alkotmányos élet és nemzeti szellem
első felvillanyozójává lenni. Ő az állami intézmények tengerén hasonlítot
ama hires világhajóshoz, ki mindig *kelet* felé vitorlázott, 's minthogy
következtesen haladott kitüzött pályáján, elvégre megérkezék *nyugatra*,
nem gyanított tévedései által a' föld alakja iránt egy nagy igazságot bizo-
nyítván be, melly addig is ösmertetéék ugyan a' gondolkodó fejek által, de
még sem annyira, hogy új megmutatásokra ne szoruljon. József a' philo-
sophiai iskola növendéke és II-dik Fridrik utánzója — egyöntetüvé töre-
kedett tenni birodalmát; tagadta a' történelmi jogok szentségét és erejét;
nem hívé sem szükségesnek sem nagy érdekek által védettnek a' magyar
korona országainak ősi alkotmányát, 's mint bátor kezdeményező ment a'
felfogott ösvényen mindig tovább, vállalkozva, merészen ernyedetlenül:
de összeolvastási eszméi minél messzebb nyomultak, annál kitartóbb
ellenszenvvel küzdének; a' központosítás fölbreszté a' régi autonomia
védelmét; a' nemzetiséget sértő új követelések figyelmet, részvétet, hő
bálványzást gyujtottak Erdélyben és Magyarországon az eddig parlagban
heverő, a' legázolt alkotmány és közélet iránt. Minden, mit a' rögtönzött
rendszer kívánt, fölakadott; minden, mi a' multra emlékeztetett, vallásos

kegyelettel karoltaték át. József tervei meg nem fogantak vagy hamar elhervadának; de a' ledöntött régi közjog és a' népeletben gyökeret nem vert új szervezetek üres helyein, buján nőtt ki az ingerültség, a' gyanu, a' bizalmatlanság, — elfoglalt minden tért 's még a' trón zsamolya előtt is fölzsendült. Illy állapot tarthatatlan volt. 'S végre föláldoztaték. A' küzdelmekben kifáradt és beteg császár két rendeletén, t. i. a' *tolerantiále edictumon* és az *örökös jobbágyság eltörlésén* kívül, többi intézkedéseit megsemmisíté. 'S midőn korágyából tiz év romjaira tekintve, vigasztalás nélkül hunyta szemeit be, utódja II. Leopold 1791-ben olly diétát hirdetett Kolozsvárra, mellynek hangulata — mint előrelátható volt — már lényegesen különbözött azon árnytvörvényhozásokétól, mellyek Mária Terézia lovagias de enervált és eszmeszegény korában, egyegy alkotmányos biztosíték vagy vallási jog ünnepeles ledöngetése végett gyűjtettek néha össze.

Az 1791-ki év korszakot kezdett. 'S hogy szellemét és törekvéseit megbírálhassuk, figyelmünk elébe kell idézni a' hatásokat, mellyek a' kedélyeket mozgásba és az eszméket fermentatióba hozták.

A' milly kornyadt vala Mária Terézia halálakor a' közélet, semmi kétség, miként József császár, ha anyja nyomdokait követi, azon tiz év alatt, melly számára a' Danaidák történeteit ujítá meg, minden lényeges ellenszegülés nélkül véget vethetett volna a' magyar korona országáiban, 's különösen Erdélyben, az önálló kormányzás még fenlevő maradványainak. A' hosszas és atyáskodó kormány alatt a' kedély ugy elveszté emelkedettségét, a' jellem szívósságát, a' hazaszeretetet a' kötelességekről fogalmat; továbbá, az aristocratia már annyira összeszötte saját érdekeit a' kabinet irányával: hogy könnyü földadat lett volna a' birodalmi összpontosítást a' magyar karok és rendek elnézése mellett, sőt hozzájárulásával is létesíteni; mert az egész kérdés titka már csak az idő lassu munkásságának meg nem zavarásában, a' rombolások közt a' nagy zaj kikerülésében, és a' nemzet előítéleteinek, különösen pedig az aristocratia hiuságainak tömjénezéseiben állott. Ha József erőszakos lépésekhez nem nyul; ha a' régi felolvasztási terven halad; ha minden jobgbontást magyar kezek által és az olcsó becsszomjak lekenyerezésével hagy teljesíteni: — ekkor mathematicai biztossággal számíthatott volna czéljának elérésére. De ő nemcsak centralisálni, hanem a' XIII-dik század bölcseleti eszméi szerint alakítani is akart. E' két törekvés a' politikai modor megválasztására nézve teljesen ellenkezett. Az lassan, ez merészen kívánt tenni; az ámitással, ez nyíltan vágyott szólni; az a' mély előítéletek kiméletét, ez megdöntését sürgette. Az első irány történetesi szövetségese a' felső osztály nagy töredéke volt; a' második iránynak még ezentul kellett rokonszenveket keresni. József császár, minthogy nem csupán dynasticus érdekből, hanem az eszmék kedvéért is szerette volna az összpontosítást, a' nyílt és destructiv modor mellé állott, és midőn a' magyar nemzetet germanizálni, a' magyar önállóságot nyíltan megszüntetni akarta; ugyanakkor egyszersmind a' hűbéri és aristocraticus előjogok ellen az encyclopaedisták hevével lépett föl, 's messzerezzenté magától a' birodalmi központosítás régi barátait, a' nélkül, hogy ujakat szerzhett volna olly *illuminatismus* zászlója alá, melly a' szabadság első zen-

gért a' nemzetéletet látszott áldozatul kívánni. A' helyzet szerint, melyet a' szabadelvű József a' magyar alkotmány és magyar nyelv irányában elfoglalt, az ellenhatásnak okvetlenül nemzetinek és illiberalisnak kellett lenni. Visszaköveteltettek a' jogok, ha kártékonyak valának is, azért, mert veszélyesebb volt az önkény, mely azokat eltörölte. 'S ezen alapon, valamint a' magasabb alkotmányosságnak zamatját tévé; ugy másfelől számtalan önző vagy szűkeszü törekvése vetett népszerűséget. A' magyar az erőszakolás által makacscsá tétetvén, nem akart többé a' legártatlanabb és leghasznosabb reformban mást látni, mint ámitást, ha kecsgetetőnek tünt föl, vagy veszélyes czélzatot, mely később fog lepleztetni. 'S mert minden viszonyok összedulva és egymáson heverték, nem vala csoda, hogy a' kéz, mely annyit rontott még az építés foglalatosságai közt is, el lőn kárhóztatva a' tömeg, és segéd nélkül hagyatva az intelligentia nemesebb része által. Innen van, hogy kivált Erdélyben, ha vizsgálat alá vesszük a' kérdéseket, mellyek a' közhangulatot leginkább ingerlék, kétségkívül ugy találandjuk, hogy József reformjai örökké akkor gyujtogatták a' szenvedélyeket lángra, mikor a' nemesi rend előjogait vagy előítéleteit fenyegették; a' szabadság elméleti érdekei és az alkotmányosság nagy garantiáin ejtett sérelmek pedig, rendszerint hidegebb vérmérsékű és gyérebbszámú ítésekre találtak. Halálakor is nem a' közigazgatás szervezetére vonatkozó rendeletei égettettek meg a' megyetermekben és a' várospiaczokon; de a' cataster előkészületei, a' népszázeírás, a' földmérési adatok.

'S elkezdődtek az 1791-ki országgyűlésen a' tanácskozmányok olly emberek összege által, kik közül egyiknek sem volt parlamenti tapasztalása, sőt sejtelve is a' pártok vezetése és a' szőnyegre vont kérdések tapintatos kezelése iránt. De hamar tanultak, 's az 1791-ki diéta Erdély évlapjain feltűnő helyet foglalt a' megfontolás, a' szónoklat és hazafiság tekintetéből; ámbár tévedései, mellyek a' viszonyok nehézségei miatt menthetők valának, és az organisatio körüli botlásai, mellyek néha a' körülmények kényszerűségén kívül a' státusférfini belátás hiányára is mutattak, igen könnyen kimutathatók. II-dik Leopold kabinetje, midőn a' magyar korona országaiban a' rendek összehívására rászánta magát, a' régi viszonyok helyreállítását csak lényeges módosítások mellett akarta. 1791. tehát alkotásra bízott meg a' romok közt. 1791-nek kellett a' visszaélésekből *azokat* eltörölni, mellyeken a' hatalom önként tuladni kívánt, és a' régi törvényekből *azokat* visszahozni, mellyek komoly akadályokat nem gördíthetnek a' bécsi kormány elébe. 1791-nek kellett magát alkotmányos évnek szinleni, hogy a' törvényesség felügyelete alatt táblázatosanak be a' kormány követeléseit. Ez vala a' felső akarat és a' még erősebb viszonyok akarata.

A' diéta előtt két ut állott, mindenik akadályokkal, sőt veszélyekkel. Az *egyik* a' teljes visszahelyezés követelése; a' *másik* a' régi közjognak új törvények általi fölvilágosítása és módosítása. A' nagy többség vágyott kilépni a' tízévi sükertelen kísérletek által hátrahagyott zavarból; mint a' csónakból az, ki egy széles tenger minden zivatarait a' csodák kegyelméből átélte, és az emberi természetnél fogva megutálta. A' koczka el lőn vetve. Az 1791-ki országgyűlés rövid idő alatt a' megyéket, a' tör-

vényhozást és a kormányszéket újra rendezte a Leopolddali kötlevel alapján; de a legerősebb ékkövek kivétele 's az egész épület térszínének megkeskenyítése mellett. Ezen alábbszállítása az írott szabadságnak, ezen egyezkedés a kényszerűséggel, nem történt fájdalom és küzdelmek nélkül. 'S midőn illy lényeges kérdések oldatának meg vagy metszettek ketté, természetes volt, hogy a pártoknak kifermálódni, magokat eszmék és modor által jellemezni, sőt egymással hevesen csatázni is kellett. Az engedékenységet rendszeren a kormányhatalmi összejutások elözték meg. A szónoklat védte a jogokat. Megdönté. Eltemette. Sajnálta, midőn azok szőnyegre jöttek, sejtven, hogy áldozatotlára vitetnek; később a tarka kötelet kezébe ragadta, 's az áldozatot virágokkal hinté be, míg bárd alá vonszolá. Lássuk az 1791-ki diétának az alkotmány körüli főbb intézkedéseit.

József császár központosítási kémelei okozván az ingerültséget, szükésesnek tarták Erdély karai és rendei szintolly határozottan, mint a magyarországiak kimondani: hogy Erdély csak mint saját alkotmánnyal és közigazgatással bíró állam; nem pedig mint a birodalomban fölolvadt tartomány 's nem „ad normam aliarum provinciarum“ kormányoztathatik. E' törvény a *pragmatica sanction*nak az ország területi épségét és független beligazgatását biztosító általános kifejezéseit olly határozottan magyarázza meg, minél világosabban a régi törvényeknek szintén erőben levő intézkedései sem szólottak. — Továbbá mellőzhetlen vala a haldokló császár által visszavont szervezetek közül a törvényszékekre és az ügyfolyamra vonatkozó iránt részletesen intézkedni; mert több megkezdett pör vala eldöntetlen, 's a személy és vagyon érdekében fekdűt szabályt állítani föl, melly meghatározza a „competentiát“ és „eljárást“ a még függőben levő keresetekre nézve. — A' diétának e' tárgyat kimerítő intézkedései inkább arról tesznek bizonyosságot, hogy a többség a régi állapotot czafrangjaival és bonyodalmaival együtt kedvellette; mint pedig arról, hogy elég ismerettel és akarattal birt a törvényszékek és a pörfolyam reformjában rejlvő, állami és társadalmi nagy kérdéseket méltányolni.

József császár „*tolerantiale edictuma*“ által a hitdühnek és a tértigetési erőszakolásnak árját föltartóztatván, természetes volt, hogy a három háttérbeszorított és üldözött vallás, a beállott nyugalom alatt új erélyt 's bátorságot merített: *törvényes jogegyenlőségét oltalmazni és a jövő számára biztosítani*. Erre czéloztak a vegyes házasságot, a reversalisok érvénytelenítését, és az áttérést érdeklő törvények, mellyek kétségtelen hiányaik mellett is a lelkiismeret szabadságát magasabb fokra emelték, mint a minőről a Leopolddali kötlevel aláírása óta valaha *tettleg* szó lehetett. Végre, József az örökös jobbagyságot eltörölvén, e' reformot a kedélyek nyugtalanitásaért a felső rendeletek közül a törvények hasá-baira is átplántatni kellett. — És az 1791-ki honatyák megelégtültek illy köteletség teljesítésével, 's néhány potom intézkedésen kívül, fölöslegesnek tarták az urbéri viszonyok szabályozásáról többé gondoskodni: mert, mint hívék, a fontos kérdés tüzetes és hosszú vizsgálatot érdemel. Az elősorolt törvények által leszámoltak a rendek József császárval.

Mi a kormányzékot illeti : az 1791-ki többség hosszas alkudozások közt abban állapodott meg, hogy a kormányzék megüresült helyeit ezentulra is az országgyűlés töltsi be választás útján ; de olly megszorítással, miszerint a Leopolddali kötlevében is világosan említett felső megerősítésre a négy bevett vallás közül mindenikből felküldi a három legtöbb szavazatot nyert tagot. Tehát az ürességbe jött tanácsnoki hivatalra összesen 12 egyén terjesztetik föl, s ezek közül 6 felsége a vallások egyenlőségére ügyelve teendő megerősítését. Csak ennyi fordul elé magában a törvényczikkben a sarkalatos hivataloknak — hová a kormányzék elnökségen és tanácsosokon kívül az udvari kancellár, a nemzeti fölkelés vezére, a kir. tábla elnöke és ítélőmesterei is tartoztak — betöltése iránt. De a jegyzőkönyvben még az is említettik, hogy ő felsége minden választási lajstromból, a vallások egyenlőségének tekintetbe vételével, örökké a legtöbb szavazatot nyertet erősíteni meg. — Még sokkal gyarlóbb, sőt majdnem szándékos homályba burkolt szerkezetű azon törvényczikk, melly a megyei hivatalok választási módszerét rendezé. A Leopolddali kötlevél szerint a megyei tekintélyesebb hivatalhelyeknek betöltése is felső megerősítéstől függött. Erdély többé nem vala olly nyomatéku, hogy egy jogot, mellyet tetteleg a birodalmi igazgatásnak adott át — mert illyesekben az udvari kancellár kontrasignaturája csak bábjáték volt — valaha új vitatás és eldöntés alá vonni merjen. Az 1791-ki országgyűlés is tehát alkotmányozásában csupán azon kérdésre terjeszkedett ki : *minő hatásköre legyen a megyéknek a felség által megerősítendő hivatalok választása körül?* A kijelölési jog a főispáné volt, kinek mindenik bevett vallásból külön az egyes állomásokra hármat kellett candidálni. A megerősítési jog — viszont a vallások egyenjogúságairól figyelem mellett — a felségé. E két igen jelentékeny befolyás közt volt szükség, a megyék választási joga számára a hatáskört kimutatni. Az 1791-ki többség ezen komoly föladatot úgy oldá meg, mint a jövőendő idők takányait szokták a Pythiak. Terjesztessenek megerősítés végett föl — így szól a XII-ik törvényczikk — „*tria e' receptis religionibus idonea individua pluralitate votorum electa.*“ Mit jelent e' szó : *tria* — három — a négy bevett vallás egyenjogúságával és a főispánok fennebb említett kijelölési jogával egyeztetve ? adott-e valami hatalmat a megyei választók kezébe, vagy pedig pusztá szójáték vala, melly alatt valóság nem fekiüdt ? — olly kérdések, miknek megfejtése országgyűlési jegyzőkönyvek és megyei szónoklatok által, az évek változó folyama alatt, mindég nehezebbé tétetett ; olly kérdések, mellyek a legnemesebb erők munkásságát emészték föl, és kétszer helyezék az országot ostromállapotba. . .

Ekként végzett a Leopolddali kötlevével az 1791-ki diéta. Mellőzzük a XI-dik törvényczikknek az országgyűlés rendezésére vonatkozó határozatait ; mert azok fölött a későbbi időkben nem folyt sem a parlamentben sem a nyilvánosság ítélőszéke előtt élénk és az események alakulására ható vita. Csak annyit jegyzek meg, miként a XI-dik czikk, midőn szoroson meghatározta a megyei és városi képviselők számát ; ugyanakkor, a felség által a kormánytanács ajánlatára kinevezendő királyi hivatalosak mennyiségéről, semmi intézkedést nem tett. Továbbá a királyi hivatalos „*potior nobilis*“ és „*sufficiens possessoriummal*“ ellátott

egyén legyen : de, miután 1791-ben a' mágnási rend eltörölteték, és azt, hogy mennyiben kell az „elégseges birtoknak“ állani, maga Oedipus sem tudta volna megfejteni; természetes vala, hogy az igazgatás valamint tetszése szerinti számmal, szintugy egészen tőle függő elemekből alkototta a' királyi hivatalosok testületét, — azon testületet, melly a' kövekkel egy teremben tanácskozott, 's mellynek mindenik tagja annyi szavazattal birt, mint egy követ. Ennél elméletileg nem lehetett nevétségesebb organisatiót kigondolni. De az 1791-ki rendek mentségeül föl kell hoznunk, miként ők a' XI-ik czikkben nem codificáltak, hanem csak a' létező, a' hagyományos vagy szokás által becsuzott tényeket regisztráltak. 'S a' mi keveset e' történetzeti állapotokból eltöröltek, többnyire olly helyesen történt, mint a' milly gyarlók valának azon ceskély menyiségű uj indítványok, mellyek a' XI-dik törvénybe csuszak. Az idő szellemének ismertetésére fölhozzuk a' magyarországgali egyesülés kérdését, melly *először* 1791-ben penditetett meg, 's onnan nyerte pártolót, hol később gyanakodással fogadtaték.

A' magas hivatalnokok köre és a' kormánypárt zászlóvivői, voltak az uniónak első barátai. Ebből magyarázható, hogy a' magyarországgali egyesülés ügyében kezdeményezővé II-dik Leopold lón, ki a' királyi előterjesztményekben fölszólítja a' rendeket, az unio mikénti létesíthetése iránt tervet készíteni, és a' trón elébe terjeszteni. II-dik Ferencz követte elődének nyomdokát, a' mennyiben szintén hajlandónak nyilatkozott a' magyarországgali egyesülés eszméjét *különös figyelemre* méltatni; azonban, mint látszott, a' felső régiókban e' kérdés iránti rokonszenv naponkint apadt. De nem tagadhatni, hogy magában a' törvényhozás teremében sem vala az uniónak népszerűsége; sőt a' testvérhonnali szorosabb kapcsolatra vonatkozó előleges javaslatok; hasulynélküliek valának, hideg pártolásra, ha fontosak, elnapolásra vagy visszautasításra számíthattak. Csak két kérdés volt, melly a' többenél átalánosabb helyeslésre talált, az t. i. hogy az erdélyi udvari kancellária egyesíttessék a' magyarországgal, 's hogy a' kormányzó a' pozsonyi országgyűlésen a' felsőház tagja legyen, és a' magyarhoni hivatalnokok hierarchiájában azon rangot foglalja el az országbíró és a' croatiai bán közt, melly a' mohácsi veszedelem előtt az erdélyi *vajdáké* vala. Gróf Bánffy György rendkívül vágyott a' vajdák régi rangjára; ellenben gr. Teleky Sámuel nem vágyott az egyesítendő udvari kancellariák akkorlátnoka lenni; a' két legfőbb hivatalnok ezen szembeálló érdekeiből folyt, hogy Bánffy az említett indítványokat a' diétán elfogadtatá; Teleky pedig Bécsben megbuktatta.

Ez vala az unio sorsa az 1791-ki országgyűlés alatt. Az alkotmányozó 1791-ki diéta sejté, miként transigálván a' multa nézve a' kormánynyal, fontos teendői vannak a' jövőendő számára; még pedig nemcsak a' sérelmek és közjog, de a' reformok 's kivált az anyagi érdekek mezején is. Tagjai közül többen kísérték rokonszenveikkel a' franczia pártok mozgalmait, 's minthogy a' Szajna mellett divattá vált a' kor nagy igényeit, a' mult minden hagyományaitól megtisztított és „tabula rasává“ tett államba, codificatio utján ültetni át: az erdélyi törvényhozás tagjai, legalább a' tárgyalási módszerben, hódolni akartak az európai divatnak, melly II-dik Katalin udvarában is már egypár évvel régebben nagy pár-

tolóra talált; ennél fogva az urbéri viszonyoktól kezdve a' törvényszékek rendezéseig, minden fontos ágára nézve a' reformoknak, *országos és rendszeres bizottmányokat* neveztek ki, 's azoknak kötelességökké tétett, alapos, kimerítő és részletes törvényjavaslatokat készíteni, a' szakmájokba eső tárgyak felől. Itt jöttek az erdélyi parlamenti életbe az *országgyűlés bezárása után és a' következő törvényhozás számára munkáló választmányok*; mellyek alakulásoknál fogva csak a' *szétoszlott diéta többségét* tükrözhatték vissza, 's épen ezért gyakran kellett volna az *új diéta többségét* kielégítetlen hagyniok, ha valóságga válhat vala szerepök. Mi Erdélyben még kevésbbé történt meg, mint Magyarhonban.

Az 1791-diki diéta pályájának végével megint nagy csökkenésnek indult a' közélet. A' rendek eleinte többször hivatnak tanácskozássra össze; de a' szellem naponkint szolgáljává vált. 'S erdély tizévi alkotmányos lét alatt, míg országgyűlései gyorsan következtek egymásra, annyit hullatott el a' különben is árnyék alkotmányból, hogy ha még tiz évig rendszeren lett volna országgyűlése, a' végsőnek alig maradhat vala egyéb teendője, mint egy határozat által bezárni a' terem ajtaját, 's miután többé tanácskozássra szükség nincs, mint a' római színésznek, midőn a' comœdia bevégeztetett, a' közönség előtt elkiáltani magát: „plaudite!“ 1811-től egy századnegyed alatt nem gyűltek össze a' hon atyái. Végtére a' kétféle t. i. a' diétai és a' diétán kívüli eljárás eredménye lön, hogy burocratián kívül más állami hatalom nem létezett Erdélyben. Az évenkint tartatni rendelt országgyűléseknek megszűnéséből pedig önként folyt a' kormányzék legalitásának elenyészése; mert a' halál által koronkint apadt azon tanácsnokok száma, kik a' diétán választatván meg, törvényesen ültek helyeiken. Továbbá a' megyegyűlésekből az idők nyomasztó befolyása közt kifogyván minden erély, utoljára a' tisztujítások divatból kikoptak, 's a' kormány által nevezett vagy helyettesített hivatalnokok folytatták állandólag és burocratiái függésben a' felsőségtől, a' közlekedést és a' megye kormányzását. Tetteleg tehát a' választási elem szétpárolgott. Az alkotmányos élet a' tradíciók közé tartozott, mellyben senki sem akart hinni, mindaddig, míg a' vagyonosabb és tekintélyesebb családok, magokat, miután a' közügyekre hatást elvesztették, a' hivatali állásokból is csaknem egészen kiszorítva látták. Illy hátratételek többeknél párosulva a' hazaszeretettel, némellyeknél a' hatalom poczán levők iránti gyűlölettel, nagy mértékben segítette elő az ellenzék alakulását, 's olly gyors terjedését, hogy igen rövid idő alatt a' kormány, bár rendkívüli eszközökkel 's majdnem mindentevősséggel birt, teljesen népszerűtlenné lön. A' békétlenkedés a' nyilvános életre viszont szint és jelentékenységet ruházott. Erdély befolyásosabb egyénei a' közügyek iránt érdeklélten viseltetni 's a' megyei gyűlésekben részt venni kezdetek. Többen a' felsőbrangu és vagyonos osztályból megyéről megyére járván, mindenütt meglátogatták a' tanácskozományokat, 's folytonosan ostromlák az igazgatás és a' törvényhatóságok élén álló férfiakat. Kétségtelen, hogy az 1791 óta bekövetkezett demoralisatio a' viszonyok természetén kívül, mellékesen az egyéneknek is vala tulajdonitható. De a' pártszenvédelesek mindent csak az egyének hanyagságaira vagy büneire hárítottak, mi egyébiránt más országok történeteiben is hasonló körülmények közt elő szokott kerülni, 's a' harez, melly

később a' szabadelvűeknek a' conservativek elleni küzdelmévé változott, egyes személyek népszerűlenné tételével kezdődék : de már 1830. körül politikai szint vett magára, 's bár tárgyainál fogva kizárólag a' sérelmi téren foly, eszmái által, az újabb kor pártmozgalmaival naponkint szorosabb rokonságba jött.

1831-től kezdve, kivált Széchenyi gróf Hitelének elterjedése és a' juliusi forradalom után, mellyet a' belgiumi 's lengyel gyorsan követett, az erdélyi közvélemény szemléletmást ébrebbé és a' kormány visszaélései irányában szigorubbá lón. Az ugynevezett „vándorló patrioták,“ kik az ország minden részeiben tartott megyegyűlésekre nagy csoportokban jelentek meg, organizálni kezdék az ellenzéket az által, hogy az általános recriminációk és az egyes főispánok vagy administratorok elleni kikelelések teréről néhány nagy alkotmányos sérelem körébe vontak minden figyelmet és tevékenységet. Különösen a' megyei tisztviselők jogtalan állása, kik, tisztujtások nem tartatván, helyettesítés útján bírták hivatalaikat, vala a' legalkalmasabb kérdés a' szétszór't 's még nem disciplinált ellenzéki elemek összpontosítására. Mi gyorsan is haladott előre; mert a' megyei élet teljes ájultságát, 's a' közbizodalommal — mint felesleges vagy gyanus tulajdonnal — nem gondoló tisztviselők apró zsarnokságait megérezte és megunta a' tömeg. Midőn a' megyei választásjog miatti keserűség tetőpontra ért; midőn főként Alsófehérmegyében *Kemény Dénes* kitünő szónoki tehetsége és alapos törvényismerete kijelölte 's diadalemlékekkel ékesíté föl a' terrenumot, mellyet az ellenzék a' municipalis életen ejtett jogtiprások kérdéseiben elfoglalandó vala; ugyanakkor egy másik és még érzékenyebben sújtó vitatárgy emelkedett fel a' sérelmek tengeréből, 's Kolosmegeye tanácskozó termeiben gróf Bethlen János maga a' főkormányzék ellen kezdett ostromot, és miután évek óta követett politikáját szigoru bírálat alá vette, nemcsak eljárásaiban, de *mint testület is e' kormányzékot törvénytelennek nyilatkoztatá ki*; mert tagjai nem az országgyűlés által választattak, 's mindenik tanácsnoknak — egyen kívül, ki az 1809-ki diétának köszöni helyzetét — hivataloskodása guny a' Leopolddali kötlevél és az 1791-ki törvényezikk ellen. Illy szempontból, *Bethlen János* fölírást javaslott ő felségéhez az országgyűlés rögtöni összehívása iránt, 's elhatározatá, hogy a' megeye a' kormányzéknek tagadja meg az engedelmességet, és csak azon kérdésekben tőrje rendeleteit el, mellyek nélkül az administratio teljesleg megakadna. E' felszólalás hire villámgyorsan terjedett a' vidékeken szét. Az ország majd mindenütt a' kolosmegeyei gyűlés irányait fogadta el. A' kormányzék rendeletei föl sem olvastattak. Megszakadott csaknem minden kapocs azon igazgatással, mellynek csak a' hetven éves Straussenburg vala törvényes állásu tagja; de ez is már beadta nyugalmaztatási kérelmét. *Bethlen* pedig, föllépése által rögtön az oppositio vezérévé lett, kik régibb befolyásuak valának, elismerék szelleme felsőségét. A' kormányzék maga érzé, hogy helyzete az ország sark-törvényeibe ütközik, 's erélytelenné vált. Az anarchia kikerülhetlenné látszott, ha a' nagy többséggel bíró ellenzék követeléseit tulfeszíti 's véleményeiben elágazik. De a' pártfegyelem ez időben az oppositionál igen szoros volt. Nem támadtak veszélyes nagyravágások. *Bethlen* határozó tekintélynek tartaték. Szóval: az ellenzéki

mozgalmak centralizálva voltak, 's minden hatás fonalszálaít Bethlen tartotta kezében, ki a' milly határozottan szabadelvű, olly óvatos, mérséklő, sőt ha kellett ravasz is tudott lenni; mind olly tulajdonok, melyek pártvezérben szükségeseek.

Csakhamar a' megyegyűléseken kívül még egy küzdhomoka nyílt a' pártoknak, t. i. a' reformatusok egyházi főigazgató tanácsának nagygyűlése. Némi ismételés nélkül lehetetlen képzetet nyujtani olvasóinknak azon széles hatásköréről, melyet az ellenzék az egyházi kérdések által a' kormány ellen mozgásba hozhatott. Az alkotmány három nemzet és négy bevett vallás teljes jogegyenlőségén nyugvék. 'S minthogy a' katolika vallás az osztrák birodalomban más vallásoknál több kedvezményekben részesült: tehát Erdély a' jogegyenlőségi szép theoriák mellett is, 1791. óta viszont tapasztalni volt kénytelen, hogy hivatalnokai majdnem kivétel nélkül katolikusok voltak. Ebből következék, hogy az ellenzék, kivált az első időkben többnyire protestánsokból, a' kormánypárt pedig alig valami kivétellel mind római hitűekből állván, a' politikai küzdelmekbe vallásos színezet, érdek és irány vegyült. Ez elevenebbé, de eredménytelenebbé is tette a' tusát. Különösen a' reformatusok egyházi főigazgató tanácsa igen gyakran volt az ellenzék legnevezetesebb kérdésében, az erdélyi főkormányzék helyzetének megtámadásában, még fényesebb szónoklatok 's még erélyesebb határozatok színhelye, mint a' megyei gyűlések. A' törvény szerint t. i. a' püspökön kívül az egyházi főigazgató tanács többi elnökeinek az erdélyi főkormányzék református tanácsnokaiból kellett volna választatni. Legalább ez látszik két ellenkező törvény legloyalisabb magyarázatának. De azon egyetlen tanácsnok, ki az erdélyi főkormányzéknel reformált hitű volt, *hivatalánál fogva* követelte az egyházi főigazgató tanácsnál az elnökséget. Az ellenzék tiltakozott illy jogbitorlás ellen, mert a' guberniumot nem ösmerhette el törvényesnek, 's ha szintén azt törvényesnek tekinthette volna is, csak olly elnök alatt kívánt egyházi főigazgató-gyűlést tartani, ki szózatosság által választatik e' méltóságra. Szándékát keresztül vitte. Bethlen János, ki a' főegyházi tanácsnál is vezére volt az ellenzéknek, szózatossággal egyik elnökké megválasztatott.

Alig lón a' diadal megnyerve, midőn az ország figyelmét még inkább igénybe vette az egyházi főigazgató tanács organisatiójának kérdése. Csak egy példát hozunk fel, minthogy sajátlag azon fordult meg az egész organisatió kérdése minden pártszakadásokkal és ingerültségekkel együtt, melyeket magával vont. A' törvény szerint némelly papi és világi hivatalnokon kívül az egyházi főigazgató tanács tagjai közé tartoztak minden *pátronusok*. De a' kérdés ez volt: kiket lehet pátronusoknak tekinteni? Erre semmi fölvilágosítást nem nyujtottak a' régi adatok, a' régi gyakorlat; mert a' vallásügyben is az ellenzék erélyes föllépése előtt a' hatalom a' szokott visszaéléseknél fogva kizárólag a' hivatalnokok kezében vala.

Bethlen János, és az általa vezetett párt a' képviseleti rendszer utján vélték a' kérdést megoldandónak. Az egyházi főigazgató tanács mintaiskolája akart lenni a' democratiának, és az ellenzék megmutatni kívánta, hogy mimódon szándékozik Erdély közjogát átalakítani: ezen gondolat foglalkoztatta a' kormány- és aristocratapárt egyéneit. Több fölterjeszté-

sek küldettek az udvarhoz, 's Bécsből rövid idő mulva egy feddő rendelet érkezett le, melly az organisatiót megsemmisíti 's mindent a' régi lábra állit vissza. A' kormányzók, minthogy törvénytelen helyzete miatt sokszor támadtatott meg az egyházi főigazgató tanács által, örömmelragadta meg az alkalmat a' kölesön visszafizetésére, 's egy katholikus biztost nevezett ki kebléből, ki a' consistorium nagygyűlésében megjelenvén, a' pirongatást és az organisatio megsemmisítését fölolvassa. Ezen eljárás boszankodással fogadtatott; de magára a' felső rendeletre nézve az engedelmességnél egyéb választás nem maradt fenn.

A' szenvedély, az indulatos polemia, melly a' megyei és egyházi tanácskozmányokon átzúgott és a' higgadtabb kedélyt is magával sodorta, a' társadalomban sem szünt meg növelni azon különszakadást, és kölesönös gyűlöletet, melly főként a' felső aristocratiát, a' politikai mozgalmak kezdete óta, a' családéletben is két ellenségestáborra osztotta. Minden körülmény arra mutatott, hogy a' pártok közt már olly nagy hézag támadt, mellyet egyes eredményekkel többé betölteni nem lehet. Vagy a' rendszernek 's az azt képviselő egyéniségeknek kellett megbukni; vagy a' kormánypártnak az erőhatalom segítségére vala szüksége, hogy a' rend, olly értelmezésben, mint általa vétetett, helyreállhasson. — Bécsben az utolsó fogadtatott el. *Wlassics* báró, altábornagy és horvát bán teljes polgári és katonai hatalommal küldeték Erdélybe. Az alkotmány felfüggesztetett. Megyei gyűlések csak engedelem mellett és egyszerre hirdettetének, akkor is kizárólag a' választások kérdésében tett határozatok visszavonása végett; de e' czél nem sikerült, vagy gyér kivétellel és a' körülményeket elősoroló óvások mellett. *Bethlen* terve volt: a' horvát bánat nem azonosítani az erdélyi kormánypártnal, 's arra törekedni, hogy *Wlassics* bíróná tétetvén a' viszonyok fölött, az ellenzéknek adjon igazat.

Illy nézpontból kettő következtet volna: *elsőszőr*, a' bán alkotmányellenes megbizását nem támadni meg, vagy legalább csak fornából; *másodszo*r, az erdélyi kormánypárt törvénytelenégeit az eddigi őszinteséggel ostromolni. De *Wesselényi Miklós*, ki Magyarországból babérokkal és nagy szónoki hirnévvel érkezett meg, hibáztatta e' politikát. Az ellenzéknek a' két irány közül választani kellett, 's az némi ingadozások után a' *Bethlen*ét tette magáévá, ki leigező társalgási modora, élezei és világismerete által, már az öreg altábornagnál rendkívüli tekintélyt szerzett. A' bán szívesen hallgatta ki a' szabadelvűeket, rokonszenvet kezdett érezni irántok, megvallá, hogy Erdély illy alkotmánytalan helyzetben soká nem maradhat, és sürgeté ő felségénél az országgyűlés kihirdetését, mi a' kormányzók főhivatalnokainak megbukásával egy vala, miután már elvileg nem hozaték kétségbe, hogy törvénytelen a' dictának kell választani a' kormánytanácsot. E' közben *Wlassics* báró Bécsbe fölhivatott, 's többet soha le sem jött. Erdélyben gyaníták, hogy a' kormányelnök és pártja buktatta meg, az ellenzékkeli czimborálás miatt. *Wlassics* távozása után kitünő idegenkedés kezdett a' polgárok és katonaság közt fejlődni. Mi volt oka? senki sem tudá. Némellyek a' *Kendeffy Ádám* gróf temetésekor támadt neheztelésekből magyarázták; mások hinni akarták, miként a' katonaság lázadási szellemet lát mindenütt. A' gyúanyagok közé egy fiatal ember gondatlansága szikrát vetett. Az

1834-ki farsang utolsó napján t. i. az ör letartóztatott valami rendetlenségért a főörhely előtt egy tanulót. E' miatt többnyire diákokból álló csoportozat alakult, 's az ifju kiszabadításáért küzdés kezdődött. A' zavar hírére támadó doboltatván, sortüz adaték, 's a' futó nép szuronyal üzetett mindig tovább. *Bethlen* több társaival a' nagypiaczra sietett, hol a' csoportozat és a' katonaság közt a' krawall már elkezdődék. Ők csendesíteni akarták a' kedélyeket, és személyes tekintélyökkel befolyjni a' rend helyreállítására. *Bethlent* egy szurony arcban sértette meg és a' sortüz alkalmával az ellenzék néhány tekintélyes tagja szintén sebet kapott. Nagy zaj támad egész Erdélyben a' kolosvári szerencsétlen esemény miatt. Az ellenzék a' kormányelnökre háritá, noha alaptalanul, a' krawallt, minden felelősségével együtt. A' megyegyűlések a' diétának, melly a' sok rendetlenségeknek véget vessen, összehívásáért folyamodtak a' legkomolyabb hangon, küldöttségeket neveztek ki az udvarhoz, kik fáradhatlanul és ismételten kérjék az ország alkotmányos jogainak visszaadatását. De még mielőtt ezen deputatiók fölérkeztek volna, már az országgyűlés kihirdettetett május 2-kára.

Az 1834-ki diéta a' legfényesebbek egyike volt minden erdélyiek közt, ha a' szónoklatokat tekintjük, de a' legkevésbé gyakorlott és a' leghibásabb, ha a' kínálkozó alkalmak eszélyes fölhasználásáról 's az eredményről itélünk egy törvényhozás fölött. Pedig alig vala országgyűlés, mellynek teendője iránt olly világos, olly határozott programm lett volna nemcsak a' pártszónokok fejében, de magának a' közönségnek meggyőződésében is. Kiki hitte, hogy 1834-nek földadata a' kormányszék tagjainak megválasztása által Erdélynek törvényes és népszerű igazgatást adni, mellynek védszárnyai alatt gyorsan egyenlítésnek ki a' sérelmek, és az ország alkotmányos szabadsága helyreállitassék. Ezenfelül sokan a' törvénytelen tanácsosokat, vagy közölök legalább azokat, kikkel élesebb surlódásba jött a' közvélemény, a' országgyűlés bírószéke elébe állítani, 's az *Approbata* szerint hűtlenségi pörbe vonatni akarták; de a' nagyobb rész megeléült, ha a' nemzet a' *választásokból* kihagyatásuk által nyilvánítandja, hogy e' férfiak törvénytelen állást foglalván el, és az alkotmány megsemmisítésére munkálván, a' haza bizodalját elvesztették. Ennyi vala, mit a' megyei többségek 1834-től vártak. Ők a' tisztujítás körüli sérelmeket a' kormánytagok helyes választása által önként megszünteknek képzelték. 'S a' közvélemény annyira fel volt ingerelve a' kormányzékre, hogy boszankodásai miatt eszébe sem jutott, miként e' hatóság tetteleg a' birodalmi gépezetnek csak egy alárendelt része, melly nem határoz azon mozgalom fölött, mellyért a' gép alkotva lón : hanem vagy teljesíti hivatását; vagy ha az erők utjába áll, mielőtt sokat árthatna a' gépnek, szét fog töretni. A' tanácsosok tehát egyenkint és együtt vádoltattak hibákért is, miket valósággal elkövettek; de csakugyan sokszor valának olly bünök szemökre vetve, mellyek a' helyzet természetéből eredtek, 's később szintén ismételtetének a' többség választottjai által. Azonban ezen ingerültség mellett is — noha *Wesselényi*, ki a' heves megrohanásokat kedvellette, szünetlenül verte a' hadi tárogatót — győzött *Bethlen János* szelidebb modora, 's *Kolosvárról* olly követutasítási tervek mentek a' megyékre ki, 's fogadtának többnyire pontról pontra el, mellyekből a' tanácsnokok

hütlenségi pörbe idéztetése kimaradt, 's minden suly a' választási jog visszaszerzésére és helyes módszerrel gyakorlására vetteték. 'S bár majd minden törvényhatóságokban az ellenzék követ-jelöltjei nyertek többséget, a' diétán, erélyes de nem tulsapongó szellemre vala kilátás. Illy előjelek közt jött nyilvánosságra a' királyi hivatalosok névlajstroma.

Az ország megütközéssel látta, hogy a' követi kart majdnem háromszor felülhaladja azok száma, kiket az igazgatás nevezett ki a' nemzet képviselőivel *egy teremben* szavazni és tanácskozni. E' lépése a' felső igazgatásnak, melly az erdélyi kormányzék fonák értesítései és cselszövényei miatt történtnek állittaték, a' gyanakodó kedélyeket szokatlan ingerültségbe hozta, a' mérsékelt vélemények kelendőségét csökkenté. Növekedő surlódások közt érkezett tehát el a' rég várt országgyűlés kezdetének ideje. A' tagok megjelentek. Az előleges tanácskozásokhoz hozzá kellett fogni. Annál is inkább, mert azon főhivatalnok, kit a' kormány a' ház elnökének tekintett, a' törvények szigorú értelmében nem vala elnök; az pedig, kit ideiglenesen vagy kora miatt a' rendek az elnöki székbe ültettek volna, a' kormány által nem ismerteték el. Hogy illy tömkelegből a' pártok kibontakozhassanak, egyezkedésre volt szükség, mert a' huszonhárom év óta várt országgyűlést, senki sem ohajtotta mindjárt a' megnyitások szétszlatni. Természetes vala tehát összegyűlni és a' kiegyenlítés módjáról gondoskodni.

De ez is lehetetlen volt pártcsata nélkül. Mert Erdély három nemzetből állott, melly egyenetlenül vala az országgyűlésen képviselve. A' szászok a' követek számára nézve alig tették a' magyarok negyedrészt; a' székelyek alig felét. Továbbá a' szászok közül csak három vagy négy nemessé emelt család tagjaiból lehetett királyi hivatalosokat teremteni, és a' székelyek is a' magyarokkal e' részben a' versenyt szintén ki nem állhatták. Kérdés vala tehát: minő gyűlésen történjék az elnöki ügy fölött az előleges vitatkozás. Volt t. i. minden nemzetnek *nemzeti gyűlése* és volt egy *közös nemzeti gyűlés*. Az egyik az előleges tanácskozmányokban a' *curiatum votum* eszméjét, a' másik a' számszerinti többségét foglalta magában. A' nemzetek külön tartandó gyűlései — miután az országos ülésben a' szavazás a' százados gyakorlat és az 1401. évi XI-ik törvény-czikk szerint személyi és nem curiai volt — neveltségesek valának, 's legfelebb arra vezethettek, hogy az előleges tanácskozmányokban örökké egyéb állapotás hozassék, mint a' mi az országos ülésben elfogadtatik. Az ellenzék tehát összes nemzeti gyűlést akart. A' kormánypártnak sem látszott az ellenére lenni. Csak a' szászok voltak elégiületlenek. A' kitűzött órára a' követek 's többen a' királyi hivatalosok közül a' kormányzék udvarába siettek, hol a' háttéren az első emeletben volt az országos terem, mellynek lépcsőzeteihez egy nagy ajtó vezetett. Néhány perc alatt az udvar néppel és törvényhozókkal telve volt. Ekkor az ajtó felé nyomulnak. Az zárva vala. A' kirekesztett karok és rendek eleinte ezt a' kormányszolgák részéről elkövetett hanyagságnak gondolták. Küldözének a' felnyitattatás végett. De az ablakokból és ajtókból egy arcz sem mutatkozott. Kihaltnak látszék az udvar. Wesselényi öklével döngetni kezdé az ajtót. A' botrány növekedvén, végre a' tartományi korlátnok egy küldött által tudtul adta az összegyűlteknak, hogy az országos terem a' nemzeti

gyűlés számára, melyet diplomatikus gyűlésnek tekinteni nem lehet, felsőbb intézkedések következtetésében nem fog kinyitattani. Wesselényi az udvaron a' korlátnok tettét éles bíráló alá vette. A' hangulat ingerültté vált. Ez alatt a' közel fekvő reformátum templom a' lelkes szivességéből, a' nemzeti gyűlés tartására megnyitott, 's kiki olly sejtellel távozék oda, hogy az iménti jelenet miatt a' mérséklett ellenzék sokat veszített a' terrenumból, Wesselényi sokat nyert, és ha még a' kormányzék által több botlás követtetik el, akkor nem Bethlen János, de Wesselényi fog az országgyűlési nagy többség vezetője lenni.

Általában a' kormánynak a' *nemzeti gyűlések* iránt követett későbbi politikája is, mindinkább a' szélsőségek felé ragadta a' kedélyeket. Eleinte t. i. e' tanácskozmányok, melyek a' magyarországi egyesült kerületi gyűlésekhez hasonló befolyást gyakoroltak a' megállapodásokra, a' gróf Bethlen Gergely féle lovardában tartatának, 's a' kormánypárt több tekintélyes tagjai által is látogatottak valának. De midőn az ellenzék eszmék növekedő ereje észrevétetett, meg lőn ugyan engedve a' nemzeti gyűléseknek az országos terembeni összehívása; azonban a' kormány arra törekvék, hogy olly intézkedések lépjenek életbe, melyek e' gyűlések tanácskozatait fölslegessé vagy süikertelenné tegyék. A' királyi hivatalosok kezdettek tehát kimaradni. A' három nemzet külön gyűléseinek fölélesztése a' kormánypárt által elhatározaték. De e' terv a' kitűzött czélra a' közhangulat miatt legkevésbbé sem vezetett.

Bethlen János, mint az ellenzék feje, a' követválasztáskor a' központi megyének bizodalma által tisztelteté meg; de követségéről lemondott, mert királyi hivatalossá neveztetvén ki, barátjai a' párt érdekében észszerűbbnek találták, ha a' követségtől visszavonulás által alkalmat nyujt egy taggal szaporítani az országgyűlési ellenzék számát. Ez — a' főnnebb említett fejlemények szerint itélve — kétségtelen ballépés volt, mert a' párt legezélyesebb egyéniséget, helyzetének természeténél fogva, a' nyilvános tanácskozmányokban mellékszerepre kényszerítette. Ekkor három ragyogó szónok, t. i. Wesselényi Miklós, Kemény Dénes és Szász Károly közt oszlott meg az ellenzék vezénylete. Eleinte Szász és a' mérséklett irány; utóbb *Wesselényi* és a' radical párt került felül, 's kísértették a' tömeg *oratói* által. Illy népszerű férfiak ellenében egyedül báró *Jósika Sámuelnek*, a' kormánypárt nagy talentumu vezetőjének, kellett az eredmények kivívásában versenyezni. E' pártnak, a' parlamentben csak vezére volt kitűnő; katonasága keveset ért. 'S az nem sokat használt, hogy *Jósika*, mint szónok senkinél hátrább nem állott, mint politikus az ellenfélnél tekintélylyel birt, és mint lovagias jellem, még az ingerült szenvedélyek közt is, közbecsülést vívott ki; mert követői gyakran compmittálták, 's neki mindenekelőtt arra kellett törekedni, hogy párthívei ne vitatkozzanak és őt szónoklataikkal ne oltalmazzák. Így győzni alig volt lehetséges. 'S csupán a' tisztességes visszavonulásokról lehetett szó. De a' bécsi ministerium kevésbé vala olly engedékenységre hajló; a' kolosvári kormányzék pedig megszokván uralkodni, nem ohajtott olly kiegyenlítést, melly a' hivatalban levő személyek nagy részének feláldozásába került volna. Minden részről tehát növekedett az ingerültség, mi viszont a' Wesselényi zászlóját emelé; mert a' mérséklett *közép* nem fejthet

ott hatást ki, hol az izgatottság nagy, a' jobboldal pedig gyöngye és nem érti a' pártfegyver forgatását. Az ügyes jobboldal teremti az erős közepet; az erős közép egyedül gátolhatja meg a' jobboldal győzedelmét. Erdélyben ezen tengely körül mozgott az 1834-ki országgyűlés sorsa.

Havak folytak le olly tusában, mellyben a' szónoklatok, mint az árviz, elborították az egész láthatárt, a' nélkül, hogy a' süker reményének legkisebb zöldje, a' nélkül, hogy az özönből egy magasabb eredmény emelkedett volna föl, mellyen az elmék megnyugodni, a' kedélyek kipihenni, a' kívánatok horgonyt vetni tudtak volna. A' királyi hivatalosok lajstromán és a' követek megbízó leveleinek átvizsgálása, szóval, a' *verificatio* kérdése meddő küzdelmek után végtére átnapoltaték azon időre, midőn a' ház elnöke — ki törvényt szerint a' kormányzók birói osztályának elnöke volt — 's a' ház tollvivői — kik a' szintén választás alá tartozó ítélőmesterek valának — szóattöbbség által megválasztatván, és a' felség által megerősítettván, hivatalra lépésök következtében mintegy *legalissá* teszik az országgyűlést. Ekkor csakhamar a' választás elvei kerültek szőnyegre, viszont nagy zajjal és kölcsönös ingerültséggel fejtegettetve. Hogy minden kérdésben levő állomásra a' négy vallásból külön három, tehát összesen 11 egyén küldessék fel: csak eziránt voltak a' pártok öszhangzók, mert a' törvény szavai világosak valának. Ellenben száz apró nehézség és solutio vált Eris almájává. Az eredmény megmutatá, hogy mindenik hivatal és mindenik vallás jelöltjeire nézve az ellenzék nagy többségben volt ugyan; de midőn e' párt emberei majdnem 200 szózáttal az első és második helyeket elfoglalták, ugyanakkor a' kormánypárt jelöltjei is 90 vagy 100 szózáttal minden vallásnál a' harmadik helyre becsusztak. Ezen váratlan kinenetel nagy nyugtalanságot okozott a' teremben. Ékes szónoklatok közt a' felküldendő névlajstrom mellé kísérő fölirat készítették, mellyben a' gyűlés többsége a' trón elébe terjeszté azon reményét, hogy ő felsége a' vallások egyenlőségét szem előtt tartva a' legtöbb szavazatot nyertet erősíteni meg.

A' bécsi kormány azonban nem hajlott e' kérésre, 's azok nevezettek ki, kik a' kormánypárton valának, mi az erdélyi rendek előtt nem látszék természetesnek, noha a' legnagyobb mértékben megfogható volt. A' hiba, melly elkövetteték, a' későbbi idők számára is cynosurává vált ügyetlen választási módszerre esik; de a' rendek hajlandók valának inkább a' kormányt, mint magokat kárhóztatni, 's Nopcsának, a' ház új elnökének kelle legelőbb a' szerencsétlenül végződött választások eredménye miatt az ürom-poharat kiüríteni. Mert midőn székét elfoglalná, kérdésbe hozott; vajjon törvényes elnök-e ő, ki a' szavazatoknak alig birván harmadát, tulajdonkép egy csekély minoritás által igtattaték fényes hivatalába? Ekkor a' többség Cato-censorrá vált, 's nemcsak az igazgatás régi és nemrégiben bünei soroltattak elő; de különös szemle tartaték Nopcsa fölött is, 's megmutatva lőn, hogy ő sem előbbeni tettei, sem mostani helyzete által nincs jogosítva elhinni, hogy közpályáján a' rendek bizodalma, melly nem erőszakolható, kitámogatandja.

Illy gyöngédtelen és tapintat nélküli jelenetek közt mind zordonabbá vált a' szellem, követelőbbé a' közvélemény, mélyebbé a' pártviszály. Most a' napirend fölötti háborgó viták; majd a' házelnöki jogok tulterjesztése

miatt gerjedt neheztelések voltak szőnyegen : ha e' csekély kérdésekben az ellenzék győzött, a' jobboldal, ha a' kormánypárt győzött, akkor a' baloldal igtatá a' jegyzőkönyvbe ünnepléses tiltakozását. A' törvényhozás hajó volt, mely iránytűjét elvesztette, 's hányaték a' tengeren, fölülte borus láthatár, körülte tajtékzó hullámok. Végre már halaszthatlan vala, megint elővenni a' választási ládákat. Az ellenzék, mielőtt a' rendek szavazathoz fognának, sürgeté a' verificatio kérdését, minthogy az, csak a' házelnök és ítélőmesterek megerősítéseig vala elhalasztva. Most a' kormánypárt nézete szerint is kiegészítve vagyunk, mondák a' baloldalon ; ideje tehát, megtudni, kiknek van kétségtelen joguk szavazni, 's kik foglalták el jogtalanul vagy az alkotmány szellemének megsértése mellett, a' törvényhozási padokat? Elővetettek tehát a' királyi hivatalosok, hogy megmértessenek. De midőn a' legerősebb szónoklatok zsilipjei már fölemeltettek, valaki észreveszi, hogy a' királyi hivatalosok *authenticus* lajstroma azon boritékba, mellyben leérkezettnek mondaték, be nem fér. Ezért nagy és sok gyanúsításokkal vegyült láрма támadt; mi alig hogy lecsilapult, a' házelnök által leteendő eskü kérdése még élelnebb kitörésekre vezetett. A' többség t. i. a' régi esküformát igen szolgálai modorunak találta, 's helyébe újat határozott készíttetni. De az elnök és a' királyi biztos ő fensége nem ismerték el a' karok és rendek azon jogát : hogy az elnöktől felső helybenhagyás elé nem terjesztett eskü letételét kívánhasák. Illy korlátozás az ellenzék által a' törvényhozó test jogköre csorbításának tekintetett. 'S elhatároztaték e' sérelem orvoslása végett egy országos bizottmánynak Bécsbe küldetése, melly egyszersmind a' haza panaszát a' kormányszék régibb és újabb eljárásai iránt, a' trón elébe terjesztendő.

Több héti szünidő állott be. A' felküldött tagok Bécsbe 's onnan a' fővárostól távollevő felséghez mentek. Közülök néhányan, különösen *Bethlen János* és *Szász Károly*, magán elfogadtatást nyervén ; az ország állapotjáról, részint Bécsben Metternich herczegnek, részint Brünben magának Ferencz császárnak elmondák véleményeiket. Egyébiránt a' követség, mint előre lehetett tudni, fő céljára nézve, eredmény nélkül járt; de valának, kik hitték, miként a' kormányszék elnökének néhány hét mulva történt lemondása, kapcsolatban állott volna a' követség működéseivel. A' diéta szünidejének lepörgése után is, az ülések folytak mindaddig — szenvedélyességgel és eredmény nélkül. Sőt még egy új tárggyal szaporodott a' viszály halmaza. Mert a' nemzeti gyülésen tartott szónoklatok kiadását a' rendek elhatározták : a' kormány pedig akadályoztatá. Wesselényi a' *naplót*, mint magánvállalatot, kezdé saját könyomdáján adni ki, állítván, hogy jogilag nincs censura, 's állítván — de ez már sophismának is különös volt — hogy ha a' *nyomdákról* volna is rendelet, a' *könyomda* felől semmi tilalom elő nem mutatható. Alig készült a' beszédek tárából néhány iv el, midőn hivatalnokok jelentek meg Wesselényi műhelyében, és a' könyomdát zár alá vetették. A' közönségben nagy ingerültség támadt. Magok az országgyülés tagjai is nagy zavarba hozattak Wesselényi Miklós által; mert a' sajtószabadság, és a' könyomdának tetszésszerinti használata, mind olly kérdések valának, mellyek a' *napló* ügyével mesterségesen összebonolyítottak, 's alig voltak

többé különválaszthatók. A' merséklett véleményüek jól látták, miként a' sajtószabadságot lehetetlen egy sérelmi kérdés által dekretálni. Ábrándnak tarták az osztrák birodalom egyik zugocskájában a' régi törvényekhez ragaszkodva megbuktatni a' censurát, és ugy buktatni meg, hogy a' korlátlanlás fékezésére még sajtótörvények se létezzenek. Nagy zavarban voltak tehát. Választniok kellett, vagy Wesselényi pártolása által az országgyűlést bezáratni; vagy Wesselényi fölhagyásával az ellenzéket két pártra szakítani, 's magokat a' hőbb vérüek előtt, kik mindent, mi igaznak látszik, rögtön létesíthetőnek hisznek, népszerűtlenné sőt gyanussá tenni. Az utolsóra határozták el magokat.

Nyolcz óra körül az utcaszögletekre fölragasztva volt, hogy tiz óra-
kor országos ülés fog tartatni. Tömegben gyűlt a' nép a' kormánysszék udvarára 's elfoglalá a' terem tornáczát, lépcsőit, bejáratait. A' királyi hivatalosoknak és képviselőknak alig lehetett ülőhelyeikhez érkezni. Egy harsány „éljen“ Wesselényi jövetelét jelentette. Kevéssel utána megérkezett az elnök is, 's látható zavarral arcán a' gyűlést kinyitotta. Ekkor kezdtek különböző és csodálatos hírek terjedni egy Bécsből jött leirat felől. Katonáság állítottatott fel az országgyűléshez közel eső utcákra. A' nép sora megnyílt. A' tanácskozó terem szárnyajtói feltáratk. A' főherczeg, kísértetve a' kormánysszék, a' melléje rendelt hivatalnokok és katonai segédek által, megjelenik, 's a' trónra lépén, elolvassa ő felsége leiratát, mellyben az országgyűlés szelleme szigoruan kárhoztatva van, az alkotmány felfüggesztetik, minden polgári és katonai hatalom a' főherczeg kezébe öszpontosítatik, és az országgyűlés feloszlatoznak nyilvánítottván, a' törvénykozás tagjai komolyan intetnek, hogy tüstént haza távozva, minden rendzavarástól ovakodjanak. Igy végződék az 1834-ki diéta. —

Wesselényi, kinek elfogatásáról volt szó, Magyarországba sietett, Pozsonyba, mint felsőházi tag a' *salvus conductus* védelme alá szándékozáván magát helyezni. *Bethlen János*, ki estvére egy párttanácskozmányt hirdetett volt, azt a' kitűzött időben megtartá, 's a' jelenlévők a' rendkívüli körülményekben követendő politika felől értekeztek. A' pártfegyelemre vonatkozó viszonyok lassankint megint régi medreikbe mentek vissza. Ismét *Bethlen János* körül gyűltek össze az ellenzék tekintélyesebb egyénéi. Az ő eszélyétől és tiszta combinatioitól vártak a' bonyodalmak közt irányfonalat. Megint *Bethlennek* lön egyedüli központi hatása. A' főherczeg kormánya *nagyobb* politikai pört csupán Wesselényi ellen indított. Ő az erdélyi királyi tábla elébe a' könyomdáért idéztetik; de mellékesen olly csomag botrány hozatott szőnyegre, mellyről egy politikai keresetben nem kellett volna említést tenni. Mivel pedig Wesselényi szintén akkor a' magyarországi királyi táblán is, a' szathmári közgyűlésen az örökváltság fölött tartott beszéde miatt, nótapörbe fogatott; természetes volt, hogy Vásárhelyre személyesen, a' mint idézve vala, meg nem jelenheték. Itt tehát a' királyi tábla által „in contumaciam“ elmarasztatott. De miután a' főügyvéd ellene „példás testi büntetést“ kért, senki sem tudta, hogy az ítelet mimódon fog megoldatni.

A' kivételes kormány nem annyira a' személyek mint az elvek ellen intézte szabályait. Fő törekvése volt: a' megyei tisztválasztás kérdését

olly mederbe vezetni vissza, hol az a' birodalmi központosítás érdekei szerint oldathatik meg. Ez leginkább a' tetteleg becsuszott, de soha nem törvényesített régi állapot alapján történhetett. A' régi állapoton értették pedig az országgyűlések megszűnése után az ellenzék erősödéseig, tehát 1811 óta 1830-ig, némelly megyékben divatba jött szokást, mellynek támasza és kifejtője: kétséges magyarázatu országgyűlési jegyzőkönyveken kívül, a' főispáni önkény és a' közvélemény, ájultsága volt. A' kivételes kormány második célja volt, addig tartani a' damoclesi kardot a' tömeg fölött, míg a' követválasztásokra nézve kezessége van a' szélsőbb elem háttérbe nyomására, 's míg a' lecsillapult hangulat miatt lehetségessé válik a' kormánytanács tagjainak népszerűtlen részét, a' diétai többség szavazata által, a' mult években rájuk halmazott bizalmatlansági nyilatkozatokért kármentesíteni. De e' czél valósíthatása mindig csak a' távoli láthatárban derengett. A' pártok továbbra is bizodalmatlanok valának egymás iránt, 's a' kormányszék tettei az egész országban az ellenzék régi szemüvegein bíraltattak.

Kihirdettetett az országgyűlés, melylyel azért is kellett sietni, hogy a' magyarhonalval egyszerre ne tartassék. Helye Kolosvárról Szebenbe tétett át, nem akarván a' kormány a' hallgatóság befolyása alatt látni a' tanácskozmányokat. A' követválasztások eredménye tisztán ellenzéki volt. Nem jelentek meg ugyan a' törvényhozás termében az 1834-ki legtekintélyesebb szónokok: Wesselényi és Szász, de Bethlen János inkább előtérre lépett, Kemény Dénes a' lefolyt három év alatt a' párt leginneapolisabb egyéniségévé lón, 's a' hivatalaikról lemondott főispánok és kormánytanácsosok, kik mind követekké választattak, a' réginél gyakorlatibb elemmel szaporították az ellenzék sorait. Midőn már a' tanácskozások elkezdődtek, szétterjed a' hir; hogy a' királyi biztos *estei Ferdinand főherczeg* a' három év óta követett politika helyeseltetését kívánja az által, hogy szavazattöbbséggel erdélyi kormányzóvá szándékozik magát tettetni.

Ha az 5 országgyűlésnek, mely 1834 óta a' forradalom kiütéseig tartott, szellemét összehasonlítjuk, eszély és számítás tekintetében az 1837-nek fogjuk a' pálmát nyújtani. Folyama alatt egyik párt sem győzedelmeskedett föltétlenül a' másik fölött; egyik sem tulajdonította az eredményeket kizárólag magának: de bevégződésekor mindenik kényelmesebben érezte magát, kevesebb ingerültséget táplált keblében a' mult miatt, több reményt a' jövő iránt. Az ellenzék nem csak párttekinetektől, de leginkább a' haza iránti aggodalomból kívánta eltávolítani azon kedvetlen helyzetet, midőn évek óta többnyire őszintén és igaz hittel táplált reményei, egy bizodalmi nyilatkozatnak kiadható korteskedési vagy megfélemlési tény által füstté és párává oszlanak. Az ellenzék irtózott látni a' pillanatot, mellyben a' mérleg azon sérpenyőjét, hol a' törvénykönyvek, az alkotmányos biztosítékok és a' hon minden érdekei együtt vannak, fölbillenteni fogja a' másik serpenyő, hová a' rettegés vagy haszonvágy egy szavazati ládát fektetett.

E' hangulatot nagy ügyességgel használá *Bethlen János* a' pártok közelítésére, 's látván a' más oldalon is az elégületlenséget, rendre közelebb vonta a' pártok főnökeit egymáshoz, alkudozni kezdett a' hivatalhelyek iránt és a' herczeg kormányzósága ellen szövetkezék azokkal, kik e' magas

polcz iránt reményt formáltak volt, még mielőtt a' pártok közti gyűlés lángjai kitértek. A' királyi biztos személye körül levők illy közelítésnél mindent lehetségesebbnek tartottak; gyanu és aggodalom nélkül várták tehát a' dolog kimenetelét. A' főherczeg nemcsak legtöbb szavazatot nem nyert; de a' kijelöltek sorába sem esett. Az ország határozottan nyilatkozott a' rendszer ellen, melly a' herczeg egyéniségével azonosítva volt, 's midőn később a' meglepő eredmény indító okai világosságra kezdenek derülni, 's a' magas egyéniség füléhez hatottak, ő ezen értesítést, mint mondják, következő szavakkal fogadá: inkább szeretnék Wesselényivel egy szobában, mint Bethlen Jánossal egy országban lakni. A' kormányzók többi állomásai is a' két párt közti egyezkedések után töltettek be. A' conservatívek szavaztak a' *kivételes* állapot miatt lelépett tanácsnokokra és főispánokra, kik a' mérséklett ellenzék sorába tartozának; az ellenzékiek szavaztak a' kormánypárt kijelöltjeire, ha csak magokat tulzó irányaik miatt rendkívül népszerűlenné nem tették. Így alakult meg a' kormányzók, *először vétetvén* teljesen igénybe azon választási jog, a' mellynek erélyes visszakövetelése miatt kétszer függesztettek föl az alkotmány garáncjait. — A' szebeni diétának második teendője volt a' megyei tisztújítás kérdésének végelöntése. Az ellenzék hosszas küzdelem után győzött: mert elhatározotá, miként a' megyei tisztválasztásról szóló törvénycikknek olly világos értelme van, hogy új törvényalkotásra nincs szükség, és a' réginek hű foganasítása, mit eddig a' kormány elmulasztott, nem a' kétséges kifejezések, de a' mesterkéltségek félremagyarázások következtében lőn hátráltatva. Illy diadal a' kérdést nem annyira megoldá, mint hátrább napolta.

1837-ben az általános serelemek összeszedésére fordított fáradságon kívül, még a' „Részek“ körüli eljárás igényelt legtöbb figyelmet. Ennek rövid története következő. 1836-ban szentesítve lőn négy törvényhatóságnak Erdélytől elvétele. De a' pozsonyi országgyűlés, midőn a' „Részeket“ visszacsatolá, az erdélyi közvélemény szerint olly kérdésben rendelkezett, melly iránt nem volt joga semmit egyoldalulag határozni. A' XXI-dik cikk által a' reincorporatio foganasítása a' végrehajtó hatalom kötelességévé tétetvén, a' legsajátságosabb bonyodalmak támadtak. Mert a' magyarországi kormány a' hozott törvényt teljesedésbe akarta venni; az erdélyi kormány ellentállott. Mind a' két államban az ellenzék e' kérdés iránt egyetértett a' kormánypárttal. A' birodalmi központban pedig ugyanazon időben adtak mindenik versenyző félnek, 's Bécsből a' magyarországi helytartótanácshoz utasítások mentek a' reincorporatio végrehajtására, míg szintén Bécsből az erdélyi fő kormányzók a' végrehajtás meggátlására buzdítottak. Több évig folyt e' különös eljárás, mellyet még az is tetőzött, hogy magok a' partiumi megyék a' legváltozatosabb szeszélyt követve, majd Magyarhonhoz csatlakozni, majd Erdélynél maradni akartak. Ezen ingadozás alatt az anarchia köztök mind inkább lábra kapott; a' megyék jogai majd a' magyarországi, majd az erdélyi fogalmak szerint definiáltattak 's a' függés mentől kevesebb vala. 'S valóban a' XXI-dik törvénycikk miatt előidézett állásból a' világ legbölcsebb igazgatása sem tudott volna nagy compromissio nélkül menekülni. 1837-ben azonban a' kapkodásnak és az egymást átvágó intézke-

déseknek még csak kezdete indult meg. Krasznamegye t. i. követet küldött a' szebeni országgyűlésre, de olly utasítás mellett, hogy a' „Részek“ visszacsatolásán kívül más ügyhöz ne szóljon; ellenben Zaránd megengedte képviselőinek a' fölmerülő tárgyak vitatásába vegyülni, 's így tetteg Erdélyhez tartozónak képzelte magát; — végre Középszolnok a' XXI-kí czikket kötelező erővel bírónak nem tekinté, sőt Magyarországhoz csatoltatni ezentulra sem kívánt.

A' „Részek“ ügyének illy stadiumában az erdélyi diéta közmegegyezésből nyilatkozatátá jogtalanának és érvénytelennek a' XXI-dik czikket. 'S a' trónhoz intézett felterjesztésben alaposan kifejtették, miként az adatok, mellyek a' magyarországi törvényhozást vezették, egyoldalualak, hiányosak és csonkák valának; a' következtetések, mellyeket azokból a' karok és rendek vontak, a' diplomatiái elveket és az igazság érzetét megtámadják; — kifejtették, miként Magyarországnak nincs több joga egyoldalualu határozat utján a' „Részeket“ mint magát Erdélyt visszacsatolni, és a' felség az alkotmányra tett „affidatiojánál“ fogva kéretett meg, Erdély területi épségének oltalmazására. Ezen vita, melly most kevés érdekességgel bír, de akkor nagy tüzzel folytatott, sokat szelidült azon nyilatkozat által, hogy Erdély, noha a' négy megyét kezei közül ki nem bocsátja, kész *egészen* a' testvérhonnal egyesülni.

Illy alakban mondaték ki a' törvényhozás termében először az unio iránti rokonszenv. II-dik Leopold első indítványától fogva 57; az erdélyi rendek első rokonszenvi nyilatkozatától számítva 11 év kelle, míg a' magyarországgali egyesülés éltbe léphetett, hogy egy rövid év alatt, megint semmivé tétesseék. Mihelyt a' szebeni országgyűlés berekesztve lön, a' megyék saját autonomiájok és választási jogaik fölött ujra elkezdettek félbeszakított csatázásaikat. 'S az ellenzék tisztujítási kérdése körül nyomig megmaradt régi nézete mellett; de a' kormány politikája annyiban változott, hogy miután a' főispánok két megyén kívül a' többiben ugyszólván párt és védelmezők nélkül hagyattak, a' heves surlódások kikerüléseért megengedték nekik: miként tiltakozás mellett Bécsbe felküldhessék az olly választásokat is, mellyekben az egyes állomásokra a' követelt kilencz egyén helyett megerősítés végett, csak három terjesztetik a' fejedelem elébe. Kölesönösen az ellenzék sem igen törekedett a' pénztárnoki hivatalra más választani, mint a' kinek már tetteg kezében volt a' pénztár. Illy óvások és óvatosság közt forgott három év le. A' substitutus hivatalnokok e' játékká vált tisztujítások daczára — mellyekre felső megerősítés soha nem érkezett — folytatták, ugy, mint csökkent tekintélyök mellett lehetséges volt, hivatalos kötelességeiket; a' pártok pedig az eredménytelen tusákban, mellyek még az eszmék ujdonságának ingerével sem birhattak, naponként lankadtabbá 's kimerültségök által türelmesebbé lettek.

Ezen hangulatban találta az országot az 1841-diki diéta. A' sérelmi kérdések elvesztették varázsaik nagy részét; a' Magyarhonban pengetett reformeszmék kezdettek előtérbe nyomulni, és kivált a' néptömeg sorsa mindinkább magára vonta a' közfigyelmet. Illy körülmények okozák a' nagy hatást, mellyel a' ház elnökének, november hó 15-kén tartott megnyitó beszéde fogadtatott. Az elnök nyilatkozata majdnem a' politikai

programmak határozottságával birt. Belőle az látszék : hogy a' kormány a' közjog fölötti elvitákban hihetőleg maradni fog régiebb nézetei mellett; de ha a' rendek a' reformtérre lépnek, ott kész a' haladás zászlójával maga menni elől, sőt kész a' magyar nemzetiség erősítésére, és Erdély érdekeinek Magyarország érdekeivel azonosítására mindent elkövetni. Hogy ezen végeszméken az unio létesítése felé való törekvés — melyet II-dik Leopold és I. Ferencz császár a' törvényhozás figyelmébe atyai részvétellel ajánlott — újra czélul van tűzve : " ezt többé senki kérdés alá nem vonta. A' conservatív párt vélvén, hogy Bécsben támogattatni nem fog, felhagyott a' haladási irány elleni buzgósággal; az ellenzék pedig remélvén, miként némi előzékenység által a' reform ügyét előmozdítandja, épen nem volt tulszigoru a' sérelmek körül. Így lón, hogy mindkét párt, sőt maga az erdélyi kormány is, csalódott számításaiiban, vágyaiban és aggodalmaiban : mert a' közösen ohajtott, vagy legalább kevesek által ellenzett, törvényczikkek félretétetének, vagy olly változtatások mellett küldettek uj vitatás alá, melyek a' siker iránt kevés hitet hagytak fenn.

Azonban az 1841-diki országgyűlés e' szerencsétlenségek daczára is megérdemli, hogy törekvései emlékünkbén föleleveníttessenek. A' rendek kitünő mérséklettel haladtak át a' lajstrom — a' verificatio — eddig folytonos küzdelmeket okozott kérdésein, 's az ürességbe jött fő hivatalokra a' választásokat a' pártérdekek kölcsönös méltánylással tették. Mindjárt a' tanácskozások elején napi rendre került a' magyar nyelv ügye, mely a' megnyitó beszédben is meleg szavakkal hozaték a' törvényhozás figyelmébe. Erdély 1791 óta hallgatott a' nyelv kérdése iránt. Ott hiányzott azon küzdelmi korszak, mely Magyarországon 1825-től kezdve minden országgyűlésen a' latin nyelvet tiprotta, 's a' magyart fokonként emelé a' diplomatiái polezra. De bár viták nem folytak, mégis a' lassan változtató szokás erejénél fogva, nyelvünk észrevétlenül nyert tért és befolyást, A' diétán ugyan a' felirások és törvénytervek latinul szerkesztve küldettek Bécsbe; de soha még a' szász nemzetből is — pedig ez megkülönböztettebb helyzetben volt, mint a' horvát — senkinek eszébe nem jutott latinul szónokolni. A' kormányzék birodalmi érintkezéseiben szintén a' latint használta; azonban a' beligazgatásra nézve alig valami kivétellel magyar volt, sőt az újabb időkben rendszerint a' szászokkali levelezéseit is magyarul folytatta, 's tőlök többször nyert magyar mint latin választ. Törvényszékeik némelly apró formaságokon kívül egészen lerázták nyakukról a' holt nyelvet; oskolai növelésük magyarrá vált; a' reformáltak egyházi igazgatása nem akart a' belkormányzásban a' latinról semmit tudni; a' lutheranusok, kik kizárólag a' szász földön laktak, e' nemzet önálló életénél fogva, minden sérelem nélkül irhattak volna németül; végre a' görög vallásuak, kik a' nép nagy részét tették, a' mennyiben az egyházi igazgatást gyűlésekben gyakorolták, hajlók voltak a' magyar nyelvvel élni, 's még az anyakönyveket is — a' hol t. i. illyenek léteztek — nem ohajták és nem is igen tudták oláhu vezetni.

Igy tekintve a' dolgokat, Erdélyben természetesen látszhaték a' nyelv kérdésének fejleményeit az idő szellemére és a' viszonyok csendesen alakító hatalmára bizoni; de miután 1841-ben ugyszólván a' kormány védpaizsa alatt, 's a' magyarhoni eszmék befolyása közt vitetett a' nyelv

ügye a' törvényhozás termébe : szintén megfogható volt, hogy a' többségben lévő ellenzék a' pozsonyi ellenzék kiindulási pontjaira épített javaslatot fog szőnyegre hozni. Mi ugy is történt. A' Kemény Dénes által indítványozott terv másolata volt a' magyarhoni oppositonalis kívánatoknak, 's az ő javaslatait a' kormánypárt is támogatta, sőt a' kormányszék sem tartá kifogás alá eshetőknek.

Azonban a' szászok — kikre a' törvényezikben akként volt tekintet, mint a' magyarhoni törvényjavaslatoknál a' horvátokra — nemzeti egyenjogúságukat hozván fel, megtámadták mindazon pontokat, mellyek által a' latin nyelv ugy küszöböltetik ki, hogy üres helyét kizárólag a' magyar foglalja el. Ők osztozást kívántak a' martalékból. A' törvények szerkesztését 's a' felirásokat nem akarták csak a' magyar nyelvnek engedni át ; bár nem ellenzék, hogy a' latin és német nyelven hozandó törvényeknél hitelességgel a' magyar szöveg birjon. Továbbá a' kormányszékkel levelezéseiket a' kölcsönösség alapján követelték elintéztetni, 's ha megenyedték, hogy magyar szerkezetű leiratok küldessenek hozzájuk, akkor igénybe vették, miként válaszaikat azokra németül terjeszthessék fel. Sürgetéseik az akkori körülmények közt szerteleneknek látszottak 's ujdonságuk által a' kedélyeket ingerültségbe hozzák ; azonban miután az 1791-ki 11-dik törvényezikk világos szavai a' curiatum votumot visszatartásitják, 's a' szász követeknek is csak egyéni szavazatot engednek, az egész zajongás és tiltakozat egy csekély számú minoritás művénél többnek alig tekintetheték. A' törvényezikk tehát Bécsbe küldetett ; de onnan néhány hónap mulva olly változtatásokkal érkezék le, mellyek a' létező állapotnál kedvezőtlenebbek lévén, uj de eredménytelen vitakozások és fölratokra szolgáltatattak anyagot.

Hasonló sorsa volt a' tisztujtás iránti törvényjavaslatnak is. A' mint a' szenvedély első tüze ellobogott, belátni kezdék az eszélyesebb kormánypártiak, hogy az oppositíót a' részletekre nézve alig lehet sikerrel ostromolni. Megvallák tehát, miként a' megyei életnek tágabb körben szükség mozogni. Megvallák a' választások körül szokásba jött módszer gyöngeségeit. De állították, hogy az 1790-ki törvény összevetve az országgyűlési jegyzőkönyvek szavaival, legalább ugy szól mellettök, mint ellenök. Tehát homályos és magyarázatot igényel. Felszólíták ennél fogva az oppositíót : szünjék meg egyedül magának követelni a' törvény-fejtegető szerepet, melly semmi pártnak nem vált kizáró szabadítékává, 's a' helyett lépjen az országgyűlésen törvényjavaslattal föl, melly megszűntesse a' fenforgó egyenetlenségeket. Azonban az ellenzék semmi esetre nem akart a' sérelmi mezőről lelépni ; mert álhatatosan hitte, hogy midőn onnan éltávozik, a' birodalmi központosítás számára feladta az egész tisztujtás kérdését, 's a' viszonyok kényszerűsége miatt még sokkal szerencsétlenebbül fog járni, mint az 1791-ki diéta tagjai, kik midőn a' régi törvényeket uj tárgyalás alá vették, a' hivatató szó után indulván, posvány és lápok közé jutottak, hol alig volt tér biztos és tiszta.

Illy szellem uralkodott az 1841-ki országgyűlés megnyitásaig. Deekkor a' reformok létesíthetésébe vetett remény háttérbe nyomta az eddig követett politikai modort, 's az ellenzék önként ajánlotta, hogy noha az 1791. XII-ik törvényt világos értelműnek látja, mégis a' meg hasonlások eltá-

volításáért kész a' megyei hivatalok betöltésének ügyében új törvényt alkotni; de olly világos kikötéssel, hogy ha a' Karok és Rendek ezen az uton czélt nem érendnének „tartani fogják magukat az eddig is fennállott tiszta törvényeik rendszabályához.“ Ez nem csak jegyzőkönyvbe ígatatták; de egy fölrásba is — a' kormányzók észrevételei ellenére — befoglalva lón. Az új törvény Kemény Dénes indítványa szerint fogadtott el, 's lényegében az volt, a' mi magyarázatot az 1791-ki XII-dik törvényzikknek adott vala az ellenzék tizenkét év óta folyt küzdelmeiben. Csak mellékes hozzátételekkel bővítették, mellyek a' helyettesítés szabályozására vonatkoztak, és a' conservatív pártnak tett azon engedménnyel, hogy ezentul a' restauratiók nem évenként — mint az eddigi törvények követelték, hanem minden három évben tartassanak. Ezen törvényjavaslatot a' kormánypárt nevezetes része is magáévá tévén, azt nagy többséggel fogadták el és terjesztették megerősítés alá a' rendek; Bécsben hajlam nem mutatkozék a' régi sérelmi viták befejezésére, 's a' törvényzikk olly változtatásokkal jött le, mikre a' diétának ráállani nem lehetett, 's így újabb felírásokra vesztegetteték az idő, a' nélkül, hogy valaki már többé az credményben komolyan hitt volna.

Azonban legalább a' reform kérdéseiben, mellyek a' kormánynak is szíven fekszenek, sikerülni fog annyit létesíteni, mennyi Magyarországnak szabad volt: ezzel vigasztalták magukat a' kedélyek. 'S fordítsuk mi is figyelmünket e' mezőre. Még az 1837-ki országgyűlésen rendszeres bizottmányok nevezettek a' közjogi, adó, katonaság, urbéri, törvénykezési, vallási, kamarai és közzgazdászati kérdések körül igényelt reformok javaslatba hozatalára. Széles tér nyílt volna tehát mindennemű codificálásokra; de a' kormány az ide vonatkozó törvényzikket nem erősítvén meg, három évnél több teljes nyugalomban tölt el és csak 1842. dec. 22-kén érkezett olly királyi határozat, mellyet a' rendek változtatás nélkül elfogadván, a' rendszeres bizottmányok valósággal elkezdheték munkálkodásaikat, azon világos meghagyással, hogy minden tárgyak közül, legelőbb az urbérré fordítsák figyelmöket. Ezen megállapodással kapcsolatban indítványozták, hogy miután a' kimerítő tervek, a' nagy codexek, félszázad óta Érdélyben örökké csak a' levéltárokat gazdagították, 's bár most a' viszonyok javulásnak indultak is, mind a' mellett évek kellenek, míg a' kinevezett bizottmány ajánlatai átvizsgáltván, a' törvény táblájára irattatnának: ennél fogva, hogy az országgyűlés ne oszolja eredmény nélkül el, készítsen a' bizottmány az urbéri 's más sürgetőbb kérdésekben szemelvényileg olly törvényjavaslatokat, mellyek rögtön tárgyalás alá vétethessenek, 's még a' diéta bezárása előtt felső megerősítést nyerhessenek.

A' bizottmány szorgalommal és szabadelvűleg járt el kötelességében, 's rendre a' következő főbb tárgyakban kerültek a' szemelvények a' ház szőnyegére: A' görög nem egyesült vallás bevett vallásnak nyilatkoztatik. A' nem nemesek hivatalképessége elhatároztatik. A' közmunkákban az urbéressek terhe szabályoztatik, 's a' földesuraknak is bizonyos aránybani részesedése megállapittatik. A' legrövidebb polgári perek folyama a' hitel érdekében rendeztetik. Eltöröltetik azon törvény, melly az országgyűlés tartása alatt a' polgári perek folyamát fölfüggesztette. A' museumnak — mellyet gróf Kemény József és gróf Kemény Sámuel gazdagon adomá-

nyoztak — fölállítására, a kolosvári nemzeti színház jövőjének biztosítására, és egy országos terem építésére, jelentékeny összeg ajánlatik, melyből 60 ezer pengőn kívül — mert ennyi az országos pénztár activ tulajdona volt — a többi mennyiséget a magyar és székely föld minden lakosai egyaránt hordozandják; de a szászok csak az országház költségeinek fedezésére fognak járulni. A bizottmány többi szemelvényei az urbéri 's azzal kapcsolatban álló kérdések elintézésére vonatkoznak. Törvényczikk terjesztetett elő: az urbéri szolgálat maximumáról, a kiköltözés és elmozdítás eseteiről, az urbéri apróbb javadalmak és tartozások megváltásáról, a földesuri hatóság szabályozásáról, a legelők elkülönítéséről és a mezei rendőrségről.

A törvényhozás e javaslatokat, mellyek az ellenzék nézetei szerint nyertek szerkezetet, némelly változtatásokkal elfogadván, azon alázatos kéressel terjeszteté Bécsbe fel, hogy méltóztassék ő felsége még a folyamatban levő diéta alatt azok megerősítését leküldeni. De a rendek közökhajtása nem teljesülhetett és a 15 hónapig tartott országgyűlés 1843-ban februar 21-kén bezárattott. A kormányzó bucsubeszédében megvigasztalá a kedélyeket, mondván, hogy noha illy sok idő fáradásainak látható eredménye alig van; de az eszmék, mellyek elhintetének, kisarjazni 's utóbb izletes gyümölcsöket teremni fognak.

Három év repült megint el várákozások közt. A kormánypárt leghatalmasabb 's legbélátóbb egyénének udvari korlátnokká választatása 's a titkolt félelem, mellyel a királyi hivatalosok közül többen az urbéri és az agráriai viszonyokra vonatkozó változások elébe tekintettek, lassanként megtermé hatását. A konzervatívek száma és összetartása erősbült. 'S bár a megyei gyűléseken az ellenzék többnyire még mindig többségben volt, előre leheté gyanítani, hogy a közelgő országgyűlésen a határozatlanok, 's kik eddig is inkább megszokás és divatból szavaztak Kemény Dénessel, már ezentul a kormányhoz fognak esatlakozni; annyival is inkább, mert a szőnyegen levő reformkérdéseket a conservatív párt sem tagadta elvileg meg, hanem csak a részletekben akará saját tanai szerint formulázni. Nem vala tehát egészen váratlan azon tény, hogy az 1846-dik év sept. 9-kén megnyilt országgyűlésen az ellenzék a térből naponként vesztett 's végre a lényegesebb kérdéseknél kisebbségben maradt. 'S kik ösmeretekes voltak a határtalan nehézségekkel, mik Erdély sajtáságos viszonyai miatt, a hozott törvények szentesítésének útjába állottak, kik a tespedésből kilépést áldozatok mellett is ohajtották; azok csak örvendhettek e változáson, mert több okuk volt remélleni, hogy talán így a sisyphusi tevékenység átkától menekül a diéta, 's valami eredmény merülhet a vitatások özönéből ki. De ezen csalálmát is a komor való szétozlatá. A királyi előterjesztmény szerint mindenek előtt az urbér vala felveendő, 's minthogy a rendszeres bizottmány urbéri törvényjavaslatait már october 9-kén be is adta, azok a megyékkel utasítás végett közöltettek, 's az országgyűlés, rövid elnapoltatás után, friss erővel kezdé el, és sok küzdelmek közt utoljára szerencsésen be is végzé, a felszázad óta szünetlenül várt urbért.

Erdéktelen lenne most, miután az európai események szétrombolták a hűbéri viszonyokat, a megholt intézmények felett, mellyeknek feltána-

dása sem váratik, akár dicsérő, akár bíráló véleményt mondani. Elég megjegyeznem, hogy az ellenzék a' hozott törvényjavaslatokkal elégtelen volt, 's Kemény Dénes más uton kívánván a' bajt orvosolni, módokat indítványozta, mellyek által az egyezkedésre fektetett örökváltság kérdése mentől hatályosabban folyhasson be a' földesuri érdekek békés utoni kiegyenlítésére. Tervét a' conservatívek sem ellenezték, 's elfogadták az egyetlen czikk, melly az urbéri ügyben a' magyarhoni intézkedéseket felülhaladta. Azonban csak a' jövő országgyűlésre lehetett remélni, némmel függőben levő törvényczikkekkel együtt, az urbér életbeléptetését is. Ezen diéta az eloszlatott után rövid időre be is köszöntött, de a' franczia februári forradalom 's utolsó pozsonyi országgyűlés berekesztése után az unio és az urbéri fölszabadítás vala a' jelszó, mellyet a' körülmények parancsoltak és a' trón helybehagyott. (L. bővebben : *Pesti Napló* 1850 : 319. 'stb. számaait : „*Visszatekintések Erdély multjára.*“) — e.

Forgalom Magyarország és az austriai nem magyar koronaországok között (történeti kifejlődése szerint 1852. évig). — Azon területi és politikai viszonyok, mellyek Magyarországot a' nem magyar austriai országokkal szoros kapcsolatba hozták, életkérdésű befolyással voltak minden időkből a' kereskedelmi forgalom irányára és terjedelmére is. Ugyanazon viszonyok idézték elő azon viszonyos forgalmat illető vámrendszert is, melly egy századig egyik leglényegesebb jelleme volt az e' két rész közötti kapcsolatnak, és a' mellynek olly sok panaszokra alkalmul szolgáló befolyása volt Magyarországnak összes nemzet-gazdászati kifejlődésére, és a' melly a' belintézetek 's viszonyok lényeges átalakulásával csak a' lefolyt 1851-dik évben szüntettetett meg. Ezen forgalmi rendszer, mellynek lényege az u. n. *közbenső vámvonal* által állítottatott elő, azon mindenütt nagy figyelemmel kísért törekvésből folyt ki, melly főképp kezdetben, de sok helyütt később is, elmaradhatlan összeütközésbe hozta mindenütt a' forgalmi és nemzeti iparérdekeket. A' forgalom a' nemzeti anyagi és szellemi nagyság 's felvirágzásnak életfeltétele. Az értékesíti a' szorgalom, munka, fáradság műveit, mellyeknek előállítására csak azon jutalom és nyereség reményében lehet, mellyet forgásba hozataluk nyújt. A' forgalom kizárásával kizáratik a' nemzeti tevékenység, szorgalmi buzgalom, 's mindaz, mi tökéletesítheti akár a' földművelést, akár a' mű és gyáripárt. Minden időkből az tapasztaltatott, hogy a' vagyonság, pénzerő, tőkepénzek, gazdagság csak ott láthatók, hol a' kereskedelmi forgalom virágzik, melly elvitte mindenhová a' szellemi élet emelkedésének magvát is. Azért már a' közép századokban annyi erő kifejtés a' kereskedelem kifejtésére 's legfőképp biztosítására, mert azon korszakban a' személy 's vagyonság-biztonság képezé a' legfőbb akadályt. Azért a' viszonyos biztosításokra szolgáló szövethatározások, 's különösen a' Hanza-szövetség. De hason okok idézik elő azon számtalan állami intézkedéseket is napjainkban. Azon roppant tömegű tőkepénzek, mellyek a' csatornáknak, folyamok szabályozásába, gőzhajókba, 's mindenekfelett a' vasutakba fektetnek, és a' mellyek egy igen nagy tömegű pénzt vonnak el a' terményzéstől, műipartól, és szellemi eszközök előállításától — egyedül a' kereskedelmi forgalom élénkítésének érdekében adatnak ki. Ez nyújt csak, más tekinteteket mellőzve, legfőbb érdekét a' németországi hajós csatornának, a'

duna torkolati munkálatoknak, melyek azonban a' Duna — fekete tengeri összeköttetés 's forgalom nagyszerű érdekeihez képest nagyon is lassan haladnak — és legújabbán a' Paris-straszburgi vasutnak, mely azon ropant távolságot mely Pesttől Londonig terjed, rövid három napi utra szállította le. Nem említve meg itt a' legújabb kereskedelmi szövetségek törekvéseit, melyek egy részt Austria más részt a' Porosz állam által követetnek, melyek egy részt egész Németországot, tehát az összes német elemet egész, valódiilag összeforrt testté alakíthatják, 's más részt egy közép-európai kereskedelmi szövetséget teremthetnek, mely Olaszország nagy részét is magában foglalandja. Lehetnek itt, mint minden társalmi kérdésnél más fontos czélok 's tervek is, de kétségtelen mikép általuk semmi nem érintetik oly közvetlen, 's oly nagy terjedelemben, mint a' forgalom. — E' törekvések lényeges befolyással leendnek Magyarország anyagi 's főkép forgalmi jövőjére is. Itt a' forgalom legújabb időkiig oly pangásban 's hátramaradott helyzetben volt, hogy azon anyagi kincsekkel, mellyekkel hazánkat oly bőven áldotta meg a' természet, szembeötlő ellentétet képezte. Nem lehet, ha igazságosak akarunk lenni, tagadni, mikép okául igen nagy részben, és szükségkép benső intézeteink szolgáltak, azok, mellyek a' hűbéri állam szerkezetből fejlődtek ki, 's a' mellyek a' kiváltságok, adómentesség, jogegyenlőség 's biztosság hiánya 'stb. által anyagi kifejlődést sehol sem engednek meg. De kétségtelen az is, mikép a' kereskedelmi forgalom hátramaradására Magyarországhan mindenekelőtt befolyást gyakorlott azon vámrendszer is, mely 1851-b. szünt meg. Magyarország kereskedelmének legnagyobb része az austriai tartományokkal vitt forgalomban áll. Mert míg ez évenként 130 — 150 milliót tesz — a' külföldi forgalom alig emelkedik 20 millióra. És épen azon forgalomra súlyosodtak legtöbb akadályok. Ez szinte azon rendszernek kifolyása volt, mely rendesen minden államban ellentétbe hozta a' kereskedelmi 's terményzési érdekeket, csakhogy másutt ideiglenesen 's azért a' legdusabb sikerrel. Értjük a' *mercantil* rendszert, mely Angliát, hol rendszerré alakítása előtt is gyakoroltatott századok óta, a' nagyság legmagasb fokára emelte, 's a' melly Franciaország nemzetgazdaságának még jelenleg is lényegét képezi. Ez nem azon elvből, mit csak ellenei emlegettek, hogy a' nemzet minél többet adjon el a' külföldnek, és minél kevesebbet vegyen a' külállamtól; hanem azon kétségtelenül nagy hasznu elvből indulván ki, mikép egy nemzet csak ugy emelkedhetik vagyonszágra, ha saját gyár 's iparműveket szállít ki, és idegen nyers terményeket és élelmiszereket hoz be, mindent elkövetni kívánt, hogy a' bel mű 's gyáripar kifejtessék. Ezért készítettett, terjesztett, 's ápoltatik még jelenleg is a' véd-vámrendszer, mely azonban számos helyeken tiltó-rendszerré fajult el. — Ezen iskola tanításai fogadtattak el az austriai kormány által is. Szükségesnek ismertetett el itt is, hogy a' nemzeti ipar kifejtessék 's e' végett istápoltassék, 's főkép tehát a' kül verseny ellen biztositassék. Ennek eszközzésére kétfélekép törekedett; először az összes austriai biralom egy vámvonallal vétetett körül, mely a' külföld irányában tiltó vámrendszerre alapított; másodsor Magyarországot a' többi nem magyar tartományoktól egy külön vámvonallal, mely közbenső vámvonalnak neveztetett, rekesztetett el, mely a' kül prohibitio-

nál kedvezőbb volt ugyan, de az is a' védvámrendszer alapjaira állította az osztrák tartományokat Magyarország irányában. — Ez egyike volt azon intézkedéseknek, mellyek Magyarország anyagi körülményeinél fogva is már a' XVII. század elejétől fogva elkerülhetlen szükségeseeknek tartattak, 's ennek folytán az 1755-ba. valósíthatott 's II. József alatt tökélyre is vitetett. Magyarországbán I. Károly alatt hozott be a' harminczad, melly azután folyvást használtatott a' be 's kivitel megadóztatására. Törvényhozásunk igen számos ide vonatkozó intézkedéseket hozott, habár a' vámügyet csak pusztán fiscalisi szempontból, mint jövedelem forrást tekintette is. Megemlítendő azok közül Zsigmond 2. d. 17. cz., melly az ország rendei közvetlen hozzájárultával a' kiviteli harminczadot alapította meg; 1567. 37., melly a' kezelésről 's ennek javításáról rendelkezik; Ulászló 1. 27. cz. 1622. 47, 1647. 90. mellyek a' vámszabályzat régi gyakorlatát rendelék megtartatni; 1553. 18, melly a' megalapított vámszabályzás változtatását tilalmazá; 1547. 34, 1548, 52. cz., mellyek egyes czikkek vámjait is meghatározzák; 1567. 38. melly egyes czikkeknek országos befolyás nélküli felemelését tilalmazá; Ulászló 1. 27. 2. 29. Lajos 4. 44; 1545, 28, 1553, 18, 1595. 46, mellyek a' harminczad mentes czikkeket jelölték ki; Ulászló 2. 27, 3. 31, 's 32-dik cz. 1596. 50. kiviteli tilalmakat állítottak; Ulászló 3. 55, 142. 46; 1548. 55, 1560, 66, 1553. 18, 1557. 16; 1559. 44, 1596. 56, 1622. 48, 1630. 17. 1649. 13, 1723. 14 vámmentességeket alapítottak meg, mellyek 1632. 22, 1638. 14, 1647. 27, 28, 's 1659. 60. cz. czikkekben ismét eltöröltettek. — Továbbá 1655. 100, 1659. 61, 1715. 91, 1729. 2. 1790. 67, 's 1827. 8. czikkekben országos bizottmányok küldettek ki, mellyek a' vámszabályzatot az idők körülményeihez igazítsák, 's az egész országra nézve hason elvекre fektessék. Az 1635. 1, 1838. 67, 1647. 27, 1649. 2, 1655. 4, 1659. 9, 1662. 15, 1681. 15. czikkek a' harminczadot az ország minden részeiben 's minden árukra nézve általában felével emelték fel ideiglenesen, 's a' felemelést mint az adó egyéb nemét országgyűlésről országgyűlésre ajánlották meg. — A' mi különösen a' Magyarország és austriai örökös tartományok közti forgalmat illeti, az egészen szabad volt, mindent gát 's korlát nélkül, egészen a' 17-ik század elejéig. Azon viszonyos kereskedelmi szabadság több törvények, királyi kötlevelek, 's egyezkedések által erősített meg 's biztosított. Ide tartozik a' bécsi békekötés 28. cz. folytán az austriai rendek által adott biztosító levélnek 6-ik szakasza; az 1609. 42. czikk; II. III és IV-ik Ferdinand 's I-ső Leopold kir. kötlevelek feltétele, 1681. 79. cz. Ezek a' kereskedési viszonyosságot 's egyenlőséget hazánk 's a' nem magyar tartományok közt folyvást fentartatni kívánták. A' harminczad és vám ez időkben az értéknek 3% volt. Azonban a' XVII. század elején tettelegesen törekvések nyilvánultak már a' magyar czikkek vámjának felemelésére, és 5% neveztetett azokra. Innen keletkeztek azon azután törvények, mellyek a' vámok régi szokás 's viszontagságtól eltérő felemelésének megszüntetését, a' magyar czikkeknek szabad bevitelét követelték, 's megvámoltatásuk iránt egyezkedések kötését kívánták. E' czélból országos biztosságok is neveztettek ki, nevezetesen: 1588. 15, 1625. 32, 1659. 59, 62, 1662. 42, 1681. 45, 1715, 75, 1723. 78, 1741. 27 által. A' nyers terményeknek osztrák tartomá-

nyokon át külrei szabad kivitele szorgalmaztatott : 1715. 7 és 117, 1723. 78, 119, 1741. 27, 55, 1764. 31. t. czikkeken. — 1542. 48; 1546. 54, 1548. 30; 1546. 54, 1613. 29, 1635. 1, 1647. 29, 34, 35 'stb. czikkek a' harminczadi jövedelmekről rendelkeztek. — Ezekből láthatni, mikép hosszas ideig egészen szabad és viszsonos volt a' magyar osztrák kereskedelmi forgalom. Mihelyt azonban azon nézet kezdett felülemelkedni, hogy a' német örökös tartományokban a' mü és gyáripárt kell kifejtteni, szükségkép oly változásoknak tétetett ki azon viszsonosság, mellyek a' magyar forgalom elé nevezetes gátakat emeltek. Magyarország a' természettől arra látszott hivatva lenni, hogy a' nyers terményzési erőket fejtsse ki, 's azért a' nemzeti szorgalomnak földészi ágaira szorítkozzók. Mig ellenben a' nem magyar tartományok a' müiparra képesebbnek találtattak. Ez okból oda irányoztattak a' törekvések, hogy Magyarországbán a' nyers terményzés fejtsessék ki, de terményeinek kivitele csak odáig 's akkép engedtessek meg, hogy a' nem magyar földmivelők érdekei biztosítva maradhassanak. Egy részt tehát a' magyar fogyasztási piacznak osztrák műcikkék használatára való szorítása, 's más részt a' nyers termények kivitel vámjának felemelése szükségeltetett. Ez mindenkéféltt azért találtatott szükségesnek, mert a' magyar földbirtokosság adómentes, az osztrák pedig adózó volt. Így ennél a' terménykiállítás költségek nagyobbak lévén, oly olcsón mint a' magyar birtokos nem árulhatta terményeit. Ez okból hogy a' verseny lehetővé tétessék, oly vámoltatás alá vettek a' magyar czikkek, mellyek az adó különbséget kielégíthették. Ily elveken alaput az 1755-ki vámtariffa, melly a' közbenső vámvonal rendszerét létrehozta. II. József azt 1784-b aug. 27-ki tiltó vámrendszere által tökéletességre emelte. Ennek folytán a' magyar termények piacza egyedül az osztrák tartományokban létezett, és azon czikkek, mellyek ott nem szükségeltettek, a' tiltó rendszer miatt külre nem voltak vihetők. Ezenkívül még azon egyedüli piaczrai szállítás is nehezítve volt. Azon rendszernek ugyanis, melly a' magyar-osztrák közbenső forgalmat szabályozá, ezek voltak elvei.

Azon közös vámvonalon kívül tehát, melly az egész osztrák biralmat elválasztja a' külföldtől, 's a' mellynél fogva Magyar 's Erdélyország a' külföld irányában ugyanegy vámegegyesület alá tartozik a' többi magyar tartományokkal, még egy külön vonal létezik, melly Magyarországot a' többi tartományoktól különzi el. A' birodalom termékei 's kézművei a' nem magyar tartományokból Magyarországba, és viszont innen ki és bevihetők a' többiekbe. Ezeket meglehet harminczadoltatni mind Magyarországbán, mind a' többi koronaországokban. Az azonban mindig kitétetik, hogy a' vámilletőség miatt fizettetett, vajjon a' magyarországbóli kivitelért, vagy a' Magyarországba való behozatalért-e? Rendesen a' magyar kereskedelmi czikkek kedvezőbb vámilleték alá tartoznak mint a' külföldiek. Ha ugyanis a' vámjegyzékben külön rovat alá nem tartoznak, az oly czikkek bevitetvén az osztrák tartományokba, felényi vámot fizetendnek, mint fizetnének ha azok külföldről vitetnének be az osztrák tartományokba, kivévén azon esetet, ha tiltva lennének. Ha ugyanis tiltottak, azon bizonyos czikkek külről Austriába be nem vihetők, akkor illy czikkektől, mikor Magyarországból szállíttatnak az örökös tartományokba,

kivételért egy hatoda fizettetik azon díjnak, melyet kellene fizetni, ha engedély adatnék azoknak külröli bevitelére. Az élelmiszerek kivétel képeznek. Ezek értékük szerint becsültetnek, nem darab súly, hanem bevallott érték szerint harminczadoltatnak, az érték pénzben vétetvén fel, és 5°/_o-nél többet nem fizetnek. Ezekről azon harminczad fizettetik, mely alá a' külföldről behozottak tartoznak. A' gyár és műipar cikkek, melyek az osztrák tartományokból Magyarországra szállítatnak, az 1795. october 2-ki vámjegyzék második rovata szerint harminczadoltatnak meg. Ha azonban az illy cikkeknek külföldröli behozatalára rendelt vám lejjebb szállítatott, akkor szinte lejjebb fog szállítatni azon harminczad is, mely az osztrák tartományokból Magyarországra történt behozatalukért rendeltetik fizettetni. Mert mindeütt fenn kell tartani a' külföld irányábani arányosságot. Továbbá, ha valamely gyár 's műipar cikkeknek, midőn Magyarországra hozatik be az örökös osztrák tartományokból, nem lenne az említett vámjegyzékben külön rovata, és az általános kitételek alá p. o. selyem, gyolcs kelmék alá nem soroltathatik, érettük azon vámot kell fizetni, mely fizettetnék, ha kül országból hozattatnának be. Ha bármely kereskedési cikkek az osztrák tartományokból Magyarországra való kiviteléért semmi különös kiviteli vám nincs kitéve, akkor a' közönséges kiviteli vám fizettetik a' Magyarországra való bevitelért, és megforditva. Ha magyar cikkek vitetnek az örökös osztrák tartományokba, kiviteli (Essito-Dreyssigst-Gebühr) vám fizettetik. Hogyha pedig minden egyes cikkek külön rovattal nem bírna, akkor azon vám fizettetik, mely az örökös tartományokból való kivitelnél szedetik, mely esetben teljes viszonzosság van.

Ezen szabályok szerint a' kivitelnél a' magyar királyi harminczad a' német tartományi kiviteli vámmal megegyezett. Azonban a' fogyasztási adó-vám Magyarországhól a' többi német tartományokba való vitelnél sokkal nagyobb, mint midőn a' cikkek innen szállítottak Magyarországra. Ezenkívül a' magyar cikkek midőn kivitettek, legtöbbsnyire még igen magas városi és tartományi vámokat is fizettek, melyek majdnem tartományonként változtak. 1829-b. lejjebb szállított fogyasztási adóval cseréltettek fel, mely: Ständischer-Entschädigungs-Aufschlag nevet viselt. — Átalában a' magyar cikkek két consummo és egy essi- 's még egy transito harminczadot fizettek; ellenben az osztrák cikkek csak egy consummo alá tartoztak és transzítot nem is fizettek. — A' magyar termények kivitele külföldre igen magas — 30—60 % vám alá vettettek. A' gyapju váma 16 forint, dohányé 12 ft, gerebetlen kenderé 4 ft, lené 5 ft, és a' hamuzsír 10 fr. 12 kr. volt. — Azt hogy e' vámrendszer, a' magyar és osztrák forgalom közé legyőzhetlen akadályként emelkedett, mindenki belátta. Elismerte azt különösen II. József császár is. Látta ez is, hogy illy rendszer mellett Magyarország nemzetgazdászata örökös pangásra leendő kárhozthatva. Azonban nem kerülheté figyelmét az seni, hogy a' magyar aristocratia adómentessége miatt a' nem magyar birtochosok tönkrejutásnak lennének kitétetve. Azért késznek mutatkozott ugyan a' vámrendszer átalakítására, de csak azon feltétel alatt, ha a' magyar nemesség olly sok veszteséget okozó adómentességéről lemondand. Illy értelemben keletkezett 1785. dec. 31-ki leirata, melyet gr.

Pálffy kancellárhoz intézett. E' levélben többi között kimondatik: „Anak meghatározása, hogy a' más részről kipótolandó adó felemelés Magyarországban alkalmazható-e, vagy egyenesen félrevetendő, jelenleg annál szükségesb, mivel a' német örökös tartományok adórendszere épen most van kidolgozás alatt, 's miután az leginkább a' folyó piaczi ár szerint kiszámítandó telek-terméki jövedelmekre alapittatik, ezen piaczi ár pedig a' magyar termények szabad versenye által szembeszökőleg alább szállana, 's azért a' német tartományokban egy egészen más adóelvet feltételezne; miután továbbá a' gyáraknak, ha olyanok felállítása idővel Magyarországon is lehetővé tétetnék, gyarapodásából a' német tartományok terményzése 's fogyasztásában származó csökkenés ismét beszámítandó volna; azért egyedül ezen elhatározástól függend: *hogy Magyarország a' többi örökös tartományokkal viszonyában amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a' kereskedésben, vagy ellenben mint merő gyarmat tekintessék* 'stb. — József törekvése, mint tudjuk, valósulást nem nyerhete. És így az aristocrazia bünös kiváltsága folytán csakugyan folytatott tovább is azon gyarmati állás, miről levelében emlékezett. Az országgyűlések panaszai nem használtak 's nem is használhattak, mert a' gyökeres roszon nem akartak segíni, hanem a' helyett hogy a' hűbéri épületen javítottak volna, folyvást csak követelték visszaállítását azon szabad forgalomnak 's vámviszonyoknak, mellyek régi törvényekben alapultak, de a' későbbi időkre hűbériség mellett nem alkalmaztathattak. Azért volt egy oldalú az 1843. orsz. gy. által kiküldött kereskedelmi választmányának véleményezése is, melly következő szavakkal fejeztetett be: „Ezek 's több hasonlók, mellyeket e' helyen elősorolni hosszas lenne, váltig bizonyítják, hogy mióta hazánk az osztrák tartományokkal egy közös fejedelem uralkodásában részesült, azóta kormányunkra a' nemzetgazdászati érdekében az austriai tartományoknak a' mieinkkel ellenkező érdekei, azoknak ápolására, ezeknek elnyomására irányzott szándék mindig tulnyomó volt; 's a' hazai közigazdászati állapotja mutatja, hogy e' befolyás most is létez. Tehát itt a' legfőbb idő, hogy a' nemzet törvényes jogaihoz szorosan ragaszkodván, mind azt, mit azoknak 's az örök igazságnak paizsa alatt kívánhat, elhatározottan és szilárd állhatatossággal követelje mindaddig, mig igazságos kívánatai teljesítettni nem fognak.“ — Midőn az örök igazságra hivatkozott e' választmány, feledé, mikép a' legfőbb, 's legörökösebb igazság az, hogy a' közterhek viselése egyenlő legyen. — Azért a' közbenső vámvonal megtartott tovább is. Illy körülmények között a' magyar-osztrák forgalom nem emelkedhetett azon fokra, hová természeti kellékei 'sterületi helyzete folytán hivatva van. Az Becher szerint 1838-b 163, 180, 591 ftot tett, mellyből a' magyarországbai behozatal: 101, 396, 470 ft. tett, a' német tartományokbai kivitel pedig: 61, 784, 121 ftat. — Fő árucikkek pedig a' kivitelben: nyers gyapju 27¹/₂ millióval, mezei termény 10 m., marha 6¹/₂ m., dohány 3 m., fűszerszám 3., nyers kikészített és szőrös bőr. 1¹/₂ m., természeti készítmény 1¹/₂ m. italnemü 1 m., bányatermék 1 m., eleség 1 m. Ezekon kívül kisebb öszevegekkel méz és viasz, faáru, üveg és agyagáruk, ruházat, len és kender, fonalak, selyem 'stb. A' behozatalnál főbb cikkek: pamutmű: 64 millió; gyapjuáruk: 17,912,807 ft; len és kender müvek: 5 m., se-

lyem mű 1,955,780 ft. bányatermék : 2,710,446 ft., fűszeráru 1½ m. és 1⅓ m. ft. Ezeken kívül hozattak be mezei termékek, eleség, italneműek, üveg, agyag és szatócs áruk, ruhák, fonalak, nyers selyem, bőr és kender is. — Ezen forgalom iránt mások különböző véleményben vannak. — 1834-b. a' behozatali érték : 77,933,290 ft. 's a' kiviteli 43,984,150 ft. volt. A' gyapotszövetek csak 44 milliót tesznek és a' gyapot művek 15 milliót. — E' forgalomban legnagyobb részt vett Austria, mellynél a' behozatal : 49,916,300 ftot, 's a' kivitel oda 29,378,810 ftot tett; azután Morvaország : 17423000 ft. behozatallal és : 8931830 ft. kivitellel; Gácsország : 8436180 ft. behozatal, 2357730 ft. kivitellel. A' többiek sokkal kevesebbet vettek, nevezetesen Lombard-Velence csak 9 ezer behozatal és 48 ezer kivitellel, Tirol : 3780 és 4820 ftal, Illyország : 420,920 és 866 750 fttal, Csehország, 6200, és 56416 ftal; és Felső-Austria 480 behozatal és 21740 ft. kivitellel. — Az 1827-i kereskedelmi választmány által használt kimutatások szerint az osztrák-magyar közbenső forgalom volt: 1816-b. veszteségünk: 6119470 ft. 56 kr., 1821-b. 2,291,622 ft. 39 kr. nyereség. 1826-b. 2286869 ft. 15 kr. nyereség. — Ezen időszakban 's nevezetesen 1827-ben a' főbb forgalmi cikkek így állottak : kivetett az osztrák tartományokba szarvasmarha 103,724 d., gyapju 190003 mázsa ; 53349 m. gabona : 1,735,734 p. mérő ; sertés : 226528 d., bor behozatott azokból : 4098 mázsa és kivetett : 302,347 m. pálinka be : 11680 m. és ki : 5389 m., dohány : 71431 m. kivetett ; kender : 19584 m., zsir : 3658 m., fagyju 20952 m., méz : 17416 m. Behozatott az örökös tartományokból : gyapjuszövet : 23,455 m., pamutszövet : 10,101 m., gyolcszövet : 42287 ; készített bőr : 3837 ; mindenféle fonal : 4111 m.; selyemmű : 39828 font ; kalap 25316 forintnyi ; diszáru : 48355 ft., szabó és csizmamű : 100,654 ft.

A' magyar-osztrák forgalom érdekében 1850-b lényeges változás alapja tétetett le. Azon lényeges ok, mely végett tartatott meg a' közbenső vámvonalt, megszűnt. Az aristocratiának adómentessége eltöröltetett, a' teherviselés kötelessége közössé tétetett. Ezenkívül behozattak Magyarországra mindazon új adónemek is, melyek eddig csak az osztrák örökös tartományokban dívatottak, nevezetesen a' bélyeg és fogyasztási adó, dohánygyedárusság. Ezek folytán a' magyar terményekeli verseny a' kiállítási költségek tekintetéből, hová tartoznak az adóterhek is, — nem lehet többé szomszédainkra veszélyes. Elhatározott tehát a' bécsi kormány által a' közbenső vámvonalt eltöröltetése, a' martius 4-diki charta 7 §-nak alapján, mely azt mondja : „Az egész biralom egy vám 's kereskedelmi kerület. Belvámokat semmi szin alatt sem szabad behozni, 's azoknak, melyek a' birodalom egyes terményrészei közt most léteznek, megszüntetésének lehető leghamarabb be kell következni; egyes helyek vagy tartományrészeknek a' vámkerülettől elkülönítése vagy idegen kerületeknek abba befoglalása, a' birodalmi főhatalomnak tartatik fenn.“ Ennek folytán jelent meg az 1850. június 7-ki nyilt rendelet, mely azon év okt. 1-től kezdve a' közbenső vámvonalt megszüntetnek lenni kimondotta, — miután a' közös adóztatási rendszer e' koronaországokban részint életbe lépett, részint végrehajtásához közelit. Kimondatott abban, hogy a' viszonos és szabad kereskedelmi üzlet érdekében elkerülhetlen

szükséges intézkedni. — Csak azon álladalmi egyedárusági czikkek vétettek ki általa, mellyeket az illetékek kölcsönös kiegyenlítése végett, még most megvámolni szükséges. — Ezen vámvonal megszüntetés mindjárt ugyan nem létesítettett, de az elevenen szállított ökrök, bikák, tehenek és borjuktóli be és kiviteli vámvonal azonnal megszüntetett. És azon külön harminczadi eljárás is eltöröltetett, melly eddig azoknak külről Magyar és Horvátországba lett behajtásuknál divatozott. Egyszersmind azon határ és szárazvám is, melly eddig függetlenül a' hid's utvántól szedetett be a' közbenső vonalon, szinte azonnal megszüntetett. Előlegesen történtek még némelly közbenső intézkedések. Nevezetesen 1850. jun. 15-i rend. által a' czukorrépa, csont, csontliszt's belezuko természetmények forgalma harminczad's vámentessé tétetett, 1850. dec. 2-i rend. pedig a' vám-eljárást szabályozta, melly a' közbenső vámvonal teljes megszüntetig a' magyar-osztrák forgalomban még szükségeltetik Pest, Pozsony, Bécs, Brünn, Olmütz, Prága között. Ennek folytán a' délkeleti vasut vámvonalnak nyilvánított, a' forgalom eszközölhetésének szabályai kijelöltetvén. 1851. mart. 3-ki rend. a' só és doháry egyedáruságok behozatalát szabályozta; 1851. majus 2-ki a' digestiv só beviteli vámját szállította lejjebb. — Végre megjelent az 1851. június 20-ki rendelet, melly az 1850. jun. 7-ki rend. életbeléptetése végett adatott ki, tehát a' közbenső vámvonal eltörlésének foganasítására. Az a' közbenső vámvonal megszüntének határnapjául 1851. év jul. 1-jét tűzte ki. Ekkor a' Magyar, Horvát, Tót's Erdélyország szélein eddig létezett vonal mégkép megszünt létezni: Csupán a' só egyedáruság érdekében hagyattak még még ideiglenesen az előbbi szabályok a' magyar, horvát, stíriai, krajnai's iller partokon létező vámvonalon; — Gácsországba és Bukovinába való só-kivitelis tilos maradván. — Tehát 1851. jul. 1-jén szünt meg azon közbenső vámvonal, melly Magyarország forgalmát olly nagy mértékben nehezítette, melly a' nemzetgazdaszat kifejlődésének életbe vágó akadályait képezé, melly a' terményzés értékesítését lehetlenítette. — Sz. I.

Franciaország legujabb eseményei. A' III. kötetben előadtuk a' francia köztársaság ujabb történetének főpontjait a' nemzetgyűlés ujlagos összeüléseig, vagyis 1850. nov. 11-ig. Azóta uj korszakot képző fontos események merültek fel. — Előadtuk az egymást követett reactionarius törvények történetét, mellyek időszerinti rendben a' nemzetgyűlés kezdete óta annak 1850. augustusban történt elnapoltatásáig következők valának: Betiltása a' kluboknak's megszorítása az egyesületi jognak (1849. jun. 19.); a' párisi nemzetőrség 8, 9 és 12-ik legiójának feloszlatása meghosszabbittatik (jul. 11.); az első sajtó-megszorítások (jul. 57.); törvény az ostromállapotról (aug. 9.); 6³/₄ milliónyi hitel a' római expeditio számára (oct. 20.); ujra behozatala az italdónak (dec. 20.); első megszorítása az általános szavazatjognak (dec. 26.); a' júniusi fölkelők száműzetése iránti törvény (1850. jan. 22.); oktatási törvény (mart. 15.); eltörlése az általános szavazatjognak (maj. 31.); eltörlése az ingyen tanításnak a' polytechnical's katonaiskolákban (jun. 15.); az elnök képviselési díjának fölemelése 3 millióval (jun. 24.); behozatala a' cautionának és bélyegnek a' hirlapok körül (jul. 16.); színházi censura (jul. 30.). — Az augustus 10-én beállott parlamenti szünnapok alatt leg-

nevezetesb esemény volt, az elnök utazása Franciaország déli 's később nyugati részeiben, mely alatt immár nyiltabban kezdé szólani, 's szavakat ejteni a' hatalom állandóságáról, a' jelenleg fennálló viszonyok szilárdítása szükségéről, 's elkezdé e' szavakat: napoleoni és conservatív, egyértelműeknek nyilatkoztatni. — A' legitimistáknak Wiesbadenben tartott gyűlése, hol *Chambord* gróf (V. Henrik) személyesen megjelent, egy bizottmány kinevezésén kívül egyéb eredményeket nem szült. Kedvetlenül tértek vissza hazájokba a' fényes nevű francia legitimisták, számra 1030-an. E' congressus csak megnehezíté a' párt helyzetét; a' nép még inkább megerősödött ezen a' jesuitismussal szövethetzett család iránti ösztönszerű ellenszenvében; az Orleans családdal több ízben megkértett kibékülés ismét halasztást szenvedett.

1850. nov. 11-én újra összeült a' nemzetgyűlés. *Dupin* ismét többséget nyert az elnökválasztásnál. Belügyminister *Baroche* felolvasá a' köztársaság elnökének izenetét (message), mely elősorolása volt azon érdekeknek, miket Bonaparte Lajos Franciaország és a' rend irányában szerzett. A' külügyekre vonatkozólag, az izenet különös hangnyomatékkal emelé ki, hogy a' francia sereg Rómában megtöré a' romboló demagogiát, IX. Piust a' szent székre visszaállítá 's hatalmat adott kezébe, hogy szabadelmű és philantróp szándékait valósíthassa. Végül biztositást nyujta alkotmányhü érzelmeiről. Utolsó szavaiban pedig a' közel jövőre veté pillanatát, 's hatásra számított kifejezésekkel ajánlá a' nemzetgyűlés figyelmébe az alkotmány revisiójának ügyét. „Bármi legyen egyébiránt — ugymonda — a' jövő méhében rejtve, értsük meg egymást, hogy soha szenvedély, meglepés és hatalom ne határozhasson egy nagy nemzet sorsa felett. Mi nekem leginkább szivemen fekszik, nem megtudni, ki fogja 1852-ben Franciaországot kormányozni, hanem arra használni minden időmet, hogy ez átmenet, bárminő legyen is, ingerültség és zavar nélkül történjék. Egy magas lélek legnemesb czélja, nem keresni a' hatalomban megmaradást, hanem ezt arra használni, hogy a' közjó érdekében a' tekintély és morál elvei megszilárduljanak, mellyek az emberek szenvedélyeivel és a' törvények állhatatlanságával daczolnak.“ — Az 1850. év békésen folyt le. Közfilyelmet csak azon viszály gerjesztett, mely *Changarnier* tábornok és az *Elysée* között kifejlett, mellynek teljesen napvilágra nem jött keletkezése korábban, a' satory-i sereg-szemléken keresendő, 's melly most csekély okból rögtön komoly fordulatot vön. *Changarnier* a' többség nagybecsű hive, monarchista 's harmadfél év óta a' párisi hadsereg főparancsnoka, 's ennélfogva régibb tekintély volt magánál Bonaparténál. Parancsait a' fényes Tuileriákból osztogatá, 's tulzás nélkül negyedik államhatalomnak nevezetett. Egy közbejött véletlen esemény egymás ellenébe állítá a' köztársaság elnökét 's a' hadsereg főparancsnokát. Egy képviselő *Mauguin* ugyanis, képviselői előjogai ellenére, adósság miatt elfogatván, a' nemzetgyűlés egyik quaestóra által szabad lábra tétetett. Börtönében a' parlamenti hivatalnok a' sereg segélyül hívásával fenyegetőzván, azon kérdés merült fel, vajjon a' törvényhozó hatalom rendelkezhetik-e a' seregről. Az elnök becsusztatta izenetébe azon állítást, mikép egyedül ő oszthat a' seregnek parancsokat; most pedig *Changarnier* arról biztositá a' nemzetgyűlést, hogy

az ő fő szállóhelyén a' gyűlés seregfelhívási joga soha kétségbe nem vonatott. A' gyűlés élénk elégtűléssel fogadta e' nyilatkozatot, látván belőle, hogy a' párisi hadsereg főparancsnoka semmi államcsinnyhoz segédkezet nem nyújtand, sőt a' gyűlés kívánatára annak ellent fog állani. *Changarnier* tehát mintegy ellenmonda az elnök azon állításának, mintha a' seregről csupán ő rendelkezhetnék. Ha Bonaparte Lajos ez ellentállást le nem győzi : akkor vége van tekintélyének a' sereg előtt. De a' nemzetgyűlésseli, olly nagy bajjal kieszközölt béke ismét veszendőbe megy, ha *Changarnier* elmozdittatik, — ez okból a' ministerek vonakodának, beleegyezésüket adni e' lépéshez. De az elnök kimondá, hogy *Changarniernak* többé nem rendeli magát alája. Mielőtt letételét elhatározta volna, némelly régibb tagok meghagyásával, új ministeriumot alkotott, t. i. *Rouher* igazság-, *Drouyn de Lhuys* külügy-, *Baroche* belügy-, *Regnaud de St. Jean d'Angely* hadügy-, *Ducos* tengerészeti-, *Magne* közmunkák-, *Bonjean* földmivelés és kereskedés-, *de Parieu* közoktatás-, *Fould* pénzügyre. A' *Changarniertől* elvett parancsnokság elvlasztatott, *Perrot* nevezetvén ki a' szajnai nemzetőrség tábornokának, *Baraguay d'Hilliers* pedig az első katonai osztály főparancsnokának. *Changarnier* letétele nem volt ugyan váratlan, de roppant hatásu a' többségre, kevésbé a' baloldalra, melly csendes örömmel nézé a' monarchicus coteriák lealáztatását. Orleanisták és legitimisták egyaránt boszankodának, hogy a' bonapartismus ismét tért nyert, 's a' parlamenti viták alatt a' baloldal mindhárom részről olly nyilatkozatokat hallott, miszerint meggyőződék, hogy nem egyéb tettetésnél, ha a' többség törvényességről beszél. A' *Changarnier* számára indítványozott köszönő szavazat, a' republikanus szavazatok iránti tekintetből mellőztetett, 's a' ministerek elleni bizalmatlansági szavazat el lön fogadotva 417 szavazattal 278 ellen.

A' parlamenti szokások szerint erre következett ministeri változásnál, Bonaparte Lajos új sértéssel illette a' nemzetgyűlést. Új ministeriumát sem a' többség, sem a' kisebbségből nem vevé; férfiakat választott, kiket úgy leheté tekinteni, mint személyes szolgálait, mint ő mondá, szakembereket; kik, párteszmekek nélkül, egészen az üzletnek szentelendik magokat : *Brenier*, *Veillant*, *Schneider*, *Magne*, ki a' régibb ministeriumból jött át, *Weiss*, *Randon*, *Germiny*, *Royer* és *Giraud*. Az izenetben, mellyben Bonaparte ez új ministeriumot bemutatá, feltűnt azon alkotmányellenes állítás, hogy a' törvényhozó és végrehajtó hatalom egymástól egészen független. A' nemzetgyűlés válasz nélkül hagyá azt, a' mint általában az elyséi politika új fordulatát némi zavarodással tekinté. A' többség félt, hogy messze ment, 's beszéltek ismét egységről, beszéltek azon szükségességről, minélfogva a' javithatlan hegypártot egyesült erővel kellene megtámadniok. Fegyverszünet állott be, melly mind addig tartott, míg az üzletminiszterium az Elyséennek egy üzletét hozá szőnyegre, egy új dotationalis szavazatot, ezuttal 1,800,000 frankot, képviselési költségek czime alatt, egyébiránt minden további indokolása nélkül a' szükségességnék. A' nemzetgyűlés megsokalá a' dolgot 's 196 szóval 294 ellenében elveté a' javaslatot. Az elnök ennek folytán vagyonának egy részét, lovait 'stb. kezdé elárvereztetni, 's ez uton ébresztetni fel magá iránt a' rokonszenvet. — A' nemzetgyűlésben apró csatázásokkal telt az

ilő. De a versenytársak nem engesztelődtek ki, sőt inkább, a legitimisták még távolabb voltak a fusiótól, mint valaha, s az Elysée és nemzetgyűlés közti hidegség épen olly feltűnő vala, mint az üzletminiszterium keletkezése előtt. Ez utóbbi 1851. april. 11-én lépett vissza s az elnök bizalmi férfiai: *Rouher*, *Faucher Leon*, *Fould* és *Baroche*, ismét elfoglalák helyeiket — csaknem ugyanazon nevek, mik nem régiben bizalmatlansági szavazat következtében visszalépni valának kénytelenek. A meglepetés, a bizalmatlanság általános volt.

Azonközben a revisio kérdésének megoldása mindinkább közeledett. A vidéken olly mozgalom s ebben olly irány fejtetett ki, miképen naponként érkezének folyamodások a nemzetgyűléshez, a revisiót sürgetők, ezernyi nevek aláírásával. Mindamellet hihetetlen volt, hogy a gyűlés, a baloldal ellenkezése mellett, a szükséges szótöbbséget valaha elnyerje. A revisio-mozgalom körüli cselek épen ollyszerűek valának, minők kezdet óta a republika ellen feltűntek. A három monarchiai csoportozat mindegyike önmaga számára iparkodék a revisiót felhasználni, s mindenekelőtt ez vala törekvése a hercegelnököknek magának, ki, midőn a mozgalom tetőpontját érte, Dijonba sietett, s ott szokott modorában, a factiók és nemzetgyűlés elleni kikelésekkel, egy beszédet tartott, mit politikája új nyilatkozványának tekintének. A nemzetgyűlésben Changarnier felelt e megtámadásokra, biztosítván azt a hadsereg törvényes érzületéről. — A bastille ostromának volt évnapja (jul. 14.), midőn a revisio drámája megkezdődött. Az egyes pártok megfogadák, hogy nyugottan s mérséklettel fognak tanácskozni, — érzék, hogy a nemzetgyűlés hiteleforog koczkán. Lehetőleg megtarták szavokat; hat napig egymásután tanui valának, azon, Franciaország parlamenti évkönyveiben hallatlan tüneménynek, hogy a forradalom győztesei s legyőzöttei kölcsönös történeteiket tarták egymás szemé elé, nézeteiket s műveiket erős bírálat alá vevék s mégis a mérséklettség korlátai közt maradtak. A rendpárt megvitátá, s tagadólág felelt azon kérdésre, vajjon a köztársaság legalkalmasabb kormányforma-e Franciaországra nézve. E táborból *Berryer* és *Falloux* voltak a legnevezetesebb szónokok. *Cavaignac*, *Michel* (de Bourges) és *Hugo Victor* republikánus szónokokra egy tekintélyes hajdani orleanista, *Dufaure* következett. Azok a monarchia, ezek a republika dicséretében meritették ki magokat. A vitát *Odilon Barrot* fejezte be két óránál tovább tartott beszéddel. Szavazás alkalmával 446 tag volt a revisio mellett, 387 ellene. 724 tag szavazván, a megkivántató háromnegyed-többség 543 lett volna, de ehez 97 szavazat hiányzott. — A revisio feletti viták alkalmával ismét megérkezett a nemzetgyűlés rendes elnapolási ideje. 1851. aug. 10. megkezdődtek a szünetnapok, miután a gyűlés megválasztotta volna állandó bizotmányát. A fusio párt e szünetnapok alatt elért végső csapását; *Berryer*, *St. Priest* és *Benoits d'Azy* legitimistáknak Claremontha tett expedíciójok teljesen megbukott. *Thiers* tanácsára *Joinville* herceg megtevé az első lépéseket, hogy az 1852-ki elnök választásnál mint jelölt versenyezhesen. Egyébiránt minden párt zavarban volt e részben. Annyi követelő léptetett fel, hogy az anarchiának ezen neme nem csekély aggodalmakat szült a jövő iránt. Így, hogy a főbket említsük, a jobb-oldal jelöltjei voltak: *Larochejaquelein*, *Ber-*

ryer, *Molé*, *Changarnier*, — egy közép párt jelöltjei: ismét *Changarnier*, mellette *Joinville* és *Thiers*, továbbá a' bal középről *Lamoriciere* vagy *Cavaignac*, 's végre a' szélső baloldaltól *Carnot* és *Redru Rollin*, kikhez a' hegypárt csucsá még két munkást állított. A' bonapartismus nyugottan nézte, mennyire koptaták és használák fel egymást ezen zavarok, részvényei a' pártfőnökök titkos működése nélkül is emelkedtek. Ez utóbbinak leginkább két fő czélja volt: a' tömegek és a' hadsereg megnyerése.

Mielőtt a' képviselők megérkeztek, az elnök új ministeriumot alkotott: *Corbin* igazságügy, ki azonban lelépven, helyébe *Dauiel* lépett, *Tourgot* külügy, *Giraud* közoktatás, *Thorigny* belügy, *Casabianca* kereskedés, *Lacrosse* közmunkák, *Le Roi Saint Arnaud* hadügy, *Fortoul* tengerészet, *Blondel* pénzügy, *Maupas* rendőség. Ezen ministerium rendeltetése volt az általános szavazat helyreállítása, azonban már első tényei gyanut gerjesztének, hogy ezen új szolgálkkal államesiny szándékolatik. Visszafojtott lélekzettel várta mindenki az elnöki tudósítást, mely mély titokban lapangott. Az ország virágzásáról 'stb. szóló rendes phrasisokon kívül különösen két hely tünt fel benne. Az egyik, mely az 1852-re készülődő demagogia ellen, a' másik, mely az általános szavazatjog visszaállítása mellett szólott. Általában pedig minden pártnak mondott az valami biztatót, 's a' benyomást, mit az országban tett, nem lehet kedvezőnek nem mondani. Nem így a' nemzetgyűlésben, mellynek többsége tudta, hogy az adófizető és souverain néző szemében nem viselé többé egy eleven testület jellemét, hogy egy szabad és szilárd akarat lehetőségét többé benne nem keresik, 's hogy nem nevezik többé egyébnek, mint az Elysée parancsai végrehajtójának. Támaszai, mikre szükség esetében számolhatni vélt, nem igen biztosak valának. A' középosztályok elveszték ellenzéi hajlamukat a' hatalom irányában, mióta megtudák, hogy Lajos Fülöppei elégületlenségök a' republikánusok győzelmét készíté elő; a' tömegek általi támogatás igen kétségessé lön, miután az általános szavazatjog helyreállítása régi vágyukat kielégíté; minden befolyásos igazgatási állomáson bonapartisták ültek; a' hadsereg elég hosszú és rendszeres bánásmódnak volt kitéve, hogy egy kedvelt név fényének hatását érezze. Az Elyséevel kibékülés a' lehetőség határain kívül esett. A' többség különféle elnökségi jelöltjeinek érdekében, kénytelen volt régi csatlóván, az alkotmány fentartásán, lovagolni. Bonaparte Lajos, saját érdekében az általános szavazatjog visszaállításáról, mit rettentő fegyver gyanánt másfél év óta tartott kezében, le nem mondhatott. Ülésekben és tanácskozásokban határozattá lön, el nem fogadni a' helyzetet, mit az elnök politikájának rögtöni változtatása által, a' többség számára szerezni akart, hanem megmaradni a' törvényes helyzetben, 's erkölcsi erőt fejteni ki. Ennélfogva az általános szavazatjog vissza volt utasítandó, 's ha ez mulhatlanul szükséges leend, a' parlamenti kezdeményezést önmagok ragadandják meg, a' gyűlölt választási megszorításokat eltörlelendők. Egy másik határozat oda járult, fenyegetéssel ijesztgetni az elnököt, mire nézve a' nemzetgyűlés három quaestora: *Le Flo*, *Baze* és *Panat* indítványt tevének, mely első értelmezése szerint, egy az Elysée elleni parlamentaris hadsereg felállítását czélozá. Bonaparte Lajos nem soká késett

az elébe dobott keztyűt felvenni. Egy nevezetes napon — november 9-én, mely a republikánus naptár szerint brumaire 18-ának felel meg, azon napnak, melyen Napoleon a népképviselőt elleni nagyhirű államsinját véghez vivé — a párisi őrségből mintegy 500 tisztet hívott meg, 's ezekhez felszólítást intézett, mikben saját jogát épen olly nyomatékosan emelé ki, mint a minő kicsinyléssel mellőzé az alkotmányt 's a többség jogait, egyuttal a sereg engedelmességét követelvén magának. A többség e szózat ellenében visszahuzá előretolt őrseit, a quaestorokat 's indítványukból kihagyatá azt, a mi benne az Elyséere nézve sértő volt. Nov. 13-án egy az elnöki tudósításban érintve volt, 's a választási jogot szabályozó javaslata a kormánynak, rövid vita után 353 szavazattal 347 ellenében megbukott. Ugyan az nap estéjén egy neme azon páni félelemnek terjedt el, mely ollykor nagy catastrophokat szokott megelőzni; ugy tetszett, mintha fegyverzöreje hallatszanék azon seregeknek, miket Lajos Napoleon Párisban és környékén összevont. Egy államesiny hire olly határozott alakot öltött, hogy 100-nál több képviselő még késő éjjel a nemzetgyűlés palotájába sietett, hogy a veszély állomásaikon találja őket. Az éj csendesen mult el. Páris kigunyolá harcziás képviselőit; azonban e' comicus eseménynek komoly következményei voltak. A' növekedő izgatottság sok képviselőnél valódi ijedtséget szült; az előbbi napon dicsért nyugottság, erőteljes elhatározottság most elenyészett; nem tudták, mitől félnek, 's azért annál jobban féltek. A' quaestori indítvány eldöntésének órája közelgett.

Azon gondolattal, hogy e' napon talán a' polgárháborút szavazzák meg, menének nov. 17-én a' képviselők az ülési terembe. A' quaestori indítvány fölött folyt a' tárgyalás, eleinte komolyan, higgadtsággal, utóbb *Bedeau* tábornoknak a' hadügyministerhez intézett egy közbeeső interpellatiója után egész szenvedélyességgel. Szóltok: *Le Flo* quaestor és tábornok, *Lasteyrie*, *Charras*, *Cremieux*, *Michel* (de Bourges) *Thiers* (kit azonban a' nagy zaj nem hagyá elmondani beszédét) A' végül kifejlett ingerültségben a' motivált napirendre ajánlott áttérés elfelejtetett, 's a' quaestori javaslat szavazás alá bocsátatott, 's 408 szavazattal 300 ellenében *megbukott*. E' szavazásnál minden párt össze volt keverve; az egyik részen egyutt szavazott 6 hegyparti, 43 republikánus, 13 a' tierspartiból (*Dufaure-Lamoricière*), 98 orleanista, 149 legitimista; a' másik részen (ellene) 124 hegyparti, 80 republikánus, 164 conservatív, békülő orleanista vagy legitimista, 40 elyséista. — Aléltságot, zürzavart tanusított e' szavazás. Nem volt e' nemzetgyűlésnek többé semmi támaszpontja, a' többség már régen eldiribolva, szétmálva, 's most az elnök ravasz működése folytán, a' kisebbség is belső egyenetlenség képét tünteté fel. A' helyzet kometlenységét mindenki átlátta, de senki nem vala képes megadni a' dolgoknak a' helyes fordulatot. Lajos Napoleon nem csekély mesterséget tanusított a' cselszövényben; nem mindennapi művészetet fejtett ki, — a' mit nem irigyelhet tőle senki — mig a' törvényhozó gyűlést és a' dicső és dicstelen pártjátékokban megöszült harczosokat annyira vivé, hogy mindenki sötétben tapogatózott, egyik sem hitt a' másiknak, 's az Elyséeveli szövetség a' pártok részéről épen ugy kerestetett, mint miként féltek tőle. A' republikánus párt azon esetben volt,

hogy a' legsarkalatosb pontra, az általános szavazatjogra nézve kezetfogva volt kénytelen haladni Lajos Napoleonnal 's a' bonapartistákkal. — Azonközben a' bonapartisticus sajtó hallatlan vakmerőséggel ismétlé megtámadásait a' nemzetgyűlés ellen. Bonaparte Lajos az iparosokhoz intézett egy beszédében kimondá ugyan a' „republica“ szót, mellyet eddig ajkairól nem hallott senki, 's ez által azon véleményt ébreszté némelyekben, mintha az államcsinytól távol volna; azonban ngyanakkor erős vádakot szórt jobbra és balra, beszélt demagóg eszmékről és monarchiai agyrémekről, férfiakról, kik azelőtt buzgó védői a' királyi tekintély előjogainak, most conventférfiak szerepében működnek, hogy az általános szavazathól származott hatalmat megdöntsék. Ugyanazon beszédben magát Franciaországgal, a' forradalommal, az ujjá született társadalommal ugyanazonítá. Hallatszott az is, hogy az elnök a' republika VIII. évének alkotmányát tanulmányozza; naponkint seregszemlék tartattak, 's a' párisi nemzetőrség parancsnokainak, a' megyei elnököknek letétele, elhelyezése egymást váltá.

A' készülöben levő államcsiny nagy titokban tartatott. Valamelly bekövetkező esemény határozatlan elősejtelme uralkodott a' szivekben, azon módra nézve, mellyben az államcsiny fog véghezmenni, a' napot és órát, a' beavattakon kívül senki sem sejtette. A' nemzetgyűlés, 1-ső decemberi utósó ülésében, ismét a' községi törvény- és avignoni vasutal foglalkozott, a' költségvetési bizottmány elnöke *Passy* arról tett jelentést, hogy a' kormány a' banktól 25 millió francot vett fel, a' tanácskozmány, az utcánz tolongó katonaság lármája által zavartatott, egy hivatalnok küldetett le, ki azon tudósítással tért vissza, hogy uhlán osztályok, kik sürgönytisztogatást végeznek. Este az Elyséében számos elfogadás történt, sok tábornok és előkelő tiszt, a' diplomatiái kar erősen volt képviselve. Reggeli egy órakor szétszólt a' társaság, 's csak azok maradtak a' palotában, kiknek még ott tenni valójok volt. A' seregek a' kaszárnyákban consignáltattak, éjjel több ezred érkezett Párisba, gyalogok, lovasok és tüzérség. A' vezénylet a' legbiztosabb tábornokok kezében volt. A' hadügyminister *Saint-Arnaud* intézett mindent, alatta állottak *Carrelet*, *Levasseur*, *Renault*, *Korte* osztály -- *Reibell*, *Dulac*, *de Bourgon*, *de Cotte*, *Canrobert*, *Herbillon*, *Marulay*, *Courtigis*, *Sauboul*, *Ripert*, *Farey* dandártábornokok, a' tüzérség tábornoka *Hubert*. Ez éjjelen alkotta az elnök új ministeriumát, *Morny* belügy, *Fould* pénzügy, *Rouher* igazságügy, *Magne* közmunka, *Lacrosse* tengerészet, *Casabianea* kereskedelem, *Saint-Arnaud* hadügy, *Fartoul* közoktatás, *Turgot* külügyminister. *Morny* irta alá a' kiáltványokat, mellyeket a' szolgálatot tevő tiszt egy osztály őrcsapattal reggel két órakor a' nemzeti nyomdába vitt. Az igazgató a' szükséges szedőket és nyomókat kéznél tartotta, a' szedőszekrények mellé egyegy órkatona állott felvont pisztolylyal kezében, 's a' dolgozók, még azután is, több óráig őrizet alatt tartattak, hogy munkájokat bevégezzék. Reggeli 4 órakor a' terv legfontosabb része végrehajtatott. A' seregek kimentek a' kaszárnyákból, körülvették a' Bourbonpalotát, hol a' nemzetgyűlés ülését tartotta, 's a' rendőrügynökök, mindenik 600 ember kíséretében ment 60 képviselő, ezek közt *Changarnier*, *Cavaignac*, *Lamoricière*, *Bedeau*, *Le Flo*, *Charras*, *Thiers*, elfogatására. Mindeniket ágyban találták,

ellenállás nem történt. A' gyalogság egy toppulépése, a' lovakügetések, ágyu és löporoszekerek zörgése által álmaikból felriasztott párisiak a' falakon már felragasztva olvasták az államesiny hivatalos jelentését, egy rövid rendelet, három kiáltmány : a' nép-, Páris lakosai- és a' sereghez. A' rendelet által a' nemzetgyűlés feloszlatatik, az általános szavazás jog visszaállitatik, a' francia nép 14—21. decemb. összehivatik választógyűlésekbe, az ostromállapot kimondatik az első katonai kerületre, hová Páris és Közép-Franciaország 11 departementjei tartoztak és az államtanács feloszlatatik. A' néphezi felhívásban ugy állítja elő magát Bonaparte L. mint a' nép meghatalmazottját, és azon 6 millió választót, kik őt elnökké tevék, mint megannyi óvásteveőt az alkotmány ellen, melly világosan arra van számítva, hogy az ő hatalmát gyengítse. Ő a' nép választottja, a' kihívásokat, rágalmat, gyalázást nyugalommal tűrte, de most, midőn az alapszerződést épen azok nem veszik tekintetbe, kik arra szakadatlanul hivatkoznak, midőn azok, kik már két monarchiát tönkre tettek, megakarták kezét kötni, hogy a' köztársaságot is megbuktassák, köteletségének tartja, hitszegő tervöket meghiusítani, a' köztársaságot fentartani, 's az általa elismert egyedüli fenségre hivatkozni, melly a' nép. Ha a' nép e' szerencsétlen helyzetet tovább is fenn akarja tartani, akkor mást válasszon elnökké, mert ő nem akarja, a' kormányrudhoz állitva, az államhajójának elmerülését látni. Legyenek bizalommal hozzá, 's adják kezébe azon eszközöket, mellyek által hivatását teljesítse.“ Ezen hivatás abban áll, hogy a' forradalmat, a' nép igaz szükségeinek kielégítése és a' felforgató szenvedélyek elleni megvédése által bezárja. Áll kiváltkép abban, hogy olly intézményeket teremtsen, mellyek az embereket túlélék és végre olly alapokat találjon, mellyekre valami tartósat lehessen építeni. Meggyőződve a' felől, hogy a' kormány változékonysága, és egyetlen testület tulsulya : örökös akadálya a' zavar- és visszavonásnak, jóvánhagyástok alá terjesztem, később a' kamarák által végrehajtandó alkotmány következő alap-tételeit : 1) Felelős államfő, 10 évre kinevezve. 2) Csak a' végrehajtó hatalomtól függő ministerium. 3) A' legjelesebb férfiakból alkotott államtanács, melly a' törvényjavaslatokat készítse, és azokat a' törvényhozó házzal együtt vitassa. 4) Törvényhozó gyűlés, melly a' törvényeket vitassa és megszavazza, az általános szavazási jog utján, de sorszerinti scrutinium nélkül — mint a' melly a' választást meghamisítja — kinevezve. 5) Egy másik gyűlés az országot minden nevezetességeiből alkotva, mint békebírói hatalom, melly az alapszerződvényt és a' nyilvános szabadságot védi. E' rendszer, a' század elején, az első consul által teremtve, Franciaországnak, egyszer már nyugalmat és jólétet adott, és ujra fogja azt biztosítani. Ez mély meggyőződés. Ha ezt osztjátok, nyilatkoztassátok ki hozzájárulástok által. Ha pedig ennek elébe tennétek egy erőtlen monarchiai vagy republikai igazgatást, legyen az a' multból vagy valamelly ábrándos jövőből merítve, ugy tagadólag feleljetek.“ A' néphezi kiáltványok, a' rendőrfőnököktől kibocsátva, egynehány szósujtással mondanak többet ; ezzel egészen ellentétes nyelven szól, a' magától Bonaparte L.-tól készített felhívás a' sereghez. Ha a' sereg neki engedelmeskedik, semmi törvényt sem sért meg, sőt a' törvényeket tartja fen, mert a' minden törvények elseje, a' nemzet-felsőség, mellynek képviselője ő. A' nemzetgyűlés,

melly ellenségkép lépett fel ellene, megszűnt lenni. Boszura hívja fel a sereget, melylyel 1830. és 1848. mint meggyőzöttel úgy bántak, gunyolták elhanyagolták, 's mely mégis a népnek színe. Napoleon L. azt akarja, hogy a sereg újra hallassa szavát, szabadon mint polgárhoz illik, szavazzon, és ne feledje, hogy szenvedő engedelmesség a kormányfő parancsai iránt, a katonának első kötelessége, a tábornoktól kezdve a közlegényig.

Decemb. 2. reggelétől kezdve a műhelyek be voltak zárva, az egész párisi népség az utcákon, ellenséges kászolódások sehol nem voltak láthatók; mindenki meg volt lepelve, megdöbbenve, és azon osztályokban, melyek a torlasz-verekedőket szokták előállítani, bizonyos káröröm uralkodott a monarchista eselszövők bukásán. Csaknem az összes nem-bonapartista lapok betiltása, a képviselők befogatása, nem izgatták fel a kedélyeket annyira, hogy harczba ereszkedtek volna. Reggeli 9 órakor elhagyta az elnök az Elyséet, és szemlét tartott a folyampart hősziában felállított seregek felett. Ezek lelkesedéssel fogadták, a népcsoportokból különbözőféle hangok valának hallhatók, a leggyakrabban „éljen a köztársaság, éljen az alkotmány.“ Egy órával előbb a sietve egybehívott képviselők a Bourbonpalota előtt mutatkoztak, melyet a csapatok által körülvéve találtak. Egynehánynak sikerült, az ülési terembe hatolni, csakhamar megérkezett az elnök is Dupin, kit egy osztály gyalogkatonaság követett. A vezénylő ezredes, feloszlásra szólította a képviselőket, Dupin, övével körülövezve, lépett elébe. „A jog érzelme velem és annak nyelvén szólok“ mondá. „Őn itt, erőszakot követ el, én önnek nem állhatok ellent. Én csak óvást tehetek, és óvást teszek a gyűlés nevében, a jog és alkotmány megsértése ellen. Felelősökké teszem azokat, kik a parancsot adták, és azokat, kik végrehajtják.“ E' halvány óvással oszlani kezdtek, Dupint katonák kísérték szállására és ott két napig őrizték. Mások hivataltársaikhoz törekedtek eljutni, kik először Daru, aztán Odilon Barrotnál gyűltek össze. Mindkét helyről erőszakkal elveretve, végre a 10 kerület mairejenél gyűltek össze, hol annyi idejük volt, hogy egy határozatot szerkeszthettek. E' határozat így szól: „az alkotmány 68 cikkelyének értelmében, mely azt mondja: „a köztársaság elnöke, a miniszterek s. t. mindenik a mi őt illeti, minden kormánycselekményekért felelősek. Minden szabály, mely által az elnök a nemzetgyűlést feloszlatja, elnapolja, vagy megbizásának gyakorlatában akadályozza, felségsértés büne, ezen tény által az elnök elveszti rendelkezés jogát, a polgárok kötelesek, tőle az engedelmséget megtagadni.“ Tekintve, hogy a nemzetgyűlés, erőszakkal lön akadályozva megbizásában eljárni, rendeli, B. L. Napoleon mint elnök elvesztette rendelkezése jogát, a végrehajtó hatalom a jog útján átszáll a nemzetgyűlésre. A magas államtörvényszék birái kötelesek a jogsérelem büntetése végett, azonnal összejönni, hogy az elnök és büntársai felett ítéljenek. Ennek következtében a közhatalom és tekintély minden embereinek meghagyatik a vizsgálatétel az assemblé nevében, engedetlenség és felségsértés büntetése mellett.“ Némelly képviselők, ablakokból beszéltek a néphez, mely az utcákon gyülekezett. Tüstint katonák jelentek meg, 's százankint hurczolták a képviselőket a kaszárnyákba. A reggel elfogottakat részint Mazasba,

részint Vicennesbe 's a' legveszélyesbeket Hamba szállíták. Az állam-törvényszék, a' törlesztőszék, az államtanács katonai hatalommal oszlattak fel.

A' párisi lakosság magához tért, az uj rendeletek egészen megnyiták szemét. A' sereg, a' nemzet ezen színe, első volt, kinek az elnökség meghosszabbítása felett szavaznia kellett, azután következék a' nép, még pedig névszerinti felszólítással, úgy hogy az örökdő hivatalnokok „a' rend minden ellenét“ megismerhették. Mindez elrontá azon jó hatást, mit az általános szavazatjog helyreállítása okozott. Este több ponton összejátszóülés történt, dec. 3-ának reggelén elkezdődött a' harc. Minden mozgásban történt, torlaszok épültek, különösen a' mazasi börtön közelében, hol *Baudin* képviselő meglövetett. Komoly védelemre azonban nem került a' dolog. December 4-kén Páris valódi csatater volt. A' harc több ponton egyszerre tört ki, különösen a' jobb városrészekben; a' legizgatóbb hírek terjengtek, többi között, hogy Lyon Bonaparte ellen kelt fel, hasonlóul a' departementek mind, hogy *Ledru Rollin*, *Caussidière*, *L. Blanc* Angliából Francziaországba érkeztek 'stb. Az összes fölkelők száma 5,000; a' küzdő seregeké legalább 50,000 volt. A' szám ezen aránytalansága előre biztosítá a' kimenetelt, ha a' seregek hűtlenekké nem lesznek. Erre azonban ezek nem gondoltak, sőt a' legnagyobb elkeseredettséggel mentek a' csatába, közbe illy kiáltásokkal: „Bosszu februáért, semmi kegyelem!“ Ha lövés történt egy házból, akkor a' katonák puskák 's ágyukból minden irányba lövöldöztek, egész épületeket romokba döntének, vagy benyomultak, 's leszurtak mindent, a' mi utjokba esett. A' fölkelőkön kívül, kik mindjárt a' Grenelle melletti sikon, a' hadügyminister parancsánál fogva agyonlövettek, számos kíváncsiak is elestek, különösen a' boulevardokon, hol a' tüzelés kezdetekor, erkélyek és ablakok tele voltak nézőkkel. E' napon olly iszonyúságok történtek, mik által bebizonyítá a' sereg, hogy hadi-iskoláját az arabok és kabylok elleni harcokban végzé. St. Antoine és St. Marceau külvárosok, a' bal Szajnapart csendesen maradtak, azonban déltájban olly jellemű lett a' fölkelés, hogy L. Napoleon a' névszerinti szavazás iránti rendeletét visszavéve 's titkos szavazást engedett meg. Dec. 4. és 5-ike közti éjjel bátorzkodott ismét először az utcákra lépni, vezérkara kíséretében, lándsások erős őrségével. A' fölkelés végét érte, az áldozatokat meglehete számlálni. Ugyanazon éjjel hagyák el az utolsó barrikád-harcosok sánczaikat. Az áldozatok hivatalos száma 1 tiszt, 25 katona halva, 17 tiszt, 184 katona megsebesülve; a' felkelők közt 1100 halott. Párisban halálcsend uralgott, a' lakosság megdöbbsent a' roppant katonai erő kifejtésének látásán.

Bonaparte Lajos egyelőre megnyeré játékát, az ujabbkori brumaire 18-ka tökéletesen a' programm szerint lön eljátszva. A' kiválasztott nap — dec. 2-ka évnapija a' császár koronázásának (1804.) 's az austerliczi csatának (1805.); a' mód 's eszközök — alkotmányésértés, a' követek elriasztása 's befogatása, az ellenek deportálása — a' hivatkozás a' hadseregbe, mint valódi nemzetre, maga a' szólásmód is, 's egyéb körülmények mind arra mutatnak, hogy a' császárság egy uj kiadását várhatjuk. Az uj császárság a' Caesarok kardforgató korszakával készen van, meglátandjuk műveiben. Kezdeté amannak végéhez csatlakozik. A' mi a' második párisi

béke 's az 1851. dec. 2-ka között fekszik, azt a' bonaparte-féle legitimismus ugy tekinti, mintha nem történt volna. A' nép: a' souverain ur, Franciaország democrata köztársaság, Bonaparte Lajos Napoleon amaz urnak közlönye, az első tisztviselő, 's nyugtalan vészteljes időkben, mint a' mostaniak, ezen köztársaság dictátora. Az igazi nép: a' falusi emberek 's a' mesteremberek a' városokban, kiknek java felett a' dictátor örködik, azon erők támogatásával, mellyeket belőlök nyer. Csaknem minden nevezetesség, melly 1814 óta kapott hirre, ellensége, a' restauratio és juliusi trón neveit eldobja azon osztályokkal együtt, mellyekből származtak. A' nagy földtulajdon, a' nagy kereskedés, kitüntetésre vezérlő szabad tudományok 's művészetek épen olly keveset érnek szemében, mint Molé, Thiers, Odier, Odilon Barot 's mások, kik ez alapon lettek nagyokká. Az ujonnan alkotott államtanácsban 's a' tanácsazon bizottmányban, mik támogatják, egymás mellett láthatni mind a' régi corsicai és bonapartisticus neveket: Arighi, Caulaincourt, Cambaceres, Casabianca, de la Moskowa, Regnault de St. Jean d'Angely, Lebreton, Abautcci, Flahault, Excelmans, Lucian Murat, d'Albufera, Wagram, Hautpoul és sok mások. Illy kilátások között lép Franciaország uj korszakba. — p.

Greguss (Mihály), mint író és tanár, hazánk felvilágosodásaért és nemzetiségeért küzdő bajnokainak egyike. Mint ember és bölcsész nem különben érdemi egy részről tiszta erkölcsössége, más részről eredeti, józan és valóságon alapuló buvárlata méltányolását. Szegény és üldözött ember létere, magának erős és jóra törekvő jellemet alkotott 's ezt élte minden viszontagságain keresztül hiven meg is őrizte; bele nem tévedte a' valótlanságokat hajhászó német szemlélődés varázköreibe, bölcsészetét, szerényen és mégis messzehatólag, egyedül az emberi természetre 's ennek végtelen tökéletesíthetésére fektette. Már két évtized előtt önállóan azon pontra emelé a' philosophiát, hová ez, a' németek és francziák irodalmában, csak a' legujabb időkben fejlődött, t. i. az emberi egyediség anyagi és szellemi felszabadítására. — Gregussnál a' bölcsészet kiindulási pontját a' közvetlen emberi eszmélet képezi, melly következetesen megérve, mint ész nyilatkozik. Hamisak-e vagy igazak eszünk törvényei, nem tudjuk; minthogy azonban tőlök semmiképen sem válhatunk meg, kénytelenek vagyunk azokat közérvényü szabályozókul fogadni. Az ismeretek már, mellyeket magunknak az ész segítségével szerzünk, vagy magunk vagy nem-magunk létere vonatkoznak; és így a' bölcsészet, melly legrövidebben *léttannak* mondható, két részre szakad: az egyik saját életünk művelését tárgyazza (*ethica* vagy *philosophia practica*); a' másik a' körülünk terjedő mindenségi életre vonatkozik (*metaphysica* vagy *philosophia theoretica*). Amaz első — mert hiszen magunkat közvetlen bizonyossággal ismerhetjük meg — lehet tökéletes; a' második — mivel a' nem bennünk levőket csak valószínűséggel foghatjuk fel — örökké rejtélyes marad. Egyébiránt amannak életbeli nyilatkozatát a' *történet*, ezét a' *természet* képezi; mind a' kettő pedig, végső fejletében, a' *vallásba* megy át. — Ez, fő vonásokban, *Greguss Mihály* bölcsészete, mellynek vázlatát előre bocsátani gondoltuk, hogy könnyebben és félbeszakítások nélkül rajzolhassuk életét. Született *Greguss Mihály* 1793-ki jul. 1-jén Pusztafödémesen Pozsony-megyében, hol ekkor atyja mint ev. lelkész működött. Tanulmányait a'

pozsonyi lyceumban (1803—1813.) kezdé, Tübingában és Göttingában (1814—16.) folytatá. 1817-ben az eperjesi collegiumba matematika, physika, történelem és bölcészet tanáruul választatván (hiszen tudjuk, hogy kivált luth. tanodáinkban a' legellenesebb tantárgyak halmazára nyomta az oktatókat), e' helyt — ámbár igazság utáni törekvése miatt üldöztetve és atheismussal is vádoltatva némelly orthodoxoktól — olly sikeresen munkálkodott, hogy négyszer négy évi tanárkodása folytán a' felső tudományok hallgatóinak száma négyszerezve lön. Ez időközben három nagyobb munkája jelent meg, u. m. a) 1821-ben egy német nyelven irt pályamű a' papi szónoklat hátrányairól és czélszerű javításáról, mellynek a' Liedemann által kitűzött díjat az e' végre kinevezett bizottmány, Schedius elnöklete alatt, egyhangulag megítélte; b) 1826-ban a' „Compendium aestheticae“ mellynek világos, szabatos, és kimerítő előadásán kívül, az különös érdeme és lényeges sajátysága, hogy benne a' szépség fogalmának nagyobb kör adatván, a' *fenséges* is — az eddig szokásos bölcészeti vélemény ellen, melly a' fenségest a' szépnek *mellé* rendeli — *alája* foglaltatik, az pedig, mi közönségesen *szépnek* mondatott, szorosabb meghatározással *kellemnek* neveztetik el; c) 1831-ben „*Sex recitationes*“, melly munkában a' szerző először általában a' vallás szükségét és méltóságát mutatja meg, azután pedig, bekebelezvén azt a' történetbe, annak folytonos és kényszerű haladását, tehát javulását, 's ebben és ez által szabadságát, bizonyítja be. Az említett dolgozatokon kívül Greguss a' hazai magyar és német lapokban is fellépett kisebb munkákkal. Hogy ő, kinek anyanyelve a' magyar volt, németül (és latinul) is irt, nem csak német neveltetéséből, de az idő körülményeiből is, mentegetve magyarázhatjuk. Ő maga későbbben a' németül irtak közül a' jobbakat, átjavitva, magyarrá is lefordítá; midőn pedig, 1833-ban a' bölcészet és történelem tanáruul Pozsonyba hivatnék, egészen a' magyar irodalomhoz fordult, a' német nyelvet is csak a' magyar nemzetiség ügyében használván (igy p. o. az újabb magyar élet és irodalom ismertetésében, melly a' hálai egyetemes irodalmi ujságban jelent meg). Már székfoglaló beszédének tárgyaul a' pozsonyi tanoda magyarosítását vevé; 's ő volt az első ág. hitv. tanár, ki a' bölcészeti tudományokat magyarul kezdte előadni. Mondhatjuk, hogy pozsonybani működése, bár ez a' legrövidebb idejű volt, 's ezenkívül nemcsak egy még 1831-ben támadt halalos betegség, de mindenféle ármányok által is keserítettett és akadályoztatott, élete fényszakát képezi. Legtöbb kellemetlenséget szerzett neki a' magyar történetek szabad szellembeni előadása, 's egy a' lyceumbeli „magyar társaság“ örömnépén (ő volt ezen társaság elnöke) elszavalt ballada Zrínyi Péterről. Ez utóbbi esemény következtében az iskoláinkban létező „magyar társaságok“ eltörültek, változó névvel azonban (mint „magyar nyelvegyletek“) mégis fentartották magokat. Ezenkívül Gregussnak, miuthogy az ifjuság szeretete és bizalma benne központosult, collegái irigységétől is nem keveset kellett szenvednie. 'S hinné-e valaki, hogy még bajsza is szemet szurt? . . . Elég hozzá, hogy a' kormány 1836-ban komolyan sürgette elmozdítását; hanem ezen csapás, a' nádornak részint politikai esélyből, részint *Stromszky* superintendens iránti kedvességéből (ki *Greguss*nak legmeghittebb barátai közé tartozott) eredő párt-

fogása által elhárított a' családos férfi gondterhes fejről. — Ezen viharok közepett *Greguss* nyugodtan foglalkodott bölcészeti munkáinak átdolgozásával, hogy azokat kézikönyvekül kiadhassa. De fájdalom ezen czélját nem létesíthet: mert betegsége, hét esztendei kínzás után, 1838-diki sep. 27-dikén határt vetvén életének, folytonos javítás alatt volt munkái kéziratokban maradtak eltemetve, sőt némelyek közülök — egynehány ugynevezett jóbarátnak, nem tudni, rossz akaratából-e, vagy hanyagságából — el is sikkadtak. A' megőrzött munkák jelesbjei, matematikai, physikai, embertani, nevelési és történelmi taniratokon 's nagy számu és változatos tartalmu értekezéseken kívül, a' következők: egy *logika* 1833-ból (14 iv), egy már heted izben kidolgozott *metaphysika* 1834-ből (16 iv), egy *gyakorlati bölcészet* 1835-ből (30 iv), egy *bölcészeti encyklopaedia* ugyanazon évből (5 iv), egy *bölcészeti történelem* 1836-ból (10 iv) és a' *politikai tudományok encyklopaediája*, hasonlólag 1836-ból (15 iv). Az első három csak latin nyelven találkozik (magyarban, elvesztek), az utóbbiak magyarban vannak meg. Ezenkívül számos költeményeket hagyott hátra magyar, latin és német nyelven, melyekben ha nem is nagyszerű teremtés, de valódi költői szellem jelentkezik, melly különben bölcészeti munkáit is, élczes, és sohasem untató előadással párosodva, frisitőleg lengi át. Fiai most kisebb, válogatott munkái kiadásával foglalkoznak. Bár jönne idő, hogy nagyobb munkáit is a' nemzet köz kincsévé lehetne tenni. — G.

Hajnik I. Károly, Magyarország első gyorsírója, szül. Pozsonyban 1806. dec. 10-kén, hol atyja *Pál* jogtanár volt, anyja pedig *Markovics Antónia*; iskolai tanulmányait Pesten kezdé 's végeze, az ügyvédi vizsgálat letétele után temesmegyei aljegyzővé neveztetett. 1832-ik évben lépett fel ügyes kezével, mint első gyorsíró, 's azóta szakadatlanul valamennyi magyarországi 's erdélyi országgyűlésen, összesen kilencz izben, működött; eleinte csak egyedül 's kevés pártolásban részesülve, és csaknem egészen jutalom nélkül, egyszerűetből, nem lévén egyéb vágya 's célja a' törvényes nyilvánosság terjesztésénél. Az erdélyi Napló megkezdését 183 $\frac{1}{3}$ -ben Wesselényi Miklós báró tanácskozmányában, 's az ellenzék pártolásával, indítványozta, 's ennek szerkesztését díj nélkül, hazafias indulatból, vezette. A' magyar országgyűlési kerületi napló megindítása, ugy az országos naplók hivebb 's bővebb vitele szinte II. K. érdeme. 1839-ben az ő eszközlésével, 's ügyessége és lelkesége által alapított meg a' főrendi napló is; melyet szinte szerkesztett, már ekkor illendő díjért, mert az ügy iránti részvét 's annak roppant fontosságának kellő méltánylása fel volt ébredve. Az 1839-ki o. gyűlés alatt, midőn gr. Batthyány Lajos először lépett fel a' közbjogi téren, egy ideig annak titkónoka volt, 's a' főrendi ellenzék különös pártolásában részesült, melly ezen ügy érdekében egyeletet is alakított. — A' haladó párt, a' főherczeg elnök utján, folyvást sürgette országos gyorsíróvá neveztetését, 's ugyanezt több megye is utasításba adta, nevezetesen Zalában Deák Ferencz tette iránta az indítványt. Az 1848-ki történelmi nevezetességű országgyűlésen a' naplók, országgyűlési iratok 's törvények kiadója volt; ugyanekkor a' megalakult m. ministerium által országos gyorsírási főnökké is neveztetett, 's mint ilyen, a' Közlönynek országgyűlési tudósításait több társaival

együtt szerkesztette. — Szinte 1848. májusban, mint ministeri biztos, Klapkával és Gál Sándor ezredessel Erdélybe a' székelyföldre biztosul küldetett. — A' forradalom kiütése után nem szerepelt többé, 's a' világvári catastropha óta visszavonult magánéletet él. Neve azonban a' magyar alkotmányosság kifejlésének történetében felejtetlen lesz. — II. Pál szül. 1809. Vácson, hol atyja urad. tiszt volt; Pesten tanult, európai utazást tett, 's mint pesti ügyvéd és a' nemz. casino igazgatója, az ellenzéki pártnak mindenkor hű agense volt 's annak lényeges szolgálatokat tett, a' pesti nemzetgyűlésre váci képviselővé választatván, a' belügyi ministeriumban rendőri főnöki hivatalt viselt, 's mint ilyen nagy buzgalmat fejtett ki. A' forradalom elnyomása után külföldre menekült. — h.

Idegentörvények és a' menekvők Angliában. A' legközelebb megbukott európai forradalmak óta seregesen tódulnak a' menekvők Albion partjaira. Mi sors várja őket ott a' törvény és hatalom irányában? mennyire van ott gondoskodva biztoslétökről? — A' mult századnak mintegy végefeléig vendégszerető menhelye volt Anglia mindazoknak, kik vallási vagy politikai hitök miatt üldözötve, hazájokban nem élhettek. Két századnál tovább tartott, hogy rajongó ellenektől üldözött idegenek csapatonként szállának ki Anglia vendégszerető partjain 's eredetileg ezeknek köszönheti Anglia egész ipari tulnyomóságát. A' francia forradalom rémidejében az angol torypárt Anglia saját biztossága érdekében szükségesnek látta az idegenpártoló elveket korlátozni. *Pitt* és *Burke* egymást mulák felül azon vészek rémletes rajzolásában, miket Angliára nézve Franciaország részéről bekövetkezendőknek hittek. *Burke* a' ház asztalára téve amaz ezer ezer török egy példányát, miket a' jakobinusok készítettének, hogy általok minden kitünőbb angolt halál fiává tegyék. *Pitt* Kent grófságról beszélé, mikép ott szájról szájra e' biztatás jár: „Türelem, a' francziák nem sokára meghozandják nekünk az emberjogokat! “ Az ellenzék, *Stanhope* lord a' felsőházban, *Fox* és *Sheridan* az alsóházban, csekély szerencsével támadák meg e' tulásokat. A' kedélyek tökéletesen elváltak készítve a' ministeri rémrajzok által, midőn Lord *Grenville* államtitkár 1793. egy idegen törvényjavaslatot (*Alien-bill*) hozott a' parlamentbe. Mindkét ház elfogadá azt nagy szótöbbséggel, 's évről évre megújítva, *Canning* ministeriumáig tartott az. E' törvény határozatai szigoruak valának: minden idegennek kötelezése volt, közvetlenül partra szállása után a' hatóság előtt megjelenni, 's pontosan kimutatni, minő összeköttetésekben élt hazájában, minő viszonyban volt kormányához, mit akar Angliában kezdeni 's miből fog élni. Ha kielégítő volt kimutatása, akkor az államtitkártól biztossági levelet nyert, melly azonban minden pillanatban visszavehető volt, mihelyt az idegen legkisebb gyanura szolgáltatót okot. Az ismét erőre kapott ellenzék sokszor támadá meg a' gyűlöletessé vált törvényt, mellyet a' toryk végképen kizsákmányoltak, de minden törekvéseik daczára sem vihatott ki egyebet, mint azt, hogy 1815 után egy szelidítő rendelet adatott ki, mellyen fogva, egy gyanus idegennek elfogatása 's kiutasítása, egy a' titkos tanácsból származó parancstól függesztetett fel. *Canning* az 1793-k-i rendeletet egy ujabbal váltá fel, melly az önkényes kiutasítást teljesen megszünteté, 's általában sokkal kedvezőbb állást nyújtott az idegeneknek. IV. *Vilmos*

uralkodása alatt e' törvény is eltöröltetett 's ez által Angliának régi vendégszeretete egész terjedelmében újra vissza lón állítva. Megjegyzendő azonban, hogy csak politikai tekintetben; mert az idegeneknek ipariüzleti 's kereskedői viszonyait illetőleg, különösen azok megtelepedésére vonatkozólag olly rendeletek hozattak, mellyek az ország híres szabadelműségével épen nem valának öszhangzásban, sőt még más kevésbé szabad országok törvényeinél is kevesebb kedvezést nyujtottak.

A' levélposta felállítására óta Angliában új eszköze támadt az idegenek ellenőrizésének: a' *levélkutatás*. Sir *John Graham* a' levél feltörést olly kiterjedésben üzte, miszerint 1844-ben egész csomagok hozattak a' titkos hivatalba, ott megnyitották, olvasták 's ismét ugy elzárták, hogy a' levél ura a' történt mesterkedésnek semmi nyomait sem látta. Valának az alsóházban, kik állíták, hogy ez eljárás még az idegen hatalmasságok követeinek kormányaikhoz intézett tudósításaira is kiterjesztetett. Mindkét házban bizottmányok dolgoztak ez ügyben, 's elég különös, hogy ezek véleménye oda járult, mikép a' levélkutatást illetőleg a' régi gyakorlat meghagyassék. Az angol liberalismus nem tartá érdemesnek, az idegenek jogait védelme alá venni, és hasonlóul a' bizottmányok véleményét pártolá. Következő évben *Duncombe* még egyszer felhozá a' kérdést, engedelmet kérvén az alsóháztól, a' külföldiek leveleinek biztosságát czélzó törvényjavaslatot terjeszthetni elő. Az engedelem meg nem adatott.

Az 1848-ki crisis alkalmával a' kormány ismét egy idegentörvényhez nyult. 1844. apr. 11-én terjesztett elő a' felsőházban *Lansdowne* marquis egy törvényt (removal of aliens bill), melly felhatalmazá a' kormányt, hogy gyanus idegeneket, kik Angliában tartózkodásuk czélja iránt kielégítő felvilágosítást adni, 's biztos kezességet magukért állítani nem képesek, minden fennakadás nélkül rendőrileg kiutasithassák. Okot erre a' Londonban tartózkodó idegenek nagy száma 's az akkor szállongó veszélyes hírek adtak. Közhit volt, mikép egy angol vagy ir forradalom a' külföld segélyére bizton számolhat; felhozaték *Smith O'Brien* nyilvános állítása, ki 40—50,000 idegenre gondolt számolhatni, olyanokra, kik nem csak készek, hanem arra vágyók is, hogy az angol kormány lerombolására 's a' birodalom szétbontására minél előbb megragadassák a' kedvező alkalmat. Mindezen való és álhírek megkettőztetéék *Lansdowne* és társai buzgalmát. A' bill ennélfogva az egész ház tapsai között olvasztatott fel másodizben, a' bizottmányokon is szavazás nélkül és változatlanul ment keresztül, különösen miután *Lansdowne* marquis ismételve kijelenté, hogy az nem tekintendő maradandó törvénynek, hanem csupán ideiglenes megelőző rendszabálynak. Nagyobbázték ellenzést csak az alsóház radikál tagjai tanusítottak — ellenjavaslateik azonban mindannyiszor nagy többséggel szavaztattak le. *Cobden* — a' szabad kereskedés pártjának egyik vezére — ekkor adá a' kormánynak azon tanácsot, mit azóta többször ismételt: „Ha a' britt monarchiát republikánus ujításoktól akarjátok megóvni, akkor jobban czélt értek, ha udvartok haszontalan és barbar pompaságát, ezen a' középkorból átjött költséges semmiséget, ha a' henyélő és haszonvehetetlen mágnáskodás ama sinecuráit és nyugdíjait elmeteszitek, mintha a' jelenlegihez hasonló rendszabályokat hoztok

a' republikanizmus ellen. Bizonyítsátok be a' nép előtt, hogy a' monarchia ésszerűbb, becsületesebb, igazságosabb 's a' nép izzadságával jobban gazdálkodó, mint a' republica, akkor, de csak is akkor nem fogtok intézményeitek érdekében a' republikanizmustól félni.“ *Russell* kijelenté többi között, hogy a' javasolt idegen-törvény sem a' francia kormány, sem a' francia nép ellen nincs irányozva, azonban a' continensen felmerült események, 's az annyira bizonytalan világgállás irányában szükség van arra, hogy a' veszélyek ellen biztosak legyenek. Az idegen bill a' harmadik és definitív olvastatásnál 146 szavazattal fogadtatott el 29 ellenében, 's 2 évi létezése alatt, nem szolgáltatott okot vagy ürügyet önkényes eljárásokra a' ministerek részéről.

1850 folyt le a' „Removal of aliens bill“ 's azóta nem ujjíttatott meg ismét. Megemlítjük, mikép annak főpontjai valának, miszerint a' kormány fel volt hatalmazva, idegeneket kiutasítani, 's ha azonnal nem engedelmeskédének, azokat 1—12 hónapi börtönnel büntetni. Érvénye két évre volt megszavazva. A' toryk 1850-ben a' törvény megújítását sürgeték. Gróf *Grey*, a' gyarmatok államtitkára azonban egy alkalommal kinyilatkoztatá a' felsőházban: mikép az 1848-ki törvény egyedül az ország biztosítása végett szavaztatott meg, 's e' cél most eléretett; csak a' legkiáltóbb és legsürgetősb szükségesség által lehetne feljogosítva a' parlament, hogy illy rendkívüli hatalmakat megadjon, 's a' kormány, hogy olyanokat elfogadjon. Azon legsürgetősb szükségesség, melyre a' minister czélozott, t. i. az idegeneknek egyesülése a' fiatal-irlandiakkal, chartistákkal 's e' kettőhöz sorozott francia és angol socialistákkal, be nem következett. Chartisták és a' fiatal Irland meggyőződött 1848-ban, miszerint egy, az épen szilárdoknak bebizonyult államviszonyok elleni rohamtól semmit sem várhatnak, 's azon kívül minden rokonszenv mellett mellyet az idegenek balsorsai iránt éreznek, még a' sziget legsalsóbb osztályai között is a' fajbűszkeség sokkal nagyobb, semmint a' külföldiekkel szövetkezés könnyen létesülhetne. Az idegen menekvőknek pedig minden gondolata saját honukra, az előbbi intézmények, állások 'stb. visszanyerésére volt irányozva, 's innen volt magyarázható, hogy annyira ovakodának zavarokat idézni elő olly országban, a' melly még az egyedüli volt Európában, melly menhelyet nyújtott 's lehető legnagyobb engedékenységet tanusított, minden a' külföldre irányzott törekvések ellenében.

A' politikai *menekvők* csoportosulása Angliában 1848. kezdődött, 's azon mértékben növekedett, a' mint a' continensbeli reactio diadalainak körét kiterjesztette 's a' közvetlen uralma alatt nem álló országokra, névszerint a' Schweiczra gyakorlott befolyása által a' legyőzött pártokat a' continensről tökéletesen kiszorítá. Belgium eleitől kezdve csak olly menekvőknek adá meg az asyljogot, kik nyugton maradtak; Schweicz diplomaticai kényszer által hasonló megszorítás elfogadására köteleztetett, 's ekkor mind azon menekvők, kik politikai terveikről lemondani nem akartak, Angliába költöztek. Itt találkoznak a' német *Struve*, *Ruge*, *Kinkel*, a' francia *Caussidière*, *Ledru-Rollin*, *Louis-Blanc*, az olasz *Mazzini*, a' magyar *Pulszky*, *Splényi*, 'stb. számos társaikkal. A' magyarok különváltak a' többi menekvőktől. Ezek, mind „a' legmesszebb hala-

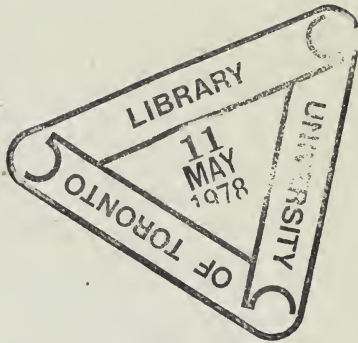
dott“ párthoz tartozók, száműzetésöket egy új haladási lépés által akarván emlékeztetessé tenni, kikáltották a' népek solidaritását. A' közös tanácskozások eredménye volt „az európai demokratia középponti bizottmánya,“ mellyben Ruge és Daraz Alfréd Németországot, Mazzini József Olaszországot, Ledru-Rollin Franciaországot képviselé. Az új hatóság első ténye egy szózat volt „A' népekhez,“ melly a' demokratia szervezését kíváná, 's a' centrál bizottmányt az összes európai mozgalom középpontjaul jelölé ki. A' demokratia hatalma — mondja a' manifestum — kinérhetetlen, szervezés nélkül azonban nem több a' semminél, életföltétele a' szervezés. Zászlóján e' szó áll: társakozás (associatio) 's még társakozva nincs. Isten és emberiség evangeliumát hirdeti, 's nincs középpontja, nincs magva. Csak szervezés által lehet e' bajokon segíteni. — A' működés céljaul tüzeték ki: az egyenlőség és testvériség valósitása e' földön. A' demokraták hitvallása ragyogó manifestumokban adatik elő.

A' demokrata néptársakozás szervezését illetőleg felvilágositást nyujtanak azon okiratok, miket a' németföldi rendőrség 1851-ben több alkalommal ejtett birtokába. Ezen fölfedezések a' népszövetség német osztályára vonatkoznak, mellynek szervezésében a' communismus elvei teljes diadalt arattak. A' szervezett szövetség egyes lánczszemei: a' község, kerületek, középponti hatóság és congressusok, mellyeknek jog- és hatásköre egyenkint mind körülírva volt.

Mintegy hivatalos közlönyei a' szövetségnek voltak: a' Londonban megjelenő „*Voix du proscrit*,“ a' Genfben Galeer által kiadott „*Völkerbund*,“ végre Mazzininak Londonban újra életbeléptetett lapja: „*Apostolato popolare*.“ Ezen lapokban 's a' manifestumokban újra találkoznak mindazon balgaságokkal, mik által a' legszélsőbb párt magát tönkre juttatta, továbbá az „*Utasítások*“—ból a' régi összeesküvés mesterkedéseket, száműzési névjegyzékeket a' nép ellenségei ellen, szövetségi rendőrséget az áltársak ellenőrzése végett, 's ezek mellett azon komoly akaratot lehet olvasni, hogy az 1798. rémuralom sokat csodált erélyét egy proletársereg szervezése, és forradalmi tribunáloknak minden fővárosbani alapítása által a' legközelebb, 's bizonyossággal igen közelnek hitt, nagy európai forradalom alkalmával még felülmulják, hogy így az ökonomiai problema definív megfejtését végre elérhessék, 's az igazi socialis demokratia, a' verseny és magántőke megszüntetésével, életbe léptessék 'stb. Azonban ezen fenyegető hatalom, melly Európa jövője felett rendelkezett, még annyi erővel sem birt, hogy önmagát egységben tarthatta volna. Csak Olaszországban leheté szó a' menekvők némi hatásáról, ez azonban egészen Mazzini személyiségére 's azon összeköttetésekre vonatkozott, miket ezen férfi első száműzetése alatt, 's a' reá következett forradalmi időben hazájában szerzett. Olaszország volt az, hol a' nagy forradalmi kölcson valóssággal talált aláírókat. Az „európai demokr. középponti bizottmány“ pénzügyi osztályának egy kimutatása szerint 1851. januárban ezen Mazziniféle kölcson állása következő volt: 1) Római államok 536,722 frank. 2) Lombard-Velence 576,364 fr. 3) Kisebb olasz államok 291,511 fr. 4) Nápoly és Szicilia 214,341 fr. 5) Angol clerus 56,807 fr. 6) Vegyes aláírások 54,209 frank. Összesen 1,699,954 frank. Az angol papság részvéte onnan

magyarázható, miszerint Mazzini ennek Olaszország anticlericalis pártjának pártolását 's ez által hazájának a' protestantismusra áttérését megigéré.

Nyilvános állapotunk biztosságára nézve nem igen kedvező jel, hogy a' kormányok a' menekvők működésében olly nagy fontosságot helyeztek, miszerint a' continensbeli nagy hatalmasságok egymást multák fel olly előterjesztésekben, mikben a' menekvőket illetőleg a' menhelyjog megtagadását követelték. Lord *Palmerston* e' kívánatokat mind visszautasítá. Kossuth megjelenése Angliában (1851. oct.-nov.) uj jegyzékeket hívott életbe, mind a' Német szövetség, mind Oroszország, Ausztria és Poroszország, mind Franciaország részéről. Orosz-, Poroszország és Ausztria jegyzékeiben, miket az angol kabinethez küldöttek, lényegileg ez vala mondva: szükségtelen, még egyszer kimutatni azon veszélyeket, miket a' menekvők eljárásai Londonban a' continensnek szerzének, szintolly szükségtelen még egyszer ismételni az annyiszor kifejezett ohajtást, bár az angol kormány e' zavargásoktól megvonná védelmét: elégnek tartatik, a' külügyek államtitkáranak tudtára adatni, miszerint komoly szándék van, a' continensen tartózkodó angolok irányában azon elvek szerint járni el, miket lord *Palmerston* maga 1848-ban Irlandban két amerikai elfogatása alkalmával, az amerikai kormány irányában tanusított. Lord *Palmerston* akkor ezen elfogatást nem csak helybenhagyá, hanem elvül ki is mondá, mikép országában minden kormány ur levén, jogának is kell lennie, minden egyént eltávolítani, kik a' közbéke zavarása iránt gyanusak. A' nevezett hatalmasságok ezen jegyzéke 1851. dec. 12-kén adatott által, tenát miután Bonaparte Lajos statuscsinyje sikerült. További lépések be nem vártak. A' Bonaparte Lajos államsinyje által megváltozott állása a' dolgoknak, olly elővigyázatot tett szükségessé, mikre azelőtt nem gondoltak. Lord *Palmerston* kilépett, lord *Granvillenek* engedvén át helyét a' ministeriumban. — Anglia feláldozá egyik legtekintélyesebb statusférfiát, — feláldozandja-e a' menedékjogról fogalmát is, a' következés fogja megmutatni. Ezen jognak az angoltól különböző értelmezése azon népjogi elven alapul, minélfogva minden államnak mindent el kell háritani, a' mi a' más államok nyugalma és biztosságát veszélyeztetni képes, miből azon kötelességet származtatják, hogy az állam határában tartózkodó idegen menekvők olly őrizet alatt tartassanak, miszerint hazájok elleni ellenséges kísérletekre képtelenek legyenek. A' continensen ez értelmezést elméletileg elismerik, gyakorlatban azonban sok kivétel történik. A' német birodalom pártolá az emigransokat Franciaország ellenében, Austria és Franciaország a' spanyol és olasz absolutistákat az 1812-i cortes alkotmány ellen mindenképen támogatták, Poroszország az 1830-ki lengyel forradalomban munkás segítője volt az elűzött oroszok- 's lengyeleknek, a' schweiczi külszövetségi háboru hasonló példákat tüntetett fel. Anglia a' fentebbi sajátos értelmezésre a' legjobb alapot találja azon körülményben, hogy saját alattvalói irányában olly rendőri rendeleteket, mint a' continensen vannak, nem ismer, 's hogy annálfogva erős kívánat, azt akarni, hogy idegen kormányok javára egy felügyelési rendszert hozzon be, melly az angol törvényekkel, intézményekkel 's szokásokkal egyáltalában ellenkezik. — k.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

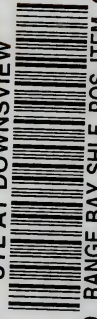
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

AE
31
U45
v.4

Ujabbkori ismeretek tara

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 12 11 06 009 5